

САГА ЗАТОПЛЕНОГО ПОСУЛЛЯ

Збірник творів

Автор-упорядник Роговий Ю.Ф.

с. Пирого
Глобинський район
Полтавська область
39045

До читачів

Пропонований збірник складається із семи самостійних розділів.

Перший розділ: художньо-документальна повість Юрія Рогового "Довга дорога до "Свята..." (Слово для Батька)". В ній розповідається про історію написання та видання окремих творів Феодосія Рогового; про людей, які допомагали та перешкоджали цьому процесу. Вперше вона була надрукована у журналі "Дзвін" ("Жовтень") у п'ятому числі за 1995 рік, при сприянні незабутнього Романа Федоріва. Книгою повість вийшла 2000 року в Луганську (видавництво "Книжковий світ") при сприянні Миколи Малахути.

Другий-шостий розділи - складають романи Феодосія Рогового в оригінальному написанні: "Свято останнього млива", "Зрушені люди", "Поруки для батька", "Великі поминки", "Гріх без прощення" (незакінчений). Наголошую, що зроблено це вперше, з рукописних варіантів автора. Активну участь у процесі боротьби за видання першого роману Ф.Рогового брав Григорій Михайлович Тютюнник.

Сьомий розділ містить літературознавчу статтю академіка Івана Дзюби "Високо поцінований і мало прочитаний", вперше вміщену у газеті "Літературна Україна" від 2 та 9 вересня 2010 року.

Вцілому вони розкривають історично-літературний шлях романів Феодосія Рогового до читача та шлях самого автора до високої нагороди - Державної (Національної) премії імені Тараса Григоровича Шевченка (1992).

Розрахований збірник для студентів, науковців та всіх небайдужих громадян України та світу.

Упорядник Юрій Роговий.

Розділ 1. "ДОВГА ДОРОГА ДО "СВЯТА..." (Слово для Батька) (Юрій РОГОВИЙ)

КОРОТКІ "ПРОВІДИНИ

У 1973 році столичне видавництво "Молодь" видрукувало невеличку збілочку оповідань "Провідини" полтавського автора, тодішнього власного кореспондента обласної молодіжної газети "Комсомолец Полтавщини" - Феодосія Рогового. У мініатюрній анотації говорилося, що - "це розповідь про людей села, з їх радощами і тривогами, з повсякденними турботами". Всього збілочка вмістила десять коротких оповідань, написаних протягом 1966-1968 років. (Рукописні варіанти оповідань кілька разів переписувались, тому під ними можна зустріти й інші дати: 1970 чи 1971).

Вихід книжечки пройшов практично непомітно і лише один раз тодішнє керівництво Спілки письменників України згадало автора "Провідин" у загальному списку "молодих початкуючих письменників" поточного 1973 року (газета "Літературна Україна", 12.04.1974) та журнал "Дніпро" (№6,1973) відгукнувся рецензією Б.Рогози "Повторні кола".

Та й що, власне, особливого можна було говорити про видані оповідання, коли й сам автор ледве впізнавав їх. Навіть назви багатьох із них і ті стали малознайомими: так "Молитва над колискою" стала "Житом на щастя", "Конкурент" - "Дядьком Яковом", "Ондатри" - "Тодосем" і тому подібне. Ще й тепер, через багато років, досить важко віднайти авторські варіанти як назв, так і суті оповідань.

Подаючи рукопис до видавництва, Феодосій Роговий у заяві до головного редактора писав: "Прошу Вас розглянути рукописну збірку моїх оповідок під умовною назвою "Задумані вікна" обсягом вісім друкованих аркушів і включити їх у видавничий план 1970 року".

Вже на першому етапі підготовки збірки до друку її взяв під своє "крило" Григорій Михайлович Тютюнник. У листі від 12.01.1969 року він писав: "...Книжку твою прочитав заст.гол.ред-ра. Зараз читає головний. Думки

співпадають. Те, що я тобі казав, каже і заст., скаже, напевно, й головний. Отож мудрий так, щоб і просо стовклося і ступи не було чути..." У його записці, переданій 16.01.1970 через Федора Тютюнника читаємо: "Дорогий Федосю! Додачу одержав. На тому тижні, з неділі і почну читати всю книжку й одразу ж напишу листа, що воно та до чого. У план поставив. Пиши і пиши".

А вже 16.10.1970 від імені видавництва "Молодь" звертається до керівництва газети "Комсомолец Полтавщини" тов.Клименку П.М. Шановний товаришу Клименко! Редакція першої прозової книжки видавництва "Молодь" просить Вас продовжити відпустку т.Роговому з 12.10. по 18.10.70р. в зв'язку з роботою над його рукописом. Редактор першої прозової книжки Григир Тютюнник".

Сам Ф.Роговий у листі до матері (з Полтави в Устимівку) писав 26.06.1970: "...Ми всі троє приїдемо в п'ятницю, бо аж у четвер я одержую зарплату. А може, приїдуть тільки Євдокія та Юрчик (дружина та син - Ю.Р.), бо мені треба зустрітися з Григором Тютюнником, поговоримо дещо про мою книгу, якої, мабуть, і до смерті не дочекаюся..."

Далі Григир писав (27.01.1971): "Добри вечір тобі, Федосю! Перше й найголовніше: з книжкою все лишається так, як було задумано. З неділі - про це вчора йшлося в головній редакції - я здаю на машинку решту оповідань, в кінці тижня всю збірку буде передано на рецензію Борі Іллічу (Б.І.Олійник - Ю.Р.), а далі - з богом. Про найменші утруднення чи відхилення мене інформуватиме Коля Стеблина, що обійняв колишню мою посаду. Так домовились. От..."

Дещо раніше, а саме 3.12.1970, про одне з оповідань збірки "Ондатри" ("Тодось") той же М.Стеблина писав: "Дорогий Федосю! "Ондатри", не зважаючи на мою до них прихильність, не пройшли. Була "крупна" розмова на високому рівні, однак... Словом - "Не піде", сказано. Давай щось іще. Новіше. Актуальніше. Зичу всякого добра".

Отож одне оповідання вже було під знаком питання, хоча обсяг рукопису ще не дуже відрізнявся від запропонованого автором. Свідченням цьому є інший лист М.Стеблини від 31.03.1971: "Дорогий Федосю! Радий я, що ти написав мені. Відчуваю, в який млин ти потрапив і, видно, трохи вішаєш носа. Не треба. Будь дужим, моцним. Твоє дитя ("Задумані вікна") стоїть в основному плані випуску літератури на 1971 рік і ніяких сумнівів цього бути не може. З передруку Гриць (Григійр Тютюнник - Ю.Р.) недавно поклав мені в стіл частину, а решта ще чи в нього, чи в друкарок (з'ясую, коли він зайде чи подзвонить). Угоду можна буде складати з тобою, очевидно тільки восени, коли аж за третім заходом план буде остаточно затверджений в ЦК ЛКСМУ. Щодо тебе змін не буде. Вислати тобі третій примірник зможу тоді, коли все передрукується. В плані стоїть 6 аркушів, тобто чистого авторського тексту 150 стор.

Григійр, очевидно, не поспішає здавати твою "решту", оскільки нині рукопис в роботу однак не йтиме. План 1972 року ми починаємо виконувати десь із серпня 1970 р. Все ж, я і Григора підштовхну. Тримайся там. Пиши."

Свого часу журнал "Дніпро" (№9, 1967) помістив два оповідання Ф.Рогового - "Конкурент" та "Провідини". Сприяв цьому, очевидно, Борис Олійник - земляк-полтавець, знайомий по приїздах до Полтави, а тоді працівник редакції журналу. У його листі від 28.11.1966 читаємо: "Дорогий Феодосію! Ваші оповідання даю на передрук. Будемо мостити десь на №3 чи №4. Бажаю ж Вам усього найкращого. Певно, незабаром буду в рідних краях, то якось побачимось".

І ще в одному листі: "...Конкурент" і "Станіслава" сподобалися. Але їх замало. Аби ви надіслали нам ще 1-2-3 речі в подібному плані, перед цим зробивши зачин типу (грубо): "Це мої земляки. Я живу серед них. Можливо, деякі прізвища змінені... і т.д.", та об'єднали їх загальною назвою - ми б негайно (принаймні, я) запропонували до друку.

Отже, думайте, не баріться, пишiть.

Не втримаюсь, аби ще раз не сказати Вам доброго слова про Ваші речі, які (нехай автор не зазнається) написані в стилі "Нового мира"..."

Незабаром, очевидно, щоб автор дійсно не "зазнавався", або, чого доброго, не подумав про "Дніпро" як про якийсь там "Новий мир", йому відписали добрячу рецензію на ті "Селянські оповідки" (у машинописі їх тоді було вісім - 64 сторінки): "З Вашими нарисами "Селянські приповідки" ознайомилися. Якщо справа йде тільки про надрукування (а про віщо ж?! - Ю.Р.), то їх, безперечно (після певного редагування, звичайно), можна друкувати. І вони будуть далеко не гірші за ті, що друкуються. Навіть багато в чому кращі. Кращі тим, що в них Ви виводите дуже колоритні в усій своїй земній реальності подробиць, деталей, в усій повноті життєвої атмосфери характери сьгоднішніх селян. Такі характери рідко зустрінеш навіть в суто художніх творах - повістях, романах. Йдеться не про те, щоб Ви почали писати роман чи повість (потребу в цьому Ви самі відчуєте і без порад), а, як видно з надісланих Вами до редакції нарисів, у Вас є цілком оригінальний і добротний матеріал і, що не менш важливо, хист - настроєність для написання циклу портретів-характерів селян. Звичайно, їх треба якось об'єднати: чи то оповідач їде в село у відрядження, чи в гості, чи - ну, Ви самі подумайте, але щоб це було природно. Цей оповідач, мені здається, не повинен особливо втручатися в намальовані картини, або давати окремі оцінки тому чи тому факту, явищу, вчинку, а якомога об'єктивніше, всебічніше - і психологічно, і соціально - розкривати, пояснювати бачене. Справа в тому, що, як показують надіслані Ваші нариси, оцінки оповідача виявляються досить наївними. Ви правильно говорите, що всі сільські проблеми залежать од того - ким є селяни: господарями своєї землі (свого життя) чи тільки виконавцями всіляких рішень, господарями не лише того, де й коли сіяти, садити, збирати і т.д., купити, побудувати, не кажучи про те, що вони повинні вільно розпоряджатися усім виробленим ними. Це все важливо. Однак, може, ще важливішим є, що вони, селяни, мають бути господарями і тих, хто ними управляє (ланкових, бригадирів, голів колгоспів, агрономів і

т.д.). Звідси треба починати, говорячи і про любов до землі - тільки відчуття господаря на ній народжує прив'язаність і любов до неї (хоч приклад старших теж має значення, але - звідки взявся той "приклад") і т.д.

...Крім того, у нарисах багато суто художніх вад, зокрема не завжди добре продуманий сюжет, не завжди логічно (і художньо), впливають ті чи ті думки персонажів та оповідача. А нарис "Непідкупні" має надто ілюстративний характер: спочатку подано, як розмовляють селяни між собою, а потім - як з головою колгоспу - так би мовити, дві протилежні картини. Це - надто "в лоб", тобто спрощено, неприродно.

Словом, перегляньте нариси ще раз...

Зав.відділом прози І.Бойчак. 8.02.1967 р."

(Як бачимо, "кегебістський" ятір поставлено - ловись, рибко!).

На додачу, очевидно, щоб автору було "веселіше" читати безглузду відмову і всю писанину, ще й В.Гужва робить приписку: "Вельми промовистий матеріал для майбутньої роботи. Поки що переважає публіцистичне тлумачення характерів, схематично накреслено стосунки людей, сюжетні колізії. Антитеза газетній парадності, та, на жаль, ще пунктирно, похапцем.

Якби розширити світ знайомих авторіві людей, глибше і не так відсторонено на них глянути - було б про що говорити. А так - нотатник, хоч і непоганий.

Можна запропонувати авторіві дебют у "Вітрилах", якщо він погодиться на певну видавничу ретуш або сам доробить два-три нариси в *ідейно-художньому плані*".

(Нарешті - "прорвало"! Боже-боже! Скільки їх за життя буде ось таких круторогих навчителів" Скільки сердець треба мати людині, щоб пережити цей глум?!)

Отож маємо дві протилежні рецензії: одна повчає селян бути "господарями" над головами колгоспів (ніби чоловік ні чув, ні бачив, що їх

привозить "в обозі" райком компартії), а другий - якби "доробить... ідейно".
Гратися, так гратися!

... Із журналу рукопис збірки був переданий у видавництво "Молодь". Там на неї, звичайно, теж писалися рецензії. В одній із них було: "Одинадцять невеликих оповідань... Читаєш їх і постійно ловиш себе на думці, що в нашу питому літературу йдуть люди мислячі й талановиті, йдуть із самісіньких глибин життя, аби сказати своє щире слово, сповите любов'ю до рідної землі, народу. Багато втіхи приносить ознайомлення із творами таких авторів".

Після суто критичних зауважень рецензент робить висновок: "...збірник оповідань "Задумані вікна" Феодосія Рогового слід видати у найближчий рік, аби наші читачі познайомились із цікавим, своєрідним і талановитим автором... Хочеться вірити, що книга Ф.Рогового буде свіжим і добрим набутком сучасної молоді української прози". М.Данько 17.07.1969.

Не залишавсь осторонь при підготовці збірки до друку і той же Борис Олійник: "Дорогий Феодосію! Щодо твоєї збірки. Надумав я такий варіант: дати її на рецензію Большаку, попередньо з ним поговоривши. Оце було б непогано з усіх точок зору. Але ще маю погомоніти з Григором. Сподіваюся, разом рушимо!.. (3.06.1970).

І далі 3.02.1971 року: "Дорогий Феодосію!.. Так справді, Григір пішов з видавництва на творчі хліби. Твої справи йдуть по графіку: контролює Коля Стеблина. Завтра зайду до них запитаю: чи потрібна моя рецензія. Якщо - ні, то буду тиснути, щоб з тобою укладали договір.

З адреси відчуваю, що ти, напевне, розлучився з Полтавою. Ну, що ж - не тільки й світу... Я б, звичайно, радив утримуватись, але й ти маєш рацію, коли скажеш мені - вам там збоку легко говорити. Дай боже тобі здоров'я, а ми вже тут штовхатимемо. Грицько (Тютюнник - Ю.Р.) мене запевнив, що книжка повністю відредагована. Перевірю завтра ж!"

Як бачимо із листів, і у випадку з "Провідинами", як пізніше із "Святом останнього млива", активну і безпосередню участь у тому "штовханні" брав саме Григір Тютюнник. Решта, очевидно, спостерігала, що з того буде...

Йшов четвертий рік "підготовки" збірки до друку.

Така невизначеність та упередженість до поданих оповідань, при ніби-то офіційному схваленні, породжували різні думки, штовхали на пошуки підтримки в кожного, хто б реально міг допомогти. Мабуть, саме цим можна пояснити написання листа до Віталія Коротича (хоча й невідомо, чи був цей лист відісланий адресату): "Вірю Вам, Віталію Олексійовичу, що відбираю час, караюся з того, але долає спокуса почути "сторонню", "неупереджену" думку про своє твориво.

Признаюся, як на сповіді, що мого "Налигача" вже читали смакувальники красного слова, навіть казали про нього і хвалебні, і доброзаздрісні молитви, але - що за лихо? - безнадійне "умозаключение": "Його ніде не надрукують..." Може, й таке. Знати б лише, чому... Це одне з оповідань, які мали вийти в "Молоді" книжкою цього року (пізніше це оповідання стало частиною "Свята..." - Ю.Р.). Чомусь не виходять. Буцімто перенесли на 73-ій. Буцімто... Ніхто мені такого ще не повідомляв. А самому добитися не вистачає "потужності"...

Оце такого довгого вступу зробив перед тим, як просити Вас прочитати надіслане. Коли зможете, звичайно. А "Налигача" поверніть, будь ласка, неодмінно.

П.С. Не хваліться ніде нікому - "не повірив", "знайшов розумнішого" і т.д. і т.п. Ваш Роговий".

Я не знаю, кому саме із "смакувальників красного слова" читав свої оповідання Феодосій Роговий, але випадково знайдений в архіві папірець із обговоренням якогось із його матеріалів (можливо, нариса чи оповідання) у редакції тодішнього "Комсомольця Полтавщини" викликає сум. Як тільки люди (колеги!) заочно не збиткуються над написаним та автором, як намагаються перевершити у їдкій дотепності один одного! Невже це справді ті, кому випадало оцінювати художність того чи іншого твору, а значить і вирішувати професійну долю тієї чи іншої людини?

Іншим зразком письма "смакувальника красного слова" - тодішнього редактора "КП" - на матеріал Ф.Рогового "Вакульчукова школа" є таке: "Перші три сторінки - можна погодитись. Дві сторінки пісні - це вже казна-що.

Решта - пуста белетристика з претензією. Не видно самого наставника - його підхід, його душевна щедрість, його, кажучи казенно, методи... Де вони? Цього не замінять волання про духовну високість і непереказаність. Багато просто писання знічев'я. Немає густоти ні дії, ні думки, ні слова.

...Одним словом, відділу треба повернути автору на доробку, начинення фактажем, вичавлення води.

Доповісти до 25.11.74р. 14.11.1974. І.Бокий."

Під нарисом рукою автора своя помітка:

"П.С. Спасибі за настановчу поміч, розумнику.

Хтозна, як би воно й було на світі без вас,

Отаких... Було б!.. 17.11.1974, неділя, Устимівка".

(Звідки у нас це "хахляцьке зубоскальство" над тими, кого офіційна комуняцька влада помітила карбом "неблагодійності" і готова топтатися по душі людини брудними чоботиськами? Невже вічно не полише нас це небесне прокляття?..)

...На 23 лютого 1972 року зміст майбутньої збірки складався із 15 оповідань, а сама збірка мала вже називатися "Непідкупні". Цікава приписка на аркуші рукопису:

"23.02.1972, середа, Устимівка. Цього ж дня їду з ними до Києва. (Той рукопис загублено...)"

Кількома роками пізніше така ж доля ("загублено") спіткала рукопис "Свята...", а на початку 90-х - рукопис "Великих поминок", що готувався до друку книгою у "Радянському письменнику". Чи не забагато рукописів "губимо", панове?

Коли збірка все-таки вийшла друком, її обсяг становив лише... два аркуші - із майже двохсот сторінок машинопису - близько п'ятдесяти...

Якось один із керівників СПУ, обвішаний різними відзнаками кількох "правителів", написав про Феодосія Рогового (вже після 1992 року) буквально таке: "Не знаю, коли саме він поклав на папір перші художні мережки, друкуватися ж почав пізно". І не зрозумієш, чи це із співчуття, чи із докору, чи від забудькуватості? І ніби й не зблиснула у голові "метра" думка: "А чого б то воно так? Майже однолітки, а бач..."

Хоча, заради справедливості, варто нагадати, що вже згадуваний тут журнал "Дніпро" друкував Рогового ще в 1962 році (№ 6 - усмішки з мальованим портретом автора) та в 1967 (№ 9 - тоді шановний "метр", до речі, був там відповідальним редактором).

Отож, "мережити" Ф.Роговий почав не так і пізно, а от друкуватися... Чи то його провина?..

Ф.Роговий встиг подарувати книжечку доброму приятелю Володі Підпалому, який 16 травня 1973 писав у листі: "...Дуже радий за "Провідини", що ти мене пам'ятаєш теж. Книжечку прочитав, як дасть Бог зустрітися, поговоримо про неї, а сьогодні лише напишу, що ти в ній чесно не торгуєш, хоч художні натяжечки є..."

Після виходу "Провідин" Карпо Остапович Ходосов (заслужений учитель УРСР із Хоролу) написав доброзичливий відгук - "Очікуваний дебют" - для "Друг читача". Цей матеріал був надрукований у № 26 за 1973 рік під назвою "Свіжий почерк".

Він писав: "Так, цієї збірки оповідань читачі ждали давно. Чому - ждали? А тому, що нариси і оповідання Феодосія Рогового, котрі з'явилися на сторінках "Молоді України", "Сільських вістей", а в нас на Полтавщині - на сторінках досить популярної молодіжної газети "Комсомолец Полтавщини", - відразу ж привернули увагу широкого читача.

Молодий автор якось з самого початку заявив про себе - не побоюся сказати! - власним досить сильним голосом, голосом, що вирізняється з-поміж багатьох інших. І в побудові сюжету, і у виборі теми, і в образній системі та художніх засобах чується вправність досвідченого майстра.

...десяток цих оповіданнячок (до речі, зовсім коротеньких, мабуть, краще було б іменувати їх новелами) відкривають читачеві глибини людських душ, полонять красою мови, малюють картини сучасного села в буденній простоті, невигадливісті, в суворій реальності буття... вони засвідчили прихід у літературу майстра з гострим зором, спостережливого і тонкого знавця рідної мови".

Цікава й тут приписка на аркуші машинопису: "Дорогий друже, Феодосію Кириловичу! Ось такий відгук на збілочку послав я вчора в "Друг читача". А після того випадково купив у кіоску № 5 "Комуніста України" і прочитав статтю М.Шамоти. Ой-ой-ой! Що діється на літературному фронті!.. Думаю, що мабуть, не дадуть і мого відгуку - адже мало акцентую я на ідейності оповідань, а нині це головне. Ну, побачимо, що буде... Міцно тисну руку. Бажаю доброго врожаю на літературній ниві. З дружнім привітом - К.Ходосов. 28.05.1973".

У журнальній рецензії Б.Рогоза якраз і "підправив" Ходосова: "...Творам Ф.Рогового саме і не вистачає цієї соціальної актуальності, гострого відчуття сьогоднішньої атмосфери. Його герої виписані в єдності зовнішніх і внутрішніх прикмет, але в характерах об'єктів письменника чітко фіксує переважно те, що прийшло з глибин історії - як наслідок давніх традицій.

Ці персонажі залишається людьми малого масштабу, коло їхніх інтересів і прагнень звужене, духовні та інтелектуальні обрії обмежені. Деякі з них, як, наприклад, Кирило, Тетянка ("Пастушка"); інших Кирило ("На човні") вельми вже нагадують селян з дореволюційної літератури. Новий час, нові суспільні стосунки на селі наче й не торкалися їх... Письменник полюбляє зображувати своїх персонажів у хатніх клопотах, на риболовлі, косовиці чи з худобою на пасовищі. А вік багатьох героїв! Діди, баби, дядьки... Знову-таки данина традиціям..."

Що тут скажеш?.. Хіба що тими ж словами - ця рецензія якраз і була яскравим прикладом данини нереальним соцреалістичним традиціям...

Частину тих оповідань, які не ввійшли до "Провідин", Ф.Роговий використав пізніше у своїх романах. Про це він сам писав у відповідях на запитання письменницької анкети журналу "Київ" (№ 12, 1988): "...Це стало рушійним початком мого першого роману, хоч його творення почалося значно раніше: десь у прикінцеві два-три роки шістдесятих, коли я склав із десятків аркушів посульських оповідок, п'ята частина з яких з'явилася друком у видавництві "Молодь" ("Провідини", 1973). Немало з них були вже розділами "Свята останнього млива".

" ДОВГА ДОРОГА ДО "СВЯТА..."

У березні 1992-го року серед лауреатів премії імені Т.Г.Шевченка був і Феодосій Кирилович Роговий. Так було відзначено його роман "Свято останнього млива". І була радість, і були сльози. Сльози скоріше жалю за марно страченими роками, за спаленим серцем, за безсиллям перед тими пихатими можновладцями, котрі в одну мить можуть своєю "милістю" щось дарувати зі свого плеча, а можуть і знищити, втоптати в землю, зітерти на порошок. Часи наче змінюються, люди мудрішають, а мо', хитрішають, пристосовуються, приносяться, користуючись своїм золотим правилом "тримати ніс по вітру". І от вже вчорашні душителі свого ж рідного слова, злодійкувато озираючись, а то й ні, знову виринають у перших рядах, тепер вже, поборників "соборної". Сумно, а інколи й гидко-бридко це спостерігати, але такі вже ми, мабуть, богом карблені люди.

Та є ще людська пам'ять. Лише вона одна утримує в собі все, що проходило перед людьми впродовж всієї такої великої і такої швидкоплинної миті, дарованої Вічністю.

Тож повернімося майже на двадцять років назад. Згадаємо те, що передувало березню 92-го.

Працюючи у полтавській обласній газеті "Комсомолец Полтавщини", Феодосій Роговий розпочав писати роман. Роман про звичайних людей, вимордуваних працею, заляканих всілякими "ніззя", зведених до рівня

володіє словом. Мова автора багата і барвиста, образи світлі, художня тканина добротна, без перебільшення кажучи, виткана здібним майстром.

І доводиться лише глибоко пошкодувати, що цей безсумнівно талановитий літератор у пропонованій видавництву "Молодь" речі так далеко відійшов від правди життя, що рекомендувати її до друку у такому вигляді просто неможливо. Спробую аргументувати свою думку.

"Свято останнього млива" присвячене подіям недалекого минулого. Споруджується Кременчуцька ГЕС, у зв'язку з цим має піти під воду невеличкий посульський хутір Мокловоди, мешканців якого, зрозуміла річ, переселяють на нове місце. Навколо цього і розгортаються головні події твору.

На початок переселення герой-оповідач приїжджає до Мокловодів. Перше, що бачить він, підвода, на якій їхала "...немолода жінка з малолітнім хлопцем". Оповідач привітався, як то споконвіків водилося в Мокловодах, але йому не відповіли. "...І тільки згодом вже в спину почулася жіноча лайка. Я не міг збагнути, за віщо мене проклято. Відповідаючи сам собі здогадом, скинув лискучого бриля з плетеною тясминкою по околиці, застебнув плаща аж на верхній гудзик, щоб не видно було галстука. Невже жінка прийняла мене за якогось чина по переселенню". Запам'ятаймо цю деталь, бо вона певною мірою є ключем до авторського кредо, визначає кут, під яким дивиться літератор на будівництво ГЕС і зумовлене ним переселення мокловодівців. Ставлення його до цієї проблеми відверто негативне... будівництво ГЕС - це не спорудження практично невичерпного джерела електроенергії, що диктується поступом науково-технічної революції, а "погром", перед автором немає героїв-будівельників, є "вони", "руйначі", "люди з бензиновими пилками". Мені здається, невдача спіткала Ф.Рогового тому, що він підійшов до будівництва ГЕС і проблем, які воно породжує, не як сучасна людина, з властивою їй широтою мислення, а як відсталий хуторянин, кругозір якого не сягав далі власного тину. Він не приховує своєї

зневаги і навіть ненависті до споруди, до людей, які її будують. Характерним з цього погляду є діалог, що відбувається між оповідачем і його коханою:

- " - Навіщо вони це роблять, Оляно? Скажи! Дух руйнують... Скажи?
- Не знаю.
- А хто ж зна... Земля найцінніше, що є в світі.
- Звичайно.
- Її нічим і ніколи не окуплять.
- Мабуть.
- Нехай би краще атомну...
- Не перечу.
- А вони виселяють наш первісний, наш справічний дух..."

Як бачимо, будівництво ГЕС герой-оповідач і його кохана (а це, до речі, журналістка, людина з вищою освітою) вважають гіршим атомної війни і воліли б на місці майбутнього водоймища бачити атомне попелище. Коментарі, як кажуть, зайві. На жаль, це не просто цитата з невдалих сторінок роману, це авторська концепція, дух, який пронизує рукопис.

...У своєму прагненні оновити хреста, дзвони, захистити мораль, що проповідувалася під їхнє бемкання церковниками, Феодосій Роговий діходить до речей просто фантастичних. То він буде "свій храм, наш собор, з нашими червоними дзвонами", то вкладає в уста Данилка, хлопця, який ось-ось закінчить радянську середню школу. таку репліку, адресовану батькові: "Але що таке релігія, як не органічна сума народної моралі, за якою співжили і співжитимуть, допоки людського роду?!"

...Просто дивно, що автор на повному серйозі говорить про такі речі. Релігія, історія якої - літопис підступу, жорстокостей, приниження і духовного покріпачення людини, раптом постає у Феодосія Рогового, як "вищий Суд Справедливості", за яким тужать і побивається мокловодівці.

...Одне слово, можна було б вказати на цілу низку зайвих сцен, недоречних виразів, вульгаризмів тощо, та оскільки річ потребує докорінної авторської переробки, потреба в такій деталізації відпадає.

Хочеться вірити, що Феодосій Роговий змінить свій погляд на значення будівництва ГЕС і знайде за можливість переробити річ так, щоб кінець - валка мокловодівців з червоним прапором на передній підводі урочисто виїжджає на нове місце - логічно впливав з цього твору, щоб свято останнього млива справді було святом, торжеством людського труда й розуму, а не скидалося на панахиду, І.Власенко."

На цю вельми "грунтовну" рецензію Феодосій Роговий пише листа з намаганням щось пояснити, розтлумачити редакції і рецензентові, що ні про яку атомну бомбу мова не йде, це про атомну електростанцію! Та "оплот" партійності літератури і тут дає рішучу відсіч:

"Шановний Феодосію Кириловичу!

Ваш роман "Свято останнього млива", перш ніж потрапити до рецензента, було уважно вивчено в редакції сучасної прози. Редвисновок редактора несхвальний. Ми вважаємо Вас здібним письменником, який в змозі написати високоідейний і високохудожній твір. За загальним положенням ми прорецензували роман, аби допомогти Вам переосмислити хибну концепцію твору. Рецензент підтвердив нашу думку.

Як бачимо, видавництво не діяло так легковажно, як Вам здалося. У своєму романі Ви справедливо говорите, що земля, родючий шар її, найцінніше, що має людина. Без нього та без сонячної енергії неможливе було б життя на землі. Ця проблема варта уваги письменника.

Як же Ви розв'яжете її? Будівництво ГЕС - це зло, бо вода, бач, навіки заливає хутір Мокловоди. Але ж це тільки один бік проблеми. Давайте розглянемо її з другого, що, до речі, необхідне за будь-яких об'єктивних досліджень.

Отже, потрібні ГЕС чи ні? Безсумнівно, потрібні! Це доведено всім ходом науково-технічного прогресу. ГЕС - це дешеве і практично невичерпне джерело енергії, без якого не може обійтися сучасне суспільство. Нині науковці дебатують питання, чи доцільно споруджувати ГЕС з великими площами водосховищ.

Але в рукописі так проблема не стоїть. Ви не обстоюєте того чи іншого методу будівництва гідроелектростанції. У Вас немає героя, який би бачив грандіозність цієї проблеми, розумів її складність і висловлював свої погляди на ці речі. Ви виступаєте проти самого принципу будівництва ГЕС. І робите це з позиції мовководівської "тітки, яка посилає "ляянку" в спину "чину по переселенню". У цьому, на жаль, проявляється Ваш вузько місцевий підхід до справи державної ваги.

Ви, Феодосію Кириловичу, звинувачуєте рецензента і видавництво в тому, що Вам незаслужено приписано своєрідні форми богошукання. Дозволимо собі процитувати тут невеликий уривок з Вашого рукопису: "...його, Ісуса, віруючі й не мали за якусь живу надлюдську істоту, а вірували в нього, як у якийсь вищий суд Справедливості, за поборника проти зла й насильства, за свого заступника й оборонця. І той суд справедливості для них віками жив і чинився в церкві за релігійними кодексами, які співпадали з народною мораллю. Тепер їх страшило, що Суд Справедливості навіки зник разом з церквою, розвіявся, втонув - і нема від кого людям ждати ні справедливості покари за не прощені гріхи, ні щирого милосердя за доброчинність".

Країна Рад, яка є вищим досягненням суспільного розвитку, виробила свої ідеали добра - комуністичну мораль, мораль радянської людини, яка сповідує найвищі принципи: гуманізм, братерство, справедливість, патріотизм та інтернаціоналізм. То ж підмінювати їх "новою" релігією, соборами і дзвонами будь-якого кольору - непотрібна річ.

Щодо "атомних" жахів, які на Вашу думку, Вам приписує рецензент, то у цьому винні Ви самі. Бо в рукописі йдеться не про творення, а про руйнування. Пригадайте "руйначі" справічного духу", "погром" тощо".

Святий обов'язок письменника писати так, щоб неможливо було двозначне тлумачення тексту. І, якби в тексті було написано: "Краще вже будувати атомну...", Вас би зрозуміли саме так, як Ви цього і хотіли.

Завдання нашого видавництва - випускати твори, на позитивних образах яких виховувалася б наша молодь. Хто ж з персонажів Вашого рукопису послужить взірцем? Може, комуніст Лядовський? Але навіть його (в цілому позитивний образ) Ви звинувачуєте то у крадіжці золотого хреста, якого зняв з церкви Димський, то в крадіжці церковних килимів, які "бачили" в його хаті. І тому немає довіри у мокловодівців до цієї людини.

У романі немає жодного цільного образу, всі вони ущербні, з душевним надломом (виділено мною - Ю.Р.).

Отже, Ваше твердження про те, що видавництво поставилося до рукопису "Свято останнього млива" упереджено, - безпідставне.

Зав. редакцією сучасної прози

В.Сологуб.

Редактор

М.Довга, 1.08.74."

(Цю рецензію варто буде помістити у "Музей злочинів комунізму").

У відповідь знову лист-крик. Та що крик глухому? Що може зрозуміти той, кому велено писати саме так, а не інакше? **І він згоден з цим та ще й хоче по-партійному вислужитися** (виділено мною - Ю.Р.). І що може, зрештою, зрозуміти той, хто літературу розглядає як одну із ланок "всеперемагаючої" ідеології? Але що залишається авторові?

"Шановний товаришу Сологуб (інакше йменувати не смію, бо геть Вас не знаю).

Спасибі, що Ви (і видавництво також) намагаєтесь "допомогти мені переосмислити хибну концепцію твору", яку хоч-не-хоч, ви розуміти не хочете. Роман писано зовсім не заради того, щоб обстоювати той чи інший метод будівництва електростанцій, для цього є науковці. І я не такий уже "місцевий", щоб виступати проти "дешевого і практично невичерпного джерела енергії, без якого (справді-таки) не може обійтися сучасне суспільство". Ота "лаянка" в спину "чинові по переселенню" в книзі мелькнула, як мить, а для вас вона стала серцевиною твору і відмови. Оті "форми богошукання" приписано авторові, аби підсилити свою фальшиву позицію - інакше не можна цього й зрозуміти, бо уривок, який Ви цитуєте

("...його, Ісуса, віруючі й не мали за якусь живу надлюдську істоту..." і т.д.), сказано в момент, коли знято хреста (тобто 30-ий рік або 31-й). Ситуація склалася така, яку відтворено в романі: повержено віковічну людську Віру, а нової, тобто отих "ідеалів добра", що ми їх сповідуємо нині, - ще не було (і не могло бути). Саме цей момент "безвір'я" (не зовсім точно моє слово) цікаво було хоч на мить зупинити, проникнути в його природу - невже це богошукання? Зрештою, якщо це насторожило редактора чи Вас - можна було (звичайно, за умов сумлінного взаєморозуміння) його просто-напросто викинути - адже я не претендую на "безретушне" видання. Щодо "атомних" жахів мені соромно та й тільки (за вас, звичайно, і за редакцію). Навіщо таке несерйозне, наївне оправдування? Хід думки згаданого діалога зрозумілий і для дошкільняти. І взагалі, як ви посміли отак навіть подумати про мене, про людину, яка, до речі, зросла і утвердилася вже за радянського часу? Хіба це не знак упередженості?

Очевидно, марні мої потуги: вам не заболить ні загублена (без толку) земля, ні поруйновані десятки тисяч людських осель. Повторюю: це - злочин віку. Його не простять нащадки, бо творений він, коли вже була відома атомна енергія, бо творений він на догоду. Бо - і це основне - можна було зробити ГЕС втричі дешевше, затопивши принаймні втричі менше плодючої землі, з енергією якої не зрівняється ніяка і ніколи. Ви - розумна людина і, звичайно, це усвідомлюєте не гірше мене. В Нідерландах, щоб відвоювати у моря один гектар землі, роблять стіни, висотою... але це непереконливо і навіть смішно для нас, таких багатих розтринькувачів.

До "завдання (вашого) видавництва - випускати твори, на позитивних образах яких виховувалася б наша молодь", не маю ніяких претензій. Таким взірцем міг би справді послужити більшовик Прокіп Лядовський, якби ви йому не приписували крадіжки золотого хреста (куди він дівся - відомо лише в другій книзі, якої ви, зрозуміло, не читали), він не крав також і церковних килимів, бо їх "бачили" в хаті Василя Димського). Прокіп - "рушійна сила" Мокловодів. Без довіри людей він би не міг нею ні стати, ні бути... А

романтично-піднесений образ його Батька, фельдшера, що став на двобій з тифом у найкритичніший момент? А Василина, активістка і доярка? А той же Василю з своєю тихою добротою... Зрештою, й Санько Машталір, котрий по своєму повчальний... А знівечений фронтовик Антип Лемішка, для якого крім хліба немає нічого в світі святішого. Всі вони - люди з гріхами й достоїнствами. Всі вони разом узяті - шматок життя за певних умов, за певного часу... І ніякісіньких "антивпливів" вони своєю життєвістю не зробили б на нашу молодь, і, отже, сприяли б завданню вашого видавництва. Цільний образ ("в романі немає жодного, всі вони ущерблені, з душевним надломом") народжується з матеріалу життя. Його не вставиш у заготовлені рамки "позитивні" чи "негативні", бо є логіка творення образу, від якої не відступиш, якщо прагнеш бути художником. А якщо і вихнеш, то ціна йому іконної сухозлотиці...

Мої герої саме такі, і ніхто не скаже, що вони вигадані. Я в них вірю, я в них бачу основу людського буття. Бо коли є на світі зло і добро, кривда і правда, доки й будуть такі, по-Вашому, "ущерблені", а насправді повноцінні, здорові-здоровісінькі духом люди, хоч обставини їх у даній ситуації надломлюють. По правді, чи не по правді - це вже інша річ, але надломлюють, бо виселяють з прапрадівських земель, руйнують справічний дух. Хто, крім ідіота, своє рідне село "під гармошку з бубною" може навіки покидати, як це уявляється рецензенту?..

Не пам'ятайте лихом.

15.08.74, понеділок, Устимівка.

Отож видавництво "Молодь" роман категорично відхилило. Рукопис надсилається у "свята святих української радянської літератури" - "Радянський письменник".

"Шановний тов.Роговий Ф.К.!

Ознайомилися в редакції з рукописом Вашого роману "Посулля, або Свято останнього млива". *Рекомендувати рукопис до друку неможливо, оскільки твір, як за ідейним, так і за художнім рівнем не відповідає вимогам видавництва* (виділено мною - Ю.Р.).

В центрі роману - невелике українське село Мокловоди, що загубилося у понадсульських оболонях. Село, що ось-ось має стати дном штучного моря.

Виникає своєрідний психологічний конфлікт, природний у такій ситуації. Немає сумніву, що даний конфлікт заслуговує на те, щоб стати пружиною сюжету в художньому творі. Інша річ, чи зуміє автор розкрити це зіткнення з *партійних позицій* (Ю.Р.), розкрити так, щоб замилювання старовиною не зступило собою величі соціалістичних перетворень.

На жаль, саме такого розкриття ми в романі "Посулля" не бачимо.

Тих, хто здійснює переселення мокловодівців, автор представляє чомусь безжальними, бездушними погромниками, яких не зворушує краса того мальовничого куточка (явно ідеалізованого автором в його етнографічній патріархальності): оті "чумацькі левади", "почорнілі тини, безкрилі вітряки, сволоки, дерев'яні ночви і вози".

"Натикався, - пише автор, - на самоті, ніби й не мокловодівські оселі, голі комини і знову - на чужих людей, що пересувалися, мов заводні іграшки. Вони ходили врозбід з бензопилами і байдуже підтинали все, що трималося за землю..."

Бульдозери грохотіли слідом, легко валяли печі, димарі і, хвацько розім'явши все те під собою, розгонисто мчали на чергову жертву, щоб швидко її впорати. Кругом лежали неживі дерева в цвіту..."

Мокловоди постають у повісті таким собі глухеньким хутірцем, де майже кожен живе своїми дрібними інтересами. Ті декларативні й бліді вставки, де автор намагається показати, як нові ідеї згуртовують мокловодівців, тонуть у масі "мальовничих" подробиць, які, хоче цього автор чи ні, настійно характеризують жителів села, як аполітичних забобонних мужиків, що майже всі заражені дрібновласницькою психологією, індивідуалізмом.

Ось як, наприклад, змальовує автор Мокловоди під час гітлерівської окупації:

"В Мокловодах, як на кораблі, що потопає, - один одного збоявся, криється, знедовірівся. І все робить нишком: той документи закопує в садку, цей іконою затуляє високого портрета - всяк себе по-всякому рятує..."

Досить сумнівні теорійки намагається провести автор і в ліричних та філософських відступах, щедро розкиданих в усьому творі.

Ось, наприклад, внутрішній монолог оповідача, так би мовити, "ліричного героя" роману.

"Тепер я болісно відчув, що ніхто на селі не може себе вільно проявити, бо чимсь та неузгоджений, бо якимось та пристосований до умов, до обставин, в яких перебуває. Отже, ніколи не пізнаєш самого себе".

Таких цитат можна навести безліч.

Залишає бажати кращого і художній бік рукопису.

Хаотична, розхристана композиція, безладний, плутаний виклад, претензійна, позбавлена смаку мова, що рясніє словесними викрутасами, засмічена діалектною або є архаїчною лексикою.

Ось приклади авторського стилю: "...і було незрозуміло дивно, як він зловчався. коротко й важко чимчикуючи, лавірно підтримувати рівновагу отакеного тіла", або: "Дитинча сірооко глибило на мої гудзики, тяглося рукою до бриля, зосереджено витягуючи руркою свої повні губенята".

Як бачимо, про видання роману "Посулля" не може бути й мови. Рукопис повертаємо.

З повагою редактор Н. Матвійчук."

"Шановна тов.Матвійчук Н.!

Ви зраділи аж до самої стелі: викрили ще одного свого ідейного супротивника. Ви так йому й сказали: "Про друк (роману "Посулля, або Свято останнього млива") не може бути ніякої мови..." А втім, мова неодмінно буде. Якщо не про роман конкретно, якщо не про сто тисяч переселених ("З партійних позицій") посульських та подніпровських селянських осель (осель з первісним національним духом порічковиків) - якщо не навколо цього пекучого буде мова, то принаймні доведеться нам

говорити (з партійних позицій) про затоплені (з партійних позицій) сотні тисяч гектарів родючої землі - про це саме роман, а не про будівництво ГЕС і не про соц.перетворення.

Проти електрики я не повстаю, як це вам здалося. Сказали б чесно: довели ми уквлітературу до жахливого примітиву (та й цей пишуть під диктовку), і чогось справжнього страшно... Бо не входить воно ні в які "вказівні рамки". Я не вірю, що ви, шановна тов.Матвійчук Н., та жили тими проповідями, якими відповідали мені в своїй "несумлінній анотації". Наловили дрібненьких "блішок", щоб сипонуті ними межі очі автору: "відчепись! не доводь до гріха."

Та й знову я про землю, про безглуздо затоплену землю, бо селянин, бо колгоспи орють вигони, кладовища, шляхи, корчують садки, щоб збільшити площу ораниці на... 3-5 гектарів. Тим часом злочинно затоплено тисячі й тисячі гектарів української плодючої землі.

Обсмілюся дужче та скажу це вам, що ваші приклади з моєї "мови без смаку" - з мови роману - викривають не вас єдину... Якщо піти за логікою вашого глузду, то я не можу ідеалізувати навіть свого рідного батька, бо він (у минулому!) розчавлений танком, а дід (також у минулому!) волік кайдани аж на Колиму. А як же тоді мені - його синові - продовжуватись? Чим? Проповідями сухозлотими? Чужими повчаннями? І вже зовсім вас перелякали вами ж вигадані "філософські теорійки", яких "безліч" в моїй книзі. Вони, до речі, не мої, - належать одвічній Фантазії.

На все добре. Ф.Роговий."

Загнаний ось такими й подібними кегебо-сексотськими "рецензіями" Феодосій Кирилович звертається до голови Співки письменників України з листом.

"Дорогий Василю Павловичу!

Потрапив я в скруту. Кілька днів тяжко думав, сумнівався і знову думав - шукав розради, шукав опори. Все частіше зупинявся на тій просвітлині, на тій життєвій миті, коли Ви згадали в одному абзаці серед двох інших імен,

авторів перших прозових книжок, і моє прізвище, і мої тонюсінькі (54 сторіночки) "Провідини". Тоді мені вчулося, що я можу створити свого Фауста, свою Підняту Цілину... принаймні свою кращу книгу...

І я написав того ж року (сімдесят третього) роман "Свято останнього млива". Про віщо книга - не перекажеш, її треба читати. Читати сумлінно, довірливо... бо вся дія відбувається в момент переселення людей одного посульського хутірця. Кожен навіки прощається з чимось таким, назвати якого одним словом я не зумію - справічне, кровне, і, мабуть, найрідніше, що може мати людина. Виринають її з корінням і пересаджують на інші ґрунти. Буде вона, селянська душа, і там жити, і радіти, і любитися... і через якесь родове коліно все забудеться, може, як його й не було, але... Але скажіть, скажіть, будь ласка, руйнуватиме вона свою родову хату сміючись? Без жалів? Під музику?.. Звідси настрої моєї книжки. Але немає в ній ні крихти розпачу. В кожному наболілому серці живе промінець надії, сподівань на краще. Бо все - те, краще - вони, переселені, вивозять з собою в своїх душах - і мову, і звичай, і прапор, і любов, і всі від начала скарби свого духу...

Є в книзі і така собі суперечлива думка: чи варто було затопляти понад 220.000 гектарів землі (родючої, української), щоб побудувати середньої потужності Кремгес? Чи не краще було б, мовляв, атомну чи ще якусь там, дешевшу? Адже і в інших умовах, щоб розширити площі орної землі, зорюють вигони, старі печища, кладовища, дороги, викорчовують сади - і назбирується, наприклад, у моєму селі до 13 га... То, рецензуючи, Іван Власенко (не знаю, що за іден) дописався (а вірніше, так "сумлінно" читав мого рукописа), що звинуватив автора в заклику до... атомної війни. Йому, мовляв, краще атомну війну, ніж переселення, ніж "соціалістичні перетворення" - три сторінки машинопису ось такого жаху... ось такої ганьби... ось таких звинувачень іменем видавництва "Молодь"...

Чи можна такій людині довіряти навіть торкатися об сторінки чужих рукописів?

Вам не треба говорити, як тяжко таке переживають люди. Через рік після того я послав у це ж таки видавництво новий роман про життя молодих людей з одного гірничого кар'єру нашої Полтавщини (роман "Серце прагне любові" - Ю.Р.). Редакційний висновок був схвальний. Після доопрацювання - дописав біля 70 нових сторінок, зняв цілі розділи однієї з сюжетних ліній, виправив, що радили, що міг, - місяців через вісім прийшла мені рецензія В.Близнеця - нормальна, людська, прихильна. Ось-ось, гадаю собі, матиму радість... Але несподівано видавці надовго замовкли.

Через ще вісім місяців прийшла внутрішня (що під цим словом ховається, ніяк не зрозумію) - приходить, кажу, рецензія внутрішня. Рецензент Ю.Кочерга (що за іден, не чув, не бачив). З 224 сторінок рукопису залишилось, може, сімдесят більш-менш чистих. Необлаяних, неперекручених, неперебреханих на які хоч "толки", аби довести, що роман "безпорадний", що в ньому "буржуазна філософія", що "де тільки автор насьорбався такої вульгарщини", що "тут скотського більше, ніж реального (?), людського", що все це "дурниці, дурниці, дурниці"... Навмисне підтасування, перетлумачення картин, образів, речень, слів, усього духу рукопису, щоб якось довести всю оцю фальш до думки наперед заготовленого вироку... Хто дав право, прикриваючись личиною видавництва, на отаку визивну презирливість до автора, до людини зрештою, до загальноприйнятих правил моралі і благопристойності? Подумав я собі: устами Ю.Кочерги глаголить не Кочерга... А хто ж тоді? Чому мені, людині народженій, виростій і вихованій нашим, радянським ладом, не повірили? Чому я, автор чималих (і не безглуздох - В.Близнець сказав, наприклад: "...маємо справу з серйозним письменником" - значить, я - нормальна людина) - чому я, автор чималих рукописів, звинувачений у безглуздості, а Ю.Кочерзі за цей пасквіль, за цей донос ще й заплатили гроші? Де мені взяти право бодай захистити свою громадянську гідність (романів моїх Кочерги не видадуть, доки я й житиму - найпаскуднішого, але художника - від нападок, від образ, від підозрювань? Від різних, зрештою, провокаційних натяків,

якими вписані поля мого рукопису? Чи - вирок остаточний і оскарженню не підлягає? До кого ж здіймати руки? Де шукати захисту й відради? Адже, пожитейськи мислячи, захищаю буцімто лише себе, лише власні інтереси... Хто ж стане на мою сторону, якщо тут, в літературі, у Храмові Вершин Людського Духу, зникнуть сумління, честь і совість? І запанують холоднолобі чиновники від літератури...

Не посмію твердити, що мої рукописи без хиб, без помилок (лише завдяки їм все прагнуче розвивається), але ось так свавільно поводитися... тримати при видавництвах ось таких "цінителів", "благословителів", ось таких художньо безграмотних, глухих всіма чуттями... таких, котрі пишуть, наприклад, "мабудь", "вершини художності", "патріції", "сентиментальна нісенітниця", "автор змалював дівку з найбруднішими нахилами простітутки (!), - це "протиречить" всім законам етики. Ось чому звертаюся до Вас, шановний Василю Павловичу, шукаючи опори й розради. Звертаюся до Вас, до людини. І ще раз до людини. І, безумовно, як до керівника письменницької організації України.

З повагою Роговий. 14.12.76, вівторок."

Наприкінці травня, а точніше - 31.05.1977 року Феодосій Роговий їде до Києва на свій творчий звіт, як молодий (це у 52 роки!) прозаїк. На цьому звіті йшла мова і про роман "Свято останнього млива". Записник зберіг уривки тієї розмови:

"Микола Данилович Рудь: "Враження відрадне: мова чудова! Вчити писати його не треба - він цілком складений письменник, він вносить таке мовне багатство, що його не вимовиш (порівнював з Яновським). Я вважаю, щоб ця книжка більше нікуди не ходила - інакше візьмемо гріх на душу. Це книга про українського селянина з гордим поглядом у своє минуле... Вона варта Шевченківської премії! (нагадаю - це було сказано ще в 1977 році!). "Вилущився" чудовий горіх, Феодосій Кирилович; виломився він з гущі..."

"Григорій Тютюнник: "...він справжній письменник. Я хочу сказати про моральний стан людини, яка відчуває, що вона письменник, але... його стан..."

трагедійний... якщо й далі так поведеться. Я можу взятися за роман як редактор і тут, за столом, можу написати рекомендацію до Спілки письменників..."

"Володимир Яворівський: "...він належить до літератури духотворчої, дивовижний прозаїк(!), самобутній, цікавий; внутрішня драматургія твору - цього треба домагатися всім!"

Всі ці розмови, звичайно, подавали великі надії, надавали сили для подальшого змагання, та справа з виданням роману ніяк не рушала з місця.

І тут неможливо ще раз не згадати про людину, точніше - духовного побратима, який усі ці роки уважно стежив за ходом боротьби за "Свято...". Це - Григорій Михайлович Тютюнник. Їхні відносини - розмова окрема і широка, а зараз те, що стосується роману.

Зараз же після згадуваного вже творчого звіту, 2 червня, Григорій Тютюнник пише листа до Спілки письменників, її голови.

"Високошановний Василю Павловичу!

Президія наша Спілки письменників України!

Щойно я закінчив читати рукопис (роман) Феодосія Кириловича Рогового. Це ж письменник, господи! Працює він учителем у двох селах, йде в одне, затим в друге і, певна річ, пише (після уроків та планів) уночі, як усі ми колись робили. В нього немає оточення, яке б допомагало душевній роботі. Він сам серед людей зі своїми думками і почуттями, він з ними - прошу - самотній щодо професійного товариства.

Тут можна й засумувати!

Навіть розсердитися можна!

Але розвиток душі не псується ні сумом, ні сердинням. Це - спалахи. А душа собі працює на добро.

Шановний Василю Павловичу, Президіє!

Я звертаюсь до Вас із проханням допомогти надрукувати роман Рогового (та й повісті у нього є дві нові), це зробить нам тільки честь. А що ж є вищого в світі?!!

А ще просив би Вас прийняти Феодосія Рогового до Спільки. Ради честі. Ради літератури.

Щиро Ваш Григорій Тютюнник. 2 червня 1977 року.

P.S. Ще читав роман Рогового, Микола Данилович Рудь.

Він може потвердити мою думку."

Але і цей лист відчаю, навіть не за себе, за товариша, мало допомагає. "Свято..." мандрує у журнал "Прапор".

"Шановний Феодосію Кириловичу!

Ми уважно прочитали (і я, і головний редактор Н.К.Черченко) рукопис Вашого роману "Свято останнього млива". Він нас зацікавив. Нам видається, що багато сторінок його (і сам задум безумовно) позначені талановитим підходом до художнього втілення теми, доброю образністю, гарною, непересічною мовою. Водночас у ряді випадків авторова позиція не є однозначною, навіть викликає заперечення і в усякому разі необхідність уточнення, конкретизації тощо.

Хотілось би ближче познайомитися з Вами, з Вашими дотеперішніми літературними здобутками, працею.

Зичимо успіхів. З пошаною зав. відділом прози Мужичька О.О."

("Зав. відділом прози" - дочка першого секретаря Полтавського обкому КПУ).

"16 лютого 1978.

Шановний Феодосію Кириловичу!

Одержала Вашого листа. З нього видно, що мій лист від 8/02 Ви зрозуміли як остаточне схвалення "Свята..." На жаль, це не так. Йдеться про те, що Ви, територіально наш, "прапорчанський" автор, не можете не зацікавити нас своєю безсумнівно літературною обдарованістю, але твір має два значних недоліки. По-перше, не чітку, так би мовити, стихійну, архітектоніку, і, *що більш важливо, - сумні, а то й сумнівні тони* (виділено мною - Ю.Р.).

Хотілося б, щоб Ви, перш ніж їхати до Харкова, ще раз переглянули рукопис саме з цієї точки зору, відписали нам, як Ви самі для себе розумієте *ідейний напрямок роману* (Ю.Р.).

Звичайно, найкраще про те говорить сам текст, але хотілося б почути Вашу думку - самооцінку, так би мовити.

Десь через місяць можемо знову повернутися до цієї розмови - зараз ладнаємо прозу першого півріччя цього року, а розмова має бути і ґрунтовною, і на користь авторові, то про час можливої зустрічі домовимося десь наприкінці березня. Тим часом чекаємо від Вас листа.

З повагою ред. прози О.Мужицька."

"Шановна Ольго Олександрівно!

Ваш лист від 16 лютого цього року одержав і, коректно кажучи, вразливо здивувався. Не Придумаєш, що й думати. І про себе, і про свій роман. Природно: сподівався зауважень, "натиску", пояснень, але не сподівався, що доведеться ще й самооцінюватись, тобто сповідатися в своїх гріхах чи достоїнствах. Цим самим Ви спрямовуєте наші ще не встановлені взаємостосунки на позиції принципу нерівності: ваші - вимоги, моя - погідливість. Я гоноблю вам "щось підсунути; а ви пильно додивляєтесь, де "воно". За таких умов відверто ґрунтовної розмови поміж нами, звичайно, не вийде. Як же можуть порозумітися панівне й підлегле, не маючи предмету взаємозацікавленості?

Не хотілося б нітрохи похвалитися, але вимагає суть.

Запропонований роман перед цим було обговорено на засіданні Комісії по роботі з молодими авторами (про це свідчить хроніка "Л.У." від 17 червня, яку додаю). Моїми, сказати б, опонентами була група письменників під орудою Миколи Рудя. Його читав відомий нам (і всій Європі) Павло Загребельний, думка якого була висока і недвозначна, зокрема про головну ідею "Свята останнього млива" (якщо вам не віриться, є можливість пересвідчитись)... То яку (чи як) давати мені (самому собі) самооцінку?

Ви дозволяєте мені прибути до Харкова для знайомства, розмови лише за умови, якщо я "перегляну рукопис" і "відпишу" Вам, Ольго Олександрівно, к я сам для себе (?? хіба я роман писав лише для себе?) - як я сам для себе розумію ідейний напрямок роману. Інакше ви боїтесь моїх "ідейних" напрямків? Вони цілком лояльні - запрягаюся власним життям і всім своїм родоводом. Морально-естетична сутність моєї творчості в цілому також не виходить за межі партійності і народності, тобто узгоджується з основним принципом соціалістичного реалізму. Ще раз дивуюся., Ольго Олександрівно, що Ви самотужки не визначили "ідейного напрямку" мого твору, уважно його прочитавши. Провідною думкою "Свята..." є невимірنا сила любові до трудових людей, до їхнього добра й печалі, до рідної землі, до нашої спільної з Вами Батьківщини, яка - любов - тут виражена (показана чи лиш проілюстрована) в момент найвищої душевної напруги - люди, древні порічковики, навіки розлучаються зі своєю малою батьківщиною: з своїм селом, річкою, зі своїми хатами, травами, птахами, могилами, один з одним. Переселені селяни, звичайно, звикнутья (про це чітко сказано в романі) і на інших ґрунтах. Будуть, розвиваючись в нових умовах, ще й радіти згодом, але прощатимуться з вічно рідним хіба під барабанну музику? Хіба без болів? Без суму? Та як же можна не сумувати за рідним, за своїм вічно рідним (а значить - за найпрекраснішим). Невже це не по-людськи, не гуманно, не партійно?

Нищиться найсвятіше, найнеобхідніше - код історичної пам'яті. Рвуться її нитки...

Ви, сподіваюся, не будете перечити, що почуття людини до Великої Батьківщини - до рідної країни - доповнюється ще й почуттям до батьківщини малої, в смислі рідних місць, отчих країв чи бодай найдрібнішого хутірця з березами чи тополями. По суті "всевишня любов" (почуття до великої Батьківщини в обширному смислі) починається саме з малої, меншої, найменшої любові, предметом якої може бути і матеріні

сльози, великі, як слова генія, і грудочка землі з батькової могили, і напичне віконце, одна-однісінька травина чи скрик сінешних дверей.

Для художника слова (якщо мені дозволено хоч трішечки ним називатися) це має винятково велике, непояснимо величезне значення. Він теж звідси починає, як і "всевишня любов" до нашої з вами Батьківщини. Висхідним для розуміння головної думки мого твору є мотиви прощання з рідним, котрі звучать від початку до кінця. Котрі звучать і в мені й досі - я "не вивчав того життєвого матеріалу", - я пережив його документально. Як я зумів упоратися зі своїми "мотивами прощання", тобто як "одягнув їх у слова-мундири", - розмова інша. І якщо Ви, Ольго Олександрівно, знаходите (помічаєте) в архетектоніці твору якісь там незначні елементи стихійності, то, може, воно саме так і має бути? Адже переселення (як явище) - то більш чи менш організована стихія, з якої й творено романа. І оті мої "нещасні", з печаттю творчого експерименту так звані ліричні вставки, які можуть насторожувати, їй-богу ж, не розладнують традиційної згоди твору. Бо якщо роман правомірно буде (хоч тут) назвати за формою хором (хором думок і почуттів), то невже місце "співаків-втористів" порушить гармонію співу?

Зрозуміло, я не смію твердити, що роман ідеальний. Не тверджу також цим листом такої собі нерозумної, безкомпромісної категоричності - твір потребує "спільних узгоджень", погоджень, так званої підготовки до друку. Але якщо "і це не так, і те не туди", то готувати, власне, нічого. Треба писати роман заново.

З повагою Роговий. 4.03.1978.

"Шановний Феодосію Кириловичу!

Одержавши з Києва Ваш рукопис "Свято останнього млива", ми мали рекомендацію поставитися до Вас як до молодого автора. Згодом з'ясувалося, що це не так (за віком), і Ваші життєві погляди, так само, як і письменницька манера, вже вивершилася. Отже - та й Ваш лист від 4 березня про те свідчить - висловлювати зауваження щодо спрямування роботи над твором в певне, часом протилежне тому, яке є у "Мливі", річище - справа

надто болюча, а то й неприйнята для Вас. А рукопис таки викликав у нас цілком певні заперечення. А саме:

факти "зселення" у Вас подано однобічно - в основному як негативно поціноване автором явище (вдаватися до окремих цитатій навряд чи доцільно - про те свідчить увесь текст поспіль). Жодна подія, жоден характер роману не подано в діалектиці, в розвої: час минає, а ні в поведінці, ні в психології та побуті людей змін не відбувається. Усе подано в статиці, з точки зору авторової - часом суб'єктивність цих авторських оцінок відчувається аж занадто. Немає також визначеності в часі: іноді важко зрозуміти, про які часи йдеться - чи про дорядянські, чи про післявоєнні. Нечітка композиційна побудова твору ще більше підсилює це враження невизначеності. Загальне забарвлення "Свята..." похмуре - Ви покладаєтеся на те, що інші настрої виникнуть у мокловодівців згодом, у майбутньому, але то вже буде десь за межами цього роману, чи не так?

Відзначали й відзначаємо горну Вашу мову та її виразність, безсумнівну літературну обдарованість автора. Остання третина твору - після 200-ої сторінки - найдовершеніша: міцної побудови, добре опрацьована. Тут (окрім, може, записок Оляни) все на гарному ідейному та художньому рівні. До того ж немає зайвих прийнятих за змістом, роздумувань, які в перших двох частинах часто-густо позначені карбом соціальної неосвіченості.

Отже, рукопис мусимо повернути, як такий, що не знайшов схвалення до публікації в журналі "Прапор". Бо справа не в "погодженні" окремих місць, а в розбіжності авторової та редакційної оцінки самого життєвого матеріалу - цілої купи соціальних явищ.

З повагою - редактор прози О.Мужицька."

(До речі, у книзі спогадів А.Дімарова "Прожити й розповісти" є ціле оповідання про їхнє полювання з Ю.Мушкетиком на Полтавщині - це чудове полювання організувала ця сама "О.Мужицька" - "скромна, працююча" дочка першого секретаря Полтавського обкому партії. Як кажуть: "Кожному своє...").

Отак "співпраця" із журналом "Прапор" теж закінчилася цілком плачевно.

Роговий знову звертається листом до керівництва Спілки:

"Дорогий Павле Архиповичу!

Вже, напевне, обридло Вам одержувати мої листи, та дивіться, що ж воно робиться, як же негарно виходить. Аж не по-людському.

Без трішки не два роки, як обговорили мій рукопис, схвалили його (Ви з ним, дякувати, знайомі) - обговорили мій рукопис "Свято останнього млива", видавати його ніхто не береться (наш запальний "Прапор" - журнал - повівся зі мною, як бозна з ким і чим).

Десь понад три місяці тому це ж таки "Свято..." я послав до "Рад. письменника". Поки що ніяких вістей звідти, та й не заради цього я знову пишу Вам. Я дуже прошу Вас, Павле Архиповичу, як Людину прошу, як керівника письменників України - великою прісьбою прошу як рідного брата, допомогти мені, все-таки, надрукувати романи. Бо куди ж мені далі? Бо що воно таке робиться? Не вистачає терпіння...

Цим таки часом я склав ще одну книгу. Передав її до журналу "Дніпро" і до вид. "Молодь". Сподіваюся. Великі роки сподіваюся, та й не знаю, чи вистачить моїх років, щоб справдилися ті сподівання.

Бажаю Вам добра, будьте здорові!

26.02.1979.

З повагою Роговий."

Отже, "Свято..." знову повертається до "Радянського письменника".

От тільки незрозуміло, для чого. Може, щоб прочитати оце:

"№ 96. 22.03.79.

Шановний т.Роговий!

Рукопис Ваш такий далекий від життя і написаний такою архаїчною мовою, що не може бути і мови про підготовку його до видання.

Шкода, що Ви витрачаєте час на подібні вправи! Адже, живучи в селі та приглядаючись до життя, можна було б написати й щось більш корисне.

Ст. редактор П.Шарандак."

(Перед цим підписом стоїть "птичка" - можливо, підписував зовсім інший чоловік...)

"№ 721. 18.04.79.

Шановний Феодосію Кириловичу!

Прочитавши Ваші "відступи", які Ви назвали романом. Рукопис Вам повертали з редакцій неодноразово, і правильно робили, я не знаю жодної редакції, яка б його надрукувала. Ви скінчили свій твір 73 року, і дивно мені, - бачу, що розумна людина, й не вже не можна дотямкувати причин відмовлення та ґрунтовно переробити твір, а не одбуватися отакими мережками-закресленнями. Те не рятує.

Хилило не раз і мене кинути читати та відбутися відпискою, коли б не бачив, що списані сторінки талановитою рукою, що автор має спостережливе око, що картини не раз вихоплені з Посулля разом з росою, сонцем, а той кров'ю. Талант, це таки рідкість, і як же образливо, що до нього не вистачає чи то звичайного людського розмислу, чи то досвіду, чи веде Вас упертість... Тоді на тому станьте й одкладіть твір на своє "після смерті". (От як треба ставати "героями", підібгавши хвоста!.. - Ю.Р.). Пишу так гостро й круто, бо не маю іншої ради. Шкода, що гине талант, але, підкреслюю, про публікацію твору в такому вигляді й не кладіть собі в голову думки. Кажу Вам з досвіду авторського, довголітнього редакторського.

1. Насамперед ідейний зміст твору. Шкодную навіть тратити слова на те, що переселення написано тільки з одного боку: "люди з бензопилами", "викорінюють дух"... То такі ж люди, як і Ваші земляки. Життя не спинити. Всі ми квилимо за левадами, половими волами, але прогрес неспинний. Ось у сусідньому з моїм селом голова переорав усі луки і болітця. У мене й зараз серце болить, а він на тих болотах бере по 45 центнерів. І навіть ті, що були на початку проти, віншують свого голову.

В.Распутін теж написав з одного боку, сварили його дуже, так то ж автор з іменем, і в нього трохи не так круто. Правда, люди з села бачать отих з пилами тільки під одним кутом, але є автор. Ну, нехай і автора заплеснула

лірична хвиля. Дайте інший, супротивний текст Оляні. Вкладіть у її вуста оті розважливі слова, нехай вона "підправить" автора.

2. Ваше село нічим не відрізняється від села 16 століття.

Так, це село в плавнях, його мало зачепили переміни, і все ж... А то мовби й не було там колективізації, мовби не вернулися туди люди з фронтів громадянської війни. І взагалі у творі багато всіляких натяків, двозначностей. Дух і істинність Ви не раз вбачаєте в ночвах, коритах, кадівбах, в'юнах у мулі. Не в тому він, не це стежка прогресу. Так ми загинемо. Ми - нарід, увесь світ вже купається у ваннах... Не треба плутати народне з архаїчним. Над архаїчним можна потужити, й поплакати (як В.Земляк) і шукати нового.

3. В цьому ж плані - розташування сил у творі. Ну чого, чого Ви на перший план, у перших розділах випхали Машталіра - кримінального злочинця, потвору, виродка! Так, виродків, усілякі відхилення від норми зображувати легше. Вони - колоритні. Але яке його призначення в творі? Та від такого Машталіра сахнеться будь-який редактор.

Чому не Лядовського наперед? Якого, до речі, там треба хоч трохи розвинути. Мабуть, його сутність не тільки в тому, що він висватав попівну (знову характеристична риса, довкола якої "крутиться" увесь образ), а й щось же він робив як бригадир, як комуніст. На те пішло все його життя. А Ви все те обминули.

Та вже й коли б Антін (Антип - Ю.Р.) Лемішка пішов наперед, то й то було б природніше. Все-таки трудяка.

А Лядовський і Машталір - це одна з головних ліній роману, її якось би ув'язати, виструнчити. Кінець Машталіра закономірний. Але тісніше б ув'язати. Може, Лядовський вивозить село, а Машталір шукає хрест і гине? Бо той хрест... Історія Василя з хрестом - то химерія та й годі. Певно, що й Василем володіла якась думка, не з придурку ж поліз він на церкву, може, поліз щоб сподобатись Василю? Для неї зняв?

Тепер справи іншого порядку. Ваш твір - страшенно неорганізований. Це купа матеріалу. А назвали Ви його романом. Роман вимагає певного

авторського втручання, організації, додумки. Бодай зовнішньої линви, якогось хоч умовного ланцюга. Можливо, такою хоч кволою вервечкою можуть бути розшуки автором Оляни...

...дещо з цього можна буде залагоджувати з редактором. Як і мову. Таке у Вас багатство фарб, така первісно багата мова, але там стільки плутанини, відступу від правопису, одмінного од усталеного вживання слів, що треба правити нещадно, але й уважно, аби не попсувати авторського стилю й не розгубити кольорів та запахів.

Передбачаю, що прочитавши мого листа, Ви схопитесь за голову. Вам видадуться мої зауваження несправедливими, а переробка неможливою. Щодо несправедливості - воля, як кажуть, Ваша, я написав Вам як колишній досвідчений редактор. Що ж до переробки...

Знову - з редакторського досвіду. Отако, хаотично були написані майже всі твори В.Земляка, які я друкував у "Дніпрі" і з яким редакція не легко працювала. Землякові книги я люблю неймовірно. А він умів змусити себе переробити. Праці у вас над книгою багато, але все залежить від Вас, від Вашої активності і спроможності мобілізуватися, а також порвати вже зв'язане, перев'язати наново. Я, наприклад, бачу, що перекроюється все досить просто. Повірте, збоку видніше. Думайте, зважуйте. Бо все це тільки "Інтродукція". Якби ви виконали мої побажання, то ще після рецензій і з редактором чекає на Вас прірва роботи.

Пишу все це Вам не тільки як секретар Спілки письменників, як просто письменник, що боліє за рідну літературу. Спілка не займається влаштуванням творів до друку, просто, в такому випадку ми б (чи, принаймні, я), змогли б порекомендувати видавництву уважно поставитися до вашого твору.

Ще раз повторюю, моя різкість продиктована тільки одним - якимось Вам допомогти, зсунути твір з мертвої точки. Вам, як і кожному автору, дорогий кожен рядок, кожен образ, але це - як густий кущ, який треба розрідити, щось викинути, пересадити. Звичайно, мали б більшу користь від усної бесіди,

якби у Вас знайшлась можливість - приїжджайте, відрядження ми оплатимо у Спільці письменників.

З повагою

Секретар Правління Спільки письменників України Ю.Мушкетик."

Коли у "дзвоні" (№ 5, 1995) була опублікована "Довга дорога до "Свята...", а в ньому цей лист, я отримав таке:

"Шановний Юрію Феодосійовичу!

З величезною прикрістю прочитав у журналі "Дзвін" Вашу публікацію. Воістину: будь-яке добро карається. Адже це моїм, тільки моїм "першопоштовхом", клопотом і навіть тиском було видано роман Вашого батька Феодосія Рогового "Свято останнього млива". Про це неодноразово заявляв Феодосій Кирилович, про це свідчать його дарчі написи на книгах, подарованих мені, про це знає, зокрема, Анатолій Дімаров. Та й ви б мали замислитися, чому це я взявся читати роман, неодноразово нищівно відхилений у видавництві, вже повернений авторові, то більше, ніхто мене об тім не просив (і автор також). Просто, в одній з розмов з Григором Тютюнником, той поміж іншим сказав, що є такий талановитий автор з Полтавщини, якому страшенно не щастить. Ось, мовляв, і цього разу... Я написав Феодосію Кириловичу, щоб він надіслав роман. Звичайно, мене не прикрашає лист до нього. Либонь, я сам тоді так трохи думав, мов "засвідчити" видавцям, що автор роман доопрацював у "потрібному ключі", а ще більше намагався, вже знаючи неймовірну непоступливість Рогового, схилити його до роботи. А працювати над романом було потрібно, зокрема, мені справді в подив, що автор був виніс наперед розділ про селянина-мародера (війна, мертві, а він пакує червоноармійську білизну) і "несмачний" розділ про бугая. А трохи ще й остерігався. Отож і кликав Рогового на розмову віч-на-віч. Мали б Ви поміркувати над тим, для чого я його кликав.

Ми поговорили з Феодосієм Кириловичем день, домовилися про розташування розділів, правки, стяжки і т.ін. І домовився я з своїм сусідом Анатолієм Дімаровим, що він прорецензує твір, а видавництво настійно

переконував дати "Свято..." на рецензію Дімарову. І то ще був не кінець. Деякі видавничі редактори не хотіли брати твір на редагування...

З усмішкою згадую один епізод. Якось вже значно пізніше, автором ще кількох творів, які (принаймні один з них) не були вельми зичливо зустрінуті критикою, стермосований нею, зайшов до мого службового кабінету й круто сказав, що якби не оці два дурні, Мушкетик і Дімаров, то жив би я собі тихо, працював учителем і ніхто не шарпав би мені душу. Ми тоді вдоволь посміялися. І Феодосій з нами.

Либонь, Юрію Феодосійовичу, Вам би було потрібно розпитати в мене або в Дімарова про все те, або хоч заглянути в мою передмову до "Гріха без прощення", а так ви мене зарахували до батькових опонентів, незичливців і взагалі дідько до кого. А мені сумно й прикро. Оскільки, повторюю, ті клопоти взяв на себе добровільно і довів їх до кінця.

З повагою Ю.Мушкетик.

P.S. Оте - справа зрушилась, почалося, отже, з мене.

Цих слів би вистачило, аби все пояснити, і отой напівезопівський мій лист."

Я, звичайно, відповів:

"Добридень, шановний Юрію Михайловичу!

Чесно кажучи, мене здивувала Ваша реакція на публікацію у "Дзвоні". Адже я не коментую жодним словом Вашого листа, а, отже, ні в чому не звинувачую Вас. Навпаки. Мені здавалося, що саме Ваш лист дасть змогу тому, хто читатиме статтю, зробити висновок, що нарешті роман потрапив до рук чесної людини, яка з погляду 1979 року оцінює написане. Адже на листі є дати. А в якому іншому стилі міг тоді писати державний чоловік? Саме це я мав на увазі, вставляючи уривок Вашого листа до статті. Впевнений, що розумний читач так сприйняв це. До речі, в тому ж 1979 році і я в пояснювальній записці КДБ писав, що "...розмов, які б компроментували видатних діячів партії і уряду, не вів" (ну, збрехав трохи...- Ю.Р.). І чи багато із нас писали щось інше? Як Ви бачили, я коментував дуже коротко і то

відверті доноси, яких я не збираюся нікому і ніколи прощати. Впевнений, що крім обов'язку у людини повинна бути ще й совість.

Ні покійний Батько, ні я ніколи не ставили Ваше ім'я в число противників. І в статті далі згадуються імена Дімарова, Харчука, Тютюнника... Це люди, яких я глибоко поважав і поважаю донині. Якщо Ви пам'ятаєте, ще в 1992 році я звертався з проханням написати, хоча б коротко, спогади про Батька. Писав і Вам, і Дімарову, і ще більше як 60-ти людям. Дімаров кілька разів обіцяв, але здоров'я не дозволяло щось написати. На жаль, відгукнулися одиниці. Я зібрав ці та інші спогади, записи в щоденниках і записниках, інтерв'ю останніх років, листи і склав рукопис до 200 друкованих сторінок. Сподівався видрукувати десь до 70-річчя Батька. Звертався за допомогою до М.Шевченка - давнього знайомого і тепер вже теж державного чоловіка - нічого не пообіцяв, бо треба чимало грошей. (А сподівався я, перш за все, на видавництво "Криниця" (полтавське).

Можливо, коли б жив Тарас Нікітін, щось би було не так. Одним словом, рукопис є).

До 70-річчя Батька деякі матеріали з нього друкувалися в обласних газетах. До речі, і Ваша стаття "Перо зупинилося на півслові" друкувала обласна "Молода громада" 24.08.95. "Полтавська Думка", зокрема, писала таке: "спогади-посвяти П.Ротача, І.Бокого, М.Костенка, Ю.Мушкетика, Гр.Сивоконя й інші засвідчують, що ці люди мали Рогового за явище в нашій літературі цілком самобутнє, хоча й по-дружньому вказували на деякі недоліки його творів". Отже, ніде і ніхто не ставить Ваше ім'я в число тих, хто противився виходу "Свята"... Ще раз повторюю, що той Ваш лист я особисто сприймаю як нормальну, чесну відповідь. І дуже жалкую, що хтось, можливо, зрозумів його по-своєму.

Якщо моя публікація у "Дзвоні" образив Вас, я готовий офіційно вибачитися в будь-якій прийнятній для Вас формі.

Всього Вам доброго. З повагою Ю.Роговий. 11.10.95."

Та повернімося назад, у 1979 рік.

"Шановний Юрій Михайлович!

Спасибі Вам за мої печалі, яких Ви, либонь, не заполегшили. Не перечу: думки Ваші мені на поміч. Принаймні, вони хоч не знищують суті мого твору, одначе... Василові не варто лізти на церкву, щоб таким чином сподобатися Василіні. А пишучи своє "Свято...", я не керувався думкою про "виселення духу" (Ви чомусь кажете "викорінюють дух"). Бо це, мабуть, і не роман, і не купи матеріалу", а "приватні" мотиви прощання з найріднішим, якесь давучке відлуння усім відомого полонеза...

Ви слушно твердите, що прогрес неспинний. Я його собою нітрохи не пригальмовую, хіба що упомірною. Гадаю, що було б краще, якби духовне завжди панувало над матеріальним, аніж, як тепер, - от і всі мої "підніжки" прогресові... Я теж, як і Ви, не скривився від отих 45 ц, які голова "бере" на гектарі з отих переораних луків та болітець, хоч для мене ця радість не повна, бо до хліба, бо для життя ще треба отих переораних луків, отого припишколого болітця і хоч би очеретянки, її голосу з-над болітця...

Затоплення ж сотень тисяч гектарів плодючих земель - це, звиняйте, не прогрес, а безоглядне варварство во ім'я прогресу (моя книга, як Вам відомо, зовсім не про це, хоч Іван Власенко - виходить, є такий критик - писав у своїй першій на цю книжку рецензію, що "автор проти всяких соц. перетворень". І що йому, ніж вони, - краще "атомна війна" (передаю дослівно). За отаку страшну неправду Іванові - процвітання, а для автора...

Радий зустрічі з Вами, Юрію Михайловичу. Постараюся приїхати в один з ближчих десяти-п'ятнадцяти днів. То буде втричі корисніше оцих письмових уривків. Хотілося б їхати раніше, та не знайду призводу відпроситися: вчителюю у двох не зовсім, але сусідніх школах, і проситися доводиться двічі.

З повагою Роговий. 24.04.79."

"Пробачайте за турботи, шановний Юрію Михайловичу.

Старався й далі бути в невіданні, а з надією, але чомусь мені недобре відчувалося: ніби в моєму "Святі..." порпається хтось не моєї лінії. Може, це

й не лиха людина, а так собі... ревно чиновник, зовсім іншого розуміння і світу, і речей у ньому, зовсім інших чуттів людина з механічною рукою, котра не по своїй вині, а від роду немає чуття до слова взагалі, до мого ж, пристарілого, - тим паче...

Водить вона механічною своєю рукою по рядках тієї мови, яка зникає або майже зникла, і, креслячи її з притиском, усміхається з відчуття виконаного обов'язку служби. А точніше - вдоволено глумиться над мовою, що зникає - зникла! - разом зі своїм місцем говору - з тисячами розселених посульських хат, в яких вона колись жила, розкошувала...

я свідомий того, що мова мого твору в окремих місцях, може, аж перенасичена "старожитностями" (і це, природно, не всім до любові). Її можуть під прикриттям добрих намірів чи допомоги авторові осучаснювати (скоріше всього - "огазетнювати", пробачайте за дурне слово) аж до невпізнання. Одначе пам'ятай, мій неприхильнику, візьми, як можеш, її хвилину, як заповіт умираючого. В такий (по-нашому) критичний момент виникла потреба (а як на мене - то й життєва необхідність) зареєструвати це зникнення, як зникнення явища. І цим засвідчити його існування на землі - комусь прийдешньому на щирі згадку чи, може, й на велику втіху.

Якраз можливе насильство над мовою "Свята..." і спородило недобре передчуття, змусило мене звернутися до Вас, Юрію Михайловичу, мій нелукавий добродію.

Адже, зізнаймося, нерідко трапляється так, що художню річ, творену людиною старомодною (така вже в неї домогильна доля) править, сиріч редагує, людина новітня - з новітніми вимогами, з новітніми (з "механізованими") чуттями або й зовсім без них до мови.

Прошу Вас, Юрію Михайловичу, зважити на мої міркування і, якщо книга справді готується до видання, передати їх людині під личиною її редактора. Буду пам'ятати Вашу прихильність, вираз істинної любові до нашої мови, до рідної культури.

Моє глибоке Вам шанування. Роговий. 24.09.1979, понеділок."

У цей самий час у видавництво "Молодь" був переданий рукопис другого роману - продовження "Свята..." - "Птахи летять до сонця" ("Зрушені люди"). Пізніше, коли з нього "рецензенти" залишили самі "вишкварки", деякі уривки увійшли до "Свята..." Так і відомий читачам цей "гібрид" двох романів, які до цього часу (кінець 2011 року) окремо не видавалися ніколи.

Видавництво "Молодь".

"Шановний тов.Роговий!

Ваш рукопис в редакції прози вивчено, прорецензовано. Висновок редактора та рецензента один: твір рекомендувати до друку ще рано. Рукопис повертаємо, рецензію додаємо.

З повагою зав. редакцією прози А.Михайленко."

Рецензія справді додавалася - на 13 сторінках. Немає, мабуть, потреби наводити всю ту гидь, яку було вилито на голову і душу автора. Рецензент - Ол.Гижа - справно відробив на шматок (чи чарку?) у своїх "хазяїв" - Господь їм суддя. (Вже пізніше - ця гижа візьметься перекладати "Біблію"!)

"Видавництво "Радянський письменник", 29.11. 79 року.

Шановний Феодосію Кириловичу!

На прохання редакції рукопис Вашого роману прочитав відомий український радянський письменник А.Дімаров. Як на нашу думку, він об'єктивно оцінив Ваш твір. Гадаємо, що рецензія А.Дімарова допоможе Вам у подальшій роботі. Рукопис повертаємо.

З повагою в.о.зав.прози Ю.Чикирисов."

Свою рецензію - гостру і доброзичливу - А.Дімаров закінчив так: "...Тому мені й здається, що видавництво повинне серйозно зацікавитись цим рукописом. Поставитись до нього хай суворо й вимогливо, але з великою доброзичливістю й повагою до того, що вже є, що вже має право на життя, що засвідчую про неабиякий письменницький хист Феодосія Рогового. І зробити все, аби "Свято останнього млива" зайвилось на прилавках книжкових крамниць.

Це, до речі, залежить також від автора. В значній мірі од автора,"

І так на шостому (!) році блукання-буцання роман нарешті було уважно прочитано, належно оцінено і рекомендовано до друку. Правда, до того "друку" залишалося ще довгих три (!) роки.

"Дорогий Федосю!

Я одержав твого листа... сумного, на грані розпачу: "все більше людей ждуть - апетитно ждуть - моєї погібелі". Мені тобі не личило б цього писати, бо ти знаєш (а може, й ні?), скільки я зробив і для тебе, і, зокрема, для "Млива".

Вчора, 11.02. с.р., я був у видавництві "Рад. письменник", у зава. сучасної літератури Чикирисова, і він сказав мені, що твій роман іде. Редактором його буде Борис Харчук. Він працює у "Р.П." нештатним редактором, написав (після всіх турбот з боку хороших людей) блискучий редвисновок і запропонував себе (з честю) в редактори.

Отож, вітаю. **На Гижю не зважай.**

Твій Григір. 12.02.80 р."

А Григору залишалося жити лише (!!!) три тижні...

"Дорогий мій Гришо, найдорожчий!

Я такий радий од твоїх новин, що не знайду слів для виразу. Батько казав мені, а батькові казав дідусь, а дідусеві казав прадід (я дітям своїм кажу і внукам повторюю), що найдобріша вода з свого колодязя. З сусідського коли п'єш, то часто гірчить і пересихає в роті. То ж нап'ємося в дорогу з свого рідного та й поживем, та й підемо далі - бодай не зблудитися з Глибокого Шляху.

Твій Феодосій. 17.02.80 р."

У рецензії Борис Харчук писав: "Мені ніколи не доводилося читати раніше будь-що Феодосія Рогового. Не знаю, чи він уже десь друкувався. Тому мені дуже приємно констатувати, що в його особі наша література має ще одного й то непересічного письменника.

Роман "Свято останнього млива" заслуговує на те, щоб його видавати... Правда, рукопис вимагає редагування, але редагування особливого:

вдумливого й вкрай обережного. Мовна стихія Ф.Рогового така яскрава, така багата, що її не можна причісувати.

В той же час, рукопис дуже брудний. Чимало сторінок перекреслено й закреслено. А, може, їх варто б поновити?

Маємо цікаву, самотню книгу, яку треба дати людям."

Нарешті у 1982 році роман Феодосія Рогового "Свято останнього млива" було видруковано. У березні 1992 року за нього ж йому було вручено Державну (Національну) премію України імені Т.Г.Шевченка. 4 травня Батько помер...

Людина, котра пережила Голодомор 33-го, піднялася із шахт Вестфалії, голод 47-го... не витримала "смакувальників красного слова"...

Перед цим роман двічі висувався на здобуття Державної премії СРСР. Першого разу, в останню мить, прізвище Рогового "випадково" забули вписати до списку, відісланого до Москви... Другого - самі "смакувальники" попрацювали ліктями...

Якось в одному із останніх своїх інтерв'ю Феодосій Роговий сказав, що повинен написати за життя п'ять романів - так йому віщувалося уві сні. Встиг написати (частково і видрукувати), практично, п'ять-шість - "Гріх без прощення" - залишився незакінченим; "Скажи мою кончину, Господи" - лише у задумах.

Тож хочеться запитати у всіх нас - скільки має прожити на білому світі український письменник, щоб встигнути написати і видрукувати свої, Богом відпущені, романи? Скажи, Господи?

ЧИЄ "СЕРЦЕ ПРАГНЕ ЛЮБОВІ"?

Після завершення написання роману "Свято останнього млива" Ф.Роговий пише роман "Санько і Марта (він же "Марта Смоляр прагне вірного кохання", "Серце прагне любові", "Над Дніпром"), який, побувавши тричі у видавництві "Молодь", перетворився на повість "Над Дніпром". У скороченому варіанті вона була опублікована у журналі "Прапор" (№ 6,

1984), тобто через десять років після написання і вже після виходу роману "Свято..." Тому важко говорити про те, чи виконала повість покладені на неї завдання.

А як тепер мені здається, роман "Санько і Марта" повинен був "допомогти" "Святу...", ставши на той час актуальним, молодіжним, показати різноплановість автора, відкинути звинувачення в "архаїчності, залюбуванні волами, левадами"... Хоч, мова і композиція дуже нагадували "Свято..."

Першого разу (8.04.1975) рецензія І.Куштенка із "Молоді" була в цілому прихильна, хоча і без схвальної рекомендації:

"Шановний Феодосію Кириловичу!

Прочитав ваш роман. У мене немає зауважень до стилю і майже немає зауважень до письма в цілому, хоч, в окремих моментах, письмо нерівне, вимагає певного доопрацювання.

І без сумніву можу сказати, що твір написано рукою талановитого прозаїка.

Ви вмієте тонко відчутти психологічний стан героя, спостерегти хід його думок, умієте схопити настрої природи й лаконічно перенести її на сторінки свого твору.

Та, коли перегорнеш останню сторінку роману, то створюється враження, що Ваша річ у художньому відношенні ще незавершена.

І найосновніше, чого бракує роману, так це стрункого, динамічного сюжету.

...На мою думку, життям не підтверджується і той факт, що в романі майже всіх героїв показано однаковими. ...Не зовсім чітко виписано й ідею в романі.

...Який же висновок?

Тема роману "Марта Смоляр шукає своє місце" (була й така назва - Ю.Р.) цікава, цілком підходить для видавництва ЦК ЛКСМУ "Молодь".

Якщо Ви, Феодосію Кириловичу, прислухаєтесь до моїх зауважень, допрацюєте роман, то певен, ми зможемо пропонувати його до видавничих планів і читач матиме гарну річ.

Творчих Вам удач!

З повагою в.о. зав. редакції сучасної укр. прози Ів. Куштенко."

Другого разу (20.01.1976) рецензія теж була в основному прихильна і теж без "благословіння".

"Шановний тов.Роговий!

Повертаємо Ваш рукопис "Марта Смоляр прагне вірного кохання", з рецензією на нього письменника Віктора Близнеця. Твір ще потребує авторського допрацювання в плані ідейної чіткості, викінченності образів головних персонажів тощо.

Бажаємо Вам творчих успіхів!

Зав. редакції сучасної прози Д.Головко."

В.Близнець писав: "Маємо справу з серйозним письменником - це перше й головне враження від прози Ф.Рогового, від його роману "Марта Смоляр..." Письменник уважно вдивляється в наше динамічне життя, в ті процеси, які відбуваються зараз на селі і в місті; його особливо цікавить сучасна молодь, міграція юнаків і дівчат в індустріальні центри; шукання ними (і часом нелегко) свого життєвого місця й призначення.

...Про мову. Роман написано в монологічній формі. причому монологи-розповіді Санька і Марти чергуються. Форма нелегка: вона вимагає від письменника стильової майстерності, вміння створити кілька різних мовних партитур. На жаль, Роговий не дуже переобтяжує себе індивідуалізацією мови героїв... Стиль невідстояний, нерівний. У виробничих описах автор збивається на "індустріальну" прозу довгими рядами асоціацій, з нагромадженням тяжких конструкцій, ніби підробляється під стиль П.Загребельного... Роговий - прозаїк з досвідом, він знає напевно: найтяжчі муки - писати просто. Просто й правдиво... Мені весь час згадувалась проза Віктора Астаф'єва: як просто, довірливо, без претензій він пише! І водночас -

яка глибина в зображенні народного життя, яка сила думки й образу! Думаю, і Ф.Роговому треба більше довіряти собі, своєму голосові: хай він звучить просто, щиро, природно, без форсування інтонацій, без потуг на високу інтелектуальність або заглиблену філософічність... На цьому шляху, на шляху суворої художності простоти і правди, ідейної чіткості, народної ясності в усіх своїх морально-етичних підосновах, на цьому шляху, такому близькому для автора, і слід шукати йому успіху.

З повагою Віктор Близнець."

І нарешті третя спроба опублікувати роман у "Молоді" остаточно "відбила охоту" продовжувати змагання. Тим більше, що змагатися доводиться на двох фронтах - в цей самий час "Свято..." так само мандрує по редакційних столах, так само радять "доробити, дописати, переосмислити, ідейно вдосконалити, чітко окреслити, спростити" і врешті-решт... - "викинути".

Читаючи рецензії, інколи складається враження, що автор навмисно пише свої твори, щоб дратувати шановних рецензентів та редакторів, а вони намагається "дотягти" їх до ідеалу. Цікаво було б прочитати "внутрішні" рецензії на "маститих" авторів.

"10.11.1977.

Шановний тов.Роговий!

На жаль, ми змушені повернути Ваш рукопис "Марти Смоляр прагне вірного кохання". Твір потребує докорінного допрацювання в плані вчинків і дій головних персонажів, їх ідейних засад. Сподіваємося, рецензія Ю.Кочерги Вам допоможе в цьому. Бажаємо творчих удач!

Зав.редакції сучасної прози ви-ва "Молодь" Д.Головко."

Далі додавалася розлога (13 ст.) рецензія автора "Кавалерійської атаки". (На радість майбутнім читачам, я не буду цитувати цієї гиді-гигі "на люди: хай кане разом з автором!).

Відповідь на цю "рецензію" Ф.Роговий дав у листі до В.Козаченка (подано у "Довгій дорозі до "Свята..."). А таких "рецензентів" наша покійна

бабуся Марія мовчки тричі хрестила, прохаючи у Господа полегшити їхню душу. додавши розуму...

Пізніше (у 1985 році), коли вже йшла чергова боротьба за вихід роману "Поруки для батька", Ф.Роговий спробував видати - тепер вже - "Над Дніпром", окремою книгою у видавництві "Прапор". Але і тут спроба знову виявилася невдалою, і від неї залишилася хіба що несхвальна рецензія Валерія Шевчука - дивним чином схожа на попередню - "слуги" однакові у служінні "хазяям".

Всі ці згадані тут "рецензії" писані різними людьми і в різні роки. Один хтось, очевидно, писав із переконань, інший - з переляку, третій - із заздрості... Об'єднує їх одне - несприйняття іншої людини, іншої думки, іншого таланту, іншого способу мислення і стилю письма. Чим інакшим можна пояснити написане одним із них про "шпроти", яких "ми і в Києві не бачимо?" Невже голодом на "шпроти"?

Звідси гіркий висновок: ми нищили і нищимо один одного своїми ж власними руками. "Зовнішнім" після "наших" вже немає чого робити...

Врешті-решт роман "Санько і Марта" ("Серце прагне любові", "Над Дніпром") таки було видруковано у значно скороченому вигляді. Повість не стала помітним явищем у літературі, і сьогодні навіть важко сказати, як високо ставив її і сам автор. Та невже згаданий роман не мав права на існування?

Коли Феодосій Рогового запросили на комісію по роботі з молодими авторами (а "молодим" він залишався все життя), то писав: "Сподіваюся, що ближчими днями зумію переглянути книгу "Санько і Марта" - також пропоновану "Молоді", і надіслати її в комісію для огляду чи аналізу людьми, які сумлінно зацікавлені в справедливій оцінці літературного твору. Потрібно переглянути лише заради того, щоб вона мала хоч посередній зовнішній вигляд - креслено її та перекреслено... Другого примірника не маю".

До речі, ті "креслення і перекреслення" залишилися на рукописі і на сьогодні, як свідчення людської глупоти.

В одному із записників Феодосія Кириловича Рогового є такий запис:

"За своє життя мене сто разів обходили, часто забували, іноді затискували і навіть переслідували - та це не моє вже діло, це діла Долі (Судьби); моє діло служити (Совісті) ревно, не розглядаючи по сторонах".

МОЇ "ПОРУКИ ДЛЯ БАТЬКА".

Минають роки. Все далі віддаляється живий образ Батька, все більше напружуєш уяву, щоб пригадати його мову, його ходу, його посмішку... Все частіше запитуєш себе, як би він оцінив твої вчинки, все частіше відчуваєш відсутність його підтримки, відсутність можливості вивіритись... Та залишається відчуття святого обов'язку не зрадити, довести до логічного завершення те, чого не встиг Він.

А роботи є що. До цього часу залишається неопублікованою книга оповідань "Задумані вікна" (покалічені "Провідини"); "преміальний" роман "Свято останнього млива" - залишається "гібридом" власне "Свята..." і роману "Зрушені люди" ("Птахи летять за сонцем"); коли вийшли "Поруки для батька" (теж "преміальні"), то автор не знав, радіти йому чи плакати - так безжально був пошматований цей роман; роман "Великі поминки" друкувався в журнальному варіанті і великі роки(!) чекає видання книгою; практично завершений "Гріх без прощення" вийшов журнальним варіантом у черкаському "Холодному Ярі", дякуючи Григорію Білоусу... То як же можна заспокійливо про творчий набуток Феодосія Рогового? Спочатку треба хоч би видрукувати написане... А в 2012 році минає 20-ть років, як автор не з нами...

Працюючи над творчою спадщиною Феодосія Рогового, із рукописами романів, зокрема, складається така хронологія:

1. Свято останнього млива (232 сторінки машинопису): 1972-1873.

2. Над Дніпром (176 ст.): 1973-1974.
3. Зрушені люди (200 ст.): 1976-1978.
4. Поруки для батька (318 ст.): 1982-1984.
5. Великі поминки (410 ст.): 1986-1988.
6. Гріх без прощення (277 ст., незакінчений): 1990-1992.

При житті автора жоден (!) із цих романів не був опублікований в оригінальному написанні!

В останні рік-два Батько збирав матеріали для написання "Повісті для Григора" - своєрідної сповіді до товариша і побратима. У ній він хотів описати шлях свого "Свята...", якого Григир Тютюнник так і не дочекався; про ту підтримку, яку надавав Григир. Не встиг... Я довго боявся доторкатися до того всього, але врешті мусив, бо хто ж? Розумію що вийшло не те і не так, але поправити вже немає кому...

Перед тим, як десь публікувати написане, я відіслав частину своєї "Довгої дороги до "Свята..." Віталію Ковалю. Він добре знав і Батька і Григора, і я хотів почути його думку. Незабаром отримав листа, а згодом - ще одного.

"3 березня 1994.

Дорогий Юрій Феодосійович!

Уже весна, слава Богу дожив до весни й почав потроху щось писати. Отоді після лікарні, в мене був мікроінфаркт, не міг жодного слова написати, жодного. І не те, що не міг, а відбулось якесь дивне виключення, що перо вислизало з рук. Читав, думав, кипів, горів думками, а навіть до елементарних листів не міг звестися. Отак жодного рядка ні січень, ні лютий. Не міг перейти через якусь грань.

То Ви вже мені, грішному, вибачте, я все розумію.

Ваша "Дорога до "Свята..." мене потрясла, перечитав і думав. Написана прекрасно, можна буде десь надрукувати і для книги підійде (мається на увазі книга спогадів - Ю.Р.), але, я думаю, Ви цим не обмежитесь, і напишете ще про Батька, ніхто так не напише, як Ви, з різними деталями, синівським поглядом. Бо ми всі спекулянти, як і були на тій многотрудній дорозі,

неуважні. неспівчутливі, заздрісні, одним словом, чорні. Шкода, що Ви прислали мені перший примірник, але хай він у мене ще побуде. Може, й я десь поспитаю дати у друк, може, щось буде у Вас."

"26 травня 1994.

Дорогий Юрію! Страшний матеріал Ви написали, я оце ще раз його перечитав, вибухо-небезпечний, треба багато сміливості, щоб хтось його перечитав, оприлюднив. Отак убивали письменника, видатного письменника, чого ю у нього серце не боліло... Зробив собі деякі виписки з документів, якщо буду використовувати, то з Вашого дозволу, а повністю все те пробуйте самі опублікувати (будь-де, хоч в обласній пресі, аби було зафіксоване).

У мене болить серце, а писати про Феодосія Рогового правду дуже важко, в мені все закипає. Тільки трохи почав працювати взагалі, декілька статейок надрукував, особливо в "Українській газеті", які викликають гнів і неласку новітніх літбюрократів і кон'юктурників, нових негідників, які знов перелицювалися і правлять в незалежній Україні. Роговому було важче, ніж навіть Хвильовому в ті часи чи Архипу Тесленку - в ще раніші. Якщо Бог дасть сили, спробую щось написати. Не гнівайтесь на мене, дуже мені нелегко, а вглиблюватись в життє, в трагедію видатного письменника, якого й зараз не включають в хрестоматії і не видають, сили треба волячої. Найкраще тоді було написав Михайло Шевченко, і він ще обіцяє, обіцяє Олексій Дмитренко, з молодих - В'ячеслав Медвідь. Час іще настане, час досягнення Феодосія Рогового.

Будьте здорові! Не ображайтесь на мене. Якщо буде нагода, радий був би побачитись. Заходьте."

Я написав листа Романові Федоріву у "Дзвін": "Надсилаю Вам свою статтю "Довга дорога до "Свята... (Слово для Батька)". Вибачайте, що до Вас, а не у якийсь територіально ближчий журнал. На скільки я зрозумів, його мало хто наважиться друкувати... Знаю, що "Дзвін" давно вже не з лякливих, тому й наважився звернутися до Вас. Якщо маєте можливість, то допоможіть. Буду Вам щиро вдячний. 11.10.1994."

У п'ятому номері за 1995 рік матеріал був опублікований. "Вибуху", правда, ніякого не сталося і слава богу. Дехто був образився, і я вибачився, хоча ні перед ким не завинив... Такий у на жалісливий рід. А "знаючі" люди кажуть, що так не можна, що треба бути твердим. А ми цього ніколи не вміли, і ті ж "знаючі" люди добре про це знали...

До 70-річчя Батька я вже підготував збірку спогадів, відгуків, рецензій "Моє життя - то творення любові" - так називалось одне із останніх його інтерв'ю. Перед цим написав більше шістдесят листів-прохань відгукнутися. Дехто відгукнувся, і я їм щиро вдячний. При допомозі та підтримці добрих людей (особлива подяка Петрові Петровичу Ротачу) збірка вийшла у видавництві "Книжковий світ" Миколи Даниловича Малахути у Луганську (а кажуть, що Луганськ геть зрусифікований... наша "замріяна" Полтава "скромно" промовчала).

А 22 червня 2000 року у Кіровоградському педагогічному університеті імені Володимира Винниченка успішно відбувся захист дисертації на звання кандидата філологічних наук. Тендітна молода жінка О Люба Зубак - змогла прочитати і зрозуміти Рогового краще, ніж чимало "елітних" чоловіків у нашій славній Україні. Називалася робота "Творчість Феодосія Рогового. Проблематика і стиль", науковий керівник - доктор філологічних наук, професор Григорій Клочек. Ця наукова робота закінчується рядом висновків, серед яких останні два:

"...10. Звернувшись до живого розмовного мовлення, Феодосій Роговий значно розширює жанрові можливості сучасного українського роману. Широко використаний ним "зовнішній" монолог, чергуючись з авторськими коментарями, надає зображенню об'єктивності й одночасно лірико-філософського відтінку, дозволяє вводити необмежену кількість дійових осіб з виразно індивідуалізованими рисами. Завдяки цьому романи Рогового позбавлені будь-якої штучності, літературної "академічності", словесної бравади, характерних для тогочасної "соцреалістичної" літератури. Мова його творів звичайна, буденно-розмовна, без метафоричних ефектів і

поетичних перенесень, зате багата, колоритна й повна тієї природної граціозності, якої вона набуває в устах людей з глибоким змістом, багатим життєвим досвідом.

Сила таланту Феодосія Рогового в тому, що він умів слухати свій народ. На думку письменника, достовірніше, точніше, мудріше за сам народ про його життя не розповість ніхто. Уже на початку творчого шляху автора звинуватили в тому, що він підійшов до проблеми спорудження Кременчуцької ГЕС як "відсталий хуторянин", з позицій "мокловодівської тітки". Але одна із його творчих установок якраз і полягала в тому, щоб показати дійсність очима отих мокловодівських дядьків і тіток, які на собі відчули всю "грандіозність соціалістичних перетворень". У їхньому безпосередньому баченні й розумінні постають з романів картини нелегкого життя українського села "колгоспної" доби.

11. Проза Рогового помітно зорієнтована на досвід світової літератури II-ої половини XX століття. У творчості українського письменника виявляємо риси, що зближують його з багатьма зарубіжними майстрами, зокрема такими, як Г.Гессе, Т.Бернхард, Н.Саррот та ін. Найзагальніші з них - відмова від об'єктивно-традиційного письма...

Незважаючи на жорсткі художньо-стилістичні обмеження, спричинені пануванням у літературі єдиного художнього методу (соцреалізму), Феодосій Роговий зумів використати найновіші досягнення світової літератури і, органічно злутувавши їх в індивідуальну творчу систему, створив свій, цілком оригінальний стиль, свою неповторну поетику. Тому недооцінка, ігнорування чи забуття, якого останнім часом несправедливо зазнав письменник, веде до збіднення, спрощене уявлень про літературний процес на Україні 70-80 років.

Творчість Рогового - це яскраве, самобутнє явище в нашій сучасній літературі, що заслуговує уваги як з боку літературознавчої науки, так і вдумливого, зацікавленого читача.

Євген Пашковський у листі-відгукові на збірник спогадів написав: "Ф.Роговий мені був завше цікавим. Як стилістові й живому мовникові, по-старосвітськи кажучи, знавцеві життя, йому серед його покоління не було рівних - в цьому, в першу річ, вбачається мені його негаразди видавничі. Заздрість для українців давно замінила порозуміння й патріотизм, знання і вміння витворювати чесну ієрархію скрізь - від мистецтва до політики... Головне те, що його все ж вдалось залишити, бо більше в Україні тако вже ніхто не втне, не напише..."

І вже зовсім сьогоднішнє Юрія Ананка у "Книзі радості":

"Читаю Феодосія Рогового. Аби ще два місяці тому мені хто сказав, буцім я вважатиму, що найкращі в світі книги написані українською мовою, я розреготався б йому в лице. Найкращі - у моєму, звісно ж, баченні. А може, й нашому - з Феодосієм... Читаю, зупиняючись над кожним реченням і смакуючи розумінням вживання й місцезнаходження в ньому саме цього слова. І сам сміливішаю - в слові, в відчутті, у поведінці".

* * *

... А в мене перед очима наша остання Зустріч.

Третє травня 1992 року. Батько сидить за столом і дописує "Гріх без прощення". Каже, що вже знає чим завершити і розпочати новий роман "Скажи мою кончину, Господи"... Домовляємося наступного дня всією родиною йти на сільське кладовище до моєї бабусі Марії, а його Матері та до мого брата Борі, а його Сина - наступав Поминальний Понеділок.

На прощання Він якось довго-довго дивився на нас - дітей і онуків - і мовчав. Всі ніби про щось здогадувались, але боялися признатися...

Між 3-ю і 4-ю годинами ранку у наше вікно постукали: "Ви спите?! А там помер батько!!!" Ті шість кілометрів до Нього я їхав Вічність, хоча на спідометрі було за сто. Я поспішав, я хотів ще поговорити, бо не все сказав... Хоча знав, що вже не встигаю...

У хаті сиділа почорніла Мати, лежав Батько, а на долівці валявся розбитий телефон... Мати не змогла викликати лікаря і тепер німо докоряла

собі, що не встигла нагріти йому води для ніг... Мамо, не Ви були винні... Так сказав Господь...

29.06.2000 - 27.12.2011

Розділ 2. "СВЯТО ОСТАННЬОГО МЛИВА" (Феодосій РОГОВИЙ)

Початок

З минулого візьми вогонь, не попіл.

Жан Жорес

Я зумів би намалювати це дерево. З пам'яті моїх очей вирізьблюється силует дикої груші, що лишилася стояти ще з пори, коли гуртувалися в колгоспи. Хтозна чому вона зринає першою і навіщо, але поки уява не обрисує її зігнутого стовбура над покинутим гнилищем, поки наскрізно думкою не прогляну обвішану давучкими плодами її густу корону в колючках, не вздрію неодмінного сорочиного гнізда серед них, за яке білобока так ревно воювалася з кібцями щовесни, - поза цим ніщо далі не являється, хоч згадуй, хоч вигукуй-викликай – ніщо до тебе не озветься, як ніби ти чужинець, як ніби в тобі ніякого чуття не залишилося, всі поглухли, і далі, за нею, починається не твоє рідне село. Виростав ти буцімто не в ньому, а деінде – не над біловодою Сулою з вудкою, а потім – з налигачем в руках, серед шелюгу та пісків, разом з табунами худоби та лелеками, що бродили по царині без пастуха в травах та ідилічних болітцях від обрію до обрію.

Дичка цвіла щороку і рясно, не боялася ні заморозку, ні спеки. Приходила пора, і на ній з'являлася терпка забрость, що потім довго-довго наливалася – мовби не соком, а розтопленим оливом. Ставали грушки твердими, камінцюватими. Дозрівали потім знехотя, і не брала їх ніяка червоточина – виростили однакові, мов картеч, завбільшки і кольором зеленого присмерку. Вже минала Покрова, не ставало зовсім листя на деревах –

лишень тоді вони дружно сипалися в глинище, густо всівали землю кругом стовбура.

На них ніхто не ласився, не збирав, бо всі визнавали, що та, колись куркулева дичка, за неписаним законом належить Сидорові Охмалі – високий такий чубатий чоловік на окулярах, за всякої погоди ходив простоволосий і в юпці, накликаючи на себе незліглузи місцевих гумористів та різнодуми поміркованих. Тільки він один на все село вмів робити начиння до хатніх верстатів, і за це Сидора поважали, навіть гордилися ним, коли хто з сусіднього села допитувався до його оселі, щоб замовити блят чи і всю ткацьку примусію.

Груша відійшла до нього ще тоді, коли маєтні господарства розпродували од полотно до хати, а дерева – плодоносні, непродажні дерева – наймалися, як люди, і могли переходити з одних рук до інших. Сидір омолодив свою і пожалів рубати, як це робили нетерплячі, особливо взимку, коли не ставало чим топити. Пожалів рубати, хоч вона й росла неспідручно – гін за двоє од причілка.

Ні обмежаного дворища, ні постійного клаптя землі в них не було, та все, що малося довкруг на цілих троє гін – щавель, чайні гнізда, затока річки з рибою, козельки, кущ калини, що ріс на острівку серед очерету, з якого Охмала робив бляти до начиння, залітні качки чи гуси з виводками, побережний терен і ця дичка вважалися Охмалівськими. Нічия нога не переступала тієї невидимої межі, ніяка стороння скотина туди не заходила, бо ніхто не смів навіть словом зобидити цих двох смирних дітей землі.

Орати могли вони скільки очима бачили – податками не обкладали ні ораниці, ні дички з терном, - тільки не сперед хати, бо зразу ж за дорогою, що вела на бригаду і аж до київського битого шляху, лежала висока, справіку неорана тісна вояцька могила. До неї тулилася широка гатка з тинів, дубового кілля та дерну. Тут Мокловоди здержували перший натиск весняного Дніпра, коли той, розневолившись од криги, навальню сунув на розтривожене село сиву стіну води, а, зупинений, розливався з Сулою на

десятки верст увсебічно. Сидір був людиною незагребушою, то бувало, й зовсім не брався до плуга. Хіба скопував перед вікнами для цибулі та перцю, яким любив здобрювати борщ. Не брався до плуга, бо ґрунт в усі сторони однаково пісний – латками росли молочаї, буйне віниччя, зозуліні сльози, моховики та жаб'яче мило. Артільна скотина по зимі заледве землі трималося – не вореш, картоплі своєї далі колядки не ставало, під коноплі дай гною, а корівчина двору не держалася – то й лежала земля гулящою.

Отож годувалися вдвох з Мокриною з поденних Сидорових заробітків. Замовлень на свій товар Охмала мав по горло. На ткацьке начиння був завжди ненастачний попит, бо Мокловоди, відколи фортуна загнала їх, мов непокірних, подалі од людського ока в зарості понадсульських оболоней, взувалися в бучавий сиричуватий самочин, сяк-так вим'ятий у дьогті, а одіж носили з свого, доморощеного прядива. Крамна крашенина, якщо в кого й була, то лежали в скрині десь насподі, спрятно береглась про великі празники та престольне свято, яке в безцерковних Мокловодах випадало якраз на спаса. В будні в кожній хаті стояла стовпом деручка до кашлю курява з гіркого прядива. Особливо того досвітку, коли напівсонне сімейство дружно ставало вповодж ослона, лави або причілка і, схилено для держави впершись руками, затято викручувало, виминало п'ятами цупке, підсохле на черені ликувате волокно, щоб робилося м'якшим, придатним микати. По тому жіноцтво сідало край вікон на днища, за гребені, і знову, як і вчора, як і тисяча років тому, безугавно хурчали прядки, цівки, веретена, виводячи під журливий спів довгу-предовгу, нескінченну, допоки й слини в роті, нитку. А вже потім, оснувавши та накинувши пряжу на верстат, день і ніч не вгавали під ногами поножі, надсадно гахкала риплива ляда, набиваючи в основу нитку десятки, сотні аршин сирового полотна, що згодом лягало сорочками на селянські плечі, пелюшкою в колиску, покрівцем у труну...

Тому й кохали коноплі на найкращих ґрунтах – висохлих озерах, угноєних вибалках, болітцях. Де вище, на нив'ях, сіяли озимину, але виростала вона в одне стебло, заміркувата і вже така низька, що й косили не

на грабки, а на голу косу чи й просто микали. Хіба ото після великих повідей – тоді замулені супіски родили небачені жита з колосками, як найтовщі людські пальці, репалися капусти і земля під кущем картоплі – така була набориста, ламало під собою стебла важке, як із золота коване, волоття проса.

Та повені, що заливали село, повторювались не часто – через кожні сім-вісім років, тому і хліб, і картоплю, навіть огородину діставали Мокловоди за десять кілометрів вище, в степових людей – вимінювали за рибу, свіжу чи просол, за дерево, плетені кошовки і корзини, за лози, за товар – так тут називалися вичинені скотячі шкіри, за сіно – цього тут було повно-повнісінько.

Бідність мокловодівських ґрунтів оправдовувалась царством диких трав і птаства, ненаглядною пишнотою природи і просторністю, до якої, поки жива, тягнеться душа людини. З покоління в покоління ця просторність втихомирювала своєю фальшивою подобою волі бажання простолюдія думати і знати, що десь-небудь є краще – лежать родючіші землі, світять люди в хатах електролампами і жити можна по-інакшому, легше.

Стара Охмалиха – шляхетна на вигляд жінка щоразу в жовтому очіпку і тому схожа на матір божу, яку бачимо на іконах – нізащо не вірила, що земля крутиться, що над людською душею не стало влади ні царської, ні божої і вона без неї живе негрішно. Сама ж, як тільки зачує мотора в небі, щоразу вклякає на коліна і віддано молиться, допоки чує той гуркіт, аби заблаготворити небесного владику.

Зате не лякалася жодних подорожніх людей. Глупої ночі на перших стук у шибку вона виходила надвір і впускала кого-будь до хати – перекупку, лірника, циганку, міняйла, злодія, навіть втеклих з тюрми, що сюди прибивалися понаддніпровськими хашами, - мокловодівська глушня, куди рідко хто й заїжджав, ставала для них надійним захистком, а Охмалівська хата тимчасовим пристанищем. Нічого не допитуючись, Мокрина першим ділом подавала прийшлому дому околот, якщо він був, або сніп оситнягу –

щоліта його в Мокловодах наростало гектари і ним топили в печах. Подавши рядно чи Сидорів сіряк для вкривала, веліла вкладатися, перепросивши ночувальника не лякатися, якщо під полом шарудітиме чи невдоволено засопе – то мовляв, наш хатній їжак, якого держимо замість kota: він проворно ловить заблудлих в оселю польових мишей (хатніх Охмали геть чисто вивели), його сахаються вужі, яких під час повідей напливало до кожного обійстя хтозна скільки й стілько. Наповзали в копанки, на старі печища, в мерву, де стояли стіжки сіна, в пеньки, в дупла старих дерев. А в будівлях добиралися навіть на горище, залазили в порепані стіни і там плодилися. Спускаючись за поживою додолу, безпечно заповзали під квочку або в куряче гніздо, чепурно висмоктували яйця, залишаючи цілісінькою шкалярущу. За літо намножувалось гаддя стільки, що заселяли все, що було можна і що для них підходяще – повзали в хмельниках, попід лопухами, розвішені, вигрівалися на тинах або попідтинню, залазили під ясла, в корита, і люди до них звикали, переставали навіть убивати, хоч і гидували та лякалися їхнього холоду й повзучості.

Нікого Мокрина не страшилася, а сінешні двері з раннього вечора засувала на засув. Траплялося, що вовки й серед білого дня забирали з прикорнями малих козенят, просто на очах людей безкарно патрошили свійських качок та гусей, якими в Мокловодах заслані всі вигони й плеса. Дечії табуни, бувало, не з'являлися додому од весни й до самої осені. І тоді, здичавілі, не давалися вигнати на берег – хлюпоталися в прорізах, поки і вмерзали в кригу. Лисиці повзли до них животами по тонкому тріскучому льоду і ласували на дурницю.

Засувалися з раннього вечора на засув, бо в Охмалів у сінях ночувала птиця – три сіренькі курочки хваленої глинястої породи, з десятків індиків такої ж масті та дві цесарки.

Півня в Охмалів не було, бо з ним лучилася причина.

Якось присутяжило Сидора безгрішшя, що й на гас не стало, то мусив щось продавати, хоч і не мав лишнього. Позичив на день у Олефіра Набоки

клітку – така дугаста, з незаплетеним верхом клітка, в яких возили птицю на базар у Городище. Це верстов за тридцять од хутора, якщо їхати горою, через Прозорівку, а низом, понад Казенною дубиною, на трохи ближче. Охмалі не було заради чого битися аж у Городище, в отаку далечиню волами, а то й пішки з своїми трьома індіками та півнем. Спродатися можна було й тут, під боком, за верстов три – не яка вже й хідня. І легше, і способніше. Трохи дешевше, зате обидень справишся.

Склався звечора, а перед сходом сонця підвезлися з Мокриною до човна – Охмали держали свого-таки, там такий стрімкий, як скрипка. Мусили держати, бо без човна в Мокловодах, як без рук. Переклавшись, поплив попід берегом, мордюючи голову, скільки йому дадуть за індиків та такого півня – голосистий на всю околицю.

Це ніяка не пристань, а довгий пригаток у кручі, трохи схожий на пірс, що виступає аж на глибоке. Його роблять щовесни для буксира та барж, які заходять сюди під осінь за пресованим сіном. Тут і базарюють мокловодівці, бо до пригатка зазивно тутукають, іноді причалував пасажирський пароплав. Тоді сюди сходилося багато селян – купували мужики дороге пиво в пляшках, дівчата слухали музику та поглядали крадькома на Павла у моряцькій одежі – мокловодівський парубок, вивчився на рульового, то саме тому й міг пристати посеред плавель. Пасажири не перечили, а навіть були щоразу вдоволені, бо задешево набирали птиці, сиру, молока, масла. А мокловодівці розпитували їх про все, що робиться на світі. Як де живеться та чи не буде знову війни. Павлів батько вивозив синові кошовку яець або дві скубених гуски, а він йому всяких несільських гостинців. Поки посидять, погомонять, люди й спродаються, надивляться на пароплав, на його чепурні каюти. А паче всього – на пасажирів. Що здавалися мокловодівцям ніби з інших земель, вченими і всі при високих службах.

Відкрив Сидір і свою клітку. Довго сидіти не довелося: індиків віддав зразу ж, з першого торгу. Якійсь кнюхатій жінці. А півня ніяк не сторгує – таке, що й назад везти, шкода зробилося: співав гарно, ніколи, було, не

проспить, по ньому Охмалиха навіть хатні свої ходики ставляла. І свійський такий, що з рук з Мокрининих їсть було. А тепер ніби аж поменшав – чи в клітці, може, між індиками пом’явся, чи тільки так здається. Посипав йому Сидір крихот, а він ще далі в куток посунувся – обидився чи засмутився, що продають невідь кому. Люди одне по одному підходять, запитують ціну, обмацують його крізь дуги – одні хвалять, інші лають, коли той клював їм руки, а Сидір не вступав, придержував високу ціну, поки півень, нев’язаний, прожогом випурхнув поміж його корявих рук і, осварливо кудахкаючи, шалено залопотів крилами. Спершу тікав понад водою, але далі крутообривисто, то вихопився летом на кручу. За ним погналися, тюгукали, свистіли, та втікач уже тільки гребенем шаснув у густій болотяній чичві. Далі дерева, хащі – то поминай, як звали.

Сидір не погнався. Збентежено стояв посеред човна, мало не плачучи з обиди.

І другого, і третього дня рибалки переказували, що, мовляв, чули, як на Семилянському острові десь у гущавині виспівував удосвіта, мабуть-таки, свійський півень. Не ходив по нього Охмала, бо той острів наскрізь прогноїстий, гадючний і завбільшки, як Мокловоди з хуторами – то й чи здужаєш його обійти.

Вже вдало те й забулися, як одного досвітку Сидорові причулося знайоме кукурікання – в таку ж октави і так протяжно, як утеклий їхній півень. Нишком підвівся, вийшов з хати. Поминув собачу конуру, пристояв, прислухався. Кругом тихо і поночі, нічогісінько не видно. Дивився на зірки, бо на небі було видніше, ніж долі. Помалу покрався через город, туди, звідки прокукурікало. Бур’яни лунко тріскотіли, і він за кожним кроком несамохить здригався, наче з холоду. Ще пристоявав, якусь хвилю наслухав, сунувся з тріском далі, знову зупинявся, щоб роздивитися, поки над головою раптом щось киркнуло, залопотіло, мов півень, що готувався проспівати. Сидір сіпнувся, як уражений голкою, і, задравши голову, заляк. Перед ним стояла груша, що над глинищем, а поміж її гіллям вовтузився якийсь чорний клубок.

Було моторошно до нього озиватися, проте Охмала тихенько покликав раз і вдруге. Ходив кругом дички, роздивлявся, впізнавав, приманливо простягав руку та й ще кликав, не вірячи в ту незрозумілість, що напосідала на нього. Заледве промовляв лагідне «тютю-тютю» або «Петю-Петю», як дивний страх з кольками в грудях поймав його тіло так, що воно холонуло, тепло, не ставало голосу, а на язиці вчувалася гіркота фальші вимовлених слів – то Сидір зовсім замовк, перестав кликати. Сорочка зробилася йому тісною, як ніби збіглася після прання, щось нез'ясоване шастало в голові, поки він раптом збагнув його, зрозумів себе: йому соромно впевнювати півня в своїй щирій ласкавості після того продавання на пригатку. Той чорний клубок, що зависнув поміж гіллям, одібрав у нього мову, наслав йому кольки в груди і тепер глумився над ним, різко одмінюючись: ставав то невидимо дрібним, то великим на всі очі, голубим, зеленим, червоним, як у полум'ї, аж поки став подобою людини. Вона билася крилами, напускалася на його простоволосу голову, клювала очі, ніс, губи, серце, захриплою горлянкою люлюкала над вуха, кидала на нього кригу, полум'я... І Сидір, злякавшись сам себе і того видива, живенько одсахнувся од груші і майже побіг крізь постріли тріскучих бур'янів до хати.

Збентежений, аж змокрілий од поту, просидів на причілку до розвидняння, поки синьо спалахнуло ворухке свічадо Сули, ніби жива вийшла з-за лаштунків того світу тісна вояцька могила, вирізьбилась на пружі обрію надійна, втикана пакіллям, мов списками, незрадлива гатка од повені.

А чи на гаразд лучилося чи на лихо? Про ту приклучку Мокрині не признавався і сам її думкою обминав, бо страшився. Отак було з Денисом Придавою: щодосвітку прилітала до його двору якась невідома птаха, вибирала якраз те вікно, коло якого він спав, бо страждав ядухою, чіплялася за раму і дрібно в неї стукала дзьобом. Викликала таким чином, викликала, допоки-таки сталося: якось перед Різдвом повертався чоловік з лозою з-за Глушця – річка така коротенька, а широка і бистра, притока Дніпра, що за Воїнською Греблею, - то, переїхавши, уже при самому виїзді – тільки коні

заіржали під лід та жмурки встали в прорізі... То й Сидів боявся навроки, про півня й не згадував, до груші не навихався. Ночами, було, не спить, понурими думками мучиться та сам на себе громадить прокльони за ті торги на пригатку, аж поки довідався од людей, що той октавистий півень будив і викликав удосвіта не одного і не одну сім'ю, а буцімто півсела. І кожен, як і Сидір, піддавався на гук, виходив з хати, шукав, придивляючись, лякався в темноті шарудінь та вовтузняви, а коли розвиднялося, то ніде нікого не оказувалось. Тоді всі рішили, що то не інакше, як пугач – регоче в шибки, плаче на хатах, пугукає в верхи. Колгоспна ж конюшня за звісткою од грому згоріла – з кіньми, зуздром. Значить, і тепер віщує: на Мокловоди сунеться невидима біда – або грім полукіпки палитиме, або на скотину падіж буде наслано чи, може, й все село геть спустіє, заросте глухими бур'янами абощо.

З осені і на всю зиму Охмали пускали досвітки. Челядь понадсультського закуту Мокловодів була вся посполу рада, бо відтак щовечора круглу пилипівку аж до Благовіщення виспівувала, регітно веселилася – грали в тісної баби чи кругом хати в піжмурки, казали одне одному смішні або страшні пригоди. Господарі не сварили, коли навіть хто з бравих парубків згарячкує та вдарить під музику гопака з такими коліньцями, що й не додумаєшся. Навпаки, Сидір на щораз наробляв, бувало, з очерету різноголосих сопілок та пищалок, роздаючи їх потім вечірникам, складав для них чи пригадував знані пісні та приспівки. А стара Охмалиха, досвітчана мати, тримала в покорі всі досвітки, як мак у жмені. Хлопці тайкома носили з дому плити гною або на санчатах привозили хмизу, щоб натопити в хаті, крали в матерів олію або минтуси, коли гуляли в складчину. Слоїк гасу, щоб потім вставити в нього гнота з сукнини, - при тому сліпачку, що маячив обов'язково на опічку, дівчата прихватками навіть вишивали рушники, плели кружева, а дехто приходив і на порядки.

Вже зовсім навесні гуртом вимазували в хаті, в сінях, зокола. Хлопці потайки, місячними вечорами, прикривали, чим було, дірки на крівлі, обсипали кострицею кругом бовдура і весь перелом, лагодили ворітця,

розпручаний перелаз, плели новий кошіль на колодязь, притрушували подвір'я білим піском – то й ставала Охмалівщина схожою на людську оселю.

На прощальні досвітки вибирали вечір з повним місяцем (щоб усе було вповні), і йшли гуртом до річки, якраз на те місце, де вона круто звертала до Дніпра, підриваючи свій високий правий берег. В ту пору Сула найдужче прибувала, і люди щоночі не спали, сподіваючись, що вона от-от переллється через кручі, вийде на плавлі і розкотиться аж до гатки.

Перед тим, як виходити з хати, Сидір стояв якусь хвилю мовчки перед голим покуттям. Він певне про віщось думав або в чомусь заприсягався – ніхто того не знав, не відав, не насмілювався про те запитати. Ікон в Охмалівській хаті не було ніколи – висіла на мідних ланцюжках лампадка та недавно стала під нею в жовтогарячому присмерку кобза. Те, очевидно, й мали старі Охмали за святість, бо не садовили туди в празники навіть рідних. А кобза зосталася їм сумним чином.

Одного ранку, вже після покрови, Сидір вийшов по воду. Як бачить, під колодязем сидить скоцюрблено людина. Старенька на ній чумарка, ноги в капцях, голова нічим не прикрита, похилена до кошелю. Висохлі руки, скоріше б сказати, не руки, а плетиво з порожніх жил та сухожилля, тримали, мов дитину, припалу інеєм кобзу. Кинувся Охмала до нього – заляклий... Так і внесли з Мокриною на лаву... Чи то вже дійти до вікна не мав посилля, чи, може, й стукав у шибку, просився на ніч, та не почули за гармидером з радіо...

«Важко живеш – легко вмираєш,» - промовив тоді Сидір до кобзаря, обмили, одягли в що мали, та й понесли, незнаного, на кручу, в могилу. Бо на мокловодівських кладовищах уже ось другий рік хоронити не вільно: балакають про виселення. А одіж, а кобза – стара, потріскана, ледве жива кобза, відтоді на покутті, в торбині з вибіленого полотна, яку Мокрина пошила і, зібравши зверху її руркою, зашморгнула суканого мотузкою.

Досвітчани знали, що Сидір уміє кобзарювати, але береться до того дуже рідко – у великі народні свята, іноді, коли засумує і сам у хаті. Діставши, довго-предовго її ладнає, настроює посточувані і тому хрипкі струни. А вже тоді бережно доторкується до них довгими пальцями, підбирає нишком якісь тривожні, клекітливі ритми, долучаючи до них свій, уже постарілий баритон:

У Дніпрі, в Дунаї, в Доні
 Найсвітліші води.
 Нема добра, нема щастя,
 Де немає згоди.
 Будем братство боронити –
 В нас без міри сили:
 Степи, греблі, горді душі
 Ще й живі могили.
 Не вік, не два і не десять
 Дніпру нуртувати.
 Живи, зоре-Україно,
 Наша Руська мати.

Та й переверне всю ту громовицю голосів на приспівки та пританцівки. Аж поки все довкола музикою забринить, завтішається. Аж допоки набудеться, душу відведе. Втихомирить долонею розтривожені струни й понесе святу відрядницю на покуття.

Отак і жили Сидір з Мокриною своїм чином. І не брали їх завидки, що в сусіда корова з бузівком, півгектара саду і кожне яблуко – гроші. Що в Канторків повна скриня полотна й ряден, а самі сплять на голому і щоб заснітити людям очі, що мовляв, бідні, ходять в старому лахмітті. Що в Оксани Жилихи повні сіни линтварів та смушків, а її Хтоломей ходить на косовицю без шматка хліба, за кропом та сироваткою, бо таким нерозбитним удався. Що Дмитро Пустяк, ледащо й пустомеля, став уже об'їждчиком. Тепер виступає на зборах і пнеться казати, що буде навіть завтра, хоч люди й без нього знають: щось буде, чогось не стане...

Жили і ніколи в світі не бажали міняти свою долю на чийсь іншу.

Дороги

Собі на диво, до міста я вже було зовсім звик, ніщо мені в ньому не заважало, нікому й сам не був на заваді. Призвичаївся до шуму, до тісняви, до черги. Часом здавалося, мовби й уродився в ньому. Та не знати з чого все переламалося: заскучав я тужно за рідними місцями.

Почалося воно так. Зайшов якимось я на передсвятковий ярмарок, а там троє господарів, троє господарів, троє чоловіків родом з мого краю продають корову. На одному з них була така ж сама сірячина з чорно-рудого домотканого овечого сукна, яку носив колись мій батько. Тепер вона, як я пізніше вдовостівірився, лежить на горищі біля лежака, і мати нею прикриває на зиму цибулю. Силкувався я пригнітити свою тугу та всякі спомини з нею, придушити, перебороти себе, що це хлоп'яцтво, непевні бажання, незрілі наміри й скороминущі. Оказалася туга дужчою за мене, за все, що я їй виставляв напротивагу. Вигадавши поважну причину, я відпросився на три дні з роботи. Склав свої службові обов'язки чергувати в житлокоопівській котельні на свого доброго сусіда, враз переконавши себе, що він доволі тямить в цьому ділі. Тоді й вирушив у дорогу – сто верст попутними автомашинами, а решту пішки, все понад Сулою.

Минулося без пригод, поки дістався нарешті до окраїнних мокловодівських печищ. Тут жила колись велика родина невідь звідкіля приїжджих смоловарів – одинадцять мужчин і сім жінок. Як заїхали несподівано, так і зникли раптом, підпаливши за собою і обидві хати, і повітки, і смоловарню. Від тоді на тому місці ні орали, ні сіяли, ні будувалися, бо стало воно всім у душі печиною. Далі Мокловоди зникли з виду, ніби провалювалися крізь землю, тонули в болотах, в копанках, що копалися для прання та вибілювання полотен, у бакаях, в наносних прибутними водами кучугурах піску. За мого дитинства в селі ще росло багато осик, тополь, пеньків, що колись були вербами, левади диких груш і

терну та цілі десятини смолистих сосен. Але все те дерево поволі рубано й сплюндровано до цурки. Обголені місця нічим не засаджували. Лише де придатніші шматки, скорчувавши пні, засівали житом, коноплями або баштаном. То й люди від того мінялися. Колишні вуглярі, чинбарі, смоловари поставили хто чим зумів: перевізниками, човнарями, сезонними наймитами пасти худобу чи мірошникувати у вітряках, на водяних тогобіцьких млинах – накувати камінь краще за мокловодівців ніхто не вмів. Дехто зробився просто нічим: рвали на сушку ожини, мох конопатити човни, хтось майстрував на збут дрібний хазяйський інвентар – дерев'яні діжки, корита, вози і возики, граблі, штилі носити солону з-під молотарки, вирізали ложки, миски, салатовки, робили скрині і мисники, довбали ночви, жлукта, в яких золили одіж, або крали в островах верболіз і кілля на тини, щоб перепродувати. Возили їх човнами або тягали проти бистрі на тяглах, щоб міняти на картоплю, на буряки, на хліб у степівських селян, людей заможніших, бо одвіку ті сиділи на чорноземах.

Мені хотілося обійняти поглядом усе мокловодівське до дрібниць, і тому повернув убік од річки, щоб опинитися на Штепуриній могилі. Тут нічого не змінилося – низько-поросле зілля п'ялося од підніжжя до вершини – як і тоді, коли пасли артільних корів. Звідціля я позирнув на те місце, де народився. Позирнув і злякався, що, мабуть, потрапив сюди помилково. Села понад Сулою не було. Я впізнав би його серед тисяч інших. На всім просторі голої місцини вешталися чужі люди. Щось усередині наче мені одірвалося. Я все ще сподівався віднайти очима Охмалівську хату, наше родове дворище, свій куток, що називався Роговівкою. Натикався на одинокі, ніби й не мокловодівські оселі, голі комини і знову – на чужих людей, що пересувалися мов заводні іграшки. Вони ходили врозбрід з бензопилками і байдуже підтинали все, що трималося за землю. Бульдозери грохотіли слідом, легко валяли печі, димарі і, хвацько розім'явши все те під собою, розгонисто мчали на чергову жертву, щоб швидко її впорати. Кругом лежали неживі дерева в цвіту. Пахло сажею коминів, горіли бензином та гарячою

тирсою. Отака веремія чинилася аж за межі села, до Морозівських солонців. Я йшов, не вибирати ні шляху, ні стежки, бо з цього боку села було все палене і землю заслано золою. Згодом натрапив на пожежну вишку, і тепер зорієнтувався: це – Малярка, центр Мокловодів, подвір'я колишньої першої бригади колгоспу імені сімнадцятої партійної конференції. Вишка вже почорніла і потріскалась, але все ще вистоювала на своїх чотирьох смолистих ногах проти навали часу і була такою, як і пам'яталася. На ній висіла ще знані мною полички з плугів, у які дзвонили на наряд або на пожежу. Вище, на фанері, червоніли товсті букви лозунга: «Товарищи гидростроители! Досрочно очистим дно будущего моря!» Тут же лежали залізні бочки, моташки гумових шланг, якесь похідне начиння, палаткові брезенти, ящики, каністри, зуживана спецодіж, якісь ліхтарі, фарби, плакати, валялися горстки конопель.

В піску натужно закрипіли колеса кінної підводи. Вона була вантажена пошашленим дрюччям, якими, певне, варили їжу, з розібраної хати. Поміж ним чорніли діжки, клунки, казани. Аж зверху лежав тин. Він був явно задовгий для гарби і важко тягся по землі, замітаючи сліди коліс. На ньому сиділа немолода жінка з малолітнім хлопцем на колінах і раз-по-раз підсмикувала віжки. Я голосно привітався, навіть махнув рукою, щоб зупинилися, але мені не відповіли. Підвода поскрипіла далі, і тільки згодом, вже в спину, почувалася жіноча лаянка. Я не міг збагнути, за віщо мене проклято. Відповідаючи сам собі здогадкою, скинув лискучого бриля з плетеною тясминкою по околиці, застібнув плаща аж на верхній гудзик, щоб не видно було галстука. Певне, жінка прийняла мене за якогось чина по переселенню.

Я перебрався кладкою на потойбік болота, вірніше, на острівцець, куди не приходили й не прийдуть люди з бензопилками, бо він голий-голісінський, і присів на заплаві просто неба. Скільки зором сягнути, лежала зблідла долина. Як та колишня, в ній копошилися люди і машини, виселяючи мокловодівці – діялися прості й зрозумілі речі, але я, певне, не мав стільки розуму, щоб їх

збагнути, і вони насилали на мене змору й розчарування. Очі мої стомилися, бо довго й напружено дивився на цей погром. Тепер мерехтіли валки підвід. За ними тяглася налігана худоба і її глупе ревіння. Лопотів на пожежній вищі, мов накрохмалений, полум'яний прапор. Сипало в обличчя холодним сизим попелом, і я ще дужче стуляв повіки. Ввижались здичавілі коти, яких не взяли з собою господарі. Собаки, що не хотіли розуміти приреченої неминучості і продовжували сидіти на печищах, зголоділо завиваючи. Було нудно й незрозуміло, і мене раптом потягло назад, у місто. Я вже повертався туди, навіть розгледів знайоме плетиво його окраїнних вулиць, та сам не знаю, чому розплющив очі. Мене ніхто ні торкнув, ні окликнув. Хіба що на лице впала якась тінь і схолодила мої щоки. Розплющився – майже впритул стояла переді мною вона, моя Мрія. На ній було вбрання як те, що носять дівчата мого краю. Навіть підпоясана була плетеним вовняним поясом з китицями на кінцях, що так широко облягав її тендітний стан. Мовчки мені кивнула головою. А привітавшись, так і залишилась стояти з напіврозтуленими устами. Я це зрозумів як запрошення говорити з нею і вже намірився вимовляти якусь банальну дурничку, та мене зупинили її очі – такі вогненні, що в них не можна було глянути, як на сонце. Тоді я приглянувся до неї пильніше. В її чорних, як смола, косах чітко білили крапинки свіжої тирси, вишиті уставки на плечах сорочки були в чомусь масному, як у тих людей, що з бензопилками. Не по-жіночому жилаві руки тримали звичайну домашню сокиру. Я не стримав свого здивування:

«Невже ти?..» - не зміг домовити свою здогадку, похлинувся ядухою, закашлявся.

«Ти й досі тонкосльозий?» - ухилилася відповідати на моє "невже", хоч з усього можна було догадатися, що знала про віщо запитано.

Я спробував одразу схопитися на витягнуті ноги, щоб, як належить, стояти перед нею, але заплутався в заплаві і стояв, як грішник, на колінах.

Моєму серцю прийшла така мить, що воно відкрилося, мов дитяче. Все, що зміг, я заповнив кругом себе сентиментальними словами, повертав їх до

неї найжалібнішими боками, безнемірно стараючись розповісти про свою тугу за рідним краєм – як спершу знаходив сили з нею змагатися, примушував її замовкати. Але моїх зусиль вистачало всього на кілька днів. Серце більше не втримувало спокою, і туга заволодівала тепер мною щодня, щогодини. За що б я не брався, який би колір не побачив чи звук не почув – усе мене кликало, усе мене вело сюди. Далі не міг втриматися, бо не стало нічого навколо, що б не нагадувало мені оцієї долини... оцього запаху, який тепер розвіється навіки.

Я був остаточно переконаний, що зумів її схилити, розчулити і, скінчивши свою оповідь, зітхнув полегшено. Вона, моя Мрія, тепер заспокоїть мене, розрадить, підтримає. Ми вдвох будемо гніватися на людей з бензопилками, на тих безсердечних рубачів, які трощать наші Мокловоди, нашу родову колиску. Але глянувши на неї, я сторопів, злякався її очей. Вони зробилися мов два сині промені і безпощадно ціляться в мене.

«Так ти ось чого прийшов!.. – натискуючи на кожному слові, звела вона брови до купи. – Ти шукаєш човна свого прапрадіда і, не знаходячи, тужиш за ним. Ти, забувши про астму, про всі свої немочі, мчав сюди милуватися чумацькими левадами, без яких більше не міг дихнути. Тебе наснажують почорнілі тини, безкрилі вітряки, жлукта, сволоки, дерев'яні ночви і вози, калинові сопілки, полотна, сіряки – все первісне, все первоначальне... Ти, може, ладен загнати нас на дерева дозрівати, відрощувати куприкові залози?..

Невже тобі не болить і ти не вмієш гніватися? Тобі не сумно, що твій край замовкає?»

«Гніватися? Але на кого? На тих людей з бензопилками, яких ти називаєш руйначами? Чи на тебе, що залишив свій край і передався іншому класові? На кого?.. Ти, мов дитина, що прагне слізьми розчулити свою мачуху. Кинь сентиментальну філософію. Спробуй розважно поміркувати. Ти не здатен уявити, що з ним буде завтра, позавтра... Через п'ять років!.. Це наше єдине спасіння – переселитися. Я хочу знати, що вони хочуть, і милуюся тим моментом, коли бензопилка втинається зубами в м'якиш, у серцевину живого

дерева, а воно лунко тріщить, ламається, падає. Коли заgravно горять острови, всі твої праліси – доволі скніти. Хай живе оновлення!.. Я не хочу за ним, за таким сумувати. Він мені не вгоден, не вгоден!.. Ось твій рідний край, ось!.. Дивися, навхрест дивися!.. – війнула собою, як вітром, і зняла стовпи попелу, розтанувши в ньому, як мороці.

Я затулив очі, щоб відгородитися од вражень і розважно обміркувати почуте. А коли розплющив – її переді мною не було. Довкола тиша і голизна. Повітря здавалося давучким і застоєм, як у в'язниці. Мені стіснило в горлі, наче перетяло його мотузкою. Не ставало чим дихати, і в моїх грудях ніби скрипіла мокра дошка. «Кінець», кольнуло в голову, бо знав, що зараз наступить припадки ядухи. Але нічого страшного не сталося. Мені попустило, і я заходився шукати послідовність своїх думок.

Це правда, що ми були убогі селяни – «Мокловоди-торбоходи»... Скупіли все життя і грошиною, і одежиною, і навіть чистим шматком хліба. А все ж рідко хто не тримав корову – сіру, хоч у салган, семинталку. Ними орали, волочили, возили сіно, дрова – їздили кіньми, на віжках, бо доїлися вони всього півроку, тим що сіно навіть підстиляли їм у боки. Телят не випоювали, а росли вони при корові аж до виросту. Бузівка - годовалого бичка або й старше – вели в Городище або в Жовнин, продавати, і були в сім'ї гроші на сіль, на мило, на гас або й на матерію. Свиной вигодовували перлівницями, яких на Воїнській косі (та й тільки там!) було так густо, що, перебродячи Сулу, громадильники ранили собі ноги. Були, правда, й одноосібники. Їх ми називали індусами (певне, якийсь перекрут од слова індивідуальник). Ці тримали коней, віз, упряж, плуга, борону, і жилося їм трохи легше. Обробляли свої й чужі городи, наймалися часом у колгосп, а більше возили по селах білу глину, яку степівці називають глеєм, граблі, плетені корзини і різну всячину. Чоловіки й жінки, молоді й старі – всі трудилися до смерку. Але бували й свята, звісно. По неділях або у великі празники сходилися ми на леваді або до Сули, нам легко співалося, танцювалось. Стрибали з найвищих круч, пірнали хто далі, змагалися на веслах, намагалися

перебродити Сулу, наклавши на плечі тягар з дерну, щоб під водою не зносило. Може, ці забави та ігри були не які-пере-які і не так творилися, як деінде, - ми ж бо самі собі і навчителі, і судді. Та веселитися ми любили і вміли - голь на вигадки багата. До нас на левади чи на берег приходила челядь з сусідніх сіл, і це нас ще дужче бадьорило, бо було перед ким себе показати, особливо хлопцям. Призначалися всякі заохочувальні нагороди в іграх та змаганнях: пригорнеш, як зловиш; безборонно ходитимеш на вечорниці, коли всіх побореш; проведеш найкращу дівчину додому, якщо будеш найдотепнішим; всіх перетанцюєш – кварта горілки; а ще – хто найдалі пірне, перекине грудку через Сулу, всіх обжене човном, не збоїться гадюки... Більше нагород ми віддавали гостям з-за річки, бо хотіли виявити тогобічанам свою щедрю вдачу, заморозити, знайти їхніх дівчат-красунь. Сам я мало коли здобував такі солодкі призи, бо від роду несприятним був і кволим. Моя незграбність мене гнітила, і я робився на людях ще нековирнішим. А тут до мене підходить зовсім не знайома дівчина і каже: «Поженись за мною, гаразд? Он тільки до тої кручі...» Я приборкав у собі сором, що дівчина, а таке загадує, і погодився. Навіть роззувся, хоч цього ніколи мені не дозволяли дома. Якась інша відрахувала нам: «Раз, два, три», і ми побігли наввипередки.

Я був старший від неї. Їй було од сили п'ятнадцять років. Смаглява така, довгобрана, густовія дівчина в рясній спідниці. І нижча від мене на цілу руку – невже не наздожену? І, що міг, набавив ходу. Вона оглянулась, чи я біжу, лунко засміялась і ще густіше залопотіла поміж обрідними кущами шелюгу та верболозу. Бігла й бігла, немов заряджена струмом, інколи оглядаючись і всю дорогу на бігу щось сама собі примовляючи. Тепер і дитині було видно, що тієї чужинки-ластівки в рясній спідниці нізащо не наздогнати. До кручі залишалось, може, з гони, я вже втратив її навіть з виду, та заїдало самолюбство, дзвенів у вухах її лукавий сміх – бігтиму до останнього, хоч і пущуся духу. Прутики хльоскали по щоках, пеком пекло в мої незатоптані голі підшви. Захеканий, зупинився біля умовленого місця. Обдививсь – ніде

нікого. Оце так! Подумав, що жартує дівчина і десь прищулилася в гушині. Ну й сиди собі! Ліг на теплому піску, розкинувся хрестом. Минуло вже більше часу, ніж дано для жарту, але до мене ніхто не озивався, не підходив. І це мене розсердило не на жарт: он яке не яке дівчисько, посміялося, поглумилося над парубком!.. Ображений, пішов понад берегом до гурту. На мене зашушукали насмішками, дошкуляли дотепами, але й це минулося. Перегода занепокоєно згадали, що Оляни (так звали дівчину) таки довго немає, і кинулися шукати. Вона мов у воду впала. Гуляння розладналося, охолело. По двоє, по троє йшли до човнов'язі і спускалися до води, щоб роз'їжджатися додому, а мені зробилося страшно – можуть хтозна що подумати, наговорити. Вже уявив, як її, утоплену, шукатимуть рибалки в Сулі баграми, сіткою, але не знаходитимуть, аж поки попросять нашу бабу Маринуху. Хтозна як вона вміла і не боялася у таких літах, та щоразу, хто б її не просив у горі, погоджувалась. І вже з першої спроби важко спливала над водою, тримаючи небіжчика під пахвою за шию або рукою за чубу...

Даремно після того я ще три дні боявся – лиха не сталося. Поки я тоді прибіг, вона встигла перепливати Сулу і побігла додому. Я вже побачив її, Оляну Кабачківську (так їх прозивали по-вуличному) аж серед літа, і чомусь зрадів. Підтикана, вона стояла до колін у воді і вибивала праником полотно. Мокра луна слалася над водою, а мені вчувався отой сміх. Хотів було насварити, щоб так не лякала іншого разу, та стежкою спускалася до неї якась жінка, і я лише голосно кркнув. Оляна підвела голову і знову нахилилася. Щось показала на руках жінці, і та понесла розстилати на кручі вибите полотно. Пізніше я допитався, що то була її німа мати. Батька вбили тут же таки, на Дніпрі, і жінці з такого болю та довгих голосінь одібрано мову. Оляна переживала з того і ніяковіла перед хлопцями, що в неї така мати. Може, тому так дивно часом поводитися з ними і нікого не допускала до себе. Я просився перепливати до неї, а вона мовчала. Тоді я наважився, і пішов у воду без просся. Оляна замахала на мене руками, і я зупинився.

«Приходь у неділю гуляти!..» - перегукнув через річку.

Вона погодилась, кивнула головою.

«Приходь обов'язково!..»

«Але я не йтиму заміж, парубче!..»

«Я також не женитимусь, але при-ходь!..»

Мабуть, ми сказали таке в недобрый час, бо тому солодкому жартові судилося збутися. Оляна не приходила більше ні до Сули, ні на левади. Інші переказували, що не виходить на вечорниці і в своєму селі. Одного разу я наважився піти до неї. То вона не впустила мене й до хати. Сусіди розповіли, що невідходно сидить біля хворої матері. Або малює ікони. Малює дуже гарні, і їх у неї розкуповують.

Коли мати втопилася, Оляна поїхала у велике місто вчитися. То й загубилися про неї будь-які вісті. А я женуся тепер за нею щогодини. І не наздоганяю. Як і тоді, над Сулою. Тому й назвав Оляну сам собі – Мрією. За нею, певне, гнатимусь аж до межі життя свого.

День схилився над призахідним горизонтом і поволі гаснув. Все, що копошилося в долині, кудись заходило, зникало. Падали звуки, змішувалися кольори.

О такій порі присмерку я прошкував у долішню частину хутора, прогноїсту й найбіднішу. У давнину тут жили своїм куцем найдревніші з древніх. По ту сторону стояло місто Воїнь. Розкопуючи прибережжя, археологи віднайшли товстезні смолені дерева-кругляки, що лежали широким суцільним помостом і входили аж у теперішні води Сули – то була пристань. А ще наткнулися на купи ніби як відтушеного вугілля, жито, просо в глечиках, всякий інший хатній дріб'язок. Землі й тепер довкола нікудишні, щось родили лише в посуху. Зате збирали тут креміння. Приклавши до нього вогонь - було це не так давно, за останніх німців, коли борщу нічим було солити, так ходили з відрами по ропу, що на солонцях між Мокловодами й Дубрів'ям. Сула нерідко затоплювала цей куц хаток, і тоді вони здавалися плавучими. Бувало, вода сягала аж у верхні шибки вікон. Падали повітки, обвалювались, і жінки перемішували згодом вози глини, щоб позакидати нею

розвалля. В сіни тоді впливали човном, і найдрібніше, аби ходяче, дитинча годне було залізти на горище. Сюди на час повені зносили постіль, посуд, рядна, всякі клунки й вузли, дехто залишався там, аж поки спадала вода. Після неї плодилися табуни всякої нечисті, мільярди кусаючих, в'їдливих комарів, оводів, дротиків, мух, які не давали просвітку ні людям, ні скотині.

З усіх руїн, що вжахали мене своєю надто очевидною реальністю, я вибрав ближчу до берега. То була недавно міцна хата, обкільована, на дубових сохах. Тепер схожа на знечистивлену жінку – лежить розкидано і байдуже до всього на світі. Серед двору валялися крокви, тини, високі діжки й кошелі, в які зсипалося збіжжя, рядна, повісма прядива. Причільна стіна звалена всередину. На ній, на білій, виднілися сизі, мов синяки, плями після гусениць трактора. Крізь цю проломину видно підсинені запічки, комин, мисник аж під стелею без посуду, порожня жердка на печі. Крізь стелю, що тепер стала дахом, безладно диміло, і це мене остаточно впевнило у правильності свого вибору – треба було в когось заночувати.

Сінешніх дверей не було, тому я зайшов без просся. Там сиділо двоє. Поміж них, посередині, горіло вогнище, над яким грівся на поперечині казанок з водою. Пахло димом з кізків, мулом та сирістю риби. Обоє не звернули на мій прихід жодної уваги, продовжували зацікавлено розмовляти. Один з них чистив картоплю, інший – карасів.

- Тут трава знаєш яка росла? Як чай... Молоко з неї, як лікарство, і м'ясо вітамінне.

- А в нас дрофи самі в двори заходять. Там таких розвелосся, що де земля тонка, - не видержує, вгинається. Однієї зими я зловив було трьох – не треба тобі теляти різати. Їли аж до теплого Олекси. А сильна! Поклади на крила по мішку млива – в найдальший млин однесе.

- Дрофа – дужа птиця.

- Присідай, не стовбич. Правди в ногах нема, - гукає до мене голосом повелителя той, старший, з міцною потилицею. Не підводячи голови, кидає в миску чищені карасі.

Я виконав його волю.

- Про бабу Химку чув?.. Кидала горщик з жаром на власну стріху. А хата наскрізь лишайником проросла, то й не загорілась. Вона тоді напалила в печі. Вислала черінь околотом і сама туди – п'яна, як ніч... А що їй на цьому світі залишати? Чоловіка давно нема. Сина роздушили танком в перший день війни. Меншого побив маховик – був кочегаром коло паровика. А бабі Химці все те на серце. Воно й не витримало – не стало в людини розсудку...

- Я свою матір насилу виманив з насидженого гнізда. Завтра ж вивезу, поки згодна. Не займай мене, проситись, нехай тут помру. Вмирай, кажу. Поховаю з музикою. Привітаєш од мене кума Митрофана на тому світі... Хреста зроблю з дубової сохи. І на ньому випалю жигалом: «Померла, бо дурна». Кажу: кидай цю прірву. А вона – ні. Якби тут померти. Чи не один чорт, де тебе закопають? У Мокловодах, у Полтаві чи в тундрі?.. Ось, бачиш? – одкотив комір сорочки, виставив товсту шию на світло. На ній виднілося дві темно-сині плями. – П'явки ставив, щоб кров порчену спивали. А свіжої набирається. Застій крові... Чув таку хворобу? Тепер мало людей з непорченою кров'ю.

- Застій – то гидке діло.

- Тепер я себе почувував... Знаєш, як нової крові нагуляти?

- Не чув.

- Треба смачно їсти, тоді вона прибуває. І не переживати... Знаючі люди так роблять. Наприклад, мій шеф...

- Велика шишка?

- Хто?

- Твій шеф.

- По кадрах... - перехилився, дивиться за поріг. За ним – і я. На нас глянули притуманені зорі, місяць, червоний, мов ошпарений кип'ятком. – Знову сичі... Чуєш, як плачуть? А підожди, заходяться висвистувати, як на сопілках... Вредна птиця, віщує. Якби оце ружжо...

- Де вони тепер живуть? – крише картоплю до пальця прямо в кип'яток.

- В коминах. Інакше де їм бути, - дістає з кутка і підкидає у вогнище кізяків. Ними в Мокловодах обмазували на зиму од вітрів тини в кошарах та загородах. А навесні – висушені – обдерли, щоб топити в печах.

- Вже темніє. Може, пора?..

- Вкинемо гарячого в живіт та й рушимо. Кладовище не далеко, а діла там на час – дві ями... Тебе спеціально послано?

- Ага. Каже, ти ж мокловодівський. Людей старих розпитаєшся, де вони закопані. Десь рядом. Хрести вербові, якщо вціліли...

- А бува, не ті одкопаємо?..

- Аби кістки... Думаєш, впізнає, чиї вони – кінські чи батькові?

- Чого ж сам не приїхав? Гидливий і нервенний...

- Його питаєш... Про Фанька чув?

- А що?

- Ото любитель птиці!..

- Скуповує?

- Та ні. Гніздо лелече випросив у Санька Машталіра.

- Навіщо?

- Кажуть, повіз на новосілля. На возі розіклав двері, вмовив і повіз.

- На якого біса воно йому?

- Хіба знаєш людину. В кожного своя химера. Всяк ради свого живе: мій по прах батьків не приїхав, а завідує кадрами. Фанько не може уявити свою оселю без лелечого гнізда: лелека прилетіла – щастя принесла, лелека одкинулася – горе ввалило. А Машталірові якби тонули пароплави.

- Які пароплави?

- Хіба не чув?

- Може, й не чув.

- В сорок першому сюди заходили два. Билися вверх до Києва.

- Ну то й що?

- Затопили не порожні... Розпитай у Машталіра, поки живий...

- Отого, що живе на пісках?

- Ага... Вже юшка скипіла, будемо їсти. Ложки на трьох знайдуться?

Мене посадовили на порозі, і тепер я наскрізно бачив продовгуваті сіни. Молодий (певне, з Таврії, де «дрофи самі заходять у двір») напівлежав під стіною і неохоче рився в кошовці. Старший, з міцною потилицею, сидів на домовині з простягнутою рукою, чекаючи поки той подасть йому ложку. Аж за димарем, в потемках, біліла ще одна труна. Я впізнав її по криші, трохи горбатій і страшній. На ній лежало заткално й лопата. Старший, з міцною потилицею, підвівся, вийшов. Згодом за моєю спиною хряпнули дверцята кабіни, і він прожогом повернувся. Верхи всівся на труну перед мискою. Вогнище вже ледве дихало, та в нім ще жевріло і світло, і тепло. Смачно пахло вареною рибою, лоскотала ніздрі засмажка з молодого сала, і нахилився вечеряти.

Думав, що вони – оці двоє – з тих, що розривають кладовища, - гробарі, така спецкоманда. Їхнє діло – витягати людські черепи. Дістають лише черепи, бо саме за їх кількість платиться. Решту залишають в могилах – розрито, розруйновано... Було так подумав, але, бачу, не ті. Не та балачка. І нема біля них металевих шупів – довге таке, гачкувате, з борідкою на кінці саморобне знаряддя. Ледь відкопавши в головах небіжчика, ним ширяють у могилу чи в зотлілу труну. З інструкції затямили, що хрест ставиться в ногах, аби мав неборак за що взятися, коли вставатиме на страшний суд. А головою кладуть на захід – тому ширяють майже без помилок.

- Давайте, все-таки, вип'ємо, - здолало бажання старшого, з міцною потилицею.

Я підвів голову і дивився на обох.

- А сторожеві? – перечив молодий, широко розкривши очі. На його обличчі майнуло щось мені знайоме, але таке мізерне і невловиме, що пам'ять не могла мені підказати, на кому я подібне бачив. Можливо, бачив.

- Півпляшки залишимо, - пообіцяв старший, відкорковуючи «столичну».

- Дивись... Без могорича не підходь і до кладовища. Трупи, сам знаєш, забирати не вільно...

Ми таки випили. Я допевнився, хто ці люди, зрозумів до ладу, чого вони тут і по віщо приїхали. Тільки ніяк не здумаю, де я стрічав того молодшого. Ця прикра прогалина в моїй пам'яті щось зворушила аж насподі в душі.

Може, від зусиль згадати, а може, від денної втоми чи випитого на очі мені набігла блакитна завіса туману, і я перестав вирізняти обличчя старшого і молодого, як не розрізняють окремих стебел в оберемку лугового сіна. Я тільки чув, як вони змовлялися пригрозити, а то й відлупцювати сторожа, якщо той не дозволить їм одкопувати могил, щоб вивезти труни із зони затоплення. І поміж тої млості несподівано – думка, чітка й одна-однісінька на всю голову: кого мені хочеться бачити найдужче? Кого варто розшукувати, щоб хоч по слову почути від них про Оляну, про мою Мрію? Перед очима перебігла шеренга облич.

Здурілий бузимок

Санько лежав у постелі, довгий, витягнутий, немов померлий. Він заклав зчеплені руки за голову і дивився на сволок, об який весь вік зачіпається головою, коли проходить од полу до дверей і навпаки. З-під ковдри виглядали вузькі, затовчені ступні його ніг. Невкриті, вони минали бильце помосту, лежали п'ятами на припічку і здавалися зайвим. Сонце вже зійшло й підбилося, а він розкошував – нехай Санько Машталір вилежиться на всі боки! Ранок у нього сьогодні вибрався вільний – ждати поки приїдуть, та він однак, за звичкою, поназагадував собі всякої дрібної всячини, і думки про те, як її впорати, діймали, смикали, поки довелося вставати.

Стоячки чоловік ледве вмщався в хаті. Особливо кидався в очі непомірний тулуб, що займав за половину його росту, переходячи всяку межу людських пропорцій. На сорочку йому йшло матерії втричі більше, ніж на штани, і було незрозуміло дивно, як він зловчався, коротко й важко чимчикуючи, лавірно підтримувати рівновагу отакеного тіла.

Років Машталірові ні багато ні мало, а виростав Санько під подом. Або під перекотом, як казали в наших, на слова багатих Мокловодах. Тобто в

дугастій келії, на якій зводили і стояло все хатне опалення. Не було там для нього ніякої постелі, а лише товсто наслано гречаницею. Вкривалася дитина солом'яною маткою, схожою на ті, якими взимку запинали вікна, щоб не так намерзали шибки. Туди подавали Санькові їжу, бо на люди його, такого, показувати не осмілювались – покарав господь матір Одарку виродком за гріхи жіночі з якимсь проходим крамарем чи солдатом. Хлопець довго не вмів говорити, а лише зловісно гарчав по-собачому, коли хто з чужих заходив до хати. Ходив у довгій – навиріст – полотняній сорочці. Голови йому ніхто й ніколи ні мив, ні чесав, а стригли раз у рік – перед Великоднем, в день його народження. Надвір випускали тільки за потребою – в сорочці і в усяку пору босого.

Одного разу навесні Санько самовільно виліз із своєї буди і побіг з галасом кругом хати. Розполохав курей, надражнив собаку і, легко перестрибнувши через перелаз, кинувся вулицею за чиїмсь однокінним візком. Погонич відмахувався від нього, як од собаки, шмагаючи батогом по чому попало. Спочатку йому, певне, не дошкуляло, а тоді, заревівши од болей, захопив обіруч заднє колесо і, впершись ногами в пісок, знатужив конячину, що та впала. Дядько на возі перехрестився, а в Санька тріснула сорочка через усю спину. Може, з такого нервового струсу він почав відтоді членороздільно вимовляти найпростіші слова. І пошили йому перші в житті штани. Було Санькові шістнадцять років. Батько більш не наважувався загонити хлопця під піч, а клали тепер спати на припічку. Не щодня і не на всяку, а переймом, так, як йому по вигоді або де треба було сили на трьох, - батько брав хлопця з собою в роботу: копали копанки або ями на мертвих, стягували копиці сіна, вивершували стіжки, місили заміси, тіпали коноплі, мняли прядиво, гармашували жито, тримали коней, коли підковують, втягали кільця свиням, бугаям та всяке інше, важке і грязне. Якось Санько, вперше побачивши Сулу зблизька, зрадів надто і з усього розбігу, одягнено, кинувся в неї. Перепуджений, батько заціміло стояв на кручі і безпомічно стежив за бульбахами, що зринали купами ніби в кип'ячому казані і показували, де

його втопленик. Та за гони Санько випірнув. Шалено барабанячи руками й ногами, натужився проти бистрі до берега, до батька. Перегодя він міг пливти кілометри, бути під водою хвилини. Лазив на найвище. Бігав урівні з конем. Боров трьохрічного бичка, але цурався гурту, всяких зближень. Не еднав себе до людей, ніби не довіряв себе світові, а в усьому надіявся на самого себе, на свою силу. Про мене, гейби, нікому не треба піклуватися – що спобіжить, того й сподівався.

Тієї весни в Машталіра сталися три важливі події: його викрито як злодія-підводника й коханця матері Оляни Кабачківської, моєї Мрії; затятий одноосібник найняв свою коняку артільному бригадирові Прокопу Лядовському на прізвисько Підпільник, але що з того вийшло; Санько зазнав непоправного збитку: у нього здурів бузівок.

Машталірша Марфа вже наварила їсти на весь день, нагодувала псів і бузівка, вкинула коневі, поперелатувала мішки, що малися, а тепер укладає в них товар: вже ось третій день, як городиський скупник Лесько обіцяв приїхати, а нема. В одні мішки Марфа вкладає просолені ондатрові шкіри, собачі, телячі. В інші – лінтварі та смушки. В ще інші битком напихає пір'я, вовну, пух. В четверті – кістки та стулки перлівниць. І якби хоч трохи взяв за цим разом... нових-новісіньких солдатських сорочок, з коробку безкозирок, з ящик добренних ботинок з металевими пістонами для шнурків, на мідних цвяхах, подвійний підметок... Не бере хитромордий Лесько, щось вичікує. І, звичайно ж, вигадує. Загадав сорочки прати, хоч вони ні разу не вдягані – спаковані по півсотні, тільки й зяну, що з військовими штампами біля коміра кожна. Якби не ті штампи – потрапили б вони до Леська чорта пухлого!

Санько сидів на стільці біля помийниці і, згорбившись, крутив цигарку. Тепер добре видно було, бо в самій сорочці, що плечі в нього перекошені і гострі, як дошка рубя. Шия коротка і на взір німецька. Лопатки широченні і так випнуті, що між ними твориться глибока впадина. Груди неширокі, але довгі і впередвигнуті, як гробова кришка. На краєчку лави біля нього лежали,

дотліваючи, кілька недопалків – заповзявся викурити всю товчонку з табашниці.

- Зав'язуй, - гукнула до Санька жінка.

Той поволі збирає мішки в рурку і, накинувши на кожну шпагатинову петлю, наміцно затягує.

Марфа взялася до прання. Біля комина в ночвах стояло жлукто з золінням. Відкинувши ряднину, дістала рукою сорочку, напустивши пари в хату, і плюхнула її в інші дерев'яні ночви з водою. Санько впорався з мішками, поскладав їх попід лавою, за скриню. Мовчки дивиться, як крізь Марфині пальці протікає брудна вода і дивується, звідки стільки грязного на його спині попід руками, на шиї – ніяк жінка недопереться до чистого. Але згодом додивився, що то зовсім не його сорочка, а з тих, що з штампами. Марфа почула на собі його очі, розправила спину. Стоячи на колінах, дивиться, продивляється сизу пелену диму, що змішався з парою – хоче Санькового погляду. Але той сидить уже насупившись, приплющив очі. Тоді вона знову схилилася над пранням і мовби собі в ночви:

- Не одпирається.

- Пробуй гасом.

- Пробувала й милом – не одбирає.

Санько смикнув з її рук мокру сорочку до себе і роздивляється те місце, де лише ледь розпливлося на ній клеймо. Ото поставив – кілок би тобі стойма в спину!.. Перевернув її на другий бік, наставляє проти сонця в вікна і бачить ті прокляті букви з цифрами, які страхають його самого продати всю тисячу сорочок. Таки й ці до Леська в горло підуть!.. Щоб ти ними подавився! Щоб твої руки повсихали, а дітям твоїм – ноги! Щоб ти сонця праведного не бачив! Щоб тебе...»

Щось пошкрябало в напичне віконце. Санько враз підвівся, заступив собою паку спресованої білизни. «Лесько!..» - гулькнуло в голові. «Іди вже, йди... Щоб ти з ума пішов та з толку!.. Іди бери! Всю тисячу вступлю... Тільки мовчки... Жери мої сорочки, линтварі, смушки, вовну, кістки, пір'я,

шкури... Тільки давай гроші. Багато грошей!.. Нема людини без бажань, а яке бажання можна задовольнити без грошей?! Іди вже, йди!»

Минув час – вже ні шкрябало, ні заходило до хати. Посунув сорочки під під, завісив рядном. Обкинувся одежиною, вийшов. Брязнула вівчарка ланцюгом, креснула прив'язаним кільцем об дріт, що лежав по землі на всю подовж хати. Забачивши хазяїна, собака примирливо заскімлив, повис йому передніми лапами на ноги, та Санькові не до пестоців. Зліз на повалені стіни повітки. Обдивившись довкола, насварився лайкою на той шлях, звідки мав їхати Лесько. «Не їдеш? Вижидаєш, морда?.. Жди, жди! Вогнем, прахом усе пушу, а за півціни не віддам...» Натерзаний чеканням та думкою, що його ошукано, сердито ввірвався в сіни.

- Марфо, де моє вбрання?

- Дивися в чулані.

- А весло?

- Під дрючками, якщо не спалив. Іди поснідай.

Машталір не міг їсти, бо сердився. Ще раз обійшов хату, придивляючись до землі, немов шукав чийсь сліди, сходив на леваду – там відгодовував скуплених бузівків. Заглянув у колодязь, в пильню – довга, в ріст людини яма з двома накоченими поперечинами, ще дерево на них кладуть, розпилюючи. Осунулась, краї заросли бур'янами, а велять і це загортати. Нехай, загорну...

Одягнувшись у чулані, зайшов до хати снідати. Знову сів біля помийниці на триногому стільці. Їжа парувала, чахла, а Санько за ложку не брався. Насуплено мовчав, приплющивши очі. Марфа боялася над усе тієї мовчанки, того причасного приплющення, коли він сидів отак тяжко і незворушно. Дивилася на вікна, куди можна було втікати од його люті, якби не заграговані. Шукала приводу для балачки, але він мовчав ще страшніше. Вигадувала якусь приклучку вийти з хати, та він не пропускав цього нехитрого способу втекти, ще швидше займався звіриним вогнем, жахливіше бив її кулаками, віжками, дубцем... Санько в такі хвили нападу божевілля замишляв щось жахливе й нелюдське, але вона не сміла питати,

розраджувати чи йти від нього, поки все минеться. Він ревнував усе на світі, що минало його рук, над чим був безсилий, і тільки глухо стогнав та стискував зуби, аж ті йому кришилися. Марфа чула серцем, що Санько готує кару – їй а чи синові, якого вона не бачила од війни, але знає, що він живий і десь зовсім поруч. І що Санько, може, стрічається з ним, але мовчить, ховається од неї. Сама ж вона ніколи не сміє про це розпитувати. Тільки всю її трясе й морозить, коли бачить, що він взувається у високі забродницькі чоботи, закладає за халяви колійські ножі з вузькими лезами і, надягнувши чорного клейончатого дощовика, зникає з рибальськими снастями на день, на два, на тиждень... Жінка могла сміятися й розмовляти, якщо сміявся і розмовляв Санько. Сумувала, коли залишалася одна. Мерзла, зігрівалася тільки в праці. Дужа Марфа робила все: родила дітей, годувала й різала телят, куховарила, рубала дрова, зарубувала й ставляла взимку десятки метрів сіток в річку, голіруч прала в ополонці купи ряден, полотна, всякого шмаття, пасла ночами коня, навіть косила траву. Покірливо виконувала найбезглуздіші примхи свого чоловіка. Ще змалечку злидні зробили її скупкою, і Марфа ніби звикли до такого життя, до його жорстокостей. Навіть потай плакала з радощів, що тепер вони розжилися, стали багаті. Є в них вдосталь одежі, худоба, хата на дубових сохах, два погребі, найдовша в селі повітка. Є в них наховані купи грошей, яким Санько і ліку не зводить, є три золоті – якщо не одурив Лесько – п'ятірки, кілька срібних ложечок. Марфа й собі потай ховає. Коли вкрадеться за Сулу, додому, матері якусь грошину дасть. І не раз набирала бідним сестрам на кофти й на спідниці.

Нагледів її Санько в Жовнині на ярмарку. Міцна на ногах, з дужими стегнами, широка спина. Руки товсті, жилаві, як у вантажника. Гарна всією вродою, хоч і смагляватий колір шкіри.

Першого разу на вечорницях, коли Санько, мов древній татарин, затис її за шию, ловку, неторкану, і поволік од гурту, Марфа плюнула йому межі очі, але не вирвалась. Він здавив їй горло, що дівчина, поперхнувшись, зів'яло осунулась йому на руки. Напівживу поніс до Сули на косу і взяв її безжально

й жорстоко... Після нагодував замусоленими грудочками цукру, сказавши наприпослідку, що в неділю приїде за нею конякою. Марфа нічого на те не відказала, бо дома в них було ще вісім таких же безприданниць, як вона. Бідний батько погодиться на який трапиться шлюб – то й стала Марфа Санькові за жінку без вінця, без весілля.

Одягнений і взутий, як і щоразу, коли збирається надовго, Санько сидів мовчки, причаєно приплющений. Перед ним на лаві лежав окраєць домашнього хліба, кільце ковбаси, кришеник сала. Жінка вже кілька разів підсипала в схололу миску гарячого, а він як одубів – жодного руху, ні півслова. Марфа насторожено стояла в кочергах і ворушила зблідлими губами – що він вчинить за мить, вона ніколи не знає. І взагалі, що вона знає про нього? Що Санько їсть дуже багато і, кажуть, тому довго житиме. Мало п'є горілки. Знається на скотині. Любить і вміє продавати (по війні торгував гвіздками поштучно) – «нема людини без бажань, а яке бажання можна задовольнити без грошей». Здатен жаліти (збирався відкупити сина од якогось лиха, щоб привести додому, але потім заборонив навіть вимовляти в хаті його ім'я) і вчинити злочин (таки правда, що хату поставив на могилках двох солдатів: в сінях діл западає, скільки не намазуй). В селі його одні остерігаються, інші – зневажають. А Марфа до нього звикла. Може, навіть любить і ладна була запідозрити кожного в завидках, що її Санько вміє жити – яке кому діло, що б'ється, викручує руки, зате ласкавий у постелі і має грошей, як ніхто.

- До тебе прийде Підпільник. Чуєш?

- Чую.

- Даси йому коня з упряжжю й возом.

- Дам.

- А я... - підвівся, змовк, мовби злякався свого запитального голосу.

- Іди з богом. Коли можеш, не барися.

Санько ще товкся сінешними дверима, а Марфа, чи то з радощів, що так лагідно з нею обійшовся, чи зопалу хвилюючись перед невідомістю його

намірів, цілувала те місце лави, де щойно лежали його важкі, як дубові, кулаччя. Хрестила вслід чорну довгу спину, шепочучи може, заклинальну молитву. Поглядом з порога провела, поки бачила. Мовби змолоділа, червонощока, повернулася в хату, щоб докінчувати розпочате прання.

По землі ще шастали тіні, але вони все дрібнішали, чим вище ставало сонце. Було первинне зелено і пахло молодильним соком. Луки прибралися у травневі кольори і стояли чисті, як небесні. Сула згори здавалася сизоголубою стежкою. Кручі були ще повні, майже по вінця води, але щодень її меншало – річка нижчала в берегах, мовби висходжене тісто в ночвах, і робилася проворнішою. Цього року Сула так і не вийшла з берегів. А шкода. Нехай би змила наслідок всі мокловодівські гріхи та однесла їх аж ген у море.

Під кушем ожинника, в покалі, лежали догори дном всього два човни – Машталірів і його сусіда, бригадира Прокопа Лядовського, по-вуличному Підпільник. А то люди забрали, вивезли: одні – в Таврію, де їм уже не плавати, розсохнуться і підуть на підпал, інші, хто пронириливійший, їдуть ближче, десь до понад Ворскли, до понад Псла – аби коло річки, коло живої води, без якої Мокловоди життя не знають. Зараз Санько стягне один в Сулу і пуститься з ним берега – мусить неодмінно бути на острові. Його вже третій день валяють люди з бензопилками, скоро дійдуть до Морозової затоки і тоді буде пізно... Може, вперше Санька стривожило, аж занудило. Тіло налилося тремтливим гудінням. Воно боляче тиснуло в очі. Від нього тріскотіло в вухах, як у динаміку під час грози. Його смутило й виснажувало дождання невідомостей. Щодня поймали безладні передчуття, яких не відав до цього. Він не вірив нічому й тепер, але не міг одчепитися від тривожності. Сталося таке, ніби зопалу оглянувся і побачив сам себе, вже старого, зношеного. Стривожився сам за себе, розгубленого. Його лякала порожнеча, яка щодня побільшувалась навколо. Він мав буцімто кілька облич, але жодного не визнавав за своє. Всі – чужі, поорані зморшками, позначені гіркотою. Їх йому наліпили не знати хто, коли й з чого. Тільки з-під самого споду ледь

просвічувалось його родове, справжнє обличчя з слідами давньої сили й печальної ласкавості... Куди й завіщо спровадив життя? Намацав на цупкій парусиновій заполі подовжню шкіряну латку – під нею гроші, найкрупніші й золоті. В усіх тринадцятьох потайних гаманцях... Вісім – повні, зашиті. Санько їх ніколи не рахував. Єдиний знав лік – багато. Вони щомиті торкалися тіла, теплили його й заспокоювали: все на місці, ніхто не надібрав. За них купиш будь-яке бажання, лихе чи добре, будь-яку правду, велику чи дрібну. Вони – бог, єдиний і всеможний... Заради них батьки зрікаються дітей, люди – самих себе... І поки вони в тебе є – ти всім потрібна людина... З грішми й дурня почитують. Чому не віддав їх тоді синові? А як просив, щоб утекти з ними далеко. Може, на самісінький край землі. Та Санькові жалко і грошей, і сина. З дитинства твердо сам увірував у лиху долю, і не знає, як від неї вберегти свою дитину, не відає, чи є на світі інші добрі наміри, окрім єдиного: ошукай ближнього, інакше він тебе ошукає і возрадується – святий закон Леська-скупщика з Городища... Хто, як не син, продовжить Машталірів, коли помре Санько? Викреслять під лінійку червоним чорнилом його прізвище – і не стало родового куца ні серед паперів, ні серед людей. Викорчувало життя з корінням!.. А син не в нього вдався – такий вутлий, що без науки всьому скориться. Може, не слід було тоді, на переправі, його відмовляти? Хіба вгадаєш, як краще?.. Життя людини – суцільний сон. Всяк борсається в ньому, ввижає, і ніхто не хоче бути бідним, бо їх зневажають, над ними збиткуються. Але бажуючих розбагатіти завжди більше, ніж прибуткових посад. Що тоді робити людям? Робити те, що роблять павуки в банці. Або, все зневаживши, шукати пролазок в павутинні законів... На Санькові гріхи й боги зглянутьсся. На нього ж кажуть: не-нормальний, боже-вільний... Хоч він-таки успішно закінчив лікнеп, знає всі десять цифр і всі тридцять дві букви... Але перед ким оправдовуватись?.. «Якби на те божа воля, то краще б мені не бачити світу». Несосвітенна глупота!..

Дорозмірковувся, що стало серцю мляво. Машталір приплющив очі і побачив те, про що нізащо не зумів би розповісти – дивне, аж несправдешне:

буцімто змішалися пори року і звуками, і кольорами – на світі настала кромешна суєта. Землю проткнули людські голови – ніде ногою стати, і всі в білому. Вони швидко проростають, змотуються в клубки, які потім стуляються в одну, завбільшки як сонце, покриту саваном кулю. Зробилася місячно-прихмарена ніч, а по червоній річці плавом пливе жовте листя. Побережні зарощі гудуть од важких, нароблених бджіл. Ні, то не листя плавом пливе – то пливуть людські голови – в пілотках, в шапках, простоволосі. Не бджоли гудуть натрудженим гудом – безугавно палять гармати. В ту річку йдуть і йдуть безперервним калейдоскопом людські обличчя. Їх, новобранців, зібраних з навколишніх сіл, гуртами ведуть до переправи. Валки возів з загиблими скриплять їм назустріч. Санько йде поруч із сином, міцно держить його за руку: одіб'ється серед ночі – за макзерно пропаде. Що воно тямить у цій війні, де бувало, що бачило? Хутірське, затуркане... Санько ще міцніше затискує в своїй твердуючій руці м'якеньку Йосипову долоню.

Над плавнями, під стелею чорного неба, висіли, мов лампади, яскраво-червонуваті світильники і, розсипаючись на іскри, поволі спускалися. Чим нижче, тим ставало видніше. Люди робилися зеленаві, з обличчями втоплеників. Санько зроду не бачив такої безлічі людських і кінських голів. По горло оповиті туманом, вони, мов сновиди, ворушилися в зарощах, на косі, попід кручами. Ворушилися на тлі задніпрових заграв і зникали в свинцевості бурунної води. Деякі брели, інші хрестилися, входячи в річку, але найбільше пливло на плотах, на діжках, на човнах, на гумових і дерев'яних колесах. Їх було, як листя після першого морозу. З-за спини їм гриміли, грякали, гули ротаті гармати. Вони гримали на людей, щоб ті не зволікали, і вчинили такий двигіт, що насилу на ногах устоїш.

Йосип вперше за всю дорогу од села зробив якийсь рух. Він нахилився на ходу і за кожним разом підкачував повище холоші, бо за якусь часину і йому – в річку... Навіщо тобі ті холоші, ти ж у черевиках, а води в річці на п'ять Йосипів стойма... Санько не витримав. Йому стиснуло серце, і він зопалу

рвонув сина вбік, з гурту, аж той упав, і потяг його, поволік, мов жертву. Спритно вхопив на оберемок і чкурнув у ніч, подалі од лампад, що присідали над саму землю, од переправи, од мовчазної вовтузняви тіней. В лозі постояв, прислухався. Помчав далі. Прутики хльоскали по обличчі, перечіпався об корчі, переброяючи затоку, заплутувався, падав, безтямно затискуючи, як лапами, щупле синове тіло. Підводився і, сопучи на нього важким духом, мов звірина, що несе в зубах свою здобич, ішов і йшов, заглиблюючись в хащі острова...

Не випускаючи з рук принішклого Йосипа, довго блукав то гущавиною, то росяними покалами. Переброяв вибалки, озірця. Все щось ніби обминав, обходив. Шарахався копиць сіна, що виринали раптом, перед самісінькими очима. Оговтавшись, підходив до них впритул, засовував руку під сухий пласт і чув там тепло. Мабуть, ще літнє. Воно вабило до себе мокрі Санькові ноги, заляклі плечі, і він захожувався його смикати, втягуючи в себе міцний запах лугового різнотрав'я. Кубло на двох було вже готове, товсто підіслано в боки, і коли залишалось лише прилягти, - передумував. Начіплював на шию похідний мішок з харчами, брав мокрого Йосипа на оберемок, майже підтюпцем відбігав од зваби. Вдивляючись в пільму, щораз міняючи напрямки, кидався в різні сторони, петляв, ходив колом, мов коняка в приводі, ніби ховав, заплутував сліди. Як буцімто все ще не зважувався викривати перед сином самого себе, свій секрет.

Натомившись до впалу, пішов нарешті упрост – широко ступав, як ходять по купинні, стишувався на тріскучому сушняку. Шастав, мов у пролом, продераючись крізь ожинники та кущі хмелю, вертлявив поміж деревами, і ніде не натикався на стовбури, хоч кругом стояла найгустіша темрява.

Нескоро поставив Йосипа на ноги, за плечі спрямував у глибоку канаву, що вела його кручено, а сам пішов понад нею зверху. За хвилину обидва опинилися в темнику, схожому на погріб. Круто запахло сирію землею і безлюдним духом.

- Де ми, батьку? – розгублено запитав Йосип.

Санько призвичаєно товкся то в тому кутку, то в іншому. Довго шарудів сіном, щось навпомацки укладав, пересовував. Забрызнув кухлем об відро і, жадібно напившись, обізвався:

- Тут житимеш.

- На війну вже не йтимемо?

- Без мого відома звідси нікуди й ногою.

- А як мені схочеться їсти?

- Все тут є і все – наше.

- Добре, батьку... А як мені схочеться спати?

Машталір узяв Йосипа, як беруть сонне немовля, кладучи його в колиску і, нероздягненого, нероззутого, поклав у запашну постіль. Накривши лахманиною, сів поруч...

Поворітьма Санько зайшов до Оксани Кабачківни. Жінка жила з дочкою недалеко, майже при самому березі, де Сула впадала в Глушець. Жила по тих часах ні багато, ні бідно. Навколо неї, відколи виросла, ходили завсігди всякі билиці й небилиці, але Оксана на те не потурала – балачки були не злі, скоріше – хвалощі: як-то дівкою безуморно вибивала горлиці, гречаників і торбача, перетанцювуючи любого музику, знала замови од гадюк і всяких пошестей, спиняла кров, висисала отруту і переказувала безліч казок та пісень. Справді ж Кабачківна ніяких наук не вчила, а від роду мала гострий розум, і всім хуторянам була потрібна, бо, як ніхто, вміла розсудити й порадити. І так було обходить тих людей, що йшло до неї більше, ніж до церкви. Санько ходив до Оксани, як додому, бо вважав її за першу свою дружину, а її Оляну за рідну дочку, хоч і не був їй батьком. Тут знову-таки чистісінький людський нерозум або наговір.

Сталося це давно, ще замолоду. За Сулою Санько рубав шелюг на дрова. В'язав його в пучки і відносив до човна. Спустився в кручу, глядь – стоїть дівчина біля пригатку. Висока, в намисті. Трохи губата і не мокловодівська. Санько відвернувся, хотів переждати, поки піде собі, бо не знав, як з нею й що, а вона крізь сміх погукала на нього. Мусив підходити, здоровкатись.

Оксана заговорила першою. І так ласкаво та знайомо, ніби вони виростили в одній хаті. Виявилось, дівчина чула про старого Машталіра, бо хто навколо не чував про його витівки над сином... А що перед нею той самий Санько, що тільки знедавна ходить в штанях, - то й зовсім дівчина диву далася: ловкий собі парубок, з чорним вусом, високий збіса. І якби не задовга спина та ходив не видрібцем... Зате міцний, з усього видно, неледачий: ловить рибу, пиляє дошки, торгує просолом на пристані – а скільки ж треба вміти людині... Цю хвальбу вона йому каже прямо в очі. І ще розглядає при цьому його замашні руки, не по тілу дрібного носа; казна-що розпитує, а він їй піддається, розказує. Хтозна-чого посоромився накричати або навіть відхворостити дівку за таку зухвалість.

За хвилину-другу йому вже кортіло доторкнутись до її калинової щоки або взяти за гарну її руку. І Санько потай зиркає на Оксанині щоки, шарить очима попід одягом, по її тілу. Дівчина, певне, помітила чи розгадала парубоцьку схоту, бо зробилась на лиці як не займеться. Відвернувшись, присіла біля води, забавки хлюпає нею собі на ноги. Несподівано запитує:

«Ти сильний, Санько, дуже?»

«Не знаю».

«Човна піднімеш з лозою?»

«Якби захотів...»

«А Сулу перескочиш?»

«На жердині, може, за тричі».

«А мене доженеш?»

«Зайця ловив».

«А мене... підіймеш?»

«Двох таких».

«То спробуй».

«Ти ж не дасися».

«А ти домагайся».

«Не вмію».

«Пора навчитись», - приснула тихим сміхом, затулила вуха руками. Принишкла.

Санько сміло ступив до Оксани. Схилившись, бережно взяв її попід пахви і легко виважив на випростані руки. Вона регітно пручалася од лоскоту, але не сварила, не просилася.

«Неси мене отак, скільки сили».

Санько натужно подрався з нею на кручу. Далі пішов сінокосом... долиною... понад греблею... То осонням, то холодками... Обом було гарно, бо мовчали. Тільки чула Оксана, як Санько стримував віддих, щоб не виказати себе, що втомився.

«Пусти мене скоріше».

«В мене є ще сила».

«Пускай, бо вже хати».

Опускаючи, Санько діткнувся її палкої щоки і притулив її до себе – гарно. Як після доброї чарки. Якби ще...

«Ти справді дужий».

«Не знаю».

«Якби мені такий».

«Якби».

«Приходь іншим разом».

«А ти не жінка?»

«Дівчина».

«А не русалка?»

«Русалка».

«Я не вбоюся».

«То прийди ще...»

А в півроку Оксана дала себе засватать за іншого. Санько потайки приходив на те весілля і з безпоради підпалив їй хату. Люди підказували, та вона його пощадила. Лиш її чоловік нахвалявся зігнати Санька зі світу. За війною все забулося, все зінакшилось. Оксаниного чоловіка взято до війська і

за місяць було вбито. Тужила, плакала вдова, поволі з горя сліпнула... Аж тоді очутився і прийшов до неї Санько. Вона йому ні зраділа, ні здивувалася. І потім, і ніколи не віднадувала, не проганяла, бо мала з нього оборону й поміч – орав город, прикривав оселю, лагодив двері. Коли-не-коли давав дрібні гроші. А кому вони зайві, хто їх не візьме... Раз приніс цілу паку солдатських сорочок: кому шились – не встиг надіти... Оксана їм здивувалась, але взяла не розпитуючи. Нашили і спідньої і верхньої вдягачки, і наволочок, і напірників.

Та раптом Оксана не схотіла ні оборони, ні помочі. Щось дочулася і тепер добивається, звідки він бере такі ботинки з металевими пістонами для шнурків, на мідних цвяхах, подвійний підметок. І Санько неохоче признався.

Він довго водив маловидющу Оксану плавнями і все розказував, як одного дня рубав шелюг на тому самому місці, за Сулою, де вони аж тоді, замолоду, вперше стрілися. Рубав не собі – Прокопу Лядовському на прізвисько Підпільник. Війна війною, а дров на зиму кожному треба. Підпільникові також. Сіна Санько вже навозив – і собі й Прокопу. А коли все це трохи вляжеться, можна буде й конопель набрати – готові, вимочені. Підвода своя, вози хоч сто кіп... Попросив Лядовський Машталіра, бо самому ніколи – артільну скотину в тил випроваджує, хліб, що не вивезли, роздає людям на тимчасову схорону, наших бійців по хатах на постій розміщує. І взагалі в такий час його діло бути невідходно на людях: в Мокловодах метушня, нервова насторога. В Мокловодах, як на кораблі, що потопає, - один одного збоявся, криється, знедовірився. І все робить нишком: той документи закопує в садку, цей іконою затуляє високого портрета – всяк себе по-всякому рятує. Голова застріг воли (єдину півторатонку давно мобілізовано), всадовив сім'ю на воза, щоб виїжджати. Так юрба розлючених жінок перейняла за хутором, спинила: "Так оце так, добродію? Сам їду, а вас віддаю чортам на опіку..." Розпрягли підводу, не дали волів...

Почув Санько таке діло – за коняку і в плавні. По-дурному сюди ніхто не зайде: кругом зарощі, відлюддя. Цюкає потихеньку й прислухається. Село

даленіло аж за плесом і губилося у видноколі. Праворуч стогнало хвилями Дніпро. Десь аж на городиській горі Пивисі, що ніби зависла в синьому горизонті, тріскаються снаряди, і здається, що й тут пахне смалятиною... А в плавнях так гарно! Такого місця не знайдеш ще десь на землі. Туди, трохи повище, де брід, возили підводами сіно, бродили жінки та дівчата громадити. Скільки сягає людське око з найвищого дерева, росли густі трави. Прозорилось ціджене крізь їх запахи повітря. В ростучих купах зелені жило, як листя, безліч птахів. Лець не на кожній гілці гойдалися гнізда, мов колиски, що пахнуть новим життям. Світяться в небо срібні озера і кишать линами та карасями. А води Сули, білі, м'які, вибілювали найсіріші полотна, лікували людям всякі струпи, лишай та виразки, від них миналися і стиски, і болі в серці. Все тут суголосне людині, її натурі. Тепер як же ти, переселений, будеш без цього? Не краще, як на старість пересажене дерево...

Санько дивився на світ і заразом плакав – чи то з обиди, що скоро йому тут не бродити, чи то з ревливих жалоців до Оксани, його розрадниці і муки. Вона, мовчазна, йшла тепер поруч, тримаючись за його руку, як мала дитина, - майже невидющу, він привів її глянуть на травневі плавні, де все не цвіло, а кольором горіло, на їхнє Дике поле, де їм так вільно бродилося: ночами слухали крики сонних птахів, сплески риби, і нікого в світі не боялися, крім людських очей. Привів показати, звідки він бере ботинки з металевими пістонами для шнурків, на мідних цвяхах, подвійний підметок, де вони перележують – в триярусному бліндажі, замаскованому, зарослому, що й з свічкою не знайдеш, в тому, де сховав свого Йосипа од смерті.

«Оксано... чуєш, Оксано?»

«Чую. Кажі».

«Я пристукну Прокопа».

«Завіщо? Він не уредний і чесний».

«Він знає про Йосипа».

«Що про нього знати?»

«Що дезертир. І що я ховаю його в плавнях».

«Нехай собі знає».

«Але він не мовчить».

«Кому ще сказав?»

«Леськові».

«Лесько сам тебе вислідив – його вбити».

«Лесько за мною слідкував? Він багатший утричі – навіщо йому більше?»

«Людській жадності немає меж... Лесько не такими, як ти, торгує».

«Але він не являється в хутір».

«Заманити обіцянкою в хутір».

«Заманити обіцянкою або товаром».

«Золотом заманю. Тільки він...»

«Що він?»

«... мабуть, зазнався з Йосипом».

«Йосип – твоя дитина...»

«Вони щось замишляють».

«Лесько намовляє тебе ограбити».

«Йосип домагався золотої п'ятьорки».

«Вони шукають багато грошей... Лесько смакує заробити на Йосипові».

«Як?»

«Пообіцяє дістати йому для втечі документи на чуже ім'я. Він їх шукає в Мокловодах – в сільраді, в колгоспі, де-будь».

«Ну й ну?»

«Для викупу шукають гроші. Отже, все зводиться до грабунку».

«Я йому батько... Я виніс його на руках з переправи... украв тисячу сорочок, сто пар ботинок...»

«Все в світі забувається. Лише неволя – ні. Заради грошей... заради волі... він видавить з тебе очі».

«Я віддам Леськові всі сорочки й ботинки, нехай торгують».

«Не візьме».

«Чому?»

«Його теж запідозрюють».

«То як же тепер?»

«Знищити Леська».

«А ще?»

«Віддати гроші Йосипові або його – властям».

«А ще?»

«Іншого не знаю».

«Я пристрашу Підпільника – підкину записку під двері, і він про Йосипа мовчатиме... Я знаю все про Лядовського».

«А коли встиг заявити сільраді?»

«Йосип безвольна дитина – що він робитиме з грішми?»

«Гроші і вбивають, і народжують».

«Але ж послухай, Оксано... Віддати гроші? Віддати багатство?»

«На світі нема правдивих багатств. Тоді віддай Йосипа».

«Як ти сказала?»

«Я все сказала».

Оксана протилежно відвернулася й надовго замовкла. Притуманені очі дивилися перед себе, і певне, відчуваючи кольори, запахи, соки, вона гірко сама собі посміхалася. Санько злякався того незрозумілого виразу, хотів спитати, що з нею, але Оксана раптом смикнула його до себе і стрімко, як дівчиною, пригорнулася до його руки. Захлипавши з розчуленості, наміцно затиснула її на своїх пишних грудях. Санькові одлягло од серця. Все, про що тільки-но говорено, полетіло з голови, бо перед очі явився той день, коли він побачив її вперше заміжньою. Було те влітку, біля Сули. Якраз на тому місці, де весною бере найбільша бистря і куди волами виводили на линвах мокловодівського водяного млина, щоб припнути його на тій Бистрянці аж до самої осені...

Оксана безбоязно ступила на вузьку похідню, що, мов кладка, єднала обидва байдаки, на яких стояв млин, і пішла просто вниз з повним мішком на

плечах. Дошка під нею пружинила, вгиналася до води. Навіть плескалась об неї, занурюючись до підшов, і Санько боявся, щоб Оксана не оступилась, не впала під лопаті, в бистрю, з якої не кожен впливе. Але все минулося, і пружна, така станиста молодиця скоро вийшла з дверей. Бігом вихопилась на кручу, обтрусилась, задрібушила потім до води. Санько сидів на човні за кушами – вудив і бачив, як тоді Оксана розстебнула кофтину і виставила свої білі груди під прохолоду, мабуть, щоб остудитися. «Ото повія... Ото шльондра», - подумав про неї Санько, а в душі ворухнулося щемне почуття чи то жалоців, чи гіркоти – «Бідна вдовонька...»

Жінка саме чепурилася, застібала кофтину, як він тихенько хлюпнув веслом, підпливаючи до неї. Оксана нітрохи не розгубилася і зразу, немов цього й ждала, потяглася руками йому назустріч, ловлячи ніс човна, щоб затягти його в тихий заворотень. Присіла на борт, розпитує про всячину, договоряє, щоб сьогодні підвіз їй мливо – вона сама й гребтиме, аби він тільки стернував. Санько обіцяв не цуратися хати. Жартома діткнувся рукою її тугого плеча, а вона поклала на неї свою, гарячу. Тоді обоє зійшли з човна, сіли над водою, і Санько заходився мити їй ноги. Оксана боялася лоскоту. Звивалась похитливо, світила пазухою, час від часу спалахувала таким гарним сміхом, що розкочувався Санькові по всьому тілі, і ловила своїми великими очима в густих віях його погляд...

Хтось з помольців чи громадильників прибачив те жартування, і вже на ранок другого дня всі Мокловоди втішались свіжою новиною. Жінки ніби змагалися в красномовстві і вигадували такі фантастичні етюди, що перевершували всяку міру, хоча й рясніли в них зернята справдешнього. Бігме, Санько Машталір заради неї, Оксани Кабачківни, таке зумів, що ні одній скотині не до сили – цілу годину не дихав під водою. Він, одчайдуха, рішився на таке, щоб її знайти, і все робив під її приводом. Десь у островах знайшов таке вдягання, що до нього вода не береться. В ньому можна жити під водою, доки схочеш. То й забрався Санько в пароплав, який ще під війну втонув у старому Дніпрі. Тепер тягає звідти що хоче і скільки хоче – матерію

всяку, заполоч, сорочки. Мішками товчену гречку чи ячмінь – і сам харчується і телята відгодовує на продаж... А вона сама підставляла йому ноги, щоб мив. А потім роздягалася аж до сорочки. Жирували, як молоді. І носив її Санько на руках по плавнях, голублячи, як гулящу дівку... А коли вона приходить до нього на Бистрянку, то вся стає з води – і голова, і руки й ноги. Біс його знає, як вона трималася купи і чому не розливалася – ходить безшумно, зникає безслідно. Глядь-поглядь – і вже обох нема на березі. Навіть бульбахи не здимаються над водою... Ви думаєте, од чого Санько буває то як попіл, то як земля, і лице зробилося як в утопленика? Що живе в двох світах – то на землі, то під водою. Не їсть, не спить, геть-чисто змарнів... Оксана понямкала, що з нього все візьмеш – стала щовечора заманювати його під воду, в інший світ. І кохаються там непомаду, поки розвидніє. І ніхто їх не прислідкує, не наважиться того зробити, бо нема нічого глупішого в світі, як колупатися в солодких таємницях чужого кохання, яке й без того вийшло тепер на яв, і кожен може пройтися по всіх дрібницях цього дивного роману.

Лірична вставка перша

Моя цікавість до цієї зовсім не ординарної історії щодалі наростала, та раптом, як це часто буває не лише в пригодницьких книжках, я відчув, що Санько більше не хоче мене бачити. Тим паче, поїхати зі мною на таємничий острів, щоб уже зараз розповісти все до нитки. Тому доведеться задовольнитись поки що тими нескладно розказаними обтинками, що вже вивідані. Тут же, в присутності, я вирішив записати про них свої враження й деталі, але після кількох перших речень мусив кинути свій намір, бо враження були такі живі і недалекі в часі, що про них ще неможливо згадувати: вони – ось, на віддалі мого слуху, мого зору, мого дотику. Видився фантастичний вальс плавневих квітів, творений найменшим подихом вітру, вчувався, як з-під землі, придавлений голос Оксани Кабачківни, зрештою, поруч мене сидів Машталір – і я поклав записника до кишені.

Сонце то впливало, то поринало в хмарах, і від переливу світла Санькове обличчя робилося то попелястим, то землистим, показувалося то хижим, то неживим, і я, настраханий, помітно відсунувся від нього. Машталір продовжував сидіти навіть тоді, коли я підвівся і явно виражав своєю поведінкою бажання йти від нього. Та він, здавалося, не зворухнувся б і тоді, якби й земля під ним провалилася.

Я ще було надіявся, що він скаже мені хоч що-небудь про Оксанину дочку, про Оляну, про мою Мрію, крім того, що я знав про гроші, які вони буцімто послали до Києва чи Львова їй на капелюшок. Та Машталір глибоко мовчав. Певне ним заволоділа уроджена його хвороба, або, як каже його Марфа, найшов на нього каз, коли він замикає в собі всі розладнані почуття й думки і поринає в тихе переживання своїх гіркот і болей, які згодом вибухають лютими пристрастями або непоясними вчинками. Не стає в ньому ні ласки, ні добрих слів. Я навіщось пильніше доглянувся до його обличчя, і справді не знайшов на ньому ні сліду доброти – очі причаєні, ледь прикриті, як ті, що бояться світла. Широко розтягнутий рот з овальними кутиками був наміцно затиснутий, як це робить людина під час гострого болю, а я уявляю його розкритим, несучим Йосипа в зубах з Дніпрової переправи...

Попрощавшись, я майже з ходу втратив заледве примітний, одинокий протопт, що не був ще стежкою і плутався поміж травною та чагарником, але круто відходив ліворуч од Санька і, як я сам собі гадав, мусив вивести мене до мети, до мого наміру стрітися ще за сонця з кимсь знайомим, мокловодівським. Машталір спостеріг мою відсутність і також підвівся з свого насидженого місця. Обмацав човна, обміряв його четвертями вздовж і впоперек. Я подумав було, що тепер, без мене, він поїде на острів, куди зібрався ще зранку і де вже третій день люди з бензопилками валяють все підряд, ось-ось доберуться чи вже й добралися до його схованки, зарослого бліндажа в три накати. «Ну й їдь к чорту», подумав я ображено. Та коли перегадом озирнувся, то побачив Санька майже поруч. Він котився

видрібцем до своєї оселі. Виявляється, його стежка і мій протопт вели нас майже паралельно. Лише зовсім поволі мій напрямок хилився до вольних просторів, що починалися за межами хутора.

Санько підходив до обпаколованої обори, на якій одиноко маячив примотузований до жолобця бузимок, і вже оддалеки сікався до Марфи, що боязко йшла до воріт, йому назустріч. Певне, з ходу Санько заходився б її бити, якби не її застереження руками. Вона раз-по-раз показувала ними на бичка, вимахом давала знак підійти до неї ближче і якомога скоріш. Він послухався Марфи, але, наближаючись, лаявся такими неподобними словами, що я не можу їх передати своїм читальникам, бо, можливо, не припадуть їм до смаку, а то й геть вважатимуть їх за непристойні.

Тим часом бузимок знято копав передніми ногами землю, кидав її собі на спину, як у скаженівці пінив і, дико ревучи, рвався з прив'язі. Машталір не дбав про гречність і делікатність, продовжував виливати своє розбурхане серце в досить несердечних, шорстких словах. Лише зовсім згодом, коли до нього підійшов з поясненням якийсь третій, Санько втихомирився, притих. Марфа тим часом принесла з хати рушницю. Машталір відгорнув її від себе, як ніби непотріб, обстебнувся зверху донизу і, з вірьовкою в руках, покрадьки пішов до бузимка, заходячи то з того, то з іншого боку, але той, пінячи, кидався землею і не давався в руки.

Зацікавлений, я не поспішав і міг уживати свій час на спостереження. Спинявся стежити за драмою, що на очах розгорталася, і жваво розмірковував навколо неї, даючи волю своїм бажанням і передбаченням, радіючи, що таким малим коштом одержу неабияку втіху.

До Машталіра понасходились сторонські люди. Спочатку вони стояли розладнаним гуртом, про віщось радились, жваво описуючи руками уявні обхвати й кола. Трохи осторонь стояв понурий Санько і не втручався до них ні словом, ні жестом. Та згодом котрийсь почав давати Санькові піджоги, мовляв, минулися літа, коли він однією рукою міг вести любих двох бузімків, вдержати на повіді колгоспного жеребця, якого звичайно виводили до

колодязя двоє. Машталір і тепер мовчав, певне, добираючи способу впоратися з оскаженілою скотиною, що не переставала затято копати землю передніми ногами, кидаючи її собі на спину й куди попало. Лише тоді, коли «провокатор», повторивши піджоги, знову заривав і заривав, Санько, ніби збожеволівши, кинувся на бузимка, як вовк на свою жертву. Сторонські люди, уздрівши Машталірову лють, заспішили без оглядки кожен своєю стежкою. Схопивши рушницю, Санько покрадьки колесав навколо прив'язі, підкрадався до нього всякими вивертами – то повзучи, то рачки, то присядки. Можна було подумати, що він хоче встрілити худобину. І не куди-будь – у вухо. Та неждано він кинув од себе рушницю далеко, як міг, і, підповзши ззаду, стрибком опинився на спині. Бузимок шарахався в усі боки, намагався позбутися незнаной ноші, але Машталір, тримаючись чіпко ногами, обома руками поперемінно гамселів його кулаками поза вуха, поки знесилене теля підломилося й рухнуло на всі чотири. Санько хвацько схопився, побіг до кошари, щоб узяти приготовлений мотузок. Тим часом теля, перепочивши, підвелось, несамовито ревучи. Машталір знову заколесив, запірцював довкола всякими вивертами, кидав і кидав бузимкові під задні ноги віршовку з петлею, водночас зариваючись до Марфи, що ні жива ні мертва стояла сперед прив'язі, готова в кожну мить різонуть по ній ножем. Зрештою теля ступило таки в зашморг, і Машталір, несамовито заревівши: «Ріж!», з усього розгону смиконув віршовку на себе. Підбравшись по ній до зваленого бузимка, вхопив його спритно, відразу за обидві задні ноги і, помалу оступаючись задки, поволік скотину до пильні, лишаючи парний слід по піску як санний по таловиці. Над ямою перевернув жертву різким поворотом, і скалічене теля, неприродно хлипнувши, насторч плюхнулося в пильню...

Наскінчу Санько сидів на свіжопіщаній нагребі і, як після вдало виконаної роботи, смачно палив цигарку.

Дзвони

Зустрінутий Прокіп Лядовський – спасибі – направив мене:

«Дійдеш до Василювого броду, а там сам побачиш».

«Спасибі».

«Тільки ж, гляди, не одури!..»

«Обіцяю».

«Увечері й приходь. Я буду в сільбуді на сходці».

Був ранній полудень. Вітер вивернувся з-за Дніпра, бурхала набігами низовка. Я задер голову, щоб побачити, чи довго ще до заходу і чи встигну завидна, але сонце лише блідо вгадувалось. Небо стало кошлатим і грубим, як ніби виткане з овечої вовни, і сунулося все разом. Над головою ніби переламлювалось і поволі падало в заобрій широким сировим сувоєм, щоб там обкрутитися і, вже розмотуючись, випливати з-за спини, з протилежного боку землі. Вогняними жилами розпістерлася блискавиця, загриміло, що аж затрудило в ноги. Треба було приспішити. Я приблизно уявляв ту місцевість, мені бачився навіть тамтешній ландшафт, але ще дитячими очима. Якщо йти понад Білобабиним болотом, де живуть в'юни, як рука завтовшки, поминути Вовчиху, що плете з рогозу кошовки, то зразу ж за Бистрянкою, трохи вліво од Жовтої коси, і буде Василів брід. Він там хтозна відколи, рідко якого року посувався вниз, за течією, але завжди добре вгадувався по розритій, мов прорізаний бурті потойбіч, де вантажені вози грузли до маточин і надривалася скотина. Проте щовесни, зразу ж після Великодня, перш ніж поновлювати зв'язок з потойбіччям – їхати підводою чи брести людям на плавні – Василю пробродив його сам і неодмінно першим. Можна було, звичайно, пливти човном, проміряючи глибину веслом. Однак Василю, не порушуючи традиції, робив навпаки: підкачував, скільки можна, холоші, брав човна за ланцюг і, тягнучи його за собою ще бурхливими струмовинами повеневої каламуті, промацував до вершка все дно, сипке й піщане, власними ступнями. Часом нахилився, щоб дістати з води і вкинути в човен заношену на брід черепашку, дрючок, жабурницю, кореневище чи якусь корчаху.

Може, десь образувалась вирва чи бакай – мусив переїжджій все те знати. Отак бредучи через русло, він помічав свій слід вішками – встромленим лозинням з накрутнями сіна зверху. Є такі помітини через річку, значить, Василю гарантує – їдь чи бреди сміло, не втрапиш ні в яму, ні в завал хоч підводою, хоч пішки. За це йому пастухи, громадильниці, вудильники, косарі чи й так переїжджі заносили як винагороду хто що міг – глечик молока, ворочок сиру, білий пиріжок, цукерку, пряник, пригорщу ягід чи терну для дітей, - хоч, правду кажучи, Василю не був нужденний і завжди мав шматок хліба, хоч, може і не завжди з маслом, аж до тих пір, поки од грому згоріла вся його оселя. А позаяк Мокловодам заявлено про переселення і наново будуватися не вільно, то й перебивалася Василюва сім'я влітку живучи в кручі, а взимку переходила у водяний млин, якого з темної осені заводили в затоку і віддавали йому на схорону, виплачуючи за сторожування трудоднями.

Отак пригадуючи, я опинився коло Василювого броду. Якраз пороснув тихий густий дощ, і озерце, яке мені залишилось обійти, враз мовби відкрилося крапчастою скатертиною. Кругом безлюдно. Ніде ні оселі, ні куреня, ні деревця, ні стіжка сіна – мокни хоч і до самих кісток.

Звідкілясь запахло гарячою сковородою, залоскотало мої ніздрі, і я пішов на запах. Його часом не ставало, і тоді я зупинявся, мов та собака, що втратила слід. Та тільки-но він з'являвся, переді мною, ніби ним принесені, виростали забуті постаті й деталі, а навколо них ставали табором химерні мої бажання й безмежні асоціації. Все те було так глибоко чи далеко, що до моїх чуттів заледве пробивалося і, не сягаючи різкості, тонуло в липкому тумані. Я ніяк не міг вирватися за межі сьогоденного дня, за межі його судьби, щоб, напавши на свій пляшок, який давно ловлю серед тисяч інших, зробивши ледь примітний крок реального, діткнутися барв і запаху чарівності, якої так не вистачає, може, не мені одному.

Десь зареготала зозуля, пронизливо свиснув кулик. Дмухнуло застоюним жабуринням і риб'ячим слизом, я остаточно згубив ниточку сув'язі – ні

деталі, ні постаті більше не показувались, наче завинив перед ними або завдав їм страждань своїми прагненнями. На мене валився сірий будень, крізь який іду, мене глушили сірі громи, дратували запахом гаряча сковорода, зелене жабуриння і риб'ячий слиз. Якби не їхні домішки, я міг би дихати живильно молодильним духом озону, який безугавно творять блискавки, і не кашляв сухо, як од пилюки з прядива, і не корчився б у задусі, а було б мені, як і більшості – приємно пробавляв би час і отже мав би причину бути задоволеним собою, прошкуючи такими луками, таким чистилищем природи.

Зозуля регоче наді мною – і мені треба з нею реготати. Але так гучно, щоб її пересилити. Щоб луна моїх грудей, мого розвеселого серця сягала вище її лету і далі її зору. Або заплакати разом з небом, щоб утішити заїдлиий сум. Та я не міг ні реготати, ні плакати, хоч це й незвично, бо найтяжче. Мені-таки долати будень, щоб напасти на свій шляшок, який давно ловлю серед тисяч інших. Іти на приманку запаху, чуючи, ще десь щось є, а чи вдасться його взяти в руки – побачимо.

Навколо мене перестали ширяти, як у сні, картини передчуття і болісна фата-моргана, яким у нас ніхто серйозно не довіряється, проте якими не цураються смакувати або тривожитись, - бо наяву я побачив, як бур'янами переселення блукав по городі чоловік і видно шукав не якусь абищицю: він нітрохи не зважав на громи, що розривали небо і навалюючи сунули на Мокловоди. Ще за добрі гони (і, мабуть би, серед тисяч інших) я впізнав Василову недбалість одягатися, але не встигаю запримітити ні кольору сорочки, яка в нього вічно навипуст і без гудзиків, ні штанів, що неодмінно або куці, або задовгі, ні знаменитих чобіт-витяжок, давніх-предавніх, рудих, із самочину, якими Васило носив у сорок сьомому просо додому з току і був дотепно викритий бригадиром Підпільником, - бо, забачивши, він посунув прямо на мене, розставивши для обіймів свої короткі руки – ніколи не пропускав людину, що проходила навіть за гони од нього і могла, на його

думку, стати йому доброзичливим слухачем або принести в його глухий закут якусь новину, впевненість, радість.

«Кого я бачу? За скільки літ?.. Ходімо, голубе, ходім... Оце шукав свого гемонського Данилка. Хотілося відшмагати за лишній розум, а він чкурнув з дому, що й Василина не бачила куди. Тепер окажется десь аж на плавнях, у тих рубаїв. Або в сусідів... Звихнулася дитина! Я тебе вправлю, я тобі дам історії – до нових віників пам'ятатимеш!.. Постій тут, я зараз, - кинув до мене, а сам почовгав до ярка, скликаючи розполоханих каченят. Його мокра спина, з якої аж парувало, на якусь часину здалося мені дивним, живим екраном. На ньому я встиг угледіти навіть якісь заморочливі кадри. Та Василю сховався в ярку, і все видиво зникло.

Я не забував про свою головну мету – вишукувати кожен слід, який би міг щось казати про Оляну, будь од кого добути будь-які вісті про свою Мрію, в образі якої сходилися всі найвищі земні бажання, - стояв під дощатим похилим дашком, що одним краєм злягав на кручу, іншим – тримався на паціллі, і дивився на все, що давалось бачити. Надто шукав таке, що напам'ятовувало б Оляну: на тину зім'ялий кашкет з чиєїсь голови – така була в неї картата спідниця. Мов мишенята, юркали поміж жилистим лопушинням качата, невтримно ковляючи до коритця з їдою – вона так любила диких качок, завидувала їхній вольній долі... Та з ярка вже випірнув геть чисто розхристаний Василю, і все змішалось: «Я тобі дам історії!» Нарочиті погрози. Якби Данилко знайшовся Василюві навіть під гарячу руку – пожурих би тільки: «Ти смотри мені... Щоб я більш не довідався». З його добродушності кепкують мокловодівські мужики. Буцімто він, надто розгнівавшись, зняв одного разу батога і до жінки: «Скоріше одягай Василю, кожушанку, бо бити буду!..» Не може в чоловіка рука знятися на людину. Будь-коли і як готовий кожному добром прислугувати, хоч і міг захищатися з усієї сили, коли до цього доходило, і навіть бився, якщо без цього не міг оборонитися.

Гроза пішла стороною, а тут зробилося тихо, як під водою. Сула парувала, мов людська спина після жнивної роботи, - здалека біжить, упріла – і аж ген там, за Василевим бродом, вливалася в Дніпро. Василю спинився оддалік мене, щось хотів було гукати, та чомусь не вимовив ні слова. Так і стояв з ледь піднятою рукою, з розтуленими губами. Він справді негарний з виду – ніс довгий і скривлений, чуб на голові, хоч і густий, але ділився аж до тіла пасмами, навіть лоб у ластовинні, вилицюватий – «азіят», одним словом, «з кривими очима». Це ймення йому притулили хутірські молодичі, відколи Василю заявився в Мокловодах. З нього незле книпиться хто хоче і як заманеться, бо «він не наш», бо це «той, що звалив церкву», якого підібрала дурна Василина». І хоч відтоді пройшло вже років та років, а в хуторі так і не знають ні по-батькові, ні прізвища Василевого. Жінка спочатку палко наполягала виїхати з Мокловодів, а він – ні за які гроші... Проте майже всі, кожен про себе, визнавали в ньому сховану принаду і, мабуть би, зрештою повернулися до нього, якби хтось наважився це зробити першим. Був момент, коли Василю зовсім було перестав дбати про сім'ю, про оселю з усім господарством, прийняв на себе вигляд обідранця і ходив од хати до хати, намагаючись викликати людські жалощі, але й це не допомогло. До «азіята з кривими очима» дочепили ще «ледачий». А це в хуторі вважалося найганебнішим. Василина, плачучи, вмовляла чоловіка не робити цього, а шукати видиме діло. Не втрачаючи надії на якесь чудо, що принесе йому зрештою визнання хуторян, а особливо жінок, яких було втричі більше, а може, думалося, принесе й неждане щастя, Василю заходився вишукувати всякі до себе приманки: їздив пароплавом у Чигирин або в Кременчук, там діставав лощеного паперу, кольорових листівок і шив з того різнофігурні шкатулки, кубики, пірамідки, але їх ніхто в Мокловодах не купував – то роздавав їх Василю дітям за «спасибі». Блукаючи якимось плавнями, він назвав маловідомий лиманець. Тайком носив туди ятері, переставляв його невідком, щоб зловити сома... великого, якого тільки можна було дотягти в хутір, та одного разу хтось викидав на берег усі його снасті, порізавши невідок,

потрощивши навіть обручі ятерів. Скуповував, навіть брав на відробіток які попало облігації – в хуторі їх можна було набрати задаром скільки хочеш, бо ними обліпляли стіни в кочергах, на печі, на комині, а Василю сподівався виграти велику суму, щоб розбагатіти, тобто купити в хату залізне ліжко, велике дзеркало, мати вдосталь їсти і вдягачки, навіть побудувати біля Климана, колишнього церковного старости, нову хату на дві половини – там є вільний наділ, колись попова руга, родючий шматок землі. Робив лук – довго підбирав шелюжину для нього, потім випарював волячу жилу – хотів ним підбити шуліку, щоб позбавити сусідів од нападника на їхніх курчат. То й з цього нічого не виходило, як гадалося, не догодив сусідам, не домігся визнання хуторян – себе обороняти важче, ніж когось.

Зневажений і гонений, Василю й понині скрито продовжував нерівну боротьбу з мокловодівцями, часом поступаючись і собою, і дружиною, і чим тільки міг, аби заткнути горло тим, що так репетують про нездарність роду, про його ледарство. Тільки тепер набагато тяжче, хоч це, може, й користь і сулить йому навіть успіх. Бо тепер він має досить глузду в голові, щоб змикитити, що рано-пізно треба навіщось наважитись і рішучим кроком домогтись заміру. Люди в перевазі своїй люблять доходити мети, хоч і ніколи не посміють натурально проявитися, бо живуть постійно під страхом всяких умовностей або сильніших від себе. Мусить дійти й Василю, але своїми власними засобами.

Отож, пам'ятаючи про це, не хотілося сприкрюватись «ледачому Азіятові з кривими очима», набриднути розпитами, бо відомо, що така людина легко сповіриться в усьому, ледь зачувши до себе хоч трохи щирості. Бо навіть мізерна довіра може робити з людиною чудо – відкрити в ній незнані й нею самою джерела енергії, світла й добротностей. Будучи малоосвіченим, Василю, певна річ, як і вся перевага селяків, не зміг говорити в послідовному зв'язку, зате гарно обходився уривками і неусвідомлено рисував картину, оригінальну, барвисту й легку.

З подальших його слів я довідався, що йому тепер не так самотньо, бо щовечора приходять сусіди поснідати, потолкуватися як то воно буде їм без Мокловодів і чи держатимуть *там* худобу, чи звикнуть між чужими. Або сидять лузають насіння – жінки. Чоловіки грають у підкидного дурня – мовчки. Або заходяться хвалитися один одному, скільки кому належить до виплати за розруйновані хати, повітки, хлівці, катраги, клуні, за знесені тини, загорнуті колодязі, за порубані тополі, верби, груші і куди вже звідалися ходаки-переселенці, винишпорюючи по селах собі місце для життя, для його нового зачаття. Про себе Василю мовчав: йому не вручено акта, він ще не описаний, бо не має ніяких будівель, ні «плетьоних заборів», ні куща смородини – не знати поки що, коли й рушатиме звідси, до якої партії дописаний – чи то в Таврію доведеться, чи десь ближче. Варка Бригадна чула буцімто од Підпільника своїми вухами, що Василю, як фундаторові колгоспу і колишньому активістові, «в зв'язі з стихійним лихом» дають розібрати й перевезти рублену артільну комору з очеретяною кривлею, два вози мочених конопель на віршовку чи полотно, ягня-одкидча, сорок два метри огорожі конюшень і скільки схоче діжок-перерізів на всипище – стоять на нив'ях, де садили махорку...

Василю притлумив зітхання і, промовисто показавши головою, прочинив двері. Зненацька мені кинувся в очі інший світ, інші кольори, інший дух. Першою я побачив Василю, рудувату жінку з пишною косою, в новенькій кофті, певне, щойно, заради гостя одітій. Вона стояла посеред купи своїх дітей і сполохано посміхалася. Я поспішив допомогти зніченій матері: аби що сказати, перепитав кожного, як звати – ще трьох не було дома.

«Оце ми такі», - піднесла на руках впритул до мене найменшого - по щоках розмазані сльози, але усміхнене, з батогом у руці. Дитинча сірооко глибило на мої гудзики, тяглося рукою до бриля, зосереджено витягуючи руркою свої повні губенята. А не дотягшись до мети, закапризувало, і Василю, витерши йому носа фартушиною, пустила додолу, на чийсь дитячі руки. Змахнула ганчіркою пилку з лави – з дошки, що лежала на чурбаках, -

припросила не погордувати сісти в їхній хаті. Сама підступила до печі. В ній сичало, булькало і гаряче палахкотіло, кидаючи мінливі бліки на Василичині щоки.

В кімнаті не було вогко, як мені знадвору гадалося. Навпаки. Діл товсто застелений сіном. На білих стінах, поза іконами благословення – єдина оздоба в хаті – і всюди, де тільки можна було клечати, висіла пучка дикого хмелю, стеблини з листям кануперу, васильки і ще хтозна які сушені трави. Вони творили луговий дух, схожий на той, що найкрутішим запахом витав над тисячогактарними плавнями в пору першого сінокошу. Мабуть, від цього кімнатне повітря здавалося на взір зеленкуватим і по-особливому світлим та м'яким, хоч надворі й не було сонячно, а присмерково. Вздовж задньої стіни, на всю просторінь між піччю й причілкою, стояв широченний піл. Тепер я додивився пильніше й побачив, що хатина всього з двома, в одно перехрестя, передніми вікнами, без стелі, на самих кроквах. Зате на дахові густо повкладано в кривлю з дерниння товсті зеленкуваті шибки, переважно круглі і тому схожі на ілюмінатори в пароплаві.

«Санько Машталір наділив, спасибі», - пояснює Васило, пантруючи мої зацікавлені розглядини. Мить – і знову переходять на щось інше: про світове, про мокловодівське чи про себе. Виявляється, і він був на подвір'ї Санька Машталіра, коли той збирався нищити здурілого бузимка.

«Було теля як теля, так він же, катюга, довів до сказу. Візьме саморобну піку з борідкою на кінці, ми такими ондатри колемо, і ну його штрикати куди попало або лоскотати. Дрібцює бідна скотина, падає то на передні, то на задні ноги, реве по-всякому не своїм голосом, рветься з прив'язі, поки геть виб'ється з мочі... Тоді падає, лежить, витягнувши і шию, і ноги, тільки здригається. Вже нема йому одвіту ні на вколи, ні на лоскотання... То він одчепиться од нього, поки встане. Та й знов тієї самої... Зло на ньому згонить чи лихий його зна навіщо... І це, кажуть, одтоді таке витворя, як не стало його сопливого Йосипа. Санько думає, що все шито-крито, ніхто нічого не знає, а воно давно розкрилося. І та його схованка – бліндажі – давним-давно

порожня-порожнісінька. Були вже там сторонські, дивилися. Йосипко все виносив до шнириночки. Випродав!.. Тиняється тепер хтозна-де й з ким. А Машталір шукає, підстерігає, як вовк, так він же на очі йому не дається... І причом же тут бузимок?»

«Чоловікові б дав слово сказати!.. Торохтиш, як бубон», - помалу докоряє Василина.

«А я хіба що? Нехай розкаже... Бачу, любить слухати, то я й стараюся. Мені мовчання страшне, як смерть... Ти вже давай нам, що маєш».

«В мене все готове, сідайте».

«Воно й старший Машталір ховався од війни в купі гною. Хай не бреше, що в нього каліцтво...»

«Годі тобі про нього – про себе знай. А він – про себе...»

«Що їм, цікаво, пишуть у військових квитках?»

«Їх помилувано».

«Значить, «помилувані дезертири», - цілком серйозно умозаключає Василю, ставляючи столик посеред хати. З підприпіччя, з-під полу – звідусіль зносить до нього все, на чому можна сісти: порожній сундучок, шевську триногу з глибоким довбаним сидлом, третьому намощує купу всякого шмаття, і ми розсідаємось. Потім дістає з мисника пляшку домашньої горілки, обережно вмощує поміж мисками.

Поцокавшись, обоє випили до мене, дякуючи, що не згордував, не поминув оселі. Ми з Василюм – підряд по другій.

«Без горілки в нас не проживеш», - подивився на Василю, на мене, чи не зайве, бува, сказав і, наче наново заведений, почав знову сам себе розкручувати. Голос у нього приємний. Балачка без претензій, довільна, яка йому заманеться. Іноді схожа на сповідь. Але він нею не випрошував милосердя, бо не знав на собі ніякого тавра, окрім хіба історії зваленої церкви, яку власне й хотів бодай сам собі уяснити, щоб певніше боронитися перед своїм Данилком. Також не розкаювався і не повчав, лиш інколи, мабуть, як брали його сумніви, робив довші паузи, ніж вимагалось ритмом.

Мене так і тягне дивитися на його довгий ніс, який так йому личить, на роздобрене обличчя, наскрізь пройняте натхненням. Наче воно віддає хвалу світові і раде тому, що земля ходить навдовкола сонця і приносить своїм людям то ніч, то день, то кригу, то квіти. Він ще завзятіше говорить, буцімто ждав цього дня довго-предовго. А діждавшись, спішив набалакатися досхочу й надовго. Розказую, мовляв, те, що бачив і що сам робив – ні глибше, ні дальше. Розказував би це саме й раніше і кожному, якби хто питався та воно казалосься. Жив, може, й неподобно, все на лету хапаючи. Ні думано, ні мірковано. Вже аж на виході, далеко навздогінці в голову стукнуло... Бач, як людину мудро влаштовано: хоч навздогінці, а таки стукає. Отамечки, мовляв, було б не так, а отоді, якби було не туди... Кумекливий чоловік заднім числом – і те вже добре. Бо є – вмирає, а так бідолаха, й не встигає дізнаватися, навіщо людиною числився.

Попід вікнами пастухи прогнали з толоки артільну череду, і Василина заспішила шукати робочу свою одіж, бо вона колгоспниця і їй іти на корівню доїти сімнадцятьох сірих семинталок з високо підтягнутими, як присушеними вим'ями. Щоб не бентежити жінку, ми вийшли надвір і спинилися зразу ж під кручею, лицем до вечірньої Сули. Стояли перед нею, як перед великим дзеркалом, що од пари трохи потускніло і відбиває тепер лише силуети. До Василювого серця доторкнувся цей чарівний краєвид, і на нього зійшло натхнення, якому не скоритися несила.

Був тоді парубійком, повним життя, і стояв на дорозі, що вела до багатства. Вже буцімто нема йому ні перешкод, ні затримок – він, син хранителя ризниці і сільського паламаря Димського, таки прислухається до божого веління і батькових напучень, поїде в Одесу довчиватися в духовній семінарії, з якої був вигнаний за «неіменіє ні ума, ні пристойной музикальності», і вже за рік матиме свою парафію, своє «стадо божіих овец»; багато грошей, срібний чи навіть золотий посуд. Нанесуть йому парафіяни повну церкву рушників, килимів. Пахтітиме розтопленим воском і горілим ладаном. Щонеділі і у великі празники з криласу гоготітиме, як полум'я,

молитовна пісня, а він, з великим золотим хрестом на грудях, облачений в парчеву ризу, глаголитиме з казальниці божі проповіді, воздаватиме і возноситиме хвалу всевишньому, і не хулитимуть його ніякі ні думки, ні сумніви, а селяни шанобливо називатимуть – наш отець Василій.

Та того ж року схопилася революція. Вона неслась над Посуллям, як необ'їжджена кобилиця, і на всьому живому й неживому лишала слід своєї огненної колісниці. Синові хранителя ризниці і сільського паламаря влетіло од неї в душу її гасло тривоги. Проте жило воно в ньому недовго. Розкотилося луною по жилах та й занишло, а він продовжував існувати і посеред бурі звичним собі способом: буднями неохоче порався по господарству, слухняно ходив з батьком до церкви. Прибирав там у паламарні, дрібнив ладан – ароматну смолу попової кадильниці, перетерав ганчіркою старі ікони, вибивав у саду пилюку з церковного шмаття, що вже безнадійно зносилося і стало валющим, але святим. А одного разу, коли відірвалася віршовка од «язика» дзвона, лазив з батьком аж «під самі небеса». Наставали вечори, вибігав на леваду або до Набочиноного вітряка, де збиралася челядь, слухав музик, подалі од гурту пробував і собі танцювати. Разом з усіма також тікав, коли до них на гуляння прийшов одного разу «чужий парубок з кулаком, як молот», - тонкий і надто високий, мов дві жердини, - і заговорив про «нову владу, яка не визнає ніякої віри». Це був Прокіп Лядовський із сусідніх Мокловодів, син байдачника, що згодом домігся власного дуба і возив ним через пороги заробітчан аж до Каховки, на цілих сім років старший за Василя. Новоявлений «безбожник» приходив і приходив до них в Дубрів'я, але вже нічого не говорив про «нову владу, яка не визнає ніякої віри», а вчив хлопців «по-городському» боротися. Казали, що Прокопа ніхто не може погулати у цілій волості. А танцював він аж у Києві на Хрещатику, де служив солдатську службу. І вмів таких танців, що в наших краях і не бачені. А тому, що ніде у світі так не шанують ні танець, ні пісню, як на Посуллі, то всім кортіло те бачити, навіть навчитися, і скоро челядники перестали тікати од Прокопа... було диво дивне і навіть велике свято, коли

одного вечора дрібний, непоказний Василю з довгим носом, що так йому личить, син хранителя ризниці і сільського паламаря, борячись «на пояски», вдало підсік довготелесого Прокопа і по-своєму, по-селянському, «через голову», «через себе» розіслав його на землі на цілі півгони ще й надавав кулаками попідбіччю, коли той укусив його за вухо. Після того Василю довго боявся виходити на вечорниці, бо не надіявся повторити перемогу. А душу Прокопа, звичайно ж, пригнітила образа, і він шукав нагоди стрітися.

Минув якийсь час, і старий Димський вже не водив свого сина до паламарні терти ганчіркою зношені ікони, що лежали купою в кутку, ні дрібнити ароматну смолу попові в кадильницю, бо церкву в Дубрів'ї закрила «нова власть, яка не визнає ніякої віри», і тепер шукають, хто наслідиться зняти з неї хреста. Той чоловік, що його туди зносив, живий і здоровий – це Никифорчик, дивна собі людина. Не мав, живучи, ні сім'ї, ні кола ні двора. Колись співав у Чигринському монастирі, після був довго затворником. Тепер жив у церковній сторожці і служив дяком. Їв найпростіші, мало не первісні страви і був затятим рибалкою. Якось одного разу до нього у ятір запливла велика-превелика черепаха. Никифорчик приніс її додому і вирішив нею поласувати. Варив її в казані годину, другу. Вже вода майже википіла, а черепаха ворухиться, повзає. І вже коли її панцер зробився, як молоко, білий, то на скончу тварина так свиснула, що в дяка пішла вухами кров, і він оглух. Відтоді перестав співати в церкві, але стояв у хорі, беззвучно ворущачи губами... То Никифорчик навідріз відмовився «творити богохульство» навіть за умови, коли йому пообіцяли віддати за те церковну сторожку і ще багато храмівського добра на придачу, яке саме розпродували «з молотка», конфіскувавши його іменем закону.

Лядовський прийшов тоді до паламаревої хати. Чому саме до неї – непояснено. Син хранителя ризниці і сільського паламаря було не в жарт злякався, що доведеться, може, й битися з мокловодівським активістом, якщо згадає ту образу на гуляннях. Та коли Прокіп прохально сказав: «Тільки ти зумієш», Василю здивовано витріщився на нього, бо ніхто не повірить, що

непоказний паламарчук може зідертися аж до самого хреста. Лядовський повторив просьбу, і Василю неусвідомлено кивнув йому головою – може, з боязні і щоб оправдатися за ту «боротьбу по-селянському», а може, якраз йому інший розум вступав до голови. Вже як погодився і провів Прокопа за межу, в ньому стрепенулось те гасло тривоги, яке влетіло йому в душу од революції, що неслась над Посуллям, як необ'їжджена кобилиця, і на всьому живому й неживому залишала слід своєї огненної колісниці. Зробилося ще раз страшно, що аж похолонуло в душі – що скаже після того батько, як він полізе у таку височінь, що коли із землі дивиться, то й картуз тобі спадає?.. Значить, дзвони заборонено.

Прибіг Василю до церкви о глухій порі, передвеликодним досвітком – «діло треба робити без свідків». Проліз попід кованою загорожею, опинився в тіні подвірних дерев. Тихо кругом і порожньо. Мертво спало Дубрів'я, десь у темряві лежали безцерковні Мокловоди – люди й не догадувались, що син хранителя ризниці й сільського паламаря хоче звалити їхню віру і, сопучи, дереться на похилий старий явір. Притлумленими зітханнями змушує завмирати серце, необережним тріском сухої гілки полохає сонні гнізда. Вчепірівшись ногами за порепаний стовбур, перепочив, обдивився. Вгорі справді видніше, ніж на землі. Майже під ногами хлюпоче Сула, явір буцімто хилиться в невідомість чи ось-ось провалиться крізь землю, підмитий, полетить з ним у чорну воду. Південне крило хрестоподібної церкви звисло над стрімким обривом і тінню падає аж до протилежного берега, ніби гаткою перехоплює течію. Саме там річка, вирівнюючи своє набридле коліно, люто піниться, ніби казиться з того, що ніяк не ввалить собі під ноги грудастого виступу, або з того, що струмки з села нанесли всяких нечистот і скаламутили її білі води. Рознуртована сила природи вже не вміщується в даних їй берегах, стоїть горою, мов тісто в діжі, готова вивільнити свою стихію, розлитися нею, якщо днями не перестане прибувати. Василю всяку любить річку, але ця, весняна, - то капризна, дівчина, яку вперше запрошено до танцю, а вона, знаючи свою звабу, необачно згордувала і тепер, каючись,

не встоїть на місці – так і тремтить всім тілом, аби хто перепросив ще раз – у танці її не можна не любити, бо її тіло цвіте гарячою жагою, бо вона, повна життя і змуртованих бажань дівчина, готова віддати світові своє кохання.

Вода під ним чорна й глибока, але з Василювого серця зійшов всякий страх, бо він радів небові, яке манило всіх хлопців, і шукав нагоди хоч трохи наблизитись до нього. Його не бентежила тепер і думка про батька, хоч той неодмінно прискіпається до нього за те, що злигався з нечистим Прокопом Лядовським, і виганятиме з дому. Та й це його не лякає, бо коли до такого дійде, Прокіп заступиться. Ба, він і сам може уникнути батька – втече на той бік у Чигирин до знайомого лірника Федота і буде в нього за поводитаря – «А я сіно громадила, сім пар хлопців принадила... Подавайте галушки по три п'яді завдовжки». В нього хоч і немає власної хати, але не ночує під тинном і не голоден, бо співає для них усяко: «Ой, ти, рай, ти наш рай, обібрав ти наш край. І бички й телички, і полотна й сорочки». Василю оце зовсім недавно переводив його, сліпого, через прорізи й ополонки за Дніпро... А якщо Федот гайнув у мандри «од села до села – танці та музики. Курку, яйця продала – маю черевики», то Василю вже дорослий до того, що подасться в Складний острів, де живуть сови та дикі півні, і стане кармелюкою: "За Сибіром сонце сходить... Хлопці, не зівайте. Ви на мене, Кармелюка, всю надію майте!»

І хлопець спритно лізе по стовбуру все вище й вище. Виднокруг світліє і робиться все ширшим. За три обхвати він опиняється врівень з першим дахом церкви. Звідси – по гілці – переступає прямо на зелену жерсть і, не поспішаючи, щоб не так лускотіла під босими ногами, береться похило вгору. Залишається протиснутись крізь вікно в дзвіницю. Там – по крутій драбині ще вище. Підтягнувшись по вірвовках дзвонів, лізе попід зірваною покрівлею, переступаючи по шалівці, як по щаблях. Трохи перевиснутий, знімає з тички хрестате золото, на яке моляться.

Хрест холодний і слизький, як вуж у воді. І значно важчий, ніж казав Прокіп. Не прив'язавши його до спини, додолу не злізеш. Бо не тільки важко,

але стало й моторошно. Тіло наскрізь пройняв страх, полізли мурашки по спині, холодне, аж лопче під грудьми. Не ворухнись в таку мить, бо закрутиться голова, зімліють руки. І тоді на ранок знайдуть під церковною огорожею мертв'яка з хрестом за спиною. Ще згодом все село довідається, що то паламарчук Димський. Новина приголомшить всю округу і зведе з світу матір. Хранитель ризниці сприкритися всім людям, і вони прокленатимуть його з кістками, що зродив отакого сина-боговідступника... Навіщо батькові синів гріх на сумлінну душу?

Щоб до цього не дійшло, Василю присідає на товсту соснову бантину і, допоки зійде з нього страх, розглядатиме дзвони. Бачити їх майже нецікаво – всі вони схожі один на одного, як пальці, лише не однакові завбільшки. Їх любо слухати, коли вони розтривожені. В отой, важкий, одинокий, б'ють, коли велика непогода – або завірюха, або буран, або густий туман. Людина, що в степу або на острові, чує і йде на дзвін, не заблудиться, бо гуде він товсто, аж потрясає, аж рве тобі серце, трудить в усе тіло. В нього дзвонять і тоді, коли на світ народжується дитина і її, освятивши, приписують до людського роду. А ще ним скликають людей на майдан, як це було в революцію, коли до Мокловодів підступав то німець, то Петлюра, і далеко раніше, всякий раз, коли наставав час боронити сім'ю і рідну землю. Оті три – празникові, задьористі й веселі, але також мають страшну владу над людиною... Сказати б, ну що в ньому, в тому бовканні, а бач... скоряє. Дзвін має жахливо дивну владу розбуджувати!..

Задумався Василю, мов у западину запав, затаював дух і прислухався напруго до своїх думок, але не встиг глибше поміркувати, бо раптом на всю голову протяжно задзвеніло. «Угадай, в якому вусі дзвенить?» - хотілося запитати за повір'ям. Якщо відповідь угадувала, значить, думка збувалася б. Та замість неї на землі чувся шерех, тупотнява, хлюпоти. У гіллі явора вовтузились круки, пропищала дрібна пташина. Здалека, з боку Дніпра, долітав шум тисяч водограїв. Вони глушать дзвін у голові, накочуються, затикають вуха і навколишню порожнечу своїм шумом, своїми звуками.

Поміж Дубрів'ям і Мокловодами віддавна пролягла, як тин заввишки, земляна гатка. Ніхто не докаже, ким її закладено і як вона стала такою, що на її ширині вільно розминалися підводи з лозою чи сіном, обабіч виростали і всихали товстезні верби і дохмарні осоки, а на відрозі, найвищій місцині, що захищає од води западистий Василів куток, стояв Набочин вітряк, він же був і шеретовкою, і сукновальнею. Отже, гатка надійна, міцна, і про неї згадували лише веснами. Особливо, коли сніжна зима раптово розтавала і надавала річкам такої паводі, що не потовплялася в старих руслах, рвала береги, перехлюпувала через кручі і заливала долини, болітця, вибалки, покали, бакаї, всі понадбережні плавні, творячи на цілий місяць море, неосяжний водяний простір з численними острівками. Страшніше, коли льоди Сули дочасно зривала сонячна вітряна буря. Тоді сп'яніла од весни річка ставила насторч гігантські плахи криги, десь на повороті у вузькому місці, зашеретовувала сама собі течію, розливалася з льодом і все стирала на своєму шляху. На таку, передповіневу пору наймали останнім часом діда Шептія, і він день і ніч снував дозором по гатці, стежив з калаталом, як поводить себе прибутна вода. В одному місці, саме напроти оселі Сидора Охмали, де гатка тулилася до вояцької могили, її поруйновану возами, вже не раз просмоктувало, і там зробилася прірва метрів п'ятдесят завширшки. Цього разу Шептій, певне, не вберіг своєї служби, запізно зчинив тривогу своїм калаталом, і хвилі, ринувши в проломину, радо лютували, рвучи, шматуючи бідолашну гатку, свою стару неволю, посилаючи все нові й нові, захмелені перемогою полки. А вже дрібніші гаточки, яких у Мокловодах сотні, по кілька біля кожної оселі, звичайно, не втримають знавіснілої стихії, і вона розкотиться на все довколо, на видиме околом й далі.

Васило все ще сидів на бантині дзвіниці, дослухався і не бачив, як зворухнулася віршовка од найважчого дзвону, і лише боляче стрепенувся од першого удару бовкала. Дзвін потім не переставав густо товстим, як повісмо, гудом, вже годі було розрізнити удари – вони злилися, як вода, як полум'я і гуготіли одним стугоном, як наче той, що стояв у цей мент унизу, під

дзвонами, і не збирався переставати бити на сполох. Рятуючись од руйнівної сили гуготючого звуку, паламарчук то затуляв руками вуха, то розкривав рота так широко як те роблять під час найдужчого крику, але це допомагало трохи й ненадовго, і Василю, забувши всі боязні й страхи, хутко збіг униз по драбині, за мить протиснувся крізь рамця і тільки залопотів до гілки явора, що злягала на дах церкви.

Кінчалась пам'ятна передвеликодня ніч. З напівсутіні різьбилося світання, коли Василю покрадьки дістався до Мокловодів, щоб відшукати Прокопа. З усіх кутків мчали вершники, торохкотіли підводи, бігли засапані жінки, діти – все поспішало на ревучі води, на калатання діда Шептія, толком не знаючи, що сотворилося на гатці. І люди, і воли, і коні натикалися на Василя, не помічаючи, обминали його, відштовхували з дороги паламарчука з хрестом за спиною, а він розгублено стояв, придивлявся, навіть щось гукав, сподіваючись набачити серед цієї колотнечі знайоме обличчя, високу, гінку постать Лядовського. Кругом тупотіло, зойкало, клекотіло, зітхало, тріщали колоди, збиті заставки, булькали, як у прірву, мішки з піском, лускотіли тини, якими думалося перетяти водоспад, звузити проломину. Десятки... сотні лопат просто кидали в потік землю, а вали від того тільки дужче шаленіли, і цей шал передався людям – вони втрачали надію, глузд, безладно штовхалися, заважали одне одному. Не знали до пуття, як і до чого взятися. Вже деякі зовсім спустили руки, вирячено й безумно споглядали, осягаючи свою мізерну малість, не вірячи ані в можливість боротьби, ані в її потребу, готові скоритися сліпій навалі, впасти під її волю, буцімто ця скажена вода не завдасть їм тривалої шкоди – не затопить їхнього жита, не повидавлює вікон у хатах, не порозвалює коминів і печей, не потрощить хлівців, повіток, не надасть жінкам важкого мазання на все літо, а чоловікам ремонтування та великих клопотів.

Дзвін все ще полохав людські душі, скликав їх серця, згукував. То було вже не бовкання, уривчасте, поодиноке, а суцільний густий гуд, що заповнив усе од землі й до неба. Посулля підводило всіх живих і посилало їх на

відвагу, на мужність, на бій. Василю прищулився під деревом і не відав, що робити, куди заховати себе з хрестом за спиною, допоки передасть його Прокопові, бо скоро почне видніти і його легко викриють люди. Викриють і не знати, що з ним зроблять, ошелешені такою нахабністю. Раптом хтось на прірві догадався, і збоку проломини, під гаткою, спалахнуло велике-превелике багаття. Тепер на цілі гони довкола і кожного зокрема видно, як при лампі, зробилося не так страшно і безпомічно. Осяяні чоловіки, жінки, діти наче схаменули самі себе. Їхні обличчя засвітилися виразом відваги, їхні руки дібрали здруженого ритму і вогнем накинулись до праці. Ними заорудував – так, це він, шойно прибіглий і збуджений, високий, гінкий Лядовський. Прокіп голосно давав накази, знаходив кожному роботу, і оборонці, мов одне сімейство за наказом батька, слухняно взялися до діла. Дітвора тримала мішки, жінки наповнювали їх піском, а здоровані-мужчини підхоплювали на носилки або тягли тягма і неспіхом городили з них загати, стискуючи прірву з обох боків. Інші, високорослі, стояли до пояса в ревучому потоці, забивали в землю пакілля, ставили перед ним змайстровані заслони з обаполів, з важких сирих тинів, наперед заготовлених, клали впоперек всяке дрюччя, колоди, пучки верболозу й шелюгу, і хоч хвилі все ще ринуть, напірають, збунтовано шлють все нові і нові потоки сили, хилять пакілля, зносять тини і лозу, проте люди ні на мить не спиняються, не опускають рук. В їхніх серцях спалахнула впевненість, в їхніх головах не думки, а дії. Все це їм приніс меткий і розсудливий Лядовський, мокловодівський активіст. Його натхнення скоряло всіх.

«Підкладіть хмизу! Гей, діти, жінки! Несіть оситняг, сіно, нехай не гасне багаття! – гукає на всі груди Прокіп, а сам бреде у клекоті потоку до мужиків. Бере в стомленого дубову "бабу" обіруч і з усього розмаху, з-за голови, гехкає нею, наче іграшкою, щось розрадне сам собі примовляючи. «Не бійтеся води, вона не холодна і не так стрімка! Бредіть сюди з мішками! Рубайте лозу, в'яжіть у пучки! Нумо, люди, нумте! Вже настає великодний ранок, і ми ще посвяткуємо! До нас на поміч летять багрянні вершники з

Дубрів'я, мчать підводи і піші з Плавистого! Ми зовсім скоро запануємо над стихією! Підкладайте хмизу, нехай палахкотить багаття!»

Схаменувся весь посполитий люд, не тямився з радощів близької перемоги.

Прокіп ще й ще заносить над головою руки з «бабою» і якимось разом зупиняє очі на людському муравищі – всі рвуться в роботі, натужаться, спішать, лише он той стоїть збоку, не береться ні до якого діла. Хто за один? Що він просто-напросто зайда, бабодур якийсь?..

Мокрий до пояса, м'яко виляпуючи холошами, гублячи бризки на ходу, Лядовський напрямляється до невпізаного, але той, відступаючи, манить його в сутемряву, під густе гілля, під клейке, ще не зовсім розгорнуте, схоже на зелені прапори в чохлах, весінні листя. Поведінка зайди дратує Прокопа, і він, мов олень, женеться довгими високими стрибками. Сердито наздоганяє втікача на бігу шарпає його за плечі і, мов ужалений, відсахується: йому боляче сяйнуло в очі, в нього... вистрілено. Він, як стій, завмер, прислухався. Ні удару, ні звуку, ні болей у тілі не чути. Припам'ятовує послідовність дії: сяйнуло якраз тоді, коли втікач вибіг на вузьку галявину і на його спину (на Василову спину з хрестом) впали відблиски багаття. «Будь-що-будь!...» накидається всім тілом на постать, що стоїть майже поруч під деревом, і... не відчуває найменшого супротив'я.

«Це я, Прокопе», - затуляє Василю обличчя руками. Запобігаючи удару.

«Хто?»

«Василю Димський, з Дубрів'я».

«То чому ж тікаєш мовчки?»

«Я не від тебе, я од людей... Хіба не бачиш? – повернувся спиною, підступив задки зовсім близько.

Хрест... Золотий хрест, що засліпив очі. Великий і, певне, важучий. Як він з ним спустився з такої крутизни?

«Ти сам лазив на церкву?»

«Перед досвітком... Туди було не страшно. А назад – набоявся. Сидів довго на дзвонах, поки страх з тіла сходив... Ще б сидів, так якесь бидло як бовкне з усього розгону в найважчого – трохи не впав з переляку».

«Не бидло бевкало, а я, Прокіп Лядовський... Як тільки гатку прорвало, мене сповістили, і я побіг до прірви. А дід Шептій порадив бігти у Дубрів'я, до дзвонів. Дзвін, каже, для християнської людини – то все. Вона тоді чує в собі одкрите море величі, геть забуває про свої слабкості. Біжи і бий в найважчого... Я знав од нього віршовку. За неї – і давай щосили...»

«Хай тобі абищо: і досі моторошно, в голові гуде... Бери хреста, то я бігтиму додому».

«Що скажеш батькові, де був?»

«Спав у бабусі».

«А хрест куди з церкви дівався?»

«Зразу людям не до нього: вода заливає. Сьогодні батько не кинеться. А завтра... наавтра я ночуватиму вдома – нічого не чув, нічого не бачив».

«Годиться, так і скажеш... Куди ж хреста дівати?.. Побудь тут ще трохи, я наявлюсь до людей. Заб'ємо прірву, там діла вже небагато... Ага, придумав!.. Пришлю до тебе Василину, вона скаже, що робити з хрестом».

«Яку Василину? Навіщо вона? Я тебе послухав, поліз, а ти тепер всім бабам розкажеш. Чи не так?»

«Василина – дівчина. Невіруюча й комсомолка... Тобі до неї вмитися, зрозумів?.. Ну то як?»

«Хай іде, тільки скоріше».

Васило ніколи не думав і нікому б не повірив, що бути з дівчиною віч-на-віч в сто разів страшніше, ніж злазити з церкви по крутій жерсті або навіть сидіти над дзвоном саме в ту мить, коли в нього хтось несподівано, з усього розмаху бевкне. Василина застукала Василя якраз тоді, коли він розшнуровувався. Звільняючи хреста з-за спини. Вона виглядом була схожа на збентежену дикунку, яка ніби щойно прибігла з Свята Вогню. Спинилася, струнка, задихана. Зверху, крізь плетиво гілля, на неї падала м'яка блакить

ранкового неба. Щоки сміялися ворухкими ямочками. Очі світили, палали зіниці – з-під товстих брів, що аж сходилися на переніссі. Груді здіймалися високо. З-під мокрої кофти видиралися напнуто округлі перса. Рясна спідниця при найменшому порусі (на місці встояти їй було несила) хиталася на ній віялом. Босі ноги гладенькі, як у пралі, і сліпуче білі. Все тіло пульсувало красою м'язів і теплом крові. За хвилину Василю полюбив її і вже знав, що дівчина жила з того, що плела вінки, як та Глікера, відома красуня в давній Греції. Він милувався нею мов живою статуєю.

«Стривай, я допоможу тобі», - стривожила золотим голосом.

«Я сам, не треба».

«Ні, треба, - взялася підтримати хреста, невзаміту лоскотнула Василю, аж той приснув стримано.

«Забирай уже...»

«Заберу, але ти ще нестимеш мені його до Майдану Плачів, хоч це й незавороті. Там переїдемо човном – аж тоді все.»

Їм було щасливо. Для них, ще зовсім юних, мабуть би, найбільша небезпека не заступила б собою простих радощів. Йшли і йшли прибережними хащами – вона попереду, він за нею. Спочатку вони чули, як гаткою тупотіли ноги, копита, ратиці, нокали, гейкали голоси. Але скоро ввійшли в якусь прогноїсту глушину і натрапили несподіваний закуток.

Біля прірви поволі змовкало. Не підкладали в багаття ні хмизу, ні оситнягу, бо надворі дніло. Люди розходились, роз'їжджалися підводи. Все свідчило про перемогу духу над силою. Ніхто й нізащо не міг догадатися, що надвечір того ж недільного дня з-за Дніпра налетить поривистий вітер. Він нагортав і нагортав вали, підкочував їх до гатки, розгойдував все крутіше, все вище. Хвилі спочатку хлюпали в сонце, що присідало за горизонт, а коли затопили його, і воно згасло, люто накинулись на гатку, з розгону перехлюпнули її в кількох місцях одночасно і розкотилися по царині. Потім налітали ще і ще, просмоктували рідкий ґрунт, змивали його... Перехлюпнувшись, вода тепер котила покотом, повзла поповзом, лилася

потопом, і ніщо в світі не могло її спинити. Дід Шептій старався, як міг, бевкати у великого дзвона, але він гув не так, як досвітком, а зовсім по-інакшому, ніби на чиєсь подзвіння. Бігли люди, мчали підводи й вершники, та швидко вертали. Їх перепиняла вода, обходила з боків, оточувала, і вони відступали, брели в розгубленості, в холодному шумовинні, добираючись до першого-ліпшого бугра чи острівця, до своїх осель, щоб встигнути налаштувати човни, яких у Мокловодах більше, ніж хат, скласти в них найнеобхідніші пожитки, вмотити малих дітей, курчат, ягнят, гусенят і вибратися з ними на вищі місця – на старі печища, на козацькі могили й сторожові насипи, куди ще ніколи не сягала ким-будь знана повінь, або на Малярку, в центр колгоспу й Мокловодів, де суцільно сипкий пісок, дрібний шелюг і тисячі колючих капканів, але є колодязь з журавлем і найліпшою в селі водою, є комори під очеретом і бляхою, стіжки сіна, піраміди мочених і немочених конопель, конюшні, волоня, сушарки для махорки, ще земством побудована чотирьохкласна школа – при горю знайдеться де перебути і тиждень, і два, і цілий місяць.

Хутір зіщулився під сирим вітром, як змерзла людина, і вподоблювався отарі овець, що розбіглися куди кому заманеться та й запаслися на молочаїстих кучугурах. Вода вже перетопила стежки й протопти, розчленувала Мокловоди на свій поділ, а тепер одбиває од гурту крайні хатки – Охмалівську, Погорілих, Заплішок, - оббігає першу свою жертву, швидко підкрадається до порогів, переповзає через них у сіни, в хату. За ніч, як так прибуватиме, сягне до верхніх шибок, а в повітках і до самісінької стріхи.

Ще тільки добре смеркло, а вже не з одного кінця волали помочі. То понизовні, продравши гнилі свої очеретяні стріхи, кричали з горищ, бо не надіялися там пересидіти навіть до ранку. Навпомацки відчалували з дворів човни. Випливали підмиті копички сіна, соломи, кружляли на бистрі вози, колоди, пучки лози, гілля, всяке сміття. Вирячено то брели, то пливла за човнами рятована худоба, шарахались сонні кури, квочки і падали кудись за борт, у сутінь. Иржали коні за лошатами, репетували діти за матерями. Ніде ні

каганця у вікнах, ні зірки на небі. Тільки на Малярці тривожний гомін та палахкотіло, як живий маяк, високе вогнище. До нього спливалися човни, приставали до берега. Розселялися люди кому де видавалося зручніше і, потомлені, вкладалися на ніч.

Близько півночі того великодня над Дубрів'ям загуркотіло обвалом, як ніби хто трусонув скелястою горою і вона розсипалась. Трохи згодом бронзово загуло, як наче хто навмання вдарив по клавішах органу. То підмита круча рухнула в течію разом з дубрівською дерев'яною церквою, і та, падаючи, жалібно бевкнула всіма своїми дзвонами разом.

Васило з Прокопом не завбачили людської спостережливості. Все Дубрів'я начебто тільки те й робило, що клопоталося порятунком од прибутної води, але спочатку хтось один, а там і все село зворушилося чуткою про таїнство у великодню ніч – зникнення золотого хреста, якого придбавали за пожертви всієї парафії. Сільські мудреці почували себе упосліджено, бо ніяк не могли з'ясувати, як те сталося, то й розпустили поголос, що на Посулля наслано божу кару за непослух і що хреста, мабуть, зняли богом послані на землю ангели-хранителі. Невдовзі після цього, невдоволені люди чуткою сільських мудреців, схопилися було за іншу, конкретнішу звістку: ні в селі, ні дома немає Василя, сина хранителя ризниці й паламаря Димського. Це всіх здивувало, але ніхто не міг толком поєднати ці дві події, хоч і закрадалися деякі здогадки. Ходили чоловіки в сільраду, навідали дяка, спитали церковного старости. Вчинок набирал гостроти, таїнство інтригувало, та не розкривалось. Тоді досить заплутане, але шалено цікаве діло перебрали на себе сільські кумасі (создав бог жінку та й ніс висякав!). Од цієї агентури ніщо й ніколи не скривалося. Кумасі поклялися богом і всіма нечистими будь-що-будь вислідити секрет, і першим ділом заходилися шпигувати за хатою старого Димського і за всім найподальшим його родом. До ранку встановили, що паламарчук, який «давно якшається з мокловодівськими активістами, тими злидарями й ледацюгами», ось уже третю добу не наявлявся додому. Опитані гуляки тієї передвеликодньої ночі

додали, що Василя не було на гулянці і в жодній коморі не ночував ні з якою дівкою. Аж тепер «сільські детективи» здобули досить багату поживу, щоб пустити слухи, яких ні зупиниш, ні спростиєш. Виходило втік з Дубрів'я разом з хрестом і вже, певне, був з ним десь у Чигрині, а може, в Холодному Яру, де живуть одні босяки й усякі браконьєри. Очевидно, саме їх підкупили активісти підірвати церкву, бо сама вона ще б довго не могла впасти. За одним рипом згадали, що «цей шалапут» зникав іноді цілими днями і з'являвся знову щоразу несподівано – то з боку Плавистого, де якраз «качали хліб», то з Мокловодів, заклавши руки в кишені, безпечно собі висвистуючи, ніби повертався з гулянки чи з бурлакування. Жінки, що неодмінно сиділи купами попід хатами й лушили насіння або ськалися, не пропустили без уваги жодного такого повернення і, наскрізь бачили Василя, люто сичали йому вслід: «Дивись... ож ти поглянь!.. Пішло, сопливе, задерло носяку, як і не воно... А щуп заховав десь у куцах». Всі знали, що старий Димський не мав тепер ніяких прибутків, жив з торби, а проте молодий паламарчук не трусив дрантям, кутив «городські попіроси», навіть іноді випивав. Траплялося часом крадіжка в селі, підозріння падали на Василя, хоч він ні разу не попадався ні на якому злочинстві. Нарешті «цей паскудник» перебирався в достеменного чорта і грав його роль, коли в церкві ставили якусь виставу. Іще доволі припускали багато різних гадок, а все ж так і не могли розуміти сув'язі подій, що породжували в людських головах такі ймовірні химери.

Шалена ніч

Саморобне Василове питво хмільно діяло на мене, і я, тихо йдучи попід кручею, причепливо сікався до своїх невмінь і слабкостей, поки став гидувати сам себе. І передусім за те, що виплодився таким недолугим та зашамканим, а природа не забракувала мого тіла за законом відбору, і від того вже ось багато років я ні хворий, ні здоровий, не знаю ні щастя, ні нещастя, лише живу тривогою за чиєсь майбутнє. Адже коли б мені здоров'я

може, й не щодня мав би отакий як оце, спрямований настрій, стане вдавене блаженство малювати перед людські очі ангельські сні благополуччя й непохибності. Запобігав би думкою аж у той день, коли видобуду з життя стільки статків, що стягнуся на гарну, як замок, хату і поставлю її десь на течії, на річковому острові. Тільки б одну-однісіньку на причілок лісу (так у Мокловодах називають *тин*). І щоб вона була плетена по-жовнинському, здвоєним червоним верболозом. А на ній, на лісі, - шишковаті, червонясті півні, як огненні султани. Щоб, горланячи, скликали та розбуджували. Тину мені заманулося не з прихоті розчулити мокловодівських бабусь та дідів, що вже доношують керсетки та сіряки, а штанів на очкурі й не найдеш. Нехай буде на причілку торчова огорожа з ялинових обаполів (лиш би не глуха) чи кована, залізна, як навколо дубрівської церкви, або навіть прегарно сплетена решітка, яку побачите при вході в Літній сад, що в Ленінграді, - мені однаково, але півням звичайніше співається, коли вони стоять саме на лісі. Було б добре... Але такого грошовитого дня я, мабуть, не добуду, заки й усеньке своє життя з краю в край прошвендяю, то мені хоча б здоров'я. Я не хвалився б ним і не зловживав, не витрачав би на помості, щоб затиснути слабшого. Мені воно потрібне для відчуття власної тверді і щоб коли захотів, міг перепинити кривду. Іще своїми фантастично сильними руками час від часу струшував би землю, щоб з неї осипалися, як з груші, всякі гнилиці, а з людей спадала ожиріла байдужість. З вулиць би я позгортав у підземелля всі до одного автомобілі, щоб людям не доводилося вступати їм дорогу – це принижує розум і ображає діалектику: живе вступає неживому. Якби справді мені так здорово повелося, то я геть би не страждав за продовження свого родоводу, оженився б з найгарнішою дівчиною Посулля і зажадав би від неї десятеро дітей – шестеро хлопчиків і чотири дівчинки... Але ядушних кволостей ніколи не посмію пускати на світ, бо по собі знаю, яке жорстоке милосердя до кволого.

Ще якийсь час я обережно пробирався голими ногами крізь зарощі колючої трави, розлякуючи тріскотнявою старника полохливих ящірок, жаб

чи, може, й вужів та гадюк, але лінувався виходити на знаний шлях, що був трохи лівіше і виводив сінокосами попід Казенною дубиною аж до Гирманового узвозу. Скоро круча закінчилась пологим спуском у вибалок, безладно заваленим колодами. Йти далі випадало так близько понад річку, що вода вирувала біля самісіньких ніг. Сула блідо світилася під рожевим молодиком і своїм руслом ніби вказувала мені дорогу, як усипану блискітками дрібно битого скла або льоду. Тіло мені зморозило, душу посіла тривожність, ніби я безнадійно заблукався чи потрапив у чужину. Не зводячи очей з річки, хотів скинутись цього відчуття. Спершу справді Сула запомагала, та згодом не стало мені її успокійливої принади – од блискіток робилося в очах то сліпо, то порожньо, а тривожність знову напосіла і душу, і тіло. Все довкола спало й не спало. З-під моїх ніг буцімто виповзало й виповзало, слизько випручувалось в'юнке тіло якогось товстезного плазуна, який потім мляво сунувся поміж берегами, щоб сховати себе в глибокій норі чорного безмежжя.

Під самим берегом брьохнулась рибина. Десь аж по той бік, на плавнях, кричма закричала чайка, і я тепер угадував, що з нею стало. В здогадках поминув чиюсь повітку, за нею набрів на густе жито. Смачно запахло, вдарило в ніс, як з печі, в якій випікається хліб. Обминув, щоб не толочити стебел, зійшов на ярмаркову косу, або Майдан Плачів. Його, якщо був тут хоч раз, легко рафінований, а з виду схожий на застигли дрібні сльози, що так риплять, коли по них ступаєш.

Пісок був ще теплий зо дня, і я вирішив заночувати на косі. Нагорнув бугрик у голови, заслав його дощовиком – м'яко засну, як на подушках. Твердо засну, як після тяжкої праці. Подушки з піску не муляли, гріли мені спину, але сон не приходив. На очі являлося то Василове обличчя, розбентежене споминами про молодість, то його спина з хрестом. Звертав думки на Василю, хотів згадувати про Лядовського, і якби мені не мішалося в голові, то здолав би з'ясувати все, що хочу, не спливали б мої мізки неокресленістю. Лише дзвони, ці невідчепні дзвони, збентежливо

гатили в душу і струшували тіло. Я жоден раз не бував у «живій» церкві, не слухав справжньої відправи, ні церковних хористів, які, кажуть, покоряють своїм співом, - то звідки тоді в мені уродилися і живуть дзвони? Одного часу – ще в дев'ятому класі – мені так захотілося їхніх звуків, що я заходився таємно підмовляти таких як і сам побудувати свій храм, наш собор, з нашими червоними дзвонами. Ми вже облюбували навіть місце – найвищу Дніпрову кручу. Настягали туди сяке-таке дрюччя, зробили форму, готувалися (ще ніхто не знав як) відливати дзвони, як нас викрили. Мене сварив класний керівник, викликали до директора, приїздили на спеціальну розмову з райкому, погрожуючи виключити з комсомолу, а я й до цього ніяк не можу щиро визнати їхньої правоти. Я тепер знав усі «живі» й «мертві» головні церкви, або собори, й храми не лише нашого понизового Посулля, але й тогобіцькі, особливо Чигиринські та Криловські. Ходив бачити ікони й фрески, це чудотворіння людської фантазії; вчувати, дивлячись на криласи, мелодію, яку творили люди-генії. Ходив, щоб роздивитися, придоторкнути кожную п'ядь підлоги, котру тисячу років човгали коліньми віруючі мої прародителі... Я не міг їх не перевідчути, не намалювати собі образ тієї нетлінної тіні, сутемряви, з якої просікалося моє обличчя. Знаходив книжки і вже з них дізнавався і про людей, і про ікони. І проте, що «початки українського художнього металооброблення безпосередньо пов'язані з традиціями мистецтва Стародавньої Русі». Протягом довгих століть воно розвивалось як народний художній промисел і як міське цехове виробництво у формах художнього відливництва з бронзи та цини, ювелірства, карбування по металу, ковальство та слюсарство.

До шістнадцятого століття збереглося дуже мало пам'яток української художньої металообробки. З-поміж них слід назвати найдавнішу пам'ятку українського ливарництва – Юрський дзвін (дзвін собору Юра у Львові), відлитий тисяча триста сорок першого року майстром Яковом Скорою. Цей дзвін має скромні та спокійні форми, добрі пропорції. Корпус дзвона завершує чіткий графічний напис. З шістнадцятого століття збереглося вже

ціла низка пам'яток та досить докладні історичні відомості про розвиток художньої обробки металу».

Отже, я, захоплений соборами й храмами, зробився декому віруючим, і мені дорікали, що я заражений церквою, вірою в порожню містику, в надприроду. Я майже не боронився, але все глибше не розумів, навіщо нам безвірники і ті, хто ламає віру. Василю на все життя відкинутий, осуджений народною мораллю, сто разів каюся і не просив собі тієї передвеликодньої ночі, коли видирався до хреста. Бо не простили йому люди самого факту віроломства, бодай навіть тогочасно – необхідного, революційно оправданого – в них відібрали віру, їм не вготували іншого бога, іншої віри, без чого ніхто не зможе допоки й світу, бо така вона слугує поєднанню людських душ. Хіба не треба себе співставляти, по комусь-по чомусь звіряти, орієнтуючи і дух, і тіло? Данилко, старший син Василя, не хоче себе звіряти по батькові, по його життю, бо той для нього ні бог, ні віра – потопив дзвони!..

«Навіщо, тату, потопив не божі дзвони? Розруйнував людям віру?»

«Такий час настав, сину, - без дзвонів, без віри, без релігії».

«Але що таке релігія як не органічна сума народної моралі, за якою співжили і співжитимуть допоки людського роду?!..»

Я неодмінно розшукаю «віруючого» Данилка, щоб хоч глянути йому в лице – може, він насправді якийсь непокірний нечестивець. Певне, ніде не працює, хоч і закінчив десять класів. Делікатний, тендітний. Руки його ніколи ще не знали тяжкої праці, гладенькі, без жодної мозолі. І надто войовниче береже свою гідність. Нелюдимий, неговіркий. Людина, що ховається сама в собі, безперечно й глибоко думає. Та чи можуть бути ті думки правильні, якщо вони часто-густо не кореговані зовнішніми подіями?.. Це мої припущення. Справжній Данилко, мабуть, інший – розумний селянський хлопець, що зріс отут, у затінку од світу, серед первісних самотностей, звик ні на кого не покладатися, а діходити до всього самотужки. Повен причин і стимулів – то ним і орудують. А бідолашний

Васило ні слова йому не зронив для свого оправдання. Хіба коли за очі щось миркне собі під ніс.

Знову брѣохнулось під берегом – під моїм чи потойбіч. На плавнях глухо били в землю копитами путані коні. Я знав, що їх доглядає дід Трохим Загурський. Мені, певне, дрімалося і я не встеріг, як до мене налинули дівчата, яких я коли знав. Бачити їх уявою було нерозважливо, зате цікаво: яка б то з кожної вийшла дружина... десь на Дніпрі неждано загомніло радіо. Я здивовано прислухався: в Мокловодах і навколо не було радіо – хто це міг в такому безлюдді ходити вночі з транзистором? Не інакше, як рубаї або приїжджий. Радіо заграло, і я залюбки думав про тих музикантів, що оце якраз над такою тишею й простором розсівали «Місячну сонату», уявляв собі, як вони, кожен на своєму місці, пильнують свої партії, аби не сфальшивити, бо тоді не стане злагоди звуків, і на диригента посипляться докори людей, що слухають музику. Я не стерпів би фальші першим – кожному треба бути проти чогось.

Глинястий узгірок кручі, що нависла праворуч від мене, раптом освітився ліхтарем чи місяцем, але так чітко, що я запримітив на ньому постать, високу, стрімку, аж ніби не справжню, людськи неможливу. Всього мить світла, допоки я встиг кліпнути очима, а тоді ще густіша сутемрява. Я кілька разів не повірив сам собі, підводив голову, напружував очі, аби ще раз побачити глинястий узгірок з постаттю, а побачив одну річку, нешироку й повільну, нітрохи не схожу на в'юнке тіло товстезного плазуна. Почув, як за нею скубуть коні крихку травневу пашу, час від часу гупають в землю спутаними ногами аж тремтять береги.

З лівого боку, куди я повернув голову, рідко блимали каганці. Вони злякано тирчали в низьких вікнах і мригали, як запорошені очі. Мені здалося, що я лежу на цій косі давним-давно, ціле життя. Тому не хочу її промінати на будь-яку іншу: вона моя ріднісінька, хоч і пісна, як дим. Бо на новому місці довелося б примірятися до нових обставин, кольорів і запахів, а це руйнує і дух, і тіло. Краще слухати своє радіо і будь-яку з нього музику, якби цього

захотів власник транзистора. В крайньому разі підожду «Софію Перовську» - пасажирське судно, що барабанить водяними крилами з Києва до Херсона рівно чотири доби й дев'ятнадцять годин, - там завжди галасує гучномовець на щоглі на всі заставки. Найчастіше пароплав привозить до нас пісню, іноді ж, коли запізнюється, останні вісті з Москви.

На Майдані Плачів, де я ночую, не тільки плакали таврійські заробітчани, що спускалися звідси дубами через пороги аж у Каховку. В сорок третьому році, вже високої осені, тут була наша переправа. Зроду-віку на цій косі не було стільки мужчин і зброї. Через три дні по тому ми їх, зірнулих і набряклих, ловили в заплаві трохи нижче по течії. Човнами вивозили на Майдан Плачів – тут полого й просторо – і складали в ряди. Протряхлих, переносили в довгу сиру яму, яка раз-по-раз осувалася плавунами. Бувало, не встигнемо ще загорнути, а полегли вже поймалися водою, що виступала з-під їхніх тіл. Ми, малі гробарі, весь день засували пісною землею своїх батьків і гірко схлипували.

Кожного Спаса тут збирався несходимий ярмарок. Наїздили волами, кіньми, возиками, ставили в ряд вози й гарби, з них і продавали кожен своє – кавуни, дині, міряли мірками груші, пудами зерно, мішками буряки. Розгортали сувої ряден – злеглі і щойно з навоїв, розстиляли шматки сирового і вибіленого полотна. Вивозили діжки солоного сиру, поставці масла, липівки меду, а лавки – вволю горілки, ситра, кременчуцької махорки, гасу, заполочі, відер, цукру, кільку й ситець. З Цвіткового, що за Дніпром, приправляли дубами гори глечиків, макітер, горщиків, череп'яних мисок, дерев'яні ложки. Пливли човни з Чаплища, Воронівки, Шабельників, Крилова. У закутку під деревами, аж при самій воді, торгували скотиною, запивали могоричі, мінялися налигачами. Середину майдану захоплювали заздальгідь приїжджі циркачі або цигани з своїми похідними кузнями. А далі, од коси, уставленої дубами та човнами з Київщини, і до самісінької гатки, попід вербами та пеньками, ряди барвистого жіноцтва з пучками калини, з вінками часнику та цибулі. За ними парусиновим стовпищем тіснились одна

побіля одної начинені товарами ятки – матерія, посуда, ленти, взувачка, хомути, мило і що твоя душа бажає.

Осторонь, де вже не було ярмарку, поміж дівчатами, що юртувалися потанцювати, а чи зманити парубків на залищання, снували-шастали скупники з невідомих театрів чи балаганів. Охоче брали червоні вишиті рушники, сорочки, очіпки, керсетки, юпки, жіночі пояси з китицями; всякі старожитності. Якщо траплялися – дорого платили за розкішні дідівські вуси й бороди, тут же їх збриваючи. Вговоряли якусь простодушно наївну дівчину або заманювали хутірську модницю стрічками та колечками в густі левади і вже там починалися сороміцькі приставання, торги за дівочу косу. Ошукані частенько піддавалися на підмову, і тоді тут же поспіхом дівці стинали чуба при голові, тикали в жменю карбованця (якщо коса була в об'їму рукою і довга до пояса – два), і звабник хутко зникав, побоюючись парубків, які цього глуму не прощали ні йому, ні дівці. Тому матері з доброго поріддя ревно стежили за своїми свіжоокими доньками, безрозборно чортували кожного, хто, на їх погляд, скидався на городського, а значить, на скупника дівочих кіс. Не пускали їх на качелі, на всякі забави та ігрища, які особливо жвавіли з настанням вечора.

Тепер глинястий узгірок кручі освітився так саме несподівано, але надовше. У блідій освітлині я побачив розпластане летюче тіло. Воно, мов у казці, летіло над водою до майдану, бо (мені так поверзлося) певне, помітило мою самотню постіль або шукало собі спільника. Летіло стрімчато й недовго. І таким різнонапрямленим летом, як то вдасться кажанові. Так прямовисно саянуло вниз, що я зумів лише вчути, як високий берег обронив кручу, і вода її тільки зімкнула разом з летючим тілом. По паузі мені стало шкода миттєвої такої казки. А раз так, то й не хотілося вірити, що вона була насправді. Щоб позбутися й спогаду про неї, я вигадував собі якісь самолетні фантастичні крила, щоб повиснути на них над усім, що на землі, і невидимо жити в тому рухомому мікросвіті. Додавав до них невідповідні деталі, переставляв їх на всякі варіанти – і кожного разу домагався метаморфози:

уява складала то незбутні споруди, то неможливі будівлі. Якісь перехідні кладки через Сулу. Вони миттєво знижали, зливалися в одну і виростили до такої великості, що стали ажурно-веселковим мостом, випнутим у вись, високим, на дубових, ростучих палях, із золотавим сосновим настилом. Він пересягав прірву темноти й нічної залякlostі, підносився над ними до червонястих кольорів неба, і варто було ступити на нього, як спинишся в плавнях, свіжих, вітровійних плавнях, де простір і дихання, а путані баскі коні б'ють копитами в трави, аж здригаються обвалені береги. Там ростуть багато запахів і лапаті куші кінського щавлю. Спрадавна його вживали бідніші мокловодівські чинбарі в своєму ділі як дубило. Заможніші з ним не возилися, бо треба було багато наливати і товар виходив не каштанового кольору. Вони підкупляли лісівника грошима або горілкою, рубали молоді й середні дуби, олупляли кору, а верхів'я й голісінькі колоди кидали гнити, якщо ускорах не лучався охотник прибрати їх так чи за невеликі гроші, перевезти човном на домашній вжиток абощо.

Ніч випробувала мене в мовчазному напруженні, і це їй майже вдавалося. Своєю невідомістю вона душила бажання, відбирала простір, без чого людина паралізована. Тепер я болісно відчув, що ніхто на світі не може себе вільно проявити, бо чимсь та неузгоджений, бо якимсь та пристосований до умов, до обставин в яких перебуває. Отже, ніколи не пізнаєш самого себе.

Прохолодне проміння місяця часом проколювало молочно-сизі хмари, вкривало річку світляними острівцями, робило світ банальним, фарбуючи його під сухозлотицю. Тепер остаточно витіснено всі плоди моєї збудженої уяви і вигадану казковість. Я довго не міг ні до чого прив'язатися думкою, перекидався на всі боки, давлячись духотою, що опала все моє тіло. Далі навлежки не міг навіть думати, тому підвівся спочатку на лікті, а тоді й зовсім на ноги. Був час, коли люди плавневих сіл влягаються в постелі. Десь за Дніпром скрадливо бродила гроза з осяйними блискавицями. Вона ще тільки випірнала з-за горизонту, озивалася глухо, як з-під землі, але сюди не завертала. Ніби чимсь невдоволені, пирхали коні, слоняючись понад берегом.

Мені заманулось витурити їх звідси, перегнати на потойбік, та вони, путані й байдужі, не зважали на мої гуки, ні на ляскання лозюгою об землю. Ніяк не хотіли забродити у воду, стрибом гупали понад берегом, бо, певне, відчували, що путані і благополучно не допливуть до вольного заріччя. Йдучи за кіньми, я наторчився на колесо од дерев'яного воза. Його насаджено на торчковий закопаний пакіл. На ньому кілька витків намоклої прядив'яної віршовки. Її продовження в'юнилося на піску аж до самої води. Та й ще не все. Ось лежить верло, міцний дубовий дрюк, як той, що ним навертають вітряк на вітер. До верла, певне, припрягали коняку, бо натоптано, здрубцьовано по колу. Або бралися вручну, щоб привести в дію цей простецький привод, яким Данилко з хлопцями збиралися витягти дзвони з річки. Осторонь лежали трошені дошки, гнуті шматки жерсті та й ще якісь діжки, цілі і розсипані.

З цим пристроєм я зв'язую подумки Василову розповідь про водолазів. Вони-таки приїздили в Мокловоди, і та подія зачепила тоді всю навколищу. Всі три дні ходили за ними люди ярчаком, особливо хуторянська дітвора. Перші два дні багато спускалися до затопленого катера, з якого Санько Машталір буцімто тягав казенні сорочки з клеймом на спині, добренні ботинки з металевими пістонами для шнурків, на мідних цвяхах, подвійний підметок, і флотські безкозирки. Підв'язали втоплену до боків металеві бочки, і судно сплигло на поверхню. Коротенький вертлявий буксирчик підхопив його за канат і поволі вниз по Дніпру. Водолази з моторкою погодились на просьбу Василя і приїздили ось до цієї місцини, де по розказам мали бути втоплені дзвони з дубрівської церкви. Димський варив їм суп з йоржів, а вони, наладивши всю свою примусію, одягали лискучі костюми, дочіпляли до замашного взуття чавунні грузила, бо тут Сула особливо бистряна, і, як водяні боги чи казкові водяники, прямо з коси забродили й поволі ховалися під хвилі. По якомусь часі вибродили до пліч, пристоявши, знову поверталися під воду. Бовталися, може, й дві години, але так нічого й не знайшли, хоч Василю – після балачки – добрячи їм заплатив.

Ніхто не міг тільки сказати, чим саме плачено при Василових статках, коли чоловік сам носив піджака з плечей Лядовського. А Василина хоч і мала одежі вдосталь, проте й досі не зважувалась її носити, бо розкуркулені дубрівські селяни ще не всі вимерли і легко пізнавали свої хустки та сорочки на чужих плечах.

На тому б діло й кінчилося – мовляв, їх уже глибоко засмоктало або бистря замулила, засунула піском чи відкотила вниз подалі од указанного місця. Але ж не могло покотити, замулити цілої, хоч і одноглавої церкви, що майже зуздром рухнула в течію? Та й минуло відтоді всього двадцять з лишком років. Ще тільки ось-ось недавно річка ввалила фамільне кладовище дубрівського попа Антоновського, яке містилося в одній огорожі з церквою. Хлопчаки бавилися крайком зітлілої ряси, що висувалася з потрухлої труни. Одне від одного ховаючись, підстерігали, коли вся труна випаде з кручі. А в ній, під'южували старші, можна знайти золото або інтересні книжки про бога, про всемирний потоп і страшний суд, що настане вже в цій сотні нашої ери, про Іуду й Спасителя та Христоса.

Васило не хотів довіряти водолазам, а отже й розчаровувати свого доскіпливого Данилка. Посмів випросити водолазного костюма і, забрівши, сам довго нишпорив по дну. Вибрів зблідлий, задиханий і хоч все ще не вірилось, але вдруге не наважився під воду – так йому серце зайшлося, що заледве вирівняв дихання. Це не в жарт заїло Санька Машталіра, що всі три дні був невідходно від водолазів. Роздягнувся до підштанників, кілька разів мацав навіщось воду пальцями ніг, відійшов трохи вниз по руслу і, обкупавшись та перехрестивши довжелезні свої впадисті кістлякуваті груди, спритно булькнув з човна. Предовго не зринав першого разу, а тоді, раз за разом появляючись на поверхні, щось та виносив: товсті, як сьогодні вкинуті завіси од дверей, шматки жерсті, позеленілі ручки, підсвічники, чаші, дошки, цепи й цепочки, посуд, ікони, пляшки та й ще не все. Не було тільки ні хрестів, ні дзвонів. Це справдив Машталір, якому Димський довіряв у цьому ділі... Не було та й усе. «А як же воно буде з Данилком?» - ще довго після

водолазів бідкався Василю. Спочатку уникав розмов з своїм сином, але... те його не рятувало: Данилко й не наполягав на тому, тільки став ховатися од них з усякими думками й намірами, робився як не їхній, немов чужий – тихий, як прибите курча, замислений, неначе йому щодня інший розум до голови вступав. Од матері віднікувався давучкими словами, на очах худнув, блід та все тоншав. Батько Василю ще довго – щоразу вдосвіта – їздив човном на те місце. Обмацував дно жердиною, де сягала, тягав на тяглі якірці, якими витягують впущені відра з колодязів, але дзвонів нема, як не було. Думав, думав, що робити – аж думки йому губилися, бо таки з усіх любив надто старшого сина і паче всього боявся, що отак, чого доброго, з самого малечку, вже на першій коліні ввірвуться родинні вузли – як же жити безрідному?

«І навіщо б, сказати, Данилкові ті дзвони?» А от увірував, кимсь напучений, що без них буцімто життя глухішає – і вся тобі казань, і всі тобі пояснення. І не заїкайся, що релігія – то забобони, опіум для народу, родиме зло уяви та непросвіщеного розуму наших прашурів. І що ти вже сам не маленький для того, щоб дорозумітися, що всякі боги – то несусвітня дурниця і така інша маячня. Аж ніякий бог-диктатор не потрібен сучасній людині вже тільки тому, що він над нею, а потрібна їй єдиновіра, вічна й невигадана, якою є одне Життя. Все інше в ньому – похідне, тимчасове, минуше... І що тоді закрили церкву, поруйнували віру – не яка вже й біда, приміром, для Данилка. Настав, певне час прийняти людям справжню, людську, природно вічну віру – віру в Життя. Повалити – в Христа, в абстрактну символіку. Бо його, Ісуса, віруючі й не мали за якусь живу надлюдську істоту, а вірували в нього як у якийсь вищий Суд Справедливості, за поборника проти зла й насильства, за свого заступника й оборонця. І той Суд Справедливості для них віками жив і чинився в церкві за релігійними кодексами, які співпадали з народною мораллю. Тепер їх страшило, що Суд Справедливості навіки зник разом з церквою, розвіявся, втонув – і нема від кого людям ждати ні справедливої покари за непростені гріхи, ні щирого милосердя за добродійність. Прокопу ж Лядовському

небагато стали вірити після того, коли хтось побачив у його хаті на напільній стіні найдорожчий церковний килим. Його куплено разом із золотим хрестом і привезено аж із самої Персії за подаяння дубрівських та мокловодівських парафіян. Василю ж усе своє життя не доведе людям, що втоплені дзвони – не його вина, бо не його робота, а знятого хреста не привласнював – кров з носа, а він-таки знайде цю пропажу. І вже зовсім вигадка й неправда, що над Посуллям опускалася й витала біла тінь Христова. Надто довго кружеляла тінь над Мокловодами, вистежуючи Прокопа з Василом. А їх не знайшовши, Ісус, возносячись на небо, кинув на посулян свою найтяжчу кару – вигнання з цього райського закута землі, що й почалося переселенням. Людину ж досить відірвати од родового кореня, як вона стане сохнути, мовби в неї всі жили порвані, поки, де кріпша, не приживеться до нового ґрунту, або не пропаде, котра слабша... Отож, з огляду на таке марновірне сум'яття хуторян Василю було взяв до себе на квартиру Оляну Кабачківну, як тільки вона тут заявила, - нехай побудуть разом: Оляна – дівчина розсудлива і, кажуть, досить учена, приїхала списувати всю цю переселенську одісею, може, розвіє Данилкові сумніви щодо безвірництва та наладить йому голову на іншу стежку. Однак Оляна рідко ночувала в Димських, цілими днями не поверталася з плавань. Данилко сам тягся до неї, не раз ходив до рубаїв за річку аж до Яцюкової ями, де був їхній табір, впізнавав серед інших Оляну в незмінно блакитній хустині, наважувався з нею обідати з одної миски, але що то були за балачки на людях з таким сором'язливим, як він, хлопцем. Сам тягся до неї, сам і в розум уходив. Як зумів, так і входив. Йому вельми личило думати. Особливо, коли він сидів над Сулою в тому місці, де бистря рвала і ввалювала під себе кручу разом з корінням, з трунами, з жорствою і каламутно спливала за Дубрів'я, у прірву безповоротності.

Розбурканий уявними балачками то з Василом, то з Лядовським, я, щоб згаяти час, пішов понад водою, наслухаючи невиразні вечірні звуки. Річка, мов ослабла струна, об яку торкається вітер, тихо морщилась хвильками, як набігами звуків, хлюпала об мій берег, текла собі вниз широкою лукою, як і

вдень, як і тисяча років тому. Я намагався пригадати визначні події свого життя. Покрайня межа моїх споминів – отой день, коли я не наздогнав Оляни, своєї Мрії. Відтоді рушила моя свідомість. Але жодної визначної події не згадалося. З будня на будень трачу себе на те, щоб наїденому діждати вихідного та зберегтися таким, як хочу. Мені кажуть: вузько живеш – у світі індивідуального хисту. Не наш дух, дурний твій замір. Твоя самотність теж ні до чого. Не жмись, проявляйся. Краще візьмуть з тебе і дотулять до позитивного героя нашого часу – є такий зразок нової людини. Як у товарах – Гост. За ним – думай, ходи, брикай, смійся, сердься, борись, плач, женися, радій, плодись, розвивайся – роби всю належну тобі діалектику, тільки не звійшуй ніг через бильце. «То це ж насильство!» хочу я зіпнути, одкривши цим самим лік визначним подіям. «Але що таке свобода?.. Це і є пізнана необхідність. У філософії: можливість виявлення суб'єктом своєї волі за умов усвідомлення законів розвитку природи й суспільства». Кланяйся бабусі! Живи й плодися на благо свободи – визначна подія!..

Там, де стояли руїни вітряка, насторожені й страшні, я начув, як хтось затято клепає косу, і було дивно слухати тонкий дзвонкіт об стальне полотно в цій глухій кладовищенській тиші. Навіщо йому коса проти ночі? Навіть на завтра, на ранок? Хіба стерявся розуму та й започне пелехкати оту суцільну стіну бур'янів, що пойняли увесь посулянський закуток, всю понадбережну окраїну?.. Власне, там, звідки прилітав дзвонкіт, не росло геть нічого, бо там якраз починалася довга, вузька жовто-біла смуга наносного піску. Туди стягали кіньми зрубані дерева і клали їх рядами, як убитих після переправи, - дуби, тополі, верби, осокори, зрідка осики. Кому треба, приходили з стругами або з сокирами чи лопатами і обдирали з них кору. Готове всяк собі одкочував, слизняве, мов спітніле, складав окремо, як білих мертвяків після останньої купелі. Думалося, перевезти дерева бозна й куди – на новосілля, там усе здасться, казала Настя. На косі біля Василювого броду і тепер хтось є: зблиснув спочатку сірник, а потім тонкий, високий вогонь, схожий на

людину, що то пригасала, то спалахувала. Іду на те огнище. Знову напоткнувся на табун коней, що, нітрохи не сполошавшись, вигризали прирошену траву. Пробрався крізь колючий живопліт дерези, і мені вигулькнув, як із-за хмар, рожевоблідий профіль жінки. Вона стояла високо, на самому стрімчаку кручі, обличчям до річки, окреслена, мовби вирізьблена з пригаслої заграви західсонця, і ось, зовсім поруч, на людський голос завдацьки од мене. Од такої раптовості я не міг придумати, що робити, і, завмерши, стовбичив нерухомо, як на молитві перед іконою Краси, то заплющував, то широко розкривав очі, і кожного разу зір повертав жіночий силует. Мені дуже хотілося мати в цю хвилину тисячу свідків, щоб усі бачили й повірили, яким дивогарним, ніби не знать з чого і за яким кресленням виточеним, може бути людське тіло. Воно – мов стихшена мелодія руху, ніби рішучий порив, неначе спинений промінь сонця, на який не глянеш, щоб не засліпити очей, хоч і не в силі їх відірвати, одвести від отакої небаченості. Для ума холодного й грубого моє порівняння навряд чи що сказало. Вразливого ж краса природна – нерукотворна, повна таїни й неповторності – завжди розчулює, підбуджує ілюзію жалю, доводить до незбагнених сліз, солодкістю заливає тіло.

Профіль жінки мінявся кольором на тлі неба і ставав то рожевим спалахом, то казковим цвітом, що за сонця навмисне таївся в заклеєній соком бруньці, а вночі, роздмуханий вітром, потайки од людей розцвів полум'ям. Я поволі підступав до нього й потерпав, що то несправжність, що то ввижаються мої бажання, які зникнуть од найменшого приторку, навіть од необережного подиху чи повороту думки. Я не знаю, як я бажав, щоб ота, що стоїть високо на узгірку, була Оляною, була моєю Мрією. Перед нею, іконою Краси, я зробився таким безсилим, що не міг контролювати себе і, як під гіпнозом, чи то йшов, чи затаєно підкрадався, чи летів до неї летом, аж мені духу не ставало. Вже буцімто доторкнувся до її ліктя і згідно лопотимо туди, де золотиться стежка на той бік через річку. Нам так легко бігти по воді, так мило тримати руку в руці, що од теї сили та розгону ми злітаємо над землею і

до втоми кружеляємо над своїм згасаючим Посуллям. Мов весняні птахи, що не знайшли батьківських осель, важко вертаємо шукати невідомого.

Тоді я збираюсь з відвагою і зважуюсь питати, чи не Оляна вона. Та жінка, ледь злетівши над узгірком, вже падає уповільнено з кручі сторч головою в річку, тільки вода над нею зімкнулась. Я не ждав, що скаже розсудок і плигцем кинувся вниз, куди мене погнало тривожне передчуття.

- Оля-яно! – летючи, кричав я здавлено, як у сні. – Оля-яно!.. Це йа-а!

Плавні відгукнулись, а Оляна – ні.

Отак мені вже було одного разу. Я був тоді літами такий, як тепер Данилко Димський, і, природно, ще не відав, хоч і був готовий спізнати, яке те кохання на смак, не знав, навіть не підозрював, що людина – найлегковірніша істота на землі, і цей надмір довірливості вмілі можуть як хоч використовувати. Тепер підтверджень до цієї істини мені вистачає на щодня. Кому не віриться, можна пильніше придивитися – кожен годен і вільний бачити речі по-своєму, якщо дивитися на них своїми очима. Ну хоч би оцей, мною натякнутий приклад. Розмістіть неупереджено тіні й світло в ньому, і ви, хоч побіжно, але побачите, що він не ординарний, а навпаки: значимий, хоча в ньому йдеться, якщо стисло наперед переказати, всього-на-всього про дозволені й недозволені любові. Тут слід поставити запитання: а що в житті незначиме? Скориставшись мудростями діалектики, відповімо: на світі все – від лету комара до болей в серці – сув'язно спричиновано і ніколи не робиться однією особою (людиною), її руками, пристрастями або волею. Отож, усе, що діється в тобі і навколо тебе, якщо тобою помічене, - значиме. Навіть з погляду вічності.

Перед мене проворно біг кручею первісний луговий шляшок, що вів до сторожової могили з опуклими грудьми, а далі – через русло давно висохлої річки. Я ніби не йшов, а грабастав ногами сипкий пісок, бо поспішав, бо був за день зголоднений і не вслухався ні в які інші потреби власного тіла – хотілося пошвидше дістатися виселка, куди мене послано з посвідченням

ветеринарного санітара злікувати колгоспну худобу од лишаїв і де, як громадянин, мав ступити на незнаний ґрунт самостійності.

На виселку, що звався Катенками (тут справді жив колись урядовий кат) скніло з півсотні людських хат і землянок – був час сорок шостого року. Я йшов поміж них розгаслою вулицею і довго не зважувався до когось проситися на ніч. Аж наприкінці поселення, геть зморений і заляклий од осінньої сирості, змусів набратися зваги і постукати в хрещате віконце. Хтось у довгій, не по росту шинелі одсунув осілі аж на діл, деручкі двері, ні словом не спитавши, чого я й звідки. За другим порогом було темніше, як надворі. Спіткнувся об якусь купу соломи і лунко плюхнувся в її шелест. Ніхто не озвався, не застеріг, та мені було байдуже, бо смертельно хотілося спати і їсти. Ще встигнув машинально обшарити полотняні кишені свого суконного піджака – нічого й крихітки. Вступився очима в стелю і враз набачив на ній далекі мерехтливі зорі, схожі на хлібини з нового жита, розкладені по лаві, щоб вичахали. Вони снилися мені аж до ранку.

Третього вечора моєї самостійності життя зіпхнуло нас ще ближче, малотакі не докупи. Я не чув, коли вона зайшла до «моєї» тепер хати, бо й того дня до змори натягався з лишайкуватими бузівками і заснув, як убитий. Може, оцінюю сквапно, і неточно, але проснувшись і оцінивши ситуацію, в першу мить подумав, що вона якась заблудла шлюха і прийшла до мене в солому, щоб натішитися одне одним. Вдень, пригадую, весь час крутилася біля мене, придержувала телят, коли я змашував їм розчухані виразки, але ні разу, жодним рухом не спокушувала і здавалася непорочною Магдалиною у світлі лампадки або електричної свічки. Лиш одного разу мені вчулося (чи було те й справді), ніби хтось з виселенців гукнув у той бік, де стояла вона уїдливо, назвавши її «удовицею». Вона нітрохи не зреагувала: видно, чує це часто, може, навіть щодня – то звиклося. Я також не надав цьому жодної ваги, бо Леся (так звали мою помічницю) мала з виду одсили п'ятнадцять років. Проте я ще раз повернувся до того ущипливого слова, бо згадав раптом, що й сусідська дітвора наструнчена проти неї і вигукувала вслід такі

«не свої» слова, що ні вони самі, ні навіть «удовиця» Леся до пуття їх не розуміють.

Була вона, правда, непогана фігурою і вже нею свідчила свою жіночу зрілість. А що Леся, видимо, соромилась власних дівочих зваб і скрадала їх просторою вдягачкою – все те мені надзвичайно подобалось, бо солодко знаджувало, ховаючи в собі якийсь непояснимий чуттєвий зміст, і штовхало дізнаватися про тілесне й духовне життя «шлюхи», а коли так, то й про недозволені її любові. Та ці бажання я гнітив у собі, бо, по правді кажучи. Навіть сам боявся ними спокуситися.

З приємності повторюю: ми обоє лежали в соломі, а надворі була ніч. Її тугенькі ноги лежали впоперек моїх і гарно теплили. Крізь напівсон я всім тілом радів, коли ненароком доторкувавсь рукою до її колін, і дурнувато супився, коли за думками переставав відчувати її теплінь. Недвижимо втуплений у стелю, дивився перед себе доти, поки знову набачив далекі мерехтливі зорі, але схожі не на хлібини з нового жита, розкладені на лаві, щоб вичахали, а на лугові бруньки квітів, що ось-ось зацвітуть і заповнять собою всі небесні плавні.

Вранці я набачив поруч себе зовсім маленьке, вже схололе кубельце, завбільшки з таке, якби в ньому переспало двоє місячних цуценят.

На роботі ми знову були вдвох – накручували телятам хвости, мняли їм вуха, хоч вони й після цього нерозумно опиналися, не хотіли віддаватися найновішим методам гігієни в галузі тваринництва. Я нітрохи не був певен, що то справді теплили мене Лесині ноги, але й не знаходив приводу спитати – не міг же я про це казати навпростець: було б неделікатно, хоч, може, вона й «шлюха».

Так продовжувалося кілька днів і ночей підряд: Леся щоразу приходила до мене, але вже тоді, коли я спав. Востаннє прокинувся, як і щоразу, вдосвіта, і не відчув тепла її ніг. Не прийшла вона й до телят. Прислали мені після обіду якусь широкозаду тітку Валенсію. До самого смерку вона водила за вуха по двоє бузівків, і так цілий тиждень – за цей час я впорав лікування –

уриwkами розповідала мені про Лесю та її «малоумну матір», у яких, виявляється, я й жив на квартирі.

Леся справді була малоліткою, хоч «тепер вони і в таких літах вже готові (годні) дівувати». Після школи вона пішла в місто. Отам її й посадили зразу після курсів за друкарську машинку «Україна», що стояла на столі на повстині зразу ж за порогом наглухо оббитих дермантином дверей з червоною табличкою посередині. Наказали, коли її самій за них заходити і як «отвічати просителям у прийомні й неприйомні дні». Леся швидко все завчила й пізнала, та лише минув час стажистки, і їй пояснили, що «для такої роботи і в такому учрежденні» в неї замалі знання російської мови і що вона робить понад норму дозволених помилок на одній сторінці машинопису. «Розгублене і в сльозах, воно явилось на виселок по-городському стрижене». З того разу мати мало не щодня «гонить» Лесю заміж. І воно йде, віддає себе за кого-будь. А далі не може: стало, кажуть, важкою ще од першого...» Тому й зійшла з села. Понесла дитя батькові – світові-циклопу.

А я всі рази й щовечора ждав її в соломі, сподівався розпитати про її тілесне й духовне життя, про дозволені й недозволені її любові. І якби заявився на виселок до мого від'їзду – мабуть би, сам себе згодив на ній женитися попри все говорене. Надто вона мені «підійшла під нараву» своїм елітним тілом, що все до крихти з молодого здоров'я. Якраз би кволему кровозмішатися!.. Отака не справдилась надія!

... То, може, мені хоч з цією так не буде...

Я плив через Сулу за тією, в кому привиділась Оляна, моя Мрія. Руки в мене уроджено підкористі до води, і тому пливлося хоч і не так швидко, зате легко, розмірено відштовхуючись обома ногами і, як учив батько, трохи загібаючи проти течії, бо інакше швидко вклякнеш, зіб'єшся з напрямку і бистря знесе тебе куди й не думав. У Мокловодах діти вчать плавати швидше, ніж говорити – по собі знаю. А краще всіх плавав мій батько. Тут його ніколи не спобігали невдачі. Якось одного дня під літо, прямо з сінокосовиці, він поплив човном чи то на той бік, до Бужина, чи на Складний

острів, сподіваючись вимінити за свою любиму двоствольку чи просто випросити з баржі, якщо вдасться, борошна або картоплі. Та за весь той день жоден буксир не пропливав з продуктами – тягли як не вугілля вгору, до Києва, то порожньо вертали вниз. Батько мав уже повертатися з порожніми руками, а ми, дев'ятеро, лягати спати не вечерявши, як при самому заході сонця підплив до них лискучий, надто вертлявий катерок без прапора. Певне, то була водна служба або якийсь інший владник. Могло бути, що й справжнісінькі браконьери – ними коли-будь кишма кишіли наші плавні. Не сходячи на берег, один з трьох (людина не в простому убранні) розпитав дядьків (тоді «промишляв» не один наш батько), як живеться, що нового, звідки вони та чого хочуть. А коли на катері почули, що всі – «мінйали», стримано посміялись, чим відвернули од себе дядьківську увагу. Зневажені перегода й зовсім заметушились одчалувати. Тоді той самий, що розпитував, ніби ненароком, з провокацією: «Хто перепливе Дніпро туди й назад без передишки – даю дві хлібини». Сказав тримаючись за швартов і ніби вижидуючи. Дядьки недовірливо підвели голови, а троє мовчки взялися за гудзики. На катері на них сторопіли, та відкликати, мабуть, не дав гонор. Троє, голісінькі вже, заходили в Дніпро і писали водою хрести на грудях. Присівши по шиї, щоб обкупатися, врозбрід попливли. Дніпро напроти Мокловодів не так щоб і широкий, але пливучої людини під тим берегом не побачиш – так невузько було, все-таки, і ті блудяжки, звісно, знали, що така плавба суворо забороняється. Але люди здебільшого обманюються, коли собі думають, що заборонене й справді не робиться.

Скінчилося те плавання тим, що з фінішу ми привезли безнадійного батька, його косу і шаньку з причандаллям, двоствольку і двоє хлібів на возику, і та подія зачепила майже всі Мокловоди. Але світ, як відомо, клопочеться своєю пекучою щоденністю, йому ніколи споминати навіть іменитих, то вже що казати про безіменний люд, якому ніколи не ведеться ліку, - за тиждень все забулося: дух мовчить, то тіло й не стрепенеться. Декотрі з мокловодівців встигли навіть передумати: «Ото щоб не хвастася

Офан Шалега, не померли б з голоду його діти – наплотив їх цілу псюрню... Пилип з Митрофаном не попливли, то й досі живі і вони, і їхні діти».

Ті, що так неприхильно розводяться про сімейну політику нашого батька («наплотив їх цілу псюрню»), по-своєму праві: світові ніколи не настачиш такої сировини, як людей, хоч би кожна жінка на землі родила їх по десятеро. І все ж моє розуміння «сімейної політики» на батьковій стежці: оженившись, я хочу мати багато дітей, здорових шалегівських нащадків, бо наш сімейний куц занепадає тілом і живе кволо з усіх поглядів – став сам себе аж зненавиджувати, немов соромиться, хоч і візьміть під сумнів моє думання.

Ще недавно наша мати нав'язували за день вісімсот сорок тугих, як дівочий стан, житніх снопів. В ручці сама обідала й годувала дитину з грудей... З материних рук зосталося на старість пучка жил, та скільки з них пішло у світ здоров'я, який поширивсь дух!.. Наш дід, давній з древніх поселенців на Посуллі Вакула Шелевейстрович Шалега, ходив за справедливістю до Москви пішки... Я прагну їхнього здоров'я з усіх поглядів, бодай, своїм нащадкам, якщо мені воно вже не далось – груди слабкі, інтереси одноосібні і все ще крутяться довкола мене, ось уже скільки не сходять з цієї короткої орбіти. Мене втішає і навіть радує, коли, дивись, добираю способу окремності од ближнього, хоч на цьому шляху доходжу іноді до «самостійного безглуздя»: я не звертаюся ні за чим і ні до кого за поміччю, обминаю будь-які позички, до доброти й назад ходжу пішки тільки з того, що всі їздять (або їх возять) – в тролейбусі мені тісно, обмежено і навіть у порожньому смердить невільність. Світ не має наді мною ані найменшої влади. В мені постійний гуд якогось дзвону з розбудливим звуком, і все зрозуміле здається чомусь нікчемністю, а незрозуміле – величчю. Бісить усвідомлене (незрозуміле) розуміння того, що я не такий, яким здаюся людям, і не той, яким уявляюся собі власне, а третій – дійсний, або приречений на незбагненність. «То як же тоді з оцінкою речей взагалі?» - перепитую себе стократно. Коли говорять про якийсь твір, про новоз'явлене, про яке-будь відкриття чи навіть епохальне начало, запобіжливо кажуть:

«Найвищий суддя – час. Зачекаємо, що він про нього скаже». Але ж, люди мої полеміки, час не може бути справедливим цінителем речей вже з тих, від нього незалежних, але зрозумілих причин, що й сам «найвищий суддя» за будь-коли відбирає з усього не дійсно краще, а собі корисне... Не осудіть і не беріть на глум за щирий рух душі, якому дав вихід і не схотів ні стримати, ні приховати... «Я знаю справді дуже мало. Та хочу знати багато. Ось в тім і є моя вина».

... Мені легко вдалося вибратися на кручу, і тепер, спинений запахами, я вникливо наслухав нічні плавні. Кругом сизо-червоно, і видно кожну травину, кожне дерево, гіркуваті кущі шелюгу, гнучкого верболозу. Од обрію до обрію, мов крізь туманну воду, я продивляю райдужно-пахучі покоси трави, лави косарів, громадильників, бокаті, круто викладені копиці й стоги сіна, череди корів, табуни коней, отари овець, кудлаті жмутки дикого хмелю – все наше бідне багатство. На Великому лиманці, де втоплено ще запорожцями діжку золота і кожен мокловодівський дядько потайки од сусіда пірнав у глибінь на пошуки, рачкуючи по дну, поки не тріщало в вухах, вовтузиться сполохане птаство, сплескує тугими хвостами безрозсудлива риба. Хочу наблизитись до тих милих звуків, але не веде мене серце: буде йому дуже боляче не побачити моєї уяви. Ноги не піднімаються переступати через повалені дерева, мов то лежать неживі люди і через них переступати не гоже, навіть прямуючи до найвищої мети...

Ще минулого проліта сюди приїздили і приходили люди з косами, а нинішнього – з бензопилками, з холодними лезами сокир, щоб зітнути нашу справічну *alma mater*, розвіяти її дух, розладнати суголосся поміж нами і світом. І толочені трави суплено дивуються, ламають голови, не знаючи, як пояснити, що на ці плавні з незапам'ятних часів мали право лише косарі, а тепер... десь уже заготовляють акти на списання і дерев, і трав, і Мокловодів...

Мене як напіткнуло на якусь невидиму, болючу перепону, враз перехотілося бачити Оляну: вона теж з руйначами. І взагалі про віщо

заговорю з нею, вченою журналісткою? Про те, що плачу за травами? Не підсовуй мелодрами!.. Що хочу поліпшити своє поріддя? Роби на здоров'я, на благо нащадків, а їй то що до цього? Вона запросто погидує і мене, і мої плачі, і мою кволість. Насміється над чуттям, над заміром. Нема мені приступу до неї...

Від таких гадок десь у закапелках моєї душі холонуло, гинуло щось тендітне і безпорадне, як немовля. То зникали ілюзії, якими тішився. То глухли мої сподівання, і замість них напливало щось інше, передвісне. Бо серце од нього по-іншому тріпалося і так товклося поміж ребрами, наче виривалося з тісноти.

Скоро я відкинув свої догадки і всі вагання, бо діло допікало до живого. Сумніви як випарувались, зробилося тілові просторо й легко, як буцімто за коротку мить я сам перетворився на безчуттєву рослину землі, виносливу й багаторічну, і тепер забавивсь нею. В сірих сутінках півдня набачив невеличку білу пляму, послуговану світлом і тінями, - звичайно, чиясь оселя. Підступаючи до неї, вигадував усякі приводи, аби виправдати свою появу в Мокловодах. А коли це Оляна, сказати високу філософську причину. Заблукав, мовляв, у такому несходимому й розумному світі, і, щоб знайти вірне продовження свого запетльованого шляху, треба було вернутися сюди – на вихідну позицію, до первородного витoku: у наївні своєю старожитньою простотою Мокловоди, до їхніх пущ, до росяних стежок та піскуватих пагорбів. Треба було знову, як мокловодівська малишня, ловити руками жаб, коників, вдихнути запаху царини, щоб аж запаморочило, побачити первісну чистоту Сули; в її текучості – пружиняче латаття погладити підгорля здивованого вола, що приліг на косі, почути дзвони свого заважкого початку.

Я обходив (не переступав) кожне порубане дерево, навіть гілку і опинявся то ближче, то ще далі, ніж був, од світла. Половіли в небі стародавні зорі, небосхил у димних пасмугах, легеньких і минучих, - стояли синьо сутінки та нічне мовчання. Лише мої босі ноги лоскітно шелестіли в дозріваючій траві, іноді з непривички тихо скрикували, наступаючи на цупкий кінський щавель

або на тогорішні кореневища старого укусу. Я не витримував такого довгого мовчання, а хотілося, щоб раптом налетіла на мене буря і на вітрі збунтувалися трави, а з ними – і моє серце. Щоб до Оляни заявився в дощ і, задиханий і зморений, як щойно з поля бою, увесь щасливий від зусиль та болей – нехай такого мене бачить. Бо що слова? Вони дешевші діла. Ними од нього лише одмахуються, однемагаються. І правду і брехню вимовляють однаково легко й віддано. І навіть під одним знаменом: не хвилюйся – бережи здоров'я. Зайві пристрасті руйнують особу. Живи, не помічаючи життя... Я не витримував такого довгого мовчання, а хотілося, щоб раптом налетіла на мене буря і на вітрі збунтувалися трави, а з ними – і моє серце. Щоб до Оляни заявився в дощі, задиханий і зморений, як щойно з поля бою, увесь щасливий від зусиль та болей – нехай такого мене бачить моя Мрія.

Але нічого не ставалося.

Трави мовчали, а я то тут то там раз поміж раз наступав на купи холодної тирси, що ворушилася під ногами як жива і терпко робила мені на спині, як ніби лазили по ній мурахи. Вже холодила думка, що йду не туди, що не знайду дороги навіть повернутися, бо з усіх чотирьох сторін стали невидимі глухі стіни, крізь які не проникають ні звук, ні запахи, ні світло. Ще за мить я спинився б, щоб зорієнтуватися, як раптом мене смикнула чиясь рука.

- Воля!

Чи й справді хтось покликав? Так мене називали не всі і дуже давно, ще в школі.

- Валерію...

Перед очима стояла жінка з загорнутою дитиною на руках, стояла з розтуленими губами Оляна, приголомшена хованою радістю і відкритою мукою, котрої не змивали навіть такі великі сльози, як на щоках у неї.

- Пробачай, коли не так стріла...

Її голос тепер знайомо кольнув мені в очі.

- Я не сама... - зробила руками з дитиною рух, повен значення. – Але ходім... до нашої хати.

Тепер я вже збоку дивився на Оляну, на жінку, що наряджена в темний колір, як божа вдова, на згорток у неї на руках – також несвітлий, на розп'яту парусинову ятку – «оце наша хата», на стоптані трави кругом неї, валющі ящики і безладно розкочені залізні діжки, певне, з якимсь топливом, на колії, схожі на вирви, - подивився і погодився:

- Ходім.

Тепер усе – і дрібне і значиме – будило мою увагу, навертало до аналізу. Я згадав першим ділом почуте про Оляну од Василя, єдиного в Мокловодах її родича (він їй дядько вдруге), коли надвечір'ям ми стояли під кручею очима на річку, а вона випнуто дзеркалила в небо і парувала, як спітніла людська спина. Кабачківна зразу ж повернулася в рідне посулянське гніздо, як тільки одержала вільний диплом журналіста. Спочатку поселилася у Воїнцях, там ще стояла пустою їхня фамільна хата. Згодом перебралася в Мокловоди до Димських, і вже п'ятого дня несподівано для всіх – «вчена, з дипломом і так умно балакає» - найнялася до рубаїв торгувати в ларку «цигарками та горілкою», бо «їй набридло жити в центрі розумових інтересів». Оце він і є, ларьок – парусинова ятка, схожа своєю тимчасовістю на ярмарковий балаган, що заодно служить і житлом для неї. Про дитину Василя нічого не згадував.

Василина малювала про Оляну значно детальніше і, як здається, правдивіше. І вміла це робити не одним голосом, а ще руками й навіть ногами. Вона могла б стати гарним імітатором, якби тому посприляли обставини. Он коли Василина вже зреклася свого крамарського роду, кинула дім – свою Галаганівку, що під самим Чигрином, і стала комсомолкою («мене туди затигла охота носити хлопчачу зачіску, а не політика, в якій я не хочу розумітися й тепер») – так у першій п'єсі, яку «на вимогу Прокопа Лядовського ми ставили в поповій хаті, хоч у ній, за стіною, лежав ледь живий, розбитий паралічем отець Василій і благав нас через свою доглядачку (юродиву бабу Анфісу) дати спокійно померти (він-таки й переставився тієї ночі) – так тоді в ній я грала мало не всі ролі – куркуля, більшовичку, матір і ще якогось полигача... А що на правдивість моїх свідчень можете покластися

до крихти – запрягаюся своїм шляхетно-релігійним і надто старосвітським вихованням, яке я одержала в найвразливішу життєву пору, в дитинстві. Від нас, дітей, іменем бога і суворістю сімейних та родових традицій вимагалось чіткої позиції в усьому. Жорстоко карався батогам той, хто норувив «співати на два криласи» (вислів нашого батька). Оляну я запримітила ще зовсім молодую дівчиною – гарне в неї і принадливе все дівоче, особливо липли чоловіки очима до її грудей, що випиналися під сорочиною, як понасіпані бугорки з піску і, звичайно ж, збурювали чуттєвість. Вона в ту пору була надто чутлива до всього живого, і це нерідко оберталося їй на шкоду. А що вона була слабкуватою жінкою і «легко лягла б на спину», вірте моєму досвіду. Ми з Василем «поженилися» також несподівано і легко. Я була, певне, не досить терплячою, бо то сталося поміж нами на третій годині нашого знайомства, в тій пам'ятній дорозі, коли я, комсомолка, і «співчуваючий паламарчук» несли ховати знятого ним золотого хреста з дубрівської церкви. Але там, серед п'яної свіжості, під сяйвом червонясторудого місяця і на такій вольниці, коли все тобі здавалося доступним і дозволеним, трудно було вгамувати збурену кров, утримати жагу – і я оддалася з першого дотику, з першого його домагання, чого не слід було робити – лягати поміж вербою й колодязем чутливий до всього живого Оляні... з ким би ви думали? З Машталіровим Йосипом, з отим некорисним членом нашого суспільства (даруйте, якщо це вже пахне політикою, але при всій моїй неприязні часом без неї не обходишся). Я не кажу, що їй можна було вибрати значно свідомішого й кращого, бо то було майже неможливе – якраз після війни, коли чоловіки цінилися «на вагу золота», а заскучалі вдови самі чіплялися їм на шию. Кажуть, щоб додати собі настрою, Оляна перед тим випила чарку самогону, хоч це й не доказано. По-моєму, вона не могла випити, бо сама варити горілку не вміла, а просити в сусідів посовістилася б та й ніяк сказати навіщо. Тим паче, вона не ждала й не сподівалася Йосипа. Він у ту пору найпильніше ховався по островах і попусту на люди не показувався. Кошешно, він утріскався в неї з першого разу, як тільки

підгледів її в плавнях з дровами або коли купалася. Відтоді й заходився «приручати» всякими подарунками. Лиш одного разу підвіз конем мало не повен лантух перлової крупи, і теж не знати, як вона тут повелася – якщо розплакався, почав умовляти або ще й придумав стати перед нею на колінах, то Оляна поступилася. А коли невміло та зачула фальш у слові чи в поведінці – забожусь вам, що вигнала аж за двір. І, все-таки, чи завоював Йосип нашу Оляну того разу, лежачи між вербою й колодязем? А хіба не однаково, чи того разу, чи іншого? Чи в неї був пришелепуватий Йосип перший, чи якийсь п'яний інвалід? З Машталірчуком вони лежали вдень і років десять тому. А Оляниній дитині – третій. Хоч це також не прояснює діла. Вони могли спізнатися і потім, значно пізніше, бо мій Василю точно знає, що були випадки, коли Йосип зникав з островів і на місяць і на два – часу вистачить не то до Львова, а й кругом світу. А Оляна після вашого зникнення з Мокловодів ладна була з відчаю сама зробити крок до їхнього зближення. Їй було надто сумно, і вона готова була навіть до відкритих любощів – в кожного своя не однакова кров: в одного рідка, гаряча, в іншого – густа, аж захолола. По крові люди діляться на чотири групи... Опануйте собі ось такий випадок. Він не тільки мене вразив. Уже брали картоплі, але ще далеко було до бабиного літа. Ми гнали артільну череду з паші – скотини багато, а нас дві: я та Манька Лучачка. Не вгледіли, коли забігла одна і вдавилася з купи. Обступили її орачі-погоничі, сміючись, міркують поволі, а вона слинить, харчить, задихається на очах. Здухвини нагнало – ось-ось упаде й трісне. Аж тоді мужики взяли за неї: троє держать за ніздрі та роги, а той штурхає в горлянку істиком. Тремтить скотина конечним стрепетом, валиться на передні – кончина її недалеко. І знаєте хто порятував худібку? Оляна. Несміло привіталась (поверталася з плавень), мигом кинула свою в'язочку на землю (уже збагнула що й до чого) і засунула в кровавий рот (в нього штурхали істиком) свою крихку свою руку аж по саме плече – в мене ще й досі мороз по спині. З першого разу дістала картоплину і, обдивившись, кинула нею між оторопілих мужиків... Витерла руки об фартух, взяла дрова

на плечі. Отоді я й подумала: якщо вона так рішуче впоралася з корівкою (а в них з матір'ю худоби ніколи не було), то вона могла так рішуче й запросто повестися, може, й з Йосипом. Я не була на речах з нею після того, але й досі не придумую, який рішинець вивести і що це в неї – чутливість до всього живого чи така рішуча натура? Вони, правда, всі такі, весь рід одного заводу – і завички не беруть од чогось відступати. Василю вже одинадцять разів плавав у Чигирин без толку. А це знову завихтурилось – знайду й кінець. Там, у Замковій горі (назвіть її як схочете – Кам'яна, Богданова), ми сховали того золотого хреста, що з дубрівської церкви. А тепер прикмети погубилися... Чи хто, може, наткнувся та забрав нишком. Може, й сам Лядовський – тепер ні за кого не ручись. Красти навчилися хто хоч, коли хоч, де хоч, у кого хоч, як хоч і скільки хоч... Яюсь Оляна прикотила мені на велосипеді до базару трохи не мішок картоплі і страшенно велику корзину з цибулею. Та раз оддыхала в дорозі та й другий... А якби оце мені на плечах, пішки? І дух би з мене виперло. Скинула я мішок, поставила корзину. Дістаю з неї ланцюг метрів зо три, не менше. Примкнула велосипед до стовбура осики – оце не візьме, хіба з деревом. «І не кажіть, свахо, якщо надумає – візьме», - перебиває моя сусідка. «У мене було таке добренне корито – дно дубове, а бічки – з берези... Ішла громадити – стояло з водою біля колодязя. А прийшла – нема. Я сюди – нема, я туди – нема. Та нема день, та нема й другий... І по цей день нема. Пропало. То вже як надума взять – не встережете, свахо... Воно вибира такий момент... Вигодувала я свиню. Ану ж яюсь вийшла вночі – одкритий хлівець... Ходила по городі як отерпла. Кликкала, пацькала – вже й сонце зійшло. Сльози мене вдушили – оскільки нею вигодувала! Іду з плачами до хати – гульк! Лежить моя свиня в гарбузах, простяглася. Я до неї, а вона ще й невдоволена...» Думає Васирина. Потім зітхнувши: «А Оляна з Йосипом, може, й любилася. Вона чутлива до всього живого... Спитайте її». Знову думає. Жвавіє: «Ясно, що було. А звідки ж дитині взятися...»

Хапаючись, Оляна розповивала хлопчика, щось нерозбірливо примовляючи. Поцілувавши, поклала його в стародавню колиску на капронових вервечках, що висіла якраз посеред житла, гойднула нею раз, удруге, хоч дитина й так спала, ніби щойно з купелі. Я покрадьки окидав очима голеньке форменне тільце, шукаючи на ньому щось знайоме, подібне, схоже. На моє вдовolenня дитя було шкірою смагляве – таких в роду Машталірів не було і в третьому коліні. І взагалі жодної знайомої рисочки я не відшукав на хлоп'яті – прямоносе, кучеряве, крутолобе. «Нехай росте», - подумав нишком, ніби й не було в мені досади, не пекли мене ревності. А щоб виграти ще якусь часину мовчання і остаточно вгамувати трепети свого серця, я не поспішав озиватися першим і аж надто уважно розглядав то Оляну, то колиску. Вона, певне, відчувала на собі мої погляди і все більше ніяковіла, незграбно пораючись. Відчувся з того впевненіше, навіть сміливіше, і саме в цю мить своєї психологічної переваги я вимовив, що прийшло мені на ум, трохи заголосно й зверхньо:

- Мені хочеться... випити!.. – безглуздішого, мабуть, не придумаєш, але вже сказав, полетіло.

Вона мовчки (і не мені, а комусь) кивнула головою і заспішила з палатки, кинувши двері навстіж. Знадвору війнуло запахом прісної води й свіжого баговиння. Натужно кречотали жаби, виднівся тремтливий блиск води – на неї падало світло ліхтаря «летюча миша», що висів на стовпі біля складених стосами ящиків. По них шастала тінь Оляни. Над моїми чуттями й мислями сплигло одно велике усвідомлення того, що я нешукано знайшов свою Мрію. Що ж тепер нам робити? Може, ця година стане початком чогось розумнішого, свіжого й безкінечного, як течія Сули, як сама природа? Казав сліпий: «Побачимо, як криві танцюють»...

Оляна повернулася швидко і, на моє здивування, стала ніби зграбнішою – проворно, але тихо ставляла тарілки на фанерний ящик, що служив столом, спритно різала хліб, витирала склянки – куди й поділася її млявість: очі гарно

зблискували якимсь добрим бажанням, очевидно нетерплячкою і водночас вихованою стриманістю, яка аж ніяк не пасувала до її розквітлої молодості.

- Тобі можна сказати?

Я не ждав від неї такої відваги, принаймні готував себе до зовсім мелодрамнішого початку.

- Звичайно, можеш.

- Я нікому не вірила... що ти баламут.

- А хто говорив, що я баламут?

- Не знаю, Воля. Вперше я почула од Лядовського.

- Від Прокопа?

- Він сам перестривав мене розпитувати. Ти розумна дівчина, каже, і добре зробила, що з ним не злигалася.

- Не злигалася?

- А то б, каже, й за тобою нюхали.

- Нюхали?

- Якби, говорить, не наша пильність...

- Пильність?

- Ага... то він би, каже, проліз і в капеерес, якби не наша пильність. А тоді б, звичайно, з наших рядів – куди схотів...

- Проліз в капеерес?

- А я душею тебе чую, ти не міг би робити назло.

- Кому назло?

- Ти ще в школі ухилявся угодицтва... був трохи не такий, не стандартний... Пам'ятаєш, як у дев'ятому ви збирались будувати червону церкву з чотирма дзвонами? А в десятому заснували десь на Дніпрі "Червону Хортицю» і проголосили її островом повної незалежності. Побудували свій флот – три довбанки і човна – пам'ятаєш?.. Видавали декрети, укази. Склали гімн своєї козацької республіки, навіть оголосили конкурс на кращий державний прапор... Та одного разу хтось несподівано видав чи викрав той текст, і над ним довго глузували... ще згадували й на випускному вечорі, бо

слова там були зовсім не схожі на гімн: «Я скучив, мамо, так за вами, Як за весною та калина. З землі зійшов би туманами, Якби не ви та Україна...» А потім ти вигадав, пам'ятаєш?

- Що я вигадав?

- Таку гру, що весь клас нею захоплювався – пам'ятаєш? Ну хіба ти забув, як ми, грали в «Сократа»? Сам себе запитуєш – сам собі відповідаєш. Як древні грецькі філософи:

«Що є найбільше в світі? – Простір».

«Що є найшвидше?» - Розум».

«Що є найтрудніше? – Пізнати самого себе».

«Що є найлегше? – Дати пораду іншому».

«Що є найдивніше? – Тиран, який дожив до старості»...

- Тепер згадав?

- Спасибі, що все пам'ятаєш.

- Я прихильна й досі до твоїх ідей, але киньмо про них – іншим разом, гаразд?.. Нехай нюхають, поки закрутить в носі, - кожному своє. Або: «Хто на що вчився, той з того й хліб має», - як твердить мій дядько Василю... Чи тобі цікаво?

- Ти господиня в цьому домі – воля твоя.

- Коли я практикувалася в одній райгазеті – це ще, здається, на другому курсі – то був там такий, як його прозивали «пан Відрижка, або агент контори глибокого буріння». Не старий і не молодий, трохи плішивий, обличчя безколірне, очі стоячі. Всі два місяці я працювала з ним поруч, слухала його наставництва (він був заввідділом). Заробляла «позитивний відгук», про який він щодня нагадував. Першим ділом, як тільки пан Відрижка заявлявся вранці до кабінету – обнюхував усе підряд, з порога починаючи: графин з водою, склянку біля нього, телефони, газети, одіж (не свою, звичайно), шафи, стіни, підлогу, що займало, приміром, з півгодини. Затим підходив до мого робочого столу, улесливо схиляючись, подавав руку – холоднувата, квола, завжди пітна – і водночас, мов та службова собака, що

нюшить, аби правильно взяти слід, водив головою то вгору, то вниз по моїй руці, дихав прямо в обличчя гнилизною своїх зубів, весь час намагаючись заглянути в очі, перепитуючи: «Як ваше здоров'ячко? Чи в порядку нерви? Що снилося?» І чим більше я кривилася з огиди, тим бадьорішав цей освічений кретин – тряс моєю рукою, заходив збоку, провівши носом по спині, схилявся разом зі мною над столом: «Вам у нас приємно, ага ж?..» Доводив сам себе до азарту, миттю вислизав за двері і, мертвотно оскалений, нишпорив здобичі по всіх (і редакторській також) кімнатах, не минаючи жодної нагоди обнюхати все зустрічне... навіть унітаз в туалетній... Писали мені згодом в університет: «Привітай свого пана Відрижку: з божою поміччю винюшив підвищення по службі... Тільки – от лихої в носі пана Відрижки завелися поліпи... Тепер нюхає ротом. Хай живуть поліпи!..» Але киньмо про це?.. Тобі нецікаво.

- Тебе можна запитати?

- Скільки хоч.

- Ти була одружена?

- Чому – була?

- Я майже нічого про тебе не знаю.

- Зате я про тебе – все.

- Хто він... батько цієї колиски?

- Не має значення.

- Якийсь кандидат наук... або ханжа, прикритий добротворністю?

- Бери пий свою горілку – просив же?

- Але мені дядина Васирина казала, що ти чутлива до всього живого, і... що вона бачила...

- ...Як я сто років тому, лежала з Йосипом між вербою й колодязем. Вгадала?.. А не говорила твоя повірниця, що вона посилає мене заміж, про тебе й не згадуючи, і без краю повчас, як подати себе чоловікам і навіть суспільству?.. А я не вмю і не буду!.. До своєї «завлікательної» фігури неvigідно одягаюся, походка моя не картинна – селянська, голову ношу

похилено, а не задерто... Але кожен-кожнісінський (і вже тут, серед рубаїв) намагається (не розпитуючи, хто «батько цієї колиски») зав'язати зі мною кохання-роман-любощі. Кожному кортить моєї шиї, моїх... «як понасипані бугорки з піску», моїх іскор в очах, моєї солодкої чутливості... А ти обминаєш...

- Глузуєш? Чи ума вивіряєш?

- А ти розчулься, заплач... Вивчи, до речі, українські голосіння – найкращі голосіння в світі.

- Наука тебе зробила жорстокою... І ти зовсім не чутлива до всього живого.

- Буває, що людина самознищується – їй надто довго не дають... Їй несила того виказати, що в ній закладено. Тобі це, бачу не загрожує. Тебе не розпирають ні думки, ні почуття, ні наміри. Над усе тобі цікаво «хто батько цієї колиски»...

- Неправда! Я всі свої стиглі роки живу в дріб'язкових трагедіях. Я готую себе до чогось... велико-високого... Мене глушать тисячі дурних голосів, внутрішніх і зовнішніх... Я ніяк не наважусь... я все до чогось дослухаюся, хочу писати «в дусі», під діянням іззовні, а не «з самого себе»...

- Отже, тебе глушать, а ти не наважишся... Зрозуміло. Готуй себе далі, дозрівай, поки оглушать... До речі, хтось із великих на твоїм боці – рано і швидко зріють лише люди здібні, тобто неоригінальні, позбавлені, по суті, таланту, тому що здібність рівняється вмінню пристосуватися й «живе вона (здібність) легко», а талант мучиться, шукає свого проявлення, свого виходу... Отож готуй себе «до чогось велико-високого», дозрівай, мов той чиряк на шиї, якого дочасно не можна вичавити, і станеш згодом тривалим (довічним) чеканням.

- А ти? Як ти, Оляно?

- Я зовсім не вмю подавати себе людям (суспільству)...

Одягаюся неvigідно, походка моя не така... Зріст, як для жінки, маю модний і є в ньому щось легке й портретне – от якби я носила довге, на

плечах розсипане волосся на прямий проділ, картато розмальовану кофту з великим бантом з червоного шовку, загострила чудесні свої нігті, прикрасила підмізинець або на вибір палець якимсь загадковим перснем – щось би путне вийшло з мене в смислі житейському. Але це стандарт, якого я не терплю в найменших дозах, так зодягаються всі, хто себе пропонує світові. А я хочу, щоб світ мене сам знайшов, сам помітив такою, яка є – без шахрайства... Та хто тепер не шахраює так чи інакше, в тому числі й зовнішнім виглядом? Один супиться «під Шевченка», другий пнеться «під Белінського», а третя щодня «голову міняє» - червона, біла, кольору туману. Може, так і треба? «Не нам про теє, дурням, знати»... Всі (може, не до одного, але скільки хоч) пропонують себе, шукають збут, творять ілюзію... епігонять – і радуються!..

- Так і треба... Бо те тільки так здається ілюзорним, обманутим чуттям нашим. Все життя не таке, як нам про нього говорять, і не таке, яким ми його собі власне бачимо, а третє – дійсне, незалежне від суджень про нього.

- Виходить прав був Ємельянов-Коханський. Це він років сто тому назад перший здивував Москву: видав книгу своїх віршів, присвячених самому собі і Клеопатрі – на ній так і було написано: «Посвящается Мне и египетской царице Клеопатре». А тоді особисто появився на Тверському бульварі: в підштанках, в бурці й папасі, в чорних окулярах і з довгими собачими кігтями, прив'язаними до пальців правої руки... Так подав себе світові перший російський символіст. Та це – занепадництво в своєму зачатті, а нам потрібен новий кут світорозуміння з усіх можливих поглядів часу, в усіх площинах.

- Я не певен у своїй визначеності. Не знаю, що нам треба, дурний, як колесо, в цьому і не бажаю розумнішати... Я не встигаю перепробувати все, що було до мене, - часу нема! Мушу багато свого сказати – з ходу й талановито... Мушу та й тільки.

- То говори, виказуйся.

- Як?

- Не знаю.

- Але ж ти пишеш, правда?

- Припустимо.

- Як саме пишеш?

- Мабуть, нудно, як і всі.

- І позитивний герой нудотний?

- В мене його не буде.

- Без ідеалу – не по-нашому.

- Ідеал і те, що величають позитивним героєм, речі різні... Оце ж побачив, як і де живу, що роблю, як думаю, з ким повелася – щось назріває. Принаймні, так мені чується. Але як писатиму, про що – десь у мені тільки мріє. Навіть не маю провідної ідеї. Іноді (за домовленістю) подаю «з місця подій» репортажні дописи до газети про «хід підготовки до затоплення» цього куточка світу, нашого Посулля...

- Зачекай, я тобі переб'ю... Ти, може, чула і знаєш, скільки затоплять наших земель?

- Не знаю, але більше, ніж Голландія відвоювала в океану.

- Кажуть, виселяють тисячі наших осель.

- Можливо.

- Тисячі найдревніших наших кореневищ... А які тільки родили тут жита!.. Які елітні зерна!.. Де ж їх тепер плекатимуть? Чи нехай вироджуються наші жита?.. Га? Навіщо вони це роблять, Оляно? Скажи!.. Дух руйнують... Скажи?

- Не знаю.

- А хто ж зна?.. Земля найцінніше, що є в світі.

- Звичайно.

- Її нічим і ніколи не окуплять.

- Мабуть.

- Нехай би краще атомну...

- Не перечу.

- А вони виселяють наш первісний, наш справічний дух... Навіщо вони це роблять, Оляно?

- Не знаю.

- А хто ж зна?

- Не відаю.

- То кого ж ти напишеш за позитивного героя? Якогось руйнача?

- Він буде без імені.

- Якась новація...

- Напишу, як ніхто в нас... Мій позитивний герой не буде збираний з усіх потроху, не буде культом усіх людських чеснот – це для тепер надто умовно: в природі не буває надміру якостей... Я хочу не утопічної людини, запрограмованої схеми, а живого образу живого духу...

- Не зрозуміють твоєї спроби. Матимеш клопіт на голову.

- Без ризику не вийдеш і за поріг.

- Як хоч, але не радив би...

- Спробую без порад, сама з себе... «Все, що в мені, - моє...»

- Воля твоя.

- В зібраний тепер не вірять – «вигаданий». Або ще гірший – «надуманий», «відірваний від життя». А саме він – позитивний – мусить викликати в людині максимум всіх корисних енергій, спонукати до віддачі їх на користь часу... Емпірей, божок тимчасового інтересу до цього не годен. Час ідолопоклоніння минає. Отже, має бути таким, якому все людське властиве... Подумай, навіщо приписувати все краще – одному?..

- Значить, творимо нове сонце?

- А хоч би й так.

- Не хочу тебе зневірити, але...

- Насточортіли всякі «але»!.. Кісткою в горлі...

- Не сердься: гнів – не на користь. Я не проти, але почуй, коли не чула, стародавній німецький анекдот (я вчив їхню історію, мову, літературу) і почув його ще в інституті від одного доктора філології, якого ми нишком

прозивали Рафаелем. Один студент якось приходить до свого професора та й говорить:

«Пане професоре, я хочу створити нове сонце».

«Що може бути прекраснішим, мій молодий друже! – захоплено відповідає професор. – Від душі радію за вас і бажаю успіху».

«Але мені, пане професоре, необхідно знати, що саме треба для цього знати? – говорить студент.

«О, суцї дрібниці! – відповідає. – для цього передусім необхідно вивчити плями на сонці».

«Плями? Навіщо?»

«А для того, мій друже, щоб цього разу обійтися без них».

- Одначе ти зовсім «не колесо»...

- Дякую за визнання.

- К слову кажучи, в самого Максима Горького вуж, будучи ніскільки не отруйним... смертельно ужалив сокола, який також чомусь опинився в горах... Тож на кого тут пеняти?

- Не знаю... Про людину та її діла все до дрібниць виявляється (на жаль чи на щастя?) лише тоді, коли її не стає на світі.

- Може.

- Так буває нерідко.

- Але я вже не відступлюся.

- Рудиментальне твоє розуміння.

- Сказав би вже по-нашому – причинувате.

- З тобою не погодяться.

- Я цього й не чекаю... Власне мені досить і того, що воно моє.

- Звичайно, тобі не відмовлять в тихій прихильності...

- Вип'ємо за наше привільне Посулля.

- І за батьків...

- За дідів і за прадідів, що не підуть з цієї землі... залишаться тут лежати...

- І за твоє, Воля, здоров'я... Спасибі, що шукав.

- Дякую, що віднайшлася... А здоров'я моє...

- Позичу свого, дам, тільки схоч.

- Глузуєш?

- А ти вже й зібрався на сльози... Ні, тобі – таки варто, навіть личило б вивчити українські голосіння – найкращі голосіння в світі, - скудлила мені чуба.

- Я вже випив, Оляно.

- На наше здоров'я з усіх, як той казав, поглядів...

- Щоб небо нам вищало...

- І наше коріння не всихало.

- Щоб люди щиро кохалися...

- І рясно плодилися...

- Та все вірніли одне одному...

- Як ми з тобою...

Оляна значливо – не то жартом, не то серйозно – світнула очима в мої очі і забрала з моєї свою сполум'янілу руку. Так мовчки минуло нетрохи часу. Настрій за нашим столом інакшився. Ми сиділи як перед чимсь забороненим і хтозна від кого чекали на нього дозволу. За полотняною перегородкою, де висіла стародавня колиска на капронових вервечках, одномірно цокав будильник. Вона встала і зайшла за неї. Тепер я бачив лише її силует. Червонувате світло вже догоралої свічки (електрику вимкнули, щоб не падала в очі сплячому хлопчикові) вже зовсім сховалося в склянці з житом і тепер лише ряхтіло, ледь-ледь просвічуючи завісу. По той бік неї сипалися одлиски, мов рожево підретушовані, і падали на Олянині ступні. Я побачив, як вони стали навшпиньки, і все тіло потяглося до чогось угору, аж підвівши й мене з місця, бо профіль на полотняній завісі здався мені надто знайомим – він був точнісінько схожий на той, що всього кілька годин тому ще стояв на самісінькому стрімчаку кручі, обличчям до річки. Та коли я зважився підступити до нього, легко злетів над узгірком і, світнувши, мов рибина, що

скинулась, сторч головою впав у Сулу. Оляна випірнула з-за полотняної перегородки, незнарошне війнула одежиною, що була в руках, і свічка погасла. Стало ще інакше, ніж було. Навпомацки вона прибрала з долівки наші недоїдки і тепер полегеньку пушила подушку. Залопотіло, як накрохмалене, простирadlo – я зовсім не проти лягти на його свіжість; зазнати любовощів, ласки... Подумав отак, аж стрепенувся од стримуваного почуття, і вклякнув: а що коли й справді вона покличе мене в постіль? Навіщо, питається, їй тлумити своє серце, гамувати тіло, адже ми любимось, і ніякої поміж нас завади. Навіть те не стримує, що Оляна моральна до краю. Всі ми моральні до першої спокуси... Мати її, Оксана Кабачківна, - куди вже цнотлива, людей на мораль наставляла, для всіх чоловіків – неприступ, а з Машталіром ночами по луках вобнімку, в однім березі купалися... Може, як балакали, Оляна справді дочка Санькова... То Йосип, виходить, брат Олянин по батькові, і, що вони лежали вдвох між колодязем і вербою, нічого не значить. Не могло нічого там бути, бо гріх, бо близька рідня – виродок виплодиться не людина. Або з двома головами, або в шерсті, як мавпеня...

Я все ще розкошував думками, а Оляна ходила чи стояла – все оно, як на ножах. Мабуть, випробовувала мої «рицарські доблесті», ждала моїх жартів, натяків, зрештою, природних домагань чи настирливостей скуштувати випадку... Якби ж то я годен на ініціативу! Мені зробилося нараз соромно однієї уяви... і самого себе, і Оляни, і тієї колиски, що за полотняною завісою... Сором навіть на постіль дивитися! До цього я лякався моменту, коли доведеться розлучатися, настане жорстоке прощання, - робилося боляче від самої думки. А тепер – хоч о цій самій миті ладен хоч куди зникнути, навіть крізь землю провалитися. Бо раптом до того сорому напали мене примхи, стидка моя удавнена хвороба і, як це зі мною діється усе життя, стало до всього нецікаво й байдуже. Навіть противно, лиш невідомо, на кого саме. Такий стан мене поймає у вирішальні або найкритичніші моменти, коли потрібна дія, остаточна рішучість взяти на себе щось схоже на відповідальність, але значно вище – коли суперечки в самому собі вже

закінчено і буцімто на користь, тепер залишається лише явити їх (не напоказ – на «божий суд»), сміло кинути їх насупір існуючих звичностям. Інакше виходить (а воно так і є, коли я цього не роблю), що я лише спокушую ближнього відкритися, провокую, підлещуюсь до нього заради поживи, ханджую, лицемірю, прикриваючись добротворністю. Такі моменти «роздягають» мене наголо і виставляють світові на ганьбу. І я засумлено знову ховаюся в себе, щоб починати все спочатку – «сумує радість і радіє сум. На цьому світі зміни – справа звична» (з «Гамлета»). Я проклинав своє розумування про літературу, про якесь новотворення позитивного героя – навіщо він мені здався? Нехай ним забавляються далекоглядніші, кому належить – моляться на нього, складають надії, вбачають суть і сутність, а мені те – що сурма для стриноженого коня... Або наївне базікання про родову кволість, про кровозмішування, так саме, як і про здоров'я з усіх поглядів... Тьху на твою голову! Наклич на неї ще якусь підозрілу (непевну) теорію... Таку славу пустять, що ніяка амністія не оправдає.

- Воля... Ти чуєш?

Я прислухався і почув, як од її голосу терпли мої нутрощі – що вона, господи, хоче казати, коли мені так противно і навіть кохання несмачне?

- Чуєш, Валерію?

Я мовчав, як не чув, як дрімав. Страшився того, що вона зрозуміла мій стан і тепер, перебравши на себе ініціативу, сама запросить побути з нею, зазнати розкоші, яких ми найперше соромимось, але без яких не мали б продовження людського роду.

- Знаєш за віщо ми забули випити?.. Тим паче, маємо ще півпляшки «московської»...

От тобі й маєш... Сама вже натякує випити. Щоб сп'яніти... а тоді безоглядно віддаватися спокусі.

... - За те, щоб сюди ще повернутися.

- Не зрозумів.

Ось вона зараз вточить. Скаже «злочин» у живі очі... Її мораль тепер сп'яніла – посміхається... Як надто звульгарніла людина! Навіть Оляна, старожитна, найморальніша моя Мрія!.. все зрушилось, плаває в безладді, губиться в словах... Що ж для нас залишається святим?..

- ... Ти гадаєш, що цей куточок життя помирає назавжди?

- Життя вже тут нема...

- Хто його знищив?

- Жорстока логіка розуму...

- Тобі все зрозуміле навколо?

- Все зрозуміле тільки в газетах та книжках... Те, що тут сталося, - алогічне.

- Ти втомився. Пора йти звідси...

Я буцімто подякував Оляні за ці слова, що рятували мене від безглуздої поведінки, - схопився з місця рвучкіше, ніж нормальний, і, опинившись зразу ж біля порога, стояв опомраченіло.

- Ходім я проведу: світає.

- Невже?

- Скоро до мене йтимуть похмелятися...

- Я готовий, ходім.

- Першими зайдуть дві жінки, що валяють дерева бензопилками, за ними – гурт «відповідальних осіб»... Рубаї-мужчини і бульдозеристи з ларька не п'ють: їм вистачає «заробленого» самогону – працюють по селах... «Освіжать» голову – і підуть знову поратися над трупами дубів, тополь, гірко-пахучих сосен...

- Ходімо, Оляно, ходімо звідси... Ти навмисне зі мною так похмуро.

- Зовсім ні, не навмисне... Стараюсь під твої настрій.

- Не треба... Прости мою дратливість і цю нашу ніч. Я ж до тебе приходив неабияк...

- Чого ти?

- Не вікувати ж мені бурлакою...

- Не дівувати ж мені до сивого волосся...

Те її слово стало мені іскрою для душі – кажи, Оляно, кажи, люба. Про любов, про кохання... Мої чуття захолили без них, заклакли. Лиш тепер я відчуваю себе, як у іншому світі, - легким, бадьорим, красивим.

- Воля... Чуєш, Валерію? Киньмо всякі думки марудні – без них земля не зійде з орбіти. Ми вже прийшли, бачиш? Оце наша рідна Сула – гляди, яка чиста. Як великий струмок сліз... Ото Василів брід. А он аж – недалеко, де стояла дубрівська церква, - обривиста круча. На ній – мій стрімчак, звідки я тебе так довго виглядала... Обніми мене на світанку... у цій розкоші трав, що так розбуїнилися перед стратою... Обніми й не печалься... Затисни, щоб дух перехопило... Тулися до моїх грудей – все, що в них, твоє. Я так боялася, що не вбережу їх для тебе... Хіба я знала, що нам так гарно буде разом. Тепер я бачу, як ти мене любиш... Я все бачу... Ти тільки не сердься, Воля, ні на світ, ні на мене – ми обоє добрі і тобі з нами жити. Та ти й не сердишся, звідки це я взяла. Ти просто хочеш, щоб і я і світ були до тебе і до всіх людей справедливими... Я наперед знала, що ти прийдеш до мене, до своїх Мокловодів, до свого подвір'я, як до живої води, як до могилки матері, як до сліз скривдженого... Я тільки й ждала, коли ти прийдеш. Тепер тобі стане легше, ось побачиш. Ти простиш навіть «жорстоку логіку розуму», що знищила цей куточок життя... Ти притули руку і почувеш, як радіє моє серце, як воно стукає до тебе, як воно хоче кохання... В мене нікого нема на світі, крім тебе, Воля. То не моя дитина в колисці – однієї покритки, з тих, що на островах палять порубані дерева. Я не могла вийти заміж без цієї зустрічі... я сама не існую для себе. Ми тепер народимо дитину і назвемо її, як ти мене, - Мрією. Або, як я тебе, - Волею. Тепер нас не здолають ні відчаї, ні печалі. Ми триматимемось за життя з усієї премочі... Ти даєш мені кращі хвилини. Візьми мене всю – моє гаряче серце, моє неторкане тіло... Воля... Чуєш мене, Валерію?

І зрозумів я, такий філософський і великомудрий, всю свою нікчемну малість, зрозумів, що о цій завжди первісній і праведній порі світання

годиться мені мовчати і перед Оляною, і перед новонародженим сонцем, інакше буде смішно і неприродно, коли мої руки будуть її ласкавити, шепотом голубитиму її очі, волосся, щоки – обидиться, якщо заговорю до неї з чужого голосу, зроблю бодай мізерний, не властивий собі рух... Нехай бачить вона навіть мої зрадливі сльози, нехай робить з ними, що схоче, хоч і витирає їх своїми солодкими незвичайної форми губами, лиш би якимсь чином догадалася й повірила, що я прийшов неабияк, що і в такій, як я, немодній людині є любов. Є досить тепла і ласки, і не лише з такого виняткового приводу, як оце. Надто трудне для життя моє серце, тим чистіша в нього любов, тим надійніша. Такою любов'ю можна присягатися – як матір'ю, як рідними дітьми, як батьківщиною.

... І Оляна вірила...

Я качався в росяній траві, як пришиблений. Мене качало чуття безкрайого щастя од належності всієї моєї істоти до цього чистого новонародженого плавневого дня, до цієї вічної первісності, в якій ми одні з Оляною, до всього рідного світу моїх батьків і прадідів, до всіх їхніх близьких і найподальших днів – я їхній, бо й вони мої. Коли я полюбив це здорове, повне мелодій небо, ласкаве сонце, що дивиться на нас з-за горизонту, як мати на дітей, оце ненапийводу-повітря? З самого початку мого життя. Тепер у мене входило нове відчуття: життя мені навіки товариш. З ним я маю бути, як з рівним, - виручати його, коли воно в біді, сварити, якщо мене скривдять, але ніколи не йти від нього.

Казка

І ця дорога колись була мені знайома до піщинки – нею ходили на косовицю громадити сіно, носили і возили до водяного млина, що стояв на Бистрянках, тонкі, невисокі мішки з мливом. Тепер тут і не набачиш сліду колеса, не то вже ступні людської босої ноги. Під черевики мені лягали ломкі промені молоджавого сонця, слався подорожник, купочками, то тут то там сипалась перестріч – кумедно розкриті світло-жовті цвіточки, обрамлені

фіолетовими пелюстками, що дуже схожі кольором на ранкову притінену воду лиманців, по краях затягнутих підводною кропивою та ряскою.

Коли я дивився вправо, я бачив рештки поваленого Дубрів'я – холодно білили комини, до них тулилися, як з холоду, квадратні, з шелюгу плетені і вгорі завужені високі димарі, під самий верх закурені зокола сажею. Одиноко маячила Сидора Охмали невелика, але тепер найбільша груша-дичка. Всі пилки й сокири її чомусь минали, може, велено залишити для орієнтиру – якраз над нею проляже пароплавний морський шлях, там уже давно запобіжливо стирчать дерев'яні кілочки з незрозуміло скороченими написами. Поміж бур'янів, лиш мрітно, вигулькували чи то люди, чи то череди худоби, а може, копиці сіна.

Коли я дивився наліво, бачив довгу, зарослу осокою балку, що називалася Журавлинкою. В ній і зараз виднілася пара журавлів. Поки я приблизився, вони вибрели на берег і, вигинаючи тонкі, довгі шиї, з прихильною зацікавленістю дивилися на щось зверху. Не стишуючи кроку, пішов прямо на них. Птахи поволі відходили, не підпускали до себе, лиш дозволяли роздивитися маленькі свої блискучі голівки з вінчиками, немригаючі ясні очі, а в них грізні чорні зіниці, тісно охоплювані темносіримися кільцями, - навіть розовуваті кістяні ніздрі, великі, буцімто трохи розтулені дзьоби, якими вони з одного удару вбивають необережних вужів. Журавлі не квапились – розмірено піднімали лапи, як для моління, в пучок, стискуючи свої три пальці, переставляли їх над осокою і весь час скрушно хитали головами. Ні з сього ні з того обоє підскочили з розбігу раз-вдруге, розпустили великі свої крила і, підібравши під себе зеленкуваті ноги, низьким летом описали круг над балкою та й зникли з овиду.

Сонце, підбившись, пірнуло в нетовсті перисто-купчасті хмари і відтак тільки те й робило, що ховалося, наче грало в піжмурки, вигулькувало як з-за потертої ширми, і на землі плавали то тіні, то світло. Повітря також відчутно мінялося – воно ще багате киснем і м'яке, поживлює тіло плавневим здоров'ям, але вже було з домішками грубих запахів: чаділо сажею

розруйнованих димарів, несло прілюкою із залежаних покрівель, круто тхнуло горілими пеньками та мастилами.

Я чіплявся очима за кожну річ, за кожен предмет, що виділявся, оглядав його, на скільки міг, уважно і причіпливо, щоб набачити якусь художню деталь до образу, якого ще нема, якусь асоціативну деталь, порівняти її або скласти про неї діалектичне судження чи бодай символічну думку, відповідну моєму світосприйманню, поки-таки домігся – мені ввидівся нічний стрімчак на кручі, а на ньому Оляна, що так любила вночі плавати. Це, казала вона, моя пристрасть. Може, й насправді Оляна любила плавати, а може, знаючи, що її тіло особливо гарне і складене, як у річкової німфи, - хизувалася ним і являла його для принади. Ніхто, приміром, з чоловіків, кому щастило бачити її тілесну вроду, не стримував хтивих бажань, що вкрадалися в завидькувате «оце так да-а»... Так я подумав, звичайно, з ревнощів, з гіркого визнання своєї несмілості, сором'язливої боязні порушити зовнішню пристойність. Перші хвилини нашої зустрічі за Сулою я через це над волю силкувався навіть не дивитися на неї, щоб не запідозрила моїх бажань. А коли зрештою різко підвів голову, як буцімто мене хтось окликнув зненацька, то вже невідривно дивився на заплакану Оляну і ждав, що вона неодмінно щось казатиме, а Мрія, зрозумівши мене, не могла вимовити слова – вхопилася за моє плече і так довго тримала затиснутим, наче хотіла взяти його з собою. Я не придумую й досі, як і чим їй віддячити – так до краю треба мені стріти людину, її любов, які могли б розбудити в мені охоту – цілу потребу до рішучості: без неї люди задихаються важким терпінням. Тепер її коштом і я не згублюся, житиму. Збережуся, як отой однокрилий вітряк. Він не суперник ні часові, ні машині, не має з нього й видимої користі, але мені стане до сліз, коли млинове, ізчорніле на погодах тіло охоплять вогненні султани і стане він донебесною свічкою. Мені шкода не тіла, навіть не крил, а його борошняного духу, зробиться боляче з усвідомленої причетності, з невинного помирання... Стривай, до чого тут млин, що я маю в мислях? Вітряк і справді стоїть он, наприкраю Дубрів'я. І не однокрилий, а

розпростерся хрестато на всі чотири сторони. Цілий, живісінський. Навіть навернутий крилами на вітер. Ось-ось ними розмахається, зашумить, залопотить сонце, хмари, запахи. М'яко загуркоче камінь об камінь та й потече з-між них мливо, свіже, пахуче, сиве. Останнє мливо... Та ні, вітряка не сплять. Навіть не розруйнують, а поволі розберуть, складуть по дощечці на вози та й повезуть волами на поселяни. Там виставлять напоказ чи, може, ще й для роботи. І збігатимуться до нього, як і колись, на гуляння дівчата, незнайомі, прийдешні, творитимуться при його мовчанні таємниці кохання, легенди, казки... Не розруйнують млина і не сплять, бо начепили йому на двері металеве клеймо з написом: «Оберігається законом». І стоїть він з ним одтоді, як з медаллю, - трохи зняковіло, згорбатіло. Опустив крила, як руки, мовби соромиться сам себе, безробітного, або розмислює, чи не підступна шана. І що йому взагалі тепер робити – радіти з того начепленого клейма, з того дарованого права недоторканості чи злитися, що отак фортуна послужила.

Мене Оляна зайти напрохала до вітряка. У ньому і навколо нього живуть під брезентами не тільки чужі люди, що виселяють, а й звично бездомні далекі мої родичі – дід Лук'ян Пугач та його баба Руся (уроджена Марія, Маруся). Мені про них майже нічого не згадувалось, бо бачився з ними ще малим і всього двічі. Першого разу, коли дід Лук'ян, крутолюбий, маленький, повернувшись з "біломор-каналу", обходив з гостинцями всіх своїх родичів, бо нібито збирався кидати сприкрені йому «продажні» Мокловоди. Його таки вмовили не робити цього, і він послухався. Мене дід Лук'ян, плачучи, цілував у лоба і дав тоді навіщось грудку кременя. З нього ми за німців кресали вогонь, поки й зосталася малість, як дрібок солі. Був на ньому не по зросту казенний одяг і до латок зношена будьонівка. Говорив він надто поволі, бо заїкувався, і я мало що второпав з його невеселих розповідей. Другого разу я був у нього того ж таки передвоєнного червневого дня на весіллі. Дідові Лук'янові вже минало тоді п'ятдесят. Грала троїста музика і навіть Сидір Охмала на кобзі, лежав коровай на столі, а весільників прийшло

зовсім мало. Навіть не вся рідня явилася на те запізніле одруження. Баба Руся одягала і свайбову фату, і вінок, бо ждала цього дня довгі роки – посватані вони ще перед «біломор-каналом», але сумний був дівич-вечір у нашої молоді: Лук'яна тієї ночі взяли з постелі. Так що згадувалось мені про них тільки чути од моєї матері, двоюрідної племінниці баби Русі, уродженої Куті Марії, дочки дубрівського рибалки. Жили Пугачі по-дивному: вік не мали своєї хати, все життя по сусідах, то по млинах, а то й просто в курені на плавнях. Жили в нестачі – не пручалися. І так докрайньо, що не мали й одного теплового на двоє плечей. Дітей у них не було – цей гріх лягав на Лук'яна. Баба Руся гарно співала, але не знала ліку своїм пісням – «сорок сороків та ще стільки», відповідала, якщо запитували. Як не стало її Лук'яна, ходила в Київ двічі молитися, але богомільною не стала. А ще ходила по хатах і збирала «для діда» людські сни. Спочатку люди боялися признаватися – «вона щось знає», - а згодом самі ходили з ними до неї. Писати вона не вміла, то вміщала все зібране в своїй чіпкій пам'яті. Лук'ян Пугач вважався письменним, бо таки вмів і читати й писати. Грамоти навчився трохи в лікнепі, а перед цим ще трохи од дубрівського попа Антоновського, в якого служив кучером. З самого малечку, казали, він уже вмів складати казки. Правда, їх ніхто ніколи ні чув, ні бачив, бо Лук'ян соромився свого немужичого, неродового вміння, а тому ревню беріг свою духовну таємницю і носив її, певне, завжди при собі в довгастій, мов кінська шанька, шкіряній торбині на очкурі, з якою він повернувся з «біломор-каналом». Після весілля обоє не чалились до людей, а жили собі осібно то в Мокловодах, то Дубрів'ї. На весь сезон набирали собі череду людських корів чи отару овець і зникали то в зарослях плавень, то в піщаних буртах. Платню брали «од совісті». Після покрови, натурою. І зовсім рідко – на велику просьбу – грішми. Харчувалися за тепла при водяних млинах – їх було повна Бистрянкa й Гелеверівка, - корячок борошна од мірошника «за царство душі», самотужки впійманий линок чи карасик в лиманці або в озері, вода своя – Дніпрова чи Сулина. Та ще коли знайдеться хоч кришеник старого сала на засмажку – кращої страви

й не бажали... Жили, пручаючись. Не давалися буцімто в залежність, не загравали з життям – жили його відверто, навпростець, чим непомалу відсахували од себе хуторян, поки ті звикли і перестали з них дивуватися. А мокловодівські діти чалились до них запросто, залюбки, і обоє старі водилися з ними з усіма, мов з онучатами. Лиш зачує Лук'ян дитячий голос, неодмінно кликне: «Іди-но сюди, дитино!» і тут же сідає на землю. Промиває слиною підошву, просить повиколупувати колючки з неї. Потім з другої – а їх там повно, як дерев'яних цвяшків в зітертому підметку. Бо сам дуже недобачав...

Вигулькнули мої родичі, як з-за лаштунків булого, нагадали про своє буття на світі та й відсунулися з очей кудись униз, мовби вже не варті й спомину. Геть і зовсім їх заступив собою двохметровий Прокіп Лядовський. Я надибав його сидячим на бендюзі з паперами. Тонем знайомого привітався, а він, як з винуватим усміхом, вивернуто подав свою кістляву тверду долоню. Поспішливо перебрав, прямо висмикнув з рук Карпа Лиштви, «вічного об'їждчика, колгоспного обер-сторожа», шкіряну суму з поворозками, схожу на кінську шаньку, запхав туди жужмом папери (певне, ті, що тільки-но роздивлявся) і рвучко простяг їх мені. Зупершу я нічого недобрав, тому здивовано дивився йому в лице.

- Це – тобі од... діда Шалеги. Я серйозно – бери.

- А він хіба що?

- Помер... Ще оце колись бачив над берегом... ходив. А другого чи третього дня чую... переставився з доброго дива. Не хотіли з бабою переселятися. То в буртах, було поховаються, то в покалі... Цього, каже, не може бути, щоб стільки землі затопили. А якщо й треба вертіти їхні турбіни, то путній хазяїн їх крутив би... не водою, а молоком – таке його тут множество виростає... То се то те погомоніли та й розійшлися. Коли перегодя баба Руся приносить торбину – на, мовляв, оддаси, як побачиш, нашому Ларію... Помер дід Лук'ян – ану ж кинулися хоронити, а його нема... Як ніби вмерлий зійшов з дому...

Я з дивом чи з острахом тримав за гузир дідове заповідання – от і все, що залишилося з Лук'яна Шалеги...

- Баби Русі теж не стало. Оце зібрався шукати...

- Біля Журавлинки ходить якась жінка.

- Коли ти бачив?

- Тільки що.

- Подожди мене тут, я скоро, - вийкнув за віжки і заторохтів машталіровим візком.

На обличчі Карпа Лиштви маяла (то зникала, то появлялася) ледве стримувана хіть не то позіхнути, не то посміхнутися або значливо хоч кивнути в сторону однокінки, що вже ховалася в закруті дороги – страх любить ритися в людських біографіях. І тепер чоловіка, видно, томить сверблячка, невидержка щось розказати (єдино йому звісне) про Лядовського – певне, десь недотримав секрету «закритого листа або зборів», взагалі проявив «нелояльність, за яку недавно давали не менше десяти років». Таких, як «сторож сторожів», медом не корми, але дай почухати язика об людину, наклепати, пустити за нею «слушок», манюсінський, не вартий уваги, але насторожуючий і, виявляється, придатний скомпроментувати довірливість хоч на день похитнути її, бодай на годину, заки розберуться в безпідставності, стенуть з того «слушка» плечима, щоб таки перегодя дослухатися до нового, бо вже «нащот нього» є сумнів, «склалася така думка».

Та все ж Карпо започав теревенити не про Лядовського – про якусь молодицю, що «сама приходила до нього в млин з самогоном, аби мовчав, що спіймалася з прядивом – «спасибі, жінко, за горілку, а допомогти не можу – служба!». Про свою солдатчину (мене брали тільки мертвих закопувати, бо я плоскостопий»), про війну, де Лиштва (зі слів Прокопа Лядовського) «не воював (навіть не закопував мертвих), а стеріг людські потилиці» (розумійте, як зумієте). Про це Карпові ніколи ніхто, крім Прокопа, в очі не казав і не скаже, бо «вічний об'їждчик» таки й справді служив у війну на такій «дійсній

службі», якої сахалися. І якби не «дві Слави гвардії сержанта Лядовського», то мовчав би й Прокіп, бо в Карпових «даних» є для кожного в Мокловодах якийсь «козир», якась притика. Ними він користувався, правда, нечасто і не одкрито, але потайки і хитро, в найскладніших або вигідних ситуаціях, і не так сплоха од них боронитися: коли щось потрапляло йому на підозру, того нічим не втримаєш у темному кутку. Тому Лядовський ненавидів Лиштву і водночас остерігався, тримав його при собі, даючи... «ледачі» посади, бо (хоч і сталося те вже давно) і досі потерпав за одне гріховне діло, геть до найдрібнішого знане Лиштвою, лише невідомо чому ним не розголошене за ці довгі роки, хоч про нього нишком здогадуються всі Мокловоди: Прокіп (а може, Карпо?) звів у могилу свою першу дружину Соню Антоновську, яку взяв собі буцімто одуром чи насильно з гордовитої сім'ї дубрівського батюшки Антоновського. Ці здогадки, схоже, далекі од правди, бо й сам Прокіп нічого певного не знає про таємниче зникнення його Соні.

- Зирю на тебе, Ларію, та й споминаю... то вітця твого, то неньку – добрі люди були, царство їм небесне. Не крали, не брехали... Ти оце сюди забився для так чи з ними попроситися?

Я не міг нічого відповісти Карпові, бо чомусь не знаходив, як з ним і про що говорити, хоч він і був колись нашим сусідою. Серце не говорило до нього, а млоїлось од думки, що тепер з нашого, колись найбільшого в Мокловодах шелюгівського роду ще одно відлетіло в ірій, відтак не лишається нікого кривного з батькової сторони, підіткнуто останнє коріння, останні його жили. Стояв здоровий травневий день, сонце піднялося на три дуби. Все в природі росло, раділо, квітло, як і кожної весни за правічним законом Землі, а наше зів'яло. Стало й зовсім моторошно, бо ніхто не міг сказати, чого сподіватися від дня прийдешнього. Я мовчки розгорнув потерті, без ніякого обкладу папери з дідової торби, і в очах мені нерозбірливо зарябіли сторінки, заввижалися прижовклим полем, що буцімто всіяне різними травинками, які живі й ворущаються, як на тихому вітрі. Так нерозбірливо мені точилося недовго. Удивившись, я вже вирізняв

корячкуваті, мов писані ревматичними руками літери, що то зливалися в суцільні рядки, то несподівано, в саме нежданих місцях розпадалися на безсув'язні склади-уривки. Очі звиклися з химерним дідовим почерком – далі я вільно читав писане. Без розділових знаків влучав спинятися якраз у потрібному місці, бо письмо, на моє здивування, мало чіткий ритм, що вкладався у мій віддих, і звучало голосом дідових Лук'янових інтонацій. Була ця казка, багато чим схожа на дідове життя, і називалася вона «Заворожена». Під таким заголовком Лук'ян Пугач мав на думці, очевидно, свою добру, впокірливу Русю. А може, свою заморожену долю.

«Так це було чи так має бути – послухайте казку. Хочете – вірте, хочете – ні, а казати її буду.

Було це давно і недавно. Жив у одній поневоленій землі вередливий нежонатий панич. Були в нього слуги, був і кучер. Звали кучера Людотою. Панич уродився паничем до самих кісток – хоч доладно зробіть Людота, то карає, хоч не вгодить, то не милує.

Якось одного дня зібрався панич на полювання. Забрав слуг і вирушив у дорогу. Їхали день, їхали другий, аж тоді спинилися в лісі під дубом, щоб перепочити. Ніч була видна, місячна. Натомлені, слуги швидко поснули, а паничеві не спалося. Раптом чує полуночі, до нього щось підійшло, стогнучи, і озивається людським голосом. Панич підвів голову і бачить перед собою небачене – людина не людина і звір не такий. Уздріло панича та як крикне на нього: "Що за один вклався на моє місце? Я знаю, чого ти шукаєш, але не знайти його тобі, бо живим звідси не випущу, хіба справдиш четверо моїх бажань: я дам тобі вороного коня, що бігає, мов літає, і шаблю Всепобідника. Поїдь за море, там стоїть висока гора. Постав коня коло неї, тільки не залишай його без нагляду, вирви хоч волосні з хвоста. Коли повернеш з гори, коня не буде. Дістань з-за пазухи волосінь і гукни: «Коню мій вороний!» - як він зразу примчить до тебе. Коли зійдеш аж на вершину крутої гори, там красуватиметься пишний замок – заходь туди. Твоїй появі зрадіють три

красуні, а одна з них тобі надто полюбиться. Якраз у неї візьми серце і привезеш його мені. Тільки скрізь остерігайся, бо загинеш.

Друге моє бажання. На найглибшому дні Синього моря лежить перстень любові. Дістань його і принеси мені.

Третє моє бажання. Попід самими небесами літає сокіл. Він ухопив і проковтнув мою красу. Ти мусиш відібрати її і повернути мені. Сокіл ночує на обривистій скелі посеред Синього моря.

Четверте моє бажання. Полюби мене, зажонися зі мною. Вибирай одно – хоч справди мої бажання, хоч тут же помреш зі своїми слугами».

Довго думав панич, бо не хотів женитися на такій бабі-потворі, та під страхом смерті надумав справджувати її бажання. Подумав сам собі: «Мій кучер Людота – мудрий, виручить мене з біди». Відіслав назад свою прислугу, взяв Людоту, взяв вороного коня, що бігає, мов літає, та й поскакали до Синього моря. Вороний стрибком перелетів море і опинився кого гори. Поставив панич коня, висмикнув з його хвоста пучок волосіні, сховав її за пазуху та й каже до Людоти: «Хто з нас лізтиме на гору?» «Вам лізти, паничу». Панич і подряпався. Тільки ліз недовго, бо швидко роздумав. Вернувся та й каже до Людоти: «Ти ж мій слуга, тобі й лізти». Узняв Людота шаблю Всепохідника і поліз до самої вершини. Там стояв розкішний замок. Людота сміло відчинив двері і побачив напис золотими літерами: «Хто мене полюбить, той щасливим буде». Відчинив інші двері, і перед ним явились такі три красуні, що й не скажеш. Одна так запала йому в серце, що скам'янів Людота на місці. Саме в неї і взяв Людота серце. А на місці, де до цього сиділи три красуні, побачив слова, писані золотом: «Спасибі тобі, добрий чоловіче. Ми тут сидимо багато років заворожені, ми тобі в пригоді станемо». І замка не стало, як не було.

Баба Нетолюдина-і-Звірнетакий весь час дивилася у всевидюще люстро і бачила, що не панич виконував її бажання, а слуга. Повернувся Людота з гори до панича і оддав йому серце красуні. Панич сховав його за пазуху, дістав волосінь і гукнув: «Коню мій вороний!» Кінь в ту мить появився. Сіли

обоє на коня і помчали до того дуба, де жила баба Нетолюдина-і-Звірнетакий. Примчавши, панич наказав Людоті не показуватись на очі бабі, а сам пішов до неї. «Добре, - сказала вона паничеві, - виконуй друге моє бажання». Панич повернувся до Людоти і каже: «Поїдемо до Синього моря, там, під водою, на самому глибокому дні лежить перстень любові. Треба його з дна морського дістати». «Корюся наказові», - відповів Людота, та й поїхали на воронім коні до самого Синього моря. Їхали дні за днями, а приїхали ввечері. Повечерявши, лягли пати. Людота зразу заснув, як убитий, а паничеві ніяк не спалося: «Кому лізти на дно моря перстень любові діставати? Пошлю свого Людоту, він мені слуга», - думає собі.

А Людота спить і сниться йому думка паничева. «Ти не лізь у море, - каже йому чийсь голос. – Коли твій панич засне, підійди до моря і крикни: «Я люблю тебе, щасливі будемо!» Людота аж кинувся од свого крику. Розплющив очі і бачить, що вже день надворі. А панич і каже йому: «Ти мій слуга, тобі й лізти на дно моря». Як не віднемагався, як не плакав Людота, але панич був паничем до самих кісток. «Нехай завтра», - таки домігся Людота. Повечерявши, полягали спати. Та Людота не засне й на волосину: «Це вже мені смерть», - пече його думка. А панич тим часом спить, аж хропе. Раптом Людота згадав, що йому снилося, - і аж на ноги скочив з радості. Підбіг, нагнувся упритул до моря та як гукне: «Я полубив тебе, щасливі будемо!» Зразу ж, тут як тут, спливли над водою красуні-русалки, що живуть у пишному замку посеред Синього моря, стали його обнімати, цілуючи. Розпитують: «Чим тобі стати в пригоді?» Людота розповів про свою безвихідь, про грізний паничів наказ дістати з дна моря перстень любові. Красуні-русалки за мить винесли його Людоті. А ще дали йому, зраділому, літаючу хустку і наказали не показувати її паничеві – самому в пригоді стане. Прибіг Людота до панича, а той ще спав, то слуга, прилігши, задрімав і собі. Вранці прокинувся панич, штовхаючи, будить Людоту: «Пора лізти по перстень». Розплющився слуга та й відповідає: «Я вже дістав перстень, ось

він». Панич дуже зрадив тому. Взяв перстень любові, сховав його, і рушили вони назад у дорогу, до баби Нетолюддини-і-Звірнетакий.

І цього разу панич не звелів Людоті показуватись на очі завороженій. Сам пішов до неї і передав перстень любові. «Гаразд, - стримано сказала баба, - справди моє третє бажання». Вийшов панич засмучений. Прийшов до Людоти, а він спить, як убитий. Розбудив його уважливо та й почав просити поради – як виконати бабину третю волю? Людота й каже паничеві: «Переночуємо на місці, а завтра й рушимо». Панич погодився. Повечерявши, лягли спати. Опівночі Людота прокинувся, коли чує щось шумить, як море. Прислухався, придививсь, а перед ним стоять красуні-русалки: «Вислухай нас, добрий козаче, що ми тобі скажемо. Цього разу вам доведеться йти непрохідними лісами, болотами та пустелями. Вам не пройти ніколи без нашої поради. Візьми оцю сокиру-саморубку і коли дійдете до лісу непрохідного, кинь її перед себе, примовляючи: «За моїм наказом, по волі своїй прорубай дорогу». А це на тобі рушник. Коли дійдеш до болота непрохідного, поклади його на землю і скажи: «За наказом моїм, по волі своїй простели нам дорогу». Візьми й цю люльку, в ній усе наготовлено. Дійдете до пустелі, буде нестерпна сонячна спека – ти закури її. З люльки піде дим хмарою, заслонить сонце, зробить холодок. А цю крашанку писану, як стане тобі трудно, ти розбий, в ній все буде тобі показано. Тільки паничеві ні про що не хвались і не показуй». Зашуміло, як море, і красуні-русалки зникли. Ішли вони довго і дійшли до великого непрохідного лісу. Дістав Людота сокиру-саморубку та як кине вперед та як крикне: «За наказом моїм по волі своїй прорубай нам дорогу!» Сокира-саморубка стала рубати і направо і наліво – панич аж витріщився з дива. Так вони пройшли ліс. Ідуть собі та й ідуть далі, коли глядь – попереду непроходима трясовина. Людота дістав рушник з-за пазухи, кинув його на землю і сказав: «За наказом моїм по волі своїй простели нам дорогу». Так і сталося. Перейшли вони і велику трясовину. Панич аж підскочив на radoщах – ото слуга в мене! Пішли і пішли собі далі, дні за днями, тижні за тижнями і опинилися в палючій

пустині. Далі йти неможливо: дуже пекло сонце. Дістав Людота люльку, закурив, і пішов з люльки сизий густий дим, заступаючи сонце.

Ось і море. А десь у морі далеко та гора, що на ній живе сокіл. Посиділи-посиділи на березі панич з Людотою, поки звечоріло, та й повкладалися спати, повечерявши. Панич зразу так і захріп, а Людота не спить, все думає, як сокола шукати. Дістав писану крашанку, розбив її, а в тій крашанці було сказано: «Як повіє вітер на захід, дістань літаючу хустку, берись за два її кінці і, підхоплений потоком вітру полетиш аж на саму гору. Там сидітиме сокіл, що літає попід небесами, і спатиме. Накрий його літаючою хусткою». Тільки встиг дочитати Людота. Як повіяв назахідний вітер. Дістав Людота свою чародійну хустку, що літає, взявся за два її кінці і, підхоплений потоком вітру, полетів понад морем аж на саму гору. Коли дивиться, сидить сокіл і спить. Людота потихеньку підкрався та й накрив його хусткою. Сокіл стрепенувся, та Людота тримав його кріпко за крила. Тоді Сокіл і питає Людоту людським голосом: «Що ти від мене хочеш, добрий молодець?» «Ти проковтнув красу! – закричав Людота на сокола, - Віддай її мені, тоді я тебе відпущу». «Я справді проковтнув красу, але не по своїй добрій волі. Коли заворожували одну красуню в бабу Нетолюдина-і-Звірнетакий, то її краса була перетворена в ящірку, яку змусили мене з'їсти. Багато років я вже з нею літаю, мучуся, страдаю, не знаходжу собі місця, а вдіяти нічого не можу. Я радий, що звільниш мене од мучення. Ото збоку мене стоїть у слоїку жива, зціляюча вода. Коли розріжеш мене і візьмеш красу, я стану неживим. Промий мою рану зціляючою водою, вона зразу заживе. Бризни на мене живою водою, і я зразу оживу». Так Людота й зробив. Сокіл, оживши, замахав крилами і каже Людоті: «За те, що ти врятував мене од великої муки, на тобі оцю зернину, яку я знайшов у пустині і назвав її зерниною справедливості. Що ти тільки задумаєш – все буде по-твоєму. Щоб заховати її од чорних людей, треба тобі прорізати на правій руці долоню і покласти її в проріз. Потім помажеш те місце цілющою водою, і воно заживе. Про зернину

справедливості ти ніколи не забудеш, бо вона буде тобі вічно муляти». Так Людота й зробив.

Попрощавшись, став під вітер, взяв чародійну літаючу хустку за два кінці і полетів назад понад морем до панича. А панич ще й не прокидався. Людота й собі примостився коло нього. Тут панич як прокинеться, як штовхне Людоту, як зарепетує: «Ти чого лежиш, пора на гору за красою». А Людота підвівсь та й каже паничеві: «Хіба все мені виконувати?» «А кому? – закричав панич. – Ти ж мій слуга, тобі й робити». Пересердився Людота і каже паничеві: «Ви спите, а я вже виконав». Витяг з-за пазухи та й подає йому красу. Панич аж сторопів з несподіваної радості.

Назад поверталися довго-предовго. А Людота навмисне взяв та й забув у сокола сокиру-саморубку, рушник і люльку, щоб провчити панича. «Ми не пройдемо ні пустині, ні трясовини, ні лісу, - каже Людота паничеві, - бо я забув і люльку, рушник, і сокиру-саморубку». «Зараз же вертайся, якщо забув», - накричав панич на Людоту. А Людота собі думає: «Не так буде, як ти скажеш, а так буде, як я схочу». І проказав Людота, потерши зернятко справедливості в долоні: «Вертайся ти, паничу». Той дуже довго блукав, ноги бив, заки знайшов люльку, рушник і сокиру-саморубку і приніс Людоті. Пройшли вони і пустелю, і трясовину, і непролазні лісові хащі і прийшли до баба Нетолюдина-і-Звірнетакий. А вона весь час дивилася у всевидяще скло і бачила, хто справджував її бажання. Людота, як і щоразу, залишився чекати панича, а панич поніс бабі добуту красу. «Добре, - каже вона невесело, - ти добув мені серце, любов і красу, а тепер виконай ще одне моє бажання. За морем, за океаном у лісі є гора. Там, у горі, сидять відьмаки-чародійники. Вони не дають чесним людям життя. Сидять вони за чорною, вся в гріхах завісою над золотим тазом і дивляться, що робиться на всім світі, бачать навіть, хто як думає, і карають невірних. Украдь у них золотий таз і чорну, всю в гріхах завісу – більше не буде ніяких моїх завдань. Я відпущу тебе живим і невредимим у твою землю».

Прийшов панич до Людоти засмучений, як осіннє небо. Розповів йому, що казала баба Нетолоудина-і-Звірнетакий, а Людоті хоч би що, бо в нього зернятко справедливості в долоні. «Ну що ж, - каже Людота, - будемо виконувати». Зібрав собі в дорогу потайки од панича все, що мав, - волосінь, сокиру-саморубку, рушник, люльку, крашанку-писанку, літаючу чародійну хустку – та й рушили в путь рано з росою. Довго йшли і трудно – може, з місяць, а може й два – поки дісталися моря. Спочивши при березі, вранці Людота й каже паничеві: «Ви тут посидьте, а я піду прогуляюсь та ума наберуся». Так і зробив. Відійшовши далеченько од панича, Людота пристояв. Потер зернятко в долоні, і прилетів незахідний вітер. Дістав Людота літаючу хустину, взявся за її два кінці руками і злетів над землею. Перелетівши через море, сів у лісі на галявині, щоб перепочити. Згодом підійшов до гори, де живуть відьмаки-чародійники. Обдивився кругом – ніде немає дверей. Але Людота не розгубився. Він дістав писану крашанку, розхилив її, а там золотими буквами написано: «Візьми перед собою камінь і вдар ним по горі». Людота так і зробив: взяв перед собою камінь, вдарив ним по горі – і зразу ж розчинилися перед ним двері. Зайшов у довжезний коридор, чує кругом співають – кому за здоровіє, кому за упокій, - чаклюють над людськими долями. Потер Людота в долоні зернятко справедливості і задумав: «Нехай заціпить відьмакам-зłodійникам, нехай поснуть до одного». За малу часину кругом затихло. Людота відчинив двері і побачив: за чорною завісою, що вся в гріхах, сидять поснуло кругом столу відьмаки-зłodійники, а на столі золотий таз, над яким чаклюють. Обійшов Людота всі кімнати, обдивився. Взяв золотий таз і чорну завісу, що вся в гріхах, потер зернятко справедливості в долоні і задумав: «Нехай за мною навіки закриються двері». Надворі ще раз потер зернятко справедливості в долоні і задумав: «Повій на мене, вітре». Зразу ж повіяв насхідний вітер. Людота дістав літаючу хустину, взяв її за два кінці і прилетів на те місце, де чекав на нього панич. «Ну, признавайся: виконав завдання?» - здогадливо запитав панич. «Все зробив, як

велено», - каже Людота і подає паничеві чорну завісу, всю в гріхах, і золотий таз злодійний. Панич аж заїкнувся від задоволення.

Відпочивши та попоївши, пішли в той ліс, до того дубу, де чекала на них баба Нетолюдина-і-Звірнетакий. Людота залишився оддалік, а панич поніс чорну завісу, всю в гріхах, і золотий таз злодійний. А Нетолюдина-і-Звірнетакий і каже паничеві: «Хоч ти й вельможний, та цього разу приведи на очі свого слугу Людоту – він виконував всі мої бажання». Прийшов покликаний Людота, заворожена баба й каже: «Спасибі тобі, добрий козаче, за те, що ти всі мої бажання виконував... Тепер, - каже заворожена Нетолюдина-і-Звірнетакий до панича, - останнє завдання: полюби мене і жонись зі мною». Панич аж одвернувся бридко: «Людота мій слуга, нехай він і полюбить тебе». Людота мовби ждав цього – обняв заворожену бабу Нетолюдина-і-Звірнетакий, поцілував палко і сказав: «Я люблю тебе і готов жонитися з тобою». Панич аж сплюнув гидливо.

Тоді заворожена баба взяла золотий таз, налила туди води, поклала в неї серце, перстень любові, красу і сказала Людоті: «Вилий оце все на мене». Людота так і зробив. І в цю ж мить перед ним стала така красуня, що й сонце задивилося, і поцілувала вона Людоту. Тут же, під дубом, враз виріс розкішний будинок. І стали вони в ньому вдвох жити і дітей плодити.

А одного разу – на прогулянці – Людота й каже до своєї дружини: «Слухай, моя голубко, чого це ходити пішки, коли можемо їздити в кареті, а кучером нашим буде панич?» «Як же це може так статися?» - питає дружина свого Людоту. «Я це вмить зроблю», - і потер у долоні зернятко справедливості, задумавши: «Нехай у нас буде карета, пара добрих коней, а за кучера стане панич». В ту ж мить загадане сталося: підкотила карета, примчали коні яблукасті, прийшов панич з довгою бородою, з батогом у руці – справжній тобі візниця. «Отаке буде з усіма панями», - каже Людота, сідаючи в карету до своєї красуні-дружини».

Я заплющив очі, потім знову розплющив, і так робив кілька разів – хотілося вберегти нав'язні картини казки. Або уявити, як-то натужно її

складав мій дід Лук'ян. Пробивав навіть тулити до нього слово «письменник», але воно ніяк не приставало до його способу життя, тим паче не тулилося до покорчених його пальців, якими він радше тримав лопату або грубу палицю пастуха, ніж слизького, тоненького олівця. Такого довгого слова він би і не вимовив за одним разом, бо говорив повільно і дивно. Слухати було його дуже важко (та й хто його коли слухав), надто великі проміжки відділяли слово від слова, а почату думку міг кінчати аж другого або й пізнішого дня – скільки-то він тратив часу, щоб скласти казку? Яка-то велика сила хотіння ним володіла... Слово «письменник» скорше б личило інтелігентно-побожній бабі Русі (саме їй часто розповідав свої сні Прокіп Лядовський). Або Оляні. Навіть романтичному Василю Димському з його дивацькими намірами догодити мокловодівцям, здобути в них визнання. Лук'янові воно не пасувало: чоловік любив брати для балачки найважчі теми, вони дають волю сміливим думкам, припущенням, ризикованим тлумаченням, аж бунтарським. Вирізати щось із дерева дід був пристраснішим, і я не здивувався, коли засунувши руку з зшитком у шкіряну торбу, зненацька намацав холодну бляшану коробку, обв'язану шпагатиною, але чомусь соромився її при Лиштві витягати. Від нього я наперед знав, що в ній, всякі вирізки з дерева, і Лук'ян ховався з ними од людей, а Прокіп перед твоїм приходом їх роздивлявся». Та й після цього я не насмілювався її витягати – а що, коли вирізки виявляться незугарними, «плодом голови, що вже висихає» - соромно стане за діда, вирішив я сам собі, моняючи тверді вузлики на обмотузованій коробці, невидимо тиснув холодну бляшану коробку, мов дідову долоню.

Навіяні картини казки дедалі слабли, туманіли, і вже мені не щастило збурювати уяву, пов'язувати згадку про діда з чимсь приємно кривим, з родовою гордістю – саме цього бажалося. Образи блякли, розпливалися в просторі, як звуки дзвонів, як запах тіста.

Надсадний стугін мотора вгорі, од якого затрудило в тілі, повернув мене з тамтешньої площини в царину, якої мені менше всього хотілося, - в

дійсність. Невидимий літак тягнув за собою білий сувій диму, що тут же ставав широким, а далі й зовсім змішувався з небом. Ревучи, він перетягав своє нелегке тіло через найвищу точку блакитної пустелі, перекреслюючи мені над головою, врешті круто спав вниз і губився за межами зору. Лише його слід все ще тримався в повітрі. Поволі танучи, розпливався. Над горою Пивихою, з-за якої було виприснув літак, небо знову стояло спокійне й чисте.

Лірична вставка друга

Даруйте за перебільшення і, можливо, запізнілі мої врозуміння, але я так люблю своїх мокловодівців, моя ніжність до них доходить часом до такої граничної точки, за якою починаються сентименти. І, може, саме вони призводять мене до помилок, бо селяни Мокловодів здаються тоді найсправедливішими, найчеснішими і найлагіднішими людьми в світі. Я знав не одну їхню смерть, не одну життєвську трагедію. І кожного разу, шукаючи пояснень, знаходив вину умов, вину обставин, в які їх доведено, але жоден раз мені геть зовсім не приходило в голову, не клалося в розуміння, що ідилічно святі мої хуторяни можуть убивати один одного не за землю, не за крадіжку, не за кривду образу чи родову помсту, а за ідею, за думку. Заради неї ворогувати аж до жорстокостей, аж до вбивства, до цього подібне я допускав у книжках і в кіно, що на службі в політики. Хто перед ким винен, що кожен має уроджену здатність розуміти й думати? Що я *саме так* розумію, *саме так* думаю? «Саме так» не сам я по собі навчаюсь, мене цього «саме так» навчає передусім життя, в якому живу і яке йде вічним пастухом тільки завдяки думці. Отже, слава людям, що думають. Перед ними всі часи на колінах. Тільки умій збирати ті думки та через аналіз роби з них людям користь. Прикро тільки, що мою «класову сліпоту» щодо мокловодівців просвітив саме Карпо Лиштва, цей обер-сторож, уроджений кременчуцьким биндюжником, людина неінтелігентна й малодумаюча. По лінії громадянської він справді виявився достойний поваги, хоч я нізащо не

прощаю йому моралі сторожа з ликом святого угодника, і ніякої пощади він од мене ніколи не діждеться. Всі ми ніби свої, та не в один гуж тягнемо.

Карпо, не спитавшись, взяв мене за лікоть, ніби власну річ, і нешвидко повів до розкритого, але ще з кроквами глиняного приміщення, колись бригадної конюшні, що тепер пустувала. Я не перечив, бо всовістився його старості, подумав, що людина вирішила з нудьги пройтись, потеревенити, хоч для прогулянки час був і неслухний: з хвилини на хвилину мав повернутися Прокіп.

Лиштва, очевидно, буває іноді жалісливим і навіть великодушною поведінкою, бо перед тим, як ввійти в конюшню, витер об зелені свої дрібні, як дитячі, чобітки-витяжки з рудими передами, переступивши поріг, зняв шапку, чим непомалу похитнув мою думку про себе. Я зупинив дядька рукою і, щоб зрозуміти його поведінку, запитав:

- Це ж не хата – навіщо ви?

- На пти, - не підвів навіть очей, а зосереджено пішов уздовж понад жолобом, пильно додивляючись до кілець, до яких звичайно в'яжуть повідками коней.

- На пти... Щоб були всі такі дурні, як... - слово «ти» Лиштва довго не міг вимовити: в нього з цієї війни навиліт прострелено обидві щоки. Від того дядько став шепелявити. А коли надто хвилювався, то на якомусь слові затинався зовсім. «Залягали голосові клапани», - казав сам про себе Карпо. Примівка «Нащо?» «На пти... Щоб були всі такі дурні, як ти» в Мокловодах не образа. Її казали одне одному в тих випадках, коли не хотіли в чомусь раптом відкриватися. Слово «дурні» в ній змінювали всяк на свій смак: «розумні», «гарні», «хитрі», «скверні». А що означає «пти», ніхто вам не пояснить – «слово та й годі, щоб було прикладно». Тому, так і не второпавши Карпового отвіту, я не посмів перепитувати. Дивився собі під ноги, щоб не спіткнутися на глині, що попадала з стелі, де-не-де мимохіть набачував запилені «бзделики» - пресовані м'ячки кінського гною (мокловодівські хлопчачки їх курили, бо сухі і розтерті, вони скидаються своїм жовтувато-

зеленим кольором на махорку, яку в нас усі знали, бо садили її і на Самушиному, і на Нив'ях.) По цьому тільки й можна було здогадатися, що передом тут жили коні, робочі, фондові і на виїзд. Давучкого запаху сечі не чуть, як не було, - вивітрився. Обходячи вибиті копитами вибоїни, я раптом догадався, що Лиштва мацає кільця не спроста і привів мене сюди з певною метою. Але за весь час він ні разу, навіть крадькома не поглянув у мій бік. І досі мовчки (вже вдруге) перемацував конов'язь, переходив на другу половину стайні (за широкі двійні двері), товкся в тамбурі, де колись висіла збруя, лежало трохи сіна для кобилиць з лошатами, та й знову повертався до жолобів.

- Тут топтали кіньми живих і неживих людей, - спинився Карпо на проході, все ще тримаючи шапку в руках, - Свої своїх...

Я, звичайно, чув од людей про наших полонених. Знав, що вони жили в Мокловодах, вірніше, зимували першу зиму, як тільки німці споневолити наш хутір, але нічого детальнішого не відав, бо жили ми, як тільки батька взяли на війну, потойбік Дніпра, в Табурищі, у одного безрукого дядька, батькового приятеля по рибартілі Івана Смоляра, з чорним, як смола, чубом, такого ж, як і батько, на роки чоловіка, що зажив собі слави на обидва береги річки як затятий торгівець смолою, череп'яним посудом та маслянкою – жирна біла мергельна глина для побілки осель – тоді в наших краях надто ходовими товарами. В Мокловодах самі – без батька – залишатися ми побоялися: то була не наша хата, а куркульська, нам її дала сільрада. Не знаю тільки, в якому році. Мабуть, тоді, як куркулили та розпродували багаті господарства. Та хоч би я й жив під час окупації в рідному хуторі, то не міг би усвідомити більше, бо моїй голові на зиму сорок другого було з десятків невідомих років. Виявляється, саме в цій конюшні, куди мене привів Карпо, зимували полонені, саме тут, на оцьому проході, «топтали кіньми живих і неживих людей... Свої своїх». Мораль знайома: «Бий свій свого, щоб чужий і духу боявся»... За відкриття я ладен дякувати нелюбимому Лиштві і навіть пощадити його мораль сторожа. Ну й що тут справді неморального, що у

війну чоловік служив у якомусь «заградотряді». Значить, не обходилися без цього. Як «неморальний» Карпо не «загороджував», як не «беріг потилиці», а двоє «моральних» мокловодівців і один з Дубрів'я вшилися з фронту. Стали дезертирами. Ховалися по островах у бліндажах та окопах, по житах, по коноплях і чорт їх знає де. Петро Самотора і досі живий. Ні суджений, ні навіть у військовому квитку не помічений, хто він за один еси. Все великодушно прощено. Лиш нарадили виїхати з Посулля – не то на Амур'я, не то на Сиваші. Так живий же!.. Ще й дітей наплотив. А Дмитро Цвеник – не куркуль, не наш класовий ворог, біднячок, вічно стріляв закурити, добре вкривав хати очеретом під корешки, тільки страх який був хвалькуватий та скупий – так той з дубрівським Грицьком Підслизою... «топтали кіньми... свої своїх, щоб чужі й духу боялися». Як те робилося, ніхто б достеменно не знав (конюшню охороняли колючий дріт і варта), якби не свідок Василю Димський. Після того, як німці взяли полон під Оржицею, його з іншими гнали гоном до табору, а він у дорозі втік. Вірніше б сказати, його вкрали в конвоїрів наші молодичі, перевдягнувши Василю в спідницю. І жив він на хуторі. Але одного дня забрали Димського в конюшню (свої своїх – самоїди). І, як особливо небезпечного, прив'язали канатом за шию до жолоба. За кільце, як це звичайно в'язали повідками коней. В жолоби клали – прив'язаним і неприв'язаним – харч (буряки, ріпу, качани кукурудзи). Щоранку людей будили для перевірки (спали всі покотом на землі, зігрітій підпареним кінським гноєм та тілами). Через увесь прохід і назад потоптом ішли двоє коней з вершниками – Цвеник (не класовий ворог, а такий собі біднячок, вічно стріляв закурити і добре вкривав хати очеретом під корешок, тільки страх який був хвалькуватий та скупий) і дубрівський Підслиза. І простояв Василю на прив'язі цілу зиму. І став зарослий та худий – не пізнати. І погнали закайданеного сірому до цивілізованого рейху на каторгу...

А брали Василю до конюшні за одну єдину сподівану думку, що вкладалася в троє слів: «Коли наші прийдуть?» (Донесли свої паразити.)

- Ото щоб знав... - не то докором, не то наказовим проханням озвався до мене Карпо, запихаючи під шапку свій білий, як молоко, чуб, вже коли ми вийшли з конюшні. Аж тепер подивився на мене і, певно, вдоволений виразом моїх очей, пристояв поруч.

- Ви цього не можете забути, дядьку?

- Забути? Ти б цього... - на слові «хотів» Карпо знову затнувся. І так, видно, боляче, що не обзивався до мене всю дорогу.

Звичайно ж, я не хочу, щоб люди пам'ятали зло. Та інакше поміж ними поки що не ведеться. Вони радше його пам'ятають, ніж добро. «Будь що будь – всі вмираємо», - скажуть розсудливі. Але з такою мораллю я жити не хочу: навіщо тоді родитися? Все одно ж помреш. Велика різниця між людськими смертями – загинути в ситій байдужості чи вмерти за справу, якою гориш...

Біля млина, коли ми до нього повернулися, прилаштувавшись на ящиках, Василю Димський стругав рубанком почорнілу дошку. До крила вітряка стояла прив'язана коняка з візком. Прокіп сидів навколішки над ящиком, час від часу знаходив у ньому цвяхи і клав їх поруч. Я нишком підійшов, спинився в нього на виду і зробив довгу навмисну паузу – хотів змусити його заговорити першим. Перегодя він так і зробив:

- Сховаємо бабу Русю... Треба копати яму і обмити її тіло.

Лядовський дивився протяжно в мій бік, навіть кахикнув для уваги, ждучи чогось від мене. Його звістка про смерть баба Русі майже не вразила мого серця, бо в ньому весь день жило якесь тривожне передчуття, а він, може, сподівався, що я розплачуся, і був готовий розрадити. З цього на якусь часину між нами стало напружено до крику. Мені швидко затягло дух, і я вперше за останні два дні так надовго закашлявся. Прокіп видимо налякався приступу моєї задухи і гнав руками на мене вітер. Я ж так глибоко зайшовся, що, видно, посинів і, поточившись, упав з ніг, лежма рвучи на собі сорочку. В цю мить я навіть уявив свою смерть і чомусь нітрохи її не злякався, хоч за нормального стану думка про смерть мене завжди лякає. Мабуть, тому цього разу так зі мною не сталося, бо вмирав би в рідному закутку, на слідах моїх

пращурів, на ступнях своїх дідів і рідних. Дома, кажуть, і вмерти легше, ніж де-будь. І вмер би якраз у день мого народження. Дідові Лук'янові доля, мов зумисне, відчислила рівно сімдесят років, як один день, і помер він (аж порівнювати страшно), як мудрий грек Платон, у день свого народження, лиш не в тому ліжку, де народився, а в човні, як і бажав. Якби відали про такий співпадок суєвірні мокловодівці, вбачили б у цьому якесь знамення і шукали б високого пояснення чи подібної причини. Принаймні, пам'ятали б про це і згадували довго.

А коли мене попустило і я зникло підвівся з землі, переді мною на візку лежала баба Руся. «Треба копати яму і обмити її тіло», - нагадала мені її нерухомість. Копати яму, звичайно. Я міг, а обмити мертве тіло – ні. Тим паче, за звичаєм це в нас роблять жінки. Мене раптом осяйнула наївна, але приємна думка: мати б собі, як Людота, зерня справедливості. Наївна думка стала пекучим бажанням, і я машинально навіть доторкнув на долоні те місце, де, за казкою діда Лук'яна, мало зерня хоронитися. Доторкнув і несподівано відчув, що під пальцем і справді щось муляє. Під пальцем і водночас у самій глибині серця. Тепер я потер, як Людота, своє зернятко справедливості в долоні ще раз і ще, згадуючи мої бажання: «На моє хотіння, по своїй волі прийди-прилети, Оляно-Мріє»... «Прийди-прилети. Прийди-прилети...» Лиштвa першим помітив мої шепотіння і, запобігливо взявши за руку, повів од візка, певне, подумавши, що я з горя лишаюся глузду і вчиняю якусь нерозважливу молитву. А насправді серце моє росло на всі груди і, крім Оляни, нічого в світі не бажало. Передчуття, яким я довіряю, на весь голос казали, що й вона прагне побачення зі мною. І хай простить мене баба Руся, що мало думаю про похорон – перед тим як вона підійде до їх візка я хочу поцілувати Оляну. Я певен, що вона не заведе цього разу розмов про літературу. А то ми знову нічого с в о г о не поговоримо. І що вона знаходить в сьогodнішній літературі? Донедавна я перечитував десятки всяких книжок, не пам'ятаючи їх авторів. І всі попадались однакові:

геніально сонні й без ніякої спонуки. Як тлумачні словники. Жування принципів, що вже надто старі або ще не дозріли.

Тому перекинувся читати тільки розгромно критиковані. У них як свідчать рецензії офіційної преси, обов'язково є «анти» (якась «бунтарська» думка). Прочитати таку книжку рівно, що поговорити з суспільно звинуваченим. А це, погодьтесь, завжди цікаво... «Я ще, господи, можу в такий час думати про літературу, коли «треба... обмити її тіло». Власне, для цього я й кличу свою Оляну. Вона жінка, їй, за звичаєм, це й робити. А яму... сам викопую. Лиш би Прокіп показав де саме. Але він не показував, а, діставши лопату і ні словом ні до кого не обмовившись, ніби знав, що за ним і без цього підуть, почовгав великими черевиками по густій соковитій зелені, здійсмаючи за собою різнотравні запахи.

Я дуже добре знав, що Лядовський, хоч і наговорив Оляні, буцімто я «вольнодум і намагався пролізти в ряди капеерес», ставиться до мене з неприхованою симпатією. Завіщо – трудно здогадатися. Я ж до нього хилюся за якусь особливу якість, важко її назвати – все одно буде неточно. Це щось схоже на «діяльний спокій» - якщо поміж цими словами є логічна сув'язь. В ньому за будь-якого душевного стану повно енергії, як у приспаній насінині. З ним, приміром, безглуздо боротися «зброєю насильства»: не зменшується ні перед ким, кому-будь себе скаже. Принципові суперечки можна з Прокопом вирішувати або чесно, або на дуелі (шкода, що тепер немає дуелей – поменшало б підлоти). Я починаю розуміти Лядовського, лиш не знаю, чи зрозумію його засади до кінця. Дивує інше: як я почав вірувати в нього (в кого вірую, тому віддаюся – формула душі).

Прокіп не звелів мені, ядушному копати яму – тепер сам хекає, лиш під моїм наглядом. Рідкий пісок раз у раз осідає, стіни обвалюються, виступає осуговата вода. Малося б копати вище, на цупкішому ґрунті, так побачать люди, почнуть ремствувати: в Мокловодах хоронити вже невільно два роки. Може б, ми цього й не остерігалися (бригадир, як не є, тепер найстарший тут посадою), однаково мусимо тут копати: шукаючи бабу Русю, Лядовський

наткнувся на свіжу... могилу. Тепер ми знали, що в ній лежить дід Лук'ян (баба Руся, виходить, несла йому миску з якимсь варивом і невідомий напій у слоїку, щоб відбути тризну). То й вирішили: нехай лежать раби світу цього Лук'ян і Руся Шелеги поряд, в зарослій Журавлинці, в прадавній річищі Сули.

Стоячи край ями, я напустив на себе важність, пихато глянув зверху вниз на зігнутого Прокопа і хотів було йому виказати за наговор на мене, вольнодумного різночинця, Оляні, але тут же передумав.

- Хотів тебе просити...

Я зрадів нишком, що не здійснив свого недоречного наміру, і посміхнувся сам до себе з приємності: Лядовський хоче мене просити, я для нього щось та значу.

- Піди потруси ятері. Треба зварити їсти... Човен не примкнутий.

- Звичайно, треба, - не знати чому я раптом звеселів, стало смішно, як собаці після дрюка, і вголос безпричинно й глупо засміявся. – Тільки хто нам його зварить, - схаменула мене догадка.

- Кашу й дурень зварить, аби було з чого.

- Правда ваша. Іду.

Сула дихнула в обличчя свіжим запахом текучості, сирістю риби, лозою та розпареними дошками човнів. Біло дивилося здивоване світом розквітле латаття. Срібними стрепетами скидалася нагуляна риба. Потойбіч, на луках, що аж до Дніпра, до Складного острова, де й понині кукурікає світанками Сидора Охмали півень, бродить рухомими хмарками скотина: гульові нетелі, дійні корови, табуни коней. Пустотливі лошата встигають і пастисть, і погратись одне з одним. Я дивився то на скотину, що розповзалася по пасовиську, то на мляві води Сули, куди забрели вже ситі і, ремигаючи, дрімають. І сам, як заколисаний, віддаюся почуванням: несказанне, невимовне проникало в моє тіло і святими почуттями наповняло серце.

Попід берегом, за лататтям, з води ледь виглядали тички ятерів. Брѳохатися до них неповоротким, довгим човном проти бистрі буде

забарніше, ніж дістатися плавом. А надворі тихо, тепло і я без вагань скидав із себе одяг. Ласкаве сонце проникало в моє тіло, наповнювало його сяєвом, світлом, незборимим хотінням радіти, сміятися, жити. Спека скоро стала заледве стерпною. Я розбігся по рипливому піску і плюсь! У прохолодні бризки. Прямо з берега було глибоко, і я поплив «наввимашки», широко загібаючи під себе білу пружність. У воді мене щоразу поймає почуття первісності й безсмертя. Можливо, тому, що я закоханий в нескінченну її многість. А може. Через те, що вона і н ш а стихія. В ній мені й тепер так просторо й лагідно, що готовий хоч і назавжди переселитися в її чисте життя.

Я перевернувся на спину і наче опинився в колисці, наче вперше дійняв віру блаженству на землі. Те почування млостило мої сили, бистря заносила все далі й далі, і я перестаю дивитися в небо. Всім тілом пручнувся в течії і відчув себе сильнішим неї. Несподівано мені здалося, що я вічний і безсмертний, як вода, що я вже колись жив на цьому світі. І навіть блукав на ловах понад цими ж берегами, плив у довбанці рибалити, і риби було більше, ніж трави. Можливо, я був човнярем або митником на перевозі – цього певно не знаю, але певен, що вже колись жив на світі. Коли? Не пам'ятаю чітко, маю лиш невиразні, заплутані спомини про кожне те життя. А може й правда, що я живу вперше, мій перший раз і мій останній раз. І образи часів давноминулих збудила в пам'яті ця, інша стихія, її текучість, стримування, плин. Такі видіння приходять часто. З глибин душі спливає тоді смуток, по тілу розсвіається тривожність і утікає сон. Та я не ремствую. Нехай являються уяви як пам'ять життя чужих і невідомих мені одноплемінників, яких успадкував. Все може бути... «Але навіщо смакувати і так о нім вимірковувати?» «Думай, як думається, роби, як робиться, бо інакше на світі важко жити».

Мене з моїм розумуванням несло хтозна куди. Я стрепенувся всім тілом і, набачивши ятері, напруго завеслував обома руками. В них і справді була риба. З першого крилача я навмисне повипускав коропчуків, схожих на мідні п'ятаки, і, намилиувавшись, навіть зеленкувату хижу щучку, бо стало шкода

їхнього трепету. А тоді, піднімаючи решту (їх стояло повна затока), за кожен переживав, що виявиться порожнім, і не буде з чого варити поминальну юшку. В останньому на весь кулик розкапустилась витріщена черепаха. Хоч мені й не першина, та я до неї з насторогою. А то свисне, що у вухах трісне, що й оглухнеш, як було дякові Никифорчику, коли той варив таку саму в казані. Так і не витрусив, затопив ятір з нею – може, сама впливе або заллється зовсім.

Біля млина цим часом переміни: конячина з візком вже не прив'язана до крила, а підступаючи, попаски ходить по колу з бабою Русею, скушує вершки віниччя та молочаю. Звісивши ноги через полудрабок, сидить схилено – так, це вона, Оляна – тримаючи біле в руках, видно, зшиває на покійницю покрівець. Мене зморозило: на мить повірилось, що привели її сюди мої хотіння, мої містичні заклинання, моє зернятко справедливості. Василю вже не стругав потемнілої дошки, а сидів коло Прокопа навпочіпки над уже готовою труною – довга, вузька в ногах, широка в узголов'ї, вигнута, горбата кришка. Відколи на світі є труна? Скільки за віки все мінялось, інакшилось на всякі лади й види, а труна вберегла свою форму: довга, вузька в ногах, широка в узголов'ї, вигнута, горбата кришка... Геніальний винахід, вічний! Баба Руся, запнута не своєю хусткою, лежала в ній трохи боком, вгорнута в простираadlo – обмила Оляна її тіло. Тепер я добачив, що на всіх трьох нижніх крилах вітряка розвішено прання: біла полотняна сорочка з вишитими уставками, керсетка з фалдами, очіпок, дрібнокартатий підшальник, кашемірова спідниця, рясна, в сім пілок – Оляна попрала, сушить. Щоб відлітала бабуся у вирій чистою...

Прокіп спочатку тільки супився та прикашлював, а це вже сердиться вголос: труна вийшла коротша на цілу долоню, хоч Василю перед роботою двічі міряв бабу Русю? Що ж тепер? Не інакше. Як у ногах вирізати дошку. Кришку ж попустити довшу, щоб хоч звершу закривала ноги. Не може простити Прокіп наруги над покійницею, докоряє: «Отакий ти бецман, а допуття не вгоден нічого зробити. Жила непростого і вмерла тісно...» Василю

винувато мовчав і був збоку схожий на дорослу дитину, що раптом взулася не на ту ногу. Віддано вимощував у труні сіном та стружками. Прокіп розіслав поверх постелі писастого рушника – сірі, білі й червоні смужки по ньому. Оббивали нишком віко чорними кусками бавовняної матерії.

Поклали бабу Русю в труну, по-християнськи склали руки, вкрили покрівцем – і знесли на руках над свої голови: ми з Прокопом ішли попереду, Василю – за нами. Тихою ступою веде Оляна слідом конячину з візком. Лиштву послано за рушницею – Лядовський велів салютувати...

Це було прощання, безмовне, тихе, матері-природи з своєю дитиною.

Пливе над світом, пливе в маревну безповоротність баба Руся. Над нею останній вітер. Пахне свіжим соком трав. Їхнє буяння і посміх до м'якого сонця так не в'яжуться з нашим похороном, що мені якийсь час все здавалося маренням. Бабу Русю так високо не підносив на руках, мабуть, ніхто зроду. Хіба замолоду Лук'ян – він для неї, як земля, як сонце. Вона й померла не для того, щоб позбутися самої себе, а ради нього, щоб не томився самотністю. Це було останнє добро, яке вона ще могла зробити для свого Лук'яна. Все, що діялось навколо, вона ледь сприймала і зовсім не силкувалася щось збагнути, робила, що від неї вимагали та й тільки. Люди були для неї і зрозумілі й потрібні, і раділа вона їм, і допомагала, чим могла, служила, доки Лук'ян копав канала, в колгоспному патронаті (був він тоді в другій половині хати Лядовського, стоїть якраз посеред Малярки, біля пожежної каланчі). Одна доглядала дванадцятьох сиріт – варила їм, пекла, співала, розказувала замість казок людські сни, жаліючи, гладила чуби, спала поруч, - але любила людей якоюсь іншою любов'ю – просто відчувала їх як тепло, як дощ, як холод, як сонце. Дивилась на них, мов потерпіла на винуватця, ніби вони наслали на Лук'яна таку долю. З них же, з людей, вона лиш ту мала користь, що збирала їхні сни, щоб переповідати їх Лук'янові: він так пильно слухав, так їм довірявся, наче якомусь пророчому знаменню. А перегода угадували, переказували одне одному мов свої власні, як забуті казки, як пригадані легенди. Інакше кому цікаво, що людям видиться в снах? Доля? Прийдешнє?

Чи справеджена мрія? Що в тих видіннях бачать люди? Найчастіше – свої прагнення. І майже нічого од дійсного світу, хоч би він яким був прекрасним...

Жила собі людина і нема. Та вже ніколи й не буде. Хто ж тепер збиратиме людські сни? Та й хто тепер поцікавиться, що людям видиться? Добре хоч те, що померли, як того сама бажала – в о н а схоронила Лук'яна. Власними руками. Все робила сама. Лиш домовину змайстрував Лук'ян загодя. Ніхто не зна (вже й не знатиме), як одягала, примовляючи, як голосила, копала яму, несла (чи тягла волоком) труну, з ким опускала в яму... Лиш бачимо круто високу могилу, мов курган, з біло-білого піску.

Впускали бабу Русю не за звичаєм – не на полотні – на простиралах. Там їх і залишили. Карпо давав з дробовика салют. Вотвіт курликнули десь журавлі. Прокіп сказав прощання...

І накидали-наносили біло-білого піску, чистий, зернистий, мов затверділі сльози. І стала могила крутовисокою, мов курган. І зашуміли незнищенні трави, зашепталися, до землі до сирії припадаючи.

На току

Того ж дня я мав зайти на розмову до Лядовського. В балачках біля млина він настирливо закидав мені всякі надogaди на зразок: «Не забігай поперед... епохи в пекло», «Кинув би ти своє вільномисліє» і таке інше. В свою чергу я жадав до нього прискіпатись, коли це мені праглося «пролізти в ряди партії». Найдужче заїдало повзуче слово «пролізти». І хоч я вже точно знав, що Прокіп от іменно такого слова Олянї не говорив, а це плоди її фантазії, в чому вона й призналася на похороні баби Русі, все одно справа повертала на серйозне. І навіть те, що Лядовський обіцяє мене «встроїти в життя», ба, взяти на повне утримання як прийомного сина, не відводить мого твердого наміру «віч-на-віч зіткнутися» з його непослідовними поглядами. Тим паче, що я не збираюся міняти свій «бродяжний спосіб життя», рівно, як і «позбутися своєї душі і наживати нову», хоч таким чином напевне зміг би

легше досягти мети і мав би не «славу баламута, а видану в цупких палітурках книжку...»

Так думалося, і я поспішав, щоб спершу допомогти Прокопові навантажити підводи – на ніч він мусив скласти все своє хатнє й надвірнє, а вдосвіта рушити з ним на Мозолі, ближнє степове село, що за моря стане понадбережним. Якраз туди, за сім верст од хутора, випало переселятися першій бригаді. Все так би й сталося, як ми умовились, якби було піти понад Охмалівським печищем, поза глинищами, де Олександрина Жилиха вік робила цеглу людям на печі та комини, а я повернувся солонцями і, вже йдучи Маляркою, натрапив на колгоспний тік, де всяко – ціпами, кінною, а далі вже й паровою машиною молотила коноплі, просо, гречку, жито. Тік спочатку вистругували просто на твердому лопатами, а згодом товсто накладали загодя вальками. Тому й тепер на ньому нічого не росло. Лиш по колу, правильному, великому, розовіли побуджені сонячним теплом житинки. На своїх вершечках вони дружно підривають верхній, зашкарублий шар давучкої землі, і вона, потріскана, прорвана, ось-ось розсиплеться на дріб'язки, спаде вниз і дасть простір житинкам розвиватися. Трохи далі од току стояли плетені кошелі на підвалинах, довгі круглі ясла для худоби, сараї-сушарки, де й тепер висіла на найвищому риштуванні пересохла на лозяних глицях махорка, валялися порозклучувані насади, розвори, градили од плугів і всякий інший селянський реманент, колись так потрібен, а зараз – нежалкий, покинутий.

Саме на цьому току умовно «відбувалися» події мого першого, мені пам'ятного оповідання, яке я називав за своїм розумінням і за його об'єм (воно сягало за двадцять сторінок машинопису) повістю. Друкувати його не хотіли ні журнали, ні тим паче газета, бо «заголовок «Налигач» надто сумний і несучасний, не відображає нашої дійсності, не зве, не кличе, а цілить у минуле...» Я, тоді надто гаряча голова, не вірив своїм рецензентам, бо не розумів, як це можна писати несучасно. Щоб мати виробничий стаж для інституту, став завідувати Мокловодівським сільбудом, складав п'єси і

гуморески для клубних гуртків, а що сільбуд стояв за гони од колгоспного току, то в часи, коли ніхто до мене не з'являвся на репетицію, ходив «побалакати» до Антипа Лемішки, корінного мокловодівця, дотепного чоловіка середніх літ, сторожа току, вірніше б сказати, зерна на току. Ще заздалегідь, лиш люди прочули за переселення, безногий дядько Антип Лемішка намірився переїхати до сина в місто. Не знаю, як часто він бував у нього, але одного разу ми змовилися йти до асфальту разом...

На розвиднянні надворі похолодніло і стало швидко замерзати. Дорога розбилася струпуватою і шкорупкою, все щулилось, меншало і ніби вкривалося остами. Небо і те, щоб зігрітися, ворушило хмарами, згортало їх за пруг, де земля зіткнена з небосхилом, повагом піднімало свої блідорожеві повіки, мовби розплющувалось, щоб показати сонце.

Я не зводив очей з того чуда природи і, орієнтуючись на нього, силкувався іти прудкіше. Розмокла од дощів дорога ще чвакотіла, розповзалася під чобітьми, не даючи мені ходу. Тому я викарабкався з профіля на бровку і пошкорбав понад лісосмугою. Спішив, бо бажалося наздогнати дядька Антипа Лемішку. Він десь опередь мене, зовсім недалеко. Іде нешвидко, за кожним кроком приміряється, щоб не впасти, бо слизько, а він на дерев'янці. Якби спітніле листя не налипало до підошов та цв'юхкі прутики берестяка не билися по обличчі, - нехай би спітніла моя спина, але здогнав би його за будь-що, бо йти мені з ним було якраз треба: заневолив себе наміром писати з нього повість. А точніше, це була б книга про моє рідне село, а дядько Антип Лемішка – позитивним у ній героєм.

А що це й на взір показний, з просивою бородою чоловік, не діждавшись мене, вже подався на большак – не посумнівайтеся. Він щосуботи чи й так серед тижня бере свою улюблену кошовку з рогозу і йде шість кілометрів до асфальту, щоб звідти їхати автобусом чи попутною в Кременчук до сина. Ходить і ходить... Може, рік... може, три. А я пишу та й пишу про нього. І ще й кінця не бачу тому писанню.

Сам не відаю і не каже ніхто, чи є в мене талант писати книжки. Але іноді все тіло моє наливається чимсь таким могутнім і незрозумілим, що додає всі інші мої схоти й бажання і змушує впрягатися в слово.

Тепер я постійно за столом, як за верстатом. Творю нові поняття, новий спосіб мислення і відчуження, новий інтелектуальний вираз. І все вже я буцімто вмію і зумів би, але дуже мені не вистачає звичайних собі слів, щоб точно змалювати ними широку дядькову спину, за яку можна двом сховатися, гачкуваті пружинисті пальці, рідко чесану бороду, всім доступні розум і серце, очі – аж димлять, коли сердяться, товсті, затверділі брижі на щоках і лобі, трохи витерту, але цілком пристойну шапку з бобрику – нею міряє сливи-угорки, накладаючи з наспою, і тому всі пасажири купують саме в нього, коли виносить їх під рублену крамницю, де до дощів спиняється райцентрівський автобус. А на виторг набирає потім собі «Паміру»... Якби знаходились мені слова! Та щоб не проходили крізь мене, як крізь прохідний двір сотні інших, чужих мені людей, між якими губиться, тане до неокресленості прозора біла тінь з дядька Антипа Лемішки – хтозна відколи поселилася в моєму світі і живе то своїм власним життям, то одним зі мною... Думок у голову так багато понаскочується, стільки образів повстане, що ломлять моє тіло, видавлюють очі, стирають одне одного, затуманюють... тоді я зупиняю себе, виводжу з тієї жахітної орбіти – чи було, чи навиділось? Все поволі витікає з голови, розпливається – лиш болять по ньому глибокі вирви в мозку...

Тепер я знову йду на тік до дядька Антипа Лемішки, бо немає мені іншої ради. Я звик його заставати в одній і тій же позі: схилено сидить під парканом на збитому з обаполів помості, абияк захищеному од дощу, од вітру. Нога-дерев'янка, мов жерло гармати, застережливо націлена в обрій, а руки біля чогось несуетливо моняються – латають колгоспні мішки чи брезенти, в'яжуть мітли з берестняка або плетуть комусь ятері. Під ним товсто настелено злеглої соломи, з боків поміст обкинуто покоробленими березовими дошками, зверху – лопотючий на вітрі козирьок з толі.

Привітавшись, я мовчки сідаю поруч – перебираю прутики, намотую сукану втрое пряжу на глицю чи знаходжу якусь там іншу роботу – затягую нитку в голку – бо знаю, що наше мовчання може бути дуже довгим. Особливо, якщо на дядька Антипа Лемішку налягли спомини або він затівав німотну сварку з ними... з уявними ворогами, що кривдять світом і не дають жити, як хочеться.

Зате коли вже пуститься в балачку – милуйся ладом його думки, вбирай добірні простовирази. І скільки не ловлю його на слові, жоден раз не повториться, а ніби надточує попереднє. Донизує свіжу намистину, і разок барвистіє, повніє...

Цього разу, схоже, дядько Антип Лемішка аж не радий моєму приходові, хоч ще вчора повторював, що ми ніби один одному підшукалися – так йому гарно було зі мною. Щоб розірвати ніяковість, заговорити, я напружено шукаю перше слово. А на ум прийшло та й застряло прислів'я: з усіх боків гість красивий, але найкраща в нього спина... Проте я не спішу вилазити з сторожової будки і йти з облизнем додому, бо вираз дядька Антипа Лемішки здається мені сумним і знівеченим – може, сумнівами, а може, недосипаннями. Перегодя щось бовкнув, зазираючи йому в руки, а в відповідь зарипіло реміняччя на утятій нозі, зашелестіла солома – він пішов од мене.

Важко переступаючи, болісно ковляв, щокроку перехилявся вліво і ніби западав на один бік, але йшов... ходив і ходив кругом ворохів жита, підгортав його, поправляв брезенти, щось сам собі примовляючи. Темнота вже залягла всю околицю, засвітилися ліхтарі. На току вони звисали з кожного стовпа і під тарілчатими плафонами були схожі на великі жолуді. Освітлений дядько Антип Лемішка видавався на своїй тіні височенним, плечистим великаном, здатним, коли захоче, сягнути рукою аж понад верхів'я отих тополь, що, гострі, мов штилі, якими носять солону, стоять понад берегом, гойдають своє голе віття. Десь нижче, при самій воді, торохтить у ніч дрібнокаліберний двигунець. Йому часом не вистачає сили, і він захлинається, На току тьмяніє, стає ніби холодніше, але ненадовго:

Василик, племінник Лядовського, добавляє обертів, розганяє темряву... Отак повторюватиметься аж до розвидняння.

З-за причілка рвучко кинуло вітром, зашаруділо толлю. Пустився мокрий сніг з дощем.

Я вгорнувся в мішки і, затуливши спиною щілини, приплющив очі. Хотілося спати – і боявся заснути: додому треба. А очі злипаються. Ту ніч ходили у Воїнське виступати з концертом – то повернулися десь по той бік ночі. Постановив собі сю ніч виспатися. І на тік забіг на коротку часину. А буду, бачу, довше...

Десь цівкотіла вода, торготіло дошками. Пищали миші в кошелях, гуло в деревах, шарпало брезенти. Наді мною кружляли нерозбірливі голоси і звуки, колихалась хвилями річка, і крізь товщу білої води я навіть бачив табуни риб, зеленаве латаття, що затуляло мені очі... Звідкілясь дудонів мені просто в вуха м'який, як вата, знайомий голос дядька Антипа Лемішки. Його лиця мені не видно, він буцімто затулився моїми голубими зшитками, в яких я пишу, і я бачу лише затверділі брижі на лобі. Вони то ясніють, то незлостиво супляються...

Не дійти, мовляв, тобі заміру, не напишеш справедливості селянської, бо велика вона дуже – од землі і аж до неба... «Хоч би усі звізди з неба писарями стали, то й ще б мої гадки не переписали... «Коли я став не годен конюхувати, стерегли з Мандрикою пасіку ночами, А вдень – садок... Він двома нападами спить, а я – не можу. Перевели нас перегодя на тік. Побув з Мандрикою поки ночі подовшали та схолодали, а далі не хоче – ту пею їм пред'являє, що не зробили нам комірчину од дощу та холоду ховатися. Зостався я сам, як палець, всю осінь – моква та сквозняки... Перед самим уже Різдом приходить якомсь бригадир Прокіп Лядовський. Так і так, мовляв. Тебе, каже, голова в себе хоче бачити... Пішов. Вам ми добавляємо грошей за сторожу, бо ви ж самі... Приходьте завтра до касира. Приходив... То додали за дев'ятий, десятый і одинадцятий місяці ще по дванадцять. Правда,

касир дав тільки сорок, а ті мовби у дванадцятому. А ні – то з нового року неодмінно...

Вскорості взяли нашого голову у третє село. А в Мокловоди нового кинули... Пішов я у дванадцятому за грошима. Дістає касир з залізного сундука книгу. Оdkрив, поводив у ній пальцем, поводив – ага... На рахівниці цок-цок: Лемішка Антип, друга бригада – руб сорок дев'ять... Як же так, питаюся? Сорок жалування та двадцять надбавки... Очень просто, дядьку Антипе: новий голова наказав режимити... З вас удержали надбавку як перерасход... Хома завинив, а Ярему дубасять – так і виходить за цього владики.

Перестрів я тоді старого голову. Отаке й таке, жаліюсь. То нічого, каже. Якщо самі не доб'єтесь, надійдять пізніше. Це верстов з десять од нас – у Кулішівку, мене туди моя Маринка лікуватися водить. Знаюча баба об'явилася, всякі тілесні хвороби одліковує... В цей четвер, казала, не приходь, бо місяць на ущербі. А на той наявись... Дванадцять разів прийдеш – дванадцять карбованців принесеш...

Так той старий голова, значиться, каже, якщо самі не доб'єтесь, надійдете, мовляв, пізніше. А я такий, що не люблю докучати – так і не ходив до нього...

А пішов на тік, бо, переказом дочувся, хліб худоба топче, горобці паскудять... А комірчини таки немає. Притулюся до стіни, дощ чи вітер перестою, та й знову кружка по двору. Там зерно підмету, кошіль розпручався – залатаю. Або, коли держава купує, ночами возять – то наглядаю, щоб не розсипали... День і ніч... День і ніч... Як і на конюшні – Марина сюди й їсти носить. Поки був той комірник – за однією зерниною нахилялись, а за Терешка – акти на списування...

Або як нападуть коні... Не одіб'єшся. Всю ніч без прив'язі бродять. Поперестрибують через загін – і бродять... Кричу-кричу на тих сторожів. Гукаю-гукаю на Мандрику (він на ферму перейшов, там є хатина, топиться й

затишок) – гукаю-гукаю, кричу на все горло, та гуки мої хіба небо чує. Та Марина моя сполошиться, прийде... Вдвох і ганяємось до світу божого...

Буду, кажу йому, і я кидати, як Мандриці, не спорудять комірчини. А він тричі забожився, що досторожуйте, мовляв, бо зриваємо першу заповідь... Восени, каже, через нікольство було ніяк, а навесні зробимо. Тричі, сірома, забожився – я й повірив.

А тут лікарі як наполягли, щоб лягав на просвіту, бо таки з причини. Та перед цим днем щоб не їв нічого такого... щоб затору не було в кишках... вцідили з мене мочі вечірньої і вранішньої, щось над нею ворожать, в окуляр видивляють. Дали ліків у великих пляшечках і в менших, щоб навперемінки... А мені погіршало. До тієї хвороби, що в кишках, та інша прилучилася: в голову б'є, очі видавлює, памороки забиває, що дітей рідних лиця забуваю. Свій собака не впізнає, рве, мов чужого...

Перегодив я об животі дбати, згодився на сторожу, а собі думаю: кудись треба кидатись, бо роблюся на старість як не при своїм умі...

Одні кажуть: це тобі од війни. Що неоднократно ранило... Хіба я сам воював і мене одного в селі ранило? Інших наскрізно кулі пробивали... в мене тільки до ближньої кістки...

Вже якось на чужині поснули вдосвіта в одкритих окопах... третій день підряд задощило – не вдержишся од змори. І тільки склепив очі – сниться, що я без обох ніг. Що вони ніби лежать, одчеплені, збоку... Аж жахнуло мене з криком. Пробую ворухити пальцями – як не мої. Розтулив очі, мацаю, а воно-таки ноги цілі... Тільки онучі в розмоклі підшви повмерзали: вдосвіта після дощу мороз такий ударив, що й люди в землю повмерзали... Я зразу-таки помітив, що ноги мої потовщали і лискучими стали. Як тільки санітарка халяви розрізала – зразу й помітив... вмостили мене на стіл – та раз, чую, пиляє, та й другий... Схоже, що не вгадала, поки одпилювати... Слабого спершу заморять, а тоді вже пиляють. А мене...

Чого ти, запитує, не стогнеш? А чи воно полегшає, коли стогнатиму... Терплю мовчки. Що хоч зі мною роби – терплю. Ото я такий...

Другі кажуть, що то в тебе од старості, од застою крові. Може... Бо оце читаю, читаю... про зобов'язання... про майбутнє... Лиш починаю дотямкувати, що воно та куди – глип! Як у вікно глянути – забувся. Все гепсом випало з голови, як і не читав... З Терешком в одну осінь бралися в солдати, то він ще не забува. На засідання в галстуку ходить... сякається в носовичок... бачу, ввечері випиває, а то й двічі... Отам попервах головував, а після Сталіна – в коморі... Мені в Сибіру дерев'янку приміряють, а він з возом одежі з війни приїхав. Таке не кожному й присниться...

А треті кажуть, од дурного, мовляв, життя і люди дуріють... Спом'яни, чи хоч раз ти на віку виспався в постелі... Як не в окопі, то в жолобі. День і ніч, день і ніч... Як же ти ляжеш, коли на току хліб лежить некрито?.. А Мандричині коні по ньому топчуться... Горобці хмарою нападають, розносять. Терешко не нахиляється підмести... Ось тільки хліб заберуть... тільки вивезуть – отоді вже ляжу. За всі рази висплюся. Ще й як висплюся... На всі боки!..

Трудно сказати, скільки я продрімав і чи за цей час навідувався до мене дядько Антип Лемішка, але довше не лежалось: зробилося так холодно, що тіло мені стерпло, і я розплющився. Вітер шарпав обважніле гілля, що взялося кригою, розхилив понадбережні лози, що підступали аж до кошелів, з посвистом пронизував сторожеву будку і навіть крізь мішки й куфайку діставав моїх кісток.

В мокрій темнині – десь у небі і десь на землі – навпомацки стугоніли мотори. Звуки то наближалися, то гасли, тушені вітром. Ще не кругом обляглися. То там то сям з дрібних вікон падали на призьби сопливі промінці червонуватого світла керосинок і виривали на тлі пільми бліді проломини.

Я пошукав поглядом нашу хату, але її звідси зовсім не видно – заступала дядькова Антипа Лемішки та його загустілий вишняк, уплетений хмелем, якого вже не збирають, та дерезою. Блимаючи «паміриною», він і досі тупцяв по току – придавлював цеглинням брезенти, щоб не закопилувало, обкладав береги житніх ворохів дошками. Але втома, певне, валяла його з ніг, і він

повільною ступою, весь у дощі, закрижанілий, приволікся до мене. Поставив збоку мітлу. Стряхнувшись, протиснувся в сторожку на поміст.

- Тобі тут добре?

- Краще й не треба.

- Та воно й по тобі видно, - посміхнувся і, ніби оправдуючись на холод, провадив далі: - Поки з тим обладився, інше діло виникло... Хто це там тиняє понад берегом, думаю? Виходить, моя Марина. Обмарило її чи водило – не втрапить до мене... Хотіла облазами, понад затокою, а забрела в дерезняки... Візьми он кухоль на гвіздку, - показав мені за плечі, на протилежну стіну халабуди, а сам дістає з-за пояса... термоса. Од сина, подумав я. – Наливай та випий. Марина принесла. Ще й теплий.

Я зігрівся напоєм з відварених вишневих прутиків.

- В сина побували? – показую очима на термос.

Як не розчув, мовчки похнюпився – ні...

Вже пора було мені й перепора додому, і я зашамотався, заспішив, гаргузячи мішки з себе в куток.

- Ти б, може, не йшов, - стягає з голови дядько Антип Лемішка промоклу накидку, моститься нею затуляти щілинка за моєю зігнутою спиною і тулиться бородою до лоба. – Набридає самому, - моняє потерту пачку «Паміру», ловить, ловить – ніяк не візьме цигарку своїми заляканими пальцями.

- Ідіть спати, - кажу я несподівано й для самого себе. – Серед білого дня не ляжете, а то виспитесь на завтра... Я сам посторожую... Ідіть, їй-богу, йдіть, - щиро повторюю своє рішення; ловлю очима очі дядька Антипа Лемішки, бо він розгублено дивиться собі під ноги, потім протяжно – на мене і крутить головою: не піду, мовляв, не треба. «Як же так можна? Жартуєш?» - допитується вся його насторожено застигла постать. Мене, кажу тобі, ніколи зроду не підміняли – навпаки, ось уже скільки роблю за двох... Ніхто не зжалювався наді мною – ні тоді, коли руки все могли і аж вигравали в роботі,

ні ниньки... як уже того часу й не дочуєшся. Не треба й тобі заступатися: ще росте робота в моїх руках...

- Не бійтеся, я все догляну... І коней Мандричиних прожену... брезенти дошками та цеглинням попридавлюю... увесь тік на ранок підмету...

- А я тобі слив... або коробку борошна за те, - розчулений, все ще не йме віри, нібито й не можна повірити таким словам. А очима дістає мені аж до самого серця... Ну дитина тобі та й годі, яку щойно погладили по голівці, але далі не відає, що робитимуть з нею...

Хвилину перегодом розсудливо доводив, що його, мовляв, робота не згірша служби доглядача маяка, якому аж ніколи не можна гаснути, бо тобі багато кораблів і людей зіб'ються з курсу, загублять орієнтир. Я не здивувався цій гарній аналогії, бо його щоденне, тривале безсоння часом видить ще дивніше, іноді, здавалось би, зовсім неймовірне, але породжене життєвим глуздом.

Було вже дядько Антип Лемішка, згоджений, зійшов геть за тік, за межу світла, та саме в цю мить Василик зачхав своїм моторцем і на якусь часину ліхтарі стали пригасати. Цієї дрібниці було досить, щоб дядькові засумніватися, і він повернувся, притупцяв у свою халабуду, на свій поміст, товсто засланий злеглою соломою, ніби це й справді були не три докупі збитих березові дошки, а капітанський місток особливого корабля, якого не виведуть на маяк більш нічиї руки. Зітхаючи, він сидить біля мене, ніби випрошує пощади – не відсилати його з току, не відбирати з очей хліба – вони без нього все одно не заснуть, будуть боліти, тиснуті думками аж до білого дня. Коли од серця одлягали сумніви, підводив голову і, з усього видно, збирався щось казати. Гострий його кадик вже човником ходив по горлянці, як тоді, коли людина ковтає або хоче, готує себе закричати. Проте він не зронив ні звуку, а, глибоко вдихнувши на дорогу, повагом посунувся з помосту, тягнучи за собою віхті злеглої соломи...

Стуки дерев'янки ще якийсь час падали в непроглядну пітьму, наче хотіли попробувати в ній хоч малі просвітлини, а тоді стихли. Кудись

повівся вітер. Може, заліг наврем'я перед тим, як вивернутись, щоб бурхати з іншого краю. Уляглися лози, втихомирилась нагойдана левада. Тепер вона була схожа на гурт зморених людей, що насторожено приміряються або вигадують зручний момент зійти на тік, на цей острівець теплого світла, та нагрітись в ньому.

Ніч здавалася порожньою, без запахів, без кольорів, без звуків, і нецікавою для спостережень. Я лежу на помості, очима в стелину, і бентежно шукаю обірвані нитки од привидженого про дядька Антипа Лемішку, щоб їх приторочити та й далі ткати сувій задуманого полотна. Товчу в умі, наче лядою верстата, ганяю думку, мов човника з пряжею, а воно не тчеться, не влягається. Виходить щось рідке й діряве... замарне пручаюся в полоні невираженості і вкотре сам собі свідчу, як багато не вмю і скільки не можу, не смю...

Ганяюсь, трачусь – наново сную. Перебираю пряжу, наче струни, приглядаюся до піткання, шукаю засуканої нитки, що тягне, ріже, не влягається в основу – хочу полотна тонкого, рівного.

Темрява заснічує мій зір липкою поволокою і, прикриваючи м'якою тишею, розслаблює тіло, тисне до злеглої соломи, і я потрапляю в чийсь невидимі теплі обійми. Щоб не заснути, розбуркую в голові фантазії, але ніяк не зможу собою зволодати, як ніби урвалися в мені всі линви керування.

Дрімливці здолали, я вже невзмосі з ними спинчатися, бо вони здаються мені реальнішими, ніж оця чорна, як смола, ніч, ніж усе, що довкола.

Я лише чую, як мої думки підглядають чийсь знайомі чіпкі очі, мене підправляють чийсь голоси. Вони, певне, розуміються на моїх думках і почуваннях, та мені до цього аж ніякісінького діла. Я радий, що знайшов загублені нитки в навої, присукую їх до основи – тепер можна ткати полотно далі. Ткати зірко, причіпливо, як учила мене мати...

... Через плече я побачив руки дядька Антипа Лемішки, великі, в повидиманих жилах, певне, дужі без міри, але тихі, з ласкою. Ними він набирає повну пригорщу зерен і, ніби й не помічаючи їх, довго сидить

мовчки... вони всотузовують дерев'янку... вони робили мости і переправи на Дунаї, на Віслі, на Одрі... їх навчали стріляти, самі навчилися голубити дитячу голівку... Як би їх навчити говорити!.. Відхилившись, дивлюся в широченну спину, за якою можна двом сховатися, в дрімучу, рідко чесану потилицю, на схилені в спокої богатырські плечі, І, нітрохи не дивуючись, мовби ждано відчуваю, навіть починаю усвідомлювати, що з ним і при ньому зір мій і чуття гострішають, мені вдається робити і в собі і в цілому світі бодай мізерні, але свої відкриття. Не вмю дати ймення, урозкміти їх аж до виразу, бо гасають вони по мені в духові, в кров і даються до відчужань лиш на короткі сеанси, але це вже либонь зав'язь, може, сподіване зародження або внутрішнє уздріння ідеалу. Ідеалу остаточно істинного, за якого мій розум запанує безроздільно й в усьому, стане вище моїх багатств і моїх посад...

Приклав йому руку до плеча – тепер він опам'ятався, почув мене. Зводить величаву голову, дивиться у вікно і не то до мене, не то до своєї думки променево посміхається. Стає он як далеко його видно: дядько Антип Лемішка сміється нечасто, і тому цей несподіваний посміх мовби повертає йому молоді літа, просвічує його наскрізь.

- Ми з Мариною – дай бог кожному... За все життя одне одному накриво слова не сказали... Та ти сунься аж на покуття – звичайніше буде...

А то таки правда, бо й Марина чула, що моря в нас не буде. Передумали... Все розорють під коноплі. З конопель буцімто зиск більший. Лица вдосталь буде. Чи на мішок, чи на ливну... А на Самуциному озері курорти помістять. Ніяких ліків не треба – дерева та трави (а річок скільки!) – от і даватимуть людям здоров'я... Мокловоди вироблятимуть здоров'я – оце тобі й Мокловоди! А на луках худоби розведемо нелічено – масла, сметани і птицям настачимо... Тому й не робитимуть моря – стоячі води, як не гоноби, а переходять в мочарі та в багна. Якби й не робили... Тут я мав... тут я мав... ноги, молоді, сягністі. І бігав ними так швидко, що й слідів на піску не лишалося... Потомственна оселя, вважай, та ж кріпость... У ній людина од усяких бід і стихійностей ховається... з неї і ніжностей і доброти

набирається... голосів начується, кольорів набачиться... За неї готова і терпіти, і недоспати і... смерть за неї прийме.

Поставили б з Мариною нову хату. У цій – бачиш? То що тісно, а то ще й вода он там коло причілка виступає: стоїть низько. Каміння є, цегли одроблю. На цемент гроші знайдуться – за ногу дають та за тік знову добавили... Отуди б її, повище... На дідівське печище. Щоб сонце в ній сходило, в ній і заходило... Пригощайся, не погордуй. Чим багаті – все на столі... Давай вип'ємо ще з медом...

Нав'язався сп'яну та й нав'язався Терешко – мовляв, тобі ж Славу дали, що ходив ув атаку, то розкажи, що воно таке. Чув од одного, що перед цим людям дають випити, вони робляться не при своїм умі і пруть, як помраченні... Дурний ти з своїм «одним». Що я тобі розкажу про війну. Конешно, людина стеряється, але при своїм умі... На війні, як і на роботі – втомлюєшся, голоднієш і хочеться спочинку. Тільки там не сядеш, коли здумається... горієнтуйся в ситуації – ото тобі й атака. Головне, назад не оглядайся, бо страшно робиться.

Увійшли ми в Румунію – голь нещадима. Воно – цигани, а дороги з каміння. Тільки обочини запуснені – дурман та щиріця. Непідкована коняка півдня йде, а далі – на коліна падає: ноги до крові розбиває... Всяке бачив, а от щоб краще – не доводилось... То, вважай, своє, рідне. А то – не наше...

На Дунаї шарварок зчинився, міст наплавний завалили... Мені в попереці пече, як свічками, а тут випадає пливти до проломини, латати зіви. Танкам не ждється – гарцюють, на той бік рвуться... Я – сюди, я – туди, струмента зібрав, роздягатися для плавби готовий, бо на світанок повернуло, а його нема... Як у воду впав мій помічник... То згодом об'явився під Кюстріном. Вздовж фронту мотався, перебував... Що вже йому було за самовольство – не скажу, а зіви сам полагодив, бо танкам не ждалося... Та й тим, що на той бік прорвалися, вже скрутно стало... Ти й не допив? А чого ти? Зібрався йти? Я вийду за тобою... Не минай хати, заходь...

... Так я й не наздогнав свого дядька Антипа Лемішку. Іде за кожним кроком приміряється, а сягнуто. Моя дорога ось-ось кінчається, а його не видно... Перед отією аркою з гаслом, що оддалеки схоже на перекошені одвірки, дорога розбіжиться на стежечки й протопти, що впадуть у під'їзди, в силосні ями, в корита, в ясла... А далі і їх не стане – ні стежечок, ні протоптів. Залишиться густа мішанина ратиць, копит, коліс та гумових підшов.

Перейшовши фермівське подвір'я, я швидко опинився біля магазину. Він ніби завис над самісіньким обривом і широкими вікнами дивиться вниз, на асфальт, на твердий кременчуцький шлях. Заради свіжого пейзажу я пристояв на вітряній крутизні. Звідси так багато видно простору, що з мене враз зійшла дорожня втома. Мій погляд витав у легкій просині і поволі звикав до нових, ще не роздивлених близин і далечей. Світу переді мною – на сто днів ходьби. Він кінчався за десятками кілометрів, але його можна було осягнути одним поглядом.

З-за лінії горизонту, прогортаючи променями студені хмари, натужиться зродитися оранжевий клубок сонця. Воно вже ковзнуло по мені, світнуло на широку рівнину, упорошену снігом, - і там спалахнули колючими голками міради білих іскор.

Я спустився по крутих скіпцях. Обминаючи купи гравію та піску, що лежали на обочині понад шляхом, пройшов під гору ступнів двісті і зупинився біля придорожнього стовпа. Крізь ранкову сизість мені просікся силует людини. Вона стояла по мою сторону асфальту і настирливо голосувала. Шофери не зупинялися. Застережливо сигналячи, мчали собі далі. Та чоловік не опускав руки навіть тоді, коли на шляху не ставало автомашин зовсім.

З півдороги я впізнавав у тій людині дядька Антипа Лемішку. Вчора звечора ми з ним змовлялися іти разом на большак: я – стрічати сестру-студентку, а він – їхати до сина в місто... Але дядько Антип Лемішка мене чомусь не підждав. Оці свої поїздки в місто він давно ховає в мовчанці,

ніколи й словом про них не заїкається. А по хуторі ходять слухи: не буває Антип Лемішка у свого сина. Не буває відтоді, як невістка не визнала його за нормального. Ото постоїть-постоїть над шляхом та з тим і додому.

Якось восени, коли вже викопали і пожнивні картоплі, дядько Антип Лемішка навідбирав клунок кращої і подався з ним до Кременчука. Не знати, як йому велося в дорозі, як довго шукав поміж одноликими домами синову квартиру, але таки добився тих гостей і навіть трохи пожив у місті.

Того ж дня вийшов прокволисто на тротуар. Було сторопів од суєти і незнайомості, сторонився кожного прохожого, бо не знаходив, де стати, щоб спалити свою давучку «памірину». Пристояв біля гурту людей, підкурив-таки цигарку, як на нього нахлинула товпа, затиснула, понесла до великої вікнастої машини, що, пригальмовуючи, зупинялася. Люди тіснили його під колеса, він не міг навіть ворухнути рукою, щоб дістати цигарку з рота, і вже потерпав за себе, за живу ногу, за наваксений черевик, по якому нещадно топталися.

Тролейбус від'їхав, стало вільно, і дядько Антип Лемішка відшукав свою потоптану «памірину», обтер рукавом черевика і пішов протилежно, милуючись, яка гладенька та рівна вулиця і як би було гарно, бо зовсім нетрусько, возити по ній хліб чи солону. Його ще не раз наздоганяли тролейбуси, розчиняли дверцята, але те було по той бік асфальту і нітрохи не зваблювало дядька Антипа Лемішку. Спочатку він ішов згорблено, за звичкою опасаючись ступити в багно чи виямок, але їх не траплялося, тому згодом випрямився, смакуючи догадкою: в селі, певне, люди од того швидко й горбатіють, що весь вік ходять зігнуто, бо мусять щомиті дивитися собі під ноги.

Випрямився, і перегода йому стало сміливіше навіть, ніж у селі. Ніхто на нього не звертав уваги і не допитувався, чому цей чоловік, в пожмакані сорочці, ходить без діла, дивиться на крани, зазирає в кіоски, зупиняється, щоб прочитати розіп'ятого поміж стовпами лозунга або табличку, де будуть, скільки можна вихиляється у спині, дере голову на височенний комин

електростанції, по якому лазять люди і, либонь, його латають чи підвищують, щоб була в печі краща тяга. Йшов і йшов під гору, поки набридли ці розглядини, цей несільський пейзаж. Забажалося мокловодівської тиші, такого місця, де немає поспіху, суєти, ні цього розпареного асфальту, ні чаду, од якого морочиться голова і стукає в вуха.

Завернув за невисокий дім, і там справді було тихо, аж сонливо, і навіть пахло силосом. За парканом росли кущі, цвіли високі мальви. Тут зовсім не було великих будинків, а стояли рядком такі ж, як на селі, - з верандами, з курми та собаками. Тільки їм тут було тіснувато, вони ніби відступили на саму окраїну, тиснуті новими, високими. Над дворами густо снувалися дроти, і небо крізь них здавалося несправжнім. Було б, авжеж, краще для очей, якби зібрати в жмут все плетево проводів і ривком зірвати, вивільнити небо для зору. На це, звичайно ж, не вистачить ні в кого сили. Та й навіщо його рвати, коли он далі зовсім просторо. Йди та й дивись.

І він зійшов на піскуватий косогір, щоб поправити реміняччя біля дерев'янки, що муляла. Запалив «памірину», пристояв у холодку під парканом. Сигналячи, з-за глухого повороту висунулись два грузовики – і тут знайшли! В обох машин борти високо обриштовані. Вони завернули ще раз і, не спиняючись, поховалися за цегляною стіною. Дядько Антип Лемішка придивився і тепер набачив у стіні неширокі ворота і хвіртку, над якою чорніла скляна табличка. Машини з обриштованими кузовами зупинилися, бо їх перепинив чоловік у форменній одежі. Коли порахував бузимків, що стояли по четверо на машині, дозволив їхати за стіну, до обори. Дядька Антипа Лемішки він не перепиняв, і той зацікавлено пошкабуртав слідом за автомашинами, кинувши погляд на табличку «М'ясокомбінат».

Перед загорожею зупинився, подивований цілою чередою скотини, що, мов стирлована, купчилася в тісному оцарку. Поміж худобою вешталася двоє в чорних халатах.

Простягнутою рукою вони приманювали довірливих, відлучали їх од гурту, притирловуючи в закут. Половлених злигували попарно, гнали потім

до дощатої будки, продовженої дерев'яним коридором, що вів у бойню. Розжахана худоба одуріло лізла одне на одне, випихаючи з-поміж себе слабших тим двом в чорних халатах, що простягнутими долонями приманювали довірливих налігати.

Авжеж, ті двоє не впоралися з однією – гуленька невеличка корівка (така була в дядька Антипа Лемішки) вирвалась, кинулась на загорожу і, здолавши її, впала на коліна. Схопилася і тепер тікає, куди очі стоять. Мабуть, в останню мить набачивши людину, тицьнулась, мовби різко гальмована, перед самим дядьком Антипом Лемішко, а він з бентежності простяг їй руку. Втікачка не звернула на неї уваги, уривчасто хекаючи, витрішкувато дивилася на нього червоними, як натертими очима і дрібно здригувалась тілом. З ласкою доторкнувся до мокрої шиї, та вона вжахнулася. Задкуючи, кинулась од нього. Саме в цю мить, наче з потайної засідки, вихопилось двоє в чорних халатах і з обох боків ухопилися за роги. Звично вивернули голову, запетлювали і, шмагаючи налігачем, потягли до будки. Дядько Антип Лемішка несміло підступав за ними, щось гукав, але двоє не оглядалися. Він затупцяв дрібніше, легко заносючи дерев'янку, потім застрибав що було сили – ось-ось наздожене, щось вимовить, але скоріше, ніж думалось, перед ним захряпнулись двері будки, і він схаменувся... На землі, перед самим порогом, лежав петлею шматок вірьовки, схожий на линьку гадюки. Аж побоявся брати. Лиш придивившись, нахилився. Такісіньким налігував свою гуленьку...

Потім ще ходив туди з налігачем, хтозна чому й на що сподіваючись. Якогось дня його не впустили. Тоді він пробрався крізь проломину в стіні. Чоловік у форменній одежі затримав «підозрілого» і кудись довго телефонував. Нарешті в присутності понятих – двох у чорних халатах – зняв допит: хто такий, де живеш, чому без паспорта, з якою метою «влязав на територію м'ясокомбінату», сімейний стан, рік, місяць і число народження, місце роботи, якими мовами володієш...

А ще через день подзвонили з відділення до сина на квартиру. Того ж дня під галас обуреної невістки («Ненормальний: з налигачем ходить по городу!...») дядько Антип Лемішка поїхав з гостей...

Я підійшов до нього, привітався. Пристоявши, повторив «Доброго ранку», та він і тепер не звертав до мене уваги. Трохи поступився і дав, як посторонньому, стати біля себе на сухішому продовжував «голосувати». На руках не було рукавиць, одягнений в зеленкуватому плащі з стійкої парусини, нашвидко підперезаний. Біля живої ноги стояла пом'ята рогозяна кошовка. В ній накладено аж під вуха. Зверху лежав недбало загорнутий у білу полотнину окраєць лавушнього хліба, з кутка виглядала шийка заткнутої пляшки, либонь, з олією та жовтів скрутень паперів, перев'язаний рубцем з одежини. Біля неживої ноги лежав, мов товста жила, обривок повузлованого налигача. Він зв'язує ним кошовку чи й дві, щоб нести їх наперебаса. А ще ходив з ним на порізаний коліями вигін, куди виводив у череду ранками і забирав звідти ввечері свою гуленьку. Ходив за звичкою і простягнутою рукою приманював налигати... не свою корову.

Тепер уже часто не доходив до вигону, а сідав біля колгоспної контори на товстому засованому ослоні і затято димів «Паміром». Сторожка Хвинька сердито шкребла сапою товсті натопти грязюки, мела їх деркачем аж за дошку показників, вписану крейдою, і голосно сварила всіх мужчин в особі дядька Антипа Лемішки. Він не осварювався на ті докори, хіба вже як вона сховається за дверима прихожої, прокаже вслід: «Твій покійняк димів ще дужче...» А сам допалював, що було в коробці, і йшов тоді разом з чередою обідати...

Я кашлянув для уваги, і дядько Антип Лемішка оглянувся. Окинув мене неуважним поглядом, кивнув головою. Я встиг помітити в нього попід очима синюваті смуги, товсті набряклі повіки, і мене вшпилила досадна здогадка, що й сьогодні дядько Антип Лемішка невиспаний...

Сніг падав і падав на руку, на голову, і дядько Антип Лемішка наче підростав, наче вивищувався, набираючи вигляду дивовижного білого

пам'ятника, який, зливаючись з білим мороком, виростав до безмежжя, єднав землю з небом. Вже навіяло замету рівно з кошовкою, пригорнуло олію, папери, а він не опускав піднятої руки, випрошував нею уваги – мусить їхати до сина в місто, він у нього «дохтур» і, може, вилікує од забудькуватості, од застою крові...

Таки за годину біля нас зупинився легковик, лискучий, як ворон, приземкуватий. З кабіни висунувся чоловік, теж лискучий, приземкуватий, а з ним вихопились ритми якоїсь нетутешньої музики. Сполошившись, дядько Антип Лемішка першим потупцяв до відкритих дверцят. Суне в кабіну кошовку, приміряється ступити живою ногою на підніжок. Лискучий, приземкуватий чоловік щось заперечив не по-нашому, і дядько Антип Лемішка нездивовано одступився. Легковик рвонув з місця, аж полетіло з-під коліс.

- Ажи не наші? – тицьнув рукою вслід автомобілеві.

Я промовчав.

Кошовка лежала боком, а дядько Антип Лемішка аж тепер здивований, шукав очима того легковика і, того не помічаючи, байдуже топтався дерев'янкою по своїй кошовці. На часі набачив біля живої ноги пляшку з олією, гостинець синові, і, відставивши вбік неживу ногу, схожу на жерло гармати, тепер повзає довкола, визбирує розкидані довідки, історію хвороби, нагородні листи, жалувані грамоти. Біля смугастого придорожнього стовпа нагледів у колії окраєць хліба. Приліг біля нього, видзьобує по крихті, а зібравши до дрібного, зав'язав у полотнину вузлом...

Втомлений жданням, весь усніжено забуркований, присів на піску, прихилившись до придорожнього стовпа. Підтягнув до себе пом'яту кошовку, заходився в ній ретельно порпатися.

Я раз-по-раз вибігав на шосе, вимогливо жестикулював руками, показуючи на дядька Антипа Лемішку, що скоцюрблено сидів над шляхом. Автомобілі мчали повз самісінькі ноги, оббризкуючись таловицею, але ніякий не зупинявся. Я не хотів утратити надії і продовжував голосувати.

Коли перегода оглянувся на дядька Антипа Лемішку, було злякався його заплющених очей, оквислої голови. Підбіг. Нахилившись, прислухався. Він, глибоко дихаючи, солодко спав. Я дивився на нього, знеможеного, і радів, що він спить. Повірив, що відпочиває, і мені полегшало...

«Ось із току заберуть хліб – тоді й висплюся. Ще й як висплюся!..» - майнуло в голові та й полетіло аж у Мокловоди на тік.

Кульмінація

Я ніяк не викажу (мабуть, і в десятих товстих книжках) палкої відданості своєму рідному Посуллю. Писати його портрет мені вистачить, поки й світитимуть мені очі, бо ніде не зможу бачити гарнішого місця. Все в ньому свіже, молоде, радісне. Але треба поспішати, бо відчувається навіть самому, що терпець мого читача починає рватися, і він питає: «Скільки можна? Та чи тільки й світу, що в вікні?» А декому не терпиться кинути читання ще й через часті ліричні відхилення та вставки, які, проте, сталися (ще й стануться двічі) не з мого професійного «нечуття міри», але з тієї ж таки любові, що здатна засліпити кожного, - найдрібніша деталь з життя Мокловодів і хутірських людей видається мені важливою, саме тією, яку «автор (скаже дотошний критик) якраз і не помітив». Або інший, «аналітичніший»: «На жаль, книга... рихла сюжетом і не відзначається композиційною стрункістю. Розвиток дії стримує невинуватана ряснота деталей...» За ними (за деталями) я б не старався (собі на втіху) зводити кінці з кінцями, а писав, як і скільки писалося. Одна, правда твоя читачу, всьому є межа – терпінню, законові, думці, хоч на моїх очах залишається ще дуже багато невикористаних деталей і дрібниць, які роблять на душі жалісливо, а в думках – розколот.

Прискіпливий розум давненько збагнув, чого домагається автор – аби головною дійовою особою цієї книжки неодмінно став Прокіп Лядовський. З цього ніхто й не робить секрету, Але чому саме Лядовський? Щоб для всіх було переконливо, пояснити трудно. Але беззастережно погодьмося, що сама посада бригадирства (на ній чоловік все життя) гідна серйозного, чіпкого

розуму. Я не раз бачив Прокопа в дії, знаю, якого любить вола чи бога, як поводить ся з природою й людьми. Дивився зблизька йому в очі, в лице, дослухався мови, пісні. І по тому, якого кольору в нього голос, яким способом вимовляє думку, виражає почуття, дійшов згоди з висновками, що Прокіп заслуговує на повну довіру вести головну дію цієї книжки. Він дає себе пізнавати, як дитина, - при своїх іграх і плачах, при здоров'ї і при своїх немочах, в самотності і між людьми. Ще ніколи й не ховається ні за близькими намірами, ні за потаємними сподіваннями. Він такого первісного (натурального) способу людина, що одному (цивілізованому) не змалювати з нього правдивого образу. Тим більше, що авторові зовсім невідомі його пристрасті, якими (чистими й нечистими) кипить світ, його погляди на крутість й пристосуванців, невідомі також його «плотське» життя, любовні (справжні чи фіктивні) стосунки, віра, що він визнає основою нашого буття, як діходить мети і узгоджує себе з обставинами, освоює середовище, а з цим і інші нефізичні якості та вміння...

Можу повторити лише те, що сказав би про Лядовського кожен з нашого хутора: «Прокіп – рушійна сила мокловодівського життя». А Василю Димський, людина моральна, чіткої ідеологічної платформи, без вагань твердить: «Прокіп – справжній більшовик, хоч, проте, й не ангел, як і кожен громадянин в «неангельському» суспільстві». Всі ми «залежимо від життєвих умов», бо всі ми «під тиском навколишнього середовища, яке не буває (ніколи не може бути) стерильним, безплідним від організмів, здатних спричиняти зараження» (Оляна Кабачківна, студентка держуніверситету, без п'яти хвилин дипломована журналістка). «Всі ми замінені в цьому світі» (батько Антонівський).

В слові «більшовик» Василю має на оці передусім не політичне його забарвлення з одна тисяча дев'ятсот третього року, коли «більшовизм став течією політичної думки і політичної партії пролетаріату», а просте семантичне його значення. «Більшовик» (розуміння Василю) той, кому більше випадає «переживати труднощів, боліти ними, взагалі більше за

рядового робити добра на землі». Він заслуговує назви «земного бога», його розум в кожен момент перебігу подій (твердий і непохитний) творить лише корисне собі й іншим, він, «коли хоч», вміє «обмежувати свої гірші інстинкти, стримувати хіть до багатства й посад, помірно жити матеріально і на всю душу – духом ідеального».

Та не єдино цим Лядовський головний і (так звано) позитивний. Хомут більшовика він надів на шию заради своєї свободи і людської необхідності. Бо скільки ось уже йде в ньому життям як цуговий проводир, в яку погоду і якими дорогами не доводилось, а жоден раз не було, щоб Прокіп Лядовський зрадив своє уроджене гасло: нізащо не втратити природного способу думання й дії. Особливо, коли йдеш по ненакачанім шляху, під проводом нової суті, яку, сковуй чи не сковуй, але не втримаєш, як бруньку навесні, вона нав'яже себе світові. Уміє «головна дійова особа» якось легко знаходити в людей індивідуальну збіжність їхніх добрих прагнень і бажань, щоб, совокупивши їх в один гуж, шокроку підтягати колективно до громадської поваги, до норми народної моралі і людського співжиття.

За, приміром, колгоспного начала (саме в цей рік, одна тисяча дев'ятсот тридцятий, Прокіп, за певних обставин, потрапив у Мокловоди і з надто важливої причини – про неї скажемо пізніше – залишився тут назавжди, тобто до виселення) – так за колгоспного начала людина було потрапила в таке становище, до якого не була (не могла бути) готовою ні думкою, ні почуттям, і так їй доводиться при кожній новій суті. Не помічаючи своєї «неготовності» (неприспосованості), вона продовжує чинити по-звичному, по інерції і частіше всього «не так і не туди»... Тому людина, що за таких різких перепадів («соціальної температури й атмосферного тиску») взялася (а Лядовський таки взявся) дати раду роздвоєній душі селян» - гадаю, особлива духом і міцнюща своїм переконанням. Для мене – ще й просто виняткова...

Саме через це я й не понадіявся на свої творчі й світоглядні змоги намалювати дійсного портрета головної дійової особи цієї книжки, а зробив, що міг, аби дістати про нього (так звано) об'єктивну інформацію від людей,

що бували (й бувають) з ним у середовищі й ситуаціях, в які тільки може послати посульську людину необхідність і випадок» (життя). А що всі вони даватимуть найправдивіші (позитивні чи негативні свідчення, прошу не посумніватися: всяк свідчить «конкретного факта» власних стосунків з бригадиром, які, за бажання, маємо право оцінювати зокрема і на власне розуміння, з класових позицій чи з погляду моралі. Отже, переходимо до діла.

Прокопова хата ніби вросла сохами в насип і понижчала, хоч на взір була дебелою і не меншою за Машталірову, що стояла через дорогу, вікнами «в спину» Прокоповій. Все надвір'я – з терном, з будівлями, навіть з копанкою, що на леваді, - огорожували густо плетені шелюгові тини з перелазами на всі чотири сторони та ворітьми. Між густим зіллям калачиків, ромену та подорожника ще впізнавалася витоптана мережка колись глибоких стежок – до комори, на леваду, до колодязя з кошілем, до хлівця, до загороди без дверцят, в якій торчали розпручані на топливо ясла. Попідтинню розповзлася лобода і вже сягала на сонячному причілку призьби. Коли ще з тиждень постоїть надворі отак тепло й волого, то бур'янець подереться ще вище, аж за жовту облямівку, якою підведено низ всієї хати, як наче підшито до неї кольорову лиштву. Такого вигляду мало дворище й за патронату, що містився в другій половині хати з доброї волі Прокопа.

Стіни майже гладенькі, лиш де-не-де злуцилось білування баби Русі, яке вона востаннє робила у спасівку, на храмівський празник, тисяча дев'ятсот п'ятдесят шостого року.

За хатою доживала стара осика, що росла вже тільки одним своїм боком. Жива сторона зелено мерехтіла дрібним листом, вивертаючи його на всі можливі боки, аби підставити під ласкаві промені з вітром. На всохлій гілці, що на шлях, до Машталіра, звисло одиноке ремезове гніздо – видно, без господаря і не в цю весну мощене. Над ним збиткуються галасливі горобці, розхапують по травинці і тягнуть в острішок, не розуміючи свого безглуздя, бо тим паркам лежати на хаті, може, до завтрього. Навпроти напичного

віконця – мале, скособочене, без лутки – вже стоїть наготовлено прогониста, мабуть, вища за всю хату драбина – верхній щабель сягає аж за вербову півзину, під якою сюркотять, мов сьорбають гаряче, вже не перші горобині виводки.

А Прокопові, певне, й сьогодні не вибереться часу, щоб хоч почати розкривання. Набивався допомгти Машталір, а перед ним – Лиштва, та Лядовський не хоче, щоб те робили чужі руки. Жалко йому хати, ніби рідної матері, що серед сотень інших, на слух, вміє безпомильно вирізнити кроки свого дитяти, впізнати настрій по вечірньому стукові в шибку – ласкавий, нетерплячий, тривожний, зморений... То нехай він сам, своїми руками, зніме з неї покрівлю, надихається для пам'яті терпким її порохом. Складе очерет і острішок під осикою. Поволі роз'єднає натомлені крокви, що так довго тримали на своїх сучкуватих плечах нелегку кривлю, складе їх перед вікнами, перед очима хати, і спалить. Вогонь зрадіє здобичі, запалає з потріском і відіб'ється червоно на шибках, як на кадрах фотоплівки. Пригасаючи, довго прискатиме напівживими іскрами, а зола берегтиме їх у собі аж до прищестя нового сонця... Те Прокіп зробить і з очеретом та острішком. Тільки палитиме їх за хатою, під осикою. Осика спочатку здивується, потім запручається в вогні, далі стрепенеться, скрикне, аж кора на ній потрісне, і заготить у небо многістю пекучих султанів...

Кого-кого, а Санька Машталіра Прокіп нізащо не допустив розбирати свою рідну хату, бо він її кривдив безневинно – рубав, підкопував лопатою чи хтозна чим, темної ночі, щоб злізти в чулан. Он ще й тепер, скільки не забіловували, а посірована латка, схожа на челюсті, проступає на задній стіні.

З показань зразкового колгоспника Антипа Лемішки випливає, що те сталося (в Мокловодах розвелися крадії) з похибки самого ж Прокопа Лядовського, яка полягає в тому, що він, будучи «безтямно чесним», вірить усім підряд, а не людям «певного сорту». При цих словах Антип Лемішка зітхав так протяжно, гірко й глибоко, наче стояв над гріхами всього людства. Прокіп мусив неодмінно помітити, що Санько, ніхто не пам'ятає, коли молов

дерть для своїх свиней, як і для бузівків, що на гендель, яких одним плавневим сіном до лиску не відгодуєш. І певне помічав, але «не вживав проти нього заходів». І чи це не вплив на нього дружини, «попівни Соні», яка (цілком можливо) свідомо «розклала бригадира з позицій чужої нам моралі». Бо як же розуміти? Йому під двері підкидають записки з погрозами, пошепки взивають «боягузом» і «приблудою», до нього, нарешті, влізли в чулан, щоб украсти патронатівське сало (чи, може, й його хромові чоботи, та не встигли), а він з ними панькається. Ніби це морально. І не ображає, не принижує і його, і все село. Взагалі наче нікого не стосується. Кому на користь така делікатність? Гадає, по совісті вставить їм свого ума і без принуки виведе «родимі плями капіталізму»... Воно (!) інтелігент (Прокопів батько справді-таки з інтелігенції. Був сільським фельдшером) і вірує в мораль... «Частіше дивиться собі всередину, ніж назовні, і гадає, що пізнає людей вцілому, підносить їх до істин і чеснот, дає їм зразок» (Оляна Кабачківна).

Антип Лемішка втрачав нарешті терпець і йшов (мабуть, уже вдесьте) на подвір'я Лядовського. Мріяв кроками од осики до хати, ставав навколішки з сокирою в руках перед стіною, замахувався рубати стіну. Для нього, невисокого, примірятися було незручно. Значить, рубав хтось вищий, прямо високий, як Прокіп або Санько. Тоді, не підводячись, проміряв об'єм колін (у виямку набачив відбиток шкіряної латки – у Машталіра буцімто такої й нема, четвертями переміряв довжину й ширину ступнів злодія. Затим пильно вивчав візерунки на підшвах взуття (крадій був у розпарках: на лівій нозі калоша помережена в сосонку, на правій – ряхтить хвильками). То все співпадало з тими слідами, що натоптани круг току – од берега, де лоза. Лядовський невдоволено випроваджував Лемішку з двору, остерігав "не легковажити з цим ділом, бо це ображає гідність радянського громадянина" і взагалі не робити «узагальнюючих висновків з прикрого, нехарактерного випадку». А щоб і зовсім відбити охоту любителям смакувати «тінями нашого, вцілому здорового життя», заходився одного разу прилюдно

розхваляти Машталіра за «широку ручку в косовиці і перевиконання норми». А Василя Димського картав на всі боки, що той допустив «політичну сліпоту», не відремонтувавши паровика вночі, через що біля молотарки «прогуляли до самого снідання».

Тоді Антип вибирав зручні моменти, коли кругом бригадира збирався найбільший гурт людей (вранці на наряді, в бригадній хаті або коло неї, чи просто на току) і, стаючи поруч з Димським з видом захисника й оратора, громогласно виголошував, шукаючи поглядом очей Лядовського, такі свої і не свої слова: «Дескать, Прокопе Власовичу (тут він на часину затинався і цим переймав на себе увагу. Лемішка випалив би все речення одним духом, якби не запинало язика те перше слово, що прилучилося до його лексики після городського життя в сина. Він ним, очевидно, пишався, щоразу ставив його на перше місце, лиш ніяк не міг уторопати, коли саме воно вже вживається). Дескать, Прокопе Власовичу, не кривись і не копилься: всі ми рівні, як ті запорожці, а сало кралось Машталіром – наплюєш мені на лоба, якщо – ні... З'їдять сало, небось (друге нове слово, придбане в Кременчуці), полізуть у вікна... По твою ж душу полізуть, дескать.» - підкреслив для колориту.

І не ждучи, що скажуть на те люди, повертався на тік, переказавши через стрічного, щоб Марина замісила глини та закидала вальками злодійську проломину, в Прокоповій стіні. Сам же, маючи тверду надію спіймати крадія на гарячому і привести на очі Лядовському, нишком пильнував щоночі і тік і бригадирову оселю.

Натимчасово, може, дехто з хуторян і повірив, що «Прокіп прикриває крадіїв з цєллю», а насправді (тепер я точно знаю) – повидавлював би їм очі. Чоловік без Антипа здогадується, що це «робота Машталірової ватаги», але... «люди надто залежні узаємно одне від одного – з власної волі й з гіркої необхідності. До яких часом інтриг людині доводиться вдаватися, щоб залишатися... людиною». Лядовський знає, що можна з Машталіром, а чого не можна. Зло на нього іноді доводить до сліз. Особливо коли слухає

проклинання безпорадної баби Русі, виховательки й куховарки патронату: «Щоб же ти, катюго, собі руки й ноги поод'їдав, щоб тобі річ отняло і очі повилазили, щоб ти не знав, коли який день, як ти позаздрився на сирітське» - хай ляже те прокляття на ньому!..»

Та Прокіп ще підожде «вживати заходів», ще понадіється на фортуна. Дивись, послужить – так затявся вивудити з того «напівдикого, непропорціонального Санька стихійної натури» потрібні відомості, хоч те вудіння вже й затяглося на кілька років. Зрозуміти Прокопа нетрудно: кожен з нас ладен вхопитися за крихітку надії, за найменшу змогу, аби хоч трішечки потвердити свої пекучі сподівання, свою манливу мету.

Машталір знає, куди поділася, як зникла його вірна дружина Соня! Не може *такий* не знати. *Таке таких* не минає. Хоч краєчком, а причетний... А Соня за місяць перед тим мала родити сина. А сина, свого духовного спадкоємця, він уже встиг полюбити так дуже, як його життя, як свою золотаву Соню. За сина, за своє родове продовження варто стерпіти й пекельні тортури. І Лядовський терпить. Бо серце чує: є в тебе син, Прокопе...

Сам себе наражає на лайку, на підозри, на плітки й поговори. «Його персональну справу розглядали на закритих зборах». Після того до нього приїздили на чотирьох човнах всі родичі, вся родина Лядовських з-під Чигрина. Умовляли, вговоряли схаменутись, кинути це «нерозумне чекання», ці «трикляті Мокловоди, яким віддав свою вогнисту молодість, а натомість маєш співчутливі глумування над твоїми і нашими родовими чеснотами»...

Та Прокіп не кинув. Ще понадіється. Він терплячий і живкий чоловік. У книзі життя – на особливій сторінці – знаходить силу утримуватися на висотах віри в краще, яке настане». Молодець, Прокіп. Всі ми живемо вірою, хоч і не всі однієї молитви.

Така поширена інформація Антипа Лемішки з авторськими вставками, звичайно, додає до портрета Прокопа, але мусимо її перервати (бо не терпиться) і розповісти (хоч воно й непослідовне в часі) про те, як

Лядовський робив... весільного човна. Їхня свайба (ніхто зроду й не подумав би, що Прокіп і Соня поженяться: він – більшовик, вона – попівна) – уявлялося – мала їхати з самого Дубрів'я у Мокловоди річкою, по Сулі, бо було це вгору (значить, добре), хоч і нелегко – три кілометри проти води. Переднім пливе човен молодих, за ним – двома колгоспними дубами – товариші, родичі, друзі. По березі валом валують парубки, дівчата – свої, воїнські, з Дубрів'я. Пісні на весь простір, музика, танці – свайбове гуляння, видовище небачено гучне й радісне і (нехай буде) всім пам'ятне. Соня довго не погоджувалась: не за звичаєм, без вінчання і «взагалі не так, як люди», поки Прокіп наполіг категорично, заявивши, що вже майже змайстрував їхнього човна. Насправді ж, ще тільки відбирав для нього соснові дошки, рівні, смолисті, з клейкою живицею. Складав їх сушити на горищі. В тіні, на сінові. Лазив потім туди мало не щодня, обдивлявся, чи не тріскаються, не жолобляться. Часом здавалося, що дошок мало і не такі пружні, як хотілося. Може, доведеться брати хоч одну з тих давніх, що хтозна відколи бучавіють на бантинах, бо заготовлені ще дідом Лук'яном до «біломорканалу» на якусь крайню потребу чи про запас, як це ведеться в путнього господаря. Напарив і понарозколював надвоє, по серцевині, цілих два пучки шелюгу, з Чаплища привіз три мішки смоли, заготовив моху – тепер затримує модель, не зупиниться на одному: якого ж робити човна...

Можна б такого, як у Лемішки – опуклий у боках дубчак, схожий на рибальського баркаса, кріпко збитий, з двойним днищем і понесе на собі хоч і шістьох (без стернового) в любий вітер. Лиш важкуватий, не поженеш. А можна б і легшого, з легким піднавісом, з каютою посередині, де сяде Соня (або вдвох) – таку плоскодонку на одне весло з піднятими фігурним носом і кормою, що вся лежить на воді, стійка, неперекидиста, гінка в ходу.

Обидва варіанти (кожен по-своєму) оправдані й підходячі, а Прокіп шукає свого – третього. Брався навіть за олівця, окреслював на папері уявні форми, та кожного разу човни виходили набокуваті, неоковирні. Він би сів без вагань у човен якої-будь, лиш би своєї власної форми, але на це навряд чи

погодиться його вередлива і вибаглива Соня. Лядовський рвав або й зовсім палив свої недосконалі начерки, відмовлявся од «дурнувятих намірів (голь на вигадки багата!)» - поїде і його весільний поїзд, як узвичаєно ще здавна, на підводах: коней у колгоспі і виїздних, і фондових – скільки хоч і на вибір. Або ще краще – на полуторці: шофер не відмовить, а голова посовіститься відказати заради такої okazji. Накуплені дошки можна продати ще й з баришем: таких у Мокловодах не знайдеш і вдень з вогнем.

Так би й зробив, якби було чим пояснити своє переінакшення людям – вже прочули про того весільного човна і після будуть підсміювати, а то й пліткувати здогадками. Тому Прокіп знову зачинявся в темному чулані: ніхто сюди не зайде, не переб'є думання. Тут майже первісно і не так, як скрізь, - роками не бувало світло, не жили людські запахи й голоси. Серед скринь та сундуків, схожих на бутафорні трибуни, поміж діжок і кошелів, ткацького начиння, всяких вузликів, клунків та газет, які Лядовський зберігав з невідомих причин, жужмо скидав їх у купу за верхом; де кладуть заткално, іноді навіть не встигаючи якоїсь перечитати, йому втрачалося відчуття часу, і почував він себе по-інакшому, ніби переносився в інший стан речей, який ще треба зрозуміти і пояснити бодай самому собі.

Хтозна, чи він зачинявся в чулані лише заради моделі човна, чи й з простої потреби усамітнитись, але в такі моменти ставив збоку себе (на віковій скрині) каганець, брався лівою рукою за високого лоба і, накручуючи на вказівний палець руде пасемце чуба, завмирав на довгі хвилини, думав. Часом йому виразно вчувалося, що під черепом ворушиться думка, ніби домагається вираження, і він радів, гадаючи, що то зав'язалося вирішення. Та все те вскорості зникало і замість ворущіння починало дзвеніти в вусі, стукало в скроню або тиснути в очі, аж у них тьмарилось. Важка це робота – думати. Найважча. Через те, мабуть, і немає такої посади... Весільний човен десь лежить собі за межею думання, і начхати йому на мої домагання. То в тій одміні мелькне, то в іншій, а до рук не дається...

«Ото роби, як у людей», - махнув рукою Прокіп на свої спроби і двобіжної думки не стало. До свайби зоставалося тиждень, і про неї, «про червону свайбу, що пливтима Сулою зранку й до полудня», вже дзвонили хутірські кумасі в усі дзвони. Паче всього, про молоду, про попівну Соню та її «злиденне придане» - дві блаженські подушечки в самих напірниках (без наволочок), церковний мідний підсвічник, приношена вовняна хустка та те, що на ній і – «ні ряднини, ні рушничка, хоч, правда, вона рукодільниця тямуща, ніхто не може похвалитися, що вміє краще, - то наживуть, як захочуть». А втім скористаємось об'єктивними відомостями очевидця – і пізнаємо істину.

Василина Димська (дівоче прізвище Краснощок, сорок два роки, уроджена під Чигрином, як і Прокіп Лядовський, далекий її родич, навіть на одній стецівській вулиці. Член жіночої ради хутора, народила п'ятьох дівчат і одного хлопця (Данилка), отже, нагороджена медаллю «Материнська слава». Чотирнадцять років пасла корів, стільки ж доїла і (за сумісництвом) мила на фермі молочні бідони. Не піддається ні жалям, ні похмурості, чим убереглася від дочасних зморшок, не користуючись кремом «Молодість». Фотопортрет цієї труженої жінки останні два роки безперемінно висить на дошці пошани, що перед сільбудом, біля контори. Її – дошку пошани – майже щотижня (в п'ятницю) протирає конторська служниця, відома нам Явдоха Драгунка, вологою ганчіркою, а навесні садить біля неї два рядки (по боках) жовтогарячих гвоздик, розсипом – дзіндзівер і на кожен портрет (їх звичайно дванадцять, всі в рямцях, підписані і під склом) – отже, на кожен портрет висаджує кущ червоної ружі. Та якщо дружна весна і не вимерзне падалішня мальва, та зйдуть багаторічні м'ята і рум'янок, то стає і тут, і на клумбі, і попід дошкою показників барвисто і свіжо аж до глибокої осені – і пахне гарніше за всякі роблені на продаж аромати. До Соні ставиться ні прихильно, ні вороже, а трохи заздрісно – «гарно ходить і дуже красиві литки».

Звичайно, мої літа для жінки це вже вік, хоча їй ще й не віриться, що не нею вже милуються, коли вийде в неділю до лавки з дорослою дочкою. В

мені вже більше минулого, ніж майбутнього, та людина до самого краю не годна зректися своєї молодості, кращих її бажань і того, що їй здавалося найвищим блаженством, вершиною свого буття на білому світі. А тієї весни, другої колгоспної, коли з політграмоти ми вчили «Про кооперацію», все було навпаки, і я горіла десятками тілесних і духовних бажань пізнати. Після того гармидеру на прорваній гатці Прокопові надовго захрипло горло (гарячим бродив у воді по шию). Ніхто з нас, крім нього, в політиці не розбирався, гаразд читати не вмів – заняття зривалося. Я перша була не проти (вірно мене зрозумійте) зірвати того вечора... «кооперативний план перетворення сільського господарства на соціалістичних засадах шляхом поступового добровільного кооперування дрібних одноосібних селянських господарств», бо... під Климановими грушами (теж простуджений там, де й Прокіп) ждав мене, «найкращу в цілому світі», «позаспільковий Василю», що з легкої руки Лядовського був закріплений за мною «на перевиховання» та так мені й залишився навіки.

Того побачення ми не могли «зірвати» нізащо, бо воно було першим після нашого знайомства, коли ми вдвох цілу добу брѳохалися островами та плавнями з тим золотим хрестом, якого Василю зняв з церкви, і, кругом оточені прибутними водами, не придумавши, що з ним робити, куди сховати, розгублені, повернулися назад, до Прокопа на гатку... Тоді в мені було повно майбутнього, і я горіла десятками бажань. Хотіла Василю і більше нічого в світі. Сиділа, як на голках, за високим столом, що стояв посеред олтаря – комсомольців у Мокловодах було зовсім небагато, і на політграмоту ми збиралися разом з дубрівськими в їхню церкву. В церкві тоді все робили – ставили вистави, танцювали, ліквідовували неписьменність, збирали всякі збори, бо в школі часто не було часу, а тут світили свічками, хлопці знайшли їх десь цілий ящик... Як бачу, з-за іконостасу в супроводі двох наших хлопців і Прокопа виходить дівчина, зростом тільки трохи нижча за Прокопа і, що всім зразу кинулося в очі, - на ній було довге блакитне плаття з оборками замість лиштви, на рукавах і кругом шиї (в Мокловодах носили

тоді рясні спідниці, а плаття – переважно немаркі, чорні – входили в моду лиш в тридцять шостому-сьомому роках. З ініціативи (вірно мене зрозумійте) жіночої ради хутора, яку в ті роки очолювала я.

Соня (це була саме вона), привітавшись поклоном голови з ледь помітним присіданням (дехто цього не бачив зроду, тому приснув зо сміху), сміло зійшла на амвон (підвищення перед олтарем, з якого виголошують проповіді) і зупинилась. Я не розбачила очей попівни, але вони світнулися нібито по-доброму, коли вона їх підвела на комсомольців та актив. Хтось із наших огласив, що «сьогодні, як виняток, через хворобу Лядовського Прокопа Власовича, нам дочитає книгу Леніна «Про кооперацію» зичлива Софія Василівна, дочка покійного попа Антоновського». А чи вони з Прокопом злюбилися саме того вечора чи ще раніше, я вам не скажу, бо любові (і дозволені, і недозволені) робляться всіма нами, як відомо, під великим секретом... Ото собі й думай, якщо є чим, - коли? І як саме? Гадаю, що й це «як саме» було б для вас не зайве. І він і вона (а ви в нього спитайте), звичайно, знають усе до дрібничок, бо перше кохання – найпрекрасніше з усього, що серце раніш чи пізніш може відчутти (тут слід було б сказати – «здатне відчутти»). Я вважаю (вірно мене тільки зрозумійте, бо саме так твердила «Соня-експлуататорка», коли одного разу я приносила їй борошна на паску) що ми, жінки, залежимо від серця більше, ніж від розуму (таке я передам і своїм рідним донькам.)

Вона приходила до нас ще й після того, читала виразно й серйозно «про деякі перегини в кооперативному плані перетворення сільського господарства на соціалістичних засадах шляхом поступового добровільного кооперування дрібних одноосібних селянських господарств». Приходячи їй було з руки, бо оселилася й жила в дарованій церковній сторожці о чотирьох стінах і двох великих вікнах (її, буржуйську, помилували і не розвалили буцімто за те, що в сторожці зупинявся і прожив кілька днів Прокопів батько, воєнфельдшер Влас Лядовський, лікар-подвижник проти тифу тисяча дев'ятсот двадцятого літа). На восьме березня грала жінкам на тому

коричневому роялі, що стояв проти у глухому кутку біля криласу, прикритий, замість знятої кришки, дерев'яною іконою дванадцятьох апостолів. Ніхто нічого не мав проти її відвідин, Один активіст Лиштва не давав проходу Лядовському, під'їдав на кожному кроці: «Пригрів гадюку в пазусі», тобто Соню. А Прокіп продовжував запрошувати її між нас. Казали, «з целлю», щоб привикала до «диктатури пролетаріату». А я й досі думаю (вірно мене зрозумійте), що сподівався вишколити на комсомолку та вільно на ній оженитися... На політграмоті чомусь цього «не порушували», а я все пекучіше не розуміла єдиного (найпростішого чи, може, найскладнішого): Лиштва каже: Соня – гадюка, Прокіп дає зрозуміти: Соня – людина. Де ж вірна класова оцінка (читай: позиція)? Я довго не могла через це дати певного напрямку своїм хистким думкам, яких нагорталося в голові все більше й більше...

Ми з Василюю надто захопилися минулим і ніби не цікавимось сучасним. Тому я хотів повернути свою співрозмовницю до нашої дійсності і сказати з її позицій про Соню й Прокопа. Але цим самим я, напевне, порушив етикет гостя, бо Василюна непримітно зиркнула на мої городські туфлі і досить виразно махнула рукою – для мене все сучасне, що в межах мого життя і мого досвіду. Влила мені (і собі) в чарку горілки («Хтозна, чи трапиться так приємно посидіти разом, побувати хоч уявою в своїй молодості») і провадила далі, демонстративно відсуваючи од захмелілого Василю порожню гранчасту скляночку.

Ми з Василем, як могли, (звичайно, по-доброму) слідкували за ними, бо це (вірно мене зрозумійте) необхідно й цікаво. Але Лядовський на неї не задивлявся і ні разу «не грів у пазусі». Вона теж би не зуміла втаїтися, якби кохала. Очевидно, жили кожен собі осібно, тихими радощами та сподіванням... Якщо ж дивитися на їхню (нехай буде) любов з Уласових позицій, то між ними й не могло нічого бути: вона, всім відомо, виростала в срібній колиці, а Прокіп – у запічку на прив'язі. У попа вона була одна (і вісімдесят десятин землі та троє сіл прихожан), а Влас Побега (так прозивали

батька Лядовського по-вуличному) був багатий тільки на дітей... Виходить, Соня і Прокіп мусили бути настроєні одне проти одного непримиренно. І ця суперечність могла розв'язатися лиш насильственным шляхом.

Я не чула своїми вухами, а вже Василю признався після нашої свайби, що попівна не схильна до похмурих поглядів на життя і особливо на своє майбутнє. Фанько Візьмер, дубрівський крамник, лавка через дорогу напроти церкви, дочувся, що вона, коли пряде, навіть співає. І знаєте якої? «На городі конопельки, вершки зелененькі. Десь поїхав мій миленький, вороги раденькі. Та не радійте, воріженьки, воно так не буде. Він поїхав, то й приїде. Мене сватать буде...» Не потайна і не мовчазна з Прокопом. Двічі в нього допитувалася (вірно мене зрозумійте): «Ти даси, Більшовиче, коли-будь толк нашому життю? Буде в ньому моральний порядок?» Невідомо, що вона розуміла під моральним порядком і як відповів Прокіп, але, зауважте собі, на неї не розсердився... Значить, він розумів, що мала попівна на оці, але мирився з її задирливою прямоотою, з її несвідомими помилками в освоєнні політграмоти. Так воно й слід сильнішому... «Хіба не благородно повірити людині, що вона хоче лишитися в своїй ролі і більше нічого».

Ото один-однісінький раз Лядовський (на той час він зробився вже помітною особою в районі, а мокловодівці майже всі його слухали як оракула, однісінький, кажу, раз відверто проявив до Соні не то симпатію, не то жаль... На лиці геть перемінівся – таким я не бачила його ні до, ні після. Не зблід і не почервонів, а згорів палено, зробився, як ото переzagнічена житня хлібина...

Соня вже тоді до нас не ходила, про неї ніхто не згадав, на святки не кликали, а сама вона не насмілювалася чи не дозволяв «класовий гонор» (попівна!), хоч жила тут же таки, під церквою, в сторожці. І в Дубрів'ї і в Мокловодах ми вже на практиці здійснили «кооперативний план, а соціалістична власть оволоділа економічними висотами... в радянському селі перемогли соціалістичні виробничі відносини», а в головах мокловодівців Прокіп саме наводив «моральний порядок»...

Як чуємо одного вечора (місячно, тихо, якраз засідали з приводу революційної пильності і ворогів народу), чуємо насильственный крик людини в поповому саду – великий яблуневий сад, люди винаймали його по деревині, по дві... Раз простогнало з криком і вдруге. Прокіп з Василем прожогом кинулися з олтаря. Я за ними. Ще оддалік бачу на землі, під деревом, борюкаються двоє, а третій (зразу впізнала Йосипа Машталірчука по руках – довгі, аж за коліна) стоїть осторонь. Хто б міг подумати про якусь підлоту – хлопці, мабуть, борються (в той рік пішла мода боротися, Прокіп учив. І Санько Машталір). Так ні, не хлопці борюкаються. Насподі лежить розхристана... жінка. Волос на ній розпатлано, хустка вже далеко збоку... плаче, проситься, а він насідає: «Наступи на ногу, Йоська... Придерж»... Прокіп розгонистим охапцем ухопив за штани на попереці, товкнув об землю раз і вдруге і поніс отак, навису, як у церкву. Я кинулась допомогти жінці піднятися, заспокоїти од плачів – пізнаю: Соня!.. Сповірилась мені, виходимо з саду. Я на ній вдягачку обсмикую, поправляю... А Йосип як прьонув тікати – тільки смуга встала...

Підніс Прокіп насильника впритул головою до лампи – Лесько городиського заготівельника... Худобу скуповував. А ще пізніше – у Машталіра брав шкіри всякі, перлівниці, кури, солдатські сорочки і черевики з пароплава... Навісу так і з церкви Прокіп виніс того Леська. Натокмачив мордою об суху дерезу і пересадив летом через огорожу... ото раз бачила, що він за неї (вірно мене зрозумійте) одкрито заступився. Та причина сталася вскорості після того, як Лесько з Йосипом викрали суму грошей в старого Машталіра. Закопав їх було в загороді під яслами. Оце сьогодні звечора закопав, а вдосвіта хотів переховати надійніше – то вже «кружило, де лежало»... Одсунув, каже, ясла (Санько Лиштві довіряється), розгріб сухе листя, а на тому місці... клубок сонних вужів. «Йосип!» кольнуло йому в спину. «Лесько-о!» - заскрипів зубами... А в сільраду не заявив. І Прокопові не признався. Звернув покражу на мого Василя... Що той, мовляв,

вислідкував і забрав... на позику (ішла якраз підписка, а Василю – уповноважений)...

Я довго (може й нерозбірно) пояснював Василю, що ми знову не так укладаємо художній матеріал. Нас несе уява до найцікавішого, тобто в самий кінець дії. А слід би починати не з кінця, а з прямої експозиції, з обстановки, що передує початку дії. Непоспіхом, але й не скороговіркою подати розвиток, довести його до можливо найвищої для нас точки вираження або найможливішої для нас глибини проникнення в саме ядро суті. Так організують свій виклад мудрі сказителі, так роблять істинні художники і пензля і слова – давай і ми до них наближатися. Василю, хоч і відвідувала майже все своє молоде життя гурток політграмоти, але не могла досягнути моїх (літературних) вимог, мистецьких законів, освячених традицією, проте охоче й завзято продовжувала змішувати, переставляти все знане, помічати найтонші риси часу й характерів, заглиблюватися в них, давала думки й надії, формувала їх по-своєму і (о диво!) таким чином сягала повноти барвистості й рухомості малюнка – писала поволі дію роману.

Тієї ночі ми гуртом одвели попівну (Прокіп розпорядився) в мокловодівський патронат, але там вона лиш переночувала. На ранок поробили до її вікон прогоничі з загвіздками – і Соня буцімто заспокоїлась: микала мички, пряла край вікна (мені видно було її всю з-за прилавка) і навіть співала, але іншої: «Літа ж мої, літа мої, літа молоденькі! Коли доля нещаслива – будьте коротенькі!» (Фанько Візьмер, дубрівський крамник, лавка через дорогу напроти церкви). Я весь цей час носила їй додому молоко (ми держали з Василем добренну корову, червоняста така, низенька на ногах), ряжанку, сметану, сир чи й грудку масла – вона любила чай з маслом (звичайно, за гроші. І платила добре. Як і в Городищі на базарі). А якогось разу застала в її кімнаті запах диму... Кинула очима до печі, нюхнула під комин, глядь на лутку – недокурки. Один розпотрошений – тютюн у купочці, обпалена газета – збоку, а два лежать цілими, товсті, як бичі, з далеко

засмоктаними краями – так докурює, поки аж у губи припече, Машталір або Лядовський...

Може, вона й співала тієї, що каже Фанько Візьмер, а при мені найчастіше починала розпитувати про селянські новини. Або, не встаючи з-за прядки, мурмотіла якусь довгу історію з життя святих. А в той день, як я застала в неї запах тютюнового диму, пояснила мені, що слово «кооперація» не наше слово, проте гарно означає – «співпраця», «колективне добровільне об'єднання людей для спільної господарської діяльності». Це відкриття поповнило запаси моїх знань, хоч і ніколи так і не дало мені видимої користі. Взагалі латинь, до якої мене нахилила Соня, мені давалася надто трудно, рівно як і «теорія пізнання світу» з програми політграмоти – чим глибше пізнаю речі, тим більше їх не впізнаю. З латині врзалося в пам'ять одне-єдине: «ест модус ін ребус», по-нашому: «є міра в речах», «всьому є межа» - любила попівна часто повторювати... І якраз цим, може, підбадьорювала своє невтішне становище, вливала в душу повагу до себе і не гасила в серці пристрасті до Прокопа.

А поміж ними ще довго – з місяць після того – нічого не виходило. Всі тепер, в самий притул перед свайбою, згадали про той насильницький випадок в попівському саду, і загудили Соню: «Чого парубки не кинулись на когось іншого?», «Бичок не скоче, як теличка не схоче», «Дурний Прокіп, якщо й візьме»...

Лиштва й Машталір, співгромадяни й односельці, негайно Лядовському «підшили політичну підоплічку»: «Оконфузив дітей активістів, став на захист класового ворога – насильство! З дитячої глупоти добуває собі користь...» «Од нього вже народ відкаснувся...»

«Я з тобою ще поррахуюсь», - переказував Машталір Прокопові.

«Я з тобою також», - відказував Лядовський.

Заочі буцімто ворогували, а на людях... бригадир підхвалював Санька, не противився, чим підсилював Машталірову правоту, а сам шився у винуватці.

Прокіп, певне, сподівався на вищий суд, який і поверне кожного на своє місце. На жаль, це була друга похибка в його моралі...

Я з Василем бадьорили Лядовського, навчали любовних вчинків, ділилися досвідом перших днів свого кохання. Всяко сприяли їхньому зближенню, хоч це й могло компроментувати Прокопа як чоловіка. Раз і звели їх навіть віч-на-віч у сільбуді, посадили (ненароком) поруч в кіно – дві години поночі, роби, що заманеться: тулися близенько, нехай жижки тремтять. Та де там!.. Він несміливий в цьому ділі і терплячий до сорому. А вона хоч і зашарілася, як не займеться, так не може ж першою покласти йому руку на коліна – мораль стримує, цнотливість духовенська чи, може, все ще пам'ятала класову нерівність або хтозна кому берегла свою незайманість...

Мені саме спало на думку, то заодно розповім і обставину. Звели ми їх до купи прямо вдень, на святі відкриття в Мокловодах сільбуду. Прокіп зійшов з помосту (все починалося надворі) і, збуджений палкістю своєї до людей промови, прямо пішов до неї і став поруч, як не доторкнеться її плеча. Вона глянула на нього, як дивляться жінки на свого чоловіка. Такою впевненістю та своєю сором'язливою ніжністю, що неждано впливла на яв, Соня справдила на всіх, хто це спостеріг, приємне враження і, гадаю, цим повернула собі право на Прокопа... Всі того ж дня прознали, що Лядовський готовий брати попівну.

Та свайба однак відкладалася... через церкву. Її кидали напризволяще, бо другого дня сільбуд відкрили і в Дубрів'ї. Одні пропонували зробити з неї зсипку для зерна, інші – нехай зваляється... То Соня (без відома Прокопа) їздила в Городище за дозволом доглядати її, стати прибиральницею й сторожкою. В сільраді не було такої «одиниці», отже, ніхто не міг платити за роботу. Та й це не зупинило намірів попівни – прибирала, мила, витирала задарма... Кажуть, саме в ці дні вона склала на нас їдку сатиру: «Мокловодиторбоводи не моляться богу. Запрягають батька-матір, їдуть у дорогу...» Ніяким світом не вгадаєш, що вона хотіла цим доказати. До мене, приміром, це не пристало, хоч я й безвірниця... Як би там і що про неї не говорили в

хуторі, але я не могла себе з нею порівняти – була просто нетямою. Хоч би й тому, що лиш від неї вперше почула, що світ має чотири сторони. І кожна сторона тримається споконвіку на чотирьох стовпах, на чотирьох істинах – Добро і Зло, Любов і Ненависть. Добро, каже вона, не буває без Зла, як, наприклад, дня не може бути без ночі. Скажуть практичніше (тільки вірно мене зрозумійте, я над цим ще подумаю): якщо людина розбагатіла чи навіть порозумнішала або здобула собі посаду, то зробилося це здебільшого за рахунок іншого. З цього випливає, що в якому-будь житті не може бути всім однаково зручно... Я не схильна так думати, але мені нечайна користь, що знаю і *чиесь* розуміння світу. Та коли цим «вічним» шляхом (Добро-Зло-Любов-Ненависть) поведемо дію, то вчинки довелось би трактувати умовивідно, поза всяким часом, а значить і позакласово. А безкласового розуміння, вчив нас Прокіп Лядовський (та і в Хомутці в зооветтехнікумі так нам казали, хоч мені його через дітей так і не вдалося кінчити) – безкласового розуміння в класовому суспільстві не буває... І я навіть не можу вам сказати (вірно мене зрозумійте), чи воно коли й буде...

Занудилася я в цьому хуторі, ой занудилася!.. Які то люди, що кохають супокій, затишшя!.. А я бентежності своєї, мабуть, ніколи не заспокою. І якби мій Василю не такий тухтій, якби він ворухкіший біля мене, щоб кров у ньому бісом грала – що б я змогла! Цікаво, що б я змогла?.. Першим ділом, покинула б оце глухоніме закуття і припала б на колінах до Криниці Знань, щоб їх опанувавши, світ пізнавать, аж поки жити... Цікаво, що б я, все-таки, змогла?.. «Ого заповзялась! – тюгукне хтось із мокловодців. – Хоч пнишь, не пнишь, а Василина з тебе є і буде». Такий докір мені не заболить... Мене лиш мучить відчуття, що я б змогла, та чомусь не беруся. Якби Василю мій та ворухкіший біля мене... Щоб він підштовхував до діянь. Змогли б ми жити цікавіш і повніше... І швидше б позбавлялись глупоти... Та вже буде, який є. І житимем без книжної науки.

І подальша розмова між нами була довірлива і жвава, та Василина все частіше збивалася на особисте, ставала надто суб'єктивною в своїх оцінках і

судженнях, а це суперечить нашій угоді й домовленості. Зрештою вона й сама це визнала, і першою запропонувала перегодити в дачі відомостей, аж поки не згадається щось «по суті і вартісне», таке, що тулиться до дії і розвива її, а не гальмує, стримує чи навіть заводить в іншу сторону. Наскінчу, вже прибираючи з столу посуд (окрім двох чарок, обидві стояли переді мною), Василина переказала мені легенду про смерть Власа Вікентійовича Лядовського, батька Прокопа, польського українця за національністю (пізніше виявилось, що начало його родового кореня губиться десь у львівських землях). Його дружина, «неописано красива Моніка» (в Степанівці її звали Монькою), чистокровна полячка, з чого вона непомалу гордилася і про віщо переконливо довела своєю поведінкою зразу після загибелі чоловіка, «її Власика», негайно виїхавши до Польщі. Найменший з дітей (четверо інших вже розбрелися по світу), сімнадцятирічний Прокіп, не дався матері й на мову про еміграцію, і «без агітації» залишився самотою в батьковій оселі аж до пам'ятного тридцятого року, який привів його до могили батька назавжди, майже на всю решту його життя.

Я чув цю легенду від багатьох і раніше, та своїм жорстоким змістом вона ніяк не давалася до художнього переказу. Лиш бачачи надто благальну мінливість кольору очей Василини, я переконав сам себе передати її у Василининій редакції. На самому припочатку вона застерегла мене: «Я з пісні слів не викидаю». Тобто вона нізащо не викине того місця, що найжахливіше: «Його заїла нужа...» Ці троє слів продовжували здаватися дуже страшними своєю голизою, первородністю і повнотою смислу. І люди не хотіли, вони жахалися такої правди і облагороджували її в легендах.

Военфельдшер Влас Лядовський (Побега) ніколи і ні в кого не проходив медичної науки, а взяв її спочатку сам із себе, згодом перейняв як спадок од батька, що дивовижно знався на травах. З цими знаннями пройшов «санітаром» (так він сам себе називав, маючи на увазі латинське значення цього слова «здоров'я») всю першу світову війну. А коли повернувся додому

з червоним хрестом на санітарній сумці, люди по своїй щирій наївності прозвали його «фельдшером». А що Влас Вікентійович був надто моторний і непосидючий (ходив з підбігом), додали ще й прізвисько «Побега».

Все йшлося на гаразд і спокійно, як і личить порядній сім'ї, доки зайшли на постій гайдамаки (турецьке: «ті, що роблять наскоки»), особливий склад збройних сил українських націоналістів у роки громадянської війни, які використовуючи популярну в народі історичну термінологію часу народно-визвольної боротьби вісімнадцятого століття на Правобережній Україні проти польсько-шляхетських загарбників, називали деякі свої військові підрозділи гайдамацькими) не нанесли в подніпровсько-сулинські поселення висипного тифу. Люди мерли на вулицях; на городах, на плавнях. І не знаходилося рятунку, бо не було тоді ніяких засобів проти цієї пошесті. Про це знали і хворі, але кликали фельдшера, молились на нього, благаючи ліків. Тоді Влас Вікентійович, одягнувши через плече санітарну сумку з червоним хрестом, пішов і пішов – од хати до хати, од села до села, цілими днями не буваючи дома. Не боявся хиткого човна, не гребував труською однокінкою – увечері і вдосвіта, коли покличуть люди. Слава про «фельдшера з червоним хрестом» хвилиною котилася по всій окрузі. Про можливість його лікування ходили ймовірні й неймовірні чутки, а самого Власа Лядовського (Побеги) рисували спасителем. В санітарній сумці «спасителя» частіше всього було порожньо. Лиш слабко пахло ще «воєнною» йодовою настоячкою та всіма травами й корінням навколишніх плавень. Ліки готувалися в кожній хаті окремо! Це був або порошок з городиської глини, яка була в кожній оселі, бо нею білували помешкання, або настоячка з любої трави чи коріння, квашені червоні буряки, які клали кришениками в вуха од температури, розведений гас чи дьоготь. І допомогло. Допомогало вже тим, що в той час поголового мору, коли люди сахалися одне одного, щоб не заразитися, він, так саме вразимий, безстрашно заходив до хат і в кожну приносив хоч крихту надії. Та Зло підстерігало Добротворця кожну мить, на кожному кроці. Воно слало на

нього Прокляття, кидало Вогнем, наряджало цілі полчища нужі, щоб оточити, звалити з ніг, запалити, заїсти хворобою...

Якогось дня фельдшер з Червоним Хрестом забився в Дубрів'я, а звідти в Мокловоди. Допоміг усім нуждотним і благаючим. Без почестей, без проводів, попрощавшись з крайньою хатою, вийшов за хутір. На весь обшир стоїть розімліле літо. Пахне житнім колосом і свіжим молоком. Природі, видно, мало діла до людського лиха – виспіває, розвивається, вся наче дихає здоров'ям. Гарно йти навпростець до Воїнського перевозу то нивами, то луками. Аж п'яніє серце, аж млявиться тіло. На голову, на спину, на ноги ніби хто бризкає вогнем, і міниться світ. Треба спішити, люди ждуть, але... перечасую втому. Приляжу ось тут, під бугриком проти сонця. Гарно холодить земля жарке тіло. Очі сплющуються, і голубе небо з темнуватими хмарами зливається з зеленою землею в жовту пляму. Схитнулось і місце й час... Звідки набралось стільки страждальних людей? Чого вони ждуть в такій довжелезній черзі? Місце й час, на місце!.. Ага, тепер все вірно. За логікою, вони чекають на ліки... На які ліки? Звідки вони в мене? Невже, гадають, я добуду їх з цієї ями? Але я копаю собі оселю... Викопаю тишу, в якій все чути і не чути. Туди не прийдуть ні тиф, ні холера, ніяке Зло... Ну постійте, постійте... Зло найлютіше, коли потрапляє в здорове тіло...

Змінилось і слово й вид. Розклепились повіки. Біля ніг стоїть, як і стояло, розпашіле літо. То духм'яніє травою, то тисне в горлі прілою заплавою. Він поривається встати на якийсь невідомий звук, та тіло наче приросло до землі, не можна його зірвати з місця без колючого болю. Сонце не гріє, земля не холодить. Лиш тисячі гарячих голок поволі впинаються в тіло, вповзають у кров і пливуть з нею до серця. Невидиме полум'я випалює в роті – ой, якби хоч раз ковтнути води... дихнути вологішим повітрям... Копати! Швидше копати собі оселю... В ній безпремінно знайдеться відро з водою й кухоль. І я попрошу... Кого ж мені попросити? Ага... Прокопа, свого найменшого. Він завжди слухняний... А тоді... Смерті не страшно: з нею звикся: вона в мені з самісінької колиски. Страшно не напитися... і не докликатись дітей. Я так і

не вволив його волі. Так і не повів на Богданову гору. А як треба було... Прокіп ще ні разу не був на ній. І не знає, як туди зійти. З неї видно... Ге-ге-ей, дуби зеленочубі, і ви, бори препишні... Все з неї видно, всі чотири сторони світу... Всі п'ятсот байраків Холодного Яру. І шлях на Черкаси. І церкву в Суботові, і Три Криниці... Перекажіть Прокопові, щоб не купався довго в Тясміні, бо простудиться...

Перемигнулось. Змутнились і око й ум. Люди розходяться – бач, як здрубцьовано довкола. Глянь!.. Птахи... птахи... птахи... Сірі, білі, волохаті – повнісіньке небо, бачені й небачені, співучі й безголосі. Мовчки з лету сідають на землю і кожна кладе свою травинку. Гніздо для всіх одно мостять чи хочуть пухко наслати постіль?.. Мурахи чепурять тіло, оббирають на ньому... нужу. Звідки її стільки набралось?.. Мурахи, ви мої споряджальниці... Залізте мені в груди, погасіть там полум'я. Я горю зсередини... А люди знову сходяться, стають чергою. Змішалися з птахами... Крилаті й безкрилі. Небесні й земнородні... Намагаюся дихнути глибоко, як людина, що вірить у власне життя, але хоче ще раз перевірити своє увірування. Зітхнули птахи, зітхнула земля. За мить починалося царство сну...

Якогось дня затурбовані люди звернули увагу на тучі птахів, що кружляли тісним колом за хутором. Вируючи, вони з криком падали до землі і стрімко злітали в небо. Пішли туди люди і побачили... ціле князівство диких трав. Стільки і таких барвистих їх ніколи на тому піскуватому придолинку не росло. А ще придивилися – між ними лежала вже проросла травами... санітарна сумка з червоним хрестом. І догадалися люди, зрозуміли, що то птахи нанесли сюди такого різнотрав'я. Далі розхилили трави – купочка попелу, пучка тліну... А з-під нього вибивається, рожевіє дрібнюсіньке деревце. Стали люди його пильно доглядати – що з нього виросте? Деревце швидко вищало, ставало зеленим і рясним. Згодом люди завважили, що дерево не просте, а... фосфоричне. Вечорами воно світиться

як свічка, на ньому фосфорує кожен листочок. А від того світла – кожна травинка засвічується своїм кольором...

Про свічку-дерево розкотилося од села до села. І гомоніло все Посулля. Згодом легенда перелинула через хащі островів, перемайнула всі чотири річки (Сула-Глушець-Бугаєць-Дніпро), сягнула тогочасних Шабельників, Чаплища, Кирпівки, а далі й Стецівки, Чигрина. І поселилася легенда на Замковій горі, яку так уподобав Фельдшер з Червоним Хрестом.

Прокіп чув і не раз цю легенду. І кожного разу все дужче проймався її змістом, все палкіше тривожити її духом. Поки одного разу, передавши на родичів свої статки й оселю, помандрував од хати до хати, од села до села, розпитуючи про дивного Фельдшера з Червоним Хрестом. Так він дістався Мокловодів. При вході в хутір спинився біля груші-дички, що збоку над шляхом, бо відразу догадався і зрозумів, що саме тут заїла батька тифозна нужа. Довго стояв перед фосфоричним деревом навколішки, але не казав ніякої молитви, бо не вмів. Тулив голову до стовбура, і холоднувата його шершавість заспокоювала хлопця...

Я ще перебував у ритмі і настрої Василюшиного казання, а вона тим часом вже прибрала зі столу, навіть перемила посуду кип'ятком і тепер збиралася з духом сказати мені, що їй пора йти на пастівник, до корів. Мені теж би пора, та чомусь не вилазив з-за столу, не ворухив похилого на мене Василя. Я дивився на нього, на все, що в хаті, але не міг ні про віщо заговорити, хоч і розумів, що такою поведінкою залишаю незрозумілу для господарів думку про себе, і взагалі невдячне нічого не сказати наскінчу гостини. Пробачаючись за свою раптову нерозважливість, я водночас подумав, що Василюшиних свідчень досить і що Василя втягати в цю справу взагалі не слід – все одно всіх читачів задовольнити неможливо: той гониться за змістом («А що далі буде?»), інший стежить за формою (система організації, внутрішня будова, устрій твору) або за мовою, третьому подай думку, спосіб їх вираження, глибину, хід і спрямування – всю сукупність прийомів і зображувальних засобів, які потрапили в книгу. Всіх

задовольнити рідко вдається навіть великим талантам, а не то що нам, убогим на талант спробникам. Тим паче, людські пригоди кінця не мають, їх – на кожен смак не втрапиш.

Зате певно можна судити, що всі читальники цікаві до подій напружених думкою, рухомих і поданих жвавенько. Василю ж Димський, наш наступний інформатор, на жаль, не задовольняє таких вимог, особливо в жвавості: у розмові глевкуватий і досить пісний, якщо порівнювати з Василюю. Він саме з тих твердих порід, що не так просто піддаються емоціям. Для людини ж (читача також) потрібен передусім чуттєвий досвід (наприклад, Василів). А вже мислення, плодячи думку, переробить «дані чуттєвого досвіду, досягаючи глибшого розуміння відображуваної у відчуттях об'єктивної дійсності» (з конспекту студентки Оляни Кабачківни).

Мислить Василю відверто й чесно, але скупко – не виходить за межу, де вже починається власне розуміння речі, події чи факту або й навколишнього всілому. Це не лицемірство і не «гра в хованки», а міра його здатності мислити. А може, й звага казати – береженого й бог береже...

І все ж ми не можемо відмовитись од Василювих свідчень з тієї неабиякої причини, що він давній Прокопів товариш. Товариства ж Лядовський не цурається з кожним, хто за його мораллю вартий цього. Замолоду, як нам уже відомо, паламарчук старався грати роллю активіста. Може, навіть подумував стати, як Лядовський, керівною силою, «локомотивом посульського життя». Брався на всякі способи, а воно не виходило. Можливо, в якийсь вирішальний момент ступив, як кажуть, не на ту ногу або не догодив мінливим настроям життя, проте «не користується авторитетом», хоч і має повагу од людей, в чому немала заслуга «авторитетної Василюни». І причина, мусимо заперечити, не в хрестові, якого він зняв буцімто надто рано, як розмірковують уже тепер доскіпливі мокловодівські дядьки-атеїсти. Адже всі знали добре та гаразд, що то затія Лядовського («Чого ж він сам не поліз?»). Обставина що хоч з людини вигнітять – і зле і добре. Нас кожного супроводять тисячі причин, і не проглянеш їхніх таємниць. То довіряєш себе

життєвому інстинкту: мусиш не лише розуміти, що можна (слід, треба) робити, але й відчувати мусиш.

Не дано й цього Василові, то жив своєю природою і як давалося. Чи багато є тих, що вгадали свою долю? А хто не прагне «відігравати ролі?» А скільки вдоволених своїм (суспільним) становищем, роллю, що відводить нам життя? Чиєсь (становище), чиясь (роль) видаються здебільшого зручнішими. А хто «всівся зручніше», набачив ще зручніше – і душать його ночами заavidки... Отак на всьому протязі, доки живеш: «Нічого й не згубив – а мусиш щось жаліти». Краще не піддайся зрадливим звабам цих липких нікчемностей, і буде тобі зручно вже тим, що живий і дужий (як Василю).

Димський передрімав у мене на плечі, тепер дивиться на всі очі: я люблю, мовляв, світ таким, яким він є, і не моє діло його переінакшувати. Ковтнув (і таки добряче ковтнув) горілки і, оглядаючи свої товстезні кулаки, що стулено лежать на край столу, щось вислуховує в хатній тиші...

Вже теж не починаю жити, плавав на хвилях часу, дуло і в спину і в лице, та білого прапора ще не вивішую. Готов хоч оце й зараз лізти на церкву знімати хреста... все, що думаю, що роблю – заради життя, не иначе.

Ти, напевне, помічав, як кращають наші плавні, коли їх осяває сонце. Так робиться й з тим, кому своя робота мила.

Молотили ми жито на Гамальках. Молотьба для мене – «найпрестольніший празник в году». І взагалі село мені – що рибині річка. А вже Васирина кудись вище рветься. Все знаходить привід для невдоволення, все снить переїнами. Я такому не смакую, і сплю без сновидінь. Нема охоти міняти засвоєний триб життя. Що матимеш, а що втереш? Поза селом що робитиму? Чим дихатиму? Що слухатиму? Як говоритиму? Нема в світі фаху, котрий би давав стільки втіхи, як барабанщик, як подавати в барабан снопи. Ти згоден зі мною?.. Житні снопи або просо...

Я погоджуюсь, але навертаю Василю до суті. Він взагалі змінений, що я аж не впізнаю – говорить складно, тільки часто повторюється.

В Прокопа дома я бував, може, двісті разів. В хаті не розкішно, але ніколи не заставав непорядку – аптечна чистота, лугова свіжість. Щоб оце-о пообдирані опічки – зроду не було, як у инчого. Нема в нього ніякісінької задачі, ні підлогу, як у инчого. Хоч ти ним об землю вдар, а він живе на простий манір: сам і попримазує і облатається. Бере прання і йде з ним зимою на ополонку. Об лід рушники так виковзає та виб'є праником, що й ну... Любить, щоб святками висіли по кутках, на покутті, над вікнами чисті, викачані рублем до лиску. А дід застилав тільки осокою. Або пахучим водяним лопушником. Ще й по вікнах його навхрест понаставляє – ніякісінької задачі, ні підлогу, як у инчого... Між піччю й причілковим вікном стоїть піл, засланий, правда, не простим рядном, а вовняним ліжником. Далі червона (з верби) лава з решіткою аж до покуття. У скрині – одежа. Може, який шматок полотна. І книжки... Я не любитель до книжок, то не приглядався, які вони й що. На видноті – на миснику – стоять «Народні пісні» (він їх носив на вистави) та Біблія, попівни придане...

Молотили ми жито на Гамальках. Молотьба для мене - найпрестольніший празник в году... Добренне вродило жито – як не перед добром. Три ворохи, як Михнова могила. Аж за тік пересипалося. Колгосп сягнув того літа вершини свого гаразду – по шість кілограмів на трудодень!.. Це в год з'їзду побідителів. Бо Прокіп все нам читав про нього з газети... Оце сьогодні кінчати на Гамальках, а ввечері тягли паровика на Плавистянський гарман. Щоб, думаю, так і сталося, як у голові склалося, пішов до машини прямо серед ночі. Досвіта, поки зберуться люди, попідтягаю соломотряси, передивлюсь головний пас – ослаб, не тягне, може, де перешию сирицею... Ні, я почну не з цього. Признаватися про свій гріх важко, але перегодя-таки признаюся – самому ніби полегшає, печина зсувається з серця... Нема в ньому ніякісінької задачі або підлогу. До краю одвертий чоловік і живе на простий манір. Не те, що Карпо Лиштва. Чудна особа! Мене, мовляв, не взяли в конармію Будьоного через мою вагу: було замолоду шістдесят три кілограми з грамами, а треба шістдесят чотири... Інший до того

добрешеться, що починає сам собі вірити – справжнє падло, його скрізь хватає... А за що ж тебе взяли в штрафну роту? Балакай, та не мені...

З Лядовським держимо човен на двох і невідок сажнів на дванадцять – рибачимо деколи. Прокіп любить це діло до впаду. Людина живе природою – що ти їй скажеш?..

Поїхали ми аж до тієї пристані на Складному острові, де втік Сидорів півень і потім, здичавілий, довго жив на деревах. Тут я колись (задовго до колгоспу. Прокопа і в Мокловодах ще не чули й не бачили) перший раз побачив попову Соню. Поверталася вона якраз з Києва, з гімназії. Батюшка був пихатим, то, щоб надати події показної врочистості, найняв дубрівських музик.

Ніхто з нас ніколи не вчив нот, тому всі брели навпростець за дяковою скрипкою. Я весь час задивлявся то на пасажирів, то на пароплав, що запливав проти води пристати, і майже за кожним коліном збивався з такту бити в барабан, чим непомалу сердив дяка, нашого диригента. Пароплав уже бокасував до наплавного помосту, що служив за пристань, і ми вчистили щось на зразок «калинки-малинки». А коли піп ступив назустріч доньці, що летом вибігла на берег, і заховав її під рясою в широких обіймах, ми за скрипкою дяка перейшли на «Вийду я на річеньку...»

Розбентежена попівна аж тепер уцюрила, що все це діється заради неї, і, вдавано гніваючись, приндила до попа губи. Батько прибулої щось їй пояснював (певне, виправдовувався), а до нас кивав головою, щоб грали далі.

Попри всю врочистість, Соня виплуталась з батькової рясї і тепер пильно розглядала то нас, то сільських дівчат, що, мов ластівки на дроті, сиділи з кошовками рядком на кручі, звисивши босі ноги. В неї тоді були (я запримітив) зелені, як наші плавні, очі, надто білі обличчя і шия, а всі руки – од самісіньких пліч і до низу – в рясних кружевах, що спадали одне на одне і, гарно прилягаючи, творили суцільну складку. Довге, мало не до самої землі, плаття смачно прилягало до стрункого тіла, мовби кликало: «Любуйте на

мене, дивіться...» Я витрищівся, солопію на її пишноту, аж у мене очкур біля штанів послабнув, то мусив відійти в шелюжки, щоб дати йому раду.

А коли повернувся, вона, підібравши плахиття, дріботіла до фаєтона, що мав її одвезти додому. За нею пішов і піп. На підводі, що нас привозила, склали попівни багаж, і ми не наслідились сідати зверху, а плентали позаду пішки аж до самого броду, що звать Василовим.

Те з Прокопом рибальство нам з Василюю якраз було на руку: давно плекаємо одну сміливу мрію, та все не виходило – то на господарство стягалися (я мірошникував у водяному, а вона од корів не одстривала), то діти сипонули одне за одним, аби встигав голі зади прикривати, то війна, то й знову нестатки... Цього літа, кажу, хоч раз у житті зготуємось та покличемо на гуляння всіх хуторян, хто не погордиться. Тільки й ждали, доки Прокіп виробиться з роботи (невідок держимо на двох і човна), щоб упіймати риби хоч би сковорід на вісім, чи й того лучше. Тоді вже й нуте, люди. Звеселемо душі: «Ой, грайте, музики, напинайтесь, баси...»

Підождали, поки зовсім звечоріло, я перебрав невідок, полатав, мабуть, у двох місцях. Полежали серед квітучого луку над самісіньким берегом, покурили та й випливли на воду. Було це під кінець громадиння, вода вже стала на одній мірі – щуки в таку пору ловляться. Обкинув попід лозою (Прокіп іде берегом, тягне заіграшки), перехоплюю човном закуток – то витягли з півпуда і двох соменків... Літом скільки там тієї ночі: четвертий раз кинули – вже й сіріє на розвидняння. Пристав на косі, виволокли снасть, перебираємо. Чепу з вічок витрушуємо. Я ще й нагужую якийсь парубоцький мотив. Гульк! У моєму крилі голова людська заплуталась... Одсахнувся з нежданності: зроду гадюк боюся... взагалі повзучого. А в людських черепах вони, кажуть, безпремінно поселяються. Подумати б не з переляку, чи жила б дурна гадюка під водою. То коли череп у траві валяється або в ожиннику, як було після переправи...

«Чия?» - виплутав Прокіп голову, тримає в руці.

«Звісно, людська».

«Чоловіча, питаю, чи жіноча?»

«Жінок на переправі не було, сам знаєш...»

Прокіп незрозуміло змовк і, розвернувшись до мене спиною в мокрій облиплій сорочці, ніби щось раптом невідкладне насунулось йому на пам'ять, широко пішов понад водою, несучи навивазі череп, лишаючи на вологому піску виразні відбитки важких кроків. Я не спитав куди. Самотужки вибечкався з невідком на кручу, щоб на триніжці коло рибальського куреня зварити юшку та, підснідавши, тягтися возиком додому.

Нічого ніби й не сталося, а й сталося: на чуття впала тінь Б о л ю ч о г о . Їх торкнувся той Невідомий, що заплутався в наш невідок. Прокіп, видно першим відчув його присутність. Тепер і мені руйнувалося в грудях, переінакшувалося. Відлітала легкість серця, яка приходить до людини, коли вона опиняється на прощі в природі. Насідали чуття многократних життєвих обов'язків та відповідальностей, зтягувало у вир, мов човна в зіви. Вимагало згадувати про тих, що гойдалися в цій затоці на воді сіро-зеленою заплавою. Руки приладувалися до думки і вже готові варити їсти не на двох, а на всі солдатські помилки, хоч був я при своєму умі і усвідомлював безглуздя заміру: для цього потрібна була ціла похідна солдатська кухня. Пильніше брався до роботи, і це найкраще розгонило з голови думки, що не допомагали, а продовжували руйнувати настрій і бажання їсти.

Світанок ішов до нас і щокроку повнився діями.

По косі затоки розгонисто пробіг довгоногий кулик і, тицьнувши, вперше сьогодні свиснув, покотив луну на всю околію. В паруючу воду Сули шубовснула, як з неба, трійця качок. За плечима, на Сімейних лугових клітках, - то іржання, то кінський тупіт. Зтяжно махаючи гостродовгими крилами, сумовито прокигикав зголоднілий за ніч крячок. У відповідь скинулась велика, непомірна для нього рибина, і я миттю пошкодував, що вона не попалася в невідок, хоч переді мною стояло дві вухаті, з лози плетені корзини, повні заглевкуватих линів, зеленавих щупаків, соменків – бездонна

прірва людської жадності. А може, це й не жадність, а успадковане чуття потреби, яку так важко людині упомірнити.

Я відчув, що червонію і відом, і зсередини. Не від докору совісті за свою пожадливість спіймати ще й ту, для крячка непомірну рибину, що тільки-но скинулася, а від того, що відколи зійшов на берег той Невідомий, мене оточили, взяли в бран... очі зелені, сині, червоні... І то, зірнувши з-під води, прищурено проєктують свої кольорові погляди, від чого я так саме колірною шарію: то, опускаючись під воду, аж у прірву неба, поступово блякнуть, як зірки, і тепер тілові стає мерзлякувато.

Перестаю дивитися з кручі в Сулу, і чуття брану зникає. Зняв з тринози казанок з юшкою і, розіславши полотенце, розкладаю нарізаний хліб. Знайшов потім у курені ложки. Виніс рибальське стябло, на яке звичайно вибирають снасті, а в таких випадках – зварену рибу, щоб вичахала.

Секунду повагавшись, іду гукати Прокопа. Поминув кущі топольок, перебіг покал з травою до пояса і, вихопившись на бугрик, однораз опиняюся перед Лядовським. Бригадир сидить на оберемку сіна збоку гнідого вола, старого, «списаного», а тепер пущеного в плавні на вигул, і на його обличчі, якщо знаєш Прокопа, написано те, про що немає смисла говорити вголос, бо тоді воно його втрачає. Трохи далі лежало ще двоє коней. Третя, відома в Мокловодах своїми норовами (кусалася й біла зада) кобила Люта, неспокійно тупцювала на місці, то нахиляючи голову аж до землі, то задираючи її так високо й сторожко, як це роблять норовисті коні в «необ'їжджені» свої літа або зачувши небезпеку. Я зрозумів тривогу скотини лиш тоді; коли, наблизившись, набачив у траві щойно народжену істоту. На мої спроби погладити лошатко Люта шулила вуха, повертаючись задки, щоб боронити своє дитя.

Лошатко тим часом безперестану силкувалося встати на ноги. Опиралося об землю передніми копитцями і навіть бархатною головою з великими очима, але ніжки підламувались. Їм несила було втримати таку велику, непомірну для ще кволого тільця голову, і воно падало в росу, в свою першу

купіль. Люта не зводила з нього очей, обмацувала окислими губами, коли-не-коли озиваючись крекітливим іржанням, і щомиті вслухалася в світ нашорошеними вухами. Лоша зрештою звелось на тонюні ноги і, відчувши на них рівновагу тіла, ступило крок до матері, ще не підводячи нахиленої до землі голівки.

Лиш тепер я наважився мисленно вимовити напис, який мені вздрівся на обличчі вдивленого в себе Прокопа: «Уяви собі, на землі все починається спочатку – з оцього кволого тільця, що барахталось в росі, ніяк не могло стати на ноги, а тепер зробило крок...»

Виявляється, то вона, Люта, що дала світові новий початок, зачувши в куцах сіроманця (а вовки в нас водяться) так биля копитами в землю, наче будила і живих, і мертвих, і ненароджених боронити його.

От ти дивись: німий язик, несвідома скотина – хто її навчив боронити своє? То в неї, доводять, інстинкт. Такий, мовляв, безумовний собі рефлекс. Успадкований. Передаваний... Можливо, може, можливо. Скажи ж тоді, на милість, скільки ще ждати свідомим, глибокоосвіченим і високоморальним людям, щоб нажити безумовний рефлекс елементарної совісті, рефлекс справедливості, сумління... Щоб їх не виховувати (це так нам слабо вдається), не набувати (це штучно й підладовно, і тому, мабуть, вже ось тисячі років не стає безумовним, а щодалі умовнішає), а щоб, одержавши в спадок, вже їх розвивати і, вдосконалені, передати своїм нащадкам. Як тепер передаємо набуті бездушність, відчуження, лицемірство, брехню і всякі успадковані антиморалі.

А Прокіп береться звести «мое» на «наше». Коли між ними можна знайти прийнятну спільність і колективне піднести до громадянської поваги? Світ починався з «мого» і жив ним предовго. Годі жити водносталку: настає ера «нашого, гуртового». Але ж «мое» живе в крові і продовжує передаватися як чуття світла й темряви, тиші й звуків. Є тисяча можливостей, щоб «наше» стало «мое»...

Я не вимовив у голос жодної своєї проповіді ні провидіння, але Прокіп пробуджується від задивленості в себе, і ми бредемо до казанка з юшкою.

Оглянувшись, я несподівано і досить чітко схоплюю світлом своїх очей буцімто іншу, ніж тільки-но бачену посеред луку картину: гнідий віл не просто лежить, а... прикриває собою пекучий південь; Люта сторожує голубо-рожеву східну сторону світу; посередині – ледь зведене на ноги життя, яке ніби усвідомлено оточили і кожен по-своєму його споглядають ті чотири умовно безумовні рефлекси.

Од Василя не можна було й сподіватися такої аналітики. Та все ж вона що далі, тим більше стає «не по нашій лінії», бо забирає зовсім іншу тропу, якою, признатися, ми піти не можемо, бо веде вона не до нашої мети. Краще б Димський засвідчив Прокопа за певною діяльністю або за певними розвагами, що не завадило б для опуклості його портрета.

Перепрошую об цім Василя, поки він показує Данилкові фотографії з його альбому «Прощання з рідним краєм», а в самого думка снує про інше – то біжить аж до Прокопової хати (обіцяв же допомогти перевозитись), то зав'язується на тому дні...

Тоді я був лише малим школярем, але чітко пам'ятаю ті загальні збори, про які натякував Димський. Тому вирішую про них свідчити сам. Тим паче, як зараз бачу і обставини і дію. Картина ось яка. Мокловодівський сільбуд під червоною бляхою на сохах, глиняний і з великими, як на той час, вікнами стояв посеред хутора, поміж дрібного шелюжку та сосни, спиною до бригадного колодязя з журавлем, а після війни – з приводом, якого весь вік крутила нами згадувана кобила Люта. Скотина виявилась на диво тямущою, бо досить швидко набула собі умовного рефлексу: обходила два з половиною круги і щоразу точно, саме в момент, коли дно цебра зрівнювалось по лінії горизонту з цямриною, безумовно зупинялася. Бачила, що вже воду вилито у глибоке дерев'яне корито, без команди розверталася на сто вісімдесят градусів, і баддя повільно опускалася в колодязь. Що спочатку робила під батогом, теперечки – «усвідомлено».

Ми, хлопчачки, даремно не марнували своїх канікул, а, накупавшись чи після вудіння, збігалися сюди, як до великого дива. Погравши у «червоних» та «білих», заки прийде одчиняти сільбуд Грицько Сулима з Тсоавіахіму (розшифровано: Товариство сприяння обороні та авіаційному й хімічному будівництву СРСР), кидалися потім навперебій допомагати йому в найменшому, аби дав хоч прикласти до плеча незаряджену дрібнокаліберку. Грицько був проти нас дуже високий, і коли тримав гвинтівку дулом до неба, ми не діставали навіть поторкати її спіднизу. Ми лише бачили ввігнуту в себе сторону ложі, яку так зручно хтось колись першим припасував до плеча, щоб якомога точніше стріляти з упора в людину. Саме Грицько Сулима був зобов'язаний суспільством навчити нас, мокловодівських мужчин, прицільно стріляти. Спочатку, правда, не в живу людину, а в опудало, контурами схоже на людину, тільки без рук. По неділях його виставляли в Малечівському глинищі, і парубки-тсоавіахімовці, Грицьком научені теорії, змагалися, хто першим продірявить голову або навиліт проб'є груди безневинної мішені. За виняткові заслуги перед Сулимою це дозволялося і декому з нас, шпінгалетів. Патрончики ми викупляли на «зароблені» в мами гроші, які видавалися лише за безумовний послух протягом цілого тижня. Коли ж це не вдавалося, Грицько брав натурою – пиріжками або курячими яйцями. Так на так, штука за штуку. І всі погоджувалися, бо чомусь кожному до нестями хотілося бути «ворошиловським стрільцем». Сам же Грицько, навчаючи інших, так і не вибив залікових очок на «ворошиловського стрільця». Не вибив, і квіт. Бо був надто сентиментальним, руки йому водило, коли цілився, на спусковий гачок тиснув ривками, а не плавно, як гласить інструкція. Не міг чоловік убивати навіть опудало, тобто попадати в десятку, тобто дірявити голову чи пробивати навиліт груди безневинної мішені, хоч смерть була зовсім символічною.

В ту неділю не носили опудала в Малечівське глинище, бо всіх збирали на колгоспні збори. Я запам'ятав ту неділю ще й по тому, що в той день в мені відбулася якась зміна чи відкриття: я помітив, що всі люди світяться.

Світяться різно, я лиш не міг чітко визначити колір кожного світла через те і було злякався такого бачення. Але те гарне видіння хутко зникло, як і не було, і, щоб його повторити, спостерігаючи людей, я заліз на соснину, що росла за п'ять кроків од парадних сільбудівських дверей. Не виймаючи з кишені мідяків, зароблених у мами за безумовний послух протягом цілого тижня, перелічив їх навпомацки, чи якийсь не випав, коли дерся на дерево. Монети виявились на місці, і я тепер спокійно розглядав барвисті гурти мокловодівців, що підходили й ставали обличчям до того вкопаного ослона, що тулиться до моєї спини і якого всі знають до найменших подряпин, бо на ньому у празники чи й за таких подій, як сьогодні, сідали тільки наші хутірські музики – гармоніст Макар Наливка, скрипаль Павло Дзидзун та бубнар Василю Димський.

Коло людей вже встигало зробитися таким великим, що задні не могли бачити, що діється в колу, хто з ким і як витанцьовує. Тому тіснилися, пнулися навшпиньки, а музики шкварять та шкварять безперестану, без передишки. Людей розбирає цікавість бачити, хотіння веселитися, показати себе перед іншими. І коли я до самозабуття вдивлявся в їхні обличчя, то не віриться, що вони старіли з горя, плакали, журилися, томили себе болями й стражданням – ніколи, ні. Жінки тільки й знали одну радість та суцільну втіху, тільки те й думали, як би ясніше посміхнутися, знадливо повести бровою та загравати плечем, спинитися, як стій, після шаленого ритму козачка, притупнути, зареготати на всю силу, поколихнувши посульську околію, приказати такої, щоб кинуло тебе і в жар, і в холод, і в здоров'я. І щоб вихопило з-під тебе ґрунт та й повело, повело неухвально в танці... Вдивлявся – і починав вірити, що ці жінки про те тільки й дбали, як би найкраще одягтися в свої рясні спідниці та керсетки, ніби змовлено напнути такі хустки, що в єднанні з лицями та очима творять живий килим травневих плавень. Начепити на всі груди розливого намиста та дукачів, палахкучих, як східсонце, кісників, затьмаривши собою красу найукоханішого квітника.

А чоловіки – що за браві, стрімкі статури! Як легко викомарюють карапета, барині, комарницького!.. Як віддано, до сухого поту чешуть «дедушки» й «базаря», як шляхетно та хвацько ведуть під музику своїх обраниць... Буцімто після цього їхні плечі ні перед чим не схиляться, ногам ніколи не буде впину, а руки так і залишаться в леті, так і нестимуть, так і не дадуть дітнутися землі чобіткам розквітлої всім тілом молодиці чи дівчини. Гасає пальцями по кнопочках Макар Наливка, припадає до ладків Павло Дзизун, затято вибубнарює Василю...

Вже показали себе всі знані хутірські танцівниці, лиш не здавалось розгарячіле парубоцтво, як з гурту хтось загукав протяжно: «Про-ко-па!.. Про-ко-па!..» Того виклику наче ждали – гук сотень горлянок повторив його, буряний сплеск долонь відмітав яке-будь заперечення. Очі всіх Мокловодів шукали Лядовського. А відразу не набачивши, голосно допитувались одне в одного. Твоє дужих чоловіків вже котили в круг, що розступився тепер якомога ширше, витягнутий з купи дров товстий осоковий кругляк. Інші двоє мостили на ньому впоперек, вивіряючи, як на терезових шальках, рівновагу, зняті на цей випадок одинарні, широкі двері з бані – на такій гойдливій хитавиці танцюватиме Лядовський свої відомі «гречаники». Всі знали, що Прокіп їх танцює рідко, що саме за них його брали в армійський ансамбль, тому не хотіли пропускати слушної нагоди і, ні на мить не вгаваючи, горланили, скандували на всі заставки – хотіли бачити Прокопа в його улюбленому танці з різючим ритмом і безмежною красою рухів.

Він все ще вагався виходити, стояв, як усі, обличчям до музик і щось перепитував у своєї Соні. Зрештою передав їй картуза і рушив з місця. Вдоволений натовп заревів з новою силою, різнооктавно, забушував страстями, тіснявлячи одне одного. Прокіп ловко вихопився на хиткі двері, став по осі незвичного помосту і ледь помітно кивнув головою до музикантів – давай, мовляв. Припавши поглядами до гордої постави свого бригадира, люди напоготовлено чекали. Він був сьогодні наче молодий дубок – в зеленкуватій, з білим підкомірцем армійській сорочці, перехопленій у стану

широким ременем, в синьому галіфе з червоними кантами. На ногах вилискували хромові, із зібраними в гармошку халявами святкові чоботи. Ніби приміряючись, ледь дйткнувся ними протилежних сторін завислих на кругляці дверей і, певне, відчувши в собі мільйон можливостей, пішов, пішов за музикою по всіх чотирьох вуглах хитавиці, набавляючи темп, ускладнюючи рухові пориви. Під ним ніби враз спалахнули ноги, і тепер він ними випишував живі вогненні картини. Не на звичайних соснових дверях, знятих лиш на випадок з бані, а в повітрі, на полум'янкуму синьому жеврії, що не допускав ніг до себе торкнутися. Поміст ні гойднеться, ні переважиться. І якби не окремі звуки, що іноді проривалися з-під чобіт, можна було подумати, що Прокіп не торкається тверді, а невагомо літає над нею – так непомітно й проворно встигав бригадир переносити своє тіло з одного надсамісінького краєчка на інший. А коли Лядовський вже поминув начальне, підготовче до спалаху «З помийниці воду брала, гречаники учиняла, пеленою накривала», люди, до цього непорушні, як застигли, прийняли настроєм танцівника, не могли стримати азарту. А Прокіп чимдалі лютішав у танці, не щадив себе, не стримував, наче танцював востаннє. Заохотливими рухами втягував людей в полум'я своїх «гречаників»:

Гоп, мої гречаники,

Гоп, мої невдалики,

Гоп, мої білі.

Чогось мої гречаники

На шкорині сіли.

Двері тепер гойдалися, перехитувались з одного краю в інший. Іноді наставала така мить, що, здавалося, їх нізащо не втримати, не вивести з крутої переваги. Ось-ось вони зачерпнуть землі, і згасне фантастичний танець. Але так лише здавалося. Ця гойдлива хитавиця мала свою допустиму амплітуду коливання, і ця границя втримувалась непомітною пластичністю і легкістю Прокопових ніг. Тепер, коли всі, ритмічно плескаючи в долоні,

промовляли «три лопати поламала – гречаники витягала», Прокіп уже не танцював під музику, а музика грала під його танець. Він – з крилами, він увесь на пружинах!.. І творить таке плетиво рухів, що не можна описати.

Більше я не розрізняв ні облич, ні кольорів – чи так само – забуто вдивився в одну точку, чи, може, закрутилась голова. Мої очі ніби зупинилися і виразно бачили тільки одну обмежену ділянку простору, що вміщалася на площині помосту. Люди, товплячись, валували в настіж розчинені двері сільбуду, бо їх туди вже запрошували, а я все ще бачив танець, укладав його собі в голову, а він не вкладався.

Поволі зліз на ослін, де хвилину тому сиділи музиканти, і якийсь час непосильно старався пробитися вправо або вліво, вверх чи вниз по течії, але, захоплений потоком людей, скоро опинився перед самісінькою сценою, де за столом червоно застеленим, сиділи наші й не наші чоловіки і, видно, ждали, поки всі всядуться. Зовсім несподівано заговорив голова, і все стало на свої місця: один читає з-за трибуни, інші слухають. Потім ще багато й голосно виступали, а найдовше – приїжджий. В мене вже поболіли ноги стояти, тому сів біля наших хлопців просто на долівці під стіною, бо хотілося діждати концерту, який обіцяли після зборів. Сам собі надіявся, що нас з нього не виженуть, і може, ще побачу Прокопові «гречаники».

До цієї миті я мало розумів, навіщо збори і про віщо на них ішлося. Та ось серед тисяч мені чужих слів я кілька разів підряд почув «товариш Лядовський». Зразу подумалось, що то згадують не нашого бригадира, бо так на нього ніхто в хуторі не каже. Але, як виявилось, промовець знав про нього значно більше і виставляв його таким боком, ніби Прокіп, якщо я вірно запам'ятав, «вже не той, що був і не такий, як треба. Товариш Лядовський ігнорує рішення вишестоящих органів, збочує од завдань на даному етапі, проявляє самостійність, недооцінюючи політичної сторони цього діла, а тому втрачає довір'я і заслуговує, товариші...» (Тут приїжджий явно недооцінив демократичних прав мокловодівського жіноцтва).

Далі, як я близько не підходив до трибуни, але нічого не вчув, хоч промовець всяко ворушив губами, бо «товариші» зчинили таку бучу, якої не робили навіть тоді, коли викликали Прокопа на танець. Лише перегодя, може, й через десять хвилин (цілу шкільну перерву) голова осадив горлатих, і балачка пішла трохи спокійніша. Тепер стало зрозуміло, що люди не погоджуються з тим, що «товариш Лядовський втрачає довір'я» і щось «заслуговує». Збори ще не раз «повставали». Призвідницями кожного разу були жінки, що забирали слово без ніякого дозволу – з місця, не підводячись і в найнесподіваніші моменти. Голова раз-по-раз давав з трибуни довідки, тлумачив, звинувачував, поки я остаточно здогадався: Прокопа мітили зняти з бригадирства. І, виходить, не за «самотійність», а за те, що «не згромадив у Кутах сіна, а жнива вже на носі». Лиш беручи до уваги (що саме, я недочув), «залишити товариша Лядовського на посаді бригадира до наступних зборів, одібравши в нього перехідний червоний прапор і за кращі показники вручити його Сизьонові Штепури, що бригадиром на Плавистому».

Сизьон при згадці про нього підвівся з місця, хотів щось гукнути на сцену. Та в залі знову зчинився лемент, то він, постоявши з піднятою рукою, лиш посміхнувся і махнув, знову сідаючи. Штепуру знають не самі наші хуторяни, а й далі, бо дуже сильний чоловік. Такий сильний, що орав собою – корова в борозні, а він під рукою. Трохи недобачає, бо очі в нього завжди сльозяться, ніби з них ніколи не випадає запороха. Робочий одіж (він у ньому триста шістьдесят днів щороку) на ньому пахне ніби прим'ятим полинем. Насправді ж – мочерякою: вік живе людина в Плавистому, на острівку серед боліт, то й пахне, як і всі тамтешні, мочарем. З домішкою конопель – любить їх більше, ніж квіти...

У війну Сизьона зловили фашисти в оржицьких болотах і заслали в Бухенвальд. Кажуть, за політику. Гаразд я не зумію пояснити, що таке політика. Чув тільки, що це не жарти, бо «підшивають» її неслухняним... Сизьон, наприклад, плюнув не туди. Плювався буцімто так собі, незлостиво, під настрій, як і всі, - на життя чи на уривок з нього, а слина впала на

портрета. На чийого портрета, Штепура й сам не знає. Мабуть же, не на простого, коли – політика...

А ще в нього на якійсь щоці – на правій, ні – таки, на лівій – і на перенісці видавлені шрами, відтиски вузлів колючого дроту. Точні веснянки, тільки синцюватого кольору. Якось одного дня (вже на самому прикінці війни) ті, що були в Бухенвальді, ринули на загорожу, щоб визволитись, і тілами повалили і дрiт і стовпи на землю. Сизьон кинувся з першими, але впав од слабості. По ньому побігли задні і втоптали чоловіка в колючий дрiт. Тепер він увесь у вузлуватих шрамах, як у ластовинні.

Так оце йому, Сизьону Штепурі, дають перехідний червоний прапор. Спочатку його розгорнутим виніс на сцену Прокіп Лядовський. Постояв поруч із Сизьоном, доки читали рішення. А тоді передав Штепурі. І обидва обнялися, чим звели на ноги всі збори – так було зворушливо.

Після церемонії Прокіп намагався говорити з трибуни, але не вимовив нічого: обида вдушила чоловіка... За прапором Лядовський заплакав. Всі те побачили, бо Прокіп і не ховався. Жалісливі і собі схлипували – наші матері. Це було через край навіть для нас, безтурботних. Ми принишкли попід стіною і не дивилися одне на одного, але плакати першим ніхто не починав, бо не боліло...

Все подальше дії не напружує, тому й не вартє, щоб його знали.

Тут настає час Карпа Лиштви.

Для довідки скажемо: людина він не войовнича, хоч для нього було б нормою і навіть громадянським обов'язком бути саме таким, бо як нам уже відомо, Лиштва «за прејскурантом – об'їждчик», отже, по службі має справу з «усякими типами», переважно – крадіями. Очі в Карпа жовтуваті, як і все обличчя, а чоловічки схожі кольором на пучки заядлого курця. Він не для всіх помітно, але блиндоокий, тобто косуватий поглядом. Це професійна хвороба, яка вже може передаватися в спадок, але не заважає в роботі; навпаки, допомагає дивитися з таких положень і під такими кутами, що нормальній людині й не привидиться. Лиштва небрехливий і славиться

винятковим обдаруванням «рідко бачити і густо чути», має позитивну здатність швидко запам'ятовувати. Йому досить один раз посоловіло (так здається через колір очей) – посоловіло бликнути на «особу» чи на «громадянина», як уже зможе відтворити її прикмети для «любого протокола» через скільки схоч років – де й за яких обставин, що казано і як саме, скільки прищів і родимок на лиці і де-будь нижче, якого кольору гудзики біля штанів та чим підозрілим пахнула «особа» в потрібен момент, хоч сам Лиштва не має запаху, і правомірно було б припустити, що нюх у Карпа нерозвинений (або його втрачено в процесі довголітньої праці), якби не полярно протилежні свідчення «заінтересованої сторони» - Лиштвою виловлених крадіїв, переважно «жінки з шабашкою», які в один голос заявляють: «У нашого об'їждчика нюх – не підставляй вченої собаки, що здатна брати слід через дванадцять-п'ятнадцять годин після злочину. Окрім носа, він чує шкірою і знає багатьох на запах».

Отже, Карпо Лиштва – біологічно справна, живка в перспективі і ходова людина. «На неї спрос, їй довіряють, на ній ґрунтуються». То чому б нам посумніватись, не довіритись її показанням? Лиш залишаємо, як і для всіх, попередню, вже проголошену умову – право переоцінювати цінності, якщо в які з них раптом чомусь не повіриться.

Заради об'єктивності варто ще додати, що сам Лиштва тайкома гордиться своєю винятковістю «рідко бачити, але густо чути», як і «здатністю запам'ятовувати», «знає собі ціну» в прямому розумінні слова і, певне, тому не ображається на жінок, які відверто «вибивають йому очі», бо це не завдало б ніякої шкоди просуванню по службі, якби Карпо цього захотів. «Між великим й малим великий», - твердить з досвіду об'їждчик і не бажає вищого блаженства.

Спочатку Лиштва «перебирає» наш Шелегівський родовід. Хвалить прадіда, що так умів настроювати водяні млини, і докоряє (вже «на той світ») своїй дядині Смородійці, яка без переконливої «діалектичної мотивації» щороку відмовлялася платити «холостяцький податок», чим ставила під

сумнів свою лояльність щодо існуючого ладу і зокрема дубрівського фінагента. Щиро підтверджує мої здогадки та припущення щодо «свідчень про діяльність діда Лук'яна («Молодець, кажуть, гарно посвідчив... То був неминучий процес випробування, якому підлягав кожен, - ми з сотні робили одного»).

Тепер Лиштва жовтуватю поблискує на мене, і робить це з таких несподіваних положень, що для нормальних очей неможливо. Зрештою я догадуюсь, що Карпо, мабуть, хоче набачити в мені прикмети батька, з яким вони разом парубкували, але: «Людина він, хоч ти й син йому, з усіх поглядів відстала. Інакше б не прийшло йому в голову покинути жінку-активістку (мою матір якраз в той момент, коли вона остаточно дала згоду їхати на курси трактористів».

Якийсь час я не відвертався од Карпових «жовтуватих поблискувань», даючи йому змогу «набачити в мені батькові прикмети», і заодно почути ціну на себе. Та Лиштва на продиво перейшов на Лядовського, подаючи «далі, варті уваги й розпоширення». В нього непоганий спосіб викладу, лиш іноді слово «чув» він уживає там, де належало б казати «бачив». Та й те «бачив», якщо вже воно вжито, з відтінком або й з повною перевагою значення «чув», розпізнавав серединою, чуттям». Тому й розповідає Карпо не пережите, а чуте, і це дещо знижує ціну на його казання.

Я по всьому бачу і можу «свідчить на протокол» (найвища Карпова присяга!), що Прокіп не привласнював золотого хреста, хоч на нього й стріляли. Заздалегідь витягли нижню шибку з застільного вікна і стріляли. Я ходив на ранок, з інтересу дивився. Прийшов Лядовський з правління, сидів вечеряв. Якраз у той момент серединою йому почуялось лихо... Якби не присів за скринєю – давно по ньому коржики поїли... Е-е, хе-хе, хе-хе... Стріляли!.. І за віщо люди один одному віку вкорочують? І в які тільки види заради цього не обертаються!.. От якби стрельнув за такі штуки десятку далеких таборів. Одному та другому. То третьому б не закортіло. А то що ж воно виходить? До чого дійшло? Один одного полює. По всьому видно:

стріляли свої, мокловодівські. На кого стріляли, питається?.. Та вони не дуже й криються. Ще й надалі похваляються. Записочки підкидають, а він того золота не бачив, яке воно на масть. На чому я його вивірів? А ось на чому. Були в мене ще з непу дві золоті чайні ложечки. Ти, кажу, їдиш аж у Кременчук, спитай, чи можна або візьми разом та обміни їх на паперові гроші. Даю, а Прокіп на них дивиться і посміхається: в мене, мовляв, є одна, така самісінька на масть, тільки більша – Соня принесла. І нахилившись під лаву, дістав з-за помийниці, була в покидьках. Так оце, каже, воно таке?.. Та й підкинув ту ложку назад, під лаву. Тоді в нас їли виключно дерев'яними.

Так що Лядовському те золото до заду. Ним він зовсім не інтересується. Людина вп'ялася в своє діло, у свою мету. І зможе. Його золотом не захитаєш. Він кров'ю своєю повірив, що «піднесе колективне до громадянської поваги». Задумав і загадав як найвищу ціль. Сам їй віддався і нас, дурних, напучує. Людей підсилює і сам дужчає... Ото тільки й зяну, що він м'яко з людьми обходиться. А лукаві це швидко понямки й ну користатися: то давлять його Сонькою аж до землі – попівна, класовий ворог, - то приманюють: вона є жива, ми її тобі знайдемо, лиш похитнись, поступися інтересом... За всяку ціну, аби Йосипа виписати з дезертирів – он що їм пече. І Машталірові, і Леськові, тій городиській ярижці. На те й Соньку забрали в ясир... Мучать Прокопа та й край. І нічого тут не зробиш. Де видимість, а де суть – не відличиш. Пустять балачку, що попівна сама від нього пішла, бо «хотів з неї робити комсомолку», «привчав до диктатури, а вона в монастир» - ото й шукай голку в сні. Вони вживають до нього і просьбу й погрозу, знають, що людина не залізна – десь та й послабне.

Машталір у мене іноді днює й ночує, хоч мені з ним водитися нема ніякого інтересу. «Дурний ти, Карпе, як сало без хліба: увесь світ у грошах тоне, а Більшовик (так він за очі каже про Прокопа) непідкупний? Йому зайве золото? І ти віриш, що він оддав хреста в казну? Слух пустили та й тільки... А з Василом нишком поділився валютою. Та ще куди б оддали – на світову революцію. Або, як вони кажуть, - у «мопру». Кий чорт!.. Ні

перевіриш, ні спитаєш тієї «мопри» (перекручене «МОДР»), тобто міжнародна організація допомоги революції – масова організація, що ставила своєю метою подавати матеріальну і моральну допомогу жертвам фашизму, реакції і білого терору, незважаючи на їхню політичну належність. Існувала 1922-1947)... Не за золоті, а за звичайні паперові гроші можна й чорта купити. Один або й два буксири новісіньких сорочок, всякого провіанту (пойми, куди він стріляє... це ті два потоплені, з яких пасся в найтрудніше врем'я).

Якколи мене й самого поймає сумнів, чи це не лицедійство хоч би й Прокопове: то ж таки гроші, а то – слово (хай не мовиться всує!). Машталір зачує, що я похитнувся – ще підкидає: «За гроші, як умно поведешся, можна купити надцять років далеких таборів (Чуєш?.. «купити... надцять років далеких таборів»). Якраз вони йому пахли за локшину та солдатські сорочки). Грошенята, Карпе, все зроблять, в них лица немає. Світ врешті-решт тримається не на думках, не на ідеях (вони завжди *голі*, як бубон, а на грошах, які все роблять (і думки також). І чим більше в тебе грошей, тим ти сильніший (а то й розумніший). На світі, як і на базарі: одні продають, інші купують. Є і попит, є і збут. Бо так уже натуру людську влаштовано, що в ній схотінок більше, ніж можливостей...»

Е-е, гадаю сам собі, не такий ти, Машталіре, як показуєшся. Він пішов, а я візьми та й прикинь ту балачку на своє розуміння. Допустимо, запопав ти золотого хреста (не позолоченого, а наскрізь золотого) чи купу грошей (а то й цілих дві), а в Прокопа того нічого нема. У нього тільки слово (хай не мовиться всує!). Як на твою казку, люд повинен би йти за ним?.. За тобою багатство, а за мною життя. Хто з нас сильніший? Хто віри гідний і не підозрений?.. Гадаєш, пристав на мою думку? Кий чорт? Своєї товче: «Дурний піп – дурна в нього й молитва... На якого тобі чиясь життя, чиясь хвороба? Гляди себе та й буде з тебе...» Я, мовляв, якщо ти хочеш знати, обійдуся без сопливих. Приторгував Йосипа з дезертирів – за віщо приторгував? За твої красні слова?.. Серун тобі кланявся!..

І вдруге передумаю, і втретє засумніваюся, а розсудливість верне на своє: чого ж ти тільки виключно за себе? Кожнісіньке, кажу, життя – і Прокопове, і твоє, і моє (так нас навчає вічно живе вчення) лягає зрештою в писану історію людства своєю сторінкою. Ну нехай наше не займе, приміром, сторінки, а вкладеться в якийсь уривок чи навіть в одне-однісіньке слово (хай не мовиться всує!). Але ж лягає!.. І якщо хоч одна сторінка з неї вирвана чи затерлося те одне-однісіньке слово, то люд не повірить в ту зіпсовану книгу, а заповнить прогалину своєю жорстокою пам'яттю. Людство, глянь, скільки добивається, розкопує, мучиться, розшифровує та все шукає (і шукатиме, поки знайде) початок своєї історії, щоб її вільно читали й ревно берегли, як береже кожен свою пуповину... То чого ж ти, кажу, тільки за себе, коли кожнісіньке життя – і Прокопове, і твоє, і моє – лягає в сторінку?..

Та й утретє передумаю, і вчетверте засумніваюся, а розсудливість бере своє: Лядовський золотом не інтересується, він уп'явся у своє діло – «піднести колективно до громадянської поваги». Людей напучує, словом (хай не мовиться всує!) підсилює і сам дужчає.

За попівну, за його Соньку, на протокол не засвідчую, точно не ручаюся. Може, де й ховала. Її вкрали вже непорожньою. Три ночі буцімто водили по рузі, по церковній садибі, по кладовищу, по всяких таких нишпірках, щоб показала, де б могло бути закопано фамільне золото. Срібло (Сонька виросла в срібній колиці) та коштовні камінці. Прокіп на неї, аякже, наполягав, щоб ставала комсомолкою. А вона проситься в нього щонеділі в церкву. Церкви позакривали, зосталася тільки в Броварках на весь окіл. Ото, як бувало випроситься, і йде за дванадцять верст. Запекло в бога вірила. І раптом перестала. Вчила в школі дітей співати, грала їм на скрипку, на виду змінилася, розквітла, а тоді як чорта з'їла: пусти до церкви. Школярам «Отченаша» читає, «Верую» вчить... Авжеж, актив почав нахвалки гнати. Попівна, мовляв, і таке інше. Скільки вовка не годуй, а він у ліс дивиться – не в нашому дусі... Якби Прокіп до неї хоч строгіше – коли треба, то й одшмагав, як водиться. А він – ні. Совістю та уговорами. І тепер порушив

свій же зарік одучити Соньку од молитви. Взяв та й пустив на останню. Як він казав на слідстві, вечірню службу у Броварківську церкву. Сталося це на другий чи на третій день зелених свят... То після того ніхто вже більше її не бачив. Як крізь землю пішла. Чи вкрали чи, може, втекла з монахами, а там сховали як затворницю... Мені воно десяте діло, як той казав. Так хуторяни ж гріх той на мене записали: «і не вкрали, і не втекла – Карпо Лиштва вбив Соньку Антоновського на колосках» (вона частенько блукала по ниві – то се, то те візьме, хоч Лядовський і одсилав «покласти, де брала»). Заставав і на кукурудзяних зломках, і на картоплищі. Може, що й казав і їй і кожному, а кого й полякав – блажен, хто стежку грішників минає: в того така служба, а в мене така.

Які тільки не ходять підшепти: «Лядовський переслав золото справді за кордон, тільки не в «мопру» й не на світову революцію, а своїй матері, що зразу ж після гибелі Власа Зотовича хутко зникла в Поляцію (так у Мокловодах називали Польщу)». «Ви придивіться до Василя: все життя, всю дорогу світив голим задом, а це ходить у вельветовому галіфе. І у Василя, хоч вона, правда, й заробляє, появились хромові чоботи з калошами. Де б вони набрали тих грошей?..» Хто розбере, той і забере. А Соньку я встрілив «з целлю». І вкинув у Сулу. Щоб розв'язать руки Прокопові. Та він і сам, мовляв, був не проти. Бо гепеу (українське «депеу») як придавило, то «Лядовський одказався і од неї. І од дитини. З якого б це дива я одказувався?»

Лядовський не з самого початку війни воював у Вітчизняну, бо в нього випадком поранені груди. Як на Гамальках молотили жито, стріляв у крадія, а, як виявилось, то Василю йшов удосвіта до паровика. Прокіп не впізнав (а стеріг ворохи жита) та за рушницю. А вона дала одсічку. Василю ж іде, не спиняється на окрики – жартує, мовляв, бригадир. Прокіп тим часом живенько відкрив ствола – що таке? Так воно як садикнуло назад!.. вся гільза вгрузла під праву сторону... Не впізнав Василю, а хліб тоді крали – хто прав і чий тут інтерес?

То пішов Лядовський на фронт, аж коли наші повернулися – уже восени сорок третього. Взяв бригадного прапора – і добровільно на переправу, що була трохи нижче Василового броду. Тієї ж ночі Машталір викрав свого Йосипа. Прямо з походного строю. А Прокіп нібито все це помітив. Машталірові думалося, нехай бачить. Іде на війну, а там уб'ють і всьому кришка. А тепер, якщо вірить Машталірові, через Прокопа Йосипові не дають «чистих документів»: опасаються, хоч він і «приторгував це діло», підплатив, значить, кому треба.

Спочатку Лядовського посадили за писаря, згодом приставили до зенітних кулеметів – це ті, що стріляють вгору. А перегода – та вже під самим Берліном – произвели в прапороносці. Це велике діло з усіх поглядів. Воно і заступає, і підносить, хоч Прокіп і не вміє на ньому висунуться. Такі звичайно йдуть у бій першими. І нести його не всякому довірять... На війні теж не без розумних людей. Бачиш, зразу помітили, кого куди, кому що. Для Прокопа Лядовського червоний прапор, що для бойового коня сурма – так увесь під ним і напружується, так і наготовиться... Ми з ним у роботі рядом – то не вредний чоловік, помічний (хай панує його сила). А головне – далеко наперед життя прочуває. Зручно з ним.

Одному тобі скажу по секрету (своїми очима неоднократно бачив), як Прокіп записував історію. Про затоплені буксири, про Санька Машталіра, про Сидорового півня й водяного млина, і про Лук'яна Шалегу, про Воїнську греблю, про Михнову могилу і навіть про церковні дзвони та про червону зірку, яку він висадив на церкву після того, як Василю зняв хреста, щоб, мовляв, люди поступово привикали до нової, колгоспної віри...

А вже навіщо воно йому здалося – питай у нього. Мабуть, даремно. Він життя прочуває – то суцільна правда. Заходь, не цурайся...

Лірична вставка третя

Була остання неділя травня тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмого року. За нею підходив мій робочий понеділок і кінець прощальних провідин. Я

прикинув, що встигнув побачити й зробити – так мало, зовсім трішки. Машиналино дістав з кишені годинника втуплено дивлюся на дрібненькі ривки секундної стрілки. Вона рухалась звичайним своїм ходом, як тисячі, як мільйони інших, а мені показувалось, що моя усердніше усіх гасає, раз-по-раз відкриваючи від чогось невидимого маленькі скибочки-дольки, що так же невидимо падали крихтами в бистрю, у простір чи мені під ноги. «Я знав, що кожен день – дорогий, та не відав, що немає йому ціни. Не знав про це в ті літа, коли усвідомлення цього було б для мене найкращим і найкориснішим. Я не знав справжньої ціни часу. Я вмів берегти тіло від втоми, розум від виснаження, рахувався з грішми – час був завжди на останньому місці. Тільки тепер я бачу, що він повинен був стояти на першому. Втому можна вилікувати спочинком, втрачені гроші повернути, час же не вертається ніколи...»

Останній день, навіть останні мої години на мокловодівській землі, а я без тривоги стою на березі Сули біля водяного млина, що, ледь-ледь виважуючи, ворушить важкими лопастями, і бачу перед собою не його, а старезний, аж урослий в землю човен. Колись його, зотлілого, витягли з води на сушу і поклали (вже без весел) догори днищем валятися на кручі. Сидір Охмала, певне, вбачав у цьому глузування над старістю і одвернув човна у природне його положення, днищем униз, до землі. Але й тоді його форма скидалася на труну. Крізь дірки і щілини вже не раз протикалися стрілкуваті трави, зацвітали веснами, осипалися восени, розносились і приносились зерна та й знову проростали. З ними тепер човен став зовсім не схожим на труну, а зробився квітником невігядливої форми. Вся середина рясніла йому синьо-голубим суцвіттям диких півників. В передку (в узголів'ї) розіслався, густо викинув стебла подорожник з дрібними цвіточками, зібраними в колосочки. А на кормі, що геть чисто струхлявіла, розпалась і вже стала перегноєм, пнеться всякий бур'янець та зрідка моложавиться од старих кущів полині чистотіл, якого Сидір оберігав паче ока, бо ним з направи людей виводив

гузки, що було обсіли обидві руки – тверді, округлі струпуваті нарости на тілі, що розросталися з горошину кожен.

Далі стояли дерев'яні ночви, наскрізь просякнуті риб'ячою сирістю, і довбане корито. З нього часом пив вибракуваний віл на м'ясо, за яким наглядав Охмала разом з кобилицями, що відпасалися з лошатами після пологів. Перед тим, що відігнати гнідого в Городище разом з бузівками, його, зтяганого, пустили на все літо аж до осені на кращі трави, щоб нагуляв тіло. Вола вже не стало, і в кориті на воді розпласталася на всі чотири пуката жаба-ропуха. Коли поночіло і Сидір засвічував над похіднею газового ліхтаря-блмкуну, земноводне годинами тулило очі на вогонь, зрідка скрегочучи.

Ще й тепер висять у млині стінні ходики. Невідомо, хто їх і коли сюди повісив. Циферблат пофарбовано в нелинючий рожевий колір, на якому співали протилежно поставлені два білих півні. Іноді вони зовсім зупинялися. Тоді млинар знаходив сіру пір'їну з дикої гуски (саме вона сягала крізь отвір в усі закутки механізму) і змащував їх гасом. Ходики на врем'я рушали, голосно вицокували на всю млинарську комірчину, але щодалі збивалися з точного ходу – спочатку забігали далеко наперед, а тоді почали відставати. Щоб прискорити хід, хтось нараїв Сидорові довісити до гирки пляшку з водою, і це натрохи допомогло: вони йшли хоч без маятника, судорожно виклацуючи десь усередині гарячковим звуком. Вся в обметиці, з засніченою водою, пляшка й тепер висить поруч з гиркою, але вже й зовсім не допомагає, бо всі гвинтики і передачі механізму остаточно залягли, поіржавлені, облиплі клейкою пилюкою обметиці, і маятник вже не гойдається зовсім. Обидві стрілки застигли на невизначеному часі, бо циферблат не поділено на хвилини, ні на секунди.

Вчора весь день і ще й сьогодні з самого позранку Охмала збивав та вирихтував коша: було, геть чисто розсипався. І хоч за ці дні сюди ніхто молоти вже не принесе, позалатував всі проломини та пробойни свіжими дощечками, повимітав з усіх закапелків, обібрав віником борошняне

павутиння по кутках, попід стелею, накував навіть каміння – все довів до справжності, хоч навіщо млина тепер берегти, куди ти з ним у переселення дінешся, як розібрати ніяк, бо без толку, а по воді далеко не запливеш, бо теж без толку: Мокловоди наречені в степове село без річки... Ось допадає з коша засипана яра пшениця на галушки чи на вареники, перевезем борошно на лівий берег та й спасибі тобі, небоже, за вірну службу. Лопасті не слухали мого присуду, а продовжували в круговерті млякувато нахилитися до води. М'яко входили в її зеленаве тіло, щоб, випірнувши аж між носами байдаків, поволі чергуватися, пливати вгору для другого заходу. З них спочатку лялися довгі срібlistі струминки, схожі проти сонця на висле павутиння, далі павутинки коротшали, рвалися. І вже в самому zenіті свого злету з крил скочуються лиш краплі, крупні і важкі, мов ртутні, схожі на побільшені сльози.

Я клав годинника в кишеню і незчувся, в який саме момент на мене посипалось шершаве дзеленчання. Підвів голову і не міг уторопати, звідки воно продовжувалось. Аж коли Сидорова постать вигулькнула з-за дверей комірчини, я здогадався, що випало останнє мливо – і спрацював Охмалою вигаданий спеціальний сигнал: нанизані на дротину три-чотири гайки оквисли з уже порожнього коша, дістали верхнього каменя і тепер, завислі на мотузці, терлися своїм тілом об його шершавість, видобуваючи з неї протяжне, терпке дзеленчання. Схаменувшись, я заспішив по дощатій похідні, схожій на трап, який викидають на пристані пароплави, забувши, що вона в одну дошку, гойдливу, в багатьох місцях тлілу, і що з неї легко зірватися в піняву течії; що все ще налягаючи, продовжувала вертіти довгі, незграбні лопасті, на які Охмала вже опускав гальма. Давно мазані, вони сухо скрипіли, мов дерев'яні кайдани-скрипиці, але робили своє діло. Млин одначе зупинився не раптом і не скоро: упокорено спадав скрегіт і гранчастий товстезний дубовий вал, до якого кріплено лопасті вже ледь-ледь прокручувавсь. Стишувався гуркіт голого каміння. Поволі тануло шершаве дзеленчання. Сипнулася остання пучка лапатога млива, і все втихло.

Я волік по дощці за гузирі мішок з борошном на берег, а Сидір, поки й видно мені було, так і не виходив з своєї млинарської комірчини. Мливо мене попросив Лядовський доправити на Калинове кладовище, що починалося зразу ж за Сулою на піщаних Струпівських буртах. Там навикопувані в кручі підряд чотири кабиці. В них палахкотить вогонь, аж сюди чути запах засмажки та жареної риби. А прощальне свято «останнього млива» (я поспішно кладу його в човен) буде аж смерком, коли люди підправляться з домашнім клопотом та посходяться з роботи.

Лірична вставка четверта

Мого плеча знайома торкнулася долоня.

- Це я, Валерію. Обшукала тебе півсела, а ти аж де.
- Здрастуй, Оляно.
- Прийшла прощатися.
- Що сталося?
- Мене викликають до Полтави.
- В газету?
- В редакцію.
- Зостанься до завтра, поїдемо разом.
- Не можу: виклик терміновий.
- Обійдуться, не помруть.
- Обіцяти не смію... Про всяк випадок на ось, візьми.
- Стільки грошей?
- Не жартуй, бери.
- Що воно?
- Дорожче грошей.
- А все-таки.
- Мої записники.
- Твої?
- Хроніка Мокловодів.

- Що в ній? Коротко.

- Що твоїй душі забажається, те й знайдеш.

- Не хочеш признаватися?

- Згодиться для твого по с у л ь с ь к о г о п о р т р е т а.

- Віддаєш назавжди?

- Навіки, разом з собою... - світнула посмішка в мої очі. – До зустрічі, - на змиг ока приторкнулась до плеча і летом майнула в плавні, здавати кіоск.

- Оляно! Оля-я-я!.. Приходь на «останнє мли-иво»... На Калинове...

Бездеревні плавні ковтнули мій голос, не відгукнувшись ні крихтою звуку. Лиш у Складному острові, де ще одиночились тополі-орієнтири, заляшала розбита луна, нічим не подібна до людського голосу. Я ще почекав трохи, чи де не вигулькне Олянина хустина. Та вона вже запливла в зелень трав, у грайливі кольори квітів, що повторюють безнастанно свою барвистість і ошукують очі. Плавні так і не залунали.

Випнуто ряхтіли на кручі синьо-голубі півники з старого, врослого в землю човна. Теплило в руки борошно. Поставив його «на попа». Присів під ним, де випадало, і, обіпершись спиною об стоячий похило мішок, не утримався од приманки – взявся гортати Олянині записники.

«Молюсь на терплячість удів-солдаток. Пишу присвяту своїй матері:

Перший ключ журавлів

Над подвір'ям летів,

А я млію в тривозі.

З ними з вирію й ти

Повернись, прилети,

Не відстань у дорозі.

Кущ малини в цвіту,

Соловейко в саду,

Хміль розвивсь на тичину.

А на нашу вербу

Як наслали журбу,

Невеселу, вдовину.
 Перший ключ журавлів
 Вже назад відлетів
 Із моєю журбою.
 На ту весну і ти
 Не відстань, прилети –
 Буду ждати під вербою.

Скільки я вже сама,
 А тебе все нема –
 Ти ж для мене, як сонце.
 Виглядаю щодня
 Вже не рік і не два
 В посивіле віконце.

Перший ключ журавлів
 Над Сулою летів –
 Я завмерла в тривозі.
 З ними з вирію й ти
 Прилети, прилети,
 Не згубись у дорозі.»

«Все буде гаразд, якщо не розгубишся перед жорстокістю світу» (Прокіп наставляє Оляну).

«Нахилиться й за соломинкою» (Антип Лемішка).

«Вірно мене зрозумійте, але Карпо отруївся посадою» (Василина Димська).

«Випхне мати Райку (дочку) взимку серед ночі за поріг майже роздягнену, защепнеться і не пускає в хату, допоки та не накраде годівлі на двоє скоту (корова й телиця, в сусідів чи в колгоспі) – од горілки стерялась. Вмерла. У Райки тепер четверо дітей. Вчителька» (про кого – незнамо).

«Вечір. М'яке сонце. Я стою на кручі – ні хвильки. Бачу відбиток у воді – і на фоні безмежжя небес страхаюся своєї малості. Приймаю дерева за людей – і чую в собі могутність» (Над Глушцем, притока Дніпра).

«Пританцівки та приспівки:

«Ой дивіться, куме-свату,

Як трясуться фанди ззаду»,

«Все зробила я до діла,

Тільки курка не вкипіла.

Тільки курка не вкипіла,

Між зубами сокоріла».

«Щось у горлі деренчить, деренчить.

Треба його промочить, промочить.

А я тую деренчу, деренчу

Горілкою промочу, промочу» (Записи від Одарки Івихи, сонлива, повільна жінка). Вічно прикахикувала од хронічної простуди. Вмерла, сидячи на загальних зборах. Чоловік убитий в Бесарабії. Старший син згорів у танку).

«Васило не соромився і безліч разів цілував могили» (Одарки Івихи та Лук'яна Шалеги на поминках).

«Як помер чоловік, терла очі цибулею, аби текли сльози, бо не могли плакати за нелюбом. Пішла на троє дітей – за любого» (Катя Чувиліха за Шелевейстра).

«Активіст Грицько Гутнер, евакуюючись од фашистів, звозив козу (свою приватну власність) од Сули за Волгу. Привіз назад, ще місив нею і заміс на хату».

«Ладимар Нанівець, будучи кандидатом невідомих наук, украв з її згоди вагітну солдатку Марію, поки її чоловік одслужився в армії. Ладимар став уже грошовитим на весь Житомир, але той, обкрадений, мусить йому ще й платити аліменти».

«Сидить Панько на стерні

Та й матню латає.

Стерня йому під зад коле,

А він її лає:

- Ой, стерня, ти стерня,

Яка ти колюча!..

Ой, матня, ти матня,

Яка ти вонюча!..» (Записано од Федора на прізвисько

Штаб – рудуватий, кривогузий жартун. Краще нього ніхто не витягував «Ой з-за гори з-за крутої чорні хмари встали».)

«Ич, яку пику відпас, лепова твоя душа» (Василина до Машталіра, що схуд за ці дні, хоч крізь тин його тягни).

«Ми знайшли нарешті єднальний сполучник» (перша ніч над Сулою).

«Як я тебе всвіріплю, чим попало, - де той і хміль дінеться!..» «Одчепись, поки я ввічливий». «Нема в неї хвороби й на піврецепта». «То се, то те – дивись, та й виникне». «Скільки не проси, що йому не кажи – як до стіни». «Сидить над вікном, глупіє». «От нема в неї спіху та й усе. Не в кожній людини однаковий спіх». «Гульк, що я назустріч, та назад. Тільки смуга встала» (мовні зразки посулян).

«Вже такий, що береться зі мною вручки» (Васило про свого Данилка).

«Протасій дивився на кволий струмок і розумів його до капельки».

«Живе прикладно» (Василина про Лядовського).

«Поки Дмитра, поки й тягла» (Мокловодівський сажотрус про себе).

«До того зношена в Сидора Охмали шапка, що, надіваючи, він зуперше «піддягає» на голову кінську шаньку, а вже зверху – її, свою бирку».

«Горлянку перев'яжи, то й будуть гроші» (Машталіриха тому, хто бідкається на безгрішшя).

«Так тихо спить, ніби щоночі йому батько сниться (Соня Васи́ні про свого чоловіка).

«Ой, дівчино милостива,

Чим ти брови намастила?»

«Намастила брови лоєм,
Щоб ходили хлопці роєм» (танцювальна, виконується на балалайці).

«Трохим щодня змушував свою Одарку знімати з стіни ікону благословення і бити перед нею сімнадцять поклонів (в них було сімнадцять дітей), заприсягаючи цим самим жіночу незраду – так ревнував дружину».

«Пливли копиці, човни. Летіли сполошні кури і, томлячись, падали в воду, що стояла випнуто й горою, котила вже по рівному. Баба Надежда, стоячи в човні, поїхала насупроти валу рятувати квочку».

«Яку б ти хотів для мене професію?» «Навчись робити трибуни» (розмова батька з сином).

«Ото й усі мої горизонти – дратва та шило» (чоботар Ригорій Гатило сам до себе).

«Ой, свату наш, свату,
Скидай штани,
Вкривай хату.
Ширінькою на село,
Щоб нам весело було» (свайбова приспівка).

«От що таке? Дома де не ляж, там і спиш, як убитий. А в людей не заснеш... От що таке?» (З досвіду Антипа Лемішки).

«Боїться розруйнувати своєю владою (насильством) в людині людяність. Навіть у свого ворога» (Оляна про Лядовського).

«Отняв Карпо в баби Векли торбу з нам'ятим соняшником: «Ти коло коморі приглядай, куди воно йде, - щоб тобі очі повискакували, сатана з зеленими баньками, як ти мене побачив. Коли нервуєш, на очі слабо – оце вже мені й помутило... А забігає щодня: «Дайте, баба, на закуску...» То я щось і вишукаю. Не чого ж просить – кусок хліба. Я ж тобі тепер дам, катюго, поткнешся!..»

«Воно, як той казав, що до чого: лозина – до гузна, долоня – до щоки» (прислів'я).

«Остап Головка, як тільки присядуть жінки в громадіння на косі відпочивати, - не всидить і секунди, скаженіє без роботи і б'є ногами в пісок: «Доки його сидіти... пішли... вставайте...»

«Бере-бере вовк, та й вовка візьмуть. Підберуть, як старшу дружку (нахвалка Карпа Лиштви на неспійманого крадія).

«Як діла?» «А так: ти – «в ондатрі», а я «в цигейці».

«Мести людям буде що, поки й світу» (Максим Сліпак торгує віниками).

«Усмішка: Петро Плюта набачив біля стоячка під будкою коробку вакси й щітку до чобіт. Хотів брати собі в кошовку, та, нахилиючись, запримітив напис: «Брось монету». Вив'язав з хусточки п'ятака і тиче написові» (вперше в Полтаві).

«На печі сліпий од війни Никифор. На лежанці невістка виварює в каструлі сорочки: вона – свинарка. На завтра Катрі загадали в район на нараду передовиків, а його хоч викинь... Хлоп'я, вважай, і виросло в лежанці. Поки вона порасє свиней, воно прогорне попільцець – і туди. Бува, що там і засне... Якби таки Никифорові хоч одне око».

«Двоє: Стефан і Стефаниха. Вона – дрібне, описисте, в довгій спідниці. Він – плечистий, рудий, з вусами. Торгували по всіх ярмарках і базарах, куди їх довозила прехудюща Бояриня. Вона перепродувала голки, фарби, кісники. Він загукував покупців. Товар Стефаниха розкладала на лантусі, а під нього клала батіг на... п'яного Стефана».

«Які сами, такі й сани» (прислів'я).

«Олянин заповіт: Сплети колиску

Моєму синові

Із сонця, з ласки,

Із вітру синього.

Щоб не упало туди

Й пилиночки,

Щоб не упало туди

Й сльозиночки.

А щоб вервечки –
 Із шовку неба...
 Моєму синові
 Стільки треба!
 І сонця
 Й ласки
 І вітру синього.
 Сплети колиску
 Моєму синові».

Розв'язка перша, або свято останнього млива

Крізь мене плавом пливли холодні звуки й мелодії, які я мусив, але не встигав зігрівати, бо вони швидше остуджували моє тіло. Їх ні злічити, ні зректися, тих мелодій і звуків. Вони ніби довгими жалами проймали мене і прив'язували до чогось уявно-предметного, якого не назвеш, ні навіть не окреслиш у якусь звичну форму. Хочу вхопитися бодай за найтоншу ниточку цієї прив'язі, щоб по ній потім дібратися до того джерела звуку, зазирнути в нього хоч на змиг ока і вже знати, звідки їх так незлічимо, чого вони такі невідчепливі. Стараюся, а виходить навпаки: звуки й мелодії раптом дужчають, як у заключному акорді, зливаються в потік, і я в ньому розчиняюся, як у бджоляному роєві, роблюся сам суцільним звучанням, основним його тоном, бо саме крізь моє тіло пройнято сотні різнонатягнутих струн велетенської кобзи, форму якої щойно намагався окреслити, - не сон це і не бредня, а мій справдешній стан після купання.

День схолоднів і переходив уже в присмерк. Гаснули денні звуки і навколо, і в мені. Вода затягалася надвечірньою сутінню, робилася кольору першої криги і схожою зверху на глянець. Погляд на неї викликав відразу до купання і дрібні стрепети зсередини. Доки інші, прагнучи берега, змагалися з боковою течією Сули та власною втомою, я вже сидів припишко під лозняком на засмоктаному хвилею піску і шукав очима сонячного місця.

Сонце затінювала круча, і шукати його вище не було вигоди: я втрачав би значно більше – можливість бачити, може, востаннє своїх мокловодівських людей отак безпосередньо і на вибір.

Гурти незасмаглих, зовсім голих і тому невпізнаних тіл вибродили з води на вузьку стьожку коси, що тяглася вздовж попід кручею, і, сикаючи та стріпуючи руками, натягали на свої охлялі і поменшені з остуди тіла чисті полотняні або крамні сорочки – ставали впізнаними. Дехто тут же, на місці, і взувався, але більшість вибиралася на кручу босоніж. Там, на траві, витирали ноги од піску, обсушували їх над кабицями, що вже пригасли, та від них ще дихало теплим душком.

Я неспішно близився туди, куди сходилися всі – на Калинове кладовище, білий, заокруглий виступ землі, де Сула робить круте коліно і мовби спеціально залишає його людям. Ішов і аж тепер подумав, що (хоч цього й вимагав ритуал свята останнього млива) купатися було зовсім не обов'язково, щоб, зійшовши на кладовище, бережно ступати поміж могилами, бо краще було обмитися думкою про них – вона чистіша за все на світі. Але тоді, коли майже всі прибулі сюди мокловодівці мовчки скидали з себе одяг і так саме мовчки, з печатями таїнства на лицях входили в нетеплу надвечірню воду, мов ті далекі предки в час, коли чинили обмивання гріхів, я так не думав, а відразу піддався древньому звичаю. Мене штовхав у Сулу глибинний інстинкт, якому не годен не коритися. Він вимагав явитись на судний час до своїх прародителів скупаним і в чистому, бо тебе вони неодмінно оглядатимуть на духовну й тілесну чистоту, і стане тобі перед ними соромно, якщо пахнутимеш не водою чи травами, матимеш неповаблї пальці. А очі неодмінно мусять бути геть чисто затуманені. Як свідчення твоєї дитинності в почуттях, довгого плавання й пірнання, як вияв внутрішньої остуди, що з'явиться в тебе ще у воді і буде холодити зсередини протягом всього часу перебування на зустрічі з нащадками.

З-поміж купчастого віниччя та лопухів понад кладовищенською канавою і просто з неї випинався калинник. Колись, з порубу видно, він був

прихований од білого світу гіллям вербняку та червоної лози, що спліталосся вгорі у важкий намет, крізь який ледь приникало світло. Ще й тепер на основних стовбурах листя зажовкле, як восени. Лиш на нових початках воно свіжо зелене, як і належить йому бути в травні. За три ступні од нього дзюркотів з-під бугра струмок. Проходив через камінці та уламки з черепашок і стулок перлівниць, робився чистим, як сльоза. І тепер спадав у ним же вимите коритце, звідки вода розтікалася попід коріння трави і далі. Калинник саме квітував, обіцяючи людям рясноту темно-червоної гіркості, але пахнув цієї весни слабим, примарним запахом, що лиш нагадував булий чи провіщав той, що може бути, - густий, сильніший запах. Проте цвіт вабив до себе масу відданих бджіл, котрі, певне, вчували навіть той примарний запах, що нагадував їм запах нектарного соку. Бджіл було так багато, що їм не вистачало квіток, і вони ліпились у ворухкі кетяги звисаючи, як зріла калина.

Чоловіки, жінки й діти негамірно розсідалися на розісланих ряднах і просто на траві родинами чи хто з ким попало, діставали з вузлів і кошовок їсти й пити, розкладали його перед себе й на могилах, щоб святкувати ніким і ніколи ще не святковане свято. Люди неголосно, але розмовляли, перекликалися, то се, то те пропонуючи одне одному.

Я набачив Прокопа Власовича, в чоботях, галіфе, в солдатській сорочці, перехоплений в тонкій талії широким ременем, на голові комісарівський кашкет, що так йому личить, і везамітку став йому за плечима. Од нього я вже знав, як і що за чим ітиме на світі: перед тим як почати прощальну учту. Лядовський, як і годиться на такий випадок, скаже до людей промову. Гурти вже повсідалися, перемовляються, а Прокіп ніби стримував початок. Мовчки стояв біля братської могили з червоною зіркою на високому червоному стовпі і водив очима по неширокій, але рівній з стовпом дубовій дошці. На ній стрійно шикувалися вкарбовані імена загиблих мокловодівців.

Раптом стало тихо, як у могилі. Так тривало, може, з хвилину. Перевівши погляд на Прокопа, я зрозумів, чому всі припинили: почалося свято.

Лядовський схилено стояв на колінах і тричі цілував землю. Поруч нього – Василю з Василиною, Антип Лемішка, Данилко, Карпо Лиштва з сім'єю, Сизьон Штепура з дітьми. Я став на коліна ближче до Оляни і повторив за нею обряд прощання. Ми так і залишилися, як і всі, стояти на колінах, а Лядовський, підвівшись, казав промову.

- Люди!.. Товариші!.. Завтра ми полишаємо свої печища, свої колодязі, в яких найсмачніші води в світі, сходимо з натоптаних стежок і протоптів, тобто переселяємось на новинні землі шукати нові життєві орієнтири. Ми йдемо звідси не в порожні, але навантажені, крім маєтності, думками, бажаннями й звичаями – не зречемося себе і своїх помислів. Тримаймося купи – не втомимось, люди, в дорозі, не знечулимось одне до одного, не розгубимось перед невідомістю, в яку рушаємо. Наші невідмовні руки збудують нове село з електрикою, з новим іменем. Поставимо хати з світлицями, розкішні, зручні. Втопчемо нові стежки, простелемо дороги. Позначимо для дітей наших новинні напрямки-протопти, але скрізь і довічно будемо шанувати наш покін і наші звичаї. Будемо громадянами землі, що нас народила, яку так ми криваво й слізно боронили, за яку посивіли – вона в нас одна, як у цілому році весна... Будемо жити в істинній вірі в неї, і не почуватимемось ні нещасними, ні загубленими... Союзом людей здобудем що хоч.

За кожним разом, коли Прокіп починав своє звертання чи до живих людей, що вп'ялися в нього очима, чи до невидимої, але чутої тіні своїх предків-наставників, він ставив розчуленим і патетичним. З нього мовби сходилла буденна хмарка заклопотаності, за якою жив щодня, - чоловік прояснював себе, виражав до самого кореня, чим розтривожував душі і зароджував у них переконаність, віру.

- Ми, люди посульського краю, щирі, як земля, і чутливі, як вода. Здревля чуємо правду і лжу, як тепло і як холод. Нас не зведуть з красного шляху і сто поколінь брехунів, бо його нам започали ці живі могили. Нас кликатиме ця земля, ми не пустимо її в непам'ять, бо в неї ми поклали своїх батьків,

свою молодість, бо на ній ми народили своїх дітей. Нас вічно кликатимуть ці праведні хрести на могилах, ці полки птахів і гнізд, трав і дерев, де витають наші пісні, наш родовий, наш справічний дух. Прощаючись, поклянемося честю ніколи і ні в чому не зраджувати своїй землі, як добрі діти не зраджують свою матір. Поклянемося на землі, їй сповіримось.

Прокіп Лядовський першим сповнив віками освячений звичай: поклав грудочку землі з братської могили собі в рота і, ревно стежачи за людьми, що звелися на ноги, чи хто не гребує звичаєм, палко закінчив:

- Не губіться одне одного, тримайтесь купи і своїх звичаїв. Будьте громадянами землі, яка вас носить і годує. Нехай нам світить сонце й надія на всіх шляхах і стежинах!..

- Нехай!..

- Нехай!..

- Нехай!.. – залунало все поділля.

Весь цей напружений час я не зводив погляду з людей, відкритих і щирих, як на сповіді, бо намірився потвердити свою думку, що зародилася мені ще в дитинстві і явилася виражено якраз в той момент, коли Прокіп танцював свої «гречаники» перед отими зборами, що й тепер усім упам'ятку. Тоді я сидів на соснині, під якою грали мокловодівські музиканти, бачив людей згори, і несподівано очам привиділось, що всі люди світяться, як ліхтарі, тобто мають колір. Тепер хотілося остаточно в це увірувати. Вдивлявся в руки в їхні, в обличчя, в очі – і видіння минушого повторилося.

Я нерідко довіряю своїй фантазії, і тоді змішую уявне з дійсним. Іноді нею народжене приймаю за справжнє, за існуюче. Ось і тепер мені сплуталися дві часові площини. Я буцімто не на кладовищі, а пішов на тік до дядька Антипа Лемішки (єдина він для мене рада) і, замість щирого вітання, як це між нами водиться, на ходу почав йому розповідати щось безглузде. Як ми з братом увірували в можливість відкрити в Мокловодах водолікарню. Максим – старший мій брат – якось запримітив, що те під калинником джерельце стає часом водограєм, і з нього струменем б'є вгору кип'яток.

Дядько Антип Лемішка перепинив мене і сказав, що це вигадка: такий витік справді є, але не тут, не на Калиновім кладовищі, а в Складному острові, де Сула злучає свої води з Дніпровими... То, може, те саме й з кольорами людей. Ні, всі вони мали колір, але нафарбувало їх життя, забарвило їх на свій лад і своєю мастю: коваль Леонтій схожий на жеврій, човняр і перевізник Кирило Скапа – мінливий, як кров з молоком, то мов плавнева квітка в русі... Та я не про цей колір – про інший. Його запросто не набачиш: глибоко...

Упослі ми трапезували. Молодий, майже повен, місяць стояв похило на захід, а його бліда рожевість барвила все на землі в один колір, примарно глянцеватий. Всі явно поспішали, бо завтра нарозвидні вирушати валкою на нове поселення. Спіхом прощалися з могилами й поміж себе, гуртами сходили з кладовища і бралися йти вгору понад річку до своїх печищ або вцілілих повіток, де вже стояли наготовлені підводи й автомашини. Ми з Прокопом одкріпили меморіал з іменами полеглих, рушили й собі – спочатку до водяного млина (там ждали його дозволу), а потім додому. Вже на ходу Лядовський (певне, згадав) гукнув до Машталіра (той саме витягав з води на берег човна, щоб забрати до оселі):

- Послухай, Санько...

Машталір підвів голову.

- Бачив твого сина...

Санько ступив крок назустріч, застиг насторожено.

- ... У Складному острові... при березі.

Машталір відчув нещастя, заревів нелюдським стогоном і впав, як стій, на коліна, зігнувшись над човном, як над труною.

- Візьми чистий одяг, бо майже голісінький...

Хто з людей почув цю розмову чи помітив, зупинялися, пошепки ділилися здогадками, але не допитувалися в Прокопа, як і що, бо весь хутір знав, що ось уже тиждень старий Машталір шукає свого сина або хоч його сліди. Тепер прояснилось: замість «чистих документів», які Санько

«приторгував для сина» в шахраюватого Леська за «тисячу карбованців і три ящики флотських ботинок» («металеві пістони для шнурків, на мідних цвяхах, подвійний підметок»)… «лежить Йосип у Складному острові… при березі» (викинутий хвилию). Хитаючи головами, люди обходили стороною і, оглядаючись, віддалялися, кожен шукаючи найкоротшої стежки. Я йшов за Лядовським, а він чимдуж поспішав понад берегом, і ні кладовища, ні Машталіра скоро зовсім не стало видно.

… Сидір Охмала не приходив на Калинове кладовище – святкував «останнє млино» на кручі Сули, напроти врослого в землю човна, що перед водяним млином. Сидячи спостерігав за таким собі, чужим, не з наших країв чоловічком. Чужинець швидко шастав то повз нього, то по байдаках, по всіх млинових нишпірках, владно заходив і виходив з його мірошницької комірчини, всім вільно розпоряджався, як своїм добрим, а в обличчі старого млидаря прозирило щось болісне й притамоване, як те буває на душі людини, коли її карають унизливим насильством, а вона, все ще того не усвідомлюючи, сподівається одблагатися, хтозна чим задобрити свого велителя і не віддатися на глузи. Іноді Охмала його зовсім не бачив, бо не то засинав не то так пильно задивлявся перед себе, що все йому спливалось імлюю і робилось суцільним пливким розчином, який напливав на нього і напливав, засмоктував, затагав у себе, і Сидір опинявся як під стоячою водою, де тебе цупко тисне і ти ось-ось захлинешся, якщо зараз же не випірнеш на поверхню. Випірнувши, знову нишком спостерігає, кобенить такого собі, чужого чоловічка, банітує Прокопа, що не дозволив попливти цілим млином у Дніпро, а там, куди хвиля приб'є і всіх на світі, кого вважав винним за таке безглузде переселення, хоч ще дві години тому таки погоджувався з Прокопом, що водяному млинові не даси ніякої розумної ради, що своє вже він оджив, одмов, і «краще всього спалити його на місці, як цього й домагається державна оцінна комісія по переселенню».

Такий собі чужий чоловічок нічого того не завважає, а спритно робить своє діло: обливає соляркою найтовщій з усієї снасті млиновий вал ведучий,

гранчастий, з дуба, не було б йому й віку), переходить до комірчини, лле там, де попало, звідти ступає на похідню, що єднає млин з берегом, всю дорогу лишаючи масні плями. Сидір виразно забачив дрібне обличчя з цигаркою в роті, а біля нього вибадлянні в солярку пальці, що тримають її. Несподівано і пальці і руки аж по самі лікті спалахують синьо-голубим полум'ям, і чоловічок приймає пальці од рота разом з цигаркою. Йде з відрами до цистерни, спокійно набирає солярки і знову повертається обливати млина, на ходу озиваючись до Охмала. Той недочуває сказаного, лиш чує суміш звуків, які перетворюються на м'який тупіт босих людських ніг. Сидір губить з виду дрібне обличчя з недопалком у роті, бо йому заступають гурти людей в білих полотняних і колінкорових сорочках, і од кожного повіу тієї білизни сипле йому то снігом, то іскрами по тілу. А гурти людей продовжують і продовжують виходити з калинника, виринати з-під води, поки їх не зупиняє басовитий окрик, тоном схожий на гук:

- Сидоре Па-вловичу!!! – прилетіло з-за річки. – Аго-го-ов! Кінчайте, Сидоре Павловичу!.. Це я кажу, Про-окіп!..

Охмала чує ту умовлену команду, смикається встати, звестись на ноги, та ба, вагота власного тіла йому не в силу, її не вистачає зовсім трішки, всього на один смик. Гойднувся сюди-туди (і отак раз і вдруге), як з виду знову все сплигло, взялося поволокою. В очі ніби налетіли сліпучі метелики, як запороха, і вся навколиця зробилася жовтогарячим розчином, який заснічував і зір, і слух, і всі почуття.

Команда з-за річки, напевне, ще не раз повторювалась, але вже не долітала до Сидора, бо між Прокопом Лядовським і Охмалою ворухився перепоною та все виростав тріскучий стіжок полум'я, в якому горів і Прокопів голос і борошняний дух останнього млива. Полум'я пожадливо накидалося вогненними язиками, охоплювало все нові й нові закутки, вихрасто змілюся і плавало перевертом аж по самому дні річки. Піднімало, як на жалах, мірошницьку комірчину і вже не тріщало, а гоготіло донебесним

вогняним фонтаном, освітлюючи пустинне й мовчазне мокловодівське поділля.

Зненацька Охмалі щось піддалося, попустило напружену руку, і їй стало зовсім легко. Сидір випірнув з того жовтогарячого розчину і найперше чує гарячий повів палахкотіння, давучий запах чорного, як смола, диму. Упослі десятки різновисоких султанів зливаються в ще один, товстобокий стіжок полум'я, котре дотепер палало на місці, а це поволі одпливає, віддаляється од берега, як фантастичний пароплав вогню од причалу. Глянув на свою заціпенілу руку, бачить на долоні оцупок такезного канату, за який весь цей час цупко тримався, а колись ним припинав спарені байдаки, і розуміє, чому млин відчалує: вже всі чотири канати, напевне, поперегорали разом з похіднею, і млин опиняється на бистрині. Оддалік стає схожий на плавучий стіжок жару, на якусь дивовижну ворухку картину, що пливучи в невідомість, розсуває чорноту, спалює.

Течія волокла млина далі й далі поміж кручами в тунель вічної темені, що починається зразу ж за полум'ям, яке, стріляючи снопами іскор, меншало й меншало, бо розсипалося декоративними кольорами несвяткового фейєрверку. По лівому березі бігли і бігли стривожені, як на пожежу, людські постаті, розмахували руками, щось вигукували до вогню, і так добігши аж до ярмаркового майдану, де Сула круто брала праворуч, понад Складним островом, і де сходились в один вузол майже всі хутірські дороги, люди зупинялися, як схаменовані. Ще постоявши якусь часину у відблисках даленіючої заграви, вертали назад, никли в маревному світінні молодого, майже повного місяця, що вже помітно скотився з небосхилу до заходу.

Ми з Прокопом не йшли до останнього. Поки ятряний млин заплив за високі кручі Складного острова. Тоді Лядовський мовчки пішов спочатку вгору понад берегом, минаючи всі стежки й протопти, що вели до його хати. Я старався не відставати, прямував за ним, але розгублено й боязко, бо після різкої гостроти барв очі не встигли пристосуватися і таки довгенько сліпували. За кожним кроком сторожко намацував ногами в траві стежку, а

вона часом зводила на самісінький пружок навислої кручі. Десь глибоко внизу струмила річка. Бистря терлася об її прямовисність і творила то знайомий мені з дитинства плюскіт, то, натрапляючи на коріння чи пругку лозу, жебоніла, як прагнучий струмок. Часом здавалося, що просто на нас котить крізь ніч наростаючий шум води. Подібний до нього я чув всього один раз, ще зовсім дрібним, коли йшла висока повінь. Хвилі тоді перевалили через найвищі гатки й греблі і не оббігали, як за малої води, ні бугрів, ні горбиків, а свавільно й дико неслися з клекотом на сонні Мокловоди. Цей, що я чую, не здавався ні погрозливим, ні небезпечним. Навпаки, видався мені дорогим і близьким, як звук рідного слова матері... А може бути, що це шуміла кров у моїх жилах від того, що мені невлічимо били в серце дзвони прощання.

Я наздогнав Прокопа аж за калинником, і далі ми пішли ще швидше, майже підтюпцем і навпростець, тримаючи орієнтир на слабке червонувате світло одинокої електролампи, що гойдалася трохи нижче прапора на пожежній каланчі, біля якої, в бригадній хаті, стояли табором рубаї-лісоруби, бульдозеристи, бензопильщики, геодезисти і всі інші, хто прийшов сюди достроково очистити од дерев дно майбутнього Кременчуцького водосховища.

Епілог, або кінець першої книги

Ми переночували в яслах на сінові. Раніше прокинувся Прокіп. Я навіть приблизно не знаю, скільки минуло відтоді часу, як він пішов на бригаду, щоб роздати людям тягло в підводи та розпорядитися автомашинами – їх наслали на цей день чимало ще з учорашнього вечора. Сонно постовбичив серед свіжо зарослого подвір'я, мляво розмірковуючи, як тепер мені самому і куди краще пробратися з навантаженою підводою, щоб найкоротшою путєю втрапити з оцих піщаних вирв та бакаїв до назначеного місця збору – на бригадний двір, на Малярку, а звідти гуртом, кому випало на сьогодні, їхати далі. Незграбно накидаю на кінські шиї хомути, як нежданно бачу майже

поруч себе Василюго Данилка, бодай не зурочити, гарно складений парубчак, нівроку йому. Хлопець (так я собі подумав) вихопився не інакше, як з Машталірової оселі (ще не повністю розбитої) і, чимчикуючи стежкою повз Прокопове печище, знайомо привітався заспанним голосом. Я зупинив його (навіщо) якимсь випадковим словом, і він слухняно, може, з хвилину пристояв. Певне, всього-на-всього заради того, щоб удовольнити мою невиховану цікавість.

- Оце ти такий? – тільки й спитав, мов той дурний, що впав з кручі.

Балачка так і не зав'язалася. Спантичений моїм неловким і своїм очікувальним мовчанням, Данилко тихо проронив собі під ноги «до побачення» і майже з усього духу побіг від мене на бригаду.

Жужмом скинув постіль на підводу, вмощуюся поміж Прокоповими діжками, лавами та ліжком. Рушаю з дворища – розрівняне, розгладжене, як і велів прийомщик, санітарний лікар. Ні думки, ні почуття – як притуплений. Чимдуж ляскаю батогом по спинах коней – перечкається бідна скотина сипучим піском, а я аж тепер гадаю собі, чого це був Данилко в Машталіра в таку рань. Всяко передумав, а здогадався, коли вже минав Санькову леваду, порожню, бездеревну. Біля пильні просто на землі сиділа Санькова простоволоса Марфа. На лиці чорна, як спалена, а очі божевільно вирячені – так стається з людиною від наглих перемін. Притримуючи коней, я з ваганням обізвався до неї «добрим ранком». Вона промовчала. Жодним порухом не проявилася, як ніби живцем закам'яніла. Вже мені в спину скрикнула жахним голосом, аж я тріпнувся, як від зненацького уколу. Оглянувшись побачив її на землі розпластану хрестом. Ніколи б не подумав, що то могила Машталірового Йосипа – сяк-так нагорнуто горбик сірого сугіску в прикутку пильні, в якій протилежно два дні тому назад старий Машталір загорнув здурілого бузівка...

Мабуть, ніхто не згодився допомогти Санькові з похороном, то він напросив вільних дітей.

На Малярку приїхав заздалегідь і благополучно, хоч уже підводи й почали шикуватися в одну валку, стаючи одна одній в затилок. Я ще звечора знав, що моє місце спереду – коні в мене буцімто кращі і добре знають до більшака дорогу. Та й те, мабуть, переважило: як-не-як, бригадирова підвода, то й тут мусить вести перед.

Біля пожежної каланчі стояли юрбою переселенці і, задравши голови, затихло стежили за Димським (Данилко – найпильніше). Я впізнав Василя зразу, з першого погляду: червоно-голуба шотландкова сорочка, розхристані груди, комісарівський кашкет (їх було всього три на Мокловоди – ще, крім Лядовського, в Антипа Лемішки) козирком назад, щоб не спав з голови, і босий (чоботи тримав Данилко в руках). Круто береться внутрішніми драбинами. Спритно минає електролампочку, на яку з Прокопом орієнтувались, повертаючись учора ввечері з «останнього млива». Простягає руку і береться за держак прапора. Зняти його раніше Прокіп то не наважувався (в хуторі ще жили й працювали люди), то вибирав зручний для цього момент. Він сьогодні якраз настав: з Мокловодів виселяється переважна більшість сімей. На їхніх очах нехай буде знято їхній прапор.

Васило поволі зліз на землю. Згорнув прапора на древко і передав його Лядовському.

Всі пішли тепер до підвід. Вмостившись поміж Прокоповими діжками, лавами та ліжком, я першим смикнув за віжки, викеровуючи на дорогу до Плавистого. А там через дубинську та попову сосну – на Мозолівський більшак.

Перегода інстинкт смикнув мене оглянутись. Валка підвід розтяглася на цілого півкілометра. Натужно фиркали коні. Колеса шершаво різали пісок, і над валкою плив суцільний довгий шум. Ні погрозливий, ні небезпечний – якийсь успокійливий, як пісня над колискою. Дорогий, як звук рідного слова після довгої з ним розлуки.

А може, то справді шуміла моя кров у жилах. Від того шуміла, що мені невлічимо били в самісіньке серце дзвони прощання.

Як ніколи, бажалося, аби в цю сентиментальну мить притиснуто сидів поруч Прокіп Власович. Та він ще лишався в хуторі. Замість нього я дістав прапора – він плакав за ним, він для нього найдорожче. Потримав перед очима, роздивився кольори. Розгорнувши, прикріпив, як велів Лядовський, до лівої руки. З-під землі, в яку ми їхали, якраз виринало нове сонце. Барвами воно скидалося на вчорашнє млинове полум'я.

1972 - 22.05.1973, вівторок (у День народження Батька Кирила)

Розділ 3. "ЗРУШЕНІ ЛЮДИ" (Феодосій РОГОВИЙ)

З-за густої стіни понадбережної ліщини, мовби з-за лаштунків чумацького часу, зненацька появилася пара гнідих волів на взір велетенської сили. Вони тихо, не кваплячись, посувалися луговим шляхом, то справа, то зліва хапаючи на ходу траву по обочинах. На возі з наставленими у два яруси молочними бідонами сиділа до волів дівчина в біленькій, під бороду, хустині і, замрійно дивлячись перед собою, співала не сумної і не веселої, але такої збентежливої пісні, яка зароджується в юнім серці лише тоді, коли воно уже вчуває своє кохання, свою любов і кличе їх на першу зустріч. Дівчина, видно, їхала в те саме село, що, переселене, заново будується і понад рядом хат якого сторожко проїхала лискуча легкова автомашина з чужими знаками, чим сполошила всіх, хто встиг їх помітити.

Лаврін Німальс поторкав водія за плече, щоб той дав дорогу волам, – дівчина й далі сиділа спиною до них, – і вони м'яко з'їхали на писастий килим лугових трав, потонувши в них по самі стекла. Порівнявшись з лімузином з відкритими дверцятами, Марійка полохливо загейкала на свою безпечну скотину, ніби хотіла якпошвидше позбавитись її виду, уникнути очей чужих людей, що так доскіпливо дивилися на неї. Двоє чоловіків ще якийсь час мовчки стежили за підводою. Потім шофер, низько зарослий, у

непомірно великих сонцезахисних окулярах чоловік, поспішливо подав Лаврінові його дорожні речі – обцяцькований саквояж – і, сказавши по-німецьки, що заїде за ним не раніше як днів через десять, пофуркотів слідом за волами.

Прибулий, помітно сутулуватий, хоч і молодий чоловік з блідим, аж просинюватим обличчям, яке може бути лише в нездоровій людини або в такої, що весь вік просиділа взаперті, довго стояв сам як палець серед тихого простору плавань, у ледь колиханих вітром густих травах, що котили хвилі аж до синього крайнеба, наче боявся робити перший крок і лиш довола водив головою. Серед цих луків та лози, що незоро перед тобою й за тобою, він вирощував свою першу силу, так зарані розтринькану, страчену без великої мети, без наслідку. Як же тепер, через немалі роки, являтися йому, блудязі, на сповідь, на очі тих, котрі, зрозуміло, прокляли з кістками його батька і, може, весь його рід? В душі Лавріна зрушився найнижчий пласт, що таїв у собі засипане, завалене, напівзабуте дитинство. Він озвався зненацька й виразно, ніби вдарили в серці дзвони. Лаврін був би радий після всього того, що було з ним, знайти в цьому хутірці нову свою домівку, мати повні руки роботи (він її знає доволі і всякої), знайти любов, що все наповнює собою і оживляє, мати спокій у серці і снагу жити.

Лаврінові не треба перебирати своє минуле: він навіть тепер, у свої майже тридцять років, не здатен його ні пояснити, ні зрозуміти. І не тільки тому, що його грамота кінчилась у шостому класі – жив він після того, як у позасвідомому світі.

Трави й дерева кругом такі свіжі й незаймані, що в серці ворухнулось щось гірке й пекуче. Лаврін скинув свої лаковані черевики (спеціально купив у дорогу), зв'язав їх шнурками, щоб перевісити через плече, і пішов босий далі. Незатоптані підшви вчували кожну суху гілочку чи корінець, то довелося натягнути шкарпетки. За його нечіткими здогадками, десь тут мав бути давній-предавній, ще половецький перевіз, що трохи вище Воїнської греблі.

Рід Німальсів (мокловодівці звали їх Німенками) мав на хуторі Мокловоди особливу репутацію. Вийшло так, що батько Лавріна Якоб (помокловодівському – Яків) народився на світ від полоненого німця-садівника, Франца Німальса. Франца виписав, як кажуть люди, великий землевласник Шульц ще в 1915 році, щоб закласти в одному з степових сіл дендрарій. Так було чи трохи інакше, але виростий німчук Якоб оженився в неповні свої сімнадцять років на дорідній мокловодівській Оришці, дочці рибалки Самсона, і того ж року вони з поміччю людей змурували з цегли та саману показне дворище – на високій кручі, над Сулою, де ще давніше стояли водяні млини і всякі крупорушки. До похмурого, як монастир, будинку з крутим дахом під бляхою майже тулилися причілками дві комори по боках, а спереду – скотарня, що виходила огорожею далеченько на колгоспний сінокіс (в хуторі тримали тоді худоби і по п'ятеро, а що троє, то було в кожного). Тоді в Мокловодах городили свої двори лісами, або тинами, які виплітали з білої та червоної лози – чого-чого, а такого добра в Посуллі вистачало на всіх. То ж було всім диво, були то перші недобрі заavidки, коли в Якоба кругом двору став, як виклик, невисокий, а все ж дубовий частокіл. Всі хатні вікна, вузенькі, невисокі, скоріше схожі на ніші або замкові бійниці, поробили на засувах з прогоничами. А якоїсь ночі Яків самоправно переставив огорожу ще далі на колгоспний сінокіс, і це помітили сусіди.

За недовгі роки спільного життя молоді Німальси, на прізвисько Німенки, помітно розплодилися, їх стало семеро. З п'яти їхніх дітей народився лише один хлопець, один носій фамільного роду – Карл. Хуторянам ім'я відразу ж не сподобалось, і вони тут же його переінакшили: добавили в кінці «о», щоб вийшов милозвучний Карло. Оришка зовсім не хотіла давати своєму єдиному синові таке чуже ймення і воліла кликати Лаврушею, Лавріном, як називали її рано померлого старшого брата. Хлопець не перечив, не мав нічого проти, і охоче відкликався і на Лавріна, і на Карла.

А тим часом Яків з Оришкою і день, і ніч вертілися в роботі: він, подейкували, закупив собі посаду лісника на кількох Дніпрових островах і

був, крім того, хваленим бондарем. Вона, дужа, як робочий віл, Оришка, вела всю хатню і подвірну роботу: пекла хліб, прала, шила, мазала, ткала, пряла та й ще не все, а з раннього вечора й до світанку ходила на веслах рибалити з Махтеєм, на прізвисько Пупатий, в рибартіль, яку щойно заснували в Мокловодах.

Бондарював Яків зятято, ночами. Клепки, дубові чи вербові, заготовляв самотужки. Узаконеним порядком, хоч і не завжди законно. Продавав товар хитро, з розрахунком. Спочатку вивідував, де і коли можна було продати діжки вигідно: в Чигрині чи в Жовнині, в Шабельниках чи в Городищі. Влітку і навесні він прихитрявся, приховуючи свої діжки, чекати попиту, тобто ранньої осені, коли їх стає треба майже всім для різної овочевої чи фруктової кваснини, солити рибу, сир, масло, а липівки наливати медами. Великі, високі діжки з товстим чопом збоку служили всипищем для хліба, переважно для жита, яке добре родило на мокловодівських супісках. Згодом Оришка навчилася смачно, на всякому гождому для того зіллі готувати солонину з чехоні, ляща чи краснопірки, і діжка продавалась разом з рибою. Степівці самі приїздили і брали без мороки, накинувши трояка на сіль та доклад у солонину. Ще перегодя влаштували в коморі копильню. Кілограм копченого ляща – як пуд хліба, а молодих соменків – і за півтора не візьмеш. На все літо в Мокловоди наїздили, щоб спочити, і шахтарі, і сталевари – люди грошовиті, щедрі. Іноді навіть здачі не брали. А коли хто з хуторян чи «курортників» казав старому Німальсові за якусь там послугу чи дрібну поміч: «Спасибі», той не в жарт відповідав: «У нас такі гроші не ходять».

Ощадливі Німенки згодом стали скупими. Часом і на Великдень обходились житньою паскою, а гроші все копичили. І не для того, щоб потайки від людей милуватися ними. Не скупились їх позичати, коли хто просив, але позичали не просто на слово: "як тільки розживусь, віддам", а під розписку з процентами. Оришка, правда, вважала, що споглядання великої купи грошей дає людині більші проценти, ніж прибутки від їхнього свідомого чи підсвідомого лихварства.

Мало-помалу Яків з Оришкою дійшли такої заможності, що хату обігрівали водяним опаленням – про таке в хуторі в 1940 році не всі й чули, не те щоб відали. Багато, як кажуть, і сам лихий дітей колише – так і Німенкам. Перед уже самісінькою війною Яків одержує одну за одною спадщину. Ніхто не міг навіть здогадуватись, чи великі були ті спадки: один померлого батька, інший – з-за кордону. Ходили слухи, певне, самими Німенками пущені, що вони виграли чималу суму, відтоді, мовляв, і зовсім зажиріли. Стали сторонитися людей, а якщо й спілкувалися, то тільки з тими, з ким вигідно.

Їхнє бажання багатіти ставало дедалі незрозумілішим для мокловодівців. Мало кому в Мокловодах спадало на думку, що те багатство пливло Німенкам не тільки з їхньої власної праці, а й з чужої. З їхнього хитрого розуму, а то й з обману ближнього. Не кожен все це брав у серце, але кожному воно само входило в душу, не знаючи, куди йому діватися. Одним ставало заздро, іншим обидно за свою незмогу чи невміння, а треті в цьому вчували щось не те, до чого звикли хуторяни. На думку Мокловодів, настала врешті пора дати Німенкам це відчути. Бо таке, як казали наші діди, нікуди не годиться.

З давніх давен, живучи в Мокловодах, і в голову собі не покладай мати від людей якісь там таємниці. Хто переступив цей неписаний закон, той наряджав на себе зневагу. Всі-бо тут, якщо простежити, або свати, або куми, або родичі. Та й не тільки тому – просто ніхто відверто не волів ховати свого наміру, доброго чи лихого, бо так передавалось людям в спадок, бо це заповіт дідів і прадідів, батьків і древніх порічковиків. Кожен мав працю, старався жити з неї і добродушно стежив за сусідом, щоб той бува на чомусь не перехитрив, чимсь не перебільшив: не обгородився вищим, ніж заведено, тином, не одержав на трудодні більше, ніж належало – робили, мовляв, поруч на махорці чи біля скотини. Інакше, значить, в тебе у конторі є рука. Або підмогоричив комірника. Ніяка крадіжка тут не прощалася нікому: чужого не чіпай і пальцем не займи – нехай тому руки повсихають. Так привчали і

дітей, і внуків. Сумління кожного тут на видноті, воно – золото, йому корись, а не багатству.

Отож, коли кінчався недільний чи святковий день (відпочивали всі гуртом, старі й малі, біля крамниці на зеленому в леваді) – коли втихала музика, вщухали танці і пісні, заходила мова про синів та дочок, про поточні справи в хуторі:

«Твоя Галька? Твоя Галька, Горпино, от не гріх, що забожилась, сама до мого набивається».

«Ви спритніші, кумо. А я цього й не знала. Ось я їй, нечистій силі...»

«Вчора кури в Жовнині були ніпочому. Оддала півня, аби назад не нести».

«А баба Векла й досі не вмерла – сто перший годочок».

«Нехай живе, вона твоєї ями не заляже».

«А твій, Мотре, так же ловко покіс кладе, так же кладе... Якось не через ногу».

«Балууй, балууй свого красеня... Двох з нього не вийде, а фальшивого матимеш».

«Моїй – ото дивись, яке святе та покірне! – а прийде вечір, хоч ти чорта дай, діувати аж труситься...»

«Отакі й ви були, свахо... Людину вдруге не переродиш. Такою і в могилу піде».

Розходяться молодичі по домівках, і то вже знають, хто що виткав, котра з дівчат скоро йтиме заміж і скільки навишивала – знали все до капельки. Навіть і те, скільки в кого висиділа квочка. Чоловіки ж міряли життя за іншою шкалою: коли саме по інею має бути дощ, його треба аж кричить, того дощу. Іншого разу молять, щоб він перестав, бо гниє картопля, стікає хліб у колосках – безперервний діалог між небом і землею. Ще вони визнавали за достоїнства вміння ходити біля скотини, настроїти плуга; хвалили талант зробити легкого й неперекидистого човна, об'їздити гарячого коня чи рівно, як під шнур, закосити жнивну гінку. І вже страх як не терпіли її, матеріальну

чи фінансову нерівність: гроші – це одвічно кровна виразка селянського побуту. Її завжди треба, їх завжди не досить.

А ще гордилися мокловодівці з того, що майже все життя їхнє проходить, красується на вольготностях чистоти й простору, у завжди свіжих розкошах природи. Від того люди доладні та здорові, як на підбір. Одне бери собі на ум: роботу. Її не страшно – аби живий та неголодний.

Помітивши раз і вдруге, і вп'яте, що Німенки надто вже пишаються не таким то вже й великим, не таким то вже й чесним багатством, стають ненавидними до біднішого, маючи його, либонь, за старця чи за ледащо, люди, врешті, не змирилися з цим, як не мириться здоровий з чиряком, що раптом вискочив на тілі, збойкотували і Якова, і Оришку, обзиваючи обох хто скоробагатьками, а хто й ненажерами. І мале й велике відверто уникали зустрічей, щоб не вітатися, щоб не скидати шапку, не вклонитися у шанобливому привіті, як це здавна ведеться поміж добрими односельцями. Перестали ходити до них на позички, ні його, ні її не кликали більше в куми чи на святкове або весільне гуртове гуляння. «Городина цього року не вродить: Яків з літа продає діжки», «Не ловитиметься риба: Оришка покинула рибальство», – кепкуючи, казали люди.

Почалася війна. Впало на людей велике горе. Тіснота подій, які мінялися швидше, ніж їх можна було збагнути. Не до Німенків стало Мокловодам, коли напосідав клятий ворог. Майже всі придатні для цього мужчини пішли боронити свої оселі, свою рідну землю. Не стало в хуторі і Якова.

Малий Лаврін не знав ні цих, ні сотень інших сімейних деталей з їхніми хитромудрими тонкощами. А хоч би й знав, то не міг би їх розуміти, бо не вмів (та й тепер не дуже вміє) спускатися в життя так глибоко, в самісінькі надра, щоб побачити його корінці й волокна, збагнути їхнє хаотично дивне сплетіння, усвідомити складність взаємопотреби й злагоди поміж ними, без чого не росли б, не розвивалися б ні дерева, ні трави, ні люди. Все в ньому давно роз'єдналося на якісь ворогуючі протилежності, яких несила примирити, але в яких несила й розібратися, щоб віднайти, щоб хоч відчути

справжній центр тяжіння власного життя, порозумітися з ним, довіритись його законам. Чого він оце і до кого приїхав? Байдуже чи з легкою тривогою ступив на цю напівзабуту, ледь відчувану землю і хтозна скільки проспав під її сонцем, на теплому піску під лозами. Йому, власне, однаково на яку ступати землю. Йому хоч і світ за очі. Він, може, ще й не змінився в своїй суті, не втратив свою мову й звичаї, чого всі ці довгі роки від нього домагалися, але, будучи відірваним від усього рідного, пустив його в непам'ять, а багато дечого і взагалі не знав, не відав.

І все ж таки Лаврін приїхав сюди, в посульські Мокловоди, на свою спадкову батьківщину: «я народився в гарному, як небо, хуторі – навіщо мені Париж?» Може, в його жилах озвалася материна кров, а може, серце віщує близький кінець, ту фізичну межу, за якою починається небуття, і його привело перед смертю помолитися на вітчизну, як приречені моляться на ікону. «Тут рідний звичай, тут рідна мова – найвищі в світі земні святині». Може, ще оживе душа і зникне страх, що живе за спиною і перед очима? Безглуздо втрачати надію.

Лаврін встав, обтрусився. Проліз між лозою до кручі, зупинився і глянув у Суляну воду, як у чисте дзеркало. В очах заряхтіло, затуманилось. І щоб не впасти від сп'яніння, від суміші незрозуміло сильних почувань, Лаврін притримався рукою за лозу. Серце билосся, ніби натщесерце випило вина, руки тремтіли, як з голоду. Перевозу, того давнього перевозу, нема, як і не було. У піску, при самій воді, чорнів невисокий, кругом обдавлений стовпець, видно, колишня прив'язь для човнів, а може, й для поромного троса, що з берега на берег перетинав нешироку Сулу і попід яким сюди-туди плавав під кутом до бистрі спарений з двох дубів з суцільним настилом катамаран.

Коли серце дібрало нормальнішого ритму, а отже, перестало рябіти в очах і зникли кольки в ребрах, Лаврін поволі спустився в положу кручу. В густому лататті виднівся носовим закрайком притоплений човен. Він дістав за цеп і став поволі підтягувати його боком, щоб, підваживши, вилити з нього воду в

Сулу разом з маленькими рибками, котрі, видно, тут, у притепленій воді народилися і вперше радіють світлові, сонцю. Човен був старенький, невеликий, але ще придатний для плавання, і Лаврін уперше за кілька останніх днів усміхнувся, стомлено й вимучено, але всім лицем і очима.

З цією усмішкою він сів у човна і відіпхнувся кілком од берега. Човен тихо посувався за водою, і Лаврін лише кермував, затиснувши сучкуватий кілок під пахвою. Тепер він чітко і недвозначно відчув, як йому хочеться притулку, якоїсь хати чи куреня, з'їсти з голоду окраєць домашнього хліба з сіллю та водою і спокійно потім подумати. Це ніяк йому не вдавалося. Він пережив за сьогодні вже кілька перемін свого настрою, але так і не зумів придумати, яким йому бути – безжурним, хмурим чи викликаючим милостивість, – якщо несподівано зустрінеться з кимсь мокловодівським і в ньому впізнають Німенчука, Німальса Якова і Самійлової Оришки синок, про яких чути в хуторі всяке, а певного ніхто нічого не відає. І чи признаватися кому взагалі, що він, підданий чужій землі, чужим законам, забрався в Мокловоди самоправно, без дозволу, поза маршрутом, який строго визначено в їхньому автотуристському дорожньому листі.

У воді, під самою кручею, в тіні, щось борсонулося немов живе. Лаврін притримався руками за груддя і в цю ж мить побачив білизну якоїсь речі. Перехилився через борт, почув характерне плямкання – впізнав... сома, великого головастого сома, що хтозна яким чином опинився догори животом поміж брилами обваленого берега. Час від часу на нього наповзали хвилі, і тоді він хрипко віддихував, ледь ворушив зябрами, приплямкуючи. Так тривало кілька напружених хвилин. «Нещасна рибина», – подумав Лаврін і за кілька спроб викотив кілком застряглою сома. «Певне, погнався за здобиччю, не розрахував пориву і опинився в пастці», – здогадувався Лаврін. Сом замахнувся хвостом як на відчай душі, безтямно вдарив ним об воду, але пірнути не вдалося. Він бокасував зверху що було сили, описував одне коло за одним, витрачав себе до решти, не складаючи своїх блідофіолетових плавців, схожих на крила, та й це не допомагало. Лаврін зручніше

прихилився до носової обшивки човна і пригорнув кілком рибину до себе. Сом не опирався. Лежав трохи боком на воді і мляво поводив зябрами. Око стмяніло і відчужено дивилось на Лавріна. «Оклигуй, брате, оклигуй... Не вмирай, прошу тебе. Я не хочу бачити нічиєї смерті». Рибина схлипувала, навіть пірнала неглибоко. Лівий зів'ялий вус лежав уздовж по тілі, наче прилип до нього, наче, як і все сомове тіло, відпочивав по довгій дорозі на темній м'якій постелі. Лаврін пошукав очима рани чи садна. Та тіло видавалось кругом чисте. «Він просто задихнувся», – вирішив Лаврін і відштовхнув сома від човна – нехай помре в своїй стихії. Рибка не втримала рівноваги і перевернулася набік. А за мить – горічерева, виставивши біле, як сніг, черево. «Як воно в риби виходить: все життя в глибині, в темряві, а вмирати спливає до світла», – перейнявся якимсь віщовим почуттям і, злякавшись холоду в серці, заспішив від того, де був, місця, замахав кілком, б'ючи ним об воду.

Лаврін розхвилювався, розчулився, мало не заплакав. Він раптом відчув такий смак до життя, що став з ляку перед смертю ні живий, ні мертвий. Йому треба до когось обізватись, заговорити, інакше він пропаде, задихнеться від тиску болей, котрі допіру ожили всі разом і сплелися в одну велику лячну тінь, що нависла над його життям. Голос відчаю нашіптує, що саме в той момент, коли не треба, чорна могила покриє всі його бажання і помисли суєтні. І ніхто ніколи правдиво не дізнається про його *потойбічні* походеньки, про дрібні і більші незловмисні злочини, яких він не зумів уникнути, боронячись то від голоду, то від самої смерті. Йому тепер остаточно повірилось в прикмету, в оту віщу погану прикмету, яка ніби завбачила, передвістила його ближнє майбутнє і стоїть перед очима як поминальна свічка. Скоїлась вона перед самим від'їздом з Вестфалії, коли залишав не своє – найняте подвір'я, якщо ним можна назвати закинутий, з голими стінами, колишній гараж з через лад довгою ямою посередині, обкладений знадвору цеглою, нічим не огорожений. Лаврін винаймав його з весни до глибокої осені у пана Вільдера, інженера, в якого працював, коли

зразу після війни будували йому, Вільдерові, комбікормовий завод. На зиму переселявся, якщо вдавалося знайти роботу, в ближнє містечко з комбікормовим заводом і жив у котельні, там, де й працював, але частіше їхав ближче до австрійського кордону, щоб найнятися до баура зимувати худобу.

Описуваного дня Лаврін подався у Вуперталь, найближче містечко від його пристанища, щоб зустрітись на прощання з своїми одномовцями, паче своїх, з дідусем Петером, уродженим десь на полонині років сімдесят вісім тому назад в родині лісоруба. Зайшли в знайому, продимлену бірштубе, таку собі придорожню пивницю, якою володіла знайома і теж наскрізь просотана цигарковим і з кухні димом фрау Товстуля або Пишка, уроджена французенка. Тут був свій запах життя – тхнуло пітним робочим одягом і пісною кухнею. Давучка суміш цигарок і випивки тиснула в горлі до кашлю. Куточок, де на кругленькій естраді притулився оркестр з трьох музикантів, оббитий смугнастою матерією з голубуватим фоном, схожою на ту, з якої шили костюми в'язням концтабору. Дідусь Петер, отаман трудових емігрантів з комбікормового заводу, зайшов і сів першим за вільний столик на чотирьох біля відкритого вікна, і тепер компанія чекала кельнера, худючого офіціанта з застиглою посмішкою на темному, ще не старому обличчі. Дідусь Петер був у новій сорочці до перістої краватки, але це йому не додавало ні бадьорості, ні настрою. Час від часу він визирав з-за невеликих скелець окулярів своїми тихими, ще не погаслими очима, ловлячи поглядом то одного, то іншого сусіда, до яких не підходив, а наче підкрадався летом улесливий офіціант. Потім знову сидів зосереджено і мовчки, з тим виразом на обличчі, який скидається на важку усмішку, а насправді приховує тривожну розгубленість старої людини перед чимсь неминучим і остаточним. Цей стан старечої розчуленості дідусь Петер всяко силкувався приховати, щоб, може, не розплакатись (він-бо отаман, що пережив не одну смерть, – і таки пережив!), та Лаврін помітив її, цю насилу стримувану розчуленість, ще кілька днів тому, коли бездомний гуцул

прийшов у Лаврінову конуру, щоб поселитися в ній на всі дні інтуристської подорожі Німальса. Тоді страждання, туга за рідним переважили свідомість – і дідусь Петер, не криючись, гірко схлипував, а Лаврін удавано не чув, не бачив його сліз. Нинішній, до краю вироблений у чужих поневіряннях, дідусь Петер ставав у ті розпачливі хвилини молодим, як пагін, колишнім довгоногим Петрусем, що за мить міг вилізти босоніж на самісінький вершок найвищої кедрини, видряпатись на обривисту скелю, щоб зірвати в її розколинні для милої Ганки бажаний едельвейс, цю ніжну жовтувато-білу квітку. Тая молодість була йому за всі розкоші, за все на світі золото. І він кликав її піснею. Кликав з далекого рідного краю, де душа кожного купається в розкошах.

Ой боже, боже, що те кохання зможе.

Кого я люблю, принеси мені, боже.

Не трудно здогадатися, за ким-за чим тужить його серце – Лаврін їде на Україну, додомоньку. «Привези мені, моя дитино, грудку землі нашої. Грудку землі нашої на груди на мої...» Давно звісно, що помирати людині легше всього там, де народилася. Тут є з ким згадати, поплакати чи заспокоїтись, виплакавшись, – біль сльозами стікає. Сходити в гості чи заспівати, то теж є до кого і є з ким. Увесь Петрусів рід по батьковій лінії славився і вродою, і мовою співучою, і поглядом ясным, і голосом сильним. Ще й не заспіваєш бува, тільки замугичеш, а перед очима все тобі розкинетесь: сільце під горою, долина в цвіту, і на кожній квітці бджола або джміль... Гарно на душі до болю зробиться!

Не одриваючись і далі від думок, од невідчепних споминів, Лаврін дивився на злинялу сорочку до перістої краватки, що провисала на запалих дідусевих грудях, на губи, на так міцно стиснуті губи, що аж зійшлися в ниточку, наче бояться розтулитися, щоб не прохопитись нерозважливим чи страшним словом.

«Що подавати, прошу панство?» – схилювся над столом офіціант з блазенською посмішкою.

«Вина... Якого хоч вина – Гущак Петер виверне кише...» – дідусь Петер не дорік, заткнувся з серцем – це з ним стається, коли він глибоко переживає чи з пересердя. Голос його, чути, напоєний великим жалем, в грудях запекло, закипіло. Їх розривали двоїсті почуття: з одного боку, тужно за Лавріном, з яким може більше не побачитись. З другого боку, в грудях дідуся таїлося ще й таке побоювання: що з ним буде без цього хлопця, що став йому за сина, за кормителя, за оборонця – він, викинутий всіма й звідусіль, давно вже не має ні роботи, ні постійного притулку. Зашеміло серце. Наче в нього капнув хто розпеченим воском: «Ой вже мої лебеді та й наплавалися...»

«Вина!.. Вина!.. Якого хочеш вина – хай побудемо в раю, де радісно, щасливо і любовно».

«Най побудем!»

За півгодини чи трохи пізніше, коли чарка йшла по кругу вже втретє, дідусеві, либонь, полегшало, і він сказав до Лавріна: «Давай, сину, заспіваємо нашої». І не ждучи нічиєї згоди, першим зойкнув: «Пийте, люди, горілочку, А ви, гуси, воду! Горе жити на чужині без рідного роду». За столом трохи почекали і підхопили згодом. До них приєдналися чоловіки з-за іншого столика. Пісня розливалася по всіх вигинах мелодії, розбуджувала пекучі жалі, неவிгойні рани. Лаврін дививсь то на товариство, поникле, схилене, то не зводив очей з їхнього отамана, Петра Гущака, якого прихильники так називали просто з жалості, за його безкорисність і доброту – їх не витруїли з душі ні насильства, ні підступи. Він до кінця не змінився у своїй слов'янській суті, не втратив мови своєї, звичаїв. Всього, що руське, не зрікся, не пустив у непам'ять. І все втратив, окрім честі, окрім людського сумління.

На підпилого, на бідолашного дідуся Петера, жаль було дивитися. Сльози виповнювали всю глибину його очей, товсто застиляли всю поверхню білків і зіниць, але він їх стримував. Видно, йому як отаманові хотілося сказати на прощання щось розважливе, а може, й веселе, і він навіть зусилився казати, але в нього нічого не виходило, як ніби знову відібрало мову.

Ще у війну з фашистами з ним сталася причина. За втечу з шахти Штіннеса, цього відомого на весь Рур і далі капіталіста (володів шістдесятма вісьмома шахтами) Петра Гушача, табірника з Кладбека з шестизначним невольницьким номером, відправили під конвоєм до штрафного табору. Перегодя йому вдається буцімто уникнути видимої смерті від побоїв та голоду: разом з трьома іншими його беруть у спецкоманду, так звану групенлустігтод, тобто група веселої смерті. Вони розряджають невибухлі авіабомби уповільненої дії, якими в сорок четвертому була всипана вся Вестфалія, а надто Рурський кам'яновугільний басейн. Це тяжка і дуже небезпечна робота. Переважно тонні бомби застрявали на глибині до десятка метрів і, крім цього, могли вибухнути (і вибухали) в будь-яку мить роботи. До неї треба було спершу докопатися лопатами, затим знешкодити і вже потім виволокти на поверхню. Частіше всього це робилося в багні, у воді, напомацки. Опускалися в яму по черзі, кожен з команди мав «свою бомбу». За кожні три знешкоджені обіцялося краще харчування, а ще за три – переведення з штрафного табору в звичайний. Проте майже нікому з приречених не вдавалося доживати до теї, шостої – або тріскалися в них серця від нервової перенапруги, вразливіші просто божеволіли, а ще більше зникали безслідно після вибухів...

Петерові, вже й тоді літньому, до виснаження виробленому в шахті чоловіку, того разу випала «тоннка». Засіла вона не так глибоко, бо перед цим пробила триповерхове шахтне приміщення. Цілий день докопувались до неї, стало темніти. Наглядач, що завжди тримався на чималій відстані від місця роботи, все частіше нагукував у рупор, підганяв: «Давай, давай, свині!» Нарешті втомленого Петера посадили на прикріплений до троса цурпалок і через блочок лебідки опустили в яму з бомбою. Руки не слухались, тремтіли з холоду, з голоду, зі страху. Все тіло робилось дерев'яним. Втрачалися всякі інші почуття, крім почуття страху. Нестерпно, до крові, колело в вухах, до потьмарення давило в очі – ось-ось вони полопаються, як мильні бульби, а Петер все ще вовтузиться в тісноті ями, закидав, зашморгував металеву

петлю на тіло бомби, щоб, ледь-ледь її піднявши, викрутити боєголовку, знешкодити «свою тоннку». Нарешті йому вдалося надійно затягти зашморг і він сповістив про це нагору, двічі підряд смикнувши за трос. На поверхні встигли зробити, може, два обороти на лебідці, Петер щойно намацав у тванюці запал, як трос послаб і нерозряджена бомба плюхнула «сторч головою». Петер несамовито закричав і завмерло похилився до металу. Встиг почути, як залускотіли, кришачись, передні зуби, як, заціпенівши від страху, діходив до безпам'ятства... Лише через кілька місяців онімільий дідусь Петер забалакав і йому стало дещо чути...

«Гукаймо, братця, ще по одненькій...»

«До... досить того добра,» – перестеріг дідусь, і всі погодились. Замість випити, дідусь Петер дістав з-за пазухи шкіряного здоровенного капшука, затягнутого шнурочком, і поклав посеред столу: «Оце все, що маю. Бери, Лавріне». Всі, хто сидів за столом, достеменно знали, що цей гаман – єдина річ, що лишилася в нього з дому. Дідусь, тоді ще молодий лісоруб, брав його в дорогу, коли їхав «заробляти гроші в... Гамерику». І ще всі знали, що в тому здоровенному капшучі грошей чи й вистачить заплатити за цей обід, за ці убогі Лаврінові проводи.

Далі утворилося таке.

Лаврінові надарували на дорогу марок, злотих, дрібних речей, а Янко Росевич надів на шию зв'язаний ланцюжок з витиснутим образком бога-отця. Поважний дідусь Петер не образився, коли частину надарованого запхали в потрісканий капшук і повернули його власникові. Взявши гаман в руки, він підвівся першим з-за столу, і всі гуртом провели подорожнього до воріт. Тут мовчки спинилися. Лише Лаврін безоглядно попростував понад вузьенькою шосею, що вела до Ессена. Там на нього чекав з автомобілем Вальтер, немолодий шахтар, котрий цікавий був пізнати наш побут, наші звичаї і вже не вперше їде до Радянського Союзу... Було це в понеділок, у важкий день з прикметами, які і страшили простодушно-довірливого Лавріна.

А сьогодні четвер, тисяча дев'ятсот п'ятдесят восьмий рік. Молодому Німенкові-Німальсу вистачило кількох хвилин, щоб висісти з човна на мілкій косі прямо в теплу воду, витягти його повище на берег, в густу лепеху, щоб менше хто бачив – нехай, мовляв, моїм побуде. Хоч поки що. Про всяк випадок. Не дома, як-не-як. Озирнувся, чи хто не спостеріг його схованки, і пішов навмання, не шукаючи стежки, то травами, то між копицями першого сіна, то поміж кущами лози та молодого осокориння, притримуючи то розхиляючи його пругке гілля.

Раптом побачив великі череди худоби, що розбрелася по всім неозорі квітучих плавель. Хотів було присісти чи вернутися, та було вже запізно: прямо на нього мчав галопом, наче здичавілий, кінь. На ньому, ніби влито, приліг за гривною вершник.

Розділ другий

Сонце сідало, на очах сідало. Лиш над самим пругом заходу спинилося, зависло, ніби прочахало, перед тим, як сховатися. З нього все меншало й меншало світла, як наче хто поволі прикручував всесвітній каганець. Світла вже не вистачало, щоб освітити видолинки, потрапити в чагарники, щоб проникнути в глибокі вирви, що кожного року залишаються після прибутної води і яких так густо в межиріччі, в плавлях, понад Сулою та Дніпром. Всі ті западини запливали світлим присмерком, що вже густішав і густішав, стаючи на колір спочатку попелястим, а далі сірим, схожим на дим. І коли сонце зовсім заховалося за стіною острівних дерев, в кожній заглибині присмерки, здавалося, заворушилися, одразу вищали, виростали, наповнювали байраки й долини, переповзали через їхні береги і розстилили на всі боки своє легке, як намітка, покривало літньої ночі. Плавлі, здавалося, тільки й чекали на цей момент, на цей рожево-блакитний присмерк. На травах ще жевріла усмішка дня, але вона вже пригасала. Була такою, як буває усмішка немовляти, коли того мати сповиває перед сном колисковою піснею. Покривало присмерку ховало колірну чарівність трав, щоб відсвіжити її за ніч, збагатити пахощами

та медами. З квіток неохоче злітали останні бджоли, летючи кожна з надібком до свого до рідного вулика. Десь застережливо крякнула качка, до неї обізвався качур, розкрилено падаючи на м'яку подушку травостою – все живе вертається додому. Вмощується, улягається і задоволено тихне.

Данило, єдиний син загиблого при німцях активіста Федора Багляя, над усе любить вечірні плавлі. Він, певне ніколи, за ціле життя, не надивиться на їхню диковинну красу. Вона щодень, щомиті й нечутно легко входить йому в тіло, щемно лягає на серце і, розчиняючись, творить всемогутнє таке дійство, що і тепер, саме в цю мить, і далеко наперед почуваш себе нездоланим і навіть безсмертним. То як, скажіть, людині без них, рідних, можна жити до снаги? Як без них радіти? По чому заплакати в розлуці. Присядь, де тобі вподобас, розхили вищі трави, придивися – скільки насподі всяких нижчих, дрібніших травинок, цвітиків та спраглого проросту, що вже виключився і ось-ось вирветься до світла!.. Як і вчора, як і щоразу, хлопцеві тяжко розлучитися з плавлями. Йому болить, що худоба топчеться по них, толочить їхню первобутність, вибиває, хоч і зрозуміло, що так має бути, що ось перегодя він і сам піде з вуздечкою, підкликне посвистом свого вірного Соловейка, розпутає йому ноги, загнудає і... захопившись за повіддя, за розкішну ворону гриву, затисне п'ятами тремтячі молоді боки скакуна, не поскаче – ніби пущений з метавки полетить понад землею, понад травами. Крізь тупіт непідкованих копит йому вчуватиметься шум моря, схожого на шелест віковичного лісу. Він ще не встигнув забути ні морського шуму, ні його запаху, солонкуватого на смак – рівно три роки і три місяці плавав по ньому, скучав за берегом, коли виснажувала хитавиця, – служив матросом.

«А теперечки... пастух, чередник, скотарчук», – зненацька, поза волею заставала часом така думка – як мовби супротивна, заперечна. Слова «матрос» і «чередник» ставали на той момент антонімами, бо пастухування вважалося роботою для значно старших, ніж Данило, і молодим не личило. Цей, сказати б, парадокс не западав йому глибоко в душу, однак, бач, з'являвся. І кожного разу молодому парубкові доводилось шукати якесь

оправдання. Воно було потрібне не для кого – ніхто не докоряв йому пастухуванням, не підсміював. Воно було потрібне самому Данилові для власної впевненості, для повного усвідомлення того, що його робота така ж потрібна, як і кожна корисна. Є в ній і краса, і романтика, і насолода. Іноді Данило знаходив опору в своєму родоводі: прадід чумакував, дідусь був чабаном, батько – воловиком, мати також переважно біля скотини. А коли приходив на роботу, все те вагання зникало. Любимі плавлі полонили серце, «рвали тіло» до праці. Натхнений, Данило складав сам собі казки, пригоди, всяко різні оповідки, найчастіше про пастухів. Зустрічався з ними, далекими і близькими, а часом і первісними, розмовляв, розпитував – фантазії Данилові не позичати.

Шалено мчить кінь, що під тобою, щомиті його кров гарячіє, зливаючись з твоїм теплом. І проймається вершник почуттям, що вертає думку аж ген кудись далеко-далеко, у саме начало пастухування, коли, може, сюди, в цей закуток міжріччя, випадком чи з власної волі, вперше забився, шукаючи випасів, гінець з якогось полянського племені і набачив цю земну диковину, цей рай на землі. Тут хмари птаства, море випасу. Є чим годуватись, і жити зручно і боронитися, якщо виникне потреба. І помчав гінець назад ніг під собою не чуючи, поніс своїм родичам радість велику, щоб привести сюди і стадо, і людей, поставити незатишну оселю, оживить-зігріти її теплом вогню, а німотну околицю – людським гомоном... Ні, не мчав гінець з полянського племені пастухів, не поспішав, бо далека дорога. Бо з радості не знав, що спершу робити: серце взяло верх над розумом, невтримні почуття ним заволоділи – понісся пастух по колу в якомусь ритуальному танці, викрикуючи з себе все, що тіснило груди. А коли набрид йому танець, він зупинився. Тепер він заспівав, вдячно заволав до околишнього світу. Йому луною відповіли дерева, і це здивувало пастуха. Русин (так, може, звали того першого пастуха, який поклав начало пастухів посульських) повторював і повторював себе в протяжних звуках. Вони відгукувались луною, зливались з голосом Русина, творячи першу пісню

пастуха. І звучала вона того разу так могутньо, що її почули родичі Русина і вирушили з худобою на той, боцімто як умовлений поклик. А Русин, зачудований своїм творенням і луною, пішов тим часом на свій голос. Туди, звідки, як здавалося, йому відгукував хтось живий. І що за диво? Перед ним розступались дерева. Даючи дорогу, розхилялися хащі. Звірі сторонились і не чіпали ні Русина, ні його пісні. Так і йшов би пастух на власний поклик, та скоро сталася з ним пригода.

В гущавині Русинові раптом зустрівся на дорозі кінь, і він затремтів од завидків на таку красу, на таку досконалість дужого тіла. Було саме надвечір, і під кожним листом, і в кожній воді причаївся страх. А тут ще небачена звірина. Русин вдивлявся в очі коневі, але хижого в них не побачив. Зустрілись дві живі істоти, очима схожі, але нездатні до розмови. Переглянувшись, Русин замірився обминути коня, щоб простувати, може, ще далі, в праліс, але той не давав пастухові дороги: «Без мене ти далі не підеш, без мене ти слабший утрочи», – говорили його очі. І справді виходило так, як говорили кінські очі: дерева більш не розступались перед пастухом, хащі не розхилялись, птахи йому не співали, сонце потьмянішало. Довелося Русинові повертатися назад, тим самим шляхом. Всю дорогу він тепер остерігався то звіра, то гадини, не наважуючись оглядатись. Лише на самому виході з хащів на плавлі пастух оглянувся – перед ним стояв кінь. Русин наважився підійти впритул до нього, погладити йому шию і навіть притулитися щокою до неї – відчулося людським теплом.

Так і прийшли вони вдвох до табору кочівників. З ляку та несподіванки пастухи заверещали, попадали на землю. Русин жестом заспокоїв своїх родичів і, щоб остаточно розвіяти їхній страх перед конем, притулився щокою до його гладенької теплої шиї. Кінь повернув голову до Русина, поторкав його своїми м'якими, як з бархату, губами за лице і обізвався до нього тихим тремтячим голосом. Мову коня зрозумів лише Русин. Одним ловким рухом пастух опинився в нього на спині. Кінь затремтів, затупцював, ударив копитом об землю, свічкою звівся раптом на диби і одним плигом

зробив такий розгін у простір, що за секунду-другу летів стрілою над диковинним полем квітів і трав. За кілька митей Русин устигнув обскакати все коло худоби, що смачно запаслась, і цим немало подивував своїх родичів: з таким прудким підпасичем, як називали вони коня, один пастух на їх очах зробив те, що без коня не зробили б і десятеро. Вдячні скотарі прозвали свого Русина богом. Пастушачим богом. Богом праці...

Молодий Баглай, колгоспний чередник, невтомно гасав на коні поміж лозами, в оситнягах, по вибалках сінокосу, куди прокрадалися хитріші, щоб поласувати нетолоченим свіжаком, об'їжджав усі плавлеві закутки, які мав на підозрі, вишукував, визбирував своє чимале дійне стадо, відлучав своїх корів од інших черед (худоби тут було перед затопленням видимо-невидимо, з усіх країв Полтавщини), гуртував, щоб спровадити їх аж ген на той скосогір, що своєю загородою збігає до Сули, – це літній табір колгоспної ферми. Є тут, крім того, і критий загін з двома дверима по причілках, обкинутий ріденькими лісами на випадок грозяної бурі, оцарки для новонароджених та випойчат. Окремо, під кущем дикого терну, всипаного білим, як молоковим цвітом, стояв пересувний палуб з прапором над входом, себто червоний куток з батарейним радіоприймачем «Родина». На столі лежить жіноче шиття, стоять квіти. Прибите велике, на всю стіну по висоті, дзеркало, знайдене ще зразу після війни на березі, супроти затонулого пароплава, і, всім на диво, досі не розбите, не облуплене, хоч відтоді вже минуло добрих десять років. Рядом ходики з мальованими ведмедями на циферблаті.

Гарно дивитися на череду, що повертається з паші. Ворушкою хмарою вона не то пливе поволі пречистими плавлями, не то напруго суне при самій землі, і з неї, з білорябої, пахтить вечірнім молоком і свіжими цідилками. Черета ще тільки впливла з чагарів на відкрите, а доярки вже обв'язують марлею втричі широкі горловини бідонів. Інші знімають з кілків просохлі молокоміри та дійниці, хлюпаючи в них кухоль-другий для вим'я теплої води. Треті одягаються в біле і виходять аж за табір зустрічати корів, щоб першими забрати своїх, поприлигувати кожну на своє місце, а для тих, що

дригаються чи бояться лоскоту, покласти, а краще всього віддати на ходу принаду чи покласти в ясла охапок сьогодні накошеної трави – нехай Квітка чи Ласка їсть уприпуст, бо інакше не припускає, або хвицає рогами й ногами, не дасть і торкнутися об дійку. Марійка, зоотехнічка («наше солодытко», «пишногубе золотко» і ще як тільки не улащують її доярки, коли «солодытко» розбушується за чистоту молока чи за порушення розпорядку дня) поглядає на годинник і подумки квапить хлопців-пастухів, квапить, бо сьогодні молоковоз дядько Веремій відпросилися поїхати в острів щось там дубове зрубати на нову хату, то доведеться самій відправляти вечірній удій на сепаратор аж у нове село Журавлинці, що загніздилося на лівому березі того моря, що за рік-два має тут набратися з перепинених дніпровських та сулинських вод і називатиметься Кременчуцьким.

Данилів кінь шириий у бігу, як розгарячиться, то й не зупиниш, коли схочеш, ледве увертається на крутих поворотах, аж на задніх ногах присідає – отак воно й бува, коли впроваджуєш худобу в загороду. Марійка мимоволі задивилася на ловкі рухи, на те гарцювання вершника: як-таки йому личить на коні! Куди твоє діло!.. Козак тобі, гарцівник та й годі! Ич, як виграє... Якби ще люльку в зуби та кирею на кістляві, а поглянь, які широкі плечі, – справжній запорозький!.. А от і ні. Бо де б він, по-перше, взяв ту кирею, якщо це одіж козацького панства, а Данило не любить панитися. А по-друге, до його чорного чуба... якби з червоною зіркою на все чоло будьонівка – отоді б до лиця. Тоді б... «Люби мене, орле, А я тебе – двічі. Скажу, скажу, що ти красень, Скажу тобі в вічі», – перевернула Марійка свою зальотну думку на жарт, посміхнулася до свого серця та й ну краще братися до діла, себто стежити за доїнням або давати раду телятам-випойчатам, які, зачувши струмування молока в дійниці, дружно – хто тонше, а хто товще – заревіли безладно, просуваючи між лати мордочки з нашорошеними до людей вухами.

Данилові, звичайно, сподобалося б (та хіба тільки одному Данилові), коли б його назвали козаком, себто бравим, хоробрим мужчиною, бо рід Баглаїв давній, козацький. Може, навіть найдревніший на всі Мокловоди. Ніхто,

правда, скільки пам'ятається, не доскочив ніякого «превосходительства» (чи й не прагли, чи не вдавалося – трудно навздогін судити). Всі були аж до радянської влади злидарями, здольниками – така голь, що й підперізувались перевеслами. Один Данилів батько, Федір Лук'янович Баглай, висунувся, як заклали колгоспи, в сільські активісти. Висунувся своїм добрим характером і саме в один з найсвітліших моментів у історії затурканих Мокловодів – тоді люди наче виходили з предовгого підземелля і тепер, після його задухи, хапали свіжого до запаморочення духу нового часу. Федір був тоді досить молодим чоловіком і вирізнявся тим, що «складав вірші на злоязиких та всяку іншу злецьку всячину і вмів, як теж казали хуторяни, чудити, себто вмів дотепно переповідати у власній обробці сміховини або притчі, що ставилися, приміром, з чоботарем дядьком Смородієм, котрий шив чоботи на одну колодку, або з булочницею Плютихою (всі в хуторі називали її чомусь дядиною).

Одного разу Федір візьми та й скажи нарочито скупенькій Плютисі: так і так, мовляв. Зозуляста ваша курка несеться в житі Митька Удалого, що по сусідству. То дядина Плютиха вилазила на колінах всю озимину, що саме наливалася, і, звичайно ж, всю виклала, як постіль, що бідне жито вже не підвелось, а згодом підпарившись, стекло, взялося моргом. Так от якраз він, Федір Баглай, зорганізував і започав у Мокловодах «виставу», себто драматичний гурток, до якого попервах бажало записатися безмаль не півхутора. Діло ускладнювалось тим, що артисти не вмiли читати, а Федір був грамотненький. Йому й доводилось вчити напам'ять всі ролі з п'єси, щоб тоді навчати інших, неписьменних. Пройняті цікавістю небачених видовищ, люди валили на них валом, а слава про «вертепника Баглая» перекинулася і на сусідні села.

Од тих вистав і самому Федорові пішло на користь. Крім усього іншого, він будував і декорації, себто розставляв на сцені тини з перелазами, без яких не обходились тодішні вистави, всякі інші видимості й бутафорії, розраховані на зовнішній ефект. А в тих декораціях люди грали свої ролі – раділи,

плакали, співали, гнівались... Не раз і не два Федір спостерігав за ними збоку, з-за куліс, запримічав їхню поведенцію, і навколо цього багато передумав. Після вистави, коли люди виходили з своїх декорацій, коли знімали грим, все начебто верталось на своє звичне місце. Людина в декорації і поза нею, виходить, різні люди. Ці спостереження, що перейшли в науку, знадобилися Федорові знадтом, коли сільрада підбирала собі «агітаторів за колгосп», звернувшись і до чудодія Баглая. Федір змалечку любив усе нове, бо вважав, що нове до гіршого не веде. Отже, й колгоспи – то шлях не до гіршого...

Випав молодому Баглаєві куток, що зветься Голотівкою. На ньому жила й бубличниця Плютиха, хитра дядина торговка. Федір так і розгадував, що живе ця жінка, як ніби грає роль – в декорації, під гримом. Під личиною добродійки. Тому і взявся передусім за неї. На якомусь разі «агітації за колгосп» Баглаєві вдалося не то виманити, не то чимсь задіти і вииняти Плютиху з її личини і прилюдно порозмовляти з нею «поза оточенням»... Ні, вона й після цього не записалася в колгосп, але інші, хто слухав Плютиху без гриму, побачили бубличницю, як на рентгенівській просвіті. Викривальними доріканнями її спочатку розіграли. Далі розгарячили, розпекли, що бубличниця стала, як віск, з якого легко робити форму. Одначе так тривало недовго. Якраз до того моменту, поки грішниця збагнула, що їй інакше не оборонитися, як причаївшись під личиною, ховаючись в декораціях. Себто затуманити своє внутрішнє й позувати перед людьми зовнішньою поведенцією: осміхнутися, зробити невинну ухмилку, від якої люди кривляться, а чи поставити круто дугами свої виразні чорні, як сім галок, і таки дуже гарні брови – сумнівно здивуватися. Такі внутрішні потайки властиві, мабуть, усім людям з торгашеською жилкою. Такою була й Христя Плютиха, рідна мати Марійки зоотехнічки, «нашого солодятка», «пишногубого золотка», котре сьогодні ні з сього, ні з того привернуло Данилові очі.

В колгосп дядина Христя прийшла таки в першій п'ятирічці, але вже після наглої смерті її матері. Плютиха усупільнила свою затягану по ярмарках сивозалізну конячину Дамку, хомут з ремінною супонею, обцвяшковані, але не потерті наритники, дві вуздечки з віжками, дугу і всяке інше начиння з однокінної упряжі. Візок, легенький шарабан, віддала згодом, вже по тому, як пообіцяли наставити її приймальницею в молочарні. З перших днів і далі Христя служила справно: щодня брала пробіркою молоко на жирність і виливала його в чисті слоїки з наклейками. В кінці кожного місяця до копійки розраховувалась з людьми грошима й відвійками. Люди тепер не нарікали, прихильно терпіли Плютиху ще й тому, що в скрутний час, перед святками, в кого-в кого, а в неї (або з її допомогою) завжди знайдуться дріжджі (мокловодівці, правда, тоді вживали і свої домашні, з хмелю) – діставали в неї дріжджі або й нелинючу фарбу любого кольору, що так гарно бралась і до полотна й до матерії. До речі, Плютиха, Христя Романівна Плюта, і до цього часу на молочарні. Або, як кажуть доярки, на сепараторі. Данило частенько по роботі стрічається з дядиною Христею, розмовляють. Вона часом називає його зятьком, на що Данило дипломатично промовчує, на чому розмова й кінчається. А одного разу заходилась пригадувати. Згадали й про Федора Баглая, про Данилкового батька. Певне, він подобався Христі непомалу, бо знає вона про нього більше, ніж сама Данилова мати Хтодора, дочка перевізника Самійла, Плютисі товаришка по дівуванні.

Данилові не сподобалось своє власне припущення, бо якщо його розвивати, то нетрудно дістатися думки, що батько міг і покохати дядину Христю. І що, зрештою, вона, жінка з торгашеською жилкою, могла бути Данилові матір'ю. А може, було навпаки: чорнобривій красуні кортіло батькової любові, а він не набачив у тих прищепливих залиціннях, у найкращих на весь хутір бровах нічого доброго, бо й тепер, коли вона їх ставила круто дугами, то все лице видавалося звичайним, буденним і непринадним. Навіть підробленим, що не могло подобатись людині з

відкритим серцем, яким знали в хуторі активіста Федора Баглая. А в дівочтві та замолоду Плютиха ставила брови круто надто часто, особливо під час торгу на ярмарках, коли бубличниця і голосом, і мімікою, й жестом закликала покупців до своїх тугих бубликів з маком, до нелинючих фарб, до кісників, до намиста, до всяких інших дрібничок та прикрас з побутового й жіночого вжитку. Певне, через те невдале залицяння, що не підкорило молодого вертепника, пізніше Христя Романівна, щоб насолити агітаторові, довгенько не йшла до колгоспу, принагідно помстившись за свою ображену гординю. Проте відомо всьому хуторові, що в один скрутний момент (за останніх німців) бубличниця дуже допомогла активісту Баглаєві – це також пам'ятають вдячливі мокловодівці.

– Перекажи, Даниле, своїй матері, щоб не барилась на сторожу, – якось несміло, мов після довгих вагань, гукнула зоотехнічка, не зводячи погляду з пастуха, доки той не обізветься. Вже минув належний час на відповідь, а Данило не підводив очей, мовби й не чув. Ні, він мовчав незумисне. Данило нічого не мав проти Марійки і не бажав їй досаджати. Але саме в цю мить йому дуже не хотілося вимовляти хоч одне слово, бо по випущених звуках, що розкотяться в повітрі, молода Плютівна може розпізнати холодні до себе почуття. Данила щоразу чомусь дратує, коли на Марійчиному обличчі він бачить такі ж саме гарні, такі ж самі чорні, як сім галок, брови, що іноді також стоять круто дугами на її білому, як молоко, чолі, – точно такими, схоже, хвасталася Плютиха в молодості, лицяючись, може, і до його батька. Замість жданого відповіді, Данило мовчки, але рішуче кивнув головою, заклацнув вусик повідка за кільце обротьки і відійшов од жолобка, де стояло кілька фермівських коней. По тілу розлився момент того стану спокою, коли після тривалої солодкої напруги випростуєшся й полегшено зітхаєш з радісним почуттям виконаного обов'язку. Напашені корови, відчувши здорову ситість і її тепло, супокійно ремигають, ледь приплющивши від задоволення свої великі волохаті очі. Доярки зосереджено креслять вечір білими руками, струменями молока, що б'є цівкою в дійниці і, як на

дріжджах, сходить шумом, пахнучи молодим хмелем. Знати було, постарався Данило з хлопцями, постарався. Є за віщо мати відпочинок.

– Прощавай, Соловейчику... Завтра розчешу тобі гриву.

Кінь, зачувши своє ім'я, повів вухом і стримано заіржав, як робив це кожного разу, розлучаючись з господарем.

– І ви, рідні плавлі, прощавайте...

Попереду лисніє стежка аж до хати.

Розділ третій

Прямо на нього мчав, як здичавілий, кінь. На ньому приліг за гривною вершник. Але нічого пригодницького далі не сталося. І якби Лаврін був витримав ще якусь хвилину і не впав, знати було, від страху на коліна, судорожно закривши обома руками очі, немов чекаючи на удар, то напевне побачив би, що вершник на буланому коні мчав зовсім не на нього, а завертав собі корову, що відбилася. Зробивши своє пастуше діло, лунко лягнув прядив'яним батогом і попровадив скотину до великої-превеликої череди, якої Лаврінові, гляди, не доводилося й бачити. Віддалік, на фоні яскравої зелені, череда видавалася рухомим архіпелагом, що складався з багатьох воружких білорябих острівців. Вони в свою чергу рухалися, але в межах ледь озорих обрисів архіпелагу. Той, що стояв на колінах, запаморочено воружив губами, похапливо проказуючи якусь рятівну молитву, схиляючись в поклонах часом аж до самісінької землі. Як те роблять несамовиті молільники або людина, що втратила будь-яку владу над собою, будучи враженою невиносним страхом. Лаврін ясно відчував і навіть чітко усвідомлював, що з ним стався нервовий припадок і тепер настає безпам'ятство, схоже собою на той стан, який він пережив одного разу від голодного запаморочення. То було вже другого чи п'ятого дня по тому, коли він, тринадцятилітній хлопець, котрий до цього не бачив паровоза, залишився кругом один в чужому рурському місті, до невпізнання розбитим війною, де («Боже мій! Яка різниця!») за каменем та бруком, за жахливою

тіснотою руїн не побачиш живого клаптика землі, не то щоб мокловодівських луків чи широких засіяних ланів. Батька, Якоба Франца Німальса (так його всі називали в таборі Остфлюхтліген, себто східних біженців), скоро не стало, як тільки вони прибейкались товстозадими кіньми до цієї понурої, з затхлим, день і ніч перегрітим і важким для дихання повітрям каторжанської Вестфалії, геть забудованої шахтами, заводами та невольницькими бараками. Спочатку Якоб Франц Німальс, щоразу переодягаючись в німецьку уніформу, ходив на нічне чергування біля зеніток, установлених на залізничних платформах, які могли маневрувати по коліях в будь-який район міста і його навколиці. А згодом, раннього літа сорок четвертого року, разом з такими ж іншими його посилають на «другий фронт», себто воювати проти англо-американських військ, які, зрештою, висадились з моря й повітря на поневолену фашизмом землю союзницької Франції.

Минуло кілька місяців після того, а від батька не мав ніяких вістей. Лише під осінь того ж сорок четвертого року Лавріна повели до коменданта табору і через товмача сповістили, що Якоб Франц Німальс, хоробрий солдат вермахту, пропав безвісти. І що йому, синові фольксдойча, себто німця з інших народів, нечистокровного арійця, належить одноразова грошова винагорода в сумі одна тисяча п'ятсот рейхсмарок, а також він, уроджений Карл Німальс, мав право відвідувати збори гітлерюгенду, такої собі молодіжної нацистської організації, де вимаршировують в коричневих сорочках та коротких чорних штанцях. А ще порадили з'явитися на якусь Брукенштрассе, там його радо зустрінуть і навіть можуть допомогти. Гроші за батька видадуть перегодя, а поки що дають пиво, тютюн, сигарети. Хлопець усе бере.

Його тихе, боязке задоволення, з яким повертався до свого барака, потьмарює чийсь сумний, нерозважливий голос, як тільки Лаврін з подарунками зайшов до барацької кімнати й заліз на третій поверх дерев'яних нар, цього рипливого настилу для спання з полосатими

матрацами, що натрусом насипані продустованою від нечисті тирсою під боки. Скептик пророкує: «Все те вилізе боком. Німці нічого даром не дають».

Спантеличений Лаврін не відповідає. Він не усвідомлює, що ховається за тим докором, лише вчуває в ньому щось лихе й недобре. Йому боязко спускатися вниз. В животі болючі кольки. Вони раз по раз вивертають йому шлунок – не то від пива, якого скоштував сьогодні вперше, не то від нудотної сирої брукви, якою заїдав випите. Добре, що тютюн і сигарети додумався віддати сусідові по нарах, немолодому чоловікові, що, схоже, мав провід над деякими іншими, і звали його дідусем Петером.

Через довгий тиждень хвороби виснажений Лаврін відчув силу і вперше вийшов з бараку. А далі – з табору в місто. Перед цим він дістав з-під подушки свій вузол з ськими-такими манатками, поклав перед себе, розв'язав і довго длубався серед всякого дрібного хлоп'ячого краму, бозна-навіщо береженого і геть непотрібного, окрім ось цієї жерстяної коробочки з-під вакси, де хоронилося туго вмотане в ганчірку Лаврінове... золото. Це були три золоті уламки. Батько Якоб Франц Німальс залишив їх синові, йдучи на «другий фронт», і просив приберегти до його повернення. Не знає Лаврін, не здогадується навіть, що золото те кроваве: один уламок – сплющена коронка з людського, насильно викрученого зуба; інший, найдужче zdeформований, нагадує кліпсу (їх носила і лікарка з сусіднього Дубрів'я); третій – то півперстня гніздечком для коштовного камінця, може, відрубаного в жертви разом з пальцем або знятого з повішеника чи розстріляного... Та батько пропав безвісти. І поки за нього виплатять півтори тисячі рейхсмарок, хлопець вирішує продати золото. Або виміняти за нього трохи хліба і трохи одягу, бо мокловодівський геть зносився.

Німців громили «та й по всіх фронтах». Так відрегульована фашистська державна машина, тягла тепер до могили на останніх обертах. Порушилось, а далі й зовсім припинилось всяке постачання. Вже ось тиждень в таборі східних біженців годують один раз на добу – бруква та кольрабі. А сьогодні й того не стало. Щось купити або виміняти можна, кажуть, лише за золото.

За годину блукань по руйновищах та по вцілілих підвалах Лаврін не знайшов нічого їстівного, але встигнув пройти чимало. Він поминув кілька широких вулиць і перехресть, йшов навмання й провулками, поки натрапив ту частину безконечного Ессена, котра зветься Кладбеком. Звідси іноді приходили в Мокловоди коротенькі жалісливі листівки зажуреним матерям від їхніх синів, половлених і проданих поліцаями хлопців, що тепер голодували, рабствуючи в глибоких шахтах. Сюди, здається, ходив ретельний до служби Якоб Франц Німальс на нічне патрулювання до зеніток на рухомих платформах. Тепер тут німота, як на цвинтарі: порвана колія, провалений залізничний місток, попалені бараки, довгі, припадисті, з ґратами на вікнах стійлища, начинені тисячами різномовних людей-невольників. Де-не-де вцілілі будинки потріскались, похилились і не набачиш у них жодного «живого» вікна чи дверей. Покрівля на них позападала, стіни так поосідали в землю, що підвальні пройми вікон ледве виглядають верхнім краєм над вуличним бруком. В них часом мельком з'являються людські постаті, переважно дитячі, з пристосованими інвалідськими костурами з гострими наконечниками внизу – ними так зручно, не нахиляючись раз-повз-раз, наштрикувати, як шилом, знайдений недокурочок, покидьок чи недоїдок.

Зразу за залізним настилом чорніє високою могилою терикон вже виробленої шахти. Під ним, як видно з напису, таїться бомбосховище. Звідси починаються праві, непоруйновані ряди дешевих заїздів, де за будь-які гроші, але за різну ціну можна дістати нічліг і харчування. Є тут багато шинків і різних нічних пристанищ, а отже, і сила всяких волоцюг та злодюжок. На кожному кроці горланять розрекламовані строкатими наклейками з матерії та паперу червонопикі зазивайла, котрі обіцяють влаштувати вам «найми до раю» в будь-яку країну Америки чи Європи. Геть чорне обличчя арапа з вилупленими білками безугавно вихваляє Алжир, Туніс, Єгипет, звідки «почалось людське життя на землі» і де, хто захоче, можна безкоштовно, наборг закінчити курсову школу цивільних пілотів.

Заїзди переходять в торгові ряди, поміж якими вирував різномовним клекотом чорний ринок. Продавалось і купувалось все живе й мертво – синьощокі підлітки-дівчата, з біди гулящі жінки, хліб, зброя, вчені собаки, звання, чини, документи, брови, очі, жіночий і кінський волос, руки, ноги і навіть музейні голови богів. Підпільні агенти, або фіскалі, на ходу пристроюються до довірливої людини і тут же підмовляють найматися на заробітки «легких, великих грошей», себто вбивати ножем або з пістолі, грабувати, насилувати. Тут нарешті є будинки для гри в кості і в рулетки, легальні й нелегальні кубла для злочинців, магазини зброї, з вивісками й без вивісок кімнати розпусти. Саме тут, на торгах, найчастіше стрінеш емігрантів з різних сторін світу. Вони часто не знаходять навіть тимчасового притулку в бараках, не мають роботи, тому й стікаються сюди, на торги. І крамом, і тілом, і душею. Тут живуть і навіть плодяться. Тут і помирають – з голоду, по старості, в кривавих сутичках – кожен своєю смертю.

Лаврін пам'ятає материне застереження завжди і всюди бути обережним. У цій содомі, заїдні, колотнечі, де стинаються зуб на зуб, він обминав кожного, всякому вступаючи дорогу і заодно видаючи цим самим свій страх, свою боязнь. Ним попихались, як останньою річчю, відкидали, немов перешкоду з дороги, тусали ліктями, кулаками і вже наставили синців під очима, на худих, як решето, боках. Він боявся навіть залаятись, щоб не видати себе, що він німець, не француз чи не італієць, за що, думалося його неодмінно битимуть. Та хоч би й залаявся, то його тут, здавалося, ніхто б не зрозумів, як і він нікого з тих, хто насилав на нього найстрашніші хвороби й прокляття. Гурт бродяг з потухлими й димучими люльками, в подертих капелюхах, страшними кривавими поглядами забавно спостерігають бійку навкулачки двох напівголих хлопчаків, і Лавріна душить милосердіє, він не може дивитись на того, конаючого, що вже лежить на землі, а переможець не перестає гупати йому в живіт, у голову ногами в дерев'яних колодках, гольцшугах. Лаврін тулиться до рундука і безпорадно плаче. Він не заплакав навіть там, у коменданта, коли той повідомив про смерть хороброго солдата

рейха... А забитого, чужого, як і сам, хлопця шкода. Лаврін, власне і не мав рідного батька, а мав Якоба Франца Німальса – такої саме назви він домагався від усіх «табірних східняків» і від сина також. Вони і в Мокловодах не дружили. Часом за цілий день, проведений разом за роботою чи в хаті, не промовляли один одному ні слова. Якову Німенку не подобалась синова сором'язливість, боязкість, зайва хуторянська замкнутість. Навіть коли Якоб Франц Німальс йшов на «другий фронт», в голосі прощання звучало скоріш невдоволення, ніж турбота за синове майбутнє.

«То нехай би сам і їхав у цей рейх», – плачучи, докоряє син батькові. Навіщо приволік його сюди, за три-дев'ять земель, звідки не знати, як далеко до рідних Мокловодів, до матері. Тоді за поспіхами не дав йому навіть попрощатися з нею, з сестрами. З найближчим сусідським Данилом Баглаївським, з яким разом ходили до школи, влітку пасли, вудили, пасинкували махорку... Ввірвався в хату, звелів Лаврінові одягатися. На сході весь обрій двигтить, зблискує, а він: «Сідай швидше он на воза». І поїхав Лаврін, на якихсь товстих мішках сидячи, луками, луками. Та все бігом, навскачки. Мати не встигла й на поріг вийти.

... Бо втікав Німенко з Мокловодів уночі. В хуторі він, правда, тільки й бував ночами – раз, а то й рідше на тиждень. Пізніше дізналися люди, що останній час перед втечею фіскал Німенко, служитель таємної поліції, донощик і обмовник, жив у якоїсь глитайки в приймах за Сулою, не то в Гусиному, не то ще десь-дечки. На війну він не пішов, як люди – переховувався в заростях островів, які, будучи лісником, знав, як власні долоні, доки діждався своїх однокровників, швабів. Визнаний мокловодівський психолог, активіст Федір Лук'янович Баглай напівжартома, напівсерйозно підколював, бувало, Німенка: мовляв у ньому живе якесь причаєне підпілля, куди він не допускає нікого – ні жінки, ні дітей. Воно само часом проривається з нього, хоч і говорив Яків завжди мало, а думав ще менше.

Під такий настрій Лаврін заміряється геть викинути жерстяну коробочку з батьковим золотом – нехай ним хто-будь поживляється, але тут же передумує, бо так буде нерозумно. Воно може потрапити он до тих бродяг з кривавими очима і вони за нього влаштують собі на розвагу ще одну бійку навкулачки таких же, як щойно, безпритульних, голодних хлопців. І ті битимуться до смертельного фіналу, бо тільки одному з законтракованих дістається заклад – невеликі гроші або всього-на-всього одна сита вечеря. Та він і сам вже зовсім не знає, як тут і чим далі жити. На цих торгах, певне, всім хочеться тільки золота. І Лаврін щільніше змикає пальці, затискуючи жерстяну коробочку з-під вакси. Колись гладенькі, рум'яні, як материні, щоки позападали від натуги ще глибше, їх всипало сиротами, вони ніби взялися моргом. Знов сіла на душу дика скука за домом. Вона не залишає в ньому ніяких інших бажань, окрім додому, окрім наїстися. Перед очима парує, тремтить, як степове марево, мокловодівське снідання. На столі в мисці розсипчаста молода варена картопля. Біля неї солоні огірки, нарізані шматочки сала з присмаженою шкуринкою («Боже мій! Яке в нас смачне молоденьке сальце з проростом!»). У плетеній з обкореної лозички хлібниці, розлогому сапеті без ручки – одні пухкі крайчики, загнічені, хрусткі («Мама такий пахучий хліб пекли – на ціду або на луговому хмелі!»), що коли сядеш до столу, то не знаєш, що дієш: їси українську паляницю, чи п'єш той нектар, що його споживали казкові старогрецькі боги, зібравшись на Олімпі... («Мама такий пахучий хліб пекли – на ціду або на луговому хмелі!»).

«Мамо!.. Хліба... хліба...» – влетіли в душу слова і роблять там своє діло. Голова йде обертом від таких бажань, і Лаврін дивиться в одну точку, як набожний, – у жерстяну коробочку з-під вакси, де в ганчірочці тьмяно відблискує золото, метал, якого всім хочеться, якого всім треба, бо він всеможний, бо він всесильний. Золото пече Лаврінові очі і ніби розчиняється в них, розпливається жовтими острівками, як розливається розпечений віск на воді і, сполучаючись, поволі витворює якогось тупоногого човника з

віком. Він мов розсувний, і на очах більшає, стає таким великим, що в нього можна вільно сісти і навіть лягти витягнуто.

«Гей, Лавре!.. Чуєш, Лавре? Це я. Що тут робиш?»

«Продаю...»

«Себе продаєш чи що?»

«Продаю золото».

«Кинь жарти, Лавре. Я питаю навсправжки».

«Золото... золото... ось воно».

«Кинь жартувати, кому кажу. Бери, лишень, ось цей хліб та біжи в барака. Чуєш, Лавре?»

Лаврін розплющив очі. Він цього вже, мабуть, не зробив би ніколи, якби не почув рідної мови, отого «Лавре» – так гукав на нього тільки дідусь Самійло, перевізник на Сулі, мамин тато. Жерстяна коробочка недоторкано лежала на колінах. Біля неї лежало, як упалий з неба півбатона справжнього хліба. Його дають лише німцям раз на тиждень по карточках. І вимінюють.

«То я за тютюн, Лавре... Та за сигарети», – вигулькує з юрби піднятою рукою знайомий чоловік. «Та біжи негайно в бараки, біжи», – впізнає Лаврін дідуся Петера, свого сусіда по нарах. Лаврін не зрадив хлібові, як зробив би це кілька хвилин тому, бо щось трапилося з радістю, вона захолола, не ворухиться. Тремтячі руки машинально підносять хліб до великого, на все обличчя рота. В животі перевернулось, просипало кольками. Хапають спазми, вивертаючи порожній шлунок. Та перші ж ковтки забивають нудоту. Поволі теплішає зсередини, послаблюються болі, як ніби відходять з холоду зашпори. Позіркшали очі. Застиглі ноги наливаються змогою піднятися і йти: вже заморився сидіти без руху. Остило дивитися на цей набрід, над яким щось безперестану гучить, де кожен дивиться тільки вигоди і ніколи не бачить чужого нещастя. Думка думку пошибає, і Лаврін слухає ради дідуся Петера. Він і тепер пам'ятає материне застереження бути скрізь обережним. У цій содомі, заїдні, колотнечі, де спинаються зуб на зуб, він хоче обминути кожного, вступити дорогу навіть меншим себе хлопчикам, що так і шмигають

низом поміж людьми, та це йому ніяк не вдається – Лаврін щораз натикається на чийсь твердий, як камінь, лікоть, то на кулак. Ним попихаються, як останньою річчю, тусають всяко, насилають на нього нечувані хвороби й прокляття.

«Ти хочеш додому, земляче?» – нежданно чує Лаврін і мимохить підводить очі на знайому мову. «Я знаю, Лавре, ти дуже хочеш додому», – з доброго дива не відстає від нього цей чужинець в бороді, пристроюється на ходу до розгубленого хлопця, весь час повторюючи, як заклинання, одне й те саме: «Ти дуже хочеш додому... ти дуже хочеш додому...» Лаврін не стишує кроку, підводить очі на знайому мову, і тоді агент (звичайно, це агент – підпільний чи легальний, але він, бо вихопився з того гурту, де підмовлять) – кульгавий чоловічок у бороді, твердить зовсім інше: «Додому вернемось... Додому вернемось» – ти не знаєш, хлопче, такої пісні? Мусив би знати. Вже немаленький. Мусив би знати... Вже немаленький. Мусив би знати... «Додому вернемось...» «Ще не вмерла Україна», – вже тримав Лавріна переслідувач попід руку, не замовкаючи ні на мить про повернення додому та про те, що ще не вмерла Україна. Що згинуть наші воріженьки... Що запануєм у своїй сторонці. Та й знову «додому вернемось»... Хлопець відчував, що цей обмовник щось задумав, що чогось він не доказує після «додому вернемось»..., бо інтонація в кінці не спадає. А навпаки, підноситься і ніби просить закінчення думки, якої чомусь недомовляє кульгавий чужинець-одномовник.

Лаврін жаліє кульгавість чоловічка в бороді, збавляє крок, щоб розгледіти його лице, дізнатися, зрештою, чого він домагається. Чужак довірливо запобігає, хоче спинити свого одномовника і повертається до нього іншим боком. Лаврін бачить, що в кульгавого геть спотворена ліва щока і що те місце, де було колись вухо, тепер неприємно рожевіє, як дике м'ясо, як хворобливий нарост, що, певне, вже давно в нього не гоїться. Тепер малий Німенчук може перед ким хоч потвердити, що цей Безвухий стояв з потухлою люлькою в гурті тих, котрі байдуже спостерігали смертельну бійку

двох напівголих хлопчаків, спровокувавши її, напевне, або забившись у заклад. Серце Лавріна йойкнуло. Він стиснув кулаки... і сахнувся од підмовника. Безвухий моментально зрозумів, що сталося, і хотів було притримати хлопця, та Лаврін хутко відкидається від нього. Прискорює себе до решти, скільки є сили, і зривається бігти. Безвухий закладає до рота пальці і пронизливо свистить розбійницьким свистом.

Той свист проймає тіло як голками і сковує Лавріна судорожним страхом. За спиною вчувається чиясь до люті здушене сопіння. Воно ближчає з кожним кроком. Незграбні Лаврінові гольцшуги, ця суто фашистська взувачка-ерзац на товстезних дерев'яних підошвах з клейончастими халявками, вигадане спеціально для остарбайтерів (робітників-невільників зі Сходу), витрахають, мов праники, по брукові, глушать таємниче сопіння за спиною, і од невідомості свого становища на нього нападає ще більший страх. Лаврін оглядається на бігу і бачить, що за спиною двоє. Третій, найпрудкіший, рветься, як гончак, перетнути Лаврінові шлях збоку. Хлопець, уздрівши заюшеного, на якусь мить обімліває, ноги клякнуть. Це був той самий, котрий щойно бився навкулачки, той, що, певне, виграв заклад, добивши конаючого дерев'яними носачами під печінку. Двоє тепер кудись завернули, а цей біг великими, як вовчими стрибками, напосідаючи жертву. Коли наступила безвихідь, Лаврін, вибравши момент, ловко присідає, і переслідувач дає сторчака через нього. Падаючи, він чимсь гострим кольнув у спину. Лаврін скрикнув не своїм голосом і перевертом покотився у бомбову вирву. Далі утворилося неждане й негадане: щось бекнуло по-німецьки, дорогу нападникові перепиняє Безвухий, що опинився тут як тут. Це було так своєчасно й так несподівано, що перепуджений Німчук інстинктивно хапається за руку Безвухого, як хапаються за руку свого рятівника чи оборонця. І вже не пускався її, поки той, заюшений вбивця, не повернув назад.

Безвухий захекано шкандибає ледь збоку й трохи попереду за кожним шкандибом вихекуючи слово: «Ти... Лавре... щасливий... що... здибав... мене, спочутливу... тобі... душу... спочутливу... душу...»

На розі, де вони завернули вправо, Лаврін замітив назву вулиці: Брукенштрассе. Безсумнівно, що це та сама вулиця, куди його нараювали зайти ще в коменданта.

Скоро обидва зайшли в якусь напівтемну кімнату, увішану лискучими фотоплівками. Знадвору тут здалося задушливо. Тхнуло розчинами хімікатів і розплавленим свинцем, дарма, що заґратоване вікно відчинене. Безвухий кивнув сідати за стіл, а сам вийшов. Лаврін роздивився, що звідси можна потрапити в підвал, якщо спуститися вниз крутими східцями. Звідти долітало якесь ритмічне бухкання, наче хто бив лядою верстата об тканиня. Але туди «Стороннім вхід заборонено». На столі розгорнуто лежала дрібна газетка, і хлопець прочитав заголовок: «Дніпрова хвиля». Лаврін бачив таку газету ще в Мокловодах і навіть читав. Вона виходила за окупації. У ній закликалися нищити більшовиків та активістів, «бити жидів, щоб урятувати Росію», а також раз у раз оголошувався «набір гарних українських дівчат до будинку розпусти для німецьких офіцерів».

За кілька хвилин Безвухий повернувся з фотоапаратом в руках. Мовчки розшморгнув занавіску і, звелівши Лаврінові, «сидіти, як сидиш», почав, приміряючись і с'як, і так, наводити на нього, віконце об'єктива, схоже на дуло автомата, чим і лякало Німенчука. Перед очима швидко й трохи безладно попливли різні картини. Ввижаються Мокловоди, Сула, простір плавань, острови. Але на них не видно лісника Якоба Франца Німальса. Поруч сидить мати. Вона чомусь плаче і без кінця уговоряє бути обережним. Десь з-за спини грізно гукає, суплячись, дідусь Самійло: «А ступай-но сюди, Лавре, бо будеш битий!» На його товстих губах (верхня прикрита розкішним вусом) тепер не видно лагідності, і це непоমалу непокоїть хлопця. Він не слухає, не хоче зауважувати наказ Безвухого встати, і той сам підводить його з стільця за руку. Приставляє спиною до якоїсь подоби у френчі, надіває на

нього форменного кашкета з чужої (може, вже мертвої) голови і весь час клацає затвором апарата. Так тривало кілька хвилин, і те клацання не будило хлопця з теплої дитячої задуми, хоч і поклацувало хижо.

Лаврін уже наготовився подавати вказівного пальця правої руки, щоб, попередньо вмокнувши його в пористу гуму з чорною тушшю чи мастикою, зробити з нього відбиток пучки, всіх її ліній на якійсь таємничій обліковій картці – так роблять з кожним, хто потрапляє до рейху, і це вже з ним проробляли. Але Безвухий цього не робив. Тепер він зовсім не звертав уваги на Лавріна – ще не раз виходив і входив, доки зібрався з примусією, з усякими докладами для якогось розчину, збовтуваного тепер в темній пляшці. В такт своїм рухам неголосно мугичить пісеньку. Лаврін все ще не будиться з дитячої задуми. Він, здається, не помічає геть нічогісінько, весь сховався, припишк сам у собі. А коли звернув погляд до Безвухого, той дуже чітко, як навмисне, і в лад мелодії проказав такі слова: «Додому вернемось вперед багнетами... Додому вернемось... вперед багнетами». «Ти не знаєш, Лавре, такої пісні? То є наша українська пісня – мусив би знати, вже немаленький, мусив би знати. Адже ти барзо хочеш додому?.. «Додому вернемось», «Ще не вмерла Україна...»

"Я йтиму в бараки. Пустіть мене» – каже Лаврін, не тямлячи, де він і що це за такі люди, його одномовники, котрі додому волають вертатися не інакше, як уперед багнетами. Скільки невідання було в дитячій простодушності!..

«Звичайно, звичайно... Але тепер щотижня мусиш являтися в цей дім. Будемо вчити крокувати й пісень. Щоразу шукай мене, твого наставника й навчителя, спочутну тобі українську душу».

"Я йтиму в бараки. Пустіть мене», – повторно домагався Лаврін.

«Не здумай ухилятися, – правив своєї Безвухий. – Ходи й на торги. Тебе зі мною ніхто не чіпатиме. З часом матимеш певний папір, нормовий харч і сіро-зелений мундир з чорними петлицями, – показав на муляж, подобою людського тулуба, до якого щойно приставляв Лавріна спиною, щоб

фотографувати, і тоді здавалось, він був одягнений у висячий на гіпсових плечах сіро-зелений мундир, дуже схожий на есесівський. – А поки що... візьми цей... жертвний гріш, – кинув на стіл новенький банкнотик. – Для порядку розпишись, – показує пальцем на папері супроти прізвища «Німальс».

«Не треба мені грошей, не треба...»

«Можеш написати листа на Україну... Адже ти вмієш писати?..»

«Не треба мені грошей, не треба...» – віднемагався Лаврін, якого ніхто не слухає...

«Наша газета... передасть твого листа додому», – впевнено обіцяє Безвухий. І хлопець наче зрадів такій негаданій нагоді. Пильно дивиться кудись повз Безвухого і повторює сам собі в серці давно складені рядки листа:

«Я скучив, мамо, так за Вами,
Як за весною та калина,
З землі зійшов би туманами
Якби не Ви та Україна».

«Наша газета передасть його додому»... «Додому вернемось... вперед багнетами...» «А поки що... візьми... цей жертвний гріш».

Розділ четвертий

Крайнебо зафарбилось. Було в червоне з вечоровими відтінками, а тепер ставало однакове кольором з усім небозводом. Вже пронесли через плавлі свої гуртові пісні громадільники та косарі. Аж ген на хуторі погурчали на нічний спокій колгоспні автомобілі та трактори. Улягається день. Але ще відсвічують усміхом сонця, дихають його теплом і трави, і небо, і води. Біліють стовбури прибережних осик і тополь. Десь з-за Сули, з Воїнцівських грядок, розливається солодкуватий запах цвіту картоплі, кропу та моркви, змішаний з терпким духом скошених трав, з пахощами деревію, що за довгий

день аж присох, а тепер відволожився впалими росами і тонко пахтить з-під ніг, як тільки вони торкаються об нього.

По знайомій стежці Данило спустився до свого пригатка і, підійшовши до нього ближче, побачив, що всі його риболовні снасті лежать на своєму місці. Над водою, над затокою, що заслана лататтям, повис нетовсто сизим шаром туман, а вітру нема й на половину. «Сьогодні буду з рибою, – подумав Данило. – Поки мати надійде (у Плютихи толокою шпарують у новій хаті), настьобаю хоч на сковороду... Якби напасти на жадливих окунів нелукавих».

Пригатовок зробили пастухи, якимось купаючись, саме там, де в затоку Сули вливається неширокий, але примітний глибоким руслом рівчак з порослими зеленим мохом бережками. Починається він далеченько звідси, аж ген з-під тієї круто випнутої, глиняної кручі старого руслища, де ще й тепер пульсують багато дрібних і більшеньких джерелець. З них вода збирається в струмені, а далі робиться рівчак. Струмок приносить чисту, як сльоза, студену, мов з кригою, воду. На косу, де вода розливається завжди свіжою прохолодою, в спеку напливає рябенькі пічкурці, аж часом вистромляючи з води свої кругленькі спинки.

Данило сьогодні йшов понад самісіньким потічком і заперимітив, що чим ближчає він до затоки, тим швидше його течія. Бистрею він уже прорізав метрову кручу по вертикалі і тому в Сулу не спадає водопадом, а тихо виливає свою водицю, як ніби зітхнувши після далекого бігу. Струмок, якщо пильно придивитися, наче сплетений з кількох пасом-струменів. Сильніші струменіють напруго, аж випинаються на поверхні мускулистими горбиками, витягують слабших і ведуть за собою всю течію. Сильніші також нароби́ли в берегах і підмивів, а в них живуть великими сім'ями раки. Підмиви подекуди такі глибокі, що в них можна ховати риболовні снасті – не тільки вудлища, а навіть чоботи і весь рибальський одяг у гумових халявах, що й роблять дехто з вудильників і сіткарів, щоб не носитися з ним щоразу. У підмивах можна знайти, прикриті мохом чи травою, рибальські котелки, сковорідки, ніж, ложку, цибулину чи дрібок солі в вузлику, а то й сало для засмажки.

Волосінь (тоді ще не знали капронових жилок) Данило завжди носить при собі в нагрудній кишені сорочки. Тепер дістає, оглядає борідку гачка, чи не зломилась, і прив'язує волосінь до випареної шелюжини з насічкою на тоненькому кінці. Залишається знайти наживку, щоб тоді вже вгамувати нетерплячку, що бере парубка ще зо дня, – пригніздитись на пригатку, на настилі злеглого сіна, зануривши ступні опущених ніг в літеплу, тонко парууючу туманцем воду. Між Даниловим пригатком і лівим бережком рівчака лежить носом до води хтознаколишня вербова довбанка днищем до землі. Данило обережно піднімає ближній до себе бік і відразу знаходить добрий десяток червонястих дощових черв'яків. Вони поприлипали з землею до споду довбанки і, потривожені, тепер жвавенько випручуються. Вудильник всіх складає спочатку на ліву долоню, а далі пересипає в напоготовлену бляшанку з-під консервованої ставриди. Притрушує черв'яків крихтами піскуватої землі з вологою і опускає довбанку на її, на те саме місце.

Стоячи на колінах, жменею насъорбався води з потічка. Лиш тепер сидить на пригатку, підновивши настил свіжим сіном, з опущеними ногами в літеплу стоячу воду. Затамовуючи віддих, поквапливо нашілює порского черв'яка і, поплювавши «на щастя», закидає гачок подалі в затоку – аж за саме латаття, де раз по раз скидається з трепетом вечірня риба.

І колись, до війни, ще як жив-був Данилів батько й ще раніше, тут напували череду, волів чи коней – положистий спуск не страшив скотину, а нагрітий в затишку пісок ніби аж запрошував своєю кристалічною чистотою постояти чи лягти під сонцем, яке тут, при самісінькій воді, завжди здається приємно стерпним і лагідним до млості. Взимку, коли наставала пора возити сіна з-за річки, саме в цьому місці вистилали через лід, од берега до берега, санну дорогу – зволожену кригу притрушували тоненько піском, щоб по ньому могли перейти, не розбившись, воли-трудяги, і по боках настилу ставили застережливі вішки. І водопій і санний шлях, що взимку, називають Старокінним. а тепер, невідомо з чийого доброго благословення, звать ще й

Баглаєвим, кмітуючи колгоспного воловика й сільського активіста Федора Лук'яновича – так і так його знають і лівобережні Мокловоди і правобережні, тогобіцькі Воїнці.

Данило ніколи не привикне думати про свого батька як про неживого – обом рідна земля дала спільну душу. Все-бо довкола ніби його, батькове. Ним придбане й збережене для прийдешнього свого нащадка. А трав, а дерев, лози і квітів насіяв-насаджав у плавлях, що вистачить і для скотини, і для птахів, і для всіх людей. Всі події в житті Данило ще й тепер ділить на ті, що сталися за життя батька і після нього. Навіть коли часом заходить на кладовище і бачить на могилі скромну дерев'яну пірамідку з червоною зіркою на шпильку, ще й тоді його мислі не проникають крізь густу дикорослу траву, що вкрила цей рідний горбик. Він ніяк не може, не порушивши сам-себе, дістатися в ту темінь вічної душі, уявити в ній батька або те, що лишилось від нього.

Ще зовсім малий хлопець, Данько сидів того дня на кінній підводі біля труни. Вона була закрита. У ній лежав, казали, батько. Мати привезла його з-за Сули, з великої ями, в якій лежали, хто як упав, постріляні люди. Тепер Федора Баглая хоронили на кладовищі в Мокловодах. Данько бачив, як наші солдати опускали труну, як потім загортали важкою осінньою землею сорок третього року, як несамовито побивалася мати.

І все ж батько приходить у снах до сина неодмінно живим. Веселим, говірливим селянином то з мудрою балачкою, то з дотепним словом. Рухи й жести нечасті, розраховані. Стриманий у виявах емоцій, особливо на людях. Може, ще й тому батько являється до нього завжди живим, що Данило щодня живе лише в полоні живих звуків. От і зараз. Ще не встигло влягтися в ньому благальне мукання корів, пісні громадильників та косарів, перегуки доярок із зоотехнічкою та молоковозом дядьком Веремієм, а вже завівся і лунко пофуркує бурильний верстат геологів – ось уже кілька днів підряд день і ніч свердлять то по цей бік, то по той бік всю Сулинську заплаву, щоб напевно знати, чи ніякі цінні поклади не опиняться під водою, як ця величезна

природна впадина стане потім водоймищем. В деревах і досі вмощуються на ніч птахи. Десь за спиною (це вже вчувається!) шумне, уривчасте дихання худоби – так поспішає до води в спеку Данилова череда. Так саме спішили, але повагом, помалу і воли Федора Лук'яновича (інакше мокловодівці Баглая тепер не називають). І серед маси інших живих звуків – гук матері: «Данююша!.. Іди, сину, додому!» Вона вже повернулася з магазину і, певне, готується на нічну сторожу – сама напросилася вночі доглядати колгоспних корів, щоб, бува, не позапутувалися в прив'язі, не поодривалися, налякані. Острови вже почали вирубувати, а там живе не одне вовче сімейство... Данило не поспішає на гук матері, бо то вона обізвалася просто так, щоб він почув її голос. Перегодя вона сама до нього прийде, візьме чи не візьме наводжену рибу, буде її потім жарити надворі на плиті чи варитиме юшку. Або скаже, щоб сам Данило все це зробив, а вона йтиме на Бурти приймати сторожу, клопотатися то підчищенням, то нічною підгодівлею корів – уранці прийде жвава й просвітлена як ніби роботи й не бачила, бо була вона не десь, не деінде, а біля святої скотини, яку її Федір, її добрий чоловік величав такими високими, такими ласкавими та ніжними словами, складав про неї та про птахів казки для Данилка, різні всякі пригоди і оповідки, гожі до уваги кожного. Та й ходила мати Хтодора не на роботу начебто, а на мову зі своїм Федором, на бесіду.

Скупавшись, Данило пішов додому, до старої хати. Зараз чи піде до неї трохи згодом, але в минуле придивився поближче, себто зраділо всівся на багажник батькового велосипеда – самоката (уявіть собі, на сто мокловодівських осель їх тоді перед війною мали тільки троє: завідувач Мокловодівською чотирикласною школою, фельдшер Богдан і воловик, Федір Лук'янович Баглай) – отже, всівся на багажник батькового велосипеда і, як це нерідко бувало, поїхав з ним на толоку, на нічне пастухування. Їдуть вони вдвох накоченою, давно накоченою дорогою вниз по течії, понад берегом, то на фоні широкого плеса безіменного лиману, то зникають в гушавині заростей. Тепер з розгону вихоплюються на єдине в цілій окрузі

підвищення, яке, мов людям на сміх, чомусь назване Житнім, а воно, відколи його знають, голе-голісіньке, тільки бозна-звідки видне своїм білим піском, на якому легко шукати було за окупантів кремінці, з яких люди вибивали огонь кресалами. Тут батько вставав і через увесь пагорб котив велосипеда в руках. Данило оглядався на Мокловоди і з висоти бачив усі дахи мокловодівських хат з однаковими верхами. Батько для виду ніби хмурився, натужно кречав і час від часу зупинявся – не від втоми і не від злості на сипучий пісок, у якому пірнали колеса, а готував Данька до повернення додому: «Покатався трохи, біжи додомку».

Так він говорив Данилові, коли було вже нерано. Та траплялося, що на Житнім сонце їм ще не заходило, а висіло над Качалою, над великим островом, і здавалося кулястою ялинковою прикрасою, якої вистачало на всі многі дерева острова. Це вид направо. А ліворуч розіслалася долина Чайківщина. Тут вистачало паші на всю колгоспну і домашню худобу. Попід схилом, що на південь, – літні фермівські табори, які тепер звуться Буртами. Воли ще не паслися, а лежали на піску або стойма ремигали, відпочиваючи після ярма. Тоді батько вдоволено дивився на долину і розповідав. Говорив він якось так уважливо і вразно, що не слухати його ніхто не посмів би. Та й розповідав начебто не самому Данилові, а всій навколищій і кожному, хто здатен його чути. Іноді підходив до смиренної худобини, звертався до неї по імені, як звертаються до людини, а тоді казав, що знав.

«Робочий віл – то є робочий. Не гульовий. Воно – живе, має розум і чує ласку. Напаси його і напій, коли треба, содержуй у чистоті, як і себе. Після цього робочому воліві не страшно хоч і в найглибшу борозну, хоч у найважчу підводу. Швидко він не може, його не жени, як на пожежу, бо зомліє. А помалу – хоч стіжок на возі чи три копи найдорідніших снопів...»

«Не думай, що молодих воликів можна підпаровувати у ярмо якого з яким попало. Не кожен з кожним паристі. Найкраща пара, коли борозенний буде щиріший, а підручного підігнать завжди можна. І щоб обидва були припористі...»

Гладить шию, чухне підгорля. Або, дивись, уже розтирає долонею якомусь набряклий припор, себто те місце на волячій шиї, в яке саме впирається ярмо, яким тягне скотина. Федір Лук'янович напевне знає, хто робив сьогодні на цих волах, як підпарив їм шиї. Іде до бочки з солідолом, набирає його на тріску чи просто на палець – зараз буде змазувати надтріснуту, підпарену волову шию. За ніч одійде, а може й підживе. А ні – то завтра нізащо в світі не дасть такого вола в роботу. Винуватцеві ж прокаже так, що пам'ятатиме до нових віників. А сам страждатиме болями чужої вини.

Якщо ж, оглянувши всі дванадцять пар, не виявить на них ніякого виробничого ганджу – співчутливо розглядить на ледачому мазепі стьоби від батога, які щоразу лежать п'явками на його спині і почне про кібця: «Кіба, кіба, кіба!..» – закинувши голову до неба, кличе, примружившись од світла, свою небесну втіху. Мине хвилина або й швидше, як над їхніми головами по щучому велінню, по батьковому хотінню затріпоче сіро-сизе кібченя. Якийсь час воно молиться, швидко махаючи крилами, себто зависає над землею в нерухомому леті, як це може робити лише вертоліт. А коли батько Федір Лук'янович простягне йому свою широку долоню з розчепіреними пальцями, на неї сідає довірливо дике пташеня. Данилові таке чудо, така дивовижа! Хоч хлопець гаразд-добре знає, що цей кібчик приручений, що приручати кібців уміють також старші мокловодівські хлопці, беручи пташеня з гнізда саме в ту пору, коли вони, оперені, ось-ось готові вилітати. Вони тоді надто кусливі, зате швидко потім привчаються до «кіба, кіба» і без боязні летять на людський голос. Онук баби Силихи, віспуватий Митько, так видресировав свого Кібу, що ходив з ним у поле полювати мишей по стернях, і за це мав премію від бригадира Прокопа Лядовського.

Як прикинути все це на теперішні ваги розуміння, то аж диковина ніби. Самому Данилові часом не йметься віри – отаке архізворушливе піклування про худобу, про волів зокрема і особливо. А воно хоч і старовинно аж до поблажливого усміху, аж до невірства – було таке за норму ще й перед

війною, бо на волах та на конях трималося хліборобство не тільки в Мокловодівському колгоспі. Не та розкіш, що тепер: тракторів та машинерії втриє більше, ніж коней. А нешвидким волам геть не стає роботи. Хіба ото дядьки-любителі ще орють ними свої кохані городи. Або молоковоз дядько Веремій підвезе бідони до сепаратора (держать пару при фермі з людського милосердя). Та й то все частіше шофер Тимоха з Жовнинського маслозаводу під'їжджає сам до табору – час не жде, каже. Нову кмітливість тепер мають люди, бо час новий.

Данило часто шкодує за тим, що був малий і так мало знає свого батька. Не бачив його похмурим чи якимсь інакшим – сердитим та недобрим. Лиш деякі рази пам'ятаються, коли бував з ним на роботі, качався в його курені на трав'яній постелі. Мати Хтодора, траплялося, посилала свого єдиного Данюшу до свого Федора з вечерею – це зовсім близько од їхньої хати, людським голосом можна догукатися, якщо в тихий лункий вечір. Тоді ні разу не подумалось (та й чи могло подуматись малій дитині), що батькові скоро вмирати – вмирають чийсь батьки, чийсь люди, хтось, а Данилкові батьки невмирущі. Єдине хлопцеві добре в помку, що Федір Лук'янович Баглай – сільський активіст, а також воловик. Він, кажуть, дуже любив своє життя і, певне, старався, щоб син повірив у батька, у його спосіб жити. І на цьому треба стояти непохитно. Принаймні, з пошани до ідеалів своїх батьків та їх однодумців. Щоб те, чим вони жили, на них не кінчалось – їхнє пекуче жадання.

Тепер, розібравшись із дечим власним розумом, Данило починає розуміти слова: «Він (себто Данило) уривок батькові». Їх сказала якось при ньому Плютиха, Марійчина мати Христя Романівна Плютиха. Їй можна вірити: вона дуже поважала Федора, але не мала взаємності. Одначе це не завадило Христі бути вірною своїм почуттям. Поміж ними жила замолоду якась незбагненна людська приязнь з домішками незлісної ворожнечі... Але як багато втрачено й без вороття! Чужі спогади (навіть материні) – то вже не власні враження, не первородні, а – материні, Плютишині, батькових однолітків і всіх, хто

єднався з батьком спільними інтересами робити життя свого покоління, вести його на світло, на справедливу путь.

Далі Данило перестав вишукувати в пам'ятних днях все те, від чого йому ставало то солодко, то боляче, то страшно. Він змотав вудку, поклав її, де лежала вона щоразу. Йде поволі додому через кладку, під якою плющить, плескочиться струмочок. І більш ніде ні звуку. Тиша. Чути, як ген, потойбіч, у лозах, тріснув під чиєюсь ногою сушник. За ним сплеснула в кручі хижа щука. Врозтіч пороснула, мов хто сипнув жменю зерна, полохлива мілька. На золотистій смузі неба стоять, як намальовані, вершки острівних дерев. То Качала, великий прогнойстий острів, повен різних дерев і лози, останнє пристанище Федора Лук'яновича... Серце стрепенулося, вражене. По ліву руч тихо лежав безіменний лиманець. Він парував сизим пасмами, як парує вода в казані, підігрівана спіднизу перед тим, як закипати. Білосніжно розпливались понад берегом лілеї. Дивною луною пливе з-над сули, чистий як джерельна вода, дівочий голос. Він знайомий усім побережанам. То заспіває Ярина, найкраща колись дівчина Посулля. Це вона, ланкова по махорці, робить завжди в одну пору – увечері, вертаючись з роботи. Її підхоплюють молоді голоси і ведуть пісню по всіх вигинах, аж до самого найвищого звучання, аж під самі пелехаті оболоки. Ярина – донька Степана Огиря, совісного човняра, але невдачливого чоловіка. Майже все молоде життя у них з Оляною не було своїх дітей. То може з цього Степан перестав, було, співати, повіривши в злорадні балачки хутірських кумась, котрі твердили, що Огир «проспівав свій талан» (не мати дітей тоді вважалося за безталання). Парубком Степан і справді мав громового, а тепер би сказали вулканічного баса. Чули його в сільбудівському хорі, а ще раніше – у церковному. Або в когось на посвяченні нової хати чи колодязя – голос нечуваної сили, що міг зібрати співом все село... Майже все молоде життя в них з Оляною не було своїх дітей, а в рік і навіть місяць, коли почалася війна з фашистами, найшлася Ярина. І коли Степанові сказали, що його Оляна народила доньку, літній Огир після довгої перерви заспівав. Та так заспівав у

зелений у плавний простір, що, співаючи, весь трясся, увесь звучав од власного голосу.

...Лежить співучий Огир над Одрою, в чужій землі, «Гей-го, не все те вмерло, що сховане в землі». Підчас, як дуже зажадає серце, як озветься Ярина, голос його крові, з далекого далеку, в отаку, як оце вечірню тишу, ввижається і сам Огир. Вчувається його коронна «Ой, наступала та чорна хмара...» А біля нього, Степана, – Федір, Хтодора, Оляна, Христя, ще й іноді Прокіп, бригадир, – як вони співали на сцені мокловодівського сільбуду!.. Як вони, співаючи, глибоко чіпали людям душі!.. «Ой, наступала та чорна хмара, Став дощ накрапать. Ой, там зібралась бідна голота...» – як вони співали!..

- Де ти поки гаявся, Даниле? – стріла розтривожена мати.
- Простіть, мамо. Що сталося? Вам недобре? Ви плакали?
- Тебе нема й нема. Страшно стало...
- Чого боятися?.. Я ось навудив, бачите?
- Плютиха тільки-но пішла од нас.
- Чого їй? Щось позичала чи приносила?
- Принесла новину. Карло... Німенків... либонь... приїхав, не чув?
- Лаврін Німальсів?
- Нехай буде Лаврін, але приїхав. Машиною, кажуть.
- Якщо приїхав, значить побачимось.
- Не займай його... і пальцем не займи. Нехай їх лиха година поб'є... А рибу звариш сам. Підкинеш дров – у кабиці ще жевріє... Може й мені принесеш юшки. Або не треба. Ми вечеряли в Плютихи...
- Заспокойтеся, мамо. На вас лиця не стало. Приляжте, а я піду на сторожу.
- Ні, синку, я вже сама... Та обмини того... закордонника, обмини... Чи ти ба, отак мене струсило... Приїхав, то й поїде... Курей я закрила, поросяті поставила, корову здоїла... А може, в голову забреде ще й до нас явитися, то ти його...
- Добре, мамо, добре. Зроблю все, як ви кажете.

Мати пішла, а Данило розгубився. Стало боязко: а що коли цей німчай, інтурист Лаврін і справді забреде проситися на нічліг? Як-не-як, були колись близькими сусідами. Є ще в нього, правда, батьківська хата, ціла, неспалена: обминули фашисти – одну-єдину. Але туди йти Лаврін, мабуть, не наважиться, щоб не сколихнути людських обурень, балачок. Половина хати Німальсів давно пустує, а в другій, через сіни, доживає крива Марфа, постаріла вдова, по-вуличному Похатниця. Сама вже не в силі поставити собі нову хату, переселитися, то жде, коли збудує держава, – у Журавлинцях закладена ціла вулиця типових будинків для колгоспних пенсіонерів, широка, заасфальтована, тополі по обочинах. Та oprіч першої причини, Німенчук, напевне, відає, що мати Оришка, якій, думалося, й зносу не буде, нагло померла зразу ж по війні, дочувшись про непростенну зраду Якова. Сестри Лаврінові повиходили заміж, розбрелися незнано куди і по тому вже ніколи не з'являлися в хутір...

«То що тому блудязі, тому... закордоннику сказати? Як перестрівати?» – шукає Данило собі точку опори, щоб з неї міг повести гідний наступ на свого можливого нічліжника. В душі то повставала, то влягалася хвиля суперечливих почуттів. Кожне буцімто оправдане, але котрому довіритись? Хто цей, теперішній Лаврін, – ворог, спадлючився, чи, як і був, – товариш, односелець? Карати його ненавистю чи милувати співчуттям, кликати до хати як людину? Здоровкатись гречно, за руку, чи вірити... що з тої його потойбічної «боннівської» Німеччини дійшли якось у Мокловоди такі правдиві слухи, буцімто в якійсь дрібненькій тамтешній газетці впізнали сфотографованого Лавріна, невідомо в чийому, але, знать, у військовому френчі, в кашкеті з чужою кокардою на голові. А під карточкою такий собі слізний вірш, іменованій листом додому: «я скучив, мамо, так за вами...»

Минуле безперешкодно вливалось і вливалось в його серце, в його мислення, наносило всяку потрібну й непотрібну всячину з того жорстокого часу. Данило хапався за кожну згадку, старався зрозуміти все без розбору в якійсь сув'язній послідовності. Але з цього нічого розумного не виходило. Не

виростала відповідь: хто ж зрештою, для нього Лаврін? Вартий жалості й людського співчуття чи «будь вони сто раз прокляті, всі Німенки з фашистами разом», як вирішила молочарка Плютиха. Але Плютиха тут не порада, не авторитет. В таких серйозних речах Данило міг би повірити лише на слово рідному батькові. Тут він правдивий до краю і точний до дрібниць. Півворога, як і півправди, не буває. А півтовариша, півдруга, він не хоче, йому не треба.

Як не мізкуй, як не переварюй, а задовільна думка про Лавріна «зпотоїбічного» ніяк не складається, не устоюється. Вона, звичайно є – думка. Її не може не бути, але не чисто власна, а з домішками чиеїсь антипатії або зацікавленості – двояка, себто найгірша думка про людину. Таку він мав, таку він чув од людей, у цьому зацікавлених і просто голінних до балачки. Але саме двоякість Данила і не вдовольняє – адже йдеться не про чужого, невідомого, незнайомого, а про товариша по школі (чуєте? по школі!), з яким разом росли, мріяли про морські походи. Одне любили – Дніпро з Сулою, вимахували дерев'яними шаблями в однім загоні, коли грали в Чапаєва або в «червоних» та «білих». Разом ходили в розвідку, щоб привести язика «білих»...

А зоотехнічка Марійка своє каже. Як такий, мовляла, відважний, то чому не втік од батька, коли той примусом забирав його з дому – дванадцять років, не маленький!.. І взагалі, як можуть люди кидати рідну землю, очевидячки її зраджувати? Що це за сорт людей? Які в них серця? Чи можна обходитись без Батьківщини, без того рідного, свого, святого, що суть твою становить? Кого і що тоді така особа любить? Якщо не дурну славу, то що інакше і кого? Все людство, всю планету взагалі? Але любов завжди конкретна. Взагалілюбством прикриваються не люди, а лицеміри, так звані «внутрішні емігранти» та інша нечиста всячина й подоба. Всі-бо вони мають Батьківщину за таку собі звичайну річ чи особисту власність, якою вигідно користуватися.

Молоковоз, дядько Веремій, той ще іншої: «Чия душа в гріхах та і в отвіті. Не їла душа часнику – смердіти не буде... Ніхто собі не ворог, якими сказать. Проте в гостях як не гарно, а дома найлучче», – в голосі не чулося ні осуду, ні підтримки. «якими сказать» – то дядьків нейтралітет, за яким привчився ховатися. Та ще як скаже, скаже: «Шануйся, поки тебе люди шанують. А воно, г...., ще й ковиряє. Весь світ почав дуріти», – це вже стосувалося дядькових недругів – їх у нього не вбавляється й на старість. І він нажив звичку воювати з ними позаочно.

Отак зупинявся Данило посеред думок, як у вітер посеред лісу, прислухався до їхнього шуму в голові, так і не діходячи до чіткої ясності. Відчепивсь од непосильного та й заходивсь біля конкретнішого, хоч якась противна невпевненість продовжувала точити сумління.

Полум'я в кабиці, притухле аж до жеврію, тепер знову ожило, затріщало, прискаючи іскрами, – спалахнув підкинутий сушник. Вода в чавунці закипіла, і тепер Данило пильно стежив, чи не побіліли, не повилазили очі в риби, щоб не прогавити саме того єдиного моменту, коли слід знімати її з великого вогню, щоб не розкипіла, не розпливлась, щоб мати не якусь, а рибальську юшку, яку вміють мокловодівські сіткарі та ятерники, яку не раз вони варили з хлопцями на толоці. А взявшись за діло, повів його далі: приніс із хати череп'яну миску (вони з матір'ю, як і багато хто, жили тепер на дві хати. Друга, вже вкрита, нова, стояла в Журавлинцях по сусідству з Плютихою та дядьком Веремієм), взяв дерев'яну ложку, окраєць привозного хліба – пахучий, гарно загничений, високий, як домашній. Примірівшись, сипнув собі з розгону в миску приправленого навару з навуджених окунців і заходився вечеряти.

Данило повірив здогадкам матері і ждав Лавріна – якщо не до себе, то в свою колишню оселю, але заявиться. Звідси, з бугорка, на якому він розташувався вечеряти, видно, як на долоні, і хату, і повітки німенківські, прокляті, не раз підпалювані мстиво якимись засулянськими людьми, але не згорілі, бо щоразу встигали їх тушити. Тушили з милосердя до одинокої

(вважай, до одинокої, хоч мала десь розведену дочку), до кривої Марфи. Вона займала, як уже казано, всього півхати, якої взимку ніколи не могла натопити до такого тепла, аби вода не замерзала хоч у підпіччі. Топливом у Мокловодах були сира лоза з островів та плавель, кошений оситняг і зовсім рідко колоті дрова (по-тутешньому колинці) – все це було недоступне старій Марфі, бо кожен старався для себе. Огорожу кругом двору, відому, Німенкову, що з дубового пакілля, розтягли потроху, і тепер, коли пішли настирливі слухи, що виселятись доведеться на рік раніше, ніж гадалося, тобто до осені вже цього року, черга дійшла до віконниць, до дверей, до одвірків – все тягли, що могло горіти, а в Марфиній хаті дух церковний... От би на це зимування можна було заpastися якими хоч дровами з острівних, поспішно рубаних дерев, але зимувати, кажуть, у Мокловодах людям не дадуть. Возити дрова у Журавлинці рубаї поки що не наважуються, та й везти їх куди – Марфа не відає, бо обіцяні хати ще тільки починають робити... Ні, не видно, щоб хто заходив до Марфи в двір. Лавріна він би впізнав оддалеки.

Вже перегодом, як проїхав моторним човном Васько дядька Веремія, електрика з ГЕС, що будується в Таборищі, пришкандибала Марфа. Здалеку поясно вклонилася Данилові, примовляючи «З добрим вечором» до поклону, і заходилася, мов біля якоїсь важливої роботи, облаювати саму себе, негожу ходити по світу, нікому непотрібну, навіть самій смерті, а от погибель на таких не приходить і антипки їх не хапають.

- Поминальну свічку поставила б тому до неба, хто зробив би так людині, щоб жила вона на світі рівно стільки, скільки потрібна сама собі й людям своєю роботою. А то... кругом тебе біготня, спіхи, галаси, а ти швендяєш, плутаєшся попід ногами, ідеш, як не своїм ходом... Доживається ж людина до такого. Її час уже відійшов, а вона живе. Чужим часом живе. У Мокловодах, в глухому закутку, та й то глянь, що тільки з людиною твориться, скільки їй усього треба і як швидко. Тобі вже, Даниле, кінських ніг не вистачає, мало, жили не видержують, то купив, бач, моцоклета. А що ж робиться там, у гóроді, на большаку? Машини хмарами пливуть. Певне,

вуха в людей лопаються, голови розпадаються од гуркотняви та чаду... Поїхати б кудись, у такі самі Мокловоди, добути до кінця-краю... А чи воно є десь поблизості такі села, де ще людей не посіла нечиста сила, не пойняла божевільна гарячка?.. Не жене їх чортяка в шию, а живеться поволі, по порядку – куди його спішити, як не до смерті?.. Воно, мабуть, куди вже не поїдь – однаково. Нема вже часу обживатися... Та чого його й снувати, хоч би й молодша? Всього світу не обживеш. Де нагрів під собою, там і сиди... Світ скрізь однаковий. Житимеш таким робом, як він скаже, не інакше. Захочеш інакше – він не захоче. От і суди: він великий, а ти маленький – хто кому підляже?..

Криву Марфу, матір-одиначку, не трудно зрозуміти. Поки була молодша, все встигала. Бачила й чула, скільки могла чи хотіла. Розуміла, як це трудно жити самотньому, та все витерплювала. Треба було терпіти. Інакше не заробиш на їжу, малій доньці на чобітки в школу. Не страшно було нікого й нічого, бо перша твоя оборона – здоров'я. Було здоров'я – все було. Не так, як у людей, то так хоч, як коло людей – кому охота виставляти свої нестатки чи немочі?

В Німенкову хату ніхто не хотів поселятися – людьми проклянута – хоч і жили в ті роки по землянках, а крива Марфа, як тільки їй сказали в сільраді, того ж дня перейшла з дитиною: жили до цього по сусідах. Топили вдвох в одній печі: хазяйка, Німенкова Оришка, ставить свій горщик на жар, Марфа свій збоку або в челюстях. І жилося не сумніше, ніж теперечки в достатках. Накрила старість, як мокрим рядом, – все стало по-інакшому. Кликкала до себе Людку – не дається їй на мову: «Мені й тут гарно». Жила б собі, як давалося, якби не ця суета з переселенням. Ніхто за всю весну до неї не навідувався, не заглядав – всяк заклопотаний собою, своїм переселенням. Почує десь недалеко людину – спішить, шкандибає послухати. То се, то те, дивись, почує – і є пожива. І на сьогодні, й на завтра, і на цілий тиждень. На всі лади перебере її, переобмірковує, та й складе з того свій лад. А потім ще довго-довго живе пам'яттю про ту новину, про той день, коли її почула, поки

щось нове натрапиться. І накопичила Марфа чимало такої пам'яті. Нею тільки й думає, нею собі й живе.

– Я все ще не викидаю верстака з хати – то Плютисі в нову хату застілки на діл виткала, а це Веремій просить... Не чув, Даниле, скоро хутір зніматимуть? Якби не поспішали, то може б зовсім передумали.

– До осені не займуть, бабусю.

– До спасівки, значить. А тиді? – Марфа так завжди казала: тиді.

– Тоді можете продати оселю комусь на злом. Або самі розбирайте чи спаліть... Тут воля ваша.

– Та-так... тиді, отже, йди в нову хату крізь вогонь пройшовши. Щоб усі гріхи – пам'яттю... Щоб усе ізначально, без гріхів... Нехай як знають, а моє діло Веремієві доткати. Обіщав перевезти в Журавлинці, як витчу... В кожного своє діло. Все життя людина живе – все життя діло робить. І щаслива та людина, в якій життя з ділом сходяться... Так, значить, тут воля наша?!

Довга-предовга пауза. Глибокі зітхання – думає Марфа. Перебирає, переобмірковує, щоб з почутого скласти свій лад.

– Спалити, зруйнувати – знане діло... Зробимо, як велять. Чи так чи сяк – однако ніж до серця. Лиш одного не візьму в голову: як же тиді велять з пам'яттю? Думати нею чи геть з голови та й по всьому кришка? Цю на вогонь, а нову наживати?.. Затемнення в моїй голові, не інакше. Воно як з літ, то й з розуму... Ех, врем'я, врем'я... Була ж і я молодою...

– Сидю оце вдосвіта на матках коло припічка дрімаю (мені лежма спати давно зась – зразу серце стане). Сплю й не сплю, як чую, двері – хряп! Глипнула на поріг – стоїть! В сірій сорочці, без шапки і такий пасмурний та невеселий, але молодий і рослявий, як я його й знала. Дивиться на покуття, на лампадку – вона в мене день і ніч не гаситься – і каже, рота не розкриваючи: «Я прийшов по тебе, Марфо. Давай поженемось, як тиді не зуміли». Простягує руку, бере мене за лікоть, а я не чую, щоб він мене торкався. А тільки чую знов його речі: «Не сягай, Марфо, далеко думкою –

нового прищестя не набачиш... Ходім поженемось». Жажнулась, коли в хаті вже зовсім видно. У сінях порося затовклося, кури сокорять – куди з ними, Даниле, як оце справді з тию пересилкою?..

– Там буде, бабусю, повітка для дрібної живності.

– Хати, кажуть, на новоселівці стоять одна в одну, причілком до причілка. Як скомандувані солдати – на витяжку, під шнур... За такого нашого привілля та в тісняву, та в отакий пригніт – матимуть сусіди завіщо сваритися: там курка в грядку, там гуска. А далі вишня розростеться, гіллям перевисне через межовий тин... Язикатим лафа!

– Заберуть люди все своє – і худобу, і сіно, і розібрані хати, хто схоче, – все заберуть, перевезуть: три версти невелика труднація, а чогось та й не візьмуть. Отого саме найпотребнішого не візьмуть, чого людина не в силі з собою взяти, – того якраз і не візьмуть... Його й за десять разів не візьмеш... І за все життя – теж, бо воно незабериме. Не береться руками, як сіно чи гроші. Беруть його душею. І по такому трішечку, що хоч би й хотів, то не побачив, коли беруть і як, і поскілочку. Тайно беруть... І так, щоб хватало його на всі коліна людей, що після нас благословлятимуться і до нас животіли... Ото того якраз і не візьмуть люди. Воно буцімто нічиє і всіхне... Ти не скажеш, Даниле, як воно називається?..

Данило мовчав. Він-бо справді не знав, що має на умі крива Марфа і як те називається, чого не можуть взяти з собою мокловодівські і, мабуть, всі подніпровські переселенці. Йому було соромно перед старою жінкою, але так уже тому бути – сам він чомусь нічого подібного не чує такого, щоб його не в силі взяти з собою. Ну, звичайно, не візьмеш плавель з травами, Качали з деревами, кладовища, на якому і батькова, і дідусева, і бабусина могилки. І птахи – хмари всяких птахів полетять шукати нових плавель, островів, бо Журавлинці лежать серед степу, поки що без дерев, без затінку. Втонуть стежки і дороги, зіллються з водою піт і кров тих, хто не жалів себе ні в роботі, ні в сутичках з ворогами – так, зрештою, і має бути. Без втрат не матимеш оновлень, а без оновлень – поступу... Та таких слів Данило

посоветився казати Марфі – надто вони молоді для неї і можуть здатися незрозумілими, а то й зовсім образливими.

– Душа моя знає, як те незабериме називається, – продовжує своє Марфа.
– Вона й каже моєму серцю, тільки голосу чиєїсь душі іншому не почути...
Щадять його люди, ох, як щадять! Паче свого життя щадять...

– Життя без Мокловодів не кінчиться – так сказано і в святому писанні: весь світ буде поновано дротами, скрізь горітимуть неблимні вогні і люди від них просвітлюють... Аж тиді, як усі земні розгрішаться, очистяться від усякої скверни (хай сотвориться хоч і завтра!) люди закладуть нову еру на сім тисяч літ...

– Чув? Мені одна людина по секрету сказала (та який там секрет – Тимоха з Жовнина, не одкажи йому), що на закордонах не то витрують, не то чимсь одбирають у людини пам'ять. Щоб не мала лишньої. А іншу наживай... Ото клопіт людям!.. Герасько оце розбирав свою хату, щоб гроші взяти на руки, та взяв упав додолу з кроквиною. І струснув мозок. Тепер чоловікові в голові все змішалось... Те, що колись думало, тепер не думає. А те, що пам'ятало, тепер не хоче й згадувати... Не стало в чоловіка ні думки, ні пам'яті. Легко Гераськові... Воно лишні думки людині вредять. І на голову вредять і на все... Перебрався в Журавлинці – тепер попускає, кажуть... Людина з усім звикається. Це така стота, що на кризі обживеться, й на камені. А переселятись, що там хто не каже, нікому неохота – страшно! Страшно цього слова – отії минути страшно, коли востаннє йтимеш з рідного дворища... Селянська душа скрізь приросте, аби було до чого. Попробуй залишити місце, в яке твої жили повростали... покинули прах своїх родичів... Попробуй!.. Не пробував, то й не кажи... Воно, правда, не всякому... Озьми мою рідну дитину Людку. Скільки кличу і переказую людьми: «Прийди хоч попрощатися, каменяка ти отака!..» Не їде. «Що я там не бачила? В кізяках ритися? Тванюку місити? Осліпнеш і оглухнеш у ваших Мокловодах. Тьху на ваш хутір!..» Не витягнеш з неї інакшого чувства. Звихнулося дитя чи не моєї крові... Ви, молоді, тепер усі однакові. Вам не трудно, як нам було. Ви

не дуже надималися, а все є – і їсти й пити. Розкошні... А коли все є – не хочеться ділом займатися, хочеться втіх од життя та й годі.

– На нас машини роблять, бабусю.

– Не вір, Даниле, щоб машини робили на людей. То люди на них роблять. А коли на землі машин стане більше, ніж людей, то вже й буде перед кінцем світу. Тиді людина опиниться між небом і землею – висячою стане. Де ж їй тиді сили для діла брати, як од землі відгородиться колесами та камінням?.. Попомниш мене, Даниле, попомниш. Все скоро піде назворот. З гóрода тікатимуть на село... І ходитимуть пішки, щоб кров у жилах не пересихала... Якби таки не так спішили з машинами, а то цілий струс у мізках, як у Гераська... Чоловікові в голові все змішалось... А моя Людка бач як зі мною? Буцімто з неї все почалося і на ній все й кінчиться... Нема в неї, каменюки, ні пам'яті, ні... і чим воно, пихате, дума жити, якщо і Мокловоди геть з голови... і мене, отже... і твого батька, Даниле... Дуріє дівка, дуріє... Ще й як дуріє, ти тільки придивись!.. Якби це колись, то...

– За цим, що скажу, я й прийшла до тебе... Заходять у мою хату (вже перед вечером) незнайомиць якийсь – з Качали, може, там рубаїв повно, чи хтозна чий... та й каже: «Добрий день, господине»... Так і сказав: господиня... «Пустіть, каже, на постій або хоч переночувати», тиче в руку грошину. Господь з тобою, парубче! Спи так... Дала йому подушку в голови, він і зачинився в коморі, що од Воїнець, – там стоять три розкладушки і піл. Ті, що в Качалі, навіщось поставили... Мабуть, там і ночуватиме, не бачила, щоб виходив...

– І не спитали хто, звідкіля?

– Людина, бачу, смирна. Чисто вдягнутий, нові черевики, через плече торба...

– Який же він з виду?

– Високий такий чоловік... Тільки худий, як з хреста знятий і вуха світяться... На очах вроді як розгублене. Як сам не свій...

То був інтурист Лаврін Німальс.

Розділ п'ятий

Плавлі розквітли на всю повноту і тепер буйно розростались, густішали, як ніколи, швидко, набиралися краси, завдаючи людям і радість, і жалю своїм коротким віком. Нетерплячі ранками вже клепали коси, обходили тільки ними знані кутки й закутки, придивлялись до трави, чи не вимокла, не перевелася, щоб заздалегідь знати, куди прийти через день-два і на всю ручку косонуту росяного типцю. Сула знесла всі повеневі каламуті і, витягнувшись ниткою, то вигинаючись крутим коліном, повна плинної води, струмує, чиста, лине до Дніпра, як добра донечка на поклик свого батька. Знову, як і в тому червні, сподівано сиділи на гніздах лелеки. Красувалося, аж диміло сизим димком колосисте жито, і на всю душу раділи люди, що на нього та на пізні післяповеневі картоплі впало аж два гарних дощі і тепер не страшно, всім живеться хоч і не легко, але до снаги. В тілі вийшла з зими колгоспна худоба – аж ген-ген, скільки твого зору, в синьому мареві ранку плаває островами по зеленому морю хрумкітливих трав. Як і того червня набралось повні дерева голосистих птахів, незчисленно наплодилося риби, і тепер, лящі, відпочилі, вигуляні після зими, гарюють у кручах, зблисками викидаючись над воду... Яке то душі блаженство, яка то висока земна втіха!..

Так повторювалося багато років, і багато років Мокловоди то пристосовувались до перемін у природі, то користалися з них. Всі тут знали без сторонніх передбачень, що кожного сьомого року Дніпро з Сулою заливають весняні плавні суцільним потопом, і чимало хат стояли тоді у воді по верхні шибки вікон. Повінь скочувалась аж у кінці травня, городи садили часом і на клечальні святки, але картоплі в такі роки виростали так напруго, так швидко, що земля під кущами репалась і копання припадало на нормальні строки. Все робили люди, як нічого й не ставалося – по порядку, з кмітливістю, розмірковано. Трави косили, як тільки ледь прив'яне на них цвіт, хліб жнивували свидовим – щоб не спізнитись, не прогавити моменту.

А цю весну на городи виходили недружно і не всі: як тільки в хутір приїхала оціночна комісія і заходилась актовим описам визначати знос будівель, а заодно і суму за них грошей і стало ясно, що слухи про виселення певні, кумекливіші та хитріші махнули першими хто куди – у Таврію: там їм давали колгоспи готові цегляні оселі на викуп; хто – в Городище, а треті, спродавшись, тулилися в радгоспівських незатишних гуртожитках – вони в Шушвалівці, за шість верстов звідси, якщо йти понад Михновою могилою навпростець. Працюючи на махорці, ждали обіцяних квартир або відбою з переселенням. Але перші, хто по старій пам'яті сягнув на плодючі таврійські степи, скоро покидали цегляні хати, залишили, як то кажуть, печене й варене, бо воду там возять здалека, бочками і, витрачені та сумні, попрібейкувались додому. Просилися в сусіди, а то й без прося займали чужі комори і повітки, бо свої хати поваляли, і тепер щодня ходили будуватися з своїми в Журавлинцях. Брали назад уже зарослі огороди, палили бур'яни, тикали прихватками, хто яке мав сім'я, хто коли міг: всі-бо жили тепер на два двори: тут порпалися на грядках, заготовляли скотині сіно, може, на останню зиму. Там же не вилазили з замісу, клали стіни з саману або виливали з глини, викладали вальками. Хати – з риштуванням, повітки – без нього.

Ті Мокловоди і не ті. Все буцімто на місці, крім Віток, крайнього кутка, що при самім гирлі Сули, та все не так, як було. Заспішили Мокловоди. засмикались, кидаються, як заблуклі воли, шукаючи вірного шляху. Постійно жили тепер на хуторі тільки зовсім старі, переважно вдови та каліки. Вони ревно доглядали дітвору, сяк-так порали старі дворища, зачиняли на ніч хвіртки і ворота, брали на прогоничі віконниці, якщо молоді не являлись ночувати і, не світячи, лягали спати. Перед цим бродили кругом осель, випужували з-під лопухів принишклих квочок з виводками, забирали з прив'язі телят, доїли з онуками корів. Лаяли брикливих козенят, що, як діти, пручались, коли їх водили додому, норовили обкрутити канатиком бабусині ноги і тоді та, боячись упасти, пускала пустунця разом з прикорнем, а сама впорожні ледве йшла слідом. Коли все ніби зроблено, як і має бути, по-

хазяйськи, бабуся, сидячи, перебирає в пам'яті, чи не забула зав'язати повітку, чи заперла двері на засув, поки почне дрімати, так усього й не передумавши. А частіше всього старі сходяться в одну чиюсь хату, щоб не було так сумно, розсідаються, де кому зручно, і, перебігши задавнені новини, тягнуть годинами основну розмову – все про одне: що воно далі буде, як їх не стане. Принагідно кивали в сторону островів, де вечорами яскраво спалахувала привозна електрика і щоразу спричиняла довкола себе добрі й недобрі балачки. Трохи далі за вогнями, вниз по Дніпру, на правому його на високому березі, де висло понад річкою бідне на вигляд, древнє село Табурище, день і ніч гуде земля моторами – будують ГЕС, стелять-насыпають довжезну, на десять верстов, широку і високу греблю. Вона перепинить течію річок. Вода залле, як потім дізнаються люди, двісті двадцять п'ять тисяч гектарів плавель і ораниці. Над їхнім хутірцем і над десятками ще таких же древніх поселень стоятиме важенна товща води заввишки, може, з Луківський осокір – він ще росте і видно його вершок з далекого далеку, з усіх чотирьох боків, звідки б ти не простував піщаними дорогами до своїх рідних чи не рідних Мокловодів. І тому, хто згодом їхатиме в човні чи стрілою мчатиме на крилатому «Метеорі» байдуже буде й подумати, або й зовсім не прийде в голову, що тут селились і жили колись люди, дерева, трави...

«Переселяємось»... коротко сповіщали мокловодівці своїм повсюдним знайомим і рідним, а дехто, завбачливіший, писав про це навіть своїм постійним «курортникам з гóрода», себто тим, хто влітку наїздив сюди сам чи зі своєю сім'єю, щоб спочити на природі, пожити дешево і в пишнім затишку земного привілля. Чимало зголошувались, прибували до батьківських чи дідівських осель, щоб попрощатися з ними чи забрати із зруйнованих кладовищ комусь рідний остаток, просто пересвідчитись, чи справді настає кінець тому знаному світу. Були й такі, що пхалися сюди, аби лиш заявити своє спадкове право на давно забуту, а то й неопізнану хату, а

відтак, роздобувши акта переселенця, одержати по ньому державну виплату і льготу на будматеріали.

Тоді мокловодівці відкладали найневідкладнішу роботу і зустрічали, частуючи, званих гостей. То в тій, то в іншій хаті, а то й на дворі, десь під грушею чи в садку збиралося людей, як на весілля, гуляли з музикою, згадували, співали прощальних, плакали та й розходились, погодившись, зрештою, що не тільки світу, що Мокловоди, що скрізь живуть люди, то й ми обживемось, привикнемо, лиш би трималися одне одного, не розбродились далеко по чужих землях.

Кривій Марфі, жінці, завжди голінній до балачки, теж неабияк повезло: і до неї на цім тижні гості за гостями. Звані й незвані. Спочатку приїхала Людка з Кременчука («Людка з гóрода», – жартома підсміювали сусідські хлопці, поки та підсмішка пристала до дівчини як прізвисько). Людка заклопотана, але в небувало гарному настрої. «Наче й не плювалася на хутір, на це провалля», – нишком радувалася Марфа і вже поклала собі на першій же бабській сходці оправдати колишнє гордування і те, що цуралась матері, – приїхала ж, бачите, навіть з гостинцями. А Людку з гóрода привело не що інше, як заявити всім своїм недругам і насмішникам, що вона, в Мокловодах сяка-така дівка, в Кременчуці виходить заміж. Не за парубка, правда, бо й сама дівка вже не першого наливу, але виходить. Павлушко (з наголосом на «о») – розвідний, на дітей не платить (їх у нього з нею не було, через те й розлучився). Старший на дев'ять років, «п'яного за весь тиждень ні разу не бачила», «зарплату получатимеш ти, Людко», родом з-під Бердичева. Сьогодні ж хоче приїхати на змовини та щоб «побачити вас, мамо, а мене засватати по закону, за звичаєм».

Тому Людка ще з порога, ледь привітавшись і кинувши авоську на лаву, заспішила шукати материну рясну спідницю, щоб накинути поверх своєї, святкової, позносила глиняки, щітки, віхті – закипіла в хаті робота, запахло розведеною, білою городиською глиною, війнуло нафталіном від домотканих застилок, які Марфа вже тягла зі скрині, щоб заслати припічок і лаву – від

мисника і аж до покуття стояла вона голою від свят до свят. А тепер, коли ввечері приїде Павлушко з Васьком дядька Веремія, електриком з ГЕС, то треба стрічати всім кращим, що маєш.

Сусіди не спускали очей з Марфиного двору, бо вже один по одному прочули, що й до чого і тепер не бажали пропускати будь-якої дрібниці, зв'язаною з цією неабиякою для хутора новиною. Дивувалися Людчиній проворності й енергії – то таки робота неабияка, так швидко оббілити хату зокола, обгребти кругом неї граблями, все валюще і розкидане поскладати в порядок, на ходу повчаючи стару Марфу культурної обхідливості з Павлушком: він-бо такий спочутливий!.. Обіцяв забрати їх обох на ГЕС, як тільки туди сам влаштується шофером або експедитором чи навіть станційним вагарем. Квартиру він поки що брати не бажає, перебуде в бараці для холостяків, поки законно зійдуться з Людкою. Перед Жовтневими здаватимуться новозбудовані, з різьбленими лоджіями, на високій кручі – вид з неї широкий... ото квартира! Світлиця, дві спальні, ванна, туалет... краса неописана! Поживемо й ми як люди живуть. Восени, каже, обох забере... Квартиру вирве – кров з носа вирве... мій Павлушко.

– Вирве, доню, вирве... нехай йому бог помагає... І в коморі можна переспати, як приїде. Вчора, правда, я впустила туди нічліжника. Ти б навідалась, чи він хоч устав. Худе таке, аж вуха світяться. З вечора ми довгенько з ним гомоніли – скільки там тепер тієї ночі... Обіхідливий чоловік і неглухий. Вичислив по днях, коли буде Петра, а коли Антонія... Помки тобі, як за тих головорізів плавні горіли? Мені се дуже в помки. Бо якраз ми прибилися до цього спасенного закутка, щоб переховатися од лиходіїв. Та так і zostалися – дасть-бі здоров'я добрим людям за притулок. Він – нашій, мокловодівський. Оце ми їхнє дворище посіли... А батько в нього, мовляв, убитий. Десь на чужих хронтах, до пуття не скажу, де саме. Люди про нього всяке балакають... Що він був у одній злиганці з тими чортами, прости господи, що скажеш... Я далєбі до таких людей страх

немилосердна. Було й мені з Савкою, як оце тобі з Павлушком, тільки ще гірше...

Та що саме було матері з тим Савкою, Людка не слухала, гайнула через садочок, як стояла, аби побачити того ночувальника з чужих закордонів, а скоріше всього – глянути на Сулу, чи не мріє де Васьків човен з Павлушком. Подивилась у віконце, затовклась дверима – ніде нікого. Вибігла на бугор на найвищий – видно ген тогобіцьку Бужин-пристань на Дніпрі, так порідшало на островах дерев, а на Сулі за цілу верству нема й лялечки, лиш вода стоїть горою, як перед великого повінню...

Тим часом Лаврін після довгих нічних розмов з кривою Марфою, так і не прилігши на спочинок, з самого досвітку, мов розбурканий з тяжкого сну, блукав понад Сулою, все хотів дістатися розуміння того найгіршого стану, коли людина не може збагнути, що з нею діється: хочеться жити і хочеться вмерти. Тремтлива радість перехоплює подих, обпікає болями серце і тут же... рвуться невтримно глухі ридання з грудей, сльози заливають очі від тої звичайності, що бачить, як на плавлі сходить день і йому залишається все менше і менше бачить оце річкове небо, над яким купчаться, як гори, сизі дошові хмари. Хмари тернулись одна об одну. І в землю ткнулась, як гадюче жало, сліпуча блискавка. Ще одна й ще, а грому немає. З-за спини подув легкий вітер, і річка стала темно-синьою. Наїжачилась дрібними хвильками, наче пройняло її холодним дрожем.

Ще бачив, як хмари розійшлися і на виду посірілого неба з'явився крячок. Він з лету шубовснув у воду, згорнувши крила перед тим, як пірнати. А коли вирнув з рибинкою в дзьобі, шалено залопотів ними в повітрі, як ніби злякався, що не злетить більше в небо. Ще завважив і те, як попід берегом помітно здіймалася поверхня тихої води продовгувастою жилою, яка слідом осідала, виникаючи далі й далі, напевне, там, де стрілою мчала хижа щука, переслідуючи здобич, і в ту хвилину щиро бажав собі смерті. А згодом зійшло сонце і, проголошуючи своїм народженням новий день, задзвеніло променями об росяне листя дерев, обіцяючи їм довге життя, злякався думки

про свою смерть. Впав на коліна обличчям до сонця і винувато зашепотів прощенницьку молитву, твердячи, що на той момент в його голові не було розуму, інакше б людина не дійшла думки про самогубство посеред такого ранкового раю на землі, а в небі ні хмар, ні блискавок, а в синій воді при березі колишуться райдуги далеких відсвітів заломленого сонячного світла.

Найдовше Лаврін дивився з переживанням, як течія, однонапрямна, мов час, захоплювала й зносила все нові й нові маси води, проводячи їх у ненаситний часовий простір, який називають минулим, вічністю. Задивлений в ту рухому безконечність водяної стрічки, він губився в думках, не вдержував розуму в утомленій голові. Сам собі навіював тупі болі в серці, і воно, кволе, не могло цього знести – падало, збите з ритму, завмирало. Тьмарилося в голові і живим залишалось лиш відчуття, що він... дома, в рідних Мокловодах. І це саме відводило його від негайної смерті, від страху перед її неминучістю. Себе йому зовсім не жаль. Шкода свого минулого. Не через те шкода, що воно не повертається, хоч як би цього не бажалось, хоч як би цього іноді не треба було, а через те, що воно беззахисне, що його не можна оборонити, хоч як несправедливо на нього часом нападаєшся, звертаєш свої гріхи, які жадав би спокутати, якби-то на каяття та було вороття.

Отак жалкуючи на самого себе, вагаючись тепер у кожному своєму найщирішому судженні, задихався від безсилля щось змінити чи бодай поправити загнаний, затруєний життям Лаврін. Задихався, як те буває з надмірності почуттів, коли зненацька потрапляєш з середовища затхлого й давучкого у свіже-свіже, в чисте-чисте, як мокловодівські плавлі, як Сула, як день над ними.

В запамороченій голові боліла кожна жилка. Більше не могла вона ні про віщо думати. Як би заснулося отут просто в затишку під кущем або он там, на покосі, на вигрітій сонцем поляні під заколисуючий шум вітру, що йде горою, поверх дикого терну та лози, котра гнеться до самої землі. Було б миліше всього далєбі. З-перед очей зникли б ілюзорні видіння, мерехтливі

плями, адже минуло вже день і ніч і ще півдня, а Лаврін зовсім не спав. Навіщо оглядатись на минуле? На його користь воно нічого не скаже. Ним нічого і нікому не доведеш... А що, власне і кому, доводити? Що ніколи не забував свого рідного дому? Не зраджував ні добрих людей, ні їхньої честі?.. Але таке доводять не словами. І не минулим.

Одного разу, ще в сорок п'ятому році, зразу після того, як побував у Беззубого, Лаврін мав сприятливу змогу повернутися «чистим» додому. Коли б господь спевнив його щирі жадання!.. Те право вже вмерло, зосталася тільки інерція з нього, і Лаврін це усвідомлює. Одначе випадок береже в пам'яті як оправдання, дрібне, маленьке, а оправдання. Навіть радіє з цього, якщо вже нічого іншого не залишається йому, щоб оправдати себе перед людьми: «Кожному хочеться жити. Ніхто собі не ворог...»

... Вдоволений операцією з новозалученим до «лав істинних українців», Беззубий розвивав ту втіху далі. Тепер запобігав відзнаки: стояв виструнчено перед якимсь певне з достойників (так принаймні Беззубий величав свого покровителя) і детально доповідав про те, як відбувались залучини. Відверто наголошував на власній кмітливості, яка й допомогла відразу ж запримітити «східняка Німальса», як тільки «ген лякливий недоросток» заявився на торгах. При цьому Беззубий нав'язливо демонстрував тому достойнику своє відразливе каліцтво. Достойника судомило, він відвертався, а Беззубий, ніби не помічаючи, продовжував вихвалитися. Повертався й повертався до нього, як би той не уникав, саме тим боком голови, де замість вуха видулось рожевосинім наростом дике м'ясо... Очевидячки, втрачене вухо було для Беззубого не абичим, а наглядним свідченням чи то його відваги, чи відданості справі, служачи якій «істинні українці» плекають надію вернутися додому «вперед багнетами». Сам не пішов проважати законтракованого Лавріна, а гарантував його безпеку своїм паролем, якого «східняк» має пам'ятати: «Я від пана журналіста...» – пильнуйся, отже.

Лаврін вийшов на ту вулицю, що вела на торги, але не пішов нею, завагався. З-під важкого півциркульного склепіння старого підворіття, як з-

під землі, взялася дівчина. На ходу пристроїлася йти в ногу з Лавріном. Сміливо, ніби з своїм давнім знайомим, заговорила, назвалася: «Я від пана журналіста, Софа. Так на мене казатимеш усюди, де б ми не здибались, утямив?.. Сьогодні я вийшла до тебе лиш для знайомства – так велів наш спільний повелитель, отой... отой... Пізніше я назву те, що не вимовила... Отже, для тебе я – Софа... А для них, – дівчина оглянулася. – Для них я ... «вживана Софа»... себто колишня повійниця... Малий ти ще таке знати, чи не так? Я була тоді трохи старшою, ніж оце ти. Тоді... знаєш коли?.. Трішки-трішки старшою... дитиною була я тоді...»

Софа боляче вхопилася Лаврінові за руку і... наврид заплакала. Заголосила, як по комусь мертвому. Самому собі на диво Лаврін не розгубився. Він заспокійливо гладив їй руку, як бувало своїй матері, коли її ображав, а то й бив кулаками розмордований батько. Говорив дівчині якісь слова, хоч ще й не знав причини Софиного плачу.

Все сталося так зненацька, що Лаврін і не помітив, коли білоголова дівчина втерла сльози, глянула в дрібне люстерко, щоб поправити зачіску, і вони пішли далі. «Я приставлена тебе пильнувати», – знайшлася першою Софа.

«Зі мною щось має трапитись?»

«Не бійсь, тобі погано не буде. Станеш німцем або... зрадником... якщо не відсахнешся. Поки не пізно... Я з Поділля, чув таке? З вінницького села – це точніше...»

«А сюди ж як?»

«Вивезли німці в сорок третьому».

«Той Безвухий, певне, твій земляк?»

«Може. Не знаю... Він мій душолюб – це знаю... Якось одного разу – ще була війна – нас звів випадок, а може, на те йшлося. Я продавала на цих самих торгах свою ще домашню вишиту кофту, бо була пухла з голоду. Він, цей Безвухий, як ти кажеш, виждав мою нещасну годину, підкрався та й каже, ставши поруч: «Ходім зі мною, я дам тобі хліба...» Ми зайшли в якесь

темне підвалля, і він справді дав мені цілий батон. Я ходила до нього по хліб і другого, і третього дня – цілий тиждень. Він усе вивідував у мене, звідки, хто я, де батько. А сьомого дня, коли я поверталася з хлібиною, мій «земляк» (так він себе називав у розмовах) напустив на мене тих... Тих самих, що тебе гнали в пастку. Той найстарший страховисько обдер на мені одяг і привселюдно кинувся на мене як на гвалт... З ляку в мене відібрало руки й ноги, я не могла боронитися... Гукала «Ой, мамочко», доки не зомліла... Опинилась і прийшла до пам'яті в тому ж підвалі, де Безвухий давав мені хліба. Як виявилось, це була кімната, куди «земляк» після базарних сценок, про людське око «обороняючи», зотягав не мене першу. А тим нагоничам платив за такі лови теж хлібом... Вони безборонно торгують такими, як ми. Їм усе минається. За кожну зловлену душу їм великий зиск... Хліб милостині завжди з піском...»

Лаврін, заслужено йдучи трохи поперед Софи, складав різні плани допомоги їй, видно, добрій дівчині, тому не вгледів, коли й куди вона зникла, не прощаючись на вузькому переході через вулицю. До бараків звідси ще залишалося з добру версту малолюдного шляху. Про Софу не згадалося ні разу. Вона хоч і плакала, та все ж таки в одній шайці з Безвухим. А може, таке стерво, що нашим і вашим. Вкусить і меду дасть... Лаврін почув серцем, що сьогодні зробив щось погане, і його опосіли давучкі думки й здогадки. Болісний страх перед тим, що тепер з ним буде, гнав у бараки, до людей. Потрібно мати поруч людину старшу, розумнішу, яку б він поважав, котрій би довірився. Нею міг би бути дідусь Петер, якби захотів віддатися турботам про нього. Передусім йому треба конче зрозуміти, що то за українці, котрі волають нищити «петлею та багнетами» своїх одномовників, щоб переможно повернутися додому, та як їх спекатися. Після зустрічі з Софою, котрій наказано за ним пантрувати, стало ясно, що добром від таких не відчепишся. Адже Безвухий тепер домагатиметься рабської залежності якими хоч жорстокостями. Він надто хитрий і безжалісний, щоб так просто впустити свою жертву («За кожну зловлену душу їм великий зиск»). Він уже має чим

довести, що Лаврін з ним за одне і ту... викривальну фотокартку в чужому кашкеті може передати аж у самі Мокловоди – спробуй тільки не покоритися...

«То ти, Лавре, добре спродався, – кинув дідусь Петер другого дня, підсовуючи Лавріну газетку з його фотокарточкою і якимсь унизу писанням. – Спродався за високий гонорар, за якусь там вигоду – ну, а ще за віщо?»

Не досить розуміючи лукавого докору, а паче його – уїдливого слова «спродався», Лаврін насуплено промовчав. Лиш згодом, мов хто з середини підпалив його чимсь до сліз пекучим, спалахнув на лиці.

«Сам ви... спродались!» – з надривом закричав на всіх своїх кімнатних, аж роздулися ніздрі. Голос вийшов таким приглушеним і ламким, наче горлянка йому здавлена судомою. Наче вирвався він з самого споду наболілого серця, яке вже давно шукає ласки, людської співчутливості, а натикається на гостряки вражди і байдужості, обранюючись ними до закипїлої крові.

Проте якби Лаврін мав інший розум, а може, й іншу кров, то не образився так гаряче за правду. За гірку, за дошкульну, але правду. Не прийшло б йому на гадку сердитись на всіх підряд людей. Не хряпнув би дверима за собою, сказавши цим усе, а вдався б до розсудливості. Постояв би за себе іншим чином – дитина, як-не-як, і досвіду співжити мав пучку. Сам собі наробив та ще й навимірковував такого, що довго, поки спам'ятається. Так не буває, щоб людина серед людей та була одна одною. Завжди є тобі на світі одnodумці. Які б думки не наплодив – сповіря людям, знайдуться супроти, а будуть і за них... Якби Лаврін мав інший розум. А може й іншу кров, то не сидів би самотою під залізничним насипом, на якому ще й досі стояла платформа з двома зенітками, і не дивився б на світ безтямним поглядом наплаканих очей. То не обтяжував би свого сумління думкою про того гидомира, про Безвухого, що призвів до таких невилазних жалів, від яких світ іде обертом. Від круговерті в голові чорніє в очах і в потемках усе здається нереальним, баченим у напівсні, але неможливим насправді, і варто тільки розплющити

очі, як те, що з ним було до цього, зникне без сліду, залишиться там, у потемках, і можна буде зрадіти, заспокоїтись і все почати заново, по-іншому. Навіки вивітрити з серця почуття, що ти вліз обома ногами в щось липке й гидосвітне, як гижка, і тепер ним насліджуєш за кожним кроком, як би не повернувся, куди б не ступнув... Та почуття липкого й гидосвітнього, якому й краю нема, не зникає, не вивітриться вже ось довгі роки, і Лаврін заплакав розпачливо – до того стиснуло йому душу. Він ще не прибився й тепер до остаточного рішення, боячись його, на щось ніби й досі сподіваючись, але вже остаточно зрозумів, що нікуди від нього не дінешся. Іншого виходу як жити з ним, просто нема. Не по йому така вина, щоб весь вік жити чужим і підслідственним, щоб за плечима вічно скрадалася тінь підозри й недовір'я, яких нічим не розвієш – не перенести цього, не пережити. Лаврінові також зрозуміло, що він ніякий не злочинець і не ворог своїй рідній землі, але йому відчутно й те, що його рідні люди нишком і, може, навіть мимоволі, а все ж поклали на нього свій гнів і... батькові гріхи. Бо їх не можна не покласти. Бо їх тепер нема більш на кого покласти... Вперед ще можна якось жити, якось рухатися, хоч уже й видно тупик. Але вернутись назад, почати все по-іншому вже не можна. Для цього треба було б вдруге народитись, мати іншого батька. Тому проснулося дике бажання зникнути з цього світу. Але як? Лаврін так боїться смерті, що не в силі накласти на себе руки. Хіба що морити самого себе думками, страхами до колючок в серці, до потемніння в голові. Лаврін часто вдається до цього і майже завжди досягає мети: його починає з жалю та якоїсь безадресної злості трусити, мов з лихоманки – чи то від нервового виснаження, чи від постійного ждання чогось невідомого. Чи, мабуть, від того, що ні зла, ні розпачу нема до кого звернути – сам у собі злиться, і те безвихідне зло виїдає середину, зляжісне спустошує – скільки разів Лаврін змушував переживати себе одне й те ж саме, одне й те ж саме!..

Він перестає далі себе терзати, але накликає жалі і зло ще довго печуть і роз'ятрюють. Серце заходиться, мов похлинається кров'ю, перебивчасто й боляче б'є нібито аж у самі очі, в голову, і перепуджений Лаврін, удавлено

простогнавши, підводиться на ноги, хоче таким чином позбутися тривоги. Йому хтось невидимий, внутрішній показує пальцем на довколишній світ і затуляє шторою минуле. Відвернувшись від спогадів, Лаврін першу мить дивом дивується, що в нього в ногах тече Сула, знайомо і незнайомо пахне лоза. Доводиться пересилювати якусь протидію в серці, щоб, згадавши, чому він тут, повірити, що це насправді, а не вві сні. Лиш тепер поволі все стає на свої місця, хоча й тепер воно нетвердо, хистко. Доводиться знову й знов зусилитись, щоб утримати все на своїх місцях, щоб воно знову кудись не поділося, не згубилося з очей – до того не віриться Лаврінові, що він тут, куди рвалася душа, що його ніхто не проганяє звідси, хоч ніхто, правда, й не вітає з приїздом, з поверненням. І саме від цього інтуїтивного чуття душа залишається настороженою – не відкривається, не відтає. Вона морозить тіло і – то ніби дозволяє йому відчувати, то робить його задубілим, отерплим від боязні все втратити, всього позбутися. Тоді не знає Лаврін, чи радіти йому, коли в людей радість, чи й собі сердитись, коли вони гніваються. Чи можна себе їм показувати, бути схожим на того давнішнього, мокловодівського, чи ховати себе від них уже до останнього, як звик ховатися з усім там, по той бік, між чужими людьми.

В пам'яті раптом щось зашкреблось, заворушилось, підводячись. Та Лаврін не дожидав, поки воно випростається, зірне на поверхню. Він придавив його порухом думки, що виникла, коли глянув у небо і побачив над собою легку повітряну прозорість. Від неї полегшало, вільніше стало на душі. Важкість не спадала, ні, її, певне, вже ніколи не позбудешся, але вона прояснилась, остаточно усвідомилась. Ту легку повітряну прозорість він провів очима до горизонту і, мовби вперше в житті, побачив, що небо спадало на землю, на дерева за річкою, убрані в сонячне проміння. Між деревами, що стояли мов злито, Лаврін набачив одне, окремішне. Воно стояло собі самотньо на просіці і здалося йому знайомим. Лаврін гірко посміхнувся до нього, підступаючи до якоїсь відчуваної думки, що вже давно зародилася в ньому, та все як нібито визрівала, ховалася до пори до часу. Ця

думка таїла в собі якесь полегшення, надію і берегла його, застерігала – наказувала жити. Тому Лаврін силкувався не загубити її цього разу і всяко шукав собі помочі. Дивився то в небо, то на те, окремішне дерево, кожного разу ловлячи разом щось те невловиме, від чого починається думка. В неглибокій балці, на одній перед очима лінії з самотнім деревом стояла обличчям до Сули простоволоса дівчина і щось виглядала з боку острова. Ліворуч, на безмежжі плавель, рябіли плямами табуни худоби. Його неждано потягло підійти до тієї простоволосої дівчини, яка все ще стояла над річкою. Підійти негайно, поки не втратив мужності, поки не пересилить цього рятівного бажання, боязнь відкритися – він уже остаточно впевнився, що сама ця думка ховалася в ньому до пори до часу. Варто заговорити з *своєю* людиною, як наступить полегшення, з'явиться надія... Він просто так, для спроби відкриється. Для першої реакції розповість про свій найбільший гріх – мусив про нього розповісти не чужому – своєму. Нехай *свої* карають чи прощають – на те вони і свої, і присуд їхній буде не чужим, а присудом своїх, рідних людей. Так і зробив.

Простоволоса дівчина – Людка – була чимсь потривожена, обличчя її не було веселим, але добрим, готовим будь-коли посміхнутися. Голос у неї був мелодійний і навіть лагідний, хоч вона і намагалася надавати йому суворості, недбало відповідаючи Лавріну, який домагався відвертості в розмові і спонукав до цього Людку. Лаврін не міг далі страждати невиказаним своїм гріхом, бо відчував його фізично як щось шершаве й колоче, що проймало його наскрізь, мов скалка, яку треба витягти зараз, коли хочеш жити далі. І разом з тим він боявся, що дівчина не схоче слухати його сповіді – навіщо їй чийсь гріх? Тим паче гріхи чужого хлопця, якого Людка вже змряла очима і байдуже перевела погляд в сторону острова, де рубали дерева, де вони скриплячи падали на землю, в воду – де кого заставляла смерть. Дівчині було не до їхньої смерті: вона виглядала свого Павлушка, який проте чомусь не поспішав зазнайомитися і її матір'ю, сказати при ній, що хоче женитися на її доньці.

Сповідь, певне, так би й не відбулася, якби не Людчина сміливість. Вона не потурає на те, що бачиться з людиною вперше в житті, каже просто в вічі:

– Не силкуйся переказувати свою біографію: відомо, що ти Лаврін з Мокловодів, – негостинно стригонула Людка, – і не крути... Чесно казатимеш – слухатиму... Гріхів у кожного вистачає, але твій... Твого, Лавріне, ми не знаємо, – спохватилась далі і ніби злагідніла всім видом.

Почувши слово «Лаврін», хлопець здригнувся: так його давно не називали. На чужині кликали Карлом, а найшвидше Німальсом, і він почав ніби забувати своє українське ймення. Тепер воно випадковою луною обізвалося аж з далекого дитинства...

– Я тільки знаю, що ти син... фашиста... Ні, не фашиста, – зробила Людка довгу паузу. – Вчинки фашиста якось та можна пояснити... А твій батько... він не бив і не вішав, і не розстрілював, як вони. Він мало кому й показувався на очі, зраджував нишком, аж ніби соромився свого запроданства, зрадництва, своєї нищої підлості...

– За віщо ти так мене, за віщо? Що я тобі зробив?.. Подивись на мене, дівчино, – попросив Лаврін з ледь відчутною настійливістю. – Подивись. Ні, ти глянь, будь ласка, не відвертайся. Куди ж мені йти далі? До кого руки здійсмати? Прошу тебе як рідну, як свою: поглянь на мене і скажи: схожий я на ворога? Бог з тобою, дівчино, невже ти така несправедлива й жорстока? Ну кажи: схожий? Осліпи мене тут, на місці, випечи залізом мої очі, коли я відверну їх, заприсягаючись своєю незрадою, своєю смертельною тугою за рідним...

– Може, мені ще й повинитись перед тобою? Звиняйте, мовляв, гер Німальс-молодший: образила закордонні почуття. Чи чого ти хочеш?

– Не треба винитись. Я сам стану перед тобою на коліна, тільки не говори зі мною так. Не треба так, ну не треба. Подивись на мене найпильніше, ну подивись... Боже, боже!.. Хто ж на мене поклав таку вину, надовічно поклеймив нею? Хіба тільки батько?.. Я клянусь батька, але в прокльонах не тоне вина, не щезають жалі... Щораз зоставався чужий між чужими, тепер

залишаюсь чужий між своїми... Невже ти не бачиш, дівчино? Я не вчився жити по-їхньому, хоч і не завжди був обачним і не від усього міг відкараскатись... Невже ти не бачиш? Невже ти не хочеш побачити?..

І не зводячи очей з Людки, Лаврін стиснувся в плечах, згорбатів і, прикусивши губи, від чого глибше запали бліді щоки, зарідав. Йому далі не вистачило сліз, ні тих звичайних почуттів, якими звик обходитись – для цього випадку їх було замало. Його вдавили жалі до краю, з усіх чотирьох сторін. Йому немає місця на білім світі. Від нього всі цураються. А за віщо? Хіба він сам на себе наслав війну?..

– Ти не дуже бери все моє в голову, – зніяковіла, буркнула розгублено. – Я ж тебе не виную. Сказала, що думала, що на ум прийшло... – А вже згодом додала, оправдовуючись: – І Данило тобі не змовче. Переказував, що хоче побалакатись, як тільки повернеться з Полтави, з інституту. Він заочник, заборгував якогось там заліка... Перед екзаменами мусить розрахуватись... Трудиться хлопець на три тяги: і в колгоспі, і вдома, ще й у науці.

Обоє надовго замовкли. Лаврін заспокоївся – треба було привести почуття в порядок, налаштувати душу на один лад і повести розмову так, як задумано. Та Людка, нічого не сказавши, мовчки пішла від нього і за хвилину стояла вже на бугрику. Виглядала Павлушка, женихайла, який, видно, забув і думати про обіцяне.

Стояла глуха, суцільна тиша: не сплескувала вода в березі, не доносилося уже звичне дзижчання бензопилок з Качали, мовчала трава – змикались пасма повзучого долинами туману, заповнюючи і острови, і плавлі противною сирістю. Людка старалась не дивитись туди, де стояв Лаврін. В ній і досі звучав його дивний голос, який часто ламався десь у глибині душі – був то чужим, то блаґеньким до плачу. І Людку то відвертало від нього, то ставало жалко його безвиході. Вона раптом, на якусь мить ввійшла в становище Лавріна і... вжахнулася: з нею могло б статися щось подібне, адже вони з ним – ровесники. Вона, отже, також могла опинитись на чужині – страшно й подумати, що там можна робити, як жити. Як би змагалася з усім

потойбічним світом, де, кажуть, і сонця менше, ніж дома, і рідного слова не почувеш, і хати не білі, і звичаї не такі – ні, ні, тричі ні! Не навчилася б жити по-їхньому, хоч би й до смерті. А він-то, певне, скільки натерпівся. Людці ще раз стало жалко Лавріна, таке хоч вертайсь винитися – бач, яке людське серце, яке наше слов'янське серце... Вони йшли, щоб знищити, а ми... Вони, фашисти, але не Лаврін? Навіщо тоді хлопця відхиляти? Правда, ніхто його не відхиляє. І може, ще визнають за свого... Подав же до Києва об тім просьбу... І Людці подумалось, що коли й справді Лаврін стане знов мокловодівським, вона не проти з ним подружитись – у балачках нема нічого глупого, і щось надто добре вчула вона в цьому хлопцеві. Якись промінці з його очей – гострих, глибоко запалих, червоних од сліз очей дістались у її душу і освітили той закуток, де було до цього сутінково. Тю, що подумала!.. А Павлушка не чуть і не видно. Сорому скільки, як не з'явиться: весь куток знає, мати вечерю зготувала...

З-за острова покотило туманом, почулось неблаговісне завивання – прощався з лігвом, з Качалою, ще один вовчисько. За мить виття сплигло, і десь там же обіззався мотор. Але то не був човен Васька-електрика, сина дядька Веремія, з яким мав приїхати Павлушко. То вже завели на острові похідного дизеля, що гнав електрику, бо між деревами починало сутеніти. Тепер на всю ніч стала видною Качала, освітлений зелений простір, луки біля неї, і весь Баглаївський куток, що висівся на піщаних буртах, огородами вниз, до поріччя.

Людка витерпіла небагато: тільки до присмерку. Поки не стало надії діждатися свого Павлушка, розвідного шофера. Поки раптом, сама собою присоромлена, не спіймала себе на тому, що весь цей час їй більше кортіло підійти до ображеного Лавріна, ніж дочекатись Павлушка. Послухати балачку того закордонного хлопця, а то й запросити на вечерю – як там і що не було, а це його родинна оселя, рідна біла хата. І образ найсвятішого – думка про свою батьківщину, починається і в неї, і в нього, і, мабуть, у кожної людини з тієї хати, з тих чотирьох стін, де вперше окликнувся луною

твій голос. Тож і Лаврін, прагнучи рідного, привидів передусім свою рідну хату і найперше прийшов до неї, до свого початку, до своєї пуповини. Людка тепер жалкувала сама на себе, що з таким серцем накинулась на людину, накривала мокрим рядном того, кого бачить уперше в житті, кого зовсім не знає. А все те, що про нього й знає, почуте від людей п'яте через десяте. Виходить, що вона злиться на нього не за те, що він «син німецького полигача», а через те, що з'явився до своєї рідної хати, яку конфісковано, і ось уже від самого кінця війни у ній живуть вони з матір'ю, тогобіцькі біженці з-під Чигрина, колись односельці з мокловодівським бригадиром Прокопом Лядовським. Але ж Німальс-молодший і словом не обмовився про хату. Значить, прийшов до неї без наміру заявляти своє право, відбирати її, виселяти їх з матір'ю чи заздритись на гроші, належні за неї згідно акта переселення – така та всяка подібна всячина плуталася в Людчиній голові і своєю логікою сердила її, нездержливу хуторянку. Образивши Лавріна «сином фашиста», вона, можна припустити, розписалась під таким звинуваченням за весь хутір – весь, мовляв, хутір так вважає і готовий цим йому дорікнути, приклеївши сюди ще й Данила. Насправді це лиш її слова, сказані під гарячу руку, помста не за адресою, її малось кинути безсовісному Павлушкові, котрий, схоже, просто піддурив її, нерозторопну, а сам вернувся до сім'ї або повівся шукати багатші прийоми. Тепер Лаврін поклав гнів на неї за дурний язик і з усіма буде добрий, а з нею... як і вона з ним.

Заморочилась Людка, заплуталась в думках, ніякої ради не дасть їм. І знову сердиться сама на себе: наробить шкоди язиком, а тоді... Та ще й занудилась тим довгим чеканням. Всі жданики поїла, а Павлушка не чує і не видно. Як у воду впав. І вона йде до Лавріна, мовби той розбалакає, переінакшить на душі.

За півгодини Людка почула і про дідуся Петера, і про Безвухого, і про страшну долю української дівчини Софи. На блідому, безкровному лиці Лавріна вона не помічала ні зла, ні образи, і це її трохи заспокоїло, навіть обрадувало. Хлопець більше не оспорював її докорів. Навпаки. Слухав її

мову, ніби милувався нею, спокійно дивлячись у Людчині світлосірі очі. Крізь його тихий голос та обачне поведження часом прохоплювались якісь великодушні нахили і, ніби боялися бути ображеними, хутко зникали, ховались, тонули в голосі, в його інтонаціях, що мінялися по кілька разів у одній фразі. За кожним разом Лаврін ставав то таким, то іншим. То своїм, мокловодівським, то потойбічним, закордонним. В останній подобі він як ніби втрачав від себе щось найголовніше, найчутливіше і починав користуватися не своїми й словами, не своєю й посмішкою. Навіть не своїм і сумлінням власним, а якимсь іншим, підходящим і для друзів, і для недругів. Це дивувало й насторожувало Людку, бо вона так не вміє, бо це дає привід думати, що Лаврін нещирий і тому робиться на нього підозріло, його треба остерігатися: з чимсь ховається від людей, а може, так воно й треба поїхньому, по-закордонному... А коли вже на людину виникає запідозра, від неї сяк-так не відчепишся. Вона забирає всю владу над людиною. Та й запідозрений вчиняє вже буцімто не так, як до цього, а якимось невпевнено втрачає рішучість і цим підсилює підозру сам на себе... Попробуй тепер, коли ти вже на підозрі, та врятуватись від інтриг, від підшептів з усіх чотирьох боків. Тут надійсь на власні сили та на терпіння, якщо їх вистачить... щоб позбавитись такої темної вини, як оце, приміром, у Лавріна – вини, яка і є, і буцімто й немає, але про яку в селі так багато говорено-переговорено. Тож попробуй собі вгадати, де тут бік праведний, а де грішний. Людка хоче скеруватись власним розумом. Бо на те він кожному й наданий, щоб ним щось та вирішувати.

Молодий Німальс тим часом дивиться задумливо кудись і буцімто нікуди. Згодом несмілко обзивається до Людки, каже, як йому гарно тут, біля Сули, як він боявся, що, приїхавши в Мокловоди, з ним не захочуть навіть розмовляти, не те, щоб упустити в хату, дати постіль і щоранку здоровкатись. Людка слухає і не слухає. Крадькома зиркає на той поворот, з-за якого мав би вже впливти моторний човен. За кожним зирком вона помітно світліє на лиці і вже вловимо для ока, як посміхається, ніби вдоволена з того, що

ніякого човна не чути й не видно. Несподівано сама запрошується вислухати Лаврінову вину («Адже ти, Лавріне, зголоднів і повечеряєш зі мною?»). Щоб потім скласти тому «найбільшому гріхові» ціну і відтак – стояти за Лавріна чи геть зневажити сина «німецького полигача», як кажуть всі чисто на старого Німальса. Людка стоїть, усе-таки, на тому, що люди всьому знають ціну. Від них ні з чим не сховаєшся – від людей. Лаврінові ховатися тим паче далі нікуди. Сам прийшов і складає себе на їхній, на людський вівтар. Лаврінові настала така година, що глузд далі жити може повернути йому лише сповідь перед *своїми* людьми, лиш милосердя рідної землі.

Випадком угадавши бажання Лавріна чи на угоду своїй зухвалості, Людка вирішила: нехай їхня розмова буде не в хаті, а тут, над Сулою, на очах цікавих, якщо такі знайдуться. Вона сама їх нагукає бачити її з Лавріном, навіть слухати їхні речі, аби показатись непідлеглою. Нехай завтра всім хутором зумляються, наговорюють скільки хочуть на її голову. Нехай дочувається навіть Павлушко-дурисвіт, а вона мило стоятиме поруч з ним і залюбки слухатиме сповідь то й сповідь, а то й любовні його пригоди – ніхто не посміє втяти її бажань. Кому яке діло, що стоятиме вона не з тим, з ким малося стояти, а з мокловодівським парубком, нехай хоч і сином таємного чи якогось там іншого пранцюватого поліцая – на кому і як би не зігнати, але зігнати зло й гіркоту від Павлушкового обману. Ще з перших їхніх, удвох проведених хвилин, дівчина чомусь нітрохи не засумнівалася в щирості Лаврінової мови, його признань про своє блукацьке життя, поневіряння. Навпаки, вона все вірить йому, як собі. І тепер здається, що цей «бідний хлопець» (так вона його називає сама собі) – що цей «бідний хлопець» кожним своїм поглядом на чисту воду Сули, на неї, на оце мокловодівське вечоріння заприсягається в тому. І все ним бачене як мовби вигоює і тугу, і печаль, і страждання з його очей, щомиті наvertsає хлопця на наше, на мокловодівське.

Лаврін дуже вразився прихильністю Людки. Він аж перемигнувся на лиці: бліда безкровна шкіра на щоках зашарілась, ніби освітилася спіднизу

тліючим вогнем. Очі горіли, мов дві воскові свічки. Він зовсім розгубився, не знав, що перше казати, як дивитися. Йому надто кортіло невідривно дивитися дівчині в очі, але боявся, бо це буде схоже на залицяння. І водночас поводився так, що Людка сама все частіше звертала на нього увагу. Він ще їй ні разу не сказав, що вона гарна, гожа своїми дівочими повадками, що в неї стрункі, дебели ноги, а станом вона краща за всіх, кого він бачив там, на чужині, – ні, Лаврін цього їй не скаже. Але потайки буде милуватися її вродою, тим невиразним, що розбудилося в ньому і то солодко, то гірко струмить у його жилах. Лаврін не скаже Людці нічогісінько такого, бо, якщо по правді, здалась вона йому непривабливою, навіть негарною до того моменту, доки посміхнулася. На лиці вона була вся в ластовинні, яке не ховалось і влітку, і коли посміхнулась до нього, кожна веснянка засвічувалась руденькою зірочкою. Не з цього він хотів початися для неї. І все ж Лаврін, очевидно, не вберігся, глянув на Людку яким-небудь необережним поглядом, бо в її очах мелькнула раптом попередня недовірливість чи, може, й застережлива зневага.

– Лаврін, Карл Німальс, емігрант... Жив колись у Мокловодах, – поспішив промимрити, мов пробачався, молодий чоловік, ледь поклонившись, щоб сказати цим свою люб'язність і запобігти будь-якій прихильності.

– Не пам'ятаю, не пам'ятаю, пане Німальсе, – з нарочитою чіткістю промовила Людка, як і до цього, не відводячи очей від його обличчя.

– Так от я приїхав з доброго дозволу... Приїхав, щоб зігріти... щоб зігріти схололу душу і... поновити... втрачене, ще не зовсім втрачене сумління... з вашого дозволу, добра дівчино... «Певне, цього й не треба було казати їй... цій дитині-дівчині з дивакуватим поглядом», – сполохливо подумав з неприємним почуттям Лаврін.

Дівчина помовчала, ніби роздумуючи, що відповідати. Потім відступила вбік і, показуючи на двері хати, вимовила, пропускаючи гостя вперед:

– Заходьте, коли таке діло. Прошу. Зігрієте свою схололу душу... Мати добрі борщі варить... І гарячі, – додала цілком серйозно, без насмішки. І тут же перейшовши на «ти», нагадала спохоплено: – Ми ж, здається, домовлялись говорити надворі, чи не так? Тож будьмо послідовними.

Спантеличений хлопець вже давно почав розповідати їй про себе, про свої блукання, а Людка все лукавила, ніби вивіряла його щирість. Проте в його речах їй ні разу не почулося ні хитрощів, ні плутні, ані крутійства. Він не просто переказував, що з ним прилучалося після того, як улітку сорок п'ятого втік з табору трудової еміграції і опинився з доброзичливої направи дідуся Петера в таборі російських цивільних полонених, або репатріантів. Кожне його слово ніби плакало, випрошувало зглянутись, благаючи милосердя. І це спочатку смішило, просто насторожувало Людку – так уже він картав себе, топтався по власній гідності, що іноді ставав схожим на ловкого лицеміра, якого доля лише на деякий час поставила на коліна, але в якому залишилось якесь притаєне підпілля. Та чим далі говорив Лаврін про своє торгуванням «батьковим золотом», про пухлі свої ноги з голоду, про те, як нещадно били вуличні хлопці його за те, що одного разу заступився за такого, як сам, про підступне фотографування в кімнаті Безвухого, про бійку на ножах («Про це я розкажу не сьогодні») – Людку не раз брала жалість за серце, хоч вона цього й не видавала навіть у момент, коли в самого розповідача зрадливо тремтів голос і сльози наvertsалися на очі.

– Так, все це було простибі. Було – і загуло, як не було. І сліду в душі не стало. Згонить мене зо світу інше... Табір російських репатріантів стояв бараками в приліску над Рейном, над широкою річкою з чорною, масною водою, недалеко від Дюссельдорфа. На прохідній мене ніхто не зупинив, хоч там і стояли вартові, два негри в американській уніформі. Вірніше, не стояли, а обидва сиділи на землі, граючись у ножика, як те роблять наші сільські хлопці-пастухи. Збоку лежав один на двох автомат і розкрита коробка з галетами. Така вольниця в таборі вельми дивувала. Оглядаючись, як кажуть, на задні колеса, я з опаскою протовпився між людей до просторого майдану з

рудуватого каменю. Кругом стояли чоловіки, жінки, діти з речовими мішками, чемоданами, сундучками. Понад ними, по колу, помалу котилася відкрита легкова автомашина на зразок «бобика» з червоним прапирцем над радіатором. У ній, крім водія (теж негр), сиділо троє, видно, радянських, у шкіряних куртках і, як я тепер здогадуюсь, по черзі вигукували в рупори один і той же заклик різними голосами «Родина ждет вас в об'яття!..» «Родина ждет вас в об'яття!..» «Родина ждет вас в об'яття!..»

– Трохи збоку цієї агітації інші троє, в цивільному, шикували репатрійованих в ряди, рахували на штуки і, підбадьорюючи «давай, давай, давай!», вели їх поміж поставленими коридором так званими прощальними столами, на яких лежали в розцяцькованих паперових обгортках та баночках різні харчі, а також куриво, всякі подарункові дрібнички, аж до інших, протилежних воріт, вздовж і впоперек обплетених колючим дротом. За ворітьми довгим обозом стояли криті брезентом трьохосьові військові грузовики – табір вивозили. Я зрадів, аж засміявся вголос, що так мені вдалося, негадано повезло. Чимдуж попрошкував і собі до воріт. Але якісь двоє рішуче перепинили мене і відчутним штурханом показали, куди маю вертатися – щоб іншим не давав дурного призову лізти поза чергою. Я не образився і далеко не одходив од воріт. З кожною відрахованою партією людей норувив і собі проникнути, потрасти, як здавалося, на волю, на потойбік дроту – до тих критих військових трьохосьових грузовиків, що стояли один за одним валкою, і в кожному, в кабіні, по два чорні, як вугілля, негри-шофери. Але за кожним разом був гнаний знову й знов. Занатурився не піддатись, не відходити, бо до плачу не терпілося: швидше, швидше!.. Хоч крок, але звідси!.. Серце зачуло повторюване многотисячним майданом слово «додому», врпілося в нього і нічого іншого не хотіло чути.

– Та, як кажуть, май терпіння – буде й спасіння. Надто швидким не слід ні в чому бути. Це я сам у житті запримітив. В таборі нашого брата назбиралося великі тисячі. І кожному терпець рветься. Мені-таки, зрештою, вдалося втиснутися в чергу «без черги», вже коли добре споночило і знову, ще раз

повезло. Решта, величезна решта, що товпилась за мною, так і залишилась ночувати в черзі, на майдані, просто неба, бо відрахована зі мною партія репатріантів була останньою, яку встигли відправити того дня. Це було, як сьогодні пам'ятаю, двадцятого червня сорок п'ятого року. Проходячи поміж так званими прощальними столами, я набрав собі навмання всякої всячини скільки зміг набрати в голі руки, не рахуючи блискучих коробок з сигаретами – їх я напхав до кишень, скільки влазило: за куриво тоді в таборах Європи можна було виміняти все, що твоя душа забажає. А паче всього – хліба. Відтоді, від табірних голодних поневірянь, хліб став для мене святішим всіх святих, вождів і президентів разом узятих.

– Ми їхали довго, страшенно довго: цілу ніч і ще півдня. В брезентовій халабуді духота й тісно. Тхнуло гумою і потом. А найгірше, що було поночі. В дорозі я нічого не бачив ні вночі, ні вдень, хоч і не заснув ні на волосину. До впаду вимучився хаосом думок та лякаючими передчуттями. Якась молода жінка з двома дітьми (немовля на руках, а старшенький спить, вткнувшись голівкою матері в пелену), коли вже розвиднилось, вивільнила з-під харчів свій рогожовий кошик (де він тільки в неї берігся – такий ще не стріпаний) і сама поклала в нього мої пожитки. Поклавши до всього того скибку хліба, подала мені, застерігаючи, щоб ніде не забував або хто не вкрав, бо ти он який худючий, хоч крізь тин тягни, а не їси нічого, скільки я бачу. Треба їсти синок, інакше не виростеш великим. Отаким і будеш лопуцьком.

– Мені було не до їжі – конали лякливі думки та незбагненні передчуття. Я карався не стільки реальністю свого безвихідного становища (людина до всього звикає), незрозумілістю речей і подій, які оточили мене, загнали в глухий кут і тепер лише милостиво чигають, коли я сам собою захлинуся, скільки мучився безплідністю своїх наївних дитячих митарств і усвідомленням того, що я не вдома, не на батьківщині. Що життя моє котиться кудись не туди, а я не можу його ні зупинити, ні скерувати – страшне діло – усвідомлене безсилля!.. Життя заволоділо мною (не я ним) і

жене поперед себе, як заблуклу вівцю, котра нема-нема та й оглянеться, та й скікне вліво чи вправо, намагаючись уникнути спрямовуючої лозини пастуха – страшне діло отак животіти! Життя твого, значить, не було й нема. Воно втонуло в морі злих дрібниць. І кожна суперечить, і кожна не відповідає твоїй душі, твоїм зусиллям, захаращує тобі шлях – страшне діло отак бути, дівчино!.. Бути всіхнім і нічийним, Людо...

– Віджив, мабуть, за всіх людей, бодай не жилося.

– Може, досить на сьогодні? В тебе все обличчя змокріло від поту.

– Однак я ще не сказав про свій найбільший гріх.

– Іншим разом... Груді в тебе слабі, Лавріне.

– Їх вилікують Мокловоди. А інших разів лишилось для мене тільки сім.

Навіть менше. П'ятого дня до мене заїде той німець... Чорною лискучою машиною.

– Зовсім слабі, Лавріне, аж запали – твої груди.

– Не вигадуй, Людо. Вони, як дзвін. Я вірю в рідну землю, в зцілительку, як набожні люди вірять в чудеса... Хочеш? Заспіваю тобі нашої «Гуде вітер вельми в полі...», і ти побачиш, що груди мої справні.

– Ти молодець, що не падаєш духом. Але є речі, яких не хотілося б нікому знати. Наприклад, хвороби чи своєї старості...

– Тобі рано про це думати, Людо. Ти ще зовсім молода... Тільки-но розквітла дитина, А я...

– Не треба ні про хворобу, ні про старість, прошу. В тебе груди, як дзвін. Випий молока – свіже-свіжісіньке, з наших трав! – і, якщо хоч, розкажуй далі.

– Спасибі, Людо.

Лаврін аж сіпнувся з невідомої йому самому радості, хотілося пригорнути Люду, розквітлу дитину, але стримався, лиш погладив своє русяве волосся, зачесане набік. Дівчина стояла мовчки, ледь схиливши голову, наче та наречена під батьківським благословенням – щаслива й засмучена – це йому й заціпило сказати Люді солодку свою мрію пригорнутися до неї, стрункої, молоденької, залитися слізьми покори, шанобливої підлеглості, як

те роблять винні діти перед матір'ю. Та гіркі мислі женуть його від неї, повертають у минуле. Не дають спевнити солодкого бажання, спечалюють серце.

– Ти слухаєш, Людо?.. Рідна земля все життя утримує над людиною необмежену, абсолютну владу. Куди не живи, а пам'ять щоденно повертається в те гніздо, в якому народилась. Все життя (наприклад, моє) крутиться навколо дому, навколо рідних Мокловодів. І виходить, як то кажуть греки, парадокс: чим більше випадає на мою долю страждань, тим більшою стає любов до рідного. Буцімто лиш воно – рідне, своє – полегшить страждання. І ніхто більше в світі. Рідна земля пожаліє якщо не мене, Людо, то любов мою до неї... І простить, якщо грішний...

– Я не кидався тієї молодій жінки з двома дітьми, ходив за нею, як нитка за голкою, то се, то те допомагаючи, бо сам боявся, що зі мною ось-ось лучиться якась проява: або хтось раптом не пустить мене додому, або відстану від своїх, з якими їхав у машині, загублюся в натовпі інших репатріантів, а ті не візьмуть в свою сотню, щоб потім перейти на той бік, через Ельбу, де понад берегом стоять уже наші, радянські прикордонники, молоді хлопці в зелених погонах. Перед тим, як повести людей на той бік, чужі солдати в крилатих касках шикують нас по двадцять п'ять четвірок шеренгою і супроводжують до середини нового дерев'яного мосту, що перетнув широчінь Ельби трохи нижче від старого, певне, підірваного втеклими фашистами.

– На посмугованій, як дорожній перехід, нейтральній середині мосту нас зупинили. Всі стояли перед невидимим бар'єром, якраз на межі двох світів. Стояли напружено й мовчки, як понімілі – не то зі страху, не то з якогось інтуїтивного сорому чи зниковіння перед іншим світом. Офіцер не в зелених погонах з червоною зірочкою на кашкеті рахував людей мовчки, самими очима, чіпкими, пронизливими, ледь ворущачи губами. Я чомусь не міг дивитися йому в вічі, як це робили інші, і щойно він помітив мою похнюпленість, зупинився біля мене, крайнього в шерензі. Лагідно взяв

рукою за підборіддя і сказав щось, мабуть, підбадьорливе, бо усміхнено. Що саме, я так і не розчув толком, бо на тому кінці мосту, якраз на крутому завороті дороги, куди нам треба було йти, вже лунала зустрічна мелодія духового солдатського оркестру на зразок, як мені вчувалося, відомої підсмішливої пісеньки «Чижик-пижик, где ты был...», і це дужче мене сконфузило, ніж офіцерові очі, які буцімто з першого разу побачили в мені... батькову провину і сказали щось провісне. Пригнітили мене тим нагадуванням.

– Та цим небажаним чуттям я не переймався: мало що могло здатися сконфуженій людині, якій всього п'ятнадцять років!

– Щойно ми, перелічені, рушили крокувати під ритми оркестру до крутого завороту, як на мосту сполошилися. Закрутилась спочатку незрозуміла метушня, а далі справжня веремія. В шерензі зі мною не стало молодій жінки, якої я не кидався і вже впросився триматись поруч аж до самого Києва – там вона обіцяла дістати квиток на полтавський поїзд, бо сама до Німеччини працювала на залізниці в ремонті, десь на окраїні міста і, отже, запросто могла це зробити через тамтешніх своїх родичів або знайомих, якщо вони живі-здорові, і не треба, мовляв, тобі западати чиєїсь іншої ласки.

– Ніхто, кажу, не встиг що-небудь збагнути в тій причині, як жінка з немовлям, моя в шерензі поплічниця, безтямно простогнала єдине слово: «Господи!..» і з усієї сили кинулась пріч від мене. Ще не бігла з нейтральної зони, а вже кинула чи впустила дитя додолю й чимдуж налягла на ноги, лунко вибиваючи колодками, мов праниками, об дерев'яний настил мосту. За нею, плачучи, пустився, зляканий, більшенький. Услід хлоп'яті тут же покотився розпачливий чоловічий гук: «Колю-юня!.. Колю!.. Не тікай, синочок!.. Це ж я... твій тато!.. Ось я, Колю-юню! Я осісь-о, вертайся!.. Це ж твій тато, не бійся!..» – біг по мосту з благальним криком один з оркестрантів. Тим часом утікачка вже лежала загубленим снопом в тому кінці мосту і більше не схоплювалась, не підводилась. Її хутко понесли не носилках чужі солдати.

Розгублене хлоп'я закричало в сум'ятті несамовито, не своїм голосом і було кинулось до нас. Потім назад, до матері. Знову до нас...

– Оркестрант-батько пробіг аж до задніх у сотні, яка ще не встигла вийти з нейтральної зони, а далі бігти не наважився, лише продовжував безперестану гукати: «Колю!.. Я осісьо-о!..»

– Хлопчик з усього свого прожогу мчав до батька. Він поминув лежаче немовля, що репетувало, аж заходилося, аж синіло, волаючи до неба, до матері, до людей, але все кругом мовчало. По обидва боки від нього стояли прибігли, явно збентежені чужі і наші солдати, певне прикордонники, але до дитини ніхто не обзивався, не підходив – воно так і лежало, пручалося дрібними ногами, тоненькими тремтячими ручками – лежало на нейтральній лінії!.. Воно було не його, не оркестрантове, і, мабуть, уже й не її – нічиє. Колю взяв батько за руку і повів за собою – на цьому й кінчилась одна з людських трагедій, спричинювана війною...

Люда не швидко переймалася чутим від Лавріна – поволі й непомітно входила в той незнаний, страшний своєю чужиною світ жалю і страждань. Спогад і дійсність не змикались в її чуттях, а жили порізно. Вона що далі, то все більше розгублювалась, двоїлась тривогою перед вибором: бути собі байдужою, як була, як є, чи прихилитись до Лавріна, співчувати його розбитій долі – люди завжди лякаються перед вибором, боячись помилитися: неперезите, невістраждане здається їм лицемірним – може, й правильно, може, навіть добре, що саме так здається Людї. Все це належало до її невисловлених думок, неслухняних, невпорядкованих думок, які лиш пригнічували і дратували, хоч вона й не піддавалася такому стану душі, супротивилась йому, сперечалася з ним, шукаючи якомога точніших оцінок, суджень, – не хотілось казати зопалу, образливо, бути занадто односторонньою з людьми. Навіть тоді, коли за нею числиться якась провина. Коли вона шукає не допомоги, не помочі, а якоїсь співчутливої зачіпки до цього. Як Лаврін, у якого не стало нічого, окрім власної волі і думки. Все ним розказуване ще не перероблене мізками, а бродить десь у

почуттях, тому часом неймовірно, йде нібито від лукавого, а то й зовсім знаходиться за межами її збагнення. Незаперечно лиш одне: вона на переході до якогось нового, зовсім іншого стану стосунків з цим своїм і не своїм, до краю змученим і хворим на позір, але симпатичним хлопцем. Він, як на те пішло, вартий уважливої прихильності вже тим, що виявляє бодай позірну, але силу розуму і вплив на ближнього. Зрештою, хіба й вона не гожа, щоб до неї прихилилось парубоче серце. А з іншого боку – навпаки. Один лиш натяк на любовний зв'язок з чужою, закордонною людиною може накликати балачок на весь хутір: з якої це речі, з якого це дива? Не інакше, як підманив за якусь вигоду. А переспілій дівці якраз того й треба. Тим паче сам бригадир (він тепер і сільрада, й парторганізація – і родини, і хрестини, і померлини) – сам Прокіп Лядовський розповідав (Христя Плютиха чула власними вухами і мовби ненароком похвалилась під строгим секретом кривій Марфі), що в сільраду прийшов на Лавріна Німенка якийсь застерігаючий папір. І фотокарточка з Лавріна. Чужий на ньому військовий не то піджак, не то кашкет. «Так що за ним тягнеться наше слідство. Де б не ступнув, щоб не сказав, а їм усе відомо. Як по закону, то Німенко не сміє навіть появлятися в Мокловодах, не то загравати з хутірськими дівчатами...»

Святе діло не розділяти думку «попередніх товаришів», а мати свою власну. Якомога більше довіряти самому собі й вірити. Отож, нехай охочі балакають. Лаврін – це її особиста зацікавленість. Отак оборонливо розмірковуючи, вона не поспішала йти від нього і тоді, коли сонце вже злягло на лінію горизонту і ось-ось заховається за нею.

Поміж ними справді не виникало ніяких емоцій. Обоє уважливі, підкреслено ввічливі та й годі. В голосах не вчувається теплих любовних підголосків.

У паузах розмови Лаврін уже не раз ловив себе на якійсь примхливій нехиті сповідатися перед цією не зовсім дотепною, але самовпевненою дівчиною, признаватися в тому, що на четвертий день після подій, які сталися на мосту через Ельбу, він ганебно втік з табору вже радянських

підданих – навіщо їй знати, що на цей шлях навела його диявольська сила, якої він був замалий здолати і яка зветься Страхом. Перед цим, правда, були ще три доби терзань і безсоння, сімдесят дві години боязні й страху за виклики до особливого відділу, де щоразу він мав відповідати на одні й ті ж самі запитання-стереотипи: коли потрапив до Німеччини, добровільно чи по неволі, за яких обставин, з ким і де був, що робив, хто і де твій батько, мати, чи є брати й сестри, куди бажаєш повертатися – докладна й точна адреса. На одні запитання Лаврін відповідав щиро, на інші – вигадував, як умів, треті замовчував, прикривав їх щедрими дитячими сльозами. Знайомий офіцер, який лічив їхню сотню на мосту, брав лагідно його за бороду, підводив голову, щоб бачити хлопцеві очі і говорив щось заспокійливе чи докоряв «парубкові» за сльози, які лились від цього ще рясніше.

Коли його покликали втретє, він не пішов до того одноповерхового будинку з плоским (на диво всій гостроверхій похмурій готиці) дахом, де знаходилась служба того самого офіцера, який перший приймав «на кількість» репатріантів на мосту. Таке часте допитування Лаврінові видалось підозрілим, а то й образливим для його уродженої делікатності чи вразливої гідності. А паче всього іншого – злякався ще однієї, вирішальної, сказати б, зустрічі з очима офіцера, з їхньою манерою дивитися. Вони з першого разу (ще на мосту) набачили в ньому... батькову провину і тепер доскіпуються, яка вона. Більше обманювати Лаврін не міг. А за правду... за правду, скоріше всього, його просто не пустять додому. А якщо й пустять в Союз, то не в Мокловоди... Отже, зникає всяка надія хоч колись побачити рідний край. А без надії люди не живуть. Лиш нею, примарливою, тримаються на світі люди. Страх і розпач примусили негайно шукати вихід. Найпершим спрацював механізм інстинкту самозабезпечення. Напевне... Тепер уже трудно відновити почуття, їх послідовність, взаємозв'язок. Відтінки подій (та й самі події!) того моменту переважно повмирили; все робив тоді, як на мертвого сорочку, – поспішливо, гарячково. («Поспішливих чорт хапає. Гарячкових не минає».) Лишилося тільки їхні образи. Одного разу ніби чіткі й виразні,

іншого – розмиті до невпізнання. Запам'ятався той день тільки як день найбільшого страху. «Навіщо люди лякають людей?» «А щоб не було неляканих».

«Я відмовляюся йти відповідати», – сказав Лаврін Німенко (він же Карл Німальс) і покрадьки пішов вивчати східне побережжя Ельби.

Він натрапив на ту дорогу, що вела на міст. Сьогодні там не передавали репатріантів, не зустрічав їх солдатський духовий оркестр. Понад дорогою валялися ящики з-під патронів, викинуте різне шмаття, гумові й дерев'яні колеса. Ніде не видно живої душі. Проти сонця на нетолоченій траві сушиться чиясь сорочка, солдатська гімнастерка, розіслана гудзиками догори. Вона, схоже, недавно викручена після прання. На грудях, біля верхньої накладної кишенки, кидаються в очі латочки матерії свіжого захисного кольору. На одній з них – наскрізна рвана дірочка: пробити кулею чи провірчена для ордена. Сорочка не нова, заношена до останнього, але, видно, з дебілої широкоплечої людини. Лаврін подумки приміряв її до батька. До батькових плечей, до його зросту. Явно завелика. Та й чи личила б Якову Німальсу солдатська гімнастерка захисного кольору? А чи батько служив у нашій армії?.. Такі речі синові б личило знати, а Лаврін не знав. З власником випраної гімнастерки порівня хіба дядько Прокіп Лядовський або Штепура, «келебердянська верства». По ширині – від рубця до рубця доброго півсажня – ще б підійшла на Федора Лук'яновича, на Данилкового батька. Але той на голову нижчий за Прокопа... Батько Якоб Німальс, мабуть, від роду недолюблює нашої солдатської одежі. Тоді, на острові, в Качалі, він виривав з довгих рук Санька Машталіра... чоботи. Хромові чоботи, щойно стягнуті з мертвого нашого солдата. Був то, мабуть, не солдат, а збитий над Дніпром льотчик, бо хуторяни називали і пам'ятали його як політрука, що впав з неба. Тодішній лісник Якоб Німальс натрапили на нього з Саньком Машталіром, коли поранений льотчик помирав, а з-за Дніпра гнали гоном худоби, їхали підводами і йшли пішки біженці: ось-ось і тут заявляться фашисти. Вмираючий просив поховати, і Якоб з Машталіром стояли збоку і

ждали смерті політрука-льотчика. Стояли, диміли цигарками і не чули його благань...

Поховати було не штука: по всьому острові Качалі, надто понад берегом, нари́то окопів, кулеметних гнізд, снайперських точок, критих і некритих землянок, бліндажів, глибоких протитанкових ровів, що в них можна було сховати увесь хутір з людьми, з худобою, з хатами. Мертвого, як мовиться, не підведеш, йому тепер одна дорога, але... чоботи! З казенного хрону чоботи! Їм зносу не буде! Таких на хуторі ніхто не мав, не бачив. «Будуть синові Йосипові». «Будуть сину, як підросте, Лавріну». Таке добро не гріх тягти навіть з мертвого. Навіщо вони йому там здалися? Зогниють та й тільки. А коли їх не одному, а двом хочеться? Тоді хто кого, давай потягаємось. Коли й так твоя не бере, смальни супротивника в морду, надавай йому духопеликів – за чоботи з казенного хрону варто!.. Христя Плютиха нагодилася на ту вовчу дільбу якраз у момент розв'язки: Німальсь, потерпілий, з роз'юшеними губами ховав чоботи собі під накидку, а переможець Машталір, пристрашений лісником: «Так і знай: не получиш у мене більше й палички!», обрушуючи ногами окопчик, завалював нічим не прикрите тіло загиблого...

Біля випраної гімнастери, що ловко зависла на нетолоченій траві, стояли солдатські черевики, важкі, великі і теж помиті всередині, певне, від натоптів і поту. По ремінних шнурках можна було припустити думку, що їх носить людина селянська – любить вона все кріпке, надійне, щоб не було йому віку. Тут же розпластано лежали дві довгі, помірно широкі смуги цупкої чорної матерії – солдатські обмотки. Теж чисті і вже помітно протряхлі, бо лежали на ще вищій траві і їм спіднизу гарно підвівало – все помито, попрано, як після смертельно тяжкої роботи. Лаврін пройшов ще далі понад річкою і побачив у видолинку... прачку, могутнього, з трохи перекошеним правим плечем солдата в спідній сорочці з вирізом на грудях, у галіфе, босий. Він пас трьох сухорібних корів чорно-рябої породи і всмак нагуджував якусь знайому пісеньку. Лаврінові не стало сили терпіти, його тягло до цієї

незнайомої людини, як тягне дитину з чужих рук до маминих. Вона, як видно, добра, інакше не опікувалася охлялою скотиною. І, звичайно ж, привітає, нарадить, а то й погладить по голові, як батько з ласки своє рідне дитя – серцю до жаги забажалося ласки!..

«Ну, так. Підійти. А тоді? Що йому казати, пояснювати?»

Наступної хвилини Лаврін насторожився од такої думки і мовчки спустився до води.

Вода в річці стояла невисоко, заледве покривала тонким перебігом течії темно-сірі брили висаджених у повітря биків колись кам'яного мосту і була на вигляд каламутною, аж зблискували на ній сизо-рожеві плями розлитої нафти чи якогось іншого мастила. Вниз по течії, скільки можна було бачити русло, тяглися невисокі чагарі, схожі на мокловодівські шелюги, але не червонясто зелені, а блідо-жовті, як вимоклі. Вони густо перепліталися в'юнкими травами і таким чином ставали непролазними. Лаврін не поліз далі, хоч і хотів було. Зрадів довгоногому куликові, якого так давно не бачив, але той не дозволив собою насолоджуватись – стрімко пробігся по косі, свиснув, аж луною покотило, і полетів, напевне, до гнізда. По той бік, попід кручею, вже товсто лежали сутінки, перевиснувши аж до середини річки. Лавріна лякала сутінь, особливо та, що лежала на воді. Вона ніби змішувалася з холодною тривогою на душі, і від однієї думки, що треба пливати вночі, в суцільній темені й невідомості, клякло тіло. Ні разу не подумалось вертатися в табір. Чи це з дурної погорди, чи з нездоланного страху перед тією, батьковою провиною, про яку він обидва рази ні слова не сказав офіцерові. Він повернув од того місця, де чагарі стали непролазними. Повертаючись, оглядався більш, ніж треба для обачливого втікача, дививсь собі під ноги, ніби шукав загублене, а насправді хотів заспокоїтись, позбутися страху перед чорнотою води – не більше. Далі неї ні про що не думалось – чорнота води! Йдучи з тривалими зупинками, він пригадував, що треба бути обережним – неодмінно дивитися вниз, вишукувати очима підозрілі перетинки чи інші ознаки мінування, про можливість якого їх

попереджене ще першого дня після бані, коли всіх прибулих викупували, випарювали, навіщось потім важили з точністю до десятих кілограма. Ретельно оглядали, особливо жінок, на заразні хвороби, яких у Мокловодах і не чули. Венеричні хвороби серед жіноцтва таки траплялися і досить нерідко. Окрім цього, рилися (ні, не наші солдати – з репатріантів, запобіглих до негайного помилування: всі були лякані Сталіновими буцімто словами, яких проте ніхто не бачив писаними: в мене, мовляв, немає полонених, а є зрадники). Рилися в чемоданах, в торбах, у вугластих неоковирних сундучках (з такими колись ходили на солдатську дійсну службу), шукали «недозволених речей» – яких саме, ніхто толком не міг пояснити. «Недозволені речі» знаходились, і тоді безслідно зникали годинники (переважно так звана штамповка у футлярах), фотоапарати, костюми і всяке інше в такому дусі. Оскаржуватись ніхто не смів, не наважувався, але кожен затаїв зопалу в душу насторогу, непояснимий холодок під серцем – невже це називається зрадою, і батьківщина не жде ось таких «з-за мосту», з по той бік сонця, бодай не в обійми... Тепер це звучить наївно – розкидатися людьми! Можна розкидатися золотом, брильєнтами, грошима, совістю, але не людьми. Так було, так є. А в червні сорок п'ятого, на Магдебургському мосту, людей-невільників з потойбіччя, так званих репатріантів, яким, до речі, перед поверненням додому, на батьківщину, не один ловкач-капіталіст чи його слуга сулили рай земний: їдь у Бельгію, в Єгипет, Англія, в Америку, їдь, їдь, їдь!.. Будеш мати все, крім Сибіру(!). Ось фотографії моїх дочок, моїх синів, моїх магазинів, моїх ферм, моїх копалень, моїх фабрик, моїх, моїх, моїх... Твоя шия, моє ярмо – і будемо мати все, окрім Сибіру, – таких усе страшило. Того, хто там бував, чув *їхнє* спокусливе і *наше* лякливе («У нас все матимеш, окрім Сибіру!») – таких роздвоювала, відлякувала найдрібніша нетактовність, прихована лукавість чи насмішка.

В табір Лаврін повертатися не хотів: там його, напевне, вже розшукують днювальні по кімнаті, чергові по корпусу, табірна караульна служба. Точніше, то був не табір в загальноєвропейському тодішньому розумінні – з

колючим дротом навколо, з вишками, вченими собаками, з пропусками. То було колись німецько-гітлерівське військове поселення, учбовий танкодром чи щось подібне з постійним житлом, пакгаузами, ремонтними майстернями, підземними схованками. Тепер його не охороняли солдати, хоч масивні, ковані ворота були, як правило, закриті. Біля них тулились під пласким дахом вузенька прохідна, нею користувались піші. На ній завжди чергували по двоє репатріантів – їх до цього (до самоохорони) було зобов'язано з першого дня перебування, коли всіх прибулих розділили на певні кількісні табуни чи одиниці: молодих хлопців, які ще не служили в армії, організували в солдатські сотні. За табором вони щодня з ранку до вечора проходили курс молодого бійця. Старші чоловіки, жінки, діти і всі непридатні до військової служби вели кухню, підтримували на території санітарний стан, несли варту на прохідній – ні-ні, в табір нема вороття.

Таким чином Лаврін ознайомився з понадбережжям і міг піти туди, куди хотів: ніхто його ніде не зупиняв, як ніби й не було прикордонної варті. Він попростував до дерев'яного мосту і вирішив під ним переночувати, щоб пуститися вплав, коли зовсім посутеніє. Просидів недовго. Заспокоївся. Аж ніби полегшало на душі: не доведеться викручуватись за батька, брехати чоловікові, який би знімав з нього допит.

На небі засвітилася зірки, коли він, обережно промацуючи босими підощвами мулисте дно, брів і брів за течією, поки наважився пуститись берега. Поплив собі на чотири вітри, а на п'ятий шум...

Більше вони з Людою не розмовляли того вечора. Але з того, як його потім частували в присінцях, як приймала гостинно крива Марфа, як слали йому спати на нарах, вимощуючи під боки подушками, Лаврін зрозумів, що Люда стала до нього надто уважлива. Вона, правда, не пишалася своєю вродою, бо її, сказати б, і немає, якщо знехтувати думкою, що молодість завжди вродлива. Очі в Люди, що не кажи, гарні – світло-сірі, не дивляться, а палають. Волосся на голові безладне, фарбоване. Губи тонкі, не принадні. Найгірша вада в характері дівчини, що вона нікого не любила, на всіх

гаркала, мов свекруха злого духа, ні до кого не відчувала палкої прихильності.

За звичкою Лаврін перехрестився, роздягнутий, зітхнув протяжно і, щойно доторкнувшись накрохмаленої наволочки, заснув, як убитий. Втоплена думка зразу ж перейшла в марення. В притуманеній сизості вечора він бачив дві світло-сірі вогняні точки, схожі на Людині очі, відчував її близькість і тепло, від чого спалося смачно й солодко. Як після маківки.

Розділ шостий

Не слід та й чи варто весь час говорити про одного й того самого, нехай, либонь, і головного там героя – Німенчукового Лавріна. Доречними будуть і вставки або ліричні відступи інших, які проте неодмінно мають хоч би трішки, але щось та пояснювати своїм словом, і цим самим долучати й себе до головного, до присутнього. Бо таки немає на землі людини, яка була б, як Острів, сама по собі: кожен є частиною Материка, частиною Суші, і смерть кожного умалює й мене, бо я єдиний серед цілого людства, а через це не питай ніколи по кому подзвін: він по Тобі, – твердив ще триста років тому один знаменитий поет, а ще знаменитіший прозаїк нашого століття взяв ті слова за епіграф до свого головного роману.

Отож повернувшись з вельмилюдного похорону свого товариша дитинства Свирида і почувши там про з'яву *інтуриста* (таке слово на той час було відоме в Мокловодах єдиному Лядовському), чоботар Никифор Піщаний, «частина Материка», а точніше – «мокловодівської Суші», людина відомих добродійностей, неговірка й світла, до того ж одноліток з Федором Баглаєм і з тим же таки покручем Якобом Німальсом, не міг заспокоїтись: з усіх боків налягали на нього думки та спогади, від яких мало кому вдавалося відчепитися, доки рано чи пізно не даси їм волі, не допустиш до виразу.

Шум грози за стіною і геть зовсім розбуркав Никифора. І раз, і вдруге йому здалося, що краплі дощу б'ють прямо в потріскані п'яти і холодять їх лоскітно. Йому не хотілося вставати, бо руки ще не одійшли від учорашньої

глини: накидався вчора, аж плечі розійшлися. Бурмочучи, тяг на себе рядно, що сповзало з його вуглуватого тіла і щоразу опинялося долі. Він знову діставав його, вкрився з головою, щоб не чути грози за стіною, але старе витерте рядно мало що допомагало.

Ще трохи прилежав, прислухався. Десь у кутку під стелею дратівливо дзумів комар, а поруч з ліжком м'яким розплеском падала на діл вода. Спочатку нерішуче, з інтервалами, а далі краплі зачастили, зливаючись іноді в струмочок, який виснув живою ниткою од стелі до долу. Никифор розплющився і напружено придивився вгору, але в очі падала темнота, бо за вікном якраз саме стояла передсвіткова темінь.

Вітер скімлив у димарі, мов зачинений собака в клуні, скрипів останньою кроквиною на хаті, якої ще не встиг стягти на землю, переселяючись, завивав у латаних шибках Никифорової ліплянки, а нахрабрувавшись своєю безкарністю, шаленів з диким посвистом далі – межі голими горбами піску, що починався од самого порога, понад обрідним молочаєм та віниччям, гудів туди, де лежать луки та доли, де живе царство зелені й птахів. Вітрів тепер ніщо не стримує, не зупиняє, і вони сваволять на всю силу, бо навкіл тільки де-не-де живе дерево чи оселя, ні сотень стіжків сіна, ні верболозу, з якого посуляни вміли плести кошелі, сапети, вигинали стільці, колиски і не рідко жили з того – нічого не стало; зникають зелено-червоні шелюги – прикмета нашого Посулля, не стає навіть кущів смородини, ні рай-дерева, що росло попідвіконню майже на кожному східному причілку і під їхнім навісом завжди свіжо чорніли кублища – розкіш для курей у спеку.

А ще в Никифоровій кімнаті стояли всякі звичні запахи. Од причілка тягло розпареною сажею і торішнім листям. Вчора воно товсто лежало поміж пеньками зрубаного саду і, щільно прилягаючи до землі, ніби прагло зупинити з'яву після себе нової парослі. Никифор нагріб його звечора аж два рептухи. Думалося протопити в печі, щоб хоч запахло жилим душком, а воно нічого з того не вийшло: чи димохід обвалився, чи, може, сажею залягло, але в комині зовсім не стало тяги і весь дим валував на хату. З покуття несло

застояною цвіллю. Та Никифор далі не внюхувався, а наслухав, як на діл вже в кількох місцях ляпає вода. Перехилившись, дістав з-під ліжка дерев'яні ночви, навмання посунув ногою од себе, щоб підставити їх під капання, а сам сів у постелі. В голові крутилося те саме – початки багатьох мокловодівських подій, людських учинків, добрих в серці, в душі, нашаровуються, і коли зачіпаєш спогадом щось одне – болить і верхньому, і спідньому однаково.

Значить, і Свирида не стало. Меншає наших, меншає... Пішов і Свирид... Однесли на самісіньку на межу на конечну, до фінішного стовпа. Славно поховали: з музикою, з прапором. Плютиха з дочкою несли перший вінок (балакають, що небіжчик набивався до бублейниці в прийми). І крива Марфа була, і Прокіп прощальне слово казав, і Веремій з Васьком, і Санько Машталір і Хтодора... Робив чоловік, як чорний віл, лакомо робив і в колгоспі й дома. На ходу, бувало, й снідає, стоячи обідає. Поки сорочка на спині протряхне – якраз наївся, підкріпивсь. Помирав – і то впотів. Трудно було помирати, а він старався... На новім кладовищі в Журавлинцях нагорнули першу могилу. Поплакала Христя, поплакала – і за себе, і за Свиридову Палажку, бо дітей у них так і не було... Поки робив на волонні – змагався з Федором Лук'яновичем з Баглаєм, хто раніше вранці встане. Щоб до наряду волам і хвосту порозчісувати... Робили люди! Ех і старалися!.. Робили зразу для втіхи, а тоді вже для грошей. При останніх німцях те стерво, Яків Німенко, підказало і на нього: активіст, мовляв. Першим у лікнеп записався. А він, бідолага, ніяк було читати не похватиться. Федір йому і так, і иначе... А потім хтось додумався виписати на грифельній дошці його любиму пісню: «З-під каменя вода тече, кінь води не хоче, Кінь води не хоче, та що я коня, ой, приневолю, кінь води нап'ється. Кінь води нап'ється, та пішов би я, ой, до дівчини, вона ж насміється. Вона ж насміється, та ти ж думаєш, дівчинонько, що я одну маю. Що я одну маю, та крім тебе, ой, дівчинонько, ще десять кохаю»... Того ж дня Свирид похватився читати. Пішло діло, як по маслу. Зажив Свирид своїм ходом... Першим на хуторі пойняв, як паровика пускати, гудком скликає людей на тік, до машини.

В сорок другому з примусу фашистів жито домолочували вже взимку. Свирида поставили до паровика за машиніста: «Не робитимеш, на його ж трубі зависнеш», – пристрашив комендант, якому потаймиру давав піджоги Німенко. Два дні крутився маховик з переборами. А третього Свиридові одрізало пасом руку. Завагався, мовляв, під час пуску. А насправді Свирид сам собі заподіяв каліцтво. Краще калікою стати, аніж ворогам слугувати... Жінка вже впослі ходила на те місце. Знайшла Свиридів кулак. Принесла додому, коло воріт закопали...

Спати Никифорові зовсім не хотілося, хоч відтоді, як ліг, минуло, може і понад дві години. Отак уже кілька ночей підряд не спиться. Все Оляна живою ввижається, а воно – дощ... Допікає думка, що мало жалів Оляну, не стримував од роботи. А вона, щира, перервалася на ній, як дуже натягнута ниточка.

Наділ їхній був од царини, понад шляхом, що вів у плавні, – пісок аж рипить. Жаб'яче мило та козельки. Грошей треба було і для вдягачки, і для взувачки та й так для чого. Якби не ота балочка, що якраз на озерявині, де ґрунт наносний, то, либонь, не мали б і картоплини в хаті. Більшу частину тієї, вже колгоспної добавки засівали коноплями, бо в лавку тоді матерію возили рідко. А якщо коли й привозили, то Никифори (так прозивали їх повуличному) дізнавалися про неї вже тоді, коли сусідка-лавушниця одягала нову спідницю. І досі не забула, мститься. Колись, дуже давно, не схотів Никифор на ній жениться: багатою була, балуваною. Відтоді й ремствує на нього й услід не дивиться, хоч бувало заради нього натирала щоки кропивою, а брови підмальовувала синьою ожиною.

На тій латочці виростало кілька повісом конопель. За зиму Оляна, було, напряде шматок чи й більше полотна. Вибілить на копанці – і є меньшенькому на пелюшки, а трьом старшим – на штанці. Та й не лише своє сімейство обпрядала. І на базарі її полотна пізнавали: пряла вона рівно й тонко. Перепитують, бувало, як то вона отак уміє, під яку пісню нитку виводить. Всміхалася нишком, бо їй те прядіння очі збавляло. На ранок

ставали такі червоні, такі набряклі, що рідних дітей заледве розрізняла. А ввечері з конюхування прийде та й знову за прядку. Бо одна, бо солдатка. Никифора ще й по війні з госпіталю, з Сибіру, довго не пускали: ока на фронті позбувся, то мали неживе вставляти.

Якось під весну Оляна спродала, що могла, та й послала гроші в сибірський шпиталь, Никифорові на дорогу. А сама заслабла, злягла та й не діждалася свого солдата... Ходив оце до сільради, щоб перенести на вище Оляну – не дозволили: жди, кажуть, порядку. Твоя не найкраща. Може, й не буде того моря, може, ще передумують... Та й хтозна, як воно далі буде – з морем і з Оляною...

... Так, значить, після Свиридового каліцтва та зараза німецька – Німенко, якими казати, перекинувся на Федора на Лук'яновича: це тільки ти, мовляв на отаке підбив Свирида, не інакше. Ви з ним одним духом дишете. Та й ну йому згадувать оті біженські телята. Сталася тоді поміж Федором Лук'яновичем та Німенком велика стичка. Того року, всім у помку, чомусь не стручкувалася квасоля. Німці ще не заступили, але з-за Дніпра плавом пливли і люди, і скотина – все торопіло нечистої сили. Федір з Прокопом відправили першу партію колгоспної худоби аж десь у Валуйки, за Оскіл. А тепер Федір готував у дорогу молодняк, тирлований у Качалі, на острові, на якому Німенко лісникував.

Нагнані буземки побрели собі випустом, без пастуха, через Сулу до хутора, а Федір мовби забарився: сумно і страшно зробилося од того стугоніння з по той бік річки, од мовчазного прощання з скотарським табором, з курінем, де товсто пахучої трави, з напівголими деревами, з порожніми гніздами – сумно і страшно зробилося. Аж гульк! – Німенків псюга. Видать, і він десь поблизу. Вчулося жалібне мекання. Якесь відбилося од гурту чи що? Підійшов на звук до води, бачить... Якоб теля од берега дрючком одпихає, маленьке телятко, біженське, видно, тогобічанське. Як воно, стражденне, через Дніпро пересилкувалося? Шийку витягло, скільки можна, вушка вже на воду злягли, волохатими очиськами глибить, дивиться,

значить, як дитина в небезпеці. А він його... дрючком, дрючком од берега відпихає, щоб ногами не вхопилося...

«Ти що то робиш, Якобе?»

«Не твоє собаче діло, Федоре».

«Якобе! Звірюко!» – хапається за дрючок Федір.

«Не твоє, кажу, собаче діло, Баглаю», – цілиться у мордочку чи в голову, щоб у вушка води набралось... щоб ногами дна не вхопилося.

«Я в сільраду... Я Прокопові заявлю, якщо ти тільки...»

«Так і заявиш? Може б, не поспішав заявляти, га? Поки хоч перегримить...» – з'єхидствував на слові, значливо кивнувши головою за Дніпро, звідки наривалися фашисти.

«Я негайно заявлю», – розгублено метався Федір, шукаючи порятунку.

«Поспішливість потрібна лише при ловлі бліх, – просторікував Німенко, – Пойняв, товаришу активісте?.. Ваше вже... домелюється, – орудував і далі дрючком. – Ваше вже змололося, – штурхнув зозла, аж телятко захлипало. – Скоро наше засиплеться. Скоро... наше засиплеться. Скоро... скоро...»

Зрозумівши натяк, Федір шалено кинувся з ціпком на Німенка, але той швидко зняв з плеча рушницю...

Отака наруга від отакої гиді! Зміюки підколодної!.. Щоб твоїх дітей земля не носила!.. А носить же. Те сопливе німенча в Мокловоди заявилося, посміло... хватило ж совісті!.. Ще й у вічі людям дивиться. З Марфиною дівкою по плавнях вандалається. Гляди, вже й з Данилком ручкався. З Федоровим сином Данилком, а з Оляниним хрещеником. Зле, як і все інше забувається. Ага, Данилко, Олянин...

У сільраді, мовляли, жди порядку. Твоя ж не найкраща?.. Ось-ось над'їде команда гробокопів, тоді й твою Оляну. Никифорові не хочеться, щоб жінчину могилу розривали чужі руки. Любить він свою Оляну дужче всього на світі – до знемоги любить, до впаду. Його любові ніяке слово не гоже передати. Вже не раз уночі замірявся викрасти її, голубку. До пояса вкопувався в могилу, а далі руки терпли, силу відбирало... Та й хто його зна,

як воно далі життя повернеться. Казав Свирид, живі будем, побачимо. Ще, мовляв, так ніколи не було, щоб якимось воно та не було. Що б не робилося – все на краще. Бо ніяким розумом наперед не завбачиш. Як зробилось, так і буде. Вже пізніше можеш розсудити: зробив ти його так, як слід, чи можна було б і по-іншому, краще. Назад роки не вертаються. Море то й море. Електрика, звичайно, діло портебне. Тут усе зрозуміло: прогрес, культура. Життя полегшає, видніше в хаті стане. Трудно тільки зрозуміти, що для цього треба руйнувати свою оселю. Себе руйнувати... Хто його зна, як воно тоді життя повернеться. Живі будем, побачимо... Якби Оляну віддали... переніс би на вище. Поклав би коло Свирида. Не мають права! Оддадуть!..

Через Оляну буцімто й не спить ночами Никифор. Змарнів, що якби не залізне його здоров'я, – з ніг би звалився. Пріська Плазма, що по сусідству, начебто не раз чула, як Никифор, досвітками сидячи біля вікна, співає Оляниних пісень:

Ой сяду я край віконечка прясти
 Та й не дам я волоконцеві впасти.
 Як виведу волоконце в віконце
 Та й подивлюсь, чи не сходило сонце.

Никифорові дали акта переселенця і сказали, щоб «срочно вибирався з зони», бо тут він «не по плану», бо пролягає через його дворище фарватер, або по-нашому суднохідна дорога. Никає по дворищі, ніяк не придумає, з чого починати руйнацію. Пильно роздивлявся ще не зітліле путо, що зависло на тину кошари і ввижалось линькою з гадюки – була колись така удійна корівчини, Майка. І на збір ловка – сметани на долоню в будь-якому глечичку. І собі було молока, і на продаж – законтрактував у колгосп. Зазирав у колодязь – добренна вода, на весь куток; ворухив давно холодні недогарки в кабиці – тут жило полум'я, варилась вечеря, а то й снідання. Потім присідав на призьбі, діставав з кишені акта і розбирав, що почому поціновано: верба, одна штука, вік – тридцять три роки, вартість одного непереносного дерева – шість карбованців десять копійок; загорожа плетена, сто один метр; хата, дві

повітки. Вісімдесят двоє дерев – тополі, сосни, акації, груші, терносливи, смородини, яблуні, вишні. Віддаль до місця переселення п'ять кілометрів. Затискував акта в кулаці і сидів мовчки з ним та думками, яких не виразиш, – такими вони були нечіткими й розкиданими.

Підвівся, коли помліли ноги, та й ще ходив кругом оселі – скинув черевики, босоніж. Чутно, як під ногами ойкають колишні їхні з Оляною сліди, хапають за ноги, притримують, що нема сили далі рухатися. Чує, як теплінь сирої землиці тулиться йому до підшов, пливе по жилах з кров'ю до серця, спинається в ньому на півмиті і тріпоче, тріпоче, поки не випливе з ока сльозою.

Хоч то були й не якісь там палати – його ліплянка, а «на дрова» не продав. Вирішив сам розібрати, перевезти, що годне на нове місце. Радянська влада, спасибі їй, все дає на хату. На ще кращу хату. Будуйся, Никифоре, та поживеш у новій.

... Простягнув руку до лутки, намацав товстий недокурок. Підвівся, обмацки дійшов до печі. Отут, зігнувшись, півжиття простояла Оляна. Варила варива всякі, хліб щотижня пекла – загнічений душок щонеділі по всій хаті витає аж слина котиться до крайця. «Не грюкайте мені дверима, не збавте сходу!» – гукала на дівчурі, накриваючи діжу свіжим рушником. Сполосне руки, набирає в них пишного тіста, обплескує його долонями, мов чукає немовля, кладе потім на вив'ялене капустиане листя, як дитину в пелюшки, святобливо суне в піч на вербовій лопаті... Хоч тепер уже звикаємо до лавушнього, але візьме Никифор діжу з собою на нове місце: у ній місили тісто Олянині й материні руки...

Присів на круглякові, що правив йому за стільця, коли шевцював. Підкурив недокурок, засвітив каганець. На стіні чорним обрисом з'явився його вид – велика голова з настобурченим волоссям, заокругла борода, схожа на тупий носок кирзового чобота, ніс прямий і продовгуватий, волохаті, товсті брови нависали над очима, стулялися з верхніми віями і тоді робилися товстими, як мало вживане путо. Видно було, як під ним час від

часу кліпали очі, і це тішило Никифора: не впізнавав з виду сам себе. Вертів головою то сьак, то так, але обрис повторювався. На тіні видавався молодим, не похилим, сорочка, не як на кілку, а облягла, мов набрунене парубоцьке тіло. Шия рівна, без припору, наче в незапряганого волика і не зорана рівчачками – ого, ще побудується! І входи́ни справить, дітей скликавши. От тільки безсоння мучить: Оляна не ввійде в ті палати, не побачить електрики. При ній, гляди, й прясти було б видніше, очей би не збавила – нема Оляни. І Федора немає Лук'яновича. Нехай би зробив закладини власноручно – легка рука в чоловіка, розбитний і метикуватий до всього... Так те ж стерво зігнало людину зо світу. А вона з тим бахуром по плавнях шляється. Турлом гнати їх, нечистих, з хутора аж до кордону... Жаль, Данилко не таким удався: там такий плохий та жалісливий, що й дитинча ним послуговує...

Саману вчора так і не доробили. Помочі найшло багатенько, а одного замісу не виробили. Скажи й за те «спасибі». Тепер у кожного своєї роботи, як у трьох колгоспах. Тисячі хат зривають з місця – переселення. Не придумаєш, за віщо перше хапатися. Дякуй добрим людям: сам би того й за місяць не зробив – саману. Як не та хвороба, так інше. Та все на людей. Як море, то й море... Аби тільки не так широко розливали. Якусь би греблю чи що. Електрика – добре. А земля?.. Хліб усьому голова!.. Од нього й починай думати.

На хату налітав шквалистий вітер, вривався крізь латані шибки і холодив Никифорові в ноги. Полум'я каганця хилилось, і обрис Никифорової голови потворно видовжувався, зливався з тінню старої мальованої скрині, що стояла од сирості на припічку. Може б, і її, скриню мальовану, взяти з собою на новосілля – бабусину скриню? Яка ж вона допотопна!.. Вже й замки на вуглах потрюхли, а квіти нижче заціпки не линяють. То-то людина! Нічого іншого не намалювала на весільному сундуці, на скрині – квіти! Радість! Велике діло – радість. вважай, основне для душі. «Аж три пари на radoщах кумів назбирала». Так і ми з Оляною: шестеро живих дітей та по три пари за кожним... Яка то радість дитину спродити! Навчити його ходьби...

усмішки... мови. Любові до батька-матері, до дідуся-бабусі... до роботи. А паче всього – любові до пращурської землі. Глупий той чоловік, котрий гадає, що деінде знайдеться миліше, ніж на ній!.. Дурний, як сало без хліба. Як Німенків Лаврін або й ще глупіший. «Завів мене дурний розум в чужу сторононьку».

Візьму з мальованої скрині тільки намисто з дукачем, в якому Оляна молоділа, та її дівочі кісники. Всякої всячини – та й назбирається на цілу підводу: то батьків сіряк (відлога ще ціла, колись на дощ вийти чи й так навіщось); серп, як бритва: фамільне знаряддя, кидати шкода; діжки на кваснину, липівку на мед: дванадцять вуликів у Никифора. Та по пуду взятку з кожного. До революції і в попа Антоновського не було стільки. Косу нізащо не покину. То машина зінгерська, то колодки, то те, то те, – гляди за раз і не перевезусь: коням у піску обтяжно буде.

Обвів очима стіни, але нічого на них не знайшов. Рушники віддав Плютисі, сестрі Оляниній. Ікони благословення сама забрала ще раніше. Дві фотокарточки – одна сімейна, друга – з батька – поклав собі з паперами в бокову кишеню. Прощавай, хатино! Цілую твої пороги. Скучатиму за тобою, за рідною, до жалю до слізного – обіцяв урочисто.

В хаті відчутно похолодало, кози лижуть за спину. Треба не сидіти, вештатись. Никифор переставив каганець під лаву, заходився порпатись в сухому листі. Дістався зрештою до купи черевиків, чобіт, шкураття всякого та чоботарських колодок. Треба буде роздати людям, бо яке там тепер шевцювання.

А проте взяв з-під припічка молоток, з ящика – шило, клубок насуканої дратви. Поволі накришив дерев'яних гвіздочків з кружка одсирілої березини – може, підметок підіб'є чи якусь латку притулить. Взяв у руки чиюсь розпорену по шву халяву. З усього видно, чоловіча, а широка, як лантух. А він, мовляв, ще розточить. Куди вже далі? Подививсь-подививсь, покрутив халявою, покрутив, і, впізнавши, недбало кинув під лаву: «Є за віщо, нові купить».

Всукав щетину, протяг по дратвині шевською смолою, аж зарипіло, тулить-приміряє латку до Ганниного чобота: передок гептом відіпрів. Воно якби не з свинячого товару, то ще б подержалось. Або просушувались, як слід. А то за ніч тільки розпаряться в лежанці чи в підпіччі... З ранньої осені як запряжуться в їх, то аж на пасчані святки стягне, як уже ферму на «зелений конвейєр» випроводять. Заробляє, правда, – куди твоє діло. Іншому й не присниться... На Виставку їздила.

Вколов шилом, прицілився щетиною – не влучив раз і вдруге. І втретє не туди. Світло ні к бісу. Сльоза з ока, мов нитка з клубка. Мало таки одного людині ока, щоб шевцювати. На світ дивитися, то воно й одного вистачає, а для роботи при каганці – мало.

Федір Лук'янович, коли вчив нас грамоти в лікнепі, не раз повторював (ми частенько разом додому ходили, бо жили на однім кутку): «Не вір нікому, Никифоре, що добрій людині багато треба, що людина з природи – це ненаситна утробина. Багатство для доброї людини – ні влада, ні втіха. Візьми собі це в голову і не старайся жити за гроші. Бідна та людина, в якій багато грошей. До добра вони її не доводять». Аби, мовляв, душа сита, та тіло не наго. Навіщо мені Ганнина плата за чоботи, хоч вона й не без грошей? Піду попрошу, нехай краще на післязавтра мені хліба спече. Хоч би з п'ятеро, на ціду – вміє молодиця, як ніхто в хуторі. Тільки її просять спекти, коли в колгоспі святкують обмолотини чи день радянської влади або гуляють там якесь знатне весілля. Нехай і мені спече. Хоч би п'ятеро, «на ціду» – справлю, як слід, закладини: з моєї ж хати нова вулиця починається – вулиця Активістів. А через дорогу – Хтодора Баглайка з своїм сином, з Данилком. Вже і вкрили. Спішать, щоб свайбу в новій хаті... З Марійкою з Плютишиною, чи що, дружаться. Якби це Федір був живий... Стара Плютиха за ним світа божого не бачила, а йому, видать, не любилося з нею, хоч і не відкидав зовсім – якби був живий... Добрій людині завжди вік короткий. Як не та погибель, так інша. А стерво... Тьху на його пам'ять!

Зібрав струмент, склав назад у ящикок. Холод гуляє по хаті, як по царині. Сиро після дощу зробилося. Воно й пора вже така настає: осеніє помалу, осеніє. Там, дивись, гайок порідшав, що вже й пучки калини видно, жевріють. А в тієї на підметі плоскінь воском береться – час вибирати, щоб не перестояла, а то в нитку не йтиме, буде засукуватись. Лелечата навчилися літати. Молоді півники, в кого й пізні квочки, горла вже пробують. Піднімаються аж навшпиньки, перекошено тягнуть шиї, щоб заспівати... Було б таки в хаті протопити. Не пожаліть бантини чи й подовжньої деревини, якщо листя не зайнялося.

У вікнах посіріло: розвиднялося. Дощу давно не стало. Вітер коли-неколи рипне підірваною, але так і не знятою кроквиною.

Никифор відхилив рядно (двері вже знято, відвезено), хряпнув сінешними і переступив ще за один поріг. Повітря після грози стало свіжим-свіжим. І таким чистим, як проціджене молоко. Вдихнеш глибоко – аж у спині кольне. Стояла волога сиза тиша.

Босі Никифорові ноги намацали слизьке коріння, що вузлами повиступали з-під землі. Це остача від берестка, ріс давненько тому назад на самому виході з двору. Об нього причілкою обперлася повітка – старезна, ще дідова. На ній – аж дві пари лелек. Ще й цього літа виплодились. По троє в гнізді. Не руйнував повітки, поки вилетіли. Німий язик, а ласку знає. Щодня навідуються, чи живий-дужий, мовляв, хазяїн. Гуртом, всі десятеро. Немовбито їх кликано. Хе!.. Никифор знає і до худоби, і до птиці. Тому й прилітають, немовбито їх кликано. За фашистів (тьху на їх пам'ять) усі б телята, Федором Лук'яновичем переховувані в Качалі, пропали б од слинівки, од ящура, значить. А то ні. Бо Никифор знає до худоби. Христя Плютиха не дасть збрехать. Поспитайте, жіноча пам'ять чіпкіша, ніж наша.

Зійшов на прямий шлях, лунко шльопаючи по залитих водою коліях, йде до нової садиби. Відколи йде, всю дорогу йому вчувається, немовбито за ним, слідом тихо-тихенько, як покрадьки, ступає стара його покинута хата...

Вертайся, прошу тебе, вертайся... ми вже ж попросилися... Я дотримаю обіцянки, урочисто обіцяю... пам'ятати твій дух... твої звуки... твої...

Це добре і якраз до діла, що впав дощ: вчора розіслав заміс, тепер глина розкисла й поливать не треба. Наробимо лампачу – причілкову стіну буде якраз докласти. Якраз до діла дощ випав, підвезло Никифорові...

Ходьби зосталось до нової оселі – цигарку викурити. Ось-о вже й вона. З інтересу оглянувся, чи не йде за ним... зобижена стара хата. Побачив тло чистого неба, в яке впиралася стернею ледь похила нива. Подумав про неї, як про живу істоту. Нива лежала мовчазна і трохи сумовита, як та матінка, від якої розходяться нею вигляджені діти.

Підкотив холоші, любісінько ступив у заміс. Кольнуло холодом аж у голову, то, нахилившись, натер ноги соломою, щоб зігрілись од крові... Ступні з натугою вдавлюють довгу житню солому, облипають остюками, зігріваються до норми.

Ішов та і йшов Никифор по кругу, як у приводі, розмірковував, яку збудує хату-світлицю, залишаючи за собою глибокі протопти. Повз нього проходили люди, здоровкались. Спішили в своє діло.

Небо над головою все ширшало, наливалось денним світлом, ніби людським здоров'ям. Через дорогу стояли нові хати з великими вікнами і ними ніби дивилися на Никифорову роботу. З-під покрівель сірими грудочками падали горобці в коритчата і завзято докльовували курячу вечерю.

Невідь ким послане прилетіло й сіло Никифорові на руку маленьке, з червоними крильцями в чорну цяточку сонечко. Він помітив божу корівку і стримано, але всім обличчям посміхнувся до неї: «Сонечко сіло на руку – добру вість матимеш», – казав Федір Лук'янович... Ех, Федоре, Федоре... Добрий мій друже і товаришу... Як нам тебе не вистачає... Твоєї доброти і благородства. Твоєї любові і твоєї відданості.

Розділ сьомий

- Благослови до хати, невісточко!
- Благословляю, всі три рази благословляю... Згадав, либонь, згадав, спасибі тобі.
- Здрастуй, наша Христе, доброго тобі ранку, золотко!..
- Доброго й тобі Веремійчику, здрастуй!
- Навідаюсь, думаю, на заранні, щоб дома застать. Може, разом переснідаємо та по чарочці ради такого дня...
- Сідай, сідай, добрий дівере... Тільки б з якої це речі на таким заранні і вже по чарці?
- А ти подумай та згадай. Гарненько подумай, невісточко, з якої це речі молоковоз Веремій Плюта зайшов до молочарки Христі Плютихи. Не з порожньої, підкажу тобі, і не з доброго дива... Неподоба – річ мені, вже літньому, так зарані про чарку говорити.
- Нічого не здмується, мій дівере. Нічогісінько... сідай так та й годі. Знайду й по чарці: давно не заходиш, аж скучила, а сьогодні, дивись...
- Сьогодні ж маковія, Христе.
- А так, так... Перше по-старому серпня.
- Фанькові нашому годи виходять.
- Ага... Фанькові, моєму, сказати б, незаконному чоловікові, а твоєму рідному братові... Закрутилась, Веремійчику, закрутилась: мов та білка в колесі. Нема коли до пуття носа утерти. Що й треба пам'ятати – випадає з голови. Вже все випадає... Все, все потихеньку випадає, губиться з голови, як з решета.
- Нема Фанька, як і не було. Пропав Фанько і собаки не загавкали. Безслідно пропав. З першого дня війни як у море канув. Ні похоронки, ні безвісти... Як він хотів тебе, Христе! В кожному листі – низький поклон. Мати наша було ремствує: за Христею світа білого не бачить – отак він хотів тебе, Плютихо... Як він хотів!

– А я, грішна, Федора хотіла – Баглая Федора Лук'яновича. І тепер – хочу. Хоч і неживий – хочу. І поки мене – хотітиму, не перехочу... Боронь, як кажуть, боже: не даю ганьби вашому Фанькові. Ніякої не лаю. Людина він добра і, як хліб, свята. Тямущий, все вмів робити, тільки плохий надто, м'який як для мужчини. Не пригорне було, щоб аж кісточки залускотіли, не розгнівється хоч би навмисне, для піджоги чи з удаваних ревнощів, не доведе до плачу поведінкою або жартами – Фанько та й усе, прости мене грішну, так би й не слід про покійного, але не вмів біля нас, лукавих, не вмів. Мовчали мої пристрасті, не вирувала кров, стоячи біля нього... Нехай мене вже сира земля такою прийме, але Фанько не для мене. І я не для Фанька... Сама йому нав'язалася. Здуру, з молодого жиру все наробила... Він показний мужчина, гарний... Не втримала себе, не втримала. І не каюсь, Веремійчику. Нітрохи не каюся. Маю тепер хоч до кого обізватися ради кого жити.

– Марійка ж його, Христе, Фанькова?.. Люди кажуть: як громадили, мовляв, сіно в Качалі... Як Федір ходив з Яриною, а ти йому назло. Не бери гріха на душу, не бери – так же діло було? Нам уже не грішити, невісточко: минається, минається. Як-то гірко, а минається...

– Не посмію відмовлятися: його дочка, Фанькова... як у Качалі громадила – ошаліла, сама нав'язалася. Наша Марійка: тіло моє, а душа – Фанькова. Не моя душа, рвучка, нетерпляча – Фанькова, спокійна, добра, аж байдужа. А я хотіла іншої, палахкотючої, невтримної, аж одурілої часом. Щоб носила вона тіло як на крилах... щоб раз і назавжди увірувати в любов, у власну великість... ненатло жадобитись на життя – таку мені хотілось мати душу поруч... Не ремствуй, Веремійчику, і не гнівайсь – Баглаєвої душі хочу, хоч ти мене в землю втовчи – хочу!.. І досі не перехотіла... Дух мій і тепер не переварює, коли воно робиться, як мерзле горить, коли воно любить з оглядкою, коли воно... коли людина користується не своїми й слізьми, не своєю й радістю, не своїм і сумлінням власним, а якимсь таким, що й сказати не придумаю – навіщо такі люди, Веремійчику, скажи ради бога?.. Я вже – бачиш? – готова й розплакатись... Навіщо життям нудити.

– Глупа ти, Христе, глупий розум маєш. Ти й серце ним перевтомила – що ти йому робиш, навіщо? Дай йому забутися, розслабнути – живи, як всі люди: непоспішливо й розважливо. Однаково підеш і ти туди, куди все йде й не вертається. Де тобі не так повелося? Що видається не таким, незвичним?.. Життя, Христе, казав дубрівський, хоч і піп, але розумний чоловік, – як та баєчка: заслуга не в тому, як довго триває, а в тому, чи доладно складена та чи добрим кінчається... А ти хіба живеш сяк-так, натрусом, аби світ не без тебе? Ніхто в хуторі цього не скаже. Не звезло в любові – обида твоя. Ну, а все інше?.. За віщо мені гніватись на тебе? За любов безотвітну до Федора? Чи за те, що твоя душа до Фанька, хоч і мого брата, не лежала?.. Тіло можна приневолити, душі – не приневолити. Тобі в помку Качала при німцях? Федір Баглай на острові, обложений ворогами на чолі з тим катюгою Німенком? Його дрібна худібка – телятка, виловлені в Дніпрі, бережені ним і рощені?.. Він усі два роки щосекунди вірив, що наші повернуться, телятка якраз виростуть на воликів, на корівок і буде що в плуг запрягти... молоко для дітей буде... Навіщо я тобі це згадую – сама краще від мене знаєш.

– Спасибі, що згадуєш, добре, що завітав. Ми справді вип'ємо, Веремійчику, по повній вип'ємо на спомин про наших спасенників – і по Фанькові, і по Федорові... Присідай поближче до столу. Снідання свіже. Сьогодні встала, вважай, не лягаючи. Цілісіньку ніч тривоги мене беруть та передчуття, як тоді, колись, як тієї невільної осені, коли Федір переказав потаймиру через Никифора, щоб я прийшла до нього. Свою Хтодору з Данилом він устигнув вирядити в евакуацію, а сам... сам зостався, не встиг другий раз з своєю худобою, в Городищі перейняли фашисти, відібрали... як я тоді йшла, як летіла!.. Сам, сам покликав!.. Цілісіньку ніч через думки не спала. Молоко треба прийняти на місці, на пасовищі. А тоді побіжу... в Качалу, до пристані: Марійка з Полтави повертається. З Данилком буцімто з Баглаєвим. Зустріти хочу. І її, і його. Хочу побачити їх у парі... дітей наших побачити в парі, нехай серце втішиться та заскімлить. По тому, що буде, втішиться, по тому, що не збулося, заскімлить...

– Вони, Христе, любляться, я підмічаю. Між ними в'яжеться кохання.

– В'яжеться, в'яжеться, спасибі Данилкові, в ньому Федора вчуваю, його духом дише. Моя ж Марійка, скажу тобі як рідному, не така до життя, не жадниться на нього, не спішить, не обпікається об нього. Не палять її ревниці гарячим залізом, і це не по-моєму, дівере, – чи буде вона достойною дружиною?

– Буде, Христе, буде. Справимо знатне весілля, і все буде добре, не переживай. Вони любляться, я не раз підмічав, – твердив Веремій, стоячи за столом з наливою чаркою.

– За наших спасителів, – приказуючи, обоє випили разом. Христя не витримала жалю, мовчки заплакала. Веремій закусив жареним, і перегодя вони вийшли надвір. За ворітьми, на піску, лежали Веремієві Чумаки і сонно ремигали. На возі в два ряди стояли молочні бідони. На них сріблом біліло матове сонце. Воно щойно зійшло і вже лежало негріючим теплом на прохолодних, врошених отавах. Розтривожена Христя смирно сиділа і нетерпляче ждала, коли Веремій сяде поруч і повезе її попутно луговим накоченим шляхом до літнього табору скотарів, що над Сулою, подалі від рідної хати, де неждано зворушилися її було втихлі жалі і війнуло в очі полиневим димом. Веремій бережно, мов сонних дітей, побудив обох волів, обмацав їхні шиї-припори, лиш тоді гейнув, на ходу зіскочивши задки на полудрабок. З першого повороту колеса обоє геть затихли, затаїли дух, віддавшись рухові та спогляданню. Веремій то оддалеки, то зблизька вітався до кожного стрічного, раз-по-раз беручись за козирок картуза. Христю не кидала бентега, давня якась бентега, дівоча, якої в ній вже давно буцімто немає, згасла, а це де й узялася, потеплила тіло, залила молодими почуттями. Вона не відрива очей від луків, як ніби бачить їх такими вперше після довгої-предовгої розлуки – нетолочені, незаймані сизі луки з балками та покалами, з уже злеглими копицями та стіжками, в туманці схожими на щільні гурти громадильників, що повертаються з роботи чи поспішають до неї. Не відривала очей і наче вклдала в себе щось таке велике, чого не могла

вхопити зором, усвідомити, але вчувала серцем його незбагненну велич. Дві глибокі, повні туману колії, мов два струмки поміж травою, тулилися до самісінького берега Сули так близько, що часом здавалось ось-ось, запаморочені крутизною, впадуть з кручі в чисті води, і дорога постелиться далі, попід водою, по пухких білястих хмарах, якими так товсто вислане дно річки. І та приведе її, по хмарах, до нього... до Федора до рідного, до Лук'яновича.

Віз, туго порипуючи на перекосах, ледве котився, але Веремій, гарячкуватий у роботі, цього разу не підганяв Чумаків, дав їм повну волю і не вживав батога, не цобкав. Навіть тоді, коли борозенний норівив за звичкою вхопити ласий куш на обочині: знав, що самі прийдуть на звичне місце і зупиняться саме там, де на кілках сушаться цідилки, дійниці, прані дівчачі халати.

– А Лядовський велить їх здати на заготскот, чуєш Христе? – озвався нарешті Веремій. – Одержали, мовляв, молоковоза, то навіщо їх даремно годувати?.. Васько мій приймає машину, а їх здати. Чумаків у заготскот здати, чуєш, Христе?.. Баглай цього б не допустив, тобі кажу... В сорок першому були дрібними бичатами – худючі, хоч крізь тин тягни. Федір, навіть Федір Баглай махнув було на них рукою. Махнув рукою, а перед цим витяг обох, уже конаючих, з Прогноїстого лиманцю. Вода, помню, зашерхала. Пообмивав їм боки, ноги. Обіклав сіном, щоб зігрілися... Виживуть, мовляв, буде ще двійко прибудних, а ні... Третього дня подали голос, сіпнулися встати на ноги... Баглай цього б не допустив, щоб тепер Чумаків на заготскот... Не збідніємо тим, що вони з'їдять. Нехай будуть, ажи так, Христе?

Христя не підтримувала розмови, як не старався, як не спонукав її Веремій до цього то промовистими, зрозумілими поглядами, то вміло розробленими паузами, які вона мала заповнювати своєю мовою. Невісточка заворожено дивилася в річку, на ті пухкі, білясті хмари, по яких би слалася їх дорога, що приведе її до нього, і оживляла в собі кращі хвилини, яких вона

зазнала тоді, поруч з Федором. Христині очі, звичайно, бачили, як над самісіньким пружком кручі повисла вже поруділа гілчаста лобода з червонуватими стеблами і що до берега приткнувся забрезклим боком розбитий, колись весловий човен, який, кажуть, ось недавно, на цім тижні, випірнув з-під корчів на очах подивованих громадильників, пробувши там від осінньої переправи сорок третього року, і тепер, хоч і впізнаний Саньком Машталіром, буцімто його власний, сюди – паломництво старих і малих з усієї навколиці. Все бачили Христині очі, але ніщо надовго не спиняло її розслабленої уваги, не вражало. Глянувши, вона не ждала того моменту, коли їй набридне бачити гіллясту лободу з рясною, зелено-жовтою бахромою отави, зірнутого човна чи навіть мальовничу сизість ранкової отави – від усього самі відводились очі, в найкращу, в найуразливішу секунду, щоб, може, либонь кортіло потім ще сто разів бачити чи згадувати все це, щоб те бачене, боронь боже, не розладжувало, не розмивало тієї щемливо явленої картини, яка малюється їй всю дорогу. Думка, одна-єдина на всю голову думка, скипала до болі в очах і всю її навертала на спомин, на згадування всього-всього, що здужає пам'ять, що веде її, сьогоднішню, таку, як от тепер, туди, до тієї, давно тодішньої, молодої, неописаної зваби молодиці, котрій не корився в любові один-однісінький Федір – принаймні, так думалось, так вірилось.

«Плоди найсмачніші, коли минаються». Спасибі філософу, що так містко підсумував. Але Христі його мудрощі не відомі. Сенека для неї ніхто. А Федір... Хоч і про нього в ці хвилини ніколи думати: щораз треба стежити за показчиком молокоміра, брати пробіркою жирність, записувати, чий удій, скільки і, порівнявши його з учорашнім, сказати кожній – збільшився він чи зменшився: так вимагає соцзмагання. Веремій не розпрягав Чумаків, стояв наготовлений. Ждав, коли кінчиться доїння, і тим часом вислухував дотепи доярок та їхні новини.

Цієї ночі розжахана вовками худоба звалила не то двері, не то дощану загорожу і потоптали Хтодору Баглайку, коли та хотіла буцімто втримати

плечима натиск осатанілих корів і якби, мовляв, не кривої Марфи Людка та інтурист Німенко (покликаний Людою навздогінці), то знайшла б Хтодора сю ніч свою смерть.

– А Станіславу, доньку недавно померлого Свирида Піщаного таки судили. Аж ото її група. Не вийшла сьогодні на роботу Станіслава: «Нехай вони вам виздыхають – отакого стида набрались», – учора ввечері сказала на товариському суді. На неї стооко дивився багатоголовий зал, шумів, закипав, натужився, а вона стояла перед людьми силуетом і більше ні слова, ні жесту в отвіт. Ніби рота зімкнуло. Так і з клуба вийшла, самотньо пішла додому.

Подумаєш – украла!.. Не в когось, а в колгоспі... А чого ради маю бути з совістю, а без молока?.. І взагалі – плювати мені на їхні балачки. Так вийшло. Сусідка попросила підмінити на фермі, поки сама з'їздить у гості. Довго не хотіла, віднемагалася: буряки скоро копати на ділянці, перед цим відпочити б... Та все ж покорилося, пішла.

А другого дня, вертаючи з роботи, піймалася знеобачки. Прокіп Лядовський, бригадир, коли виходила з кошари, ніби незнарошне чи жартома пригорнути хотів. А з-під узорчатої кацавейки – гумова дитяча грілка з молоком...

– Украла?

– Взяла.

– Ні, вкрала.

– Але ж я просила вас виписати...

– Не маємо права, розумієш? Зобов'язання... план...

Станіслава згідливо кивала головою, нітрошки не бентежачись, не червоніючи. Ну що ж, мовляв, просто не повезло, не пощастило. Іншим разом обачнішою буду. Зрештою, це ніякий не стид і не злочин. Не для наживи брала, не з жиру. Сама бачила, як дівчата теж – і не раз! – пили з відра нахильцем. Особливо вранці, коли вдосвіта прибігають на роботу не ївши. А зобов'язання, якими виправдовувавсь Лядовський, та план... Що то за план, коли ти його власними руками конасеш, а він байдужий до твоїх дітей? Чому я

не можу купити для них молока в колгоспі? Кажуть свою корову май. Навіщо вона мені, коли не в змозі прогодувати? Де є в дворі мужчина, та ще як і шофер, то там нічого. Хоч теж нелегко. Дядько Веремій ось уже на половину перейшов. В нових Журавлинцях цілу держати ще більше несила. Та й невігідно, каже. А те, що невігідно, він у своєму господарстві не робить... І все ж таки десять карбованців штрафу плати, Станіславо. Ніхто в селі не скаже, що колгосп для мене, мовляв, чужа чужина. Роблю в ньому вже ось годів чотирнадцять аж спина димиться. І не для плану стараюся – на життя заробляю. На себе, на сімейство – та й для колгоспу, значить...

Після суду ввійшла в хату, коли сімейство вже спало. Їй би теж лягти, бо кволиться. Втоплена сьогодні, як весняний трактор. Не так роботою, як словами, що на суді наслухалась. Ні, не словами – дурним тоном, яким вони казані. Ляжеш! В хаті розлад, роботи повно. Он прання в ночвах кисне. На ранок свині вариво приготувати. Мати не здорова, стогне. Води зігріти б для компресів. Самій би голову змити, руки попарити – ломить. Дітвора не купана вже третій тиждень... Здобрій, Станіславо, тим, що зажила...

Того дня, коли вперше зайшов Дмитро Максимович, мокловодівський учитель, на її подвір'я, він знав про неї зовсім мало. Майже нічого, окрім її звучного імені, та що в Станіслави є два хлопчики-шкільнята в один день народжені. Та мати, котра вже давно «вийшла з років» – троє ротів на одні руки.

Сільські кумасі про неї говорили коротко: «Злодійка. Тільки й знає, що плодить байстрят, безбатченків». У неї, мовляв, і в роду були злодійкуваті: дід у пана снопи крав, дядько в тридцять третьому колоски «стриг», доки з поля забрали... Нехай і вона на чуже рук не простягає. Припаяли – так їй і треба. Їй і в любові не повезло через дурний характер: того не наводь на очі, за того не підю... Але знайшовся-таки, вкрутив красулю... Кинула дівочу славу під лаву.

Вчитель геть не згоден з тими, хто так про Станіславу помишляє. Знали б вони про це – диву б далися. Знайшов, мовляв, кого боронити. А то ще й

поговір пустили б: молода, принадна, вміє малюватися перед чоловіками. Він теж доходить до свого... Дітям, бачили, іграшки купував, до річки купатися водив, коли вона була на буряках. А вже назад – вчотирьох поверталися. Скоро, гляди, і в хату ходитиме. Вона хоч і намурмосена, від людей одбилася, а не від того, щоб пожирувати – знаємо таких, знаємо й їхні святощі.

А ще Дмитро Максимович знав про Станіславу, що років надцять тому вона закінчила сім класів. І добре було б, сказав перед цим директор, якби її залучити у вечірню. З цього приводу, власне, й зайшов до Станіслави.

– Вам хоч би десять закінчити, – натякнув оддалеки.

– Пізні радощі, вчителю, – розвішує прання. – Яка тут у біса школа – дитині носа ніколи витерти, – одповіла мимохіть, несучи в хату відра з водою. А за хвилину вийшла з сапою. Закинула її на круті плечі і, нічого більше не сказавши, шмигнула у хвіртку на город.

– Не надокучайте їй, вона й так нещасна. Крутиться між колгоспом і домом, як муха в окропі, і не знає, кому нижче поклонитися, – доповнила відмову Станіславина мати і теж почовгала слідом за дочкою.

Досадно зробилося, зла якась думка зав'язалася – з тим і пішов додому.

Другого дня, як знарошне, проходить знову мимо її двору. Вечоріло. Сонце вже вліпилося в небо золотою печаткою над самісіньким горизонтом – ніби засвідчувало, що день закінчився. Біля вербового корита гралися в піску діти. Станіслава стояла з поливалкою на причілку і невідривно дивилася на вечірні квіти. Видно, любить вона квіти... Привітавшись, Дмитро Максимович зупинився – так солодко пахла щойно полита матіола. Хотів було обізватися, але Станіслава рвучко підвела на нього очі. Великі-великі сірі очі. А в них наготові сльози. Відкинула на спину каштанову косу, поправила на голові хустку і тихо, ніби про щось потаємне спитала:

– Ви до мене, вчителю?

– Якщо дозволите... – зрадів нагоді поговорити з цією славною, просто дивугідною, як здавалося, жінкою.

Станіслава перестала плакати, і це було саме вчасно, бо з-за хати притьмом вибігла сусідка-кумася. Щось перешептавшись і лукаво, наче з-за тину, бликнувши на вчителя, швиденько зникла.

Тепер вони стояли під зеленим шатром з дикого винограду, що п'явся аж на солом'яну стріху, і якийсь час мовчали. Станіслава потім сіла на призьбі під хатою, а він – з її дозволу – просто на чистому кучерявому спориші. Мовчки було сидіти якось аж соромно. Але відразу не знаходилося про що говорити. Про школу Дмитро Максимович після вчорашнього дня не наважувався. Розглядав ластів'їне гніздо, майстерно зліплене з клейкої землі, і подумав, од кого він саме чув, нібито ця щебетлива пташина приносить людям здійсненню надію. І не гніздиться під злим дахом. А потім милувався великими краплинами роси, що зависли на листі щойно политого кануперу. Станіслава, бентежачись сама за себе, стримано переводила дух, не знаходила, куди дівати свої важкі червоні руки, як зупинити тремтіння огрубілих, але красивих пальців. Її погляд ловив, здавалося, лет вечірнього джмеля, який лінькувато кружляв над квітником, і вона всім тілом вбирала в себе дивну звукову енергію, творену тремтінням його крилець. Мимохіть учитель переводив погляд з джмеля на її незрозумілу зосередженість. Очима він знайшов у її розкішній косі вицвіле, ніби сіллю притрушене пасмо волосся і чомусь не здивувався, а видивлявся ще якогось ганжу на бездоганно гарній голові жінки, так і не знаходячи його. Думки безконечно вовтузилися в голові, безглуздо ліпилися одна до одної, щоб тут же розсипатись маком, якого ні тобі зібрати, ні визбирати. Крадькома хапався за останній спомин про десь вчитане. А, може, й власна думка зліпилася: вони-бо жінки, – несміливі та сором'язливі – вічно в собі щось таять. Або журбу чекання, або... племінь любовний ховають. Тайна жага дужча од явної – всім воно відомо, хто того зазнав. І Станіслава щось таїть у собі, гнітить. Важке, як сумніви. Трудне, як невпевненість.

Заговорив було вчитель про якусь книгу, але з перших слів учув: Станіславу якраз не цікавлять книги. І не тільки сьогодні – вже роками вона

до них байдужа. Сама в цьому призналася. Надхмарні польоти, штучні супутники – не її радість. Події міжнародні – не її печаль. Їй про свою печину на душі відкритися хочеться. Власне життя веселим духом здобрити. Повідати про невдачу любов про свою. По совісті кажучи, ми це чомусь не вважаємо за людське горе, за недолю, котра може тебе зім'яти, опустошити надовго, якщо не назавжди. Відбере віру в доброту людей, гидких думок наплодить, і їх самотньому не вижити з голови. Ну й нехай Станіслава розучилась сподіватися... ну й нехай собі як сама знає, коли «кинула дівочу славу під лаву», стуманилась зрадливою любов'ю, життям загнана в глухий кут... Ну й нехай тепер вона ще й «зłodійка, котра плодить байстрюків»... Аби справно на роботу ходила!

Звичайне, але чимось вигідно прикметне, її обличчя то світлішало, то тьмяніло, болісно кривилося. Губи вимальовували то слова дослізного обурення, то колишньої, вже пригашеної радості. Тільки очі, великі-великі сірі очі були безмовними, наче відключені від усього нею казаного.

Якось восени, саме у вивозку буряків, до неї, тоді ланкової попросився на квартиру командирований шофер, молодий, темновусий парубок. Сміло ввійшов до кімнати, недбало поставив баян додолу і зажадав теплої води вмитися.

Вечеряли з вином. Іван багато говорив. Особливо про себе. До горілки не маю особливого захоплення, заробляю, дай боже кожному – ось ощадкнижка. Готовий хоч і сьогодні женитися. Вдвох, мовляв, і в шлеї легше...

В його отакій поспішності Станіслава відчула недобру хвалькуватість, відмовила.

– Ціну набиваєш? Хвалю. Ціну собі кожен повинен знати... Але ваш товар – дай тільки трохи перестигнути – ніхто й задаром не візьме, – не подякував за вечерю, пішов у йому відведену кімнату.

Вранці проснулися одночасно. Станіслава поралася біля печі; Іван – бадьорився під умивальником. Попросив рушника витертись. Подаючи,

Станіслава помітила на його руках голісіньких жінок, що порозлягалися в звабливих позах.

Снідали за одним столом...

Возили буряки з її ланки...

А третього вечора їх бачили разом біля клубу. Додому повертались понад річкою. Каталися на човні. Сиділи, взявши одне одного за руки.

– Ти, правда, мене любиш?

– Більше, ніж кого-будь на світі, – відповів з поцілунком.

– Я чомусь боюся тебе любити...

– Не станеш іграшкою, не пущу блудницею по світу...

Рій почуттів шумів у її жилах. Іван торкається губами пекучої щоки і чує на ній солоний присмак сліз.

Тане від ніжностей уперше заласкане серце. Сліпо метушаться думки. Вона вже не бачить щербатого місяця, що золотою копицею висунувся з-під землі та й зразу заплутавсь у хмарах, – бачить його очі...

... А коли повертали до берега, чувся скрип весел в уключинах, ніби крик підраненої птахи...

– Він усе мені брехав, – никне голова, сумнішає обличчя.

Втративши всяку надію вийти заміж і мати, як і її ровесниці, сімейне тепло, Станіслава відреклася від подруг, від клубу. Кинула ланкування. Залишила собі єдину мету – утримувати себе й сім'ю. Весь свій розум, кмітливість переробила в собі на затяту добувачку. На життя дивиться такими очима, ніби себе загубила в ньому і знайти ніяк не може. Вона розуміє, що могла б заробляти більше, а значить і жити заможніше, але навряд чи замислюється над тим, що могла б стати іншою: розуміти Гріга і обожнювати Баха, знати, хто така Гаприндашвілі і навіщо запускають штучні супутники Землі.

Їй було б добре без минулого, але самотньо не в силі від нього відчепитися... Отак і живе – ніби блуд нею водить, ніби розум заступило...

... В школу Станіслава не приходять. Пізні радощі, каже. Закрутилась між колгоспом і домом – дітям носа нема коли втерти. Їй би в кого закохатися. Кажуть, тоді світ інакшим робиться...

– Вона ще не всохла, – несподівано дивним, але надто вразливим «не всохла» підсумовує своє казання про Станіслава вже літня жінка, доярка Сашка Зубашиха, дружина мокловодівського вчителя Дмитра Максимовича.
– Осердя в неї ще живе...

Осердя в неї ще живе.

Далі ні Веремій, ні Христя не заохочували балачок про Станіслава про його, Веремієву, «хрещеницю», які б мали продовжитись після почутого, хоч вони, звичайно, точаться й далі – вже за перемиванням дійниць, бідонів, за пранням щідилків, а хто – й халатів: голосно, але все співчутливо.

Христі кортіло – нема ради – та вже й пора було до пристані стрічати Марійку. Але оте Сашчине «вона ще не всохла»... «Осердя в неї ще живе» ніби применшило її скучання за рідною дитиною – зробилося жалко Станіслави: треба буде провідати. Хоч побалакають, чого це вона голову повісила.

«Піду подою групу, інакше Лядовський їй не простить, дорікатиме за самовілля», – мислить собі Христя і йде брати дійницю. Всі ми, жінки, однакові: вічно шукаємо ласки. Часом все життя тільки й живемо тими шуканнями... Якби й Станіславі її більшенько – ласки. І ланкувати б ще узялася: молода... І співала б. Навіть у клубі, для людей, як бувало... Осердя в неї живе. І душа не всохла. Та й зокола вона молодиця показна, є на що глянути. Знаходиться й кому дивиться, та не тієї думки Станіслава... Не тієї! Опечешся на молоці, то й на воду будеш хукати. Всі-бо ми розумні заднім числом – жінки.

То се, то те являлось перед очима, подумувалось Христі, а душа нічим надовго не переймалась, ніби знала, що явиться значне, велике, якого не обмине сьогодні Христя, не втече від нього, хоч як налягає на ноги. Глянула на сонце, і пішла повільніше: до пароплава ще рано, а дорога не така вже й

далека. Сулу перейде Василівим бродом, цього літа він геть обмілів, хлопчаки-вудильники перебродять в штанцях. А там поромом через Глушець (його навели ті, що валяють дерева на острові) та й пристань Качала. До гесівських будувань, її тут не було, їздили мокловодівці човнами через Дніпро, на Бужин. Цій, новій пристані раді всі, а жінки – особливо: вони тепер двічі на день виносять туди все їстівне, що тільки є в Мокловодах, аби вторгувати свіжу копійку.

Кінчилися м'які отави. Під ногами порипує, наче сніг на морозі, сипучий жовтавий пісок – починається відома піщана площа. Тут щороку вирує галасом, іграми, співами, жартами несходимий спасівський ярмарок. Христя тут і зовсім пішла поволеньки: надто ще й тепер їй тут мило та знайомо, хоч несходимих спасівських ярмарків з чиеїсь дурної волі давненько не стало. Стара Плютиха останні рази вже сиділа на них мовчки, не загукувала, не розхвалювала своїх бубликів з маком, справді смачних, підрум'янених легеньким гнітом, не накидала накидом тогобічанам та степівцям своїх нелинючих порошків, кісників, дукачів усяких та намиста, невідомо, де і в кого накуплених, щоб тепер з націнкою перепродати. Стара перекупка лиш водила розмитими очима, гляючи то на доньку, свою квіточку, то на паруботу, од якої не було одбою, а Христя тим часом швиденько торгувала. Було їй на тоді, може, п'ятнадцять чи шістнадцять років, саме пора першого наливу, і не мала дівчина спокою од парубків-залицяльників. Оборонялась, відмовляла, як уміла: від того колючим жартом, від іншого – дотепом, а найчастіше своїм улюбленим і хльостким: «Драстуйте, я ваша дядина». Спочатку допомагало, бо не кожному було втямити, чи то дивувалась дівчина чи заперечувала, геть відкидаючи небажане лицяння, поки знайшовсь дотепник у відповідь: «Драстуйте, дядино Христе! Драстуйте, наша дядино!» В ту ж мить пристало прізвисько до Христі і стала дівчина всім дядина, та так і дядинує дотепер. Лиш Федір Баглай, як навмисне, щадив молоду Плютівну, не вводив дівчину у краску сорому. Вона ні разісінько не відчувала, хоч і кортіло, щоб не показний, але такий дотепний Федір лицявся

до неї, лестив пишними словами, як те робили інші. Лестоці, мовляв, не знадять путню дівку, тим паче істинну людину. Бо не йдуть вони од великих душ. Це доля нікчем, які стають ще нікчемнішими, коли сточують свою здобич. Дядину Христю з самої ночі наvertsає сьогодні на згадування. І вже ожили найсильніші почуття, заволоділи нею, тому й не може нічим іншим перейнятися – її, теперішню, веде до тієї, давноминулої, молоді, неописаної зваби молодиці, красі чийй не корився в хуторі один Федір. Хочеться й не хочеться їй стрічатися з тією, давноминулою, бо чує, як-то буде тяжко серцю, її, вже зболілому серцю, хоч тих болей нікому вона в хуторі не виявляла, таїла, прикриваючи то веселістю, то жартом – на те вона й дядина – для всього хутора, жартівлива колись перекупка, не інакше. І тепер, коли перестала опиратися цій солодкій спокусі, тим споминам – які там спомини! Де там ті згадування! Все те ні на хвильку не виходило з душі, не кидало серця, – тепер їй аж полегшало, аж усе тіло змолоділо, ніби голову змила після тяжби якоїсь. Христі вже й не здається, що йде вона стрічати Марійку, що їй так бажається побачити її в парі з Данилком – цього нічого буцімто не стало, і йде вона, поспішає, аж серце заходиться не до них – до нього, до Федора. Йде, лине, бо він її покликав, потайки переказав через Никифора. «Ой, через межку зелений горошок та постелився, Козак до дівчини через люди та й поклонився».

Не зчулася, коли переїхала дві річки, крадучись од ворогів та злоязиких, летом перелетіла всенькі плавні, кілометри густих некошених того літа трав, мов тигриця, продиралась крізь хащі лозняків, перевитих диким хмелем та цупким ожинником, розвивала їх руками, розплутувала, щоб зробити крок, поближчати, зовсім наблизитись і глянути на нього, почути голос...

Перегодом, задихана, запорошена павутинням та потертю старого листа, Плютиха вигулькнула на луговій поляні, оточеній товстими деревами. Вона облюбувала собі за орієнтир струнку яворину з глибоко порепаною корою і м'яко пішла по товсто легкій траві просто на неї. Було якраз на сході сонця і не росяно, як перед дощем. При самій землі висіли пряжею промені,

проймаючи і лози, і кущі, і весь голий, як усохлий, ліс. Промені сягали аж до безвіконного причілка дощаної хатини, що стояла високо на палях, як та, казкова, на курячих ніжках. То сховок од непогоди, притулок для бездомного, передишка для втікача, про яких багато говорено, але ніхто з мокловодівців ні разу нікого подібного там не бачив, не заставав, хоч і знаходились любителі підстерегти. В сінокіс у ній рятувались від дощу косарі, пізніше – громадильники. А далі – возії сіна, мисливці, пастухи, рибалки, заблудлі чи випадкові подорожні, якщо це взимку і всі три річки ставали, як кажуть посуляни, тобто брались кригою і, таким чином, давали людям не завжди безпечний, з ополонками, з пролизнями в кризі, але короткий простець-дорогу: мокловодівцям – на ярмарки, на базар у славний Чигирин, в Шабельники, Старе чи Нове Липове, аж у самий Крилов чи в Цвіткове за яким хоч глиняним посудом. А тогобіцькі рукодільні кустарі – нумо гуртами й поодинці аж до льодоходу возити на довгих, схожих на ненецькі нарти ручних санчатах свій, ще прапрадівський крам, минаючи Дубрів'я й Мокловоди, туди, подалі, в степові, безлісні села, дерев'яні граблі, лопати, возики, легкі в ходу, як на шарнірах, діжки і липівки, дерев'яні ложки, сапети, ночви, плетені з лози вухаті й з дужками корзини. А ще – дьоготь, смушки, оброблена юхта для чобіт-висяжок чи для модних одного, зразу післявоєнного часу укорочених шкіряних пальт-комісарок. Крейду, глину, полотна, плетені жіночі пояси вовняні з китицями, солену рибу, різновсяке городнє насіння, домоткані килимки, писасті рядна, червоні ткани рушники на покуття, дукачі, намисто – дехто тільки й жив з такої продажі-міньби, бо за товар бралися не обов'язково гроші, а часто – хліб, житній, пшеничний, зерном чи борошном.

В хатині завжди чепурно й охайно. Діл товсто заслано вистояним бугровим сіном-тонконогом, щоб не так злежувалось та не швидко прило зісподу (зісподу, кажуть посуляни). По стінах набито тиблі. На них люди сушили перемоклий одяг, вішали рушниці чи легкі риболовські снасті – кармаки, блешні, перемети, щоб потім, сівши в так званій кухні біля

заглибини в землі, схожій на велику луджену миску, погрітись біля пахучого вогню, скип'ятити кухоль води, зварити рибину чи й цілого крижня, якщо мається, спекти в жаркій золі картоплину до прісного огірочка чи пісного дрібка солі.

Христя навшпиньках заглянула знадвору у вікно і з несподіванки присіла: долі лежав чоловік, покритий рядном і в одкоченій вушанці. Біля нього – невокритий, скручений калачиком, як і невелика собачка в білому ластовинні, хлопець років десяти-одинадцяти, в кролячій капелюсі, босе, в полусуконнім пальтечку. Відсахнувшись, нажахана Христя кулею полетіла до стовбурів товстих дерев, які з переляку здалися їй людьми, не гляючи під ноги, шаснула в сплетіння хмелю з лозняком, в тенета глушини, якимсь протоптом побралася далі, поки опинилась над водою – якраз нібито знайома місцина: всього місяців зо три тому посуляни тут копали оборонний протитанковий рів, кулеметні гнізда, звивисті шанці. Обрушували Дніпрові береги, обкладали їх потім упоперек на місці ж рубаними деревами – всього місяців три тому... Тепер у пологій, необрушеній кручі лежало двоє телят-бузимків і жалібно дивилися вгору, на жінку. Меншеньке, гніда теличка, кволо обізвалось, водночас засмикалось вставати, але не змогло. Наробило собі гірше, бо вовтузячись, посунулось ще нижче, на ще мокріше, дістаючи тепер задніми ногами самісінької води.

За спиною хруснуло, як хрускотять ревматичними пальцями. Христя оглянулася. Ніде нікого не видно. Лиш на рідколісному випині обривистого берега, де Дніпро круто завертає ліворуч, вона побачила дим. Дрова, видно, були сирі, незаймісті, бо куріло з них товсто, клубками, наче дим виривався з-під якоїсь придухи – з непротряхлої сирості зволоженого падолисту абощо. Подувом з річки дим похилило, і показався спиною чоловік навпочіпках. Він неквапно орудував палицею, схоже, вигрібав нею попіл спіднизу того ще не вогнища, але вже добре розітлілого курища, яке, хто те бачив, буває в перші години, коли випалюють деревесне вугілля найпростішим способом або ж таким чином женуть дьоготь. Запах палених пнів чи коріння берези, їдкий до

різі в очах, до деручкого кашлю, таки справді чути, як тхне аж сюди. Христя зачула його на поляні. Може, навіть і пішла далі так точно завдяки ньому, бо інакше як би могла без особливих блукань в несходимому острові прямо натрапити на табір Федора Баглая, в чому вона після бачених у березі телят нітрохи тепер не сумнівається.

Десь у голих вершках дерев, густих, що й безлистих не проглянеш, сорока осварює чиюсь небажану присутність, і Христя пішла в напрямку її скрекоту, не випускаючи з оvidу Дніпра. За сотню кроків побачила на траві маслакувату корову, обізвалась до неї з ласкою, але «маня» не повернула голови, не підвела очей. Приречено лежала і густо пінила мазкою, скривленою піною, як це буває в скотини на здавен знану в Мокловодах слинівку, або ящур. Христя аж сахнулася, зблизька побачивши її опухле, як подушка вим'я. З дійок плющало перегоріле молоко, схоже на сироватку, і Плютиха кинулась доїти конаючу скотину. Корівка (видно, первісточка) судомисто кидалась, але не дригалась, хоч на лійках були видимі потріскані виразки – «маня» лиш тихо стогнала, скогегочучи зубами, коли Христя стискувала болючі дійки в долонях, і витягнуто клала на землю худеньку свою шию. Жалко стало дивитися на ті муки, і Христя сплакнула, жалібно примовляючи: «Чия ж ти і звідки, маню... Хто ж тебе пожаліє, сиротину... Чим же тобі пригнітити хворобу, моя ти, моя...»

«Добрий день, моя ти, моя...» – несподівано і майже пошепки озвалося згори.

«Доброго, – жахнулась, – здоров'я, – оглянулась, – Федоре, – аж прокусила губу... – Федоре Лук'яновичу», – випросталась на ноги.

І обоє вмовкли: Федір – бо захеканий, мов три копи змолотив – з потьоками поту на вилицях, Христя – розгубилась від раптовості, не знаходить, що казати, яким тоном заговорити. Спалахнула обличчям та й стоїть, червона, як сонце перед заходом. Він посміхнувся до неї – нічого так не підбадьорює, як вчасна посмішка товариша, подруги чи просто людини до людини. Плютиха завешталась біля корови, гладила, підмощала сухішу траву

під боки – робила, аби що робити, раз у раз підводячи погляд до Баглая, ніби очікувала його осуду чи підтримку, а насправді хотілось заспокоїтись. «Дивлюсь, дивлюсь, виглядаю Човна свого, човна. І душа моя до краю сподівання повна...»

В житті бувають хвилини, в які чиниш таке, чого від себе й не сподівався: Христя заходилась витирати знятою з голови білою хусткою потьоки поту на вилицях зніжковілого Федора. Він слухняно поводив головою, мовби вказував, де саме витирати. Не соромлячись, міцно пригорнулася щокою до крутого Федорового плеча, обхопивши його руку обома своїми, і їй, видно, стало тепло на душі до сліз, бо вони самі котилися з її великих, широко відкритих очей і річечками впадали в кутики напіврозтуленого рота.

«Не треба плакати, моя ти, моя».

«Поміч у свій час, як дощ у засуху».

«Робитиму все, що скажеш».

«Найперше ходім до святого Дніпра».

«Ходім... Як тобі живеться?»

«Я тут не сам... Проте візок легко не вискакує з нарізаної колії».

«Спасибі. В хуторі не краще. Теж як у гумовій сорочці – ні ворухнутись, ні дихнуть... Верх бере Яків Німенко. Балакають, возив якісь списки до німецького коменданта, а собі випрошував пільги й посаду як однокровник».

«Колгоспом недовольний. І радянською владою... Олії з водою ніколи не погодиш. Був і тут двічі».

«Ну й що?»

«Зі мною не говорив. До Никифора Піщаного за ту корівчину сікався».

«Забрати хотів чи дядька Никифора бити?»

«Піщаний дав здачі, що Німенко просився... Заїкнешся, мовляв, на Баглая хоч словом – легку смерть матимеш. І показав на Дніпро – тільки жмурки з тебе встануть»...

«А ти так чогось употів...»

«Збираємо по острові худобу... телят стягуємо докупи».

«А вони всі конаючі».

«А вони всі – тільки тінь та душа...»

«Такі виснажені».

«То що з них буде?»

«Щось буде... Никифор жене дьоготь. Дьоготь за тиждень пригнітить хворобу».

«А ота корівка?»

«І їй Свирид обіцяє життя. Треба тільки видоїти з неї все перегоріле молоко – твоя робота. Будеш умочать перед тим руки в дьоготь – слинівка заразна, переходить і на людей».

«Ага... Чого ми прийшли до Дніпра?»

«Щоб ти напилася з нього, тобто запрягнула справі, до якої прилучаєшся, і вірності нашому товариству».

Федір забрів по коліна в річку бистряної води. Випроставшись, бережно, витягнутими руками подав повну пригорщу зосередженій Христі. Вона благоговійно схилилась над нею. Пила, не відриваючись, доки відчула губами приємно тепло Федорових долонь. І вдруге пила, і втретє.

«Тепер нас п'ятеро. Як на руці пальців, готових стиснутися в кулак. Спасибі тобі, Христе Романівно, що прийшла».

«Вам... тобі спасибі, що покликав. Що довірив і не згидував».

«Піди, будь ласка, в ту хатину, що на палях, і зніми постіль, тобто сіно... Та звари нам... борщику, прошу тебе, нашого, українського, бо без нього стали ненайдними – такі ми всі борщівники. Хоч раз поласуєм, поборщуєм».

«Там якісь люди, я сама боюся...»

«Не бійся. То знайомий мандрівець з хлопчиком – Арійон з-під Чигрина, з Галаганівки. З тієї, що наш Прокіп Лядовський. Гонив, як і я, худобу за Волгу, та не вспів – ящур повалив скотину. Хмарами нездвигними лежить і конає по зінківських яругах, і опішнянських балках, в охтирських перелісках. Ті люди вже відіспались, пішли до перевозу. За тим виступом, де

ото Никифор спорудив дьохтярню, їх жде Веремій з човном. Там Дніпро найвужчий. Перевезе людей».

«А ти зі мною?»

«Ні, Христе... Нікольство таке з телятами, така невправка: знести докупи, сіна придбать, хлів спорудити... Ми вже ввечері».

«Ага, ввечері».

«Додому підеш завтра, я проведу. Навпростець тут ходьби з годину».

«Ага, проведеш, Федоре, проведеш. Удвох іти охотніше».

З ким вірно люблюся, не наговорюся... Хапалася бідна Христя, як уміла, як могла за кожнісіньку нагоду побути з Федором, полюбувати на нього, роздивитися, а йому – нікольство з телятами. Вона б їх сама, на руках, як дітей купи – до хліва, аби тільки він слово сказав. Аби тільки швидше вправився та прийшов до неї в хатину, та любо глянув, та ласкою обізвався... та обняв, та пригорнув... господи! Навіщо серцю такі муки, таке безотвітне кохання!.. Чи в такий нелюбий місяць народилася, що йому нічим не люблюся... І вирядилася, як на великдень, як можна гарніш, а він ні словечка ні про темносиню оксамитову керсетку, ні про три разки намиста з срібним дукачем, ні про хустину, що як листочок. Не глянув ні на біле личко, ні на чорні брови – тож козакові дівка не до любові. З телятами нікольство: сіна надбати, хлів спорудить... А на Христю тим часом кохощі напали. Вони ж бо, научала покійна матуся, що той сон: їх ні заїси, ні заспиш, і що робиш – не знаєш, мов ві сні. Як тут жінці зарадити? Все життя празнує одну кохощ, береже її, першу, і вже, мабуть, останню...

Федір лише глянув на Христю та й подався в своє діло, як ногу вломив, тільки ожинником шаснув. Бо, може, коли й шибонула його така собі зальотна чоловіча думка, то він на неї подавна рукою махнув. А тепер і поготів. Тепер йому один, та великий клопіт: перезимувати назбирану скотину: Веремій об'їхав конем острів, то набачив десятків зо два або й того краще приплудних теляток, худих, ящурних, але живих. Перезимувати нищечком, без продажних свідків, без зрадливих очей – чоловік мав

найпростішу собі мету: вберегти худібку од хвороб, од ворогів, поки прийдуть наші. Поки повернуться наші!.. І цю найпростішу свою мету довіряв лиш найвірнішим.

А на Христю напали любощі. Вони ж бо, що той маревний сон: їх ні заїсиш, ні заспиш і що робиш – не знаєш... як у ві сні. Христя не знаходила сили свої почуття пересилити, не могла йти до хати, міняти постіль – Федора їй хотілося, ноги самі пішли за ним слідом. Крадеться Плютиха поза кущами, щоб Федір не помітив, не зупинив. Іноді, на намівах піску, натрапляє на слід його чобіт, стареньких, юхтових чобіт, виброджених у плавневих росах, і пильно придивляється, чи не видно, бува, на відбитках підшов... пальців голих Федорових ніг, що виглядають з драних передків... Чи не принести йому... Фанькових, нових-новісіньких витяжок – залишив у неї, віддав, щоб продала або виміняла хліба, коли дійде до скрути, віддав у останню мить, коли йшов на війну, і не взяти вона не могла, – стоять же без діла, а у Федора – бачила – порвані. Простудиться, зляже... І ось його слід, і ось... Схилилась над ними, ніби хоче взяти, зігріти в руках, біля серця... «Як піду в садочок та зірву листочок, та й понакриваю милого слідочок. Щоб роса не впала, пташки не бродили, Щоб мого милого інші не любили...»

Слід стареньких юхтових чобіт губиться серед купиння відомої мокловодівцям трясовини, яка то зникає, входить у землю, і не сльозяться тут кринички, не стікають в озеречко, не плюскотять холодним плюском. То ніби з-під землі її хто випирає – вирне тоді разом з комишем, з тванню, з купинням. Дихає і в спеку крижаним холодом. А ще що дивно: саме тут, круг неї, найрясніше родять і калина, і дикий терен, і ожини. Тепер трясовина ввійшла в землю, ніби провалилася в неї, і Федір, перестрибуючи з купини на купину, скоротив собі путь. Якби Христя була цього разу трохи прудкішою, то не згубилась би Федора, встигала б за ним, гінким, проворним, і тепер би не стояла ні в сих, ні в тих. А то поки роздивилась, куди його далі та як, трясовину почало заповнювати швидким заливом. Ніхто не знав, не міг толком пояснити, звідки бралось стільки в'язкої, липучої, мов клейстер,

рідоти, перемішаної з піском, перлівницями, галькою; яка сила видавлювала її з-під землі, мов з тюрбики. Лиш дехто зі старих брався твердити, нібито колись тут було озеро, яке одного разу несподівано зникло і зробилось провальним. Воно стояло і тепер вище всіх інших, що стрічалися на острові. Розгублена Христя безтямно спостерігала, як дно живої прірви спочатку спітніло, ніби вмилося рясним потом. Далі заплюскотіло, заплямало, дихнуло сотнями отворів, продимаючи рідоту з-під низу безліччю бульб, які на поверхні ментально лопалис, наповнюючи кратер трясовини колючим холодом. За кілька хвилин, коли рідоту випинало горою, як запущену дріжджами опару, з нею починали сонно стікати тоненькі річечки, всі до одної спадаючи нікуди інакше, як у прозоре, чисте, як молоде око, озеречко. Отінене бувалими дубами, воно розташувалося трохи нижче від провального. Озеречко не завжди вмещало зливану в нього воду, тому переливало її, коли зайва, у ще нижчий, крутобережний лиманець, що єднався з Дніпром таємним, буцімто підземним ходом-протокою.

Цього разу тванюки виперло більше проти тієї, яку пам'ятала Христя, бо ніде по ній не видно було ніякісінького острівця тверді – ні плавучого купиння, ані рухомих архіпелагів зростлого до купи корінням комишу, по яких під час відливу можна було спритним небоюнам сяк-так перебратися, перескочити, якщо ліньки обійти провальне озеро околясом. Ця пригода доконала Плютиху, довела до відчаю. Тепер їй, нерелігійній, і всерйоз повірилось, що бог таки є на світі, але він проти неї, він їй не спільник. Інакше чому б цій проклятій трясовині розверзнути, перетяти шлях до наймилішої людини саме в момент, коли бідна, нещасна жінка вже остаточно вирішила переходити і собі на той бік, за провальне озеро, де вочевидь розташувався Федорів табір. А перейшовши, відверто навернутися йому ще раз на очі, бо, може, заклопотаний Баглай забув їй сказати щось таке значливе, від чого б змінилося усе життя... З жалю та розпуки Христя прегірко заплакала і, протираючи очі кулаками, обнадієно додивлялася до кожного потойбічного стовбура – за якимсь та може мелькнути Федір...

Не вірячи, що вона таки згубилась Федора, Христа металася то сюди, то туди, доки в дрібному лозняку ледь не наразилась на пучок гострого кілля, що в такт гойдалися перед її мов посліплими очима. Трохи далі, як на витягнуту руку, рухалися чийсь сірі, як лоза, плечі в цупкій сірячині. На них лежала товста в'язка старих ятерів, гостряками тичок назад. Плечі посунулися далі, нижче, у глевкий берег зарослого лепехою озерця. Рибалка доглядається до більших і менших, але однаково таємничих віконець чистоводдя серед латаття та ряски, певне, вибираючи, де б його краще поставити свої крилачі. Босим у цю пору може бродити лише дядько Свирид – це бо він і є. Поволі підступає боком, улазить у воду. Потривожений ногами намул лоскотно бульбить угору, боляче жалить холодом усе тіло, аж на Христі від того відчуття сироти встали.

Поставивши ятері, завбачливий дядько Свирид прикриває їх зверху куширем та ряскою. Боком вибродить на глевкий берег. Різкий вітер копилить тепер цигарку – значить, дядько Свирид не поспішає. До чогось ніби дослухається – до гострого шелесту пожухлої лепехи чи до скрекотіння сороки. А може ні до того, ні до іншого, а до сплесків у сусідньому бакаї, що стає озером, – там би було поставити на ливів хоч пару. Ти ба, як стрепенула хвостом чиясь нагуляна сила, що аж луна одгукнулася поміж деревами... Таки треба було хоч пару...

Христа мовби й на секунду не зводила очей з дядька Свирида. Дивилась на нього потайки збоку, а проте так і не встерегла, не побачила, куди ж він подівся. Думалося піти слідом за ним: далі Баглаєвого табору, звичайно ж, Свирид не дінеться. І вона б з ним: бо таки саме туди Плютиха путь стеле. Перегодом прислухалась – не шархають підосви об пересохлу траву. Сюди-туди подивилась з-під руки – ні лялечки. Тільки клубкуватий сизий дим стояв рівним стовпом над деревами, немов на погоду. Немов на гарну погоду з верха оселі.

Ішла і йшла грузьким понадозерним низом, обминаючи трясовину, поки вийшла до Дніпра, де була. Од кручі обвалилася брила і бурхнула в бистрянку

воду – там же десь двоє теляток, господи! Ні, вони ось, на похилишому. Як лежали, так і лежать. Сумирно, заплющено. За цим разом Христя додивилась, що вона тут і колись бувала... «А я сіно громадила, сім пар хлопців принадила» – якраз у громадіння й бувала. Тоді на тому лужку, на тій просторій поляні ще не стояла хата на палях, а воцарявся високий курінь чоловік на двадцять покотом («Хати наші на цвинтарі, а вас прошу до куріня»). В ньому ночували косарі, громадильники – переважно челядь і всі, кому не було чого щодня тюпати в хутір за п'ять верстов на ніч. Гуртом гуляли, виспівували – через Дніпро луна перелітала, по черзі варили самі собі снідання й вечерю, ловлячи для галушок чи затірки солодких линів по лиманцях, мідно-червоних карасиків у порослих озерах. Трава тут росла (та й тепер не одмінилась) тільки однолишня, тобто односортна: самий тонконіг... Був тоді якнайранній ранок. Ще ніхто в курені не вставав, а Федорові з Христею випала черга ловити рибу на снідання. Признатися, Плютиха була невдоволена своїм напарником: надто вже він серйозний, щоб пожартувати, пореготатися, до чого Христя зроду така голінна, цим славилась на всю челядь. Ні, Баглай високо стоїть, але не з цього боку. Він уміє підійти до всякої людини, прикладно побалакати на зборах чи у виставі: «Не той, товариші, товариш, хто одному товаришу товариш, а той, товариші, товариш, хто всім товаришам товариш». Але щоб «Я сіно громадила, сім пар хлопців принадила» або «Ой, капуста-одностеблиця, один любить, другий сердиться» чи якоїсь там на зразок «Колихали мене хлопці не в решеті, а в коробці. Коробочка торохтіла, я до хлопців хотіла» – такого від нього не почувеш, хоч і не висміює, коли хто таким заллється, а тоді всі зо сміху падають. Воно хто до чого уродиться, то таким і вмре: одному поважне смакує, іншому...

Над озером, до якого прийшли зарошені Христя з Федором, наче над мискою снідання, стояла тепла пара. Христя першою роздяглася до білої полотняної сорочки, поклала одіж на березі у спрят і, не питавши Федора, сама пішла в забрід. Охопила вода тіло, наче літепло в ночвах. Завели кімлю

попід берегом, затоптали, винесли над воду червоно-мідне тріпотіння на посріблених водою вічках.

Потягли по самісінькому дну, ноги засмоктують намул, ідеш на самих пальцях, Христі води по шию, лиш витягнута голова над нею – вже відер двоє линів та карасів. Вистачить з добавкою на всю ватагу. Поспішаймо до табору! Сонце ось-ось вибереде з туману, зійде. Христя перечкається з кімлею на кручу. Федір несе слідком рибу. Під ногами одвологла трава, м'яка, мов пряжа. На душі молода радість – нічого кращого й ніколи в світі не видумаєш, як молодість.

«Яка ти гарнісінька, Христе!..»

Затороплена, збита з толку такою нежданістю, Христя ледь не впустила кімлі. Але не обернулася, промовчала: не перший і не останній залицяльник, було їх до копи, а це ще й Баглайчик.

«Отак і йди в самій сорочці, не одягайся...»

«У мокрій щоб ішла?»

«Надворі ж тепло, як у протопленій хаті... Отак і йди – прошу тебе! Ти в ній схожа на лугову царівну, що вибрела з ранкової купелі»...

Ніколи не чула нічого подібного, ніколи!.. Тоді ж не вволила його волю, не пішла у мокрій сорочці. Навіть не відповіла. Лиш накидаючи спідницю на мокру сорочку, глянула через плече, мов блискавка з очей, але він уже не дивився на неї: лугова царівна, певне, зникла з його уяви і з перед його очей. Пішла, щоб ніколи більше не явитись... Тими словами він ніби взяв її за руку і веде – довго веде – в якийсь інший світ, і вона йде, як у сні.

Зараз – і то: аж під серцем пече, коли Христя згадує: то витав над ними привид любові – нічого кращого в світі не видумаєш, ніж любити одне одного. Подумала тоді глупа голова: заграє сякий-такий Баглайчик, підсокирюється. А я ним згордюю. Нехай побігає за мною, нехай йому покортить. Сита була залицяннями, балувана власною красою. У парубків одне в голові: поженухався до пори до врем'я – зоставайся лавка з товаром. Тепер нехай тобі риба й озеро. «До кращої чи гіршої – помандрую до

іншої...» А воно не всі так, не в кожного вовча думка. Не слід було того ранку, коли озеро парувало, як миска снідання, проти Федора носа дерти, так високо нестись. Хто високо несеться, той низько сідає – непохватний парубок Фанько був у неї (випадково) першим. І Марійку на світ привела без любові. До Федора було примірятись, а то й піддобрятись: він стоїть високого. «Сякому-такому Баглайчику» мало, виходить, глянути блискавкою, чи поставити чорні, як сім галок, брови дугами, щоб у себе залюбити... Є в людини такі моменти, вирішальні, коли слід робити все відразу, не роздумуючи – в такі моменти вирішується доля твоя. Але попробуй угадати, як угадати абсолютно точні ті моменти?.. Христя їх не вгадала, ох не вгадала! Все життя кається, сльози душать. Сльози хлинули – аж полегшало. Не од жалів хлинули – од жіночих жалощів: побачила вона під вагою зігнутого Федора... Він передній. Бокаса підступає крок за кроком нагору, по сипучому піску – витягають утрюх на кручу напівживе телятко. Пересапнувши, то піднесуть, то тягма на носилках провадять його далі. Воно мовчить, мов винувата дитина. На грузькому зупиняються: Федір упрів, не вхопить віддиху. То Никифор, то Свиридон по черзі нахиляються над телям, обмацують боки, голову. Підгинають передні й задні ніжки, щоб зручніш лежало. Нарешті Никифор дістає з-за пазухи зелену пляшку з дьогтем і вдвох з Свиридоном квацюють теляті поміж ратичками. Тоді ножем (так зціпило, мов зомліло) рознімають зуби, гасять тими ж ліками хворобу в роті. Кладуть упоперек рота вербовий цурпалок, щоб легше йому дихалось, і то несуть, то тягнуть волоком з передишками, поки аж почалась обслонена дикою ожиною стежка, недавно, видно, прокладена крізь глушину. Христя тепер сміло відслоняла рукою схилені лози і під шелестінням передніх явно йшла слідом – не йшла, а ніби лізла таємним лазом. Хто цю незайманість потривожив своїм невпевненим протоптом першим? Хто дав йому початок? Самотня втомлена людина? Звір? Скотина?.. Хтозна. Відомо лиш, що кожен з них міг бути першим, бо кожному в житті потрібна стежка – до водопою, до трави. До щастя. За ним – за першим – по ледь тривкому сліду-протопту йдуть ті

трось. Четвертій ще нелегко, але вона вже не ступає стільки зайво, не тратиться управо: є напням.

Виходить чулими ногами з сутені на світло – глушина позаду, але сюди їй зовсім не взатороті. Хатина на палях ген куди. На серці в неї б то ніби радість, що стільки про Федора дізнала, а в голові – сором. Сором за непослух іти варити йому «з хлопцями борщику нашого», переслати злеглу постіль свіжим сіном. Та щоб видоїла перегоріле молоко з тієї розродженої корівки – не бійсь, інакше про Христю про Плютиху й не згадав би... Не треба являтися йому на очі, не слід. І назвавши саму себе дурнуватою («Серце було зраділо, бо ожила в ньому дурисвітка-надія») прибудую («Гарна дівка на виду – пришелепувата»), Христя, мов розкаяна в гріхах, позадкувала з видноти, хоч навколо ніде не видно ні лялечки. Пішла лозами кружка понад галявою, так і не вислідивши Федора з хлопцями.

Плютиха ще не вийшла з минулого часу, з туману згадування, з тієї плутаниці почуттів, якими пронизана її душа до самого споду, але невгамовна довколишність товклась, галасувала під добрим вигином старого неба, глушила, перемагала ті згадування й почуття. Виводила її за межі того часу, пропонуючи свій, нащадковий. Ще привиджується віддалеки побачений хлів, той хлів, де великомученик Баглай зимував своїх теляток. Те місце, куди щойно принесено ще одне теля, і в момент його внесення Свирид сказав, мов пророк: «От і буде до пари ще один бичок-чумачок». З тих-бо самих бичків-чумачків вирости справжні воли Чумаки. Ними скільки років возить Веремій молоко. Той, Баглаївський хлів містився тоді в глухому кутку протитанкового рову, який так нічим і не допоміг оборонцям Києва. З своїми однодумцями, з вірним товариством Федір Лук'янович натягали прибудною калікою-конячиною («Бодай тебе волами возили, а мене хоч коростявою, та конячиною») – натягали з берега помірних колод, накотили їх упоперек, уклавши, як можна густо, накрили сіном товсто – хвороби тепер промочать дощі, не прогребуть зверху вовки-сіроманці...

Отаке та ще інше, в душі бринюче, пнулося до Христі з минулого часу, копирсало ті врази, що не гоїлись, глибоко крилися в серці, а зовні, а перед нею стояв живий теперішній час – Васько Плютівський, електрик з ГЕСу, син дядька Веремія, племінник Фанька, батька її Марійки, і гаряче розповідав про чудеса, які може творити електрика в його і не в його руках. Сумніваючись в тому, що Христя його чує, він з усієї премочі силкувався перекричати гудіння пересувної динамомашини, що стояла зовсім рядом біля пристані, біля приплаву, і недалеко від того, Баглаєвого рову, якого вже зарівняло водами і він став тепер ледь помітним видолинком. Христя, мов на прощання, жалісливо скинула в той бік очима – і здавило їй серце: так порожньо і голо стало в Качалі. Одні ледь зеленкуваті, завалені деревами поляни, та чисті озера в зарослях відкривалися тепер зору.

Сидить Христя під думками, як під голим віттям, мовчить, заглиблена в болісну печаль, що нею завладала, а Васько не вгаває у своєму радінні («Ой, радуйся, земле, Васько буде женитися!»). Голосно розказує, що він розраховується з ГЕСу, а тато сказали, щоб ішов возити молоко в Жовнин на завод. Не волами, мовляв, не Чумаками моїми (кінець епосі Чумаків), а новісіньким автомобілем-молоковозом – а хто ж інакше батька змінить?! Та й на весілля в мене нема чого давати: зароби та й женися. Берись за батькове діло, то матимеш. Блага, відколи світ, передаються, бо вони, як і люди, минуші – народ народові, сім'ї – сім'я, а батько – синові...

Розморщить на те Христя вже немолодого лоба, підніме брови, і досі чорні, як сім галок, поставить їх на мить крутими дугами, почувла, мовляв, тебе, Васько, трохи – та й знов... у Федора в гостях. У погляді ходять, блукають телятка, уже не хворі, не заперті, не в ямі, а по одвологлій, м'якій, як пряжа, ранковій траві... У зморшках... Федір обтягує шинами свіжі ободи на нові дороги. Після фашистів, після тої всесвітньої гиді, ожило життя в Мокловодах, потекло життя по-нашому, по порядку – розтопили кузню, щоб підладнати яку є техніку на кінній чи воловій тязі. Дядько Веремій об'їжджає неуків Чумаків, шиї притирає. Підвівся з постелі дід Солошко... Ні, Федір,

він теж уміє ковалювати... Дістав десь молотка, надів на шию лямку ковальського передника і вдарив по ковадлі. На той звук люди понесли коси, лопати, рогачі, сапи – і він підновлював, гострив, підгонив. Ожило життя, потекло життя по порядку. І ніби ожив з мертвих і сам Федір, прокинувся на той звук молотка – тінню запинає все те Христині очі, і вони, ніби шибки, пітніють, застилаються крапчастою вологою і вже не бачать ні минулого, ні теперішнього часу.

«А зміни одна одну обганяють. Нове-бо виникає кожна мить».

Мов крізь подвійне вікно, Христя таки вчуває Васька. Бо хіба не вчуєш такого дива: Людка кривої Марфи вже буцімто плюнула на Павлушка, розвідного шофера, що обіцявся до неї в приїми, і сьогодні з самісінького ранку блукає по Качалі з Лавріном Німенчуком. Може, шукають Павлушка, щоб йому досадити, а то й освідчитись у нього на очах про своє кохання? А може, прийшли зустріть Данилка, щоб першими переповісти, як вони сю ніч рятували його матір, тітку Хтодору. Знайшли вночі під ворітьми загону ледве живу та теплу. Тітка Хтодора, нічний сторож, не хотіла, щоб колгоспні корови вилізли із загороди, обплетеної високими тинами, бо біля річки, попід кущами, на них хижо світила очима вовча зграя. Вона підперла ворота спиною, щоб стримати розжахане стовпище худоби, але де було взяти відданих жінці стільки сили... Ніхто своєчасно не почув її відчайдушного «Рятуйте», і ворота з тріском повалили під себе тітку Хтодору. З ревищем та хропінням оскаженіла худоба пішла потоптом по воротах, під якими лежала їхня захисниця.

Лірична вставка перша

Людка кривої Марфи Похатниці за той день набралася таких уражень і стільки, що вночі їй не спалося. З самого вечора в ній бродило, не давало заснути якесь дратівливе і невловне слово. Не слово, власне, а чуття від нього. Знайоме, либонь, близьке й простолюдне, але противне своєю невідчепністю. Воно розплющувало їй очі, доводило до глибоких зітхань.

Тиснуло серце, то застрявало в горлі, як давучка груша-дичка. Крутило дівчиною в постелі збоку на бік, томило до плачу, до злості: поки Людка не встала з ліжка, не глянула спробою у відчинене вікно, за яким стояв пахучий зоряний вечір, ледь зволожений річковою прохолодою. Тоді чуття зникло, мов привидне, залишилось саме слово, знайоме, либонь, близьке, простолюдне і дивне, як світ, слово «Личак» («Ходили тоді в кармазинах тільки люди значні та шанобливі, а міщане одягались синьо, зелено, або у горохваний цвіт; убогії носили личакову одежу»).

Стало аж самій на себе дивно, бо те знайоме, близьке й простолюдне слово Личак не що інше, як її власне реєстрове прізвище. В Кременчуці його перекладали на всі лади («Лечак, Лічак і навіть Льочак»), але воно не звучало, байдуже переносило всі ті наруги... А тут раптом зазвучало первісно, як і має звучати рідне-ріднісіньке слово, – на все тіло, на всю душу.

Їй зробилося обидно і на себе, і на когось за своє зневажене ймення, за своїх давніх і прадавніх родичів Личаків, мабуть, бідних, але чесних, не значних і не шабльованих людей, а тих, що зодягалися в личакову одежу, прізвище яких вона несе далі, а тут чомусь ніби розродичалася з ними, не здорожила їхньою честю, добровільно віддала її на поталу. Стала сама себе устидати, що раніше не мала в собі гордості образитись, обуритись за власну, за материну, за родову зневагу, як оце ниньки з нею стало. В самих Мокловодах, де одне одного знають од п'ятого коліна, їхнього личаківського поріддя либонь не знає і третини людей. На матір кажуть «крива Марфа Похатниця», а на неї «донька кривої Марфи» або «городська Людка-машиністка» – ще гірше.

Теперечки ймення Личак до них зовсім таки не підходить, бо личак – то геть зовсім убога людина. А вони, відколи Людка стала заробляти, вже давно наїлися свого хліба, призодяглись, зобулися не гірше від людей. Навіть ласощі в хаті повелись, обстановка хатня оновлюється. От Похатниця, як звуть по-вуличному криву Марфу, матері підходить. І навіть личить. Бо вона таки справді весь вік скитається по хатах, по чужих хатах, не маючи власної. А по-

друге, крива Марфа зроду така, що не може й півдня прожити, щоб не сходити до когось побалакати, погуляти, як це кажуть у Мокловодах. Тобто прийти (без кликання, без запросин) до ближньої чи дальньої сусідки на своєму кутку, посидіти, перебалакати, посміятись чи посумувать. Сьогодні в однієї вдови така гулянка (у Плютихи, Хтодори чи Станіслави), завтра в іншій. Від цього, гляди, й пішло слово «похатниця». Та, значить, що ходить з хати в хату – по хатах. Після того, звичайно, коли все вдома вправлено, тобто витоплено, прибрано, нагодовано, вичищено, підстелено та й ще не одне зроблено. Найохочішою до таких походеньок, першого-ліпшого забалакає до самозабуття – така цікава на речах («На речах, наче на кобзі») та приязна («Ось послі хай лишень, Христе, прошу тебе, ягідко, вірними словами. Гризь напала на мою совість: рідній дитині не призналась, чого мої коржі поприщилось, а воно забула їх ножом поштрикати»).

Вдівець Іван Солошко буцімто ще й тепер щовечора учащав до кривої Личаківки («Де люблять – не вчащай, де не люблять – не бувай»), але рідко заставав її вдома, за що вельми ревнував до тих походеньок. З ревнощів та серця і прозвав жінку Похатницею. А воно якось так виходило, що його давня симпатія завжди першою вправлялася і, не ждучи Йвана, йшла охотніше до гурту, до людей. Одні кажуть, що Іван Солошко для неї ніхто. А воно, може, й хто... На вигадки та на приговорки йому пари немає. В гурті від нього весь регіт іде – кривій Марфі цього й треба. Їй уже, мабуть, до останнього будуть подобатися люди, про яких кажеться: «Він як кудись не ввімкнеться, то йому і в голови низько».

Балакають, буцім ще в громадянську, як Будьонний гнав пиховиту шляхту з України, а Солошко для форсу залітав на часину в хутір на тачанці трояком буланих в золотій збруї, то вже тоді хвацький кавалер набачив і приглянувся до Марфи, красою на всю челядь («А Наталя на всю челядь славилась красою»).

Ускорах після цього Марфу Личаківну поносили коні, коли везли снопи до машини, і дівчина розбилася з воза так тяжко, що місяців кілька була

негодима сама й хати перейти. Солошко, зачувши про Марфине каліцтво, тим часом одкинувся од неї. І хоч Личаківна й досі нишком за Йваном шкодує, але за всі тридцять з гаком років не може простити зради і обзиває Солошка «гаремником» («Гареми мусульманські забреніли дівчатами вродливими й жінками»). Крива Марфа Похатниця звела своє поводження з «гаремником Солошком» до найпростішої форми чемності – не на дурну натрапив.

Як там поміж ними не було («Яке вловили, таке й пустили»), однак у безпорадний, безвихідний момент свого життя, коли ті шваби на товстозадих конях, ті бридкі зайди, втікаючи, спалили і її, вдовину хатинку, найперше крива Марфа згадала Солошкові Мокловоди, хутірець у закапелку, в такій глушині, що аж сумно, туди й люди буцімто не їздять, хіба водою. Не вели туди ні стовпова дорога, ні поштовий тракт, ні залізниця – там і хати, гляди знайдуться не палені, в сусіди попроситись можна, гадалось бездомній жінці з дитиною.

Сьогодні за всі роки Людці, виролій дитині, так трудно не спалося в дарованій сільрадою хаті. Очі витріщились у стелю, у вікно, у небо, кудись у рятівне прийдешнє, на віру в яке ми всі раді спертись («Ще днів моїх багато за горою, За зорями в небесній глибині. Все, що було, згубилось уві сні, Лиш те, що буде, володіє мною»). Її душила якась незріла, блукаюча з передчуттям думка про себе, про людину світу взагалі. Дівчина ніби побачила вперше збоку і почала розуміти сама себе, тверезо визначати ціну своїх людських якостей. Вона зовсім не така, як про неї кажуть – і не грубіянка, і не бездушна. Їй до сліз жалко вічну самотність матері, боляче за долю Лавріна, за пояснимо, але незрозумілу беззахисність переселенців, які тепер все частіше кидають свої насиджені місця, ідуть в нові Журавлинці. Не схожа вона й на ту, якою сама себе уявляла: безтурботна, зухвала, зрозуміло зверхня протестантка. Вона – третя. В ній тепер, здається, переважили великодушні нахили. До цього вони чомусь дрімали. Тепер пробудились і, беручи над усім іншим гору, мовби шалено перестроюють, перелаштовують

її на інший, на простіший, на мажорніший лад. А може, й наново творять чуттєве її осердя.

Цей вечір зовні скидався на сотню інших бабських вечорів. Мати, тонко примугикуючи, підлатували якусь необов'язкову стару одежину («Ще й як знадобиться! Про дощ буде»). Донька приміряє, щоб рівно повісити на покутті на пакільцях новий, як з голки рушник, шитий зозулями та хмелем – нехай Лаврін побачить її вишивання: чи вподобає? Цього вечора до них ніхто не приходив провідувати (Солошко пішов завидки, ще й сонце так м'яко світило). Нікуди не ходила на вечірні балачки й крива Марфа: як і Людка, вона була вельми вражена нічною пригодою Хтодори з худобою, прибуттям Лавріна (що не кажи, як не суди, а законного спадкоємця Німенкової оселі) та злою витівкою «розведеного Павлушка» з приймами. Людка навіть лайку, до якої так звикла в Кременчуці на будовах, вимовляла сьогодні лагідно чи з острахом, щоб не почув той, до кого вона звернута. Голос її побарвистішав і тече густо, мов запашний травневий мед з лугових квітів («Я вам і те зроблю, мамо, я вам і це допоможу, матусю»). Не смуткує, не журиться крива Марфа – радується такій переміні, сама готова догодити дочці. Дістала зі скрині нове, тільки з ткацького навою рядно, коленкорову наволочку – бери та висипляйся на свіжій постелі («Думаєш мені тебе не жалко, коли ти до мене добра? Я й далі радніша сама жити, все, що не є, робить, так не моя вже сила, дочко»).

Шелестить Людка накрохмаленою простинею, підпушує подушку – і рада, і розжалоблена, як не плаче. Лягла спати з легким серцем («Ах, мамо! Яка ви добра, моя ненько!.. Я й сама себе не впізнаю, що в мені таке гарне сталося»).

«Ти чогось устала, дочко?»

«Ага, мамо».

«В тебе щось заболіло?»

«Чуєте, він плаче, мамо?»

«Хто плаче?»

«Він ридає, матусю».

«То тобі вчувається, дочко».

«За ким він побивається, мамо?»

«Сам за собою... А ти лягай спати, доню. Завтра розпитаєш... Тобі нема чого плакати. Спокійної ночі».

Розтривожена тим риданням, Людка то прилягала на постіль, то підводилась. Плачу нібито не стало, але тепер вчувалося тяжке зітхання, і це не перестало ятрити її серце. Ввижалося, що він конає в петлі («Одведи, Господи!») чи захлинається плачучи. Тепер вона виразно вчула глухий стогін, схожий на придавлений крик сонного, коли йому страшно сниться. Не вагаючись, дівчина легко перебігла через хату, стримано перейшла сіни. З непричинених дверей другої хати випливали нерозбірливі марення сонного. Він лежав розкинувшись, як у гарячці, і стинав зуби до скреготу, ніби на ньому боліли всі кістки, як побиті. Людка могла надивитися на його біле, як стіна, обличчя, тонко загострений ніс, кістляві вилиці, чоло, вкраплене дрібним потом, припухлі од сліз западисті очі, які, здавалося, плакали і вві сні, коли він зойкав сонним криком, – весь вираз обличчя був вимовніший за слово («Хоч би не вмер у нашій хаті»). Це він так непомітно й швидко лишив на ній свій вплив, який тепер росте і не дає спокою...

Причина сталася вже глибокої ночі. Спросонку вона мчала без пам'яті луками на відчайдушний крик тітки Хтодори. Ще не минув і перший сон, як вони розійшлися з-над Сули – Лаврін благав у неї і в усього нашого світу заступництва, рідного тепла, а Людка байдуже слухала ті волення втомленого серця, замерзлої серед чужих людей душі і нишком кепкувала над тими моліннями, над самим Лавріном, який, здавалося, улещав, виканючував собі співчуття, щоб розжалобити Людку і, таким чином, втертися в довір'я – цим нагадував канючливого Павлушка з ГЕСу, якому вона посилає проклін («Усім проклін, хто кривдить нас, дівчата»).

Звалені, затоптані ратицями ворота були надто важкі, щоб їх підняти одними, навіть дужими руками, але це не спиняє Людку. Натужно

перечкаючись, вона кілька разів підважувала їх дрючком, поки догадалася в зручний момент підставити під ближній край стійма валюще відро. Тепер стало добре видно, що ворота не торкаються тітчиної спини, що вона ворухнулась і простягає вперед обидві руки, щоб, загородивши пальці в землю, виповзти з-під гніту. Розгублена Людка забігалась, зашамоталась і, замість допомогти, піднімає непомірні ворота, підставляє під них свої плечі, але чує, що несила, що й сама може опинитися під ними. Несподівано стало легше, ворота подалися вгору, відро можна підставити під них ще глибше – так і робить... Лаврін, незграбний, повільний, до кашлю захеканий, на поміч якого ніхто б і не сподівався. Тепер він на очах сторопілої Людки плазом підліз під підважені ворота і дістав тітку Хтодору за плечі...

Трудно тепер було повірити, бачачи його сухі, ніби геть безмускульні руки, щоб вони могли виважити доросле тіло знепритомної жінки і навіть якийсь час нести її поперед себе, прихиливши до грудей, пробиратися навпомацки крізь темряву, брести травами, виярками, шелюжками на тьмяне світло одинокої електролампочки на першій забудованій вулиці нових Журавлинців...

Лаврін не відчував присутності Людки, скільки вона, зворушена, не стояла коло порога, не розплющив очей, не ворухнув губами. Навпаки, перестав стогнати, лежав тихо, смиренно, як умерлий, – дихав рівно, мов дитина під заспокійливим поглядом матері, то уривчасто, як не ставало йому духу.

Засоромлена сама собою, Людка втекла в постіль, прихиливши за собою двері. В серці зухвало зчепились протилежні почуття і мордували його люто. А воно, беззахисне, нічого іншого не вмiло, як трепетати, аж у собі його не вдержиш. А тоді той трепет перейшов у легке, солодке тремтіння. На все тіло запала молода радість, засвітилася ласкавим язичком вогню, а від нього засвітилися очі і все обличчя. Невже вона хоче його любити? Життя, здається, повертає на якусь іншу, неходжену стежку. Вона перестає чути в собі неприязнь, чужість до Лавріна навіть у ті зумисне роблені короткі

моменти, коли поруч з ним уявляла його батька, Якова Німальса, і з усіх сил чужалася зрадника й катюги. Чи на неї не напала швидка гарячка? Чого вона ходила до нього в хату? Чим би пояснила свою некликаність, якби він прокинувся на той момент? Вона розмірковувала, терзалася докорами і тим часом втішно прагнула, відверто бажала, аби він знав, відчув собі, що є поруч серце, до нього прихильне...

Знеможений Лаврін не в силі більше ступити й кроку. А до села, до нової хати тітки Хтодори, в яку вони з Данилком щойно перебралися, залишилося ще кілометрів зо два. І світло, здавалося б, недалекого ліхтаря, що горів на стовпі саме біля їхнього двору, сюди не доходило. Лаврін сидів у траві, в густій сутені, яка при землі ставала темрявою, не випускаючи з рук потерпілої. Попробував звестись на ноги і... від остаточного безсилля гірко заплакав. Людка мовчки перебрала тітку Хтодору до себе на руки, і, завдавши на круте плече незвичну ношу, пішла підступаючи дрібними кроками, щоразу обережно пробуючи ґрунт, переступаючи порубану у видолинку лозу, холонучи зо страху поковзнутись на росі або ступити босою ногою на гостряк порубу.

Людка ненароком уступила в ривець, спіткнулась і, струснувши тітку Хтодору, так різко зашкандибала, що та застогнала, – це й добре, що хоч застогнала, дала знати, що вона жива й притомна. Лаврін не підтримав падаючої Людки, бо цим часом усердно й захекано, як маленький пес, рискав попереду то вправо, то вліво, шукаючи Глибокого шляху, справічної і єдиної через усі плавні дороги, по якій мокловодівці возять споконвіку сіно з плавель, ходять і їздять з водяного млина, тепер уже запущеного, проте ще зовсім не закинутого. Того самісінького млина, якого звать Німенковим хоч насправді він давно колгоспівський, всіхній. Як об Німенко лиш спорудив його під час непу з якимсь тогобіцьким баришником Фалимоном. Одвоювали в громади найвигідніше місце – на Бистрянках. Там Сула нуртує в найсухіше літо, бо це її повноводе гирло, там і поставили на спарених байдаках.

Глибокий шлях ніби крізь землю провалився. Наткнулися на дві колії в м'якій намуліні, якийсь час держалися однієї, та скоро вона пропала, загубилася чи, може, звернула в річку, до Василювого броду.

Щоб натрапити справжню дорогу, Людка й собі петляла по плавнях: то слідом за усердним Лавріном, то сама собі, і це страшенно втомило навіть її, витривалу, дебелу дівчину. Вони знову набрели на поруб, на звалище дерев, і обоє жажнулися їхніх смертей, а може, своєї труднації вибратися звідси: того й жди, що спотикнешся, налізеш на сучок, перечепишся. Мусили роздивитись, перепочити. Тітку Хтодору Людка перебрала на руки так, як бере мати немовля, коли підійшов час годувати. Лаврін все ще ризикав оддалік, сподіваючись найти старовинний Глибокий шлях. Людка тихенько обізвалась до тітки Хтодори, але та лиш покрутила головою, не розплющуючи очей. Десь на Сулинському плесі чи в густій траві, біля нього болісно крякнула качка, і від раптовості тьохнуло серце. З недалекого боку Лаврін гукнув: «Є!», і Людка з ношею обачливо то переступаючи, то обходячи стовбури дерев, пішла на Лаврінів гук.

Глибоким старовинним шляхом ішлося легше, спокійніше, а головне – впевнено, бо не треба було вимацувати ногою кожен крок: колія була зісподу рівна, м'яка і навіть тепла, ніби щойно грита сонцем чи живими підшвами прохожих. Вона вгамувала боязнь і втому, болі і острахи, бо й сама була наповнена звіку ними.

Вони ще раз мінялися ношею, і втретє Людка вже зупинилась під самою електролампочкою на стовпі, від якого починалася Баглаївська вулиця. На ту мить Лавріна хутко не стало, як лизень його лизнув. Людка не гукала, не кликала Німенчука, бо не безпідставно подумала, що він не виходить на світло умисне – боїться або соромиться зустрітися на видноті з тіткою Хтодорою або й самим Данилком віч-на-віч. Жінок помітив якийсь високий чоловік – може, сторож магазину або ранній прохожий – і без вагань підійшов до них. Людка пояснила йому, що сталося. Чоловік моментально узяв все те до серця, бо прожогом кинувся до тітки Хтодори, перебираючи її,

стогнучу, собі в оберемок. З нею подався вулицею, ніби втікав або спішив на крик: «Рятуйте!» Коли згодом його не стало видно, Людка злякано схаменулася: кому вона віддала тітку Хтодору? Що їй тепер робити? Бігти слідом за незнайомим чоловіком чи повертати додому? Вона не знала, що то був дядько Веремій. Ішов удосвіта на луки, щоб віднайти своїх Чумаків, де вони пасуться, та лаштуватися в останню поїздку з молоком у Жовнин – годі його возити волами, син Васько приймає сьогодні новісінького, з жовтим баком молоковоза. Дядько Веремій відразу впізнав потерпілу, дружину свого товариша Федора Баглая. А куди нести її, подавлену, він знав краще від Людки.

З холодком на душі Людка виходила з освітленого лампочкою круга в сутінки, орієнтуючись тепер на далекий-далекий рій вогників, на протилежний острівець світла, що жевріло за межами хутора. То острів Качала. Там стоять табором рубаї, пильщики, їхні пересувні хатки-вагончики. Лавріна вона натрапила відразу. Прикритий поволокою передранкового туману, він лежав у теплій колії Глибокого шляху і тихо стогнав. Нічого не відповідав на її «Що з тобою?», лиш затискував живіт обома руками і корчився. Перепуджена дівчина стояла біля нього на колінах і безпорадно торсала його руками. Тоді перестала («Чи не чорна, бува, на ньому хвороба?»). Але ні. Він, уривчасто, хекаючи, говорив зразу по чорному, а потім називав якогось Безвухого чорними словами: сякий-такий продажний сину, ось я тобі!.. Хапався під ліву пахву чи під пояс, робив жести, ніби з кимсь бився на ножах, згадуючи якусь «стрижену Софу»..

Згодом Лаврін затих. Підвівся і сів, як ніде нічого. Він не обзивався ні словом, ні півсловом. Людка й собі мовчала, боячись йому нашкодити своєю мовою, ждучи поки на ньому все перейде. Лиш коли Німенчук взявся підводитись на ноги, подала на поміч свою руку – такою гарячою рукою взялася ніби за крижину.

Так і прийшли мовчки до самої хати, наче зв'язані тонкою, невидимою, але відчуваною ниткою. За дорогу Людка не раз аж розкривала рота, щоб

відверто вилити на нещасного скарби свого дівчачого співчуття – і не посміла. Її стримувала холодна-холоднісінька Лаврінова рука, по якій відчувалося, як кволіє все тіло, як все дужче його рука обпирається об неї, і щомиті готова була підхопити, підтримати розслабленого хлопця.

Три або чотири рази за ніч прокрадалася через хату й сіни Людка, зупинялась під дверима кімнати, де ночував Лаврін, прислухалась до його зітхань, до скреготіння зубами, до сонної балачки.

Коли розвиднилось і вже було готове снідання, вона, постукавши, але не дочекавшись дозволу, рвучко відкрила двері і спинилась на порозі. Лаврін лежав розкритий, скорчено, як у колії Глибокого шляху. Спалені смагою губи сіпально ворушилися, ніби просили пити. Людка витерла хусточкою піт слабості на чолі. В постелі валялися в слоїку і в таблетках якісь не наші ліки. Голос хворого помітно втрачався – залягав до хрипоті, до шепотіння передсмертної молитви каяття чи прощення. І знову про Безвухого, про «стрижену Софу», про дитину посеред мосту, на нейтральній лінії, про молоду жінку з двома дітьми з-під Києва, про Ельбу, про якісь торги – весь день, до самого вечора марив.

Розділ восьмий

Лаврінові марилося дійсне. Якийсь час воно не клалося ладом, не йшло в нитку, по якій би можна було дійти до самого клубка, а плуталось сяк-так чи й геть рвалося. Він стуляв засукані крайки згодом знайденої нитки і вже кілька разів губив її знову. Він марив тоді себе відчайдушним мокловодівським хлопчаком, який не боявся самісінького вершечка найвищої тополі, самісінького дна глибокої, як степовий колодязь, семисаженної вирви на Бистрянках, де стояв наплавний водяний млин. Над усе любив річку Сулу вранці, її білу воду, в ній – зграйки червонопірок, глибше – синьо-червоні, як райдужні, окунці, а по самому сипучому дні неквапливо повзають пічкурі, безнатленно сьорбаючи сулинську воду. То ще якісь інші бічні знади

відхиляли його від головного, яке ніяк не вхопить своєї тропи, по якій можна було дійти до самого клубка. А ще моральна втома, перевтома навіть, якої так нагло зазнав Лаврін, ослабила, виснажила пам'ять, і тепер, се й не дивниця, трудно розібрати, коли він у гарячці, а коли при своїм розумі. Одначе в якісь там хвилини йому гадалося, що якби взяти вдало тропу та з розумом по ній пройтися, то, хоч запізно, либонь, надто запізно, а дістався би він великої, своєї істини. Вочевидь найбільшої, яку тільки здатні посягти його мішані-перемішані мізки. Тоді б удалося остаточно зрозуміти і дядька Федора Багляя, і свого батька. Збагнути причину їхньої непримиренної ворожби смертельної.

Лаврін не домагався б глибоких розумінь тих давніх людських стосунків, якби не був отак незаслужено покараний – буде комусь в науку. На умі уже давно лежить щось нерухоме й важче, як печина, і треба його поскоріше зрушити: інакше воно йому спалить мізки. Вишукуючи, як позбутися того смертельного тягаря за якимсь разом він зрозумів, що може розповісти про ту печину занадто багато – так багато, що тому й не знаходить, звідки до неї підступитись.

Йдеться про детальний аналіз тих трагедійних стосунків, коли один з двох за певних обставин візьме верх, і часом потрібна абсолютна точність слова, погляду, жесту, вчинку, то Лаврінові, природно, першим ділом згадувався батько – його службова берданка, яка ніколи не давала осічки, бо патрони носив Німальс завжди в сухому, при тілові; однокінний візок на чотири люшні, паршивенька на зріст руда конячка з прищупленими на чужого вухами – того й бійся, що вкусить бенеря; його бінокль з подряпанними скельцями в обох зорових трубочках, придбаний при німцях; сигнальний ріжок, сокира, накидка про дощ і, зрештою, його силует – точно скопійована особа, що йде злодіювати. Руки неодмінно в службових рукавицях (навіть улітку), як ніби причаєний Німальс боявся дотулитись голими руками до дерева, до квітки чи до людини, щоб не залишити на них свого прокаженого сліду.

Щодня в один і той же ранковий час (цього разу влітку), Якоб виводив з-під лозяного навісу руду стареньку конячку з кличкою Качан, з одного заводу ставив її між акаційові оглоблі і ретельно надівав на неї упряж. Уприпуст нагодована сіном чи вівсом, конячка з місця зривалася бігти, як тільки Німальс перекидав ногу через полудрабок і торкався віжок – так була зучена замолоду пекучим батогом.

Спочатку їхав старовинним Глибоким шляхом в напрямку Василювого броду, далі цариною, шельюжками, буртами. За півверстви починалась ярмаркова площа, і руда конячка сама повертала вправо, в глибокий пісок, де, наче в воді, відразу губився слід Качанових набитих копит і візка з Німальсом. Конячка силкувалась і тут підбігцем, та сили вистачало лише на дрібне перебирання ногами в плавкій пісчаній сипучості.

Доїжджаючи до водяного млина з новими крильми (старі хтось обламав перед самим приходом німців), Якоб злазив з візка і закинувши віжки за ручицю, йшов пішки аж на обривисту Попову бурту, тим часом конячина сама спинялася, де треба, і стояла мов укопана. Там, на самому гребені крутої бурти, мого силует – точно скопійована особа, що йде злодіювати, – вигулькував на весь зріст і на мить улипав своєю зігнутістю в пустельний горизонт, щоб тут же провалитись по той бік бурти.

Лаврін сидить нерухомо в задку на сіні і задивлено розглядає обрій – дивиться туди, де далеко, де він не був і хтозна чи буде, але йому кортить знати про тамтешнє, далеке, що аж за Качалою, куди вони їдуть, за Дніпром, у Києві чи хоч би в Чигирині, до якого вони збиралися з хлопцями пливти човном, щоб побачити Замкову гору, а далі піти понад Тясмином до самого Суботова, подивитися Богданову церкву і Три Криниці. Куди пішов батько, його не цікавить, бо знане з балачок по селу. Бо йде він туди не вперше, як не вперше в цьому самому місці, перед тим, як переїхати вбхід Сулу, спиняється Качан, і батько скидає ноги з візка. Він ніколи не бере сина з собою, бо в них з мірошником, з наймитом-мірошником Машталіром «секрети». Лаврін лише знає, що після того, як батько зникне по той бік Попові бурти, він за хвилину

ступить з острахом на гойдливу похідню в одну дошку, яка високо зависла над водою між кручею і першим байдаком, гукне потім Санька Машталіра, дужого жорстокого чоловіка, єдиного з мокловодівців, хто за всі роки лікнепу так і не навчився ні читати, ні писати, і довго з ним сидітиме за «секретною розмовою».

Вволю надивившись на тамтешнє, далеке, на близькі буйні осокори, тополі, верби, Лаврін звертає увагу на похнюпленого Качана. Йому стає шкода, що конячка німа, не розуміє людської мови. Інакше б він навчив її тікати од жорстокості людей – передусім, тоді б навчив Качана оборонятися од мух, що так напосідають, лізуть йому в ніздрі, в приплюшені очі. Порадив би тікати додому, на тогобіцькі Воїнські луки. Там бродять вільні од війни й примусу звідусіль прибуклі коні. Там уже їх не б'ють люди, не ловлять, бо їх, здичавілих, бояться, бо вони собі вільні. А Качан, глупа скотина, піддався на батькову приманку – на картуз вівса чи, може, скибку хліба, і тепер має вудила в роті ... Взагалі війна – діло звіряче, а не людське. І якби не війна, то й дядько Федір Баглай якось би зжився з батьком – може.

А якщо по правді, як кажуть тепер люди, то батько Качана не ловив і не приманював, хоч і вмів це робити. Качан – прищулені вуха – не дався б пійматися: воно хоч і німа, а не глупа скотина. Його подарували батькові, лісникові Німальсові, за службу чи для служби окупанти-однокровники. І берданку дали з патронами, і бінокля, і шинелю, яку батько носить тільки в Качалі, на своїй дільниці, як іде до дядька до Федора Баглая, щоб перевірити, як у нього й що.

«Ти попаси Качана, а я піду до Баглайчика – диктатури гологузої – побалакаю про владу», – каже одного разу батько синові.

Якоб Францович Німальс взяв патрони і бінокля в німців, щоб стерегти активіста дядька Федора Лук'яновича. І батько ні на день, ні на годину од самої ранньої весни сорок третього, відколи через Мокловоди проїхали партизани за Дніпро, не забував про покладені на нього обов'язки. Гнав руду конячку і коли дощ, і коли вітер, і в спеку, і в неділю, і на зелені святки, і

рано вдосвіта, і пізно ввечері. Він чесно виконував свою повинність. Коनाव задоволено, радіючи, круглодобово. Лиш на якісь недовгі години передавав нагляд своєму вірному Санькові Машталіру, єдиному з мокловодівців, хто за всі роки лікнепу так і не навчився у дядька Федора Лук'яновича ні читати, ні писати.

«Ти попаси Качана, а я піду до Баглайчика... побалакаю про млина», – казав синові іншого разу. Це він про водяного, що на Бистрянках, в якому Санько Машталір мірошником. Його й при непові наймав батько мірошникувати, а сам гасав по селах, шукаючи крупних помольців серед степових куркулів. І при окупації – також...

Це ось якраз першим і зірнуло в Лавріновій голові, коли він опам'ятався від гарячки і поквапливо, аж затинаючись, переказував себе Людці. А далі ніби дивився на своє минуле зблизька, з усіх боків і, як умів, роздумував довкола явленого.

З млином розібратися Лаврінові найтрудніше. Він хоче сумлінно зрозуміти часи непу, коли батькові дали дозвіл будувати водяного млина з крупорушкою, з вальцями. Перечили, правда, проти наймів Санька Машталіра – мірошникуйте, мовляв, самі. Згодом поламали дозвіл, і активісти Прокіп Лядовський та дядько Федір Лук'янович млина усупілили, тобто він став колгоспним. При німцях його віддали батькові, і тепер вони з Машталіром (Фалимона вбили) у ньому мелють вальцьоване борошно для «великого рейху і його доблесного війська» – нехай письменніші розберуться в оцій правді...

На одній лише брехні Лаврін зловив батька: будувався той млин не власним коштом, бо звідки одній людині мати остільки доброго лісу? Розпоряджав батько-лісник громадським деревом, як своїм добром, розпонадився на дурничку. Фалимон сплавляв до самих Мокловодів дошки-семидесятки на обидва байдаки, кругляк, дубові пиляні, товсті, як для залізної дороги, бруси – навитягали з води, що й на двадцять підвід не вкладеш... З якої речі тогобіцький майстровий чоловік Фалимон спрягався б

з Німальсом, якби не вигідно та мав би свій власний ліс? Любісінько знайшовся б хтось ближчий – з Воронівки чи там з Крилова, а знайшовся б... Отже, млина роблено не своїм коштом та й не своєю власною силою. Чий же тоді млин?..

З-за Попової бурти вигулькнув зігнутий силует батька, і Лаврін злазить з візка розім'яти пересиджені ноги. Ходить по м'якій, мов шовковій, землі, чує, як вона холодком здоровить йому підшви, як від того приторку раптом шаленіє серце – зводило б тебе по всіх плавнях, зупинило б над кожним озерцем. Обзивалося б ласкою до кожної крячки. Вислухало б кожен порух листочка на сотнях, тисячах дерев. Щоб наповнитись їхнім здоров'ям, їхньою первозданною красою та й нести Лавріна через увесь рідний край. Ходить між травами, буйними, як не перед добром, і зриває по одному то стебло тонконогу, то пучку м'ятного чебрецю, то щавлину – сік з неї бризкає, і в'яже з них маленький, мов сувенірний, снопик. На ходу дотуляє до нього ще деревію з голубооким петровим батогом і підходить упритул до сумних очей Качана. Він не щулить вуха, не норовить укусити, і за це Лаврін обганяє снопиком мухи з очей. Б'є долонею на спині кусливих гедзів.

Під незрозумілим поглядом батька Лаврінові одразу поникла плавнева краса, яку він щойно видів, яка водила мокловодівських хлопців в найдальші мрії. Син рідко коли розумів батька, навіть його часті ухмилки, за якими він, очевидно, ховав своє нутро. Паче всього Лавріна дивувала батькова поведенція. Він ні разу не бив хлопця, але й не голубив відверто, хоч і говорив іноді пестоші, яких він чомусь не відчував інакше, як боязно. Сьогодні перед від'їздом узяв сина на руку, притягнув поволі до себе і каже:

«Двоє – не одно, чуєш, Лавре?»

Син оторопіло мовчав. Лиш почув серцем, як поміж них лягла, дихнула холодком невидима якась крижина. Вона давно ніби межувала їх, насторожувала. А сьогодні – вдвічі, бо в голосі батька вчувалася неясна, прихована збудженість – збудилося причаєне підпілля. Це буває дуже рідко – щоб батько не втримав своїх почуттів, дав комусь призвід подумати, що він

хвилюється, якщо це слово взагалі вживається до таких, як він, холодних натур.

«Двоє – не одно, Лавре. Вдвох нам буде легше, ніж з тим дурним Машталіром. Діло сімейне і потрібне обом, зрозумів? Ти кмітливий хлопець, а Баглайчик, сиріч Федір Лук'янович, тобі довіряється... Діло посильне і не трудне – наглядати...»

Під ще й досі незрозумілим поглядом батька мінялася навіть руда конячка: по ній зибом перебігала нервова дрож, наче вона потрапляла під вовчий погляд чи раптом зачула дух голодного сіроманця. Щойно Якоб перекинув ногу через полудрабок, руда конячка притьмом рвонулася бігти, дрібно перебираючи куцими ногами – бігла, як і завжди, тюпцем, який досі задовольняв їх з хазяїном своєю помірною, підкрадистою швидкістю. Проте цього разу її, видно, було замало: чимось вельми стурбований, явно поспішаючи, хазяїн не попускав віжок, раз-по-раз їх підсмикував, нокав придавленим голосом, хапаючись за батога. Візок петляв, як утікач під поривами то зустрічного, то бокового вітру, вскакував то в положі, то в круті вибалки, накотисто випірнав з них на відкриті галяви буйного травостою, на викошені латки, весь час тримаючись маловідомого понадбережного прослідку.

Качала – острів за двома річками. Це єдиний куточок несходимих посульських плавель, який Лаврін знав, як своє подвір'я, і впізнав його здалеку. Ото-о-о Качала, дивен острів, жива Лаврінова казка, переснована заростями колючих ожин, всипана тьмяними блискітками озер, лиманів, заводей, плючкотливих прогноїв, джерел – князівство диких трав, царство співучих птахів, що живуть на тисячах дерев. Але туди, в ту зелену розкіш, де ось другий рік безвиїздно живе дядько Федір Лук'янович зі своєю худібною – туди ще не близько. І навпростець не поїдеш, хоч батько здається, і на те сьогодні ладен.

Після сьогоднішніх «секретів» з Машталіром, батько чомусь мовчить, як у рот води набрав. Так він мовчав на другий день і після того, коли одного

разу ввечері приїздила до нього крита автомашина з німецькими номерами, і Якоб на прощання віддавав честь: «Буде зроблено, гер офіцір!» А вночі Лаврін чув крізь сон обережне брякотіння на подвір'ї – батько запрягав «Качана-прищулені вуха», – щоб негайно виконувати наказ «офіціра»: заготовити для німецького воїнства стільки м'яса в живій вазі. Поїхав тоді батько в Качалу, шантажувати активіста Федора Баглая, силою віднімати якусь худібку. І якщо на той момент не лучилось ні дядька Веремія, ні Свирида, або Никифора, хоч дядини Христі Плютихи з Баглаєвої спілки – поменшала черідка на одно, а може й двоє: від такого, як батько, ні відхреститися, ні відмолитися, присутяжить віддати. З горла видере, аби прислужитись. А в ручки братися дядько Федір Лук'янович не зважиться, перетерпить наругу, перенесе на собі, бо певен, бо знає: інакше всіх заберуть, жодного не залишать, бо Німальс відає, догадався, винюхав, що назбирана по усіх усюдах худібка ревно бережеться для колгоспу, як його живе осердя – Баглай радше сам ляже, не таке перетерпить, ніж дасть осердю згинуті – це знав батько Німальс, цим не раз користався собі на вигоду...

Качан неквапно бреде через Сулу і на ходу, побризкуючи вудилами об зуби, смокче бистрянну воду, щоб напитися. Силкується перетягти візка одним духом, інакше погонич візьметься за батіг: зупинятися посеред бистрянного броду ніяк не можна: загорне колеса піском – не витягнеш. Якось дядька Веремія підвели Чумаки, зупинилися. То розбирав воза, щоб не розірвати, витягуючи з засипу.

«Здумай, Лавре, що я тобі казав у самий ранок, – нагадалось батькове, коли приїхали до другого перевозу на Глушці, на короткій, але широкій притоці. – Діло посильне і не трудне... Вдвох нам буде легше, ніж з тим дурним Машталіром, – плюнув і додав: «Про красних ти нічого, бува, не чував? Од хлопців або ще од кого?»

«Наші, тату, вже зовсім недалеко...»

«Дурний дурне й торочить...» – хоче перебити батько.

«... Коли прикласти вухо до землі, то чути, як ідуть», – не встиг зупинити своєї радості хлопець.

«Не присовуй, Лавре, соломи до вогню...»

«Ви ж самі запитали...»

«Спитав і кришка!.. І не твоє діло про них знати. Мені до них теж не ходити. Нехай до них піп з кадилом піде!.. Твоє діло робити, що я казав у самий ранок – і кришка! Одним словом, саксаган...»

Лаврін злякався батькової, здавалось, безглуздої балачки, а найпаче в ній – того невідомого, нечуваного слова, яким кінчалася його тирада. Умовк, хоч і не замовкли в ньому думки і про красних, які, коли прикласти вухо до землі, чути, як ідуть, і про батьків саксаган, страшне слово. Він боявся глянути на батька, бо з ним щось діялось, як з божевільним: йому трясло руки, витріщало очі, перекошувало рота, з якого ось-ось вилетить найстрашніша лайка.

На другому перевозі – на Глушці – вони, як бувало щоразу, розлучалися: батько їхав човном на службу в Качалу, а синові – пасти конячку або вертати додому. А сьогодні батько не заставляє пасти. Сам випріг, стриножив путом руду конячку. Ні з сього, ні з того безжально нацвьохкав її батогом, візка одним духом закотив у ближній сховок – під густо схилені вершки високого верболозу, в порослий бакаєць, а Лаврін покликав за собою в човен.

«Мені треба весла, тату».

«Кожному треба весла».

«Я допоміг би гребти: ви ж поспішаєте».

«Всі поспішають: хто – в рай, а хто – пекло».

«Я не вмю, тату, підглядати. І не буду».

«Роби, що сказано тобі у самий ранок... Ми всі не вмємо, доки не треба. Нехай очі страшаться, а руки роблять».

«Дядько Федір Лук'янович дуже чесний, щоб за ним підглядати».

«Роби, що я тобі сказав у самий ранок. Всі чесні – кожен для себе».

«Неправда, ваша, тату... Дядько Федір Лук'янович чесний і для мене, і для Васька, і для Данилка, і для тітки Христі, і для...»

«Не припрягайся не до своїх, Лавре».

«Його Данилко – мій перший товариш».

«А його батько, сиріч Федір Баглайчик, – мій перший ворог».

«Ніколи не повірю».

«Він піддував мене ще при непові».

«Не знаю, не розумію, тату, хто кого обдував при непові».

«Вони з Лядовським сказали: будуй млина, твій буде...»

«Але ж собі чужого не взяли, як ви, тату...»

«Не підпрягайся, кажу тобі!..»

Лаврін лежить на самому днищі човна і відчуває спиною, як попід ним струмить ріка. Вчуває також, як батько хлюпає веслом – везе його на той берег... Десь глибоко в пам'яті, як у хмарному небі б'ють в очі відлуння батькового голосу, до якого не хочеться прислухатися... Все залишається за невидимим бар'єром, мелькає за лаштунками...

Мариться, ніби він десь в Африці, серед сипучого піску. Спочатку він ішов з якимись людьми, а тепер сам. Люди на верблюдах гойдалися, як на хвилях, аж ген у мареві, на край неба, а згодом і того не стало. Все тіло на ньому давно ніби відмерло, і Лаврін майже не відчуває його на собі. Залишилось трішки свідомості, що гасне й гасне. Лаврін напружував усі свої сили, щоб зрушити себе, змусити хоч щось думати. Серце страшенно билось, і раптом він чітко відчув, що то цокають ходики. Кинувся од їхнього звуку, наче од вибуху. Підняв голову з постелі. Потім глянув на відчинені двері, наче в пашу якогось страшила. З безтямним криком схопився з постелі. Навшпиньках прокрався в сіни, обдивився кутки й закутки, але ніде нічого не було. Його охопила гарячкова похапливість. Майже бігом повернувся в постіль, не помічаючи розгубленої Людки, ступіло дивиться перед себе. Щось бурмоче не по-нашому – по-закордонному. Очі, широкі й неблимні, оживають. Бачать Людку, посміхаються до неї.

Запала нетривка пауза. Її вистачило на те, щоб Люда пересіла ближче до Лавріна і поправила на його плечах зсунуту ковдру. Він жалібно дивився їй в очі, готовий плакати од відчуваної ласки, яку має од дівчини: чужа ласка сироті великдень.

«Людо, ласко моя... Я готуюся до смерті...»

«Господь з тобою. Не лякай мене».

«Я ще там, на чужині, розрахував, що вмру саме дома...»

«Не лякай, прошу».

«Більш не буду... Я тут нагородив нісенітниць?»

«Нічого зайвого... Ти був у забутті».

«Біля мене були, крім тебе, якісь люди?»

«Так, лікар з гесу».

«Що їм треба?»

«Оглянули тебе і сказали, що ти... здоровий».

«І сказали, що мені... саксаган».

«І сказали, що ти здоровий, але ні кроку з хати».

«Спасибі, моя ти ласко... Ти їм, звичайно, заплатила?»

«Не говори казна-що. У нас хворі лікарям не платять».

«У моєму саквояжі гроші. Візьми їх собі... за добрість, прошу».

«Не розщедруйся, самому пригодяться».

Лаврін весь час дивиться Людці в очі, мов вірний пес хазяїнові, і вже не стримує сліз. Розум його помітно спиняється, він уже при останніх зусиллях, не то посміхається до дівчини, не то кривиться од внутрішніх спазм чи болей. По неблимних очах, по затуманених зіницях видно, що він таки справді при останніх зусиллях, що його непереможно огортає запаморочення, кидає в темряву забуття.

Людка стримано, мов задоволена мати, що приспала своє капризне дитя, зітхнула, – Лаврін знову забувся, почав ніби дрімати, але ще продовжує говорити про лікарів, про «Качана-прищулені вуха», про Софу, «стрижену Софу», про комбікормовий завод, який він будував зразу по війні у

Вестфалії; про дядька Федора Лук'яновича, про батька, про свою останню поїздку в Качалу. Але та уривчаста мова була схожа на мову хворої людини, що засинає штучним сном під наркозом і ще якийсь час не здається, бореться сама з собою і з хворобливим сном, прагнучи до якоїсь і їй самій невідомій цілі.

Ніби задоволена, зітхнула, бо гадала, що так буде краще і для нього, безтямного від гарячки, і для неї – не стримала б інакше своєї відкритої натури, призналася б йому, сказала, що до нього, крім лікарів, приходили і настирливо добивалися в хату войовничо настроєні парубки з потойбічного Воїнського, либонь, діти скривджених німцями батьків. Облаювали Німенчука «коричневою чумою», «вилупком того катюги, що топив теляток у Дніпрі, як наші відступали, був таємним лакизою, фашистським полигачем», сина якого вони зараз же викинуть з хати, з усього Посулля. «Бо воно, видно, таке стерво, як і татусь, що нашим і вашим». І що в селі балакають, як у дзвони дзвонять, про якусь фотокарточку, на якій Німенчук буцімто в чужій солдатській одежі, а під нею ще й підпис віршем прикладним до матері на Україну: «Я скучив, мамо, так за вами, Як за весною та калина. З землі зійшов би туманами, Якби не ви та Україна». Прокіп Лядовський твердив услух на наряді, що хоча Німенчук, сиріч інтурист Лаврін Німальс (він же Карл Німальс), і подав «прошеніє» пустити його на постійне життя в Мокловодах, проте ніхто ні в Києві, ні в самій Москві цього не дозволить, бо він був один час зв'язаний (є така бумага на сільраду) з «націоналістичними елементами» в подобі «журналіста Безвухого», які пізніше з ним і розправились. І що про фотокарточку з віршем до матері Німенчук сам признався і навіть залишив її в Києві разом з «прошенієм» про поновлення громадянства. Людка випадком зиркнула в розстебнений Лаврінів саквояж. Там відкрито – зверху – лежали гроші, які вона могла брати за свою добрість. Поруч – дві довгошії пляшки якоїсь випивки, блискітливо обгорнута, мабуть, закуска. Слоїки з ліками, сорочка, інша подорожня всячина. Окремо лежала сторінка газети без заголовка – мабуть,

тої самої чужої газетки, в якій була копія фотокарточки з Лавріна в іноземній солдатській одежі – таки справді вона. Придивившись, Людка з першого погляду розпізнала Німенчука «у формі». І відразу ж помітила, що він не сам одягнувся і взагалі, здаються, не одягнений у кітель, а вміло притулений до нього... Момент, що застиг на його фотографованому обличчі – переляк розгубленої дитини з наретушованою посмішкою, дитини, якій щойно сказали, що вона буде жорстоко бита, якщо не послухається.

«Я не вмію, тату, підглядати. І не буду».

«Всі ми не вміємо, доки не треба... Роби, що я тобі казав у самий ранок».

Лаврін гадав, що батько, такий засмучений «секретами» з Машталіром, з ходу кинеться до дядька Федора Лук'яновича, щоб ошелешити якоюсь страшною вісткою чи погрозами, яких він до цього відверто не вживав. Проте Як обминув стежку, яка вела в Багліїв табір – спішив до своєї перехнябленої сторожки з одним віконцем, хатки на двох товстих паколах, обставленої для «секрету» вищим за неї хворостинням. З неї вийшов майже моментально – у форменному піджаці й кашкеті, в дірчастих плетених рукавицях (на руках мав хронічну екзему), з берданкою, на шії бінокль. Синові (так робив щоразу, коли являвся на службу з ним) велів швиденько – собачою рисою – йти попереду, щоб попередити дядька Федора Лук'яновича про своє владне пришествя.

Посміхаючись, першим стрівся дядько Никифор і чемно привітався. Для годиться перепитав, як їхалось, що нового на хуторі, і з тією ж посмішкою кивнув до Лавріна.

«Тобі чого, Якове, горілки чи молока? – запобігливо спитав Никифор, бачачи гостя не в дусі. – Я випив би горілочки».

Німальс цього разу заперечно покрутив головою.

«Не треба... Сьогодні не треба, Никифоре». Всупереч звичаю, лісник не присів на лежачу безкору осику, що служила тут лавою, не заговорив про те, що сталося на його обході – кого впіймав з будівельним лісом, кого з дровами, з сушняком чи рівним, як свічки, верболозом, з якого тоді було

модно плести так звані жовнянські, з візерунками ліси або кругом двору огорожу, ясла для худоби, кошелі для всипища і в піскуваті мокловодівські колодязі. Не похвалився, кому вдалося втекти впізнаним, кого тільки налякав пальнувши з берданки вслід для острашки. Не запитав про «здоров'я Баглайчика», про його закупорку судин. Зрештою, чи не схудла скотина, не присушила єдино дійна Зозуля («Гарний коло неї бичок, як з тіста ліплений»).

«Не треба... Сьогодні не треба, Никифоре», – повторив відмову лісник, напруживши атмосферу загадковості, – психологічна розвідка з боєм, на яку проте не клюнув Никифор.

Німальс так і не присів на свою улюблену осіку, прокляте юдине дерево. спідлоба нишпорив очима, вивіряючи дядька Никифора, чи він таки сам тут. Шукав свою здобич – дядька Федора Лук'яновича: з обов'язку служби йому кимсь неабияким покладалося все геть-чисто знати, що діється на його обході, в таборі Баглая – також. Мовчав. Неспокійно чекав на якийсь потрібен для себе момент – мабуть, на появу Федора Лук'яновича. Очі не переставали бігати-пронизувати кущі, обшарювати кутки й куточки, всі притінені закапелки, можливі хованки – так вони бігали завжди, коли він уходив у свій служительський обов'язок або коли неждано порушувався план дії, заготовлений заздалегідь, відпрацьований в замислі од невинної ухмилки до найжорстокішого діла.

Тепер, ховаючи в тій же таки невинній ухмилці свої порушені наміри, недобрим оком зиркнув на Лавріна, видимо, посилаючи йому лайку чи заувагу, Никифор відразу помітив ту Німальсову невпевненість, втрату «начальницької» зверхності, яка ще не сходила з його виду, але вже робила його не страшним, а потерпілим.

«Щось до Федора? – спитав Никифор. – Розпорядження з Городища?»

Лісник ствердно кивнув головою. Помацав рукою верхню кишеню піджака.

Никифор не поцікавився, що саме наказують з Городища, він дав лише зрозуміти «пану лісникові» своїм покашлюванням, що і йому все ясно: добра звідти не жди, але хто в Городищі знав би про Баглаїв табір без доносу на нього?.. Німальс і тут сьогодні прорахувався. Гадав, Никифор неодмінно розпитає про текст наказу, занепокоїться, впаде під його, «панову», милість, але в нього не запитали ніяких пояснень.

«Федір Лук'янович слабує, і тобі б його краще не чіпати... Він онде, біля худоби», – сказав ніби сам собі. Не підводячи на Німальса погляду, пішов у своє діло, що означало і прощання і явно виражену нехіть бути хоч секунду після цього поруч з недругом.

Якоб, звичайно, відчув, що ним згідовано, але стерпів супротивитись, бо з відчайдушно запальним Никифором карти куці. «Пану лісникові» не залишилось іншого, як стенуть плечима, пробурмотівши: «Моє діло маленьке», тобто, відступаючи, поспробувать пояснить, що йому й самому ця місія вельми сумна і нелегкоздійсненна, що він, власне, до цього розпорядження не має ніякісінького діла, лиш передасть його та простежить, щоб виконувалось. Нечемно підштовхнув сина, щоб ішов першим – рушили до Федора.

Лаврін, як велено, йшов попереду. Батько крокував понад протитанковим ровом – зимівником для Баглаєвої худоби, і щось вторував губами. Напевне, готував першу фразу до Федора Лук'яновича, зустріч з яким після розмови з Никифором стала чомусь лякати, і здавалась не цілком безпечною. Син не оглядався на те бубоніння, немовби й не чув. Вже минають обгороджену грядку кущистої цибулі, капусти, латку перекопаної картоплі, кілька огудин баштану, з трьома-чотирма соняшничинами поміж ними – Федір такий борщівник, що без нього голодний. І взагалі йому не живеться в смак, якщо не бачить, як росте, як родить. При самому березі паслась череда, а на кручі виднівсь Баглай.

Він стояв на видноті, наче миттю вирослий монумент з прибережного стрімчака, лицем до води, до сонця, нічим ні звідкіль не затінений, не

захищений, але гарно вписався в навколишню природу, зливався з нею і, здається, співав. Лаврінові не хотілося, щоб батько зупиняв ту пісню, тому зупинився сам, наперед знаючи, що Якоб, за звичкою, не підійде першим до Федора, поклавши на нього гнів ще за відібраного водяного млина, не подасть першим руки, вітаючись, хоч і вважає себе шкільним його товаришем. Якоб справді зупинився за спиною сина і не посмів його далі підштовхувати ні сам не вийшов наперед.

Не помічаючи сторонніх, Федір Лук'янович, скутий невідомим почуттям, його силою, продовжував дивитися на широчінь Дніпрового розливу, аж генген на човен під парусом, що тільки мріє у хвилях. Перед внутрішніми очима йому розкинулось щось любе й рідне до самозабуття, і він у нього на виду радіє, щасливіє. Сповідается тому часові, що вже на підході, ось-ось настане – прийдуть наші. Занепалі, пограбовані ордою Мокловоди вирівнюються, дійдуть достатку – він для цього береже худібку, живе осердя колгоспу. Хутчій, хутчій, приходьте! І заживуть люди спільністю інтересів, запрацюють гуртом, сім'єю. Віднайдуть загублений життєвий ритм, що співпадає з ритмом серця. Вставатимуть ранками не з страхом, а радо, разом таки з сонцем і такими, як сонце. І ніякий тобі фашист більше не кричатиме в очі, в душу, в серце, щоби ти зрікся сам себе, мови, звичаю, віри – змінився в суті, аж тоді станеш його достойний.

А може, Федір скучає подумки за одною місциною, за отією левадою, що починається зразу за їхньою хатою. А в тій леваді є копанка з водою. А в тій воді живуть ясні зорі – очі сина Данилка, Хтодорині очі...

Лаврін простояв отак, у спогляданнях дядька Федора Лук'яновича хтозна скільки, не сміючи зробити нерозсудливого кроку, відтягуючи зустріч батька з Баглаєм. Напевне, до тих пір, поки не відчув на собі осудливого погляду розгніваних очей аж звідти, з того недалекого місця, де вони стрілися з Никифором. Тоді, не йдучи, а підступаючи, як босий по стерні, рушив до берега, все ще несучи на собі погляд розгніваних очей. Батько неждано, на ходу, відтрусив сина і враз опинився біля Баглая. Вони не повернулись один

до одного, не обізвались – стояли і мовчазно дивилися в стоячу прибережну воду, пророслу довгим лататтям. У темнім її свічаді, ледь порихленому хвильками, побачили і, звичайно, впізнали один одного. Ця раптова стріча в воді, може, світнула обом тим далеким, але пам'ятним спомином з того безжурного часу, коли обидва, затяті вудкарі, ловили десь у тільки їм відомій кручі зажерливих ранками окунів чи на Бистрянках вмюючи підсікати на підборі необачливих в'язенків. Або, наудившись, змагалися в катаннях попід водою, по черзі чіпляючись на рипливі слизькі крила водяного млина, аж поки не починали сикати з холоду і тоді притьмом кидались бігти на пляж, на вигріту Ярмаркову косу, що трохи нижче Василювого броду, щоб там на сонці смажитись до каштанового полиску. Та, мабуть, ні, не це першим нагадалося, коли побачили один одного за таких нагадливих обставин. В голову швидше всього прийшов той саме випадок з попідводного катання на млинових крилах, коли одного разу Якоб, близькозорий підліток на прізвисько Косий, пустився крила з невидержки ще під водою і, виринаючи, вдарився головою об крило уже надводне – вмить зник під воду, мов кинутий камінь... Федір Лук'янович, певне, і в цей момент пірнав за ним кілька разів підряд, поки аж не вхопив за чубату голову і, виволікши під кручу, передав утопленика колгоспному мірошнику дідусеві Огірю, освятителю колодязів (як водилось в оні часи за звичаєм), колись церковному хористові, першому басові в Мокловодах, а може й на все Посулля – заспіває, бувало, то аж сам затрясється од свого супербасу... Федір Лук'янович, схоже, саме це пригадав, бо якимось виразно затримався поглядом на синьочорному рубцеві, що так і лежить відтоді на вузькому, вгнутому лобику «пана лісника». Баглаєва увага була помічена, її було досить, щоб у «вдячного» Німальса спрацював інстинкт, схожий на чемність – він першим простягав руку, мов до вогню, щоб привітатись. Баглай її не помітив. То щоб загладити свій промах, Німальс хутко вихопив з кишені наготовленого папера і з шелестінням протяг наказу межи пальцями, щоб розправити його, підписаного, заштемпельованого, і вручити офіційно, як годиться, як верхній

нижньому, по всіх правилах. З такими приблизно словами: «Тут ось є тобі з Городища... Моє діло маленьке, але... воля... «верхніх» людей – указуючи – і нині, і присно. Навіки амінь». Наляканий Городищем, Федір одразу візьме і прочитає наказ, отже, відпаде потреба пояснювати, відповідати на небажані запитання, якщо Федір прочитає все сам. А ще краще, було б сплавити це передавання Никифорові, його спільнику, правій руці, якби не ризик, явно небезпечний ризик: розпорядження йшло від городищенської жандармерії через фольксдойча – у вільному перекладі «нечистокровного німця» Німальса з покладеним на нього обов'язком простежити, як буде евакуйовано за Дніпро або знищено на місці Баглаєву худібку.

Ця заминка забарила Якоба настільки, що Федір поволі зійшов до води і заходився шмарувати дьогтем вавки на спинах витяглої на піску худоби – на неї хмарами кидались обідні оводи – то й ще раз ухопив Німальс облизня, найдошкульнішого.

Він остовпіло, мов заклятий, стояв з затиснутим межі пальцями папером і роздратовано стежив, як пореється Баглай біля скотини. Стояв позеленілий – ости на ньому встали, як з холоду. Наростень на вгнутому лобику наливався чорнотою, мов закипілою кров'ю, заливав своїм кольором усе обличчя – то найстрашніший знак на батькові: він навіженіє і ось-ось випустить із себе своє причаєне підпілля. В якусь мить Лаврінові здалося, що якби дядько Федір Лук'янович і далі не виходив з кручі, не обзивався до нього то сим, то тим незначним словом, пан лісник тріснув би з люті. Його розірвало б, рознесло на шматки нашпиговане до вибуху підпілля. Знавіснілий, він би, як припадочний, з диким ревом бився б головою об землю, рвав би на ній з м'ясом свого руденького, нечесаного чуба або, згадавши, що з берданкою і що в пазусі повно сухих патронів, незупинно вбивав би все живе, що потраплялося б під дуло – якби дядько Федір Лук'янович і далі не виходив з кручі...

«Будем битись чи миритись?» – не то серйозно, не то жартома спитав Федір Лук'янович.

«Ось тобі... з Городища, – відірвав руку од кишені і розгорнуто подав наказа. – Моє, Німальсове, діло тут маленьке, але прочитай при мені і скажи... як ми це зробимо».

Баглай неухажно взяв листа, поклав його в кишеню і, ледь посміхнувшись, кивнув до Якоба:

«Никифора бачив?.. Ходім до нашої оселі. Никифор десь доп'яв такої, що дух забирає – на калині настояна. Ходім – не пожалкуєш».

Цього разу пан лісник не хотів іти, нервозно тицьнув пальцем на кишеню, куди Федір Лук'янович поклав жандармського наказа.

«Ти його... – затнувся, – Німальсове діло тут маленьке, але прочитай зразу і скажи... як ми це зробимо. Воно... з Городища, Федоре».

І, видно, самих слів здалося пану лісникові мало: їх можуть не послухатись або відбутися на них жартом, тому він рішуче зробив крок навперейми, загороджуючи Федору Лук'яновичу дорогу до табору. Баглай нездивовано відповів: «Гаразд», дістав розпорядження і подививсь на штемпель – все було, як годиться: вихідний номер, число, внизу друкованого тексту – нерозбірливий підпис.

«І хто ж це добивався для мене такої високої честі – «персональне розпорядження на колишнього активіста Баглая, вродженого в Мокловодах та на ним бережену худобу...» Ах же, ці лакизи!.. Ох же, ця мерзота! – «знищити всі вісімнадцять голів худоби або негайно передати властям...» Дочитував наказа помалу, помаліше, найпомаліше. Потім поклав його в кишеню і ще довше, ніж читав, дивився на дерева, на Дніпро, на розтріпану хмарку, що напливала на сонце, на табір, на оселю, де мав бути його вірний товариш Никифор – питав мовби в кожного зокрема і в усіх разом щирої поради («А тобі, сучий сину, бодай навіки поради не стало!»). Дивиться собі під ноги, на землю чи на траву, якраз зворушену вітром, заочену сподом догори, на маленьку нешпаровану хатину (лоза виглядає з-під глини, як ребра), на коротенький рядочок вуликів (Никифор біля них воркує) – лиш би

не дивитися на Лаврінового батька, на свого односельця, на його мерзенність.

«Німальсове діло тут маленьке, не він складав наказа».

«Звичайно... Твоє діло тільки знати, як ми це зробимо».

«Проти тебе, Федоре, я нічого не маю», – зрештою відступився в бік Німальсь, даючи дорогу Федору Лук'яновичу.

«Благородно, Якове, благородно... Ми ж росли по-сусідству, в лікнеп ходили разом – що тобі мати проти мене?»

«Нічого, зовсім нічогосінько. Ми – товариші, і нас посердила власть, Федоре. І тоді посердила й тепер... Поробила, можна сказати, ворогами... Тоді була твоя власть, твоє й молось, тепер моє...»

«... допадає з коша», – не стримався Баглай.

«Наказ я виконаю зараз же, Баглайчику!» Несподівано спалахнув не своїм голосом пан лісник, затиснувши в правій руці ремінь берданки, якої до цього ніби й не помічав на собі.

Рубцьований наростень на вгнутому лобику Якова наливався чорнотою, мов закипілою кров'ю. Обличчя посіріло, зробилося, як глина, ости на ньому встали: то найстрашніший знак на батькові. Він навіженіє і ось-ось випустить з себе люте своє причаєне підпілля... Лаврін тернувся об батька, хотів брати його за руку, але вона, ніби щойно відтята, судорожно зводилася в кулак, аж дрижить, щоб кого вдарити. Лаврін схопився за неї обома руками. Повис на ній, захникав, не зводячи очей з Федора Лук'яновича.

«Ти ж не казав: «Будуй млина – твій буде», правда, Федоре?.. Я тебе не займаю і не чіпав ось скільки, хоч і мусив... То власть дурила мене... І більшовик Лядовський... Нічого-нічого, рибу з'їли, а зуби zostались, нехай-нехай», – гнав на когось нахвалки Німальсь.

«Яка мерзенність!.. Ах, яка самоїдна мерзенність!.. І коли її переможуть люди? – заговорив Баглай ніби сам до себе і до всього світу водночас. – Ти не смієш так розмовляти зі мною, Якове, – відчув на собі Федір ненависний погляд. – Є такі моменти в житті кожного, коли, щоб залишитися людиною,

не можна сховатися в кущах... Коли ти захлинався водою, я не втік тоді. Інакше тобі б давно жаба цицьки дала...»

«Пам'ятаю, аякже... Дак то були ми дітьми: ідеали, романтика... Всяке інше дуриствітство на зразок царства небесного».

«Ідеали? Романтика? Чи ба, що ти знаєш... А я, грішний, гадав, що ти Яків та й годі, – іронізує Федір Лук'янович, – Так, то справді був час романтики, час ідей і перших почуттів, які возвеличують, мають возвеличувати людину – о прекрасний час! Романтика завжди перебільшує, це так. Але перебільшує не щось інше, а добро, добрі людські начала. В ній – у романтиці, найвищий людський настрій. Він і засвідчує мені неістрибиму жадобу людей до добра... І ти, Якобе, здаєшся мені смішним і незрозумілим, коли погрожуєш. Худоби я не віддам ні тобі... ні твоїм розпорядителям з Городища. Ніколи й нізащо! Бо худоба не моя... Вона – людська, гуртова, колгоспна. Віддати я можу все, навіть життя: воно моє, власне... але не худобу. Ти це розумієш, Якобе? Навряд («Навряд десь по інших країнах співають так гарно й голосисто, як у нас на Україні»)... Ні, ти цього не зрозумієш з *«своєю романтикою»*. Бо все життя живеш поза людьми, водностраль... В колективі, як ти кажеш, люди заїдають одне одного, змагаючись за користь, за вигоду... І радянська влада для тебе не така, набалакуєш на неї, як на чужу («Чого бідний? Бо дурний. Чого дурний? Бо бідний»). Я не агітую тебе, не переконую, але скажи, подумавши своєю головою, хто тобі й звідки принесе добро, як не своя рідна, радянська влада? Влада колишньої мокловодівської поміщиці Гайдовської чи петлюрівець Йоржак? Фашисти чи які-бо інші іноземці?.. Встаючи й лягаючи, дякуй радянській владі за те, що терпіла тебе, поки не станеш... паразитом на її тілі. Отією кровосисною вошею, яка причаїлась під рубцем... («Геть з-перед очей, вошивцю! Ану-бо геть, відійди од гріха!»).

Німальс, видно, такого не ждав від Баглая. Дивиться тому на нього – і не змелькне нікуди. Федір Лук'янович собі не відводить очей, ніби хоче передивитись Німальса, заклавшись з ним на «хто кого».

Так і дивились, ніби дивувались один на одного чи прикидали, як їм повестися далі – битись чи миритись двом сусідам, які до цього знали один одного, здавалось, як свої п'ять пальців, до сімейних таємниць, та ось лише сьогодні вдивилися по-справжньому – до глибини, до зрозумілості, до суті. І, вражені відкриттям, ще не вірять, не хочуть повірити, що набачили один в одному нездоланну ворожнечу. Сира земля наче розступилась між ними надвоє, і вони – кожен на своєму боці, на своїй півкулі – відходять, не зводячи один з одного погляду, все далі й далі.

По цей бік баскеття стояв Федір Лук'янович, гарно складений дебелий чоловік. На ньому до лица яро-червона сорочка – не прасована, а качана рублем та качалкою. Рукави засукані, неначе збиравсь до якоїсь роботи. Розкуйовджене волосся ледь нависало на засмаглий лоб, гладенький, випуклий, ще не складений у зморшки. З-під незавидних брів дивляться на світ примружені від сонця очі, добрі, чисті, як у дитини, очі. Як тепер у його Данилка...

З по той бік сонця нависла над тим розверзям перехняблений у плечах Якоб. Тінь копіювала його скривлену статуру і переломлено падала в безодню. Німальс у службовій своїй одежі. Козирок з кокардою, певне, заступав йому бачити, бо він, час від часу підводячи голову, лиш коротко зиркав з-під неї, лискучої, чорної, ловив кожен рух свого ворога Федора, не випускаючи з правої руки ремня берданки. Скрипнула стара верба, що першою стояла од берега, і нашорошила весь острів. З Дніпра потягло холодним свіжаком. Зашуміли на вітрі дерева, занепокоїлися над ними птахи. Набігла хмарка з сліпим дощем, не стало сонця. Федір схаменувся од якогось внутрішнього поштовху. Він спитав, мабуть, не те, що думав:

«Значить, пообіцяв у Городищі за мною наглядати? І знищити худобу?.. І тобі після того не покорчить?.. І в тебе не поодсихають руки?..»

Пан лісник насторожено заляк чи прикинувся, що не чує. Лише зсунув рукою з плеча ремінь берданки, якої до цього мовби й не помічав.

«І навіть знищити худобу!.. – пішов Баглай уже прямо на дуло наставленої берданки. – Тоді не зводь з мене очей, катюго! – наступав Федір Лук'янович. – Якщо вони в тебе не повискакують з лоба, не полопаються!..» – З розмаху линув з відра гарячим дьогтем, вочевидь мітяти Німальсові межі очі...

Все інше залишилось поки що десь за темним бар'єром, за болючим Лавріновим мовчанням. Дуже далеко від сьогоднішнього дня. Стривожена безпам'ятством, Люда клала йому до голови холодну оцетову примочку. Лаврін марив щось про чужину то рідною, то чужою мовою. І все про безладдя, яке, очевидно, наставало в його пам'яті, в його розпашілій голові.

Стогнав та все прощався з білим світом, просив господа бога взяти його до себе легкою смертю. Або вимолював у нього ж здоров'я («Хоч скільки молися, з біди не вимолишся»). Люда у відповідь клала замість примочки свою руку на його сухе, палене чоло із милосердя... Тихо, як над колискою, співала. Лаврін притихав на пісню. З її поміччю ніби вивертався з-під хвороби, як вивертається сонце з-під минущої хмарки, і жив. Хотів жити. Поспіхом брався з початку або продовжував щось про себе розповідати – іноді досить зрозуміло. Дихав тоді, наче помпував легеньми повітря. Широко розкривав стомлені, почервонілі очі, водив ними по хаті, ніби прислухався до чогось підозрілого і раз-по-раз благав Люду не залишати його самого. В його запамороченій голові роєм ворушилися тисячі думок. Їм несила дати лад.

За кілька хвилин судорожної балачки Лаврін знову задихався. Йому перехоплювало дух до спазми, до запамороки. Люда клала примочку або долоню до чола і знову милосердилась – співала, тихо, заспокійливо, по-материнськи. Рідна пісня будила його, як сонного, і він прокидався. Ще і ще вивертався з-під хвороби, як з-під каменю, але кожного разу борсався все важче, все трудніше. Вирлооко водив по хаті очима, ніби прислухався до чогось підозрілого, і жив. Хотів жити.

За цим разом вони перестали балакати про хворобу, про чужу землю, де все гірко і зовсім не те, що дома, про те, як він, боронячи «стрижену Софу»,

позбувся однієї легені в бійці на ножах з Безвухим – Люда розповідала про останні події в селі, про себе. Не розповідала і не йому, власне, а, дивлячись у вікно, сама собі, правила сповідь: то розмірковувала про буття на світі, то вимовляла почуття вголос...

– На прадавньому острові Качалі, де так розкошували дерева з травами, стало як на бритій голові. Вчора ще не думалось, що буде хвилинка, коли стане жалко тієї втрати. Коли серце защемить і пожаліє зламану гілку, зруйноване гніздо. Ласкою обізветься до чистої води, безмірно багато вчує в звичайному стрепеті рибини, що скинулася в тій воді, мов уражене болем серце. І що цей біль за рідним є не твоїм власним, а лише продовженням тисячі інших, пекучіших, страшніших болей. Що це болить не серце, а любов, безконечна і велика любов до них, до себе, до прийдешніх чистих вод, дерев і трав. І що їх берегли, боронили – і дерева, і траву, і чисту воду з рибиною – своєю працею, своїм життям, як беріг і боронив Федір Лук'янович свою любов, свою худібку. Своє сонце, довкола якого оберталось його життя до самого заходу.

– Несподівано світнула на всю голову проста, як мудрість, істина: кожна людина має своє сонце, велике і видне, довкола якого й завдяки якому вона обертається і живе. Своє село, свій поріг... Свою землю-Матір – світ починається з Матері...

– Не стає на острові ні двиготінь, ні гамору, ні ламкого тріску. Звечора ще гуде динамомашини, світяться електрикою вікна в похідних вагончиках, але все рідше. Догорають багаття з хмизу, трухле дерево, облите соляркою, а вдень не видно й цього. Мокловодам стало незатишно без дерев, і вони, мов гурт людей, котрих вивели вперше на сцену, ніяковіють на видноті. Їх ніби роздягли з привиклої зеленої одежі і нагло, без їхньої згоди виставили всьому світові напоказ: дивіться, які вони старожитні та немодні. Які в них білі, але різні, мов худоба в череді, хати: під очеретом, під соломою, з плетеними верхами, а гребені викладено кострицею – ніякий вітер не закопилить. А погляньте, які в Мокловодах кручені стежки та дороги, як глибоко заліг у

землю двома коліями Вічний шлях через усенькі плавні. Які вони тепер не похожі самі на себе в своїй жорстокій наготі!.. Як неохоче зникають з лиця землі, сходять димами – Мокловоди натружені, наплакані, нарадувані білим світом.

– З Качали перебираються човнами всі, хто там працював, на сусідній, на не рубаний Складний острів. Оддаєки видніється, як на долоні, лиш острівна, на високих палях хатка, всіма знана, бережена Баглаєва хатка, що рядом з протитанковим ровом, у якому він зимував свою худібку. Її не зруйнували, не зайняли по просьбі Баглаєвого сина Данилка. За неї горою постояли бригадир Лядовський, дядько Веремій, Никифор, Христя Плютиха – нехай стоїть, землі не перестоїть. До останнього нехай видніє... Самі розберем, човнами перевеземо – скільки там тієї хатки...

– Як увійти до неї, то зразу за дверима, в куточку, стоять його вила з гнучким верболозовим держакон у шкарубких напливах застиглого поту, змішаного з землею та всякою потертю, – ними Баглай клав худобі сіно в ясла, вичищав гній, громадив. Поряд з ними висить убога сірячина, яку Федір беріг про дощ, про негоду, – зотліла підплічка, без відлоги, в дірках. Проти віконця на чотири шибки – ліжко, збитий з обаполів піл, товсто, як і тоді, встелений плавневим сіном. Вчора Данилко з матір'ю забрали речі до себе в нову хату, на входуни. Їхнім подвір'ям починається Баглаївська вулиця в Журавлинцях.

– Тепер у Качалі, на острові, нема за віщо окові зачепитись – голий-голісінький, насторожено застиглий, готовий до затоплення. Очі самі тягнуться до нього, до острова. Тяглись прощально вибачливо за те, що їм несила вберегти для потомного часу його твердь, красу і свіжість, віднині остаточно приречену воді на поталу.

– Думалося глупій Людці кривої Марфи Личаківни, що любити Батьківщину – це любити все і бозна що. А воно... досить бути добрим до колгоспівської корівки, пожаліти чисту воду Сули, не посміти наступити на колосок, на квітку... Що любов до батьківщини – то зненависть до її

ворога... Навіщо я кажу тобі його, Лавріне? («Це вічна людська драма: ми не вміємо розпізнавати велике, коли воно надто близько до нас...»). Я перша в цьому признаюся. Ти, мабуть, це відчував... на чужині... оддалеки...

А Лаврін цього не чує. Він далеко-далеко звідси. Аж у Вестфалії, над Рейном, де в сирій траншеї, що під стіни якогось заводу (здається, комбікормового) причаєно сидить в куточку Соня, для нього – гарна українська дівчина, бранка. Для різних інших – «стрижена Софа», до речі, значно старша від нього, підлітка. Наголо стрижена жіноча голова – то знак «венерички», страшної тогочасної хвороби.

«Стрижена Софа» не дивується раптовій появі Лавріна. Вона чекала на нього будь-коли, бо знає, що перед тим, як прийти в цей закапелок, він, тікаючи з Магдебурзького табору, переплив широку, бистрянку Ельбу і, геть одурілий зі страху і знеможений, предовго лежав на піску під лозою, поки зійшло, підбилося і стало на обід гаряче червнєве сонце. Воно зігріло й висушило одяг. А ввечері показало своїм заходом, куди йти, щоб віднайти дідуся Петера Гущака – єдину пораду, захист і оборону.

Лаврін не вмів нічого – ще не встигнув навчитися, а міг лише орудувати кайлом та лопатою – копали канали під фундаменти.

Отож і цього разу він звично опустився по східцях у рів і широко пішов по його рівному дну, мов по домашній підлозі. Він чомусь дуже поспішав, ніби боявся спізнитись або когось не застати вдома. То там, то сям траншеєю освітлювали тьмяні вогники. Вони означали чийсь нічліг чи постійну оселю. Хлопець тоді вилазив з канави, обминав вогник і, вскочивши, ішов далі, майже в самісінький кінець рову, де суцільна пільма і ніякого, крім сірого неба, світла – то їхній притулок. Соня схопилась на ноги і тихо шепнула:

«Він уже чекає на тебе».

Він – це той самий Безвухий, з яким вони перше стрілись на «хитрім базарі», на чорному ринку. Той, що іменується «журналістом» з якоїсь там націоналістичної газетки, а насправді – вербувальник до так званого «легіону українського вояцтва», яке «додому вернеться вперед багнетами», щоб

«запанувати... у своїй сторонці». Ну а поки що до одуру виспіває «Ще не вмерла Україна»... («А ти знаєш якої вони політики? Щоб піддурити «самостійністю», вилізти потім на плечі та й рабувати народом», – «стрижена Софа, Соня»).

«Ти йдеш до нього з голими руками, Лавре?» – лячно запитує Соня.

Безвухий дізнався якимсь чином, що «стрижена Софа» – не стрижена, а чесна дівчина, яка шукає шляху додому, на рідне Полісся, до матері, і стриженням лиш приховує себе, своє тіло... Ось тепер «ширий українець», напевне, розгадав чи винюхав цю маленьку хитрість дівчини і за всяку ціну «допрагне вполювати Софу». Соня, як може, переховується ночами між своїми. Ось третю ніч випадає берегти її найменшому Лавріну. На нього жде в кінці канави Безвухий.

«Я не знаю, чим оддячити тобі, добрий хлопче».

«Забереш мене, якщо... І поховаєш. З Мокловодів я, з Посулля...» – затремтів дитячий голос.

«Ти візьми хоч оце, якщо нічого іншого не маєш», – подала дівчина... замашне чересло од плуга. Соня підбрала його вже в останню мить, коли зібралася бігти сюди, в схованку. Сьогодні вони, жінки, готували ділянку для роботи екскаватором або лопатами, зносили докупи всяку всячину, яка лишилася після чийогось селянського дворища. Роботи вистачало дотемна, і щоб не так страшно було йти одній додому, тобто проситися до когось у траншеї переночувати, Соня взяла спохвату чересло.

Лаврін не взяв його з собою, а лиш хутчій побіг од неї, щоб не розплакатись від її наївного співчуття та з болісного жалю за самим собою. Він розумів, що Безвухий давно готує над ним помсту, а Соня – лиш привід, щоб її здійснити. І нехитрому видно, що «журналіст» підкупив когось із копачів рову, щоб наглядати і за ним, і за Сонею, бо ще з учорашнього дня попередив «чесно попередив переказом, що прийде «чесно битися», якщо «добром не вступиш мені Софи... Її ласощів».

Пробіг понад ровом – цілі гони – ні хуху, ні духу. Лаврін зупинився, щоб протерти очі, роздивитись.

«Таки сам прийшов... не вона», – впав несподіваний голос, і в очах розвиднилось. На фоні неба за кілька ступнів сірів верхній уривок силуета «журналіста». З першого ляку Лаврін готовий був упасти на коліна, щоб перебити намір Беззухого... Не різатись бодай сьогодні, адже він знав, що не вміє, не хоче, боїться битись на ножах, хоч і має в руках пружинного (таке добро тут купити запросто), хоч і знає від дідуся Петера кілька простих прийомів, як ухилитись од удару. Ось навіть тепер, коли противник уже наступає і в його руках вже зблиснуло коротко лезо ножа, він все ще надіється на свою молитву, не натискує на пружину, хоч думає вже зовсім по-іншому: нізащо не проситися в свого... найбільшого, найжорстокішого ворога...

... Застогнав, засмикався в постелі, як ніби йому щойно повторили удар ножем ззаду, з-за потайки.

За хвилину вони знову сходилися в нерівній схватці, ловили один одного на моменті, мітючи бити в найвразливіше місце – в м'яке ліве підребер'я, щоб ніж підплив під серце... І того єдиного разу, коли нижчій на зріст Лаврін вдало потіснив супротивника до рову і треба було мати кошачу спритність, щоб ухильнутись від удару, ніж прописав над головою «журналіста», а нестрачена сила замаху тим часом розвернула Лавріна спиною до Беззухого, чим той скористався моментально... По тілу сипнуло голками, в очі – жовтим піском чи окалиною, і кожна піщина спалахнула вогнем... поволі все хололо, меркло. Окалинами впливало з потерплх очей...

Душився у стогоні, але не хотів умирати, бо не попросився ні з дідусем Петером, ні з Сонею, які тоді виходили його, смертельного. Нічого не розказував Людї, що далі сталося з Безіменною, з тією самою молодого жінкою, що поверталася з неволі з двома своїми дітьми. Її не кидався Лаврін, бо дала йому рогожовий кошик і обіцяла в Києві дістати квиток на полтавський поїзд: вона працювала до Німеччини на залізниці в ремонті і,

отже, запросто могла це зробити через тамтешніх своїх рідних або знайомих, якщо ті залишились живі-здорові... Ніхто на Магдебурському мосту не встиг тоді що-небудь зрозуміти в тій причині... Уздрівши серед військових оркестрантів, які першими зустрічали репатрійованих, свого «вбитого» чоловіка, жінка безтямно кинулася пріч. Ще не вибігла з нейтральної зони, вона впустила чи кинула *не їхнє* немовля додолу і з усіх сил налягала на ноги, лунко вибиваючи дерев'яними колодками об настил мосту...

З тих пір, відколи та жінка появилася на будові, ніхто не чув її мови, ні до кого вона не хилиться, нікому не відкривається. Не визнає за знайомого навіть Лавріна (Магдебурський міст переходили в одній четвірці попліч). День у день і влітку, і восени, і взимку тягає нишком дошки для опалубки, підчищає канаву, якщо та обвалиться, готує, прибираючи всякий мотлох, нову ділянку для екскаватора чи для землекопів. Де вона живе, в кого чи з ким – ніхто не відає. Та й не хоче відати, бо не має чим зарадити і своє власне лихо, свій власний біль, свою скруту.

Ненадовго перед тим, як з Безіменною таке сталося, спостережливі жінки запримітили, що носить вона в собі тихе божевілля: то шукає колиску, то грається ляльками, наробленими з подраної хустки. Або сяде над ящиком з мішаним цементом, як над колискою, і тремтячим голосом заспіває високо-високо, тонко-тонюсінько, аж голос рветься: «Ой, давно, давно, я в батька була, Вже й тая стежечка терном заросла! Ой терном, терном, ще й шипшиною...» «Леле-леле, Сула реве, два камені меле. Питається козак дівки, Чи підеш за мене...» «З-під каменя вода тече...» «По вулиці хожу і не нахожуся. Дивлюсь туди, де родина, і не надивлюся...»

На чужині, в невільниці, насильно відірвані від рідної землі люди живуть у вічному дожданні – не добра, не розкошів, а хоч малої вісточки з дому. Чи про дім. Чи про батьківщину. А коли від безконечності дождання їхні надії покриваються нальотом чужого і ось-ось помертвіють, настає година, коли далі так жити невидержка. Люди не можуть залишатися нарізно, кожен собі надіятись, сумувати. Їм вередить усе чуже – дай рідне, своє, наше. На них як

щось знаходить: інший настрій, меланхолійна злість, незбагненна тяга одне до одного. Не змовляючись, вони збираються, як птахи перед вирієм («То ж не один хто сказав – громада вирекла»). Не від усвідомлення змінити обставини свого животіння, не від спільності великої думки про людську гідність – від доконечно житейської потреби підживити себе для дальшого рабування, від інтуїтивного бажання зігрітись одне біля одного вже прочахлим споминами про рідне.

Хтось із уроджених оптимістів бере тоді на себе роль утішника – ватажкує, і знаючи людський звичай, веде юрбу в шинок. Або до самогонника, якщо грошей зовсім обмаль: там дешевше. Самогонник не якийсь там дохлий німчик, горілку цяпає наперстком, – своє рідне «мурло пополам з матюччям». Недавній перекладач («дольмечер») з табору «остарбайтерів». А ще раніше – заїдений непман, колишній власник монопольки, винної крамниці в Золотоноші – налле скільки твоя душа бажає: «Більше пий – умнішим будеш», – підкусить і меду дасть.

Того разу до гурту пристала нежданно й Безіменна. Всю дорогу вона заговорювала то з тим, то з тим. Часом навіть посміхалася сама собі, і на ній не помічали ніякого божевілля. Балакають, що Безіменну викликають сьогодні до поліцейського участка. Її, буцімто, хтось розшукує і ось-ось має заявитись.

Після перших ковтків всім стало хороше. Серця ніби відм'якли, язики порозв'язувались. Почалися сентиментальні сповіді перед «богом-утішником», тобто перед дідусем Гуцаком, а далі – звірвання хто кому попало, бо, власне, в кожного в душі сиділа якась мулявка, її ж бо момент позбутися, а ні – хоч згладити гостряки нетерплячки. В того плакуна, наприклад, впливла сльозою на морщену щоку запізніла гординя: «Не діждусь... ніколи не діждусь, щоб я перед ними... Пощезну, а не діждусь» – ніс потуплений, лице загострене. Відвернувся. Спино вузька, нагорблена. Покрита вицвілою, брудною спецівкою. А що ти їм зробиш, Спино? Зігнешся, зігнешся... А ні – то ще вужчою станеш, ще похилішою, бо «ми

вже розучились бунтувать». «Нам тільки плакати, плакати, плакати», навіть тоді, коли безхлібно, безводно. Маємо для цього найкращі в усьому світі українські голосіння, їхні мелізми, каже *Поет*, чи різні голосові прикраси від строгої простоти бойової пісні чи пісні робочої. Розчуленість, розслабленість від цих прикрас, як той бальзам на наші рани. Отож – культивуємо українські рідні голосіння, навчаймося прикладати їх до життя практично...

Затих сірома. Смішок проскочив поміж гуртом, тріснув, мов електрична іскра. Того смикнув, того вдарив. А ту – скривдив... Ніби на плач її скривило. Не задурюйте голови українським голосінням. Утримуйтеся від міркувань. Від жалобних промов також. Нехай цим займаються хворі на мозкове висихання. Та ті, що вже нездужають і кашлянути. А ми... Витерла смагу на сохнучих губах.

Залилася Безіменна крученим сміхом, ставши у викличну позу. Міряє поглядом – нездоровим поглядом – своїх горілчаних братів, ще хоче щось сказати. «Не будьте м'якотілим збродом» чи щось подібне. Все ще можна поправити на краще. Не будучи ні стогнієм, ні плакуном, ні упослідженим смердом. Навіть запанувати над обставинами – гляди, щоб не зламався духом. Все ще можна...

Повертаючись надвечір, йшли гуртом аж до самих ровів. Тут починалася будова. Звідси слалися десятки стежок, доріг і протоптів. Ватага почала поволі розповзатись: хто в канаву, хто в барак чи в покинуту повітку біженця або виселенця. У накритий похилом ящик-контейнер, в котельню чи під кузов погромленої воєнної автомашини. Ніхто не зважав на високі нагребинаси землі, на купи цегли, опалубки, риштувань – на жодні перешкоди, бо кожен скорочував собі дорогу, поспішав, як буцімто додому, в рідну хату. Ніс у собі погамований лемент, якесь заспокоєння, ба, навіть хмільну веселість: напивсь, наїдений, тепер би нишком помріяти на самоті про краще, ситенько подрімати, щоб завтра знов за кельму, за сокиру, за лопату. Згинайся, Спино!.. Лунайте, українські голосіння, – ви найкращі в світі.

Лаврін зостався йти далі з Безіменною та дідусем Петером. Дідусь Гушак і тут зголосився своєю м'якістю душі провести Безіменну до самих дверей її оселі, але жінка суворо відмовила:

«Люди – не люди... Як та черва на купі: одне корчиться, а друге його перелазить».

Стали на тому, що йтимуть разом, поки буде по дорозі. А там – кому куди. На жорстокі її слова не відповіли: душевнохвора, тихе божевілля.

А Безіменна знову несподівано сказала:

«Зраду розуміють, але ніколи не прощають, правда ж?»

«Звичайно,звичайно», – потвердив дідусь Гушак, мабуть, аби що-небудь відповісти.

«Люди – не люди?.. Люди – не... не... ажи?»

Жінка хоче посміхнутись, а сама як роздвоєна, як не своя. Хоче щось казати, а думки не зведе до купи. Тільки тремтить, мов об'ята полум'ям. Загнано зиркає навколо, наче бажає уловити чийсь наміри. Постояла, намітилась; зблідла. Звернула голову направо – сіпнулась тілом, як зойкнула. Ще раз звернула голову направо і скрикнула, як під ножем. Руки простягла до неба. а чиясь невидима третя рука як зірве її з місця. Як дремене, як залопотить, забахкає дерев'яними колодками об чужу землю, як тоді об настил Магдебурського мосту... Помчала, тікає од чийхось очей...

Звідси темп дії міняється на швидкий, нетерпеливий.

Напереріз утікачці – інших трое: в супроводі «стриженої Софи» підходить поліцейський і солдат з червоною зіркою на кашкеті. Ще молодий, невисокий чоловік в гімнастерці з медалями. Лице подзьобане шрамами. Підходить напружено, гордо. Стрічні милуються його кроком, прихованою в товстих губах добротою. Розгублено насторожуються:

«Чого він і що скаже?» – крутнуло цуркою в серці.

«Рекомендуюсь. Гвардії рядовий полковник оркестру Гуманюк. Розшукую матір двох дітей, свою дружину Гафію... Гер поліцай твердить,

що вона має бути десь тут, на цій будові. Допоможіть, будь ласка: діти не дають спокою...»

Лаврін з дідусем стенули плечима, а Соня, як ніби зраділо, вигукнула:

«Он вона, он вона, дядю!.. Гайда за нею. Вона, схоже, втікає... од нас тікає, чи не так?..» «Гафі-ійко-о!.. Гафі-і-і і.. Не втікай, це я, твій Павло... Я живий, Гафійко-о! Схаменись!..»

Гафія було припинилась на той гук. Навіть пристояла, як ніби ждала, поки доженуть. Або вирішувала: пізнавати чи не пізнавати свого чоловіка, про якого не мала ні слова писаної звістки за всю війну, а повірила «очевидцям» про його смерть в таборі полонених. Гарячково гадала, куди тепер подіти свій сором, свою зраду, свою збурену душу. І не рішивши, ще швидше подалась, куди очі стоять, навпростець через нагребі, насипи, бугри, лощини повсюдно зрушеної землі. Гуманюк першим відчув щось недобре в тому поквапливому бігові жінки і швидше інших помчав за нею, доки вона не пірнула в першій-ліпшій проломині обпорошеного сизим цементом дерев'яного сараю.

«Гафійко-о!.. Не втікай, будь добра; це ж йа-а, твій Павло!»

«Схаменись!.. Що ти собі надумала... Гафі-і-і...»

Гуманюк Павло лиш відомим чуттям угадував, куди може завернути, шурхнути його нелукава Гафійка, і це йому помагало безпомильно її переслідувати поміж десятками схованок і перешкод чужої незнайомої будови, не втрачати з очей її улюбленої, ще домашньої розовенької кофточки. Вона так личить Гафійці. Не перескочивши обрушеного рову, вона якийсь час мелькала над ним простоволосою головою, квітчастою хустиною з торочками, зсунутою з голови на плечі. Рівна, хоч вистрель, канава кінчалась глухою стінкою, і треба було хутко видертись з рову. Безоглядно перехопилась, перетрахкала через розсувні опалубні дошки, вирвалась на кручену дорогу, якою грузовики безперестанку підвозять всяку будівельну всячину, і першому стрічному рвонулась назустріч, як ніби кидалась йому під колеса.

За першим грузовиком гальмонув другий, третій, і Гафія розгублено закричала на машину, що зупинилась першою. Божевільно затрахкала кулаками в залізний борт самоскида, безтямно вигукуючи з приспівом словесне безладдя: «Люди – не люди, вам щось буде... Люди – не люди, вам щось буде...»

Зірвалася з місця, на бігу лементує, похваляється в простір:

«Перехитріть когось іншого, а не мене... когось іншого, люди не люди... Ви тільки кричите... невтомно кричите... про любов до ближнього... А молитесь... Молитесь кожен за себе... Перехитріть когось іншого!.. Святкуйте! Святкуйте мою зраду... мою... чи... чи...»

Павло злякався тих безрозсудних слів. Не впізнавав у них своєї тихої Гафійки, тієї самої наївно-святої Гафії, котра проводжала свого чоловіка «з богом» та безсильними молитвами навіть тоді, коли з якоїсь там потреби чи необхідності Павло їхав з дому на єдину добу. А прощалася з ним, братим на війну, як тверезіші не прощаються з покійником – кричала до знепритоми. Припавши йому до грудей, рвала на них блаженську ситцеву сорочку, шкрябала тіло до крові, мовби добиралася своїми заклинаннями до самого серця: «Спасай мене, Павлику... Ой, не йди ж, не йди...» Він з невидержки відштовхнув її, бо вже вкотре кликали, і треба було йти. Але... навіщо було відштовхувати? Може, саме той незлостивий, обов'язком змушений жест переварився в її палаючій, скаламученій голові в оте безтямне «Люди – не люди»?! А той м'який, тендітний протест: «Ой, не йди, не йди» переріс у рішучу помсту над собою?.. («Він повинен її просити, щоб забула заподіяну ним болючу образу, тим болючішу, що незаслужену» – наївне думання.)

Пекуча згадка затримала Павла, і він згубив з очей свою Гафійку. Сконфужений, тепер злякано гасає очима по неозорому майдані будови, заставленому готовими і лиш початими стінами, стосами труб, дощок та купами цегли. Йому й на ум не спало глянути на ближній, вже до п'ятого поверху зведений дім. Він всяко відгонив здогадку, що наверталась, бо ще вірилося в тверезість розуму Гафійки. Хотілося якось пом'якшити

безпощадну дійсність, обізватись до дружини словом прощання, якщо чим завинив – кожен з нас несе гріх за собою. Гафійка його б ніколи не мала, якби не війна. Жили б собі в мирі та в любові... А то – «люди – не люди... Ви тільки кричите... невтомно, віками кричите про любов до ближнього. А молитесь... Молитесь кожен за своє».

Після всього, що сталося в таборі з Гафійкою, наївно-свята жінка не посміє показатись на очі своєму Павлуші: надто великий гріх вчинено. Порушено непорушне: подружню вірність. Зраджено безневинну, кохану людину... Ні, ні. Не умовляйте, не просіть, не знадруйте прощенням: вина тут непростенна. І хоч дуже не вся вона її, Гафійчина, - то вже нехай хтось інший, вченіший, пересікає це поняття надвоє. Її серце не витримує такого зла, в такій грубезній формі. Гафійка, чиста, як гірка жіноча сльоза. Гафійка не ждатиме осуду своїх людей: вона сама себе покарає...

Гуменюк з болючим серцем помчав до юрби людей, що зібралася біля ближнього будинку під причілковою стіною. Сконфужений тим, що прибіг пізніше інших, він не зразу помітив, що всі затамовано дивляться вгору, кудись у широкі пройми без вікон, без дверей, ніби з захватом стежать за якимсь страшним змаганням. А коли Павло догадався, куди слід дивитися, щоб бачити те, що всі, у проймах він уже побачив лише небо, проколоте холодними гостряками жовто-чорних променів од сонця, що вже до половими закотилося під землю.

«Он вона, он...»

«Дивіться, дивіться, що вона робить...»

«Вона, кажуть, жировка».

«І дитинча нагуляла жирове».

«Од француза чи що».

«А ото її законний чоловік».

Павло перевів очі на самий вершок стіни і побачив на ньому Гафійку. Незчувся, коли закричав не своїм голосом, але звуку не вистачало, щоб його почули. За Гафійкою стояв у нерішучості спинений її поведінкою поліцай.

Він, напевне, весь цей час аж до останнього переслідував жінку (кожен з нас робить своє діло), щоб відчути радість виконаної повинності, а тепер не знає, як довести діло до кінця. Всі завмерли, і ніхто не знав, як до неї звернутися. Які слова мовити до людини, котра стала вище наказів, обов'язків, просьб, умовлянь, гріхів – стала непідлеглою і не визнає нічогосінько щодо цього світу.

Був момент якоїсь нетривкої надії, коли Гафійка, схитнувшись від неловкого руху, залавірувала руками на вершку стіни, щоб не впасти. Але вона поправляла навіщось волосся на голові, безперестану ворущачи губами в безсильних молитвах. Гафійка виструнчилась, ніби мала щось казати, і зробила крок, натрапивши на порожнечу...

Павло не бачив її останнього кроку, бо зі стогоном заплющив очі. Його тримали попід руки Лаврін з дідусем Петером.

Тіло розбитої лежало на купі цегли. До нього ніхто не осмілювався підходити першим, як ніби ждали, що воно ось-ось застогне, заворушиться. А може, стежили за тим, як з висоти п'ятиповерхового будинку ще й досі падала, підтримувана ворухкою течією вечірнього повітря, біленька, ще домашня Гафійчина хустка.

Лірична вставка друга

Присмерком, як уже на річці засвітяться бакени, в оцім патріархальнім закутку острова з видом на широку течію Дніпра все стає інакшим: як перетвореним, як небаченим. На зелену латочку земної тверді сходяться, ніби на чийсь поклик, всі часи твого і не твого життя. По-щучому велінню з-за міражних лаштунків то виступає, то зникає, як примара, спритний маг і то вводить, тебе не питаючи, в світ ілюзійного видіння, то так само ловко виводить з нього. Настає момент, коли здається, ніби перед тобою застигли в найвиразнішій своїй формі десятки, сотні – безліч незакінчених рухів, помахів, зітхань, поглядів, кроків, і ти, якщо захочеш, можеш кожен з них оживить, озвучить, продовжити.

Річка хлюп та хлюп попід берегом, а Марійка, вишневе золотко, не йде, не показується. Серце защемить – і тут же його розвиднює радість. Радість, якої ще не бачать Данилкові очі, не чують вуха, але вона витає над ним сподіваним духом – прийде Марійка, прийде... Сяде отут біля прив'язі човнів, на пригатку, де товсто наслано сіна, і вони про все поговорять, домовляться перед тим, як він поведе її до матері Хтодори, як годиться за звичаєм. Але це буде потім. Коли прийде Марійка. А поки що кругом лагідна тиша. Її осмілювались порушувати лиш запізнілі цвіркуни своїм сюрчанням та дзвін у вусі.

«Чи буде лад, чи не буде: вгадай, в якому вусі дзвенить?»

«У лівому».

«Вгадав».

«А що ти задумав?»

«Чи привидиться мені батько».

«Навіщо тобі неживий батько?»

«Я прийшов до нього спитати...»

«Коли так, то дивись на воду, і буде тобі батько».

«Я хочу просити його благословення...»

«Він не прийде на твоє весілля».

«Звичайно... Але дасть пораду... Покаже, де передсмертно впав... останній раз ступнув ногою».

«А це тобі навіщо знати?»

«Я... клятвенно ступну від того місця...»

«Чи ба, яка у тебе вірність».

«... Щоб не було перерви Баглаївським крокам».

«Твій батько вже явився. Глянь!..»

«Щоб не було перерви Баглаївським крокам...»

Впоперек Дніпра лежить, мов стежка, срібляста ілюзійна смуга. На ній виникає привидна Тінь.

«Батьку!», – не втримався Данило.

Тінь з хлюпотом зникає. Згодом вона постає з мороку й світла при самому березі. Виникають рухи, кольори, звуки.

З-за спини Данилка, з усіх боків Качали загомніло безліч голосів, як ніби заговорила кожна травина. Наче стали на свої місця всі порубані дерева, і по їх листю пробіг вітерець, окликнув незліченне острівне птаство. На появу знайомої Тіні різноголосо замукала Баглаєва худібка. Сподівано зорять на свого годувальника гніді Чумаки. Закуріло з верха острівної хатки. Застигла в подиві Плютиха, викручуючи в березі прання. Крекнув здивований Никифор з цеберкою дьогтю. Стримує важке зітхання нароблений, як трактор, дядько Веремій, опускаючись на коліна, щоб сісти на землю по-турецьки та закурити з вишитого заповоччю кисета... Шаснув ззапотання, з кущів, підкрадистий Якоб. Він у оточенні якогось зброду потворних фігур – зеленкуватий на лиці, як і тоді, коли Федір бурхонував межі його приплюсклі в ямках очі гарячим дьогтем. Хижо наставлений, Якоб, здається, готовий повторити середньовічну католицьку інквізицію: виривати язика і мислі, палити, вішати, колесувать... Його потісняє, відтручує од берега Христя: заклопотана й незрозуміла своїм розгубленим виглядом, перебігом тіней на очах. А зір її – на воду, на Дніпро. Вона бере руку Данилка і довго-довго дивиться на неї. Така була у Федора... Вже скільки літ пройшло, а їй не забувається ні його ласкавість, ні доброта, ні голос. Вже скільки літ... тому добру, а воно як сьогоднішнє: не забулось, не зістарілось.

«Федоре, Федоре...» – без ліку повторяла. І сльози із очей. Такі великі сльози, як слова. Данилко кинувся втішати, та сльози Христині невтихомирні.

Наші діти злюбилися. Ти не переч їм, вони ж наші... Окриме їх у нас немає...»

Данилко хотів утерти сльози жінці, котра любила його батька, та повз них прокотився віз, знайомий, Німальсів. А на нім – троє... Плютиха глянула, впекла очима – хай корчаться, як черви. Ах, будьте ви прокляті! І тут світ білий заступає. Ану-бо згиньте з моїх очей!

«Федоре, Федоре... Не дали тобі пожити».

«Не треба, годі».

«Це я тебе не вберегла».

«Не плачте, не кричіть, а розкажіть ясніше».

«Ясніше, як він жив, про твого батька, сину, не розкажеш».

«І все ж таки... В той день ви порали на острові худобу... перепирали батькову одежу, щоб у чистенькому стрічати наших – ось-ось натомлені в боях, як на трудній роботі, підйдуть вони до Дніпра... відневолять, визволять і наші Мокловоди – чи не так воно було, Христе Романівно?»

«Все так, Данилку, так... Ясніш, як жив, про Федора Лук'янович словами не розкажеш... Пасла я тоді його, сиріч колгоспівську, нами бережену худобу. І день, і ніч боялися за неї, бо вже кругом по селах німці палили, забирали все підряд і правили на той бік, за Дніпро... Вночі ховали по найглухіших нетрях: там двійко припнемо, то в кручі п'ятеро, то ще десь... А він – Федір Лук'янович, заслаб зовсім... Бо що ж на ньому було, в чому зимував, сердешний? Піджак, отой, що й ти знаєш, та чоботи в латках на сяку-таку онучку... І в мокру осінь, і взимку. В хатині, бувало, не видержує од холоду, то йде лягає між худібкою, на підстилці, в отім рові од танків. З одного боку Чумак підручний, а з другого – борозенний. Батько – по середині... Натопила я йому лежаночку в отій таки хатині, де куриться з верха, скип'ятила води на травах, щоб попарив свої простуджені, у ревматизмі ноги, а сама... Бодай я з ума пішла та з толку і не верталась... Побіжу, думаю, в хутір, візьму щось лутченьке, щоб повечеряв... До дитини до Марійки навідаюсь, до птиці... І більше ми не побачились... Душа моя чула, що той бридень зі своїми барбосами вистежує нас, добирає моменту, а Федір все не вірив, чи тільки мені так казав, щоб не боялась... Викрали вони, барбоси, Федора Лук'яновича з постелі, хворого, безпомічного. Затягли в хащі... кровожери».

«... А мордував, сину, зненависно мордував Якоб... сусід наш Німальс, – почувлося з води, з Дніпра, – Під сміх чужинців випав жар за комір...

удушував цуркою, щоб я перед ним зменшився. А я не дався навіть смерті з його зрадницьких рук – сам пішов у Дніпро. Земля була тоді не наша – заграбастана фашистами. А коли земля не наша – під воду ввійдемо, під землю втиснемось, а її – свою – собі повернем...»

«Федоре, Федоре... Федоре Лук'яновичу!..» – без ліку повторяла Христя Романівна, пильно дивлячись на Дніпро, на його широку течію з лійкоподібними вихрами-закрутами у воді, і нічого звідти не замавши у відповідь, розпливалася з-перед очей у міражних хвилях місячного сяйва. Воно засріблило собою і воду, і острів, і порубані дерева ще з зеленим листям, ще не зовсім мертві, але вже неживі, які ще хвилину тому стояли щільними рядами, ніби для того й підвелися, стали на свої місця, щоб показатись Федору Лук'яновичу такими, як були за його пам'яті... Далі жоден спогад не пов'язується з бажанням – почути голос батька, як ніби Данилко взагалі ніколи не чув, не слухав його дивно гарної мови – страшно, коли забувається батьків голос. Коли серед тисяч інших не чуєш рідного...

«Ой, я так бігла, я так до тебе поспішала, що аж знетямилась. Не віриш? Ож на, притули руку до грудей... почувеш, як зайшлося моє серце. Аж сльози на очах. Я знаю, що ти не любиш неточності – прошу пробачення, але тільки-тільки оце відправила молоко. І думаєш хто по нього приїхав? Васько дядька Веремія. Молоковоз, як лялька. Ти мене слухаєш, Данилку?.. А після того, як доярки обквітчали автомашину калиною та барвінком, привітали його жартами та піснею з першим виїздом, обсипали травами, як молодого під вінець, – перестрів бігунками Лядовський. Може, це, мовляв, і не бригадирове діло, але твій Данилко – чувеш? Але твій, каже, Данилко вже на третім курсі в інституті, а в нас і досі пастухом, як після лікнепу. Ставав би вже на своє місце – ветеринаром: «самоучний» дідусь Пилип Дмитрович проситься на пенсію. Сумку вже свою брезентову, «дохторську» повісив на яслах, передачу, мовляв, робитиму Баглайчукові... Чи чого ти мовчиш? Образився, що запізнилася?.. Я більше не буду. Чесне слово».

«Ти все мені віриш, Марійко?»

«Як собі, Данилку».

«Я щойно бачив живим свого неживого батька, розмовляв з ним...»

«З першого разу вірю... Моя мати вчуває, як ходить по хаті наш батько. Проникає в двері, сіда на лаву, розшнурковує ботинки... Ні, спершу скидає з ніг цупкі обмотки, тоді – гуп! об долівку, скинутим ботинком. Перегодя другим – гуп! Босоніж іде до ліжка... Мати скрикує не своїм голосом, схоплюється сльозами, горнучись до мене, тремтячи. Геть зниділа од тих видінь. Боїться сама в хаті, як тільки стемніє. А вдень нічого... Старі кажуть, треба частіше поминати загиблих, вони не так скучатимуть за домом, не ввижатимуться живим...»

«Нехай увижаються».

«Нехай».

«Можна й самому викликати видіння... Дивись і дивись в одну точку. Приміром, на оту місячну стежку, що впоперек Дніпра».

«Звичайно, можна... Цього не заперечує навіть наш інститутський вчений фізіолог Петро Андронович».

«А дядько Веремій твердить, що то людині так робиться од високої крові, коли вона налягає на мізки...»

Занесла думка аж ген куди – на таку немолодіжну балачку про видіння, далеко від реальності. Від молоді радості, що зашарілася на обох лицах, як тільки стрілися поглядами, відкрито глянули одне одному в вічі.

«Я так до тебе поспішала, що аж задихалась. Ож ну притули руку... серце й досі, як не вискоче», – сама приклала його руку до грудей, і Данилко здригнувся у такт її серцю. Після того якусь мить боявся навіть зворухнутись, щоб не сполохати чарів дотику.

«Йдемо прямо звідси до нас, до моєї матері».

«І це не буде мені соромно?»

Данилко глянув на широку течію Дніпра, ніби питаючи в нього отвіту, перевів погляд на вікнини – чистоводдя поміж прибережним лататтям – і

провівши обома руками по її щоках, як ніби хотів її узяти собі в пригорщі, сказав ласкаво:

«Буде чудово, Марійко...»

Дівчина довірливо пригорнулася до грудей коханого і глибоко зітхнула:

«Мій тато теж перевозивсь на цьому місці на війну...»

«Візьмемо собі, як знак благословення й вірності, ось ці дві дернини, пронизані коренями трав з їхнім ґрунтом, соками й рососою. Вкопаємо десь їх у дворі на сонці і будемо звати Батьковим лугом... своїм благословенням. Кореневища візьмуться нашого ґрунту, розвинуть пагони, листя, квіти... І та краса Батькового луку на все життя матиме для нас великий-великий зміст».

Перший крок додому вони ступили разом, як по команді. Пішли не голим островом, а долиною пра-Дніпра, ще не рубаною, нетолоченою. Час від часу зупинялися. Лиш ніби для того, щоб прислухатись одне до одного.

Розділ дев'ятий

«І в будень, і празник – все тобі не сидиться... Вже ж доробив до краю: вийшов з труда».

«Послухай, Варко, як швидко ростуть наші діти, чуєш?»

«Чую, чую, Веремійчику».

«Ростуть, як з води... Ось і наш Васько. На весну вже в армію. А тоді, щитай, не наш Васько: то женіння, то свої діти... Данько Федорів жениться... Федора Лук'яновича».

«Ніхто не кається, хто рано встає і рано жениться... Кого ж він бере?»

«Нашої Плютихи Маньку» – дістає з-під лави взуття.

«Христину Марійку?»

«Атож».

«Христя за Федором підстрелювала, а вдається, бач, аж дочці Баглаївною стати».

«Батькувати на свайбі просить...»

«То ти, мабуть, ще й не з радістю на таку честь?»

«А ти підеш допоможеш Хтодорі хліба напекти... На хмелеві, Варко, на хмелеві: покійник любив, пухом йому земля, на хмелеві».

«А пиріжків напечемо на ціду. І шишки й коровай, і балабухи...»

«Ростуть то ростуть... А ти сьогодні ще б нікуди не йшов, бо заверне... От побачиш – заверне. Надворі сиро, а ти простуджений...»

«Одні, Варко, до весілля готовляться, – нібито й не чує жінки, а Німальсів, нещасник, помирає... Як і не жила дитина через того... чорта, не при хаті згадуючи».

«Так у кривої Марфи й помирає?»

«У неї, у Личаківни».

«Половина світу скаче, половина – плаче... Ти таки не слухаєш, ідеш... Ось побачиш – заверне».

... Неділь зо дві стогнав Веремій та кашляв у подушку – стиски в грудях.

Воно якби груди колишні... Замолоду аж дзвеніли. І ходив наче не так, як тепер, а все хутенько, з підбігом. Підхопиш бувало сам із землі, як нікому піддати, лантух з пшеницею чи просом, як водою, налитий – і на ворох по трапові одним духом... Думав, зносу не буде, а воно... Ох діти наші ростуть швидко! Як з води... Чуєш, Варко, як швидко ростуть наші діти?..

Навіщо тобі те далеке парубоцтво споминати, коли ще ось у сорок третьому на Дніпрі... З переправою тоді поспішали, нітрохи не ждалося – з маршу в плав пішли. Якраз напроти Табурища. Їх обох з Никифором, тямковитих річковиків, «опреділили в отвлікающу групу», щоб тут задурити німцям голови, а тим часом основна сила хутенько перебирається через Дніпро аж десь нижче, біля самої Келеберди... То аж за половину Дніпра «дофорсував» на власній довбанці, у Варчиній, у теплішій сірячині. І не те, що пошкодував покинути одежину ще на березі, хоч була, правда, й нестара – за метушнею та командами не встиг облегчитись. В чому був, як ускочив у воду, так і поплив. Кричав потім про бозна-яку допомогу, кричав, але ніякого горла не стане, щоб суцільну стрілянину з вітром та перекричати. Вже сажнів за сорок од потойбіччя чимсь гахнуло поруч – і довбанки під ногами як не

було. Добре, що не встиг розгубитися, не впав у паніку. Приліг на воді горічерева, намацав цурочки в петлях од Варчиної сірячини, поволі з неї випростався та й пустив перегода з рук... Насилу, а таки перебовтався на той берег. Гульк! – а Никифор уже, чіпляючись то за виступи, то за лозу, моститься видратись на кручу, щоб в атаку. Постійте, куме, та разом, кажу... Давайте не кидатись один одного...

Так тоді хоч приключка була для простуди... А це не знати з чого, з доброго дива так придавило, що вже навдалу пустився. На Варчине лікування надію поклав. Послала постіль на теплому, ковдрою накутала. Сидів під нею, парою давився з картоплі в кожушках. На черені в розпареному просі на всі боки валявся, а допомгло аж кип'ячене молоко з лоєм – другого дня й попустило. Тільки зморений став, як після тяжкої роботи. Може, ще й було б і справді якийсь день перележать, та хіба влежиш: день не підеш на бригаду, не поживеш її інтересом – як ніби тебе й на світі нема...Навдак, щоб помилували Чумаків, навдак. Такий закон створило життя: той – був, ти є, а вона – ще тільки буде.

Цівка молодого вранішнього сонця, несподівано впала на стіл, на Веремієві руки, на його ледь усміхнені очі і розполохала думки. Та воно якраз і добре, що вітер відхилив причілкову віконницю – вже пора на бригаду. Лядовський саме роздає наряд, роботу. «Роботу роздає Лядовський!» – мало не викрикнув дядько Веремій з радості, якої не міг пояснити навіть самому собі, хоч народилася вона, звичайно, з найпростішого людського відчуття, – з придатності робити працю.

«Пішов я, жінко, – сказав Веремій на припічок; де вона звикла снідати, і браво, на всяк випадок, загував до дверей. – Не повернусь на обід, укинеш корові сіна».

«Ти хоч хліба візьми та молодого сала».

«Не вмру хоч і до вечора», – сказав уже в снігах, переступивши хатній поріг.

Надворі сонце – на весь обрій. Веремій зрадів йому як власному здоров'ю. Випрямився на все своє, колись гінке тіло, стоїть посеред двору весь у сонцеві, як онімблений його променями, як святий, що тільки-но зійшов з картини. Гуркіт у небі змусив його підняти обличчя й поглянути на літак, що волочив за собою білу смугу. До літаків на землі він ставився спокійно, але коли вони в нього гуркочуть над головою, то здається, що той гуркіт заволодів усеньким небом. Розполохав, назавжди витіснив з небес і птахів, і їхніх живий спів. І це велике щастя, що під небом ростуть, як росли трави, а на них пасуться корови, щоб давати людям пахуче молоко... Он балакають, що до нас летять люди з інших світів. Може й справді летять. Інтересно, чи в них теж є корови з пахучим молоком і яку вони одяж носять – люди з інших світів. Може й справді летять. Чи так поспішають з літаками, як у нас на землі, чи роблять собі поволі. Не насилують ні трави, ні жита, ні скотини, ні людини рости швидше, ніж дозволяє природа їхня. Може, в них вже немає ні війни, ні насильства, ні хвороби, – інтересно, все-таки...

Про зустрічини з тими іншими людьми подумалось з осторогою: не хочеться бути перед ними гіршим. Дістав з гвіздка під стріхою батіг у три сириці звитий і заспішив з двору: Лядовський вже досі роздає людям роботу!..

Хотів було, як колись, підбігом аж до волонні – еге, нема вже тої ходи, кроки покуцішали. А Лядовський, мовляв, ми ось тобі, як ветеранові і як стахановцю – медаль за трудові доблесті... Та ще, кажу, якби й запасне здоров'я до неї на додачу... Погомоніли тоді, погомоніли, але якось так, що часто поміж окремими словами западала тривала мовчанка. Про запасне здоров'я од Веремія вже не раз чують: скільки таких людей на світі, що не треба б їм помирати. Нехай живуть, доки самі того схочуть... Дають людині орден чи медаль за праведні труди – і на додачу б по заслuzі ще й запасне здоров'я. Як запасне колесо... як додаткову оплату. А з лакиз та різноманітно інших суспільних паразитів, щоб якась мудра диво-машина та відчисляла

здоров'я відповідно до скоєного злочину – ото було б по-нашому, ото було б по-справедливому.

Лядовський чомусь не докинув тоді до цієї думки жодного слова – ні щоб заперечити, ні щоб погодитись, а розпитував, чи здорова колгоспна худоба, бо десь там по той бік появилась, мовляв, слинівка, як при окупації, який настрій у мешканців Мокловодів, – по пам'яті перебирав людей на ім'я та по батькові, наче тримав у голові список усіх жителів і їхні думки, визнаючи, хто за, а хто проти переселення. Тепер уже дядько Веремій не докинув до бригадирових думок жодного слова, бо не вважав себе ясновидцем, щоб провидіти, коли «затоплять півсвіту землі, на якій віками ріс хліб, паслись худоба і було гарно». Він тільки твердо знав, що земля є земля, а вода є водою. Це була його власна думка, яку не мав за щось таке, про віщо варто відкриватися, то, отже, і Лядовському не сказав ні сякої, ні такої.

Роздумливо перейшов через опустілий огород, помилювався латкою жита, яке, видно, сю ніч тільки зійшло, а на ранок уже показало світові свої м'яко загострені рожеві вершечки в росинках, як ніби в кришталевих зернях. Птахи передчували своїм упевненим співом погожий день, хоч удосвіта й покотило туманом.

Далі дорога вертлявила понад самим берегом, обмежуючи собою такий собі клин землі, що прилягав до Сули, до Василювого броду. Споконвіку ця місцина родила молочай та нехворощу. Веремій випросив у Лядовського дозволу і прихватками зорав цілину – просто так, для хліборобського інтересу. Щоб не казали, що землі тамтешні – пустовщина, непридатна, безхлібна. Посадили першого року на новині баштан, то вродили кавуни, що одного заледве з землі знімеш. Отак років три брали. А потім за війною запустили землю, забули й про ту місцину. Років з чотири облогувала. На четвертий... шістсот пудів жита видала! З усього Посулля з'їжджалися дивуватися...

Восени того сорок шостого року було тут гарно, як навесні. Женеш борозну за борозною – незчуєшся, коли той і вечір упаде тобі тінню під ноги.

Воли в плузі ходять щиро... Ха! Такі розумні Чумаки та втішні. Ще Федір Лук'янович навчив ходити в парі. Не воли – буйволи. Сили в кожному – вбрід через Сулу семисаженну копицю сіна перевозили.

Нестерпно забажалося цієї ж миті, зараз бачити свої... Федорові за ним закріплені воли. Чухати їм підгорля, дивитись у волохаті очі і розгадувати в них нерозгадувані бажання.

Притоптав цигарку і заспішив до Чумаків, як до дітей, з якими давно бачився. Обминав чийсь копиці ситнягу, купи очерету стойма, ще якісь перечепи на стежці. Десь із боку загурчав мотор і тут же погас в тумані. Загейкали, запригукували людські голоси один за одним. Чулися ляски, схожі на батогові.

Веремій прожогом вихопився з-за воловні і, як отерплий, застиг на місці: по обаполах, покладених одними кінцями на землю, а другими на кузов, тягли на машину заляканого вола, підпихаючи ззаду, підцв'юхкуючи. Він мляво відпручувався, розкарячено опирався потрісканими ратицями, не відаючи, навіщо його обсилковують. Незграбно знатужив набік свою буйну рогату голову, аж тіло на ньому збрижилось. Уривчасто хропів, страшно дивився вивернутими очима то на своїх насильників, то на воловню, звідки його щойно вивели.

Веремій понуро стояв і мовчав. Дивився, і очі йому туманились, наче наповзав у них присмерк. Розумів, що ніякі благання тут не допоможуть. Мовчки взяв оберемок перетрухлої мерви, підсунув її під боки гнідого – його вже стягли на кузов і, втихомиреного, прилигували до стояка риштовки. Від німого жалкування за чимсь далеким, дорогим, що руйнується, відходить, зникає у нього на очах, Веремію на мить привиділось, що і він відходить, зникає за якісь невидимі лаштунки.

...Машина від'їхала. Веремій за звичкою увійшов у воловню. Тут, зразу за дверима, на першій місці біля жолоба, в якому лежать сухі з'їди мішма з отавою, стояли Федора Лук'яновича, за ним закріплені Чумаки. Тепер тільки зім'ята солом'яна підстилка... Взяв на плече ярмо, що висіло на стовпі,

вийшов. Сам колись його зробив, з власної вербини. Вигладжував склом, підгонив під припори, щоб не так муляло... Тепер навіщо тут валятиметься? Хтось візьме, спалить у печі та й тільки...

З ним ішов додому.

Ярмо гойдалося на плечі в такт його крокові і влад дзеленькало металевою каблучкою, як поминальним дзвоном. Притулив його до щокі і несподівано відчув знайомий запах – воно пахло потом, як комір його сорочки. Пахло втомою і землею, як усе його тіло.

Веремій не чув, не бачив, що за ним помалу їхав, не обганяючи, його син Васько своїм новісіньким молоковозом і щось невесело говорив до батька. Може, ділився radoщами своїх здійснених мрій. А може, запрошував сісти до нього в пахнучу дерматином кабінку – покатати батька, мов розпечалену дитину на такому сильному моторі. Звичайно ж, сильнішому і за всі десять пар Чумаків. Але батько мовчав. Ішов далі, не оглядаючись. Певне, не хотів у цю мить нікому даватися на розмову – нехай сам переживу це нелегке і неминуче прощання. Синові не поступався дорогою і не сідав до нього в кабінку. Тоді Васько тихо об'їхав батька ліворуч і, посигналивши на «до побачення», накотисто і м'яко помчав понад Сулою, старим Глибоким шляхом до Бучинового рівчака з місточком, за яким дорога виривається на рівні луки до самого Жовнина.

Коли Васильків молоковоз уже тільки мрів у ворухкому тумані – унизу синій, а вгорі наче золотий серпанок – Веремій підвів голову. Просвітлів на лиці і посміхнувся вслід заволоженими очима.

Лірична вставка третя з епілогом

Крізь шпарки напіврозплющених очей, що на вигляд здавалися живими, він бачив, як з нього обережно, мов з немовляти, стягали одіж чийсь незнайомі, проворно жіночі руки. Мили все тіло теплою, без мила водою, щоб трохи згодом перевдягти його в нову, насмертну одіж. Жінки напівбогомільні, напівсучасні мокловодівські молодичі, напевне, й гадки не

мали, що за ними стежать... Що крізь шпарки напіврозплющених очей, які здавалися живими, видно і їхні квапливі руки, які, роблячи своє обрядове діло, безцеремонно кидались його руками, спрямовуючи їх у пройми квітчастої сорочки, натягнувши її перед цим через худу маслакувату голову; на ноги й на голову натягли, що малося, – вже час було класти покійника на лаву, бо люди сходились і сходились на свято його, Німенчукової, смерті. Нарешті нарядили в усе те, що знайшли в іноземному саквояжі і тепер перенесли в просторішу кімнату.

У відчинене вікно лилося світло дня і ніби прояснювало ту плутанину, якої повно в голові. Ще годину-дві тому Лаврін подумав, що це не йому смерть. Він певно знав, що правда завжди ховається за видимість правди, тому ніяк не вірилось, що його остаточно звалила чорна неміч і тепер життя буде обходитись без нього.

На іншій лаві дві жінки тихо міряли сажнями з сувою сирове полотно – довге, як погребальне. Всі тринадцять аршинів, на яких спускають покійника в яму. На вікні, крізь яке ллється світло дня, лежать воскові свічки, сухі, не запашні васильки. Вчувалися мляві голоси людей. Мов крізь сито виділися, кого б хотів і не хотів бачити. Вони, як нічого ніби й не сталось, жваво розмовляють – хто голосно, а хто інтимно пошептом, часом посміхаються. Чоловіки стоять окремо, жінки своїм гуртом, і ніхто ні разу не кинув погляду на його лаву. Швидше поглядають на кабиці в садку: в них весело потріскував сушняк, а з чавунних казанів, вириваючись з-під покришок, парувало вариво. Для кого то стільки наварюють? Як на весілля або на поминки.

Повіки очей ставали непосильно важкими – ось-ось їх не втримати, і тоді вони хряпнуть своєю ваготою, як віко скрині, і трудно буде потім їх відкривати. Шпарки, в які ще мріявся світ, вже так повужчали, що видно лиш табуретку. На ній сидить як і вчора сиділа, знайома і незнайома дівчина з червонястим волоссям.

Не дивися такими добрими співчутливими очима, Людо, не розривай серце... Забудьмо ці три дні нашої короткої, як подих, ідилії, забудьмо, ласко. Я заповідаю тобі не себе, а вічну радість відчуття рідного, і не марнуй часу на щось інше. Тим паче, на пошуки щастя за межами рідного краю. І віру... Заповідаю віру в любов, у справедливість.

Того вечора над Сулою він ніби знайшов сам себе, об'єкт свого сутнього вираження і, зносячи болі власного руйнування, говорив, як дихав, як ніби від роду і навіки закоханий в красу слова:

«Заповідаю тобі, доброта моя, віру й терпіння. Ти не уявляєш, що то за почуття – вірити. Вірити все життя в себе, в своє сумління, вірити навіть у кривді, в щоденнім насильстві – се людина!»

Люда сиділа в тій самій позі – лицем до вікна, крізь яке лилося здорове світло дня, – і тоді, коли на порозі, як з-під землі, з'явився Прокіп Лядовський. Обвівши кімнату натомленим поглядом, сказав, звертаючись і не звертаючись до неї, що похорон може відбутися з його і тільки з його розпорядження і дозволу, якщо він в свою чергу одержить високого дозволу, позаяк підданий чужій державі інтурист Німальс Лаврін (він же Карл) Якобович, прибувши в Мокловоди самовільно, не є громадянином нашої країни, отже, не має права бути похороненим у радянській землі.

Люда сиділа випростано на табуретці з виглядом нічим не зацікавленої людини, з сухими присмученими очима і цим самим, отже, не виявляла ні згоди, ні заперечення щодо бригадирового наказу. Лядовський повільно відступив назад, не глянувши на лаву. Тільки ще раз прохально повторив, що лише з його розпорядження будуть копати чи не копати могилу, робитимуть чи не робитимуть труну, а також все таке інше, з чого складається християнське погребення. З цим і вступив задки в сіни.

Чоловіки, прийшли на свято Лаврінової смерті, вже досхочу напригадувались своїх солдатських одіссей про війну, як трудно воювали фашистів, бодай їм ні дна, ні покришки, і тепер мовчки курять. Жінки не перестають пошепки обмовляти «городську Людку кривої Марфи – не

знайшла інакшого діла, як взятися доглядальницею біля нього, Німенкового вилупка». Вони не приховують свого задоволення з того, на «що мої очі не дивляться» – в парі тепер не блукатимуть, як сновиди, понад Сулою чи по Качалі, не сміятимуться вголос відвертим викликом їхнім болям, їхній ображеній моралі.

«Не осуди їх, Лавріне, за такі речі – цих змучених чеканням удовиць. Їм трудно пояснити смерть їхніх чоловіків поза зрадою твого батька, як і твою безневинність в цьому», – Люда підвела погляд на хатні двері: вони так протяжно зарипіли, і вже шестеро мокловодівських дядьків стояли по цей бік порога, готові з дозволу копати Лаврінові яму. Дівчина заперечливо покрутила головою, показавши очима за вікно, на гінку, всім знайому постать у військовій гімнастерці під широкий ремінний пояс – на Прокопа Лядовського.

«Не бійся, Лавре, вони не візьмуть тебе з хати, не понесуть на важких дубових марах через усі понадсулянські луки, глибоким Вічним шляхом аж у самі піднебесні Журавлинці – у Мокловодах не покладуть поряд з матір'ю, бо вже два роки, як не велено тут хоронити... Навіть своїх, спадкоємних порічковиків... Я буду пам'ятати твоє життя, буду... Понесу його в собі як людський біль, як застережливий окрик...»

Зайшла крива Марфа і – не то гнівна, не то настрахана чисюсь намовою, сказала: «Встань від нього, не роби мені сорому. Його проклинають з кістками, а ти що ? Заручена з ним? Встань же зразу!.. Нехай сідає котрась з бабів...»

Люда вдала, що нічого не зрозуміла. А може й справді не розчула матері, бо з-за вікна долинув гуркіт – автомобіль. Невже той, з чужими номерами, чорний?.. Вони!.. Вони таки приїхали – твій товариш дитинства Данилко зі своєю Марійкою. Втрюх у кабіні Васькового молоковоза... «Все, що справді важливе, відбувається в серці. Видиме – прекрасне, та невидиме в тисячу разів значливіше». Їх привела не видимість свята його смерті. Їх привело те, що відбувається в серцях. Добре воно чи зле? Скоріше всього будуть лаяти.

Не вголос, зрозуміло, – в думці. Данила можна зрозуміти: батько... Його смерть на совісті твого роду, Лавріне. Але доки я біля тебе, вони не посміють тобі докоряти. Я знайду на них управу. Доньці кривої Марфи, в якій ти знайшов, як сам кажеш, щирий притулок і захист, нема чого ховатись від людей: вона сидить коло сина од посульських плавел... людьми гріх розкидатись, людину гріх осквернять, А того, іншого сина... сина зрадника Якоба Німальса, гіршого од всякого фашиста, жінки вже прокляли в особі батька – ти чув ті слова і бачив ненависні погляди, вони так пригнічували тебе, прискорювали кінець твоїх страждань, о винен безневинцю!..

Данило з Марійкою і Васько Плютівський підійшли впритул до лави, на якій вистігся сухий, як очеретина Лаврін, і після короткої паузи поклали на запалі груди вузенький шматочок дерну, пронизаного корінням ще зелених, але зупинених трав... Кому ти так виснажився, для чиїх утіх змарнував молодість? Нічого не варте зусилля, ні муки, ні страждання, якщо вони пішли не на користь своєму, рідному. Тобто найпрекраснішому в світі... Даремно перенесено скільки кривди і стільки насильства тобою, о піщинко всесвіту!.. З чужої волі ти згайнував себе в тяжких працях за пісний кусень хліба. Твою силу і кров зісмоктали слизязві п'явки, без яких не обходиться жодне болото.

«Та перша й остання неділя, яку ми провели від ранку до пізнього вечора вдвох разом, минула втішно й весело. Ранок хоч і післяспасівський, але був такий теплий, що Лаврін першим не стримався і скочив у берег Сули, щоб скупатися. Тоді я побачила, який він у синяках та пошрамований. Сухий, як очеретина, як тріска. Гін з двоє ми після того бігли по видолинку, понад струмком, наче весною діти, бо напустився сліпий, з під сонця дощ, і потоки м'якої небесної води змили нам голови, як перед смертю, впали на землю, щоб підживити корені. Ще потім досхоchu надивились на Дніпро, на його кручі, на завзяття людей, котрі валили дерева острова, а люди надивлялися на нас. До нього повернулась молодецька жвавність, він навіть жартував, насміхався сам над собою, глузував зі своєї худорби, нахваляючись незабаром підчинитись, поправитись – «якщо ти, моя ласко, будеш доброю зі

мною». Здавалось, пом'якшала його журба, затягуються, зашерхають рани в серці, але цим спалахом життя він лише скоріше довів себе до чорної втоми.

Спокійний сонячний дощ перейшов у тихий прихмарений вечір зі сплеском риби, мукання худоби. З піснями робочих людей, що повертались з плавель через Василів брід підводами. Після вечері – свіжоздоєне молоко з хлібом – ми пройшлися аж до старого перевозу – «так ловко я не розважався ще ніколи в житті, як сьогодні... Ти чарівниця... ти розбудила в мені здоров'я, моя ласко».

Люда ще пригадувала, як того ж недільного вечора вони повертались додому. Лаврін раз у раз ніби спотикався, відставав, ніби на рівному раптом ступав у ловчі виямки. Не стало жартів, а далі й будь-якої мови. Став знову дратівливим, злим. Уникав людей, що обганяли чи траплялися назустріч – що його морочило, терзало? Боліло відчуття провини? Душило вражене сумління?..

І хоч як Люда старалась бути щирою, аби звернути його увагу на видиме: на неописенну красу посульського вечора, на гамірливих, кінних пастухів, на зграйку доярок у білому – пливли травою, немов лебідки озером, – на спалахи електричного світла над островами, це дивовижжя для тодішнього Посулля, – все намарне. Люда має підозру: він навмисне сам себе конав, dokonував. Наче поспішав упорати, спалити рештки свого, вже мертвого тіла. Щоб устигнути ще до приїзду чорного лімузина з іноземними знаками...

«Покажіть мені його, дайте хоч раз глянуть, – настирився чийсь незнайомий голос за дверима. – Він не кращий за батька. Сова не виведе сокола, а яблуко не впаде далеко від яблуні». Його стримував інший голос, а мужчина домагався – «побачити хоч мертвого синка того ката... і ту шльондру, його полюбовницю». Люда мов ужалена схопилася з табуретки і прожогом відчинила в сіни хатні двері. Коло верха, обіпершись ногою об заткално, стояв, як намальований, смаглявий молодик у чорних кучерях, майже такого самого високого зросту, як Лаврін, тільки дебелиший на вид. Побачивши перед собою таку файну станом дівчину, в очах у нього

засвітилося невгамовне лукавство, а на скривлених губах ще не встигло сховатися зненацька застукане презирство – «хочу бачити хоч мертвого синка того посульського ката... і ... її... пробачай, дівчино, якщо образив». Одяг незнайомого свідчив про його помірні достатки – старенький на ньому бавовняний костюмчик, з-під дешевенької сорочки – три верхні смужки моряцької тільняшки.

«Не моє діло – але скажу, бо знаю: цей парубок Іван – син утопленого, як і Федір Лук'янович, активіста з Воїнського, що ото хати за Сулою, Фанасія Любченка», – скороговіркою пояснила Христя Плютиха.

«Чим можу допомогти?»

Незнайомий підняв з долівки... якірець з ланцюгом.

«Не розумію».

Парубок в моряцькій тільняшці – виявляється, водолаз на Кременчуцькій пристані. Якось одного разу влітку, коли гостював у матері, син за її приблизними прикметами опустився в Дніпро і пішов по дну, скільки міг, шукаючи слідів батька. З першого разу знайшов цього якірця – був, казала мати, прикований до ноги страченого... Почеплю тепер, каже Іван, до шиї батькового ката...

«Яка я полюбовниця?» – спитала поглядом Люда, а вголос, глядючи на якірця, сказала:

«Співчуваю вашому горю... Але син за батька тут не в отвіті», – тихо пішла в хату, не зачинивши за собою дверей. Не сіла на табуретку, а схилила голову над загостреним лицем небіжчика: прощай, людино. Відійшла до вікна. За шибкою – просторе подвір'я з людьми. Що вони думають про неї, про Лавріна, самі про себе? Цього вона ніколи не узнає. Загадковість людей трохи непокоїла і холодила душу.

Люда не бачила, як до лави пошкандибала мати і, перехрестившись, поквапливо поклала на очі Лавріна два п'ятаки з червоної міді. Вона задивилась на луки, ще привабливі молодильним запахом отави, контурами копиць сіна, цілющим духом. На них, на посульських луках, живуть безліччю

й щороку плодяться птахи, риби, худоба – це найкраще з усього, чого набачились її очі за все життя: тут увесь простір безгоміння й денного світла, що доходило аж ген до городищинської Пивихи. Гора пливла в хисткому струмуванні сяєва чистоти, – «ой на горі василечки сходять, під горою барвінок послався» – бабусина, мамина пісня. Пітьми жалоби як не було: тут увесь світ, погляньте лишень, яке диво! Який здоровий дух, яка краса навколо!.. Розрадилася Люда в своєму сумі: ніяка смерть не діє на красу природи, не зупиняє течії Дніпра – життя триває. Звичайно, він помер, помер насильницькою смертю, але хто тому життю рад, яке йде не на користь рідному, не на втіху ні собі, ні людям. У Люди таке саме: живе та й годі. Ніби навверле, ніби не з того боку моташку змотує, а вона плутається, засмикується – не з того боку почала. Сама признається, що її ось уже відколи щось ніби кличе, прямо-таки кличе оглянутись, подивитись, якщо це можна, самій собі вслід, а побачити... матір. Щось таке побачити, чого відразу не знайдешся й назвати. Може, було б досить простежити свій родовід, якого вона далі матері не знає. Десь би звідти почати. Щоб не відчахнутись від пракореня. Щоб було від чого пустити пагін, чим житись, об віщо обіпертись, до чого прихилитись, коли запотребиться. І ніде він не дівся той початок – не розбудився та й годі, спить в її таки джерелах, в глибинах єства. А раз він, справжній, таки є, то колись мав зрушитись, заспівати, затреміти в тисячах прагненнях та бажаннях, у русі до їх здійснення. Спасибі Лаврінові, людині і нашій, і не нашій – собаці бездомному, без почуття свого двору. Він, сам того не відаючи, схаменував своєю смертю Люду – «віддай життя не як попало, а тільки своєму, рідному, святому».

Стоїть біля вікна, задивилась на луки – «отут увесь світ, погляньте лишень, яке диво!», а вчуває твердь хатнього долу. Видиться, що стоїть на березі якогось іншого життя і дає йому покаянну обітницю жити далі в суворій моралі матері.

Хтось із людей, що на подвір'ї, подає Люді непевний жест: дивись, мовляв, за двір, на луки. Трохи лівіше. Туди, де Вічний шлях з двох широких колій. По ньому, сюди фарами, розгонисто мчала карета швидкої допомоги – молочного кольору, в червоних хрестах. За нею майже в притул котилось інше, присадкувате авто. Карета, як тепер чути, пронизливо гуде сиреною, ніби мчить на пожежу, аж поки зупинилась під ворітьми. З неї вийшли покvapливі санітари з ношами. З ними й Лядовський, мокловодівські родини, хрестини й померлини.

Люда підійшла до лави, поторкала рукою холодне обличчя небіжчика, всміхнулась: мені пора звідси, Лавріне. Прощай... Вони заберуть тільки твоє тіло, а я... я теж щось візьму – невидиме, сутнє. Значиміше...

Лікар оглянув тіло. Санітари кладуть його, Німальса Лавріна (він же Карл), сина Якоба, підданого чужій державі громадянина, інтуриста, і виносять надвір. Кладуть не в нашу карету швидкої допомоги, молочного кольору, в червоних хрестах, а довгенько мостять – в далеку, мабуть, дорогу – у домовину, що на верхньому багажнику плаского даху того чорного, присадкуватого авто, що з не нашими – чужими номерами. Зійшов із землі останній з поріддя Німальсів...

Швидка допомога першою виїхала з двору. Тісно збитий гурт цікавих мокловодівських жінок стояв напроти сонця, що вже підбилося як на добре снідання, і обговорював пошептом подію – «викинули людину, як недоїдок. Хоч би хоч «господи помилуй» чи «жертвою впали»... Людьми гріх розкидатись...»

Люда не бачила, як з двору, з села, з Посулля вивозили смерть. Ні з ким не попрощавшись, вона дістала з-під полу наготовлену валізу і вийшла іншим ходом – у причілкові двері. Вирвала у квітнику між мальвами білу айстру – одну єдину, повну айстру. З валізою в правій руці, з квіткою в лівій, запнута материною хусткою, пішла понад Сулою до пристані. Сяде на кременчуцький пароплав – освіти їй дорогу сяйвом добра і вдачі.

16.11.1976, вівторок - 23.03.1978, четвер, холодно, сиро, мокро, сніг, брудно, похмуρο

Розділ 4. "ПОРУКИ ДЛЯ БАТЬКА" (Феодосій РОГОВИЙ)

Курячий сон

Чи я перенадивився на те, що кругом твориться у моїм оточенні, чи передумався про батька з матір'ю... , а може вплинуло аж третє: зі мною вийшла (не спішіть насторожуватися!) – зі мною вийшла в житті заминка. І діло повернулося таким гострим, скалкуватим боком, що «вам треба збирати з людей поруки»... О моїх тобто, (о наших) родовідних та громадянських достоїнствах («За віру громадянську достойно і праведно стояти!.. Та чи достойні ж сі вепри Дніпровії, щоб трактувати з ними по-людськи?»)... Вам треба негайно збирати з людей поруки... Інакше ви, товаришу Окраїнець, сиріч Теодосій Корнійович, не вчитель. Навіть початкових класів. Лиш зважаючи на нашу гуманність («Будьмо відвертими: всі ми не святі, однак тримаємось у межах законності...») пропонуємо... І я найнявся напокищо, тобто на літо, наглядачем за старожитностями в нашій посульській окрузі, або, як офіційно сказано, за історичними пам'ятками, яких, вважай, одна-дві, та й по тому. («Ох, треба було раніше дати вам пам'яткового, щоб не забували свого діла»).

Так чи інак, чи аж отак – авжеж, не без причини болять мої очі – нема спасення («Мушу збирати поруки з людей о своїх (о наших) родовідних і громадянських достоїнствах»). Не з принуки закона – з власної, як тепер кажуть, ініціативи мушу. («Багатство лихо візьме, а гіднощі з нами»).

Отже, болять мої очі – нема спасення, і треба шукати спершу цей рятунок. Хоч і поночі, хоч і глупа ніч надворі. І місяць на скрузі, ущерблений, завис над водою, над її сухозлотою пропастю. («Ой місяцю-місяцю! Світиш, та не грієш: даремно в бога хліб їси»).

На світі так воно й робиться: одне швидко, як пожежею, інше – ждане – так помалу, ніби вже ніколи кінця не дійде, як мої болі. Кричу у стелю, кричу у себе – хочу скричати їх з душі, з очей; зіслати прісьбою, благаннями, навіть примовою (мигцем стрічався з Нестором Самобутком, що в скитки пішов скитатися колись давно та й досі. «Пристритником буває, кажуть. І мимоволі, сам того не свідомлячи, кого хоч зурочити може, глянувши «ледачими очима») : «Іди до мене, мамо рідна, матір божа, до хрещеного, порожденного, з книги почитанного, раба праведного, раба божого Теодосія всяку хворобу святим словом вимовляти, свяченою водою виливати, гострим ножем висікати з чола, з-під чола, з очей, з-під очей, із зубів, з-під зубів, з грудей, з-під грудей, з червоної крові, з білої кості... в морі є камінь – там тобі, хворобо, гуляти, там тобі розкушувати, а хрещеному, порожденному, з книги почитанному рабу божому Теодосію супокій дати. Тьху, тьху, тьху. Амінь».

І таблетки, і примова от пристріту, й навіть миття голови лугом (дядина Катря зробила спеціально такий настій на соняшниковій золі), од яких чекалося допомоги, - то була така глупота моя наївна, що її скритикує і мала дитина: сором і сміх на таку непевність удовірятись, коли мається («Ой там сидить сокіл – смутно себе має»), коли мається, коли згадався якраз під руку наш (можна казати) родовий (бабусин, мамин, аж прадідусів) спосіб («Як за добрим способом, то жінка днів два, три лежить, привівши дитину, а як при бідності, то й того самого дня встане»): «Лікуймося-бо натуральним способом – не жеврієм, а полум'ям...» Сього способу рідко уживають, а в нас було в Мокловодах – перше діло. Згадалося – заболіло, в серце ніби дерево загнав: у нас... у Мокловодах... племінням... полум'ям... нашим родовим способом...

Підвівся, вдягнений, з постелі, підійшов до печі, щоб негайно учинити те спосібне дійство з вогнем (я квартирую в дядини Катрі, живу на повнім її содерживі – не так, мабуть, з ласки до мене, як до мого дядька Дмитра, її чоловіка, на якого, вона каже, я дуже схожий на очах і балачкою, тобто

мовою, і про якого, пообіцявши своїм мокловодівцям ще на святі останнього млива, маю лиш тепера розповісти, як тільки випаде до речі. Поки що скажу те, що найдужче тулиться до мого дядька, до Дмитра («Людина ніколи не може бути в усіх вимірах правильною, як не буває таким життя, в яким вона живе. Головне – не кришитись. Бути цілою хлібиною (паляницею) до самого поминального столу... Життя має надто зваб і причин, щоб їх витримав кожен... Тебе, звичайно, будуть щипати обставини, події, ситуації, а найчастіше і найболючіше – люди. Ти будеш для них принадою, як гарно загнічена хлібина. Неодмінно поpróbують уломити хоч окрасць, хоч крихту. Може втратитись форма від усього цього, але й тоді вона буде хлібом...»).

Відслонивши заслінку, я вигорнув з печі під комин вчорашню золу («З минулого візьми вогонь, не попіл») і на її місце склав «хаткою» свої дрова, що лежали з учора біля припічка, - товсті дубові колинці зверху і ламкі, бо пересохлі, навипручовані ще з мокловодівської ліси – так у нас казали на «тин» - насподі, на розпал («Дуже палка натура нашого люду, швидко він розпалюється високим полум'ям, та що ж, коли й малесенький дощик може погасити те полум'я»). Розбурканий вештанням, я втратив охоту до чогось іншого. В очах розвіявся і той курячий сон, яким стражденно мучився з вечора і до цієї ось пори, до глибокої ночі, - мої очі жадливо дивляться на полум'я з моїх дров, і я чую кожною краплиною тіла, як воно вибирає первородним своїм теплим світлом, нашим родовим способом мої важенні болі – з чола, з-під чола, з очей, з-під очей, з серця, з-під серця... з червоної крові, з білої кості. Я відчуваю, як мені легшає, стає навіть ловко, ніби колисаній дитині («Горіть, горіть, мої дрова, зігривайте долю»). Повіки мої густішають, мов наливаються теплим соком, і я не помічаю, як до мене скрадається дрімота. Нечутними долонями затуляє очі, і я впадаю знову в нележку замрію. Десь по той бік, за повіками, витає попід челюстями печі мінливе полум'я, вибирає з моїх очей остачу болей, а з-під чола, з-під серця снуються нові думки, яким не ввидіти кінця-краю – стаєш перед ними безпорадним до меж немовляти, шукаєш від них спасіння, але годі...

Переді мною лежать, мов з казки, три биті шляхи, схожі на відбиток на мокрому піску велетенської трипалої лапи якогось донашоєрового дивоптаха:

«Направо підеш – ні до якого берега не пристанеш, але багатство матимеш».

«Наліво підеш – послушником у царя станеш».

«Прямо підеш – честь родоводу збережеш».

Набачую в замрії баченого ніби чоловіка, що спинився на розпутті, дорогу собі, напевне, вибирає. Вже розтулив губи запитати, чи не стрічав де мого батька Корнія, мого дядька Дмитра, мою матір Вустю Окраїнку – ми-бо справді колись у Мокловодах справіку сиділи аж ген окраїнним кушем білявих хаток над Сулою... Чи не звиджувався (в дорозі всяке буває) з нашим мокловодівським чоловіком Нестором Самобутком (його швидше знають по імені Странник), все життя ходив і ходить по «святих місцях» (святість визначається нерідко ним самим, Нестором).

Тут саме згадалося (на шкоду чи до речі), що... люди б менше страждали, якби – бозна, чому їх так створено, - не так ятрили свою пам'ять «давно минулими прикрощами, замість того, щоб спокійно жити теперішнім»...

Я ще спробував – і раз, і вдруге, і втретє зосередити все своє видіння, прослухав серцем навіть наш родовий, прикметний голос, басистий, але м'який, лагідний («Співав він, що любив колись рідну землю щиро та вірно, а йому зрада сталась несподівано»). Може, він щось нагадає, допоможе якось та набачити бодай хоч контури того, що з'являвся на розпутті чоловіка, - надто знайомим здався і на зріст і статурою, і свиткою нашого, ще довоєнного крою, і способом зупинятися перед вибором, перед дальшим, може, вирішальним кроком, але ніщо, ніякі зусилля не допомагали, а тільки щодалі, то все глибше мене зворушували, а болі, що були в очах, тепер пересувалися під серце, в серце, в самісіньку кров – буду тримати в собі бодай видиво з того чоловіка, якого боязко, несміло, та вже наділяв долею мого батька Корнія – про нього ж бо спершу маю збирати з людей поруки о

наших родових та громадянських достоїнствах. («І річка твого дитинства. І річка всього народу з витоків починається»). І якщо ти цього не зробиш, Учителю (так мене називали мокловодівські дідусі й прадідусі), і якщо ти цього не захочеш зробити з боязні чи з лінощів, застерігали прихильні люди, як тільки зачули про наш з дядиною намір, то, значить, визнаєш провину свою і всього окраїнцівського люду. («Твій рід на срібло проміняв свободу і звичай дідівський, старосвітський») І не тільки цим ти скараєшся, нам зраду нанісши. Ще всі, повсюд розселені мокловодівські окраїнці, дадуть тобі навек зневагу. Це з одного боку. А з другого боку... («Його батько «севеушник» - тільки ша!» «Його любов до всіх народів – через любов до України»).

Не встигаю додумати, що буде «з другого боку» таким, як я, окаянникам, бо на нашу з дядиною, вже переселенську хату (а може, тільки цим напрямком) шалено й дивним способом – то підбігом, то летом – мчить по самій буцімто бровці обвалистої кручі, до якої колись тулився лівим байдаком наш мокловодівський водяний млин, а ми носили по вузькій угинистій дощці, без боковин туди мливо, доближається тим же способом той самий, наче колись-таки бачений чоловік, що кілька хвилин тому спинявся на піщаному розпугті, схожим на відбиток велетенської трипалої (їйбо, курячої!) лапи. Наближався, нічим не володаючи, мовби неживий, але трішки застигло усміхнений. Можна було також розгледіти, що він рудий, аж полум'янистий, з лопатистою бородою до грудей, броватий. З линтварів на ньому кожушок, покритий черкасином, такою собі незavidною сіруватою з бавовни тканиною з перепрядків. В нашій стороні кожухарі таку нерідко вживали на верх, на покриття вже приношеного, а то й зовсім зношеного, і одежина після цього носилася ще вельми довго – в такому ходили і ми, і воїнські люди, і жовнинські ходили ще й перед війною сорок першого – також мій батько Корній і дядько Дмитро – братеники, сини діда Василя Окраїнця, чимбаря і кожем'яки. («А як вийде на Дніпро вимочувати кожу (бо він кожем'яка), то не одну несе»).. .

Треба було й далі простежити (і ми таки перегада простежимо) за чоловіком, що взявся з тієї трипалої дороги, котра починається тепер з-під штучного Кременчуцького моря («Штучне море – та ж пустеля, тільки з забрезклою зеленою водою»), починається і є вічною пам'яттю про наші колишні, розмиті посульські дороги, і є святим місцем для переселеного люду, до якого приходять тепер як до початку свого життя не сам скитник Нестір Самобуток, - хотілося простежити, бо той-бо чоловік вже буцімто витав, мов ангел-хранитель над нашим кучанським, окраїнцівським вітряком, над тією старожитністю («Млин – свята храмина»), за яку я відповідаю наглядацькою своєю службою і совістю моїх предків. Негадано мою цікавість пересилила інша, сильніша пристрастю картина, така чітка й видима, що було страшно її випустити за межі моїх дрімотних видив, і я пішов пам'яттю по ній, по тій картині, з якої, власне, і вийшла заборона моя на вчителя (про це не хочеться, не варт казати окремо й послідовно – то там, то сям скажу, і вийде весь секрет наверх).

Перед тим, як іти до броду (чи до перевозу), щоб перебрести (чи переїхати) на східний берег Сули, тобто залишити рідні Воїнці "у зв'язку з переходом на іншу роботу» і опинитися в Мокловодах (спочатку в хуторі бодай іншої сільради), Теодосій Корнійович непомалу засумнівався («Блажен той, ким водить сумнів»), чи могла його дружина Маруся (з дівочтва повуличному Лікнепівська Ударниця) відмовитись від нього, од свого чоловіка, за «релігійну вину», в яку його поставлено. Вчитель свідомий того світу, в якому проживає, але щоб отак «законно й грамотно»... Ні, це не Марусина, не Лікнепівської Ударниці робота – а вічних окраїнцівських недругів, хоч би й того ж Панька Полбога наслідки («Скалічу до ноги твій рід, Тодотка... Згадай Корнія, свого батька... Не дивись, що Панько прілоокій і з худорби матню тягає по землі – я заклинатель... я підсічу любого, навіть твого хвальонного Пилипа, сина Дмитра Окраїнця, твого братеника удруге... Скажи, нехай коли нарветься... Зроблю, що кожен з вас, Окраїнців, сам себе їстиме знутри... а кожен п'ятий... ні, це рідко... - кожен третій стане

продажником, турецьким яничаром... Кожен має своє гасло, Тодотка...»). Підбито Марусю, отже «законно й правильно: «одкажись од нього, я поможу, навіть через райгазету, - «од його фамилії одкажись і стань на свою дівочу... Дух Тодотки, може, й святий, як і в його батька, але одним духом не житимеш... Приходь і зараз у лавку, дам бумазеї хоч і на три спідниці в сім пілок кожна...»

А Маруся збиралася проводити («Котилася зірка з неба та впала додолу: ой хто мене молодую проведе додому? Проводь, проводь, козаченьку, проводь, не барися») – провозати свого чоловіка до самого Топиляхівського перевозу і цим самим вводила в оману («Не кидайтесь ви на ту оману городянську, которая вже тисячі років кози в золоті вам показує») – вела, збивала з пантелику всіх воїнців, тобто жителів древньої, як світ, Воїнської Греблі. Не всі, звичайно, любили вчителя, зате він не такий м'який, щоб зійшов з правди. Тому не кожен ще й тепера вірить у його невинність – перед односельцями зокрема, перед рідним краєм взагалі. Ригорій Стеценко, наш дільничний міліціонер, вважає, що вчитель досить спокійно переніс цю подію, тобто своє вигнання, і що він досить цинічний в тому не поганому розумінні проповідувати незалежність людини від навколишнього середовища, яке вона сама ж собі зрештою створює, - він, отже, досить цинічний, щоб написати для дітей і вивісити в своєму класі на тому місці, де, як правило, висять портрети повелителів, постійне гасло плакатним почерком : «Говори, що думаєш. Роби, що говориш», назвавши його початком нової релігії (також у не найгіршому – опіумному – розумінні цього слова, а в «побожному» смислі вчити дітей поклонятися красі й доброті найперше). І вже зовсім не було заради чого вписуватися вчителеві зухвало мудрому Теодосієві до сектантів їхнім спільником, поки аж сам благословив дозвіл перехрестити, руками дядини Катрі в присутності попа, свого найменшенького... Портрета (прямо скажемо, людини іноземного походження) Теодосій Корнійович не знімав, а це каже про його неабияку політичну свідомість і надійну класову позицію. При «опросі» дітей також

виявилось («Устами дитини глаголить істина. Вислухай її молитву щиру») – вияснилось: портрет мав поїдену міллю прядив'яну, втрое сукану мотузку, якою кріпився до гвіздка в глиняній стіні, давно мазаний, і згадуваного разу зірвався од здвигів під час активних ігор дітвори на великій перерві. Про що й засвідчую складеним у присутності дітей та їхнього вчителя а к т о м , власноручно підписавшись.

Усно можу додати: було вжито діяльних заходів: портрета людини іноземного походження з розбитим склом з естетичних міркувань передано в музейну кімнату. Зухвало мудрому вчителеві Теодосію Корнійовичу, уродженому в Мокловодах, запропоновано залишити і без нього релігійні Воїнці, або Воїнську Греблю. Що він і робить, залишаючись і далі зухвало мудрим, замість того, щоб переживати, все без розбору брати до серця, наживши на нього модну хворобу ішеманію (за правильність назви не ручаюсь) – хіба мало чого йде на людські голови з дурної волі, а також з волі заздрісників, запопадливих лицемірів, а то й просто послідовних дураків...

Вчитель і справді аж до останнього імперативу (тулю між свої це чуже, але нині модне слово не з любові до іноземщини, а лиш тому, щоб не зажити слави надто вже старосвітського) – аж до останнього, тобто наказу в особі інспектора райвно, гадав собі, що все перемелеться – борошно буде («Назмітай у засіці борошенця та спечи на жарові хоч невеличку перепічку») – «на столі поставили чарку і горілку, три перепічки на маслі, ковбаси тарілку»), що все минеться, його не посміють чіпати: і старий Корній, помокловодівському «Севеушник», тут теж не провина, і Теодосій Корнійович. Бо під час тих хрестин («Нехай світ милує всякого хрещеного») був на курсах удосконалення в Полтаві. На крайність, міркували наївніші, його захистять гроші, не переживайте: хіба не бачили, які задоволені, наче змовники-діти після вдалої витівки. Йшли обоє до поронкового перевозу. По дорозі не раз навіть зупинялися, щоб причепурити одне одного – обібратися з липкої череди (вона росте тут густо несказанно) або витрусити пісок з черевика. Оглядкою дивились на село, на древноруські Воїнці, і довго, протяжно,

прощально на посулянські заплави, острівці, голі-голісінькі, стрижені під нулівку, а ще вчора...

Вчора, позавчора... толочили їх, до кореня вижинаючи, всякісіньким прогресом – хвала йому й проклін... перебрела «технічна революція» і цю прозору-прозорісіньку протоку (на дні піщинки перелічи – тепер на ній солярка синяком). Колись (було колись!) через неї втікала шляхта («Було шляхта знай чваниться...») По тій ганьбі і названо протоку Топиляха. Скрізь по дорозі – шляхівщина (що з воза впало, те пропало) – така шляхівщина, що жаль бере, як подивишся. Подивишся та зітхнеш, і не знаходиш ради. («Ой там стояло мужів громада, мужів громада, велика рада».)

Добрі вісті не лежать на місці, а злії – тим паче: тинди-ринди за три гроші.

Відома Плютиха, мокловодівська красуня, удовиця-бублейниця («Живеш. Живеш і смаку не чуєш»), як тільки вийде з бубликами на торги (печені на рибальському стяблі, смакота – нашому маляті лиш слину ковтати), так і твердить, що вчитель сам на себе пустив ясу про своє вигнання, щоб під цим приводом («Приумійся так зробити!») – щоб під цим приводом «піти з села в город». Її підхопили – хто з недосипу, хто з вигоди, третій з уродженої охоти – і роздули, роздзвонили до всепосульських балачок, що й нині, кілька років по тому, не пригасають, а ширяться, розростаються, мов полум'я в сухій траві.

Арійон Похиль єдиний вчинив, як слід було. Як тільки до нього дійшов слух, він вийшов зі свого магазинчика заготсировини – попервах, скоро люди суспілились хто чим зміг, бо власництво стало на шкоду соціалізму, - цю рублену комору з полицями на стінах барині Гайдовської було звелено передати під хату-читальню. А коли перемогла заготсировина – всі книги («Од молитовника до біблії, латинь і навіть кобзарі») впустив до себе в катрагу Корній Окраїнець (тоді ще без прозивання Севеушник), дав їм перший притулок, а далі завідував тим книжним скарбом – видавав людям видавцем, збирав-збагачував як і належить, поки не сталася причина...

Замкнув Арійон двері і заспішив до хати вчителя («Нашого насіння ніхто не скоренить»).

Ой у нашій славній Україні
 Бували колись престрашні злигодні, бездольні години,
 Бували й мори, і військові чвари,
 Ніхто вкраїнців не рятував,
 Ніхто за їх богові молитв не посилав:
 Тільки самі власною кров'ю долю свою визволяли,
 Великих зусиллів на всі сторони докладали...
 Отже, й пройшли, ізойшли злії незгоди...
 Не день і не два вороги Україну плюндрували,
 Ні на часиночку одпочинення не мали,
 Коней на взводах день і ніч держали,
 До російського престолу дорогу верстали...
 Долю свою визволяли.

Мене розбуркав не гук і не галас, якого тоді вчинив Арійон перед мокловодівським бригадиром Лядовським за «непідтримку с в о г о вчителя», а холодок, що впав на очі: «в печі пригасло – мені заціпило, я не довів до крапки». Ще треба було (хоч і не кісно, але треба) сказати, що цей Похиль, заготовач сировини і дохожалий парубок, надто чутний на правду і один з тих, котрі нізащо не скажуть на біле чорне. Крім цих чеснот, вони – сусіди, держали на двох дуже гарну на молоко й на збір сіроукраїнську корову. («Вчителеві пасти – як попереду танцювать»). Хоч хати їхні стояли не в однім ряду. «В тодішніх Воїнцях сусідство визнавалося отак: буде оце в чоловіка хата порожня і він пустить в неї кого жить «за один догляд», то вже й сусіда його, хоч би та хата була геть де-небудь од нього, хоч би за селом або в другому селі». За цим звичаєм Арійон поклав милість на вчителя, бо той не мав куди перевозити сімейство. На Похиля набалакували (а кого з нас милують), що буцімто заготовляв сировину «не по правилах», а дурінням. («Що день бога хвалить і що день людей дурить»). З цього дурисвітства («Та

тепер скрізь таке дурисвітство! Нема й по судах правди».) Похиль мав часту вигоду за неї, мовляв, прикупляв Христі Плютисі («Вдова любила молодитись. Він, вона до торгу й пішки».) – прикупляв нові намиста, дукачі і навіть кісники, без яких Плютиха ніяк не могла дожити віку. А вчителеві (а ще раніше його батько Свирид та його батькові Корнію) за безплату носив книжки, вибрані з старника, по-теперішньому макулатури. Потріб лишалася («Читай теє, що читається, що у серці улягається»), а решта вчитель складав коло своєї курної лежанки («На розпал нема тріски»).

В печі пригасло, мені холодить і немов заціплює. Добре, хоч на це приумівся. Знаю, що не довів свого «курячого сну» до крапки ні про того чоловіка, що взявся з дороги, схожої на відбиток курячої лапи, а тепер, видиться. Вже буцімто витає, мов ангел-хранитель, над нашим кучанським, окраїнцівським вітряком («Млин – чесна храмина»), ні про іншу зав'язь нашого казання – переінакшилися думки, не таким ритмом стугонить серце: боюся повторюватись («де гріх, там і покута»). Беру знову кочергу, згортаю жар під бік. Прикриваю золою, нехай перетліє на іскри і збереже хоч одну для розпалу... але таке я вже робив. Чую, треба перестроюватись... шукати новий життєвий орієнтир. Розум шукає, а серце заважає. Серцю до сліз, до неможливості робиться жалко беззахисних, беззахитних трав. («Дай пригніченому радість, беззахитному отраду») – таке в голову лізе, несколоченої води мокловодівських, чистих, як очі, лиманців, плавистянського озера біля Ропи з дивною назвою Білобабина – там було риби, веслом не прогорнеш, і ріс пахучий лепешняк, ставлять його на Тройцю на вікнах навхрест, трусили ним дівчата у вечорницьких коморах (і таке не сходить з думки). Дерев мені жалко – білих, обкорених, лежать мов покійники, високо-високо на Сулинській кручі; і плавневих кольорів та свіжості шкода, і бідних, піщаних земель наших горьованих – скрізь ступки босих ніг бачу; всіх до одного – і добрих, і злих людей, що віками зживалися в один дух, тепер розвіяний; Баглаєве товариство, острівне повітря, Качалу, Підкобилок, Спорний... доброго до наївності, простодушного і люблячого

більшовика Прокопа Лядовського – був одночас твердий і незборимий духом як ідеал його народу – всього святого, первозданного жалко. Воно ніби ближче до правди, до істинності. В ньому – справжність, в ньому... хочеться, хоч і страшно («Мовчи, язичок, дам кашки»), сказати... виживання наших калічених, ентеерівських душ... Хочу перестроїтись на новий, на ентеерівський лад, а перед очима... така бідність дядька Дмитра з товариства Лядовського, що не сказати. Не було чого й на стіні повісити – ні рушничка, ні портретика (ікони познімали). То дячина Катря попросила Арійонового батька Свирида (він навчився перемальовувати картини), і той просто на сирій напільній стіні, замість святого, намалював їм Шевченка. («Ваш образ через українське слово ніколи не забудеться»).

Я не можу, зрештою, відмовитись від тієї святої наївності з народного повір'я в те, що натуральним (і тільки деревним, тобто першовогнем) можна вибирати болі з чола, з-під чола, з очей, з-під очей, з серця, з-під серця... з червоної крові, з білої кості... не можу відмовитись, тобто споневірити своїх людей у можливості навіть неможливого... не можу їх зрадити, як і сам себе, залишаючись навіть у меншості, бо все це – мачини осердя і суті...

Думаю-гадаю, як дитя, мов хлопчик – в усьому винне моє серце... в мені так мало теперішнього (ентеерівського) часу... Осмілююсь (не осудить!) – рука не зведеться, серце не осмілиться тебе рубати: його не більше в кожного... ож, нуте, зворушіть всього себе до основи... та не побійтесь... ви ж не звітуєтесь ні перед ким... розкріпачте свої почуття, скиньте фальш офіційного світовідчування – побачите: душа була затягнута лиш тонюсінькою плівкою сеїчасності...»

Стиште ні підзвітну, ні керовану ентеерівську шаленість до ритму життя Природи... хоч мить поживіть тим спасенням» («Не звикай жоване їсти»).

В наших Мокловодах є... еге! – були такі дивні, аж притінені закутки. Сюди дивиться мовби інше сонце, бо все на колір (і на вид) тут не таке, як на вулицях – у закутках інше світло. Тут і життя виживається ніби інше – не схоже ні на моє, ні на бабусине. Суміш життя того, якого більше, і того, що в

закутках (вмирає чи йде лише в зав'язь) і є моїм видінням, моєю мукою непоясненою».

"Наш люд ладен забути цілі муки за одне ласкаве слово».

Жарини пойнялися сизим попелом, кінчається моя «усеношна», мій «курячий сон», і я встаю од припічка («Піч наша реготіла, коровая хотіла, а припічок усміхався, коровая сподівався»). Ось-ось зайде дядина Катря і скаже: «Вставай до скотини», і, звичайно, буде здивована, що не сплю. Я потягся після «всеношної», аж залускотів кістками. За звичкою став перед мисником, ще мокловодівським, переселенським трофеєм. Дістав глечик з опішнянської глини і нахильцем, одним духом напився молока з-під Арійонової (а тепер і дядиної) – з-під доброї на збір сіроукраїнської корови і, поставивши глечик на місце, глянув у вікно і зустрів «море, Кременчуцьке, широке». Я не хотів його бачити.

Вправлятися біля скотини ранками – хіба первина. І недовго: корова цей тиждень в Арійона (його хата не в одному ряду з дядиною – наша стара, куплена. Його – під шифером, переселенська). Порося – не моє діло! («А в сусідах добре жити, діла не робити») Кури бояться досвітних потемків, але вже випущені. «Того червонястого півня жалко різати: дивиться, як дівчина», - навіщось пояснює дядина Катря, вже накривши підсакою розповнілу, родом зозулясту («Воно, стерво, недурно по-півнячому співає»). «Недурно» - значить на нещастя, на якусь погибель, якщо, не гаючись, не заріжеш.

"Та не забудь же п'ятниці!»... - ще раз окликує дядинин голос, і я пригадую: вчора мене перепрошували мозолянські жінки (село наше Мозолянка) пустити, як буде вітер, мокловодівського, сюди перевезеного вітряка – знову маю порушити правила нагляду за старожитностями, як і на травневі поминки: жіночій наявності нема краю. Весь куток Окраїнців (жіноча стать, особливо палянишниці) до краю переконані (і мене своїм криком упевнили), що путній пиріжок, балабуху чи хлібину можна спекти лише на хмелеві, з борошна, меленого вітряком – «воно пухке, сходисте і висівки лапаті. Буде чим дріжджі викачати («А наші дівчата ростуть, як на

дріжджах»)... А що ж у того Папазира (звичайно ж вуличне прозивання якогось мені незнайомого і, мабуть, папаїкуватого чоловіка) – меле тим движком на пісок і перепалює. З такого млива не жди ні сходу, ні запаху. Учиняй – не вчиняй, однако на закалець сяде («Того разу мені такий хліб удався, що кіт би під шкуринкою сховався: закалець на палець»). З чим же тоді у визвольний (од фашистів) день на поминки, на перші новоселенські поминки в нашій Мозолянці? За тиждень – перша тобі пречиста, престольний празник, якраз той день... Якраз той, коли відкриють пам'ятник на братській могилі, на граніті карбуватимуть імена потоплених на Дніпрі, побитих, постріляних... подушених... замучених мокловодівців і мозолянців ген на землях од океану до океану і ще й за ними – квіт українського і всього мокловодівського чоловіцтва – їхня пам'ять буде свята вівіки поміж нами... Куди ж упишуть Окраїнця Корнія, мого батька? Чи хоч кудись? В якусь Пам'ять?.. Прокіп Власович Лядовський (він оселився в Мозолянці, давнім селі при дорозі на Київ, з прибудованим кутком переселенців, бригадирує) – більшовик Лядовський попередив на запити дядини Катрі, що «не має права до остаточного в'яснення у виді довідки прощення або очистки репутації, тобто громадської думки про його особу, позаяк числиться в севеушниках»...

Де він, Корній Окраїнець? Що з ним? Вороння знає («А вороння клює – щипле личенько козаче»). Оте он вороння («Чому його так багато розвелось в нашім краї») – оте он вороння, що кружляє над Штепуриною затокою – ріденько поросла осокою та оситнягами, неглибока, гарно прогривається, бо мілко і в затишку од хвиль, - там наставляно штучні нерестилища для розплоду. Піддурена таким чином, ікрата риба заходила туди, нерестилася, поки одного разу – якраз у нерест! - гесівці навіщось там «смикнули воду», потекла вона тобто у відкриті заставки і скільки, що нерестилища опинилися над водою, - воронам розкіш клювати вже набубнявілу, набрунену ікру. («Я щастя ждав – на злигодні здобувся, я світу ждав – у темряві зостався»).

Отже, сім діб... Сім разів по двадцять чотири до першої престольної (для мозолян) Пречисти, до визвольного, до святого дня – «тоді усі діла на пам'яті

стануть...» Або поруки «у виді довідки... очистки репутації» («Ця іноземщина в словах заливає наші народні низини»), або... вмирання духу українцівського люду («Бог богом, а люди людьми. Бог судить не так, як люди»).

Ми з дядиною назбирали душ кілька поручителів, поручатися за батька Корнія, за мене, його різночинного сина, за весь наш рід од першого коліна («Ой давно, давно це було, з передвіку»). Заручать нашу будучину. Ні, треба-таки пускати млина, задобрити мозолянських жінок, піддобритись під невинного, подумав я принизливо про себе, але де краща рада? Вони-бо – громада («Дай, боже, щоб ти тихенько гомонів, а громада б тебе слухала»). Вони-бо – сила, - гарячкував я хоч і зараз іти піддобрятися... Бажання їхні запобіжу та чи задобриш людську пам'ять, чи підробиш, чи підробишся?.. Яке спасіння в цьому для народу! Ні задобрити, ні підробити («Україно моя мила, краю пам'ятливий»).

Ми пам'ятливі на добро, на все, що треба. Безпам'ятливі – не на користь людям.

Повернути думку про молоття на якусь іншу – неможлива річ, так засіла мені в голову («Тепереньки дитинка підбільшала, то мені можніше буде на роботу йти»). Не спекався її (а навпаки) і тоді, коли вийшов за двір, накинувши на ворота каблучку («Коли ходиш у ворота, - кидай каблучку»). Не спекався її і надворі, бо, як на те, розбуркувався вітер – не поривистий, не московський, північний тобто, а рівний та густий – низовка, любив казати мій дотепний на слова і до всякого діла дідусь Грицько, на прізвисько Дорогі Люди (не було в нас, у Мокловодах, мабуть жодної сім'ї без насмішливих пестоців, без такої народної відмітини (скорочено, по-мокловодівськи – отміти). Часом навіть реєстрове ймення підзабувалося. І – яке шляхетне почуття народне! – майже нікого не ображало. Дошкуляючи, не принижувало. Навпаки. Підносило тебе на гордоці навіть, коли гукнуть прозивкою заслужено й прихильно).

«Низовий вітер відки не повійне, то самим долом котиться». Бачу, ось він, на віддалі ближньої пам'яті, дідусь Грицько. Поправляє підбородь на крилатому брилі з наших нив'янських житніх колінець і йде на Козаче узгір'я. Я тихенько, по його ступнях – вітер такий густий та рівний, що гріх не одв'язати вітряка: навіть розшиті крила аж потріскують, немов горять тим круговертним рухом, який вготовано їм. Без прив'язі, на вітрі, зупиняється оддалеки, довго дивиться на це хрестате, конаюче розп'яття і кудись никне («Було прийде неколи, чуєш, а до нас не йде»)… Перед тим, як тепер мені самому пускати з прив'язі млина, я знаю від нього, що слід повернути його на прямий – лобовий вітер («У мого батька був великий лоб, так його й прозвали Лобком») – нате й биндюга, такий знакомитий комель дерева між посадами, крива, морена дубина, сокира як од заліза одскакує. Та нам, окраїнцівській челяді, те байдуже. Гойдатися на ній – яка втіха! Висідають після роботи дівчата рядочком, як ластівки перед вирієм, - о всякій порі гарно. Жирують довкола них парубки-залицяльники і хлопці-підростки – зійшлись на ігрища. («На ігрищах ніхто, як я, перед вела»)…

Тоді підступив до східців. Вони до слизоти вичовгані товстошкірими підшвами і аж блищать. Вони почорніли, але ще надійно дебели, бо теж дубові – один, два, три, чотири, і дідусь Грицько... і я беруся за клямку, щоб відчинити двері. Трохи вище клямки жовтіє тавро, такий застережливий знак. Він суворо забороняє розбирати млина, бо вітряк заслужив бути пам'яткою старизни («Живий жаль бере, як згадаєш старовину») і тому оберігається законом. («Де ж такий закон є, щоб чоловіка нівечити?») Прочитавши засторогу, відсуваю ключем засув і поступцем, поступцем піднімаюся до коша – далі я все тут знаю, як свої п'ять пучок («На одній руці пучки, та неоднакові»). Одв'язую припін, гальмовий канат, скрипиці попускають валове колесо, і верхній камінь (верхняк) поволі бере оберти. («На добрий камінь, що не кинь, то все змелеться»).

Понад морем.

Ми живемо тепер вище, на іншому березі, а наші предківські низи – під потопом. Лише стежки, стежки, протопти, дороги, що виповзають з-під води, - наше коріння. Обірване коріння... До нього хочу приторочитись своїми жилами і змішаною кровію живите моє серце. Це так трудно, посторочувати обірване... Найпаче мені, людині чужій у Мозолянці, хоч і не зовсім самотній в цьому сенсі, бо стали тут вулицею кілька осель виселенців і назвали куток Притулівкою, а себе – мокловодівськими притулянами. Дядина Катря (Арійон Похиль також) не в ряду з ними, бо й до виселення жила тут, в Мозолянці, посівши дворище померлої сестри – ото-о воно. В головах городу стояв копаній ставок (або просто копанка), де дядина Катря розводила рибу – лини, карасі та в'юни. Навесні, коли назбирувались теплі води, копанка зливалася з болотом – одні звали його Сидоровим, інші – Синьооківським, а риба з копанки не тікала, мабуть, чула чи знала, що прибутна вода скоро втане в землю – залишаться мочарі з купинням. По них, щоб не накидати круга, можна було йти, коли що треба, до кінного Арійона Похилія (він – заготовач, йому «положено гужовий транспорт»). При цьому, дядьком Дмитром копаному ставку, була окрема яма – мочило, - в ній дядина Катря мочила коноплі – аж отам вони й тепер лежать, в засторонці, в такій приліпці до клуні (заради неї дядина й перейшла в Мозолянку – таке добро, що хочеш заховасш і не мочиться.). Лежать нетіпані ще з тієї осені, бо на вдягачку тепер не пече, бительня так і лежить несправна, а терниця десь ходить по сусідах. А воно б і треба було костриці на хату, коло верха обкласти, щоб не затікало, не закопилувало.

В просторому дворі (увесь у спориші, як у килимі) ростуть високі, розлогі дві груші-дички, оточені нижчими за них кущами терну та калини та ще нижчими червоними та чорними смородинами вперемішку з жасмином. Господарські приміщення – комора для збіжжя, загорода з повіткою для худоби, хлівинець – як і довга хата з двома верхами, на дві половини, чепурно вибілені, підведені рудою глиною, говорять про хазяйковитість людей, які тут мешкають. Вся оселя обсаджена пеньками – так у нас

називають зрубані метрів на два, на три над землею верби. Після цього на них росте переважно рівне, гінке гілля («Інший на ярмарок брався, інший у гай по кілля»). Росло воно метрів по п'ять, а то й по сім угору і найперше вживалося на держак до вил – гнучкі, пружинисті і нетверді в долоні. На торчування («одна торчова стіна у клуні, а друга з дошок»). На сапильна, держак, а криве, червиве йшло на топливо. Подвір'я розгороджене. Лише од шляху на ставки (штучні, риборозплідні і площею найбільші, кажуть, у Європі) стоїть під шнур, з цегляним підмурком, фарбований штахетник та зелені ворота з листового заліза з хвірткою на завісах – привезли аж до хати кременчуцькі «калимники», скоріше всього місцеві або броварківські («Привикай до господарства з молоду, щоб не знати на старість голоду»).

У Арійона, мого товариша з самого молоду, був, як і в його батька Свирида Ганчірника (по-теперішньому – заготовач), свій службовий (з візком на дерев'яних ошинкованих колесах) кінь підласий, тобто сам чорний, а живіт і груди білі, з незрозумілим ще й тепер для мозолянців іменем Мегатон (ласкаво – Меганчик, Мега – скорочено). В тодішніх Мокловодах чувано таке слово? Його тепер, освічені, не кожен візьметься тлумачить. То як же зміг стулить його Свирид з лікнепівською грамотою, добрий, поважний до людей і навіть гріхобоязливий дядько? Як у нього вродилося вже тоді, добрих півсотні років тому, таке провіще слово, бодай той тіні власної лякався, хто ним дітей і світ увесь лякає! («Що ж за гомін світом ходить од краю до краю? Чи він що нам нагадує, чи що провіщає?»).

Помалу-малу я дійшов до електричного стовпа з підпорою, тобто до того місця, де починався переселенський куток Притулівка. На підпорі стояло товсто написане розведеною смолою число шістдесят один – цього року, під осінь, мої мокловодівці і довколишні порічкові люди вперше побачили в себе в хатах електрику, тобто ті святі вогні, якими дивував посулян скитник Нестір Самобуток, повертаючися з своїх чужоземних мандрів («В домівці вже нудяться, за господарство не беруться: мандри пахнуть»). Дорога тут заповорочує так круто, що перестає бути видно навіть море – в цьому місці,

кажуть мозоляніські рибалки, воно найширше, сягає аж під самий тогобічанський Чигрин, тобто тридцять з добрим лишком кілометрів, якщо напрямцем. По обидва боки з молодими топольками вулиці тяглися вервечкою на одну лінію з кілька десятків нових, тіснуватих, як для колишніх хуторян, садиб. Були це просто якісь, ніби скомандувані «струнко» і тому, певне, мовчазні ряди більших і менших людських осель без подвірної метушні птиці, без садків, голих і з цього ніби засоромлених своєю наготою та необжитістю. Подекуди над дахами в спокійному свіжовологому повітрі ще диміли тонко цегляні верхи, дотоплювалося в хатах – в той день був зранку базар, ця жвава, справіку настроєва сходка («У базар то й чоловіка попадеш, бо в базар людей найбільше»), так уже о тій порі одходив, то була якраз на розбазар'ї («І куди воно поділися сільські ярмарки та базарі? Кому од них у носі крутить?»).

Я зрадів, коли стрілося очам знайоме, давно знане лице. Воно першим поздоровкалось, може й посміхнулося. Але пройшло не зупиняючись – вчора, мовляв, набалакала тобі на цілий тиждень, а сьогодні, звиняй, що ніколи. То була Галька Семиділиха, нашому родові привідниця, вчорашня моя помольниця, знана ще з Мокловодів палянишниця: якщо в Гальки хліб не вдався, значить борошно залежане, легле. Або мелене движком і якимсь там безрозбірливим Папазиром на пісок чи перепалено.

«Це обличчя було мале, худе, округле, з темною, майже бронзовою шкірою, з чолом, зібраним у кілька нетовстих складок, запалими щоками та кістлявими вилицями; виразу прихованої гіркоти, але незлостивості надавали йому гострий ніс, ледь розтулені, не товсті і не тонкі, губи, а підсилювали її непростий характер колючі, огнисті ще й тепер очі. Ті очі, мабуть, були єдиним багатством цього бідного, постарілого обличчя. Може, колись вони служили єдиною окрасою, бо Галька і вродилася не стрункою, а трохи пригорбленою. Ніби долею зіслана до сапи, до поліття навечно. До війни ця непоказна мокловодівська дівка обганяла найпроворніших, коли пололи махорку, на рядок або й на більше довгих Нив'янських плантацій. Великі й

чорні, з-під темних широких брів вони освітлювали її лице якимсь хвилюючим блиском; був у них проникливий, гострий, трохи глумливий погляд і негасаюча, мовби весь час підживлювана ізсередини огнистість, - така дивна, що аж ніби не личила до зчорнілого, зім'ятого рукою часу чи долі обличчя. Ішла вона повз мене широким, розмашистим, видно, звичним поспішливим кроком, а її довгі руки, з чорними худими кистями розгойдувалися біля її боків, як начебто розгонили тіло, щоб воно спішило, спішило, спішило».

Цей, складений не моїми і моїми словами зовнішній опис Гальки небагато, зовсім мало що сказав моїм шановним читальникам – адже в ділі та вчинках, де ми проявляємось і духом, і плоттю сукупно, людина в хтозна скільки разів краща. («Малі тілом, та великі ділом. А своїй рідній неньці не вгожу. Помажу комін – не біло, помию ложки – не в діло. То я заспіваю, і вся журба минається. Хоч і невеселої, а минається):

Ти підеш горою, ти підеш горою,
 А я долиною.
 Ти ружею станеш, ти ружею станеш,
 А я калиною.
 Ти стежкою підеш, ти стежкою підеш,
 А я через лози.
 Вода тебе вмис, вода тебе вмис,
 Мене вмують сльози.

«Прясти ми з матір'ю вміємо так рівно і тонко, як фабрично. Нашими нитками шили на зінгерській машинці, і ні разу не засукувалась пряжа... Прядка було крутиться на мою до неї пісню: ні помалу, ні швидко – так по моему спіху помірно, що встигаю мичку смикати якимось обома руками. Цим хистом і брали повагу од людей. Нитки з цівки – на мотовило, а перепрядки (куці волоконця, що залишаються з мички за гребенем) перепрядаємо на вал («Ой я свого чоловіка нарядила паном: сорочечка по коліна, підв'язана валом»). А його повертали на рядна чи на ковдру – за зиму й по п'ятеро

ткали, окрім полотна аршин сорок... Ти до мене он чого, а я тебе мучу дрібними неприємностями, що їх нам посилає доля»...

Я мав кілька розмов з Варкою Віщункою, з Гальчиною матір'ю, і вважаю, що не така вона й відьма. («Гірша відьма вчена, як родима») – не така вже вона, як про неї плеще громаді Сашка Полбожиха, рідна сестра Панька Полбога) молодим він часто матюхався «в полбога») – ославлена відьмою за язик, за ворожіння вдовам у війну («Вона чесного, роботящого роду і не накине на себе недоброї слави»). Це балакучої і геть несумної вдачі жінка, хоч уже й підходить її пора готуватися «до перевозу в підземне царство Аїда». Все життя поведень пристойних («Парубок молодий, здоровий, пристойний, хоч до шлюбу ставляй») – ні ганьби, ні дива, що сама захотіла мати від нього дитину, і це не привід для обмови обхідливої з людьми Варки, що в неї Галька прижитна – воно до неї не пристає («Ой ти туго, ой ти, журбо, не пристань до мене»). Не лізе притьмом, як це роблять огидні блазні, у щирі твої друзі, щоб, запопавши прихильність, торгувати душею приреченого. Ніби ненароком пообіцяла дати казку, бо їх у неї «до копи», тобто біля шістдесяти, якщо міряти її казки необмолоченими снопами, і вона не знаходить ні вжитку їм, ні притулку.

«Про твого батька Корнія Васильовича моя Галька розкаже тобі мало або й геть нічогосінько (як і про саму себе). Скаже тільки те, що казала тоді (і тепер повторює стрічному й поперечному), коли почула, що «Окраїнець оказався «севеушником» і забраний без суда, без права: «Моє життя йому порукою – не є. Окраїнець ворожий, мамо»... «Ти – вчитель і мусив би знати, як по-вченому пояснити це таврове обзивання, а нам на наряді сам Лядовський пояснив, що така людина – гірше «ворога народу», яких перед війною розвелось було немало, і школярі (я була в ту непевну годину прибиральницею) – і школярі, сама бачила, дружно й безтурботно замальовували в своїх підручниках їхні «ворожі обличчя» або видряпували перами «піонер» їм очі. Корній Васильович був надто чесним перед безчестям того переляканого часу і тому зник, як задмухнута свічка. Усе

здібне він замічав за людьми і просив не ховатися з ним. За мою Галькою – також. У ній живе ще й тепер щось таке, що я тобі й не скажу... вона й сама не знала, а Корній Васильович підмічав... старався і, видно жалів її верхню некрасивість, яку вона, як і всяка інша дівчина, хотіла, а не знала, чим прикрити... Бере в п'єси її (він сам складав вистави), дає роллю красивої або співучої, або роботящої... такої, що кудись пнеться, а воно гнітиться... Як оце й тепер: кругом колісні мотори, хай бог милує, що тільки ними виробляють дураки, до чого довиробляються – моя віщунська душа і та не зачуває. Мало їм доріг, то перетовкують все зілля, всі вигони, ліски, левади, поберіжжя – їм широко і скрізь дорога, а пішому все вужче й вужче... Оце тобі й любов!.. («Гай-гай, добрий наш край, та лиха година з нами»).

Сам Більшовик, Прокіп Лядовський, і не хто інший покрикував часом на Окраїнця прилюдно: ти не роби так, а роби інак («Роби теє, що піп каже, а не роби того, що він робить. По правді роби, по правді й очі повилазять»)... Не слуха, все своїм богом робить, своєумник. Ви сами в собі всяке гідне душите, твердить. Не бійтеся, любіть себе на всю силу, тоді все інше полюбитесь...

Ти, Корнію (мовляє Прокіп) люби, люби свою старину, своє козацтво-чумацтво, та не перелюблюй, межу знай («Хто розміряє в серцях межі?») – скажи глупій бабі Віщунці... Який там він «гірший за ворога народу» Окраїнець Корній... Хіба можна (та й навіщо) вчувати, до якої межі любити рідну свою землю («Святе слово – рідна мати, єсть іще святиня вища, нам усім милійша – рідна Україна»).

«Раболіпство плазуйте, вилазь із нас, геть із хати», - зі сцени казала моя Галька на виставі – і... плакала...

«Я, Теодосій Корнійович, беру й тут гріх на душу – багато що пропускаю з Варчиного сповідального казання моему батькові й мені на поруки, бо з перехопленим духом дивлюся на її зістаріле обличчя («В лиці вона то міниться, то здригається, то труситься»). На її півсліпі очі, котрі вже бачать лише мов крізь сито, і непомалу дивуюся енергійній, судорожній мові жінки, якій оце надане заключне слово «перед стратою» і вона з усіх сил старається

не залишити в собі ні крихти звуку... («Варко, Варко... Твої слова, твої очі – плачі мої»).

Ворожила. І охоче
 Йшли до неї на пораду.
 Ті слова її пророчі
 Всім казали суццю правду.
 Отоді ще, в сорок п'ятім,
 Як конала вража сила.
 Цілу ніч світилось в хаті –
 Тітка Варка ворожила.
 Відкривала карту хутко:
 «Твій Петро живий, Федоро...
 Це йому, дивись, голубко,
 Випада домівка скоро.
 Не засмучуйся, сестрице,
 Вір мені, не похоронці...»
 І від того кожній жінці
 Розвиднявся світ у оці.
 Всім хотіла щастя трошки,
 І сама була щаслива.
 Ще, балакають, ворожка
 Мала вдачу особливу:
 Всетерпляча, не тужила,
 Ні дівкою, ні вдовою.
 Для розради ворожила,
 Вірою жила одною.

Щипали його (і чиновні люди; Лядовський – ні), а Корній... звиняй, Теодосію-дитино, я теж його любила, як і моя Галька... а Корній Васильович не кришився («Крихтами, знано, й камінь розклює вороння»). Не кришився, а ще дужче запалювався ділом. Про його музейну хату-читальню пішла

кругами слава. Рознеслася так далеко, що туди не ходять ні наші книжки, ні газети, а люди наші проживають. Багато з таких позадімників («Вернись, сину, додомоньку, змию тобі головоньку!») листи слали, випрошували то пісень, то кобзарів, то просто поради-отвіту, і Корній Васильович загадував нам, жінкам, дівчатам, вишивати уставки, рушники, списувати з себе чувану од прародителів давнину в піснях, у казках, у переказах. Краще вишивання кобзарів, героїв чи просто з голови гарно складений віночок ставляли, як ікони, на покуття, вішали над вікнами або виставляли рядком на стільцях, на лавах, бо вже сюди запрошено гостей повну хату, і вони, гостювальники, милувалися красою, співали. Розходячись, і жалібних, і веселих пісень – на споминки, на пам'ятання («Май ти розум, май ти пам'ять в своїй головоньці». Світ не з нас почався, ми його лиш продовжуєм своїм чином, своїм способом, щоб перейти з ним у пам'ять інших)... Живе Окраїнець своїм богом. І не чаяв, і не сподівався добрий син, роду козацького дитина, в цього свого лиха, на себе нашестя. І тричі не вірив нічиім засторогам «не перелюблювать свого і знать межу») («Хто розміряє в серці межі, питаю ще раз?») До нього підсилали на вивідки, і самоїди робили своє діло. («Прибудь, прибудь, мій миленький, з україн далеких». «Ой сподівайся мене тоді в гості, як будуть об літі бистрії ріки-озера замерзати, об Різдві калина в лузі процвітати»).

«Нас подурили ті фальшиві свідки на твого батька. Прости нас, грішних, що не боронились».

«Що більш довідуватимесь про неї (старовину українську) з достовірних джерел, то все виразніш стоятиме вона перед очима нашого духу на користь всьому, праведному слов'янству».

«Я вважаю себе правим і готовий захищатися» («Раболіпство – гибіль наша»).

«По тих степах, по горах Дніпрових, по балищах, лиманах посульських і лугах низових живе наша слава од віку до віку».

«Думка людину на світі тримає: вони мали спільноту з мандрівним Нестором Самобутком і жили в змицці... Це тепер, під старість, скитник далеко вже не буває, а молодим ходив і за Середземне море, первородну Грецію бачив і, повір мені без божби, все те не раз, не два переказував легендами Корнію Васильовичу... говорив (і тепер говорить) такі речі, яких люди завжди прагнуть почути і яких ніколи не чули. Прямо з морозівської церкви, поки в ній правилось («Козацька церква невеличка стоїть з похиленим хрестом»), а частіше з ярмарку чи випадком зустрівшись, його запрошували «по домах», щоб пригостити чим посмачнішим, послухати його незвичайні перебенді. Ходить Нестір у чоботях з високими халявами, в чумарці, в такій суконній свиті, у високій смушевій шапці-бирці, уже облуплений, облізлий («На бідному нетязі шапка-бирка, зверху дірка...») Михайло Романович, його рідний брат, такий бурлака, як і Нестір, - любої пари не знайшов, а побратись абияк не гоже... Такий, та не такий... Після побачення... з матір божою у сні («Ой чи було – не знаємо, ой чи буде – побачимо») – після цього незвичая пішов Михайло за кордон – туди вела її направа – і став великим маляром у церквах (Самобуток-старший і дома розмальовував розписами і дівочі скрині, і мисники, і стіни.). Змалював одного разу якогось вельможу чи самого короля, і за це йому було присвоєно великі гроші, а вмер між блудягами... Нам і Корній Васильович не раз казав, що оце ми, дивіться, які ніби нерозбитні та земляні люди – хліб робити, прясти, ткати, - але з таких же простолюдів і кобзарі виходять, і співуни, і такі, що музику складають, і ті... як їх... скажи, то й я скажу... духовники, мандрівні люди («По їх розуму ніщо на світі не стоїть – ні радощі, ні печалі: філософи, вражі діти!»). То ми ще дужче стараємось, то нас до тісноти в читальню наб'ється. Навишиваємо всячини, наспіваємо, нарозказуємо... самі собою нарадуємось та й живемо – навіщо лучче... І більшовик Лядовський був не проти, бо робили ми, як прокляті («Не в золотій писі земного життя суть, а в праці праведній, у послузі народу»)... Освіти нас, людей земляних, перед усім миром добротою, красою, правдою...

«Муки і лиха, і всякі болісті бувають послідком неправди», - філософи, вражі діти!

Я вірю своїй Гальці, хоч і клятій, але моїй дочці. Вона в мене не так учена, щоб брехати... без божби вірю... Худа вона стала. Аж світиться, худа... а очі великі, як телячі. І вічно вологі, ніби заплакані або напосудились плакати... Вона й тепер ще може ткати міцне полотно, аж бринить. А прясти рівно, тонко, по-фабричному – вже ні. Кістки в неї на пальцях сіллю взялися. Поробилися товсті-товсті і не гнуться, не всмиче рівно, не пустить нитку тонко. Чесним потом жила – от і взялися... Така наша натура: ніщо не спиняє – ні важче, ні найважче. Живемо своїм богом. Защипанам, але своїм... Самостійні ми люди і не гнемось перед сусідими. Хліба не просимо, в найми не ходимо («Нехай вона, сердешна, од наймів трохи одпочине»)..

Моя оповідачка часто примовляла: «Корнію Васильовичу і всьому роду Окраїнців на поруки кажучи», і я пережив такі щасливі години, які вготовано хіба що для святих. Тепер хоч що зі мною трапилось надалі, «я не посмію сказати, що не спізнав радощів, найчистіших радощів життя». Випала з голови моя «вчительська» скруха – готовий хоч і в цю мить іти до Більшовика, до притулівського бригадира Лядовського проситись пастухом («Хочби ще раз, востаннє, рідними лугами й берегами попасти очі й не напасти») – тим часом я такий же мав би розум, не пас би задніх я ні в чому, - здавалося, що тільки там («Вчителювання? Хай йому абищо!»), у пущі острова, між травами, такою ласощу худоби, що ходить безтурботно і пустопаш, я оживу, відчую повноту життя, яке судилось. Там засторога «любити до межі, не перелюблювать» - що нуль без палички: там я – травини, дерево... і тільки їхньому закону покорюся («Бачить, що корюся, та ще й гірше мене зневажає, а далі й бити вже наривається – нехай наших гасителів поб'є всьогосвітній сором»). Я не зводив погляду з її очей, котрі так багато бачили, так багато плакали і раділи, що тепер бачать лише, мов крізь сито, але кажуть більше, ніж голос. У цій, на очах танучій, мов свічка, жінці мовби зосередились усі мої бажання, і я хочу, щоб Варка стала чаклункою

хоч натрохи – допоки передасть всі пристрасті свого буденного життя в мою задерикувату душу – стати на колію звичайного, найтруднішого життя і «долати його, не озираючись ні праворуч, ні ліворуч».

«Нас уже зачепили і (поволі) опановують характерні хвороби аристократії – бундючність, зарозумілість, всезнайство, невдячність, схильність жити за чужий рахунок. Пересічний, середньоарифметичний «аристократ» дивиться на мирянина, невченого, може, і без неприязні, без зневаги, але й не вважає його за брата, не вбачає в ньому свого годувальника, не відчуває ніякої відповідальності за те, що діється там, у його світі».) Чим далі й більше накопичується в мені почуттів цієї жінки, тим пекучіше чую свою нікчемність перед нею. Мене поймає відчуття того моменту, коли людина (подібно як мій батько) щойно дійшла своєї мети, щойно «там обернулося на «тут», як усе знов стає тим, що й було – «перед нашою душею розлягається неозорий імлістий безмір, наші почуття тонуть у ньому як і наш зір, і ми (знову!) прагнемо віддатися тому єдиному, великому, прекрасному почуттю», яке веде нас до нової мети. Мені од Варки залишається спадок всього ступня того життя, якого мені не долати «не озираючись ні праворуч, ні ліворуч».

«Не люблю, коли воно робиться через лад... Одне роби – слухай».

Пісень у нас, Теодосію-дитино – незліченно, аби ми їх тільки співали... Один, кажуть, наш великий кобзар з кобеляцького краю (в мокловодівців уже розселених по світах, з наймолодшого навіть коліна, побутує дивне розуміння – називають кобзарями всіх, хто складає і вірші, і пісні, і думи. І казки, і легенди – взагалі книжки)... отой, що написав про Таврію і наймитування – ми читали з Галькою: одбувала і я ажи три строки, два до Покрови, один до Маковія («Іде наймит із панщини, на воли гукає, а хазяйка з усіх мисок вечерю зливає: «Отсе ж тобі, наймиточку, вечеря з обідом, - не доїси вечерю, то доїдай хлібом: та не божись, наймиточку, до хліба м'якого, - візьми собі на полиці сухаря цвілого...»)

Так той з кобеляцького краю кобзар, що склав книжку про Таврію і наше наймитування у Феїна (так полтавські наймити звали німця-колоніста Фальцвейна) списав буцімто у зошити і поставив уряд за абеткою всі наші пісні – вийшов хор на двісті тисяч мелодій!.. Всьогосвітній хор, сину... У твого батька, на поруки йому кажучи, було їх стільки, як у старому Києві чи в усій Малій Росії церков – сорок сороків («Мала Росія – це по-письменськи, а по-народному – Україна»). Про сорок сороків нам хвалився не хто, а Нестір Самобуток – скитник мав це знати: з ним у змищці вони складали вистави, пісні чи цілі легенди... Нехай утричі менше і церков у Києві, і пісень було в батька, то й то багато... По тому, яку людина любить пісню найдужче, Корній Васильович упізнавав людські душі – весела вона чи добра, пам'ятлива, жалісна чи сумлива. («Пісня заспівается – людина згадається»).

У низ іду – вода несе;
 З низу іду – біда жене.
 Жалкується Лиман морю,
 Що Дніпр робить свою волю:
 Свої горла прочищає,
 Лиманові закидає...

Кого ти вчуваєш?.. Отож. А я як бачу дідуся твого Грицька: з косою, з мантачкою, з харчами біла торба через плече і сам у білому – бредє травами як водою, гогоче голосищем – як пожежею... Пішов-полетів-розтанув («Ви, небеса, розтворітеся, ви, добрії люди, йому поклонітеся»).

Нема льоду, нема льоду,
 Нема й переходу;
 Коли тобі люба, мила, -
 Бреди й через воду!
 Перебрела дві річеньки
 Й половину ставу:
 Не вводь мене козаченьку
 В великую славу!

Ой сама ж ти, дівчинонько,
 Себе в славу вводиш,
 Що пізненько, нераненько
 Із вулиці ходиш.
 Ой як мені, козаченьку,
 Та раніш ходити:
 Як візьмеш ти за рученьку –
 Не мусиш пустити!

«Та це ж «Веснянка» Христі Плютихи!» - не втримав я свого серця. Бреде, перебрідає Василевим бродом, спідничину рукою підібравши, граблі на огнистім плечі несучи громадити («А я сіно громадила, сім пар хлопців принадила»). Спинилася... Задивилася на бистрю, що розтинається об її ноги, на дукачі з намистом – ой гарні в Суляній святій воді! Підлукавлений усміхникне: Федір Лук'янович Баглай, любов остання й безотвітна, - ген-ген, над небесним травостоєм, поміж валами тремтячого марева – сухого туману – як із води міражем випірнув...

Ой закипіла в морі піна –
 Буде, братця, переміна,
 Буде, братця, переміна.
 Ой зиб зйба швидко гоне –
 Наш корабель не потоне,
 Наш корабель не потоне.

Це Ганна Ладимирівна, моя бабуся по батькові, висока і тонка, як жердина. Про неї аж десь у притемненому закапелку пам'яті мигається, мов у сухому тумані, і нужденна убогість («Не той убогий, хто трошки має, а той, що не знає годі, - все жадає»)... Сидить за комином (на піч з припічка зовсім вузенько), сама собі щось розказує (осліпла хтозна з чого): то кличе загиблого в таборі полонених сина Павла, високий, товстобразий конюх («Ой, коню, коню, чому не встоїш, мабуть на світі чогось ти боїш. Нічого в світі я ся не бою – плачу, козаче, ой за тобою»), то гукає невістку Олену, щоб

вилила воду з миски – вже накапало з стелі («Дощ іде – хата тече») повно. Тягне на коліна (гострі, мов кілля) ряденце - блезно на блезні – і, щоб не кашляти, нагужує інший варіант цієї ж пісні: «Ой зиб змба швидко гоне – наш корабель на дно тоне, наш корабель на дно тоне...» «Митю!.. Синочку!.. Ану йди до мене...» - бабуся обмацують спочатку голову Митькову («Хто це тобі дав шапку?») потім зупиняються сухі руки на рожевих щоках дитини, на бровах, на очах... на бумазейковій новій сорочці («З поминок , з хреста зняв?») «У брата був, у Кирила...»).

«Ой зиб змба швидко гоне...»

«Там така пісня, що вже хранцуз – німий язик – та й той плакав. Як мала дитина».

«Помахала в хаті для духу м'ятою, чути? Аж над морем, коло трипалої дороги, росте кущами на чийомусь печищі... І васильки, і безсмертники..., а барвінок висох. І любистку не стало... Очиток купочками жовтіє – розлука, значить, вічна («Тяжке розлучання, мамцю, з тобою... Розлучено нас обоє як на орлі крила»)... Митька тоді забрали на війну, а бабуся твоя сама zostалися. Кличуть якоесь переказом: прийди, Варко, прийди, Віщунко, бо мені чорні коні снилися – боюся вмирати... Не бійтеся, мамо хрещена, не бійтеся... Заплющайте очі, складайте руки хрестом... Вмирайте, рідненька, не бійтеся... не бійтеся... отак... отак... засинайте, засинайте... мрїть, мрїть... гріх смерті боятися...

«Не бійся, Теодосію-дитино. То мене обмарює, ніяк не вигребусь – на той берег зносить («Подай мені того світу, подай перевозу»)... Селяни ми – от і носить. То до того берега, то до іншого. Це через те, кажуть, що ми задні... А в задку на возі, звичайно ж, трусько... Та які ж ми задні? Навіщо людям у очі казати, що ми непередні? А світ з кого починався? А пісні і вся культура? Ще за дідусевого вряду і далі й далі назад, туди, куди ми лиш у горі та на старість оглядаємось, пам'ятливі люди казали (та й тепер, за мого вряду, Корнію Васильовичу на поруки кажучи, повторюють) – світ з земляних людей починався, з тих, що пасли, сіяли, ткали («Кожне звертання до

минулого, до старого в нових умовах було завжди новим. Звертання до старого, відродження старого, його збереження – це не відмова од нового, це нове розуміння старого, свого коріння взагалі, національного зокрема. Це відчуття себе в історії»).

Отож, звиніть задній Варці, земляній людині («І ти пробач мій розумний читальнику») – мене і в балаці, як і в житті, то сюди, то туди заносить. Іноді й через лад заносить, та все ж не побороніть («Не поборони, батеньку, хоч за возом побігти»), й хоч до казки своє добалакати... Нам би таких, як твій батько, хоч по одному на село... І ти б зумів, Теодосію, аби твоє хотіння («Та хоти, щоб у нас правда була, коли пани як пси між собою тайком гризуться»). Ти до цього, чую, пристройний...

«Яке де не є угіддя, а дома найкраще, сину. Бо все своє: оттут капустку, оттут картопельку, оттут для конопель угіддя (бабуся Варка, та й не тільки вона, «оттут» вимовляє з двома «т»).

«Небагато ходив до школи Корній Васильович – як і я: три зими (од Покрови до Теплого Олексі щороку), але людина він високої просвіти і знав правду... Такому народові світу не зав'яжеш... Тобі в горлі не дере од прядива?.. а од вовни?.. Потерпи, голубок, ще трішки: оце зібрала всі перепрядки і перекручую веретеном на ліжник («Віщунка нав'язала на прясницю куделю і повела свою то рівну, то вузлувату нитку далі»).

Я не хотів, щоб ця старезна добра жінка, в якій, мені на диво, аж нітрохи не відчувається втрати інтересу до життя, тобто прикмети передсмертної, - щоб Вона сьогодні встигла все розповісти моєму батькові на поруки і, зраділий, помічаю, що ці наші заплутані, болістями помежовані споминання їй на полегшення, їй на відрадність («Мені ви світ одрадісний зробили... Що то молоді літа золоті людям! Що задумав, все йому можна, все йому відрадісно, все втішно... Ой молодосте, відрадосте!») Тому насторожено прислухаюся до її почастілих уривчастих зітхань, і по тому, як бабуся Віщунка в лиці то міниться, то здригається, то труситься, про щось здогадуюсь, разом з нею щось болісно відчуваємо. Щоб якось пом'якшити

нашу в серцях почуту тривогу, відвестись від неї, я встав з лави, засланої за старим звичаєм домотканим рядном. Раз і вдруге пройшовся до дверей, до того місця, де в старовинних мокловодівських хатах стояли помийниці, а тепер у Варки Віщунки – полакований городищенського виробу судник. У вікно звідси видно, як роса скапує з плетених дротів, з дрібного листячка вишні-трюхлітки, блищить на посвіжілій землі. Сонце зійшло недавно і йде угору своїм накоченим шляхом. Лиш іноді запливає неважкою хмарою, затуляється нею, мов долонею, коли плачуть...

Навіщо мені приховувати від тебе – були очі, котрі бачили останні кроки Корнія Васильовича на волі («Ой годі тобі чоловіче, вольнувати – «жене тебе з України і з рідним словом тулишся, мов злодій»).

«У святу неділю не сизі орли заклекотять, як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали, угору руки підіймали, кайданами забряжчали»).

«Не посмійте, убогі!» - розіп'явся хрестом зневажений Корній Васильович, щоб заступити собою наші скарби – книжки, вишивання, пісні... Та вони посміли (Панько з Сашкою Полбоги тут їм приподобилися – сиділи надворі в засідці, в тернику за хатою за читальнею)... Недбало риються на полицях, длубаються в нашій писаній пам'яті – вишукують шкідливе... Сукляті полбоги!.. Я все забуваю доладне сюди слово... ним лається з серця Нестір Самобуток... ага, захланні. Вони, неситі, наказали шукальникам, що Корній Васильович... поховав буцімто, не вилучив дієписним актом і не здав у Городище «шкідливі книжки для народу» - не скажу тільки чиї саме, ти – вчитель, мусив би знати. Не вилучив з нас «дієписним актом» якоїсь пам'яті – чи доброї, чи злої («Виходить, наша пам'ять у народі не буває, не може бути водностальна»)... Боже, боже, скільки пропадає тієї пам'яті безслідно... скільки її списано-приховано в льохах, бездумно й так жорстоко... Запишіть хоч ту, що маємо, в книги-пам'ятники, в голови дітям... бодай дрібними буквами – в пам'ятливому серці вони проростуть до заголовних. І не впадемо з ніг. Навпаки, подужчає і коренем, і духом на користь спільноти всього слов'янства і людям всіх язиків...

Тільки й радості з тої пори, що зайду коли в чулан та поплачу над пам'яттю... Хочеш – принесу, а ні – сам зайди, побачиш. Не ми самі з Галькою – всі після того, хто зносився, розібрали своє тайком – вишивання, намиста з дукачами, портрета козацьких ватажків, революційних верховодів на конях, казки, пісні, кобзарі. Галька двічі перепрала рушники шиті й вирізуванням, портрет Тараса настилом, дві сорочки з уставками аж горять – перепрала, бо валялися, топтані, під ногами шукальників... висять і досі в чулані на жердках... міль не бере... Коли-не-коли беруть мозолянци для вистави, проношують...»

Я вчасно помітив порух бабусі Віщунки злізти з лави, допоміг їй – вдвох поклали майже випрядений кужіль на днище, - взяв тоді архіобережно (мабуть, невдале слово) – взяв її обома руками попід руки, поки «розійдуться затерплі ноги», провів її у сіни. Тепер вона без моєї помочі завернула вправо, де чулан, де «бережеться пам'ять про ту різночинну пору», а я відчинив сінешні двері, щоб видно бабусі в чулан, бо він без вікон, і зразу знадвору війнуло так знайомо, що я заплющився з відвади: ніби зразу за порогом хлюпоче наша Сула, що напроти Воїнців, - там, у мокловодівських сінокосних Кутах, вона знайомісінька до піщинки. Я під'їхав до самої води своїми Борцями (до війни робочу худобу закріплювали за людьми), гнідо-сірі великани, повільні, аж ледачкуваті, і вже направив їх у брід (їду в Ріллячине тягати копиці, дід Грицько скирдує сіно в стіжки)... Обкинув першу-ліпшу, найбільшу, гарно вивершену, злеглу – обкинув волоком – нумо дружненько, волики! Зрушена з місця копиця поволі сунеться, пливе слідом, мов легендарна шапка Мономаха, а за нею круто пахне всіма травами рідної землі – війнуло так знайомо... («Як узір хороший у сіна, зелене, то й сіно в ціні»).

«Вони в мене кожна під своїм номером, - впливла з чулану задоволена Віщунка. – Казка перша, казка друга... Тут оце не всі: то пропали, як обшукували читальню, а скількись там «зачитано», що й сліду не стало, - Корній Васильович роздавав їх читальникам, як справжні книжки... Бери, бери...» - дає на вибір.

Я взяв одну, без вибору, верхню. Взяв обережно, як беруть руки земляної людини необмолочений сніп жита, щоб покласти його в полукіпок. («По обидва боки дороги стояло так багато полукіпків, що як глянути, то й поля було не видно – ото хазяйнує Більшовик Лядовський...») На зшитку різновеликих папірців стояло у лівім верхнім куточку хімічним олівцем писане число тринадцять.

«Не страхайся («Страхи не ляхи»), а ти щасливий, Теодосію... Коли я писала цю тринадцяту казку, то немало держала в умі твою матір Вустю, її трудні любовці – гарна, така гарна була дівкою, що парубки боялися стрічі з нею, не витримувало серце її краси – паленіли хлопці, глянувши на коси чи на брови – німо опускали очі, привітавшись. («В мене чароньки - чорні брівоньки, в мене принада – сила молода»)...

Прибігав, прибігав

Козлик під віконце:

Ой чи тчуть, чи прядуть

Дівки волоконце.

«Дочка в тебе буде на весь світ красою, а зять – на весь світ славою».

«Гарна вона ще й красива, в неї доля нещаслива».

«В ту скрутну до смерті весну прошак за прошаком бродили сім'ями й поодинці – з Білої Русі, з великої Русі... свої посульські шукали крихту («Недоїдала і сама, а з дітьми, нерідними, чужими, ділилась крихтою – з таким Вустя добродійством»)... Заходять до неї і заходять, просять подати, що її ласка, вона і дасть... Вустя була тоді рибачкою, а там пайок борошна давали – пуд на місяць... Це багато, як по тій весні. Вона ж одна... сирота. Батьки вемерли в один день... Рибалки пожаліли Вустю, її красу дівочу першого наливу – пожаліли – взяли до себе в артіль за годованку. Піддержали харчами – рибою найпаче. Перегодя дали й роботу – латала риболовні снасті або плела нові сітки... Вона тоді ще не була дружиною, а вже були зговорені з твоїм батьком... Прощавай... Тобі ще про них скажуть і скажуть. Ходи здоров... Та згадуй мене, стару, згадуй. І живу, і мертво

згадуй... Воно легше людині, коли її згадують. А петицію поручителів за Корнія Васильовича Окраїнця підпишу у потрійні, хоч і тричі... Ходи здоров, голубок, ходи...

Я незчувся, коли перемайнув уподовж усеньку вулицю Переселенців («Ой шкода, шкода та синього цвіту, що він розсіявся по всенькому світу»), - дуже кортіло вийти на простір, на самотину. З-під людських очей, котрі, знаю, в кожному вікні, з-за кожної фіранки. Спішу, щоб прочитати, плачучи, тринадцяту, ой тринадцяту казку Варки Віщунки – в ній-бо є бабусині наздогадки про мою рідну матір – ой, де ж вона, моя рідна, чи є вона в мене чи немає, скажи, вітре суходольний, вітре астраханський...

Кому для думки, кому для втіхи, а мені ця казка для спомину.

«Ми жили у першому царстві. Батька-матері не стало, як був я ще малим, і жив я з дідом та бабою мачухою. Баба була велика чаклунка, діда вона дуже не любила і чаклувала з лютим змієм.

Змій жив за морями та лісами у великій горі. Я ріс не по роках, а по місяцях. Одного разу дід мені каже: «Ходім у ліс, нарубаємо дров».

Ми жили коло самого моря. Жили дуже бідно. Мали одну сітку, щоб ловити рибу. Рано вранці узяли сокиру і пішли в ліс, щоб рубати дров. Став я рубати, дивлюся – показалася кров, і дерево заговорило людським голосом: «Стій, не рубай, молодий хлопче, я тобі у пригоді стану». І каже знову людським голосом: «Ідуть лісом, повернете наліво і знайдете на своїй путі три дороги і поклоніться усім трьом дорогам». Із двох доріг полетить вихор, а з однієї – ні. Тією і підете. Тільки не оглядайтеся назад. Наліво оглядайтеся, направо. Там є на дорозі стовп («Дівчинонько молодая, та де в тебе стовпи, та де в тебе стовпи коня прив'язати»). Той стовп зачарований. Вийміть той стовп. Під тим стовпом лежить велика гадюка. Вона спатиме і одрубайте їй голову. Там буде два перстні. Їх візьміть із собою».

Так ми з дідом і пішли тією дорогою. Не оглядалися наліво. Коли оглянулись направо, побачили три дороги. Ми їм поклонилися низенько. То з двох доріг полетів вихор, а із третьої – ні. Ми пішли тією дорогою, знайшли

зачарований стовп. Вийняли стовп і побачили під тим стовпом велику гадюку. Вона спала. Я одрубав їй голову, і там було два перстні. Дід узяв їх за пазуху і пішли далі.

Нарубали дров.

На другий день, ледь зоря, пішли до моря. Закинули сітку, стали тягти на берег. Витягли золотоперу рибку, яка забалакала людським голосом: «Не займайте мене, я вам у пригоді стану. Візьміть із мене золоте перо. Я зараз попливу у море, винесу дзеркало».

Так і зробили: узяли золоте перо і дзеркало за пазуху. Рибка нам подякувала, а ми рибиці.

Ішли дні за днями, місяці за місяцями, роки за роками.

Зажурився дідів онук, ні їсть, ні п'є, а дідові шкода стало онука. Та й каже дід онукові: «Може, час настав молоду жінку шукати?»

«А де її шукати, дідусю?»

«Іди, синку, у п'яте царство. Тільки не наткнися на чаклунку бабу мачуху, бо не буде тобі добра».

На другий день вранці збирається онук у далеку дорогу, шукати своє щастя. Дід його благословив, низенько тричі поклонився:

«Я, синку, як женився, брав мачуху, то баба привезла приданого скриньку. У цій скриньці було усе заворожене чаклункою. І коли баба із змієм утекли, то насподі забула чарівний золотий шарик. На тобі цей шарик, поклади у ліву кишеню і пройдеши з ним наше перше царство. Переклади його у праву кишеню. Тільки гляди. Як будеш перекладати, щоб не летів чорний ворон коло тебе і не каркав. Як буде каркати, скоренько переклади у ту саму кишеню. А це на тобі лук. Цей лук мені подарував мій прадід. Коли була війна з ворогами, цей лук перестрілював море і вбивав великанів. Буде тобі небезпека, ти ним побідиш найбільшого змія («Гласи возвишайте, мир весь утішайте побідою новою»). Ну, іди, синку, не барися...»

Час настав – розпрощалися онук з дідом. Розкланявся онук низенько на всі чотири сторони («Славне було Зпорожжя всіма сторонами»), узяв золоті

перстні, золоте перо, дзеркало, золотий шарик, лук, що перестрілював море, і пішов у п'яте царство.

Минув тиждень, другий, а може, і більше, коли він доходив до другого царства, у дрімучі ліси. Час настав перекладати золотий шарик із лівої у праву кишеню. Узяв з лівої, кладе в праву – тут як ворон закаркає, відкіль не візьмися страхіття – мир не бачив і бачити не доведеться – і балакає людським голосом: «А я тебе давно знав, що ти ідеш шукати дружину красуню. Мене чаклунка баба, твоя мачуха, послала тебе перестріти».

Онук, не довго думавши, схопив лук і однією стрілою убив насмерть перешкоду. Тоді онук і поклав у праву, і перед ним явився коник скакунець і каже онукові: «Що накажеш, добрий молодець?» («Ой удовець не молодець: всі нариви знає – ой він твоє біле личко із своїм зрівняє, ой він твою русу косу під ноги зобгає»). «Вези мене, - каже онук, - у п'яте царство за красунею моєю».

Коник скакунець каже онукові: «Дорогий мій друже, не одмовлю я тобі і стану на поміч. Тільки так багато тобі буде горя попереду... Ну нічого».

Онук сів на коника скакунця. Бігли вони сім днів і сім ночей. Скакунець зупинився. Онук устав із скакунця, коник і каже: «Он дивися. Це – третє царство. Іди у ліс. Там буде три дуби. У одному дубові буде троє дупел: із правої сторони, із лівої і посередині. Не лізь ні в яке, а у те, що посередині. Там буде сидіти великий птах, він дасть тобі притулок і скаже, де живе баба чаклунка. Так онук і зробив. Підійшов до дуба, уліз у середнє дупло, постукав. Вікно відчинилося, і побачив онук птаха: «А, здрастуй, молодий чоловіче. Чого завітав-пожалував?» «Я прийшов до тебе, пташе мій добрий, щоб поміч просити: шукаю красуню, мою наречену. Чи ти не скажеш мені, де її шукати?»

«Я не знаю, знає бабуся старенька. За свою доброту вона довго живе – триста років на світі. Тільки до неї трудно добратися. Живе вона у четвертому царстві, у дрімучому лісі. Там живе чорний ворон, який підкоряється бабі чаклунці. Оце на тобі сім чорних пір'їн. Як прийдеш до

лісу, буде три дороги: дві дороги укриті квітами, а третя – погана. Тією і підеш. Як пройдеш усю дорогу, ляж на землю. Опівночі, як ворон свисне, ти кинь одну пір'їнку. Ворон буде свистіти сім разів. За кожним разом будеш кидати по одній пір'їнці, і він тоді засне. Тим часом підійдеш до хати. У хаті буде темно. Не бійся. Стукай у вікно».

Онук подякував птахові за привітання, дістав золотий шарик з лівої кишені і поклав у праву, щоб ворон кракун не побачив. Коник скакунець тут як тут: «Я готовий тобі для помочі». «Поїдемо у четверте царство, до бабусі старенької, яка прожила понад триста років за свою доброту. Вона знає, де моя наречена красуня». «Сідай».

І коник скакунець поскакав.

Їхали довго – сім днів і сім ночей. Увечері приїхали до дрімучого лісу. Коник скакунець зупинився: «Ну, онуче, ми приїхали до дрімучого лісу».

Переночували.

Рано вранці онук зробив усе так, як казав птах: прийшов до хати. У хаті темно. Він постукав. Двері відчинилися: «А. здрастуй, добрий молодець. Я готова тобі допомогти». Онук поклонився. Бабуся питає: «За чим, добрий молодець, завітав-пожалував до мене? Сюди ворон кістки людської не приносить». «Я прийшов до вас, бабусю, бо ви знаєте, де живе красуня моя наречена». «Ні, добрий молодець, я не знаю – знає мій брат безсмертний. Він живе у п'ятому царстві, за морем. Тільки тобі туди не доїхати: там, над морем, стоїть-росте дрімучий праліс. У лісі-пралісі велика гора. У горі живе баба чаклунка, твоя мачуха і великий лютий змії, який пожирає всіх добрих і талановитих людей, а баба чаклунка править морями і літає із лютим змієм понад усіма царствами і вдень, і вночі. Ось тобі, добрий молодець, моя порада: я знаю, що в тебе лук прадіда, який перестрілює через море і вбиває великанів. Далі тобі порадить коник скакунець. А я дам тобі голубу хустину. Як підійдеш до моря, махнеш хустиною на всі чотири сторони. Море розступиться, і коник скакунець перескочить його («Тече річка невеличка,

схочу перескочу. Віддай мене моя мати, за кого я схочу»). Як робити далі, розкаже коник скакунець коло дрімучого лісу-пралісу».

Онук поклонився бабусі, бабуся – онукові.

Дістав онук з лівої кишені золотий шарик, переклав у праву, щоб не бачив ворон кракун, і коник скакунець тут як тут: «До твоїх послуг, онуче». «Поїдемо у п'яте царство, до брата безсмертного». Доїхали до дрімучого лісу-пралісу, зупинилися. Відпочинок. Коник скакунець і каже онукові: «Ну, дорогий друже, іди до брата до безсмертного. Коли прийдеш – побачиш: він живе у великій горі. Коли підійдеш до дверей, візьмись за праву сторону. Двері відчиняться. Там буде темно. Ти дістанеш огнену пір'їну, і воно засвітить».

Так онук і зробив: прийшов до дверей, узявся за праву сторону, і двері відчинилися. Там було дуже темно. Онук узяв огнену пір'їну, і стало видно. Побачив брат безсмертний онука: «А, здрастуй, добрий молодець. Як ти сюди потрапив? Сюди ворон кістки людської не заносить. За чим завітав-пожалував?» Онук поклонився: «Шукаю свою красуню наречену. Казала ваша сестра, що ви знаєте, де вона. «Знаю, добрий молодець. Вона у першій царстві у своєму, а ти шукаєш у п'ятому. Вона заворожена бабою заклинателькою у гадюку і лежить під чарівним стовпом за те, що баба чаклунка заклинателька знала, що то твоя красуня наречена».

Онук розкланявся дуже багато разів брату безсмертному. Погостилися і розпрощалися. Онук хотів перекладати золотий шарик, як брат безсмертний каже: «Підожди, мій друже. На тобі оце скорохідне весло, воно тобі ще пригодиться»:

Узяв онук скорохідне весло, переклав золотий шарик із кишені в кишеню так, щоб не бачив ворон кракун. Коник скакунець тут як тут: «Ну, друже, повертайся у своє перше царство. Там моя красуня наречена».

Сів онук на коника скакунця і поскакали у перше царство. Доскакали до моря. Махнув онук голубою хустиною чотири рази. Море розступилося. Вони переїхали по сухому. Махнув ще чотири рази, і море зступилося. Їхали

довго, дуже довго. Приїхали у перше царство. Онук подякував коникові скакунцеві за службу і відпустив його.

Довго ще ішов онук сам-один і прийшов до чарівного стовпа, де лежала голова гадюки. Онук торкнувся перстнями до голови гадюки і в ту ж мить зробилася із гадюки красуня, що ні в казці сказати, ні пером описати. І наділа вона онукові перстень на палець і собі. Побрались за руки і пішли до діда. Дід прийняв їх хлібом-сіллю.

Та не все було гаразд. Баба чаклунка-заклинателька стала ще гірше чаклувати. («Та усе нишком, не хвалячись, чаклує... Як усі потомлені полягають спати, а вона вийде надвір та й махне рукою. Та куди махнула, туди і хмари підуть. На кого надумала, на того й біди нападають»).

Наказала баба чорному ворону каркуну розвідати красуню і онука. («Дізнався я про землю, заманулося ще розвідатись про небо»), розвідати, коли, у яке врем'я лягають спати.

Одного разу чорний ворон каркун прилетів, ударився об землю і перетворився у маненьку пташину. І став дивитися за ними. І так красуня лягає опівдні, а онук опівночі. Розвідав це чорний ворон, вдарився об землю, зробився ворогом і полетів до баби заклинательки: «Здрастуй, моя рідненька. Все розвідав». Заклинателька аж зубами заскреготіла. Перекинулася тричі і зробилася летючою мишею, і полетіла у перше царство.

Прилетіла, вдарилась об землю і зробилася маленькою мишкою. Як заснув онук, вона підлізла і вкусила на лівій руці онука. І так онук заснув на сім днів і на сім ночей мертвим сном, а баба заклинателька чародійка перекинулася тричі і зробилася невидимкою. І коли красуня гуляла коло моря, невидимка баба ухопила красуню, у ту ж мить перетворилася у бабу чарівницю. Красуню вкинула у човен і понеслась вихром по морю. А онук спить шість днів і шість ночей. На сьомій добі стало турбувати безсоння, і він схопився, а красуні його вже не було. І він дуже зажурився («Вже було як зажуриться чим, то аж занедужає»). А потім здумав про дзеркальце, що дала

золота рибка. Він глянув у дзеркальце і побачив свою красуню з чарівницею бабою у човні: пливли по морю вихром.

Онук не розгубився. В ту ж мить схопив скорохідне весло, яке дав йому брат безсмертний, і лук прадіда. Сідає на скорохідне весло і помчався у погоню.

А тим часом чарівниця баба допливала до берега. Онук наздогнав, прицілився луком. Стріла попала прямо в голову і чарівниця баба мачуха упала мертвою. Онук ухопив свою наречену красуню, обцілував її, а вона його. Тоді наносили сухого дерева на чарівницю бабу і запалили. І пішов великий дим по всьому морю, а чорний ворон кракун перетворився на туман, і все розійшлося на вітрі. А онук та його наречена красуня сіли на скорохідне весло і помчалися по морю у перше царство.

Дід був дуже радий. Справили весілля. Сім днів і сім ночей гриміла музика, гуляли весело, пісенно. Багато було меду. Був і коник скакунець. Запросили і брата безсмертного. Танцювали гопака ледь підборів не поодбивали. І так жили дружно, та недовго: дід умер. Онук та його дружина три дні поминали діда.

Згодом народилися у них двійнята – хлопчик і дівчинка. Дали імена Руслан і Русалія. Отак було.»

Покручена доля.

На думку іншого мого нетерпеливого читальника, котрий береться до книжки заради цікавої забави та й годі, наше дійство про поручительство за мого батька, за наш окраїнцівський рід і за мене також має розвиватися так детективно й стрімко, щоб ні на мить не опускалася його закапризована увага («І погані звичаї часто тримаються через те тільки, що вони старинні, звичні»). Але й тут посунеться загальна дія («Моя ти річко, плив твій різний, бо береги твої покручені») – лиш на якийсь вершок, на другий доладно переповам про мого дядька, про Дмитра Васильовича Окраїнця, людину рішучу, з поривом стиснутої твердості і сили, скоріше матеріального

інтересу, аніж духовного, а ще до цього й з природністю вираження («Мені дай волю свobodно рабувати, хазяйнувать – замилюватись силою-красою хомутного коня і безхомутного дикого лошати...» «Кінь набуває слави іноходця, якщо сто верст без спочину проскаче. Хай той із нас мужчиною назветься, хто держить слово і в біді не плаче»).

І на один вершок посунути нашу подію тим же ходом – зовсім немало, якщо взяти на увагу те, що все тут писане – життя не зовсім, а з нього в образах витвір, сотворений тобто інший, маленький, але цілком самостійний світ твориться трудно, покручено й нешвидко. Інакше ми опинимось «поза природою» («Природу тяжко одмінити». «Над природою піднятися можна, і це вдається великим, але вони ніколи не виходять «поза природою.»).

Отож, гамуймо нетерпій («Як оце у шинку сидять та п'ють горілку люди, то вже йому нетерпій – і собі купить»).

Про Дмитра, батькового брата, мисливого чоловіка, по-вуличному Осердя, говорити якраз момент, бо його нема дома – поїхав-побейкався («Сиділа б ти лучче дома, чого його по грязі бейкатися») десь аж за межі України – чи то до Ілька Петроградця, товариша «по революції» («Хто людині вчасно дає, той подвійно дає, - я вже убідилася»), що живе на Васильєвському острові, чи до сина-солдата («Прийматиме дитя присягу»). А треті не твердять ні першого, ні другого, бо він поїхав, мовляв, по виклику до брата Корнія та його Вусті у неблизькі степи з чорними бурями, що аж за Доном, кого Волги, де «севеушник» на поселенні після «далеких таборів». А дядина Катря ні сякої, ні такої. Мовчить. Так чи отак, чи аж інак, але якраз момент, бо дядька, цілком теперішнього чоловіка, відсунуто цим випадком, бодай на кілька днів, у минуле. І тому («на відстані, в минулому») його легше споглядати і списувати. А коли точно – з розмислом, без вознесінь переповісти од людей чуване, самостійне знане-бачене десь під лавкою чи на майдані. У Кутах між травами чи вже й тут, на мозолянських озерах, або на нічних пасовищах. Уважно переслухав дядину Катрю, Нестора Самобутка, нашого Прокопа Власовича, притулівського бригадира – у нього й лише в

нього і тепер ще є кілька пар добрих робочих коней («Їм ціни немає») з потомства тих «нестрачених лошат», про яких варто буде розповісти напівсумною інтонацією дядька Дмитра Васильовича («Залюбки сказав би більше, та це завело б надто далеко; для того, щоб мене зрозуміли, щоб охоче сприйняли мої слова, я мусив би удаватися в деталі...»)

«Не спіши чуже знати – спершу своє упам'ятай, - чую, укорив мене дядько, і я згубився з думки. («Рукою (на молитві) махаєш, а думкою скрізь витаєш»). Укорив – і сидить далі незворушно, як намальований, як ніби задивився у вікно вагона, яким спішить до Ілька Петроградця, до сина на присягу, а може, до Корнія Васильовича з Вустею на виклик. А це, бачиться, присів навпочіпки, обіперся спиною об складені хрестом снопи з недавно скошеного вручну клинця пшениці («Небеса тут не по-божому вчинили: столочили градом ниву, столочили») і незворушно дивиться в мої очі, ніби хоче у них про віщось випитати і не наважується. Чи, може, не знаходить, з чого почати – самому, видно, кортить пояснитися про той мені докір, похватну свою примівку навіщось примовлено.

«Надінь снопа на голову гузирем до неба та й стій, мокни», - каже тепер очима, тихо карими, як дівчачими, а сам посувається задки ближче під полукіпок, бо дощ не схоже, що скоро перебіжить. Вранці вигонили людську череду з села на толошне поле («Два рази тут ореться, а третій толокує») – сонце сходило не на дощ, не заплакане і не під хмару, а з обіду відмінилось: линуло таке, ніби заплакали одночасно тисячі набряклих образою Людських очей...

Сказав так, та не в смак... Знову мені заминка («Кінь здох, а на впале місце доведеться шукати лошатко»). Не кладуться мої писання за законами рівномірного руху, як теє полотно на ткацькому навої, красиво і вільно. Лякаюсь думкою, виснажуюсь бажанням, що вже нічого не зумію, не доведу толку, ніколи вже не дам ради чуттям своїм і намірам, та й знову зшукоюся, щоб знайтися і піти власним кроком аж до успіху.

Голос дядька Дмитра, щойно учуваний серцем і кров'ю, образи, які викликаються його звучанням, не вказують шуканого ходу моїй розповіді про його покручену долю, і я викликаю з чуттєвої пам'яті собі на поміч його кроки, образи, які викликають його кроки: ось він, ледь зігнувся, щоб не зачепитися головою за одвірки, виходить зі своєї «середняцької» хати на два димарі («А в мене хата сніпками вшита»), за звичаєм простягає, не озираючись, праву руку, щоб зачинити за собою сінешні двері, але задні, два і третій, чутно підштовшують Дмитра в спину, залишають сіни роздзяпленими аж до верха («Ховайсь, хлібе, тікай сир: в Мокловодах «буксир» - ой радуйся земле: на людей твоїх радують нечестиву раду»). Шух-шух босили ногами по всохлому споришу, гуп-гуп Панько Полбога чобітьми з розкулачки за спиною. Шух-шух, гуп-гуп... Шух-шух та все далі, та все шелюжками, та все пісками, та все пущами, та все нетрями понад затоками, попід кручами та ровами...

Враждують люди на Панька Полбога з Папазиром, що мливо движком перепалює. Ще вони підказували, «нечестиви раду радили» і на Корнія Васильовича, і на Петра Солоху, і на Дмитра Окраїнця... А в Дмитра шестеро дітей та житня паска на великдень. Знайшли «підкуркульника... сплуататора»... Сам себе та дядину, та дітей ледь підрослих «експлуатував» - пнувсья розжитися до помірних статків, до пшеничної паски на великдень.

Ми земляні люди, природні в землі ритися, хліб добувати... Прясти, ткати, скотину в діло держать – це нам нетрудно»...

«Як же його жити, щоб нічого не трудити», - вторить йому дядина Катря.

«Дітей копиця – давай трудиться, бо хто трудиться, той не журиться». Руки до праці здорові, не ледачі, як у Панька, що до активу примазавсья. Землі звіку ми не мали, а тут – нате... Од батька зрозумів, як хазяйнувати, щоб старців не водити, попід чужими дворами не ходити з торбами – геть з очей, дурне ледащо («А Паньків батько та був собі на весь хутір ледащо: спивсья і звівсья ні на що»). Не стій над душею, не одбивай охоти хазяйнувать – і в мене, і в моїх нащадків... Скоро я такий падковитий до худоби, до хазяйства,

до земляних робіт – Катря заходилась піти за мене, мурого, заміж. Не інакше... Бо вона в мене роботяща до впаду, а з лица, мов ікона... хоч води напийся... («Писав три дні і три ночі, закіль списав її очі»).

«Ти дівчино красна,
Де ж ти воли пасла?»
«Під дубками
З парубками,
Де травиця рясна».

«А Панько Полбога з Папазиром – є такі («Оскільки їх наділено владою, вони не потребують бути тямущими... гріхи наші!»).

Скоро вийшли за село, далі пішли роздолом. Коло яру – тиша. Стоять троє купою і один – домагаються прісьбами, вовтузяться нахрапом, нахваляються грозьбами зігнать одне одного зо світу, вислать на Соловки («Соловки, Соловки, я вас не боюся: десять років одслужу і назад вернуся») – вернуся в Мокловоди, мої моєнькі Мокловоди («Моя розкішна сторона лежала руйновищем»).

«Отож хай вам буде відомо, що в Дмитра корова гарна, як намальована сімома мальовилами, двоє телят при ній і три мішечки прихованого жита («Не вважай на врожай, а жито сій, то хліб буде»): один мішок посію на маковищі та картоплищі – проросте колоссям по сто зерним у кожному, півтора – («Дітей народила Катря своєму Дмитрові, що і в дворі не потовпляться»), а півмішка (двоє відер) – пообіцяв Ількові Петроградцю, товаришу по революції...»

«Не лякай наганом: ми вже лякані («Тиха вода людей топить, а бурна тільки лякає»)... Лишків хліба, кажу, нема – «качай» мене хоч і до смерті і ти, Паньку, і ви, двоє...»

«Чує втретє Дмитро залізний холод в роті... Панько заломлені руки крутить за спиною («За одного винного сто невинних гине») – мовчить Окраїнець, не зворухне очима, дивиться вогнем на побілілі пальці, що тримають наган. Скалоокій Панько забігає тепер наперед, підпрошує Дмитра

«сознатися», де хованка, де яма з хлібом, інакше хуторяни подумують, що «підкуркульник» побідив «буксира» - собі візьмуть його приклад («Приклад луччий, ніж наука»), а Дмитра Окраїнця за це до висилки...

«Не вмію до прикладу у сьому ділі сказати («Ледацюга з мене кпиться – мені соромно»)... Дочитались же до такого страмного; болючу хибу вчинили: землю дали, охоту на ній хазяйнувати забрали... («Дивись, щоб не помиливсь, а опісля не журились».)

Десь із боку хутора огласився дуже жіночий, як моєї Катрі, плач, загомонів народ. Зблизчав гомін... Котрийсь, я незчувся й коли, вміючи вдарив мене чимсь нетілесним («Мишко, мишко, на тобі зуби кістяні, дай мені залізні...»).

«А я ніяк не второпаю, куди мій Дмитро так надовго дівся? Хіба за всім успінеш? Поки вправлю дітей, повмиваю, здою худобину, оджену... Вернусь – тісто всолодало, в печі потухло...»

«Святе нащаддя – слово! Воно-бо скарбівня нашого руху... Почув його – радощі знаходять серце, і я вже готов наругу прощати своїм насильникам («Ой заросло тее моє не окровлене, а... сиджу на переднім ослоні саней, тримаюся лівою рукою за рожен і скільки духу співаю до неба... «Летів орел через море, Ой дай, море, пити...» Їду голубими кіньми понад Сулою – не по сіно з наших плавель – у Воїнці по свою Катрю... Бреду голубими водами, білими хмарами, гукаю-перегукаю: не журіться, брати мої, все хмарою перейде, та й годі. Ідїть до нас з Катрею на весілля... Наші шлюбні свічки перев'язано червоними кісниками справедливості, що їх дав мені Ілько Петроградець. Нехай скапує з наших свічок ярий віск гарячичи сльозами... вони стигнуть поволеньки і стануть ярими квітками на наших рушниках («Та ми з тобою на рушничку стояли, та ми з тобою й присягу мали»):

Наді мною звучить і звучить рідне слово, свободне і таке тужне, як мамин мотив, і таке живильне, як Бахів орган – звучить у моїй крові то будильним дзвоном, то на такий саме як у Корнія, козацький голос під кобзу:

«Їхали чумаки, гей, із України,

Стали попасати волів край долини.
 Викресали вогонь та й із ружини
 Та й пустили пожар по долині,
 Солов'єві діти, ой попалили.
 Зозулечка з гаю вилітає,
 Соловейка братом називає:
 «Було б не вити гнізда у лужечку,
 Було звити гніздо у гаєчку.
 Було б звити гніздо у гаєчку
 На високім дереві на вершечку...»
 «Звив низенько – дівчата забрали,
 Звив високо – хлопці підрубали,
 Звив у лузі – і там пропадає...
 Ніхто щастя-долі, гей, не вгадає».

«Лупнув очима – біля мене сидить Катря з піснею-голосінням: свої руки під мене підкладає, очима в тіло моє силу повертає, до життя вставати будить-закликає дзвоном рідного слова («Нехай хоч дзвін голоситиме про нас до всесвітнього неба»)... Катря моя в той день перепечалилась і було стерялася: стала боятися кроків: «Чуєш, Дмитре, хтось ходить кругом хати... Затуляй вікна подушками, не йди надвір, нехай тут... щоб я все чула-бачила... Я роздеру Полбога надвоє: на одну ногу наступлю, а за другу – на двоє... Чуєш, Митю? Затуляй вікна подушками, крізь пір'я кулі не летять. Буди дітей, нехай стоять на колінах у кочергах... нехай молять... А потім пройшло» («Це природно, що людина завжди хапається за болюче місце»).

«Мої коні все ще носять мене, круто-круто завертають на віспуватий після дощу пісок, через виярок, понад кручею... На скаку не ввернуться, ось-ось перекинуть, понесуть в чорну хмару... Перед очима... Нестір Самобуток в чумарчині... Його казань про «витівки Машталіра, що їздить кіньми по небу, сонце возить...» І Машталір, і його коні і Нестір за мить зникають, бо їх затулив од моїх очей широкий у плечах Ілько Петроградець, мій товариш

по революції. Спасибі, що явився і вдовольнив мене до гаразду, але звідки б йому знати про «буксир», що впав мокрим рядном на наші пісні Мокловоди? Значить, правду каже Варка Віщунка, що кровний кровного чує на яку хоч оддаль... і на найбільшу. А може, почув мою безпорадну думку, яку оце гадаю на віспуватому від дощу піску лежачи. Бо я таки палко перебирав собі в пам'яті – хто за мене заступиться і в кому шукати собі хочби крихту милосердного поручительства? Адже крім побоїв та глумів наді мною, записано сім'ю до висилки, а господарство пустити на розпродаж («Діти, діти! Добре з вами в літі, а зимувати-горювати... Клопочуся, бідкаюся з ночі до ночі, ніколи гаразд і повтішатися вами – то плачуть, то їстоньки хочуть»).

«На ту думку про заступництво й поручительство Ілько Петроградець об'явився мені першим, зразу після моєї Катрі з піснею та брата Корнія з Вустею. Ми з Ільком сослужителі, в однім солдатським строю стояли по сусідству... Увесь наш Петербург стоїть, каже, на болотищі. Оцей острів Васильєвський – ненаситні прогної, а цареві заманулося якраз звідси почати городище. Чим болото загатити? Найшвидше – колодами та кістками. З нашого дерева, нашими кістками («Скільки люду – первоцвіту на палю вбивали! Земель скільки, наче гноєм, кістьми устинали!»).

Прощалися ми, кінчаючи службу, по-старовинному – грищами. («Вари, мати, вечеряти, я піду на грище: уже ж мені наскучило пребісяче днище»). Мені було на них цього разу не дуже весело, бо дужче хотілося додому. Сидів біля вогнища, яке обов'язково палилося звечора і поки було дозволено, і просив бога чи богиню, яким ні разу так і не повірив, щоб оповили мене темною хмарою й зробили незримими, щоб ніхто не чіпав, не підходив. Мене дивували багатства міста, пристань з багатьма кораблями, будинок, з якого чути брязкіт металевих грошей, медальйонів чи нагород, які лунко чеканились, бо там було монетне дворище; лякали товстезні мури фортеці Петра й Павла, відомої усмирительки бунтівних непослушників... Довго на все я дивувався, пересівши, як благаючий захисту, на попіл біля вогнища, щоб зігрітися, не заважати іншим, бо грища ось-ось починаються. Вже

присутні розділились роздобутою їжею і вином, по заході сонця вчинили обмивання дороги на честь заступника й охоронця всіх подорожніх і мандрівників. Солдати повсідалися круг вогнища, мов ті язичники, і слухали бродячого лірника:

Зашуміли густі лози
 Козакові при дорозі:
 Сюди блудить, туди блудить,
 Під собою коня нудить.

Почув голос співця, дзвінкі струни ліри, і наринали на Дмитра сумні спогади, сльози покотилися йому з очей. Він не знав тоді, що то був мандрівний скитник Нестір Самобуток, але вчував у тій двоохримій мелодії свою Сулу, її води, плинні і чисті, як сльози мами («Як дочка стелила, легенько здихнула: «Щоб моя мамуня здорова заснула»). Щоб не викрили його сліз, він окутався димом вогнища, і хто тепер знатиме, від чого сльозяться його тихо карі, як дівчачі, очі... Ніхто не звернув уваги на солдатів сльози, тільки Петроградець задумався і, мабуть, зрозумів причину:

Соловейко малесенький,
 Скажи мені сю дорогу –
 Куди їхати до роду,
 Ой до роду, до родини
 До вірненької дружини...

Почали солдати-юнаки змагатися у різних вправах: стрибати через вогонь, як на Йвана Купайла, хто швидше оббіжить тричі кругом вогню («Видно, що сільські парубки»), в боротьбі, в стрибках, у кулачному бої, у пісні...

А в козака стільки віри,
 Як на синім морі піни.
 А в дівчини стільки ласки,
 Як на синім морі ряски.

Коли вже кінчалися змагання, до Дмитра підійшов заводій цього прощання («Він був у нас хоч і малий на зріст, так завоїстий: було кожного зачепить») і любо запросив його взяти участь у грищах. Але відмовився Окраїнець – його гнітила туга за рідним краєм. Почув відмову заводій і сказав з усміхом: «Я бачу, що не можеш ти рівнятися з іншими ні силою, ні вдалістю, ні навіть піснею». Грізно насупив брови Дмитро Окраїнець і відповів заводієві: «Образливе ти мовив слово. По тобі бачу, що маєш смілість, зате не дано тобі мудрості. Ти образив мене своїм словом, але знай, що я вмю змагатися. Я багато втратив себе, сумуючи, та все ж випробую свої сили...»

Сказавши це, захопив Дмитро дикий буличний камінь і кинув його могутньою рукою. Із свистом, мов випущений з гармати, понісся камінь високо вгору, понад самим шпилем Петропавловського собору і так високо, як жоден юнак не міг би кинути, що й було тут же визнано самими присутніми. Зраділий Окраїнець вигукнув: «Киньте камінь так само високо, як кинув я той дикий камінь. Коли ж докинете ви до мого каменя, то кину я й другий ще вище, ніж перший. Усіх вас викликаю на змагання в боротьбі, у верховій скачці, у плаванні – Неву без відпочинку готовий тричі перепливати».

Відповів Дмитрові заводій: «Друже, я бачу, що тільки моя зухвала насмішка змусила тебе викликати на боротьбу всіх учасників грищ, щоб нам усім показати твою велику силу. У всьому ти, може, перевищиш нас, та тільки не в швидкому бігу, бо самі боги дарували петроградцям непереможність у бігу та ще зробили їх першими мореплавцями. Усі ми, крім того, любимо співи, музику, веселий танець і розкіш грищ. Зараз я покличу сюди найвправніших у танцях юнаків, і ти впевнишся, що недаремно пишаємося ми цим мистецтвом».

Звелів заводій принести кобзу бродячому скитнику-співцеві. Ударив Нестір Самобуток у золоті струни і заспівав танцювальної: «Не там щастя, не там щастя, де багаті люди». Під спів Нестора, котрий витинав то на кобзі, то

на сопілці в легкому танці кружняли юнаки. З захопленням дивився на них розвеселий Дмитро і несказанно дивувався красі їх рухів. Коли скінчилися прощальні грища, заводій запропонував присутнім піднести у подарунок прощальникам хто що міг. А заводій ушанував Дмитра особливим тоді даром за образу, якої він завдав було товаришу. Зараз же дістав з кишені кисет з тютюном і кремінь з кресалом («Ой продала дівчина гребінь, да купила козакові кремінь»). Подав його Окраїнцеві і сказав: «О, дружище! Якщо я сказав образливе для тебе слово, то нехай розвіє те слово вітер. Забудь про нього. Нехай пошлють тобі заступники подорожніх щасливе повернення на батьківщину, щоб швидше міг ти побачити свою наречену і всю твою родину».

«... А тоді несподівано серед нас появився палкий казатель. Огласився Більшовиком і кілька разів повторив, що «Вся власть Советам», тобто біднякам, а ми з цієї миті є «солдати революції». Я радів, що дома дадуть нам з Катрею землі на нове господарство, а дівчина, що прийшла до нас, мабуть, з Більшовиком, начіплювала усім до шинель по червоному бантові, і ми з Ільком, стоячи по сусідству, згарячу й на radoщах обнялися, як побратані цими відзнаками. Ілько Петроградець на тих грищах дав мені, прощальникові, цілу мотанку червоних і всяких кісників, а також солдатський похідний сундучок... Подай, Катре. Он він на опічку».

Я довго обмацував, обдивлявся тоді сундучок, котрий бачив революцію, - уже розсохлий, вицвілий, а тому невгадно тепер, якою ж був кольору перше. У прискринку, що праворуч, як підняти віко за мідну заціпку і глянути всередину, лежать і тепер дві шлюбіві свічки Катрі з Дмитром. Вони подвійно зв'язані кісниками з червоного шовку Ілька Петроградця. Між ними, вгорнуто, бережуть Окраїнці у чистій полотнині з посульських знакомитих конопель також бант од Більшовика, «солдата революції».

«Я, добродію, був колись кремінь, а тепер, либонь, і губки не стою».

«... Коні буласті, легкі, як весняні хмари, виносять мене з чорноти, а самі зникають з овиду. Привиджені в забутті, тепер розстають, розпливаються в

суміші полуденних кольорів, геть зникають в променях сонця, що незмигливо дивиться на мене очима Катрі. Вона сидить біля мого узголів'я на тому віспуватому од дощу піскові, де кинули мене ударом на землю заповзяті «буксирники». Вустя теж сиділа збоку, а Корній стояв і мовчазно ковтав безсилі сльози («В притузі живучи, треба знести всячину... Ой як важко сплисти море, то так тяжко знести горе»).

Жінки допомогли мені встати на ноги, сяк-так причепуритись, і ми, всі четверо, пішли з того нещасного місця деінде, куди-небудь, лиш би не додому. Треба було всім, а мені найпаче, заспокоїтись, вирівняти розстроїну душу, розладнані почуття, помирити серце з розумом і знову жити, ставати самим собою. Ми вийшли з молочаїстих пісків, перетиканих, крім цього, то ріденьким, то густішим шелюжком, цією червоною лозою, при бідності багато для чого придатного, але розтривога не йшла з душі, не вертався мій спокій. Не ставав я самим собою, бо чулася під серцем болюча порожнява, холодна, як м'ята, відсутність будь-яких бажань, а це триває лише в непевній душі і є ознакою ослаблого духу. Тоді люди за всяких неладів, повчасе бувалий Нестір-скитник словами великих і святих, - тоді люди беруть собі за провідницю матір-природу. («От хто живе, росте, вільно дихає, височить над людьми! От до кого переповнююсь довір'ям!»). Я справді вперше за цей довгий день відчув у тілі розслаблення, вільно зітхнув, як ніби приліг у літеплу, дитячу любисткову купіль, тільки-но глянув на дніпровські далі, пересвідчився, що вони ростуть, вільно дихають, височать над людьми.

«Великий той, хто вміє користуватися глиняним посудом так, як і срібним. Але не менша велич – у вмінні користуватися срібним посудом так, як і глиняним» («А нам доволі вміти зносити наругу»).

Не до глибокого, аж до предметного, пояснення розумію цю мудру простоту Несторову, але кров'ю вчуваю в ній щось те, чого не знав мій розум і цим був скутий, і це допомагає моїй розладнаній душі, отже, впливає на її стан і, либонь, гартує мою вдачу, хоч, кажуть, наш окраїнцівський дух з потомства утвердився в доброзвичайності – хто насмілиться похитнути

родовий наш доброзвичай? Наважився Полбога («Уже він помазався активістом... Не подаймо на глум наших звичаїв!»).

«Діло неправдиве, слово нечестиве звичаю не знають». Людині аби хоч по крихті радості щодня. Інакше, як без нього нормальній людині жити, скажіть на милість? («О боже несконечний! Що ся тепер стало! Як то віра, так то віра, а милості мало»).

«Душа потребує простору, а жагота – волі».

Ще раз устами Самобутка: «Чи варт, брати мої різночинні, вивчать життя народу? Не ліпше просто жити по-народному? «Та й це не обов'язково. Але обов'язково дуже відчуть себе і, живучи, відчувать до краю бодай якоюсь, але буквою історії. Не має значення – буде це "а" чи "я"... У слові «яма» вони, помінявшись місцями, урівнюються й ролями».

«Навіщо ось таке розумування?»

Повчання про «яму» і врівноваження ролей не сподобалось Дмитрові, бо воно геть заступає розуміння Несторових мудрот, і він нишком, ні з сього, ні з того, заспівав на всю душу веснянки: «Розлилися води на чотири броди»... Заспівав на всю душу, бо перед очима з-за гущавини так і вродився простір. Бо ми ступаємо на таку вольну дикую розкіш, якої не сотворити смертному. Зелену рівнину перетинає відомий Вічний шлях. На ньому рідко коли немає подорожнього – пішого чи кінного, бо моторами тут не їздили до останнього, хіба що по воді. Шлях вічний і глибокий, на дві колії. Першими його колись, ще в древню пору, вдрубцювали босими ногами пастухи, коли гонили скотину до водопою чи на стійло. Пізніш прийшли сюди по слідах верхові, далі прикотилися колеса, дерев'яні, ошиновані і наші, зовсім «неживі», гумові. Тепер до нього, Вічного, мов струмки збігаються білі стежки рибалок, обережні протопти нічних пастухів, самотні прослідки базарників, людей дрібної торгівлі – все тепло, аж до замерзання, тут перебродять пішки чи кіньми, а то й волами та супрягою корів на той, на правий берег, щоб лишивши транспорт у Воїнцях або Ялинцях чи Головківці, перебраться хто чим через Дніпро, на тогобіцький край, і далі «йти на тяглі» з човном проти

води аж у самий Чигрин. Або в ближчі Шабальники, Адамівку чи за посудною в Цвіткове. Назад – без тягла, бо за водою. Не було року, щоб шляху не заливало прибутною водою, не заносило мулякою, не переривало вирвами чи бокаями. Бувало, що починали його з протопту, але іншого не робили, мовби люди боялися втратити слід своїх пращурів, заблудитися без нього в світі. Стати не на свою дорогу, а то й пуститися в бродяжництво.

І зараз на рівнині жваво і Вічний шлях за людьми не скучає: попід копицями сіна труться вибриком, обгонять оводів та кусливих дротиків справні лошата, лискучі, мов щойно купані телята, сосуни і одлучені, поважно пасеться доросла скотина. Аж звідти, куди тільки мріється, випливають, мовби журавлі з-за хмари, рядами й не рядами косарі – косять перші свої колективні проса та гречки. Тягнуться вервечки завжди гомінких молодниць і дівчат – крикливі розмови, zalivний регіт, раптові плачі немовлят, яких несуть біля грудей, а то й пісня розіллється на всю ще живу, навіть змоложавлену отавами рівнину.

Дмитро бачить, як старший брат Корній милується красою цього людського руху, голосів, і собі не минає очима веселих облич, білявих ромашок, золотих покосів в просах, карої гречки, рожевої конюшини, розчепірених пальчиків дитинчати, котре, як не берегла ласкава мати, вже випручалось з-під повивача і ловить ними простір, ту примарну волю, якої тут безмірно, безобмежено. Все живе й напружене в цей теплий суботній свят-вечір, котрий за звичаєм починався зразу після обіду, сходиться до Сули, до її рухомого дзеркала, щоб оглянути себе, обкупати.

Я не вмів до впізнання жодного лица: одні були для цього надто далеко, інші стороною поспішали додому вправлятися, затим не можна було їх умітити, які вони були собі на виду, треті роздягалися, щоб скупатися, кладучи своїх немовлят просто на землю, в пахнючу траву, - не вмів оддалеки нікого, але радів кожному, бо знав, що то наша, мокловодівська людина, з якою мені є про віщо згадати, говорити, від чого посміятися чи нелегко зітхнути. Воїнцівські люди так щосуботи, коли наставав святий вечір

перед завтрашнім неділлям або в празники, збираються від надвечірньої сутені, але на тім, на кручовім правім боці, де явори та в'язи роблять таке мальоване півколо, що серце і остуджене само зігріється і степлить тіло й душу».

Окраїнці повернули своїм гуртом од людей, що вже зібралися на березі, трохи правіше і опинилися поближче до затоки, ніколи нічим не пророслої і дивовижно тихої, бо захищеної густим проростом дерева і майже замкненим колом обривистої, в плетеві коріння кручі. Згори затока здавалася провалом, обплетеним, як наші мокловодівські колодязі й криниці, верболозовим кошелем, і названої Святилищем, в яке сходять і виходять земляними приступками або східцями. Суляна течія сюди не заходила, неслася, кручена, собі далі, у Дніпро. Затоку наливали джерела своєю, якоюсь і на взір іншою, як підсиненою водою. Бралися вони з-під самого низу глиняної кручі пульсуючи дзюркотом, мовби видавлювані і заочно ціджені самою землею та ваготою дубів-велетів, які в нас непам'ятно, щоб коли всихали. Джерельні витoki аж до бувалих повіней не змішувалися з водами Сули, бо стояли вище і завжди ніби прибутною горою, і лиш сама затока, переповнившись, зливалася одним боком, тонкою протокою, в суляну течію. Повені не змінювали форму затоки, а лиш замулювали часом її стіни своїми попутніми наносами, яких треба було впісля позбуватися, і позбувалися без труднощій джерельні витoki. Забобонні люди пояснювали цю причину святістю місця, а звідси, мабуть, і прозивання затоки. Приходили сюди в кожний день, але в чистому, у празниковому, бо інакше води не помагають, не виберуть з тіла хворості, не заздоровлять.

Незнано, з якого часу відкрили це собі мокловодівські люди, невідано, чи справді поголовно всім ця вода допомагала, але йшли з усіма підряд хворобами. Приводили вже давно ходячих дітей, якщо вони неприродно довго не навчивалися говорити або заїкалися, і таких, що в требну пору не бралися ходити, не спиналися на власні ноги. Тому, щоб запобігти недугу («Не смерть страшна, а недуга»), дітей з якогось певного часу водити сюди

кропити, обливати завчасно, ще немовлятами. Або носили воду звідси відрами, щоб учиняти купіль чи обливання вдома, в теплому, якщо це діялося в холод. Моя дядина Катря (це вона призвідниця) з матір'ю моєю Вустею помітили і раз, і вдруге, і втретє ваду на нашій з Марусею дитині (жахалося ночами, плакало і скреготало зубами) і на повен місяць, як і всі в цю пору, повели зохоченого Лаврика-Журавлика до Святилища. Зійшли приступками, ввели в воду по кісточки, бризкали на нього, як уміли, саморобним кропилом з лугової трави своєю рідною, немов підсиненою святилищенською водою, тобто вчинили ось такий християнський обряд, названий в доносі Паньком Полбогом «релігійним опіумом для народу, який несе в маси учитель Окраїнець, син відомого «севеушника»... Вчинили хрещення на очах Нестора Самобутка, котрий з часу, про який детальніша мова попереду, став буцімто віруючим, забобонним і носить хреста на шиї, хоч того хрестика «символа мучеництва за ідею рівності людей і справедливості поміж ними, ніхто ні разу на ньому не бачив з тієї загадкової причини, що з того ж таки часу, про який мова попереду, він, визнаний мокловодівцями ниряльник і весляр, раптом перестав «являти своє наге тіло очам смертних».

«Спочатку на цей «гріх народного вчителя Теодосія Корнійовича Окраїнця» ніхто всерйоз не завважив («Їдь-но, а там далі завважимо, куди нам повертати»), але якогось там зручного для Полбога часу, незадовго перед самим переселенням, знову комусь, якомусь полбоженяті чи, може, й самому Панькові нагадалося, що «син севеушника поширює ідейки «надто самостійні і здравомислящі ідейки, а також пише закличні гасла на зразок «Говори, що думаєш. Роби, що кажеш», плюс «з ряду вон виходящий» випадок з портретом людини іноземного походження, віднесеного після падіння до місцевого музею з естетичних мотивів»...

Отже, Окраїнці спинилися трохи осторонь од людей і опинилися поближче до Святилища – не хотіли виставляти на люди Дмитрової образи, окровленого синяка на лиці, щоб обійшлося без насміхань, бодай у жарт і незлорадних, та все ж пекучих для невинного. Краще буде, якщо він, ніби

нічогісінько й не сталося, поволеньки роздягнеться, покладе одяг розстелено по траві, як це, вважай, заведено в порічковиків, людей чепурних і охайних, підступить до самої річки, на самісіньку окрайку берега, порослу буйнотрав'ям, знайде зручну місцинку, з долоню завширшки, і присяде, щоб переключити себе на безтурботне привілля («Був за привіллям у вас і я, і коні»). Помилуватись вічно мінливим потоком води, м'якими на ній, стохімерними візерунками, щомиті готовими переінакшитись, «сотворить несотворенне» - то здивувать тебе до завмирання, то захопити дух багатством звивин.

Дмитро так і зробив: тримаючись спідручного кущика, зійшов у кручу. Забрів у нехолодну воду, замахнувся було писати водою хреста на грудях, як цього домагалися ревне («Хто любить ревне, жаліє певне») – випрошували матері у своїх дітей перед тим, коли ті вистрибом чи верхи на конях мчать купатися, інакше, мовляли, втонеш, затягне тебе водяна русалка – про них наговорено всіма поколіннями порічкових людей цілі мішки небилиць, в які завряд хто серйозно коли вірив, та все ж... «Береженого й бог береже», казали, твердили обидві мої і всі мокловодівські бабусі. І щоб остаточно переконати своїх дітей чи внуків, додавали перед сном замість казки чи після неї незвичайну прикличку про те, приміром, як водяні русалки на свої розигри, в четвер перед зеленою неділею, виходять на сушу. Танцями, піснями та хороводами підманюють до себе гарних хлопців, щоб, забавляючись, їх залоскотати, переселити в своє підводне царство. Меншими в такі дива ми безоглядно вірили, ходили навіть на підглядки до Сули, набираючись в такий вечір великого страху і водночас раділи, вже сумніваючись, красі момента неуясного таїнства. Далі виявлялося, що перші нетривкі сумніви родилися в головах недурно: казка-прикличка про водяних русалок така стара, як наша Сула, і її переповідають усюди по світу. Найпаче люди, що живуть понад річками. І ніхто й ніколи навсправжки у таке не вірив. Однак невіра теж потрібна. І дітям, і дорослим. Хоч би для того, щоб привчивать себе до віри в неймовірство, без якого людям було б на

світі просто скучно. В таких-бо неймовірствах, в казках, у приключках, у небилицях є радість сподівання і рух, і новизна, а «життя без того – не життя, а животіння».

Особливо багато всяких приключок та казок, а нерідко й смішних виплодів уяви розвелось на нашому мокловодівському, на лівому на бідняцькому березі – казали аж до самого виселення, що в Яцюковому лиманці лежать з часів козацтва (тут справді випасалися для Запорожжя коні) цілісінький човен чистого золота. До нього буцімто вже доринав визнаний нириальник Нестір Самобуток, нині скитник «по святих місцях». Доринав і торкався рукою до того човна, цілого-цілісінького, нітрохи незогнилого, з мореного дуба, але не міг проникнути в нього, бо залишатися біля нього надовше стало неможливо: вода круг човна раптом збурлилась, покаламутніла і зробилась такою крижаною, холодною, що зірнув Нестір геть залякним. Ледве встигли пастухи самого з води вихопити.

Інші переповідають цю ж приключку на той лад, що хочби вода кругом човна з золотом і не збурилась і була навіть теплою, як улітку на мілкому, а Несторові й надовше хватало духу під водою, - проникнути в човен може лиш той, хто першим вивудить у цьому ж таки Яцюковому лиманці стопершу рибку. Тільки в ній є ключик-відмикальчик того човна з яро чистим золотом. І хто повірив цій приключці, сиділи до запамороки навесні і взимку, літом і восени над лиманцем з вудками, хоч з нових, уже додаткових переказів було відомо, що й після того, як стоперша рибка буде спіймана, а човен відкриє ключик-відмикальчик, золото не дасться в будь-які руки, а тільки в праведні, у доброчесні.

Про доброчесність і праведність було проголошено після того сотні божінь, молитов, бо кожна жінка тих затятих вудильників вважала єдино свого чоловіка достойним того скарбу – («У мене він праведник і честь знає. Продамо золото Михелеві, що держить у Воїнському лавку-монополюку, дістанемо багато грошей – матимемо всього і в празник, і після цього.»)

«Іди, Грицьку... гайда, гайда, Семене... не полінився хоч тут, Карпе... годі тобі лежати, Йване... Палтоха третій день сидить... Не прозивай, Сидоре...» - золили своїх чоловіків, самі золилися бідняцькі жінки Мокловодів, а стоперша рибка не ловилась і не ловилася, бо не треба було у тому лиманці мочити коноплі, душити воду їдким смородом, а треба було всім гуртом прокопати з лиманця каналу та спустити з нього «браковану воду», та зловити стопершу рибку, та вгадати в чії руки її дати, щоб вона не розтанула разом з ключиком-відмикальчиком, бо рибка знову, танучи, наповнить лиманець своєю водою, щоб схоронити човна... І хоч Нестір Самобуток зуміє ще раз дорнути і поторкатися рукою до того човна, цілого-цілісінького, нітрохи незигнитою, як сьогодні робленого з мореного дуба, але не зможе проникнути в нього, бо круг човна вода знову збуриться, покаламутніє...

І ще раз, і сто разів усе повториться, а казка-приклучка діятиме навпаки, бо зникає в ній неймовірство, якому досі вірили. Починається реальність: власник монопольки Михель ні разу не приходив сидіти над Яцюковим лиманцем, а має досить і золота, і грошей на празник і після того, а мокловодівці багатіють казками та думкою...

На цьому місці зморені говорінням бабусі замовкали, хоч би як допитувались діти, що ж було далі з тими бідаками-вудильниками, чому така несправедлива стоперша рибка, яку тепер залило-затопило разом з човном з мореного дуба ще глибше, ще безнадійніше. І з ким би тепер про це поговорити, якщо бабусі не знають, хто допоможе розібратися: чому у Михеля, у його світі, так, а в іншому – інакше? Чи є таки в Мокловодах добродесний рибалка, щоб стоперша рибка далася йому до рук, віддала йому ключика-відмикальчика од нітрохи незогнилого човна, щоб, доставши яро чисте золото і замавши за нього багато грошей, покупити всім дітям по чарівній скрипці, яка знатиме всіх наших і не наших пісень і танців. А якщо той вудильник на це не згодиться, нехай скупить чи виміняє всю, яку зможе, красу на світі і порівну розділить її між усіма людьми...

Мовчали й тепер зморені говорінням бабусі, бо це вже починалася інша приключка-казка. В якій вони геть не здатні звести кінці з кінцями, - скупити чи виміняти стільки краси, щоб розділити її поміж людьми порівну... Хіба можна злагодити, хіба можна купити хоч трішки краси, коли вона дорожча над усе, що є живого.

Допитування, домагання тривали до самого засинання – завтра ввечері вони повторяться. І знову манлива неймовірність, солодка, не наїсишся; і знову після неї несправедлива реальність... Слова, слова, слова – живем, багатіємо... Тільки жалко. Що вони ніколи не означали багато, тепер і поготів... А в Михеля... («Треба йому берега дати, бо щось дуже вже розпустився»)... А в Михеля інший світ, він за нашою Сулою, по той бік...

На якомусь разі бабусі-казкарки старалися ублаготворяти, хоч натрохи, до першої дрімоти забогарадити допитування, домагання внуків, розповідали щось самотворне, складене з бувальщини та небилиць. Схоже і несхоже на те, що, привиділось і збурило всю кров Дмитрові, коли він, скупаний, змитий од доторку нечистих («Одведи, заступи і сохрани – хрест кладу на себе од нечистих»), примружено, бо проти сонця, тепер дивиться на інший, буцімто казковий, воїнцівський берег, де вже люди збираються розходитись по домівках – молоді юртується зібратися в гурт, щоб заспівати, жінки перемотують, а хто й без цього беруть на руки дітей, щоб іти своїм гуртом, чоловіки вже ген попереду – стрічати з пастівника скотину, клепати на завтра косу, десь у ріжку, у затоці чи в озері пересипати чистачок на мілкому або на глибшому поставити на ніч пару крилачів на карасика чи лина – однаково добрі і на олії, і на риб'ячому жирі. Видивляє Дмитро своє палке парубоцтво, своє жирування з дівками – там виростала з колиски його Катря. І безсумнівно чула і про змагання мокловодівських вудильників, і про човен з яро чистим золотом, і про стопершу рибку, самохідне весло, і про самохитне решето, крізь яке пропадають лиш дрібноголові, летючи у біле бескеття; час від часу деякі зависають на миг ока у його вічках, ніби в петлях, і тоді добре видно, що зависають вони не своїми головами, а язиками, широкими, як

розплесканими, безкровними, як опухлими од надмірного вжитку. І коли пішли з цим сном-приклучкою до бабусі Варки Віщунки, та відразу відгадала, сказавши, ніби таке сниться на переломі до кращого...

Саме тут, де сидить після купання Дмитро, а поруч уже примостилася спина до спини Катря, що, обіпершись, обом отак відпочити, зачекати кінця пильної розмови брата Корнія (на поруки тепер йому кажучи) з Прокопом Власовичем Лядовським (з перших днів і до останніх жили вони в змишці й товаристві) – саме тут і зовсім недавно, дітьми і трохи старшими, гукалися вони, перегукувалися через Сулу-річку, згукувалися на любов, на долю і так багато сміялися – самі з себе реготали до сліз, з свого, бувало, недочування одне одного, якщо вечір випадав нетихий, а близенько постояти хотілося дужче, ніж зголоднілому їсти. Сміялися з своєї радості, з невідь чого... (Покажеш праведне слово так, як воно вийшло з праведних уст, самі ви подивуєтесь, як то воно в таку далеку старовину так ясно та сміливо змишлено»).

Була Катря дівкою чорнява, в рум'янцях на всю щоку, уста червоні... змалювати б таку на покутті і дивитись... Сиротіла вона того літа, як і багато хто – коли на Посулля напала моровиця – падали люди з тифу, як осінні мухи з холоду. Катрі минулося, і пішла за хліб служити в лавку Михеля загукою... найнялася приманкою, що і вдень, і ввечері має стояти при вході до монопольки і зогукувати: «Ми дешеві і смачні удень, і вночі... Ми дешеві і смачні удень, і вночі... І вдень, і вночі є в нас мед і калачі... І вдень і вночі є в нас мед і калачі»...

«Один бог та Катря знає, скільки образливих залицянь стерпіла... скільки п'яних рук тяглися до її тополиного дівочого стану... Поки сталася, радіє тепер Катря, «охоронна грамота», тобто одного разу, у казковий день – великодень, стрілася вона очима з Дмитром, з мокловодівським малознаним і негучним, але парубком, котрий лише вчора повернувся «з революції», з самого Петрограда при червонім банті на шинелі, а післязавтрього – купав коней на Воїнцівській косі. Кликнув дівку (їй було всього шістнадцять) з

потойберега, щоб допомогла, притримала вороного. Сказав жартуючи, на сміх сказав, а вона повірила – припливла навспражки, мов долю свою вчула. Стрілися очима... посідали спина до спина, як оце сьогодні, - порадили одне одному, як нікому в світі... А завтра у Воїнському на вечорницях жирували разом з іншими... А післязавтрього – згукувались через річку на любов, на долю – за місяць стали на рушник...

«Хіба збереш тепер за що і хто кого полюбив дужче, якщо постояти близьенько обом хотілося дужче, ніж зголоднілому їсти...» («Зайди, зайди, місяченку, за нову комору, то я з своїм милесеньким трохи поговорю»).

«Ходив туди відпочить... І пожалітися своїй Сулі, як іде ображена дитина до своєї неньки,» - скаже якимось ген потім Дмитро.

Глядючи на воїнів, що ген пішли бродом поміж деревами та травами, і нам, по поведінці видно, кортить продовжити гуртову радість, затіяти яку приключку, щоб дати серцю відпочинок, радість. Моя мати Вустя, легко їй гикнеться, якщо жива, вже не поглядає на батька – нехай собі хоч і до смерку балакають з Лядовським, випрігши бригадирового коня на пашу, - вона, схоже, не від тих же грошей, що і всі, - ще теж не набулася на порічковому привіллі: наговорившись, з ким хотілося, тепер стоїть на колінах з пучком зірваних при березі васильків («Скільки в них пахошу, стільки й синього світла») – стоїть навколішки і то водить, то махає, мов забавкою, тим райським зелом перед такими ж, як васильки, пахучими і світлосиніми очима трьох немовлят (скажу по-теперішньому – трьох ровесників Юрія Гагаріна) – лежать розпеленані, у зелених пелюшках з трави оченятами до синього. Ловлять його зіницями разом з рухами своєї матері Вусті, радіють, стрепещуються, мов рибинята, розчепірівши долоньки, мов ті киці, з якими граються. Не знають і не відають – знати не можуть, що їхні матері стоять, як і всі, хто зарані зірвався додому, і галасливим живим півколом, зробивши арену, зазивно плещуть у долоні, веселим реготом здоровлять свої свобідні душі. Крайній того півкола, тієї арени для мокловодівських борців «у ручки», на пояски чи наперехрестки», коли один одного беруть навхрест попід пахви,

замикаючи руки на спині, стоїть Німий, великої сили людина, досвітній картяр «в очко», затятий риболов кімлею – сам проситься в забрід, хоч забродчику, відомо, втричі сутіжніше, як тому, хто йде попід берегом; сам проситься діставати втопленика, якщо настигне кого таке нещастя. Німий, жестикулюючи руками, лицем, всім тілом силкується пояснити людям, що Папазир Ливон, котрий тепер у Мозолянці перепалює мливо движком, від чого жінки не можуть і на празник спекти путнього хліба, поборов його не вмінням і не силою, а «наобман», що перечить давно заведеним у Мокловодах правилам. А проте більшість подивована ось такою рідкісною несподіванкою та ще й підгонювана браком часу щоб «переборюватися», з нетерплячки не хоче визнавати його докази як правоту – невдержно плеще в долоні. Не «папазиріві во славу», а викликає «на герць» із Ливоном свою останню надію – мою двоюрідну сестру Мотрю. Так, так... саме її, одну і єдину з мокловодівських жінок, хто вміє боротися на всі три способи. Мотря нишком стоїть за спинами присутніх – трохи вища за середній зріст, кругловида, чорноброва. Ні дівка, ні вдова. Вишивати полотняні рушники, простині чи заспівати – пошукай кращої. Сьогодні Мотя (так її звали змалечку й до старості) ні сумна, ні весела – сама ніби не своя. Таке нерідко тепер буває з нею, відколи, піддурена, «нагуляла дитину». Хто його знає, чи й погодиться боротися з Папазиром.

Ливон тим часом не знає, що робити, на яку стать – ніяк не встоїть на місці, ніби очманів («Чи він очманів, чи що з ним діється») од того, чого і в голову не клав, не сподівався: Німого побідив! Тепер переминається з ноги на ногу, груди випинає колесом, карячує, а й не догадується, що цим випинанням та карячуванням сам себе видає, наряджає на глум людський: всім-бо відома складена дотепною Христею Плютихою на Ливона насмішка («Лицявсь до мене, такий рябий та незугарний»), що буцімто вона, і молодиця красна, і бублейниця на всю округу – од Мокловодів до самого Жовнина – своїми жаркими очима бачила («Накладу я вогню жаркенького та наварю пива п'янького») – бачила не раз, як годовалий кабан, за яким

щовечора ганяється Папазир, щоб направити його в хлів, легко щоразу проскакує у Ливона поміж ногами, не зачепившись ні щетинкою – таким карячконогим є Ливон. Він і далі не встоїть на місці, не зволодіє ніяк собою. Шльопає то поза спинами, то поперед очима людей у своїх незмінних повстяних чунях, попідв'язуваних мотузками: п'яти в нього з парубоцтва порепані, якась на них хвороба невигойна, що босий не ходить. Ще дужче чванькує («Їхній весь рід з задачами»), завваживши ненастрій, небажання Моті боротися. Як ніби когось вона тут соромиться... Звісно, кого – Прокопа. І всі про це здогадувались: полюбила вона його з першого разу, як тільки побачила, як тільки прийшов у Мокловоди... А після тих його «гречаників» коло сільбуда перед зборами ніби потьмарилась. Не знаходила собі ні місця, ні ради. Слідком за ним ходила тайкома, до ворожки бігала, сама зілля збирала – шукала зустрічі... А одного разу зрозуміла (і тепер не зізнається, де, коли і як), що Прокіп до неї байдужий... Всю молодість свою раділа обманом: в ту ще пору люди пробалакали, що Мотя нагуляла дитину з Прокопом. І це для серця втіха, хоч з «нагуляною дитиною» було зовсім не так. І сталося вже після того, коли дізнались про байдужість «її сокола»... («Серед білого дня, на громадінні в Качалі, схопив мене Панько Полбога, моя матінко, живосилом на оберемок, як я купалася, та й потаскав у кущі: «Ось дивися – хрест кладу, оженюсь на тобі, віддайся»... Я й повірила... оддалася...»

... Тут перехоплює мене дядина моя Катря.

«Папазиром Ливона прозвали ще в лікнепі: недолюблювали його вже тоді за дурні балачки. За те, що завжди шукав собі протопту наперед. Навіть у таким ділі, де він і ззаду не нужний. Він сам бачив, що його скрізь відгортали – за що не візьметься, того й не вміє. А береться... Дурним язиком береться... На це Ливон усіх нас дражнив «паразитами». Будучи й тепер недорікуватим, не вимовляв його як слід, виходили «папазири». Відтоді його люди і незлюбили, навіть вважали за блазня. То він перекинувся тоді у

товариство до Панька Полбога. Так і проживає життя не по-своєму... («Тягне руку за беззаконних, що прикриваються законом»).

Мотя, твоя двоюрідна сестра по матері, тоді справді не хотіла сходитись у ручки з Ливоном. І того разу не з сорому, хоч, буває, часом соромиться сама себе: «Я ж таки жінка... а силу дав бог конячу». З небажання паскудитись після купання... та ще з ким: всім до гидливості відомо, що Ливон через свої репані п'яти ніколи не купається. Не слухає людської направи бродити вдосвіта росами або в суляній воді – погояться...

... Ти вже їв сьогодні що-небудь? А то Маруся скаже, що схуд у дядини... Бери он у плетеній мисці, сьогодні спекла до сметани. Таке гарне, тягучке тісто – коржа не можна розкачать; що розкачаю, то воно знову збіжиться... Ось бери!..

Діло, звісно, не вчорашнє – давненьке і складалося не нам на користь, але Більшовик знайшов, як вийти з небажаного повороту... Я забула про одну обставину: люди – ніхто, всі до одного не хотіли, щоб того дня була не їхня радість, а Ливонова. Ще до того, як ми прийшли до Сули, вони звідкись прочули про «буксир». І про те, що сталося з моїм Дмитром. Може, од Лядовського, може, ні, але прочули... То й геть не хотіли, щоб Папазир ішов додому побідителем. То це й Полбогові на радість – одне кодрло... Як тільки Прокіп відійшов від Корнія Васильовича, на поруки йому кажучи, легко їм із Вустею гикнеться, і зробив крок до гурту, дехто подумав (і Мотя також): сам буде боротися з Ливоном. Так би воно й сталося, бо Більшовик нізащо не дав би своїм людям розувіритись, якби не одночасний крок назустріч... Всі бачили, як Мотя приязно посміхнулася до людей, до Прокопа, ніби всім за віщось подякувала, і такою ж усміхненою виступила з-за людей в круг («Іноді смуток великий напада, що й на світ не хочеться дивиться. Смуток ваш на радощі обернеться»)...

Того випадку Ливон не переніс як веселий жарт, як ігрову невдачу. Можливо, як випадковість. Сприйняв як підставну насмішку, як родову образу («А на Окраїнців я гнів поклав навіки. Ви бачили? Вони всі прийшли

дивитися на моє соромище»). Він не розумів, не відчував природу людських відносин: буває, поговорять, поговорять і замовкнуть, бо в кожного є свій клопіт, своя турбота, і не надовго вистачає людського поговору. Так би було й цього разу, якби не гнівався Ливон. А він не простив людям ні їхньої всепоглинаючої радості, ні плескання в долоні, і всі зрозуміли, як можна підсміхнутись, чим розгнівати Папазира. Мокловодівські дотепники не забарилися зробити з того дня мало не празникову дату, назвавши її «Ливоновим стидовищем». Вони не могли не перелічувати всіх найяскравіших моментів з того, що й нині живе в народній пам'яті, боріння, сидячи в празник під лавкою, в час наряду в хаті на Малярці, не по-злому кепкуючи одне з одного, на косовиці чи десь в неблизькій дорозі волами або кіньми, ведучи валкою хліб у Рублівку чи додому сіно з Ріллячиного. Далі понароджувались уже й дошкульні примівки: «Не чіпляйся до мене, бо полетиш, як Ливонова чуня», яка справді таки злетіла з лівої ноги у першу ж мить після того, як вони взялися в ручки і моя двоюрідна сестра по матері Мотря несподіваним ривком на себе одірвала карячкуваті ноги Ливона од землі і разсінько, в повний свій зріст випрямившись, обкрутила його на витягнутих руках кругом себе...

«Ось не берися зі мною в ручки, бо простелю, як Мотря Ливона!»

«На другому кругом себе повороті Мотря зловила Папазира в мемент його розгубленості від несподіванки, коли йому послабли руки, і цього було досить, щоб вона, ледь зігнувши коліна, як те робить один з пари фігуристів на льоду, щоб виконати дзигу, плавно пустилася рук Ливона, і той, одірваний відцентровою силою, м'яко прослався на густій отаві. Це була ще яскравіша мить того пам'ятного поединку в напруженій до дзвону в вухах тиші і громовий вибух регітної радості після неї з тривалим плесканням в долоні («Хіба зумисне біла його в ніс: нехотячи – ми боролися, я його теє, а він носом об землю»).

«Сталося все так моментально, що ми з Дмитром не встигли й підвестися з насиджених місць спина до спина, щоб усолодити душу моментом хвацької

красоти, а тепер я вже тільки бачила, як люди то поодинці, то гуртами сходять на єдиний, на Вічний шлях, що виведе людей до світла й тепла їхніх затишних осель. Бачила, як все ще лежав «простелений» Мотею Ливон, звичайно ж, вижидаючи, поки поменшає або й зовсім не стане на березі людей, щоб підвестися, відшукати, якщо вдасться, залетілу кудись чуню, свідчення своєї поразки, осмикати, позастібати сорочку та й рушити до Вічного шляху. А ні – покрадьки шелюжками та покалами, назирці за людьми («Кожна людина своє несе»).

«Одсиріле, прохолоднувате в надвечір'я повітря вже заспокоїло Дмитрове хвилювання. Я не гріла його, як до цього, бо його морозило, а вже навпаки: відчувала, як мені теплило од його спини, як рівно ходила кров по його жилах – можна вертатися додому. «Догонь мою Вустю», - неголосно сказав мені Корній Васильович, і я догадалася, що вони хочуть залишитися втрюх і йти додому останніми. То й пішла собі з того моменту, як до мого Дмитра підійшли Корній і Прокіп, доганяти Вустю.

Твоя мати піджидала мене, йдучи нога за ногою за гони попереду, а я не поспішала, бо не могла отак зразу відірвати очей од живої картини, яка повторяється щовечора, але не завжди чомусь зупиняє на собі наші очі: з дитинства знаним, але щоразу ніби заново баченим, ішли собі помірним плавом труджені люди з дітьми. Ішли натурально, неспіхом. Не гналися одне за одним і не відставали од ближніх. Розмовляли то з дітьми, то між собою. Оглядалися, про віщось дізнавались, перегукувались. Несли свої найпростіші знаряддя праці і немовлят, свою красу і клопоти. І чим ближчало село, тим людей більшало, вже ніби їм аж тісно йти Вічним шляхом, то молодші виходили на порослі тонконогом та подорожником обочини і робили на них свої сліди. А з бокових стежок, доріг і прослідків чи й з навмання підходили, під'єднувались до руху, до людського плаву то косарі з в'язальницями, то вудильники. Перечкалися з безмежних пасовищ одна за одною череди корів мішма з телятами-селітками і вже перезимованими бузівками. Ніхто буцімто не поспішав і все встигалось, бо все громадою.

«Кожна доросла людина має свій розумний ритм узгоджених з її можливостями і потребами рухів, і з цього ритму її знімати не треба, через те що коли її весь час квапити і підгонити, то вона не тільки не зробить більше, але не зробить і того, що в неї раніше виходило».

«В добрій злагоді ми постояли втрьох за розмовою – Прокіп Власович Лядовський, мій рідний брат Корній і я, Дмитро Окраїнець, над Сулою, як над берегом свого життя. Ще якусь часину кожен дивився, як собі в серце, на її то мірну, то кручену текучість, а тоді, наче змовлені чи заприсягнуті якоюсь древньою, лиш кровію чутою клятвою, як побожні, задки відступалися од берега, допоки нам не стало видно Сулиного лиця. Тепер повернулися очима до Вічного шляху і поволі пішли ним за своїми людьми.

Я йшов на ступню позаду Прокопа з Корнієм, бо признатися, не хотів, щоб вони бачили, як я швидко на ходу перехрестився, хоч уже тоді знав, що бога немає, - просто треба було подякувати комусь за те, що мені пощастило, що доля послала мені прихильність самого Більшовика, інакше б він не підійшов до мене ще на березі з Корнієм, не заговорив би першим про завтрашній наряд на вже суспілені робочі коні, про возовицю снопів на тік, де стояла кінна молотарка, про щось стороннє, розважливе, і ти не переживай, мовляв з того, що ниньки сталося, бо на світі завжди є такі, що підправляють або готові підправляти навіть саму правду, роблять її буцімто ще правдивішою, а після мають навпаки – попробуй, розберися, в якій мірі винна дійсність, а в якій людина... Ось дивися, хрест кладу, що те мені правило про вину дійсності і людину так заронилося тоді в душу, що й нині там розвивається, от не гріх, що забожився («Я тут невдало перебиваю дядька свого Дмитра і прошу поменше вживати релігійно-церковницьких слів, бо то все мені на шкоду: хтось ненароком підчує (Полбога Панько здоровствує!) і скаже кому треба, хто з цього живе: а Теодосій Корнія «севеушника» знову слухає релігію, цей опіум для народу. На це Окраїнець спинчився неабияк: яке кажу, таке слухай. Не з книжки читаю – з самого себе... І нічия релігія мені не правило. Вона переді мною винна, а не я... Хтозна – відколи забрала

в людей обряди, і звичаї, і повір'я, і прикмети, і легенди, і перекази, щоб повернути собі на користь. Мушу я всю цю народність повернути собі на користь, чи як ти думаєш?.. І не «опіум», щоб ти знав, а «опій»... Спитай своєї дядини Катрі, як мені не повіриш. Вона тим соком з молочка, що видавлюють з недостиглих (тут треба вгадати) головок снотворного маку, присипляла наших дітей, коли ночами не спали, бо були «на переході», у хворобі такій дитячій, щоб ти знав... Тепер слухай далі»).

Перші почуття, почуття злості не дозволяли мені добре думати про активного «буксирника» Панька Полбога, але й не закликали до помсти, принаймні, до негайної помсти, як це буває з нерозважливими (зі мною нерідко – також). Лише не кидало хотіння зробити над ним якусь насмішку. Плютиха Христа їх складає, а я до цього – нестулепний... То втішаюся тепер тим, який він проти мене з Катрею ледачий («Ледача шкапа скрізь припинки має. Добре далеко чуть, а ледаче ще далі»). «Вже скоро Покрова, а ти Паньку, досі жита не молотив». «Але брався. Вийшов на тік – чую: жаби крякають. Дощ, значить, буде. Як же молотити, як дощ напуститься?» Жаби не крякають – ціпа немає. Ціп знайшовся – Векла хліб пече... («Молов батько не віючи, пекла мати не сіючи») «Знаєм, знаєм, чого Дмитро так старається, у стахановці вийшов: братової плями нічим не змиєш»). У Німого Кирила ятері, як поставить в Коноплянці, - по вустеники повні линів та карасів, а в Полбога – один крилач, та й той з діркою: Векла пряла осінь, зиму – не напряла полататись. («Живемо, аби світ не без нас»). Цю примівку змурувала не хто інший, як Векла, жінка Полбогова, тим відома в Мокловодах, що ніколи, до самого виселення, не мазала хати, а обвали та обсуви на стінах затуляла афішами на збори, які писалися тоді на газетах товсто фарбою або на шпалері. Любила веселенько погуляти, то щозими пускала досвітки – є чим в хаті світити, повно пісень і вереску, молодого дівочого шепоту з таїною, прицмокуванням («Чи то не вода цілує свій коханий берег?»)...

І се, і те плуталося хибне про Ливона з Веклою («Ми всі голінні до несвоєї хиби»), а почуття злості до мого насильника чомусь не

загострювалось до ворожості. Навпаки – я готовий на мирну. Стрітися для толкової розмови – ми ж бо однаково неможливі, однаково піщані люди. Виросли в однакових мальованих колисках, на одній воді, на одних піснях. Стрітися, щоб витлумачити, поки ж тут вина дійсності, а скільки нашої. Що його могло озлити? Невже правда, що «не уродить сова сокола»? Це потурання моє, мабуть, від того, що я довго сидів перед Сулою, бачив і відчував її й довколїшню красу, яка розкрила моїй душі в оці хвилини, пронизані образливими болями. Спасибі тобі, Суло...

Я, не подивуйтеся, зважився Ливонові навіть співчувати, що виростав подикому, без милосердя й ласка, в сирітстві з матір'ю-калікою («Зціпило, звернуло їй руку – не дай бог каліцтва»). Бездоглядного, часто битого, бо змалечку надто шастав по чужих баштанах та садках, а далі – й по курятниках («Бідування в багно жене», та все ж «Краще свій сніпок, ніж чужий полукіпок»). Ливон не знав цих мудростей, бо він геть неписьменний.

«Літа ідуть, а ум на місці». Драма та й годі, кожне людське життя драмоване, якщо воно справжнє.

Якось одного разу, вже підпарубочим, Ливон попався тому, кого найдужче боявся. Хлопцям хвалився потім, що надто вже йому хотілося мати на великдень нову сорочку, як це здревля водилося в посулян: кров з носа, а на великодні качелі, до лавки чи на леваду на ігрища – щоб у новенькому, щоб у непраному. Замірівся Ливон потрусити чужі в'ятері – їх у Мокловодах, не тобі кажучи, - силенна сила, бо рибно було в першій-ліпшій водоймі – у бакаї, в болоті, в озірцях, лиманах, в копанках, у глинищах і навіть в колодязях з плетеними, наскрізними, аж у воду кошілями. Попався – і якраз Німому. Нізащо не помилує. Каратиме, як схоче. Глухий в руках, то битиме до крові. Та цього разу Німий не бився. Карав іншим способом. Карався, втішався: сміявся на все болото, кепкував і знову заливавсь басисто, надлюдським реготом. Бо таки й ненімому смішно бачити картину: захопив Ливона за обидві босі ноги (тоді ще з непорепаними п'ятами) і ну сторч головою товкмачити у воду, поки дістане дна... переставав Ливон

бульбулькити – витягував у човен. Пильно розглядав, мов здобич, обдивлявся, чи не набралось в ніздрі муляки, струшував, аж вода з потопленика виливалась, і знову «тії самої»... поки переставав бульбулькити... поки переставав бульбулькити... Товкмачив на торець, допоки натомлявся сам од себе – од надлюдського реготу, од втіхи... За останнім разом взяв караного однією рукою за сорочку впоперек на спині, як то кішка бере спійману мишу, струснув од мочаряки та води, обхідливо поклав Ливона в його стареньку, вже взяту гнилизною довбанку і відіпхнув од себе разом з натрушеною рибою, яку злодій мусить принести йому до хати. Всі добре знали (а Ливон тим паче), що після цього він мусить – так велить непорушна токма Німого – ще ходити до нього, все життя одинокого, рівно тиждень на відробіток: товкти на ступі просо, пшінку, гречку або товчонку – так називали ми махорку, суміш товченого стебла з потертим листям. Німий потім продавав її курцям своєю мірою, на власну жменю.

Ми прямували до виходу з лугів, де вже починалися городи, а Вічний шлях завертав од Сули і кручено слався впоперек хутора до самої Мозолянки через попову ругу і там розходився в трипалу дорогу, і коли йшли поруч, то ступали рівно, одностайно, з ледь посхиляними обличчями, ніби тягли за собою все передумане, пережите. Можна було догадатися, що нікому не весело, не легко, але й не страшно – таке мені казали очі Більшовика, погляди брата Корнія. Обидва хотіли щось казати, а я не хотів, щоб вони згадували мою сьогоднішню стичку з «буксиром». Моє хотіння вони відчували, бо коли ми ввійшли в тунельну дорогу, роблену деревами й лозою, порізану смугами то проміння, то тіней, заговорили своє – про політику, про газети і про те, як би його зробити, повестися з норовом людей тако, щоб жодної душі не відхилить од себе – це так твердо й голосно вилетіло з грудей Більшовика, що він аж спохопився, винувато чи недовірливо поглянувши на мене. Корній підтримав Більшовикове гасло беззастережно, а я промовчав.

Я промовчав тоді, бо не відав – і тепер тобі на це нічого точно не скажу, чи можна буде прихилити коли-небудь мене й Полбога до того ж самого, до

одного розуміння правди. Бо сидючи над Сулою і так тяжко заборотавшись думками після того, як це невірне ледащо силувало мене з хлібом – з моїм трудженим хлібом («Один мішок посію, півтора – «Дітей Катря народила своєму коханому Дмитрові – у дворі не потовпляться», а півмішка (двоє відер) пообіцяв Ількові Петроградцю, своєму товаришу і брату»), я все шукав, на чому б нашій єдності бувати... В Ливона ж дійсності нема і бути не може. Такі живуть моментами, а не життям суцільним, справжнім, яке гірчить тебе, і підсолоджує, і солодить, тоді поб'є, тоді погладить – саме тому, що дійсність, либонь, не вміє чи не може обійтись без дурнів, без полбогів. («Десь вони та нужні, кудись колись та пригодяться. І настає для них момент-година, що біда твориться аж до крові...») Я взяв на душу невеликий гріх. («Що правда, те не гріх») – ще по дорозі тоді втрюх іменем Більшовика з Корнієм (вони були в одному товаристві) склав собі «таємний план» приструнчити Ливона: то страшне діло – дати владу над собою дурневі («Колись то настає його час – момент-година, що біда твориться аж до крові»).

Не знаю, як робити дуель, тобто захищати честь по давніх правилах і чи можуть бути такі взагалі, а в нас з Полбогом буде це так. Перестриваю ввечері на престольного Спаса (він любить храмувати: наїється, нап'ється дурнички) і кажу тихенько: «Оце, Панько, таке діло: явився по-доброму стрілятися на дуелі на острів Качалу, до косарського куреня, щоб нас ніхто не чув-не бачив, або я пушу тебе поплавати з каменем на шиї в якомусь болоті, щоб Сули не загаджувати. Розрахунок тут простий: Полбога сам по собі боягуз і переляка. І чує себе силачем, якщо круг нього слабодухі люди... Приструнчу, як сам знаю: без дозволу, без направи, без відома («То страшне діло – дати владу над собою дурневі: колись та настає його час-момент-година, що біда твориться аж до крові».)...

... Як на байдужий або ледачий розум – тут би й кінчати про Дмитрові поручання за свій окраїнцівський рід, за брата Корнія надто. Дізнатися б тільки, аби вдовольнити ближній інтерес, а чи справді стрілялися вони в

Качалі на дуелі з Ливоном, на прізвисько Полбогом, за метрикою Ляпуном, котрий дав мокловодівському світові відомого Павлушка, санітара по переселенні, прийомщика печищ зруйнованих людських осель, і який, скориставши своєю службою, попутно одурив з прийомами злегковажену Людку, єдину дочку Марфи Личачки-Похатниці. А інший, наш вищий критик, що й сам, як ми, з гріхами пнеться писати книжки, жде-не діждеться, коли ж у цих наших писаннях «кокетливий автор» почне «перебудову свідомості» людей, взятих з Мокловодівщини і переселених (спиніть, затримайте увагу!) на вищий берег, на багатші, на новинні землі – переміщених отже в зовсім інакше середовище, де неодмінно має змінитися й свідомість, як буцімто вона міняється за кожного повороту життя, за кожною перебудовою оселі – не поспішають, либонь, уже й позаможніли посуляни так швидко розлучатися з нажитим почуттям, зі звичками, з традиціями а чи нравами людей у новому бутті, бо та свідомість завжди земляна, завжди хлібова («Хто часто міняє, той ніким воняє»).

У Теодосія ж, ревного збирача поручительських достоїнств свого порічкового роду, лиш недостає внутрішній запал до дії, і може, саме тому, з надтого бажання скоріше довести свою і батькову – всю родову невинність, йому і не вдається скласти сприйнятливе для всіх писання. Передусім з того моменту, після тієї заколоти, що сталася з дядьком Дмитром у той «буксирний» час і якраз, може, про головне і вирішальне – про Ілька Петроградця, низький йому теперішній уклін. Мов однієї крові брат, немов справді, почув Ілько, на відстані, що над його «товаришем по революції» збиткуються всякі запопадливі Полбоги, мов ті шкодливі горобці над зрілим соняшником («О, бували часи! Не часи, а моменти: землю дають, охоту на ній працювати – відбивають»). І вскорих після того, ще не встигли Дмитра й розпродати, нагрнули у Мокловоди гості: ні ждано, ні гадано, проїздом з Києва, забився в нашу глухомань Ілько Петроградець. Того ж дня про це знала кожна дитина...

... А тепер, ген-ген, скільки вже по тому, коли пішли ті літа, як вітри круг світа, переселені мокловодівці тільки згадують та переказують, які їм з Петроградцем траплялися випадки – хіба тоді хто знав, що вони аж тепер згодяться, щоб їх так чітко запам'ятовувати? Та й чи дано людям наперед знати, чиє з них життя, чия робота, а чиє слово надовго чи й навіки знадобляться як оборона, як зразок, як поручительство, чи од недолі захист? А чи навіть як провідна зірка для цілого роду-народу? Хіба дано знати? Якби дано знати? Якби то все наперед знати!..

«Немає в мене грошей: щоб мені та бодай мені... коли я брешу! Хіба я вам воїнцівській Михель, що в монополці терся?.. Ідїть туди... там самого золота три глечики вщерть... («Сам якось признавався, коли ночувати підмовлявся – тьху на тебе»). Ідїть, кажу, туди... А в мене немає й не просїть, - відкараскувалася од позички для артілі (не мали за віщо й хомута купити) я, Христя Плютиха. Ще й тепер Лядовського соромлюся: мала тоді гроші, мала! Невеликі, правда, не рівня Михелеві («Завів грошей більше, ніж здоров'я – миршаве було, що й постояти не було коло чого»), а були – то за бублики, то на кісниках, на дукачах, намисті. Як поїду в Жовнин, у Вереміївку чи й у себе на ярмарку – од дівчат од посульських (од парубків також) одбою не було... А він той Ілько, русявий, ніс на лиці трохи бульбуватий... але трохи... з виду показний, справний чоловік чи парубок, не грїх і задивитися – перестрїває мене якогось післяярмаркового дня ненароком на луках (я поверталася з торгів, з того боку – з Чигрина чи Ведмедівки, - дві кошовки на мені товару всякого весняного) – перестрїває «добрим днем» чисто по-нашому (я на кручу стежкою боковою виплуганювалася), як ви, Христе... (забув, либонь, по-батькові чи задивився на мої брови – було, було на віщо) – як ви, красуне Христе, їхали у таку даль (він знав, де наша пристань, бо сам устав з парохода на Бужині), воно ж і вітряно, і важко одним веслом... До пари, одказую, не маю, то мушу одним... Та й замовкла, ні в сих, ні в тих: чужа людина, а я з натяком. Чужа людина, подумала вдруге, а жаліє. Чуже чужого жаліє – з якої це речі і з якого дива... Чого доброго – якийсь залицяльник, не

інакше. Обвела очима – ніде ні лялечки. Дмитро тільки що мовби ходив поміж кіньми, що паслися вроздріб понад берегом, а це, видно, спустився в кручу. А може, зайшов за якимсь ділом до рибальського куреня. Ілько не перестає зі мною ласкаво обходитись: побачив, що я, смілива раптом розгубилася перед незнайомим. То про се, то про те розпитував, а далі спрожогу з прісьбою: ви, Христе (Дмитро цим часом появився на кручі, ловить Красавку, щоб розпутати) – ви, каже, Христе (Дмитро спершу назвав мене, а тоді Ілько назвався), - дайте, будь ласка, дітям школярам по червоному кіснику. Або хоч один на двох: я з Прокопом Власовичем та Дмитром Васильовичем (в Мокловодах до цього випадку ніхто не називав його по-батькові) піду до них у школу. То щоб мав що подарувати – червоні кісники...

Незчулася, коли й з кошовки витягла – сім червоних кісників і сім разків намиста. Діліть, кажу, як самі знаєте... Щоб він був не такий підхідливий та посунувся до мене як до підлеглої, з криком – мав би дірку од бублика, а не кісники, як жар, і не червоне намисто з кораликів («Ой сусіди, сусідоньки, що за молодиця: різані коралики, шовкова спідниця»).

У Христі свої відчуття, свої випадки – нате вона й Плютиха, молодиця – краса на всю Мокловодію. Вона ще й тепер не зів'яла, не нудить світом, віщують Христі навіть заміжжя за Прокопа (і ніхто в Притулівці не проти, хіба сам Лядовський одвернеться), а в дядини Катрі свої. Випадки, всякі-перевсякі перекази, клятви, заміри, нарікання й найсекретніші перешепти, спершу на слух пустопорожні, не варті спомину, проте не залишаються тільки словами – ніхто ні разу не укмітив коли, чому і як, але уся ця суміш відомостей про навколишній світ з часом пересівається, щоб відібрати пам'ятне і суще, яке і стає зрештою живим ділом, тобто живою пам'яттю села чи хутора, чи цілої округи.

Випадок дядини Катрі побутує в різних варіантах. У таких різновидах, змудрованих переважно під виглядом якихось неймовірностей, билиці чи

пригоди, якраз і криється справжня неписана історія бодай хоч мокловодівського крою.

Отак і з приповідстю, на якій твердо стоїть дядина Катря, що буцімто саме оця правдивіша за саму правду, хоч Марфа Личачка на прізвисько Похатниця, яка на той час ще й не жила в Мокловодах, доказує і навіть декого переконує, що Катря не може розповісти повністю і по-дійсному, а неодмінно прикрасить свій випадок почуттями до того спасенного чоловіка, котрий справді вартий ділами самого Більшовика, якому ціни немає – надто вони його обожнюють після того з своїм Дмитром і дітьми. А про їхню середульшу Настю й тепер легенда, складена з того, що, будучи всього тиждень у Мокловодах, щодня носив її на руках Ілько Петроградець. То, кажуть, через те Настю в дитинстві минали хвороби та напасті, щасливо склалось в коханні і в науці – стала вона співачкою десь у Києві...

«Тоді ми з Дмитром не защіпали сінешні двері й на ніч – люди йшли до нашого гостювальника до Петроградця, як до церкви причаститися чи на сповідь... Воно й сповідальники оті, що в Києві (я раз ходила з Нестором та бабусею), дуже багато грошей мають, бо скільки то людей пройде через висповідь... А Ілько слухав «сповіді і причащав» за «спасибі». Майже кожному повторював: людей ставляти у радянську владу таких, щоб їх не боялися, як тих «буксирників», а шанувать їх з віри, як шанували віками церкву. Не так церкву, як те, що в ній правилось... Іісуса, мовляв, і не мали віруючі за якусь живу надлюдську істоту, а вірували в нього як у якийсь вищий Суд Справедливості, за поборника проти зла й насильства, за свого заступника, що боровся за рівність людей і справедливість поміж ними. І той Суд Справедливості для них парафіян, віками жив і чинився в церкві за релігійними кодексами, які співпадали з народною мораллю. Тепер їх страшить, що Суд Справедливості навіки зник разом з церквою, розвіявся, втонув у Сулі, куди впала підмита повинню дубрівська церква (Мокловоди були однієї з Дубрів'ям парафії) – «дяк собі читає, а парафіяни, як звичайно, тим часом куняють». І нема від кого людям ждати ні справедливої покари за

непрощені гріхи, ні щирого милосердя за доброчинність. Залишається влада, яку щоб не боятися, а шанувать. («І не верстовії, а вольнії, широкії скрізь шляхи простягаються і не знайдуть шляхів тих владики. А люди тими шляхами позіходяться докупи».) Кожен повернеться до самого себе, знайде там цілий світ і здивується, скільки в ньому інших, незнаних сил, які часом так, гнічені і гинули даремно, бо їх доводилось то с'як, то так приховувать од того немилосердного, насильницького світу... Щоб не боятися, а шанувать... іти до неї як на висповідь... Прийомний і ніким не згордував, скільки не приходило людей усяких – поговорить, спитать совіту чи й пожалітись на сваволю. Бувало, й запобігти, бо звідкись виник слух, що цей Петроградець буде помічником у Більшовика або головою сільської ради. Інакше б навіщо йому вчитися нашої української козацької мови. («Квітка перший довів українців до сліз мовою українською... Шевченко, воздвигши з упадку голосну мову українську, назнаменав широкі грядиці нашому духу народному»). І в людях з цього відбувалися радісні перетворення, про які вони й гадки не мали ще тиждень тому. Лише Полбог з Папазиром сховалися в Качалі – острові, бо буцімто їм передано, що Ілько Пертоградець шукає з ними зустрічі, від якої вони добра не вчували...

«Своїм отим приїздом Петроградець ніби вручив усім Окраїнцям негласну охоронну грамоту, засвідчив і поручився за нормальну природність їхньої родової, уродженої любові до землі до своєї, чим не перебудував, але гарно вплинув на гуртову свідомість мокловодівського світу. Його ім'я (нишком, бо не за кодексом) вписали віруючі в поминальні граматки ще за живота: «На таку людину хто ж таки стане ремствувать, коли вона має бога в животі».)

«Я довіку не забуду, як він обдарував нас своєю ласкою, своїм приїздом, як хвалив потім нашу одностайність Більшовик з Корнієм Васильовичем і казав, що немає більшого щастя, як мати відданого побратима. А що Ілько вчився нашої мови – сама чула. Ми були тоді на Самуциному. Дмитро купав коней у Козачому лимані, висвистував на всі лади, ніби вчив їх своїх пісень, а

я з Ганною Багачкою орали своїми коровами в супрязі вчора звезене просище. «Спрягатися з Багачкою – не карай нічим», - казали в нас на кутку. А я з нею ладила. Найбільша на Ганні порч – хвастоці («Багатого з хвастливим не розпізнаєш. Ганна – хвастунка така, що якби їй хвіст, то б і боки собі пооббивала»). І те в неї гарне, і того багато і «В мене дев'ять сорочок і сім спідниць ще не надіваних та три в обіході, а в кожній кишені – хусточка... я палянишниця – ніхто за мене не спече ні житнього, ні пшеничного, бо на обжинки Прокіп давав борошна для п'ятьох, а хліб удався тільки в мене... помажу в хаті – зроду не потріскається, бо знаю, скільки якого докладу в глину треба... визолу прання – все як листочки, бо викачую вербовим рублем і щоб ні пересохлим, ні вологим, а щоб тіль-тіль вогкеньке... а баштан полю чи огірки, чи всю городину – тільки задки, щоб на полотому ступнів не видно... У роботі й біля себе Ганна справді чепуруха – не підставляй кращої. А з багатством (усі люди балакають, що вона сама собі дала прізвисько Багачка і помітно втішається, коли на неї так кажуть) – а з багатством, яким перехвалюється Ганна, точно так, як у приказці: «Хвастун іде – земля гуде, тин розлягається: на хвастуні свити нема, він величається»... Все це вона встигає виказати, а я – вислухати, поки помажемо колішню, вивіримо плуга десь на піщаній пустизні, щоб і захват по коров'ячій силі, і глибина, і щоб не падав у борозні, а держався стійко. Підженем ярмо, щоб ні мале, ні велике (це робиться на снізках) – по припору шиї, а тоді вже запрягаємо. І тут Ганна Багачка без сутички не обходиться, бо обидві корови борозенні. Я щоразу здаюся на волю своєї супряжниці. Скориставшись такою поблажкою, нашу корову, смирну і трохи нижчу, ніж Ганнина, ставимо під руку, а її, довгоногу, з високопідібраним вим'ям сіроукраїнську – в борозну. Всі кучани добре знають, що буде далі: Ганнина корова запальна й лосковита («Не лоскочи мене!» - «Який ти лосковитий – зараз уже й боїшся»), засмикується, часто спиняється, а далі, захекана, - здухвини грають, - падає з ніг, витягує шию, пінить ротом, червоняться очі від стогону й болей, бо Ганна (вона любить поганяти; в чийх руках налигач, в

тих і батіг), як здурівши, безжально стьобає скотину, весь час приказуючи: «Так ти, паразитка, не зійдеш з голодранцями (тобто з нашою з Дмитром коровою)? Не зійдеш?.. Не зійдеш?.. Не зійдеш?.. П'явками вкривається спина скотини, але ніщо не допомагає, і Багачка заходиться безсилим, хворобливо знервованим плачем з тими ж самими примовляннями: «Не зійдеш?.. Не зійдеш?.. Не зійдеш?.. Вговоряла не плакати (це з нею стається через гарячу кров)».

«Поки я отак сиділа поруч з Ганною в борозні (і вчора сиділи й завтра будемо, бо артіль наша «Восьме березня» ще тільки то сходилась, то розбігалась, і все в полі робили упрощені Більшовиком, Прокопом Власовичем, поденщиками)... Дмитро все ще купав коней у Козачому лимані (вони в нього фондові, тобто для армії, в роботу не даються), висвистував на всі лади, ніби вчив їх своїх пісень, Ілько сидів у протилежних гонах біля воза, яким ми приїхали на оранку, і вже вкотре силкувався звести на лад дитячу колискову, та такий голос, як знана всіма посульськими матерями «Ой ти, коте, коточок».

Ой ти, коте, коточок!
 Не ходи рано в садочок,
 Не полохай дівочок,
 Нехай зів'ють віночок
 Із рутоньки, із м'ятоньки,
 З хрещеного барвіночку,
 З запашного василечку.
 Ой спи-спи, дитя, до обіда,
 Покіль мати з поля прийде
 Да принесе три квіточки;
 Ой первую зросливаю,
 А другу сонливою,
 А третю щасливою,
 Ой щоб спало, щастя знало,

Ой щоб росло, не боліло,
 На серденько не кволіло.
 Соньки-дрімки в колисоньки,
 Добрий розум в головоньки,
 А рісточки у кісточки,
 Здоров'ячко у сердечко,
 А в роточок говорушки,
 А в ніженьки ходусеньки,
 А в рученьки ладусеньки.

«Ілько того скрутного для мене дня сам напросився побути нам за няньку біля середульшої, і мав з Настусею клопіт. Їй із ним не йшли в очі ні соньки, ні дрімки, а навпаки: заливчасто реготіла з його невмілих рухів біля неї, хапала ручками за лице, коли він схилився над нею, наспівуючи колисковий мотив. Тоді він брав її з повитком і йшов травами до Козачого лиману, показував їй Дмитрових фондових коней або грайливих рибок, що раз-у-раз вистрибували над воду, то біло, то золотисто висяваючи лускою, або клав Настусю ниць на землю, щоб училася лазити. Вона, звичайно ж, не могла довго влєжати – спиналася на руки і, першим ділом, задивлено цілилася щось вирвати, щоб теребити його в рот, або ловила всією жменькою волохатого джмеля, який неспіхом обмацував передніми лапками запізнілий цвіт рожевої конюшини, щоб, не знайшовши на ній шуканого, передзижчати повільним летом до берега, де ряснів купчасто водяний жовтець».

«Непалюче сонце натрохи виткнулося з-за білої хмарки, і тепер стало видно, що воно вже звернуло з обідів. До впаду наморена моя погоничка Ганна скомандувала розпрягати, і ми пустили своїх корів пустопаш – нехай відпочинуть, попасуться перед доїнням. («Як виженеш корову у череду, озьми її за хвіст і кажи: «Іди, няня, по густе молоко, по білий сир, по жовте масло»). А сама заспішила годувати Настусю. Ілько з нею на руках ішов назустріч, а Дмитро їхав до всіх нас верхи. В мені з кожним кроком зростав, набирався цілий потік святої поваги. Я хотіла багато-багато сказати тоді

Петроградцеві за його ласку до нашої дитини, але слова не доходили від серця до язика, і я йому тільки вклонилася... З цього випадку й складалася впродовж теперішньої легенда про щасливу долю Насті Окраїнки».

«Коли людина повертається додому, певна себе і своєї сили, коли вона, поклавши на звичне місце своє знаряддя праці, лягає в постіль і поринає в сон, солодший для неї востократ, ніж для нероба, то вона може говорити про щастя». («Хата біла, постіль мила»...)

«Народу на проводи Петроградця зібралося, крий Боже! Як об Спасі в Мокловодах на ярмарковий день. То був також якийсь празничок, і люди – наші й тогобіцькі – дружно зійшлися, мов на погуківщину, на обох берегах. Я в дорогу напекла хліба житнього, жаровню балабух, ще одну – пиріжків з гарбузом та калиною (Лядовський приніс од Михеля пшенишної вальцьовки), сколотила гарну грудку масла (худоби в нас було і по троє, і по п'ятеро, бо пастівників кругом, як тепер «заленого» моря). Склала всі гостинці, як велить звичай, у дві дорожні ноші: Дмитро-таки намовив, уговорив Ілька взяти свіжого борошна з нашого горьованого жита, змеленого у Нигонидовому вітряку; пов'язані в пучечки васильки сушені, канупер, холодна м'ята... Борошна з намелом вийшло гарний клунок у вузькому селянському, тобто домотканому мішку... Христя Плютиха внесла, вже як виходили з подвір'я, в'язку бубликів, таких помірно загнічених, зарум'янених, на стяблі печених, що губами їсти... А Нестір Самобуток – вишеньку-простячку. Витерпить, мовляв, холод, ростиме. За рік за два узвар матимеш чим закислити, в пиріжок покласти, а ні – для краси, для спомину стоятиме під вікном, як дівка... А біля самого Дніпра співав свою буцімто думу: «Будем братство боронити – в нас без міри сили: степи, греблі, горді душі ще й живі могили»...

Я теж за гуртом прицимбалася з дітьми аж до Нього, Дніпра-Батенька. І над ним стоячи, думкою уздовж, та вшир, та в глибину сягаючи, приуявився він мені вічно живою жилою, що єднає наші з Ільком землі.

Гостювальника везли човном о трьох веслах: Прокіп Власович на правилі, мій Дмитро з Корнієм Васильовичем – на гребні через обшивку для быстрого ходу. По обидва береги йшли одностайно, поки було можна, люди, прощалися – хто голосом, хто рукою, хто усмішкою... А за Лисенковим рогом, де приставили під білою лозою попутні пароплави до нашого пригатку, оточеного спокоєм дубів та осокорів стало трохи сумно, бо тут наші шляхи розходились... Я нишком собі заплакала, горнучи дітей до себе. Чи за своїм Дмитром, котрий, здавалося, невесело прощався з нами, і ми сиротіли, чи за добрим Ільком Петроградцем, бо ніби з цієї миті знову не ставало у нас, Окраїнців, ні захисту, ні оборони. А може, це моя жіноча слабкість – бачити одинокий човен, що віддалявся, серед такого безмір'я стихійної сили».

Ще понад морем.

Дорога тут розходиться трійчатими вилами: та віднога, що вліво, йде в Городище, а друга йде долиною до Сулинського риборозплідника... третьою піду в степ – може, побачу Прокопа Власовича, бо навіщось кликав («Є діло до тебе, Теодосію...»). Когось та стріну з мокловодівських притулям... Хтось, та зачепить струну в серці, обізветься хоч словом про батька-матір, а воно мені – як жалібний подзвін: де ви, рідні... яку долю здибали-зіськали? («Син твій, мати, в полі, в полі спочиває, над ним сидить чорний орел, в головоньці ськає»). Мені і з Людкою з Личачкою не на заваді стрітися б – одкинулась, одказалась дівка од міста, чужинею стало, роду немає («Ой хожу я по городу великому, великому. Розказав би своє горе, та нікому, та нікому»). Яка-то з неї пастушка? («Розпустив вівчар вівці та по крутій гірці». «А я твої норови, дівко, знав, тим я тебе аж ніколи не займав»)... А стрівся перше з Марфою Личачкою («Перше літа пролетіли, як дощова хмара, а тепера надо мною якась божа кара»). Кого бажав, те стрілося.

Б'ється моє незахищене серце тривожними болями сподівання. Вже скільки днів таких воно жде-сподівається і щоразу стукотить по-іншому, ніби

іншиться моя надія, як дивлюсь на Марфу на Личачку, мов на свою видиму предтечу, по тій простій причині, що вона тепер наша притулівська поштарка-оповісниця («Роблю, роблю, мій синочку, на хату тягнемося з Людкою – «одну хатину у гаю, та дві тополі коло неї», «хату на кам'янім помості, да о чотирьох білих стінах, о шести шибкастих вікнах, світлицею до схід-сонця») – ось-ось як не сьогодні, так завтра, принесе вона мені цілу в'язку батькових листів, що десь блукають лісами тайговими, холодищами тріскучими та бурями чорними, а тепер зібралися і на тобі, сину, стільки радості, що на весь нарід вистачить, стільки життя, що всі насильницькі смерті щезнуть... Тату мій, тату, ой, Батьку!.. Отакий ти святий, отакий ти великий для мене, як Правда, як Сонце... Прийди до сина, дай йому руку – вона мені як голодному скибка хліба, як вікнина для риби, що під кригою в придусі. Я вірю, що ти й тепер такий добрий і мужній, як Людина, що склала ось присяжну висповідь:

Я не молюся жодному божку,
 Я викинув із хати всі ікони.
 Любов мою, велику і тяжку
 Не звіть «національні забобони».
 Я долю всього світу пригубив,
 Всі мови світу хочу розуміти.
 Та, може, світ тому я полюбив,
 Що Україна є у цьому світі.

Або іншого слова, та не меншої любові праведний син свого народу, котрий каже себе людям ось так палко:

Моя Вкраїна в мене у крові!
 Вона моя у смутку і в надії,
 Вона ридає в кожній удові,
 Вона у кожній матері радіє!
 Все найрідніше в неї перейму:
 Глибінь Тараса, Лесені простори...

Якщо планету вище підійму,
Україна стане точкою опори.

«Веселися ж, моє серце, величайся, моє слово! Стараймося, добрі люди, щоб видвигнуть свою долю на вищий, високий щабель».

Марфа йде рівно, не накульгує, хоч, відомо, вона трошки кривенька. За півгін почавши і доки спинилася, встигла наговорити всячини три мішки, як кажуть, гречаної вовни і всі неповні, а я не все слухаю, не все чую, бо не звильнувши дивлюся в її глибокі, ще не вицвілі очі, ніби набачу в них, тихих та чистих, хоч виглянься, як у дзеркало, свою болісну сподіванку, і тим же часом стежу за її правою рукою – жилава, за grubіла, як і кожна селянська, - чи не потягнеться вона до тієї пристібної кишеньки поштарської ноші, де звичайно лежать похатно розкладені листи; чи не заперемірає швидко-швидко їх своїми ловкими пальцями, щоб відібрати мої, наші, писані одним прикметним окраїнцівським почерком, рівними, чіткими літерами («Ех, братику! Надіялись було ми, та й те надіяння інеєм припало»).

«Поговоріть, тітонько милосердна, розговоріть мене, бо тяжко сумна душа моя».

«А ми оце з Людкою викопали криницю в дворі – добру вигоду зробили: вода своя (прийди напийся) і глини вистачить на всю повітку... Моя ж Людка – всі раді, що в Химки хлопець, - моя ж Людка виблудилась, пішла тепер, куди треба». («Зрозумійте, люди, свою правду, і правда визволить вас»). Я така рада, така рада, що благополучно вистряла з облуду, з того Павлушкового вербунку («Пристань, пристань до вербунку, будем їсти з маслом курку, будеш їсти, будеш пити і в хорошому ходити»). «Ой як же нас вербували, злоті гори дарували, а як же нас звербували, то в неволю записали»). Люди вийшли з землянок-времянок, поставили кожен собі верхіві хати під очеретами та шифером – під веселу руч, то й пісень співаємо («Сумуй, горюй, чоловіче, а духом не падай»)... Народ своє рідне слово, знехтуваний звичай і з-під руїн вигорне. Що завелось людьми одвіку, те трудно визаконити... Ти, звиняй, що скажу, роби те, що батько, - збирай нас

у пісню. Корній Васильович... упокой, господи, його душу, любив народне... любив, кажуть, і співати... Ми й тепер співаємо... у замісах – ноги не витягнеш, а співаємо, чого схочемо... яку Христа Плютиха почне... або Галька Семиділиха, що живуть у дві душі з матір'ю, з Варкою Віщункою... І Більшовик такої думки, щоб люди співали, якої хочуть, не боронить, а слухає... вальки рве, коли кладем кому хатні стіни чи накидає горище. Вальки рве – іноді й сам співає, то тоді й кожне співає... Ти не спіши показувати мені свою владу – ні словом, ні чином, ні навіть подумки... Під твої верховодні мрії, якщо ти такий, вовік чола свого не нагнемо: всі ми тут однаково родимі, всі ми тут однаково померлі... Прокіп Власович, наш Більшовик, не з тих, що в будень святкують... Як здивається з тобою, то привітається, наче сусід із сусідом, а як ти буває, сторопієш, то він так вразомітку, так делікатно, як порядний громадянин, що працює чесно і пильно, заробляючи собі на шматок хліба, - знайде тобі стільки свободи, стільки тобі треба, щоб ти більше од нього не стороплявся, а вхопив свою тропу в балачці, в якомусь там моменті, а то й у цілому своїм житті («Батько впали на землю, наче неживі, ми сторопилися біля них»). Володар повинен би мати веселу вдачу та щире серце, на поруки твому батькові кажучи, упокой, господи, його душеньку...»

Од цих Марфиних приповідних слів заткнулось моє серце вдруге, і я, либонь, переїнівся з виду чи на очах, а Личачка сполошилася не всує і, переполошена, замахала на мене газетою, як те роблять віялом на того, кому памороки і нема чим дихати («А чого ж ти сам себе боїшся?»). Я відвів Марфину руку з перед себе успокійливо посміхнувся невідь кому – цього стало досить і для моєї милосердної сповірниці. Вона вже довірливо дивиться мені прямо в очі і, розпашіла, говорить, говорить – то з переборами, як задумливо, то безладно-поспішливо, мовби замірилася розповісти цього разу про все на світі, і тепер сама себе підганяла, щоб устигнути, а то раптом на якомусь найпотрібнішому слові її зупинять і не захотять дослухати найзаповітнішого: якраз того, чого дипломатичні мовчуни недомовляють

навіть самі собі, всі бачать, знають, розуміють, але нехай про те скаже хтось першим. Бодай навіть мій недруг. Нечистими устами, але нехай, усе таки, не я – чистенький патріот «отечества» («А поглянь, сину, скільки сліпих послухників та прислужливих козачків кругом того верховоди – куди твоєму Миколаю! І кожен все знавши і нічого не робивши... А тих окличників, яким щомиті і без оглядки «дайош вперед», буцімто жити можна й назад, а вперед живеться лиш завдяки їхнім трубадурним закликам... Замість того, щоб нишком узяти сокиру (тому ж Полбогові чи Папазиру) – сокиру взяти до рук та змайструвати дитині колиску... або собі труну...

Тепер ще я помітив і цим приємно дивувався, що Марфа не по літах струнка і навіть тендітна («Гарним годиться іноді вмиватися з помийниці, щоб хто не зурочив лихим оком»).

«Мені й самій совісно, аж соромно, що така стара, а зморшок на лиці немає. Стрінеться, бува, такий дотепний жартун, як покійний Іван Солошко і підсміює: тю на тебе, Марфо Личачко! Розмолоділася, як перед свайбою... Що ти собі надумала, такі щоки, як балабухи мавши... Он дочка Людка нашому Васькові, молоковозові Плютівському до Любові сподобалась... Якби-то господь їх сполучив: гірко на світі без вірного мужа – ні оборонця, ні заступника («За доброго мужа треба дати пару коней вороних ще й три копи золотих»)... То був такий чоловік – Іван Солошко – був, кажу тобі такий, що на слові не спіткнеться. А на Гальці Семиділісі опікся. Замолоду ходив свататись до неї. А та йому й стригонула межі очі: куди ти сунеш свій свинячий писок у пшенишне борошно? Галька, значить, пшенишне борошно... А мене не схотів узяти: кому як квітка, а кому як повітка. Свого щастя не вгадаєш: Іван з війни в могилі, а Галька зісохла на сухар без нього. Бо любила, а задалась собою – пшенишне борошно!.. Зосталися з нього одні висівки... Не треба ховати про себе й найменшої правди – навіщо?.. Я не терплю насильства, як і твій батько, на поруки вашому роду кажучи, але Людці своїй щодня кажу: держись Василька, як вош кожуха, і не фиркай, що він нижченький... Павлушко був вищенький, а мало не пустив покриткою,

бодай його віко покрило... А Васько, бачу, до неї усім оберемком. Прийми, кажу, його і не фиркай... Він одродить тебе своєю любов'ю, а ти зрадуєш своїм коханням – хіба не щастя? («Твій рід і плід розмножаться на світі і памолодь кругом тебе ростиме»). Куди коза прив'язана, там вона й пасеться. Людка теж тепер згадує Мокловоди як загублений рай... Я розкажу тобі дивний сон. Тільки впослі. А як слухатимеш – то й два або три, бабі Русі на поминки: любила покійниця людські сни збирати, своєму Лук'янові потім переповідала, а той одгадував, що людям буде, як тепер у нас Варка Віщунка, тільки ще краще... Як сниться прибутна вода, значить, хтось до тебе з добром прибуде. Твоїй дядині Катрі («Смасибі їй: три дні хату шпарувала і плати не брала») сон такий сповнився на третій день перед тим, як до них прибув-прибився Ілько Петроградець. З добром приїхав в такий скрутний для Окраїнців і всіх мокловодівських людей момент, що все позапомнювалось до дрібного – такий він чоловік («Мої милі соколочки, станьте мені до помочки»)... Балакають, треба, щоб ще приїхав, і Дмитра Окраїнця не з бухти-барахти у селі не стало... Ага, добре, що згадався: тобі від нього ось телеграма... Я дядині Катрі вже носила, щоб показати, то вона сказала: «Слава богу! А оддай, кому там сказано». Ось три словечка: «Скоро буду благополучний, того й тобі бажаю», - додала од себе Марфа, подаючи мені форменний бланк з коротенькою на ньому наклейкою. Я зрадів, що знатиму тепер, звідки чекати дядька Дмитра, а одже, і його вістей, але на вихідній адресі стояла назва села чи містечка, яке пишуть хіба на географічних картах обласного адміністративного поділу. Та це мене ні засмутило, ні насторожило – «скоро буду благополучний»...

Якусь часину ми обоє помовчали, ніби на поминках вже з налитими чарками перед тим, як скажуть «земля йому пухом», відчуваючи явну потребу говорити з цієї миті і ще більше, безперервніше, нехай навіть безладніше, аніж до цього, тільки б розірвать і заповнити словами оцю незрозумілу мені, непояснимо трудну паузу.

«Де воно в мені береться – сама не знаю, але Марфі без балакні, як і без хліба... Ти, Вчителю, звиняй, не докоряю, теж не ходи збоку. Збоку воно, як кажуть, видніше, але хату ставити Личачкам китайці не придуть, хоч їх і багато – зайди оце зі мною, скинеш на горище вальок-другий, а кінчимо – справимо разом і освятини, і входуни!.. Сполуденка обіцяв прийти Прокіп Власович, то чого тобі гордувати. Ти ж не в одній спілці з нашим заступником – недавно прислали, мабуть, замість голови стане, бо той зачастив хворувати. Там таке сучасне, що не знає, в яку сторону й Запорожжя... І сам Більшовик для нього буцімто не указ: оджилий полевод і вчений агроном – дві великі різниці... А в кого ж ти добра навчишся, як не в Більшовика «оджилого полевода?»... Отак з перших днів, вийшла чомусь неладиця: правління різнить з народом... Не дам, каже, я тобі, товаришко Личачко, авансу й на одробіт, бо дочка твоя блудниця і бродяжить. А ти сама грошей на хату не одробиш у мене (чуєш? у нього!), не одробиш і до самої смерті. З тих пір ми й порізвились. («Всі курочки до купочки, півень ходить різно». «Мокрого поліна вогонь не візьметься»). Жінки йому доказують за Полбога – торгує колгоспною соляркою, Зіньці Пивниці носить відро за півлітра, бо розпилося вже до краю, а та тоді продає на кварта (народ приумівся вживати її для розпалу). Скарги пішли в небо, а заступник собі хату ставить. Збирається, значить, довго нами правити... Трактористи, вражі діти, вже прізвисько йому змудрували – вчений Тротуар Асфальтович, п'яташне діло. Чи то він городський чи який там виходець, а люди ремствують, уся громада наша притулівська... Ми на те, каже, вчилися, щоб на вас кричать-погукувати, а з Полбогом прилюдно за руку здоровкається»...

Я ще до запросин допомогти коло хати вирішив іти з Марфою, поки вона набалакається (їй без балачки, либонь, як без хліба). Сьогодні вона особливо красномовна і дотепна. Несподівано швидко заволодіває мною, стає близькою людиною, в якій, здається, давним давно живуть по закутках, а це ожили й заговорили мої мрії, думки, почуття, розуміння, наміри – диво дивне, в яке годі повірити, якби все це не окошилось на мені. Йтиму з нею, з

цією весь вік одинокою, безмужньою жінкою, нехай навіщається тим, що її слухають і чують. Домагаються, розпитують і навіть дивуються вголос, що вона так сумлінно знає людей, між якими живе, так точно малює їхні лиця, судить про їхні вчинки, озвучує уста, уприкмечає в кожному його суще, сама щоразу стаючи різною, і скільки вона, моя привітниця, багато хоче і може, але не знає, не знаходить ради, як це зробити, чим приподобитися бодай притулівській громаді, цьому скаламученому, з усього зрушеному світові. Біля неї я все більше відчуваю і усвідомлюю, скільки і якого духу ми позбуваємося і втрачаємо. Як багато нашого, найкращого з людського йде кудись, пролітає мимо, мимо... як вода. Як вітер. Найтяжче їй, Марфі, стає тоді, коли вона не відчуває, не вловлює зворотнього зв'язку з дійсністю, бо страшно, до відчаю боляче одинокому стояти безотвітно день у день перед неминучим вибором: куди його повернутися і як, щоб ступити туди, де просторіше й краще, де можна скинути, щоб більше не відчувати свою непотрібність, свою фізичну немічність перед невидющими очима цього манірного, незрозумілого чим протухлого світу. Куди дівати свою доброту, свою любов до нього – до цього біло-чорного світу...

Може тому, що сподівається на чийсь поміч, наївна Марфа так старається і мені догодити – все кращає в своїх речах, щоразу міниться з виду і тут же соромиться своєї непостійності. Почувається молодою і щасливою, якщо це слово тулиться до неї хоч тепер, коли стала поштаркою і чисто всім до неї приходиться – ждуть, що принесе Личачка, мов та лелека, до їхньої оселі, у людське життя. Старається знайти, прихилити, загукать, уклінно запросити собі співчутного до свого крихітного, старожитнього, ще теплого, але гаснучого житейського острівця, на якому живе те, чого ось-ось не стане. На радість чи на погібіль, але не стане. І ніхто, мовби нема співчутного серед цілого миру людей, не захистить його, не оборонить («Цілий день у суботу миру-миру до них приходило прощатися»). Не захистить, не оборонить, бо воно, повільне і непомітне, як рух землі круг сонця, розгубилося перед знахабнілою небувалістю. Не борониться, а важко зітхаючи, як сама ось

тепер Личачка, мовчки схиляє своє мудре чоло, падає під колеса запоморочливих швидкостей моторами закоптілого світу інших моралей, інших чеснот.

Ми ще довгенько стояли на місці, мовби нас зупинила чиясь рука з невидимого світу, примружено дивилися у видимий простір, що м'яко слався морем в сторону городиської Пивихи, мабуть, надіючись знайти на ньому морщеному невисокими зибамі, хоч якийсь орієнтир, острівне дерево чи бакен, за що можна було б зачепитися поглядом пам'яті, викликати з неї щось нечітко відчуване, але самою кров'ю бажане – мені одне, Марфі ще інше, а може, обом однаково потрібне, - та з тих бажань нічого не виходило. Не виходило зворотного зв'язку, ніби ми стояли не на тому місці, не в зоні впевненого прийому, і ми поплуганилися ще трохи понад берегом, не дивлячись ні на море, ні на свою теперішню Притулівку, яка одначе нам відчувалася справоруч, - спинилися вдруге, обоє разом, немовби наші серця обоє разом щось почули живе в землі, під ногами, і ми не вжахнулися, а лиш глянули одне одному в очі.

Марфа Личачка, я тепер точно знаю, вгадала і місце, і момент, коли я став їй цілком співчутним і лиш єдино хотів її сповірницьких речей, чутних мені вухами чи відчуваних душею, але щоразу таких чистих, таких дитяче безоглядних. Стояв лівим плечем до неї і відчував її жіноче милосердя, як відчувають дотик теплої хвилі. А вона мовчала і мовчала.

Я дивився на воду, і, здавалося, цим полегшував свої думки, бо вони вже, як могли, розкошували серед... підводних плавневих красот в зволжених променях нежаркого, помірною сонця. А на березі уже змарнілої, передспасівської Сули стрибають хлопчачі й дівчаті з хлопцями після купання – якщо, купаючись, набереться води в ухо, то стань на одну ногу, відповідну тому ухові, і вистрибай її, затуливши ухо долонею. Викупані, причесані, одягнені в усе чисте, дівчаті стоять громадками, парубчачі з парубчачі – окремо. На майдані, на косі, вже рябіють каруселі під синім полотняним запиналом, збивають собі балаган приїжджі – мандрівні

комедіанти. Завтра у нас ярмарок. Миру напливе, наїде, насходиться, аж до нашого окраїнцівського кутка: дев'ять хаток од царини, всі однаково під очеретом, а перелім встелено кострицею по самі півзіння («Що хатка, то інша повадка. Сумна гора без явора, явір без калини»).

«Недобре, що ярмарки позакривали, - мовби сама до себе обізвалась Марфа. – Скільки того харчу та їства всякого навезеться, нанесеться було. Або ремесної науки та товару («Ой роде, роде багатий, та давай же товар рогатий: а ви, братики, - коників, а ви, сестриці, давайте ягниці. Піде товар на розплід – звеселіє весь нарід»)... А розмов, думок, музик, пісень, згадок, споминів, наук, повчань та іншого пригіддя знесуть сюди, щоб до натоїлітошнього ярмарку згадувать та вживати... Прокіп Власович – на нього й несхоже – чомусь унікав про це розмов («Він унікав розмов, бо за тяжчими думками не мав на це часу»). А сей рік, якось на весняному вітрі, в його святу пору – в посівну, коли людина добре виголоднює і їсть усмак, устав з-за столу – там польовий вагончик на надувних колесах такий зробив під цинком, що в іншій хаті гірше! – устав з-за столу, обід узваром запивши, та й каже неголосно: у нас-таки чогось не стало... багато чого доброго занедбали темпи («Старий хутір тоне під водами – зберіть, люди, його славу, перекажіть далі»). Треба щось робити («Треба тим рогом чесатися, котрим можна дістатися»). Може, першим ділом хоч у Городищі ярмарок, як бувало... Та в старім, як світ, Жовнині, та в Чигирині. («Чигрине, Чигрине, візьми славу, бо загине...») Щоб збирати людей у громаду, а не різнити... Як Корній Васильович гурти духовні гортував. Бо чия пропажа, того й гріх – просимо до гурту... Оце за скільки літ, відколи заслано Корнія, Більшовик уперве сказав його ім'я вголос. Так, мовби йому на поруки («А то думають, думають ні вголос, ні мовчки... Не шепчи собі в тряпочку, сидячи в запічку, кажи по-людському, вголос»)... А сама затихла. Мовчить ("Кажуть, Лубнам дарував ще Богдан магдебурзьке право і два ярмарки на рік").

Я й тепер стояв лівим плечем до Марфи до Личачки і відчував її, як відчувають дотик теплої хвилі. Чи так вийшло само собі, чи Личачка так

угадно зупинилася, але ми стояли на тому місці, де нам буцімто вчувалось під ногами щось живе. Його сила зупинила нас невидимою рукою, щоб ми помітили його, щоб ми припали до того місця, де кінчався наш, тепер підводний, мокловодівський Вічний шлях. Дивився я на його розмитість («Прудка ріка береги розмиває») і боявся підвести очі, щоб не побачити, не пересвідчитися в тій страшній передчуттєвій мислі, що далі, на нашому, тепер уже вищому березі в і н не продовжується, а перервано-перебито лежить розмитим утоплеником під водами і вже ніколи не оживе, щоб продовжитись, не прийме за милість босу ступню рибалки чи пастушки, не зрадіє рухові по ньому вічно скрипливого колеса... колеса історії. Мабуть, тому, а може, саме тому я пішов думкою назад по ньому попід водами. Спочатку шукав руслице Сули, щоб по ньому потрапити в Дніпро, - подивитися, чи їхні води теж такі цвілі й стоячі, як на нашому штучному морі, чи вже й просліду не стало їхніх течій – хотів подивитися на бистру воду, і подивував сам із себе: тече Дніпро, хіба не бачиш, що тече, прорвавшись крізь стояче штучне море... Од Табурища, тепер воно Світловодське, до самого Світлогірського, що було Кишенькою, протікає... Крізь греблі та перегати, крізь верхні застої низовими течіями проникаючи, струмить, веде руслице своє хоч і нестрімко, та все далі, та все в своїх берегах високочолих, у високості («Виставимо, миле браття, на високостях науки і літератури наше національне знамено»).

З цією живою, лиш трудно здійснимою думкою («Хто в світі знає, що біг гадає») я опинився в леті думки за кілька гін од старого Сулища над сагою, на нашому українському кутку, в цьому закутку старовини, і набачив там, у зеленавих сутінках, скитальця Нестора Самобутка. Кругом нього, взалежно од сонця, що вгорі, то поночіло, то світлішало, та він не переставав чогось шукати на розмитих людських печищах: може, кремінь, загублений моїм дідом Грицьком – Дорогії Люди – ще той, родовий, з якого не тільки ми викрешували іскру. А може брав собі в голову якусь іншу пам'ять – не дає роздивитися хвиля. А коли вода встоялась і просвітліла, нічийого печища не

стало – росло густе, високе, як в голодовку, жито, а Нестір – у ньому («Повіявся ген поміж житами, тільки шапка поверх колосся»).

Постій довго-довго, жито! Я так люблю твій образ чистий, багном не сквернений... Скільки можеш довго-довго, не падай у покосі, не ставайся жовтою стернею: страшить мене моя мати нею. Що вона їй накликала, стерня? Жниво смерті після бою за віру, за ті ідеали («Хто не має зброї, не ходи в бої»)? Чи ввижає стерню за тіні полеглих?.. ні словом про таке не обмовлялася. Повтором твердила один лише випадок – ні, це був не приватний випадок, а велике людське горе, коли на наш порічковий народ прийшов страшним покосом голодовалий рік. Не будемо шукать тому причину («причина ходить не по дереву – по людях»), але шукаймо рятування, бо люди вже зараз, у цю мить, розгублені, втрачають розум і розважливість, стають товаром, аби не збезумитись, аби запобігти смерті...

Тепер можна припускатися («Припускаюсь на людей, що й ті скажуть, що я дітей своїх до пугтя довела»): Нестір не шукав кременя мого діда Грицька, бо той і не губив його, - то тільки така приповідь жила в Мокловодах: не губи нічого дідового, воно знадобиться, як є притча про люльку, яку шукають, а вона в зубах шукальника.

Шукав Нестір не що інше, а рятунок («Ой там молод козак потопає: просить він рятунок»). Люди тільки те й роблять, що шукають рятунок: то од голоду, то од холоду... то од кривди. А як часто рятуються одне від одного!.. Мати наша Вустя шукала також. І Більшовик з нашим батьком ловили рибу чим попало, цілими днями брѳохалися по болотах, по озерах – де тільки знали, щоб рознести улов якщо не пухлим, то так нужденним... Нестір знайшов рятунок першим. Ще рано повесні, коли купаться холодно, а риба вийшла на мілке, де швидко прогрівалося, щоб нереститися, він порадився з Прокопом Більшовиком і вирішився шукати. Повінь була тоді невелика. В хатах, що навіть на низьких буграх, вода тільки виступала з долів, а то розходилася по болотах, по лиманах і далі не прибувала («Воду, що вийшла з берегів, називають у нас прибутною. У тих самих смислах, що примір з

дійвом: дійво – прибутне, бо воно прибуває в господарстві, коли хто свої добрі на дійво корови має»).

Блукав Нестір, скитався і день, і два, і тиждень – шукав у царині, де повно стрибучих земляних зайців та й тільки, бо не спіймаєш; по прогноїстих Чеканках – знаних здавна гніздилищах водоплавних дичаків і птахів; по Кутах, на Манюрках, понад Утоплеником, таким, кажуть, безоднім озером, де жив один-одним вусатий сом, бо іншій рибі місця не ставало од його великості...

Ходив, бродив, поки набрів на цілу, свіжу латку чиєїсь ікри – лежала лежма у мілкому на траві, висіла висьма учеплена до неї. «Та це ж риб'яча!» - зрадів Нестір своїй знайді («Якщо будеш загодовувати бджоли, то зотри туго ікру (з шуки) і змішай з медом, з перцем і барсуковим салом – од кліщів, од гнилих хвороб усяких»). Ще раз зрадів Нестір своїй знайді: ікру ж можна їсти! Жарену, варену, а при голоді й сира не завадить, аби присоливши.

Брав щасливий Нестір її жменею, потім обома, далі пригорщами і все кидав у відро, кидав. Не так за великий час набрав по вінця. Розігнувся, уставив очі у синє небо весни, і як молитвеник, подумав собі: це природна сила послала мені спасіння, вона, не хто інший... не хто інший, а вона, природа, її сила, не людська... Люди людям зробили цього разу навпаки – голодуйте... мрять... То хіба ми справжні, коли такого одне одному посилаємо? («Поможіть народний дух із занепаду підняти. Ми, либонь, одного разу так зубожимо себе і рідну мову, що й Кобзаря не вчитаємо»).

«За думки за свої ніхто не відповідає, тому вони сміливіші за вчинки...»

Але тут же Нестір вельми засумнівався, навіть насварив свою гарячкову, вважай, зголоднілу і, отже, нетерпеливу, хоч і вибачену нами поспішливість судити про людей, що тільки того й зробили нам у згаданому разі, що «голодуйте, мрять...» що, либонь, одного разу так зубожимо себе і рідну мову... бо направив його на розшуки «їстівної природи» таки в і н , Більшовик, таки вона, всю кровію співчутлива Л ю д и н а . І впросив, направив не тільки його, тоді ще парубка Нестора Самобутка, але кожного,

хто мав досить ще здоров'я ходити і вишукувати рятунок. Настійно, навіть з погрозами, котрі в нього звучали скоріше радою або мольбою чи умовлянням батька, він домагався помочі навіть тим, хто з темноти своєї, з неросторопності, а найчастіше – од втрати віри в можливість порятунку, смиренно махнув сам на себе, розгублений перед витівками народної долі, і, склавши руки, мислено лежав у труні, переставав боронити себе, боротися за своїх дітей.

В цю ж пору дня, що й Нестір Самобуток, метлива, як молода бджола, Корнієва жінка Вустя (був якраз сполуденок, хто мав, то вже подоїли корів, вже одчиняли загороди для звиклої худоби ходити пустопаш), мабуть, десь ішла або вже доходила до відомого, далеко тоді відомого мокловодівського патронату, цього пристанища для безпритульних старченьят, ішла, як і вчора, в цю не тільки зовні гарну, під червоною бляхою хатину заступництва, де знаходили рятунок і жили переважно діти з Білої Русі... Доходила до довгої повітки, геть по стріху зарослої калиною та листатим лопушинням, а там, на причілку од Левчишиного гайка з високою грушею, з якої впавши, прибилася Маруся Пилипівська, вже стояли тихеньким рядочком, одне за одним, більше за меншим, більше за меншим... Привчені «мамою Вустею» - ждали... Вона вже ось. Розхиляє цвіт калини разом з лопушинням, являє свій зовні смиренний, як зійшлий з ікони матербожний образ і ще на ходу виважує, бере лівою рукою за дужку свою ношу. Піднімає відро з молоком, обв'язане по вінцях, попід дужкою, прижовклою марлею на висоту зручності найменшої білобрисої Катрасі, як вона сама себе прозиває, ледь його схиляє до рожевеньких витягнутих губенят, і сторожке, мов лякане пташеня, дівчатко – прямо нахильцем – п'є крізь цідилок ще несхололе, з шумовинням молоко з-під Вустиної чорнорябої Сороки.

Весь окраїнцівський куток відають про це добре та гаразд, вже навіть звикли до їхньої милосердної благостині – ласки, бо триває вона з першого дня – з молозива, тобто відколи в оселю Корнія та Вусті першою зайшла на молозиво всіма кликана, бо вдачлива «знахурка» Варка Віщунка для того,

щоб переступивши хатній поріг, саме вона вимовила давнє, як молоко, примів'я, гляючи на ще безпорадне, але вже спинчиве телятко, місце якому, за звичаєм, обов'язково в теплій хаті біля печі або біля причілка («Піч наша регоче, корова хоче; а припічок усміхається, корова сподівається»): «Сиряно-масляно, дай бог на користь», - обов'язково з наголосом на «и». Після цього корова вважається замовлена од відьмівських набігів, а приплідок зросте в благополуччі і піде господареві в руку («Як хто продає жалкуючи, не піде куплене в руку»).

Од патронату Вустя поверталася не тією, що завжди, стежкою поміж піщаними буграми, де повно капканів, цих злих колючок для босого, а пішла, як і просив Більшовик і після нагадував чоловік Корній, - пішла іншою стороною, понад Левчишиною урмою, або вурмою (знайте, будь ласка, це гарне слово, як сотні інших наших старезних посульських слів, бо, чого доброго, ми справді зубожимо себе у мові, що згодом не дай боже, і Кобзаря не вчитасмо: урма, або вурма – місце, по якому ганяють скотину на водопій чи пастівник; шляшок, протоптаний і покритий слідами її ратиць: («На урмах хліб дуже гарний родить»). З-понад Левчишиної урми, що вертю слалася то в один, то в другий бік попід самим очеретом Синьооківського болота, Вустя звернула на трохи вище, бо далі йти було не по дорозі, і як тільки доходила до соснини, одинокого серед пісковатиці дерева, провалилася крізь землю обома ногами до колін. Вустя не встигла й злякатися, так швидко все це сталося, але мимоволі, мабуть, досить голосно йойкнула, бо за невеликий час до неї навально пригрібся – таки істинно пригрібся в своєму розгоні всюдихідний бригадир Лядовський (чоловік такий у ходу навальний і швидкий, що коли дивитися на нього збоку, то щоразу здається – не йдуть його довгі, кроквинясті ноги, а якось так розгінно і красиво підгрібають під себе простір, переступають все стрічне, що заважає поспішати, що й собі кортить не інакше).

Коли одкопав просто руками, бо чим же інакше, Вустині ноги і та благополучно виступила з провалини, Більшовик швидко згадав, що це були

картопляні кагати, затоплені небувалою у наших краях повинню тридцять першого року. Після повені до них ніхто не кинувся, бо картоплю вважали пропашою, а тепер вона стала у пригоді. Слово Більшовика того ж дня пішло в дію: розкрили кагат, а поруч ще один. В обох, на всю довжину, шар, як у чверть аршина завтовшки, як треба, їстівного крохмалю – уклін тобі і любов з душі, Прокопе Власовичу, наш мокловодівський спасителю, за направу, що сказав тоді слово в діло, одвів ним сто смертей разом, бо дав людям вірну раду, як одурити голод («Ми мусили бідувати, голодом терпіти – вморю себе голодом, а брехні не дамся»). І другого, і третього дня скликані люди ділилися знайденим на душу і, розійшовшись по хатах зарятовані, стравувалися крохмалем та ікрою, хто як хотів («Ой нате вам, страдні люди, ще й солі на страву»).

Либонь, надмірно я перейнявся тими давніми тривогами – не дорікайте, що перестав відчувати обіч себе притихлу і теж замріяну Марфу, бо все ще навиджую у прижмурі своїх очей якісь несув'язні реальності мокловодівського життя і щодалі чіткіше відчуваю свої приторки до нього: там бо живе моя істина і відлунює в серці, як жалобний подзвін, що не дає ні спокою, ні ради, ні іншого життя, хочби й радніший його мати («Не моя то воля: доля мною радить»).

Навиджую скільки хочу всякої всячини, але так накоротко й мимолітно, що не встигаєш наговоритися, якщо це люди, надивитися краси, якщо це текучі води, з розгону ростучі трави чи острівні дерева з птахами...

Мати забогараджує нужденних: тому сорочку, тому рибину («Поверни святість матері»). Батько розмахнувся на все плече (косити у воді нелегко: коса і вмие, і спать покладе), прокошує од водяної жаливи лиманець, щоб затягти волоком або кімлею – риби в ньому, аж трава ворухиться. Обох разом хочу побачити, але мати ховає себе за хатою в леваді, то на городі, за полукупками жита. А батько – в іншу сторону: рибалити на Дніпро, з косою в плавні... Або поїхав і поїхав од села до села – вгору по Сулі – збирає давнину, збирає людську долю то в речах, то в слові, щоб потім показати її

людям наяву – яка вона безмежна у своїм терпінні, в своїх красотах і милосерді («О боже мій несконечний! Що ся тепер стало! Як то віра, так то віра, а милости мало»).

Щоразу, коли я діходжу до цього місця, згадуючи і батька, і матір разом, стає дуже шкода їхнього загубленого життєвого ритму («Куди ми зрештою так поспішаємо безпам'ятно, як не до гибелі?»), шкода тієї втоми од чистого повітря і незабрудненого сонця, од сидіння на березі коханої Сули, од бігання по царині, по нашому пасовищі, ганяючись за довгоногим земляним зайцем, якого міг догнати один Василь Омельківський, син діда Омелька, красивий з виду, як вечірнє полум'я (вибухнув на міні за три дні до Перемоги, загинув останнім з мокловодівців, тобто сто тринадцятим). Шкода найтяжчої навіть од роботи втоми наших предків: лягали вони спати з натомленими м'язами, але з світлою головою. («Що голова – то розум»), з чіткими ударами серця («Не то сильний, що камінь верне, тільки той сильний, що серце в собі вдержить»). А завтра несуетно встане разом з росою і таким, як роса, і думно піде робити діло щирим серцем.

З теперішньою людиною так не буває: рідко слухає сама себе, мало чує сумирної, неістеричної, тобто неприпадкуватої балачки. Все життя – від колиски до ями – під барабанний марш як не сам себе, то хтось підохочує спонукальними картинками майбутнього. І справді-таки: тільки думки про майбутнє, про те, що стане краще, тримають у прагнучій людині снагу братися до вірної роботи («Проходило два вірних одного невірного: дай нам те, що лучче царства небесного»).

Тільки-но зірнув, як з-під води, ще отакий, давно утоплений малюнок: повечоріло. Зійшов місяць, тихий, мрійний («Треба на молодика вийти надвір і говорить до місяця тричі: молодик, молодик, тобі вповні, мені на здоров'я. Тобі рясота, мені красота»). Сяйнули зірки, як дівчата очима, зазираючи крізь гілля в садки, в колодязі, в озера... в задумані вікна. А під хатою, на призьбі, обіпершись спинами об стіну, два фосфоричні (світлоносні) силуети – Він і Вона. Батько і Мати... Я дивлюсь на них крізь

товщу води штучного моря і бачу їхні гойдливі, поламані у відбитку хвиль обличчя, це найбільше диво Природи: на світі – бо нема двох однакових облич. Вони мовчать. Відпочивають. Споглядають вечірній світ. Слухають себе. Прислухаються до шуму в набряклих жилах... Де не візьмись – з-за причілка – біля батькових ніг завирувала каламутна кручія води... вона рие під ним яму («Викопайте, люди, глибокую яму, поховайте, люди, сю славную пару... Та й висипте, люди, високу могилу, та й посадіть, люди, червону калину, щоб сказати потім: на всю й Україну»).

Бодай же ти, бистра річка,
 Та й травою заросла,
 Як ти мого миленького
 Із собою занесла.
 Як ти мого миленького
 Із собою занесла...

Зіниці ще не можуть відірватися від тієї картини, від тієї з'яви, де мати з батьком під хатою, а каламутна кручія вириває під їхніми ногами яму, я хочу їм крикнути застережливо, і гіркий шепіт, прощальні ряди слів і цілих речень плинуть до них з моїх грудей, плинуть... Жаль, що так далеко одне від одного, що й молоде вухо не змогло б розрізнити цю гру голосів... Куди збіг той день на віки вічні? Мене тяжко мучить приватне моє розуміння того, що все так швидко минає, все мчить повз тебе, як стихія. І не через те сходить зо світу, що вже вичерпало до кінця свої життєві сили, а лиш ніби для того, щоб поступитись, здатися на милість іншому, буцімто на взір новішому... та не завжди кращому. Я відчуваю це по своїй неминучій любові, по Мокловодах, по своєму батькові, якому не дано було себе вичерпати в безкорисливості й любові – цінностях вічних, отже, сприйнятливих для людей і нині, і прісно. Навіщо жити без пуття? Навіщо жити щиро?.. («Щирість – зрада»).

Далі я зовсім розгубився перед своїми думками, бо між тим, що ми відчуваємо. І тим, як ми діємо, така многість відтінків, що недовго згубитися й праведності, збитися з її путі («Могилу Шевченкова мусить нам статись

початком нової науки і подвигів праведно християнських»). Одведи, заступи й помилуй нас од насильницьких смертей («Поверни святість батькові»).

У притузі треба знать усячину і дороги щоб не питаться, але найперше людині треба на щодень хоч дрібок радості».

«Люди добрі, люди праведні! Почуйте його молитву і любов», - шепнула мені Марфа Личачка своїм материнським не голосом, а поглядом – так спочутно подивилася, ніби весь цей час шукалася за цим добрим спочуванням. Я глянув їй у вічі – чи од щирості каже? Марфа відповіла стрічним поглядом – у очах у неї ніби якась ураза: навіщо тобі таке тяжке спогадання?

Бистрою ходою ми пішли до її обрубистої на причілках хати («Подивися, вчителю, яка вона не українська»).

«На покутті в нас, гріх і казати, нема ні образа, ні лампади... Стоїть на лаві велике, трохи потемніле, мабуть, од пари дзеркало – Людці дали якоесь премію, як годи справляли. Таке саме ведике було в Мокловодах тільки в Оксани Бардаськи. І все дівки та молодіці, хто жив поблизу, ходили до неї в празники перед ним запинатися. Або приміряти нову спідницю чи плаття – якколи цілий день видивляються. Оксана це любила, дуже прибірно й сама ходила, бо й прибору того мала більше всіх, одиначка в заможного батька. Не ходила в латаній одежі... І це до війни, тобто, коли в нелатаному ходити на роботу вважалося стидно чи совісно («Диви який пан: в нелатаному до волів іде»). У непраному, у некачаному – хочби на саму качалку, без рубля – то вже встид («Иншому, правда, такий встид, як тій кобилі, що віз переверне»). Як гарний рубель, широкий та важенький, так і сорочки гарно покачаєш...

Людка моя не любить перед дзеркалом, хоч і не без того... Раз якоесь, один-єдиний, застала: стоїть, як не моя, - зблідла, заплакана, - і вишіптує сама собі слова – пізніше люди дізналися, що їх написав твій батько, на поруки йому кажучи. Не написав, а склав у голові... Склав у дорозі і всю дорогу їх повторював, як вели його в Городище («Свідок цьому Нестір Самобуток, його брали за понятого»). Було це, доказують («Дай нам, мати,

доказати, що ми рідні діти тих великих, що за правду гинули на світі!») – серед білого дня. Корній Васильович так розгубився, так не повірив у те, що з ним роблять, що навіть не переказав нічого сімейству, а тільки попросив охоронників вести не селом, не понад рідною хатою – нехай люди не бачать тієї кривди, не посумніваються в його незраді... він завтра прийде, його повернуть. І повели Окраїнця низами та долами, луговими красотами, щоб серце ними, рідними, закипало («Україно, даю тобі усе, що зміг, - свою могилу»)... Почула я Людчині шепоти перед дзеркалом – і з дива отетеріла:

Небо хмарами сумніє,
 Дзвін прощання чути –
 Осеніє, осеніє...
 Зацвітає рута.
 Журавлине «курли» в'яне
 В синій високості...
 Ходім, доле, зрадливая,
 До недолі в гості...
 Ходім, доле. Виробляти
 Із неволі, волю...
 Чесним потом...

Я тільки чув, а тепер і зрадив, бо повірив Марфі, що мій батько умів складати п'єси і вірші, був здібний до гумору («Шутками серед мужиків людей дотепних, здатних, воздібних і таких підіймати наукою»). Його писання навіть друкувалося в городиській газеті. Звідси, либонь, і бере початок трагедія Корнія Васильовича: посмів вирізнитись... сказав своє розуміння життєвої істини... зацікавився словом... своїм, отже, корінням – підозріло!..

"Нам ще довго, дуже довго доведеться виживати з себе зло – найстрашніше зло! – ненависть до особистості в людині».

«Радіти з чужого успіху – важко, а визнавати чийось перевагу над собою – ще важче. Як нам виховувати в собі почуття пошани до чужих знань, чужих

здібностей, чужого таланту! Ніщо так не затримує руху мистецтва, як недоброзичливість або байдужість».

«Що ти собі, Людко, думаєш, що ото плачеш?» – питаюся.

«А хіба не можна й заплакати, мамо?.. Я не з горя плачу, не з обиди – щоб полегшало серцю. Гріхи свої заплакую, мамо, вас не слухала, святого слова матері» («Святе слово – рідна мати; єсть іще святиня вища, мому серцеві, миліша – рідна Україна»).

«То я й умовкну: може, й таке, думаю... без божби вірю. А вона шепче, як шолопленна, щось вишіптує з себе, як замову – чи те саме, чи щось інакше... Показна в мене Людка, прямо таки гарна стала, тільки блідувата зробилася, поки робила в Кременчуці на млинарні... на такій млинарні, де каміння мелють. Гуркітняви людина не видержує, то затуляють вуха... Відтіля пішла, як сказали, що ти, дівко, глухнеш, - перейшла вагони в Крюкові фарбити... Замотує кожна (там самі дівки та молодіці видержують, бо по двісті рублів щомісяця вигонять на вредних роботах) – замотує марлею на сім витків увесь рот з носом і влезить у вагон... Показна в мене Людка, прямо-таки гарна. Вона аж цурається інколи своєї показності, як приховує для когось її ніби, бо всі, каже, виторопні хотять мого тіла: одним воно – для роботи, іншим – гріх і казати навіщо... тіла, тіла! А душу – хоч і напропадиме («Хто йде неволею в Сибір, то певне не на добро, а напропадиме»).

«У моєї Людки з цієї весни всі нігті на руках цвітуть – у кого нігті цвітуть, той має щастя... Це мовби од того зацвіли, що вона... віршів до погібелі читає, і вони гарно їй для характеру приподобились. Вже другу книжку, бачу, принесла. І ця в стовпчик написана, тільки товща... Вона їх ніби ковтає, а коли дуже гарні – аж заглотує, що тоді плаче або міниться. Се як до людини: одна читає, і од того ніби міниться, що нігті цвітуть на обох руках, а другий... другого ніяк не позива на вірші, бо гадає, що він усі розуми поїв... А третій – віриш і не віриш – наш чоловік такий: не помацає – не повірить, бо його вже по-всякому дурено. То чи не краще цього разу самому спостерегти, що воно. Куди і як повертати, замість коритися чужому

розумові і сподіватися, що то щастя. Сходить з її душі все колишнє, сходить на нівець. Одмінилася дівка й на лиці, як оце стала даватися на речі Васькові Плютівському, що молоко возить, - хочби їх господня сила швидше до купи зводила («Так йому хочеться її взяти, що господи! Вік вам довгий і розум добрий, красні молодята!...»).

Брови в Людки зігнуті, широкі. Ні в кого в світі ще не було таких красивих пліч, ці плечі не для важкої ноші. Її довгі, густі вії майже закривають барвінкові очі, і вона старається ні на кого не дивитися прямо. Можна собі подумати, що в тих густих віях, що в тому загадковому прищурі очей крізь них Людка щось приховує сама від себе і од людей – може, свою жіночу душевну нерозгаданість («Така ваша загадка, що нема й розгадки»), а може, духовну показність («Роздумався я оттакечки, розгадався, а до вислову не знатужусь»).

Людка, як видно по вдягачці та взувачці («В чужі чоботи її не взуєш»), що на ній усталено і в будень, і в свято, не спішить за модою ні жити, ні ходити. Либонь, ця дівчина звідкілясь знає або душею своєю показною чує чи, може, кров її вчуває («Якщо любов до рідної землі, до батьківщини в т в о ї й к р о в і, то вона не потребує ні слів, ні пояснень») – в житті нерідко складається так, що стає дуже невгадно, куди його поспішати о цій саме порі: вперед чи назад.

Малювали ми одного разу з першокласниками слона, якого діти ж и в о го ще не бачили. Для зразка я накидав силует його крейдою на дошці. «Зрозуміли, діти, хто це? – запитую сподівано. «Зрозумі-іли!» - відповідають хором. А найменшенька Оленка підняла руку. «Тобі щось незрозуміло, Оленко?» «Все зрозуміло, Теодосію Корнійовичу, тільки напишіть на слонові, де в нього зад, а де перед...»

В житті людині – як тій Оленці: де «зад»? А де «перед»? Сьогоднішній «зад» може бути завтрашнім «передом» і навпаки («Хто розбере, той і забере»). Все тут буцімто мудро, а зрозуміло й школяреві: коли ти поспішаєш, обов'язково дієш невлад, спотикаєшся, щось необхідне забуваєш,

бо ти сам не свій, бо ти мчиш без пам'яті заради того тільки, щоб наздогнати переднього. А передній, виявляється, біг також лиш заради того, щоб бути переднім, - мчав, надриваючись, не раз-не два збивався з праведного шляху («Ворона напростець літає».)... А якщо поспішає гурт, цілі народи? Чи можуть всі однаково спішити? («Що більше спіху, то більше сміху»).

Як не мудруй («Хто по кладці не біжить, а мудро ступає, той ся в болоті не купає»), як не захоплюйся рекордом перших – не основна то сила, здатна творити щось праведне й велике. Треба чекати, отже, вирішальну решту. Хочби вже для того, щоб розшолопати, що ти зробив у поспіхах. Щоб розшулічити свій ентузіазм, який тебе гнав поперед себе. І, якщо він прийнятний, перейняти ним надалі вирішальну решту. Інакше істинного діла не буває, бо не може бути. То не велика біда, якщо, усвідомивши, що біг не туди, незабарно заспішити назад, на стартову позицію, щоб набратися духу на новий, усвідомлений розгін: всіма нашими рухами повеліває єдиновелика сила – це сила вселюдського життя, закони якого для всіх мають бути і є рівні, суворі і благодійні («Ож ну не грайсь у переваги, бо матимеш навкір»). Тільки закон тієї сили і визнає, либонь, Оленчине :«де «зад», а де «перед».

«Що не кажи – у нас там було хоч і бідно на хліб, так тим добре, що куди не глянь, туди й зелено... І ніхто не посміє поїхати, як тут, навропростець, почавити живе: порізати колісьми вигін чи луки – ніхто не посміє, - каже Марфа, ніби соромлячись свого докору отим поганцям, що їздять навропростець. Не спішилося, і встигалося, - поволі переступає колю, що стала вже канавою, одну, другу... - Радійте: весь майдан у коліях... Веселіться на ходу: вам же інакше ніколи, все життя вам ніколи собі ж на безголов'я... Пам'ятаєш, за вами жив окремо собі, на солонцях, Антін Заволока, такий собі дивний, з придурком чоловік, сюди-туди ходив по приймах, все робив не так, як люди, а любив повторювати: хто спішить, той ділом грішить... Я в молодості знаєш, яким був, каже? Перескакував через три кобили впоперек – у молодості («Молодість – буйність, а старість – не радість»). Я, хвалиться, ні літ, ні спеки не боявся, бо молодила мене якась пекельна сила, і я нічого не

пекався («Поганого чоловіка – я його пекаюся, дарма, хоч і рідний брат»). Дарма, що сліпий на одно око, а чоботи кріпко шив і непомаду («Ой, гоп непомаду, як пошила штани з валу. Як пошила та й наділа – кажуть люди, що до діла»)... Була і в мене дівка первістка, щиро її кохав, та не довелося подружитися; вона давно заміжжю, а мені – прийми. Свого хазяйства з діда не мали, а батько спився, то сів на хазяйство небідної удовиці. Було скажу Горпині: сьогодні щоб було мені стакан масла, кухоль збираної сметани і кендюх – і вона слуха. Інакше я піду од тебе – такий я заможній Горпині каламут робив: мовляв, дайте їсти ще й напитися, то не будемо різнитися, скажем, що ви гарні... Бо в мене Степанида є і двоє дітей. Запряжу коні, складу струмент, бочки – (Антін у сезон, коли соління, брався бондарювати) – і був такий, та нема... Воно, як ремесний чоловік, то скрізь добре жити: пошив чоботи чи штани – от і маєш, бо кожному ти, як знахідка. А вийдемо на косовицю – не те, що ти, Фанасію, хоч ти й грамоту знаєш, - сухоребре, на самих жилах держитися. А на Антона Шелепу кожен гляне: шия, морда, ноги, руки!.. «Не бреш, Антоне: тебе дід Мукей перелякав, що на тебе напали перелоги: перелоги, ідїть собі на дороги од його жил, од його піджил, од жовтої кості, од такої масті...» «Сам ти Мукей... Я ніколи не саджаю соняшників під сапу – під лопату... Голови чіпляються, як решета. Як повкореняються – вітер не валяє і горобці не випивають насіння, бо я, Фанасію, чоловік планитуватий, по планетах знаю, коли на що сїйба. Не пушу городу, як ти, граблями заскородив – роди, боже, на всякого долю». «В тебе все родить не так, як у людей: ти з свинячої голови на одинадцять кіл натоплюєш тринадцять кілограмів смальцю... в тебе з відра бражки виходить тридцять дві пляшки. Та не простої горілки – оковитої... в салові на горищі миші нори роблять... од картоплі під кожним кущем земля репається – брехунів таких, як ти, по сім за цибулину в базарний день...» «Думаєш, Фанасію, чого я пішов од Горпини?.. Вона плакала за мною, як мала дитина, а не через діда Мукея. І досі жив би, якби не письмо од Степаниди. На тринадцятьох листках і дрібно написано! Хіба тобі, каже, рідних дітей не

жалко?.. На косовиці ти ж сам читав його, Фанасію, мужикам, то плакали. А ти починаєш – почитаєш – ні, хватить... Нехай покортить до другого оддиху...» «Бреши, та знай міру: ніхто тоді не плакав, окрім тебе». «Зате до нас люди ходять, щоб старі пісні співати». «До Степаниди ходять, не до тебе – що правда, то правда... молоді парубки на намагнічену стрічку пишуть... Тоді на ходу слухають. А ти химериш: ох, коли б! Та що! Про це шкода химерити, гріх!.. Чи довго ще сплітатимеш химери, і голос твій бурхатиме, як вітер. Давай пісню. Під неї хиляться тверезі й питуші, добрі й злющі»).

Чого мені журитися,
 Якої неволі.
 Ізмалечку добра нема,
 А горя доволі.
 Оддай мене, моя мати,
 Заміж за старого.
 Буду його шанувати
 Лучче молодого.
 Шанувала, шанувала –
 Вже дужче й не мушу.
 Ой боже мій милостивий,
 Прийми його душу.
 Іди, старий, бородатий,
 Калини ламати.
 Я далєбі нездужаю,
 Не перейду хати.
 Пішов старий бородатий
 Калини ламати.
 Прийшов парень, молод, бравий,
 До мене гуляти.

Марфина балакучість відома, лиш трудно усвоїти, звідки вона навчилася, звідки вона вміє так довго й гарно балакати. Одні припускають, що це від

того – жила Марфа дуже багато самотньо серед чужих, і мало хто, колись там-не-коли, погоджувався слухати її, безрідну Похатницю. Навіть тоді, коли їй слово боліло до крику. А це, мовби, її од переселення визнано за свою, мокловодівську, і тепер вона спішить, поспішає виказати себе, свої гнічені словесні поклади («В ній мови – океани»), свої зболілі почуття й страждання в тій обмежованій стінами самотності, що йменувалося її життям. Або й від того також, що її рідна дочка, єдина Людка, мовби ким підмовлена, було навідріз відсахнулася од свого рідного – захотілося, підмовленій, притулитися до іншого життя, до інших звичаїв – непростима зрада тому первородному, звідки струмок життя. І всі десять моралей. І вся історія людського роду з його досвідом і культурою. («Коли хліб, тоді й розум».) Інші намовляють на Марфу, що розповідати вона може так довго й гарно через те, каже по готовому: по тому тобто, що давно вже було складене в душі, а тепер лиш би встигнути все сказати, лиш би раптом якась гвалтована, невидима сила не спинила на слові, не кинула її в ту обмежану невидимими стінами самотність, щоб вона там знову замовкла, цього разу, може надовше або й назавсім. Отак, невиказаною. З запеченими в очі бажань словами. Тепер Личачка радіє молоді, що її Людка біля неї.

Не скажеш достоту, в чому саме таїлася та краса її розповідей («Давайте я вам розкажу випадки») її мови, од яких без болю не мусиш відірватися («Геній слова ніколи не знає своєї справжньої сили»). У Марфиних словах мені щоразу вчувається дихання доброго духу. У тому, що вона говорить, завжди є для серця поживне, для крові живильне – воно усміхнене і мудре. Усміхнене лукаво, з прищуром, як Людчині очі крізь густі вії, - і гірко буцімто, і весело водночас. Та ще, поза тим, звучання її слів розходяться, наче круги по воді, якимсь особливим, кількадзвінким відлунням, якого не почувеш у мові інших. Воно мовби поволі тане в душі і від того чується ще довго-довго після того, як звук уже зовсім згасне. Далєбі тепер кожному здається, хто щиро слухає Марфу, що її слово промовляє набагато більше, ніж воно означає («Слово, слово! Скільки в тобі мислі?»).

Я й досі не знаю, к чому це вона переказала відомий каламбур з десятків інших про дивакуватого Антона Заволоку та про його Степаниду і вже, либонь, не знатиму, бо за кілька кроків – «неукраїнська хата Марфи Личачки, аж заходити в неї не хочеться». Її хазяйка далі нічого не говорить, хоч її губи ще помітно ворухнуться, ніби вона продовжує сама собі казати якийсь випадок, якусь, може, внутрішню суперечку. («Промежка між кроквами на нашій хаті дуже широка – се недобре. Як крокви рідко стоять – лати вгинаються, дах просів, кривля протікає: положимо сволоки з осоки; поставимо крокви з жовтенької моркви»). Я краєчком ока продовжую наглядати за Марфою і бачу, що є щось жалібне в її розгубленості, щось дитяче, ніби вона винна за цю невдалу хату, справді схожу на повітку, - неоковирні фронтони з обох причілкових боків позакладувано синякуватою, недовипаленою цеглою («О-он її палено, в Городищі»), що непомірно тисне на блаґенькі, з глини литі стіни, то там, то сям вже пооддувалися, окислі і так осунулись за ці недовгі два-три роки, що вся хата помаліла. Є опаска, що в дощову осінь не встоять, попадають. Понадили старих та в кого помочи немає: здавайте гроші у колгосп. Ми вам першим... швиденько. На зиму і повходите. Та й наробили... («Декуди говорять: скривився, як середа на п'ятницю, - але то все несправедливо і баламутно: середі нема чого кривитися на п'ятницю: обі однакові пісні»).

Зачувши це наше давнє кучанське прислів'я («Ой вечеряй, моя мати, коли наварила, а я піду на той куток, де дівчина мила»), доречно пригадалося з материної пам'яті і ніби само собі пояснилося, чому це Личачка так усердно навела випадок («З бухти барахти вона нічого не каже») про Антона з Степанидою. А тому, що ці неприкаяні двоє("Досі я був людиною та й годі, а тепер мною зацікавились") першим ввійшли до нашої, тоді трапної, мовби забороненої, як ворожої хати – такою вона відразу стала, як тільки батька, «севеушника», вивели на царину, щоб поза Ропою, луками й луками... Але я був тоді надто малий, щоб свідомо пам'ятати цю сміливість Заволоків – либонь, тому і згадала їх «неоднозначна» Марфа. Не тільки зайшли першими

«під заборону», а й розказали спершу людям, як зробили батька "врагом-супостатом" («Цим укороченим словом довбають очі всім Окраїнцям, нашим кучанським людям – шукай поруки все життя, оправдовуйся»). Шукай!.. перед тобою аж три радощі на очах, аж три дороги: перша радощ – наліво підеш... друга радощ – направо підеш... А третя радощ – не йди прямо, бо завернуть)... Шукай!.. («Я не бачу жодної гордо піднятої голови»)... Шукай!.. («Багаті ми – либонь, з колиски ще багаті: помилками батьків та запізнiлим їхнім розумом»).

... Ох, як мені щиро плакалось з розпуки!.. («Якби на той цвіт та не морози»). Якби ніхто не доживав, щоб оправдовуватись... Хочби мені пам'ять пришибло – забути б все минуле, не відчувать його, не мислить... Я іду до вас, люди, щоб вивестись, бо на наш рід набрехано. («Соколе ясний, брате мій рідний, ти високо літаєш, далеко ти бачиш»). Каються грішники, а мій батько мре за людську ідею. Завіщо ж Корнія Васильовича викрито? За його вірність? За його любов до рідного? Хто посміє пояснити мої сумніви? («Хто вдовольняє потреби душі добром, той не творить гріха»).

Коли б то знати світові лад, а не грати угадки («У мене два сини та обидва вгадки: один каже, що дощ буде, а другий каже – ба, не буде, хоч той, хоч другий вгадає, а все ж таки сини правду кажуть»).

«Я знову тобі, Вчителю, про Антона Заволоку. В'ялий він чоловік і потребує твердої руки. І якщо він і жонатий на Степаниді, рідній сестрі Христі Плютихи, то ніхто й не подумає, що Степанида за ним, а навпаки: Антін за Степанидою, бо все в них робиться з її волі, а він, як невільник: де посадять, там і сидить; що скажуть, те робить («Це той бондар, що з невінчаною жінкою живе». «Людина в неволі не здатна робити ні зла, ні добра; і не достойна нагороди і не заслуговує кари, бо в такому житті всі його вчинки є необхідністю»). Єдино, коли він повстає сам проти себе, так це тоді, коли чіпають його віру – ти мене не хрести в твою віру: в мене свій бог є, а вірувати в людей мені ще рано... І то не твоє діло. Що я був у приймах у Горпини: ми з Степанидою не вінчані, а її діти хоч і не мої, але наші. Я взявся

бути їхнім батьком і буду, якщо моя Степанида не закомизиться, не вирядить мене знову до Горпини на цілий тиждень або й довше. Поки дам лад у її господарстві, бо вона вдова, діували з Степанидою разом. І це не гріх, не перелюб, тобто я ніколи не держу в голові своїй злої думки на ближнього, хочби це була й найкраща молодиця, як Горпина, подруга дівоцтва моєї Степаниди. Не завидую жінкам-солдаткам чи просто самотнім, не простягаю до них помислів нечистих, бажань од плоті похитливих, бо цим порушу заповіт моєї віри. «Не будь лихої мислі, не буде лихого бажання і лихого діла. Волій бажати ближньому того, чого собі бажаєш. І будеш, як я, божим чоловіком»...

«На Антона Заволоку іноді (кажуть, якраз на ущербі місяця) знаходить якийсь інший дух, і в ньому все порушується: його наївне дивацтво, що вчора межувало з божевіллям, раптом зникає. Настає одержиме просвітлення, ніби щось пробудить, виведе його з мерехтінь булого, того дивацького світу і схамене віддатися іншому.

На другий день чи на третій, після того, коли Степанида першою дізнавшись, розповіла Антонові, що Корнія Васильовича вивели вдосвіта якісь чужі люди і повели поза Ропою, луками, луками, аж у саме Городище, в депеу, місяць теж був на ущербі. Тільки-но вийшов з-за гори Пивихи, стм'янілий, по краях підчервонений, мов на третину прикрите око після сліз, дивитися на світ – не впізнає толочених трав, пришиклої Казенної дубини, писаної краси дніпровських островів, бо все кругом причаїлось, насторожилось, ніби жде на себе лихої години, ніби хтось неправдиво на них посвідчив («Олжа – це коли говориш не те, що знаєш або не так, як думаєш. Привикнувши брехати для забави, легко привикнути брехати й для того, щоб нашкодити іншому. Олживця такого і обмовника слід позбавляти права писатися, іменувати себе з великої букви»).

Слідом за Корнієм за Окраїнцем в селі не стало і Прокопа.

Антін ходив, мов сам не свій: Степанида посилала його в район на довідки («Хіба ти вже й забув, як їхній рід з Ільком Петроградцем оборонили

твого батька (мав третю частину гуртової кінної молотарки) – відстояли од розкулачки?») Обникав усе село, заглядаючи в кожен двір, мов той собака, що згубився хазяїна, але ніхто не міг до пуття порадити: це було вище хуторянських розумінь – знати, за що люди «вороги народу» і що за люди «севеушники». Зате вороги твого батька, всього вашого роду могли і підбивали невірних казати твоїй матері грубощі на вулиці, ходили вночі попід хатою, стукали то в двері, то в стіни, ніби робили підкоп. Їх усі знали, бо то були Полбоги та Папазири, що й нині, не в оселі згадуючи, живуть і здравствують. Готові і тепер обмовити хоч і рідну матір, аби догодити своєму череву, своїм заздрощам чи хазяям, таким же недобрим і ненаситним – навіщо земля таких на собі держить («Ге-ге! Справедливості тут і зазором нема й не видать, як торішнього снігу, - тьху на такі лади!»).

Село ніби лишилося душі своєї – не стало Більшовика, хтозна куди поділи Окраїнця. Люди без них стали наче поневольні митарі, наче впала на них понура. Якщо вже й Прокопа Власовича записано до «ворогів народу» чи в «севеушники». Всі похололи душами, гірко плакали за Більшовиком, за Корнієм, а старі ревно молилися, щоб обидва були прощені й повернулися. Лядовський справді повернувся вскорості, мовби людьми вимолений – насуплений і мовчазний. Ходили до нього на розпити – гуртами й поодинці, - але ніхто нічого втішного не виносив з його хати. Відтоді люди ще глибше ховалися в себе, замикали роти, але й тепер не знаходили собі ні булого спокою, ні впевненості.

Треба було щось робити – комусь іти шукати визволу для Корнія («Визволь, боже, нас бідних невольників, з тяжкої неволі»). Добиватися визволу, бо ніхто, навіть вороги Окраїнців, не мають жодних доказів на Корнієву ворожість до влади, а чи приналежність до не всім відомої, але існуючої спілки – «націоналістичної севеу».

«Не вважайте собі на те, що ми невидючі люди, письма таємного, од простолюду хованого не читаємо, а ми й собі дещицю знаємо: гомоніли, гомоніли всім селом – по двоє, по троє, далі вірними табунцями, поки де про

що зговорилися. Одного дня хтось раптом згадав і всім немало прояснилось, що десь у Вереміївці, таким великим подніпровським селі, де було перед війною аж дванадцять колгоспів, чи, може, і в сусідньому Жовнині, що теж за Сулою, за кілька років перед тією смутою («Іноді смута велика ще й тепер напада, що й на світ не хочеться дивитись»), перед тією манією на «ворогів народів» у тих засулянських селах, здавна козачих, буцімто збувалася якась там рада «севеушників», якась таємне збіговисько (і не «збіговисько», бо туди – у порічкові хащі – спливалися човнами і їх майже всіх було схоплено чекістами). Ті люди, що вміли «Ще не вмерла України», «Додому вернемось вперед багнетами», звичайно, кинули тінь на все доброчесне Посулля.. Згадалося чисто всім, як з-за Сули – з Головкивки чи з Ялинців, що під Жовнином, - приходив у Мокловоди і якийсь час жив у розпутньої Сашки Полбожихи, рідної сестри Панькової, чужий невідомець, з виду інтелігентний чоловік, називав себе П'ятаковим. Говорив по-нашому, багато що вмів з ремесла – шив чоботи, ставив печі, лимарював, але приходив і бував у Сашки під ликом чинбаря, тобто ремісника, який чинить, обробляє шкіри по найму, або аптекаря – збирає, мовляв, тут плавневі трави. Сам сушить, заготовляє в інших – дубильні й лікарські, їх там справді було всяких незчисленна сила, забуваємо вже й запах їхніх собі на безголов'я («Хрещаний барвінок сади устилає, запашний васильок три запахи має»), бо всі ті розкоші неоціненні і угіддя пішли, кажу, потопом («Сидиш у тьмі, круг себе не бачиш, потопом вод загублену твою душу»). Од Панька та од Сашки випитував хитрощами, хто в селі якої думки, хто якої грамоти («Корній та Прокіп – всього двоє, крім попа та вчителя церковно-приходської школи, - мали по-тодішньому грамоту хорошу: читали, писали, знали священну і російську історію, географію і перші чотири правила арифметики»). Хотів знати, хто дуже любить Україну («Панько думав чи й не думав, - каже тепер людям Полбожиха, - та й назвав першим Корнія Окраїнця, бо він, справді, мабуть, найдужче любив і пісні наші, і звичаї, і рушники, а за ним – Прокопа... Нарошне сказав, щоб нашкодити – вони з ним на ножах ще з тих

пiр, як Панько «викачку хлiба» робив, - нарештe, кажу, записав Корнiя з Прокопом у «севеушники», бо то був iхнiй вербувальник (так сказали нашому Паньковi у районi), чи сказав з дурного розуму, але пiсля того, як той квартирант пiшов якось, не попрощавшись, пiд подушкою, де спав аптекар, знайшли цiлу кабзу грошей: «Спасибi, Саша за прийом. Вiддай кошельок Паньковi за послуги».

Тепер прояснилося ще дужче («Коли твiй розум проясниться – скажи, людино!»)

«Не на розкуркуленнi, як гадалося, пiджививсь буксирник Панько, а пiдлатався надзвичай i як нiхто iнший у вербувальника з севеу, продавши двi праведнi душi пiд той шанець. («На мене дорiкають, що я ночував тодi на плавнях та й коня вкрав. Може, другий ночував пiд мiй шанець, то i взяв коня, а не я»). I вже зовсiм брехня те, що ледачий Панько, як вiн тодi вихвалявся, та буцiмто здав тому севеушному вербувальниковi плавневих лiкарських трав i дубильного кiнського щавлю на цiлi сотнi i навiть ледь не на всю тисячу. Справив за них два кожухи i небаченi чоботи з юхтовими головками на рантах i рипах, халяви з хромини, а на здачу – двi кофти Сашцi з ворсистоi бумазеi...

Це вже тепер нiкому не секрет, що збираються поновити добре iм'я Окраiнцiв, бо на Корнiя Васильовича, кажуть, згори визволення йде. («У волость аж три бумази прийшло: понад дорогами чепурити, на обочинах лопухи косить – якiсь начальники iхатимуть»).

Не доказано чому, не доведено, з якоi такоi понуки, та саме Степанида Заволочиха (була проскурницею при Антоновському) схаменулась першою («Що ж воно зробилося, як воно сталося – скажiть хоч слово!.. Та в тих же людях – наша нащадна святiсть, наша соборна честь. То наша церква, то наш ґрунт – у Бiльшовиковi та в Корнiєвi») I нарядила третього досвiтку свого Антона в дорогу – через Плависте, поза Ропою, луками, плавнями, через Вирвихвiстку (з розгону перескочиш i штанив не замочиш – рiчка!), попiд Казенною дубиною («Ой не хились, дубе, ми твiй корiнь пiдживимо»), через

Гирман, колись пристань – аж у саме Городище. Як рушати, Антін, кажуть, засвідчився небом і землею, що нікому не подарує, ніхто не втече од людського гніву («Я виведу клязу. Це на нього затіяно. Бо він не підліг одного разу Гопесві з району, що тоді відав культурою, а тепер його син Льонька до нас головою моститься. Ніяк не натляться нашим лихом та митарствами») і пішов на свідки»...

Я не перечив Марфиній переповідці про той випадок, уже переповитий домислами всіх, хто хотів про нього пам'ятати не порушуючи суті, - не через те не посмів перечити, що Марфа розповідала не своє (її тоді ще не було і в Мокловодах), а був згоден і готовий слухати будь-яку вигадану чи дійсну казку про Антонів «похід на свідки», аби лише мовилося щиро та про батька – серед тисяч вимовлених слів і народних інтонацій, жестів і міміки, виразу в очах і на лиці у комусь та прорветься – мимоволі здебільшого – те одне, те єдино дійсне ставлення різнобарвних людей до Корнія Васильовича – «до нашої соборної пам'яті, нашої церкви, під яку ми так немилосердно підриваємось лише через те, що боїмося самого слова «церква». Не боїмося – може – але вперто не хочемо її зрозуміти історично. Цим самим неоковирно і бездумно підриваємось під коріння народності, аби вона чахла і руйнувалася з дурної примхи: щодня нам, теперішнім верхоглядам, хочеться новацій – нехай їх досить для самолюбства лиш на день, на два чи навіть на годину, але подай сьогодні у нас людну, а десь давним давно забуту пісеньку. Знервований танок чи порцію істерики, надуманого, але «ділового», виробничого крику, без якого не обходиться кожне друге кіно, лиш би не здаватися комусь там старосвітніми, тобто уповільненими, несуетними, у діло балакучими, добрячими простецькими людьми, якими всі або майже всі стають на старість («Мені здається, що ми з Людкою досить багаті і одежею і духом, тому ні під чию залежність не хилимось і не будемо, окрім під свою власну, під народну – не души нас нічиєю волею»)... Серед купи сказаних слів – в якомусь та почувеш також і людську думку про все оте дурне «севеушне діло», зготовлене чи не такими активними провокаторами, як

мокловодівський Полбог, - від нього ж бо – аж придивіться, ось поцікавтеся! – постраждав наш цвіт (не Папазири!), тобто всі ті, хто любив свою «церкву», свій «грунт» - безоглядно любив, справжньо – не стає мені слів, щоб сказати, як це, то придивись, причуйся до Більшовика, до нашої теперішньої церкви, котрий умів і любить нас усіх зуздром – людей, так часто невірних у виборі своєї долі, своїх думок і розумінь, свого виразу і навіть вияву власного, за все життя надбаного світу, прийдешньому в науку, на приклад чи на зразок.

(«Я день і ніч молюся, щоб нашому родові бог послав нащадків мужніх, справедливих і шляхетних»).

Ми вже на старому Личаківському дворіщі («Заробимо грошенят – у нас буде рай: будинок, дворіще, мальовані ворота»). Крива Марфа неприродно побігла, заковила всім тілом, що аж жалко стає дивитися на її старання – так-бо бідну вдову привчив наш світ перед ним запобігати – побігла в хату, щоб винести мені, гостеві, стілець з м'якою сидушкою («Людка скуповується по-городському для нової, для своєї хати») та пригостити («Спекла три паляниці та жаровню балабух – воно якийсь празничок сьогодні»), бо ти, мабуть, ще й не обідав сьогодні, то хоч узваром голод переб'єш – і сушениці свої, і борошна не купуємо... Посидь отут біля кабиці, біля пічки на стільчику, поки я збігаю, якщо не хочеш до хати...

З-за плечей, з моря, повіяв м'який вітер, ні холодний, ні теплий, і я оглянувся на нього, як на чийсь живий доторк: мені відчулося, що віє (тепер в обличчя) не м'який вітер, а дихає своїм духом моя рідна сторона – поживляє мене спогадом запаху солодкого молока з плавневого сіна, шматок житнього хліба, запитого здоровою водою («Дійтеся, корівки, на всі чотири дійки!»), гіркуватим присмаком вимочених прядив, що й досі стоять в моїх очах сірими горстками-пірамідками кругом понад берегом Довгенького лиманцю, тягне сирістю риб'ячої луска, якою здається, покрита, поряблена вітром вся Горбанівська затока, де тепер приютилася наша риболовецька бригада на дев'ять баркасів з дизель-моторами на вісім кілометрів швидкості кожен. А може це й не вітер – зітхнули, може, полегшено після роботи

мокловодівські пастухи, орачі, рибалки – зітхнули всі разом мої нароблені до солоного поту люди, і тепер поволі мостяться чи вже сидять на решітчастих вербових лавах, на лозяних стільцях, задумані й смиренні, або обсіли круглий столик, не застелений, вишкірябаний ножем до чистого. («Хто чистоту з нечистого добуде?») Сидять добропристойно, аж трохи побожно, як перед дійством якогось обов'язкового. Від постороннього ока хованого ритуалу – кожен на своєму місці. Ніхто не посміє першим взяти ложку, ні вкусити хліба, нетовсто нарізаного в дерев'яні ночовки, поки вечеряти не благословить батько... Але тієї ж миті, підхоплений іншим почуттям, я відвернувся од моря, звідки дихала моя рідна сторона, бо добре бачив, що в материних очах кожен раз, коли ми сідали за круглий столик вже без батька, замиготіли сльози. Вона вставала з свого місця, припрошуючи мене вечеряти самому, йшла в мою кімнату. Там, на дивані, лежала батькова подушка. На ній він спав останню ніч у своїй хаті, а тепер вона моя. Мати її вкотре перебивала, підпушувала і клала мені під голови, знаючи наперед, що я перенесу її, нашу сімейну святиню, знову на диван і там вона лежатиме до вечора... поки в матері замиготять сльози на очах... поки вона гляне ненароком мовби на порожнє покуття... на батькове місце під час вечері... А одного разу мати не заплакала, а ніби аж весела, посадила мене на батькове місце проти покуття і тихо сказала: «Сю ніч батько приходив до нас і велів мені їхати до нього. Він уже відбув заслання і тепер на поселенні в Чорних степах... Де це вони, ті Чорні степи, Теодосію? Батько розповів, що там люди не наших звичаїв, але не злі, навіть добрі до поселенців. А синові скажи нашому, Вусте, нехай живе своїм розумом... Він, видно, помирає, Теодосію, - і мені з'явився його дух, безтілесний привид ("Ми, люди, не самі керуємо собою - владу над нами віддано лихим духам, і їхні витівки провадять нас до загибелі"). Батькові ж вороги, сину, шукають собі поживи на чиємусь іншому подвір'ї – будь обачливим... і не люби наших Мокловодів так, як їх любив твій батько... А втім – «живи своїм розумом...» Дядина Катря тебе пригляне, а дядько Дмитро, як буде треба, допоможе... Прощавай, наш бідолашний, я

мушу бути з ним, хоч би він жив і в найзіпсованішому світі, де облуда запопала волю, а негідники тримають владу над людьми шляхетними... Я мушу... прощай («Зачинилися ворота – пішла мати на Астрахань»).

А коли вже будем, а коли вже будем

І ми помирати,

На могилі скажем, на могилі скажем

Золотом писати.

Сі видива ще стояли якийсь час переді мною і тоді, коли з хати вийшла Марфа без обіцяного стільця «городиського, з м'якою сидушкою», бо непояснено чому їй в останню мить передумалось пригощати мене холодним узваром з балабухами – краще зварю щерби свіжої («Мужчина без варива і дня не мусить») – «доводилось... коли-небудь польову кашу їсти? Щерба одна, засипана злегка пшоном та задобрена шматочком сала з цибулею – ото і все».

Я поставив на кабицю, перекладену шворнем, чавун з водою, вибрав уже злеглий попіл з-під нього і тепер випрочую з переселенського тину вже давно пересохлий, ламкий шелюг. Складаю живіші, неперетрухлі прутики підспід, і дрова загораються без розпалу, від одного сірника – нема сильнішої краси, як вогонь, що горить полум'ям. Він, хочби й не хотів, мимоволі розбуджує поезію спогадів. Творить собою такі візерунки, такі перетини та рухливу ламанину, що найбуйніша уява не сотворить подобу. Поки Марфа місить тісто для галушок (ми погодилися наварити різаних з йоржками) – хто їх наловив цілу миску? Чи не Васько Плютівський, зятьок, Марфою так уподоблений?) – поки вона вимісить тісто, щоб стало туге, як гумове, і не розпливалося в кип'ятку, я ні на малу часину не можу відчепитися від думок про батька, про матір, про гріхи, на них накладені, про себе, через ті гріхи безпросвітнього, тишком-нишком підозрюваного, і це мене терзає, сердить, розладнує наміри. Я не знаю, як оправдати свій рід, а отже, і своїх дітей, себе, щоб почуватися легко і впевнено, дати душевний і духовний лад своєму внутрішньому світові, бо чим далі про все це роздумується, тим глибше

усвідомлюю своє безсилля оправдатися, і від цього власного безладдя руйнуюсь, розпадаюся, кришуся. Виражаю себе непереконаливо й непослідовно. І цим самовикриваюся, видаю себе, що мучуся, страждаю (на радість ворогам і заздрісникам роду нашого – згиньте з душі моєї, з усього світу!).

Оце сиджу очуманіло,
 Очима втупився в папір,
 А серце так-бо защеміло,
 Як не щеміло до сих пір.
 Побудь зі мною і не сердся,
 І не криви гидливо брів...
 ...Мені б збагнути мову серця –
 Я так хотів... я так хотів.

«Тяжка і моя година, сину мій, Теодосію... Слуги лиходіїв шастають усюди і все помічають. Одне одного підсиджують і тут. Скільки чесних людей через них уже зазнали кривди!.. Надумає хтось із тих соколиків-полбогиків заскочити в наш барак увечері, після тяжкої роботи в лісі, а я саме сиджу за латанням, мугикаю якусь нашу посульську пісню, нашого родового псалма під ніс і нічого не думаю – ні доброго, ні лихого, мугикаю, бо вона, приміром, козацька пісня, у мене у вухах бринить, я весь нею звучу, навіть рота для пісні не розкриваючи, - і досить, я вже єретик, відступник від панівних поглядів, і мене карають – «ізолятором» - там вийде з тебе і козацтво, і все інше українство («Мене сюди заслала не власть, а підлість нашого ж українського брата – продажних тимчасовців, заїдених полбогиків. Це вони, сину, заїдають і честь нашу, і совість, і «церкву», і «грунт», і все українство. Я ж, прости гріхи мої нерозрешимі, належу до тих, хто старається уже відоме обмізкувати заново, не боюся й тепер чесно помилятися – шукаю істину у людей на очах, бо переконаний, що на шляху до неї. А якщо й не дійду – хіба моя вина?.. Або йду собі по табору чи лісом з сокирою та й зупинюся коло табунця людей – слухають якогось проповідника – їх тут

сила-силенна – про доброту чи про вірність своєму ж, приміром, народові – то й досить, я вже бунтар, я вже порушую режим і ризикую накласти головою тут же або бути цькованим зарізаками, яких тут купують для цього діла («Не сунь носа туди, де не кличуть. Адже від носа недалеко й до шиї...»).

Нема сильнішої краси, як вогонь, що горить полум'ям («Справжня краса (слова також) віку не має»). Йоржі тим часом досить приварились, бо очі побіліли, з ямок повилазили наверх – значить, пора кидати галушки. Марфа їх, різані, вже обжарила на сковороді, аж присмагли, щоб не розкошлатіли, не стали глизяві, і буде згортати в кип'ячу воду прямо з сковороди, бо на ній ще треба зробити вдалу засмажку: цибуля з борошном щоб не пригоріли (треба вогонь збавити) і дрібно покришене сало щоб присмажилось тільки до рум'янцю.

Вітер віє тепер присмиком: то подме на всю силу, то приляже. Марфа не приладиться на поривистому вогні довести засмажку до готовності і знову йде до хати: там є електрична плитка.

«Моя любов, мов перевесло з свидового жита, хоче обняти зібране життя своїх людей, щоб зв'язати, як ті стебла з колоссям, в тугий обжинковий сніп і залишити його – без обмолоту, стойма – на стерні людської пам'яті».

Від жалів, які не виходять з мого серця, чи від задоволення, що так ми прислужилися один одному з Марфою, і тепер вона радо пораяється, аж не набудеться, щоб зготуватися та ще й повечеряти разом, а може, від тепла, що віяло на мене з пічки в землі, я приплющив очі, щоб знову привидіти батька або матір – на неї мені оце весь день схожа Марфа Личачка, - але привиди не являлися. Я відкрив очі, прислухався, аж затаївши дихання, до когось невидимого і почув суміш знайомих голосів. Вони то чіткішали, то затавали, звучали розбірливо й не зовсім, тому трудно розібрати, чиї саме – батькові, материні чи когось третього, та всі разом є вони для мене слухними і заповітними, бо вчуваю в них і себе, і свою довічну розраду – ніхто мене в протилежному не переконає, не розбакає («Так батько та мати її туди і не

пустили: там ще, кажуть, тебе відговорять, розбакають, то ти й не підеш заміж, а ми вже у змові» «А все-таки в його немудрім слові була якась невідомо сила, і з правдою була вона у змові»).

«Ти так добре підробляєшся під мою руку, Теодосію, що я подумав спочатку, що мій перший (дозволений) лист повернувся назад. Ти знову пишеш, щоб я беріг себе. Добрий мій, шляхетний сину!.. Від чого (від кого) берегти мені себе? Від любові до українства? Від перевтоми вже перевтомленого тіла? Мати наша Вустя, пам'ятаю, ще поки жили ми разом («Я то за віршами, то за п'єсами, то за хатою-читальнею, та за людськими клопотами – мало вкидався в хазяйнування), лягала спати тільки після того, як засинали ви на печі, а кури на сідалі, а худоба в загороді, а зарошена коса, з налипами трави на полотні, вздовж попід пругом засинала під хатою, ніском у острішку, а вогонь – у закурений пічці в сінях під стояном-димарем, а вила з граблями – у клуні, а підтичі для сітки, що стали згодом вербами, - задивившись у криницю з плетеним кошілем. А хмари зависали біло над лелечим гніздом на хаті, а дорога на плавні теж лежала мовчки, приколихана зернистими житами, що її обступили... Як же мені заснути чи берегти себе і своє серце, якщо, згадавши її, все оце в мені не спить, а пам'ять моя – та ніколи не дрімає?.. І тут, в Чорних степах, куди мати ось недавно переїхала, щоб зберегти мене (Дмитро, твій дядько, з Ільком Петроградцем клопочуть про помилування – спасибі їм, але завіщо милують невинних) – і тут, серед вільних людей і поселенців, усе почалося, як у тій народній казці, - все почалося з голки, яку матері дала калмичка. Голка була потрібна, щоб вишити мою сорочку. А сорочка була потрібна, щоб прикрити плечі в дорогу. Дорога була потрібна, щоб шукати щастя на світі. А щастя потрібне, щоб життя було веселою піснею. А пісня потрібна для того, щоб не плакала мати, підколовши голкою палець...»

«Друга суди в очі, а недруга – поза очі». «Діти батька не судять». Де тепер ти, хто склав ці мудрі прислів'я? Я знаю, де ти: ти, невидимий,

перебуваєш у народі, ти його надбання і нетлінний скарб. Ім'я твоє – геній народу. Знаю і твої якості: ти незмінно правий і непогрішний».

«Ти й тепер, народний учителю, за своїх уже не юних літ, обачний такий, як був?.. Ти хочеш, щоб я жив, щоб був щасливий навіть тут, у нещасті, щоб тримався тих рядів, котрі вагаються, в яких радить залишатися поміркована розважливість, тобто ні ззаду, ні спереду, а сам (прости за повчання: я ніколи тебе не повчав і не повчаю – казав і кажу лише свій досвід, і так зі мною сталося після одного незначного, навіть веселого випадку) – а сам, кажу, не розумієш (не ти один, до речі), що той уже блукає в світі мертв'яком, хто взяв собі за програму жити лише для того, щоб зберегти собі життя... Не тривожся, я чиню так, як мушу чинити... поки не відчуваю жорстокості людей – вона розбуджує в мені все погамоване, якщо те, що готове обережнішим... Моя недобра слава тобі не на користь – каюся, що впала всьому родові на шкоду. Винен перед вами, але не перед світом. Я не можу і не маю ніякого бажання приміряти свій крок до пристосовницького трибу («Служити рад, прислужувать - огидно...») Хіба ми живемо лише для того, щоб дбати про своє життя? Щоб жити правильно, як мені тепер здається, треба спершу дізнатися, де лице життя, а де його виворіт («Помирить мене з самим собою»).

Я переказав сам собі уривки з батькових, усних і писаних, листів – своїми і, може, ще когось третього словами – і мені стало страшно, вдушили невтримні сльози. Не від їхнього жалкого змісту («Як поїдеш з України, буде комусь жалко... прийде час німого жалкування»), а від того, що такий добрий і живодайний, мов корінь женьшеня, батько, як наш, був там не один. А може, сльози мене вдушили тому, що саме цю годину я найчіткіше відчув, ніби вперше і раптом дізнався, який я самотній і хто мене кругло осиротів: ні батька, ні матір, ні навіть рідного села. Мозоляни, добрі люди, дали нам притул і обзиваються щирим словом. Не їх вина, що мало знають нас, переселених, а їхні почуття до рідного не такі напружено гіркі, як наші. Тому й розпускають всяке, приміром, про мене, про «нового вчителя, трохи не при

своїм умі, що третєся в селі підозріло ось уже який тиждень (хтозна, чи він хоч племінник Катрі). Жде буцімто якісь бумаги з Москви чи з Києва про помилування батька через те й водиться з поштаркою Марфою Личачкою, бачили на речах уже й з Людкою (мабуть, примовляла грати в неї на свайбі, якщо Васько не одкинеться: вона ж бо яка гарна стала – струнка, висока, а поглядом прямо-таки заворожлива – рішуче не годна належати Васькові, хоч він і симпатичний зокола, здоровий на силу, гирею грається, як ніби її не два пуди, у бокса вміє, а ростом – соромиться поруч з нею ставати, бо нижчий як на добрий вершок).

Отже, він, тобто я, Теодосій Корнійович, вчитель, котрий з дурного дива готовий міняти свою професію (хочби й на скотаря у колгосп на ферму), - людина добропорядних і твердих правил – ходить у найпростішому, але завжди в чистому, черевики – одні буденні, другі святкові – купує раз на два роки і не дорожчі дванадцяти карбованців новими грішми, кременчуцького виробу. Галстук одіває у виняткових випадках, стаючи тоді на весь час, доки не скине, екстравагантним, тобто безглуздим і недоладним, бо краватка, як правило, не до лиця або не до кольору одежі. До всіх вітається першим, сумнівається навіть сам у собі, у своїх передусім почуттях і надто страждає від того, що ми, майже всі, хто його оточує, так легко і байдуж втрачаємо святість. У вирішальних випадках, де більшість кричать криком, галасують, а забіякуваті рвуться навіть до бійки, він чомусь розгублюється і мовчки тільки дивиться, мов той баран, що вперше побачив нові ворота. Попри всі ці вади, вчитель одначе доволі амбітний чоловік і надзвичайно показний у своїй червоній краватці, хоч саме в ній він і розгублюється, ніби дивиться сам на себе збоку і бачить себе з таким видом, як той баран на нові ворота. І дивно, одур голову бере, що такий нерозторопний, можна сказати, корінний, геть чисто натуральний селянський чоловік оженився на тричі інакшій вчительці, котра буцімто ще й посадна, по якійсь там частині заступає директора школи, - не годен він належати Натулі Дмитрівні – це тобто я не годен належати своїй дружині, Марії, повторюю: Марії Дмитрівні, хоч мозоляни вперто

продовжують казати на неї Натуля. Він і вчителем сидить єдино через пронирильність своєї дружини («Що хитра, донослива та ще й сама собі на умі – ото проноза!») А законне його посадне місце – сидіти й думати, якби такі посади зробити законними. Там, і єдино тільки там, Теодосій – учитель міг би давати користь для своїх співвітчизників. І тому Натуля Дмитрівна чудово зробила, заславши його в Мозолянку до дядини Катрі (чи де хоч кватируйся) з благородною метою чекати відповіді на посланого ще з Воїнського листа про помилування батька, щоб розв'язати свої молоді жіночі руки... Всі це відразу спостерегли і збагнули, що вона тримає і його при собі з ціллю – щоб вважатися мужньою, розпоряджаючись собою вільно і під захистом замужності та двох, чомусь не схожих між собою дітей... Між причинами, котрими ще пояснюють, чому Натуля Дмитрівна шлюбна з Теодосієм, сином Корнія Васильовича, - за одну з головних вважають і оці темні поголоски, якісь дивні її зв'язки з заступником голови теперішнього колгоспу, тобто Гопеем Льонькою, що не вщухають і тепер, - всі вони троє – аж ну пригадайте – ходили в один клас і вчилися неглупо».

Тим часом Натуля Дмитрівна поводить себе так морально, наче їй ніхто на світі не потрібен, а навпаки, вона всім потрібна. Щоправда її майже ніхто не любить, ба, навіть багато хто щиро ненавидить; ці ж ненависники її ж і бояться, а цього Натулі Дмитрівні якраз і треба.

А її чоловік тим часом водиться з Марфою Личачкою, щоб запобігти уваги її дочки Людки – писаної посулянки, хоч йому там нема ніякої надії на взаємність, бо вже довиглядався помилування, допереживався за батька-матір до того, що схуд ні нащо, став, як тріска; до того забалакується про справедливість, про любов до України, що хоч сьогодні завдай його до божевільні або в Чорні степи батькові на зміну. Ці слухи з божевільнею дійшли вже до вчителя в різних одмінах і кажуть, страшно його налякали – аж так, що він зовсім змінився характером і обернувся на відлюдника. Деякі з цікавості перестрівали його де попало, приходили до дядиної хати ввечері на випити – чи й справді все це так, але – їх не прийняли або прийняли

незвичайно. Учитель навіть не впізнавав своїх колишніх мокловодівських знайомих. Запевняли тверезіші розумом, що він і не хотів упізнавати. Тоді попросили навідати його Лядовського. Він повернувся од Теодосія Корнійовича нескоро, але з переконливою звісткою: на його думку, вчитель нормальний, хоч трохи й змінився характером. Тоді зірнула ще цікавіша новина: вчителем оволоділа якась невідома, бозна-яка жінка, котра просто навмисне до нього підслана, щоб випитувати вчителя. Випитування ведеться або біля вітряка, старовинної пам'ятки, вивезеної з затопленого Посулля, за яку, як відомо, відповідає Теодосій Корнійович, або в човні, що стоїть в Горбанівській затоці в ряду з рибальськими баркасами. Але що саме випитує та підсланка, ніхто толком не говорив, бо не знали, про що можна було таке таємниче дізнаватися в людини, котра сама ходить у розпитах не день, не два і, як відомо, не ховається од людей з найсміливішими думками, шукаючи істину разом з ними і на їх очах...

Я, мабуть, продовжував осмислювати себе, свою персону і все, що довкола неї, навіть і тоді, коли ходив по дрова – випручав кілька сухих лозин зі старої ліси – очевидно-таки продовжував, бо не помітив, коли Марфа виходила з хати, коли вигорнула в страву пахучу – аж на весь двір чути – засмажку з цибулею, зняла з пічки зірнулi, тобто вже зварені галушки в ненакритому рибальському казанку, і на ту ж конфорку поставила відерний чавун з водою – певне, щоб пригрілася для перемивання посуду – підкладай, Теодосію: трішки потерпи – і будемо вечеряти, якщо Степанида Заволочиха вже прийшла з роботи: просила, щоб їй сказала, коли ти будеш у мене, бо в неї прикра «серйозна балачка» («Та мука, що наче буде жовта, жовтим оддає, то та краща, аніж прикро біла»).

Степаниди Заволочихи я, мабуть, ні разу не бачив, хоч вона й з наших країв, посулянка. Знав од людей, що дівувала вона разом з Христею Плютихою, добра, сердечна, як і всі наші посулянки. Тепер ось нагода почути – послухати. Але це буде. Поки суд та діло, дослухайте, будь ласка, «варіації на теми Вчителя» - він довіряє тій невідомій, підсланій жінці,

слухається в усьому, як дитина, і не сміє кроку ступити без її дозволу чи нагляду – може, яка сектантка, щоб завербувати? Вона, навіть, мисє його своїми руками. Найчастіше ввечері, як споночіє, у тій же таки Горбанівській затоці, де вони взяли моду купатися. Пестить його, носить у воді і бавить, як маленького; що, нарешті, сама вона й віддаляє від нього всіх підряд відвідувачів. Особливо посадних, як приміром, з району – не перестають їздити до нього на розвідки чи на розпити – хіба знаєш, що кому треба? («Учитель, скажу вам, недогадливим, тут сяка-така приключка для «розминки жіночих язиків». Діло тут не в ньому, а в його батькові, в його минулому, яким захопилися, в його нинішньому – воно буцімто ось-ось має прояснитися, і тоді все вщухне. Захоплюватись, сказав один великий чоловік, ти, звичайно, можеш, маєш право. Але настільки, тобто в такій мірі («Якою мірою міряєте – відміряється вам»), щоб твоє захоплення м и н у л и м не могло служити приводом для хибного тлумачення в смислі докору теперішньому»).

Ще інші кажуть, що ніяка то не підсланка і не чужа жінка, а вчителева законна дружина, з якою вони роз'їхались навмисне і натимчасово, щоб на неї не падала пляма з хрестинами, яка зірнула вже навздогін, то й то не бажано – краще перебути їм нарізно, поки вляжуться балачки і все хоч трохи врівняється. Або спливе щось нове і забере з них увагу на себе – якась убезпека та знайдеться. Бо, до речі, уже в усі дзвони дзвонять про Ілька Петроградця, нашого «попечителя і оборонця», вдівця, між іншим, як твердить інформоване жіноцтво, бо сімейство його, заки вони з Дмитром Окраїнцем боронили до останнього Київ та побували після оточенських оржицьких боліт полоненими в пекельній Хорольській ямі – цим часом, а може, пізніше – і мати його і дружина померли в блокаді з голоду – може, якраз ці новини і переберуть на себе увагу. Ці уривчасті відомості про Ілька Петроградця нам прислужилися, звичайно, і далі стануть конче потрібні для подій, що назрівають – а поки що тільки для перебігу нашої розповіді, щоб передихнути перед тим, як закінчити «жіночі (не музикальні) варіації на тему

Вчителя») та вислухати Степаниду Заволочиху, якщо вона так проситься («Не смерті ж вона просить на нас чи сама на себе, а «серйозної балачки» про «Антонові походеньки в Городиське депеу на свідки», Корнію Васильовичу на поруки кажучи («Діти вляжуться, дружина вишиває Шевченка, а я записую дещо... Мені належить, як батькові (і як громадянину – також) прозвітувати перед дітьми за своє життя, адже я для чогось народив їх... Звичайно, є з а г а л ь н а істина для всіх, але є ще в кожного своє розуміння»)).

Всім було відомо, що Теодосій Корнійович знав і розуміє дуже багато. Але він старався чомусь поменше роздумувати вголос («Невідступний страх, невідступний біль чи невідступний сумнів?»). А може, ще яка настрашка («Мені завжди трудно, але ніколи не страшно»).

Як же були всі здивовані, коли одного, мабуть, найкращого за все літо ранку розлетілася чутка, що вчитель, дивак і, мов той рак-самітник, пішов з Лядовським на молочну ферму, щоб вибрати собі там роботу до сподоби. Все переполошилось, ніби земля перестала крутитися кругом сонця і настала тьма кромішня. Усі питали одне в одного, що це значить. Дехто пояснював це просто і навіть досить переконливо: не може ж людина, нормальна людина сидіти без роботи. Адже треба за щось жити і навіть допомагати дружині з немовлям, яка тимчасово не працює. Здавалося дивовижею і те, що вчитель («Мені казала його дядина Катря по секрету») збирається жити у хаті Митька Примусовика, вже буцімто й спали удвох на одній розкладайці («У нас безнастанні припущення, спроби, проекти, постанови, рішення, плани... Ми до неможливого засипаємо ними людські голови, не зупиняючись і далі, хоч до обіцяних ще й не торкалися ділом. Нас, жіноцтво (та й не тільки їх) не зупиняє навіть їхня неможливість, вигадки, химера, а то, бува, й чиста нісенітниця... Вам не здається, люди добрі?»).

Витягнуті з галушок нерозварені, ціленькі йоржі лежали вмитусь, тобто один біля одного, лиш головами в протилежні сторони, вичахали. Я старався робити все так, як уміла моя мати Вустя: щерби не колотить, не

перебовтувать – брав розливною ложкою підряд з наваром і, насипавши, ставив миски на столик, як веліла Марфа, - «Степанидо, йди вже, годі тобі той любисток видивляти і сідай мерщій, бо галушки перестоять, покошлатіють, згускнуть... Оце і є Вчитель, син Корнія Васильовича, - знайся...»

«Спасибі, дай боже, знаться... з добрими людьми... і з тобою Вчителю... Була б уже тут, звиняйте, якби не Варка, не хитра Віщунка – схотілося побалакати то й перестаріла: ож ну, мовляв, я тобі розповім, що мені снилося з твоїм Антоном – не з Антоном снилося (бо ще мені на гріх подумаєш), але й він там плутався).

Сниться мені, Степанидо, не гріх, що забожилась, начебто я пішла в Пимонівське болото косити очерет по льоду – кулів з десять нам справді його треба, щоб перекрити причілок на повітці. Бреду собі, роздивляюсь, шукаю, де тонший та рівенький, та густий, очеретяника остерігаюся, нечистої сили. Аж гульк! – твій Антін стоїть. Пнеться щось сказати, губи кусає, а не звучить. Далі – Папазир з Полбогом. Ворушаться ніби й не воруються, обидва причаєні, як щось недобре затівають. Полбога Панько стоїть ближче до Антона – як оце я коло тебе завдальшки, Марфо, - з замашним цурпалком, схожим на барок... ні – таки, з барком, бо на краях зарубини для посторонок, а посередині – окова з кільцем. Я аж присіла – збоку шелеснуло очеретом, а воно Папазир тягне лошатко за недоуздок... тягне. Воно трохи торопіє, але йде прямо на Полбога. Ішло, хоч і насторожилось, бо Панько манить його простягнутою рукою: кось-кось! кось-кось! кося... - аж поки воно тулиться, як дитина, губами до обдурної долоні. Тоді наготовлено занесений над очеретом барок хряпає на тім'ї лошатки, і воно аж сахнулось, як ніби злякалося. А тоді підломилось на ногах, застогнало, зітхнувши, і похилилось, як ніби лягати чи впасти... На цьому, каже Віщунка, я розплющилась, мов хто за очі мене сіпнув, а воно ще й на світ не благословилося... Бач, яка Варка – вся на хитрощах ходить: сон їй приснився з моїм Антоном. Сон-мара, а Бог – віра. Надогади хитра Віщунка підкидає – надогад буряків, щоб дали

капусти. Разів зо два натякувала, щоб я розповіла, як воно було насправжки... Зима то була чи пізня осінь – не здумаю. Антін, знаю, після того «секрету» (лошат страчували нібито по секрету, а все село знало) два дні чи аж три дні не давався мені на очі. Од стида чи од того, що в голові йому після того потьмарило – жив у жолобі біля худоби, бо був тоді за санітара коло скотини: робив мазь од лишайів, варив дьоготь од слинівки... пускав кров, якщо висока, і складав акти на загибель. Він у мене охайний і лагідний, а як доходило, бува, до лайки, то дражнили мазепою («У нас у селі мазепою лаються: ото як дурна людина чого не зрозуміє, то кажуть: ах ти мазепа!») Ніякий він не мазепа, а з пам'яті, правда, виживає. Раз у раз збивається в мові, часто вторить або лиш підтакує і навіть зовсім безневинно забріхується. Потрібне якесь уміння, щоб із ним тепер розмовляти...

Приміром, Антін тепер каже: була то страта не по секрету, а по закону... була така вищестояча лінія, щоб нищити старе, оджиле... і всяке різне, що проти путі... Уявіть собі, Вчителю, як мені нелегко по-їхньому балакати... не по-їхньому, а по-Антоновому: нахапався мій Антін, знаєте, біля лавки чи на вулиці всяких нових, вищестоячих слів і хоч ти свисни на нього, ніяк не одвикне. Заперечення якесь у нього виникло. То було тільки вторив, нишком акти писав на загибель, а тепер – заперечення...

Біжу оце й сьогодні низовою стежкою понад Пимонівським болотом і аж віддих скрадаю, коли очерет шелесне. Спинюсь, як причуда, чи не стогнуть лошатка...

Ви їжте, Вчителю, їжте... На нас не дивіться: ми – жінки. Беріть йоржі прямо руками, а галушки припивайте щербою. Горілки, звиняйте, не даємо. Мій Антін оце якось випив за двічі цілий пивний кухоль, щоб забутися та заснути, а воно не допомогло. Він у мене мовчить, мовчить, а коли бува й загонистим, що не можна й слова сказати, так і схопиться на ноги. З порядного роду, ніхто з ним не судився, не числиться в колгоспних крадіях, хоч і не ходить додому з порожніми руками: має велику практику санітара по скотині, то й одержує подяку, хто грошову, хто натурою. Його за це

шанують – за вміння. Та за сяке-таке знання справ у вищестоячих лініях. А розмова про вище начальство вважається на селі найбільшою сміливістю, найцікавішою розмовою – я вірю все до слова своєму Антонові, хоч він коли б там і забалакався безневинно («Я теж на стороні простонародної прямоти в нашій українській словесності, щоб вона не зраджувала свого величного тону правди. То як же тоді ми сміємо витворювати з життєвої правди книжку?»).

Я не беруся, Вчителю, описувати Антонові тодішні почуття, коли він свідчив у Пимонівському очереті страту колгоспних коней і лошат – ми не можемо їх і оце втрюх угадати, але здається, тодішній голова знайшов потрібну дорогу до його серця і зумів його переконати добрим словом чи примусом, що так треба, що лошатка нам на перечепі і ми не підемо без їхньої смерті вперед, - можна перебрати скільки знаєш надогад випадків, у яких перебувало Антонове серце, але мій до могили Антін добровільно погодився бути присутнім на тій смерті і навіть за всіма правилами писати акта про насильницьку загибель лошат, бо коні соромно вживати на роботі при таких наших індустріях, як автомобіль та трактори, бо все на землі робитиме й рішатиме відтепер залізо – «сталеві коні» не їдять ні сіна, ні соломи, ні вівса – отже, йтимуть не кудись, а всьому народові на благо («Заспіваєм неживому за всі його блага»).

Степанида розповіла про лошат не до місця, бо ми якраз сиділи кружком за низеньким столиком, зробленим ще моїм дядьком Яковом (після нього вони вийшли чомусь з нашої моди) – загибим ні за що дядьком, плохим, як дитина, Яковом, затоптаним десь у путі, в дорозі, коли постиг його полон, своїми ж людьми, коли він, зморений голодом, упав їм під ноги в колоні за Дніпро, у рабство фашистів, бодай вони щезли і не плодилися, - сиділи тобто за їдою про смерть не говорять, взагалі мовчать. Це добре знає і Заволочиха, бо жінка вона поважна, дотримується празників, особливо постування, в перший день якого роджена, - дотримується, бо все життя їм хотілося з Антоном дітей, а їх не було як за гріх якийсь. Але натурою Степанида якась така бурхлива, що коли на неї нападе сміх, то до плачу, а коли балачка, то

каже все підряд «з пісні слів не викладає» - за яких-будь обставин, не шануючи навіть наших добрих звичаїв.

Після підвечірка Марфа, прийомна господиня, провела нас аж за четверту хату од своєї, і тут нам із Степанидою стежки розходяться – вона піде понад Пимонівським болотом – лини в ньому оце ввечері лежать упереміж з карасями прямо зверху на мочареві, зеленому бархатові, - плямкають. А мені, починаючи од того місця, де ми стояли з Марфою, сюди йдучи, і я так гарно відчував дотик її плеча, як дотик теплої хвилі нашої рідної Сули, - мені там звертати понад морем і брати орієнтир аж на ту козацьку могилу. Де при ній у вечорині згасаючого дня манячить, як розіп'ятий привид, колишній мокловодівський, точніше – Антипівський, як казали на нього по старій звичці, мною і законом обережуваний вітряк на чотири крила.

Надворі було дуже тихо, а мені – шелестів очерет. І не в вухах ніби, не в голові шелестіло – об крайки мого серця торкався ніби очерет своїм різучим листом. Від того дотику звучало болями тіло, якісь далекі, незбагненні передчуття захилювалися густою моєю, мовби раптом скипілою кровію. Я присів од почорніння в очах на тому місці, де нам з Марфою вчувалося щось живе-живісіньке. Мовби натимчасове лиш притоптане, удавлене в морок колесами часу, і гостро втупився в латочки землі, що потрапляли під мої маловидячі очі. З такою болючою пристрасстю, з такими терпкими тривогами, ніби цю землю бачу вперше. Або прощаюся з нею навічно – тут кінчається наш мокловодівський, ж и в и й м'якенький шлях. І починається інший – зовні гладенький, аж сліпучий, але твердий і неживий. Він розлучає мене з травами, з їхнім корінням, з первозданими запахами й кольорами і, отже, пропонує інші відчуття і розуміння світу, якого мені, напевне, не збагнути, якщо йому на перешкоді лугові трави, а на них лошата. Глупі мої слова, але буду щирим перед своїми людьми.

В голові така мішанина думок, такі провали, потім напливи холоду й тепла, що терпне, що іскрить душа. Все разом провалюється, завертає мене в якусь рятівну пам'ять – без неї не годен ні до роботи, ні до життя. Ні до

боротьби за ту рятівну пам'ять – неписану, людську. Завжди правдиву у своїй суті. У своїх вольностях бути такою.

Невже Марфа Личачка (і Степанида, і Варка Віщунка, і Людка. І дядина Катря також) такі співпадні серцями і долями з моєю рідною матір'ю? Вони безперестану звучать мені. Некликано, часом небажано і недоречно, але так ненабридливо й просто. Так необхідно й кровно, що не відмовиться слухати й чути. Ніби і вчорашні, і сьогоднішні, і навіть ті, що будуть звучати їхні казання без моїх зусиль і волі – самі записуються на моїй душі. як на платівці, і щоб якесь із них зазвучало. Досить, приміром, об душу торкнутися гострим, як голка, шелестом очерету – з нього тягли трактором страчені коні на птахоферму – кури дзьобатимуть. А зачіпала залізним тросом Панькова сестриця Сашка Полбожиха, курятниця... за шию, за ноги, за що попало накинутою петлею. Тягав Митько Сич – його послали з наряду, бо довірений: що йому скажуть, те він повторить, як при панові козачок-послушник – пустив обдурливу ясу, що на коней падіж. Що вже, мовляв, не робив Антін Заволока, як не старався приумітися – і кров пускав, і полинем напував, щоб спасти, а довелося добивати барком, бо такий був наряд од самого голови колгоспу – вивести коней, он коровам нема чого покласти («Менше клопоту – більше здоров'я»). Боронь, боже, от таких безболісних людей!.. Жінки в крик та в голос: і язик повернувся такий наряд давати, і рука в того босяка піднялася («У нас в Полтаві так завелося, що коли де кучка народу збереться, то вже між гущу і донощик втреться»). До млина не буде ж чим поїхати або в олійницю, грядки ними як зручно та гарно обробляти... Кінь сто робіт уміє! А для того, щоб тільки подивитися, як біжить, як балується на лузі, як пасеться, як думає, понуривши голову, на путані ноги дивлячись, а вони... босячня... барком красу отаку, пам'ять нашу козацьку, нашу будьоннівську – барком («Тримайте мене, люди, бо я на когось тигрою кинуся»).

Не кидайся тигрою, бо будеш у клітці, а піди до Варки до Віщунки та розпитайся – та знає, що було і що буде... Як перейдемо на все неживе і

нічого страшного не буде – будемо поволі самі ставати неживими, поки аж... («Писання каже, що ми спробні люди. А справжні прийдуть після нас...»).

Послухай Віщунку, то і вночі жахнешся. Справжні ми люди справжнісінькі, і ніхто над нами спроби не робить...

Я вже кілька разів записував почуте від людей про Антонові походеньки в Городище на свідки – нічого в них буцімто надлюдського, або, як тепер кажуть, героїчного, і все ж таки... спершу я геть відкидав думку, бо не міг повірити. Що "сякий-такий Заволока, селянин та й годі" здатен на таку безкорисливу рішучість, на таке відверте заступництво і навіть на самопожертву, про яку пам'ятають і тепер, але поступово ті свідки з порукою входили мені в свідомість, витіснили вагання й невіру, викликаючи щось зовсім протилежне, докірливе: як ми не знаємо одне одного, як нерідко живемо чужим розумом та не по правді. («Щирість породжує переконання, а вони – допитливість і непокору. Нам дурити світ далі нікуди – шануймося, панове, шануймося... Ну давайте – ось давайте! – жити відверто, як діти – цього так добивався Корній Васильович... О, серце його провісне!.. О, розуме наш осліплий, прогріх ти наш великий!»).

Хто його знає, як воно там далі з нашим родом повернеться, але я пригорнувся вірою до батька і відчув, що в цьому світі немає могутнішої сили... Кажи, Антоне, кажи Заволоко, бо я забуваю, бо я не складу собі його образу. Дарма, що воно плутається в твоїх устах як хоча – нам усе по правді піде на поруки. («Не путані коні ходять де хоча і як хоча»).

«Хата для мене, Вчителю, не місце проживання, яке можна чи сяк, чи так міняти на краще, хата – це моє місце на Землі. Тому я щемно попросився з нею, але коли – тоді вже, як зайшов за половину путі та натомився ходьбою чутно, аж їсти скортіло – тоді згадалась рідна хата, ослін коло причілкового вікна, на якому б оце посидів, невисокий такий, з обопола з вербового, рядниною картою засланий, ще мати ткала на позиченому верстаті: були ми гладко незаможними. Згадалась наша родова заволоківська хата, з якої вже й пам'яті не зосталося, окрім ослона, бо мені в розвиднянні побачилось,

ніби в очі торкнулося щось схоже на неї. А в дворі буцімто повнісінько рухливих примар, всі з ногами, з головами, а тулубища ні в кого немає. Я не злякався, а лише протер кулаком очі, і тепер опізнав дубину Крантовського – такий собі насипаний бугор, як велике печище, як, приміром, наша козацька Сторожова могила, заросла дубами, а між ними – ціла оселя з будинком посередині. Скільки людської пам'яті, стільки й згадуєш той дім на товстезних, як церковні підвалини, сохах, осиковим гонтом критий, з ганком, на чотири майже рівні кімнати, схожі розміром і вікнами на шкільні класи. Щоразу так виходило, що оселю минали і пожежі, і війни – її чомусь не руйнували аж до переселенського затопу. Може, свідомо держали про якийсь випадок чи про запас, а може, ніхто не хотів брати на себе клопіт чи навпаки – щоб оселити бугор заново. У ясний день з Пивихи можна набачити тепер ту отрівну оселю. І тоді, коли я йшов Корнієві на свідки, там уже ніхто не мешкав – чи то люди боялися жити на відчепі, чи геть забули, що в один, уже нашого часу момент, там рятували безпритульних дітей («Ех, братику! Надіялись було ми, надіялись, та й те надіяння ще не пропажене»).

Я оце тобі, як довірнику, навманяки розказую, а в самого серце не на місці. Бо хіба вгадаєш, до якої *поки*, чи як би тобі сказати, можна вживати наше у к р а ї н с ь к е минуле, щоб не переважило до перелюбства, - чи все, що знаємо, те й наше, чи є й нетребне, хоч і дуже наше («Вживай його так і стільки, щоб не здалося там - тому народу, що може бути й краще, ніж маємо, хоч маємо, хоч, як по-розумному, то навіть самому собі неправда»).

«Хто мені такий Корній Васильович?» - взяла думка за душу і не давала ні сну, ні спокою, чого зі мною раніше не бувало. Я не шукав пояснень у когось іншого – хотів сам із себе їх винайти. Людське розуміння – то людське, а не твоє. Шукай своє, виходь з нікчемності, посумнівайся й витвори своє. А на собі його випробувавши, можеш повчити й дітей своїх. Чи в роботі підручних – я так собі гадаю, вчителю, і не інакше. Люди чого тільки не набалакають. Не зо зла вони так набалакають – кожен себе шукає як може. Отак і про Корнія Васильовича: кожна душа, яка його знає, чує, що тут щось

не те, але як доказати свої сумніви... Ти ось скільки прожив у Притулівці, зовсім трішки, а балачок довкола «Корнійового сина, якого скинули з роботи», зовсім не трішки і всяких. Вчора під лавкою, почув, балакали, що, мовля, не вістей він жде з Москви чи Києва про визвіл оправданого батька, а грошей... Від кого й звідки – ніхто й не згадує, бо чують душами, що це – пуста балачка, їм, балакунам, хочеться, щоб ти мав багато грошей та поїхав ними визволяти й о г о... Прийшла, кажуть, тобі квитанція рівно на три тисячі, тільки чужими грошима, тепер він клопочеться, щоб перемінити на наші, на нові, яких ще ніхто й не бачив – хто це з їхнього роду міг би опинитися в чужих землях? Чи не Дмитро зазнайомився з якимсь там банкіром, як був у полоні? А може, гроші од Корнія Васильовича?.. Ти щонебудь зрозумів, синашу?.. "Майже все, дядку Антоне». «А чому – майже?» «Бо сказане слово трудно повністю зрозуміти. А бува й зовсім неможливо – таке воно безмежне своєю наповненістю... «Тепер я тебе розумію тільки майже... Та бог з ним, слухай, що далі про тебе люди балакають. Не то од грошей, не то від того, що йому діло не вдається, вчитель збожеволів, либонь, тихо скаламутився, в умі од болей помішався. Інакше чим пояснити: освічений, прийомний, жив, як усі або ще видотніше, і раптом зробився самітником. Самостійником та ще й сумним. Треба клопотати над ним якусь опіку, якщо навіть рідна жінка, не зважаючи на двох дітей, а може, якраз заради чистоти їхньої біографії та власної, як кажуть, репутації, подала підписку до газети на відмову «од громадянина Окраїнця, сина «ворога народу» і як такого, що дуже любить Україну, аж перелюблює, за віщо дали його батькові виправних таборів без помилування». Отож Теодосія хотіли з такої нагоди, а може, ще й завдадуть до божевільні. Але хтось там з його родичів, городянин з Петрограда по імені Ілько, категорично заступився за нього і навіть за ворогуватого Корнія Васильовича, заборонивши пекельною карою казати на нього гидке слово «севеушник», і заодно довівши ясно всім іншим, що божевільним він може здаватися або здається лише малоосвіченим селянам. Хіба мало чого намовлять люди на людей... Бо він

тим часом – наш «божевільний Учитель», домігся через сільраду, а це вже й через Київ, щоб уся наша Притулівка з переселенцями звалася Мокловодами, з чого всі переселені неабияк порадили і тепер співають Окраїнцям «Слався»... «Балачки – триндички, що в матері, що в дочки».

Отож хто мені Корній Васильович, твій рідний батько і «любитель України»? Ні пропажа, ні нахідка, якщо казати з оглядкою, як ми шалапутні, до цього звикли, як нас життя так звуче, тобто казати ні вашим, ні нашим («А я під батьківськими крильми зучився до бою»). Та коли говорити розпалено ("Дуже палка натура нашого люду, швидко він розпалюється високим полум'ям, то що ж, коли й маленький дощик може погасити те полум'я") – якщо говорити з розпаленою душею і не поглядати на дощик, то одного разу ми сходилися з ним, до приятні тримали спілку, водили компанію, хоч і були не однакові ні розумом, ні літами. Я був тоді скверненьким підпарубком, а Корній Васильович уже сповний мужчина, літ, може, тридцять. Жили ми од вас через балку з осиками – там наші кучанські парубки робили до зелених свят гойдалки – радість дітвори та й дорослих. Хата од хати – прольотів за два, за три по ходу морозівським шляхом. Недалеко буцімто, а сусідами не вважалися, не сусідили тобто: не ходили одне до одного хліба позичити або солі, не сходились у неділю чи в празник увечері на розважливі посиденьки, бо зовсім близько, через дорогу, присусідився у Мокриній хаті Василь Репаник, чорний, як смола, мурлуватий чоловік, якого всі обминали, бо боялися – на правій руці у нього було шість пальців, а на лівій – як слід, п'ятеро. Наш батько не цурався Репаника, не боявся й не гидував навіть ручкатися за його шість пальців. А що було інакше робити нашому нестудепному батькові, над яким підсміювались навіть родичі, що не вмів, мовляв, Іван Патрика (так нас було по-вуличному) осередь літа і рибини в колодязі піймати. Ручкався з Репаником, бо той коли-неколи, як вияснила мати, приносив батькові то табаку лавушнього, то якусь крамнину – розкумекали перегода, що ті милості були крадіжними. Батько, може, й переховував дещо, бо Репаник, тепер точно знаємо, промишляв злодійством,

поки не попався на спасівському ярмарку і за сім разків намиста та два срібні дукати був збитий до каліцтва... («Як доживе було которий запорожець до великої старості, що воювати більш не здужає, то наб'є черес дукатами... та іде до Києва бенкетувати»).

Ні пропажа, ні знахідка, але й не Репаник. Навіть не мій рідний батько, а Людина третя. Людина з якогось третього, не всіма видженого, як сльоза, чистого світу, у який хотів посвятити і нас, підсліпих. До кого б він не заговорив, у яке б діло не на добру то все переміну – чи в рукотворному ділі, чи в намірах, чи в розуміннях твоїх, а на переміну до кращого. Дуже знався на людині, на її інтересах, аж сам себе совістився часом, щоб не подумали про нього люди чогось забобонного, бо про нього кругом знали, балакали, як у забій били. А марнослівні дуже твердили, ніби він над людьми усе знає, святим письмом керуючись («Ой, хто б його слова списав у книгу»). Таким був великим книжником – хай би наші діти були не меншими... Мав пісні і приказки, і думи власного збору... А я, мов на те щастя, знав уже на той час цілу душу про трьох братів, що втікали з турецької неволі і вмів її по-своєму співати. Мабуть, за це Корній Васильович і одвів «причинного Антона Заволоку» в ген той спасительний дім, що тільки мріє на бугрі – мабуть-таки, на козацькій могилі, що в дубині Крантовського. Бо тобі, мовляв, не треба пропадати: ти дарування од природи і наш осередок – отакий був чоловік, отака самотужна людина: ти, каже, дарування од природи і не мусиш мором пропасти... Були люди – ох і люди були, та знищились...

Може й осередок... Умів я на слух ще багато співати – може, сто, а може всю тисячу посульських пісень. Воно часто, дуже часто так буває, так у житті ведеться од самого потопу, що людина, що її дарування залежить од нищої сили: то від грошей, то від шанолубства... від жадоби до слави, до користі... і навіть від того, подобається вона комусь чи ні – особливо, якщо ти під началом особи, в которій посада вища за її розум – то велике наше горе. Превелике і нині, і прісно... Ница причина не по деревах ходить, а по людях...

Дожилися ми того року своїм нерозторопним сімейством до такого голоду, що троє старших зійшло з дому: дівчата в якийсь радгосп на буряки, а Тиміш – бачили люди – сідав на херсонський пароплава. Люди кидалися в міньбу: набирали полотен, ряден або в кого що було краще з убору і билися аж у якусь Рубанку, щоб виміняти їжі. А наш батько... не вмів осередь літа карася в колодязі піймати, не те, щоб кудись їхати на міньбу, хоч воно й міняти було нічого – лежав долі посеред хати на околотовій матці, якими взимку або од великої грози вікна запинали, і покладався на божу волю. Вже підбрякла на лиці мати з пухлими ногами день крізь день, а то вже і вночі сиділа під хатою на призьбі. Мовчки, в дрімотах... А мені як пороблено злою волею або яким-небудь чародійством: боюся відійти од матері, щоб не вмерла, співаю їй усяких, ніби присипляю, ніби їй легше від того і про їжу не помишляє. Коли чую одного разу – як на мою заклинальну пісню буцімто – йде чиясь квочка до нас у двір з курчатами. Киркнула на нас, непорушних, застерегла, значить, свій виводок і сміло зайшла в сіни (дверей тоді ми ніколи не зачиняли). Сіла під верхом, бо це було ввечері, і затаїлася...

Пізніше, коли випадок розійшовся слухом по селу, скороспішні намовляли вашій матері Вусті, що квочку ми принадили для крадіжки, згадавши батькову компанію з Василем Репаником шестипалим. Кучани казали, що то тільки ваша квочка і що вона заблудила в житі та й привелася не додому. Прозорливіші – їх було зовсім трішки, але саме їм люди повірили – настоювали на тій щирій правді, що то сам Корній Васильович з Прокопом Лядовським змовившись, нагнав вашу квочку з курчатами (вже величенькі, в пір'ї) до нас «з целлю»... щоб ми не померли. Од вас до нас було недалеко: через балку з осиками, де на троєцькі святки робили парубки гойдалки, понад Антипівською соломою, що вже мервіла, і кури любили гребти перетрухлявіле мервисько, тоді поза копанкою – у Мокловодах це не дивина – копанка: випрати легку одежину, напоїти худобу чи навіть скупатися, якщо в Сулі не встиг за спішкою... Завести своїх карасів або й самі напливуть під час прибутної води... Та прийшов, коли випало, глянув на красу, подивився,

як у дзеркало, відразу полегшає на душі, сам собі гарним станеш... Нагнав до нас, щоб ми їх половили та піддержались. Та, мабуть, же для цього, бо мати зразу догадалася: веліла розвести вогонь, щоб кип'ятком ошпаривши, увечері й попатрати...

На другий день, у найраніший досвіток, до нас на подвір'я зайшов Корній Васильович, привітався до матері, що сиділа під хатою на призьбі і глянув у сіни. Вчуваючи, що нас викрито, бо пір'ячко з курчат лежало тут же біля пічки, де ми вчора жадібно вечеряли, і Корній Васильович, звичайно ж, його помітив, я пішов йому назустріч. Зляку не привітавшись, заходився переказувати голосніше, ніж це треба, як було діло з квочкою. І що вона ще жива, бо вирвалася і втекла, коли я накривав її під верхом підсакою, десь притаїлася під кошелем, а четверо курчат зварили... Корній Васильович не зупинився слухати моїх пояснень, а пішов до хати, де на околотових матках лежав батько, і довгенько не виходив. За цей час я встиг розгледіти запряжену у маленький візок нашу сільрадівську сиву конячку і погонича – сидів у передку. Візок стояв осторонь під придорожними пеньками. Ним повезуть мене, мабуть, як злодія.

Тим часом обшуки, певне, кінчилися. Корній Васильович нахилився до моєї матері, щось їй сказавши, взяв мене потім за ліву руку, як бере мати свою дитину, і я не відчув у потиску його широкої долоні злого наміру («Тобі не треба пропадати: ти дарування од природи і наш осередок»). Мене смикнуло оглянутись – мабуть, так я прощався з матір'ю, з батьком, з лободою, з калачиками. З усім своїм рідним.

За погонича виявився Прокіп Лядовський. Ми сіли на сінові спина до спини, як порадив твій батько, щоб було тепліше, і за кілька хвилин їзди я вже знав, що мене «рятують од голодної смерті – там ти будеш не один з посулян, лиш би шанувався, і що той дім називається тимчасовим дитбудинком. Там добре харчують, вчать нашої честі та розуму...» Я слухав і не слухав. Все ніби чув і розумів, але радів не з того, що на мене чекало в тому спасательному дитбудинку – радів, що матері й батькові залишилося ще

більше десятка курят з квочкою (вона неодмінно вилізе з-під кошеля) – цілком віддався почуттю полегкості й волі, що переповнювало мене, як переповнює воно людину, коли вона за мить до смерті опиняється в цілковитій безпеці, вільна від страху, далека від боязні і ще не знає, що їй робити саме в цю визвольну мить і лиш остовпіло дивиться на синій, барвистий світанок, який огортає тебе своїм лагідним світлом, що навально спадає з неба і ніби втілює в собі тільки цю картину, цю мить: до дикості просторі сині луки, пойняті легким туманом, щасливе почуття волі й незалежності, бездумне споглядання раю, що міниться ніжно-імлістими барвами, наче неземними відтінками, і будить надію... Саме в такі моменти, либонь, і відбувається те невлотиме дійство, яке прозаїчно називають перетворенням людини... Мій покійний дідусь на такий випадок сказав би: «Норовистого лошака найлегше приручити ласкою і терплячістю, не можна ані надміру поспішати, ані силувати його». А Корній Васильович твердили з Лядовським ось таке: «Треба поволі довести хлопця, щоб він усвідомив свої сили і здібності й водночас пробудити в ньому й виплекати ту благородну цікавість, те шляхетне невдоволення собою, з якого живиться любов до наук, до духовного життя, до всього прекрасного». Може, ці думки ні Корнійові, ні Прокопові, але вони при мені й тепер.

Поки ми їхали сільрадівською конячиною поміж хатами, я соромився, спинчався сам собі проти такого ніби радісного настрою, а тоді почав наспівувати котрись із похідних пісень, які ми, школярі, співали під час мандрівок чи подорожей по рідному краю. Ще якісь плуталися в голові, але я не міг зібрати ні слів, ні голосу – з голови не йшла думка про трьох братів, яку я затвердив собі, ще не вміючи до ладу й читати, од дідуса по матері, з його частих повторів, коли ми вдвох пасли худобу чи просто сиділи звільна. Тепер по цій «дідусевій молитві» мене прийматимуть у дитячий будинок, де і «розвиватиметься інтерес кожного», повторював Лядовський і домагався, щоб я оце, поки доїдемо до дубини Крантовського, повторив думу напам'ять, бо «немов там зіб'єшся...»

Ніякі інші слова на мене так глибоко не діють, як ці, думні. Як ця «дідусеве молитва» - горе нащадкам нашим, що не оцінять її...

«Ой та то ж не пили пилили і не тумани вставали, як із землі турецької та із віри бусурменської з города Азова, з тяжкої неволі три брати утікали. Що двоє та брати кінних, а третій піший-пішаниця, що як він чужий-чужениця за кінними біжить-підбігає, на сире коріння та на біле каміння ніжки свої козацькі молодецькі посікає та сліди свої кровію заливає, до кінних братів добігає, за стременечка хапає, словами промовляє:

«Станьте ж, братці, коней попасіте,
І мене подождіте,
І з собою на коней возьміте,
До городів християнських хоч мало підвезіте.
Та й нехай же я буду знати,
Куди в городи християнські до отця, до матері доходжати».

І ті брати теє зачували та словами промовляли: «Братику наш менший, милий, як голубонько сивий! – Що ми самі не втечемо і тебе не ввеземо, бо буде з города Азова велика погоня вставати, то тебе, пішого, в тернах, в мілюсах, в байраках минати, а нас, кінних, буде доганяти, стріляти й рубати або живцем у полон завертати. Як жив ти, здоров будеш, то й сам в землю християнську прибудеш».

І тії брати сеє промовляли, відтіль побігали. А менший брат, піший-пішаниця, за кінними братами уганяє, коней за стремена хапає та словами промовляє, і сльозами обливає:

«Братики мої рідненькі, миленькі,
Як голубоньки сивенькі!
Коли ж, братці, не хочете ждати,
Хоч одно ви милосердіє майте:
Назад коней завертайте,
Із піхов шаблі виймайте
І мені з пліч головку здіймайте,

І тіло моє порубайте,
 В чистім полі поховайте,
 А звірям і птицям на поталу не оддайте».

І тії брати сеє зачували та словами промовляли: «Братуку милий, голубонько сивий! Що кажеш, мов наше серце ножем пробиваєш, що наші мечі на тебе не здіймуться, на дванадцять частей розлетяться, і душа наша гріхів до віку не викупиться. Сього, брате, нігде і зроду не чували, щоб рідною кровію шаблю обмивали або гострим списом опрощеніє брали».

«Коли ж мене, братця, не хочете рубати,
 То прошу вас, братця,
 Як будете до байраків прибувати,
 Терновії віття в запілля рубайте,
 А мені, меншому брату, в прекмету покидайте!»

То вже два козаки у байраки уїжджає, середульший же брат милосердіє має, терновії віття верхи істинає і пішому брату, меншому, у прекмету покидає. Отоді ж то до Савур-могили добігали, і на Савур-могілі три дні й три ночі спочивали і свого меншого брата, пішого-пішаницю піджидали. А менший брат, піший-пішаниця, до тернів, байраків добігає, терновії віття у руки бере-хапає, до серця козацького прикладає та словами обливає:

«Осюди же то мої два братики кінних прибїгали,
 Терновії віття в тернові стинали,
 А мені, меншому брату, пішому-пішаниці,
 В признаку кидали,
 Щоб же я знав, куди з тяжкої неволі
 В городи християнські
 До отця, до матері,
 До роду утікати».

Тут сеє промовляє, відтіль побігає, із байраків, із мілюсів вибігає: не було ні тернів, ні байраків, ніяких признаків, тільки поле леліє, а на йому трава зеленіє.

Та став же старший брат та середульший на полівку вибігати, на степи високі, на великі дороги розхідні, та й не стало ні тернів, ні байраків рубати і меншому брату у признаку покидати. То став же середульший брат до старшого брата словами промовляти: «Нум, брате, із себе зелені жупани скидати і червону та жовту китайку віддирати, а нехай та нехай же він, бідний, знає, куди за нами кінними утікати».

То старший же брат до середульшого брата став гордо промовляти: «Чи подобенство, брате, щоб я своє добро турецьке на шматки драв та меншому брату у предмету давав! А як же він жив-здоров буде, то сам в городи християнські без наших предметів усяких прибуде».

То середульший брат милосердіє має, то він із свого жупана червону та жовту китайку видирає і по шляху стеле-покладає, а меншому брату, пішому, у предмету зоставляє. Та став же середульший брат до старшого брата словами промовляти: «Братику мій старший, ріднесенький, як голубонько сивесенький! Тут же трави зелені, і води здорові, і очерети вдобні, станьмо ми, брате, тут хоч мало-немного своїх коней попасімо, і свого меншого брата, пішого-пішаницю, підождімо, і на коні візьмімо, до городів християнських трохи підвезімо, нехай же наш брат, піший-пішаниця, буде знати, куди в городи християнські до отця, до матері доходжати».

То став же брат старший до середульшого промовляти: «Ой та чи ще тобі, брате, каторга турецька не ввірялась, чи сириця в руки не в'їдалась? Що як будемо, брате, свого пішого меншого брата підждати, то буде з города Азова велика погоня уставати, то буде нас, кінних, доганяти, то буде нас на три штуки рубати або в гіршу неволю живцем завертати, то буде же нашого брата меншого не ввеземо і самі із озівської турецької неволі не втечемо».

То став же пішоходець із тернів виходити, то став червону китайку находити, та у ручки бере-хапає словами промовляє:

«Недурно червона китайка по шляху валяє,
Що, мабуть, моїх братиків ріднесеньких,
В живих на світі немає.

А коли б же я міг знати,
 Чи їх постріляно, чи їх порубано,
 Чи живими в руки забрано,
 Гей, то пішов би я по тернах, по байраках блукати,
 Тіла козацького молодецького шукати.
 Та тіло козацьке молодецьке в чистім полі поховати,
 Звірям і птицям на поталу не оддати».

На шлях Муравський вибігає, та тільки трошки своїх братиків рідненьких сліди забачає. Та побило меншого брата в полі три недолі: одно – безвіддя, а друге – безхліб'я, а третє – буйний вітер у полі повіває та бідного козака з ніг валяє. До Савур-могили прибуває, і на Савур-могилу ісходжає, і там собі дев'ятого дня спочивок має. Дев'ятого дня з неба води погода вижидає і мало-немного спочиває, і ось до нього вовки-сіроманці находжали, і орли-чорнокрильці налітали, в головах сідали, хотіли заздалегодя живота темний похорон одправляти. То він їх завбачав та словами промовляє: «Вовки-сіроманці і орли-чорнокрильці, гості мої милі, хоч мало-немного подождіте, поки душа козацька з тілом розлучиться, отоді ж ви будете на чорні кудрі наступати, із-під лоба чорні очі висмикати, попід зеленими яворами ховати і комишами укривати».

І мало-немного спочивав, от руками не візьме, ногами не піде, ясно очима на небо не згляне, на небо взирає і тяжко вздыхає: «Голово ж ти моя козацька! Голова ж ти моя молодецька! Бувала ж ти у землях турецьких і в вірах бусурменських, а тепер припало на безвідді, на безхліб'ї погибаю».

Та став же він на Савур-могілі спочивати і на небо взирати, доброї години вижидати. Важенько вздыхає та словами тихо промовляє: «Ой горе бідній сиротині не пивши, а ще й к тому і не ївши, що довелось мені в тяжкій неволі пробувати, а тепер прийдеться на Савур-могілі і голову покладати». Цеє промовляє і головку свою козацькою ісклоняє. Стали ж до нього вовки-сіроманці прибувати, із темних лісів сірі орли-чорнокрильці налітати, то стали його тіло козацьке молодецьке терзати та пожирати, став він до них

стиха промовляти: «Любі вовки-сіроманці, і ви, орли-чорнокрильці, погодіте ж ви, спочивайте, козацького тіла молодецького не терзайте, поки душа з тілом розлучиться. Отоді ж то ви будете на мої чорнії кудрі наступати і будете мої очі із лоба виймати, а тіло моє козацьке молодецьке терзати і пожирати та жовтую кість по чистому полю будете розношати, бо нікому буде в сирій землі мене поховати».

Ой не чорная хмара налітала, не буйні вітри війнули, як душа козацька з тілом розлучалась. Отоді ж до його вовки-сіроманці находжали і тіло козацьке молодецьке жвакували, і орли-чорнокрильці налітали, в головах сідали і чорні очі із-під лоба висмикали; ще й дрібная птиця налітала, коло жовтої кості тіло обдирала; ще й зозулі налітали, в головах сідали, як ріднії сестри кували; ще й вовки-сіроманці походжали і жовтую кість по тернах, по балках розтаскали, попід зелененькими яворами ховали, комишами укривали та жалібно квилили і проквіляли – то ж вони козацький похорон одправляли.

Та стали два брати кінних до річки Самарки прибїгати, стала їх темная нічка обнімати, то став же старший брат до середульшого брата словами промовляти: «Станьмо, брате, тута – тут могили високі, і трава хороша, і вода погожа. Станьмо ж, брате, хоч мало-немного коней попасімо; станьмо, брате, поки сонце обігріє, чи не прибуде к нам брат наш менший піший-піхотинець: тоді ж на його великоє усердіє маю і всю добичу іскидаю, а його, пішого, межі коні хапаю». «Годі ж було, брате, хапати, як я казав, - уже дев'ятий день минув, як хліб-сіль їв і воду пив, досі на світі немає».

Отоді ж вони коней пустопаш попускали і кульбаки під себе постеляли, а оружжя по комишах поховали та безпечно спать полягали, світової зорі дожидали. Як став же божий світ світати, стали вони на своїх коней сідати, через річку Самарку в городи християнські утікати, то став же старший брат до середульшого словами промовляти: «Що як будем же ми брата найменшого тут наджидати, то будуть же турки-яничари другими дорогами нас переймати, то будуть нас стріляти та рубати, а лібо живцем у плін завертати». Та як стали ж вони річку Самарку переїжджати, то середульший

же брат милосердіє має, він же до свого брата добрими словами промовляє: «Братику мій милий, голубчику сивий! Тут же трави зелені і очерети угодні, давай, же ми, брате, своїм коням козацьким спочинок даймо, а на зеленій траві їх попасаймо».

Ой як стала тих двох козаків темная нічка обнімати, стали тії козаки із коней уставати і своїх добрих коней пустопаш пускати. Вони рушниці свої у комиші поховали, а самі собі кульбаки у голови поклали і безпечно спати полягали, ранньої зорі дожидали.

То скоро вони ясною зорею вставали та своїх добрих коней засідляли, отоді-то найстарший брат милосердіє мав, то словами істиха промовляє: «Ой коли б же наш брат найменший, піший-піхотинець, до нас він сюди прибував, ото б же я всю здобичу із коня скидав, а свого брата найменшого, пішого-піхотинця, із собою взяв». То середульший же брат теє зачуває, то до свого старшого брата словами промовляє: «Отож би було, брате, свого найменшого брата із собою взяти, як він же за нами гнався і на коні прохався, а тепер уже, брате, нам з тобою свого найменшого брата і повік його не видати – що вже дев'ятий день минає, як хліб і сіль він поїдав».

То це вони промовляли і своїх добрих коней дальше поганяли.

То вже не сизі орли заклекотали, а то ж турки-яничари бідних двох козаків та коло могили хапали, постріляли їх і порубали, а коней їх із добичою в городи озівські назад забрали. Полягли двох козаків голови вище річки Самарки, а третього найменшого, пішого піхотинця, на Савур-могилі.

А сая слава не вмере, не поляже од нині й до віка, а вам, братця, всім слухаючим головам на многая літа!»

Я тоді ні разу не збився, хоч зупиняли мене часто, щоб помовчати, а Прокіп Власович брав мої руки в свої і так тримав якусь часину, таким чином ніби хвалив моє дарування од природи, хоч хвалити не було за що: перегодом я забув багато знаних пісень, бо так складалося, що не ставало нагоди їх співати або кому слухати. Тоді, коли ми вже зовсім попрощалися перед ворітьми тієї загадкової оселі в дубині Крантовського, Більшовик утішив

мене рукою по голові і сказав, мабуть, для остороги чи в науку, що будинок цей «під секретом», тобто про наше в ньому перебування мало хто знає. Тому «шануйся, синашу, і збережися» - люди в ту весну, особливо степівські, мерли справді цілими хатами... цілими... мільйонами, кажуть.

Тепер, ідучи на свідки неподалеку мимо оселі, де «під секретом» я зберігся разом з іншими дітьми Посулля, душа сколихнулася таким зибом і так глибоко, що я довго, всю дорогу і аж до сьогодні не можу втихомирити розболіле серце – так мені стало шкода наших страждених тодішніх людей. До того жалко, що мав я моменти, коли чув себе до краплі готовим іти на муки... на видиму смерть за них, за їхню любов. Я тоді не розумів і тепер не складу собі в голову, в чому винна дитина, котра любить свою матір найдужче...

Тут я перепитав Антона, як би він боронив Корнія Васильовича та чи добре йому жилося в тому «засекреченому будинку для дітей», але він нічого не відповів. Заволока часто нічого не відповідає – треба стежити за ходом його думок, і на все матимеш відповіді.

«Розкидано, без толку, здивовано й багато думав я про той час «під секретом», про те, що сталося з нами далі, - думав ображено й чесно, як Прокіп Більшовик, як Окраїнець... Дарування од природи, наш осердок», тобто Антін Заволока, не став, як бачиш, співаком чи музикантом, але те, чого хотів Корній Васильович з Більшовиком, сталося: останній з древнього Заволоківського роду зберігся... Перебув моровицю, як і всі діти Посулля, хто потрапив у ту спасенну оселю. Збегігся і навіть має двох дітей – заволочат: доньку й сина («Не баскалься і не зазіхай – бери те, що дають. Може пересердяться, дадуть більше»).

Зі мною, всім те відомо, стався в дитинстві випадок чорної хвороби. А може, це був, по-новітньому кажучи, стрес (по-нашому «перенапруга»). Тоді мене дуже побило... потьмарило в голові, що й тепер не перейшло: самому собі починає здаватися, що збожеволів – кажу невласт, без причини плачу або серджуся. Тому ті, хто мене знає, не питають причини – отак дуже я пережив

побачену картину, коли одного разу попросився з Корнієм Васильовичем та бригадиром Лядовським навідатись додому, на свою Чирвівщину. Звиняй, Учителю, коли що не так чи не туди – переказуй моє по-своєму... Я радий за тебе, вірного сина, що не відмовився од батькового нещастя... Більшовик часто їздив у Городище, а Корній Васильович – рідше. І той, і цей мало-немного не щоразу заїжджали до нас, дитбудиннівських, бо це було по дорозі, якщо їхати в Городище низовою дорогою, і завозили харчові клунки з їстівним, бо в дитбудинку «під секретом» содержували дітей на паях: хто що міг, те привозили, а тоді вже наші доглядальники ділили порівну на всіх. От упросився я в Прокопа, щоб підвіз мене провідатись і назад. Бо скучив, аж тіло трусилося, за батьком-матір'ю, за хатою, за селом. Прокіп довів мене після Городища до самих воріт, і ми зайшли до двору. Хата наша стояла настіж розчинена. Мати не сиділа на призьбі, батько не лежав долі на околотяних матках. У повибивані шибки проткнулася гілками смородина. На лутку звисали червоні кетяжки спілих ягідок, бо вже літо починало переходити в осінь. Там, де лежав батько, валялася купа цегли в чорній сажі з розваленого комина, а на ній сиділо... курча. Може з тих, що заблудили ще навесні до нас з квочкою. Я з розгубленості кишнув на нього, але воно не втекло, а підвелось на цибаті ноги і, витягнувши перехняблено шию, хрипло продеренчало курячим співом. На звук з-під припіччя вискочив... заєць. Нерозгублено, а навіть звикло блиснув хвостом і вискочив у вікно надвір. Я подивився вище вікна, на голі, в павутинні стіни – над вінчальними іконами батька й матері висів оквисло, як прапор без вітру, нерозіп'ято зісподу гарно струганими паличками, як велося здавна за нашим звичаєм, буденний, вирізуванням рушничок з сирового полотна і більше нічого. Я зняв з ікон рушничок і перев'язався ним через плече, як подарованим на весіллі. Потім, чітко пригадую, навіщось набрав у обидві кишені штанів повно уламків з цегли в сажі, як так ми було набираємо грудок або череп'я перед тим, як виходити воюватися з «білими» ворогами, і напрямився виходити надвір до Прокопа Васильовича. В сінях перечепився через нагребу теперішнього

жильця в нашій хаті, не з своєї ніби волі зупинився. Не роздумуючи, присів. Нагорнув у припіл піджачка землі з хатнього долу... з-під материних... з-під усіх наших сімейних ніг і тепер вийшов. («Тоді козаки шаблями суходіл копали, шапками, приполами землю-персть виймали Хведора Безрідного ховали»).

Прокопа в дворі я не набачив, тому пішов, куди стояли очі: спочатку понад нашою копанкою з некрутими берегами, зарослими з трьох сторін лозою, далі – побіля старої мерви, де й тепер затято греблися антипівські, наших сусідів, кури. Перейшов Сидорову балку – там паслася, як і завжди його знатна ряба корова, добра на збір, доїлася од теляти до теляти, - тепер минаю Ванюшину хату, знану тим, що стоїть вона буцімто на могилі невідомого, а тому часто, після смерті Ванюхи, переходила з рук в руки, а тепер у ній живе-мешкає Панько Полбога. Спішу через бригадний двір, через Малярку, - ліворуч дві довгі воловні під очеретом, так і хочеться забігти, хоч наспіх глянуть: люблю робити на волах (у нас так і кажуть: робити на волах); праворуч – бригадна конюшня, першими, як зайти стоять дядькові Дмитрові фондові, тобто армійські коні, дванадцятеро: Січень, Лютий, Березень і так підряд аж до самого Грудня. Я не знаю, чому дядько Дмитро Окраїнець так їх прозивав – мабуть, кожного за свій норів. Але в паспортах, які носив завжди при собі ветфельдшер Яків Макарович, коней називали по-іншому... Перевела мене, отже, якась сила, що всіх блудних і потьмарених водить, через бригадний двір, або Малярку, а тут уже, де кінчається Уланівська ліса, і Магерівське кладовище. Я не злякався навіть ями (не яма – кагат), до якої завернула мене та невидима сила на подобу тіні з чорного коня, бо в ямі люди не лежали, як це належить мертв'якам, а тісно, незручно не то сиділи, одне одному заважаючи, не то зморливо посхилялися, хто куди – їх можна було порівняти з підпилою ватагою, що залякла раптом, як хто був. Я пошукав знайомих лиць, але всі вони були невідомими в могильних сутінках. Чому їх не прикидано землею, якщо вони вже потойбічні? Мене захопила в своє поле тяжіння невидима сила на подобу тіні з чорного коня, і

ми пішли в парі з нею, поволі, нешироко. Перед цим я гадав собі, що кінь (будемо ту силу, що водила мною, коротше звати) править мене до могили батьків, попрощатися... або залишитися з ними, та цього чомусь не сталося: видно, цей крайній од шляху кагат був заповнений іншими, і кінь круто звернув з хрестатої латки, де жили мертві, втяг мене знову в силу свого тяжіння, щоб я не відстав, і ми побігли риссю поруч, загрибаючи під себе ногами мокловодівський сипкий пісок ... Хай мені пам'ять усохне, якщо я брешу...

Не брешу, а проте не все й доказую: де мене не водило, куди ми оце тільки не забігали риссю чи не широко з тінню чорного коня – скрізь і всюди, і весь час мені ввижалося, що я в своїй рідній хаті, на своєму подвір'ї, у своїй оселі, в якій чомусь не прибрано, - невже матері не видно, що скрізь валяється сміття, якісь папери (їх безліч, ніби вони сюди злетілися за всі віки з усього божого світу, - схожі на скомкані лозунги, порвані газети, більші й менші, штемпельовані печатками – наказують, орієнтують, страшать, мов грішників у пеклі («Там тільки пустота та гріхводство»). Вони застилають, запруджують нам із конем дорогу. Ці захарашення заважають бачити орієнтири, щоб рухатися далі – невже людям не видно цього видимого безглуздя.

Від незадоволення, либонь, скривився, майже склепив повіки, як примружився, і тепер чітко бачу, як ніби то тут, то там загоряються ближні... середульші, а потім навіть і найдальші смігтьові папери, начебто об них запалом торкається невидимі промені близького вогнища або сонячні, зібрані в моїх і не моїх очах («Вітер повіває, димок пошибає, а між тим димочком ластівка літає. Хто вітру служить, тому димом платять. Понад лугами дими стовпами»).

А коли дим розвіявся і перестало їдко різати очі, аж вони сльозилися, я побачив широкий, безперешкодний простір. Уздрів свої орієнтири («Природо-матінко! Дай мені сили наслідувать вільним зображенням твою красу. Днесь мені, а завтра тобі, якщо до цього діла є в тебе природа»). Я

відразу впізнав, що отак – то риссю, то нешироко – з конем спинчаючись («Хіба це можна спинчатися з губернатором?»), ми проминули Коноплянку (конопель там звіку не мочили, інакше смерть линам і щукам, а дикі качки не виводили б по десятеро з гнізда кожного) – тепер біля хати серед жовтих пісків. То була Денискова оселя – одно на весь хутір ймення Дениско, на всі двісті з лишком сімей. Був у Мокловодах, правда, ще один Денис (не Дениско), а Денис Магеря. Так цей числився сільським активістом, ревно агітував за колгосп, маючи про нього наївно-райське уявлення: «Мало одного кабана – заріжем двоє», - пояснював, як то заживуть люди в колективі. Дениско – любив над усе доглядати скотину – пас волів ночами, всю ніч біля них виспівуючи. «Налетіли гусі із Русі, сколотили воду Марусі. А Маруся та й підождала, заки вода ушолочала», тобто устоялася, як вимовляють посуляни. Любив ходити до сезону і взимку також у полотняній сорочці з манишкою, біла, викачана на рубель, аж вилискується («Їх у мого милого – так Тетяна називала все життя свого чоловіка, - на кожен великий празник в году инакша, з десять буде, бо я сама пряду, сама шию, сама і взір манишки складаю»).

Поминувши Михнову могилу, Колісників питний колодязь, людьми нашими знаний по тому, що коли він копався, то на чотирнадцятому аршині вода вибухнула стовпом, мов явір увишки, - натрапив колодязник на таке, як шапка, завбільшки джерело (А «родник» - краще, якщо від слова «родити»), і воно винесло-викинуло копача благополучно на собі у спориш на поверхню. Потім вода ще була стовпом рівно стільки днів, як од великодня до зелених свят так натужно – минали люди з опаскою ту небувалість в нашій краї, доки все стало, як тепер «як того дня, коли мене водив той привид на подобу чорного коня... до останнього пили з того колодязя люди воду, як замову од зубів, од утрати в дівчат голосу, коли в кого було він ніби замулиться, стає не чистим. Звідти на центральну, на городиську большак-дорогу, яку мокловодівці непояснимо чому називали профілем – така собі ґрунтова, зроблена «кабанчиком», тобто спокатисто, як у справненького кабанця спина,

і по якій найсуворіше забаронялося їхати під час або зразу після великого дощу, щоб не зіпсувати «кабанчика», не порізати вузькими ошинованими колісьми її гладеньку поверхню – нехай би ми так у всьому гляділися.

Знеможений гонитвою в гарячці як божевільного випадку за примарними з'явами, я вже не міг далі рухатися ні риссю з конем, ні навіть нешироко, то привид буцімто підсадив мене на себе верхи – не зчулися, як і коли опинилися, перемахнувши через Пиманового крутого узвозу, вимощеного гранітом бозна ким і відколи. Тут подоба чорного коня перетворилась на подобу такої ж людини, дуже й дуже на когось мокловодівського схожу. Вона, мабуть, ще не встигла зовсім перетворитися на людину, бо фиркнула на мене по-конячому, щоб я зникав звідси, не заважав їй всідатися за голий стіл з шухлядами по обидва боки. Це мене заїло, що отака на вид шушваль понукує, і я у відповідь огризнувся, справдовуючись. Але Шушваль (так я прозвав того, хто ще не встиг зовсім перетворитися на людину), але шушваль (будемо писати тому з маленькою букви) нічим не видавала, що вона чує мене. Я повторив себе і раз, і вдруге, поки сам за собою не помітив, що мої слова не звучать. Що мій голос, на який я так тепер надіявся, заліг, замулився. Його в мене в і д і б р а н о . Може, й цим самим осудовищем, що всілося за голий стіл з шухлядами, - воно ж бо перевертень («Тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилювалися унію на Україні прищепити. (Вівці перевертні продаються або вирізуються на лій») – воно ж бо перевертень. І вміє бувати і чорним привидом, і такою ж саме на масть подобою людини, і зовсім марне ворухити мені після цього потрісканими од спраги, паленими од людських бажань губами. Але я дуже хотів знати, що станеться далі в цьому казенному «під секретом» домі, і, розгублений з свого безголосся, нищечком притаївся в сутінковому вуглі за ніжками стола іншого. Знайому, аж на умі вертиться, але ніяк не здогадаюся, чию ж фізіономію насаджено на те, за кілька мить ще коняче туловище, доки не придивився пильніше... ще пильніше – либонь, так уже скривився, приглядаючись, що майже геть склепив повіки, як тоді, коли

до болю мружився, щоб викликати з очей вогненний запал на ті сміттєві папери, але очі мої не зробили бажаного, а тільки потерпали, як промиті сльозою, бо побачили напроти чорної людини знайоме, аж рідне лице Корнія Васильовича.

Після недовгої мовчанки між ними завелась розмова. Мені непомаду кортіло послухати, як то і про віщо будуть вони розмовляти: адже те осудовисько, дуже схоже, признатися, на нашого, тепер уже притулівського Панька Полбога (відколи він став Панько? Як хрестили, то нарікали Палтохою – Палтоха Дорофійович Полбога. Я це добре знаю, бо він набивався до нашої матері покуматися, а батько чомусь – ні). Так те осудовисько, що ввижалося мені, як був в божевільні, ні раз не обзивалося людською мовою, а тут раптом чинить допит Корнію Васильовичу («І силою, і правдою великий, нікому він на допит не відкаже».) Допитувач мінився з виду різно, але звучав розбірливо, і я міг слухати його не завжди зрозумілі речі.

В моїй пам'яті збереглася не подія, про яку я натужуся розповідати тобі, Теодосію Корнійовичу, а лиш уривки чуток, а може й легенду та вже пізніших переповідок про неї, які так чи інакше, але туляться до діла.

«Так як, значить, Ви, громадянин Окраїнець, підбивали посулян любити Україну – ану зразу мені признавайтесь і на мої допитки правдою відкажуй» - підійшов Допитувач, тепер ніби й не схожий на Полбога – вищий, ставніший і речі мовби спокійніші – підійшов до самісінького стільця, на якому сидів Корній Васильович, і каже в лице слова по пам'яті, як віршем. Я їх, звичайно, не запомнив, але ви, Вчителю, мусили б знати, бо тепер діти – школярі вірша з такими думками напам'ять твердять. Може, вони не схожі слово в слово, може, їх ще й на світі таких тоді ще не було, але думкою вони однакові з такими, приміром, як наша Оріся казала в клубі. Тільки Допитувач вимовляв їх косо і якось ніби ненавидно: «Так, значить, як підбивав (він казав на Корнія Васильовича, то «ти», то «ви») – ану зразу мені зізнайся, щоб я не приміняв до тебе насильства – бити, либонь, погрожував. І тут же уїдливо

перекривляв твого батька: значить, «любіть Україну, як сонце любіть»?.. А далі наша Оріся краще знає, і гарно перед людьми каже, аж червоніє од задоволення: ... як вітер, і трави, і вода, в годину щасливу і в радості мить, любіть у годину негоди!.. Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну. Між братніх народів, мов садом рясним, сіяє вона над віками... Любіть Україну всім серцем своїм і всіми своїми ділами!..»

Допитувачеві, якби він і знав такого вірша, то не личило б його казати так по-святому, як нашій таки Орісі. Так заповітно і так молитовно: «Для нас вона в світі єдина, одна...»

Юначе! Хай буде для неї твій сміх,
І сльози, і все до загину...
Не можна любити народів других,
Коли ти не любиш Вкраїну!..

Дівчино! Як небо її голубе,
Люби її кожну хвилину,
Коханий любить не захоче тебе,
Коли ти не любиш Вкраїну...

Любіть у коханні, в труді, у бою,
Як пісню, що лине зорею...
Всім серцем любіть Україну свою, -
І вічні ми будемо з нею!

Корній Васильович повинився в своїй любові, тобто в гріхах своїх злого умисла («Вони на правих умишляють, безвинного судом осудять»), і це, либонь, сподобалося Допитувачеві – його вузькі губи щось посмикало, ніби через них перебігло зибом щось лоскітливе. А коли Окраїнець щиро, без насмішки порадів і йому, на Полбога тепер схожому, полюбити бодай своє родове подвір'я, якщо не вистачає любові на всю Україну, начальник вельми спаленів і довго дивився зизом, тобто кидав косяки, і кілька разів пристрашував «примінити особий режим допиту» - либонь, погрожував бити.

Тоді Корній Васильович повинився, повторив свою любов, котра нікого («І вас, громадянин начальник») не ображає, а навпаки – напучує на шляхи праведні, на діла чесні і високі, але Антона Заволоку, як ви кажете, я, мовляв, не підбивав учити думу про трьох братів. Він зробив це самостійно і, видно, з любові, з необхідної любові, у якій його ні разу не звинувачували люди, яким він розповідав про трьох братів, якщо ті бажали, ба, навіть вимагали щирою присьбою десь там серед розкішних плавневих трав, коли косили їх колгоспною громадою, а після косарської каші відпочивали на високій кручі, у затінку Сіркового дуба: або на жнивах, на тому духовному святі, під полукіпками чи високим ожередом на земляному, на струганому солонцюватому току – не треба тобі вільнішого спочинку, як послухати старовину, поспівати про «першого маршала» або, кружком сидячи, посміятися, пожартувати на леваді коло лавки, що над жовнинською дорогою, куди наші мокловодівці любили збиратися по неділях та по «грішних великих празниках» - тут і про Антона Заволоку згадається. Я підтверджував, засвідчував божбою правдиві слова Корнія Васильовича про те, що він ні мене, ні жодного такого, як я, не підбивав любити Україну, бо ми й без нього знали й знаємо – кров наша жаждає любити свою землю, свою мову, свій покін і всякий добрий звичай, бо без цього уперед не поживеться, хоч ти й трісни в усіх інших прогресах..

Я свідчив на поруки так, либонь, палко, що покинув свою не яку вже й схованку під столом і якась безутримна сила повела мене прямо на Допитувача – жаль, мій голос і тепер не звучав, його ж бо, авжеж, не стало, було відібрано ще по дорозі в Городище, у цей казенний дім, що над Гирмановим узвозом. Та я не переставав казати, за кожним словом сподіваючись: мій голос ось-ось прорветься («німим отверзуться уста, прорветься слово, як вода»), його божевільним бігом з тінню, подоби на коня, гарячим напився якоїсь води застоюної. О, як би мені тепер допоміг Колісників питний колодязь з «родником, як шапка», з якого давно п'ють воду як замову від зубів або, на той небажаний випадок, коли наша дівчини

втрачала од натужливих співів голос, він ставав не чистим, як ніби замулювався. Сподівався, надіявся та все повторював Допитувачеві свої свідки як поруки для Корнія Васильовича для Окраїнця, що думу про трьох братів я, їй-богу ж, вивчив, мовляв, своєю охотою, а потім передавав самовільно то словами, то співом кожному, хто жаждував її слухати уривками чи ціляком. Люди слухали мовчки й не по разу і кожен нищечком собі, либонь (звиняй за слово), подумував і про старшого, і про меншого, і про середульшого, але як то можна було, питаю сам себе чи Допитувача, та й ще раз вертаюсь питати: як то можна почуватися старшому на добре, не на зле, хочби й живим zostався, знаючи, що менший у неволі? («Люди, люди... і ти весь народе... бережіться розбрату! Братство – то сила слов'янська вічна, то наша свобода й життя»).

Тут я примовк на півслові, бо бачу, що йде моя казань ні в голос, ні на підпоміч Корнію Васильовичу – він своє переповідає Допитувачеві, повинувачує себе перед ним, що справді було не здав аж двох книжок якогось там Енка (ти мусив би відати про того письменника, бо його виставу про дівчат нашої країни привозили аж з Харкова і ставили перед престольною покровою в нашому Городищі). Не встиг, мовляв, указанного дня скласти акта, щоб писаним указом осудити його як ворога, а привіз третього, в чому ревню каюся («Розкажи людям... нехай пам'ятають на праведний суд божий, бо вже мученик Іван у Києві, в печерах, по шию в землі стоїть; а як увійде зовсім у землю, тогді ніколи буде каятися. Бог любить грішника, але каяного»).

«Одначе ти з своєю бражкою, з друзками тобто, нападали одного разу – нехай і давнього разу, але нападали на мокловодівського активіста Панька Полбога та його товариша Папазира Ливона, коли ті, будучи береговими надзирателями, несли свою службу в районі острова Качала, добавляє провини Допитувач Корнію Васильовичу».

Діло давнє. І, щоб недовго казати, було ось як: щоб роз'яснити, як сталося у них та пам'ятна стичка, Корній Васильович підвівся з місця і хотів підійти

до вікна, щоб набачити, либонь, наше Дніпро – тоді буцімто сміливіше говориться, як він сам собі примовляв, але його перехопив окрик Допитувача, звелівши сісти на "своє законне місце". Ця неволя чомусь не здивувала батька. Він повернувся, якусь часину ще не сідав на «законний» стілець, ніби випробував терпіння Допитувача, а може, збирався з помарнілими від часу згадками: добиралися вони того дня втрюх до правобічної пристані, що на Дніпрі, до Бужина, тобто батько з Прокопом Власовичем, з Лядовським, проводжали гостя, Ілька Петроградця, свого товариша на другий чи на третій день після того, коли Полбога з «не нашим буксиром» сваволили направо й наліво – викачували хліб і все підряд, що виростало на мокловодівських грядках і на Дмитрових на Окраїнцевих також.

Зайшли ми, каже, всі втрюх у гарний затінок над водою, щоб продихатися, бо день був тоді паркий і натужний, аж тут недалеко тільки в кручі («Ой де кручі високії, там броди глибокі»), одна жінка казується з двома чоловіками: у неї, у тогобічанки, як ми здогадалися, у перевідної, відбирають насильно якийсь товар. Придивилися ближче, а воно... самовичин (у нас кажуть «самочин» в кожній другій хаті його робити, бо вміли)... самочин з телячої шкури, уже вим'ятий, бо пахло дьогтем, готовий чи там на передки, чи на халяви. І так як на дві пари добрих підошов – теж удачно вчинені, без сириці – видно, жінка побивалася кудись на міньбу, не ближче, як у степівські села, бо в наших, у посульських селах за такий товар ласо не розговієшся – свій гонобили покраще збути... Вони за жінку й заступилися за звичаєм. Не зразу, а потім, бо перед цим Панько, виставивши волохату свою грудиною пішов наступом на тогобічанку. А та, молодою і, к слову, пишною будучи, неждано тицьнула ціпком Панька, де влучила. Той закричав і ну битися кулаками... Аж тоді вже, коли побачили, що жінчине, либонь, не візьме (Папазир крутив їй назад руки), найблагородніший Ілько Петроградець піддав Панькові мемеля знатно... А не, як придумали Папазири, Корній мстився буцімто за свого брата Дмитра, за той проклятий буксир («В притирку перед колгоспами – та й пізніше? – воно було не врем'я,

а собача свайба»)... Оборонена тогобічанка, заспокоївшись, вийшла на кручу і скільки рука вхопить, скільки можна захопити рукою, тобто зазма, урвала квіткової трави з щавлем і подала Ількові Петроградцеві, своєму заступникові.

Такщо в тій прочуханці Корній Васильович нітрішки не привинен, а Петроградець також прав, а берегові надзирателі видали діло навпаки.

Мені стало вельми не по силі далі слухати це нерівноправне сказування, де один чесно думає вголос, відповідаючи на запитання супротивно іншого, мета якого заздалегідь заготовлена: звинуватити, хоч і невинного («Бувають часи, бувають моменти в житті, мабуть, кожного, коли ми, на все ситі, жаждемо лише на правдиве слово, як голодні жаждують на чистий шматок хліба»).

Не по силі було далі слухати, бо я, хоч і зрушений до тихого божевілля, відчув, кровію відчув, навіть якимсь дивним чином збагнув трішки, що в мене іноді відбирає не лише мову – та тінь, на подобу чорного коня, що водить мною, куди сама хоче, нібито відключила мою голову від життєвого інтересу, і я перестаю сприймати навіть свою рідну мову – хай настане час, коли я просвітлю і не буду такого відчувати, а народ благословить імена оклеветаних!.. («Вже ось-ось кінчиться його днешній час робити допрос, і він оддасть Корнія під варту»).

Я рішуче виступав на видноту зі свого схову і тепер казав так безпощадно і так негучно, що все навколо (навіть Допитувач, знову схожий на нашого, тепер притулівського Полбога), навіть парадне притихло, ніби справді слухаю мою зболену зухвалість або самого «апостола правди і науки».

Слухало чи прислухувалось, як до «апостола правди і науки», але я говорив тоді, якщо можеш марення моє вважати дійсною говіркою, немудро, навіть глупо – звичайні, іноді примітивні до наївного речі: мовляв, не діждуться, не дозволю заневолювати Прокопа з Корнієм. Щоб якісь полбоги, берегові надзирателі та над ними? Щоб руйнували наші духовні, наші народні вольності? Щоб глумилися над предківщиною? До своєї думки

чинили суд і розправу над пам'яттю, а наше слово щоб поневірялось?.. Ми віруємо у Прокопа з Корнієм, бо вони люди чесної спілки, живуть під благословенням нашим і з благостині нашої також. Для нас вони святі, і не чіпай святого, бо нам усе те в тяжкую обиду і поругу («Віри своєї... у поругу вічні часи не подайте: темнота на вас ляже, бездоріжжя впаде»).

Тут я збився з думки... гірко заплакав і колько подумав... ох і подумав я, синашу! («Овець пасуть любов'ю, а не гирлигою». «Усе отрута і все ліки – смотря, яка міра»). Отже, не чіпай святого: темнота на тебе ляже, нападе бездоріжжя...

На цьому якийсь могильний голос перепинив мою говірку і закликав мене, поручителя, негайно каятися за щойно казане: каяного Закон милує («Бог любить грішника, але каяного»), і якщо Корнієві з Прокопом не буде всепрощення, то хоч трішки мої буцімто каяття злегшить їхню покару: каяного Закон милує... У відповідь прошу прощення: на очах Закону стаю на коліна і поклоняюсь до землі – помилювання, кажу, я не прошу для Корнія з Прокопом, а вимагаю (правом поручителя) їхньої волі. Інакше звели, Законе, карать мене, і поскоріш. Нічого іншого я не приймаю, - пристрашив я хтознакого... і перетворився на теперішнього Антона.

...Корнія Васильовича того разу справді звільнили, і я радів з того: гадав собі, божевільний, що допомгла, подіяла моя молитва. А насправді, як тепер кажуть, усе зробив Лядовський, якого пустили раніше. Він уже третій день ждав Корнія Васильовича тут, у Городищі, маючи з собою поручительство Ілька Петроградця».

Після того, як ти й сам знаєш, батько був на волі ще цілих два роки. Аж поки одного разу ще повірили Полбогові. Не було вже тоді допитування, не допустили поручителів...

Корній Васильович і Прокіп Лядовський ішли, звільнені додому луками... понад Казенною Дубиною... Чигрин Дібровою... через Ропу... щоб у Святилиці скупатися... змити слід того дня. А не пам'ять.

Притулівські переповідки.

Я не повірив листоноші Марфі Личачці – заглянув, як тільки вийшов надвір, ще раз у поштову скриньку, старенький мій портфелік, що висів на підсішку біля хвіртки: може, вчора за балачкою забула що віддати, а сьогодні вранці, женучи свою теличку на толоку («Там таке гарне та плохе – спасибі Прокопові, подарував на нове хазяйство – таке понятливе, що й двір наш розуміє») та згадала – ото скільки не глянь понад морем, і розводять таку силу мальків, що цілими мільйонами висипають, виловлених підсаками, у море з молочних бідонів – ними буцімто їх найкраще і міряти, і берегти сохранны, і транспортувати. Сю ніч море не спало, бо не вщухав московський з півночі вітер. Аж удосвіта вляглося. Мені наївно подумалося, що і його, мов дитину перед світком, прикрила Мати. Тільки не рядом, не ковдрою, а необмірною сировою скатертиною з конопельного полотна, то тут, то там докладно перетканою перістими хмарами уже підсвіченого променями неба – сплющило море очі, як дрімлива дитина, і не хоче прокидатися. Я так задивився на цю уяву, на далеч острова, де дядько Дмитро тепер, після переселення, щороку накошує коп'як, другий, дикоростучого сіна, а нам з дядиною Катрею не сьогодні – завтра доведеться його згромадити, - так задивився в самого себе, що геть випало з голови, чи заглядав у свій старенький портфелік, у свою надію – поштову скриньку. Тому ретельно обнишпорив її закутки, мовби шукав голку, а не листа од свого сімейства чи звістку од батька-матері («Нема вістей, нема гостей. Хочу добрі вісті мати, буду мучитися й ждати»).

Дядька Дмитра теж немає ось другий тиждень, а ми з дядиною вже й сторопилися: мабуть, никнув аж до Петроградця до Ілька, до товариша свого, названого брата по революції. Принаймні, дядині оце згадалося, що він якимось клопотався, хотілося йому з ним побачитись «для одного діла», про яке чомусь нікому не відкрився.

Мені батько забороняє (а інших заборон вже немає ось кілька років – значить, Корній Окраїнець не ув'язнений) – не дозволяє хоч раз до них

поїхати, відколи до нього було викликано матір. З ним, видно, тяжке трапилось. Інакше чому б це на листи відповідала тільки мати своїм трудним лікнепівським почерком. Може, оце якраз покликав до себе брата Дмитра і щось вирішують? Може («У бога все мога. Скільки нашої моги, дбаємо про добре рідного нашого краю»). Сам же він, наш хворобливо чесний Корній Васильович, уроджений Окраїнець, не явиться, не може явитися до людей, котрі йому вірили, як собі, як пращури церкві – явитися олжею оскверненим. Обмовлений, оклеветаний болями свідомості, буцімто він («Для нас, мокловодівських посулян, була свята людина – кому ж тоді вірити, о землематінко, скажи заблудлим. З Дніпра промиймо очі, і не впадем у бездоріжжя у безвірне») хотів людей наших звести з праведного путі, будучи в чесній спілці з Більшовиком, наставляв, либонь, на ворожу стежку – Корній не годен слухати такі перешепти про себе чи хоч подібні ниці балачки про свою ворожість. Та чи загородиш кожному в роті ("На чужий роток не накинеш платок"), хіба станеш пояснювати кожному стрічному-поперічному, що це намова, злонамірна олжа облудників, («Треба нищити коріння – вершки самі сохнуть»), тих «прислуг – полбогів» та їх посадних покровителів маніяцьких («Скільки цвіту облетіло тогді на морозі, скільки муки та печалі по нашій дорозі – діти мої, квіти мої, пов'яли ви в зеленочку... А полбоги празникують»). Чи була б сила тепер приниженому Корнію переконати, освінути вірою святою темні кутки, що любити Україну якраз і означає мати свою громадянщину, на ній тобто, мати свої Мокловоди, де стоїть твоя родовідна хата, спочатку тобто залишатися вірною дитиною тієї землі, де уродився й виріс, і отже, тоді бажаним громадянином великого союзу різномовних людей також («Наше слово не ховається тепер по невмирущих піснях – звучить під прапором щодня врочисто»).

Я відійшов од старенького портфелика, сиріч поштової скриньки, щоб не дивувати людей – сусідів, котрі вже виходили з хат, з повіток і далі вправлялися вже надворі – втихомирювали гелгіт зголоднілих за ніч гусей, давали, хто розсипом, хто в коритця, ще сонним, полохливим курям,

розчиняли ворота, щоб спроваджувати скотину в череду. Хто встиг запримітити моє заглядання в поштовий приладунок отак зараненько (пошта в Притулівці післяобідня, той або винувато опускав очі, ніби підглядав за недозволеним і був викритий, або запобігливо першим вітався, навіть якщо це була жінка, бо всі знали, чого я жду, кого виглядаю, чому так часто перестриваю притулівську листоношу Марфу Личачку, і тому, либонь, спочували («Нехай спочує аби хто – щире слово кожного страждальній душі любе»)).

«Будьте здорові, Теодосію Корнійовичу, з неділею».

«Спасибі, посполу з вами», - одповів я по-старовинному, бо до мене здоровкався немолодий, на підголосках якогось там, уже підфарбованого старістю звуку схожий на батьків чистий підбасок – спасибі тому чоловікові, що привітався першим: день буде сьогодні, кажуть супокійливі люди, спокійним і вдачливим.

Я в свою чергу привітався очима до сонця, як той великий філософ, подивився на небо («Повітря в усьому огромі називається небом»), тоді знову попережно то на сонце, то на небо, ніби набирав собі в очі їхньої світлої сили і преведного руху, щоб передати моїй душі, тобто в серце, - йому звіряю більше, ніж розумові, бо в серці живе моя нащадна кров, а в ній – нащадна пам'ять і моє життя («Та й понесіть те нащаддя до межі своєї, мої малі, нехрещені діти»)).

Аж тепер дивлюся у бік довгої, старовинної хати з двома верхами нашого з дядиною Катрею половинщика по корові, тобто хочу побачити свого вітальника Арійона Похиля, мабуть, однолітка з моїм батьком, відомого всій окрузі заготовача, «одноосібника з конякою», а набачив розчинені ворота – уже поїхав Арійон з дому, - каже чіткий слід на росяній траві з його однокінки на гумових, з легковика, вже до гладенького зітертих колесах. Якщо постарався, зібрав на мозолянському кутку «лишки закупленого молока в колгоспників для держави» (він часто наймається в колгосп на тимчасову роботу, ходить у строк разом з конякою) і покотив ходом до

фермівського табору, що тепер за селом на луках – там передасть два чи три бідони артільному молоковозові на автомашині Васькові Плютівському та й куди бог поверне: чи по селах з городиською глиною, якщо вчора не попродав, чи, може, Прокіп дасть свою роботу, якщо Арійонові не заманеться їхати в Городище до хворої Олександрини («Двічі молодим не бути: була як дзвін молодиця, та в роботі зносилася, дуже трудна зробилася»).

Отже, Арійона скоро додому не сподівайся. Тепер я знав, що мушу робити, яке моє перше діло: сьогодні корова наша. Треба її (уже, звичайно, здоєну, бо Арійон Похиль, сам на їжу не молочний, про нього хоч і сьогодні корову збувай, якби не передачі хворій Олександрині – то весь удій вранці продає державі) – треба, кажу, її, нашу молочницю, вирядити в череду. Я щоразу, скільки сам себе знаю, чомусь бентежуся, мов дитина, коли вправляюся коло скотини. Так і хочеться в усьому їй догодити, запобігти, ніби я винен, що вона німа й немисляча, а тому завжди ображена й безпорадна. Це почуття збудилось в мені одного пам'ятного разу, про який розповім трохи згодом. А поки що, перед тим, як одлигати, я простягаю відкриту долоню, як нібито щось випрошую в «немки» (так посуляни прозивають рудих, аж червонястих, дуже молочних корів немовбито німецької породи) і, поки вона чує мою ласку, встигаю скинути налігач («Іди, биця, там травиця. В ній здорове молоко, пахуче масло»).

Ось тепера, коли я йду тріньки збоку за коровою і навіть не гейкаю, бо в череду вона дорогу сама добре укмітує, саме з руки розповісти про той запам'ятний раз, що став у нас переповідкою, відколи в мені збудилася й живе святість до скотини.

Чудовою була ця періста, загнана оводами та мошкою корова. Вона мала могутні та розлогі, наче в оленя, роги, а рогові на них кільчаті напливи здавалися золотими. Гладенька гніда шерсть прикрашала її неяремну шию, а в очах завжди стояла волога райдуга, що світилася теплом та довір'ям. Ласкана, корова забула страх перед людьми. Вона відкликалася на зов

кожного і охоче підставляла шию, хто хотів її почухали підгорля чи погладили боки. Всі мокловодівські посуляни любили цю корову дуже, але найдужче любив її і взявся окремо виписати юний син Корнія Васильовича, Теодосій, улюблений пастух бригадира Лядовського. Теодосій водив Каролінку на галявину з соковитою травою і до дзвінких дзюркітливих струмків або задумливих лиманців; він прикрашав могутні роги Каролінки вінками із запашних плавневих квітів; часто, награвшись розмовами з коровою, коли та, вже напашена і напоена, намагалася додому, невеликий зростом пастух зіскакував, сміючись, їй на спину, і вона несла його понірно по квітучій Топиляській долині, час від часу оглядаючись на солодкі звуки його саморобної сопілки.

Був одного разу надто жаркий літній полудень. Сонце, хоч і схилилося на вечір, але пекло до памороки: все небо – од низу догори наповнене задумливою парнотою. Каролінка заховалася в надбережних кущах і лягала в холодку на прочахлому піску. Де не візьмись, на те місце, як на те йшлося, набіг розгублений в гущавині Теодосій. Не подумав пастух, згарячу ніколи було й подумати, що то шелест його Каролінки, густо прикритої листям чорнолозу, - з усього розмаху вдарив навмання дубцем по шелесту, а попав корову між рогами. Жах пройняв Теодосія, коли почув здушені ревіння, схоже на конаючий стогін, побачив простягнуту по землі неярмну шию, прикрашену гнідою шерстю, склеплені очі своєї Каролінки

В горі він хоче вмерти разом з нею. Даремно втішав його батько, мати, заспокоював бригадир Лядовський. Горе Теодосія безутішне, він другу добу нікого не підпускає до себе і сам не сходив з місця, де лежала оглушена Каролінка – оплакував її такими крапчастими сльозами, що плакала вся природа.

На третій день корова розплющилась. Підвела з землі свою неярмну шию, прикрашену гнідою шерстю, хутко, як злякано, схопилась на ноги. Тепер вона не впізнавала голосу свого молодого господаря: нікому не давалася до рук, не підставляла шию, щоб, хто хотів, почухав її підгорля чи

погладив боки. Проте роги в неї не марніли – все ще золотилися роговими кільчатими напливами, всю шию сріблила гніда гладенька шерсть, але в очах, замість зволоженої райдуги тепла й довір'я, горіла з червоними відблисками сполохана дикість і насторожена скорбота.

Відтоді спотьмарніла Каролінка днями й ночами безпам'ятно гасала, шаленіла, ярилася по острівних трущобах, по лугових зарослях, по безлюдних піщаних буртах, заліснених перед самим виселенням сосною, бо як тільки вона виривалася на чистий простір царини чи на плавневе безлісся, на неї хмарами нападали оводи, дротики, інша всяка мошва – дошкуляли розранками на спині, на ногах, на всьому пошмугляному тілові. Пили з неї молоду, ясночервону, як людську кров. Порепані дійки сочилися кровавим перегорілим молоком, а Каролінка тікала од людей подалі, ховаючи себе од них деінде. Зрушений горем Теодосій зійшов з дому і відтоді, кажуть, довгими роками не наvertався своїм людям на очі. Чути було, що десь копав руду, шоферував, рибальчив у холодних морях. Іще кажуть, що на нього наслано журбу навечно. Йому так пороблено, що перед якоюсь подією не спить ночами, в голові тьмариться, в очах темніє від сумнівів та протирічних думок, які заїдають, висмоктують його вразливу душу – карається, мов усесвітній грішник, хоч сам живе не грішно; карається зневіреною Каролінкою, боліє горем кожного, невинно скривдженого чи пригніченого насильством – так йому відтоді і навечно пороблено. Лиха ота година усе життя стоїть на переметі і шкодить.

Бути йому, Теодосію, сину Корнія Васильовича, віщує сліпа Варка, нашого роду привітниця, завжди із скорботними в смуті і співчутливим до знайомих і незнайомих.

А Каролінка тим часом шаленіла далі. Уже дванадцятий день нікому не давалася до рук, хоч на ловлю ходили гуртами, - не йшла ні на ласку, ні на принади («Пильнуйте та моліться, щоб не ввійти в спокусу»).

Цього тринадцятого дня корова одним духом вскочки перебрехала Василів брід, що трохи вище останнього з дванадцяти мокловодівських,

дубрівських та морозівських водяних млинів, стороною оббігла кілька сюди нагнаних степівських черед, що вкрили всі міжострівні луки, пристояла сторопіло під грушею – єдиним орієнтиром для всіх мокловодівських переселенців, - довго потім обнюхувала, порубані дерева, що обліті соляркою, чадно тліли сирым вогнем і не загорялися. Несподівано Каролінка лягла недалеко від диму і заремигала. В той момент була буцімто недалеко од неї Варка Віщунка, мати Гальки Семиділихи, і саме вона сказала корові таке, пробі, заворожливе слово (і навіть не одно), що Каролінка облегшено зітхнула і далася Варці в руки.

Коли корова далася Варці в руки, їй почувся... Чітко так почувся, як ніби аж побачився голос (то правду кажуть, що в нас під шкірою є недорозвинені, тому приховані очі) – голос, який сказав, щоб Віщунка тепер ішла невідчепно за коровою, яка встала на той внутрішній Варчин голос і тепер поволі, як ніби нічого й не було з нею, ступала навмання й без оглядки. Іще той голос, який ніби аж побачився, сказав незбентеженій Варці, щоб там, де зупиниться і гарно запасеться Каролінка, вона, Віщунка, і засновувала собі оселю або й ціле село переселян, якими стануть («Ось побачите!» «Вже побачили»), може, і всі старовинні порічкові поселення, де так вільотно проростала в душах міць нашого духу, живленого соками з нетлінного пракореня. Велику славу віщувалося тому селу, а переселянам – неменше благополуччя, хоч вони і ремствують на таке поголовне зрушення, бо зрушуються з тієї освяченої обжитості, з того живильного пракореня, яким жила міць їхнього духу, на якому трималася споконвічна мораль і звичай, обряд і слово – всенька святість і віра. Тепер, ідучи у невідомість, треба шукати в ній нові орієнтири і рукам, і розумові, й душам.

Варка так і зробила, як сказав їй внутрішній голос – пішла і пішла за коровою, цілий день ішла, поки та зупинилася біля стоку трьох річок, яких нема і хтозна чи вони й були. Там і заснували свій куточок, свою безіменну приліпку довірливі мокловодівці, не відаючи, що поселяються на стокові підземних великих покладів, які починаються з-за Дніпра, де копав, як було

вже сказано, руду Теодосій і заради яких тому приліпському куткові мокловодівських переселян доведеться ще раз переселитися – їх навела, кажуть, на те нещасне місце одного разу зневажена за довір'я Каролінка.

То було останнє провіщення, якому безоглядно повірили люди («Вчися не просто брехати, а брехати правильно, інакше, на правді стоячи, не матимеш блаженства. Брехні треба толк давати»). Або й таке, варте хоч мимолітної, але уваги: ти не кажи, хто ти, і не кажи нікому, бо людина щодня творить себе по-новому, по-інакшому, хоч ніколи не встигає за змінами навколишньої, в тому її відсталість. Одначе Варка не залишає ще й тепер надії провістити людям супокій і немаревне щастя («Марєво мріється, неначе діється. Марєво, панотче, увесь світ мороче»).

Переповідкою про Каролінку сам собі забив баки, так знеуважився, що пішов звичним шляхом, а було треба сь о г д н і нашу корову гнати околясом, круг всієї притулівської вулиці, бо прямо дорога широко перекопана – будуть, либонь, класти водовідні труби.

Щоб хоч трохи якось та загладити досадну свою роззяву ("А кажуть, що як зустрінеш вранці першого мужчину, то на весь день удача!"), я зробив, що перше в голові майнуло – щоб не вертатися з півдороги, завернув корову прямо в море і побрів з нею по міліні близьенько понад положистим берегом, де плескалася ще не каламучена ні чередою, ні найменшими купальниками літепла, чиста, як з колодязя, вода. Сонце вже звелося над горизонтом на добрий стіжок сіна («Вся Притулівка забалакала як благовістя, бо всі те бачили, як учора Лядовський знімав з копиці, завбільшки як стіжок, Людку Личачку, взявши руками, мов дитину, попід пахви, - пишну, дебелу дівку, що так швидко всього селянського навчивається – вміє вже з простого господарства і коня запрягти, і косити, і овець пасе з Плютихою з Христею навперемінки, щоб швидше стягтися на нову хату. А що вже копиці класти, чи стіжки вершити – за неї краще ніхто з молодих не покладе, не вивершить. Почала водити Васька в клуб, щоб до весілля навчити н а ш и х танцювати... Зняв Людку з стіжка і отак – попід пахви тримаючи – подав її

зачервонілу, зраділому Васькові Плютівському («Значить, міркують притулівці втішено, Прокіп ще сильненький чоловік»). Звелось сонце над горизонтом на добрий стіжок сіна і вже густо сипало на трохи побрижену воду променями. Вони ламалися об неї на скадки схожі, неймовірно схожі на тисячу або й більше сяйних очей, які зорять на світ з-під води чи з-над неї, якісь бачені, знайомі – може й тих людей, що жили колись на вже давно затоплених землях, поки їх розселили, розвіяли по світу. А вони й через роки скучають за своїми, за рідним. Хочуть зібратися всі разом, ще хоч раз побачитись, поплакати, порадіти. А воно не сила. Не сила зібратися, то вони щодня сонячними ранками посилають на предківщину сяйні свої погляди як любов, як ласку. Як нездійсненні бажання.

Я обережно ступав у воду за кожним кроком: мене брала опаска, щоб не брѳохатися, не розполохати ці сяйні блиски ламаних об воду променів, так схожих на блиски людських очей – одні мовби гаснуть, заплющуються, щоб перебути набіглу од вітру хвильку, інші розплющуються і дивляться довго, бо їх минає набігла хвилька. Дивляться незмигливо й так допитливо, як це вміє тільки Арійон Похиль, наш половинщик, правильніше сказати, ми в нього за половинщика, мабуть, єдиної на всю Мозолянку корови німецької масті, походження якої відоме всім, хто знає одноосібника Арійона Похиля на прізвисько «Конкурент»: дуже руда, аж червоняста, доїться од теляти до теляти, а на збір – трудно й повірити: доки бувало (тепер також) довезе чи донесе з-під неї молоко до здачі – по нїм плавають зверху або разком намистин поналипають попід вінцями грудочки збитого масла, чому в Конкурента приймають за літру півтори. А на базарі, тут же, в селі, якщо винесе коли-не-коли, знаючі жінки стають заздалегідь у чергу, платять не торгуючись, бо молоко з-під його корови лікарственне».

Арійон, будь з ким ставши на речі, зорить, пильнує в очі людині прямо й незмигливо через те, що по-інакшому розмова йому здається не такою. У очах він бачить або твою щирість або твоє масковане підпілля – тоді й сам такої, не інакшої: ущипливі слова Похиль полюбляє. Користується, правда,

ними рідко; якщо вже край, коли треба, бува, перепинити брехунця чи нахабу. Обізветься якимсь т а к и й і я к о с ь н а д т о, Арійон зараз і зміркується – пришиє квітку, осміє гостро: людям регіт, а т о м у – хоч крізь землю...

«Чому воно, Теодосію, не в кожного такої віри, як у Прокопа? – шкодує часто про одне. – Чому нема у всіх людей на світі (або хоч трохи менше, як усіх) такої великої і незрушимої віри, яка дає (приміром, Лядовському) змогу сприймати речі, слова, діла, обставини такими, які ми їх відчуваємо? Чому, втретє питається, завжди й скрізь підточує душу сумнів – до всього безперестану і неминуче все життя ми змушені доскіпуватись?..

І далі толкується, с'як і так змірковує ("... Та він, кажуть, наш Гопей, до цього в Городищі служив послушником. А тоді до нас кинули... Тепер багатьом кортить у чиновники") – змірковує, поки різко махне здоровою рукою (ліва в нього вибита і в плечі прострілена, нею він погано володає) та й закінчить якоюсь приказкою: нехай, мовляв, косять – стерня буде, нас не спитають, скільки верстов Земля в поясі.

Якщо Похиль отаке вже каже, значить, надумав розсердити сам себе, щоб тоді поговорити про все, що на умі. Значить, його щось заїло, йому кисло («Кисле в роті тисне»). Почне згадувати, в чому колись або тепер обминув його Лядовський, не спитав, хоч для годиться, ради (вони ще до колгоспу зжилися і, як би не писали то на одного, то на другого, як би не бувало, а миряться). Або як пустити кров скотині не спитав, або не його попросив ошинувати колесо на бригадирівській двоколці чи там передивитися хазяйським оком кінську зброю – гужі, наритники, черезсідельник чи попругу. Або щось там шкідливе завелося в полі і їсть пшеницю чи городину, а Прокіп мовчить, нищечком з агрономом «хемією» (раніше так називали «хімію») отруюють землю («Нема такого, щоб я не вмів, інакше не будь мені Конкурентом»). Не питає, не радиться – значить, і Лядовський (ех, Прокопе, Прокопе...) уже коситься на одноосібника, з Гопеем в одну дудку... Не питаєте – не треба. Ми теж гонор маємо, самопихом на поміч не поліземо,

позаяк самостійні (бо такі самостійні коло землі, і самі коло себе також...) Гречка в мене, самостійного, і цього року краща, ніж у тебе, бригадире Прокопе. Коняка ходить у пітнику і шиї не спарює, а ви свої (троє на всю притулівську бригаду) на голу шию запрягаєте. Самостійні ми хазяїни і вік без Полбога проживаємо («Нудить мені, як забачу отаке більмо»).

«Що він уміє, крім вигукувати лозунгами та чинить злодійство, твій Панько Полбога, отой наш гріх, покара наша. Чи то правда, що в нього, відколи став на гесеєм (тобто там, де «горючо-смазочний матеріал») на язиці наріс тіпун такий, що болить і схожий на дике м'ясо (воно од намов на людей та од чужої горілки чіпляється, кажуть знаючі. Я з такими, Прокопе, давно розцурався, а ти ждеш із нього людини. Хіба на собі та на Корнієві не покаялись (чи він хоч живий, чого ти не признаєшся?) («Стали сі люди... помишляти, яким би робом зупинити розквіт українства – чи голодовками, чи намовами та кривословієм про націоналізм»). Дух кипить од лукавства («І небилиці вимишляєш, народ лукаво весь лякаєш»). «Немає на вас, іроди, Ілька нещадного, Петроградця нашого – віддячив би диявольським синам».

А про корову мою, що з лікарственним молоком і буцімто німецької породи, рудої, аж червонястої, багато не скажеш, бо нічого, хоч і є що. «Стояли ми тоді влітку своєю хазяйською командою на чотири служивих коло польської річки Варта і розпоряджалися насланим сюди репатрійованим людом: молотити ціпами і движком скошене тут жито, копали всю підряд огородину, і все до жмені вантажили в баржу «для голодаючих дітей Ленінграда», як було на ній білим написано. Зробили все, як треба було за наказом. Репатріантів поправили пішки далі, у свої кордони, а баржа з буксиром одчалюють не сьогодні, так завтра – пливтимо, помишляю собі, не зовсім мені по дорозі, але в нашу таки сторону, аж до самої Познані, кажуть. А там уже подивлюся, як і чим далі.

Кажу своєму начальникові, старшині по уставу: пора б мені додому, до сімейства в кількості п'яти чоловік на чолі з дружиною Домахою. Ось тобі моє лічне оружє, ось інструменти (ми були ще й саперниками) – пожалуй,

якщо заслужив, провіант чи гроші до Городища, що з Пивихою, а там я піду пішки – по рідній землі, плавнями та дібровами ходить неважко.

Спасибі, каже, тобі гвардійцю Арійоне. Воював ти справно всі чотири, як один день, годочки. Ніякої хиби на тобі не замічено – не хибив ти проти воєнного закону і слова його брав у щире серце... А про твою охоту до сімейства в кількості п'яти чоловік на чолі з Домахою... твої годки вже одпускаються, - признався, як воно було, старшина, нелукавий наш чоловік, сибірський. Тільки що ж я тобі дам, солдате, на дорогу, окрім сухого пайка... Якщо не погидуєш – візьми гімнастюрку прямо з тіла: моя, пожалуй, новіша. Перечіплюю свою медаль за бойові заслуги, за Варшаву бери і за Прагу, а гвардійські знаки нехай так будуть – вони всі однаково почесні, разом нам і видані...

Ти мені дай, перебиваю старшину не за статутом... не дай, поправляю сам свою хибу, а всього-навсього дозволю, - спіткнувся на просьбі, не скажу залпом. Що саме «дозволь». А намітив я взяти... контрибуцію. Не примусово, не гроші, навіть не одежа, а... руденьке телятко, теличка місяців на шість віком – не за справну службу, а так, по-людському, дозволю та й квит. Я його давненько підпашую понад берегом, на свіжому... Крихтами з хліба підгодовую, бо дорога наша – не близький, не блигомий світ, щоб не підбилося, не пристало... Ото он воно, бродяче, а мій голос уже впізнає... Бо людей, німців, звідси виселено до ноги – ці землі буцімто передають полякам – от воно й безпритульне, без хазяїна, значить. А хто тепер над ним буде – я чи найжджий поляк – хіба теляті не однакова ласка? Люди ще й тепер деякі вірять балачкам, що то я не перекупив у старого музиканта в городиського, а з війни привіз хатній рояль... не з усіма, правда струнами. І не перекупив, якщо вже казати щирю правду, а одробив то сим, то тим, бо моя кров без музики холоне... («Не одну свою печаль піснею виспівали, танцем розтанцювали»). Домаха співає, а я на клавішах підбираю мотив – отак граємо одну, другу, поки до плачу діходимо, тоді перестаємо до другого разу... Зайди послухаєш, якщо на тебе інтерес коли найде...

Добре, як добре, - заміркувався я там, над Вартою, сам собі, бо старшина (добрий таки руський народ! Я думаю, нема добрішого), бо сибірячок подався, пожалуй, по мій дорожний пайок... і горілочки, звичайно, у морячків з кухоль випросить, щоб попроситися... Добре, кажу, як Лядовський з війни уже дома та прийняв своє бригадирство – той знає де людина, хоч вона, приміром, як я, і не колгоспна: од висилки заступився – раз, як пережить, щоб не забрали коняки, - два... І третій, вірю, що заступиться – дасть заробить на шматок хліба, якщо Домаха угляділа од тих нелюдів нашу коняку... А тут і я з теличкою... А якщо в селі заверховодив якийсь нашіптувач або людський нашійник, як той Полбога з Папазиром – не бачити Арійонові помочі з колгоспу, такого, приміром, як оце телятки. Не дасть і соломинки, хоч у нас на руках з Домахою два сини й дві дочки не одноосібні, а близнята попарно статтю... Та я, аби додому, сам собі дам такий старунок, так, значить, постараюся, що буде в нас і коняка, і теличка виросте на корову, і... нема такого, щоб я не зумів для дітей... для Домахи та й сам собі не ворог...

Заминка в нашій балачці з старшиною було сталася, а це він уже прийшов. Приніс те, по віщо ходив, але мовчить, немов найшли на нього жалкі спомини чи, може, серце зворушив думкою про розставання. Сидимо на кручі – баржу видно «голодаючим дітям Ленінграда», стає і про своїх думно. Може, цим і задумався чоловік – я теж мовчу, не нагадую про телятко. Воно є така часина, що слід мовчати, щоб спогадати нам у мовчазній молитві про рідне, про святе... минуше й неминуще («Усе – тінь минуша, одна річ живуша – світ праведний»).

«Настане легший час. – І добрим словом спогадає Потомок вільний мертвих нас!».

Всяке в мовчазній молитві приходить на думку, але я не тішуся тим, що настане після нас, - хочу тепер жити добродійно й благополучно. Лиш не придумую, як таке життя зачати. І як вимовити дозвіл на телятко – дивиться

старшина мені в очі, як брат, то раптом відверне їх кудись убік, ніби щось побачив у моїх і розжалобився.

«Телятко мені... руденьку теличку...» - звучить, безперестану звучить у мені мовчазна молитва, і він, добрий чоловік сибірський, не може бути, щоб не чув її одзвуків, що світилися, я знаю, синім відсвітом у моїм погляді. Адже звуки, казав мені городиський музикант, світяться всяко, як наші очі. Звичайно, старшина догадується, він розгадав мою заминку, якщо не згадує мені («Воював ти справно всі чотири, як один день, годочки») – якщо, кажу, не припоминає мені з докором про... самовільний мій полон на три дні... десь у якомусь ліску з горами, який хтозна як і трапився – мені й самому та билиця здалася мовби якимсь одкриттям з неба самого себе... ото в такій одміні я сам собі явився.

Начулося моїм вухам одного разу, що десь у тому лісі чи біля нього хтось тяжко стогне. Не стогне, а скрипкою виграє, аж струни стогнуть. Була ніч, і всі спали, ніхто не вчував нічого, а мене повело. Я пішов та й пішов, аж не знаю поки, а звуки мовби не ближчали, але вчувалися чіткіше.

Коли ще я вірив у казки, мені дідусь казали, що в кожному лісі мешкає то видимо, то невидимо лісовий дух і має в собі дві сили: одна милує, друга силує. Повір'я згадалося та й пішло з голови, а я стривожився думкою – що зі мною робитиме лісовий дух, якщо бува перестріне? – настіж перебираю своє, тоді ще не довге життя, щоб хоч якось заповгадати, запобачити свій талан наперед.

Багато годин блукав я по лісу, і вже зробилося справді страшно – не лісового духу, а навіть тріскоту сушняку під ногами, що довелося міцніше триматися за карабін, поки аж зійшло сонце, і я побачив на галявині білий, гарний будинок, як палата («Колись були у вас сади й палати, колись були у вас... раби. Та все пройшло»).

Я ступив за ворота розкішної оселі і побачив багатоодягнену жінку, яка мене запитала, хто я і чого шукаю. Невже по моєму одягу не видно, що я

солдат? А шукаю почутий голос. Він здався мені стогоном, а на стогін люди мусять поспішати, як і на крик «рятуйте».

«Ти добрий чоловік, якщо так далеко вчуваєш стогін, в тебе музикальні вуха, солдате» («Вона зокола і голосом стотно така, як моя Домаха, дай боже, наперед їй лучче»). Заграй мені своєї, і я знатиму, з яких ти країв». Я не хотів ближче спізнаватися з цією жінкою, хоч зокола і голосом вона була стотно такою, як моя Домаха-Домка, бо мені з першого разу розподобалося її чужакувате для мене ймення – Муза. Діставши з ранця свою ще парубоцьку сопілку, я заграв веселу чужу пісеньку, схоже на мотив би нашої «Ой піду я до млина, до дірявого, кликати вечеряти кучерявого». Господині розкішної обителі, пожалуй, не сподобалася моя недбала гра – слухала вона мовчки. Після гри також не сказала ні слова, повела мене далі, у свій сад.

Я, ще оженившись, послухав з молодості трохи старшої своєї жружини, од мужицтва було одстав. («Таке тоді було за непугу, що на собачу свайбу схоже, не для моєї голови») і збився трошки на купецький лад – скуповував ганчір'я, перепродував городиську глину, поки твій батько, нехай здоровий буде, застеріг і я перестроївся назад. На віддяку за добру пораду я записався до Корнія Васильовича у всі, які не було, гуртки: грав на гармонії з перебором Прокопові «гречаники», вибубнарював на весіллях і на сцені, співав, танцюючи («Минулися мої ходи через огороди, минулися мої лази через перелази»). Тому вельми зраділа моя душа, коли Муза взяла зі столу – там лежали які є в світі музичні інструменти і всі золоті – взяла зі столу золоту сопілку і почала на ній **н а ш у** грати (і як вона вгадала, що я українець!) – ще ніколи в житті не чував я такої звукової такої чистої краси. Я зрозумів, вважаючи себе добрим, як для села, музикантом, як далеко мені до справжнього мистецтва, і це засмутило мою надію, бо мріяв грати з мокловодівської сцени на піаніно, на скрипці – на всьому по черзі, на всьому водночас.

Господиня з чужакуватим ім'ям, яке тепер мені, невдасі, не личить і вимовляти, спитала в вічі, хто, мовляв, краще з нас грає – я чи ти. Я по

щирості відверто признався, що такої прекрасної гри не чув зроду. І що сам, пожалуй, ніколи не буду так добре грати. Ці слова стали роковані для мене – може, було краще, якби я їх тоді не вимовляв. І сказані в мою найнещаснішу мить: через три дні після тих привидних блукань фашистський снайпер прострілив навиліт моє плече, посудомило мої пальці.

Як і все на світі, так і цей простріл стався одного напруженого разу. Вже зовсім навесні останнього воєнного року. Наш наплавний міст через якусь там не широку, а бистрянну річку, відійшов од протилежного берега і його під час обстрілу рознесло до непридатності. Треба негайно, за кілька годин спорудити, навести на плотах новий: ось-ось до переправи має підійти піхота, нічого про таку руйнацію не відаючи. Я без наказу зголосився негайно братися до діла («І тепер не перетерплюю, коли воно сто разів постановляється, а ні разу не робиться») – пливти з конем на той бік, тягти до паколів припін, верхом сідати на худібчину – може втопитися конячка, бо була походом виснажена до сухих ребер. Пожалів і придумав інше. Завів покірливу худібку помітно вище тієї потойбічної мітини, де нам бажано приставати, забрели разом, поки було можна, у нетеплу, бистрянну воду, взявся я коняці за хвоста – і пустилися дна, спливли на течії. Худібка моя трудно фиркала, крутила головою, а я тільки підстерігав, щоб не набрала води у довгі свої вуха, бо тоді втоне. («Мене водяний не вхопить, ми з ним родичі»).

Благополучно пересурганились туди й назад після зробленого діла. Як уже навели місток і почала підходити піхота, він і вистрілив перше в мене...

«Ти чесний і скромний, солдате Арійоне, - сказала жінка Муза, - такі мені подобаються. Ти станеш справжнім музикантом, і слава про тебе злетить високо – дарую тобі оцей свій голос, - взяла сопілку зі столу, де лежали всі інструменти, які тільки є на світі, і подала в руки. – Якщо ти перестанеш бути чесним і старанним, мій голос залишить твою сопілку...» Я подякував за все і пішов.

Через кілька гін оглянувся – хотів побачити ще оддалеки палац, сад, в якому живе моя тепер покровителька. Але що це? Не стало ні саду, ні палацу, кругом ліс. А сопілка? Може, не стало й сопілки? Я заглянув у ранець. Ні. Сопілка на місці. Я дістав її з ранця і заграв тепер своєї. Моя пісня звучала так гарно й чисто, як ніби з великої радості. Я грав жінці, що володіла всіма звуками на білому світі і заприсягався бути завжди і в усьому старанним. І якби не той фашистський снайпер, моє б життя сподіялось інакше («Хто був причиною каліцтва мого, щоб мій весь смуток упав на нього»).

Ти вже, гляди, сам догадався («Ой вийду я та гукну я, а ти догадайся: як зачуєш мій голосок, хутчій поспішайся»), що все те з музою, лісовою дівою, то мої замороки, то так малюються мої думки: уяви, за якими того разу я заблудив на три дні в моравському лісі, поки натрапив на яр, а в ньому повно живих коней... з поламаними ногами, з поперебиваними спинами – не знаю, хто з ними так зробив: чи звір, чи людина. А коняка для мене – що вірна дружина, хоч я й не циган і не башкир, і навіть, кажуть, не козацького родоводу. Отерпло на мені тіло. Отерп і сам, не стало мови. Кольки в підшвах – ступити не сила. А ступивши – як допоможу? На виїденій круг себе до чорного латочці землі («О, сходьтесь, сходьтесь, сходьтесь... добрі люди! Я вам щось більне розкажу»).

Одна конячина обізвалась до мене очима, але я не на смів дивитися, як вони тухли чи передсмертно розгорялися. Я змусив себе відвернутися од картини мовчазної страти – вибрав тут же, у яру, де найглухіша трава у першому наливі і зажмагом, скільки вхопить рука, рвав з росою, з квітами... носив і носив оберемками до кожних, ще не потухлих очей, а неживим клав просто на них, як на гробики, по жмені квітучої зелені. («Отут у канаві викопую.. гарненьку ямку, положу його любенько... та разом землею і засиплю, і гробик виведу»)...

На колишне треба й дивитися тодішніми очима. А в тебе їх нема, бо ти т о г о не бачив. І моє життя тепер не те... ніби пересажене в інший ґрунт. Лише доброта і ласка – ті самі, тільки досвідченіші... мудріші. Мені не на

шкоду і я можу бути на речах навіть з ворогом, якщо він здатен мене зрозуміти як людина людину... Я не раз був готовим або на межі погодитися з тим (навіть, коли воював, така думка в мене точилася), що ворожнечі од природи між людьми немає – це коли ходив до Домахи в родільню і бачив там покотом лежачих немовлят: всі однаково голі – як і тоді, коли кладуть у ночви для обмивання уже по заході сонця... Якби не той фашистський снайпер...

Самого ж мене, тобто одноосібника Похиля, відколи я не пристав до колгоспу (колись, туди далі, я тобі про це розповім дрібніше) дехто й до сих пір вважає «не нашим елементом». Обидно, звичайно, але людина до всього звикає, при звичаюється («Найкраще, коли людина при звичаюється не до розкошів і приймає без ремства те, що доля посилає»). Не нашим, то й не нашим – при звістка недоброго, звичайно. А вже чий у нас мене вважають – сказати не скажу, бо й мені ті, н а ш і, відверто боягузять сказати. Або не знають що – нічийних людей не буває і бувати не може («Чий ти, хлопче?» - «Сам свій, дядьку»). Треба бути часом і смиренним («Доти старець плохий, поки собаки не обступлять, тоді ярміс найде і палицею обганяється»).

«Ой, піду я до млина – що ся в млині діє? Вода камінь повертає, питель муку сіє». А що їм, Теодосію, інакше робити? Життя – то млин на два камені. На добрий камінь, що не скинь, то все змелеться – борошно буде. А де борошно, там і порошно. Гляди, щоб не запорошив ока.

Звиняй, будь ласка, ще раз за моє многословіє: воно ж не кожному себе розкажеш, не кожному й сповіришся – то вже коли трапиться л ю д и н а ... допадаються, як Мартин до мила, щоб хоч верхні болячки з душі викидати – тоді легшає... радію частіше. І в балачці, і в житті – все кудись мене заносить, заносить мов ті виїзdnі сани-козирки, що з полозками без підрізів. Нема того, щоб прямисінько, по вказаному путі – як не на обочину забіжить, то в закуток занесе, де не всі бачать, бо не все видно («Кучерявий мельник завів мене в темник»). Ти вже, либонь, натерпівся ждати: забалакався, мовляв, забалакався Арійон, що й кінці з кінцями не зводяться. Ні, голубе, я

свого нічого не забувся... Нехай краще мої недруги забудуться, коли який день на білім тижні... Оту теличку, що з-понад Варти, де ми вантажували баржі «Голодаючим дітям Ленінграда», старшина дозволив, і я благополучно приправив її то попаски, то гоном, то попутними моторами аж на Посулля, в самі Мокловоди. Домаха дуже обрадувалась, діти пораділи також, бо скучили за молоком (корівки наші на островах постріляні: не встигли німці їх за Дніпро, то постріляли). Теличку гарно доглянули, то вона за рік, тобто ноточкою і спарувалась. Оце вже з-під неї в нас друга корова... тогорічне теля наділив Марфі Личачці – нехай, каже, ростуть двоє – Прокопове з колгоспу («Подарували за його клопотом Личачкам на нове хазяйство») і твоє, Арійоне. Може, вдасться з лікарственным молоком, як у її матері, а ні, то яке краще, те й буде нашим... І конячку Домашка вгляділа, не збула, од німців по хащах, по болотах ховала... вгляділа, бо держали ми її до війни гуртом («А хіба ж ми чужі між собою? Ми ж усі однієї громади; гуртом про все громадське й дбаємо»): коли вдвох держали, а коли аж утрюх – смотря який год підспіває, яке врем'я... Коняка в селі кожному знадобляється. І Корній Васильович не одну весну було приставав на коняку: давав годівлю, брав з бороною скородити город свій піскуватий. Був нищечком у нашій приставщині і... Більшовик, сам Прокіп Власович Лядовський. І тепер люди не проти коняки – за неї («Береться чоловік, береться жінка, все сімейство береться на всякі способи, а мають не надто – їдять не побагато, надголодь, щоб ще їсти хотілося. А є не здорово і роблять, а побагато їдять... є мішки натрусом, а є битком набиті, - скажу тобі ще й надогад, Учителю»).

Корова ніби зраділа, що я вже пригнав її в череду, на знайомі луки, що опинилася серед своїх – пішла швиденько, аж вибриком до тих, що вже записалися в долині, тоненько пойнятій низовим туманом. Рушив од мене і Похиль, терпляча, трудна людина («Закусив вудила, мов наровистий кінь, і тягне воза устріч здивованому світу – не слухає нічийого стриму»). Посміхнувся незрозуміло якимось, ніби силувано, ніби комусь на догоду сам себе примусив до привітного виразу, застиг у ньому і поволі ховається в

сутінках моєї всесильної пам'яті. Ще трішки маячить, ніби хоче виразніше висвітлити ще хоч на мить нечіткий з себе силует – ген туманіє на самісінькому пружку мого овиду: ще кріпкий і статний би чоловік, якби не поникле оте прострілене плече, з якого звисає, мов підрубана з дерева гілка, посудомлена рука і порушує колись красиві обриси людської статури.

Я не поспішав виходить з Арійонових розумінь і настроїв: він легко може збентежити мій дух своїми знаннями про батька, про старовину, про наше спільне Посулля; серед дороги зупинити мене своїм голосом, його дзвінкою твердістю; привернути увагу до свого непривабливого, з грубою пористою шкірою лица, яке й замолоду не було червоним, - завжди землистим, аж ніби пахнучим сумішшю свіжої зелені з кінським потом та лікарственным молоком – він для мене хоч і щодня в знадобі отакий («Хочби ти... для отчизни кинувся із мосту в воду, то й я за тобою»). Але він зовсім сховався в сутінках, не знаю, бо не спитався, коли сходити до нього, щоб послухати, як він уже навчився грати на «городиськім піаніно в півтори руки», а Домаха наспівує замовлені мотиви, як він «хазяйнує одноосібно, без колгоспу». Негоже, але хоч крадькома піддивився, чи правду каже Марфа Личачка, що буцімто він, Похиль, зовсім було погодився одного разу з Лядовським зрубати межову свою вербу і законно записатися до колгоспу. А трохи впослі застав Ливона Папазира, як той навстоячки рубав колгоспну яблуню, щоб обірвати на ній, зваленій, білий налив... почув, може, й непевний, але слух, що є «команда зводити корови на бригаду, бо молоком тепер годуватиме колгосп»... що Панько вже мітить їздити його конякою, а Сашка Полбожиха, звідниця і плетуха, питиме з-під його корови лікарственне молоко – того ж дня передумав Арійон писати заяву до «тієї собачої свайби», заради чого ходив на «спеціальну розмову» до Більшовика, щоб з'ясувати чесну відмову («Ти кури своє, а я своє». «Наші їдуть, ваші йдуть. Наші ваших підвезуть. Поможі, боже, і вашим, і нашим»).

Того ж дня, це вже твердить Марфа Личачка, Похиль уткнув стебловий живець з межової верби тут же, коло трухлого пенька.

Ще може б, довше я не вийшов би з Арійонових розумінь та настроїв («Не вмієш хазяйнувать самостійно або не хочеш чи просто краще гуртом – іди в колгосп, привикай, навчайся. А ні – налягай сам на себе. Дайте тільки вільно дихати, тобто все самому коло землі робити. Тоді й побачимо, хто візьме більше з неї і хто краще») – може б, і довше не вийшов, а то мене вивела наша притулівська поштарка Марфа Личачка, дочка її Людка оддається за Васька Плютівського – до неї, до Марфи, сьогодні й сходимося лампач на нову хату робити. Гукано багатенько, а хто явиться – побачимо. Відомо тільки, що вже розгорнули згортачкою, тобто найнятим у рибартілі бульдозером старе Митькове печище Запорожцеве і на його місці поклали на цементі гранітовий підмурок для стін і перестінків – законили тобто нову людську оселю – гарне місце, де оселяються щасливі Личаки.

Моєму серцю завжди любі лугові простори. Серед них я вольную, мов той козак у Дикому полі, наче тільки мені світ вільний. Все миле, жалібне... до всього щирій... всьому довірливий і зичливий («Робота, як і велике свято, робить людей довірливими і близькими»). О серце, будь таким! Живи добром і ласкою... та волею. Вони тебе з'єднають з усеньким білим світом («Велика і мудра то штука – відпускати дітей на волю, як мене батько, - дітей і все, що в неволі»).

Розбірливий на природі чи од свіжих сподівань, що сон мій сьогоднішній неодмінно збудеться («Несказанне, невимовне кобза промовляє і святими почуттями серце надихає»), я силкуюся впіймати поглядом і глянути ласкою в батькові очі, обізватися до його серця своєю добротою, а він, як нерідний, байдуже дивиться повз мене, в якесь нікуди і зневажливим прищуром заснованих морщинами очей виказує, либонь, своє вагання до резону його спосіб життя мені переймати – довірливий, добрий, - взагалі сумнівається щодо помочі з моїх силкувань зібрати для нього, для роду нашого поруки – навіщо тобі глухі стіни, сину? («Котрий чоловік отця свого, матір штить – поважає, тому біг всякий час помагає»). Звичайно, звичайно, Теодосію... Старим людям треба штитися також, шануватися перед молодими, а не

підлоту всяку множити, п'яним валятися... Тебе, якось кажу підпилому Полбогові Панькові, зарахували в люди – штися! Хоч не торгуй людьми, іудо... Ти сам – тільки півлюдини: тіло є на тобі, а більш нічого – ні почувань, ні розуму («Та й більш нічого не додасте моїй уяві, тату?») Та й більш нічого, сину мій... Всяке ледащо весь вік норовить, як би козака в грязь затоптати... не діждуть вони свого, невірної душі!.. Отже, щоб не діждали... сину... так нам треба з москалем за руки держатись...

Далі я не хотів абстрагуватися й узагальнювати, бо це позбавляє річ живої реальності, живої краси.

Старий (мій батько) знову з'явився (як у дверях) і, замість вітання (він не здоровкався і перше), усміхнувся, мабуть, мені. А може, своєму світові, якого не зцурався. Ця привітна усмішка, яку всі (крім папазирів та полбогів) так любили, завжди світилася ласкою і добротою. І тим часом, як (Батькове) волосся помалу сивіло, аж поки (після городиського допиту, каже Антін Заволока) зовсім побіліло, тим часом як голос його тихішав і на якомусь там коліні, коли брався співати, геть зовсім розстроювався, потиск руки ставав слабшим, а хода важча («Ходи, сину, ходіть люди, чесною ходою») – усмішка нітрохи не втратила свого чару, своєї осяйної чистоти й щедрості... По всьому видно, що він занепадає на силі, але стає все веселіший – це він так по-особливому прощається зі світом... Найпевніше, він уже, так би мовити, перебуває в дорозі (на той берег річки Стіксу), живе не зовсім серед нас, а все більше й більше у своєму власному світі, - наприклад, він уже віддавна майже ні до кого не ходить і майже нікого (крім своєї Дружини, а моєї матері) не пускає до себе. Отак і починається усамітнення, відокремлення (людини) од світу (перед смертю)...

Порівняв я свого батька з тим Магістром, що грав у бісер, все життя належав до "навдивовижу людяного Ордену духовної еліти", а під кінець від усього того відмовився, - і вжахнувся: так вони схожі. Паморочно стало, як над безоднею: невже батько зломився? Невже його покинули переконання, що розум і віра мають бути завжди вільними «від впливу будь-яких

авторитетів?» Тоді як зрозуміти його терпіння («У нього страшенно багато терпіння, так багато, що я не знаю, навіщо його стільки одній людині») переносити поблажливі, а то й глузливі насміхання над любов'ю до святині («Святе слово – рідна мати: єсть іще святиня вища, (серцеві) миліша – рідная Вкраїна»)...

Хотів попросити вас (тату) подати мені на прощання руку, а тепер, мабуть, мушу відмовитися від цього бажання. Ви завжди були для мене особливо дорогі, і сьогоднішній день також не змінив моїх почуттів до вас. Прощайте, любий... до зустрічі», - нісенітне лізе в голову («Він силкується оту нісенітну уяву розпорошити здоровими думками).

Я, певне, довше, ніж належало, стояв остовпіло перед луговими просторами, як перед іконою, єдино якій можу сповідатися довірливо, бо Марфа не стримала свого подиву: вже довгенько стоїть мені збоку, немов жде, що зробиться з н и м далі. Стоїть не мовчки. То тільки слабчутному може здатися, що вона буцімто замовкає. Ні, ніколи. Жінка ця до «відокремлення од білого світу» не запомовкне – так багато в ній відкрилося життя, так довго в ній воно тіснилось. В старих Мокловодах Личачку не зразу мали за свою людину: чужа, не посульська, забрідна тогобічанська, з якою і розмовляли ніби з милості («Хліб милості завжди з піском»). Дочка, мовляв, не держиться ніякого берега. І взагалі: кому треба твоя вдовина самотність? («Люди сіють та орють, а вдовиний плуг на п'ятій неділі вийде»). Може б, так воно й тепер велося, якби Людка не схаменулась... якби Прокіп цьому не зрадувався («Тепер усі радуються, дивлячись на життя їхнє, миле та любе». «Порадієм гуртом – рядом, бо зажили новим ладом»).

Ож ну припинися, Прокопе, та підожди – ось я тобі, навчителю наш... Підходжу до Більшовика впритул, даю оце вранці, з пастівника йдучи (мабуть обидві телички тепер виглядемо) – даю йому прямо з фартуха два пиріжки, ще гарячі, з вишнями та калиною – бог мені свідок... На зривках – де-не-де зосталось – поки ту ягідку піймаєш – насилу нарвала на жаровню пиріжків... Христя Плютиха іноді пече йому хліб, а я й собі з пиріжками – на

наряд ішов рано, може, й не снідав, а пізніше, каже, прийду вальки рвати... Такий радий та веселий – щось йому вдалося, кажуть. Там ціла комедія – ось нехай я тобі розкажу».

Прагне Личачка, старається (хіба не видно?) розневолити мене своїми переповідками – розневолити од думок тяжких та уявок про батькову невідомість («Щоб світ перетворився на сонце й працю»).

Дальша розмова могла урватися, насторожила можлива Марфина відсутність, і це мене ніби схаменуло. Глянув на неї, щоб пробачитись за неувагу, але вона поволі вже відходила, озираючись: чому це, мовляє, не зуміла його зрушити з задуми, піймати на його лиці хоч крапельку розради. Вона, мабуть, не встигла так подумати, бо хутко махнула до гурту жінок, що розходилися з вигону, рукою і повернулася, щоб говорити до мого смутку своїми щирими бажаннями, своїм добром і ласкою («Сама їх так мало зазнала, що дівкою, що удовицею»).

Я нишком пожалів її, Марфу, нашого роду привітницю. Пожалів за те, що вона (усім, пожалуй, так здається) аж запобігає, аж ніби принижується перед кожним, хто щиро з нею – щоб не їсти хліба з милості, який завжди з піском і тріщить на зубах; догоджає, сердешна, щоб не вернулось до неї те врем'я, коли й слово мовилось до неї з милості – «ось не йди до Варки до Віщунки, вона те саме скаже тобі, що й я. Так саме з'ясовно відповідаю і сни твої, і видіння, і передчуття й здогадки – запам'ятуй кожне моє слово і справся потім у Віщунки. Я навіть знаю, перейняла (не скажу від якої жінки) замову од пацюків, од гадюк, од перестріту... Серед інших пізнаю ті трави, щоб спалося, щоб не крутилась голова і настроювався дівочий голос. Не сумнівайся, не загадуйся сам, а загадай на батька («Хіба я тобі загадаю море випити?»)

«Ти погасла, ясна зоре! Став я мовчки, загадався... Не гадалось... В темне море без весельця сам подався».

Сама згадка про ті маревні побачення з батьком («Марево, панотче, увесь світ мороче») дає мені не мізерну втіху, а намагання викликати це

невимовне почуття, висловити його, підносить мою душу і змушує мене вдвічі сильніше відчувати своє становище, в якому опинився і тепер перебуваю, свій обов'язок перед тим, що стається з нами, Окраїнцями і як нам вивернуться, щоб не бути насподі. («Хто стається вівцею, того вовк з'їсть. Аби наша думка сталася ділом»).

Безперечно, ніщо в світі не робить людину такою багатою, як любов.

Я відчуваю це по собі та Мокловодах: чітко бачу, добре відчуваю, що пора схаменутися зі своєю любов'ю до Посулля, щоб не «перелюбити», як батько, а стямитись не можу. («Не можу стямитись, та все поглядаю відкіль вітер віє: життя – то млин на два камені»). Не можеш – і не треба, - сам Прокіп Більшовик мене стримує. – Глупі твої думки, Вчителю: хіба можна п е р е л ю б и т и свою істину, свою землю? Батько жив т о д і, а ми т е п е р («Він був першим, а перших завжди б'ють»).

«Балакають, що цими днями, Вчителю, ти бував дома, бачився з дітьми, з дружиною і, звичайно, зазнав тисячу радощів, болей і страждань. І що тамтешній директор дає тобі вчителювання, бо вже кругом, розіслано помилування, що проти Теодосія, а також і проти його родичів до третього коліна не відкрито ніяких підозр... вважається, що обидва колективні, тобто анонімні доноси написано людьми неблагонадійними, а вислужливими «з корисливих мотивів на шкоду суспільним інтересам». Людьми, які мають до звинуваченого і його родини особисту злобу й ненависть. Учителя Теодосія Корнійовича знаю, як людину з благородним характером, котрий підносить його вище такого безпідставного наклепу стосовно хрестин дитини і його соціального походження» (з пояснювального листа до реабілітаційної довідки на Вчителя і його родину). І далі присуд: «Листування за безіменними доносами про іномисліє в раніші часи у Воїнцівській, а також Мокловодівській початкових школах... залишити без подальших наслідків». Інші кажуть, аж розпинаються, що ти їздив не до сімейства, а щоб тайкома здати на городиській пошті поручительського, тобто складеного, а стома різними почерками підписаного листа на користь Корнія Васильовича, до

арешту завідуючого Мокловодівською хатою-читальнею, а заодно й сільбудівською народною бібліотекою на дев'ятсот тридцять книжок.

«Все є отрута і все є ліки. І тільки д о з а робить його тим або іншим».

«Про тебе, Вчителю, ходить яса по Притулівці, буцімто ти молишся богу. Але якому – ніхто не знає... І хто пустив цю балачку – теж невідомо, хоч здогадки є вже. Буцімто вперше сказала тобі «ставай на коліна і молись» твоя рідна мати Вустя. Сказала в той досвіток, коли батька забрали як «ворога народу», а тобі, Теодосію, було дванадцять років. Того ж разу мати поставила сина поряд себе перед мальованими на дошках святими і веліла казала за нею: «Зглянься на нас, Боже: поверни сім'ї годувальника»... І отак тричі щодня – з тих пір і починається й о г о вірування.

Але йшли роки, а батька Бог не повертав. Зайшла війна. Вчителя не взяли до справжньої армії як сина репресованого, лиш послали сторожувати забайкальських табірників. Де не водила служба – шукав батькового обличчя... І писав про помилування...»

Та будемо краще казати притулівські переповідки, бо їх зібралося – аби слухав. І розгортати цей Марфин сюжет про Вчителя тут зовсім не до місця: вийде жалібно й довго. А головне – дуже відокремлено, тобто самотійно, а тому розповідь може піти косинею («Арійонова межа з колгоспом іде рівно, аж уже далі косинею»).

«Ці річковики, як твій батько, як ваш рід, непохитні й вірні люди – я в цьому певна з переконанням («Він був не такий м'який, щоб зійти з правди. На таких, Тосю, можна мур мурувати – за це йому наші поруки»). Святе вони грудьми обороняють. Бо люди, мовляв, робляться стадом, якщо без святого. Без нього ніяк не можна, як не можна без святого хліба («Що не їж, а хліба хочеться»)». Збалакались ми оце з городським індусом, що теж, як Похиль, держить коняку і розвозить на міньбу чи на продаж глину (я теж виміняла відро на відро картоплі) про Гопея – з обличчя дуже гарний чоловік, од невірних жінок, гляди, не має одбою, а от в очах, я помітила, світиться щось котячого, мовби все видивляє ласенького... Глиняр його захищає: чоловік,

каже, той, що треба: сам жить хоче і другому не заважає. Ще молодий, як, може, моя Людка, а був уже на трьох службах: у Городищі на якійсь там строго послушній роботі... тоді на елеваторі так саме цифри збирав і був би там до страшного суду («Ще мені дідусь казали, що як зблизиться страшний суд, то люди поробляться скнарами, такими, що тільки гроші любитимуть»), якби не зашився... А вже чому – спитай мене («Нехай би вже розпутні парубки, а то й жонаті жевжики зберуться, зашиються десь у хаті та й гуляють у карт або дівчат на гроші дурять – розпутне життя в молодості приносить хоробу на старії кості»). А це до нас... на останню стадію кинули. Може й надовго утабориться, а може й ні... З Прокопом вони дуже різняться. І зі мною – також...»

Я прикро подивився на Марфу – чи правду каже? – і, поки вона пішла в хату до Христі до Плютихи, щоб, мабуть, покликати на саман, мені сяйнуло (і я переповім) давненька вже, але чітка, як сьогоднішня, картина. А потім ще одна і ще.

Ми з Олексою (на нього чомусь казали і тепер кажуть Льонька) не ровесники, але поки Завидони (вуличне ймення по матері) жили в Мокловодах, трохи товаришували – обидва любили рибалити вудками. Плели ми їх тоді з волосні конячого хвоста втрое. Олекса, пригадую, так і не навчився зв'язувати колінця морським вузликом, нічого так і не укмітив, то щовесни, коли наставало вудіння і треба готувати снасті, занудно канючив. Найчастіше приходив до нас, бо жили через дорогу, в сусідстві.

Якось в неділю прийшли ми до Сули. Сіли кожен на своєму пригатку (в мене з настилом трави, у нього – ще товще). Закинули вудки за латаття – замри й не писни!.. Олексин поплавець раптом затягло під воду – чи рибина, чи, може, бистрею. Смикнув на себе – тримає. Поводив сюди-туди натягнутим вудлицем – чепа не пускає («Туди не закидай невода, там чепа»).

«Корчі» - буркнув сам собі і застромив вудлице в землю. – Лізь... одчіпай», - не повертаючи голови, гукнув до мене.

«Чому це я? Твоя ж вудка?»

«Лізь, поки добрий, бо інакше – сам знаєш...»

Я добре знав, що обіцяє той Олексин натяк: ні, не битиметься, бо він мене не подужає, хоч і старший, - неповороткий Завидон і заглевкуватий для цього, але на човна не пустить. Свого човна якраз у нас тоді не стало, мати проміняла тогобіцькому чоловікові за мірку жита. А тепер той човен у Олексиного батька, він перевізником, і мені завжди кортіло покататися на н а ш о м у човні, бо робили ми його вдвох з батьком: батько майстрував, а я в нього за підручного.

Без охоти, але роздягнувся і, сикаючи, поліз у воду. Взявся за волосінь, пірнув по ній до чепа. Під водою зовсім не страшно, ба, навіть гарно. Трохи, правда, не звично, бо нема простору і тому здається тісно, а кольори то зеленкуваті, то жовтаві – принаймні, так здається, коли наважишся розплющити очі. Підводний спокій такий приємний, що не хотілося виринати. Я взявся за берегове коріння, схоже на людські жили, що єднали буцімто два світи і по якому можна було вибратися з-під води на саму кручу, - не шукатиму Завидонової чепа, не великий пан, нехай сам лізе. І тримався за коріння так довго, поки в горлі стало давити смертельним давом – дуже хотілося дихати. Виметнувся поплавцем з-під води і наколовся на Олексин погляд («Чому я іноді лякаюся людей?»).

Гачок Олексині вудки я відчепив притьмом, як тільки вдруге сягнув під воду. Він звчепився за корінець, обліплений ладошником, а по-вченому – бодягою, і я наобривав його повну жменю, бо цим підводним ростом наша мати сушеним натирала ноги, коли боліли, а хутірські дівчата – щоки для хлопців («Щоки пашать, очі горять – ловіть мене, хлопці, не втеряйте, парубота, бо стрілись ми на часину, а розстанемось навіки»).

Підводні діла для мене втіха, але забачивши, як безуважно потяглася до гачка Гопейова рука, як, навіть байдуже, не глянули очі його на моє в сиротах від холоду тіло, - залааявся прости –біг, що такого бажаю («А щоб на тебе хвороба та стогнота»). І було сам собі дав зарік не мати більше з таким

Гопеєм ніяких сходи́н («Ей, миряни! Шевці, кравці, крамарі, шапарі! Сході́ться, сході́ться ради послухати, табаки понюхати»)...

Не сході́ться гора з горою, а людина з людиною – невгадайки.

Пробило відтоді чимало років, як приносять мені, вже вчителеві, з контори колгоспу телеграму: «Пропоную з'явитися... інструктор Гопей». Та це ж Олекса!» - зрадів згарячу.

Їхав до райцентру велосипедом і всю годину їзди хотів уявити нашу стрічу, а картини з того ніяк не виходили. Коли-не-коли уловлювались кожна окремо прикмета його лиця: щокате, червоне, як не трісне, як не займеться. Лоб у нього міткий, якось дивно підігнутий всередину, і може, тому і прикмітний – на ньому не вистачало місця навіть на одну подовжню морщину – такий вузький, як на вершок. Перед першою службою в Городищі Льонька заздалегідь, кажуть, висмикував з нього чуба, щоб той, хоч про людське око робився вищим, розумнішим тобто, як визначає народна прикмета. З-під тієї ввігнутості блимають трохи булькаті, ніби нашвидку повтикувані гарні очі... Любив Олекса вирізно, не так, як ми, вдягатися. Особливо носити всякої масті галстуки – для нас, тодішніх простяків з хутора, то був меншовицький знак, тобто знак меншості, якої ми несвідомо, але дружно цуралися («Хоч і надів жупан, все не цурайся свитки»).

До кабінету з табличкою я входив не боязко, а лиш з отим у серці холодком, котрий поймає і тіло, і душу, коли переступаєш поріг невідомого.

«Здоров, здоров, - зустрів мене Олекса вже описаним лобом, бо очей він рідко показував навіть рідній матері, і щось межове постало тепер поміж нами – ні посунуть його, ні розвіяти. Стоячи біля стільця напроти Завидона, ніяк не придумаю, чим його далі продовжитись – заходився рахувати мебельні цвяхи на сидущі, навіщось собі здогадувався, з якого дерева цей стілець роблений. Незрозуміла мовчанка, яка тривала довше, ніж би годилося для порядності, не дратувала мене, а ніби лоскотала – ось-ось зарегочуся, по-нашому лунко й не всім зрозуміло. Простора кімната з двома великими вікнами від того напготовленого реготу, від якого іншим не смішно («Вам

смішно з чужої лемішки: наколоти своєї та й смійся з неї»), здалася муrowаним льохом, де сиро й несонячно. Де, мабуть, не прийнято говорити без церемоній, запросто, як то в церкві на сповіді, а лиш терпляче вислуховувати повчання, схилившись у смиренній покорі («Нащо було родитися, покорою ставши»... Смиренного возносять на високість»).

А Олекса (так, либонь, належить інструкторові) мовчки висував то засував порожні шухляди свого стола, неспіхом брався потім за вухату трубку телефона, набирав якийсь послушний номер. («Ви по ділу, чи до Завидона? – запитував буцімто Олекса, як склали про нього дотепники, свого відвідувача). Згадалося мені й посміхнулося до того анонімного жартуна, бо Гопей все ще аллокає над мембраною («Ви, кажу, по ділу, чи до Завидона?»)) – сміюся вже вголос, бо з того боку дроту ніхто, видно, не відповідає. Але й це не зворушує Олекси-Льоньки Гопея-Завидона. Він смиренно, за інструкцією, сидить на стільці, як начебто істота, котру впустили сюди з інших світів і вона розгублена, ніяк не знаходиться, як повестися з людиною цього нелякливого, небоязкого світу.

Тепер мені зробилося досадно на самого себе, на свою довірливість: навіщо дався на цей поглум, душа наївна? Я вже не міг заговорити, ввійти в Олексин інструкторський світ, бо туди не кликало, не принаджувало. Бо там неістинно, несправжньо. Я не міг проте зійти з місця, щоб мовчки зачинити за собою двері – кортіло, все-таки, почути інструкторський глас і його полбожу волю.

«Пописуєш? – зібрався з духом Завидон і наче посміхнувся.

Я ніби оханувся тим звуком, одважно подививсь на Олексу. На ньому незграбно сидів уже приношений зеленкуватий кітель з габардину, того покрою і на той фасон, який люди нашого села і тепер називають «сталінками». Над стоячим коміром нависла зайвина жиру, схожа на вчинене тісто, що вже зійшло і перевалюється через вінця макітри – з вузьким лобом, а зумів нагуляти. («Дід Семен як поживе ще у нагулі сторожем, то одмолодшає»).

На цьому, либонь, я й закінчу свою незакінчену переповідку – простіть, якщо роблю це пізнуvато, бо чим далі, як не стараюся, тим стає вона гіршою. Не наближається, а відходить, віддалечується од красного письменства («Не вмію я пасок пекти. Бач, яка я печільниця, що треба показувать і вчиться, поки вдачне вийде»). Охиба за охибою («Багато хиб, доробку надто мало я залишаю по своїм житті, І тільки тим не вартий я докору, Що сам себе засуджую суvоро»). Необразно мовлю. Плоско й банально, аж нудить («Давайте оте хлібєня – те печеніше й без закальцю»). Писав недописане ніби не зозла, бо на Олексу Завидона, теперішнього Льоньку Гопєя, нічого лихого не маю: така його вдача, не сам таким зробився – йому дано безмежне право стати ще гіршим. А от не йде лучче... не пішло і, чую, не піде. Не вмію... пишу без серця про таких, ото й уся причина («Так таки високо несе голову з описаним лобом, ніби його навічно обрали на гласного»). Простячки-гречкосії – ось це мої вдалики! Інше – не захоплює ні самого, ні читальника («Критики й не згадую: то примхлива тітка. Бо кого захопить, пройме до почувань, приміром, те з переказаного, що інструктор Олекса перепитав мене тоді ще раз, чи я «пописую» та як на смів «устряти в таке слизьке діло на даному етапі нашого дорозвитку» - що за слово «дорозвиток» і чи воно сюди хоч трохи тулиться, - питайте в Гопєя, бо моє тут діло – тільки взяти його фразу в лапки, щоб усім видно було, що вона не моя, не авторова, а першоджерельна («Як не прийме біг... за жарт, то буде шелесту багато»)).

А насправді моє «пописування» Гопєйові ні к чому – то таким побитом він підступав до мене, іноді зухвалого і запального. Виблагував мої згоди (тут ми міняємось ролями) зробити йому «одну мелоч» - контрольну з іноземної, бо (знову лапки) «Я – студент-заочник сільськогосподарського інституту» («Не віддавайся, земле, в чужі руки, бо горе тобі буде»)... і, отже, можу стати зоотехніком або просто техніком штучного запліднення веерха, тобто великої рогатої худоби (в перекладі з абрєвіатурного)), що я нехотячи, але зробив, бо вже тоді мітив у перспективу з надією, що цей Завидон та скаже про мене й наш рід отам – таки де треба, своє «верховенське невороже

слово» нам, Окраїнцям, на поруки («Нас б'ють по руках, а ми не пускаємося, держимося своїх берегів, як держиться дитина за бильця своєї колиски»).

Або («Вислухай молитву щирю, і почуй мої глаголи») кому з читальників потрібне те, що скоро після того виклику Гопея терміново рекомендували, тобто «кинули» (з першоджерел Варки Віщунки) за власним буцімто бажанням до нас в колгосп на головне заступництво як на останню стадію». На зборах Льонька сидів збоку президії у тому ж самому приношеному кітелеві з габардину, лиш з тією новиною, що на тому місці, де носять нагороди («Все може нагородитися, іно страх ніколи. Амінь»), біля нагрудної кишені зліва, тьмяно проступала й виднілася кругла, як печатка, масна пляма («У щось таке рушник уробили, що не відпирається, - хоч викидай»).

Моєму настроєві треба мінятися, бо з таким, як є, можна говорити іно про Льоньку Гопея, тобто пласко й банально та ще й безсердно. Тому я відразу переінакшився, і стало, як хто погладив по душі, коли побачив нашу привітницю Личачку. Марфа вже виходила за двір, гречна Плютиха її проводила («Котилася зірка з неба та впала додолу: ой хто мене молодую проведе додому. Проводь, проводь, козаченьку, проводь, не барися»). Балачкам, видно, ще не знаходилося кінця, бо жінки то сходились зовсім близько, як ті, що хочуть щось сказати по секрету, то Марфа одходила, щоб гукати одна одній оддалеки, таки доказати, що було з того або з тим... Я зацікавлено спостерігав за тією сценкою, радувався жвавості наших милих жінок, їхній невтомі живо цікавитися всім, що є на світі, а Личачці щиро дякував, що так мені до настрою, вже на ходу щось гарно, свіжо каже, вивіває то жестами, то словами спомин про Гопея. Чекайте, кричу, не спішіть через дорогу, бо з-за рогу вулиці, на якій, до речі буде сказано, мешкає Прокіп рядом з Христею, саме вихопився на всій швидкості легковик під брезентом і, звичайно ж, не пригальмується перед жінкою, хочби там вона й стара чи з дитиною («Куди ви спішите, хто за кермом? Спішити (і брехать) нам далі нікуди – шануймося, панове!»).

Легковик помчав собі, як шолопленний, як з цепу зірвався, по тій дорозі, що до лавки (Сашка Полбожиха тепер лавушниця, як став Гопей заступником), а Марфа, переждавши пилюку, іде усміхнено на мій правий бік дороги.

«Ти б сходилася, кажу, з Прокопом та й жила, як мужня – допоки його вдовувати, як оце й мені. А вона зашарілася, як бувало молодою, і така краса зійшла на її образ, що я вдивувалася: ото Христя!.. Ото молодиця!.. Оце, мовляла, тільки-но од Прокопа – опічки попримазувала, рушники поміняла – він любить, щоб рушники висіли і в будень, і в свято. Заразом насію на завтра борошна (змолов аж два мішки на питель, поки оце є ще свій млин) на хліб та спечу хлібин дескільки. А може, й пиріжків жаровню та балабух другу – нехай пом'янется... Прокіп не проти, щоб нам зійтися. Ми вже отак балакали і буваємо частенько одне в одного, та старі ми вже, Марфо... старі нове життя зачинати. («Поминулися в саду яблучка ще й солодкії дульки: поминулося дівуваннячко ще й дівоцькії гульки»)... Старі-старі... а які ж ви обоє гарні. («Ой я знаю, ой я знаю, чого мила щасна: перед нею й поза нею впала зоря ясна»). Хочби одну дитинку світові лишили... або двійко: Прокопа-козака та Христинку-калинку... Якби, Марфо, якби, - а сама шаріє, і я ще раз вдивувалася красою, що на інше мову зводить... очі піснею світяться...

Гей ви, степи, ви ріднії,
Красним цвітом писанії,
Яко море, широкії,
Яко доля, мінливії,
Любов до вас безмірная, -
Що робить з людським серцем...

Назавала я од Христі такого всякого багацько, що не придумаю, котре першим казати. То вже позвиняй старій Марфі, якщо не дуже по порядку, бо воно й життя пішло не по порядку, а таке завихрилося, що аж через вінця, хто дужчий, той і луччий. Ніхто нікому не стоїть в броду. Хто зуміє, той і

захопить верховенство. Панько Полбога на людей кривду наводить, а його сестра Сашка вже лавушницею, на наші паї сіла. А хто така Полбожиха, хоч і гарна, хоч і тілиста і солодкі зальоти в голові, а потім? Чим Сашка в Притулівці відома? Тим, що і в Мокловодах: хати, не то що повітки, ніколи не мазала. Обвали чи обсуви – все шпарування, аж до вальків, кіноафішами та газетами затуляла. Або чим попало закладе, задолончить і... гуляй, Сашко: три дні свят. А Гальки Семиділихи, хоч і вміє, знає грамоту жінка, не поставили. Бо в цієї з чорних дверей не попасешся, хочби навіть сам голова... Іди, Галько, роби цеглу: на неї зараз попит. Накопаєш глини (он вона, зараз за хатою, де тече брідок), навиносиш клунком і – ніжками-нозями, нозями-ногами, поки щоб як масло... Пальцями повимацуй камінці з замісу, бо, хто купуватиме, замітить, ціну збавлятиме, - тоді формуй («Народ формує свої ідеї»). І не розглядайся по боках, чи хто на тебе дивиться, як на Полбожиху, а поспішай, щоб глина не тужавіла, бо тоді ще трудніше. Бо тоді не зробиш норми, триста штук тобто, - Галька вставила сама собі таку норму ще замолоду і тепер її не кидається, хоч ти що хоч їй доказуй («Дай нам, мати, доказати, що ми – рідні діти, тих великих, що за правду гинули на світі!»). Ми з Людкою робили з нею собі на нову піч, на комин чи на грубу з плитою або й на який простінок (Марфа каже «перестінок»). Та Галька все допитувалася в моєї Людки, чи є в людини яремні жили на шиї? У вола вони є...

Ото ще тієї осені, як твій дядько Дмитро Окраїнець (снівся мені ген ту ніч: ішов босий на білому, значить, уже в недалекій дорозі) виплів нам лісу з рівної, як свічки, лози на сім воїв од понадбережного шляху, а я за ті два дні навчилася од нього петроградської пісні «Ми мір, ми старий мір разрушим до основанья, а затем – ми новий мір себе построім», яку буцімто Дмитро перехватив од самого Ілька Петроградця, - так ще тієї осені прийшла мені в голову думка – покинути, що коло Полбога, оселю, хоч уже на призьбі й потурлак послався, а коло очеретяного погрібця так гарно загустився дикий очиток, купочками жовтіє, а покину: морна мені та оселя, нерадісна.

Вибирай, Марфо, інше місце... Хоч би й побіля Арійона Похилія, там одна садиба ще не зайнята... Я й послухала Більшовика («Добрих людей будемо послухати, щоб і їм було добре від нас»). Там наша земельна добавка, відколи Людка до колгоспу пристала... Не знаю, як далі, а перші два літа там такі прядива виростали, що, прядучи, до рук липли – нам з Людкою того й треба. Пішли до Варки до Віщунки, позичили ще одну прялку і ну... Од Покрови до Різдва я сама напряла цілу моташку сирових ниток. Проведеш пучками – як по струні, такі тонкі та рівні. Понесла, щоб посірувати в затоці, де рибальські баркаси загонять на стояння. Намочила, вислала на траву – піді газети рознесу тим часом. Прийшла – моташки як не було. Перестріла Сашку Полбожиху, сусідку. Так і так, мовляю: вистилала моташку ниток, щоб вода витягла сировицю, а тепер не лежить, чи не бачила? («К Великодню сорочка хоч лихенька, аби біленька, а к Різду хоч сирова, аби нова»). Мовчить, очима тільки мригає, мригає – винна, бачу. Нехай, каже, дома подивлюся – може, вітер заніс або діти гралися та зтягли. Приходить сама вже до мене додому, бо я через людей пригрозила, що й з лавки, мовляв, полетиш... Принесла аж третього дня, бо люди впізнали в неї мої нитки. То, каже, наша лелека на гніздо, може, брала – не гріх, що божуся, Марфо. То яка це птаха восени гніздо мостить?» - згадався Христин отвіт на те, щоб вони з Прокопом зійшлися... А Сашка заприсягається: хочеш, каже, на коліна перед тобою стану – не брала твоєї моташки.

Було в мене на Полбожиху обачіння: може, й лелека... По сусідству, міркую собі, мужчина, все таки, не лишній: щось підняти, перенести чи й злодіям в острашку... Раз ото замітила на нитках, другий – де кращі головки капусти з городу зникли... третій...

Мовчи, Марфо, проситься Сашка, Панько принесе тобі солярки на розпал – не гріх, що божуся. Така палка, що все од неї загоряється. Він же тепер на гесеме. Навіщо мені твоє гесеме – кажу вголос, а нишком собі думаю: нема на вас Ілька Петроградця, щоб хоч трохи зробив полбогам революцію... І оце

довіку на вас, таких сусідів мені дивитися, казати щодня «драстуйте» обдирателям нашим злодюгам?

А де ж ми дінемося, мамо?

Поставимо хату коло Конкурента... І Прокіп такої думки... вони шануються.

Завіщо ж ми її поставимо?

Пішла в колгосп, щоб позичити грошей на одробіт.

Коли ж ви їх одробите, як вам п'ятдесят з гаком і нога крива? Нехай дочка прийде, подивимось...

Ходила дочка, а він то жартує, то лицяється. А хіба того лицює заступникові чи навіть голові, хоч би й молодим бувши? Чи то твоє діло, які під ким ноги?.. Поплакала Людка, поплакала сама собі на ті безстижі натяки та приставання («Які в тебе... ні, не в тебе, а під тобою гарні ноги, дівко!..» «Ой ти, туго, ой ти журбо, не пристань до мене!») та й пішла до Годея вдруге, вже по заході сонця. На те місце в понадбережному ліску, куди було вказано («Може, я тобі того... дам позичку без віддачі...») Мене вже впослі смикнуло: куди я, шолопленна, послала свою дитину?.. жеребці прокляті... ледацюги зажирілі... («Як мене сумління порушило отак зробіть – пустити на поруги?») Ні жива, ні мертва ходила по хаті до смерку та все розмишляла: а хіба того лицює заступникові чи самому голові («Тут мені прочувся Марфин тогобічанської говір») людей безчестити («Я сказала б ще крутіше, та честь на собі кладу... дитина мені барзо дорога... якщо ви нашому пісному борщеві насмієтесь»).

Щось надто своє і кровне зрушилося в Марфиній душі, якщо вона знову заговорила на тогобіцький лад, давно забутий, польський. Вона сама це продовжувала відчувати, бо пішла од мене в свою, може, чигиринську Галаганівку, де вже висох її (не польський) родовий кущ. Якась нелегка, протяжна, як українська народна пісня, думка надовго зупинила посмутнілу Личачку, і я не посмів порушити жіночу тиху печаль... вдовиний сум... не посмів додавати гіркот – спитати, що ж було далі з тими грошима на

відробітки» («Про що ти думаєш, Людко?» «Та все про той довг – коли-то ми відробимо?»)

Мені є на душі навіть краще, миліше, коли вона мовчить, не доказує про ті свої материнські болі та обиди і не сумніє далі ні за своє вдовування, ні за Людку – вона так довго побивалася, поки її повертала серцем до себе, до своєї самотності серед не своїх людей, поки навчала на добрий ум, а дочка не залюблювала того навчання. Нехай вона тепер постоїть трішки в задумі чи в споминках («Ми хочемо наново будуватися, а він тіснить і не дає дороги. Дарма, що нас так тяжко тіснять (божки й подбоги) необачні... Ми і в тісноті, і в пригніті куємо собі... лемеші та чересла помалу»)... А Людка мені така вдачлива: і гарна й розумна, й роботяща... Ми хочемо наново будуватися, а він тіснить і не дає дороги... і не дай бог не стане Прокопа в бригадирах, як те підстроює Гопей. Перестану вірити в правду на землі, і ганебною стане в моїх очах вся власть можних. («Чи буде лад, чи не буде: угадай, в якому у мене вусі дзвенить?») Він хоче повестись зі мною, як з пригніченою, а я природжена вільна людина.

На гарно випуклому чолі в Марфи аж дві складки, схожі на дві розкрилені чайки. Вона, чую, дивиться на мене так звичайно, мов та дитина, котра хоче запитати трудного дозволу. Потім схиляється до мого лиця, аж відчутно її неспокійне дихання і тихим шепотом каже таку притулівську новину, що геть зникає мій інтерес до Людчиного побачення з Гопеєм в понадбережному лісочку, бо все те давно ходить по Притулівці смішним анекдотом, як розпутній Льонька вхопив нашої молоді Личаківни, як шилом патоки або – ще краще: як собака обметиці: він-бо тільки почав перед нею рядитися, шилитися під чесного парубка, жениха нареченого, золоті гори сулити, удвох негайно з району їхати, як тут ряджені в маскаради Васько з Данилком, сином покійного Федора Баглая зятем Плютишиним, виходять зговорено-змовлено з-під хованки... Виходять – і кредиту на хату у можливого заступника-намісника гарненько просять, за руки, за ноги його міцненько взявши, над крутою кручею, над високою замашненько розгойдавши («Пане,

ти наш пане, а ми твої люди. Хто ж бо стане богувати, як тебе не буде...») Неможня річ... сталася можливою: «дівка, під якою гарні ноги», під чесне... слово Заступника ставши відтепер не Людка, а Людмилою («Скажіть, будь ласка, як Вас по-батькові?»), замала з Христею Плютихою бажані відробітки – вівчарити овець хмару на весь сезон («Заробітно, в колгоспній спецодежі, хоч і на своїх харчах... заходьте, прошу, - допоможемо вам наново збудуватися без ніяких стіснот»)... Неможня річ... сталася можливою, і возрадувались неможні, себе ще дужче людьми зачувши («Хутко зачусь кішка, де сало»). Лихого справить заступ та лопата... І воля чесної громади.

Намість того, щоб зразу йти на нове кладовище, де секретна новина, де вчора вже зовсім увечері чотири наші солдати буцімто копали яму, а при них нікого не було, окрім Лядовського, якась неусвідомлена острашка повела мене не просто, а околяса поза крайніми притулівськими хатами і опинила спочатку в колючих зарослях дикого терну, що заступив з дерезою всю кладовищенську канаву, а далі на тій місцині, де вже не стало колишніх могил, розсунулись, зрівнялись і кому ближче та сміливіші приводять сюди пастися на припоні дрібну худібку чи яку одну хвору скотину. Я й тепер не можу собі переконливо пояснити, чому зайшов на кладовище од найперших його могил, з найстарішого боку, де вже ні хрестів, ні поминок, ні похованих мокловодівських людей чи хоч би яких прикмет похоронів. Може, тому, що я – дивно! - змалечку люблю людське кладовище. І тепер, коли їду в гості в село, де мешкають в нових незнайомих хатах мої виселенські мокловодівці («Одні живуть, квітують – молоді, інші дотлівають у старості»), я не насмію з ходу являтися в село живим людям на очі – встаю з попутної чи з велосипеда ще оддалеки, не за одні гони і йду, мов крадуся, - тривожно й боляче. Заходжу до поселен з того боку, звідки все починається... на чому все закінчується... («Та все прислухаюся, що ся в мені діє»).

Доки не було звичаю (по-новітньому кажучи – моди) огороджувати залізними пруттями і ставити на них дорогі і найдорожчі знаки, кладовище здавалося мені тихим мирським пристанищем, куди натомлені, хто життям, а

хто працює, приходять на ніч на спочинок – лежать усі однаково рядами (не могилами), повкриті зеленими ковдрами... Заступить нове сонце, новий день – і всі придатні хоч до якого діла охоче встануть, підведуться...

Так мені здається й тут, на цій, уже не горбатій од повкритих людей місцині: всі повставали і вже розійшлися: дорослі – до праці, малеча – гратися «в хатки», бо над світом заступило нове сонце. Ото лиш одне ще лежить, не встало, не прокинулось – може, не виспалось, бо невелике або заслабло. Над ним похилено стоїть, як будить, теж невеликий, ледь почорнілий хрестик. На поперечній перебоїні – якраз на перехресті – друком написано біле і єдине слово: Домка.

Сюди скажемо випадок, гідний пам'яті поселян.

Прийшли мокловодівські люди на свої засульські плавні – хто косити сіно, хто громадити валки. Спинилася біля гуртового куреня найперша гурба, аж гульк – у траві семеро дітей лежать, покотом, бо було в найтрудніший колгоспний рік, коли ще підкидали безпритульних чи голодуючих дітей. Лежать розкидано ві сні, розкрито сплять на голому. Ніхто з дива не стямиться, як і що його тут робити. Лежать діти, самі не будяться, а люди не посміють.

Прийшла і друга, і п'ята гурба косарів, громадільників, пастухів – всі схололи душами: звідки взялися? З пароплава хто зніс чи з того боку Дніпра човном підкинули? Заглядають в лица, як у люстерка, ходять навшпиньках, не шарудять кругом того острівця трави з дітьми, як з качатами, одягнених хто в чому й не по росту, - звичайні собі, тільки худенькі і, по вдівачці видно, селянські діти: два хлопчики і п'ятеро дівчаток, земні, не ангельські, як уже дехто з жінок припускався на здогадок. Обставили їх спочатку нарубаним кіллям, зробивши їх кроквами, тоді свіжою лозою. Тоненько прикрили сіном, щоб зробився на їх лицах холодок од сонця – вийшов затишний курінь поряд з артільним, котрий щовесни ставили після повені недалеко від озера Правди – було відоме посульським людям ось чим.

Давним-давно застопорились між собою, йдучи собі десь, чиновний з простим, хто з них праведніший. Довго сперечалися: ніхто нікому не міг доказати свою правду. Пішли тоді обидва до людей старіших, щоб ті їх справедливо розсудили. Але ніхто не брався за таку складну справу.

«Підіть до старійшини, вона вас розсудить».

Прийшли чиновний і простий до бабусі Правдини, розповіли їй, чого застопорились і як їм тепер розійтися.

«Підіть до мого озера, воно засвідчить, хто з вас праведніший, в кого менше гріхів». Обидва погодилися і пішли до озера.

«Гей озеро Правди-Правдини, - ставши на коліна, звернувся простий, - якщо я справді живу не своєю працею і тільки те й думаю, щоб у мого чиновного сусіда корова здохла, то нехай я піду на дно, як камінь».

З цими словами він стрибнув у воду, але вода підтримала його, і він не потонув.

«Гей озеро Правдини, - звернувся тоді чиновний, - якщо я все життя живу не своєю службовою працею і тільки те й роблю, що пригнічую душу простого, то нехай я піду на дно, як камінь».

З цими словами чиновний стрибнув у воду, але вода винесла його на поверхню («Святих не стало разом з праведними: були та загули»).

До самих обід косили та громадили мокловодівські люди в розмовах про підкинутих дітей, припускалися всяких вигадок, а коли зійшлися до свого табору, щоб відпочити та попоїсти, то побачили, що всі семеро сидять, сидять купочкою, де й перше окошилися («Ми, каже, йшли, йшли та тут і окошилися; зоставайтесь і ви з нами, коло річки можна жити»). Граються квітками з диких трав, спокійно розмовляють, як ніби десь дома під хатою чи на своїм подвір'ї. Може, їх забавляв Прокіп, напوخмурений бригадир. Але він мовчав, сидів мовчки, не втручався в їхні ігри – роздав, як і всім, хто робив, по пайку, і діти охоче з'їли по шматочку сухого хліба: то був час, коли харчувалися голодними пайками («Голодний у степу знайшов мішок з шагами. Узяв – і кинув геть: я думав – з сухарями!»).

Ввечері всі побрели через Сулу додому Василовим бродом, а діти лишилися на плавнях сами, хоч як їх не просили мокловодівські жінки «на ручки», не манили «дам кеті» - всі семеро не знали, мабуть, ласки – сиділи, як і до цього, над чимсь копошилися, як та комашня, і ніхто не чув, щоб вони між собою називались по імені, окрім єдиного - Домка, тоненька, руса дівчинка, з надто обережними, вкрадливими рухами. Всі по черзі ходили з нею до озера, бродили попід берегом, мили в ньому: очі, руки, голову та знов поверталися до свого куреня, де окошилися.

Ніхто з тих, хто ходив, міг ходити того літа на так звану «хозуборку» плавневих та острівних, уже перестояних сінів, де щодня давали хліб і гарячий приварок з пшона, картоплі чи глизяву житню затірку, - ніхто не доказує, чи Прокіп ночував ті дні дома – доглядав, балакають, тих сиріт і вночі, щоб, бува, не полякалися («По островах вовків було немало»). Зате всі знають, бо бачили (та, видно-таки, залишався за Сулою, бо наряд людям давав щоразу звечора) – тобто бачили його і другого і сьомого дня з дітьми: бігав з ними поміж кущами «в деркала»: «раз, два, три, чотири, п'ять – я йду шукать, хто не заховався я не винуват». Або «в квача», у крем'яхи («Нумте у крем'яхи гулять»). Сміявся чи засмучувався до сліз, як і всі діти, коли Домка не виграла або падала боляче – видно, що довірилися підкинуті Більшовикові і прийняли до себе за свого, за рівного.

Якраз уже згадуваного сьомого дня Прокіп кудись натрохи відвихнувся, а коли прийшов, то побачив жалібну картину: на кручі біля озера витягнуто лежала на сінові найбільшенька Домка, а кружечком біля неї сиділи всі інші. Прокіп кинувся до лежачої, але діти ще тісніше заступили її собою і криком плакали на спробу Прокопа до неї доторкнутися.

Коли Лядовський упросився в кружечок заплаканих дітей, то побачив, що їхній вожак мертвий. Домка, виявляється, зроду була сліпою, хоч і поводитись так звичайно, що ніхто, крім дітей, про це не відав, не здогадувався. І коли діти, граючись, розбіглися, щоб назбирати свіжих

квіточок, на якусь часину залишивши Домку без нагляду: сліпе дівчатко прьонуло й собі до озера. Там і наступила на покіс, де вигрівалася гадюка...

Ще три дні й дві ночі жив Прокіп з дітьми в курені, а вони все носили в крихітних, манюніх своїх пригорщах воду з озера – промивали Домці очі, щоб розплющились, обличчя, щоб посміхнулося й заговорило, як ніби їхня мати, обливали руки, щоб ожили, завурушились, щоб було за віщо їм братися, коли не по знайомому її водили, і просили Прокопа не закопувати Домку в яму.

Третьої ночі діти просьбами відіслали Лядовського від себе і хтозна як і коли приставили Домку в село на кладовище (кажуть, вечорницькі парубки з дівчатами несли через Сулу і Домку і всіх меншеньких на руках, бо всі було послули – тут Прокіп і перепросив челядників («А на нашій та вулиці насипано жита. От як вийде челядь гулять – так як перемига»).

Знайшли собі куточок на кладовищі і заходилися ручками вигрібати, мов граючись, ямку. Не збунтувались, не заперечили, коли Прокіп прийшов до них з лопатою... А челядники... з маленькою, на руках несучи, домовиною...

Шестеро живих переписали потім у книгу громадянства посульських Мокловодів – імена писали, хто як назвався, а прізвище дали всім однакові – Приходьки. З'явився новий фамільний кущ порічкових людей. А коли Мокловоди виселяли, Приходьки забрали хрестик з могили Домки з собою і вкопали його в куточку, як і було, на новому кладовищі – так, без ями. Лиш для того, щоб було куди сходитись на поминки («Ох, моя матінко, снівся мені батенько. – Цур йому, моя доненько, - поминатися хоче»).

Пройшовши з гони од Домчиної могилки, я відразу наторчився, тобто наткнувся на купу свіжої глини з три вовчі нагребі завбільшки і не посумнівався, що це і є та, невідомо для кого яма, яку вчора звечора копали на новому кладовищі чотири наші солдати в присутності Лядовського. Було не страшно дивитися в її гнітючу сирість, лише зовсім не вірилось, що отаку – однакову копають для кожного... Для мене викопають також... І для тітки Мотрі, нашої родительки, скоро. Переселяючись, вона повірила, що в Таврії

найкраще, - одбилася од своїх людей. Тепер, стара старісінька, тяжко скучає і пише всім підряд свої жальності («Бере живий жаль, як згадаєш старовину»). До мене пише найчастіше, бо я («Не одкажуйся, бо ти перший великий грамотій з нашого роду»).

Чим довше дивлюся в гнітючу сирість свіжої могили, тим більше розчулююся – до плачевного крику не хочеться, щоб у неї клали чиесь зупинене життя. Придумав собі, стоячи на глиняній нагребі, заповнити її ськими-такими... словами, щоб потім їх прикопати замість того невідомого покійника. Приміром, з тітчиних листів, писаних щиро, але на один манір – нехай прощає мій читальник за цю мою невеселу витівку.

Я сказав у яму лише кілька перших рядків з листа, а вона вже здалася мені мілкішою. Тоді я, собі єдиному на втіху, насмів казати все підряд, доки зупинить найостання крапка.

«... Було лягли сю ніч спати, нічого не помічала за собою, а мене збудило, мов я уся згойднулася, а підвестись не можу. Хочби пробі зворухнутись («Женитися пробі, а хліба врізати не вміє»). Лежу і думаю – що ж воно мені зробить? Двері на защіпці, вікна на прогоничах... Була вже одинадцята година після ночі, як одна сусідська жінка, одинока, як палець, догадалась, що віконниці не одкриті, і прийшла. Я й попробувала встать – яке буде. Звістили невістці Маї і на пошті били Михаїлу, сину, телеграму – отак і одблагали од смерті, бо, я щитаю, ще не прийшло послідне врем'я. Марія, сусідка, вполі казала – напишіть усіх своїх рідних адреси, бо я злякалась, що ви помрете, і я позаписувала найрідніших... Теодосику, ти ж мій рідний племінник... Може, скоро буде случай, то ти тітку проведи додому навіки. Я навіть прошу... Марія теж сама – багато хуже без хазяїна. Діти усі вже своє місце знають... і племінники, і внуки – тепер тільки треба ждати два або й три місяці, щоб допоміг – усьому світові тепер ніколи, а нам уже годі поспішати. Тільки й того, що привозить продукти, вкине в хату все годиме, щоб жити, а сам живе розкішно, а не надійно: жонатий, третя жінка і теж не строга... Я на нього не надіюся, бо врем'я таке, що кожний мужик, як не

візьме себе кріпко в руки, той і пропитий... Як там у вас нащот п'яниць? У нас п'ять мужчин повішались п'яні. На самій нашій вулиці було шість трактористів, а тільки два зосталось не в позорі... Якби мій син Іван устав, то сказав би не пити, а краще на білому світі жити. Як я тепер плачу, як мені його жалко – якби, можна, витягла б з могили, і серед своїх би людей він би покався, а чужі піддержали його вмерти. Я кажу Мишкові: та покайся на братові, бо ти ж пропав, ну нічого не хоче слухати... Ти, мій дорогий племіннику, прожив теж не в добрі – таке врем'я собаче було, а бач, не думав горілки напитись. Я тебе хвалю, що ти за батька клопочеш – це правильно по всіх законах – і шлю йому, моему ровеснику Корнію Васильовичу, твоєму батькові, найкращі свої поруки, яких ти просив – з таких би синів ікони малювати і ставити на покуття. А я... нехай тобі твоя мати розкаже, як я синів виростила і скільки горя покійний Іван приносив, а тепер живий Мишко добавляє...»

Отут моїй придумці і кінець, бо додивлявся до того, що могильна яма буцімто вщерть уже повна сяких-таких слів... не стало піді мною сирої нагребі з глини, а викопана солдатами могила задолончилась, як затулилася долоньями... зелено взялася на очах цупким дерном («Зрівняв землю, покрив дерном, щоб ніхто не бачив, що полягли Гонти діти, голови козачі»).

До Личачки робити саман на хату я прийшов не першим, а після Прокопа з іншими – він уже вештався по Марфинім новім селенні, як свій, як хазяїн готуючи то се, то те для гуртової роботи. Вони з Христею вже, видно, розіслали тонко, як слід, глину по соломі, а Степанида Заволочиха з Галькою Семиділихою та й ще хтось тепер розтрушували по ній зверху з фартухів збоїни, дрібно побиту соломі. Васько Плютівський, зятько Марфин, заливши перед цим глину водою з свого жовтобокого автомобільного молоковоза, мостився в кабінку їхати, либонь, на фермівський літній табір, а хто обіцяв – ще підійдуть: сонце ще тільки вирнуло над притулівськими хатами, обгорнуло їх м'яким промінням, як руками, і тулить до свого високого чола («Ви мої найбільші, ви мені наймиліші»).

Найпаче сподіваються Арійона Похиля з конякою, хоч його, кажуть, швидко кликано в Городище через сільраду. Найпаче його з конякою, бо лізти босими зранку в заміс люди одвикають і всі через слабкість свою, хоч, мабуть, і доведеться, бо до Городища добрих п'ятнадцять кілометрів хоч низом, хоч грейдером. А щоб колгоспними кіньми – їх поспішили збутися («Збувся тато клопоту: жито змолотив і гроші пропив»). Зосталося прикро семеро – ні більше, ні менше, та й ті в розході на весь день і на всі боки.

А в заміс я пішов першим – слідом за Більшовиком: Прокіп нам сказав, що буде спішити, бо за ним з хвилини на хвилину заїде бобиком Гопей – «щось учинилося негарне на його бригаді і треба розібратися з цим раз і навіки»... («лається заступник неподобними словами, божків та полбогів напоминає»). Христя глянула мигцем на Прокопа, посміхнулася, як ніби знала про діла, з якими «треба розібратися»...

З Прокопом Власовичем ми вже давненько розмовляли, бо стрічалися все якось нашвидку і неслухно, а це ніби підходящий випадок, і я вельми зрадів, коли він, не обертаючись, першим обізвався до мене – заговорив не «по секрету», а голосно, ніби як на радіощах, але не про Гопея і не про «негарне діло», що сталося в Прокоповій притулівській бригаді, а про мого батька («Я любив тебе, я кохав тебе, а як батько дитину»).

«Корній Васильович умів... ох і вмів... з людьми ладити. Люди кажуть, що я вмю не гірше, але ні... Звиняй, і ти так не вмєш, хоч і вчитель, а в нього грамоти на три класи. Він міг сам настроїтись на людей, на їхній гуртовий лад, і на свій лад людей настроїти – так ладно настроїти, як кобзар кобзу. Бачив живу бандуру?» «Живої – ні, а мальовану бачив». «Скільки в неї струн, кажи відразу?... Отож-бо й воно, що не знаєш, а кажеш, що ти істинний українець... Ото скільки струн у бандури, на стільки ладів може настроюватись людина – Корній Васильович не дасть збрехати... Спитаєш, як прийде... Ось-ось прийде, на брязку... І тижня не мине, як буде в Городищі...»

Останніх слів я ніби не почув – іду в липкому замісі і, стараюся, аж точуся, щоб не відставати од Прокопа, щоб як і він, поглибше вдавлювати збоїни в розкислу глину, а з голови не виходить думка – скільки ж струн у бандури? Оце так стид... такого вчителеві не знати...

Я ще й ще, здавалося, думав про бандуру, про те, скільки в неї струн, як їх настроюють, та як вони звучать побідно, якщо до них доторкнуться разом, а насправді серце моє все ще не вірило і водночас хотіло повірити в те, що не мине й тижня, як він (Батько) буде в Городищі. Разом з ним, мабуть, повернеться й Мати – змішалися на якийсь час добрі й злі почуття, заgrimіло в мені, заблискало, як у грозу, наче стрілося холодне й тепле, і я зробився таким природним і таким двоїстим, як тільки буває суперечлива двоїстість людської натури. В мені й далі, мабуть, увесь той день змагалися дві нерозривні у своєму зв'язку протилежності, ніби раптом вирішили примиритися між собою раз і навіки, а я, відчувши той натяк на злагоду, готовий простити всі гріхи й провини батькових ябедників, бо це, мовляв, останній на світі випадок несправедливості, обмови, наклепу. Відтепер покаються всі наклепники, божки й полбоги і, ставши на кладовищах на коліна, мерзенно, але проситимуть своїми оскверненими устами прощення живих і мертвих, і ненароджених земляків своїх. А впродовж всіх осквернителів і лжепатріотів виведуть на людні місця (приміром, у нас до притулівської лавки) і виставлять на три доби на поглум, на каяття, на людське посміховище («Визволь, свята Правдо, свого вірного невольника з неволі на простії дороги. Земля під кривдниками розступиться, і все зло спиниться в пеклі»).

О доброта людська і ти, свята наївність!..

«Тому що в мені поза моєю волею зіткнулися такі дві несумісності, мені несила передати словами і сотої долі того душевного стану, в якому я, так раптом зрушений Прокоповою звісткою, перебував. І лиш якби я був музикантом, то міг би... написати, як запевнює сам себе видатний чи, може, й геніальний німець Герман* і, намагаючись осягнути себе всього, двоголосу

мелодію, мелодію, що складалася б з двох ліній, з двох звукових забарвлень і висот, які відповідали б один одному, доповнювали б один одного, боролися б один з одним, наносячи моєму серцю то біль, то радощі, хоч життя моє (я точно знаю і за годину буду твердити) не полягає в тому, в такому метанні між двома полюсами, в безперервному русі туди й сюди між двома основами світобудови. Хочеться постійно нагадувати, що в основі цієї барвистості лежить єдність; хочеться також постійно з'ясовувати, що прекрасне і потворне, світло і п'тьма, гріх і святість завжди тільки на одну мить постають як протилежності, що вони безперервно переходять одне в одне... Прихилити полюси життя один до одного, записати на папері двоголосся мелодій життя... не вдається ніколи... І все-таки не відмовляюся йти за невиразним внутрішнім наказом і знову й знову зважуватись на такі спроби. Інакшої нема пружини, що рухає мій годинник» («Варка Віщунка в Притулівці за звичаєвого суддю – ото йди до неї чи вдень, чи вночі, розсудить найскладнішу суперечку»).

Думками блукливими та переживаннями розрушив себе, рознеуважив, що толком не згадаю, бо не умітив, коли Прокіп пішов, коли його не стало поперед мене в замісі, а тепер тільки чую, що все було так, як він казав: підкотив усюдихідний бобик, відчинилися передні дверцята: поїхали, товаришу Лядовський... Ніяк інакше товариш Гопей не повівся: щоб вийти було з кабіни, встати на землю, підійти до громади («Громада – великий чоловік») з привітом. Поки Прокіп Васильович поміє руки, ноги та взується, надіне піджак, щось порадить чи порадиться з хазяйкою Марфою або усміхнеться на прощання до людей, як по душі погладить, - спитав би і він сяке-таке, але цікаво, за звичаєм – щоб до себе вмилоствити людей, настроїти на лад, не гріх би і вклонитись: ми ж бо сто раз на день «по закону

*Мається на увазі німецький письменник Герман Гессе, лауреат Нобелівської премії за відомий у нашій країні і в усьому світі роман «Гра в бісер»(1978р.): а також автор книжок «Курортник», «Степовий вовк» та інші).

апостола»... любого брата («Суєслів'я з безголов'ям не дають мені свою мізерність зрозуміти»).

Не умітив я також («Давненько підзорили, а Христа Плютиха точно умітила, що з вороха хліб крадеться, та й стала то вечорами, то досвітком за тим хлібом доглядати»). Не умітив, кажу, звиняй читачу, коли явився на Марфиній толоці сам Нестір Самобуток, рідкісний блукач, моя принада й таємниця. Бачилися ми після війни, може, двічі, бо ніхто не знає, коли Нестір іде в мандри, коли повернеться в село, якщо пішов у мандри: нудиться інакше, господарства не мав, бо зроду за нього не брався. А це на тобі: явився. Дивись тепер на нього хоч і до вечора, а може, до самої пречистої, що в кінці серпня. Він чоловік нікому не зрозумілий: питай – казатиме, мовчиш – і він хоч весь день мовчатиме, якщо не принесе з якогось йому святого місця вельми примітну легенду чи казку, просту оповідь чи переповідку.

Ще й тепер у Притулівці після такої переселенської турбації, що так багато зруйнувала й розвіяла неоцінено нашого, людям добре впомку, що Самобутки жили бідно та вбого, як трави на піску: дітей була ціла дюжина, а землі трішки. О такій порі, як оце ми з вами збираємо поруки чи місимо заміс, найстаршій з дівчат заходило весілля. Стара Стефанія, Нестерова мати, ще на великодній ярмарок купила молодій на придане в Городищі з рук трохи ношену, але ще гарну з виду квітчасту, кремову хустку... бодай не купувати... з скоротечними сухотами, про що дізналися, коли було вже пізно – мабуть, саме так воно й було – хустка з скоротечною хворобою, якщо вскорості вимерло мало не все сімейство. Зосталися Нестір та меншенька сестра його Манька. Збиралася молодесенька Самобутківна з Микитою молодіти («Вік вам довгий та розум добрий, красні молодята. Уже нас повінчано, та весілля ще не було». «А довго ж ви молоділи?») «Ні, тільки тиждень, а як хто, то й довше буває»). Хтось найшовся, що підказав не нашому парубкові: вони, мовляв, такі й такі... Одступився Микита од Маньки. З гарячого розпачу Манька віддалася якомусь божевільному з Паськівки, а за місяць прийшла додому, як з хреста знята. Того ж дня ввечері

кинулася в криницю. Випадком чи й тут бідному наврочено – зачепилась, нещасниця косою за гілля верболозового кошіля... не втопилася, з того разу трохи потьмарилася, розум, скрушений бідною, так і не вернувся до неї. Порча на ній так і залишилася: куди йде – не знає, що робить – не відає. Як не встерігали – стратилася на пеньку біля Василювого броду.

В такій скрусі незносимій Нестір зволовів собою, лише спалив дотла оселю, щоб зійти з дому («Пішов – змандрував, бідолаха, світ за очі, - тільки й бачили. Має, кажуть, у тайзі, на Соловках чи в самому Чорному степу жінку з дітьми, але осідло так і не живе. А ще твердять, буцімто в один великий скрут («Ой скрут же мій ти й дуже важкий: що ж я маю робити»)) Нестір передержував у себе в хаті чи де там Корнія Васильовича з Вустею. Скоріше, це людська догадка, бо сам Нестір ніколи про таке й не заїкався. Діло начебто було якимось отак: Корнія Васильовича вже випускали – мали, приміром, завтра чи післязавтрього випускати на волю. Не зовсім на волю, а на вказане поселення, на відбуття поразення в правах, бо на Україну їхати не можна було ще кілька там років. І в один вечір в їхньому бараці зчинилася хтозна з чого жорстока кулачна, як то буває в перебіяців. В цій шарпаніні, де не розбираються, хто чий, якийсь прихідько з іншого бараку чи, може, й найманець зруч («Хтось буде шанувати: коли не зруч, то навкидя») сипонув Корнію Васильовичу прямо в очі натертої солі чи якоїсь палючої отрути з примівкою: «Нехай тобі повилазять, щоб більш не бачив України» - і зник, як не шукали потім, як не ганялися. Чи, може, шумом та криками тільки здавали стоту, що ловили та гналися за тим – це вже точно! – підісланим чоловіком. Недолікованого Окраїнця випустили, коли й належало, за дріт і склалося якимось побитом, що його поселення випало в тих місцях, де жив чи й тепер мешкає Нестір Самобуток. От і передержував напівосліпленого Корнія в себе в оселі, заки приїхала сповіщена Вустя. Та й після того вони обоє ще жили в притулі-прикалбарку («Там такий був маленький прикалбарок, як сінешній чулан завбільшки туди було складаємо то трісочки на розпал, то сухий гній, плитками різаний, а інколи і квочку закинемо, поки переквокче, якщо

підсипати пізно»). Бо в хаті всі не вміщалися, Вже перегода-перегодом, після того як Вустя найнялася пасти радгоспівських коней чи овець, їм дали де жити – така людська догадка, таке воно щось, мабуть, і було, бо з нічого й не вибалакають («Якби й о г о розпитати. Він тепер таке знає і може пояснити, що моя голова нездатна й подумати»).

Тепер усі до мене добрі, усі хочуть балакати... поспівчувати. А раніше мовчали. Може, й хотіли, а боялися... Видно, стає чи ставатиме на батькову правду, якщо стільки в мене порук, якщо так мені помагають («Іди поможи стягти сволок на хату – не годен силою, будеш хоч пригукувати старістю, а то нічого не зробимо»).

...Тепер усі хочуть щось казати, та не всім віриться («Казаному – ні кінця, ні краю»). Інше старається – в нитку тягнеться, а вірити в казане обридло й не хочеться («Очам видно, та ногам обридло»). А Прокіп Лядовський, буває, ні слова не скаже – постоїть, як при молитві, біля тебе, навіть у очі тобі не глянувши, постоїть, зітхне, щось подумавши, - і відійде мовчки, вгадає такий момент, коли якраз пора відійти. І ти відчув його, до тебе звернуту молитву, повірився йому такому: не він приходив мовчки постоять біля тебе – приходила його душа сказати щось порадне, заступити, обергти від наготи життя, зм'ягчити скруху, щоб серце знайшло силу прийняти його. Каже, як виселяє ніби з твоєї скрушної голови мізерію й безсилля і... не вчуваєш, коли поймаєш його духом, і вже «нова вступає в душу сила, одвага в серці будиться, як гляну на се нове життя». Ще згодом, ледь пізніше й сам себе упевниш. Йому живеться, як усім. Тільки з одним отим відтінком, що Більшовик, мабуть, ніколи не пускається, як я, на відчай божий, на одчай душі – перетерплює сам себе і всі свої незгоди з перешкодами та й живе далі негучним, але переконливо терплячим своїм способом («А чом не спосіб – добром боротися й терпінням»).

Ні страшно, ні стражденне так не зворушує, як людське.

Зачувши волю батькову, я ніби й сам зазнав душевного розкуття й визволу. Ніби за всі ці дні, що притулівські, лише сьогодні прокинувся

насправді, вийшов з-під давучкого пригніту, в якому жив, бо мусив. Прокинувся – і опинився в новому часі, з іншими думками. Виразно відчулося, як тягота минулого відокремлюється від мого серця, а натомість тулиться до нього щось нове – ще полохливе, непримірне, але й не холодне. Тулиться, щоб розбудити в крові бажання змагатися знову за те саме – за незалежний світ любові й природи, якого хочеться до смерті, якого треба нам до скруту. («Людино, міро всіх речей!.. Шукай і помиляйся, але скажи по-своєму те, що належить усім, - це так потрібно, як і важливо, казати чесно»).

Куди ж подівся Прокіп Власович? Що ж там у товариша Гопея за «негарне діло», в якому сам не розбереться, - «поїхали зі мною, товаришу Лядовський».

З чого ж його тепер, коли всім хочеться казати, почать своє продовження, щоб по «закону художнього сусідства»? Та звісно, не вступну заплачку, а скажемо, що тоді, коли я прибув до Притулівки збирати реабілітації, чи хай буде по-нашому "поруки", день був пречистим, збудливим, і все прочило мені вдачу («Зоря вечірня день ясний пророчить»). Стрінутий Прокіп Власович (я писав йому, що приїду) взяв мене, як сина, за руку, і ми пішли спочатку не в село, не до нього в хату, а луками в степ, на простір, де запахи нового хліба вже мішалися з запахами толоченої стерні та свіжої ріллі – «стояла ясна... пора над неозорим зеленавим од сходів падалиці полем з чорними латками ораниці». Прокіп Власович, мабуть, радів, що ми стрілися, що бачить свою, мокловодівську людину і має про віщо з нею говорити, згадувати, - бачить людину, дуже схожу на його вірного товариша, на мого батька. А, може, йому добавляло радості ще й те, що ми раз у раз натикалися на якусь, ще з Мокловодів знану квітку чи звичайну собі бур'янину, там – буцімто шкідливу, а тут – як пароль, як секретне слово, знання якого дає право пройти до таємниць душі і серця, котре скучає за своїм булим, за рідним; то випурхувала нам з-під ніг якась дрібна сполохана пташина – і її Прокіп Власович вітав усмішкою. Тоді його біле, в міру припалене сонцем обличчя і темно-карі добрі очі, і білі, здорові зуби, темно-каштанове

шовковисте волосся, що є в усі часи признаком високої краси, набувало виразу доброти й суворої ніжності, як це помічається у всіх людей, котрі багато думають і страждають. («Земля, обличчя і душа богом дані», - цілком серйозно твердить наша Варка Віщунка»), - я мушу – буду вічно поклонятися істинно чесній, т а к і й людській красі («Прости, читачу: і сам я не терплю банального й гучного звуку, а тут не посоромився»). Буду вічно поклонятися їй лише за те, що В о н а завжди виживає, ніколи не в'яне, хоч би й чавлена втросє. За те, що прихилилася до мене і навчила, як зарятувати родову нашу честь і всю віківщину з нею. Як повернуть з неволі оклеветане і нашу любов до нього.

Прокіп Власович рідко божиться, - чую в собі голос Христі Плютихи, - а вірять йому щодня... («Чим частіше тобі божаться і присягаються у відданості (суспільним ідеалам також), тим рідше віряться»). Не посумнівайтесь, добрі люди, не мокловодівські: це вам каже не Христя-бублейниця, не Плютиха-перекупка – своєю Марійкою заприсягаю, що Прокіп готовий в роботі на тінь на свою впавши, лиш би всім людям (хоч притулівським) жилося по правді... Хвальба сорочки не дає, хоч я й хвалю, аж присідаю (нехай наш Прокіп буде хваленим). Не мені таких людей хвалити, бо я йому хто, а може, й ніхто, хоч і не стороння. Прийде коли до мене аж у хату, спиниться, ще й дверей не причинивши, і стривожить мене з порога: Христе, ти в мене, хвалити бога, молода й хороша, як ягода, - спечи по-домашньому, бо лавушні на заваді... поганому животові. То я й спечу жаровню вчинених балабух з питльовки – я собі купила діжку якомсь у Чигрині, таку добренну, що й сюди привезла... («Як купують діжку, то лічать тростки, кажучи на першу «діж», на другу «діжа», на третю знову «діж» і так усі переберуть. Якщо на останню прийдеться сказати «діжа», то купують, бо хліб у такій добрий, а як «діж», то не купують»). А як коли ще й хлібенья чи двосє. Спечу й однесу. Або сам прийде. Візьме з ночовками, підсішок підіб'є, до млина підвезе («Я могла б багато чого сказати, та боюся влізти не в своє діло, тим більше, що мене ніхто не просив і того казати, що вже є»)... А про

віщо мрію, за чим гірко плачу, не скажу, бо розіпнуть... свої ж люди – от і розбери мене. Яка я не є, якою не була, що хоче про мене кажіть, а донощиком і розлучницею не була й не буду, і кому яке діло, що сама ходжу до Прокопа – де він, там і я слідом. І ходитиму, бо він мене ні разу за таке не прогонив... Щовечора сиджу над вікном, дивлюся, чи світиться в його хаті. Глянула – не світиться, а пора, щоб засвітилося. Посумніваюся трошки, побуду в незасвіченій своїй спаленці на один широкий дерев'яний піл (уздовж лягай чи впоперек – однаковий) – побуду, поверчуся, поки в серці вляжеться те, що стримує в таких випадках всяку порядну жінку та і йду, прямо вискочу надвір, бо вже мною водить розум, чого це його немає дома досі? Чи не найшлася зла причина? Та й здоров'я в нього давно не парубоцьке... не раз, бувало, гріла воду. Подержить ноги перед сном у теплій – і легшає тілові... серцю чи й самій душі. Кинулась до хати – замок. Ключик висить на місці, - значить, не вертався з бригадирства – дець у полі чи на току... Позакривала на заціпку всі троє комірних дверей, обдивилась закутки, позаглядала для певності в усі закамарки поза двором, в садку. Спинилася під чотирма соснами, високі, товсті, давні. Глянула вгору – страшно лізти, хоч і по драбині. Там, балакають необізнані мозоляни, Більшовик зробив собі домашні курорти – примівся між стовбурами закріпити дощатий настіл з бортами, намостив постіль, щоб лягти, заколихатися в пахощах хвойної зелені – Варка Віщунка добре знає, з чого наробити настоїв, щоб і спалося, як після маківки, і щоб серцем не нудити. А наші, притулівські жінки гадають надвоє: у Прокопа нема ніякої нужди, щоб справляти в той бік, де були вони, де так розкошувалося («Луки-поля, розкіш моя! Розкіш творить біль: як приходить – смакує, як виходить – катує»). А найдогадливіші твердять свою турботу: скоро Лядовському не бути нашим бригадиром: Гопей Льонька, що заступає голову, уже замовив у Городищі нового, в самій Полтаві вченого. То Прокіп Власович залазить на той підвісний поміст, щоб написати добровільну заяву... Або пише разом і поруки... Кому – хтозна. Але не самому Корнію Васильовичу, а всьому

буцімто нашому посулянському народові, який, либонь, поголовно за одно з Окраїнцем...»

Тут нам з Христею доведеться на якусь часину припинити свою, щодалі, то цікавішу балачку, бо Марфа радо скрикнула: «Приїхав» і дзвінким голосом звернула нашу увагу на Арійона на Похиля, якого, як уже було казано, викликали навіщось, у Городище – не навіщось, а, догадуються, підозрівають, що Арійон якось та причетний до тієї, вчора звечора копаної нашими солдатами на притулівському новому кладовищі ями. Всі притихли, бо ждали, що він скаже причину. А Похиль нищечком розпріг свою конячку, витер соломою спітнілі її здухвини і мовчки зайшов з нею в заміс – значить, набалакали... нічого страшного ні з ким не сталося, хоч усі наші знали, що обидва Арійонові сини служать десь на вредних границях. Стало всім полегшено і ніби аж весело, бо глина вже так затужавіла, що тягнеться за ногами, як смола, і місіння знай труднішає. То нехай тепер кінчає заміс, доводить його до такого, як «масло», свіжий Арійон та його, видно, набігана коняка, а ми помиємо руки-ноги перед тим, як формувати саман, перепочинемо та підкріпимося хваленим борщем з Марфиної печі («Нема в світі – їжа з печі: все повмліває, набереться смаку-запаху, що тоді після доброї чарки аж за вухами лящить»).

Так і зробили: Похиль охмолостався і зволив нас зовсім заспокоїти, бо військкоматівські люди, до яких він являвся викликом, лиш розпитали його лагідно, на яких таких вредних границях служать його хлопці та чи багато дітей у них з Олександриною, щоб, коли нуждаються, допомогти чим треба. Нехай, отже, обійде кружка понад самими краями разів скільки, та гарно вимісить середину конякою, поки ми – хто до корита з грітою на сонці водою, - а ми з Нестором «по секрету» до моря – тут двічі палицю кинуть. Заки жінки напосудяться з обідом, то ми ще й покупаємося. Не покупаємося, звісно, а хоч тіло сполоснем, бо після спасівське купання для нашого, вже піддержаного брата чи на здоров'я піде, а нежить нападе... Нежидь, як казали мокловодівці, матимеш.

Я відав Нестерове бажання давнє – «провідати за вік кожнісіньку українську оселю». Для цього він прибув і до поселян на нове місце хоч ненадовго – побачитись, погомоніти «про що хоч». Сапнути в себе, як він казав-повторював, духу «істричної рідні», без якого ти ніби не людина і не син своєї землі-матері. Прибув саме з тих країв, де, балакають, скитався, а може, й досі скитається мій батько, відбуваючи своє «пораження в правах». Але Самобуток ні словом не обмовлюється про Корнія Васильовича, про те, як передержував його в себе, коли батькові було трудно, коли сам був трудний, що насилу видужав, - забалакав про інших, про далеких, тайгових чи острівних людей, яких навмисне годували лотосом – то були переважно, якщо не всі, люди полонені або зрабовані. Тільки-но поїдали вони того солодкого квіту, як забували свою батьківщину і не хотіли повертатися додому, назавжди бажали залишатися на чужій землі. Але одного з них не брала та лотосна принада («Єсть такі, що їх не бере ні їжа, ні робота, ні додому охота») – він пам'ятав свою батьківщину, бажав повернутися до неї, рідної, та не хотів залишати серед чужинців своїх співвітчизників і тому не їхав з тайги чи острова, поки мудрою хитрістю не визволив своїх товаришів, обмарених солодким лотосом: боявся, що й інші, поївши його, забудуть вітчизну («То моя родина, що мене родила»).

«Аж давно-давно це було, скажу тобі, вчителю. Так давно, що ніхто порахувати років не зуміє. Відтоді минуло стільки літ, скільки голок на старій смолистій кедрині, якої ти й не бачив, царівни лісів і полонин. В ті часи тайгові люди поклонялися Бирджа Батику – своєму богові, духові вогню. Звіра в тайзі водилося багато («Щоб водилися свині, візьми нишком у степу борону і положи її на хлів, то так і сипонуть поросята».) Одначе трудно було, дуже трудно піймати оленя чи лося: не було в людей інакшої зброї, окрім загостреної кістки – добували звіра на петлю або на ловчі ями. Голодно жили. Мало радощів знали. Всі сили і час на добич тратили.

Проте і в ті часи люди вміли любити і землю свою, і мову, і звичай, і одне одного. Жили тоді і Чолпон з Алімаасом. Дівчина вродилася такою гарною,

що вітер зупиняв свій лет, сонце застигало на місці, щоб лиш побачити небачену красу. Хлопець був теж на подобу дівчини, а ще стрункий, неначе кедр, і силу мав ловку – один на один ішов на ведмедя: молодий був і дужий, як ранковий промінь.

Багато молодих мисливців задивлялися на Чолпон, Ранкову зірку, а вона віддала своє серце Алімаасу. Восени, після першого вдалого полювання дівчина збиралася перейти до нього в чум. («Низенькі чуми, юрти та рублені хатки туляться до дрімучого лісу або до річного берега»).

З першим снігом помолодші пішли в тайгу на добич. Залишилися в стійбищі старі та жінки з дітьми. Тут і накинулися злі люди – поневолювачі з-за річки. Розорили вони стійбище, різновсяко поназнущалися над слабили та беззахисними і в вогонь наплювали. А найкрасивіших дівчат, котрі не встигли в тайзі поховатися, повели чужинці з собою.

Повернулися мисливці з великою добичею, та, замість радісного гуляння, голови попелом посипали – вдалися в жалобу та в тугу. Лиш молоді і сильні не втратили мужність – кинулися в догоню. Проте через багато днів повернулися з порожніми руками. Привели сліди ворожі до річки, а далі пропали. Як не старалися, шукали – даремно. Вирішили, що сам шайтан наслав на них сліпоту. А злих духів у ті часи водилося, либонь, більше, ніж тепер. Тому навіть шамани-знахарі не могли їх пересилити.

Отже, повернулися з погоні всі мисливці, лише над чумом Алімааса не диміло. Довго ждали люди Алімааса, не хотіли вірити, що він загинув. Тоді старий шаман довідувався про дівчат і молодого мисливця у своїх духів-довірників, і вони повідали: загинув Алімаас, а заневолені дівчата готують злим чужинцям їжу. Велике горе оселилося в кожному чумі. Багато сліз пролито скорбними жінками, а чоловіки мов зовсім розучились розмовляти.

В ту зиму вдача покинула стійбище («Як нема пайди, то й з хати не йди»). Звір не ловився, риби в річках не стало. Горе сушило людей, напосідався голод. Тому люди стійбища стали забувати Алімааса і покрадених дівчат, рідше згадували про них, кружка біля вогню сидячи.

... А все ж не пропав, не згинув молодий мисливець Алімаас. Він розгадав хитрість чужих людей, хоч довелось віддати багацько сил і часу. Довго-довго, як найдовший місяць, ішов по слідах сміливий хлопець. Щодня проходив по дві стоянки, поки нарешті заступив вечір, коли попіл з чужинського вогнища не встиг ще розвіятись вітром. За три дні після цього Алімаас мав закінчити погоню. Та знов не повезло мисливцю: в нічній дорозі його застала хуртовина – великий сніг випав глибоко, що людині по груди. Довго блукав, знемагав ся невідступний Алімаас по болотах, по хащах непроходимої тайги – і скрізь-повсюду яскрили сніги та сніги, стрічалися звірі, малі і великі сопки на його путі.

А раз він зустрів добрих людей, і ті показали, в якій стороні живуть чужаки з чорними душами. Всі відраджували гостя ходити в ті краї – така лиха слава ходила про них у тайзі. Хто ступав за бистру річку, казали вони, той ніколи вже не сидів з людьми біля вогнища. Послухав добрих людей мандрівний сміливець, бо втомився до впаду, на людину не схожий – така худорба, що одежина на ньому не держиться, а шкіряна торба-табівка та обувачка – то й зовсім порозпадалися.

Три дні відпочивав та думав Алімаас. Не знати, скільки люльок викурив. Ніхто його не чіпав, не тривожив. Він згадував Чолпон, її очі, глибші і бистріші річки, в них, коли довго дивитися, можна себе побачити: руки білі, м'які, мов хутро песця. Не міг забути її очей, її співучий голос і усмішку, ласкаву й теплу, як весняний промінь.

На четвертий день Алімаас подякував добрим людям і пішов. Довго-довго дивилися йому вслід гостинні господарі, острашно хитали головами, але ніхто не осуджував відважного мисливця.

Перейшов Алімаас по льоду річку, ступив на інший берег, і закралася тривога в душу: припам'ятав, провіщо застерігали недавно люди. День, другий тривожився, йдучи, Алімаас, а все ж нічого лихого з ним не ставалося. Місця все дикі, необжиті, кругом багато звірів – не одне стійбище змогло б тут жити, прогостуватися. А кедри тут такі високі, що круто голову

задираєш, поки набачиш його вершок. Алімаасу часом здавалося, що на тих зелених кедрових вершках небо зависає відпочити, коли втомиться виснути. Він дивувався не раз, не два, чому люди нарекли хороше таке місце лихим і заклятим («Вони на мене ворогують – я буду ворог їм заклятий»). Зовсім заспокоївся мисливець.

На сьомий день зустрів Алімаас серед тайги велику сіру скелю, видно, багато прожила вона на світі: з усіх сторін її обгладили вітри, обмили дощі, запекло загнітом сонце. З-під тієї скелі, з-під її гніту тече струмінь і в морози. Вода в ньому чиста, як вранішня роса в літню пору. Припав мисливець до струменя, води ковтнув зо жменю і вмить відчувсь недобре. Незвідувана сила тиснула йому все тіло. В голові скаламутилось, в очах зробилося темно й жарко, начеб хтось накинув йому ззапотання ведмежу шкіру на голову. «Ось воно яке місце»... В думці попрощався з Чолпон, з рідним стійбищем, з рідною тайгою. («Я люблю вас рідно-рідненько»). Дихати ставало дедалі трудніше, а незвідувана сила не попускала. Ступив дев'ять кроків – на сніг повалився («Смерть коли валяє, то лежати холодно і темно»).

Скільки пролежав неборака – ніхто не відає, але вмерти не судилося. Став приходити до пам'яті – подумав, що виходить з того, темного й жаркого світу. Тільки чому це потусторонній світ так схожий на тайгу і над головою сонце світить, а руки провалилися в глибокий і холодний сніг. Назад заплющив важкі очі. Струснув-сколотнув голову, ніби розганяючи сон, - знову побачив знайому, як матір, тайгу і сонце над ним і над неї. З кедрини дивилася на нього загадковано білка: чому це молодий, статурний, як промінь, мисливець валяється в снігу? Засміявся Алімаас – самому стало чудно. Замахнувся, кинув снігом на дерево – тільки хвостом мелькнула, рудим, пухнастим, як китиця жіночого шерстяного пояса до рясної спідниці. Набрался сили звестися на ноги. Відчутися кріпким, як ніколи. Хотів підійти до води, до струменя – і завмер од здивування («Далекий світ здивує моя доля»). Прямо перед собою він бачив ніби ту саму сіру скелю, що обгладжена вітрами, обмита дощами, але вона була не кам'яною, а прозорою,

як вода струменя, з якого він щойно напився. Скільки разів не заплющав Алімаас очей, щоб позбавитись мани, стільки разів міняла колір скеля. Вигравала всіма барвами, які тільки є на світі. Частіше вона сліпила, як яре сонця, і тоді в очах робилось темно. Молодий мисливець за якимсь там разом прикрив очі долонею. Що це? Щось, на погане чи на добре? Поволі відвів долоню від лица і нестямився: перед очима стояла як сонце, його кохана дівчина. Алімаас кинувся до неї, а нашттовхнувся на тверде, як скеля. Чолпон, здавалося, його не помічала, не бачила – стояла сумно й байдуже, а по щоках котилися великі сльозини. Алімаас розгледів за спиною дівчини невеликі чуми і біля них чужих людей. Вони сиділи кружка вогнища, а знайомі дівчата з його стійбища готували й подавали їжу злим чужинцям. Молодий мисливець несамовито оббіг хутко скелю з протилежної сторони, щоб стати до бою з чужаками, та видиво хутко зникло...

Отут хотілося зупинити Нестора – хтозна навіщо, звідки взялося таке бажання – примішати до його тайгової легенди свої некатегоричні, але судження. Це таке діло, що годиме куди хоч, до якого-будь предмета, судження. Я звик до нього ще од батька і користуюся ним дуже часто, майже в кожному випадку, коли розмовляю з людиною, знайомою чи зустрінutoю вперше. Вони, тобто судження, особливо на користь, коли потрапляєш в розмову про щось тобі неясне, тоді сама душа проситься поміркувати, щоб у тій неясності намацати брід п о с о б і ... А трапиться , що в і н глибокуватий, не по твоєму зросту, як оця ось морська яма, в яку я необачно пірнув з головою, стараюся далеко не забродити, держатися поближче до берега. Роблю ці спроби з судженнями не для того, щоб, відчувши в е р х о в е н с т в о , повчати іншого, а для пояснення самого себе. Для пізнання своїх меж і можливостей відчувати і розуміти світ, в якому, спасибі долі, опинився жити. Тут ніяких корисливих помислів чи цілей. Просто велика насолода, коли хтось, як цього разу Арійон, розбачить у моїх судженнях-спробах хоч деякі сліди «мого характеру» і «моїх думок» («Я хочу, щоб мене бачили в моєму простому, природному і буденному вигляді. Тож і ця затія з поруками,

що закінчується, є, мій читачу, старанною спробою приватних суджень, пошуком своєї власної думки з приводу. Якщо й не знайдеш, то бути комусь предтечею»).

Я толкуюся собі, щоб та як примішати і своїх суджень, а Самобуток хоче доказати свою надогадну молитву з якої, може бути, я далєбі щось пропускаю з-за неуваги моєї. Отже, нехай він говорить, а нам слухати: як не як, Нестір достойна людина і відверта («Відвертістю можна запобігти багато злого»). Крім того, він наш гість, а гостеві перечити не годиться («Вислухай молитву ширу і почуй мої глаголи»). Прибився до нас, до своїх, за великі сотні кілометрів, щоб посвідчити, щоб додати собою нашу спільну поручительську силу, взяти на себе відповідальність за мого оскверненого батька, за всю нашу рідню («Не святкуйте, лихі люди, не радійте уми чорні»). Заявити перед усім миром, що поселяни зроду-віку не якісь там гнічені сливи, а люди корінні і нравів самостійних. І коли треба – доводять своє право на любов, на повагу («Поважай і слухай старшого, бо в старшого правда. А хто не звик правди поважати, той завше ласий панувати»).

«... То ізнайшлася Алімаасові скеля Принижених і Бідних – явилася йому Велика таїна. Дивись на ту скелю – і набачиш у ній, як у провісному сонникові напередню стежку свого життя. Знатимеш тепер, як визволяти своїх дівчат, долати чужих людей. Прозора скеля давала відповідь на всі мислимі бажання Алімааса. А на прощання подарувала йому дивний ніж, міцніший за все на світі, правосудний ніж («Суд чинитиме нехибний людям правотою»). В набірну його колодочку з усяких самоцвітів уставлено і прозорий шматочок скелі Принижених і Бідних. В цьому камінцеві Алімаас завжди бачитиме Правду і шлях, як людям жити по правді.

Дуже зрадів молодий мисливець. Хотів було бігти до своєї Чолпон, щоб негайно визволяти, але подивився в камінь зі скелі Принижених і Бідних... і побачив своє рідне стійбище. Люди блукали по ньому, як тіні, падали з голодної немочі, а мисливці поверталися з тайги з порожніми руками: і звірі,

і птахи зійшли з обжитої округи. Людей постигає голодна смерть. Всі вони в розпуці, в безпораді.

Що діяти? Тяжко-важко стало на душі в Алімааса. Серце надривається. Хочеться скоріше порятувати Чолпон і дівчат своїх бранок, а тим часом гинуть люди стійбища. Як він тоді житиме? Спокою не матиме. Сам себе під суд віддасть – під совісний суд звичаєвий. В прозорий камінь дивитися не посміє.

Понури́в голову. Довго думав, передумував тоді молодий мисливець. Якщо загине плем'я за його відома, не простить йому навіть Чолпон.

Подивився Алімаас ще раз у прозорий камінь, зітхнув тяжко – сніг з дерев посипався і пішов по своєму сліду до рідного стійбища («Либонь, і Нестір до нас, притулівських, приїхав, щоб поручитися за Корнія Васильовича... за нашу кривну любов до батьківщини – роби кривно і ходи певно»).

Вчасно підоспів у стійбище молодий мисливець. Кілька слабих вже покинули білий світ і поселилися потойбіч. Решта мовчки лежали в чумах, накриті шкурами, готові вмерти.

Приніс Алімаас ведмеже м'ясо і лосятину. Відблагав од смерті слабих і хворих. Показав мисливець, куди подівалися і звірі, і риба («Нестір передихнув трішки, і я упримітив, мені ввиділось, що й Самобуток, як Алімаас, дивиться в прозорий камінь з тієї скелі і, певне, бачить у ньому і нинішнє наше і давноминуле – душа моя випростовується, немов спина од тяжкої ноші, після такого, накликаного собі видава»).

Зарятував Алімаас плем'я свого стійбища достатками-харчами і знову кинувся в погоню за кочовими чужинцями. Тепер він дивився в камінь, і той помагав вибирати дорогу простішу.

А дівчата-бранки ждали і ждали. А ждучи, плакали гірко та вірили, що мисливці рідного стійбища ось-ось прийдуть і виведуть їх з неволі. Чолпан надіялась найбільше. Знала, як дуже її любить Алімаас, який він спритний і сміливий. Не порушить клятви, не залишить її в біді, хоч би й сам загинув, вірила Чолпон і своєю вірою дівчат бадьорила. І днями й ночами вони

прислухалися до вкрадливих звуків тайги: а може, це підкрадаються їхні визволителі? Ось зараз засвищать їхні стріли, звалиться кара на голови глумителів.

Але час минав, як у море стікав, - ніхто не появлявся («А я козак-небоян, сам з неволі визволявся»).

Привели вороги полонянок у своє стійбище. Поселили всіх в одному чумі. Самі ж до свята Нового Місяця почали готуватися. На ньому будуть жеребки тягти, кому які і скільки припаде дівчат.

Бачив це Алімаас у своєму прозорому камені, поспішав – у нитку витягався, та не встиг найменшу малість. Не захотіли дівчата бути втіхою ворогам своїм: всі до одної кинулися в річку і сховались під бистрою хвилею («Бодай же ти, чужа річка, та й травною заросла, як ти дівчат-полонянок із собою занесла»).

Застогнав Алімаас птахом диким, пораненим, схопився за голову, кинув сам себе об землю. Хотів молодий мисливець цей світ покинути, щоб на тому стрітися з своєю коханою Чолпон, і тільки думи про свій безпорадний народ змусив його жити. Адже він один знав Велику таїну, один мав і носив на поясі правосудний ніж з мудрим каменем. Сумував Алімаас, печалився, бо не міг забути своєї Чолпон. Став з горювання сам на себе не схожий. Журився Алімаас великим журінням, а мудрий камінь тривожив його думи. Бачив у ньому мисливець, як треба жити і полювати, як виготовляти надійні ножі і ставити на звірів пастки. Як жити легше, дружніше, по правді.

І віддався Алімаас, прибувши до свого стійбища, великому ділові («Несімо прапор справи нашої в дужих руках ... не відділяймо слова від діла»). Став навчати людей свідомої гідності, чесного сумління, і скоро легше зажилося його одноплемінникам: полювання стали вдалими, люди між собою зичливими («Нехай ті плачуть, що нам зла зичать»).

Добра слава про мудру відданість Алімааса і його правосудний ніж пішла – поминула від однієї Великої води до іншої. Всі, хто хотів, приходили до Алімааса по науку, і для кожного двері його чума були відкритими. В

стійбищі не стало бідних і багатих, верхніх і нижніх. Не стало ні ошуканства, ні наговорів злісних. М'ясо і шкіри ділили по правді. Давно забули люди про голод, перестали враждувати («Не буде добра, як між своїми вражда»). Всі зажили в достатку і злагоді.

Тільки старий шаман Дунду і його сини навіжено розлютилися на Алімааса, чорну злобу затаїли в своїх єзуїтських душах. Бо тепер ніхто їх не вшановував, не приносили в чум кращі, відбірні шматки м'яса, ні найцінніші хутра – перестали вірувати в їхнє підбурливе слово («Як кликали вильце вити, обіцяли мед-вино пити... а вони нас піддурили та водою напоїли»).

З усіх улусів тайгового краю зібрав Дунду багатіїв-тойонів і шаманство на тайну раду, на судню раду. Раду радити – замислили чорні душі Алімааса вбити, його ножем заволодіти: їм відомо було, звідки сила в нього і розум ясний.

Ніби голову згубив Алімаас – забувся про злих тойонів, махнув рукою на їхню злобу. А вони після ради затаїлися, як ті ведмеді в барлозі, мов ті змії під колодами – вижидали моменту. Боялися, єзуїти, що Алімаас подивиться в камінь і дізнається про їхню змовку, боялися його невідомої сили, що з правдою були у змові. Вистерегли, товсті, гадючі, якою стежкою ходить одинцем молодий мисливець, поставили пастку і труйні стріли насторожили: самі не наслідились напасти.

Так не стало Алімааса. Не встиг вихопити свого праведного ножа.

Лякливо, по-зłodійському підкрадалися до нього, неживого, жирні, ненатленні тойони. Ховалися за кожним деревом. Самим ще не вірилось, що замах удався. Острашно звужували кільце навколо тіла Алімааса, проте ніхто не наважувався першим підійти до нього. Кожен ховався за спину іншого, намагався виштовхати його наперед. А прозорий камінь на правосудному ножі мисливця висявав тисячею іскор в косих променях надзахідного сонця. Товсті і жирні поглядами їли чарівний клинок, не зводячи з нього зору. Кожному хотілося заволодіти ним, його невідомою силою, щоб нею підкорити народ своїй недобрій волі.

Алімаас не оживав, не ворушився, бо був мертвим. Це, нарешті, зрозуміли багатії-тайони і, мов згряя зголоднілих вовків, кинулись до нього. Повраждували, побилися товсті і жирні між собою, чимало їх подушилося, полягло довкола недвижимого Алімааса, але ніхто, кому вдавалося вхопити, не міг утримати ножа в руках. Не підозривали нещасні, що правосудний ніж всякого лихого умертвляє. А сам до рук не дається.

«Стійте!.. – закричав старий шаман Дунду. – Злі духи проти нас».

Завмерли, хто живим лишався, над тілом Алімааса. Завітний ніж лежав на видноті і висявав тисячею добрих іскор: простягни руку – візьмеш. Стали раду радити багаті-тойони, до старого шамана Дунду зверталися, але навіть він і, може, вперше не знав, що сторопілим ненатлям сказати-порадити.

Замість ради всі раптом помітили, як зелений камінь в рукоятці ножа на очах став червоніти. Затремтіли товсті і жирні, на обличчях страх який. Позадкували, тороплені... А камінь червонішав, ніби наливався живою кров'ю Алімааса. Мертве тіло мисливця тим часом почало танути і швидко зовсім зникло. Зі страху великого розбіглися тойони і до того місця більше не ходили, злим його нарекли.

Пізньої ночі того ж дня біля святого вогнища старий шаман Дунду оголосив народові під власне завивання й стукіт бубона, що великі духи покликали мисливця Алімааса у Вічний світ.

Вранці, коли сонце ще й не починало свого денного шляху, криючись один від одного, багаті з шаманами ринули в тайгу. Кожен хотів знайти скелю Принижених і Бідних, випити води з джерела, стати всеможним і великим.

Довго блукали по тайзі товсті і жирні, не один раз місяць ставав рогатим, а все ж ніхто не знайшов скелі Принижених і Бідних, «Хамначитів», як її називали тайгові жителі. Одні поверталися охлялі, як ведмідь після зимової сплячки, інші назавжди zostалися в непроходимих нетрях – там їх звірі пошматували і чорні птахи поклювали.

Днями й ночами тривожився старий шаман, боявся, щоб ніхто з бідних не знайшов чарівної скелі. Знову зібрав шаман Дунду багатіїв на раду і рішили вони розбити всі скелі в тайзі. Всяко-різно ламали їх, чинили руйнації: розводили на них великі вогнища, розпікали, а тоді поливали холодною водою, щоб тріскалися, лупались, розколювались. Ті глиби, що менші, дробили на ще менші і розкидали їх по тайзі – за все життя ніколи так багато не працювали товсті і жирні («Дивно, що жирний бик до роботи звик»), проте їм нізащо не осилити б усіх великих і менших каменів, якби шамани не покликали собі на поміч злих духів абаасів...

Давним давно це було. Відтоді море крові і сліз людських пролилося. А все ж народ не сходив зі сліду Алімааса. Тойони з шаманами, всякі інші люди з чорною душею, помираючи, перетлівали, перетворювались на чорний жир, на чорний камінь. Тепер ми їх називаємо нафтою і вугіллям. Вони завжди будуть горіть важко чадним вогнем і розвіюватися димом по вітру. Кров добрих людей застигає краплями і твориться червоний камінь. А сльози чистих людей, як Чолпон та Алімаас, падаючи на землю, стають алмазами. Вони розсіяні по всій сибіровій тайзі, а найбільше там, де плакали Чолпон і дівчата, праведні люди...»

Помиті й викупані, ми йшли поволеньки прижухлим понадбережжям і значимо мовчали. Нестір першим не витримав нашої мовчанки – невідкладно забажав їхати в Городище, де має мовби стрітися з людьми, яких він так давно не бачив і мусить, щоб далі «правильно жити, неодмінно побачитись, позмагатися думками, хоч би й з твоїм батьком, якщо Корній уже в тій хаті на Пивисі, про яку гадав ще в Чорних степах на поселенні, бо між чужими, Несторе, я не хотів би старіти: що не кажи, як не глаголь про однаковість усіх людей на світі, а от своя людина кожному завжди рідніша й зрозуміліша в найвищій мірі. Приміром, для Нестора, який бував і жив з людьми різнорідних звичаїв, ним зрозумілих і шанованих теж важко «знайти багатше джерело поезії, ніж наше життя малоросійське».

Я слухав Нестора буцімто щиро і уважно, але чув, мабуть, лише звуки його скупуватої речі. Не вдумувався в неї і не проникався ні чуттям, ні змістом, бо тим часом навіщось продовжував Несторову легенду, вигадував інші закінчення, допитувався, що ж сталося, куди ж подівся той чарівний ніж правосуддя і честі. Все, що приходило в голову, не тулилося то до змісту, то до настрою, або не давалося до пристойного для всіх виразу. Не вдовольняло мої спробні хотіння! Кожного разу їх, ті спроби-хотіння, спиняла сильніша, хоч і не певна, а здогадна думка: Нестір казав цю тайгову легенду якраз, либонь, для того, щоб я догадався з неї, чому він так здалеку і несподівано приїхав і де набралася та вся тьма-тьмуща безліч сибірських алмазів... Але я, на жаль, не був здатен, не був готовим проникнути ся його намірним задумом, бо моя нашорошена, до скімлення напружена всі ці дні душа, ніби розслабилась, розневолювалась, щойно зачула про волю Батька. Настроювалась не продовжувати легенду чи робити з неї догадки, хоч і не кидала роботу над нею, над її ідеями й чуттями, а, навпаки, вона виходила з того пекучою стану, випростовувалась, випрямлялась, мовби, та до стерпу натружена, спина, і я, хоч би й хотів, хоч би й з примусу, але не міг того зупинити, бодай затримати, бо з душі виходили давні-задавнені мої болючі зашпори – великі зашпори життя, яким просто не даси ніякого стриму, коли душа сама їх не позбувається.

Погано тільки, що в такий перетворювальний момент поруч нема жодної людини, яка б знала про мене всю правду, щоб я перемучувався нею не сам – душею, не самотньо («Одиноцтво так укорочує віку!»). Коли людині після гіркого світу хоч ледь-ледь солодшає, хоч трішки попускає, вона стає усім відкритою і всепрощеною. Ладною дякувати навіть своїм ворогам, які було спричинили їй той гіркий світ.

Я добре знаю, що взяв собі за орієнтир батькову ідею, що мушу володіти тією вірою, тими переконаннями, які вимагають подвигу, терпіння, які дають силу сподіватися без надії, але зі мною нерідко буває так, що я перестаю розрізняти, де мої особисті чуття, а де чуття загальні, чужі, як ніби на той

непевний час я гублю від себе щось найголовніше, найчутливіше, щось пригнічую в собі своє і користуюся не самим собою і сумлінням не власним, а чийсь анонімним, підходящим для всіх – і друзів, і недругів. Чую, що на душі стає гидко, а пояснити розумом, погано це чи добре, ніяк не можу. Навіть собі на гірше не можу. Як не можу скумекати Несторової примівки, яку він кинув, рушаючи в Городище, мені на прощання: «Адже дзеркало показує обличчя, якого саме не бачить, - спробуй і ти так. Подивись, що з того вийде».

Нестір пішов у Городище, до своїх людей, як раніше віруючі ходили до церкви, - щоб довіритись, щоб висповідатись, відверто тобто розповісти про свої переживання, заповітні помисли, висловити свої погляди, співставити себе і позмагатися думками «хоч би з самим Більшовиком чи з твоїм батьком, Теодосію, якщо він уже повернувся і поселився в тій прикупленій твоїм дядьком Дмитром Окраїнцем піддержаній хатці на самому гребені Пивихи над штучним морем, про яку Корній Васильович гадав, ще відбуваючи поселення в Чорних степах»... то й мені, як щасливому Несторові, забаглося довіритись... всьому світові. І щоб тільки те й робити, що змагатися думками «з самим Більшовиком», «роботою – з самим Титаном» - бридко не хочеться знову вірити в дурисвітну людську заздрість, в клевету духовних, злякисних, як рак, пігмеїв («Полбоги, папазири і всяке інше ракло викрадають у нас, Теодосію, людей сміливих, талановитих, кращих, як на замовлення... вигризають таким чином осердя нашого народу – кинь наївність інакше думати... Не мої слова – Більшовикови»).

Тим паче бридко і дуельно, коли переконливо дізнаєшся, що тобі чорненько заздрять і твої вчорашні, буцімто «до гроба» вірні товариші, які, либонь, і до цього чинили нищечком дрібненькі й більшенські кривди, яким не відаєш, як і запобігти, бо вони здебільшого анонімні, як слухи, запущені одного разу з-під поли чи з-за рогу, так собі... попутно. На шляху до посади чи до вислуги перед вищим. За вдачею – до всіх ідеш з однаково відкритим серцем і душею: оце я, мовляв такий, ні кращий, ні гірший... Сприйми і

зрозумій, будь ласка, без перекручень. А люди, яким сьогодні сповідався, ще вчора були вже не такі, як раніше, бо саме вчора мені поталанило («Не то талан, що лежить, а то, що біжить. А от на зле не вчи нікого – і сам догадається»). «Не поталанило, а трудом добився того, що я хотів».

То й цього разу, все, бійся, повториться. В своїй відвертості нароблю знову шкоди: батька, мовляв, оправдано, а його ворогам – народне судилище. Цього й досить, щоб пустити новий слушок як зухвалий, як «не наш». Я знову втечу (з сорому за наклепників!), од живого світу, почну вправи з медитації, тобто, самозаглибившись, пошукаю важкого спокою, душевної рівноваги. І буде це провістю мого занепаду – в полоні жалів та роздумів буду вкотре каятися, вилити своє щире серце, свою любов до людей, до рідної моєї землі, на якій вони, всякі, плодяться: одні – жити з любові і честі, інші – щоб лукавити ними во ім'я слави бодай місцевого значення... Може, саме з цього разу, якщо таке знову повториться, я подумаю собі, зміркую: як-бо нікчемно мало важать в заздрісних очах чиєсь сумління чи цілий талант, на які ти покладаєш стільки надій... яких надій! Цілий смисл буття свого на цьому засмиканому світі... І в такий момент розневіри схочеться бути ніяким... Думати несамостійно, жити не з своєї зухвалої доброти, а на кошт загальноприйнятих стандартів... Не тривожитися долею різних Мокловодів, що лежали під небом найчистішої блакиті, ні долею батька, ні долею слова чи звичаю, бо за це життя щомиті готове знову нагнати тобі в душу кольких зашпорів... («От би мені отак зробилось, щоб серце билось і не билось. От би того мені навчиться, Щоб тільки дихать та дивиться»).

А перегодом, як перескімлю, як перетерплю випадок душевних болей, в серці лишається єдина, що завжди в мені, пекуча на всі груди печія од думки про те, як мертво байдуже людям не твоєї лінії до того, що кип'ятить твою кров, плодить хаосні потоки в мені, правильних чи неправильних, глупих чи мудрих, але завжди чесних думок, розпалює тобі розум, гострить почуття, а світ не квапиться визнати твої муки, вшанувати твоє благородство («Одиниця – нуль»). Світ не помітив одиниці... Світ засліплений глобальним

гонором, гарячковою гонитвою за маревом... за погібеллю... Світові для визнання потребуються інші, зовсім інші чесноти («Лихо моє, бачите, в тому, що я (шукаючи) постійно сам собі суперечу»). Лихо моє ще і в тому, що я нестерпно хочу добрішого, любовнішого... хочу, щоб праведність і благородство настали негайно, ще за мого життя, інакше мені страшно віддавати світові своїх дітей – інакшому світові, моїй вині («Воно ж бо в світі завелось так, що завжди падає на того вина, кого вдома нема»).

За те тільки й слава богу, що мене ненадовго залишає переконання благородства. Продовжую нести в собі, в моїй захарашеній душі божевільну мрію, без якої, гадається, годі досягти чогось великого, хоч я перестаю, йдучи до нього, керуватися тільки сліпою вірою в благородство інших... Інші... нехай собі розбрідаються..."хто в церкву, хто в море чи в королівський двір", як говорилося про шляхи кар'єри в часи славетного донкіхотства.

Та повертаймось до земної, до житейської практики, читачу.

І я, і кожен би зрадів, якби побачив таку осяйну молодицю, як Христя Плютиха, коли вона посміхається, а на розшарілих щоках ще й тепер ворущаться дві моложаві ямки. Очі в неї, як усміх, як хмельовий пахоц – не глянеш у них, як у звичайні, бо пройме тебе таким ловким чуттєвим струменем, що тоді трудно у них не дивиться. Вона стоїть коло столу і, щоб не глянути, вилущує руками стрючки, посміхаючись до білої квасолі – борщ, мовляла, доварюється, а ця буде на завтра, бо Марфа пішла з поштою, а нам переказала обідати без неї. На післяобід можна, кому ніяк, і не приходити, бо саман робитимуть самі молоді – уже неспроста Людка цілу ватагу дівчат з хлопцями... Ото дві форми завіз Васько од Позивайла, свого напарника-шофера...

Христя показала мельком, якось недбало кивнувши головою, чи то на ті довгасті глибокі, збиті з дощок дві форми, якими вироблятимуть саман, чи на заміс глини, уже готової до вжитку. Чи може, на Арійона Похиля показала тим недбалим кивком голови. Він мовчки он іде, аж заточується, - натомився

в глині чи так чого. Неуважно обполоскав собі ноги біля коритця. Підвів за повідок дрібну свою конячку на ймення Мегатон, якого в Притулівці ніхто не розуміє, але всі його жахаються. Посвистав їй, чи не захоче напиться. Худобина понуро стояла, що хазяїн накаже далі... Арійон узяв з-під ніг жменю соломи, скрутив з неї тугий скрутень і заходився ним вишаровувати закаляні в глину конячині ноги. Христя тим часом вмощувала у візок для Арійона горнятко з варивом, клала хліб і шматочок сальця в полотняній ганчірочці, бо з ними він їсти не встигає – мусить кудись-то терміново ще раз їхати: може, в лікарню до Олександрини, бо вранці, мовляла Христя, побоявся такого сказати. Може, в якесь інше невідкладне діло – хтозна, куди й заради чого, лиш одне зрозуміло, що Похилеві не до нас і навіть не до Христині їжі. І в глину він поліз, видно, згарячу, з горя, яке на нього впало ще в Городищі, - там сказали йому якусь страшну правду, в яку відразу не можна повірити: чи про Олександрину, чи про сина-солдата – обом випав жертвний жеребок служити на «вредних границях». Либонь, туди ж таки знову їхатиме, щоб перепитати, чи не помилилися, бува, таке йому горе сказати.

«Ти ж те... Христе, прийди, будь ласка, милості прошу, як погукаю...» - підвівши великі як у зляканого, зачервонені очі, сказав Христі Арійон і, за один раз, якимсь надлюдським смиком затягнувши до краю на хомуті супоню в зашморг, задки на ходу звівся, потім, як ненароком, на ветхенький полудрабок і з місця заторохтів по провулку стареньким візком, на вибоїнах сумно схлипуючи, колись новими, добре підігнаними, а тепер розмеленими, розбитими втулками.

З того від'їзду і Христя видимо посумніла, бо всім те відомо, що Плютиху тепер гукають прийти, коли кому доводиться куховарити на багатьох – як на похорон чи на весіння. Тому обоє ми сторопіли од Арійонових запросин «прийди, як погукаю»... Видно-таки, одмучилась, сердешна... Подумаю й про яму, копану солдатами: «Обидва мої служать на вредних границях», а в Городищі по виклику питали, чи багато дітей...

Тепер Плютиха призналася, що то їй не здалося, не вздрілося, а таки стоять біля Похилевих воріт кладовищенські мари, важкі, дубові, - на чотирьох або й на шість носіїв. Стоять, як вірити почутим Христею балачкам, ще з учорашнього вечора, як солдати викопали яму («Ой робіте труну та широкою, викопайте яму та глибокою, висипте могилу та високою... та й посади, мати, червону калину, щоб сказали люди: на всю Україну»). Плютиха, на все село нетерплячка, слід було й сподіватися – не видержала, щоб діждатися нас із Нестором, вже обчесала пів-Притулівки і збігала додому, до стирлованих над берегом овець... бачилася з Людкою, здоровкалась до Прокопа, попрощалася з подорожнім Нестором... А найдовше стояла, де людей буває за звичаєм найбільше, куди сходяться старі й малі, як до церкви колись, як на старовинний вертеп, - коло лавки. Там усіх побачиш і про все почувеш.

Ми помовчали, як ніби поминали покійника, все ще поглядаючи на провулок, з якого, сподівалися, ось-ось покажеться Арійон, і тоді разом посідаємо за круглий низенький столик, ще давній, мокловодівський, завезений сюди як для спомину, щоб гуртом смачно пообідати, - Марфин борщ, в печі варений, пахтів на весь двір гарно спряженою засмажкою, духом молоді капусти, змішаним з розімлілою картоплею, з піскуватого, нового ґрунту Марфиного понадбережжя. Але Похиль не показувався – безпам'ятно й немилосердно погнав навпростець ярками та перелісками свою тонконогу, уже хвору на запал конячину, бо його гнало велике горе... бодай би воно хоч на нікудишній Олександрині окошилося...

«Хай бог простить і Похиль Арійон також, якщо в нього яке горе, а я тобі казатиму казане, під лавкою про те в усі дзвони дзвонять («Оце ж то воно і прийшла на людей вона, диявольська спокуса, що про неї було нам отець Дем'ян з казальниці глаголить»). Панько з Ливоном од самих колгоспів браталися, а це начебто глек розбили. Багатьом стало тепер відомісінько те, що до цього було таємницею або лише здогадковими слухами. І все, либонь, з-за Ілька з-за Петроградця («Нехай йому так легесенько гикнеться, як павине

пир'я об воду черкнеться»). Одні кажуть, що їде до нас прямим поїздом, а стара Позивайлиха божитья, що її син бачив його в Городищі, питався дороги до Корнія Васильовича до Окраїнця... То чого б, спитався в Позивайлихи, тобі, Теодосику, ніяких звісток писаних про батька? Значить, його ще немає на Пивисі в прикупленій на той випадок хаті. Бо був би дома і Дмитро Окраїнець – дядина Катря виглядає з усіх кінців. («Зроби мене віщим, зроблю тебе багатим»)... Із-за чого, думаєш, глек розбито? З переляку («Ляк сили додає, а переляк відіймає»). Ілько, доказують, якимсь йому доступним побитом роздобув... скажи, то й я скажу, як воно зветься... роздобув, словом, точне описання («Що дочка, що мати – копія в копію») з того клетітного доносу, якого було складено їхньою бражкою на Корнія твого батька. Роздобув (Ільків син чи, може, він і сам з цим ділом зв'язані) і передав Більшовикові на його розсудок. Ось тільки притулівці і всі мокловодяни, хто де не є з посольського народу, підберуться з роботами, буде, кажуть, народний суд. І тому, чиїм почерком донос писано, і хто наущав наклепника присудять по стільки, скільки одбував пострадалець. А писав буцімто грамотніший Ливон, бо Панько не всі букви вміє пристойно по-писаному. Полбога злякався слухів про Ілька Петроградця («Буде робить Ливонові й Панькові велику революцію») і весь гріх тепер звертає на Папазира, бо чує, кажуть, і на сьогоднішній день піддержку од когось немалого, як на нашу притулівську мірку. Хіба, може, од Гопея Льоньки Семеновича, інакше ні од кого. Бо знову ж таки, не хтось, а Панько Полбога копав у Гопея рівці під цеглову повітку на семеро дверей, а восьмі – двійчасті. Широкі, як для парокінної підводи... Тільки навряд, щоб Гопей піддержував Полбога після тієї короткої стички з Прокопом Власовичем («Вези солярку не додому, а в сільбуд: всю зиму там не топиться...» «Повезу, куди схочу – ти мені не указ...» «Вези солярку не додому...» «Повезу, куди схочу»... «Втрете кажу: вези солярку не додому!...» «Повезу, куди схочу...» «Тоді зробимо... Ількову революцію...») І Прокіп зсадив Гопея з кабіни, (що

той з тиждень не показувавсь на люди) – після того Льонька Семенович трохи поінакшав на штиб людяний... і од Полбога трохи відсахнувся...

Залякався, звернув гріх на свого дружка ще й підкинув йому під сінешні двері пристрашальницьку записку: так і так, мовляв. Начувайся, Ливоне, за всі рази прочухана, а моє діло – сторона: не чув, не писав, не бачив. По почерку все пізнають... тобі вже не вийти... з тіла уродженого донощика – зарийся, хоч і на той світ, бо на цьому світі життя тобі вже не буде, шабаш... У нас, якщо перечував, а як не чув, то почувеш, - Ілько Петроградець робитиме переворот, бо виходить такий великий закон, що вже годі стройть своє життя на брехні та на доносах («Нам брехати і доносити далі нікуди – шануймося, панове!»). Настає амінь для гасителів добродійних і сміливих думок народних. А якщо хто за звичкою не втерпить, щоб не збрехати, не донести – пенятиме на себе: простим людям віднині буде вольно чинити над таким подобієм самосудну кару... Прощавай, Ливоне, бо хіба я іскопаємий дурак, що буду волокити пеню на себе...»

Сходячи з цієї на Ливона, на Папазира доказки та щоб себе оправдати начисто і зберегти надалі свою псяличину, Панько перед тим – ту ніч чи ген ту ніч – напустив на його слід підказкою нашу міліцію, тобто дільничного Ригорія Стеценка, коли той, сиріч Папазир Ливон був з якимись ярижниками коло нашого польового вагончика – його кожен знає, як свою рідну хату, наш притулівський вагончик. Бригадир Прокіп Власович, роди, боже, таких людей на всякого долю, так старався держать його в чистоті та в красотах, як своє життя... Міліціонер Ригорій узяв з собою «на ту засідку» Прокопа Лядовського як заінтересовану особу, а Прокіп запросив понятого з сільради, якусь, не впомнила, мозолянську дівку чи молодицю, котра в сільських депутатах, та й пішли украдьки, куди повела нічна дорога.

Я давно укмітила, що в просі кузька є. І казала бригадирові, що ночами в полі крадеться і вручну, і механізовано. Іноді, коли й о г о немає з роботи (мені все видно в причілкове вікно), я не витерплю та й побіжу то на тік, якщо в жнива, то в літні загороди для скотини, то до моря, на один знаний

берег, де круто, як з печі, а Прокопові там гарно, як ніде більше, бо звідти, як смикнуть воду на Каховку, стає видно, як виринає з диму, наш покійний острівець, наша зелена розкішниця Качала, де... скажу і заплачу... там розмиті сліди Федора Баглая – хто його згадає, як ми з Прокопом та ще з Веремієм підем зо світу? Хіба Данилко... Може, Данилко, якщо не запаніє на всю губу – головний ветлікар!.. ото маю зятька!

"А однієї гупої вже ночі гайнула в степ навмання, бо ніде інше Прокопа не надібала. Вночі в степу така глушня, аж сумно. Туди, думалося, й люди не ходять... А воно чується, гуп, гуп... Підвелася, бо лежала ниць на стерні, - ніде ні духу. Недалечко бовваніє знайомий вагончик, Прокопів на нього кажуть. З причілку, з глухої дощатої стіни, де немає вікон, стоїть грецьке дерево. (Прокіп їздив по ньому в Устимівський дендропарк). Цього року було вже кілька десятків горіхів, висять грінками, купочками по троє, а то й по п'ятеро, та й більш нічого не побачила. Приляжу ще натрохи, поки зсунеться з місяця хмара, стане видніше повертатися додому. Чую – знову гупає, аж піді мною земля зворушується, наче хтось ходить кругом мене в непомірній для себе обувачці – завмерла, як застукана. Дух притаїла, сторожко вслухаюся, до землі затискуюсь, горнуса, як до грудей рідного чоловіка, а воно... серце в мені гупає, толмониться, як не моє. Ще раз для певності обвела очима, на скільки могла, щоб не вставати. Глянула ще й на небо – дивляться звідти на мене, у вікна поміж хмарами виглядають, як співчутливі очі: чого це ти, жінко, не в постелі, а посеред степу одиноко виляглась?.. Я замішалася, щоб їм гречно відповісти, бо не знайшла що. Та чи й питали вони в мене таке жалке, жіноче. Таке слізне, вдовине... Тому я одна, зіроньки ясні, що серце маю одне. І любов у ньому теж одна – велика, як серце. Ще замолоду в ньому поселилася і проросла та виросла, як зілля кохасте («Чи всім людям із кохання так ся діє? Очі не сплять, серце стогне, душа мліє»)...

Уткнулася лицем у стерню, у поміж нею зелений і незелений проріст – сльози з очей, як іскри: тому я одна-одинокка, зіроньки, як сльози, ясні, що парубки мого коліна стернею стали («Дерева зітнули – нам тріски

збирати»)... візьміть мене зорі, на промені ясні, я вам розповім про любов про нашу, війною затяту. Не пішло життя моє в нитку... не попадеш його, як тієї пісні, що крута на коліна...»

Не зберу толку, скільки пробула на стерні, де ще була – витала і навіть потім ходила кругом Прокопового польового вагончика на дутих колесах, не витираючи своїх солодких, явлених з молодості сліз. Обгладила його, мов живого, обдивилася довкола, чи нема де заблуклої скотини, щоб не столочила квітів, не спасла. Викрутила з колодязя одну чи дві цеберки води, похлюпала біля східців, покропила з руки всю латочку айстрів, зворушила пальцями холодну м'яту, щоб запахла, та й пішла.

Хмара зсунулась з місяця, і стало не сумно. Здалося навіть, що це я дівкою повертаюся з вечорниць, од мокловодівського сільбуду чи з Малярівки, од крайнього, Нигонидового, млина, де так гарно й полюбовно гулялося на биндюзі. А може, верталась вже молодницею од Федора од Баглая, того острова моєї безотвітної любові... На Данилка, свого зятя, тепер гляну – копія в копію Федір.. Баглай, та не Федір...

Намагалася зупинити свої думки ще на якомусь поворотному моменті свого життя, щоб уявити, як би воно розвинулось далі, якби... не затято на стерню цілі покоління... намагалася, та не змогла нічого уявити, так неуявно багато страчено війною та доносами і наших розумів, і доброти, і сили, і красних талантів.

Не повірилося мені коло лавки, як почувала, що тієї ж ночі, тільки-но я пішла з поля, якраз і сталося... Трішки згадалося про Федора про Баглая, а мене вже й стривожило, струснуло, що й голос тремтить і серце, як не моє, стрепехається... Це мені вже, звиняй за сльози, Прокіп Власович передав про те, що сталося, бо вони всі троє бачили мене з засідки, як я в стерні лежала, як плакала – аж вони чули!.. Хмара зійшла з місяця – біла, пухнаста хмара, я – додому по видноті, вони й накинулись, якісь ярижники, що з Ливоном були в змові («Воно й Полбога не од тих грошей, щоб на дурничку пожитися. А тут схитрував, зловчився: (кум не кум – не лізь у горох, не псуй лопаток»).

Обступили втрьох Прокопів вагончик і заходились обдирати крівлю. Зняли з верха зо дві дюжини оцинкованих листів заліза, зобралися потім і в середину, бо двері там ніколи не замикаються – Більшовик відучує людей од замків... привчає, щоб ніхто і в голову собі не клав робити колгоспові шкоду, - допалися всі троє здирали оббивку зі столу... з тумбочки... з рундука, де відкрито хоронилося то се, то те з дрібного реманенту. Бачать із засідки, що лихо, що вже кладуть клажу на підводу (інші кажуть, у коляску мотоцикла). Ригорій Стеценко і припинив крадіжку. А чого вже вони сиділи ждали, поки все обдеруть, хтозна... На готове, звісна річ, хазяїн завжди знайдеться. Серед білого дня, не то вночі, обдеруть, як липку. Але щоб отак лихо возити, з самого себе робити здирство – гріх непростений... Міліціонер настоює, щоб усіх пійманих тут же завести до вагончика і на місці складати акта, а мозолянська жінка – ні: нехай, мовляла, тягла тягнуть вагончик у саме село до лавки, а вранці – воно ось-ось розвидниться, - на очах людей зроблять все, як було: і вкриють, і обіб'ють, і одтягнуть вагончик у поле, на те саме місце. Тоді вже Стеценко нехай робить своє діло – складає на них формений кримінал.

Прокіп візьми та й підтримай молодичку з сільради. Це геть не сподобалося товаришеві Гопею – на Прокопа лихої волі, що виніс сміття на люди. А сміття тут таке, що того ж дня, перед крадіжкою, Ливон копав у нього (а сьогодні, кажуть, Полбога докопує) рівці на цеглову хату заступникові... Воно й не шо, а й не хорошо: подумують, що Льонька Семенович з Папазиром у духовній злиганці. Це раз. А ще раз – Гопей місяць тільки тому, як переступив межу нашого колгоспу... за власне, приміром, дворище... бо тобі ж попервах дали де жити... З цього й почалася різниця поміж людьми й заступником («Ти не мною нуждаєшся – тобі свербить панство»)... А може, не тільки через це, а... дуже вони з Прокопом неоднакові до людей... що й рівнять нічого. І за цю крадіжку Льонька Семенович на Більшовика лихої волі: ти, мовляв, мене й тут підриваєш... бо ж усім те відомо, на зборах на закритих казано, що Гопея, районну одиницю,

котра не справила надій, що на неї складали, кинуту в наш колгосп... як на останню стадію, на виправні начебто роботи. Прокіп не змовчав, а може, трохи й згарячкував, бо гукнув голосніше, ніж би належало, що дехто з чуткіших, які були того ранку біля лавки, почули слово в слово: ти вже, Льонька Семенович, прийшов до нас підорваним, а не я тебе підриваю... Не в той бік старається порука, як не стає в тобі громадської правди («В якому стіжку добра кладь, там стіжок не перехнябиться»).

«Їм попустили повідки, а вони людей і за вухом не ведуть... Лиш ними прикриваються, пек його матері, як повелось: і розумне й нерозумне до панства взялося... попустили повідки, попустили».

«Не подаймо на глум наших громадських звичаїв... Ручатися має кожен за себе... бо на все наші люди вдатні: і до пісень, і до любощів, і до роботи... Чом би тоді за них ручатися одному комусь за всіх, а не їм самим і кожному за себе... Не ручися не то що за рідного батька, а за свою пазуху перше. Нестір Самобуток вчився по книжках, їздив по світах, по невір-землях. Балакає по всякому чужому, а себе не забуває, свої мови не цурається, якщо є українцем. Їж, їж, Теодосику, не гордуй, не пишайся. І на мої теревені не звертай – то вже на старість так воно робиться: у довгі пилипівські вечори марудно сидіти самому, то ми сходимось іноді до Марфи до Личачки на перебенді: прийомна вона жінка, а хліб там такий пече на хмелеві, що в решеті не вміститься. Дуже вона робоча – це правда. І гуляючи, щось та моняє, руки не гуляють: або вовну скубе, або драчки на ткания зшиває, а все-таки, як зійдеться з молодицями, то любить і побазікати – то дівування згадаємо, то се, то те... Про свої долі ніяк не наговоряться – добре, як скінчать на співах, а то й до плачу не раз доходять, сльози ллються, як Сула тече, що всі ми тут безмужні, а старість – ось вона... Порадіємо нишком, як Людка коли до нас на часину зайде – яке воно все гарне, поки молоде: людина і деревина... Людка Марфина – ми з нею навперемінку і тепер овець пасемо – така тонка в перехваті, аж страшно, щоб не звихнулась... режимом їсть, не хоче повніти, а Марфа каже, що й вона була такою... і хід не хід, а

гойдання, наче її на ресори взято. Було анцихрист до них зблизився: то встане мати на дочку, а то дочка на матір. Тепер ніякої позначки анцихристської... Хто їх напоумив, що таким шляхом добра не дійдеш? Панування прилещувало Людку-небогу («Не дуріте дітей ваших, що вони на світі на те тільки, щоб панувати... Дізнаються небожата, чия на вас шкура!..») І їй кортіло зрозуміти, щоб, не бродячи, - качку... Та в душі, видно, жаль було тієї простоти, тієї невинності, що вона збиралася кидати, сама толком не знаючи, чого шукає, що кидає – є каяття, є й вороття: мабуть, я, хоч би й запаніла, а хватило б чуття не погоджати простими жінками... А наш новий заступник любить почванитись і, де не треба, на своєму поставити – чула раз чи два його балачку: то сочинить, то забожиться іменем таким великим, що його належало б тільки в годові празники згадувати, бо не тільки грішно, а й клеветно призивати ім'я Правди все... Недарма покійні наші батько було розказують, що як зблизиться страшний суд, то світ обернеться назад очима, а потилицею наперед і сам себе не впізнаватиме... сам собі чужим зробиться... Понавчивалися всього людяного, а його не досить – гірко ту мову розказувати, що жінки стали убиратися, аки біси. Або ж воно не так? Все це покійні батько з книжок вчитували – були в нього такі віщі, правдиві книжки не ущерблені... Наші покійні батько все знали...

То ж навіщо ти, боже мій несправедливий, держиш на світі оцих, що по закону беззаконня творять? Став лісником чи заступником – то вже й на людей не дивиться... з тобою до розмови до щирої не стане – не те, щоб руку з поклоном подати... противно... Гадай, кого він заступає – людей чи сам себе. Жаль чоловіка, що був, та перевівся («Світ, як люди: потроху, а відмінюється»). Як хто їде або йде було мимо, то і за комору за свою муровану заступить чи за двері, щоб не здоровкатись, А воно шкода та ще й велика від нас за мури заступати – хоч би хто про таке написав, то я б перша таке читала. З обличчя він дуже гарний, ходить облаяний, як послідне ледащо... Ніби інколи і влещується (як і до Людки до Марфиної), а ні з ким до приязні не дійде. Ото з Полбогом... з Ливоном з Папазиром йому тільки й

личить. Та й з тими не дуже... бо: відверто – люди затюкають, а нишком – сам за себе збоїться. Може, вони в нього таємними радниками?

Гадаєш, чого Личаки надумали нову хату ставити? Візок легко не вискакує з нарізної колії... Не через те, що ця, яку мають, дуже мала і на фасон не українська, а рішили зійти од Панька Полбога, котрий жеребком поселення став їхнім сусідою – чисту правду кажу, не гріх, що забожуся...

Спочатку було згодилися: виведемо сяку-таку та й хватить на наш вік. А далі Людка передумала: я воліла б собі збудувати... три великі зали: довгу, квадратову і круглу. Тепер обидві тягнуться в нитку, щоб хоч не таку, як Людка заповіла, але простору й з піччю... З піччю – нема в світі... І хліб спекти, і борщ зварить... І для тепла на весь день, і од хвороби, найпаче простудної – од кашлю чи як закладе горло...

Якщо наївся, запий узваром та будемо йти... до мене. Аякже, неодмінно, Вчителю. Прокіп велів, щоб я передала тобі... наші поруки... Ми їх цілим гуртом підписали... Дмитро Васильович узяв одні – чисто списані, як оце їхав, спитай мене куди й до кого, бо не в одне місце, не в один город... А на чернетках собі візьмеш... для пам'ятання («Ніщо не дається до рук, не сприймається саме собою, не засвоюється без мук і опору»). Воно й не поруки, не ручательство, а Прокопова п р и г о т о в к а , звертальна така заява, чи як тобі сказати. Хто прочитає, той сам собі в душі скаже, що воно й до чого.

Але перед цим Плютиха ще перемивала посуду після нашого обідання. Перетерту, розставляла у миснику, що прибитий прямо до голої стіни біля кочерьог (у нас так саме й казали – «біля кочерьог»), майже під стелею над хатніми дверима. Змила гарну квітчасту клейонку на полотні, збризкавши діл, підмела у Марфиній врем'янці, як і водиться між шанобливими сусідами, та й ідемо – хідні тут не якої: трохи земляною дорогою та кроків сто асфальтом до Христиної хати. Я машинально глянув на годинник, і той ранній післяобідній час, наче сон, захмелив мою свідомість, думки, увагу: як ще довго, поки прийде, якщо не запізниться, до нас у Притулівку пошта.

Цілих три або й чотири години, поки повернеться пішки з Мозолянки не дуже хідка, неродовита Марфа і, може, сьогодні нарешті принесе мені ждані вісті. Я вирішив, щоб не так довго тягся, віддати цю... зайвину часу роздумам, спогляданню, заглибленню у свої почуття й переживання. Тому навмисне норотив то огляданнями, то задивлянням у штучне море, то вдаваними перечепами відстати подалі од поспішливої Христі, яка ніби вчуваючи мої безневинні хитрощі, задріботіла, як могла, і аж за півгін од мене начебто оглянулась, нічого не сказавши, лиш запросливо махнула рукою. Воно, мабуть, так і годиться – заходити проханому гостеві у двір трохи пізніше за хазяїна. Бо Христя, як це роблять всі поштиві селянські жінки, перед тим, як пустити в свою хату чужу людину, певне, заходиться в ній, уже, як до оглядин, прибираній, щось та очепурити: змахне пилюку з опічка, дмухне раз і вдруге на стілець, де має садовити гостя, або хоч поправить застілку на лаві чи переставить миту, ножем шкребе ну табуретку з місця на місце, а все ж не обійдеться без цього («Звиняйте: це в нас зроду така заведенція. Не з нас почалася, не нами й кінчиться»).

Отже, невинними хитруваннями я відстав од Христі і йшов тепер тихо, нога за ногою понад мовчазним морем. Понад берегом нашої всепосульської пам'яті. Признаватися страшно, бо тріснуть од жалю жили до серця, що все те, що живить його, що пече мою душу любов'ю, вже зветься п а м 'я т т ю... запасом з минулого. Я застогнав тяжко, аж дух судомою здавило, і закрив сльозами очі. («Не можна дуже глибоко пускати... плуга, бо й живцю дістанеш, ґрунт підірвеш, не родитиме»). Крізь зупинені сльози я причувався, що воно крутить цуркою в серці, а ввижалася блискітна вода, що пойняла стільки життєвого простору, і мізерна хмарка з підзолоченими окрайками – пливе і тане в залісках сонця. Мене й з цього, зовсім звичайного, терзає великодушна жалість. Ніби за життя я дуже-дуже натерпівся і настраждався од жалоштів та наруг, а тепер їх несподівано не стало, і моє до краю стиснуте, як замерзле, тіло відтає поволі і випростовується. Нема йому чого більше терпіти, то воно тільки сходить сльозами та болями. Придумував себе

ходячим по воді, по її м'яких гребенях та скіпцях од вітру, то ніби вільно плавав у небесах, зависав у рухливих хмарах, що своїм плавом легко вистроювали мінливі силуети, схожі на табуни маревних людей, - над самим обрієм один дуже схожий на мого батька... Я став лицем до Пивихи, до найвищої української гори з Лівобережжя, де, кажуть, витає дух мого Батька, і проказав рядки вірша, які не сходять з думки, як тільки сталася заминка в моїм житті. Він ніби поручався за мої тодішні не встояні розумні почування («Кожне створіння має свої окремі способи, щоб у боротьбі за існування устоятись») «А заодно виражав щось і батькове («На його голові усе зависло, бо він батько, всьому порадник»).

Як в'яне цвіт, і молодість минає,
 І губить сонце промені останні,
 І мить за миттю вічність поглинає,
 Так все минає, навіть неминуче! –
 І сталість є лиш в цьому проминанні.
 Чи ти людина в світі, чи трава ти, -
 Не можеш сам себе перетривати.
 Це вища мудрість, і тому нещадна.
 І в кожна мить, що має вже промчати,
 Готовий будь навіки до прощання,
 Щоб стрепенуться й наново почати.
 Хай кличе нас дорога невідома,
 Хай не спиняють радощі й осмути,
 Бо, якщо десь відчуєм, що ми дома,
 Як тільки звикнеш – можна і заснути.
 Тож переходьмо простори і межі,
 Ніде не зупинившись на порозі,
 Бо обрій моря тільки в безбережжі,
 Бо обрій духу тільки у дорозі.
 А може, й смерть, ота межа остання, -

Новий щабель нового існування,
 А може, й він несе яку з а г а д к у, -
 Ну що ж, прощайся і почни спочатку!

«Оце такого привіта посилаю вам, тату. Ні кращого, ні добрішого. Мені так сталося, наче я мала дитина: твого святого розуміння, батьку, ніяк не вмію іншим розумом збагнути. Я нерідко плутаюся в нетрях сумнівів і тоді втрачаю ясну життєву мету, свій, сказати б, духовний орієнтир. Мався ти мені і маєшся за ікону, на яку молитися б. За авторитет, на який рівнятися б, за владу, якій служити б супокірно, а знайшлися закони, що осудили твою любов... мою ікону... Плутаються мої розуми: чому так стало, що любити Матір, якщо й не заськи, одначе й не розгонься, бо заступиш межу і матимеш... Чому лю д я м приємніше, коли їм підлещують або їх улещують, а не тоді, коли їм кажуть, одкривають правду? Чому краса засвоюється каторжною і з муками, а порча сама до людини липне? («Що ж се таке, що за все платимо ми та й ми, а прихідьки як? Хіба вони дурно житимуть на н а н а ш і й землі... Полбоги вже до небес приставляють драбину із молитов та приносів нечестивих, а Марфину любов знов не ведуть на покуття, спиняють у кочергах, бо слово її не в лад»). Чому таким, якими в нас не поле засіяно, доводиться застережно себе стримувати в чуттях і розумові, що так на волю рвуться?..

Сам не радий, а таке вам посилаю, тату... Таку нещадимість. Вона вже, либонь, долетіла до вас, бо й на небі не так стало: над підсиненою обрієм Пивихою стрімко встала, як ніби ваші зведені докупи брови, кущата хмара, в якийсь момент схожа на ту розвійно далеку, збиту чужими копитами десь над таврійським степом, а спинену лиш на Дикім полі... І чому це мене так занесло далеко, коли це, мабуть, просто налетів з-під тої хмари низовий вітер, аж до дна колихнув застоянні води, вдарив ними у берег – ввалилося штучному морю під ноги ще одна нависла круча. Мов зітхнула хмарою, високим султаном, руйнована Пивиха, та, найвища гора з лівобережної Гетьманщини. Ввалилася зуздром: з остачею Покровської церкви, де

присягалися на вірність, з кістками й трунами (були там наші кладовиська... а де їх немає, н а ш и х ?), з відомою на весь, аж до Лубен, окіл вапнистою глиною, яку завтра або ще й сьогодні, якщо тільки стихне вітер-низовка, збиратимуть городиські підгірні жінки, носитимуть її, як свинець, важку, мокру, драними клунками по звивистій крутизні, набитої босими п'ятами стежки, щоб ледь протряхлу, недорого запродати усим оптом на розвіз по селах таким кінним, як наш Похиль («І губить сонце промені останні... о, сину!...»).

Проказав у світлий простір живим і мертвим цю «вищу, і тому нещадну й жорстоку мудрість», а... за кілька кроків од Христиних воріт («Там інший дух, там іншим пахне»)... закаявся: навіщо вони, ці важкі, хоч і мудрі слова тепер батькові, хоч би вони й справді були почуті? Ото таке в неспокої мінливе моє серце. Це була якраз хвиля його слабості... повірилось, що думки та почування в тому вірші, такі мої на цей момент, що аж батькові за мене зрадіється. Тепер серце моє одмінилося і сказало, що само не хоче і нікому не бажає ніяких, навіть неминучих, як смерть жорстокостей («А другий наш імператор таку жорстокість мав, що тільки збрешти, то й скрипиці тобі на ноги»).

Тепер, вже відчиняючи хвірточку до Христиного обійстя, я мелькома доскіпав, що так мінливо зі мною буде завжди, бо я ніколи, хоч і собі на шкоду, не ухиляюсь пояснитись – світові, Марфі, щирому й нещирому... своїм учням, а далі... й рідним дітям, як тільки вони підростуть, щоб стали тямущими, тямкими («Слова шкоди не нагородять, якщо праведні, як праведне сонце»).

У Христі в хаті прибрано, як на Великдень: все в лад і чисте. Я нишком зрадів, аж лишне застоявся коло порога, цій нашій рідній українській простоті й охайності. За звичаєм вклонився покуттю аж до земляного дому, бо вперше в Христиній хаті, червоно та багато вишитому рушникові на ньому... Красі Джоконди, відомо, звідки прийшлої до цієї оселі і так схожої поглядом на нашу Плютиху («Так, так... то вона, далека чужинка, а дуже то

сим, то тим скидається на наших посульських молодичь... Зять купив десь у Городищі»). Тепер я кивнув головою сімейству Баглаїв, теперішніх сватів Плютишиних, відразу впізнавши на побляклій фотографії Данилка, відому, аж загордовану посадою головного ветлікаря особу; його славного, в простенькім картузі батька, Федора Лук'яновича, тітку Хтодору, Марійку Плютівну. Христя помітила мою цікавість, делікатно підождала, поки я обдивився, а тепер просить сісти, як годиться гостеві («Я не дуже гостюватий: мені швидше аби з хати»).

«Посидь, посидь, Теодосику-синашу... Я бачу, ти кудись прикро хочеш. Личачка приносить пошту аж туди, надвечір... А Прокопові прийшло в конверті од Ілька од Петроградця ще на тім тижні. То такий простий чоловік, що якби всі такі. Ви, мовляв, не дуже про мене готуйтеся: люди ми простісінькі («Десь бог мене покарав – трудну долю мені дав; трудну долю, просту душу»). Інше з города приїде, з Прокопом зайдуть повечеряти, - я не їм цього, а дайте, як є, того. А Ілько далі так і пише: мені аби картоплі в кожушках з огірками та молока навхильці – такий простий чоловік, що я оце послала посилку сушених ягід та цибулі, бо в них нема свого огорода, живуть у городі над річкою над Невою, може, прочував таку... Віриш і не віриш, що є такі люди: живуть у такому городі, а до селян з низьким поклоном. Нехай хоч і в нас живе, як приїде... Дехто з притулян аж не згодні, що Петроградець уже в дорозі – приходили до самого двору, щоб на його конверт дивитися. Наш чоловік такий: не помацає – не повірить, бо його вже і за мого вряду, звиняй, що скажу, - дурено-передурено... І на м'якинні й на сухозлотиці... Воно вже так пішлося на причину, і багатьом кортить на користь, щоб Петроградець їхав... полбогам та іншому всякому папазирству робив людську революцію... бо життя наше од них кривіє – од самого Лядовського чула оце колись, як балакали з моїм зятем Данилком, сиріч Данилом Федоровичем, сином Баглая.

Прокіп, коли не зайде, тоді й хвалить мої печива, то й ти не відмовся, прошу покірно. Я йому то бібликів, то солодких жамок на маслі з

прянощами. А домашній хліб у нас ніколи не виводиться: завушній – то завушній, а домашній тільки для себе стосуємо... до свого живота. Поки дріжджі купувалися вільно, то багатьом жінкам, як хліб печеться – празник у хаті... Ми таки й тепер виходимо з нужди – їздимо човником у знані місця. На тому тижні запливли з Прокопом (я теж умію і на стерні, і на веслах) – запливли, кажу, з Прокопом аж ген напроти знатного Колісничового колодязя, бо там ще є старі хмельники... Ото, що в мене в садочку в'ється на підтичках, - корені відтіля брато. А в Прокопа вже все піддашся вкрив... Цвіте, тільки дрібним цвітом і не дуже пахне... А заплави там які, аби ти бачив!. Гілочки з дерев колись наших, трісочки, уламки, бильце з колиски я сама в руці держала – все, що вода поназносить, побачиш. В степівській Притулівці не те, що в нас було: дров геть чисто нема... ті, що з Мокловодів, допалюємо, тепер привикаєм топоти «вугіллям та беркетом», а воно й вогонь не такий, люди чадіють і в печі таким допливом не витопиш. Мені дров'яний дим, було, аж пахне – шелюжина висохла чи колинці з старої груші, якщо нема вишневих чи хвойнових з живицею. З них полум'я лікарственне – болі з голови геть чисто вибирає, якщо на нього очі пильно наставить... Ми туди не по заплаву їздили з Прокопом, а подивитися, що в затоку вода прибила, - туди чогось найбільше наносить... Човна за цим разом побачили... Чого ти, Христе, біла як хустка... журлива стала враз та невесела – от мов з каменю, - приблизився до мене Прокіп Власович... тепла рука ось-ось торкнеться... Ловко на душі стало, а мовчу, бо коли ми пливли по морю... мені з'явилася в очах тінь човна... а над ним... табун людей з крилами... То, придумую сама собі, либонь зірнули всі в Дніпрі топлени солдати... і Федір Лук'янович... і ті, що втонули на трьох кладовищах... і всі виловлені штабелями на високій-високій кручі. («Перед тим, як ховати праведників, ми попрощалися з мертвими тілами мовчки і без плачу - очима поблагословили на погреб...»)

Нарвали ми хмелю на всю зиму хватить, аж до нового – там його такого на тернику та на дикорослих вишеньках, що оце після Спаса, як уже квіт спілий, пахоц стоїть суцільна, аж голову завертає... На відварі тої дикої

пахощі так гарно хліб сходить, такий щоразу вдачний... Ось бери, прошу покірно, не стидися... І пиріжків набери – все, що в ночовках, одної випічки... цілий тиждень м'яка й не черствіє.

Од хліба я не відмовився. І якби знав, що разом з хлібом Христа передасть мені од Прокопа Власовича цілий жмут нарваних з шкільного зошита списаних паперів, то вже давно погодився б його взяти.

Я уявив собі, як довго потім сидів коло берега на траві, втішав себе читанням. Як заскочив мене за тією втіхою хлюпливий дощ і довелося напинатися скинутим з плечей піджачком, щоб сховати ті списані з обох боків папери, а фермівські вгодовані коні мокнули на перебіжнім дощі, не тікали, як і я, не зрушували навіть з місця, ніби їм відчувалось, що скоро дощ перебіжить, ось тільки хмара схилиться нижче над морем, впаде за обрій і вони, скупані, будуть обсихати, паруючи, на ласкавім сонці.

Отже, я читав і не читав ніби – просто переказував сам собі згадуване, як ми іноді під час нетривалих, сказати б, випадкових зустрічей забалакувались то про се, то про те з Прокопом Власовичем, а потім розмишляли, як уміли, але щоразу чесно, з переживаннями: хотілося розумінь глибинних і праведних. І тепер я втішався цим зібранням розмислів і думок, тільки чомусь ніяк не міг ними перейнятися, захопити переживаннями дивне моє серце. Співчутно ввійти в коло тих почувань, які водили автором цього, для мене святого писання, і це дратувало. Нападав ненастрій. Холодила похідна, тобто нашвидку сотворена уже своїм почуванням від міжрядкового читання думка, що Прокіп Власович, мій утаємнений, та головний орієнтир до ідеалу, в чомусь не довіряє, не відкривається мені, «прошарковому інтелігенту». Здається, хоче взагалі виходити з «поля бою», примиритися тобто з чимсь таким, що не має однойменної назви, але без якого Лядовський став би не Більшовиком, не «орієнтиром до ідеалу».

Люди звідкись довідались про бригадирове писання, про його волю зійти з посади, з «керівної сили» і на всі лади про це балакають, кожен виходячи з свого ставлення до Більшовика, з своїх селянських розумінь цієї неабиякої

для Притулівки, для всього мозолянського світу події: самоправні полбоги, котрі ще й тепер, од розкуркулення починаючи, вважають себе революціонерами, опорою, на якій тільки й держиться радянська влада... ті радіють цьому випадку. Жалісливі жалують, розсудливі – стинають плечима: притомився буцімто, уклякнув, значить, так сердобольно змагаючись з нашими не порядками, з нечистотами з нашими також. Не вистоює перед самоправниками – скажи та й годі. А може, праві ті, що, як глаголять Гопейові побічники, бригадир наш застарів, пасивніє, виходить поволеньки з тієї відчайдушної життєвої кручії, що в світовім шаленстві захопила, зтягла у вир і старе, і нове, і зло, і праведне. Захопила й так грубо все перемішала, так закаламутила схарапудженим людям очі, що не відразу схаменешся, куди ж його краще та як, щоб тільки не навпомацки, не наугад («Загубив мірку клятий жид та так навгад і зробив, що через те тепер і тісні двері»).

Мені й самому як коли здається, що наш Прокіп Власович живе іноді не по-своєму. Чому, приміром, він «... мій орієнтир до ідеалу», ухилився цього разу сам на сам пояснитися з приводу цієї «заколотної заяви», де є, казала Христя, і поруки про наш окраїнцівський рід, - не пояснився як вірний прихильник віч-на-віч, а передає мені себе в оцих ось шматиках школярського паперу, - шастає по всіх закутках моєї голови пекуча думка і не знаходить виходу. Лиш десь далеко – аж по той бік зібраних порук для Корнія Васильовича – бовваніє невелика втіха: припустимо, що й притомився Більшовик (хто себе вбереже від перевтоми навіть, якщо задумав жити справедливо), що, може, і вклякнув на якийсь момент перед тією нечистою силою, що раптом виприснула з-під Закону і зветься самоправством, - припустимо і втішимося тим, що з таким Поворотом ніхто чесний не змириться... А людям пишучим довелось би (комусь таки доведеться, є такі люди, що все життя тільки те й роблять, що вгадують то настрої, то гостру потребу народної душі, щоб потім, як зумієш, загойдати її – душу – правдою. Тут коротко не обійдешся. Натяки не допоможуть. Про запеклі стички поспіхом не розповідають, як зітнеться гаряче з холодним. Зробиться грозова

хмара та й стане, либонь, руба перед Мозолянським Світом, що малою прізьбою не відбудешся, тут боронити свою правду доведеться («Гарно, коли старовинний рід любить і цінує свій дім, але відмолодіти й набути нової величі він зможе тільки тоді, коли його сини (чи внуки) служитимуть більшій меті, ніж родинна»).

Прокіп Власович мовби не визнає нечистої сили Самоправства над собою, а проте поводить себе, як такий, що ніби остерігається («які лиш не остережуться, а їй на острів попадуться, тих переверне на звірей»), видимо остерігається: ходить на роботу з того вечора, коли після засідки з Ригорієм Стеценком на тих «цинкових злодіїв» надібав у стернищі наплакану «під зорями» Христю і привів її додому, - являється на люди, спостережливі помітили, не в простій буденній сорочці, на рубель та качалку Христею, мабуть, качаній, а надіває, ніби для острашки недругів, свою воєнну гімнастюрку. По-молодецькому – гарно й туго в перехваті – підперізується ремінним поясом. Бо самоправна сила вже дає себе знати. Віє навально й грубо, як усяка ново зроджена, поки захопить вигідні позиції, утвердить себе до буцімто законного права самоправничать необмежено. І ті окремі, не прилюдні, як приватні (сам на сам) поміж ними – Лядовським і Гопеем – сутички, про які, звичайно ж, здогадуються першими «притулівські Мокловоди» («Підійди, Тодосику, ближче, не соромся баби Личачки – од тебе й досі пахне Мокловодами») діла не вирішують, бо не визначають (і не можуть отак, не прилюдно) визначити ні переможця, ні переможеного.

Хто на кому в рай поїде – перший крок уже зроблено: «нова сила» Гопей уже подав самочинно, Більшовика навіть про людське вухо не спитавши, замовну супліку в Городище: позаяк, мовляв, притулівський бригадир Лядовський дуже народний на своїй посаді і нема в ньому імперативної сучасності, потрібен терміново вчений агроном і вольовий, на що Прокіп Власович написав нібито зустрічну супліку-заяву до всієї Мозолянської Громади в особі правлінців колгоспу з проханням винести її для розгляду на збори чи на сходку. Більшовик хоче зборів загальних, Гопей мостить збори

уповноважених, тобто не всіх, а запрошених по вибору («Так нам рекомендує Городище»). Перший хоч і сьогодні має досить свого діла ратних поборників, другий – шукає-рискає прислужливих («Служити – рад, прислужувати – нудно»), яких повсюдно (хай вони стратяться!) є немала доста. Вони, рабуваті підніжки, не якісь там строкові служки (сьогодні потрібні, завтра – ні) – є вони і будуть, пророчить наша Варка Віщунка, поки й світу, бо діється тут за законом вічності: хто на чому живе-живиться («Добрі пани за рабами, а раби за панами – нерозривне ланцюгове коло»).

Оце, мудрує та ж таки наша мокловодівська («За Мокловодами плакатиму до складу рук своїх, до божої постелі») Варка Віщунка, так недавно стало, що якась чужа сила зависла над нашими головами і не дає жити, як нам до цього жилося – все ніби в очах двоїться. І в душі, і в моралі, і в красі, і в повинності, і навіть у звичаях та в любові якась розколина. («Розкололася громада... розколюється навіть серце з пришестям нечистої сили... Бо вона тобі щодня каже: одне кажи, друге роби, третє думай... Де він узявся на нашу голову»).

«Дмитро Окраїнець (він уже в Городищі, його там бачив Арійон Похиль, вертаючись од своєї негодимої Олександрини) виявився не підходящим для Гопейових списків «уполномочених», бо він, мовляв, така лічність, що не скаже на чорне біле... не стане в броду, хоч ти й сам бог, не то полбог... при ньому не справдиться ніяке диявольське слово... Ось же недавно, вже за мого уряду усе було (і в селі, і в Городищі) під мірою, під лічбою, під вагою; одне слово – усюди лад був, скрізь були справки... А тепер усе двойниться, як у п'яних очах («Він раз каже так, а раз инак: він сам себе двоїть, то й люди такої...») Про Дмитра не здвойниш, як він того хоче – називає поза очі то «оржицьким полоненцем», то мігрантом (скажи мені, що воно за слово, бо я йому навмання так і сказала: голова твоя садова... май до людей осердя: ми всілечки, хто мокловодівський, мігранти, бо виселенці). За те мігрантом, що трошки, поки втік через річку в другу державу, робив Дмитро на фашистській шахті («Не дай, спасе, у неволю, у полон мені упасти»). Або

каже: ти одного духу з своїм братеником, бо був суждьоний... А про те, що дві зими чи двоє літ (не скажу тобі) цей емігрант партизанів за річкою за Моравою (спитай дядини Катрі, як мені не віриш)... сам собі назбирав цілу тищу солдатів... Ходив страдником по словацьких хатах, по церквах та горах, збирав собі вірних та нашу волю проповідував – того *він* ні словом не згадує, а втаює перед мозолянами, бо притулівських мокловодівців не проведеш: вони все те знають («Жінка його, кажуть, якась недалеко родичка Сашки (та й Панька ж!) Полбожихи, таке оце колись мені за *нього* витворяла... Я тільки й сказала прилюдно, що «пішов би твій Гопейчик туди, де був, та й не вертався»). Гид гидом казати, що витворяла – піднімала плахіття і дулями мене обтикала. Його, каже, саме Городище наставило, саме, як стане невгодно, й зніматиме. Не якась там Марфа Личачка з Варкою Віщункою. При Лядовському вам попустили повідки на демократію... ви й подумали: і в нашої кози хвіст виросте... буде чим грішне тіло прикрити... Гарно подумали, а мій Льонька зробить іншу само... кратію... Поприкручує гайки коло ротів («Гляди тільки, кажу, щоб різьби не позривав, як дуже різво братиметься... А тоді ж як?»)

А для Більшовика той самий чоловік, така сама лічність, як Дмитро, рідний брат Корнія Васильовича, стає опорою всього життя... всього Мозолянського Світу... Двойниться наш світ та ще й дуже! («Якби ж то ми всі йшли вздовж дороги, а не впоперек, то, може, й дійшли б до кращого»).

Сама чула, при жінках Прокіп довго розказував, що ніяк не можу, мовляв, ні розумом, ні душею вийти за межі Дмитром пережитої біографії («Було це, мені добре впомку, на празник полоскозуба, на перший день тобто великого посту, коли селюки полощуть зуби, щоб між ними не лишилося нічого скоромного, - випивають тобто, хто як може»).

Жінки спочатку неохоче слухали, перебивали Прокопа неделікатно: чого, мовляв, не борешся, як слід з полбогами, а нишком пишеш заяви, щоб чистеньким піти з бригадирства. То Більшовик, правда, признався: на мене, каже, товариші («Він тоді таким нудним штилем балакав, що й не годилося

б...»), на мене, дорогенькі, нападає тепер часто... песьмізм («Скажи, як його правильно, то й я скажу»), тобто одчайдушний не настрої, як у відживаючої особи (тут він трохи посміхнувся, бо жінки замахали на нього руками... зазирали на Плютиху, його довірницю, яка про такі переміни, як Прокопове відживання, нікому не обижалася). То щоб не заражати вас, трудящі, не згасити вам творчий ентузіазм і таке інше, треба мені, значить, зійти з посади (жінки ще дужче замахали руками, за вигукували незгодно, хоч Прокіп Власович вже й не говорив таким високим трибуналом... а вже по-нашому, по-народному). Може, коли й нападає на Більшовика не настрої чи якась інша неустойка, так це з кожним буває. Побуде, побуде та й минеться. Мислі, як кажуть, до суду не позивають. Ніхто їх у тебе не забере, якщо ти сам їх з голови не викинеш («Усе тінь минуца, одна річ живуца – світ з правдою»). Чужа віра, як мовиться, не моя, її не страшно. Та бач: хто за віру свою помирає, то й собі пам'ять заробляє.

Важко достоту сказати, на яким моменті Лядовський перестав ламати тую кумедію і знову заговорив про Дмитра Окраїнця, а проте й зокола було видно, що Більшовик носить в собі якусь людям незрозумілу муку. А для людини багато значить і погода, і настрої. Ми всі, як одна побачили ту муку в ще блискучих Прокопових очах, хоч він і баскаличився, не видавав її, прикриваючись то сією, то тією відмовкою, поки поволі перейшов в разом з нами, язикатими, у настрої Дмитрових страждань. І тепер я, стара Віщунка (та й Личачка також, ні твоя дядина, ні сама Христя Плютиха) не присягли б на біблію, де тут з Прокопових переказів чи заяв, які ти, кажеш, записав собі в душу, а де до них наші, жіночі додатки.

Бо було то во врем'я такої людської потали («Довелось валятися, звіруптиці на поталу податися»), таке врем'я, що й тисячі найстрашніших легенд негожі ні усно вмістити його, ні в письмі передати. Ото Гопей Льонька Семенович по-дурному на Окраїнця тінь наводить, що він «оржицький полоненець», бо Дмитро не сам полонився... пропадав у Хорольській ямі («Чого про оржицький полон книжок не пишуть?»). Він і бригадира нашого,

де може, скритно підкушує. Заїлися вони, зайшла між ними свара з того дня, коли в село притягали обідраний наш польовий вагончик і ставили "на обзор" біля магазину, а Льонька цього не хотів і вже тоді сказав устами буцімто Панька Полбога «Хто зі мною заїється, того нападуть заїди». Тим часом вагончик стояв, страмився перед людьми аж чотири дні, бо жінки все бунтували («Гопей боїться галасу, як і всі скритні»), бо ми все добивалися од сільради, щоб знайшли винуватців і щоб ті на наших очах облатали цинком і дах, і стіни, і продовгуватий стіл усередині, за яким люди в негоду спочивали, їли. Співали, сміялися або, посхилявшись бородами на кулаки, просто сиділи й думали кожен своє. Більшовик тоді пережив тяжку перемену, в яку нікому б не повірив, якби вона з ким сталася іншим. («Ми – люди християнські: вчимо себе і своїх дітей тільки совісного покір'я та чесного сумир'я – щоб ти вмів працювати і любив роботу, ні в чому не покладався на чуже, на дурничку. Бо що казати – той не схибить з дороги, хто ступає за плугом»).

Прокіп дуже переживав ненастрій. І навчився разом з нами чогось безназвенного... чогось недоброго. Та на Прокові не поїдеш, якщо він опиниться й під конем («Він у огні спалювавсь, присмажувавсь, горів повелику й помаленьку, подужу й полеженьку, поки аж опинився народним проводирем»). Більшовик не захитнеться. («Положи печаль на себе, підкрипи собою неміч і не дай серед напасті захитатися святому»). А по Дмитрові по Окраїнцеві Гопей сваволить... нишпорить. Бо то такий собі чоловік, що червоніти не вміє... межі всіма визначається... Немовби мокловодівські люди не знають, що за один, з якої породи – є така помісь лягавого з дворнягою...

Я ходила з солдатками в ту Хорольську Яму – думалося, своїх визволимо. Тільки Дмитра вже там не було... і нікого з наших – перегнали в Кременчук чи ще далі. Якраз тоді відлигнуло – як почало з пів-дня розтавати, то вода йшла на людей рівчаками, а як дуже розтало, то хлинуло в яму облавою. Полоненці загули страшним гудом... У них стріляють – вони кричать,

тіснявляться... затирають одне одного – такого, мабуть, не буває й на тому світі... Дно там нерівне, як то й буває в глинищі, - воюються страдні люди за горбики, щоб повище: там сухіше. Збиваються в купи роями – то в них знову стріляють: злі фашисти, як негодовані собаки, бо сю ніч проворонили велику втечу. Хтось із сторожових сам буцімто й випустив. Якраз у тому місці (нам тоді показували сусідські жінки з Хоролу), де вузьенька уголовинка (вона й тепер є, тільки заросла, як і все глинище, куди постарілі солдатки-вдови сходяться на поминки). Там можна втекти, вилізти попід обома рядами колючих дротів... Хоч мені ще тепер не віриться, щоб це зробив фашист... Якийсь, може, сердобольний німець – це ще схоже на правду... Не віриться, бо ранньої осені одна тисяча дев'ятсот сорок першого року саме тут, - ні, там, у тій превеликій котловині («Було, як почують хуторяни, що йде фашиства, то... ховаються по островах, прогноїнах, по байраках і котловинах»), де вібрато глину для цегли глибше, як на два телефонні стовпи і яку, після тої людської потали, названо концтабір Хорольська Яма, добулися (це теж ми чули в той день од хорольських жінок), сталася (теперішні поминальниці вказують точно місце, де саме) не для всіх імовірна подія... перший такий перекір сторожовим фашистам. Ціла, як тепер уже назвати, легенда, або народне сказання.

Полоненці в Ямі ночували стоячи. І взимку під відкритим небом. Лиш деякі – проворніші – ховалися на ніч або в непогоду в понорених печерами стінах високих піщаних обривів, готових обрушитись. Стоячі збивалися щільно гуртами в обхват по кілька десятків, ставали схожими на живі зростки і таким чином – гуртовим теплом – гріли одне одного. Навіть неживих – задушених чи заляклих.

Одного разу до такого гурту назавжди злиплих тілами людей, під'їхав верхи на коні вранці робити «підйом» старший конвоїр Франц, з табірною кличкою «нацист». Люди не розступилися, як це належало згідно «заведеного порядку», а кінь не пішов на людей потоптом («Як відкрилися

зрадливі ворота, то чужинці безсуперечно ввалились у Київ та й пішли по всьому потоптом».)

Тоді конвоїр здибив коня кількома шпорами і, думалося, з розгону вжене його в гущу згуртованих людей. Проте кінь, наче замовлений, не рушив з місця – тупцював на задніх ногах, присідав, наче мостився для розгону, іноді іржав, ніби схлипував, тьохкав «селезнем» неголосно, а «нацист» вимагав, наказував зробити «підйом», тобто розступитися перед ним, дати дорогу, бо всі інші гурти роздалися, розсипалися увсебічно ще за першим заходом повелителя. Франц, як тільки хотів, мордував коня – тер, розривав вудилами до сукровиці, до крові м'які, наче бархатні, губи, полосував боки ремінним канчуком, а коли це не допомагало, бив пужалном по голові, по великих, здичавіло вирячених, засльозених, як людських, очах.

Так тривало і три... і п'ять хвилин: кінь хоч і здиблювався, ніби ввільняв першу волю, але й не збирався перемагатися «нацистові». Знову й знову шпорений, тільки злітав огненною свічею на все своє красиве тіло, зависав на момент передніми копитами над самими головами смертельно відчайдушних непокірників, перебирав ними до останньої втоми, і, коли всім здавалося, ось-ось не витримає себе на здибленій, як вибухлій, висоті, зрониться, опустить копита, розіб'є, зранить ними чийсь тіла – мов по команді з гурту, розвертав ловким поворотом свої сильні, мускулясті груди, щоб зморено опустити копита на землю, поруч з ногами крайніх гуртовиків... щоб майже тієї миті... схлипнути, застогнати від немилосердних ударів шпорами в незахищені боки, ремінним канчуком по голові, тепер навідліг по нашорошених вухах (знав, катюга вишколений, де болить найдужче!). По зачервонілих, засльозених, як людських, очах, і в якусь невловиму мить людям гурту здалося, що кінь торкнувся передніми колінами землі, вже не стане йому сили випростатися між болями, звестися вгору крізь тисячі ударів, та сталося... як людям гурту, як самому того дня захмуреному сонцеві бажалося – здиблений кінь тремтливо бокасував кругом нескореного, живого острівця, ніби прощався цим граціозним своїм похідним танцем на двох

напівприсілих, круто підігнутих і до кривини знатужених ногах, зухвало зиркав на людей зачервонілим оком, ніби посміхався до когось – либонь, до того височенного арміяця, що схоже, диригував цим дійством – піднята над головами права рука його в бинтах і тепер, здавалося, осіяла те дійство благословенням . Просила коня і наказувала коневі не скорятися («Чуйте, далекі й близькі, - піднімається з руської землі сила... не буде в світі сили, яка б її пересилила!..).

Задурілий «нацист» не знаходив, як зволодіти ситуацією, вийти з неї побідителем, не вронивши честі мундира – опинився в явних дурачках і, лютуючи, все більше виставляв перед цими, як змовленими людьми, без захисту своє безсилля й неспроможність. В якусь мить, коли шпорений кінь йому вже зовсім не корився: він ніяк не міг його здибити, конвойник, либонь, здогадався або ж почув своїм тренуваним чуттям, яка ж причина, чому кінь не йде саме на цих людей, як ішов до цього і розсікав собою інші подібні гурти, чому ні разу не опустил з розгону, як хотілося, свої лискучі ковані копита на їхні згордовані голови, тепер уже навіть сміло підняті з нищівним поглядом очей, - либонь, здогадався, катюга, бо замахнувся з усього важкого плеча, щоб жалючим ударом, одним махом плетеного з реміння канчука стягти, мов травину, застережно підняту праву руку в бинтах того ж таки височенного арміяця, що стояв весь цей час майже крайній, майже на чолі гурту, як тут армієць сказав-промовив щось не всіма розчутне до коня, і той, вмить здибившись передом до людей, з найкрутішого розвороту так широко скаконув, заіржавши на всю Яму, на всю хорольську околицю, так ловко вислизнув з-під чужака, що, застуканий зненацька, конвойник не втримався в сідлі, ані вже на лету за повіддя – гепнув «нацист» додолу сторчака, аж квакнув, аж ніби вальком розплескався, а ремінний канчук, яким замахнув, опинився в руках арміяця.

З сторожових вишок прицільно заклокали автомати, згори спішно гупали есесівські чоботи... гавкали цьковані собаки – ревнула Яма, як у маточину, зчинилося ревище...

...Всі мокловодівські люди, мозоляни, воїнці, все Посулля також з першого казання здогадуються, вірять і тепер, що тим височенним армійцем з правою рукою в бинтах був не хто інший – наш Дмитро Васильович Окраїнець. У Прокоповій заяві, про яку нині тільки й балакано, на перших сторінках саме про Дмитрові життєві скитання написано, - написано, кажуть, як поруки від нього за весь окраїнцівський рід.

Описуваний у людських переказах кінь («Їдуть вони поле, їдуть і другеє, а на третє поле став кінь спотикаться. Не хилися, коню, дійди третє поле...») – він був також наш, мокловодівський. Вирослий до такої ловкої сили та казкової краси («Хто б мав таке слово пишне та красне, щоб так як на картині змалював того коня») на посольських вольних травах, на глибоких чистих водах. А зневолили ту силу і красу гірким випадком.

Тоді коник Воронюк провадив зарятованого Дмитра до рідної хати, щоб згоїти рани – («Ой хто ж тобі на чужині раноньки промиє».) Бо коли вони, оборонці Києва, того вересня одна тисяча дев'ятсот сорок першого року втратилися людьми, з останніх сил відбиваючись од ворога, що навідав, перебравались відступом на лівий берег Дніпра, в бездоріжніх оржицьких болотах виникла згубна заминка. В ній годі було зрозумітися їздовому Дмитрові. Він чув серед вечірнього стовпотворіння гнівні голоси командирів, якісь сердиті слова розпорядителів на переправі, а звести їх докупі, зрозуміти, що вони кажуть, кому й навіщо, він не мав сили. Він ледве знав своє: ще на переправі в нього вирвало з рук захомутовані й підряжені коні – їх просто згорнули тиском автомашин у воду вже при самому лівому березі, і тепер йому стало без них зовсім незрозуміло й страшно. Поки шукав та викликував з потемків щойну пропажу (хіба знайдеш голку в сіні?), сталося найгірше – згубився Ілька Петроградця, свого товариша, свого повірника. Згукнув раз, згукнув двічі – згубився, як звук, у пекельнім гуркоті та гвалті. Разом з Ільком, здавалося, згубився тут весь білий світ – десь біля Оржиці, у бездорожній западні, коли вночі колону оточенців освітлювали ракети, фари, а розкидані пікети танків, бронемашин, мотоциклістів, автоматників

розстрілювали все рухоме. Люди гуртами розтікалися по гайках, у прилісках, в понадбережних зарослях та болотах («Ах там молод козак потопає: просить він рятунку»).

Йдучи на гвалт живих і мертвих голосів, на тріскотняву сухих пострілів, Дмитро в темряві об віщусь спіткнувся («Свої білі ніжки на сире коріння, на біле каміння спотикає»). Ловлячи сторчака, він боляче наштрикнувся руками, раною на пеньки очерету – сипнуло іскрами в затиснуті очі, погасло. Не стало чим дихати, як забило духи, як утратив ніби в якусь безвітряну яму. Не стало чути з немочі гвалту змішаних голосів, кудись у землю провалилось надривне, захрипаючи ревіння загрузлих по саме нікуди автомашин, що розтяглися нерухомою колоною од Оржиці до самої Денисівки і далі. Перестав чути сам себе і весь білий світ, лише жовтаво пекучі кружала, що впливали з очей і впливали, розходились, мов радіохвилі, - це була остання мить, що вціліла в Дмитровій пам'яті. Бо далі, на якомусь разі, з тих впливаючи з очей кружал зрисувалася велетенська, як глобус небесний, - людська, не людська – диковинна («Сталося щось надзвичайне, диковинне, таке, що ніколи не буває») голова з одним, як у циклопа, на лобі оком. Воно мригнуло на білий світ вогнем, потоками вогню – отак грізно, що од склепіння свинцевих його повік хрупнув, як переломився звук – ніби та голова не оком мригнула, а клацнула згубною кнопкою, од якоїсь пекельної, ніким із землян не баченої, не чуваної смертоносної сили. Моментом, як махом віника, змела з землі все живе, що трималося ґрунту ногами чи коренем. Закипілі річки, озера й моря здиміли парою – не стало б і л о г о світу, лишилися застигли тіні людей, тварин, жител.

А на Половецькому острівці, що між оржицькими селами Денисівка та Савинці, - на острівці, куди два дні тому на очах німців оточенці гатили переправу через болото і де хтозна-яким духом опинився Дмитро з розраненою рукою, - там ніби нічого не сталося: як крізь вату, але чулося стривожене іржання розгублених коней, що таким чином кликали до себе своїх їздових та вершників. Шурхотіло од найменшого кроку чи вітру сухе,

різуче листя очерету, не палене, виходить, вогнем тією, як глобус небесний, голови з одним, як у циклопа, на лобі оком. Хлюпотіла вода хвилями та п'явками, скидалася дрібна риба. Коли добре приляжеш до мохастої землі та прислухаєшся – чути важке, як з-під гніту, чиєсь дихання. То люди: в шинелях, в самих гімнастерках, взуті і босі, як Дмитро, поранені, охлялі, але живі («Якби це моя Катря... якби це дома... закрапала б рану березівкою, настоянкою горілки з молодих березових листочків або бруньок – і виразки не буде»).

Дмитро такого тоді не думав, бо лежав безпам'ятно на самій закраїні Половецького острова ногами в воду – так було, мабуть, тепліше йому босому, а може, й здоровіше для запаленого тіла – ні першого, ні другого він не відчував. Це видно з того, що ноги у воді киснуть, либонь, цілу ніч – побабілі нінащо, позморщувались. Кругом них назбиралося всякої заплави з дріб'язку, нагнаного з хвилею, такщо не відразу їх і помітиш. По ногах, певне, не знаходячи, де його присосатися, але вчуваючи живу людську кров, повзає п'явка, довга, руда, кінська («Є п'явки людські, а є кінські»). Нарешті вона знаходить живчик на нозі біля кісточки, змощується усмоктатися: спочатку судорожно й хапливо зворушує тілом, впинає в жилку присоски. Малим згодом – убаготворяється: вляглась липко на всю повзучість – набрякає, бубнявіє. З блідорудої робиться кров'яною.

На блідому сході зблискувала поміж обрідними хмарами задута, як наплакане око, зірка, блідила ще дужче Дмитрове, до неба звернуте лице, на якому розсипом лежали кілька палих росин, а може, холодного поту од конечної виснаги. В якісь проміжки часу йому вчувалось і вчувалось повторюване знайоме іржання коня, що начебто стояв над головою, дихав теплим духом йому в лице, і тоді Дмитро здригнувся, як ніби хотів, а все не міг розбудитися. Хотіння вистачило на зовсім трішки – очі залипали важким клейкуватим піском, вуха знову затуляло ватою, і тоді знову повторювалась химерна, бо не чорна, а жовта ніч. Робилося, хоч і поночі, але неважко, навіть казково: хіба Сула, дерева, трави, птахи не казка... Ось-ось, на брязку,

Дмитро відокремиться («Глянь, як над ним парусить очерет»), відпливе... вже відпливає на своєму кораблику – на плавуні, на такому зростку очерету, завбільшки, як два стулені домашні столики, і опинеться... може, опиниться при березі тієї Казки. Половецький острів, повен крові і смерті, вже десь за спиною... очерет парусить, хтось дихає теплом прямо в обличчя – це триває химерна, бо не чорна, а жовта ніч, серед якої він бачить... йому ввижається, увиджуються табуни схарапуджених коней. Серед них, либонь, і мокловодівські фондові, запасні тобто, Дмитром рощені до ловкої сили, до ненавидної краси, а на переправі («Переправа, переправа – берег лівий, берег правий»), а на переправі, при самому березі, - прямо в Дніпро зіпхнуті моторами – зуздром з возами, з вантажами, з підпряжними. На смертельному лету обіззався один лиш Воронюк, колгоспний Дмитрів красень – заіржав, що й тепер чути... як прощально, як неминуче, а знадійливо. І коли на Дмитра находить важке безпам'яття, - це він на нього дихає теплим іржанням... привертає плавун-човен до іншого, до зеленого берега («Ходім, господарю, ходім зі мною на ясні зорі, на здорові води».)

Розбудив кінь Воронюк Дмитра з жовтавої ночі, поставив йому кволі ноги на зелений берег – пішли вони вдвох, плуганячись болотами, ярами, темними байраками. Та все ніби понад пологим лівим берегом, понад милою Сулою. Дмитро, як може, міцно тримається Воронькові за шию, то за обривки упряжі... то, найчастіше, за самісінький хвіст обома руками учіпляється, коли вірний кінь зслизає, коли Дмитрові не стає сили з конем сходити («Ой не спіши та притишся: не зійду з тобою»).

І вже їм, щоб скритися, може, на два дні ходу зосталося, як набігли вороги з моторами. Ведучого коня заходились бити–перебивати... по прапирках палицею дошкуляти («Знає сучий син по чому бити»), щоб з ніг звалити, узду накинути, собі зневоленого коня забрати з Дмитром разом. Тепер

Не раз безсонному здається
Серед тяжких душевних мук,

Що підо мною кінь несеться,
Й узда висковзується з рук.

... Недовго возився зневолений кінь Воронюк зі своїм сіпакою – визволився... А під ним, під Дмитром, ще тепліє вереснева глина Хорольської Ями. А над ним, над Дмитром, люто злякані очі поліцая, що першим прискочив на стрілянину, на той шарварок з конвоїром, якому так і не вдалося «зробити підйом, як то належало за «новим порядком і звичаєм». Дивляться, аж розходяться поліцаївські очі на такого (Дмитра) зухвальця, що сидить собі, знехтувавши «новий порядок», не думає підводитись перед ним з пов'язкою порядкувальником. Дивиться спокійніше – надивитися не може: якенний той кметь гігантський... якенні прожиловані ручища... поволі набирають (а лице кривиться од гиду чи од болей) у обидві жмені глини... Він навіть сидячи не на один вершок вищий за нього – розсівся, розширився та й ще не весь, мовби далі росте... на всю Яму... на всю свою велич і, між тим, вусом своїм не веде, щоб поступитись («Чи мені ж та поступатись полем тобі й морем?») Ще – глянь! – і канчук бере у праву руку – яке набухле реміняччя!..

Довго дивився (табірний собака) на те невиданське діло. То відколи пани є панами, а мужики мужиками – хто кому перше вклоняється?.. Під маскою змушеного спокою в поліціантові все, мабуть, клекотіло і ходором тряслось. Лиш страх перед канчуком, а паче нього – перед такенним та ще й зухвалим кметем стримували зневажений гонор і злобу. Бо хто б не був той отакенний чолов'яга, а очевидячки рішився на найкраще зло: вуста його (д и в и с ь !) заповнені якоюсь колючою мовою... слова його незречені згоряють на губах, від чого вони палені, пошерхлі...

... Якраз на цьому моменті моя душа вчула потребу («Нехай життя – момент і зложене з моментів, ми вічність носимо в душі»), а може, тут спрацьовує закон художнього сусідства і тисне логіка – не знаю й сам що у мені перемоглося, та все ж наважуюсь перемінятися на інше і на ближче в часі – нехай дарує дядько Дмитро, що не на зовсім, а залишив його в

скрутний момент: те, що далі сталося в Ямі, коли мужній Воронюк скинув з себе старшого (чи найстаршого) конвоїра і, вислизнувши за межі концтабору, понісся вітром, куди стояли очі й лиш кров його на шлях понад Сулою вивела, до мокловодівських плавелі. Це теж важливе («А у важливому якраз ніяких недомовок бути не може, - пояснююсь до читача і обіцяю зводити кінці з кінцями»).

Біжи, коню, дорогою,
 Зеленою дубровою:
 Виїж трави дві косарі,
 Випий води два озері.
 Підбіжи, коню, під ворота,
 А вдар, коню, у копита!
 А вийде до тебе ненька
 старенька,
 Козацькая матусенька, -
 Ой знай, коню, що казати,
 Як буде у тебе питати...

«Стишуймося, миле браття (і в писанні, і в прогресах), бо місця в нашій книжці (і на землі також) лишилось у тонкий притир. І до розв'язки ми ще тільки беремося («А кожна розв'язка – то й нова зав'язка»). Благословляймося (у Правди) рушатись на таку роботу. І повірмо в себе».

Повернення

Тепер же наша дорога стала не туди... Як доїхати до званої розвилки, то повертали колись вліво, на Вирвихвіст (вимовляйте на друге «и» наголошено, бо інакше з вас сміятимуться і не визнають за свого, посулянського). Брали, кажу, вліво, на крутий узвіз, вимощений камінням – поки зіпнешся, бувало, з базарною поклажею, то й духу не стане... Всю молодість тільки те й робимо, що пнемося – не настільки, як би хотілося, але

хоч так, як можна є... А тепер, кажуть, годі наліво – верніть круто направо, на нову, на необ'їжджену дорогу, що йде поза Васьківкою, а далі не скажу й куди, бо той, хтозна й колишній узвіз, що був відногою Вічного шляху, перетоплено штучним морем («Розказували мені, що ніби на якомусь пароході кругового рейсу умерло двоє людей від морської хвороби»). Не стало й річечки, що повнилась навесні і грайливим підстрибом на перепадах мчала в Гирман, до Дніпра, пробігаючи попід дерев'яним містечком з одним поручнем (там у нас кури віднімали якісь дрібні ярижки, босяки, коли ми однієї ночі несли їх в Городище на якийсь передпразниковий базар – вискочили з-під того місточка і до кліток). Нема ні узвозу, ні річечки Вирвихвістки (і тут кажіть з наголосом на середульше «и»). Туди землився наш пракиївський шлях, і до Мозолянки, до центру нашого колгоспу, було простіше. В Притулівку ж доберетесь новонасланим, якщо не прозіваєте круто завернути вліво на пронозівському повороті («Приникніть, блаженні, звідусюди: спогляньте на нас ласкаво, а ми на вас подячно»).

Приникнув додому і наш Дмитро Окраїнець з походів («А менший син, піша пішаниця, за гостя додому приникнув»). Та ще як вернувся: зодягнений був не вельми статно, по-дорожньому – легко й просторо, але весь у новому. Єдиним його майном з домашнього була в руках рогожана кошовка, а в ній рушник та дрібні гостинці. Він пригорнув, приголубив свою Катрю (вона вийшла його зустріти аж за ворота). Поручкався з Теодосієм Корнійовичем, щось радісне йому сказавши, бо той, в сльозах, очима засвітився і всім, скільки нас не збіглося на ту зустріч, низько кланявся і дякував. Тоді подав руку, здоровенну, широку, нам, решті. Ніхто до нього не посунувся з необачними розпитами, бо діло це, як мовиться, сімейне. А те, що належало для всіх, ще по дорозі до хати ним розказано. Тепер Притулівка ревню й завзято (свій чоловік!) збирала вчуті з того дрібки, щоб скласти з них свою й по-своєму легенду чи так переповістку. І якщо вийде вартою, зберегти в своїй пам'яті, а може, передати й даліше.

«Я стрілася з Дмитром (скільки тут пройшло, як бачились, - може, з тиждень, одсили – два) – здався мені не таким, як був (аж ну й ви придивіться): змолодів, поспритнішав. Ходить, каже, по-інакшому. Голос йому ніби чистим дзвоном осінився – стільки в ньому до людей милості, якщо це не Папазир і не Полбога («Так уже настирилися людям ті папазири та полбоги, що крий боже! Бо не одного й не другого життя заїли або окривдили»).

Якраз йому з перших лучилося їхати – не їхати, добиратися з Городища новим шляхом (Ілько Петроградець, він знатний правник, і в кожному скрутному ділі може бути справедливим суддею), так от Ілько лишився з Корнієм та Вустею в Полтаві. Либонь, на той же день виправить для Окраїнця, для Корнія Васильовича довідку про поновлення його доброго імені і визнання особи, "необґрунтовано притягнутої до кримінальної відповідальності", та з тим і в Городище, як цього бажають і Корній, і Вустя. А Петроградець – їдь, Корнію, до своїх людей. Ти їм завжди потрібен, як Любов. Вони виглядають тебе з любов'ю, як прищестя справедливості... Мовчить Корній. Думає... («За думою дума роєм вилітає, одна давить серце, друга роздирає, а третя тихо, тихесенько плаче у самому серці»)...

«Та ще ж як лучилося Дмитрові. Іншому розказуєш – не вірять. Спитай у нього, як не віряться.

Іду я, каже, своєю звиклою ходою, з роздивами та з думками, ні помалу, ні швидко. Доходжу до тієї ж таки розвилки Вирвихвіст, як чую, щось мене так тягне, так тягне звернути вліво, старокиївською дорогою. Ніби й навіщо мені той узвіз, додому спішити треба, а воно тягне подивитись в рідну сторону, що ніякого стриму.

Глянув-подивився вниз, собі під ноги мовби... може, слід підводи... ступні людські чи хоч копита, ратиці... еге, Дмитре, не дуже квапся: побігли вже кози в лози! І не пахне, де паслися... виду нема, де зростали. Все билицею проросло – з-під каменя, з-під кореня билиськом стало... Та ще й не нашим, кажуть, бур'яном проросло, Дмитре – ні тонконогом, ні

подорожником, ні жалючою чи глухою хоч би кропивою. Ні калачиком, ні лободою – чужим зіллям. Високе, гіллясте і густе, як щетина – з Замор'я, мовляв, наслане. Цвіте жовтенько, головочками й дрібно. Коріння, либонь, ще глибоко й не пішло, а мостовину нашу з каменю то тут, то там уже попідривало, перевело узвіз – дивиться жалко і обидно.

Скрививсь Дмитро («Як бідний плаче, то ніхто не баче, а як багатий скривиться, то всяке дивиться»). Зиркнув на море – в очах ніби зблиснув солоний біль: коні там, коні... баскі, як його душа. Їх незчисленно... двояться, трояться, аж розпливаються, коли кліпнеш очима... То не коні, а хвилі гривасто спливають з очей – ех ти, море... гірке, як ширі сльози...

Протер Дмитро очі долонею – не стало ні хвиль, ні коней. Води лежачої – ціла пустеля... Пішов, як оглушений, праворуч. З лівого боку вихоплюються, жахають на нього чадом задимлені автомотори. Один, легковий під зеленим брезентом, зовсім притишився, котиться нешвидко, як він іде, - мало Дмитрові діла до легкових автомобілів... його тривожні болі втихнуть аж дома: там є хоч трішки... справжніх коней... його любові. І рідних, мов Катря, людей («Не знаю я іншої такої любові, що зможе перелюбити мою Любов до посулянських Мокловодів, де в рідній хаті, в кочергах біля печі, зарито наше пуповиння»).

Легковик під зеленим брезентом і далі котився майже поруч, не відстриявав ні взад, ні вперед, як ніби його власник чи господар набачив на Дмитрові щось знайоме або дивне і тепер задався переконатися в справдешності своїх здогадок. Подорожній, либонь, і не гадав дослухатися до гуків чи слів, що вилітали з віконця дверцят, змішувалися з двигтінням та гулом дороги, ішов собі та й ішов з роздивами та думками: отут, в цьому вибалку, хватило б зеленого, щоб написти корову, якби трава не так продимлена, не забризкана мастилами, що й роса, видно, до неї не береться. Та ще корова... мор їй пороблено, ніяк не привикне без плавневої паші. Не корова, а просто назола. У загороду її поставили – не їсть нічого й не п'є, на пашу випустили – теж нема толку... нема плавень, нема пахощів. А воно,

бач, німий язык, а розбира, чому до трави роса не береться... Кому доступніше, той завозить з весни скотину на ближчі острови посеред моря. Молоко має зцілительне... Та хіба туди наїдишся, як воно й без цього роботи повно. То своєї, то колгоспної.

Автомобіль рвучко вибіг наперед, зупинився, і тепер з кабіни виходить у білій сорочці, при попушеному на молодій, з чималим підборком шиї галстуків: «То ви, Дмитре Васильовичу, подразнити мене вирішили чи що?» Дмитро й тепер не визнав стрічного за знайомого. Неохоче підвів голову, а очі нишпорили то під ноги, щоб не спіткнутися, то ще поглядали на пожнивне поле, на розписану фарбою дощечку, що стояла тичкою на самій закраїні границі і повідувала світові, що тут зовсім недавно росла пшениця веселоподолянського сорту на площі сто гектарів і мала зобов'язання вродити по тридцять з немалим гаком на гектарі... Нехай вона і вродила обіцяне... але цього ж зовсім не досить, якщо ходимо з торбами попід чужими вікнами, щоб докупувувати на прожиток... А я казав ще тим переселенським описувачам: не губіть стільки дармових трав, бо хлібом усіх не нагодуєш... тепер вони, кому доступно та має право, вишукують посеред цього безглузлого потопу острівці з травами, з пахощами, з ліками... наймають бродячих пастухів і ну... не питиму, мовляв, інакшого молока, якщо не натуральне... Може, цей панич саме й добирається до наших понадбережних місцин, а звідти... на острівці... по натуральне молоко?.. Я на молоко не гонитель, а з плавневої паші не брезгую... якщо своє, не куповане...

«Зупиніться ж, дядьку Дмитре, та привітаймося... років шість або й вісім, як бачились...»

Дмитро вчув у голосі, що творився йому збоку, щось дуже своє. Давне, аж призабуте. І вже, мабуть, не серце, не душа згадала, а пам'ятлива наша кров людська, що поруч людина басовитого, але м'якого баглаївського роду... Не може бути, щоб сам родоначальник з того світу... щоб це був Федір Лук'янович Баглай, наш страждальник за колгоспну худібку – пам'ятливі

мокловодівці мусили б пам'ятати... та й пам'ятають, бо ще, гляди, жива і його Хтодора, і Христа Плютиха не дають нікому про нього й слова накриво сказати... Іншому розкажуєш – не вірить, що саме так було

«Чи не ти, бува Данилку, дай бог пам'ять?» - аж тепер підвів очі Дмитро, розплющив їх, заховані в зморшках, на всю їх великість і подивився на Баглайчука трохи зверхньо, згори, бо є таки на добру чверть вищий на зріст, - глянув у такі ж, як у Федора Лук'яновича сірі, аж з просинню, очі. Нахилився до непокритої голови... либонь, по-старовинному почоломкалися чи просто дотулитися до знайомого чола... але Данилко зловчив, застережливо ухилився, як від чогось небажаного чи, може, й гидливого... всяк можна здогадуватись – і лише різко дихнув Дмитрові Васильовичу зблизька в лице – так зблизька, що й нечуткий на ніс вловив би мішаницю видихнутих запахів: не то Данилко напахтився круто після бриття, не то снідав... не насухо...

«Сядьмо в машину... чого нам ноги бити. Машина службова... то мій шофер Вітька... Положено, Дмитре Васильовичу, положено і машина, і шофер, хоч я й сам можу нормально правувати... Але, як кажуть, богові – богове, а вам – що зостанеться... Тут усе чотко: що кому положено – оддай, бо законно. Інший (і мені бувало) вибиває очі: тягнеш на беззаконня, прикриваючись законом... Ви їх, ті закони, самі собі пишете... А я так не думаю. Ми не повертаємось до панства, як інший думає, - тут діло просто в ролі особи, в її місці, а не зальоти до самоправного барства чи як би вам ясніше сказати... Був я в Мокловодах Данилко, простий баглаївський пастух. А в дане врем'я – Дмитро Федорович, дільничний ветлікар... з перспективою на головного районного. Мені, отже, дали владу, крім «бобика» й Вітьки... Я ні від кого не залежу, нікого не боюся, окрім тих, хто дає мені владу... жить, вобшем, так можна, дядьку Дмитре...»

Дмитро тільки слухав ті дивні речі. А тоді, вже сідаючи в кабінку біля Данилка спереду, бо шофер за наказом поліз на бокове сидіння, несподівано запитав:

«А мати ж твоя, Хтодора, як?»

«Мати, звиняйте, царство небесне... здається, позавчора чи позапозавчора малося б одбути сороковини... Та все за роботою, будь вона неладна... не зібрав людей, не пом'янули. Може, півгоду справлю... як воно день крізь день, день крізь день... Тому се, цьому те. І сам – жива людина... пожити нормально хочеться... не празнувать, як наші батьки, свято в труді, а святкувати, як положено... прожити, як той казав, щоб не було совісно... Оце їду, бо, як би вам сказати, збираємось на... острів. Моє діло – дістати індичини... не м'яса індичого, а печінок з білих індиків – царське блюдо («Вони, ці добродії, виходить, порядкують життям... чи як би точніше сказати»). Є там у покалах і всяка лікарська паша, до якої береться, як ви гарно сказали... роса-росиця, корівки на ній пасуться, аж на передні ноги стають – смачно так. Ми зробили там (правда, сезонний) але... як би вам ясніше сказати... рослинно-тваринний заповідничок з усім природним комплексом. Наші люди доглядають, стережуть, таке інше, дядьку Дмитре... Природа, спокій – розумієте? Між нами, к примеру, є й такі, котрі кохаються в рибалці, в мисливстві... Є там і зайчики – трус-трус, як каже мій головний... Та й Льоня... Льонька Гопей це слово полюбляє... Іще деякі товариші... Не справжні зайці (з них м'ясо чорнувате, з душком), а кролики, здичавілі кролики. Позапрошлу весну по лінії допомоги з боку комсомолу їх вивезли в клітках на сусідній, не на наш, не на Странний острів, щоб там вигодувати і здати – кому? Державі. Двісті штук чи триста – не знаю. А перегода, чуємо, якийсь злісний шутник (може, й з наших сторожів) поодчиняв клітки... А може, комусь не схотілося косити для них траву – діло зроблено глухо... Вони, зрозуміло, й розбіглися... Лови вітра в полі – шелюжок, нори, лоза. Тепер свободний відстріл... якщо маєш дозвіл... То наша, сказати б по-старовинному, дядьку Дмитре, наша гуртова займанщина, право першого, як той казав...

Не дослухався або й зовсім не слухав спантеличений ділами на Странному острові Дмитро Васильович тих Динилкових хвастливих речей («Кому що положено, дядьку... тут все діло в ролі особи, в її місці») – не

йшла з голови Баглаїха Хтодора («Здається, позавчора чи позавчораша малося одбути сороковини: мати, звиняйте, царство небесне...»).

А тоді («Ген тоді, як ми страждали за свою велику Русь») – тоді, коли він, полоненець, набравши в здорову руку сирої землі, єдиної і останньої своєї оборони, лишившись сам на сам з роздратованим поліцаєм, здалося йому з глибокої Ями, що в безладно розтривоженім товпищі жінок-солдаток, які прийшли ще з самої ночі визволяти своїх, буцімто майнула йому перед очима, як мрія, її худенька, не дуже зграбна постать у своєму відомому всім мокловодівцям бідняцькому піджаці, в доморобній сукманині без підкладки. Її тіснили, заштовхували, а вона комусь махала вузликом, що в руці (може, й Дмитрові), гукала якісь непокірні, зухвалі слова, що губилися в суцільному гаморі товпища, але вже подіяли на Дмитра, на його волю – обіперся пораненою рукою для стійкості, для розмаху, кинув сирою землею межі очі своєму ворогові, скільки зібралось йому в руці сили... в серці – зненависті. Кинув... і зіщулився. Бо знав, що в цю ж мить на голову йому впаде важкий... може, смертельний удар гумовою палицею. Але так не сталося...

«Спиняй, Данило Федорович, - сказав Дмитро неголосно, - і повернись лицем до мене... Мені, мабуть, погано, причини трішки дверцята».

«Лице ваше, справді, як сирове полотно... і все в краплинах поту».

«Скажи, що тобі сказала мати... в передсмерті?»

«Я не був поруч, Дмитре Васильовичу... Вам, певне, наказали, набалакали...»

«Ось я батькові скажу твоєму, який ти є!..»

«Я не відвозив її в Ліщинівку... не відвозив... Їй богу, ні! Нехай мене бог скарає – не брешу. Вона сама зійшла з дому... спитайте ось Вітьку... кого хочте спитайте – зійшла з дому при пам'яті... Вона була дуже подавлена... ще тоді, як по ній перейшла колгоспна череда вночі... по кошарних воротах, під якими вона лежала звалено... Та це не причина, дядьку Дмитро... Ходімте на обочину... Вітька! Помалу, попереду...»

«Таке життя, Даниле Федоровичу: тому п о л о ж е н о свідомо жити, а іншому... плекають кривословіє... Ні опору, ні протесту, ні солідарності... Раби, підніжки, бруд!»

«Либонь, так, дядьку... Мій батько – вам не розказувать... моя мати... звиняйте, царство їй небесне... Вона б ще жила та жила... хоч і подавлена. Так її заїдав сум... заїв, можна сказати, після того, як напала на матір хвороба екзема, такий висип на руках, невиліковний... Не могла тепер моїх діток брати на руки, доглядати, бавитися... прати, варити – кому я така нужна? («Горе мені неможному, що я винен кожному»). І зійшла з дому...»

«Ти б міг би десь при собі чи в іншому селі, де є мокловодівські виселенці, купити їй окрему хату... Мусив би! Мусив, Даниле Федоровичу... годувати матір... царськими блюдами, печінками з білих індиків... напувати цілющим молоком з острівних лікарських трав... Міг би носити на руках понад морем... возити човном по морю, на водах, що над рідним Посуллям... над тим Дніпром, що тече десь під водами, а в них твій... батько – зійшли б з матері хворобні висипи, бо мала б вона... Перепілочка... радість. Радість і спокій... велике душевне блаженство... Даниле Федоровичу...»

«Міг би, дядьку Дмитре, міг... нехай мене, слабого, підніжного, бог карає – міг би... лиш ви не карайте».

«Всі ми слабі, Даниле Федоровичу: і я також, і Прокіп, і Петроградець Ілько... та не всі підніжні... Савку Торопа мусив би пам'ятати – слаба слабина, худий, маленький... Засудили його в один год з нашим Корнієм: повісив... по своєму недомислю чи як там уже... портрет Сталіна («Царя звіку кметь почитує за отця рідного») на те місце в своїй хаті у кочергах, де вчора висіла ікона... Одбув десять зим далеких таборів. Не вмер, повернувся... Відшукав того ж таки портрета, повісив на те місце в кочергах, де вчора висіла ікона... слабий Савка Тороп. В переказах живе чоловік!»

«І чув, і пам'ятаю, дядьку Дмитре».

«Твій батько Федір теж не з силачів, підків не розгинав, з землі не рвав дерев з корінням, але повстав і ошетинивсь, якщо треба, проти самої

сатани... І був, до речі, нижчий тебе, стрункіший. І шия тонша, далєбі... А ти, звиняй, доїздився, що пора ходити пішки аж кричить, бо... ноги повсихають... і пуп розв'яжеться («Нащасні ті, що живуть хвилиною, пестять власне тіло, збіднюють... багатством душу, віддаються пустим... острівним, яко стадним розвагам»).

«Сядьмо одначе в машину, дядько Дмитре. Та в'їдемо в Притулівку... де живуть наші поселенці – нехай побачать мене з Вами ... Я не забувся, чий-бо син («Син своїй матері до ніг уклонився»).

«Де ж могила твоєї матері?»

Розполоханий такою розмовою Данилко довго, дуже довго не знав, як і що казати, бо Хтодора похована між чужими... Єдина дитина не відає, ніколи вже не знатиме, якою була остання воля матері...

«Підождіть, дядьку Дмитре, не покиньте на таким моменті... В мене є живий материн голос... і пісня... скажи, Вітька? Ажи ти не стер її з магнітофона?... Я перевезу, перепоховаю матір на притулівськiм кладовищі... Ви за це, дядьку Дмитре? Насипемо високо, без огорожі, а з хрестом і зіркою могилу... вмонтуємо в ній (з Вітькою – «Ти не стер матириногo гoлoсу якимсь і н ш и м ... чужим?») вмонтуємо в могилі нашу пісню – нехай не стихне, доки мене, доки наших дітей... доки білого світу.

Ти підеш горою, ти підеш горою,

А я долиною;

Ти ружею станеш, ти ружею станеш,

А я калиною.

Ти стежкою підеш, ти стежкою підеш,

А я через лози;

Вода тебе вмис, вода тебе вмис,

Мене вмиють сльози...

Розійшовся Дмитро на всі свої довгі ноги, гадав, цим ухоркає «засидженого» Данилка, а виходило навпаки: молодий Баглайчук не

відставав ні трохи і, розпашілий, старався, доказував про матір, почав щось про свою дружину Марійку, про тещу Плютиху...

Вже починалися перші мозолянські хати... їм тутукав Вітька з легковика, а Данилко не відставав, не спинявся... гукав Дмитрові голосніше, ніж треба, що сьогодні він не поїде на острів, а лиш передасть «братві» печінки з білих індиків... Льонькою Гопеєм. Бо йому самому неодмінно треба... до батька, до Прокопа Власовича, він, мабуть, має до нього сімейну розмову.

З-за причілка сільради вийшла Марфа Личачка з поштою. Дмитро Васильович на ходу до неї гучно привітався, а Данилка попросив, щоб підвіз замість нього нездорову на ногу притулівську поштарку, бо він сам буде тепер зупинятися, може, й біля кожного попутного двору. Бо кожен і всі хочуть, звісно, почути московську новину не переказом, не чуткою – з перших вуст, од самого Окраїнця, справедливого і небрехливого. («Сей посулянський народ його вельми шануєне »): як там у Москві з товарами, чи не балакають про війну. А чи вірити слухам про пенсію для трудових селян, для перших колгоспників, од війни переважно жіноцтва, ще гарного, величного, та вже прив'ялого, не першого наливу («Наше вам, дівоньки, дівування моє! А вже я піду в жіночу раду. Стану зовсім не такою, як була дівкою»).

Жіноцтво коло їхнього, Окраїнцівського, двору щебече, усі разом розказують і ні одна не слухає. Дмитро вже заморився одно й те саме повторювати, що ні простої матерії, ні червоної заповочі, ні голок з великими вушками, ні путніх гостинців, окрім коників, не бачив, не накупив, бо не мав коли вільно вештатися по лавках, стояти по городських чергах. І якби не Ілько Петроградець за поводитаря, не за головного клопотителя, то сам би навряд чи й за десять днів обернувся... Йому такі Люди лучилися, що не сподівався, - перестріли його (поселяни сказали б «спотішили», ніде ніхто, мабуть, так не каже) – перестріли на Красній площі, якраз коло Мавзолею, ніби випадком, цілим гуртом словаки (видно Ілько Петроградець так підстроїв). Слово по слову (Дмитро знає по-їхньому, од нашого невелика

одміна), дійшли в балачці до того, що довелося признаватися, де він і як у них партизанів.

Спом'януті момент за моментом, картина за картиною прояснили словакам, що перед ними той безстрашний українець, котрого всі звали в районі Топольчани «Іваном Великим». Хутко знайшлася книга про Словацьке повстання. А в ній, біля Дмитрового портрета слова, від яких аж закрутилась голова, потемніло в очах: "Видатний організатор збройної боротьби у Верхній Нітрі Окраїнець Дмитро Васильович, командир партизанського загону «Щорс» партизанської бригади імені Яна Жижки"... Про це він не сказав жінкам ні слова – не цього вони ждали від нього, а низько кланяючись, повторював і повторював «спасибі вам, добрі люди, і од нашого Корнія, і од Вусті за ваші поруки», хоч діло про оправдування Корнія Васильовича, вважай, було зроблене ще до його приїзду в Москву – дай, боже, здоров'я на многії літа Ількові Петроградцеві.

В цьому жіночому щебеті, де всі разом запитують, розказують і одна одної не слухають, Дмитрові іноді кортіло зупинити гамір і розповісти хоч би той момент, як вони, семеро втеклих оржицьких полоненців, переходили з Австрії в Словаччину на річці Морава, широка, саме розлилася... несе на собі валящий старник, мох, заплаву, якісь уламки – іде Морава в повну силу, а Шабля Йван плавати не вміє. А Шабля їм потрібен більше, ніж вони самі, бо в нього вирізка з німецької карти «Нова Європа», він єдиний може читати по ній од Відня й до самого Києва, куди вони, втікачі, загадали собі дістатися... хоч би один з них, якщо всім не судилося... Кортіло зупинити жіночий щебет, та не міг – коли було їм отаке весілля, та коли й буде. Нехай нагомоняться, одведуть свої душі.

Хоч і заморився, але знову повторював, що всі ці роки Корнійового поселення жили вони вдвох з Вустею на Чорних степах. Дали їм чиюсь покинуту хатку – біленька зокола, ніби українська, ніби хтось з наших її ставив, тільки не в саду, не над річкою, а на порепаній на карти, випаленій сонцем землі, якщо влітку: серед таких, як і в нас, трав, якщо рано весною.

Пасли вони то радгоспівські коні, то вівці і хвалили долю, що живі, що їх розшукав з Дмитровою поміччю спочатку Прокіп Власович, а вскорості й Петроградець Ілько. Що якби Ілько не так настоював кріпко їхати Окраїнцям до своїх людей («Ти їм потрібен, як Любов»); то вже звиклі, доживали б вони віку, як інші, на чужині, на поселянах.

Я й собі радів, що людям нашим весело. Що жінки, одна по одній, розбігаються по хатах, бере кожна, що має з варива, з печива, з огороду, з садка чи з притулівської лавки і хутко вертаються – одна по одній також, щоб, наслуховавшись Дмитрових новин, робити по тому складчину. Влаштувати урочисту вечерю: наспіваються до сліз і навіть гратимуть музики з неабиякої причини : Окраїнці, їхні мокловодівські люди, вистраждали і знову мають волю... мають, мовляв, у Городищі свою хату («В своїй хаті правда і сила, і воля». «Ой ти, доле, наша доле, не зів'янеш ти ніколи»).

Жінки, отже, з усієї вулиці зносили до дядини Катрі складчину – йшли прямо в хату, а Марфа Личачка, наша вістова, притулівська вістовниця («Зозулька... вістовиця принесе звістку») йде прямо до мене з папірцем в простягнутій руці: «Телеграма, Тодосику». Я спокійно, ніби й ждав цієї хвили, розгорнув подане із тремтливою жадобою слова: «Побалакай дядьком Дмитром їдь Городище Батько».

Це лучилося мені так притьмом, що я не успів сприйняти їх за першим разом ні розумом, ні серцем – лиш підсвідомо чув, як слова вдарились об мою душу, зазвучали вістовим дзвоном і покотилися луною по всій землі, по всій воді, куди сягали мої очі... натрапили на вічний шлях, помчали ним попід водою аж у ту родоначальну хату... аж на те, розлите водами печище, де стояла наша мокловодівська оселя... тепер ось, одурені й немов набряклі, верталися поволеньки до мене такі великі, що не вмщалися в голові і застрявали в горлі, мов камінцюваті груші з охмалівської над глинищем дички, допоки я зусилився зігріти їх теплом серця, немов рідних дітей,

приголубити і повкладати глибоко – глибоко, куди лиш може дістати людська пам'ять.

Незапримітно й самому для себе я, для годиться, щось обізвався до дядька до Дмитра і пішов навмання до моря. Дядько Дмитро насторожено було подивився мені слід і, певне, зрозумівши мій душевний стан, сказав уже мені в спину, що Батько Корній велів мені явитися спочатку до мого сімейства («Мені здається, для того женяться, щоб завести хазяйство і сімейство; жити люб'язно і дружно та скучати одне за одним: ти б поїхав та й не барився, щоб я не скучила»). А тоді вчулася коронна пісня Варки Віщунки («Чого зорі подулися: погоди немає»). А може, то заспівав хтось із жінок, що все сходилися на складчину. Я не оглядався, хоч мене й гукали – не хотів утирати сліз, не хотів, бо й не міг, стримати своєї розневоленої радості. З дядьком Дмитром ми ще побалакаємо, якщо це він гукав на мене, а жінки наші – милосердні, простять мій непослух. Я б сам радніший, щоб не плакати, але... дайте, люди добрі, нарадуватись білим світом! Крізь сльози він гарніє... А з дядьком Дмитром побалакаємо, кажу, як тільки я надивлюся на хлюпіт води об мої босі ноги, наслухаюся лускоти крил на вітрі припнутою вітряка – такий рівний тягне та помірний, що якраз молоти б на паску, на весільний коровай або гречку на жовнинські гречаники. Надивлюсь, наслухаюсь, нанаджуся думками своїми вольними, а дядько тим часом повернеться (звідкіля, думаєте?) з конюшні: я сам чув і бачив, як він ласкавенько, з підходом умовляв дядину Катрю пустити його, поки тут суд та діло, до коней. А вговоривши, - з місця, на всі свої цибаті ноги подався на притулівську бригаду, до їхнього стійла (такий маленький тамбур, прикабалок): Воронюка свого, як їхав з дому кидав ненадійного... («Ще позавчорашнього дня я йшла з грибовиці та заходила провідати, то він уже й хати не переходив – скажи, ненадійний, на ладан дише»).

Не пам'ятаю, скільки я просидів над берегом, як довго розкошував надіями, що відтепер настає світ Чистого Духу, який «триватиме й вікуватиме без кінця і змін – заздоровне моє слово тій нашій родовій і

вселюдській надії. Ми так тяжко йдемо крізь світ, так знемагаємо від спраги за манюсінською краплиною ласки – нехай цей день закорениться й проросте («Пророцтво я до світу промовляю і заклинаюся йому служити»). А що пройшло крізь мої почуття й свідомість... Яка справжня радість за здобуте вторить мені і зміцнює певність («Лиш правді слідуй, будеш тим великий»). Я не соромлюсь вимовляти цю вершину життєвої мудрості, бо тулю її до себе... це повторив своїм життям мій батько. («Ми всі потроху великі». «Діла твої святі, величні, все сталося, як ти задумав. Любов твоя чесна, як хліб... вона свідкує про величчя того народу, що зачав її в глибині свого духу»). Я ніби випив того власного тіла («Крізь наглі зміни подій і швидкойдучі роки»).

Я відходив од моря під лагідний говір дівчини з теплим грудним голосом. Захмелений почуттями, в потоках якоїсь відчуваної новизни, що ніби проймала все довкола, я ледве спам'ятав чи здогадався, що та дівчина з теплим грудним голосом, не моя дружина, не моя Марійка, - то наша Людка, одиночка Марфи Личачки. Пастушка підкликала, піднаджувала малих, як сиві клубочки, ягняток до своїх простягнутих рук, ловила їх, відсталих од бігу старших, мов дітей тулила перед тим, як пустити, до своєї вишневої щоки в русявих пасмах волосся і щось кожному примовляла («Біжи собі та вирости святою красою»).

Я відходив од немилого мені штучного моря, на дні якого наша молодість, наше народження й нове зачаття, і озирався так часто, як озирається людина, котра чує навічне прощання. Треба йти шукати щось нове, інакше. Відійти од слізливості – не бути надмірно чутливим. Тікати од цього самотнього торжества. І на шляху роздати людям, травам і деревам свою наївну вразливість. («Вона тепер вже багато чого догадувалась без наївних і простакуватих запитань»).

Прощавання з конем.

Так з розгону й ступив Дмитро у прикалабок на причілковій стіні притулівського свинарника, де прямо з приходу стояло п'ятеро фермівських коней: четверо, як увійти, праворуч і одно, притісне до самої стіни воринням, вліво. Не висить біля нього, п'ятого, на тиблях, як біля тих чотирьох, замусолена потом упряж, не збита, не перетоптана солома на постіль. «Чого прибіг сюди, з якої речі?» - мовби аж тепер опам'ятав свою уроджену гарячкуватість Дмитро, дивлячись на закустраного, всі ці дні, видно, не чесаного коня, що ліворуч, з низько нахиленого над жолоби головою, і не знаходив, як би його заговорити до німої скотини, розважити її мовчазну невеселість. Повестися так, щоб хоч сьогодні упізнав свого хазяїна, глянув на нього, як бувало, своїми блискучими очима, повними життя, і зрозуміло проіржав («А кінь ірже, води не п'є, доріженьку чує»). Скрутив з м'якої яшної соломи скрутень, або, якщо по-стародавньому, помірний верчик, і, за ласку, заходився терти коневі запилену спину, боки – видно, привозив Мандрика штандартами свіжі збоїни на підстилку, скидав, не глядячи, а полову несло кушпелею Воронюку на спину.

«Ти мене, бачу, не признаєш, Коню... Я ж твій Дмитро... Я твоя пара... і в бороні, бувало, і в плузі, і так... у житті. Ож ну розплющай очі... Я їх тобі ось промию з нашого колодязя водою. Чого вони в тебе так понабрякали? Чого-чого – дурне питаю. З Хорольської Ями... од того канчука, яким били твої очі, твоє лице... твоє всеньке тіло, а ти лиш стогнав. Не плакав, а гарцював на самих задніх, аж піт з тебе лився. Ходив околяса, кругом нас, непідлеглих, затятих і посилав нам з очей своїх, криваво палючих, силу для незламності... Спасибі, що впізнав мене тоді, що послухав не коритися конвоїрові»...

«Ти вирвався тоді і побіг на волю, як у Дике поле, моя душа – прудко за тобою, за твоїм іржанням, таким вольним і знадійливим... Таким лунким, що чулося мені навіть тоді, коли я, невольник, був за сто чужих земель звідси...»

Ти вирвався тоді з Ями і побіг на волю, як у Дике поле, а мені випало те, що випадає всім нещасним: годувати насильників та жити повелителів своєю роботою... своєю неволею... кров'ю – тілом своїм власним також. Бо завезли мене з Ями – небитого навіть, хоч я й кинув тоді святу землю межі очі конвоїру – запровадили в якусь німещину, в якусь глухе підземелля, а кругом дикі гори, бескеття і сонця немає... і був я там у чистому і нагодований, але носив на собі вошей, годував їх своїм тілом... Коли мене вперше випустили «з-під землі нагору», я зазначив, що це теж Яма, але з високими утричі стінами і кам'яними...

«Ти ніби заїржав Коню, чи мені причулося? Либонь, не хочеш вірити в мою нелюдську казку чи хочеш їсти? Я ось виберу з жолобка солону та покладу – у мене є тобі гостинець! – покладу тобі охапок на шого, вважай, святого... плавневого лікарственного сіна ще з Посулля... Як загадали перевозитись у ту ще висилку, я накосив того літа не два, не три стіжки... і все заздальгідь (спасибі бригадиру Прокопові) перевіз у Притулівку... Я ж просив Мандрику, поки я вернусь з Москви із Петроградцем, щоб давав тобі щодня хоч потрішку... ось воно, вгорі, над тобою. Прихватками я заради нього зробив з дрючків сяке-таке підвісне горищечко, туди й складаю, коли принесу. Вже весь бік дома в стіжку висмикав ключкою...

«У тих наднамів-наднамників, що над нами строжили строго в тих підземеллях, в очах справді світилося щось нелюдське, у людей такого в погляді не буває... не траплялось ніде бачити... Розпинали мені там руки, що я ставав на хреста схожим, підв'язували попід ними на всю витяжку такі гладенькі, а не з дерева дві палиці з підпорками до ребер, щоб я не міг опускати, і пускали під обидві пахви по дві або три голодні, бо плескати воші, щоб годувалися мною, поки стануть найбільшими – білими з хвостиком... Ходив розп'ятим, не мавши лежачого сну, ні спокою, од шарудінь, сверблячки та лоскоту під обома пахвами незнано скільки, бо час там міряли не днями, не годинами, а сеансами, тобто вирощенням вошей одним заходом. Не знаю і тепер, яким завдовжки був той захід, але всі ми, такі, як я, знали,

що перше зомління значило передишку – знімали з нас розпиначки, виловивши спочатку відгодованих кондиційних (по їхньому), знормованих (по-нашому) паразитів – вошей... і вже не скажу тобі, що з ними робили далі... Щось таки робили і напускали вже на інших людей».

Воронюк підняв вуха, розплющив обоє очей і повернув голову в той бік, звідки йшла до нього людська мова. Дмитро зрадів, простяг назустріч руку з охапком сіна, але кінь не світнув очима, не бачив ні Дмитра, ні сіна, бо очі зтягло полудою, з них слезилося тоненькою цівочкою, то скочувалось каплями.

«Поїж, Коню, ще трішки... та підемо, я тебе скупаю...»

«Одного моменту, коли мене зомлілого, перевели з підземелля на світ білий, де я, годований, мусив набиратися свіжої крові й нового тіла для другого чи, п'ятого заходу, моїй душі чи пам'яті причулося твоє, Коню, зазивне іржання – таке, як тоді, коли ти вирвався з Ями і побіг на волю, як у Дике поле. А коли я отягся, узяв тіло (нас годували там щедро, як на забій... масла в кашу клали не для призору і ні сяк-так... У тих, що над нами іспитателів була така, либонь, політика, щоб швидше оклигував та й знов... «під воші», щоб паразити нами наїдалися, як ми кашею, та швидко робилися білими і як жаби, пукатими... Що то політика? – Одна нещирість... Лишень зазоріло, я встав та й пішов – мусив іти, бо з одного боку душу їла думка – не сьогодні-завтра накладуть на руки розпиначку..., а з другого боку – не вгавали в моїй крові звуки твого іржання, коли ти вирвався з Ями і побіг на волю, як у Дике поле... Пішов прямо на кам'яну стіну, і ніхто мене не зупинив, навіть не окрикнув: військової варти близько не було – була тільки десь на вході в цей кам'яний колодязь... Де саме, ніхто з нас не відав... а наднамники в білому гадали, мабуть, що я на тому стані, коли «тутешня піддослідна людина» потрошу-троху, малу-помалу, але божеволіє... а божевільників кудись дівали»...

«Отже, я пішов прямо і (тепер кажуть) дуже сміливо на мовчазну стіну, і це було так несподівано й неждано, що ніхто мене не окликав, не затримував.

Всі були переконані, що на мене найшло безпам'ятство, безглуздя, що я сам себе не торопаю, не беру в толк, якщо сунувся йти в лоб на таку прямовисну кам'яну стіну («Кожне велике бажання – то смуга перешкод. Крушити їх не бійся»).

«Може, самому про себе такого не личило б казати, але ж, по секрету тобі як другові, кажучи, виходить після всього так, що я тоді чи не першим насмілювався йти на неприступне («... бо марилося за стіною воля»). В руках я, мабуть, мав якийсь загострений кілочок... чи не було в руках нічого – стіна, коли дійшов уприутул із нею, лупалася під доторком моїх незлих очей, моїх палких і праведних думок... кришилася на дрізки, де я торкався їх своїми пальцями стражденно нароблених рук. Робилися в ній неглибокі уступини, в які можна стати пальцями ноги, ступнути потім хоч на мізинець, але вгору. За кожним таким кроком мені все голосніше вчувалася чиясь вольна, як Кобзарева, пісня... А може, то викликала мене своїм голосом моя кохана Катря-Катерина – ти, прислухався, як вона співає над дитиною, над могилою... над своєю уразливою долею? («Вітер віє, повіває, густі лози розхиляє. Між них тропа ледь примітна – ой чому ж вона самотна»).

«Ті, хто запримітив і сяк чи так, але стежив за моїм сходженням, тепер дивилися на все те сторопіло, немов закляті моєю відвагою, і знову не наважувались до мене босого з божевільним заміром заговорити, ніби вичікували, що ось-ось я зроблю хибний крок («Так прямовисно ходити наша людина не привчена») – зроблю хибний крок ... тоді знайдуться пояснителі мого падіння».

«Мені невмітно, чому не падав, навіть рідко думав, що можна легко спіткнутись на такій крутизні - робив і робив, мов та ластівка-берегівка, нові уступини, поки за якимсь разом дістався висоти зрілого явора... війнуло в очі береговиною. Тоді злякався своєї зухвалості і страшно було оглянутись назад, щоб не закрутилась голова... щоб не окликнула неволя...»

«З твого іржання, Коню, народжувалась пісня... Я тримався її звучання, немов шовкової нитки, яка вивела на шлях, де були такі, як я. Гуртом пішли

дорогами, шляхами чи навпростець, а згодом прибилися туди, де шуміла бистрею каламутна вода, а на тім боці річки вчувався кінський тупіт, схоже бойових коней, мій добрий поводитарю... Ходім до моря, і я тебе скупаю, мов дитину перед сном в настояній воді на наших травах і могилах... Ходім, дружище... йди, не оглядайся, мов той прощальник. Я поможу тобі переступити поріг... геть рознуздаю, викину вудила (вони набридли в роті за життя). Зніму навіть обротьку... Підеш, обмиємось, щоб чистим у постіль... За звичаєм це личило б робить по заході сонця... У нас здревля, ще наші пращури дуже шанували (і тепер не всі знехтували) звичай батьків своїх, лагідний і тихий... і шанобу, і сором великий мали перед невістками своїми і сестрами, матерями і батьками своїми... А всі людські звичаї, якщо їх шанувати, утримують людину в совісті... не дозволяють до такого падучого гріховиння («Слово неправдиве звичаю не має. А нам треба, щоб діти з коліски звичай узнавали»)... Ти прочув, може, про Ливона Папазира, що з Полбогом Паньком водяться? Ригорій Стеценко, наш міліціонер, збирається ловити, бо вже серед білого дня на людей кидається. І не його першого – багато нашого брата горілка непутить. А все через те, що топчимося по народних звичаях... Я вважаю гріхом і воза мастити в празник чи в неділю. Не те, щоб, як інший, не прийти, не вшанувати народний святдень... як он уже з тиждень балакають, як у забій б'ють, про случай у мозолянській школі. Зйшлися діти, щоб класти вінки до могили Солдатів, бо це було у визвольний день села. Ждать-пождать Льоньки Семеновича, що Гопей (обіцяв же прикро явитися, щоб сказати переднє, благословення, як-то кажуть, слово), а його й через годину поза строком нема й не видно ні духу, ні хуху. Тепер ходять слухи, що буцімто збирався на острів їсти печінки з білих індиків – вони туди і в святки і в будень нерідко спливаються. Поки скінчив ту збиранку, набагато до дітей спізвився, а вони тим часом хто куди розбіглися... Так і не збулося... не відбувся, не справили найсвятішого свого звичаю – пом'янути Солдатів... свою славу... свою честь («Честь тоді святилась дуже, Коню»). А що вже нам дивуватися з подоби Папазира, казати про касту полбогів...

«Я всіх людей звичайною звичайністю вітаю, хто входить (в хату) гордо-згорда зустрічаю», - такі ми є од пращурів».

Воронюк стояв похнюплено і смирно, слухав як Дмитро обмивав йому аж злиплі од худорби боки, зів'ялу шию, висохлі ноги. Умив і навіть витер сорочкою лице, розчесав гриву, викупав хвоста – стоїть, мов дитина. Вуха не підтягнуті, але й не опущені – знак того, що буцімто пильно слухає купання – обмивання і Дмитрові приповіді («Це не казка, а щирая правда»). Радіє Дмитро, що Кінь йому шириє:

«Він розуміє люди добрі, все до щирця, до решти тобто, розуміє. Певна річ, хибно і несвідомо, та хоч так розуміє. Це вже щось та значить: на прийдешню вдачу, а іноді й на ціле щастя, значить, коли тебе розуміють чи хоч беруться розуміти. Бо є інші... Що то за інші! Ніяк і нікого, крім себе, не розуміють: одному не стає глибини розуму, другому звичайності, а третьому... («Завидько з заздрості нудився, що аж забило йому баки»). А ти, Коню, такий великодушний («О, Байдо, воїне великодушний!.. Поклади свою голову на моє плече, дай відчути відданість твою нероблену... Не таку, як у тих інших... звиняй... добродіїв, що розуміють лишень себе... та щиро трусяться... життям порядкувати»).

«Якби-то, Коню, були в усякім ділі справедливість на цім світі – Тобі найперше, а не іншим. («Твоя пам'ять свята вовіки поміж нами») стояли б пам'ятники на всі чотири сторони світу: десь у Дикім полі («Славне було Запорожжя всіма сторонами»); на Кубані, на пригодді, де козак Будьонний... А третьому стоять би в Котельві («Великий воїн був Ковпак»). Четвертому – золотому («В чистім полі, на роздоллі... там, де хлібно»)... Якби то, Коню, була в усякім ділі справедливість на цім світі... («Шукай, мати, шукай, мати, справедливої ворожки»).

Ніби чув Кінь і не чув цю Дмитрову скаргу, проте тоненько замиркотів слабим іржанням, немов погоджувався чи тільки приставав на ту думку. Здалося чи й справді баско підняв голову разом з отим слабим іржанням, як ніби той ще, молодий і справний, на звуки бойової сурми або на клич

господаря до праці («Я молодий і здоровий, працювати вперто буду, будеш мати, що захочеш»).

«...А вірили наші пращури в озера, колодязі та гаї – якби-то й ми було не зрадили того звичаю, то не мали б стільки мору та хвороби – вже всім нудить од диму та згарюки («Ся вулиця вела у пекло... од диму вся була чадна»...) Ось сполосну Тебе, помию собі руки та й будемо кінчать купання».

«Я тебе не прикваплю, Коню, як бувало в борозні чи коли боронили Київ та в Оржицьких болотах – стій, вода тепла і м'яка, втішайся, причащайся. В мене ще є що тобі сказати»). Далі життя моє записано на книгу – все, як було, записали брата – словаки («Ми з ними оце стрілися в Москві – спасибі, звів нас Ілько, що Петроградець»). Все, як було... Про мене лишень трохи пишнувало. Я привіз таку книжку, так ти ж читать недобачаєш («Бодай посліпли наші вороги»). І писано там не по-нашому – по-їхньому. Писано не на такий манір, як би ми оце з тобою розмовляємо, а строгіше, як і подобає документові:

Сільська організація Компартії Словаччини,
Сільська Рада і сільська організація борців-антифашистів
В селі Мезговці, район Топольчани
Урочиста рекомендація.

«Ми, колишні командири партизанських загонів бригади імені Яна Жижки, заявляєм, що Дмитро Васильович Окраїнець, народжений в Україні («Є там, Коню, точно де саме народжений і коли»), прибув на територію Словаччини («Ми насилу перепхали на пучках сухої лози нашого Шаблю Йвана: не вмів плавать, а кидать жалко») в серпні місяці одна тисяча дев'ятсот сорок третього року і разом з Альбіном Грезнером («То був їхній комісар... вбили його провокатори... це такі, що роблять щось навмисне, щоб тоді згубити людину») почав організувати народні революційні Ради і партизанські загону») почав організувати народні революційні Ради і партизанські загони в Словаччині, які пізніше приймали активну участь в Словацькому народному повстанні («В мене є бойова карта загону, якщо не

віриш... Сам собі наагітував цілу тисячу людей... Ходив по селах, по горах – місяцями ходив, поки назбирав. Зайду було в церкву (у них віруючих великі многа)... зайду в церкву, коли правиться, стану навколішки, поклонюся людям та іконам і промовляю... про свою землю, про нашу Слов'янщину: на нас, мовляв, православних, на нашу віру напали руді нехристи... Що нам, люди, з ними інше робити, як не палити вогнем свого гніву й ненависті...»). Ми («І називаються великі люди Словаччини, я покажу тобі цю фотокарточку») урочисто рекомендуємо... присвоїти («Мені, тобто Дмитрові Васильовичу Окраїнцеві») найвище звання... бойове звання Радянського Союзу («Оце тут якраз і сказано про мене трохи пишнувато... Є в мене їхній орден Партизанської Звезди – і хватить з мене з головою»).

«Цей папір я, правда, показував у Москві, де треба. А коли Петроградець доповним та ще й роз'яснив своїм вільнодумним манером причину мого клопоту, нам зразу сказали, що твій, мовляв, брат, сиріч Корній Васильович Окраїнець, перебуває в Чорних степах і додому не їде добровільно. І постраждав зовсім невинно – через полбогів та папазирів, якщо казати по-нашому, по-притулівському – наше йому співчуття і звиняння... Нехай любить товариш Окраїнець свою милу Україну («Тисне мені по-дружньому руку»). Його любов не впала на камінь... І не впаде ніколи. Чесна Любов завжди знайде, де прорости світлим проростом... А коли я після цього показав поруки поселян за нашого Корнія («Спасибі Феодосію, що мені племінником»), то службовий чоловік сказав нам обом зрозумілим натяком, що і прізвисько «севеушник» притулили йому (так робили не тільки нашому Корнієві), щоб легше було засуджувати невинних («Скільки їх зійшло з білого світу... за невинного Бога!...»)

На цьому Воронюкові, либонь, стало несила далі чи стояти, чи слухати, і він так дуже закричав якесь своє, незрозуміло клекотюче заклинання, що широко пішли круги по морю, що де тільки може братися остільки сили в слабого, передсмертного. Прокричавши, раптовим ніби сполохом, з розвороту, як робив цю грацію ще в молодості, («Кінь молодий у грищі йде, а

старий виходить») замірився здибитися на все своє сажене тіло, а вийшла... жалюгідна спроба... Побрів, бідолашний, побрьохався до берега... до свого причалу. Дмитро зопалу та спохвату кинувся до Коня, щоб не впав бува – так він увесь вихлявся по груди в воді, з трудом ступаючи за кожним кроком.

Кінь добрів попід берегом до того місця, де тільки вгадувався, посульський Вічний шлях, задрубцьований скотиною, розмитий хвилями, тепер поволі забувався. Вийшов на сухе, впав на передні ноги немов просив у білих хат прощення, постояв трохи, продирався, ліг. Ліг, як лягають до краю нароблені. Дмитро не знав, як тепер доправити Коня до стійла.

Надумавши, похапцем пішов, де росте осокірник з домішками тополі білої, наламавав оберемок гілля. Приніс обіруч. Обіклав Коневі спочатку голову, немов заклечав її, потім простягнуто по землі довгу, ще й тепер гарну шию. Побачив, як з верхнього, з лівого, ще тоді, в Ямі, розбитого здурілим конвоїром ока струміла потічком сльоза. Вибігши на бугор, вона вкрапилася у западинку поміж товстими, розпухлими од вудил губами.

Потім ходив по гілля ще і ще. Обкладав і обкладав, поки все Коневе тіло сховалося і од кусливих спасівських мух, і од жалючих оводів, що нападали. Вийшло схоже на зелену свіжу могилу, що пахла гіркотою осокорового і тополиного листя («Ой по тих могилах, угору високих, по тих гробовищах, у землю глибоких, лежить мого роду безліку»).

Пісня для самих себе.

Я не помітив, коли дядько Дмитро пішов од коня, од моря і, вражінням та настроєм, ще довго був, либонь, над нашим берегом, де море пам'яті, а блакит на небі був такий, що й написати його не можна. А може, мені все навкруги здалося таким благовійним і так злегшилася моя душа якраз од тих новин, що їх навіз Дмитро Васильович з неблизьких мандрів не по наших світах. З першого разу трудно його й повірити, але дядько Дмитро щиро божився, що тут нема, як це в нас буває, нітрішки вигадки людей («Вони ж бо справіку й тепер шанують найдужче волю») – це, мовляв законні

твердження самого правника Ілька Петроградця, який каже, що буцімто повсюдно зроблено велику ревізію таких, як наш Корній, людей, щоб, виявивши хибу, навічно припинить свавільство («Треба припинити вражих синів... дуріють, мов несамовиті. А вже той Полбога, то такий сваволець, що її на світі нема такого»). І ти, Дмитре, не бійся, що мав оржицький полон, а твій брат Корній був ложносудимий і таке інше. Святих не стає, були, та загули. І все те наклепне знімається з роду Окраїнців як злісна, навмисна підозра, якою користуються лихі люди, щоб підсікти кращого і вивести таким чином свою нечестиву ницість у панування... Гордися, Теодосію, що торжествує Ілько Петроградець, а ми – його друзі... Що до нас у складчину сходиться сьогодні вся притулівська слобідка і навіть той новий прикутень переселенців з іншого, з тогобічанського краю, що осілись недалечко від нашого становища, а нашого Корнія і не знають, - теж підходять до двору, стають своїми гуртами і ждуть. Ждуть, коли ми, так тяжко здобуті на волю прямо дивитися кому-будь іншому, як рівня, в очі, та почнемо-розпочнемо, може, й небачене, може, й нечуване людське свято – справимо громадську панахиду по самоправству, по свавіллю («Треба припинити вражих синів... дуріють, як несамовиті»). Ти теж не барися та приходь, сину Теодосію, роздамо людям панахиду за їхні поруки: кому чарку, кому слово, а всім разом – вільну нашу пісню. Матимеш утіху надивитись на жінок, що стоять віночком і змовляються, якої ж бо його заспівати. Не для кого, як водиться, - для самих себе заспівати... на весь дух, на всю свою українську красу... Порадуєшся Теодосію, на чоловіків з нашої слобідки – що за росляві статури під один ранжир, співучі, не смиренні на очах та басовиті! Підбирають, настроюють голоси, щоб дужо й доладно прилучитися ними до молодниць до своїх, до наших («Глянь-бо нелукаво на кожную: струнка, станиста... а на щоках – мов та щойно засвічена яра свічка»), «Гей ти, доле, наша доле, Не зів'янеш ти ніколи. Будем щирим гуртом, рядом – Заживемо новим ладом»).

Лиш на хвильку уявиться та краса чоловічих басів у сплетиві з жіночим свят – співом, - пісня перестає бути тільки звуком, що лунає, а робиться, а

стає живим ніби окоренком... цілим талалаєм різновисоких голосів, що росте, розвивається білим полум'ям вольності.

«А про своє сімейство, Теодосію, не задумуйся, не клопочися невідомістю: дружині Марусі все передано. Дітям вашим теж благополучно. Наказано батьковою прісьбою за день за два гуртом явитися в Городище, щоб зустрітися, щоб наговоритись. За ці дні Ілько Петроградець доб'ється потрібних документів. Казав, що витребує всі льоти для Корнія – як для потерпілого і переселенські, хоч я й просив його, а Корній мене піддержував не ворухити нічого: не треба ставити Корнієві нову хату... і Вустя, і Батько ладні жити в тій прикупленій, що на Пивисі, - є коло неї і погрібець, і комірчина, і кошара... видно з двору на всі сторони світу... вишня-простячка саме в соку, саме розрослася... в тернику птиця селиться, барвінком заслано. А водогін можна буде й перекоди підвести... бо Батькові, Корнієві, слабо на здоров'я – очі наливаються, туманіє і трудно бачать... Вустя теж своє зазнала, щоб носити воду під гору, од сусідів своїх відрами...»

Петроградець ні за що не пристає на наші вмовляння і на всю силу править своє: я доведу всім недругам на ділі, що нещасного гріха немає, а справедливість є на світі спржедевіку й буде («Нехай святиться ім'я твоє, Невинний, за неї, велику, постраждалий»). Бо всі ми й кожен, якщо гадать, мовляв, по-вашому, на божій вагівниці легкі й нікчемні, як полова... а гуртом – важимо... і ти, і я, і Корній третій. Нехай свавільники зав'яжуть цей вузлик собі на вічну пам'ять («Ой як я ісхочу – море перескочу. Море перескочу і стрепен не вмочу»).

Отже, під вражіннями наведених дядьком Дмитром новин я до сліз розтривожений, ще, либонь, довгенько радів собі нишком над берегом, милувався білим світом («Як на тобі гарно жити!»), забувши всі гнані нахвалки на злодійних полбогів та папазирів, бо коли прийшов до воріт (дядина Катря так дуже любить їх, ці старенькі, мокловодівські ворота («в них уходили ще дідусь»)), так любить, що не хоче міняти, хоч і пора, ні на які інші («Вони й скриплять – ворота – голосом нашим»), бо коли привітався до

всіх одним картузом та земним поклоном, то тут було вже повен двір знайомого й незнайомого люду. Першою підійшла до мене повагом стара, мабуть, найстаріша серед наших жінок Варка Віщунка. Пригорнула мою руку до щоки і поцілувала, як ніби зі мною назовсім прощалася. Заплакала щиро («Ти вилитий батько, Тодосику») і повела мене в коло жінок, що стояли велично, як матір-божі, як живі ікони, на яких моляться, і тихо чогось ждали – може, справді ждали її, Віщунки дозволу почати службу громадської панахиди по всьому тому... про яке бодай нам не згадувать, а нашим дітям бодай я к о г о не зазнавати...

Я не спинчався («Хіба можна спинчатися зі старшими?»), ішов собі, аж поки Варка, всіх жінок того свята предводителька, не сказала мені, де стояти («Отут, сину!») Жінки, на мій подив, низько поклонилися («Мені чи цьому праведному дню, в який ця воля правилась») і, примовивши «Тобі, Корнію, віддаєм в твоїй одміні», заспівали гуртової, але зовсім не церковної, як того велить обряд за панахидою і чого я, признатися, непомалу остерігався, входячи за Варкою в це панахидне коло: бува, знову після цього трапиться мені в житті заминка, як після тих нехрещених хрестин... Заспівали зовсім іншої:

Ой доля людська, доля єсть сліпая,

Часто служить злим, негідним, їм допомагає.

Співаючи, люди поволі підходили, підступали до мене дружнім колом, на очах змикалися в тісний гурт. Біля мене тепер стояли впритул і дядько Дмитро, і Галька Семиділиха, Марфа Личачка з Плютихою, а пісня ще тільки розгорталася, ізвеличувала себе в небо. Терпкі слова цієї пісні співаються запально й легко, як ніколи, як мовиться щира правда. І вибрали її люди, мабуть, тому, що складена, мов про Корнія. Так тулиться до його трудної долі:

Добрі люди терплять нужду, по миру товчуться,

І все не влад їм приходить, за що не візьмуться.

А до кого ласкавая ся доля лукава,

То той живе собі в світі, спустивши рукава.

Без розуму живуть, мовляв, живуть іще й гарно, а «з розумом да без долі вік проводять марно».

Ой доле ж ти, ой людська, чом ти не правдива,

Що до інших дуже щира, а до нас зрадлива.

Трудно сказати, як довго я стояв на тому "панахидному місці", де ставила мене Варка Віщунка, щоб проклясти сваволю й самоправство, після того, як кінчилась ця пісня складеного притулянами обряду («Твому пришествю воздам, Корнію») – все думалось, спокійно, ясно... відходили мої зашпори... розумілося, що ж відбулось. І чи надовго, чи назавжди... В яку ми сторону перетворились... Мигцем окинув поглядом юрбу, що вже немов забула панахиду, - співають іншої, регочуть, веселяться – наче й нема вже ніколи ні папазирів, ні полбогів... Не знав, що і як промити людям... Більшовику, Ількові Петроградцю... за поміч, за поруки... за честь, складену батькові Корнію в моїй одміні. Не знав, лиш тепер начисто повірив нашому порадику Ількові Петроградцю, що люди ждуть Корнія Васильовича... він для них потрібен як вірність, як велика Любов...

Мене вдушили жальності дивитися на їхні прощальні погляди... на незграбні, запечені працею долоні, що теплом... далеким просвітком надії тулились до моїх рук, до плеча, до щік – розходяться, розбрідаються, мов струмками: один по одному, ватагами, гурточками... То чим же віддякувати, господи («Були б оце Батько – постидався б»). Вони ж бо так ревно поручаються за батька, за його думки. («Корній дуже любить все українське, але не спесиве, не пихате. І каже, що так з людьми буде завжди»). Тепер коли з ними, з цими спасеними людьми спільно стану, щоб заспівати... сказати волю свою світові? Десь на новині, на тому місці, де зупинить мене доля, знову треба наживати нове в людей довір'я... шану... любов. А може й нове розуміння всього білого світу («Да немає ж мені цвіту над ожину, - слалося тимчасом людям під ноги, - Ох не буде ріднішого над дружину»)... «Попід

мостом трава зростом, Чом кінь не пасеться»... «Ой ти по тім боці, а я по сім боці, Передайся ти до мене...»).

Сприбока стояла Христя Плютиха – видно, приходила, забігала сюди з жіночої цікавості, натрішки, а вийшло довше, не могла покинути цього празника раніше, то тепер з усіх сил поспішає помалу з двору: оддалеки, оступаючись задки, щось каже о нас, до тих, хто лишався на Дмитровому подвір'ї – треба, мовляла, дуже треба додому («І з вами побути хочеться... так хочеться!»), але он, гляньте, легковик під брезентом коло воріт – зять приїхав для розмови («Я ж тобі, зятеньку, рідная свість»). Прокіп Власович, либонь, вернувся з роботи: просила, щоб не гаявся. Сама хочу звести їх, бо Данилка, бачу, щось непутить – Данилка, сина Федора Багляя... схожі, як дві краплі води... як двоє моїх очей.

Я простягся підійти ближче до Христі, попитати про зятя про Данилка, задивитись на прощання на гарну Плютиху («Не те гарне, що гарне, а що кому подобається»), але вона майнула за ворітьми і вже пішла під гору («Гора не така й крута, та дуже простяжна – поки зйдеш, то й задихаєшся»).

«Я ось, Годосику... ось. Ти ж велів Марфі Личачці, щоб подождала. Я й жду», - найшла на очі і розгублено спинилася.

«Звиняйте, заборотався... зарадівся празником на нашій вулиці, то вже й з пам'яті збився. Ходімте, ходімте понад морем – сюди й вам ближче... Я хочу попроситися... Заспівайте мені, тітко Марфо... ож ну заспівайте отієї, котрої ніхто над вас не вміє: «Марусина по бережку ходить. А за нею вітер хвилю гонить. Марусина у хвилю ступила, Мати сина силою женила. Під напнтком невістку судила...»

«Не посмію, сину, не наважуся... Мені чомусь перед твоїм дядьком Дмитром стало ще дужче совісно і винувато... Я розповім тобі те, чого ніхто, либонь, не знає («Коли люди до тебе добрі, а ти будь ліпший...»). Тоді, давно вже, як тільки прогнали спесивих німців, Дмитро Васильович, а тобі дядько, головував у Лебіхівці, що межувала землями з Мокловодами... То ж моя вина, що його з посади спразнили... Це якраз у те літо, коли там закривали

церкву. Церкву спразнили – туди їй, як кажеться, й дорога. Вона для нас ні гріє, ні знобить – нехай іде собі в тань. Але те в ній, Тодосику, що н а ш е , тобто дуже людське, а тільки ловко припасоване до церковного, - те нехай нам повернеться: обрядність, і звичаї... і ярмарки, і народні празники теж. Щоб стало нам видно, де таки свято, а де будень... Звиняй, що кажу все підряд, не по порядку: все, що життя, те й порядок...»

Марфа поглянула через плече на море і спроквола сказала:

«Аж ото ї х н і острови, де вони їдять... печінки з білих індиків... То лебіхівські острови. Там т о д і росло жито. А ми з Людкою вертались з-за Волги – гонили туди рятувати колгоспну худобу од вражими. Зайшли скраєчку в жито на бугрі, понаминали колосків у жмені і заходилися їсти ще свидове зерно, м'якеньке, солодке, ще гарно й пахне. Понабивали повні роти, як тут нагодився чоловік верхи: слідуєте, каже, в сільраду за потраву... І повів нас... Тільки не повів, а таке, як погнав, бо спереду – я, за мною – Людка за мою вдяганку, за штрюпану шинельку держиться, а за нею чоловік верхи. Йти було недалеко, бо я не встигла й того жита з рота виковтати, і коли опинилась у сільраді за порогом відкритих переді мною дверей, то не могла через те говорити, а прощено стала, як у церкві перед вівтарем, на коліна, через що й досі каюся, що так зробила, високий чоловік у простій без галстука сорочці під вузенький ремінний поясок, що був сільрадівським головою, швиденько підійшов до мене, щоб підвести на ноги (подумав, либонь, що я зовсім ослабла, бо був трудний, безхлібний рік після війни) – хотів, отже, поставити мене на ноги і (тепер я так догадуюсь) помітив, що я, звиняй, що казатиму, була зовсім гола наголо під тією штрюпаною шинелькою... Голова посадив нас з Людкою на одному стільці, бо більше нічого не було в цій надгорілій хаті, а сам вийшов надвір до того, що був верхи... Між ними, видно, пройшла немала сутичка, бо мені чути було, як той, що був верхи, спочатку заверещав, просився, а коли вирвався з рук Дмитра Васильовича, то погрожував, як би й наш Полбога чи Папазир, «загнати» голову сільради за «привишеніє власті»... Так воно, на наше горе,

й сталося, що Дмитра Васильовича спразнили з голови і «загнали» під слідство... а то ще і в неволю ("Через мене та через мою Людку. Якби хоч тепер складав на нас вину, а то про те й на мову не дається. Сама тепер все життя винюся, що дала призвід полбогам з папазирами спразнити отакого чоловіка, отаку людину... До нього в те трудне врем'я люди йшли, як до церкви, як до правника, до Ілька Петроградця ходять...").

Забрав Дмитро Васильович коня в того, що був верхи, прив'язав його до тичини, а сам зайшов до нас, щоб розпитати. Упісля провів нас з Людкою на дорогу ще й надалі напутив: оце йдіть, каже, прямо й прямо. Поміж той бугор, де росте жито. За ним будуть Чумаківські хати. А там, зразу за Малярівкою і наші Мокловоди. Питайтеся, де тут Прокіп Більшовик. Він дасть вам пристанище та й осядете жити...»

На цім слові Марфа, не прощаючись, звернула на свою стежку, що вела до їхньої нової хати, і понесла з собою моє жалке бажання ще хоч словом обізватися до неї, до нашої привітницьі милостивої. Але Марфа оглянулась дуже здалека – якраз у той момент, коли вже ставало трудно розрізнити вирази на обличчі. Чітко було видно тільки її голову на тлі притухаючого неба. Так чітко, що зробилось моторошно, бо змалювалася картина, що жінка забродить і забродить в якусь глибоку сутінкову воду. Забрєде з головою, як тільки зрівняється з лінією горизонту... Прощавайте, Марфо... Як же її побатькові? Прощавайте, голубко, і не виніться ні перед ким за свою долю – нехай доля виниться перед В а м и.

Настав такий час.

Отак начебто нічого з того, що думалось-гадалось, і не сказавши, поволі – поволі та й закінчуються мої поручительські записки про наш окраїнцівський рід. Настає час прощатися з притулівськими мокловодівцями, які ще й досі пам'ятають, хто з них колись записаний у вольні козаки, хто в казенні селяни, а хто ще до біднішого стану. З одними розпрощаємося, либонь, назавжди, з іншими... («Бозна, що нам чекається в житті: того, що суджене, і

конем не об'їдеш»). Одначе мені, людських свідчень просителю, їхньому гостювальнику поневолі, годилося б чемно розпрощатися з тими, хто не побув у дядька Дмитра Васильовича на пісні для самих себе, хто не заступає нам світу білого. І вже було придумав, погодив сам собі, як його зробити, щоб нежалібно. Щоб не звурдити нічиєї душі, не звирувать до сліз – навіщо нам сльози, коли ми нині на коні? Накуплю всяких лавушніх гостинців та вина і пригощу всіх, почастиємося з тими, хто буде на той час в гайку, що біля лавки, - відбуду звичай: ми ж бо люди з вольних козаків і ревно звичайові («У дворіччі між Сулою та Дніпром, де на піщаних косах і в заболочених заплавах росло вдосталь лугових трав, але майже не було де орати й сіяти, лежали древні Мокловоди по сусідству з Воїнцями. Саме тут, поодаль від великих шляхів, селяни-українці, живучи бідно, берегли паче життя свою духовність і звичаї далеких своїх предків. Збагачували їх собою і знову берегли, як береже голодний своє останнє мливо»).

«Не роби сьогодні й завтра ніяких веселощів, Теодосію, - сказала дядина Катря, виходячи з хати. – Арійон Похиль покликав нас, близько сусідніх, пекти й варити на похорон...»

Я подумав і нишком поспівчував Похилю, що, либонь, не стало в Арійона давно хворої Олександрини, цієї невиданої краси жінки, начебто зуроченої лихими очима до смертельної хвороби («Буває так, що тільки гляне хто-небудь і вже зурочить – зараз нападе на людину пропасниця»). Мені, признатися, ні разу не доводилось бачити її в вічі («Не подумав своєю зраділою головою, що для Олександрини яму копали б не солдати...»)

Вийшов з хати ще з настроєм учорашньої пісні для самих себе і, привітавши береженого млина-вітряка нехованою посмішкою, пішов і пішов понад морем, по обкладеній положисто привикають називати новим словом – дамбою і яка, мовляв, кінчається аж десь у черкаських селах, а вздовж неї – очерети по мілких затоках та поодинокі, маячливі, криті голубо-синьою імлою острови вольних, не плюндрованих коренастих дубів та струнких сосен, якими славились і жовнинські, і ялинські, і кулішівські ліси («Ой ви,

ліси-лісища, ой ви, бори-борища, садинок без вас в чужинній стороні – прощайте!»).

Діходив я в мисленні прощанні аж до колгоспних пастівників, що за селом поміж дамбою на десятки кілометрів та штучними броварськими ставками, де ростять рибу, і все, як ніколи пильно придивлявся та прислухався, наче шукав загублене, ждав з'яви накликуваних видінь або дивних зустрічей. Знадійливо полохався, коли зашелестить зелений густий очерет, повен казкової таїни й забутих несподіванок – ось-ось вони, різучі, розхиляться аж при верхах, аж при самих пухнастих куницях і вигулькне голомоза, як у нашого Митька Михлика, що з дядьком Дмитром доглядають і пасуть коней, крупна, з оселедцем чуба голова сторожового запорожця – здрастуй, решток козачий!

Може б, і вчулась, і ввиділась би така зустріч, якби в мені не лунало те вчорашнє, те побідне свято пісні для самих себе. Воно ще є в мені сьогодні і буде завтра, бо сидить он над водою гуртик дівчат з пранням і затято вторять ту, що й ми вчора: «Коло млина кременина, там цвіла калина. Захотіла в саду спати молода дівчина». А менші пастушки грають собі в полотна... Рибалки трудно тягнуть невода аж ген, де була колись Сльозівка – хутір, три версти, може, чотири звідси. На електричних стовпах клеочуть в гніздах, наче моляться за нас молоді лелеки – триває празник і кругом народно. Нечемто вся околія змовилась радіти нашому родовому визволу з-під клевети лицемірїї: «Окраїнцівський рід невірний і зрадливий» («Як часто напускають тїнь, нашіптують підозру на людину, котра мовчки й праведно йде все життя за своїм плугом... як легко довіряються вражим полбогам з папазирами...»).

Митько Михлик справді взявся мені спереду мов з-під землі чи з очерету і, широко крокуючи, вже розповідав щось назустріч. Я неховано посміхнувся, а тоді аж зареготав, бо знав, що цей Митько, свята наївність, з ходу подавши запечену держакми руку на «драстуйте», обов'язково запитає, як уже запитував кожної нашої зустрічі: «А чи воно Сльозівка ще Україна?» Не дивуючись з його дійсної наївної простоти, я щоразу повторював, де граничні

межі нашої України, скільки народу живе на ній і якого та чому так мало залишилося Дніпра... А Сльозівка – це ще Україна, бо коло того хутірця, під яким, либонь, і тепер пасуть вони з дядьком Дмитром колгоспні коні, буде по дамбі, по стовпах од сили чотири кілометри звідси. Митько задоволено піддакував кожного разу, але й сьогодні, як ніби того й не бувало, спершу питає те саме: «А чи воно Сльозівка ще Україна?» Я переповідаю вже казане – він уважно, як перше чує, нишком слухає все те. Аж упісля, коли я скінчу і ми вдвох немало значно помовчимо, схожий на запорожця Михлик переповість свою, вже всіма давно знану новину про те, що він ніколи не їв чужого хліба навіть тоді, коли переживав важкі часи людського мору, бо чужий хліб – це найстрашніша отрута для вільної, для самостійної людини; чужий хліб – це, мовляв, єдине, що може позбавити її самостійності і справжньої свободи... Митько й сьогодні радий, що його корова отелилася двійнятами, що на картоплі нема колорадських жуків, а баштан гарно зацвів – вищих радощів йому не треба... Хіба не він єдиний на всю Притулівку погоджується ще й тепер («Якби селянам давали землі, хто скільки схоче») взяти найбільше, тобто два гектари: один орати-сіяти-садити, а другий – перелоговий. Стільки, мовляв, не наважується брати навіть жадібний на землю Пимін Кісточка. Отой, може, чули, що возив коровами в лантухах степовий чорнозем на свою грядку. Розімне руками грудочки і здобрює порошком свій пісний супісок...

Я вже давно землі наївся... що аж моїм дітям занудило... натякує на те, що одробляв за ту свою жадібну любов десь на каналах чи на шахтах, бо його Панько з Ливоном хоч і не першого, а все-таки куркулили... Провчили за дві десятини пісного перелогу, що й дітям його занудило. Родили в нього на тім здобренім перелозі одні кавуни-тумани та рябчики. Але родило їх стільки, що після спаса вивозив дубчаком на городиський базар, а іноді і в самий Кременчук. Биті привозив назад. Уварював з них сік – і виходив кавунний мед... Не бере Пимін ґрунту... не хотять землі і його діти («Хочби й даром давали її селянам, хто скільки схоче... одучили полбоги, занудило...»).

«Ось тобі й Христя, ось тобі й Плютиха. Сама прийшла... А ти її шукаєш, мов голку в сіні. Бери та йди з нею, як хотілось, до Прокопа... Я ще б з тобою побалакав, так коні мої, бачиш, у ставок побрели. Бачиш? Тільки хвости з очерету видно. Справді, ще шкоди нароблять, а Пимін Кісточка – сторожа гостра... А то б ще розказав не одне і не двоє: ти ж мені кажеш про Україну, то й я тобі... Хто на фермі робить, в того щодня в хаті новина: то якась корова доїться мотором не далася, то вночі заплуталася і покалічилася, як ото, знаєш? На діжурстві в Гані Закарпатки – молоденьке й гарне прийшло до нас найматися хліба заробить... Так у неї на чергуванні корова зовсім задушилася. Найнялося дівчатко хліба заробить, а на нього... всю пропажу списують («Або йди заміж за мого Колька – страшить завфермою, - тоді все минеться тихо-благо... спішемо актом як «нешасний випадок» або як хоч... Пішла Ганя за недопарного Колька – дрібне таке, вузеньке і негарне... Якби старі совісні, то й не наполягали б на залякану Ганю, бо вона гарна, рослява, станом тоненька, а пишна – зовсім Колькові недопарна!.. Злякалась Ганя за шкоду. Додому повертатись теж боїться: у них у сім'ї строго, по-давньому... не так, як у нас... Пішла за Колька недопарного, дітей двоє, а вона й досі плаче...»

«Отак воно їй з самого молоду в житті пішлося... Хотілося людині с в о г о життя: щоб мислити тобто своєю головою, відчувати своїм серцем, бажати своєю волею й, таким чином, щоб жити всіма своїми силами. А поживає он як: без любові, мовляв, дихати нема чим, хоч пускайся в божевілля...»

Мене раптом ніби щось вимкнуло з усіх сприймань, і я перестав чути Митька Михлика ще до того, як він щодуху побіг завертати коней із шкоди, на бігу ляскав батогом та покрикував на них сварливими словами. Не вхоплю ніяк, про віщо розповідає, так швиденько ворухить губами Христя, що йде зовсім поруч і час від часу, либонь, зумисне тепло торкається мого плеча рукою, хоче, щоб я її слухав, а я не чую всього білого світу, бо всіма думками лечу назустріч видінню того дня й тієї години, коли через безліч

нескінченних вечорів побачу... вільного Батька, почую передусім його Любов і ласку Матері. Він знову стане поважною особою: його слухатимуть люди («Є й тепер межа страждань, на які прирекли людину християнська мораль»).

Тепер я не чую і Христиної мови. Мабуть, через це Плютиха дивиться на мене широко відкритими, запитливими очима, а я відмовчуюсь. То вона відвела їх від мене, опустила довгі густі вії, що тепер майже закрили її очі, і примружено глянула в той бік, де в імлі бовваніла Пивиха, куди щойно літали мої думки і воля.

«Завтра поїдемо в Городище разом. Тебе заради цього шукає Прокіп, чуеш, Тодосику? Щоб сказати, що вам є чим їхати: він уже настроїв, намазав свій бригадирський барабан чи, може, бігунки – не знаю, але поїдете разом: йому привіт од Петроградця і запрошення на розмову. Мабуть, і про твого батька, про його дальшу долю також... Шукає тебе, а сам загубився, що і в селі нема, і в сільраді, казала біля притулівської лавки, що в мозолянській лісосмузі знайшли буцімто повішеного Ливона. Цікавіші ходили дивитися, а знімати ніхто не взявся, не хоче. Поки аж сам Гопей розпорядився: це твоє діло, бригадире... Отуди к лихій годині: його, Прокопове діло хоронити єзуїтську шатію... Сьогодні завісився Ливон, а завтра Панько того самого схоче...»

«Чого Ливон повісився – то вже він знає, а в селі по-різному прояснюють причину. І більше сходяться на тому, що це його дружка, Полбогова робота. Що не хто інший підкинув Папазирові записку на поріг чи під сінешні двері. Там таку погонку гонить, що пробі пару волів даси за безчестя. Це через тебе, Ливоне, до нас заявився Ілько Петроградець, і тобі першому не здобрувать. Бо ти доносив на Корнія, твій почерк, а мої слова. Бо ти, Ливоне, записав його підлотно у «севеушники», щоб підкусить Більшовика, з яким вони були у щирій злагоді і в товаристві («У ті відомі роки, близенько перед колгоспами, ходило їх, потайних вербувальників усяких, не один по наших селах та по плавнях: то під личиною скупника худоби, то ворожія. А

найбільше – збирали лікарські трави, їх там стояли моря... Збирали та стиха дізнавались, хто з воїнів чи з мокловодівців якого стану, звідки взявся цей хутірець нелукавих порічкових людей. Хтось із простакуватих скаже слово, друге... Од пастуха Окраїнця зачався наш окраїнцівський рід. Його, мовляв, нащадки і він сам випасували тут коней ще для запорозького козацтва... та й яких коней! Почалося, значить, з Окраїнця... Ливон рознюхав, що на цьому люди заробляють, похвалився Полбогові... та й записали туди (якомусь відбувальникові за якісь гроші) Окраїнця Корнія в «севеушники»: він і в будень ходить у вишитій сорочці, любить старовину і Україну, бо непомалу добивається знати про запорожців...»). А другі кажуть, що Ливон був перед цим дуже п'яний, що бігав роздягнуто по луках...

Та ми тут не про те, як обставлено Корнія і весь наш окраїнцівський рід. І хто з цього мав (чи, може, й нині має) користь («Іванець для своєї користі роздуває старе огнище»). Про все, що подано в цій книжці про Корнія, свідчать певні документи, які пощастило нам розшукати з допомогою сумлінного Ілька Петроградця серед убогого біографічного матеріалу роду Окраїнців, - тут нам нетрудно боронитися. Інша справа, як удалось їх подати, цей доказовий приклад.

Трудно являтися з н и м на очі тобі, мій і капризний, і поблажливий читачу. Бо як то стало сумно й боляче, якщо ми тратилися на цю книжку марне, всує. Та ще як би оправдатись перед тими з наших критиків, які ревно-ревно празнують званий закон художнього сусідства: після отакої, мовляв, нечистивості (зразу після Полбога з Папазиром, як у нас воно виходить) зробіть, будь ласка, перебивку, інакше не посмійте ставити рядом, тобто по сусідству, щось для людей святе й пречисте. Приміром, називати ім'я Більшовика, тобто говорити далі про Лядовського, нашого бригадира, якого, признатися, останнім часом так рідко чути, ніби трудний дум його напав. А він йому піддався та й мовчить («Думу, думу в нього було, як того шуму на морі, та все об тім, як чесно жити»).

Може, й порушуємо званий закон, але настав такий час («На прощанні все швиденько»), і пора хоч трішки сказати про ту Прокопову заяву до правління мокловодівського колгоспу. Та й про інше, яким би й закінчити благополучно давно почату мову, гадаючи, що те воно, пущене в сльозах на волю, тепер не колотиме серця, а дасть більше простору й волі іншим невтомним думкам та пристрастям («Душа в великих задумах кохалась – ото душа! Тут ми й зведем кінці з кінцями: гадаємо, що розповіли істотно про наш окраїнцівський рід, хоч безперечно можна виявить і повідомить людям про них, про всіх тут діючих, ще не одну подробицю.

Христя Плютиха: «Як тільки я дочулася, що Прокіп Власович подав прошення, щоб зректися з бригадирства не за своєю доброю волею, жінки послали мене розвідати, зробити «допити з пристрастю» і я пішла в контору до Гопея.

«От як добре, що ви зайшли, Христе Платонівно, - каже мені Гопей знайома, з достоїнством. – Я доволі чую в Притулівці про вашу вроду, про ваше справедливе серце. Тепер ви мені допоможете, якщо ваша ласка, - на жінок на притулівських подійствуєте, вони вам повірять, що з Прокопом Власовичем ми живемо, як і всі люди. Можу забожитися, на вас, Христе Платонівно, дивлячись – не писав я в Городище, не було й балачок, щоб міняти притулівського бригадира на молодого, бо Лядовський пробі не старий, а що без диплома... нехай собі... То все людські вимрїйки... Ніякої кривди на Прокопа Власовича не маю. Не наводжу його на свою стежку – навпаки, він мені вчитель... він має свою, нажиту коло землі, коло хліба правду... і н ш и х на неї наводить, бо має на те право...

Такі його стрічні речі на неї наводить, бо має на те право...

Такі його стрічні речі мене разили, і я до самого прощання не посміла сказати «сучому» Гопееві жодної прикрощі, хоч усе вибирала момент, приглядалася до його очей, прислухалася до голосу, щоб заспіти Льоньку Семеновича на якійсь нещирості («Ніколи ми не заглянемо в душу навіть найближчої людини, щоб до самісінького щ и р ц я»).

Притулівські жінки упустили: «Заворожив тебе, Христе, молодий Гопей – так і скажи: і ти, Плютихо, цяця, і Прокіп молодець («Заколишу, залюляю, сама піду погуляю. Ви, мабуть, і насіння лушили з одної жмені. Таке виходить»)... Бог не теля, баче й відтіля. Та й ми, Христе, не осліплі; нас не проведеш, бачимо, який святий та сердобольний твій Льонька Семенович: словесно воно так, пилюжити ми вміємо. А на ділі... («Бачать, люди не думки й наміри, але діла всякого»). Он і вчора Гопей перестрівав тих, що йшли ввечері з пшінки – завів порядок перестрівати людей з роботи, як підозренних на крадіжку. Усіх обмацав, а витрусив – по качану, по два. Штраф накласти нема за віщо і віднімати стидно... Покрутивсь, покрутивсь... та й повернув голоблі з обмахалом, з нічим... Пріська Біла, жінка Павла, по-вуличному Руського, тільки плюнула вслід, бо впорожні погнав Гамальками свого, йому положеного «бобика». А Пріські б до дітей швиденько... до скотини... до інвалідного чоловіка треба! Свіже на вечерю зварити... Воно й людям стидно, а таки роблять, як назло... Стидно, що з ними, як з підозреними – і вчора, і сьогодні... Сторожуй, сторожуй... кожному голову, кожні руки, але ж і ти не різнився втрое... Ми – люди. Нам що – нам хоч ригни, а дай, як собі. Не даси добром – без просся візьмемо. Сторожуй, сторожуй... Нам своє робити: хліб та дітей родити. І нехай твій Гопей, Христе, пана з себе не проповідує: мені отак положено, а вам інакше. Йому печінки положені, лікарственне молоко на травах, а тобі, Прісько, а тобі, Павле («Не всього, що бачиш, бажай. Нікому не завидуй, але всякому бажай добра смиренно. Менше вкусиш, борше лигнеш»)... Скажи, чи наш Більшовик, скільки бригадирствує, робив отаку гопейщину? Ні раз не запримічено. Що людям, те й собі. У Мокловодах Прокіп стрічав нас, хоч кого спитайте, живою музикою. Спеціально висилав, бувало, аж за село, коли наставало найбільше роботи, Грицька Вовнаря з хроматичною гармонією і Митька з бубном ("По всьому селі пішла чутка, що в нас весілля, що з роботи йдемо, як з празника – от стрічав!").

Христі добре виказали. Але вона й далі видавала все так, як було:

«Возрадуйтеся, баби, і вам воздасться: Гопей Льонька Семенович, наш добродійний управитель, катав Плютиху на своєму «бобику» аж на мозолянський пастівник – возив до Людки до Личачки, щоб я попросила її попасти овець, бо мені ніколи. В автомобілі ми щиро балакали про Лядовського. Гопей забалакав першим...»

Жінки загули невизначено, але додавали на здогад:

«До нас – прочували ми глухо – збирається приїхати Ілько, по імені Петроградець, - той саме, що Корнію Васильовичу вірний товариш, а отже й Прокопові. Твій, Христе, ловкий покровитель давно про це, либонь, знає... От і піддобряється на ходу, міняє політику: Христю катає на «бобику», Більшовика розхвалює до небес... На цім тижні, гляди, й на острови не поїде («Таким на бога не сподіваться, самим було пошануватися»)... Хіба ото поститься, що в селі таке горе, такий страшний похорон... Отаке на світі немир'я, отак не жаліють людей...»

«Що не кажіть, дівчата, - Христя знає, що бабам у лест, - а в Городище на Прокопа нічого не заявляв, що, мовляв, без диплома і дайте мені наукою просвіченого... Як на мій розум, то Гопей сам остерігається Прокопа і не помалу... Та хіба нам, дівчата, - заходить Христя знову лестом, - про це сьогодні балакати – хто кого заломлює: Гопей Лядовського чи навпаки? («Більшовик усіх їх заломлює своєю людськістю та добротою»)... Гоніть мене, люди добрі, од себе: стою тут з вами, а дома діжа вчинена – що я собі думаю? Може, вже збігла на весь припічок? Тільки ні: погано сходило. Мабуть, дріжджі давні. Чи нема в кого свіжих, дівчата? Свої мала, на хмелеві роблені, та оддала Арійонові: приходив позичати. Той хліб, що попекли того ж дня, як тільки сповістили про наглу смерть сина на вредних границях, вже зачерствів... Ви тільки подумайте, люди добрі, яке чоловікові горе: сьогодні який уже день стоять мари коло двору. Сьомий чи восьмий?.. Похиль звівся нінащо, став сам себе лякатися. Сказали, що сина вбито, а тіла не привозять. Здалека десь правлять. Аж оце сьогодні на підвечір, кажуть, буде в село привезено. Арійон готовив Олександрині своїй труну, а воно бач... Хоче

випросити неживого Ванька, щоб у своїй труні ховати, не в казенній, та хтозна, як воно буде... Кажуть, що такого не допускають, щоб у своїй.. Не дають і віко odkривати, щоб подивитись. А чого вже так – хто його зна... В Черепахівку он привозити зовсім без віконця. Трішки тіла та трішки чогось іншого – каміння, либонь, щоб вага була. То як же ти допустиш труну odkрити? Що ж ти матері-батькові покажеш? В того солдатика вже й дитинка була... жіночка лишилася вдовою («Кісток наших по всіх краях, а нашого хліба – по всім світі»). Звідки воно починається те поміж людьми немир'я? Стражданнями учися, стражданнями. І привертай людей до себе також ними.

Діжу вчинила та й переживаю, бо треба спекти вдачного хліба. Не так Прокопові з Теодосієм Корнійовичем у дорогу, як нашому Корнію Васильовичу з Вустею на стрітєння («Не тільки літо з зимою стрічаються, а й люди з волею»). Стріньте їх рідною паляницею, він не перехотів України, переказав з Городища Ілько Петроградець нашому бригадирові... То, якщо вдасться моє тісто – буде й на пиріжки, й на балабухи. На превелику силу роздобула борошна: тричі на день ходила в контору колгоспу, допоки сам Гопей розрішив на два пуди нової пшениці: мені один і Похилеві («Та й пожалкуйте, Христе Платонівно, що я вам і розрішив: дізнаються, то мені влетить: хлібоздачі не доконали»). Помалкуйте, мовляв, і постарайтеся, Христе Платонівно. Ради таких гостей і меду випишемо, і пшона, кавунів зірвіть з десятків – я сказав Панькові, щоб де кращі... Спасибі, дякую, Льонька Семенович, за таку учтивість – спекти спечу («Наші паляниці знають всі околиці»). Було б на всі сто, якби нову пшеницю та змолоти у вітряку на спокійному вітрі. Щоб пухко й лапато. Я не проти, каже Гопей, спитай у Вчителя, він над тим млином хазяїн... Спитала в Теодосія Корнійовича – не відмовив. Послав тільки до Дмитра до Окраїнця, бо я сам, каже, хоч і в правах, а пустити млина не зумію: перевізний він і не робочий. Якщо дядькова Дмитрова згода – меліть пухко й лапато. Ілько, мовляв, Петроградець теж любить домашні пиріжки з гарбузом та калиною. І батько з матір'ю порадіють... Мудрував Дмитро коло млина, врихтовував то каміння,

то коша, а чим зашалювати, задолончити крила, щоб і легко, і не дуже пружко парусило, бо інакше вітер млина звалить («Стоїть же хоч і на дубовім фундаменті, так без опорного стовпа») – чим би їх зашити, того не знаходиться, хоч відступайся од вітряного помелу. («Ой на горі, на Самборі крутий камінь меле. Одним радість, іншим – горе... Арійоне, Арійоне»). То Марфа Личачка прибїгла і знайшлась до діла: візьми в мене, Дмитре, ще мокловодівського сирового полотна хоч і цілий шматок, розріж його на четверо та й задолончуй. Полотном найкраще. Нехай хоч і буряний вітер... не поламає крил і млина не зрушить, бо крізь полотно перша, поривна, його сила проникатиме, а друга – не страшна – млин крутитиме. Ож ну так зроби, Дмитре... Дмитро постарався, той змололося, як слід».

Наша бесіда незаметно меншала й меншала. Найпершою пішла заклопотана Марфа Личачка і вже зникла за скрутом старої вулиці. Христя чимдуж підтюпцем заспішила до вчиненої діжі – отак ми ніби й попрощалися. Я дякував усвід кожному за поміч, за хліб-сіль, за поруки, а самого все дужче тривожило чуття дороги – мушу негайно піти до Лядовського, щоб остаточно змовитися, коли ми виїдемо в Городище, до Батька. Мені взагалі хочеться вийти з кола цих болючих подій, хоч вони й наші – нашісінькі і пам'ятать їх слід як правдиву науку («Наупорно пам'ятаю, наупорно берегтиму її в пам'яті»).

Стривожений чуттям дороги («Надто маю надію скоро побачити родину»), я обдивляюся з усіх боків цього старезного і мудрого млина, над яким був кілька днів хазяїном, шукав на ньому свого заспокоєння, а виходило навпаки: ставало до нестерпу жалко розлучатися з його крилами, запнутими Марфиним полотном, з його пригорбленою поставою, що несе на собі це вічне перехрестя усіх вітрів, стежок – доріг і сторін світу.

Жалко стало його, мовчазного, бездіяльного. З печаттю докору. Ніби це я припнув його, звернув навіки з вітру, а тепер ще й залишаю в самотності на повільну самострату («Чи ж то коли відпустять гальма, наверне хто на вітер прагнучі крила?»).

Якийсь час я підсвідомо поблукав понад морем, ніби ждав якоїсь химерної обіцянки. Знову повертався до млина, мовби щось недоказав на прощання, а насправді мені хотілось натрапити саме на те місце, де в мені зродилося тривожне чуття дороги, негайної, нової, бо таки пора виходити з кола описуваних подій і входити в інші («Видно, що доля хоче мене загартувати, хоче виробити мої духовні сили. Значить, я їй, мабуть, на щось добре придався»).

Та найперше поїду в Городище. Повезло з Більшовиком моєму вольному Батькові стрічальний хліб-сіль, щоб не ламать покінного завіту («А що, сину, пам'ятаєш дідусів завіт тобі?»). Наберусь од Нього життєвої правдивості («Судить, люди, не злобу його серця»). Порадіємо волі Його («... в сумнівах та печалях порадіємо. Сміх-бо над горем і печаль над весіллям – то риса нашого родового погляду на життя»). Поставимо гуртом власну собі хату десь на одшибі від людей, щоб батькові і нам не докоряться (Петроградець Ілько про неї ревно запіклувався, але наполягає сусідитися до людей). Батько згоджує себе з Петроградцем: посадимо, каже, садок вишневий біля хати, бузини, калини та смородини – нехай буде і для краси, і для потреби. Бо в тій, мовляв, що ти приторгував, Дмитре, мій вірний брате, не буде нам ні здоров'я, ні добра. Не наша вона, не нашими руками роблена. Та ще й тому, що збоку од підгорівського шляху я начепив у припадку злої образи клеймо на причілку: «Тут мешкав заклеветаний Окраїнець Корній з дружиною. Клеймо батько випалив на дубовій дощечці ще на поселенні. Там воно й висіло на їхній хижці знадвору. Тепер сюди перевісив. Сусіди вже бачили, вся Підгорівка прочула, і зняти мовби ніяк, хоч мати Вустя й настоює («Ех ти, бідненький! Все хочеш Неба та України. Невлічима твоя хвороба»).

Я пішов звісною дорогою до Лядовського.

Епілог.

Прокіп вернувся з колись мокловодівського поля, що між Мозолянкою та сусідньою Покотилівкою: там сьогодні благословилося на озиму сівбу («Він

дуже мудро зробив, роздавши людям зерно на сівбу»). Повернувся босим («Бігай босенько – тепер тепло») і, видно, пішки – таки пожалів коня перед дорогою. Холоші заковані тільки трохи нижче колін, забрьохані, в риллі. Ступні в крихтах вологої землі, густо зажилені, мов розписані лабіринтом, підйомисті («Хіба так на нього чобіт шиється, Андрію? Я швець на все село; так я вже знаю, що халява на таку ногу ось як бува... от і в підборах брехня; та й підйом не такий...») Між довгими пальцями позастрявали мокрі листочки з подорожника, то так і прийшов з ними аж у двір: туди заgrimіло.. грякнуло, аж землі затрудило, шибки задрижали – гарний дощ випав. Гімнастерка, розстебнута на верхні гудзики, парує, на плечах сохне («Як добре плече, так і тупиця січе»)... До всякої роботи чоловік замолоду сподобився, тепер старості на нього не буде. А здоров будь, Прокопе, та не вужчай у плечах! Піди перевдягни сорочку, якщо до Похиля...

Я залишився на подвір'ї подождати, поки вийде Лядовський, та підемо разом, куди він скаже. Тим часом дивився на його подвір'я, бо всі притулівці так роблять: кожен, хто прийде, ревно стежать, доскіпливо пильнують, чи не потріскався кам'яний фундамент під стінами його хати, де посаджено яке дерево, навіть чи поливаються надвірні квіти – у нашого Прокопа має бути все до шнуру і на взірць («Треба всякую папіру підвести як раз до шнуру, підвести все під закон»). Якщо ти бригадир і взявся за «велике діло цвигання народного життя на вищій ступінь і хочеш поправляти нашу одвічну недозрілість («Щоб у полі зрідно, а у дворі плідно. Щоб у серці квітло, а на душі світло»).

У дворі Більшовика я не помітив ніякого зяну, якщо казати дуже по-сучасному, - а швидше набачив те, чого, либонь, душа моя незлічима шукатиме, нещасна, хоч би мене поселили і в надновітню хату: я зрадів, мов дитина до матері, коли під шиферною стріхою цегляної повітки побачив згорнуто повішений, вже з почорнілою ниткою, ч и с т а к ... чистачок, сітка така, невисока, густенька, якою ми (ті, ще не зрушені ми) ловили на мілководді дрібну, як оселедці, рибу на домашній засіл. Зрадів не тлінові тієї

сітки (не чути було, щоб Прокіп хоч коли-небудь нею десь промишляв) – обрадувався нашому такому чистому, як Суляна вода, старовинному слову: чистак, чистачок. Скільки потім не обпитував тутешніх і не тутешніх степових людей – ніхто не чув такого. Значить, наше воно, тільки посульське... Гай-гай: колись, мокловодівське! І мені стало його, беззахисного, жалко до нестями: загубиться між чужими, звалється, забуте під новітньою стріхою... («Знати було їх, запорожців... по довгому оселедцю з-під шапки... по красних шароварах. А тепера очкури од них шукаємо... А скажи: навіщо?») Гай-гай!.. Я ледве стримався, щоб не піти далеко за тими живими спочуваннями, що захлинали серце – не за тим ішов до Прокопа до Власовича, щоб ворухити буле... щоб вагота облягала душу, а прикрий біль чувся десь на самісінькому дні («в самому осередку усякої чутливості»). Може, ще в дорозі, як рушимо в Городище... в дорозі до Батька... до його віри. Може, тоді ще спом'янемо («І радісний випадок принесе важку споминку: та я ж рано встаю, то і вас спом'яну; та я пізно лягаю, то я й вас споминаю... рідні мої»).

Прокіп не виходив довше, ніж би належало для правил поведінки, і я вже всяко собі подумував: чи не подає мені Більшовик якогось-бо надогадливого знака? Не піти мені тихенько звідси, переклавши розмову на якесь там потім, якого може і не бути? Ми-бо завжди, мов ті, сердечно байдужі оратори, раді такому виходові – перенести справу в будуче, якому, звісно, ні кінця, ні краю («Ти вмри сьогодні, а я завтра»).

Взяв гріха на душу, так про Більшовика подумавши, бо наступної хвили Прокіп Власович вийшов на поріг – в тому ж самому одязі, з мокрими і босими ногами, не в крихтах польової землі, а з побабілими пальцями; холоші закочено тільки трохи нижче колін, а рукава гімнастерики – аж за лікті – і гречно промовив з колоритом: «Прошу пана Вчителя до господи».

Ми зайшли в настіж розчинені двері – в хаті прибрано все до місця. На свіжо помитій долівці – вузенькі, як наші, мокловодівські застилки домашньої ткани («Основа нитяна, а ткання вовняне»). Мені дуже хотілося

запитати в Прокопа, чи він не жде великих гостей, що так прибрався, але це було б, мабуть, безтактно, і добре, що я промовчав.

«Нам треба полуднувати», - сказав Прокіп Власович і хутко вийшов у сіни. «Та й ми не од тих грошей», - подумалось мені приговоркою, а не сказалося. Я посилаю господареві свої скарби – найкращі почуття за те, що вгадує мої плотські бажання, а тим часом продовжую нікати очима по хаті – хочеться бозна-що, але набачити. Щоб не розпитувати, не завдавати Йому зайвої прикрості, а самому потім хоч трохи здогадатися, зміркувати, як живеться бригадирові: що йому, ні вдівцеві, ні жонатому, рідне, а що й дороге, може, в добровільній самотності? Яким смаком живе Людина, котрій ми, поселяни, вік несем любов свою і беззастережне довір'я? Яким? Попробую хоч якось себе самого вгонобити, себе самого вдовольнити. («Козацтво танцями угоноблялось, а в мене, бачте, інша угоноба»).

В хаті пахне мокра городиська глина – видно, білено зовсім недавно, і стіни – голісінькі. Тільки одне покуття аж до застілля вбране довгим старожитнім рушником, шитий вирізуванням. В покутньому вуглі – маленький мисничок на три полицки, схожий на старосвітський божник. Балакають ще й тепер, хто чув і знає, що це з приданого його нареченої Соні, колись попівни («Любов приходить без нашої заслуги, щезає без нашої вини»). Видно, Прокіп не забув, не забуде того молодого часу, віддає належне думкам про нього, надає тому новорожденному світові якесь місце в своїй душі. Часом навіть кориться йому, а, може, й підлягає, хоч поряд з ним і над ним існує інший світ. І живуть вони в його душі, либонь в одне, бо об'єдналися в одному серці і плекані обоє... Тільки де його Соня? Куди зникла отак безслідно, отак боляче? Чи знає щось про це сам Прокіп Власович? («Безперечно, треба вибирати найкращий момент для втручання в долю Особистого – під час прогулянки, на рибалці чи просто за їдою»)... Одного разу ми було зав'язали розмову про неї – Соню. Того надвечір'я я, випадком натрапив на Прокопа. Він сидів над водою манюньою річечки, вважає, струмини на один перескок, котра тече в усяку пору з-під старої

Дніпрової кручі і чистим-чистим подихом впадає тепер в зеленкувате море. Я не знаю, чого там сидів Прокіп. Може, ждав, поки накупається і припливе до берега його названий син Данилко (Лядовський учив його буцімто плавати). А може, просто споглядав себе, пізнавав, роздумував – Більшовик довіряє вправам з медитації («Мені треба од нього перейняти ці вправи, навчитися розуму. Я хотів би осягнути це мистецтво ґрунтовно, по-справжньому, так само як музику»). Той Данилко, що тоді купався і якого Прокіп справді змушував плавати («Посоромся носити животину: батько твій струнким був – Федір Лук'янович, він заповів тебе мені, Даниле. А ти од рук одбиваєшся. Острови назнав з Гопеєм»)... - Той Данилко ожоче брѡхався, а Прокіп несподівано посадив мене біля себе і, хвилюючись, сказав до мене: ти нічого не бачиш оце зараз, в оцісінський момент? А я... бачу. Ні, не бачу – було побачив... побачив... музику. Вона з'явилася мені у вигляді жіночої фігури... Я навіть спробував її намалювати... Сказав отаке – і, мабуть, знову поринув у свої роздумування, як той натомлений мандрівник поринає в теплу воду після дороги, бо замовк і вже не сказав ні слова, допоки ми й розійшлися («Побачив музику у вигляді жіночої фігури»).

На тому малесенькому мисничку на три полицки, що схожий на той приданий старосвітський божник, не було ікон, ні посуду, а стояли в рядки фотокартки з людей, яких я майже всіх добре знаю. («Нема ніякої сили, щоб відвела мене від раз повзятого наміру – бозна-що побачити, щоб потім не розпитувати, не завдавши Йому зайвої прикрості, самому здогадатися, зміркувати, побачивши»). То все Прокопові духовні діти, хрещеники («Прохайте, мовляв, кумом Більшовика: з його рук діти ростуть, як з води. Ви погляньте на Данилка, на Василових дітей, чи на Васька на Плютівського та й ще з десятеро»).

«Хазяйка з мене неповоротка, - нечутно ступив Прокіп до столу. – Оце наш полудень – борщ, сьогодні варений... Хліб теж свіжий. Не забудь хлібини й пиріжків – оце вони, ті, що брати в Городище, сказала Христя. А ось по чарці на відвагу... Бо я ще вправлю поросю, пізніше ніколи буде: ось-

ось привезуть Ванька Похилівського, ховати підемо. («Тіло козацьке находили, в чистім степу хоронили. В семип'ядні пищалі гримали, у суремки жалібно вигравали»).

Посередині верхнього рядка фотографій стояла вербова дощечка, така завбільшки, як та, якими в нас на Посуллі накривали стоянці з молоком. А на ній на всю величину писана фарбами голова дівчини з правильними, як іконними, дугастими бровами, з-під яких сумирно дивилися наші карі, українські очі. Я взяв дощечку до рук і пильно придивився. Пильно, бо мені здавалося, ніби я побачив саме те, що ворушило мою невтолену душу, підсвідомо водило моїми очима по білих стінах Прокопової хати. Мабуть, праві ті мокловодівські жінки, котрі ще й тепер хрестом – богом божаться, що то не іконка («Перекажіть Полбогові»), хоч їй і поклонялися люди, раз вона стояла в церкві серед інших, «наمولених», тобто відомих серед віруючих ікон. То приїжджий маляр, що в своєму ділі велику силу знав, Соню змалював ще піддівочою з волі її батька, отця Антоновського, коли Більшовика ще не було в Мокловодах. А як розтягали закриту морозівську церкву, Василю Димський, Прокопів товариш по робленні мокловодівського колгоспу, взяв ту дощечку («Така гарна іконка, що жалко викидати») – взяв ту дощечку кагалі своїх дітей на іграшки, а пізніше, либонь, Прокіп випросив її у Димського, повіривши, що на ній змальовано лик його Соні. Крізь її мальовані щоки проступала не властива молодому тілові фарба, і я здогадався, що цей малюнок зображено не по свіжій деревині, а був шаруватим, не менше, як третім наслоєм («Якщо ікона відслужила, її вкривають новим ґрунтом і по ньому «записують», тобто наносять нового святого. Їм, людям нашим, дай ікону: одну забувають, інший моляться»).

Я знову хочу («Хотіть – воно не шкода») здогадатися, навіщо було Лядовському просити Соню у Василя («Хіба нема у вас ні сумнівів, ні печалей? Я знаю, що не всім хочеться читати правду, але нехай такі знають, що мені не хочеться писати неправду»). Жінки кажуть, що те Він робив з великої любові до Неї («Як би треба їм було з'єднатися для нашого

духовного благополуччя»). А я кажу: не тільки з великої любові до Неї – Прокіп хотів незмірно більшого. Здогадуйтесь, чого саме хотів Більшовик Лядовський, якщо віруєте в думку («Великої Людини»), яку передаю довірчо: красиве треба берегти, брати його на взірець, виходити з нього, навіть якщо воно «старе». Чому нам відвертатися від істинно прекрасного, відмовлятися від нього (і навіть ставити на карб)... тільки через те, що воно «старе»? Чому ми падаємо на коліна перед новим, як перед богом, якому треба покорятись, тільки через те, що «це нове»? Безглуздя, суцільне недоумство... Це-бо, здогадуюсь, держить Прокіп Власович все життя в душі і в голові, хоч Їх – «старе» і «нове» - роз'єднано навек... хоч полбоги й викрали у нього Соню – ходила, згадують, мов та прибега, по нив'ях, по плавнях, по островах, збирала їсти («Не хотіла псувати своїм духовенським станом Прокопову більшовицьку біографію, не давалась йому на очі»). Згодом бачили її, обношену, заголодалу, - ходила в інші села на випроси, поки полбоги звели зо світу і возрадувались: не з'єдналося Більшовикові... нехай тепер мучиться («Жили наші діди – не знали біди; стали жить онуки – набралися муки»).

Допоки я укладав собі в голові догадки, сумніви та печалі тих днів людської потали, Прокіп нишком сидів на саморобнім табуреті і ждав на мене, повернутою лицем до покуття, поки ждалося, а тоді запросив сідати («Даруйте, але мій фах такий, що мушу пребагато думати перед тим, як уйматися за невинними і скривдженими»). Та нехай та гіркота йде з тим часом. Нас на кривді більше не здуриш. Ми чуємо себе людьми свого краю, а Лядовський для мене – чоловік світлий, життям учений і все робить, як я хочу, - з доброго серця.

«По повненькій, Учителю... За волю батька». («По всім світі про волю говорять, а ми мали б про се і не думати?»)

«Спасибі, Прокопе Власовичу, спасибі». («Щоб наша доля нас не цуралась, щоб краще в світі жилося»).

«Радій, сину мій, і радуйся».

«А я-то все говорив, що (Господь Бог) поки шле біду, то шле, а потому, як побачить, що чоловік собі з біди нічого не робить, то він починає слати добро», - кажу вам, як давно казалось, ще не нами... Я не в обиді на життя і не вважаю його жорстоким – яке набудували, таке й наше... З моєї балачки ніхто не стане мудрішим, і мій батько, його доля – не тип, а виїмок із правила. На інше зуб маємо: як би то його здогадатись, гуртом освітити, чому, що кисличку з'їв Адам, а в нас оскома на зубах... Нехай це виїмок із правила, але ж!.. («Перекажіть Ливонові з Полбогом!») Глупота й безчестя розпоряджають своєю властю, незаконними поступками... зпихають невинних людей з законної дороги, а нам, всім іншим, - терпіння та стид... на все життя... на всю околію («Дай мені (боже) так по правді вік ізжить і дітей розпорядить, як я по правді кажу»).

«Не суперечуся, Вчителю («Суперечнику, суперечнику, ти мало знаєш») і яке побудували, таке й наше. А з полбогами справи наші добром не ведуться... не знаю, коли й поведуться... без них».

«Звичайно, звичайно. Але цього не досить для відповіді. І це не поруки для невинних («Не говоріть до мене, як до гімназиста, якому імпонують гарні фрази! Пережили той час, перетерпіли»). Я певен, що батько наш... Корній Васильович, не об'явить себе великомучеником, але ж, Прокопе Власовичу!»

«Скажу тобі, мій Сину, як давно і ще не нами казалось: не кожний слабий, що стогне. Кожда хвиля, кожде місце добре для почину; кожний нехай починає с а м від себе... в своїм крузі, в межах своєї здібності і (чужим словом кажучи) компетенції! Коли б тільки думка була одна, бажання однолите – бажання служити народові, а решта, а цілість, певно зложиться сама собою».

«Згоден, Прокопе Власовичу, згоден, але ж!.. («Даруйте, пане Гопею»). Вже коли по щирості, то по щирості. Та, наша спільно зложена ідеальна думка, на яку ми з вами так довірчо покладаємось. Отому і подібним до нього – сердечно байдуже. Вони зробили собі з нею (м'якеньку) подушку, на

якій вигідно може спати і честь, і совість, і їхнє сумління... тобто давно, ще до нас казалось, а й нині вельми слушно».

«Життя прекрасне боротьбою, і я ручу себе, Вчителю, що ми – далеко не солодке життя, а його лишень переліг, котрий свіжо зорано та й тільки. Тепер-бо «кожду хвилю, кожде місце» засіваємо (засіяти б!) дарами найвищої культури («Якщо ж любов до рідної землі, до батьківщини в твоїй крові, то вона не вимагає ні слів, ні пояснень»). А прямі лінії – не для життя, вони існують лише в геометрії. Отже, шлях наш іде... здогадуйся як: чи то по колу, чи по еліпсу, чи по спіралі, чи як там іще можна. І вирушаємо в дорогу (за ідеалом) ми всякі: прямі, криві, сліпі, глухі, горбаті, чесні, добрі, наївні, жорстокі – всякі!.. То ж ходімо далі, лиш би з ясною душею, лиш би з однолитою думкою... Наша добрість сягає іноді дуже далеко. Часом далі допустимого, і цим ловко користуються – маємо Полбогову глупоту й Ливонове безчестя («На свою руч. Обое вміють користати власть. У нас чи то вже така натура, чи такий здавна звичай, досить, хто розбагатіє (бодай маленькою посадою), як уже відвертає лице і серце від того люду, з якого вийшов»)...

«Нам аби хоч трохи виговоритися, то вже й легше... Спасибі, Прокопе Власовичу, я вже».

«Закуска, звиняй, не царська, а все ж перебили апетит, переполуднували. Не поспішай, Теодосію: по мене прибіжить вістовий, тоді й підемо... Кінь мій пасеться на звісній тобі толоці, за шовковичками. Дмитро Васильович скаже тобі, де моя збруя... Ти ж умієш запрягти коня з дугою?.. Я вчора замінив супоню, перешив черезсідельник, щоб завтра порану виїхати. Воно хоч тут і недалеко, а, все-таки, дорога. Ти де заночуєш? Приходь до мене...»

Ми не діждалися вістового – не стало нам терпіння, то вийшли з двору якраз йому назустріч. Хлопчик-вістовець побіг вистрибом назад, а ми помалу слідом. Ми балакали про байдужі необов'язкові речі, але в інтонаціях обох десь у глибині вчувалася незакінченість нашої розмови за коротким полудком, то затирали свій не печальний смуток шуткуванням з тих

молодичих розмовин під хатою дядини Катрі. («Я хотів було... своїми жартами той (за батьком) смуток розвіяти, але в моїм шуткуванні плачем озивалося, і здалося воно, те шуткування, й мені самому таким недоречно дивним, що я зараз же замовк»). Прокіп теж то сим, то тим ніби затушовував свою неловкість за батькову невинність, одначе ні разу, скільки не йшли понад хатами старої мозолянської вулиці, що виводила прямо на двір Арійона Похиля, - ні разу не нагрожувався на Гопея, не згадав про заяву, про свою, тобто відставку, як це припускали жінки в тій же таки бесіді під хатою дядини Катрі. Не нагрожувався, але, видно й не ставав на одну з Гопеєм лінію. Для геть усіх уже відомо, що вони розбраталися, навіть помітно розійшлись в моралі після того, як новоприсланий Льонька Семенович виявив неабияку ініціативу – городити кукурудзяні поля (од крадіжок, мовляв) колючим дротом, ставити на них оглядові вишки, схожі на пожежні або табірні, з яких щоб пантрували діти, підстерігаючи батьків та виявляючи злодійство («Дай (боже), щоб дитина була бачуща, видюща і пам'ятуща»). А Більшовик опір став: роби те красою, що не робиться силою... («Я можу з тобою ділити душу, коли ти, як людина самостійна, зрозумієш, повністю зрозумієш, тобто і розумом, і серцем, чого від нас вимагає час. Словом, якщо в тебе вистачить розуму й честі повернути нами, куди треба»).

«Саме тоді, Теодосію, коли я не зумів перепинити Гопейового безглуздя, мені довго здавалося, що я вже виходив своє («Все, що я міг тут зробити на своїй посаді, як окрема особа, вже зроблене»). Здавалося іноді в розмовах з людьми, що вони, загукані Гопейовими лозунгами, втрачають здатність чути навіть самих себе, а я, їхній рульовий, опинився на тій межі, де моя праця – «ненастанне повторення, порожні формальні справи», які виконуються без радості, часом навіть без віри – прийшла моя пора: пиши, Прокопе, заяву... Про заяву тоді й забалакала вся Притулівка... Це мій погляд як окремої особи, яка боронить своє власне. Одначе я й тепер не скажу тобі, чим би закінчився той мій життєвий ненастрій, якась духовна заминка (хоч тут нічого ні нового, ні надзвичайного) – хтозна, кажу, куди все те мене б вивело,

якби одного дня – у вересні це було, дуже добре поминається, - у вересні одна тисяча дев'ятсот... зразу після нашого виселення, коли горох прозивався царем, а кукурудза – королевою,- міг би на все плюнути і взяти відставку, якби (одного ранку) не прибігли до мене додому захекані люди з несподіваного звісткою, що сторожові вишки на колгоспній кукурудзі всі чотири... попадали. А колючий дріт по-доброму змотано в клубки і зложено частково коло воріт Гопейового подвір'я. Решта на почорнілих снопах торішньої кукурудзи, складених митусем, тобто гузирями в протилежні сторони («Ми звечора полягали, як треба, а вранці лежали в митусь: головами той туди, а той сюди, бо вночі дуже ворочались од духоти»).

Я силкувався позбутися свого вдоволення розмовою з Прокопом, бо ми вже прийшли до Арійонового двору, і тут, на похороні, воно ні до чого. Пробуджений усвідомленим часом, я широко відкрив очі, щоб охопити ними всіх людей разом, побачити серед них близького чи рідного, але їх було так багато, що не вміщалися в моєму зорові. Навпаки, їх більшало й більшало, ніби розливалися морем аж до самого крайнеба, підсвіченого сонцем. Я густо закліпав, затис повіками очі і вдячно заплакав до людей («Святий народе, людославна земле! Пришліть сльозу мою за нашу, за стражденну волю»).

Похорон розпоряджали військові – Ванька не вносили в хату, як велить звичай, - поклали на столі посеред двору. Біля його узголов'я невідходно стояли два солдати, і, мабуть, тому ніхто не наважувався підходити до труни близько. А може, кожен боявся удостовірити жіноче припущення, що в домовині нема ніякого мертвяка, а лежить одна голова з воску та каміння завбільшки, як вага людини. Якби там лежав наш Ванько, що служив на «вредних гряницях» чи аж за ними, то віко труни було б відсунуте, щоб люди бачили з ким прощаються, а інакше – щось від нас приховують («А ми гріха приховаємо, самих себе ошукаємо»). Так тривало доти, аж поки за двором загули в духові труби, і четверо молодих притулівських чоловіків занесли мари на подвір'я. Військові спритно поставили на них Ванька з труною – тепер з гурту виступила Варка Віщунка. Застережно витягнувши руки

поперед себе, вона пішла прямо до траурних мар. Її не зупинили солдати, а навпаки: щось переговоривши з Прокопом, обидва, помітивши, що Варка сліпа, підвели її до труни, відсунули перед нею віко домовини. Віщунка обмацала, як змогла, обдивилася Ванькове узголів'я, дістала з фартуха васильків, притулила їх до обличчя. Поправила комірець солдатської гімнастерки і, поцілувавши в обидві щоки, мов живого стріченого, сказала неголосно, але всі – притихлі – почули: «Прощавай дитино... Звиняй за нашу провину: не вгляділи, не вберегли від насильства...» («Я не боюся смерті, бо вона природна й неминуча. Страшать мене насильницькі нахвалки нової потали на людей»). Сказавши прощання, Віщунка першою ступає за ворота. Тепер всі товпою з цілого села проходять повз Ванька, прощаючись – хто мовчки, хто гомонів промову крізь сльози, голосно окрикуючи, - усім хлопець подобався дуже... Військові вже виважили траурні мари з Ваньком на плечі, рушили й собі до воріт, а Похиль Арійон нічого того не чує, не бачить, бо ще позавчораша, кажуть, заснув посеред долу коло припічка і не прокидається, ніби замер в летаргії, а біля нього невідходно сестра Олександрина.

Похоронна процесія під супровід духової музики зрушилося од воріт і, вибираючись на путівець до притулівського некрополя, голосила тоскно, звучала всіма жалями світу. По дорозі цивільні чоловіки (і ми з Прокопом) не раз мінялися з військовими, несучи покійного. Вже в останній такий перепочинок лучилося дивне, як провісне, з'явище («Притаїлось, наполохалось... вітерець ущух ані подиху. Змовкли люди геть – ані шелесту»): де не візьмись, прилетів пташок – золоті крильця і сів Ванькові на руки. А посидівши, обіззався до Ванька на очах отетерілого люду ніби зозулею. Ванько ніби посміхнувся чистим личиком до того звуку чи до простору небес. А найскоріше, мабуть, до матері... Скільки так тривала така дивовижа, ніхто вам не візьметься сказати, але всі бачили і потім довго про це гомоніли, як пташок – золоті крильця злетів з Ванькових, позав'язуваних марлею рук і шугом шугнув у кладовищенський терен. Лиш тепер людям

споминулося, що Ванько з самого малечку швидко й дуже залюбився птахами, і вони знали про це, і вони знали за віщо – за їхній вибір у волі жити, у просторі. Полюбив той вибір, може, од матері, може, од батька чи найкраще, коли сам од себе. Приручив їх ласкою, бо мав її повне серце, і радів нишком, якщо котрийсь кібчик довіряв йому себе – прилітав з небес на його кличну мову і сідав, як оце, йому на руки.

Більше я не бачив Ванькового лица, бо труну підняли високо-високо – нехай Ванько посміхнеться до вольних до небес, де живуть його птахи, або до приснилої неньки – матері («Сину мій, коли прийдеш до нас?» «Тоді я, нене, приїду до Вас, як павине пір'я наспід потоне, а млиновий камінь наверх випірне»).

А тоді я знову Ванька не побачив, хоч і можна було, коли труну вже поставили близько біля ями і кинулись шукати молоток, щоб ударити по наживленому цвяхові, - не забачив, бо затовпились люди з цілого села, запричитали жінки прощальне голосіння так, що в грудях стало тісно до занепаду, і я, сам себе укоряючи в душевній слабості, пішов поміж гробками невідь куди, аби лиш подалі од сліз, од болістей. На тій зеленій рівнині мозолянського гробовища, де незаросло ні терном, ні шовковицею і де хоронять виключно малих дітей, тицьнувся в низенький, при самій землі хрестик. На ньому, на вербовій перебоїні, на всю її широту написано в рядок фарбою «Домка, 1933». Писав Прокіп Власович, я його руку добре знаю. Але не знав, що він переніс ту могилку з Мокловодів, либонь, собі чи й людям для поминання. У кладовищенським рові запримітив свіжі вирви в землі, далі толочене дике зілля. Придивившись, впізнава, що тут щось тягом по землі тягнуто. Слід плоский і завширшки, якби тягнуто плоскодонний, болотяний човен десь на переволоці. Цікавість довела мене до крайньої од степу, до Полбогової до Панькової є тобто хати. Коло двору, перед самими причілковими вікнами, слід кінчався... стояла, видно, вже бувала в землі, а тепер одкопана і витягнута труна. Швидко стало все це в селі новиною, і всі знали, що то робота притулівських трактористів: вони одкопали Папазира

Ливона, свого заправника («Хіба воно людина? Воно донощик») і одтягли Полбогові під вікна («Нехай роблять своє, окремішне кладовище»). На труні, впоперек лежала надмогильна пірамідка – ціла-цілісінька, не поглувлена. Лише знято з її вершка жерстяну зірочку, підмальовану в червоне. («Всі полбоги й папазири ряджені під неї, щоб вільно творити кривду й безчестя»). («Як батька вивели за двір, моя мати йшла за ними на колінах і хрестом-богом божилася, що це намова, але годі було їх розжалобити»).

«Ой, ділиться доріженька на чотири шляхи».

За кутком, що зветься Займанщина («Благослови, пане гетьмане, заняті займанщину! – То й займе, скільки оком закине, степу, гаїв, сіножатей, рибних озір, і вже це його родова земля»), та понад ясенами, тепер уже посадженими понад кручами, пролягає колгоспівська толока – вузенька латка, тісенький уривок того, ще посольського плавневого безмежжя, що конає, замулюється під штучним водоймищем. Тут, якраз у балці, де водопій, мені дався в руки бригадирів кінь, щоб розпутати, бо в путаних коней, каже Лядовський, швидко затікають ноги – розпутай і розітри їх мокрим сіном чи соломою нетвердо. Помажеш бігунки, бо поїдемо прямо-таки вдосвіта («Ти, Прокопе, зумій обідень, будь ласкав: уранці виїдь, а на ніч і додому. Послухай Гопея: він тобі не ворог»). Бригадирів коня розпутав, а до мене інші спутані підходять, миготять у ніс, ніби просяться, аж губами за руки м'яко беруться («Кому охота носити пута?») Лишень один, вільний, не спутаний, гасає колами, ірже, як на погибель. («Б'ють козаки напропаше, іскри сипляться густо, і от-от комусь погибель!»), а близько не підходить, до колгоспних не чалиться – знать Арійонів («Чує, хоч і скотина, що в хазяїна лиха година»).

Навмисне близенько пройшов повз той і вам звісний польовий вагончик – не поглувлений, стоїть на тому самому місці, на тих самих надувних колесах, тим самим цинком критий, стіни в закличних плакатах, вікна світлі («Хочби ти й сам приказний чи орудник, а час настане людям кланятися, їхню волю увольняти»).

Кожнісінька людина під якоюсь владою та перебуває: під владою краси, любові або ж суєтної глупоти; під владою закону справедливості а то й безчесті та гонительства («Я не хочу такої безчесті»).

«То для чого ти зворушив такі гучні поруки для батька, для цілого свого роду, якщо все стає на справедливість?»

«Бо для того, що живу-перебуваю під такою моєю владою («Як же це так далі жити? Було в батька життя, а про нього мої діти ніхто нічого собі не відає... Як не було його мовби»).

У вас же є тепер на руках учительське увідомлення на право жити батькові своєю волею...

Є, є така довідка з круглою печаткою спіднизу, що «Українська Радянська... обласний суд... чотирнадцятого вересня одна тисяча дев'ятсот шістдесятого року, номер п'ятдесят п'ять тисяч сто вісімдесят два... видали свідчення «гр.. Окраїнцю Корнію Васильовичу», що колись мешкав на хуторі Мокловоди і вчив людей простих наук – Любові й Доброти... видали свідчення й поруки з круглою печаткою спіднизу, що «справа по звинуваченню... переглянута Президією» і що «постанову особливої трійки... відмінено» (назавжди) і «справу про нього припинено (теж назавжди)». «Окраїнець Корній Васильович – реабілітований».

Збирав, отже, ці людські поруки і розказую про них уже не для оправдання себе чи батька, аби не трапилося нам замінка, а щоб діти набиралися народної пам'яті та історичної просвіти («І се життя не мусить пропасти із історії української просвіти і щоб не дожитись нам до одуру».

Тепер нерозгадане чуття привело мене до того місця за селом, де ще не зорано, а тільки стяте поле соняшників, як стяте покоління, де у звісну і вам ніч лежала в сльозах та все плакала за своїм убитим на війні Фаньком Плютою чи, може, за своєю долею солдатка Христя Романівна (Льонька Семенович ніяк не запам'ятає її по-батькові, то кличе Платонівна – Христя і цьому рада: мовчить, не поправляє, мовляла, й того досить, що зве по-батькові). Тут я сів на землю. Сів на пологому схилі Соборної могили, яку

насипано раніше, видно, ніж біля неї збоку осіли перші мозолянські люди, якщо про неї ніхто з них нічого певного не розповість. Лиш те, що коли у неї пильно вдивлятися під празник на поминки або і в буденний день, побачиш, якщо ти здатен, видиво з тремкого світла. Вся неорана, горішня частина Соборної могили, займається свічками, яких не злічиш у мінливому тремтінні. Але це була – заходила – не поминальна ніч. І то, мовляв, так тільки здається деяким очам, а насправді – то не свічки на могилі, то фосфоричні промені з землі, творені з кісток у ній полеглих. Тут, може, думаю собі, затихну серцем, заспокоюся. Перед очима ряхтить смерковий сутінок: болять очі. То я дивлюся на міжряддя освітлених із середини хат, у горизонт, у води, що його підливають, мов свій берег, поки мені стало ввижатися недійсне («Думок з'явилося безліч і про таку безліч речей, що можна вважати їх за недійсні»).

Дивлюся доти, поки привидився небесний Чумацький Віз, що вперся вже війям у той просинюватий горизонт, чий берег ніби підливає море. У хмарах, либонь, од того поробилися пролизні, з яких світнули та й струмлять аж до Притулівки сірі просвітки. По них спускається на весь степ, на всі шляхи й дороги те незабутнє світання, в яке ми виїхали з Прокопом до батька в Городище. Ні, в той момент мого дрімання ми ще не виїхали, бо на мене нападають потайно («Яке це божевілля нападати на невинних людей!») якісь троє незнайомців в неоднаковій одежі, але однакові на зріст і схожі між собою, як ніби одна їм голова на трьох. Кволо відмагаюся од насильників, а вони напосідають, норовлять заламати руки, затулити мені рот – мушу силою вириватися і бігти, тікати, щоб наздогнати буцімто від чуваного десь поруч Прокопа з бігунками та просити в нього оборони. Біжу ніби своїми лугами, перелітаю через байраки, через левади з цариною, з розгону перескакую Охмалівські гнилища і вже так тут, за селом, розігнався, що ноги мої перестали торкався землі – лечу стойма і радію, що такий сон приснився, бо лет сниться людині на здоров'я або на гарну звістку. Лет мій невисокий – може на висоту Луківського осокора, а може, заввишки, як гора Пивиха. Бо

скоро опинившись біля неї, мої ноги з лету торкнулися холодної трави. На тій траві, під сосновим ліском, стоїть маленька під очеретом хатка. У ній я опинився в той момент, коли... (мій!) Батько стояв схилено біля печі і дивився на тихий вогонь – видно болять йому очі, і він згадав наш древній порічковий спосіб лікувати болі вогнем. Я тихо став поруч (в такі моменти, хто в них вірує, люди стоять перед вогнем схилено і мовчки) – тихо стою поруч, торкаюся раз і вдруге батькового твердого плеча, але він ще й тепер не хоче якусь хвилю помічати, бо вогонь, либонь, саме почав вибирати болі з очей і треба було трохи подождати. В печі, як треба у такі таємничі випадки, горіли дрова, наш, як мокловодівський, запашний шелюг, що розкішно виростав, розлягався на посульських пісках, за якими, видно, так довго скучав Батько («Скучав я не за Кєвом, а за своєю родиною... за доброю, нормальною роботою»).

А як Батько і я далі не могли терпіти свого мовчання, то ми розхилилися («Розхиліться, калинові віти!») на весь окраїнцівський виріст. («Сама красна, чепурная, хорошого зросту»). Погляди наші схрестилися, обнялися, і в очах спалахнули, мов тихе полум'я, великі, як дитячі, сльози.

Так ми стояли стільки, скільки хотіли наші серця, скільки вимагали душі для пам'ятки. Батько тоді мене взяв за руку, як малого, і живенько вивів надвір. За ворітьми, на рівнині, стояли Прокіп з Ільком Петроградцем за якоюсь негучною розмовою. Ми підійшли до них впритул і стали в колі. Взятися потім руками за плечі, як це беруться згодливі танечники, і повільно затопталися кружком в ритмі чутої в жилах музики. Вийшов танець, славний для нас всіма сторонами. Ми топталися в ньому ні повільно, ні швидко – як нароблені до впаду люди, поки на Батьковім лиці заяснів прихований усміх.

29 листопада 1982 - 29 травня 1984, вівторок.

Розділ 5. "ВЕЛИКІ ПОМИНКИ" (Феодосій РОГОВИЙ)

Хочеться іншого

Сам не набивався, не розповідав бабусі Наталці, звідки ми, з якого роду, бо вона, пускаючи мене на квартиру, не запитала про те нічого. Лиш третього або четвертого дня довідалась для годиться, чому ж, мовляв, тобі, синашу, отакому вчителеві, та не поставить сільрада хати, ажи й давно й давніше, ще коли і я ходила в школу, наша Льоля Сизонтівна жила при школі з великими вікнами, а не такими, як оце в мене... Ще дівчатами бували ми на тих, на ваших краях, не раз бували: кругом простір, аж страшно, землі тієї – за день не оглянеш, а понад долом люди таборяться, на життя сідають, - наділи свої займали. Було тоді там заробітошно, то ми й ходили по людях, в усі підряд сельбища заникували. І через ваше село, мабуть, переходили, і через інші.

Не треба, бабусю, взивати мій хутір, бо мені тоді вчувається Сула, а понад нею глухий поскік ображених путаних коней. Бо тепер ім'я мого хутора стало звучати інакше – може, ви чули хоч оддалеки подзвіння на відправу якомусь небіжчикові?

Отаким я тоді стаю звуком, як той важкий подзвін («Скрипуче перо казало, з якою болістю виливалась думка на білім папері»). Найкраще забути (а як його забути?), щоб ні оплакувати, ні славити, ані пам'ятати, що та суть пропала. Нема давно ні Оришки, ні Федора, ні Параски, ні Матвія, лише голоси їхні вчуваються, хто хоче вчувати («Співають, танцюють було разом на досвітках з господинею, аж пара крізь стіни йде – у Волосянки у Тетяни, вечорницької матері») та нема того цвіту, та нема того й плоду, гей!.. Що та суть пропала, нова воздається.

«Спасибі, де ти взявся, синашу, тепер і мені привітніше стане. Кажуть, ти не безталанний і не з угодників, якщо до нас прислали відати всією, хоч і маленькою школою... Сирівець питимеш? Бо молоко буде аж післязавтрього... Ти помітив, скільки тепер круків розвелось? («Не штука вбити крука: злови-но живого»). А жайворонків поменшало... Я шануюся й живу сама з себе. Дітям гроші з пенсії посилаю... Їжі накупорюю в банки, як

тепер повелось, що на всю зиму, а їздити люблю конякою («Як коня вкрали, він конюшню замкнув»)… Недоїдуть недоїдали і в нас у те врем'я. А ти кажеш, що тієї весни співали та тюкали. То навіщо мені тепер той приймак усякий, коли шануюся й живу сама з себе, а рождена ще до революції і мию з-під молока бідони на фермі? Або: на який край чужому годити, як я вірю тільки в те, що люблю? Сам господь не може людям догодити: то дощу просять, то кажуть – багато вже. А ти, синашу, про себе що розкажеш?

Я не любила й не люблю жити в одну сорочку. Як поперу ще й тепер, то на цілий шнур. Та все полотняне, та все в мережках та вуставках або шиті вирізуванням – тепер цього мало хто вміє. Одна Яринка, знаю, що в нас на фермі коло телят, од матері перехватила, од Мелашки-переселенки. Вирізує, як стара. І всячину голкою вміє, бо на хату обидві заробляють, переселені… А то йду яюсь до ферми. Дійшла до Радіонів, а воно… бачу… йде. Одна нога в чоботі, а друга у валянку – човг-човг-човг… Чуб на голові дереться… Хвалюся дояркам, як розвиднилося, там, кажуть, ще й Радіона переселеного не було, то таке траплялося – невидимі тіні на те місце чогось сходилися… А Мелашка ж, Яринчина мати, ходить без сорочки. У самій кофті на голе тіло. Це при живому синові – без сорочки («Нема в мене, тітко, ніякого сина»)… Нажив нібито обжиреніє в Кременчуці і ніде не робить, пухлий… Ану покажи, Мелашко, чи справді ти без сорочки? Розстебнула кофту, показує – сорочка є, тільки близно на близні. Я з обиди тільки дер! ту сорочку – прийди, я дві ненадіваних дам… Хай хто що не каже, а той мій переляк коло Радіонів на Мелашчинім сліду. Вона досвітками глину на шпарування носить – човг-човг-човг.

Іде в своїх розпарках, човгається ще не старими ногами до своєї хати («Оце хата! Дві сохи та соломи трохи»). Купили нікчемне дворище, поки нове зіпнуть. В Яринки теж заробітошно («Дитина на селі в розумних батьків – поміч. Аби зіп'ялось на ноги – зараз у поле або до скотини»). Мелашка й собі три роботи робить («Три роботи на одні руки»). Як прийшла сюди, як переселилася, відтоді й годує кнурів колгоспних. Часто-густо то біля корів,

то біля свиней підмінною береться: бригадир понямає, що не відмовляє – в найскрутніше діло посилає («І тобі, Мелашко, до мене прийдеться»).

А ночами з дочкою в новій хаті шпарують. Ще й на збирки у степ ходять – там восени усякого плоду гублено-перегублено... Чого ти так пильно подивився? У нас уже давно привикли казати: піду на збирки, хоч клунок чогось назбираю. Соняшників навибиваю – свіжої олії виміняю. Ще й макухи дадуть кругів скільки. Буде з чого теляті пійло робити, порося їсть, якщо розпарити. На кукурудзищі качанів – аби твоя охота. Такі жалісливі, як Мелашка, з-під плуга вихвачують. Бо таки шкода й дивитися, як добро, готове добро гине («Добра того, земле, язик переказати не може. Прости й помилуй – як ми його тринькаємо!»).

Одна біда нужденній жінці – «та нема коли, нема із ким мому сердцю порадіти». Ото хіба як вертаєш з поля чи шиєш мережку та забудешся в гадках – обізвешся сама до себе спом'янутим дівочьким голосінням: «Піду та сяду в зеленому саду, чи не прийде щасливая доля та до мене на раду».

Я слухав бабусю Наталку, як діти слухають вечірню казку, і не хотів їй нічого про себе казати, бо навіщо казати людині те, в чому й сам починаєш сумніватися. Ось день уже минув, а з району ніхто не приїхав, не заявився, щоб передати мені обіцяне директорування. І завтра, либонь не приїде, не заявиться, бо в селі пішли слухи, нібито в район їде (чи приїхав) київський ревізор у отвіт на чиюсь там скаргу про якусь там несправедливість над селянською, над колгоспною людиною. Тому, мовляв, кругом занишло, - всяк про себе готується, як його краще, якщо доведеться стрітися з тим невідомим, але напевне справедливим Чоловіком («Доля... як лихоманка, не розбирається, на кого насіпається: чоловік чи пан – їй все однаково»).

За вікном поночіло, а холодний, з вітром, вже післяспасівський дощ сипав крупами у всі чотири шибки і ніби підначував моє тихе радування з того, що я не в дорозі, а в затишку. І що якось догадався піти в корчований колгоспівський сад наламати добру в'язку сушняку і ще за погоди внести в хату, покласти біля печі. Тепер бабуся Наталка бере по дровині і поволеньки

– на рогачі – несе кожну, щоб скласти пірамідкою на черені та протопити на ніч («ми для гостей, як і для себе»).

Та дивлячись на задоволену, освітлену тихим полум'ям бабусю Наталку, я ні за чим не жалкував, не почував себе ображеним, ані ошуканим обіцяльниками з району – просто був якийсь стривожений і розгублений, коли зненацька почув, що Мелашка з Яринкою – неглумливі буцімто й надто щирі люди – жили в такій глушині, що й поїзда до цього, до переселення тобто, не чули й не бачили. Жили найдавнішим звичаєм – простісіньким умінням та тяжкою працею – десь на Посуллі, бідно в усьому й нужденно і на хліб, і на копійку. Тому тепер надолужають, жадібно накинулись на примарне багатство. Тягнуться в будь-якій роботі всіма жилами, щоб порівнятися з кожним («Бідні мої посульські, може, навіть мокловодівські люди! Ми так змалечку привчені: є – бери. Бери, аж нагрібай, як є, бо завтра хтозна»). Єтак ми життям зучені». - казали в нас на Посуллі. В Мелашки, правда, було і є ще своє посульське вдягання: і сорочки, і спідниці, навіть кожушанка на семи фалдах, колишня шуба дівоча. Яринку теж водить у чистому, та коли його й прибиратися – не до прибору безхатнім переселенцям, не до прибору. З людьми хочуть зрівнятися – і вдяганням, і хатою, і грошима.

Хоч і в цю мить я готовий було йти розшукувати моїх буцімто односельців і навіть однофамільців (Окраїнців з Мокловодів), щоб їм, може, підносити глину, якщо вони шпарують у своїй новій хаті, чи перемінити Мелашку з клунком – вона оце якраз несе зборки або моститься в тісній ямі набрати некамінцюватої глини для стелі, щоб була гладенька й не потріскалась. А то мені ввижається, що Яринка забагато набрала в рептух кукурудзяних ошвірків з качанів і тепер не виважить на плечі, ноги тремтять, несучи в жолоб телятам, - піддати нікому, застерегти, щоб гляділася («Люди часто хворіють, бо глядітись не уміють»). Або, чого доброго, хтось на дорозі додому почне приставати по-сороміцькому - хіба вона крикне та, отаке тендітне, зуміє чи вспіє з переляку хамові хоч межі очі плюнути, щоб і очей

не розідрав?.. («Підійди ближче! Підійди!.. Я тобі баньки видеру і пашеку роздеру!»).

Не говоріть мені про посулянських людей, про селян взагалі навіть натяком нічого такого: краще в смерть піти, ніж чути про них щось принизливе чи без милосердної любові. Краще все життя пам'ятати спеціальний – чуєте? – спеціальний указ Петра Першого «О береженни земледельцев». Уривок я виписав з гарного українського роману і, нехай мені всіма проститься, вписую, як є, в оцю повість: «Земледельцы суть артерии государства, и как через артерию (то есть большую жилу) все тело человеческое питается, так и государство последними, чего ради надлежит оных беречь и не отягощать через меру, но паче порядочно с оными поступать».

А може, це отаким чином починають на мене діяти ті ж саме слухи про київського ревізора, що вже приїхав чи має приїхати в район у відповідь на чиясь там скаргу про якусь там пекучу несправедливість над селянською, над колгоспною людиною? І щоб стати чистеньким, а то й запобігти уваги чи й самої ласки у того напевне справедливого Чоловіка, я під страхом слухів про Нього, від боязні його невідворотної покари стаю с о б о ю. Поволі, але перетворююся хоч на кілька днів, поки стихнуть слухи, на такого собі безоглядного сміливця, добротворного ратоборця – вже хоч заочно починаю воювати і тією ж таки оскарженою несправедливістю, посилаю своїм людям заступництво і милосердя («Бо що є найбільше, аж необмірне в світі? Любов до ближнього. Любов і справедливість до нього ж»).

Між тим бабуся Наталка дійшла в своїй вечірній балачці якраз до того місця, де сказала, що Окраїнці, мої буцімто краяни, - люди з високою гідністю. І не приймуть моїх жалостей чи мого заступництва – воліють самі за себе заступатися при лихій годині («Я не вмію, щоб мене хто правив під свій лад. Хочеш – ось я такий, як є. А ні – шукай поживу деінде»).

Кому не тьохне кров у серці, якщо до тебе, як до непідлеглого? («Увесь мій світ малий, мов крапля водяна. Законові води великої підлегла»). Через те

чоловік і вольнує, що ти до нього милосердний. Не інакше. Єдинораз, відколи перебралися сюди, в Жужманівку, Мелашка з Яринкою посміли звернутися, попросити чужого чоловіка – Данька-комбайнера, немолодого вже парубка, щоб привіз їм з поля нарізаної січки, дробленої тобто соломи, - голова, мовляв, дозволив для замісу. А якщо піде не вся велика каламбіна (так у нас кажуть на тракторний з халабудою причіпний віз), то нехай буде – воно й для скотини згодиться, якщо запарити чи обмішати жомом або дертю.

Поїхав Данько не без задоволення: догодити такій-бо кралі, як Мелашчина Яринка, не всякому таланить. Став біля молочної копиці і ну спішити жінкам на догоду... То поки надрібнив повну каламбіну аж під верх – у бункер назбиралося з молоченого ще п'ять лантушків чистої, як перемитої, пшениці. Уже смерком привіз і хліб, і січку до Мелашчиної оселі. Сам усе розвантажив, попідгрібав. Пшеницю з бункера висипав на виструганий біля старої клуні тічок, прикрив чим знайшлося, не взяв плати, ще й попросив Мелашку гукнути його, якщо здумає заносити хліб до хати – так-бо вже кортить парубкові красної дівки Яринки, молодой, саме розквітлої посулянки («Кортіло сердешному і кортить забалакати до дівчини, та з чого почати?»).

Почулося по всім селі, як Данько з перемолоту набрав пшениці пів-бункера і завіз переселенкам. Думаєте, чого Мелашка перестала ходити на збирки?..

Дочувся і наш бригадир Герасько, бо то було таке безхазяйство на його сліду, - велів попалити всю соломку, щоб ще комусь не заманулось перемолочувати. Чи, може, згарячу, що не хто інший це виявив, а Данько... Ох. то Данько! Сумирне, послушне, а пальця в рота не клади... непорядки та гріхи всякі і під землею бачить. Їх ціла братія – отаких у селі виникла... Воно й Герасько добрий... Мислимо, соломку з хлібом палити?! Що воно з ним зробилося? Як наврочив хто Гераська: хвальби повні торби, а в тих торбах пусто. А був же попервах хазяйновитий чоловік. І дома хата, як лялечка, на огороді хоч каші розкинь, бур'янини за все літо не бачиш... І в колгоспі сам

кидався до роботи, без загаду, а теперечки, оце годів скільки, все чогось ніби опинається. Та й доопинався: залишилися одні хвастощі з нашого Гераська. Воно, правда, як свого дому не хвалити, він може впасти і привалити. Та все ж наші люди хвастунами ніколи не бували („Хвастун іде – земля гуде, тин розлягається: на хвастуні свити нема, він величається“)... То було чи в свято, чи в будень обійде Герасько пішки чи на коні верхи кожне своє поле і перед оранкою, і перед косовицею. Хазяйновито нахилиться, підійме якусь там загублену чи так валящу залізяку, пошукає місце, куди її скинути, щоб не попала, бува, під леміш чи під косу. А це що з ним – ніхто не береться сказати. На людей немилосердний, балакає з ними оддалеки та й то не з кожним. Панство, либонь, собі в голову взяв, не інакше. Погукує на людей, як з престолу, а Данько з хлопцями-трактористами не падають до ніг, не підлягають. На кожнім випадку зупиняють таке неправе Гераськове панівництво. Балачки балачками, а на ділі...

Лиш дочувся про ту пшеничку з перемолоту, подався Герасько (правда, пішки) аж додому сікатися до Данька-комбайнера: не маєш права на зерно. Дозволено тільки на солому. І щоб мені здав пшеницю в колгоспну комору, бо заявлю куди знаєш... («Що ти заявлятимеш, Гераську? Проте, що солому спалив разом з хлібом і ніякого з тебе кримінального отвіту?»).

Причина, кажуть, не в тім, що Гераськові тепер стало жалко того валящого колгоспного хліба (ще спасибі сказав би парубкові, що так зробив). Розсердився, аж роз'ярився бригадир через те, що пшеницю ту висипав з бункера на тічок перед старою клунею в Мелашки саме Данько, а не хто-будь інший. Мостить Герасько нишком, хоче ушнипити в зяті до Мелашки свого сина чи племінника (обидва в Кременчук їздять. А що роблять – і сам Герасько толком не каже). Тому-то й грішать обидва з головою на Данька: як не він, то хтось із їхньої братії написали про спалену солому та й не тільки про неї. Інакше з якої речі їхати київському (!) ревізору в Жужманівку.

А до Мелашки в двір бригадир іти посовістився: може, все ще надіється, що „гарна переселенка“ стане таки невісткою. А може... побоявся. Бо в них у

хаті так чисто, так чисто, що як зайде людина, то не знає, де сісти: чи на лаві якій, чи на стільці...

Герасько, по-моєму, злякався не чистоти в хаті Окраїнців, хоч Мелашку всі визнають за чепурну на все село. Бригадир перепудився Йона на прізвисько Бесараба. З милосердя чи не знамо з якої причини переселенки впустили до себе жити в чуланчик одного тут не нашого чоловіка – блукався по селах. Буває він в Жужманівці, правда, рідко. Нема-нема та й виникне, та й нагляне. І щоразу несподівано. Мелашка обпере його, облатає – знову Бесараба кудись іде, кудись їде, як ніби на ньому якась хвороба ходить. Бачили Йона і по поїздах – найчастіше в тому, що на Харків... Його всі чоловіки в селі нишком остерігалися – моложавий, крупний на зріст мужчина, широкоплечий. А кулачище. Як літровий горщик. („Вже вона його і просила, і кулаччям у спину товкмачила, щоб сидів дома, так нічого й не зробила – їде“).

Я зрадів, коли бабуся Наталка почала цю нову історію. Та ще про такого силача, з такими кулаками. Самому хочеться бути надсильним, щоб не долали мене ніякі ображальники, ніяка несправедливість („Ідіть, люди, під мій захист – звоюємо вражі сили“). Бабуся ще кілька разів ударила об жар кочергою, щоб його перебити, і запитала зовсім несподівано:

„Твоя мати жива?

„Жива“.

„Як її здоров'я?“

„По літах, бабуся...“

„То це, значить, слава богу?“

„Ще вештається“.

„А що вона робила, як ти йшов з дому?“

„Здається, писала... Ага писала. Вписувала в свою поминальну граматку

всіх утоплених і вбитих на Дніпрі мокловодівців, щоб справляти поминки, зварити обід для всіх живущих („Ох, моя матінко, снівся мені батенько. – Цур йому, моя доненько, - поминатися хоче“). На тім болісному світі назвати їхні імена. Своім життям, життям своїх дітей і внуків заприсягтися ні нам, ні

іншим людям не воюватися ніколи („Війна людей їсть, а кров'ю запиває“). Живи добрим серцем, і ніхто більшого з тебе не спитає.

Бабуся Наталка перебила жар у печі, щоб зійшов чад („Багато того духу, од которого чадіють люди“) і перестала товктися у підпіччі жерстяною заслінкою – видно, заслонила піч, - пішла, мабуть, слатися на ніч.

У той вечір нашого знайомства я хотів ще сказати своїй господині, що я також збираюся поїхати на ті поминки. І що в нашій Притулівці, куди ми своїм кутком переселилися з Мокловодів, є така дивна жінка, Варка Віщунка, козачка. Якраз вона буде правити притулівські поминки. Неодмінно її просять солдатки: як тільки вона ступає на святе місце (у нас так називають братську могилу, що біля колгоспного клубу) – як тільки ступає, то на неї сходить якесь, кажуть, просвітлення, що Варка може, як захоче, викликати жінкам їхніх загиблих чоловіків... Це, каже Герасько-бригадир, на тобі така маревна хвороба, Варко. Ти б лічилася („У неї, баби, лічитись не дорого, бо вона ціни не назначає, а всякий дає їй скільки може“). Не треба мені, каже Віщунка, свою хворобу лічити: я щоразу кличу на яв свого Петра, на Дніпрі убієнного. А з ним приходять інші...

На цьому притуляни й погодились („Палкая козачка поладила й погодила усе так, як бажалося її душенці“). Нехай викликає свого Петра, то й наші з ним прийдуть...

Скарга на несправедливість

Ще вчора я поривався розповісти про нашу Сулу, про неописані плавневі простори понад нею, про чистоту їхню і первозданність, але не розповів, бо, за звичаєм, не перебивав старшого, мав слухати цілий вечір бабусю Наталку. Тепер, коли на її запитання: „Що ж тобі, синашу, зварити на обід?“ відповів: „Що собі, те й мені“ і оглянувся, її невеличка, ще не зогнута її постать здалася такою рідною і нашою, що хоч вертайся. Вертайся і розкажуй, що Сулу, я чув таку балачку, будуть повертати од самого Липового чи ще десь вище саме в це руслице, що йде через Жужманівку на Погреби, на

Гориславці і впадатиме собі в Дніпро. І що саме через це, через повернуту сюди Сулу, я й погодився вчителювати (чи, може, бути й директором) у вашій рідній, бабусю, Жужманівці, степовому селі, по всьому видно, пізнішого, ніж Мокловоди заселення. І тоді, бабусю, ми вдвох дивитимемось на Сулу. Я розповім вам також про своє село понад нею, про його старожитніх людей. Про те, що вони, тамтешні, трохи не такі, як степовики і говором, і на вид, і взаємостосунками. Той наш закуток боронився і щоразу виживав з найдавніших давен од руйнацій чужинців своїми хащами та пущами, болотами та прогноїстими трясовинами. То майже не мав на собі нічийого стороннього впливу, не сприйняв ніяких чужих населенців. Там усе стоїть на гідності, на чистоті – як було за прапрадідів, так береглося аж до виселення („Послі собі побалакаєте, а тепер ідіть з богом з моєї хати отуди за двір, бо другі на вогонь почнуть сходитись“). Жили собі душа в душу – ми та природа („Луччий розум природжений, як научений“).

Другий день мій почався не дома, але згадкою про рідне. благословись і далі працею та чистим помислом. Тепер треба на цім місці – на новому – обдивитись, прислухатись. Вхопити звичаю і ритму жити між степових людей. Якщо вдасться – дізнатися, чому ж учора не приїхав ніхто з району робити передачу школи. Мабуть, правду балакають, що наїхали ревізори, і все зачалося, притихло. Жде, як віл обуха („Цей байдуже, а той безсило“). Нехай на себе жаліється винуватий.

Думки наші позахмарні, а діла земні. Порятуй мене в пригоді, а в добрім разі не потребуємо рятунків.

„Я тільки раз-разом була в Полтаві, та й то Жужманівка цілу ніч снилася, з думки не сходила. А тобі якби Мокловоди... Такі ми й є, люди: нема – де б узяв, а є – куди б дівав. Тільки в скруті та в горі про своє добре згадуємо, хоч усі знаємо, що всюди добре, а дома найкраще... Ти б не йшов хоч поки дощ перестане. Глянь надворі – іде, аж пищить. Чого доброго, ще й броя схопиться, а ти без чобіт“...

Я, мов тороплена дитина, якийсь час дивився на бабусю Наталку, гадав, що далі вона сама собою поясниться, що таке броя, але далі вона знову щось говорила про бригадира Гераська, про чужих населенців, родом буцімто з Посулля, про теперішню людину, яку наука буцімто перестроїла на розорителя і воздуха, і річок. Саму себе людина теж розоряє, зрушує, з душі своєї починаючи („Те поїли, те попили, те розібрали, того не догледіли – розор та й годі“).

Склав сам собі думку, що броїтися – значить, витворяти якусь таку стихію, що ні втриму на неї, ні закону, а я без чобіт і, отже, на брязку буде мені та буде, як тому казковому Нічого. Підібрав холоші в короткі халявки шкарпеток, тихо ступаю по розволоженій, слизькій землі, понад жужманівським болотом, якраз там, де вряд і трохи вище стоять з десятків дерев грецького горіха, а чисте плесо з твердим дном називають сажалкою (по-нашому – копанкою) – дітям у ній – купальникам – ціле літо розкіш. Тільки в однім випадку – якщо вітер круто з заходу – хвиля нагонить сюди плавуні – раніше я не чув такого слова, не знав, що воно означає. Виходить, що це рухомий острівець, іноді як хата завбільшки, іноді менший. Наскрізь пророслий здебільшого корінням очерету, яким і парусить, куди пожене вітер. Буває, місцевим рибалкам як назло, напливе на ятері чи на крадькома поставлену сітку – не проси ні визволу, ні пощади. Якось одного разу мисливця Володьку взяли такі два плавуні в свої лабеті – і мусив чоловік прощатися із човном, а сам волати з острівка на пробі.

Недалеко од сажалки пасся бригадирів кінь – я ще вчора його запримітив: темно-сірий, з великими, як у ваговоза, копитами і плохий. Постояв під горіхом, думав, Герасько прийде по нього зранку, бо мотоциклом (він їздить наперемінки – то тим, то тим) – бо мотоциклом сьогодні не поїдеш нікуди. Але й через півгодини ніхто до коня не заявлявся – краще було б слухати бабусю Наталку. Сидів би оце в теплі та в добрі. А так вийшло, як у тій давній притчі: дощ надворі, аж пищить. Наймит каже своєму хазяїнові: „Дощ який іде – буде сьогодні спатуха“. „Ні, Йване... Он у сінях в кутку проса

лантух, біля нього стоїть грушева ступуха... то буде сьогодні товчуха“. То буде, мовляв, товчуха... а не спатуха.

„Я на Гераська, що панство дурне бере собі інколи в голову, на людей бува, погукує, як з престолу... я й за Гераська... Буває, життя так повернеться, що й сам собі не господар, а на твоїх руках тисяча гектарів землі, не манше худоби, і всьому давай толк, виконуй присягу на послушенство („І дядина мого батька була в неволі у татар. Вісім год послушничкою була“). Дома в нього лад і порядок, хоч і не таке вже, як було, приміром, у Нигонида, що сів оселею над берегом. Той Нигонид, виходить, ще й родич Гераськові, якийсь там далекий, по жіночій лінії. Бо коли той сюди переселився, то наш бригадир клопотав йому у голови автомашину. У Гераська хата давно на помості. Рівенько собі загородився од вулиці. І штахет, і залізні ворота – все зеленим пофарбовано, а фіртка закривається на клямку, як у старих хатах двері. На причілку садок, а в нім – трохи пасіки: вісім чи дев'ять одинарних вуликів. Ні по чому не видно й ніхто не скаже, що Герасько на своїй садибі не хазяїн, що чоловік не живе на світі, а відбуває, як той поденник у строку: аби день до вечора, а ніч не мине... Інколи ще й тепер забігає до мене, як з роботою скрутно: підіть, Наталко, я вам запишу по совісті – в нас так і кажуть: він мені записав за той день чотири карбованці“.

Дощ не переставав, але уже йшов, як тут кажуть, бургунами, тобто нерівно, набігами і, бачу, треба-таки йти кудись перебути-пересидіти, поки зовсім розгодиниться. Трохи ще подивлюся на чистоту, як у Сулі, воду в сажанці, на дощові бульбашки, що раз-по-раз дмуться і мовби роблять з круглого плеса густе решето з очеретяною обичайкою. Люблю я очерет, все життя люблю. І, мабуть те, що в нас дома, тобто ще в Мокловодах, зразу за хатою, в осиковім гайку, було висохле озірце – ми називали його озерявина („Картопля наша і баштан якраз біля тієї озерявини, що на заломах, на повороті дороги, як їдеш в Морозівку або в Чигирин-Діброву“). На його місці, при березі, од дідусевого печища, поріс рівний та густий, як щетина, очеретець. Восени, коли спадало з нього листя, той біловосковий кущик

стебел ставав схожим на стоячий сніп, на тугу в'язанку пригаслих свічок. Коли я підріс до розуміння білого світу і в моїй душі прокидалось основне життя – чуття й любов до всього рідного – я часто-густо приходив за хату, всідався на порослій лободою дідизні і торопів на той кущик. Що я в ньому бачив, що розумів, що відчував і взяв собі навіки – не складу в слова, не зумію („Кожне з нас несе в собі все життя керівника од природи, котрий лучче тисячі вчителів і вихователів“).

„Зі мною лучається щось не божественне, але дивне... Почалося воно в мене з дитинства: виникає в душі який-то голос, котрий щоразу ніби відхиляє мене від того, що я, буває, намірився робити, а схилити до чого-небудь ніколи не схиляє“.

Покинув я свою діряву схованку під горіхом, гукнув намоклому коневі своє співчуття і, перейшовши навпростець обрідний бур'ян ще не ораної латки з-під огородини, помалу опинився на колгоспному току – є тут амбари (слово якось мені неприємне), довгі, напіврозкриті зверху сушарні для качанів кукурудзи. Є також довгий піднавіс, таке собі відкрите, з двома стінами, але з критим дахом приміщення-зсиплище для бункерного, тобто гаразд не провіяного зерна – там, либонь і перестою.

„А токовим у нас недавно став якийсь не наш, не жужманівський – Микитка Полбогів на нього кажуть. З ваших, либонь, країв, а може й ні... Не скажу тобі, синашу, бо не знаю, чи то в нього справжнє таке ймення, чи так прозивають. В Жужманівку хтось привіз із городиського ярмарку слухи, що буцімто його батькові чи дядькові та покорчило вказівний палець чи всі п'ять на правій руці. Тепер стирчать, як сухі тички, зовсім не згинаються. А чого, мовляв, покорчило, бо при німцях чи й до них вказував на чесних людей розстрілювати... Хлопці з молодії братії, такі, як Данько-комбайнер та Василь Ожежела, були і є дуже проти Полбоги Микитки. Навіщо воно таке несправедливе здалося – вибирати на посаду незнану людину, коли своїх маємо, і добрих, і чесних... Ходили й до голови й до заступника – було, завагалися. Подивимось, мовляв. Може, поставимо на врем'я... А вже коли в

Жужманівці заявився той хрещений батько чи дядько втретє і похвалявся прослідкувати „головину дінастію“, виставляючи на людські очі своє каліцтво – покорчені буцімто з війни пальці, голова здався: „Нехай побуде временно“... він і не вредний, правда, цей Микитка. Тільки лайливий – рятуй боже! Як нема кого, то сам себе кляне. Свою долю, своє нащаддя: „Лучче б мене було встрілили, каже... Лучче б мене було вбили, каже... каменякою або кілком“. Проклинається, а тим часом лакується до сильніших нищечком – хлопці з молодії братії все підмітили („Мені здавалось, що до душі моєї причепився якийсь поганий слизняк, поліп, холодний і чіпкий“).

Під навісом стало мені ще ніби холодніше, ніж було надворі, і я тулюся мокрою спиною до сухого боку дерев'яної віялки. Туди далі, аж під кінець навісу, лежало врозкид біля токових терезів кілька повних мішків. Збоку з гирею в руці стояв токовий Микитка (хочби й не хотів упізнавати – так ось він, вилитий наш мокловодівський Панько Полбога. А Микитка, якщо хочете знати (не знаю, як він тут опинився, в Жужманівці) є не хто інший, а Паньків позашлюбний синок. І жив до цього – теж не знаю де, але не в Мокловодах і не в Притулівці, моїм теперішнім селі. Коло Микитки – зарошена дощем жінка з возиком – лавушний, колеса на підшипниках, ним не важко возити й глину, якщо ця жінка - Мелашка Окраїнка, а возик на підшипниках не Данька-комбайнера. Стоять, голосно розмовляють, аж скозуються про якесь неоприбутковане зерно – либонь, за ту саму пшеницю, що Данько одвіз переселенкам з того перемолоту, коли різав їм солом'яну січку в заміс для шпарування.

Не все я дочував і розумів з тієї вовтузняви, але, бачу, Микитка не хоче приймати, оприбутковувати хтозна звідки взятого хліба. Мелашка з Даньком не слухають доводів – скидають мішки з возика, щоб важити. Домагаються од Полбога, щоб той прийняв пшеницю з перемолоту і видав їм на руки квитанцію, яку вони, мовляв, зобов'язані пред'явити бригадирові Гераську – він того ревно домагався од Данька-комбайнера („Дозвіл був на саму солому,

а намолочене зерно здай по совісті до амбарю“, - саме так у Жужманівці відмінюють це невподобне мені слово).

Я стояв у кутку біля ручної віялки, не відхилявся од її сухого, аж дрімотливого тепла і оддалеки не все розчував чітко – чим же кінчилося те боріння („І ви не захищалися? Не захищалися, коли руйнували ваші оселі, ваші правічні зв'язки з природою, вашу суть?.. Нудно жити без боріння. Принизливо і нудно“, - каже мені підземельний голос і вмовка“).

Звідкись учулося, що віялка запрацювала – закрутились її лопасті, заторохтіли решета. За цю ось залізну ручку бралися дві в парі жіночі руки, а третя – бабуся Наталка – коробкою засипає в кіш.

„Були ми тоді на прориві всім кутком з самого вечора, бо Герасько оголосив тривогу: прибрати тік, внести хліб у засіки, до нас їдуть штурханці („Почав я краще своє діло робити, не так часто штурханців куштувати“). Доробили ми до півночі – я засипала, а Яринка з Мелашкою крутили віялку – як тут до нас автомашин валка: в таку пору, як молотимо, хліб вивозять по плану і день, і ніч. Видно, старший показав токовому Полбогові якогось папірця, і той усіх нас розпорядив насипати кузови хутко і вщерть („Я працювати мушу, щоб підживити душу“).

„Кажуть, у неї, у Мелашки, була й там хата славна... і скрині такі у квітках, на колесах, що було перехилишся та й дна рукою не дістанеш. А були ж повні, напрацьовані під саме віко („Хіба я мало на тих панів напрацьовався? Хіба я вже давно не заробив собі того кожуха? В районі, чую, балакають, пішла мода на кожухи, і всі кинулися діставати – яке противне слово, а з язика в людей не сходить“.)

„Так ти аж тут опинився? – очутив мене зненацька голос, що я стрепенувся. – А ми тебе всім колгоспом шукаємо, бо з району повеліли ждять. Не сьогодні-завтра хтось приїде з рішенням – інспектор чи сам завідуючий, - Герасько показався мені цього разу не таким низьким, натоптуватим, як учора. І хода ніби легша, і рухи жваві, і сприть у ньому ожила мовби ще молодеча – зі страху забігався чи таким і є проворним. На

лиці, як і вчора, нема нічого такого прикметного, oprіч обичайного людського клопоту і печаті на послушенство („Вже мене, брате, тягне на обзел, згинає в старість, а непослух меншого перед старшим терпїть не могу. З нього, сказати б, сімейний розор починається і все таке інше в наростаючїм ітозі“).

„Думаєш, ревізори ні з сього, ні з того повсюдно їздять-нишпорять? Сам голова поза ту ніч і сю ніч на току потїв-не висихав – таке там виникло з посївматеріалом, що й краю нема паскудне... Молода братія наробила – як наш Данько-комбайнер, приміром, або Василь Ожежела, на фермі є такий скотар, книжки на роботі читає... Непослушенство розвелось – от що!.. Ти, як хочеш, підожди трохи, доки я піду розбиратися з тією пшеницею – Микитка гукає... А може, до них іде на змичку ще й той Йон причинуватий – грїх би так на людину й казати: лїве око він ще з війни прийшовши заскалює. Грїх би, так воно само дозводить... Послі заїдемо в берег, візьму коня – на, подерж вуздечку – та проведу тебе до Нигонида чи куди хоч, бо в школу тобі нема ради чого заходити („У дітей, бабусю, треба виховувати залїзну волю, залїзні нерви, залїзне здоров'я, залїзні м'язи, залїзний характер“... „Навіщо нам, синашу, залїзні діти? А ми були, як у лузі трави“)...

Тї спірні мішки з пшеницею то складали (Данько з Мелашкою) на токові терези, то знов без ладу гаргузили (Герасько з Микиткою) у ящик возика з колесами на підшипниках. Поки розсерджений Герасько мовчки скидав усі п'ять у задок на підводу до Василя Ожежели – саме нагодився брати вечірню порцію дерті для пїйла дійним коровам. А куди він їх повезе, як розпорядився бригадир Герасько – хто його знає. Мелашка, струнка, висока молодиця, йшла поволі за фермівською підводою-безтаркою застеленою зверху брезентом, і поправляла перевислий мішок, щоб у дорозі не згубився, а Данько пхав поперед себе порожній возик („І охота тобі возитися та панькатися з тим бездушним несправедливцем? Не крадене ж – добуте на збирках“).

„Воно, бач, як тут протилежно виходить: Данько правий (це тобі і Яринка Мелашчина скаже), а бригадир – сякий не такий і діти в нього не кращі. Герасько, мовляв, одбирає у вдови, у вдови у солдатки хліб – так і напишуть (ще й не таке розпишуть) хлопці з молоді братії у новій скарзі на несправедливість... Одне влягається, друге виникає... Хіба то була моя воля – забирати в ту бунтівливу ніч хліб поверх плану? А послухай людей... А попробуй тепер з ними ладити... їм не жалко, що забрали. Забрали, бо десь комусь дуже треба – солдатам, робітникам чи потерпілим добрим людям. Образливо їм до обиди, до самісіньких сліз, до самісінького серця – чого нас, хазяїнів, не спитали? Хіба ми чужі чи не милосердні? Чи не знаємо, не почитуємо давнього звичаю, що гріх великий нужденному хліба не дати. І все таке інше в наростаючій ітозі“.

„Як перейшли в колгоспі на гроші – в якому це воно годі, не знаєш? – Як перейшли, кажу, на гроші, люди ніби подальшали од землі. Одвикають стали... Вуздечку взяв?“

Я дзеленькнув вудилами („Купи мені золоті вудила, щоб я твого коня до води водила“).

„Кажу тобі як своєму і не хвалися, од кого чув... всякі ми є – сам знаєш. Опозиція – звиняй на чужім слові – і все таке інше в наростаючій ітозі, тут ні до чого. Я колгоспний активіст і кажу тобі чесно: оремо, сіємо, молотимо – все чин чинном, і ми хазяїни. Діходить діло до ітогу – хто ми такі? Сказати тобі чи піти в опозицію: мовчи глуха, менше гріха? Одержуй, мовляв Микитка, свої триста грамів на зароблений карбованець – і ми в рошоті. Мало земля вродила чи багато – нам тепер не суть. Гони заробіток по шкалі, зашкалною навіть, як зумієш. А на хліб тобі неінтересно старатися – свій мірчук наперед знаєш... Подерж коня за загривок, поки я накину вуздечку“.

„Хіба ми так старалися для рідного колгоспу, поки робили за трудодні? „Я працювати мушу, щоб підживити душу, на вбраннячко дружині, на забавки дитині, собі хочби на хліб“). Склади тепер жінкам отвіт, чого воно в колгоспі чиниться нас не питаючи. Попробуй... Герасько винен – голові не

каже і все таке інше в наростаючій ітозі... Ти ж чув за посівматер'ял? Виниело таке паскудне діло, що й краю нема. І не скажу, на кому воно й окошиться, якщо район не прикрис... не зробить кругом в ажурі, бо кому воно цікаво...“

„Мені оце трапилося бачити, як люди поминають свої обряди, як ними щадять („Чумакування що? Се не козацтво, у чумаків тільки обряд козацький“). Сильне воно діло і помічне. Якби не наше занехайство („Не годувала собаки, занехаяла, а він хоч і старий, а все-таки поміч дає“).

„Дав я наряд і все таке інше в наростаючій ітозі – копати яму для силосу. Ніхто не думав і не гадав, що там, за Глибоким шляхом, прямо на солонцях, коло розритої могили, знайдеться така кладь – три людські черепи. Одна голова прямо-таки дуже велика, провалена на потилиці чи, може, пробита. А дві кістки такі вибілені, що не зоглянеш („Слобода наша... на п'яти горах стоїть крейдяних; обсаджена високо у давні віки од ворога татарина, щоб нагло не збіг; здалека зоглядали з гір, ховалися й рятувались“). На те місце люди звіку ходили, кому нужда, гребінками справжні ромашки (пахучі, не романи) рвати: гребінкою між зубці підчепиш, смик угору – і є головочки на гребінці... Кінчили копати, взяли ті черепи, склали в ямку. Накрили зверху сіном і прикопали, де Козачий хутір. Наталка наша з Ївгою Сиротючкою та Андрієм Брусником співали при тому „вічну пам'ять“ – тіло моє соборним гуло дзвоном, чуб мені („На глум старих звичаїв не подаймо“)... Підсади, будь добрий, на коня... або нехай, мабуть, я звезду його з греблі пониже – інакше, як без сідла, не вилізу. Оддав дідові Остапові стремена перетягти: послабли. Обіцяв сідляр на завтра зробити“.

У Гераська на руках руде волосся, як і на голові. Ще й ластовиння, як на щоках завбільшки. А нижня губа і вся права сторона обличчя перерубані синюватим шрамом – на Дніпрі, каже, на тому вже боці... То Герасько, балакають, першим вистрелив у Семена, що ото дворище коло школи. „Не треба, Гераську“, - ще нібито встиг сказати Семен. Був Семен на війні санітаром і мародерствував: занадився („Занадилися кури та й поклували

пуп'яночки“) – занадився стягати з побитих чоботи. Раз одправив додому (а це тільки назад, через Дніпро – то вже тобі й Жужманівка), другий раз одніс мішком, третій... поки аж наші з трудом не посунули фронт од берега подалі, що вже стало Семенові далеко чи страшно вертатись. За п'ятим нібито разом на цей гріх на непростимий наскочив Герасько з розвідниками... Тепер, може, й кається, бо жінка Семенова ще жива, ще й досі оправдовує свого чоловіка. А люди – ні, хоч і бідно жили Семен з Пріською.

„Ну... прощавай. Давай руку, то знатиму, що розійшлися лагідно й миром. Ти хорош чоловік, товаришу Окраїнець. З тобою я пішов би в розвідку... Отут ще до війни росли такі дуби („Не хилися, дубе, ой не хилися...“), що тобі й не присниться. Увесь берег в дубах – бачив таку красу? Отож! І не побачиш. Виплішили до жодного... Дивись лівіше. Та не туди! На оті печища дивись, на розорище – кіньми розорали. Телята, бачиш, там пасуться? Мелашчина, либонь, красуля Яринка напасує. І як воно таке гарне вродиться!.. В мене в очах темніє од стида, аж голова крутиться, як з нею або з Мелашкою стрічаюся отакий рябий, рудий та мурий („Мелашка тієї осені, що приїхали, тільки було й зна, що зустріча та проводжа людей – йшли як до церкви. І від неї був усім один відповідь: „Як дочка захоче. Я не приневолюю її ні за кого, положилася на неї“).

Тече річка невеличка, поставлю я ятір,
 А хто мене не полюбить – трясця його матір!
 Тече річка невеличка, схочу перескочу,
 Оддай мене, моя мати, за кого я схочу.
 Ой у полі нивка, на ній материнка,
 Там дівчина жито жала, сама чорнобривка.
 Ішов козак дорогою: помагай-бі, женче!
 Вона йому отвічала: здоров бувай, серце!
 Та вже тая слава по всім світу стала,
 Що дівчина козаченька серденьком назвала.

„Бувай, добрий чоловіче, бувай... До Нигонида сам допитаєшся. На його садибі теж дуби... Микитка моститься купити ту оселю – де воно, миршаве, гроші бере? Ото ж тоді, того дня, як копали силосну яму. В такий стид увів, в такий стид увів... („Хто знав стид, той має й совість“). Казалося ж Полбогові:

не дуже змочуй посівматер'ял, небагато сип туди отрути – аби для запаху, аби трохи протруїлось (на тім, на Грековім полі, де сіяли, озима совка розвелась, що шукаємо спасу)... аби, кажу йому, земля до зволоженого зерна взялася, щоб зійшло дружно... Тепер хіба в нього допитаєшся, що він робив і як – намочив, натруїв до своєї думки і – беріть, сійте... Взяли з того вороха сіяти не скоро. І зволожилось, і протруїлось. Бо як нагодився на той шанець верхній з району на те Грекове поле, то ще з машини загукав: „Щось у вас не хлібом пахне... Ану спиняйте!“ До посівматер'ялу – а зерно чавиться у трибках на кашу („Рятуй мою грішну душу, одведи, спаси й помилуй!“).

Герасько так дуже перехилився набік з коня, так при цьому зіщулився тілом, немовби ухилився удару шаблі згори („І в погоду часом грім ударить“). Перехилився та все ще своє доказував. Забув, що й попрощався.

„Навіщо я довірився тій миршавій голові!“

„Перегодя киває мені Микитка пальцем: іди сюди, старче, і не дрижи. Пхі, мовляв, кого й чого боятися. Мені все відомо, бригадире, - ніякого суду не буде. Я тільки що балакав з дільничним, служу в них позаштатним освідомителем. Ворухить криміналу ніхто не посміє – кажу тобі як другові. Верхній з району теж мовчатиме, хоч і шумів на полі... прокурора прикликав, обехаєс приїхало... Мовчатиме, бо на даному разі ворухити безвигідно. Хто з нас сам собі ворог? А йому Полтава світить... У обласному масштабі, якщо таке станеться, він нам усе те згадає: і „посівну кашу на Грековім полі“, і молоду братію, і чуму на свиней – не слід думати, що він нас прикрив, що був з нами в одній змові. Таким стилем згадає, що хтось, бригадире, і в сідлі не вдержиться - авансом не тремти, старче („Солому їж, а хвіст носи трубою“)...

„Зате молода братія наша („Добре братство краще за багатство“) – ці не мовчатимуть. Данько перший людям правду скаже („Козацьке військо надвоє розбилось: за Лободу озвались сивовусі, а за царя свого, за Наливая, цвіт молодецький“).

„Покличте мені найменшого братика, найменшого, наймолодшого, хай я йому здам молодецтво своє і коника вороного, і сидельце золотее“.

„А ми старістю двічі тоді той браковий посівматеріал перемивали, щоб Микитчину отруту з нього змити та висипати (вночі, правда) в ту... в силосну яму, що копалася не для посівної пшениці – на тому місці був колись такий прогній, що перед тим, як переходити вбрід, люди хрестилися, а волів зривали з підвід, щоб не потопилися. Кругом росли ромашки – пахучі, не романи. Ми їх гребінками рвали – той рум’янок. Хто собі, а хто в лавку здавав, їх приймали як лікарственні. Зайди подивись, як охоту маєш, бо я на фермівський двір, до молодої братії. Там усе новиною пахне, здвигами („На таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепіння“). Ми не принижені, уміємо здвигати – з біса горда братія виникла, розумна й вольнодумна... Ну, бувай, бувай, товаришу Окраїнець... Та не глумися з таких, як ми, не глумися, як де до слова прийдеться, а чесно розкажи... Думаєш, мені не стидно? („Чує, що люди з нього регочуться, йому ще й більше стидно, ще й більш коня ремінцем хлискає“).

„Вишні, сливи найсолодші вибирайте не глядінням, бо язик із піднебінням, кращі судді тут, як очі“.

„Зі мною лучається щось не божне, але дивне... Почалося у мене воно з дитинства: виникає в душі чи в тілі який-то голос, котрий кожного разу відхиляє мене від того, що намірюся зробити, а схилити до чого-небудь ніколи не схиляє... Піду під самісіньким берегом – де вода - перебреду. А то стежкою, стежкою: на неї, маловидиму, уже й зарослу, мене схиляє, надить („Річка надила дівчат у чисту воду“) – нею й піду, маловидимою стежкою.

„Дивись лівіше... Та не туди! На ті печища дивись, на розорище – недавно кіньми розорали... Телята бачиш там пасуться? Мелашчина, либонь, красуня – Яринка своїх підпасує... і як воно таке гарне вродилося!.. Мені в очах темніє, голова крутиться, як з нею або з Мелашкою стрічаюся, отакий рудий, рябий та мурий...“

„Йдучи обраною стежкою, понад розорищем, що звікувало в дубах, а нині вічна пам'ять, я й собі, Гераська вчувши, приплющив очі, лиш би стежку бачити, не ступити в скіпець, бо йшов туди, де паслися телята, і на неї, на казкову на Яринку щоб була не зглянути, хоч я ні мурий, ні рябий. І не стидно мені чужій дитині в очі глянути, освятитися її красою. Словами, інше діло, не варт казати про красу дівчини чи білого світу – на неї вільно треба дивитися ціле життя. Дивитися. Надивлятися - самому посвятити, красою тією освятившись („Святе слово – рідна мати; єсть іще святиня вища, нам – тобі миліша – рідная Україна“).

Надворі стало тепло, як у хаті, бо з-під хмари відкрилося праведне сонце і послало всьому живому своє здоров'я й силу. Орана земля, де дуби сягали небес, прикрилася поволокою сухої пари-маревниці. Ніби снила сама собі нашу людську долю („А що то ви, одурені, собі наробили!“) Бабуся наша казала, що то під землею зітхають покійники, через те й бувають на ній то тумани, то марева („Марєво, паноче, увесь світ мороче“).

Мандрівник задивився у синяву, що там десь далеко у безкраї лучила землю з небом“.

Ця звичайна собі картина єднала зі мною таке самісіньке, як виникало з душі вранці, коли мені було важко прокинутися без спогадів про Сулу, яку (аби справдилося людське слово) мітять повернути в це прадавнє, готове, прокладене руслице, оживити його береги і доли новими людськими голосами, гуками і погуками. По ньому недавно колись плавали човни і, може, навіть судна, брьохалася, як задуріла, сита риба перед грозою. В затоках, у лиманцях та озерцях мостилися гніздами птахи – хто на заплаві, хто в кущах. Небоязкі мостилися на чистоводі – качки, нірці та сірі гуси, а в кручах, у високих, білих, як сніг, правобережних кручах свердлили собі нірки для поселянства цілі колонії шуриків.

„По зелених берегах тієї живої річки росли коренасті, безсмертні дуби з цупким листям на пружинистих гілках, п'ярко пахла вільшина („За водами лука, далі червонясті лози, шелюга, тополі“).

„Тепер тільки в небагатьох людей, десь там не десь, в самісінькому кінці города, якщо він сходить не крутим покотом до болота, побачиш уривок сінокосу чи затопленої левадки, котрої так лячно дуроломам стало („Якби на вашій леваді та мій вітряк“). Все віддаєм під ораницю, все перетворюємо, все женемо на споживок („Не мати спожитку через злії люди, скажи мені, моє поле, коли добре буде?“). Легко присягаємося в любові до природи („Людина-творець, не споживач“), а на підходящому моменті – коли так закортить ондатрової шапки! – тебе не зупиняє навіть те, що в Жужманівському болоті ця ондатра, либонь, остання. Не ждемо милості від природи – беремо їх за принципом: „Надушив та випросив“.

„Це тобі, мовляв, так лучається од надміру чуття до рідного Посулля. Не перечу, можливо... Однак давайте будемо відвертими, як діти, невже безглуздо – любити все життя одну істоту, одну хату, одну річку... невже це так саме безглуздо, як носити полотняний одяг, ходити босому чи знов-таки носити на плечах об коліно наламані сухі дрова з корчованого – уже викорчуваного колгоспного саду собі для печі, на якій за комином дотліває... мати! („Напало на нього таке безглуздя, що нічого не второпає ні суддя, ні стряпчий“).

Розчулений до болей в серці, я ступив у човен-плоскодонку (мабуть, Гераськів, а може, Сашка Бульбуль), щоб, присівши для спокою, задивитися у воду, набачити в ній своє засноване думками чоло і назло своїм болям придумати щось рішуче, щоб нас прокинуло і схаиенуло („Не козак і не дівчина схаменулися, що вже близько світання, а стражденна чайка почула й полетіла з квилінням понад Дніпром“).

Від мого ступання на дно човен схитнувся, сколотив собою воду, і в ній тепер нічого не побачиш.

„Ви б ішли до мене та й посидимо разом – Яринка придумала своїх телят купати, і геть обмокла. Мусила оце йти на зміну, поки перевдінеться... Ідїть, не соромтесь... я кавуна дам і слив угорок, - шурила очі жінка-пастушка і непевно посміхалась, - У нас, правда, і обідати нема чого до пуття зварити:

учора сухівря, як казали ще моя бабуся – ми родом тогобіцькі, з-за Дніпра – учора сухівря і сьогодні сухом’ятка: хліб святий з водою або з грядки щось вирвеш... Мене звать Мелашка – Мелашка Окраїнець, а дочка моя – Яринка...“ („І як же ті літа швидко минають; іще самій тєє дівування перед очима: не згляділась, як і дочка виросла“).

„А родилась я в Чигирин-Діброві, на Ропі, - може, знаєте село таке понад Сулою козацьке... Як заступили до нас німці, то така там учинилася помста – мусила на той бік тікати, бо була вже гарним підлітком... не підлітком, а таки дівкою. І були такі, що й на нас похвалялися, бо ми – активісти... В ту саму весну якраз я вирядила в солдати, в моряки свого Степана новобранця“.

Ой, що по горах, ой сніжки та й пролітають,
 Он да, ой по долинах, ой маки, ой процвітають.
 Ой то не маки – то наші ой новобранці,
 Он да, ой що забрались а в неділеньку вранці.
 Ой що забрались та рано ой до східсонця,
 Он да, ой сидить мати, ой плаче край віконця.
 Ой вона плаче, ой плаче та ще й ридає,
 Он да, ой свого сина, ой з Москви виглядає.
 Ой іди, сину, ой з Москви та й додомоньку,
 Он да, ой счешу-змию а тобі ой головоньку...

„Якщо цього не знаєте, то, може, чули, як Чигирин-Діброва одного разу йшла боєм, щоб на Іллю або на Параски в себе ставити ярмарок, а не тільки в Морозівці над Сулою, де так положисто й рівно аж до води, хоч і не скрізь зелено, бо ярмаркова коса була дуже піщана. Чигирин-Дібровці вже й місце вибрали: коло ставища, у Чуйкових левадах – такі гарні, великі і теж до води, до Сули тобто сходять. Якраз там, де спочатку стояли ятки Хеми та Мойсея, а перегода обидва поставили рублені магазини – поробили потім у тих коморах засіки і при колгоспові зберігали хліб... Коли б лучилося гарне місце десь над річкою, хоч і за сто верстов звідси, то я не думаючи поїхала б туди. За Сулу зразу хоч балакали, що сюди повернуть, а це вже геть

перестали... На мене Герасько урікає, що горда, на мову не даюся, а яка нам з Гераськом мова? Росли не разом, гуляли нарізно, людей знаємо не однакових. Герасько - степовик, а я людина порічкова – то й душі в нас не такі самі і пам'ять не про те, і сміємось по-іншому („От як вона засміється – ставок розіллється. От як вона заговорить – як у дзвін задзвонить“).

„Мені раю іншого не треба, аби тільки бачить нетолочену траву, аби в лиман брести, коноплі тягти, хоч із кригою; купатися і в купелі зо сміху лящати, бо ми люди ще й тепер лосковиті; у празники ходити до Сули на погуківщину – гукаєш через річку до якогось парубка чи так до празникових людей – і тобі на все життя радісно, бо це твоє споконвіку... А Гераськові – на мову не дається („Друге й на речі не дається, а в неї слово – як Сула струмить“).

Чигирин-дїбровці тоді так і не погуляли, ні. Морозяни бралися дружніше, бо й чоловіки там були розбитніші – стало в них аж два ярмарки, а в Чигирин-Дїброві – ніякого („Прийміть і нас хоч на паях“... „Приходьте, тільки миром. У ярмарковий день поганого нема нічого – усе хороше“).

Мелашка забрела в лепеху, взяла з води кавуницю („Як охолоне, то вона стає крихкою і солодшою, ніж кавун)... Не ждїть, поки я, - ріжте і берїть собі найтовщу, з бараном... Берїть, берїть... Бо воно якось, бачте, ніяково гостеві їсти й пити без примусу – ви мій найдорожчий гїсть звиняйте, що під небом, під шатром божим, а не в хатї“). А сама хутенько пішла струнко, як дївчина, - вмочу шматок ще раз у копанці (тут он на низку гарне стелище) – вмочу та вистелю полотно білитися, поки сонечко... („Тут краще купатися: тут чистовід, а на брїдку погано,,). У шматку („Не знаю, чи воно вам треба, а я кажу“) – у шматку, повірте бабі Прїсьці Копилці, двадцять чотири аршини („Зимою були великі сніги, так деінде закидало, що аршинів у три було“). За зиму у Копилів, у наших родичів, нащадків давніх козаків, дївчата нарядали і витикали сім-вісім таких шматків: три з матїрки, а чотири або п'ять – плоскінні. Баба Прїська Копилка не білила полотна, а шила дїтям прямо з навою - рубала або рїзала на сорочки (тоді ходили дїти в самих сорочечках,

без штанців) по два аршини, а на штани – два з четвертю. Решту, одбіливши в курячому послідові (у нас казали – в коряках) та визоливши в довбаному жлукті, - несли на ополонки. Робили її на балці, на копанці, а кому ближче – на Самуциному озері. Там виковзували прання, кожен одягину об лід. Як коли дуло завірюхою чи так холодом, дід Олекса забивав з підвітряного боку два паколи в землю і обкидав їх волоком, щоб зробити для дівчат своїх затишок („Захотів пишно! Аби затишно“).

„... За звичаєм прибрали ми з дівчатами новобранця, мого Степана, у дванадцять кісників хрест-нахрест і всі барвні: то червоний, то зелений, буряковий, жовтогарячий. Коло сільбуду зібралося людей, як на соборний дзвін: танці, співи, музика, а матері в сльозах. Я з свого Степана очей не зводжу – стою оддалеки, крайком ока зиркаю, бо тоді не так любилися, як тепер... За ніч ми обходили всю царину, всі луки та покали. Переслухали кожен хвилю в Сулі, кожен подих травини („Ой заросла твоя стежка лихом, травиною, де ходила, говорила, серденько, з тобою“).

„Вже вдосвіта, як ось-ось розлучатися, Степан мені каже для прикладу, що один, мовляв, з Воїнського, як оце й я тебе кохаючи, одрубав собі пальці, щоб не взяли на війну. Я стрепенулась, як ужалена. Перехрестилась і трохи з кручі в Сулу не схибилась. Одвернула од Степана і, скільки духу, додому. Не знаю, чого злякалась: чи Степанового каліцтва, чи самої думки про нього... Він догнав мене аж за лиманцем і теж перехрестився – одведи, заступи й помилуй... Господь з тобою, Степане: людські вертаються, і ти не гірший. А вмерти доведеться, то чесно мри. Хочеш – я вмру разом з тобою, в ту ж мить, як тільки дізнаюся, що тебе нема більш на світі. А інакше не треба, Стьопа, я не хочу інакше, бо люди що скажуть...“

„Прибрали ми Степана в дванадцять кісників і всі барвні: то червоний, то зелений, буряковий, жовтогарячий... а вернувся матері... кісник чорний, чорна лента з безкозиркою – служив Степан у морській піхоті... Йон Бесараба тепер доказує, що на війні були вони разом. І все, що він каже про

Степана, любо сходиться: стрункий, високий, білястий, здоровий – всіх парубків боров. І руки такі, як у Бесараба: кулачища, мов літрові горщики...“

„А як переїхали в Жужманівку, то оголосилися поденниками – тому припала черга пасти на празник, то Яринку було пошлю, інші мазати гукали: треба було обживатися, привикати до чужих людей, кожному догодити, щоб не обсудили: обсуда в кожному селі знайдеться („Ти, обсудо якась! Розповідай ліпше по селі за себе... а не за мене, бо я тобі зараз кістки повимиваю“). Всю першу осінь і зиму косила очерет людям. А Яринка похватила од мене вишивати заповоччю на полотні портрети (ми привезли з собою три шматки біленого і трохи сирового). Людей Perezнімала з фотокарток, а Шевченка шила по пам'яті, зняла ще дома зразок („Покажіть, будь ласкаві, ваші шитки, зразки. Мені треба сорочку мережити і лиштвою шити“).

„По льоду косити очерет людині, звиклій до важкої роботи, завиграшки: бригадир тракторної бригади Натолій, забула, як по-батькові, дав нам такий струг, що сунеш його низом поперед себе, а воно, на морозі сухе, само коситься. По воді восени зовсім не те: ноги об пеньки понабиваєш, курчат набродиш, простуди. Соняшниці в животі хапали, болі такі, як судома. Спасибі, Нигонид не одказував, коли попросимо чого там – Яринці чоботи-резяники разів два давав, поки ноги позаживали, погоїлись („Так напекла руки, що всилу погоїла“)... А далі зайшли в стосунки по сусідству, ходимо на підробітки до того ж таки Натолія („Будьте ласкаві, майте згляд на мою жінку та дітей, допомагайте їм, не дайте внівець піти моїй праці і господарству“). Жінка в нього впала на ноги, що не годима й хати перейти, дочка заміжня в Городищі, а самих свиней держать п'ятеро. Два бузимки в березі на паколах. Двісті курей, качок, гусей – город у них до ставка. Корова на одних: молоко беріть, Мелашко, скільки вип'єте... зерна для курей, як треба, чи в садку, що є... Прийшла я перший раз вранці, щоб глянути, а він на плиті в трьох чавунах свиням варить – кипить, збігає, парує... Мотоцикл незаглушений під двором, бо миттю в поле, колгоспна робота стоїть. В обід

те саме. Ні дня, ні ночі... коли живе людина? Нема гріха робити ні на церковні празники, ні на наші... Воно, правда, в бога щодня празник, а нам... Натолій величає мене по-батькові – аж дивно“.

„То вже надить стара дівка молодих парубків до залищання, - загомоніла на селі піджога, як тільки я до нього найнялася. Жінка, правда, його Валентина мене зразу захистила: не слухайте дурних балачок, наших обсудниць, не кидайте нас, ради бога, бо він сам не в силі, а я – як бачите. Без вас на нашу садибу, на все наше житов'я, пустиня впаде...“

„Всяко бувало, поки обжилися, з людьми охмолосталися, з колгоспом – спасибі, зразу платну роботу маємо („Я тобі, як скінчиться діло, рахунок дам: що на розходи пішло, а що лишок – на платіж повернеться,,“).

„Тепер беріть угорки... Беріть, беріть. Це вже наші з Яринкою, домашні. Я дам вам і на дорогу, аби брали... Саджанці брали в Нигонида – крупні сливи“.

„Нигонидів Данило, як на те пішло, доводиться мені зятем; за ним заміжня моя нерідна сестра Оксана. У Мокловодах (вони жили, якщо помните, на Малярівці, скраю од Лебіхівки) на Нигонида всі казали - багатий, є золото. Виколав на Дніпробуді“.

„Таке було – їздили вони з Оксаною своїм конем грабарювати, бо дітей своїх не було, а до колгоспу пристали пізніше. Оксана була пишна молодиця і непогана, але збавляла вроду надмірним малюванням. Данилові на те байдуже, а були такі, що й задивлялись, задивовані („Якби ви їхали понадпосульською низиною, то задивлялись би красою“).

„Прочув Свирид, що Нигониди поїхали на Дніпрельстан – поволікся й собі слідом, на Оксану зазіхнувши. Як там кому з них велося, де жили, що робили, ніхто, крім них, цього не знав. Почули вже тільки через рік, що вернулися грабаркою усі троє. Спинилися перед самим порогом, одбили вікна, йдуть до хати. А Свирид і собі... „Йди до сім'ї, Свириде, - перепинила Оксана, - в тебе семеро дітей, стидився б... Прийшов Свирид додому і з порога кланяється Одарці в ноги, навколішки став, поклони б'є перед

законною жінкою, а вона: „Устань, Свириде, не треба. Все одно не прийму: діти підрости, якось обійдемося... Іди в чулан, живи сам собі, як хочеш...“

Вскорості повісився Свирид. Заховали в рові, а на хрест повісили віршовку. І було як хто почне пісню „Тепер же я, братця, дураком зостався – на чужій сторонці за жінку признався. Ой не так за жінку, як за дві дитини – розірвалось серце на дві половини“ – зразу ж загомоняють про Свиридів Дніпрельстан“.

„У Нигонидів після Дніпрельстану знайшлася дівчина. Данило назвати б Галькою, а Оксана – Манькою. Ніхто нікому не вступав, за все життя так за те ймення й не змирилися. Лукаві мокловодівці взяли по півслова скраю, стулили і прозвали дівчинку Гальман.

„У хатах у Нигонидів було завжди чисто, а стіни голі – не любив Данило богам поклонятися („Навіщо ті ікони в будень? В будень робити треба. Пучки потерпнуть, щодня бога моливши“). Так воно й є („Не мудрість потребується у дяківстві... но паче потрібна сладкогласная гортань і крепкое знаніє устава“). Все робив Данило, щоб кріпче, вічне. В хаті, крім лави, стояла тільки одна табуретка, але з мореного дуба, на товстезних ніжках, що Оксана, коли треба, не мала сили пересунути з місця на місце. Годові празники як різдво, великдень або храмувати любили обоє. До них могла в той день зійтися вся Малярівка – на кожного буде і холодець, і жарена риба. А горілку робив Нигонид на два сорти – „соловейко“ (двох чарок вистачить до сліз любому) і трохи слабша – „канарейка“. Капосні ярижники ждали малярівського храму, як віруючі воздвиження („Тіло потішається, як чоловік зап’є, а душа погибає“).

„Рука тяглася до чарки, котилась слинка, глядючи на шматочки жовтогарячого балика, чорного кав’яру, срібно-блискучого оселедця“.

„А як прощався з Малярівкою, з рідною хатою – плакав („Не плачяся на моє горе. Не тобі його оплакати“). Страшився, бідолаха, несвоїх людей, всього чужого. Повитягав з могил батька-матері хрести, поскладав на першу підводу перевозу... Тоді колгоспного млина цілував – од грабарювання на

Дніпрогесі (де б він там викопав те золото? А може...) і до останнього млива був мірошником. Молодицям-солдаткам мов без черги, іноді й без мірчука“.

„При німцях (якби вони вищезли! Згадали, що Нигонид – багатий. Є золото („Дід і вкинув їй у заполу жменю жару... Баба одійшла трошки... а дай подивлюся, що воно за жар в пелені. Коли подивилась, а воно повна жменя грошей“). Хтось пустив по селі балачку, що, як робили колгоспи, в Нигонида силком забрали полотна, як нібито куркулили („Не було цього. Не гріх, що забожуся. Самі собі хазяйнували без наймитів. Жили ощадно, все робили з толком, то й мали“). Тінь упала на Федора на Ивку: на Парасці чужий платок бачили, значить, і полотна брав („На мене урікають, що я там ночував та й коні взяв. Може, другий ночував під мій шанець, то і взяв коні, а не я“). Чужі буксирники, з Чигирин-Діброви, рятували себе, то й напустили підозру на Федора, бо він бачив, як ті оббирали малярівських людей. Поставили Федора Ивку під грушу розстрілювати. Стоїть Федір Ивка під грушею, збілів, мов та стіна – збоку його діти із зомлілою Параскою.

„Стояв перед барбосами з тим селянським виразом на обличчі, який скидається на усмішку, а насправді приховує розгубленість. Що націляться – діти в крик, біжить котресь прямо під дула до батька, дереться на руки... Те страшне робилося отак разів зо три, поки дочувся про той шарварок Данило – і туди, до груші. Федір, мовляв, хочби й брав полотна, так у нього шестеро дітей і робить не ледачіє. Хіба то його вина, що бідний? Гетьте з очей, халамидники! Бо це були не німці, не фашисти – свої („Такі свої – гірше фашистів“)... Візьму оцю дровину – гляньте, який гарний надібок, у печі згорить...“

„Яринка прийде (ага, он іде), Яринка прийде – я вас проведу“, - Мелашка, видно приготувалася виговорити все до кінця, бо не вгавала.

„Гераськові, мовляв, не дається переселенка на речі. А вам далася, що й обридну... Чуєте, що бригадир Данькові на току про вас закинув? Він то, може, і вчитель, а може, перед ревізором його підіслано вивідати („О, се такий пан, що, мабуть, ума вивідує...“). Ходімте помаленьку, ходімте... Яринка, щоб ви знали, не рідна моя дитина, ні – не зазнала я ні материнства, ні кохання. Як тільки Стьопиним батькам прийшла чорна лента з безкозиркою, взяла собі дитину з приюту („Треба б напитати собі місце десь у лазаретах... чи десь по приютах“). Не зразу, а перегодя взяла. Це вже тоді, як зійшла з дому, з Чигрин-Діброви на Тогобіччину. Я їй кажу – Яринці, ти не моя рідна, смієш іти, куди тобі краще, вже виросла. А вона проситься, що я з вами буду до могили, мамо... Гераськові я стара дівка, що надить молодих парубків до залицяння, а сам, звиняйте, товкся у нас поночі попід вікнами“.

Я підвів очі на привіт Яринки і, либонь, зажмурився – такою осяйною чистотою глянули на мене її приховані в густих віях очі („Привіт тобі, моє ластовенятко, що, з рідного полинувши гнізда, десь пурхаєш над голубим Дніпром“).

„Ось вона, Гераськова невістка, так же, Яринко?“

„Ні, не так, мамо“.

„Не соромся, це наш чоловік, посульський. Буде у нас учителем“.

„Щасливо. Прощавайте, піду од вас“, - сказала і гідно пішла берегом до місточка – там стояли два парубки з велосипедами.

„Ось хату доведем до толку, тоді, може, і входуни, і заручини - Данько хлопець путній, якщо вона за нього збирається. Чорного слова на людину не скажу, у поміч прийде, тільки обізвись. А на вулиці – де він, там і празник... Ото з Гераськом та головою не дуже ладять. Ідуть, як кажуть, на сніжки: той

на того, а той на того, як розпаровані воли („Насміхаючись у душі, мусив пояснювати панові, що таке... снізки в ярмі“).

„Наполігся голова, щоб ставав на посаду: не подобає, не подобає, мовляв, інакше молодому партійцю. А Данько не хоче („Та хоти, щоб у нас правда була, коли пани та й ті як пси гризуться“). Хіба в мене, мовляв, нема посади на тракторі, чи на комбайні?.. Ото хочять тею іншою посадою одколоти Данька од молоді братії, не інакше. Він грамотний, тямущий – годиться за проводиря.

„Василя Ожежелу поставили, а тоді завіщо зняли? Встигав за всіма ділами, ні бензину, ні гасу не транжирив – таких заправників у нас ще й не було, щоб самому головиному шоферові норму на бензин вставляли: їздять, як своїм добром, тільки втричі більше. Самі їздять, жінок возять, родичів, дітей, і так далі, кого їм вигідно... ще й чужими молодими на островах забавляються... А Василя Ожежелу зняли. Зняли, бо виприснули проводирі наші колгоспні з-під народної волі, з-під людської власті, он що („Толку, значить, не жди, отам, де він собі і суддя, і стряпчий“). І Герасько в тому числі... („Не згадуватиму тієї халепи людям на обриду“).

„А молода братія ще поверне круто на своє, на нові життєві орієнтири. І заживе справедливої шани. Вони ще зіпнуться...“

На сонце наступала хмара, як ми розійшлися з Мелашкою. Вона часто оглядалася, йдучи від мене, і я відповідав їй прощальним поглядом, рукою, тоді думкою вдогонь. Вже ніби зайшла за межу, куди доривалися очі, розтанула на теплім вітрі, а все ще не йде від мене, сподівається („Не знаю чи не буде часом Вам нелюбо слухати чужу сповідь, але я просто почуваю потребу висловитись перед Вами“) . Щось запитує в мене, а я геть розгубився: слухаю і не чую. То вона знову допитується: хто я і чого хочу. А голос у неї тремтить, думки своєї не доводить до кінця („Полохлива... людська порода, ой полохлива! А не треба людині бути такою, ні! Треба, щоб

вона була горда й смілива, щоб не дозволила нікому навіть глянути криво на себе. Бо якщо бодай раз стерпить хоча б найменшу кривду й не спалахне (не спалахне, бо не має вогню в собі), тоді пропаша вона, топтатиметься по ній усяк...“). Я щось белькотав про хату, яка вона велика і чия, що самих кладіїв з десять, а цеглу подають аж два автомобільні крани – либонь, голова. А Мелашка своїм шовком-голосом ніби молиться, за Данька добивається, просить мене, як спасителя, щоб його, з людьми доброго, м'якого серцем, та не звели з путі, не збили з пантелику, не поламали клятим лицемірством – тоді пуття не буде...

(„З Яринкою та Василем вони ще дужче затоваришували. Як тільки збіжаться, як ото ви бачили на містку, так і почнуться сповіді трудних думок та гадок“). Я люблю, до смерті люблю тих людей, що багато самі од себе вміють. Слова казати – це не багато. Діло людей захоплює, дивує!... Повискакували у нас на дверях та віконницях шпуги, бо з сирого Микола Халамидник повставляв, - Данько нові поробив. Так поприганяв, що тепер дошки не жолобляться. І на скрині замінив, такі самі поклав, мідні, бо то скриня ще мамина. Що вміє, то вміє – і майструвати, і коло машин його питають, і пошити одєжину на чоловіка, то приганяє до стану... Надворі завірюха (у Чигирин-Діброві казали – заверя) – світа божого не видно, а Данько їде трактором по годівлю скотині, не жде Гераськового загадування. Тим тільки й штиться, шанується. Та й хто його знає, як йому в житті складеться („Зроби мене віщим, вгадаю тобі долю“)... Воно ж тепер як у світі? Ти комусь чимсь прислужився – й тобі перепаде. Інакше ніде нічого („Без грошей?“ „В соломі спати“)... Скрутно самотнім жінкам, дуже скрутно. Поки молодший, то хоч ласо поглядають на тебе, а на старість і „драстуйте“ не діждеш („Дожидай долі – не матимеш льолі“). Якби таки мені Степан, якби мені коханий („Ой хоч ламай, хоч не ламай мизиного пальця, як не було, то й не буде над нього коханця“).

В мені живуть і до кінця житимуть звички й поняття того колишнього, хутірського мого життя – людина живе своїм трудом. Ночі не спить, усюди старається, б'ється – тим і штиться, шанується. Не обманюю („Оттак наші сіромахи гендлярів обманюють: виніс сім мішків із погребя глини та шажка луп!“). У нас сіють ціле поле... („І я ходила на проривання“) ціле поле лишніх буряків... щоб урожай потяг на премію, на додаткову (хто зна яку й завіщо) оплату, як тепер воно кажеться. Може, воно державі й не на збитки, так навіщо брехнею казати правду („Людам це допікає“).

„Своє думає той, хто сідлає, та інше думає буланій“, - правда, правда, Мелашко („Хата для мене не місце проживання, яке можна легко міняти на краще, це – моє правдиве місце на землі“).

Мелашчин голос то напливав, то відпливав. Тепер даленіє, неначе луна, що вдарилась мені об серце. Даленіє разом з моїм поривним неспокоєм. Я пильно дослухаюся, ловлю останні уривки, але стає трудно, все трудніше прямо толкувати її енергію і мислі, її жіноче здобування на справедливість („Благословіть здобутися на краще! Благословляємо: і перший раз, і другий, і третій“). За кожним разом Мелашка ніби зумисне залишає за собою щось наймудріше, щось гірке й найсолодше. Залишає за собою силу всебічності і простоти по-своєму думати й казати про своє селянське життя. Щоразу, скільки б не казала, залишає в собі щось тільки нею відчуване. Нез'ясоване й не розтолковане („Не буде ніколи, щоб світ для всіх став однаковим... не буде, бо так воно й не мусить бути, допоки природа всіх нас родить неоднакових“).

„Як положиш кислицю у піч спектись, то шкура їй репне. У всякій кислиці усередині є сік і воздух; од тепла сік закипає і з нього робиться пара, а воздух роздається... і вони розривають облудку“ („Другим ми часто пророкуєм. Як знахарі, чуже толкуєм. Собі ж шукаєм циганок“).

Між очеретом, у прозорій тині, табунцями плавають звільна неполохливі карасі. Вони обачно обминають чийсь верші і те хлопчєня, що на греблі спокусливо підсуває черв'яка на гачку, щоб вивудити їх на обман. Прудка ластівка летить при самій воді, так і черкається тільцем об неї, ловлячи комаху, і тоді враз, як одним ривком, шугає над зеленим очеретом. В ньому весело стрекоче молода очеретянка. Білі качки затято плюскотять попід берегом, цідять носами воду, шукають поживу.

Все це я добре бачу, пильно постерігаю і слухаю, але чую не те – я наслухаю десь над своєю головою чи за спиною сумовиту скаргу невидного хору, схованого за лаштунками цього дня. Хору, що виводив молодю такий псалом, на який може бути тільки одна відповідь – відповідь мого терплячого дядька Дмитра, мого батька рідного брата, загубила війна, Хорольська яма та робота, і я не чую більше хору, схованого за лаштунками цього дня. Недарма він виводив за мою спиною чи над головою жалібливу свою скаргу, надарма дожидав негайної відповіді, яку міг дати тільки дядько Дмитро („Левко терпів усю напасть, і хоч як було старий Макуха його лає і коренить, то він усе мовчить та знай-таки робить своє діло“).

Я сам себе дував, що десь за лаштунками цього дня звучить хор, хоч він мені завжди вчувається, - то вишумовує, либонь-таки, повернута сюди до нас моя Сула. Жене, зносить застої води, грає своєю силою, бистрить. За кожним валом доривається до самісінького дна, де лежить чистий, як перемитий пісок якоїсь іншої, давно забутої річки. Спливають запліснявілі мочарі, перевертом пливе все жалюгідне, болотяне. Понад берегами стоять густо, як на святі, захоплені дивом люди, - стрункі, високі на зріст, гарні, мов атланти, і дружно співають свій гуртовий псалом („Вони належали до тих щасливих, котрі не старіються скоро, на їх лицах відбивалася свята духовність“). Молоді, бистрі на розум першими бралися стругати дошки – роблять собі плоти, човни, цілі сімейні ковчеги, щоб вивестись на свіжі струмені новоявленого потоку. Вчути його органну музику, житись нею.

Де чорніли довгі розсунуті греблі та порвані ковтьобами гатки, виростають, як з-під води, пахучі мости, сосновий настил, дубові палі... і знову й знову люди співають то трудові, то празникові псалми на своє оновлення, на свіжий дух, на нові зав'язі, на благодать. Далі не витримуючи спокуси, я оглянувся на звуки: над селом і далі по річищі, звідки мала прийти Сула, стояла рухома стіна шумливого дощу. Біля ніг негусто падали пахнучі дороднім пилом лапаті краплі. Треба йти під копицю чи деінде до оселі у сховок („Кожний залазив у якийсь сховок, щоб не мокнути далі. А дощ лив безперестанку“).

Обминув невелику ковтьобу, зарослу осокою, неквапом побрався крутою вуличкою до невеликої хати з трьома вікнами. Встиг до середини дороги, як на голову впав проливний дощ. Літній одяг швидко промокнув до нитки, поспішати було безглуздо, і я, ще повільніше, зовсім байдуже, дощеві буцімто наперекір, то бреду, то шльопаю озерцями та калюжками, не скидаючи кременчуцьких тринадцятирубльових туфель на шкірімітованих підшвах. Навіщось оглядаюся в ту сторону, де Пелехівщина, Гриньки звідки сунула злива, а мені вчувалися то псалми, то органні шквали, бо кортіло все те слухати й слухати, мовби воно промивало мої затомлені очі, зникали з них видава, хололи в душі зайві пристрасті.

„Пильнуйся... та знай, де що казати... поки можна відкриватися людям, подумки шептав я сам до себе. – Інакше як стій опинишся у Полбогів на підозрі, як твій батько... і боже тебе сохрани хоч пошепки повторювати дядькову Дмитрову фразу: „Якби-то на світі була тільки правда“ – до неї трудно звикати, - кольнула материна засторога, і я навіть заходився було перебирати в пам'яті всі сьогоднішні зустрічі й розмови з людьми, казані їм слова чи фрази і навіть роблені жести, яких слід берегтися – дивлюся з-під чужої хати туди, на притуманену Пивиху, у батьківське подвір'я, і все то те вичитую як по писаному („Мамо, мамо... Ви ж самі сто раз казали:

самообманом неба не здобудеш... Розміркуйте, мамо, що ви кажете своїй дитині все життя...“)

Проминула хмара, перешумів дощ. Уже зблиснуло небо, освітилися береги й дерева. Очисною купіллю дощу та музики мовби змито всі житейські втоми і напруги – все готове чути, бачити, вражатися наново („Що було, те за водою сплигло. Почнемо ми з Миколою жити й учитись заново“).

Легенда про Йона

Мені дуже хотілося дому - ген тієї Пивихи, найвищої гори на нашому преславному українському Лівобережжі. Ось тільки побачуся з жужманівським бригадиром Гераськом („І все таке інше в наростаючій ітозі“), поспитаю, чи нема, бува, для мене вістей з району, дослухаю од бабусі Наталки про Йона Бесарабу, погляну, як у дзеркало, на Яринку, на її гарні очі у волохатих віях, прочую про Василеву про Ожежелину несправедливість і що ж воно з ним сталося таке неуясне, - та й більше нема мене в Жужманівці, якщо не приїдуть сьогодні на ту ж таки передачу, бо далі вже соромно од людей: його, мовояв, не для цього сюди прислано, який там з нього директор – вивідає та й був такий. А ревізорі слідом, все вже їм відомо, не одказуйся: гріх маєш, неси й покуту... На все село накинє покуту. Які ж наші гріхи? («Ми ж бо селяни та й годі. Бери нас з усіх боків чи чистими руками, чи в рукавицях – ніхто не зойкне і не стрепенеться»).

Читачі мої любі, читачі мої несердиті («Братіки мої рідненькі, сизокрили орли, гості мої премилі, хоч мало ви мене надождіть»).

„Брате мій рідненький, як сокол ясенький! Станьмо ми, брате, надождімо... брата свого найменшого“.

Бо не подобна річ мені, можливого директору Жужманівської політехнічної трудової восьмирічної школи, отаким з'явитися між людьми неприбраним, у розкислих тринадцятирубльових кременчуцьких туфлях на шкірімітованих підшвах („Тут, у селі, тепер у нас надзір дуже гострий“). Я

повісив їх трягнути на штахет догори носками, підошвами проти сонця. Поряд капелюх з капрону, костюмний піджак п'ятдесят четвертого розміру.

Проти сонця на дрючках за огорожею сиділи, вичухувались і зозулясті кури. В баюрі, що розходилася ковтьобами аж на півдвору, плавало троє свійських качок, а на записках – на косі – голосливо купалися горобці. З сусідського хлівця прожогом вискочило два замурзаних підсвинки і, звільня пролізши попід загорожею, давай похапцем хламати з корита. Першим вибрів з води перекобочений качур – ну та й хідня ж його паскудна! За ним обидві качки. Зчалапкали всі троє на розсунутий бугрик і давай після баюри перекупуватися в чистішій западині. Лиш тепер я запримітив, що там рядом дві могилки («Ой по тих могилах. Угору високих, по тих гробовищах, у землю глибоких, лежить мого роду без ліку»). На обох лежали вивернуті товстенні хрести з такими ж перебоїнами – такі як я бачив на малярівському кладовищі, що од Нигонида під бугор до лебіхівського шляху.

Виполоскані до чистого, качки стоять, як розтріпці, на хресті і також, як я, сушаться: розчісують дзьобами, складають у природний лад своє розтріпане пір'я, вертячи лискучим голівками на всі можливі градуси.

Я підійшов до цегляного, як і хата, сараю, щоб помацати свою, либонь, протряхлу одіж, може, глянути й за ґрати у повибиваних вікнах, а назустріч з-за сусідського хлівця визирнув і привітався, мов виждавши момент, немолодий чоловік у куфайчині без рукавів, у підшитих, без галош валянках, облізлій кролячій шапці. Мабуть, зрадів людині у цім глухому закутку, бо підійшов до загорожі і забалакав з охотою.

„Як занедужає, то зразу й охміріє, засумовитіє... Мудра штука природа! Людину, бач, як улаштовано: одбирає, одбирає інтереси в тебе потроху... одмежовує тебе од світу, одмежовує, щоб привикав без нього, поки зовсім забере охоту світ бачити... стає він тобі немилий, і ти вже нічого не хочеш – благаєш, просиш легкої смерті – от що робить природа з нами. Да-да, хороша-таки штука життя-природа“.

„Я сам хотів робити вхідний погріб, бо обоє старі, а кандибалу хватило тільки на влазний... Ото моє гемонське зілля, качки й поросята, як не городи, а в чуже пролізе. Воно й не чуже, а Нигонидове, скажу вам. Попросили наглядати за двором – дочка була, наслідниця. Оселя не продається, якщо хочете купувати. А чого не продається, сказати не можу... Знайшлися такі, що палить приходили, вже віхті покрутили... Тепер ходять по хатах та загадують, щоб у кожного було барило з водою і всяке справилля про пожежу... Поки Нигодин возив у колгоспі воду до тракторів, такого не траплялося, щоб горіло. Він чоловік якийсь не гуртовий. Любив сам на сам з роботою – то й вибрав собі водовоза. Робота, сказати б, не важка: помазав хоч раз на тиждень воза, запряг Лиску під руку, а Лиска в борозну та й потрюхикав собі по маршруту. Додому їде – щось і вкине в гарбичку: оберемок сіна, качан який, дровину чи буряк, бо ж і дома хазяйство. А бригадир: не наживайся, Нигониде, проживай те золото, що в схові („Раніше іншої схови у нас не було, як у скрині“). Нетерплячий Нигонид (він ніколи й нікому не змовчував, не дарував образи чи глупої піджоги) – а нетерплячий Нигонид Гераськові: з тебе хазяїн, звиняйте, що скажу, як з г... куля“.

«У них з перших днів, як тільки переселився до нас Нигонид, як зайшло – терпіть один одного не терпіли, хоч і рідня далека. Щось за війну не мирилися... Нигонид доказує, що Герасько вистрелив нашого тут чоловіка, може, чули, Семена... без причини, з дурної голови. Семен вроді-таки був санітаром, збирав побитих. А от саме тоді роздягав не солдат, а нашого Якіма, Семенового сусіда, бо того зразу вбило. А Яким та не був ще й перевдягнений у солдатське – не ввіли як воно там було – не докажу. І що Семен, як це просив про найгірший випадок Яким, мав той верхній одіж по-сусідському передати через Дніпро Якимовій жінці – осталася з дітьми гола й боса проти зими, а на Якимові був суконний піджак на підкладці і юхтові, посоюжені на носках чоботи... Якилина, Якімова тобто жінка, була, правда, боса й гола з дітьми, бо перед тим клятї німці, як тікали, побили скотину,

спалили Якіма дотла, а вони виховались у Качалі, на такому острові, що німці туди не заходили, бо скрізь прогної і боялися».

«За ту будність (чоловік казав – битність), коли ми парубкували, такої моди не було, щоб з могили хрести красти, як у нас тепер: гарний, залізний можуть вихитати. Перероблять на інші фарбу і... проп'ють за поминальну душу... Нигонидів ото та Оксанин – вам видно через огорожу? – наготовлено уже на крадіж... на лутки, бо хрести дубові. Як тільки, чого доброго, не почую, не побачу, прохавкну (гарне слово), тієї ж ночі і витягнуть... Нигонидова гарбичка і стоїть під двором після нього. Вчора не було тільки переднього колеса, хтось ізняв... а це вже, бачу, зломлена ручниця в насаді. Хоч би ж, стерво, та брало в діло – сосуни для забави! («Нехай би вже парубки чи молоді мужчини, а то й оті жевжики, піддерихвости зберуться, зашиються десь у хаті та й гуляють у карти « під інтерес»»).

«Нема Нигонида, і дуже шкода... Не стало всього однісінької людини, а совісті в нас на кутку моментально поменшало. Хамлюги посміливішали – нема кому придержати, присмирить. Гераськові («І все таке інше в наростаючій ітозі просторішало замість діла язиком надолужувати. До Данька сікається. Мелашці проходу не дають всі його родичі через Яринку («Пройде вона – очима так і проведуть, за спиною регочуть»). Жінки пололи буряків по п'ять гектарів, а він на гичці одурив. Ви, мовляв, молока не продавали в сільраду... Ми не продавали, бо корови якраз ялові, а в твого братеника доїться і в сільраду не продає, бо ти йому й так, Гераську, два причепа направив. Хабара він, правда, не бере, одказується; грязне, мовляв, діло і таке інше в наростаючій ітозі...»

«Якби ти, Гераську, не наставлявся («Одного разу зібралися звірі докупи і почали радитися між собою, кого наставляти царем») – не наставлявся головою, а вибирався, як у нас, у Мокловодах, до війни, - не був би бригадиром і півдня, - каже Нигонид. – Ти з людьми не вмєш. Ти наглядаєш за ними, як за отарою: аби не йшли в шкоду... Нема в тебе Йона Бесараби,

той би тобі вставив очки на колгоспну демократію. А що вже там було між ними і коли – не докажу... Наталка Окраїнка – та знає, бо то Мелашчина рідня. А Йон Бесараба пробуває в Мелашки в чулані... («Одна половина будиночка тепер стояла порожня; тільки раз або два рази до року в ній пробував хто-небудь»)).

«Ви чуєте, як собі пригріло? Ох і пригріло! Аж душі тепло. Мовби нове сонце з неба, ще не трачене... Одіж ваша вже суха-сухісінька, поторкайте. Передайте привіт Наталці, ви ж до неї, либонь?.. Низенький передайте, бо ми з нею кумували в Ожежелів... Тепер бачимося в рідку стежку... Ботинки несіть у руках, бо тільки розпарились... Ходіть здорові... Я ж і є Пилип Маштак, скажете кумі Наталці... Вона за мною в'язала в ту битність, коли косили на грабки («І косять жито на грабки. Бува, під інший рік, як очерет, уродить»)).

«Ходіть, здорові, ходіть... Кладкою тут недалеко, якщо йтимете без перепинок. («Не поспішаючи, з перепинками й передишками, навкруги роздивляючись і розмовляючи, ми непомітно, без усякої втоми прийшли до села»)).

«Хотів покійник, дуже хотів, щоб хату цинком... Все любив, щоб йому красиво... Ото Нигонид переклав два сухі обаполи. Кладка тепер надійна, не вломиться, бо дубова. І оселю вибрав, щоб город спускався до води, і хату покладено, як облизано, що й сохи дубові по вуглах, і дерев насадив вічних («От кріпка дубина – сокира, як од заліза, одскакує»). Ще хотів, щоб хату цинком. Тепер легше, а тоді, коли тисячі переселялося, дурнем називали того, хто шукав такого вкривала для хати. Нигонид ніколи не послухав, все побивався на той цинк («Чого вже я не робив, як не побивався, скільки й кошту стратив, а все-таки нічого не вдіяв!»). Поїхав по Дніпрі аж у Дніпропетровське, а воно й там нема. А як і є, то на руках потрішки. Не на всю хату, і вночі брати... Злодійство нам не підходить. Чуєте, як пригріло? Ох і пригріло! Аж душі тепло... Мовби нове сонце з неба, ще не трачене... Ходіть, ходіть... Я й своїй бабі похвалюся, що приходив один чоловік з

Посульщини Нигонидову хату приговоряти, вона знає тамтешні Ялинці, Гусине... На хату цинку Данило таки надибав – купив у того Льови, що ходить по селах, кролячі шкурки в старих людей скуповує... І дурить, морда, аж пальці знать!.. Вагався Нигонид, вагався, а тоді умовився: на кожних ночвах скидає Льова полтинник. Так і зробили... То взяв, кажуть, Данило тих ночов на цілу хату. Я сам бачив, як міряв, - шестеро не хватає. Поміряв завдруге – треба семеро. Поїхав ще раз по ті семеро, а на розвилці в Піщаному, де ото гарно обкладена перепинка, замер Данило. Упав і замер... тільки ночви з плечей заторохкотіли... То не знайшла золота при Данилові сама кременчуцька міліція. Гріхували люди, що покійник носив золоті п'яторки в халявах. То правда, що всі його чоботи з подвійними були підклейками – я сам примітив, як він було перебувається, покійник. Другий піднаряд він уставляв сам буцімто для тепла, а воно – ні. Перешивав обидва впоперек дратвою – робив чересок для грошей, казали... Кинулася міліція і по тому черескові – порожньо. Перепороли й дома всі Нигонидові чоботи – те саме... Балакають, оддав Льові за ночви. А де вже він того золота набрався – не скажу... Наталка або Мелашка про це знають. Мелашка-бо така бойка жінка, що й на човні, як сяде, то вміє не гірше од Бесараби, хоч той і морська піхота... Ото вони обидві знають і про сейф – така залізна скриня з грішми, може, бачили? – і про ту сейфу знають, і про золото. («Геній народний создав Шевченка з його віршем-стихом золотоголосим»)... Ви не знаєте, що таке сейфа? І в нашій конторі стоїть вона в кутку. Чи повна, чи порожня, не докажу. Щось, либонь, та є. Бо коли я ходив, щоб купити поросю, то й мої гроші туди клались. Гарно тоді мене там привітали, просто-таки дуже гарно: сідайте, кажуть, призволяйтеся, будь ласка. – Підсовує касирка Манька груші-дульки (вони такі терпкі та кислі), а я вам підпишу бумагу, поставлю штемпеля. Тільки дуже їх там багато. Служба на службі, стільців не вистачає, то молодші мостяться на лутках, все-таки гарна штука молоде життя! Лементують, регочуть, і ні один не скидається на притіснителя – всі до тебе на «ви», на «будь ласка»...

«Ви примітили, як після дощу село золотиться? Як перейдете – через кладку – оглянетесь!.. Та проведіть очима по землі, та вознесіться ними в небеса – не хочу мерти до самої весни!»

«Не вкрив покійник хати цинком... Уже й заходився, укривальника приговорив, та треба було кожні ночви порозклепувати, тоді б той узявся, інакше не було в них згоди – тільки порозклепувати, тоді вкриватиме. А Нигонид упав на Піщанській розвилці і нагло замер. Упав, тільки ночви з плечей заторохкотіли. Кинулися, хто своїший, найти, може, золото – нема ні в одежі, ні в чоботях. Рішили: десь дома закопане в глечику. Через те й хата ось допоки не продається. Рідня навідується. Дочка Гальман їздить здалеку – копають, перекопують, а глечика нема. І коли саме хата продаватиметься – не докажу, хоч ви мене й золотом обсипте, не докажу...»

«...Приїхали просити, нехай і в нас буде благочестя, як і в (руських) людей; а у нас унія, що ми її й терпіти не можемо... Як нам не було, як не є, як нам не буде – ніхто нас не здвинув, не зігнав, не зрушив! – на своїх, на козацьких землях! І не в чужого в наймах, - це вже такої каже Данько-комбайнер, молода братія, нехай діждеться великодніх свят своїх! І я, Пилип Маштак, кажуть їм такої самої. А якої тобі треба кращої? («Поможи, господи, цю днину зднювати всьому народові православному та й мені!»)»

«Їде воно напиндючившись, а як здибується з ким, ще більше вивернеться на бричці і гука: «Горкай!» Давно я потоптав би сю ледар, та тільки честь на собі кладу...»

«Прощайте, діду Пилипе... Не вмрїть, будь ласка».

«Отакі думки цілий день мою голову клопотали. Ніяк я їх не здихаюсь, та й годі... Ходіть з богом!»

«Здрастуйте вам у хату, бабусю Наталко!»

«А я ждала-ждала, вже й галушки мої покошлатіли... драстуй, синашу!.. Тебе, бачу, намочило. Воно й линулося, як з відра схитнулося. Сідай коло печі, я натопила сьогодні».

«Піду в лавку. Може, куплю нові туфлі, якщо знайдеться сорок четвертий, і не дорожчі, ніж кременчуцькі на шкірімітованих підошвах, бо ці, гляньте, як розкисли... Стали як жаби».

«По такій погоді добрі будуть. А штани покачаємо, наглядимо. В мене є і рубель, і качалка. («Як гарний рубель, широкий та важкенький, так і сорочки гарно покачаєш»). Бо електричного утюжка нема. Хіба тим, що жаром гріється, жаровим. Жар під піччю тліє».

«Вам привіт од діда Пилипа, од Маштака. Трохи з ним погогоніли».

«Та й що він, як там?»

«Не хочу, каже, мерти до самої весни».

«Після чого йому мерти, молодший за мене. То Гераськів бігунець і освідомитель. З Микитою, з Полбогом, в одній бражці... Не бачив, не лаштував коси? Як тільки прочують хоч глухо, що їдуть якісь начальники, - Герасько дає наряд дороги обкошувати («Та низенько, Пилипе, низенько. При самій землі. Щоб видно було наше їм шанування»). Люди, що бачать, те й брешуть... Я сама оце недавно од Мелашки. Ходила, може, де побачить кого-небать з тогобіцьких, то щоб розпитала про мою сестру, одна зосталася, як і я... Я од Мелашки, а Мелашка од Гераська (Торбинка вона на нього каже. Чи так прозиває, чи таке в нього прізвище). Ходила до бригадира одпрошуватися з роботи хоч на день («Довго я умовляла його, щоб він одпустив хоч мене, ледве одпрохалась»). Збирається переселенка туди десь, на ваші села – в Притулівку чи Мозолянку, бо там справлятимуть громадську панахиду, великі поминки загиблих на Дніпрі. І вона хоче Степана свого за обрядом пом'янути, Йон Бесараба теж туди збирався, та щось не чуть цього додому і не видно («Не чутно нічого, не видно нікого, тільки Дніпро шумить»»).

«Дід Пилип казав, що ви з Мелашкою і про Нигонидове золото, і про Йона Бесарабу – все знаєте».

«Мабуть, більше знаємо, ніж мій кум-освідомитель... Вони з Йоном не миряться, що Маштак зробив із себе отаку онучу. Через те й спер на нас з

Мелашкою, бо сам боїться розказувати... Йона як вогню боїться. Морська піхота, каже, - то смертоносне діло... Знає він, гемон старий. Заради цього бейкався, клишавий, аж у посульські села, щоб випитати у тих, хто знає, чи правда, що Йон Бесараба морська піхота. І що його пароплав утоп на Дніпрі десь проти Бужина. Герасько вів таку політику, щоб усе розузнати, щоб якось та погулати Бесарабу – бач, які нечестиві («Та там, як кажуть, то, коли хоч сота доля є правди, і за ту соту її, як нечестиву, і одного дня держати не можна»). Оце тобі й кумайся з Пилипом після цього... Шпички для галушок нехай ще побудуть, ще їстимемо ними. («Я дякував старій за рвані галушки, хоч і прочахлі, покошлатілі, за жарену цибулю з салом, за сливовий узвар»)).

«Ще я знаю про Пилипа, що поки був молодшим, чистив у людей колодязі, - шукав, по-його кажучи, слизьки, тобто шукав таке місце, звідки слизила вода, щоб тоді пустити її «з сєвера на юг». А воював буцімто на самольотах... тоді заходився розказувати – вже як випив чарку, як у нашому колгоспі і коли появился електропастух...»

«Я, коли мене пускали додому з негодимими нервами і перебитою рукою, теж хотів узяти якусь трофею... Золотих колець мені не попало, кожуха-кожанки не хватило, то я взяв з собою магнето на дванадцять розривів – знав, що вдома нема сірників, а з нього електрика, іскри...» - оце стілецьки я знаю про Пилипа... Візьми свої туфлі, намасти ваксою – так вони висохнуть швидше. Матимуть і блиск, і вигляд. Зроби, синашу, зроби. Я тобі похвалюся, що в твоєму райвно викрадено печатку. Нема з чим їхати в Жужманівку на передачу...»

«Ви жартуєте... чи правду кажете?»

«Чула од Мелашки. А Мелашка – од Гераська. А Герасько – од Микити Полбога. А Микита Полбога... позаштатний освідомитель».

«Тричі дивно».

«Мені ще дивніше, та все може бути. І всяке лучається («Лучається, що й стара вінчається»). Твоє діло – подождать: це чутки...»

«Пилип Маштак береться і моє дворище наглядати. Доламаю кукурудзу, викопаю червоні буряки – і до внука, у Полтаву, поки змога та здоров'я. Він у мене гарний, як Мелашчина Ярина, і розумний, бо служить у газеті. Город мій ореться з першого натяку, паливо вноситься аж у повітку – Герасько добре знає, на чому служба держиться («І все таке інше в наростаючій ітозі»). Зачули тривогу: «До нас їдуть». – і будуть на фермах вертяться до відбою, до звукового сигналу: «Он до нас поїхали...»

«Підходить Мелашка вчора до одного на фермі, думала, що кореспондент, - так і так, мовля. Нам би дуже полегшало, якби на свинофермі такий саме асфальт, як біля контори. Та щоб на плечах жому не носити, як моя Яринка. Та щоб було де роздягтися, помити руки після свиней або й скупатися – пропишіть отаке в газеті, може, нам полегшає... А той один: «Та ви що, жінщина! Яка газета? Хіба ви мене ні разу не бачили? Я ж третій рік, як у Жужманівці, ваша, сказати б, духовна особа, то єсть, заступник голови колгоспу... Та ви що, в самім ділі, насміхаєтесь?»

«Спаленіла «жінщина», злякалася Мелашка: хто тебе тяг за язик? Навіщо тобі той асфальт? Перебудеш в резяниках, нічого ногам твоїм не станеться, не застудяться. Піду, мабуть, позвиняюся».

«Учора заступник сам приходив до Мелашки і до старої хати, і на нове дворище. Розпитував, що їй треба, на віщо жаліється і чи не пошили б вони з дочкою портрет Тараса Григоровича Шевченка, якщо ласка. Завдаток грішми кладе на стіл і отаке просить. А поки не з'якався, не вмів такого... Грамотні ми то грамотні... високоосвічені, а лякатися нам треба – ревізора, совісті чи людей, а треба. До сліз треба («Такі психічні емоції, як радість, переляк, страх, сором, особливо вони з'являються несподівано, викликають почастіння скорочень серця»). І хоч мимоволі, викликають також якісь переживання. Нехай не за роботу, не за діло – за самих себе, і то вже щось! Не мертвороджена байдужість, аби день до вечора, а ніч не мине («Потрібно великої праці, щоб зв'язати те, що порвала наша недбайливість та стидка українська байдужість»)).»

«Про Йона Бесарабу я що знаю? Здоровенький, знаю, чоловік, мовчакуватий. Ще злагідливий, каже Мелашка («Якось тобі вдається, що тебе всі люблять... Майже всі»). Інколи, правда, він сердиться, але на когось невидимого. Після того на нього знаходить, як з неба, якась до забуття натхненна воля. Долають згадки чи якась охота, і мовчакуватий Бесараба стає мов перетворений: балакає без порядку, сміється, плаче, як на нього набіжить, - то чоловік як чоловік, а то й не підступайся, бо не скаже нічого, не відповість. Це перейде на ньому – що не попадається під руку, на тому й перебирає всіма пальцями, як по ладах (в нас швидше кажуть – по ладках) гармонії».

«Ой ти, полько, ти весела, бери торбу, йди на села» - була така, а може, й тепер є така похватна полька на Посуллі, і грали її на якому завгодно інструменті. Особливо городиські Стулинці або Галагани, потомственні і незрівнянні музики («Грали, як на пожежу кликали: під ноги іскри сипали – танцюй!»).

«Всю дорогу (я сіла на харківський дизель у Полтаві), до самого Кременчука з нами їде чоловік у голубому плащі, в картузі, не раз, видно, бувалім на дощі, бо вже з переломленим козирком, повернутим до правого вуха. Штани на ньому чисті, гладжені «під стрілку». В добрих ботинках, шкарпетки модного рисунка, лиш верхня, кофейного кольору сорочка застебнута на тому місці, де був гудзик, великою шпилькою. При ньому лежить долі дорожній латаний, але ще не старий мішок, в руках чорна сумка з двома ручками. Знаходить таке врем'я, і він... «грає» на тій сумці, за всіма правилами вмостивши її на коліна, як ставлять гармонію перед тим, як будуть на ній грати, - всяко, аж до шаленого ритму перебирає по ній пальцями, як по ладках, - лице йому поволеньки ясніє аж до усмішки, якоїсь сумної усмішки людини нездорової, але собою вдоволеної. На якомусь повторі хмурніє, щуриться, як од різкого світла, сам собі приказуючи: «Ой ти, полько, ти весела... Ой ти, полько, ти весела... Ой ти, полько...»

«Від різкого гальмування десь під Малою Перещепиною сумка падає йому під ноги, а дивний музикант уже балакає свою несув'язнену балачку в перебивку з удаваною грою на гармонії, вже без чорної клейончатої сумки...»

«Подивись, чи я так вигладила штани?»

«Спасибі, я краще не зумів би».

«Тепер бери ондечки під лавкою щітку і наблищуй свої туфлі, бо скоро зайде Мелашка. Підете разом на ферму, якщо захочеш... Звиняй, синашу, що набиваюся з послугами («Не люблю я набиватись навіть з роботою, бо вже по праву чи ні, а я більше звикла, щоб мене запрошували, а не я напрошувалась»). Бригадир Герасько шанує мене як родичку обласного кореспондента. («Як кожен магнат, він зневажав дрібну шляхту і, як кожен магнат, запобігав її ласки»)).»

«Ще тобі новиною напрошуся: приходила одна наша жінка – вони вдвох живуть з матір'ю, Дунька Захарівська, ти в неї просив давніх-стародавніх пісень. Одну передала ось на обривку з зошита, інші обрелася принести завтра... Можна й самому зайти. Люди вони привітні й чесні, не одірвані од українства. Тільки не тикай плати – образяться... Живуть вони отам у закутку, недалеко од Пилипа, мого кума, огорожа з очерету стойма, рівненько підрізана зверху...»

«Я знаю цю пісню на голос – бабуся моя по матері Надежда співали... тепер знатиму слова:

Із-за гори вітер повіває,
 Мати дочку про життя питає.
 Спитай, мати, сірого вутяти –
 Сіре вутя на морі ночує,
 Воно моє все горенько чує.
 Перве горе – свекруха лихая,
 Друге горе – мій милий ревнивий.
 Що він їде у поле орати,

Мене бере волів поганяти.
 Ой гей, воли, та сіресенькі,
 На вас ярма та новесенькі...
 ...Із-за гори вітер повіває,
 Мати дочку про життя питає.

«Дунька Захарівська сиділа тоді в тому вагоні, що й Бесараба, - напроти. Вона уважно слухала й спостерігала той сумний дорожний водевіль, бо сама від роду цікава до пісень, до музики «Водевілі Артемовського культивували народну пісню, що за тих часів було і сміливо, і важливо»). Охороняла бідолашного Йона од ось такого: «Заткнись, дурень набитий, ненормальний!» Миттю і люто ставала на його бік, коли перефарбована туземка на весь вагон репетувала, щоб той не вибивав пальцями по сидінні, бо воно «трудить і б'є на нерви».

«З гарної дівки гарна й молодиця, - повернувся головою через плече до перефарбованої туземки. – Ви пекли коли свій хліб? Місили діжу? Як там було, як, я питаю, люди жили тоді бідно, але здорово. Бо бігали по сонцю – які були, такі й бігали, не інакші. Нас було десятеро, і всі бігали по сонцю, грали в шкопирт. Так ловко ціпки кидали: у кого найдалі дошкопиртає колесом...»

«Чого жиди женяться на половину од себе молодших? Щоби оновлювати кров... Я як копав одній санітарці яму на дитину, то випив нахильці чвертку. І за двадцять хвилин, за двісті кидків вигріб яму на два метри. А Стьопа не копав, бо плакав: згадав свою Чигирин-Діброву. Ми з парубком Стьопою воювали на німця. Здоровий був і сильний таки, як я, бо брав двох швабів за потилиці, з розгону стукав їх лобами, а сам хода з хати у вікно з рамою – роту треба доганяти, бо я вже несу під плечем «язика» до Дніпра, у кручу: там у шелюгах наша шлюпка».

«Навіщо, дідусю, ви знову шарудите?»

«Треба всім шарудіти... Пустіть мене, жінко (Дуньці Захарівській каже), пустіть мене, жінко, до себе жити. У вас велика хата: через сіни на дві

половини. І стоїть у гарному завулку до берега. Якраз на тому місці, де в землі криються всі житейські благодаті, - пустить у свій сутісок, нам не буде тісно, не гріх, що заречуся. Хата через сіни на дві половини і в такому завулку, як у закавраші...»

«Зять у мене сутяжний панок, аякже... заграбастав мою худобу, не оставив ні кришки, ні покришки. Жить є де, так дихать не хочеться: лізе в печінки атомна енергія – у Харкові моя бабуся, моя жінка. Така через те невиспана – щодня кричить («Я тебе не віддам з-під свого надзору так легко, як ти думаєш. Будь ти собі і який повнолітній мужчина, а знайдеш своєю балачкою на двох халепу»). А мені воно за лихо пекуче, що на мене щодня кричать, погукують. Завертають, як ту вівцю, що йде в шкоду. Не дають вільно промовити... «Ой не ходи, козаченьку, низом – закидаю доріженьку хмизом...» - «Я ж тую хмизину одкину – таку тебе дівчину не покину».

«Не чуєте в моїх словах дихання генія, глухенькі? Щоб ваша путь погубила, фашистюри, як вам уже мало крові... парубоцької Стьопиної крові з Жужманівки. Кругом балакають, що в Київ з Америки цар приїде до нашого гетьмана («А був хороший із себе дуже, високе чоло гетьманське»). ... Їдять, поїдом їдять наші зелені діброви, наші зелені луги. Каламутять води отрутами – дихати не хочеться. Дожили, що свого розуму страхаємось...»

«Без роботи я не буваю, аби робив... В Кобеляках є Кривулька, спини виправляє, аби тільки видержав. Здоровий бреус, що не вирвешся. Один кричав-кричав, скричався до немочі, а не вирвався, бо я держав неборака. Над гробом уже стою, брехати не хочу («Не завдавай мені брехні, бо я зроду не брехала»)).»

«Відпочиньте, бабуся, ви так давно розповідаєте, що якби розтягти надовше моє слухання».

«А ти куди підеш чи підождеш Мелашку?»

«І піду, і підожду. Вона йтиме перед вечором. Ще принесу дров із колгоспного саду. Страх люблю збирати дрова. Жаднюся на сухі – назбираю в'язку, аби виважив, та на плечі завдаю, і йду, мугикаючи стиха, - не

прислухайтесь, як почувете, і не торопіться: то я так відпочиваю, відвертаю себе од думання. Я й дома роблю – ношу матері з соснового бору то сушняк, то мішком суху глицю. І частіше кажіть на мене «синашу» - дідусь покійний так казали на мене. Покійне я чомусь люблю не менше од суцього. Од чого воно так, бабусю? Од крові?»

«Либонь од крові, синашу».

«Йона Бесарабу дуже жалко. І неправа Дунька Захарівська, що не впустила його в другу хату. Він не причинуватий. Він зрушений з людської норми, його посіли жахи та божевілля після війни («Чого се ти так задумався? Об чім мислиш?») А все думаю, хто кого посідає – сильний безсильного чи безсильний того?). Може, він чим нуждається, бабусю? Спитайте в Мелашки».

«Ні, синашу, йому платять немалу поміч, і ні в чому Бесараба не нуждається».

«Кажіть про нього ще що, - сказав я не так, як подумав. Навіть не те, що боліло дужче, а перше-ліпше своє бажання, і це помітила б навіть дитина, якби глянула в мої очі. Я просив розповідати легенду про Йона, а тим часом сам собі зважував, чи не буде воно якимось не так, якщо я перепитаю бабусю Наталку про ту ж таки загублену з райвно печатку – палюся вогнем стида! Перед бабусею найперше. Не тому, що без неї та не передадуть мені школи, ні директорства, - давить серце щось пекучіше («Оце дожилися! Сказано, людське стидов'я, та й годі! Ні з чого паски спекти»). У голову прибрело, що про це вже знає увесь божий мир – стида завдано мені й моїм дітям («Сиди дома, погань, дома. Ніхто тебе не знатиме, поганкою не звалиме»). І чим тепер відбілиш пляму? Щоб хоч якимось, хоч уявки оправдатись перед божим миром, а скоріш перед своєю ображеною гідністю, даю собі наївне слово негайно йти між люди слухати, питатись першого стрічного, що хто думає про загублену печатку. («Печатка скріплює усі закони»). Полохлива ця клята людська порода! Та ще й має способи маскувати свою полохливість...»

«Так сміливо я рвуся межи людей, щоб слухати, питатися, поки стрінеться людина. А тоді злякаюся і свого наміру, і питання, і можливої відповіді, і самої людини, яку хвалився запитати. Може, воно якось по-іншому замнеться. Може, ніхто й не чув про того роззяву з печаткою. Тоді сам виникну перед людьми винуватим посміховиськом. Переведу краще розмову на щось інше, незначне. Здам стоту із себе, що саме заради того іншого і зупиняв людину, бо краще думати про божевілля, ніж про гублену печатку.

Сам тим часом здаюся на людей. Послухаєм готовеньке.

А думкам нема ні дня, ні ночі. Купчаться, як хмари, набігають хвилями. Одні тут же розпливаються до прозорості, зникають; інші застряють, ніби їм тісно чи грузько в голові; стають руба, мов тороси, і тануть звільна. І перші, і другі – все про людські долі та про нашу невічність («Нехай життя – момент і зложене з моментів, ми вічність носимо в душі»).

Йон Бесараба шарудить по торбині пальцями, і на його лиці то з'являється, то зникає світліша, ніж звичайна для нього, нездорова посмішка. Отака, якою ми, здорові, прикриваємося чи хочемо приховатися, коли ніяковіємо. В тім же вагоні, де триває сумний водевіль одного актора, просторо сидить Дунька Захарівська, перефарбована туземка, бабуся Наталка, інші подорожні.

«Грати – це не те, що шити чоботи: одно й одно... все на один копил. Сюди треба уродженого, як у мене, таланту. Оце як граю пальцями по торбі – вродь живеш, воно й молодість нагадує: «Ой ти, полька, ти весела. Бери торбу, йди на села... ..Ой грай, гололай, поки хочеш гуляй. Тринди, тринди, гололай, скільки хочеш гуляй». В мене син такий, що нічого не вміє, ні до чого ніяк: ні майструвати, ні грати. А баба на мене ремствує, що я буваю в селі. Діло давнє, а мене туди тягне одна жінка. Така гарна жінка, як любов. Вона трохи як і я, з циган, а за мене не пішла – злякалася, що битимуть. У нас дуже б'ються, поки молоді. А баба ремствує на всю силу...»

«Воно, як хочеш косити, треба косу мантачити... з обох боків мантачити. Мене як просять де грати, то я й тепер одказую, а раніше й сам на свайби набивався. Грошей мені не треба, за харчі граю. Або за сорочку, якщо коли треба вона мені, що обносився, а баба домашні поховає, щоб не було в чому їхати в Жужманівку. В таке село. Діло давнє, а мене тягне одна жінка... Така гарна жінка, як любов. Вона трохи, як і я, з циган у якомусь коліні. Наробила мені клопоту, а сама живе і не кається...»

«Я граю не на ноти, бо вчився од руки в Городищі. Треба зразу руки набивати. Не думайте. Що це так собі легко людині дається. Тут є «пальцовка» - бачите, як треба? Іде, як по маслі...»

«Перестаньте, діду, в конце концов, бо доведеш, що змажу по вусі – буде тобі пальцовка... Жінщина спить, а ти шкрябаєш по тій торбі, як по душі», - це, видно, супруг (може, супряжич) перефарбованої туземки. Вона схилилась на його плече й справді чи зумисне заплющила, як у сні, очі.

Йон як не чує. Перебирає пальцями лише йому відомі такти, приховавши руки в чорній клейончастій сумці. При цьому розповідає ще завтятіше.

«В Городищі всі вчаться на гармонії од руки».

«Діду, в мене вже голова тріщить», - відкрила очі перефарбована туземка.

«Я не постигну, яким людям шкодить музика... Ось так, отак, - ож ну попробуйте, мелюхайте, ворухіть швидко пальцями... Солі вас не нападуть, в суглобах не накручуватиме. Не шукатимете примочки з бичачої крові... Я як заграю «берізки», потім польки двохколінки... Нот не бачу, а граю. Одного вчив, показував, а один раз привів до мене корову: вилічи корову музикою, бо зурочена... Скільки я попоносив своєму вчителеві сала!.. Я й город йому якось виорав, у садку перекопав, щоб навчив барині з перехватами-переборами».

«І зараз буваю в Городищі... Як вип'ю зі своїм учителем горілки, як зап'ю водою з-під Пивихи – сюрчком тече од глиняної стіни, де беруть пісок, - як зап'ю тією водою, мені зробиться в очах жовто... Дивіться, як треба пальцями, щоб вийшла бариня з перехватом-перебором. Молоді так не

заграють, якщо гармонія не городиського строю. Тільки Стулинці вміють та Галагани... Ноти мені так не помагають, як грання од руки... Воно й кров не задержується, коли отак руками часто пальцювати».

«Я було людям награю, натанцюю, наплачу та й заспіваю:

Розлилися води
 На чотири броди:
 У першому броді
 Соловейко щебетав
 Зелені сади розвивав;
 У другому броді
 Зозулька кувала,
 Літечко казала;
 У третьому броді
 Коник заіржав,
 Він дороженьку почав;
 А в четвертому броді
 Да дівчина плаче,
 За нелюба йдучи,
 Своє лихо чуючи».

«Це баба моя гадає, де він у трясці? Раніше було менше ледачих, дуже менше. Тепер де захочеш, там і знайдеш ледащо неробоче («А Ничипорів батько та був собі великий ледащичка: спився і звівся нінащо»)... Скільки там тієї пенсії в мічмана? Треба було, поки молодий, їхати до ненців... Цариця Катерина нашим Дніпром їдила. А котре село над Дніпром лучиться, то все дарувала своїм генералам. Для неї за це музею над Дніпром поставили. Ходить і ви, як я бував».

«У нас один дід їздив, щоб додали пенсії... Везить мене зразу ж назад, бо в кістках захолюнув мозок. Я живу собі та й годі, не їду по гроші. Якби оце випив, то заспівав би такої, що ви й не чули. Раніше співалося частіше. Міліціонер тепер прискіпується: порушуєте, дідусю... Тверезі тепер не

співають... Штраф буде... То я більше не співаю коло лавки. А як дуже якої схочеться затягти коли-небудь, то йду, співаючи, додому не вулицею, що понад сільбудом, а стежкою, що в лепесі попід болотом. В городі так не заспіваєш і не заграєш... Отак робіть руками, отак, щоб мотивом. І нащо вам другий учитель».

Зосередився на якомусь коліні чи такті вистукуваної музики з незрозумілим виразом обличчя, дивиться за вікном, а там дощ, шлях мигтить, гайки та ліси на очі набігають – під Кременчуком. Тепер дивиться перед собою в нікуди, блаженно посміхається, як сонний, - не діймайте його, краще в такий момент не звертати зовсім ніякої на нього уваги. Нехай дограє свою двоколінну польку: тріта-тріта-трітата, сіла баба на ката... поїхала до попа. Попа нема дома, поїхав по дрова... Самі попенята, скубуть кошенята... Тріта-тріта-трітата...

«Треба знати, де вдарить і якою рукою. Не думайте, цього не зробиш ненабитою рукою: треба знать, де вдарить і скільки... Чи воно то ще наша Україна, чи вже потойбічна, тогобіцька? Мене кликано на великі поминки у Притулівку. Варка кличе Віщунка по знайомству. Вміє жінка людей з того світу викликати. Може, прийде Стьопа, морський піхотинець. Піду, якщо це ще наша Україна, не тогобіцька. Так її люди м'які, як і їхня вода. А степові – то суходільні, хоч тут і не вина їхня, що доля їм така – жити... Без лугів, без трав, без лиманів, без білого піску... Ідть і ви, якщо хочете. Варка Віщунка і вас кличе по знайомству. Вона вміє вигукувати людей з того світу. Зробимо самі собі ревізію... чи багато в нас людей зосталося... Я з такими не якшаюсь: випив чарку, випив другу, налили по третій, а далі й не зоглядівся, як пенсійні гроші вкрали («Не загайся на підмогу, вирятуй з напасті»).

«Цитьте, щось затовклось у сінях, чуєте?» («Цитьте, дітки, цитьте, любі! Не дай боже хто підслуха»).

«Либонь, Мелашка... Заходь у чому є не роззувайся: килимів у нас на долах немає».

«Насилу оце вирячалась – Йона випроводила... Спитав Стьопиної фотокарточки, бо йде буцімто кудись до моря в Притулівку чи в Мозолянку... Здрастуйте вам у хату!.. То бувало прийде, посидить та й піде, куди знає. А це розговорився – не переслухаєш. І все таке, що я не зберу його до купи. Такого він ще й не казав, що батько в нього славний коваль на всі околиці тогобіцькі села – заробляв і на їжу, і на зодягу на все сімейство. А раз із ним лучилася на самі проводи причина – треба було йому йти додому з кузні через кладовище, де на гробках люди поминали своїх родичів. Йде по стежці поміж могилами трохи випивши і черкається, поминає нечистого... То ввечері парубки схопили і кинули батька в Гадючу яму. Гадюки там не жили, не плодилися, а старий Йон (батька теж звали Йоном) пожив після того седмицю та й переставився – не стало. Усе село на нього обрушилось, може, тому й переставився. Раніше, поки народних звичаїв не віддали на поталу, додержували їхнє право – строго і дуже строго люди судили непоштивих. Хоч би ти й іншої віри, хоч би ти трохи й з циган – шануй звичай чужий, як свій, не лихослов, не поминай нечистого у святій празник поминання. («Як би ж то ми були свідомі того, котрі звичаї задержати на розвиток, а котрі покидати, як заваду»). Я ж зайшла, бо ви, Наталко, мене кликали. То кажіть чого».

«Та чого ж кликати... Не сьогодні-завтра я ж таки їхатиму, то тобі ключ од хати даю: курей у мене трохи, даватимеш їсти. Погріб не замикається, кішці хоч коли-не-коли кинеш – може, не зійде з дому. Для неї є в стіні лаз до курей, там у холод спатиме... Передні вікна я позатуляю матками, а причілкові візьму на прогоничі, там вікна з віконницями, на шпугах... Та і все, Меласю... Чи то правду балакають, що в тебе були свати на змовинах?»

«Були, спасибі їм, були».

«Гарна пара, полюбовна... Якби дав бог, щоб вони шлюбом обручилися... Я сама на твого зятя задивляюся і аж дивуюся, що він такий самостійний, кріпкий на вдачу».

«Не кажіть так: коли б не зурочити. Мені й самій він до любої вподоби, аж коли кинуся, щоб приголубити... А з Яринкою вони дружні, і любов у них кріпшає. На Жовтневі празники весілля – Данько так хоче, то й ми такої...»

... «Ходіть, вчителю, бо мені на часи. Василь Келеп уже запарив кашу – роздача скоро... На фермі буває й так, що хто дужчий, той і луччий. Запізнюся – нарікай на себе, обшкрібай для своїх кнурів те, що пригоріло насподі або лишилося по вінцях. Хіба для кожного закон уставиш?.. А по ключ, тітко Наталко, я зайду з роботи. І хоч ви мені – помніть, як я тільки сюди переїхала? Хоч ви, кажу, й дорікали, що Мелашка ходить в одній кофті на голе тіло при живому синові, - не було в мене його і вже не буде. Бо нема мого Степана, то й нема нікого, - а я підміню вас і на доярні – помити з-під молока бідони робота не велика, якщо ви з Герськом перебалакаєте... («Бійся козла, бійся помела, коли ж тоді жити?»). Словом, зайду з роботи, тоді й погодимось за все – і за хазяйство, і за бідони, а зараз ми пішли, бо мені на часи, роздача скоро... Одежі в нас, тітко, тепер – аби зносили».

«Гляньте, як сизо над землею – аж очі ріже. Хай бог милує такої краси! Серце кров'ю захлинається... а є такі, що не бачать... Окрім краси, яку помічає око, є ще краса видима душею – каже моя золота Яринка і, чую серцем, про Данька свого каже... Щоб описати наші чигирин-дїбровські луки навесні, на це нема ні слів, ні фарби. Та й бути не може. Та не треба, щоб і були, бо жалі душу розірвуть, що над ними отак дурні поглумилися... не будь, кажу, Яринко, ніяким розорителем... («Якби обрати в слова все те, що душею чується!»). І трудися там, де твоїй душі гарно. Я сотворятиму за вас молитву».

«Данькові накидають чин, та не знаю, чим те змагання кінчиться... Батька в нього немає, кажуть, і не було... сваха, звиняйте, що скажу, вже після війни Данька набігала. Вона з цим і не криється. Бо як його, жінкою будучи, та не мати дітей, як оце я. Яринка піде, а ти, Мелашко, оставайся сама як палець у чотирьох стінах – хіба на сльози? Хіба не гріх жити бадиліною? А чий гріх на мене впав, га? Хто мого Степана убив, за віщо? Скоро вмирати, а ніхто

мого горя не пояснює. Глушу себе роботою, та й тільки («Поясни мені моє горе і не бери мене на патріотизм – сама чую, де чуже, а де рідне»). Якби не робота, то можна з ума зрушиться... Як побачу Йона, як послухаю – отаке з людиною робиться».

«Кажу Данькові: ти не сумнівайся через міру, що не зумієш, і од старших не одколуйся, од чесних. Берися й за посаду, якщо люди дають, якщо з толком та по законах радянської влади. Ніхто тобі за це не дорікне, не осудить – ви ж молода братія, наша доля. Діло піде молодод, життя в колгоспі освіжиться, піде робота з іншого розгону... Не робіть тільки того, що старий Митяй Різночинець: тричі розлучається і щоразу знову жениться на своїй Хариті – мовляв, освіжую любов, щоб якомсь чесно віку дожити».

«Навіть до доброго нас треба лозюгою підгонити – на те ми селяни. Тепер у селі пішла така мішанина людей, що не доведи господи і чиї ми діти. Всяк норовить жити по-своєму. Є такі приїжджі, що зразу, з першого дня, зажили надійно, чепурно. А другий якомсь непевно, охляп, ніби заблукав сюди ненароком. Обдивиться, оговтається та й далі. Не додержується ні нового, ні старого. Нема йому ні наших свят, ні народних празників. («Моя жінка хохлушка, полтавська галушка, тому і в хаті у мене чисто, як у самого генерала»). Є й такі, що приїжджають порожняком, в капронових штанях, а від'їжджають цугом: на посаді людина втричі більша, ніж є, - казав дядько Нигонид, що хотів хату ночвами з цинку вкрити».

«Так голова, кажуть, обійшов-об'їхав кожне дворище в обох рядах хат, куди селяться приїжджі. Для них тепер, для молодих, все дають: і роботу, і готову оселю – годять, як болячкам. А воно з того, либонь, і баловство виходить... Обійшов, обдивився всю вулицю новопоселених («Колгосп для них старався, може, й будував на позичені в держави гроші») і сказав: у кого буде й далі розор, хто литиме помії чи змилки де попало чи замітять за ким яке інше неподобство чи немораль – виселимо з хати хоч і серед зими... Голова у нас твердий: як сказав, то свого слова не скасує».

«Не знати через віщо наявилися, виникли такі люди, що затеряли почуття потреби прикрашувати свою домівку... І з молодих є такі, що він не любить в прикрасах, та в чистоті, та в порядку в хаті й надворі – старається за те, що йому потрібне, а не за те, що красне. Коло хати чи в хаті нема ладу, нема порядку – в того і в роботі таке саме: там дорогу переорав – забув плуги на зворотах підняти; вчора отруту в садку з цистерни вилив; була хоч латка зеленого на весь куток – згаргузили, перемісили вигін, сім доріг чорніє: їдуть, співають, хто куди попав, кому як зручніше («Страшне діло – безтолкові темпи! Це таке, як паніка. Навіщо людям давати піджогу: «Ми обганяємо врем'я». Треба нам так робити, щоб і в душі того, хто переорює дороги, більшало так швидко або ще й швидше, як у його гардеробі... А то не встигнеш обігнати (врем'я), як пора назад вертатися: обганяючи, колеса поспадали, далі їхати нема на чому... Чого б не жити в ногу з часом, не обганяючи – хіба цього мало для нормального життя?»»».

«Оце наш човен... Сідайте, переїдемо на той бік... Ні, ні... Я сама вмю. Візьміть он у лепесі весло. Зелене, похватне, а самі сідайте. Ми за день інколи й по п'ять разів сюди-туди перевозимось. Коло курятника є гребля, з містком, з асфальтом, так туди далеко обходити. Сюди звикли, поки й замерзне, а тоді льодом... Бачте, яка вода під осінь стала чиста. Дно видно, спинки коропів ворущаються. У нас було три ятери, та на одних хтось із мужиків пожаднівся. Сама нитки пряла, сама плела, обручі випарювала – зробила тільки такий крилач, а він пожаднівся, псюга. Коли нереститься риба і накладуть заборону ловити – буває, наглядають з вертольота, бо сіткарі ловлять по два мішки і більше, хоч і нерест – багатий чесним не буває («Поту багато, а толку мало – живемо!»). Плетуть сітки чи ятери густі, що й пуголовки ловляться, - аби мені, аби сьогодні...»

«Я тільки зачну думати, зразу страждаю... А може, навпаки: коли страждаю, тоді й виробляються думки. Може, воно й погано людині, що не вмє хитрувати, де треба. Живе собі голою силою, голою правдою – те й має... Я чула од тих людей, котрі ходили в Таврію ще на заробітки, що між

ними були такі собі лежні. Це хто вилежував строк найму. Його годували, водили в баню, а потім – лягай і лежи. Його тільки не стригли і не зрізували на руках нігті. Вилежав строк – шість місяців – заплатять тобі, як тому, хто робив. А не вилежиш – нема плати, лежав даром. Тільки й кари було, що в кінці строку лежня водили й показували людям: зарослого, в нігтях, схожого на сатану. Ось дивіться, мовляв, до чого доводить лежня! Скажіть? Наука!»

«Ви так гарно кажете, що аж голос тремтить, а кожне слово трепече, ніби спіймана рибина...»

«Я вам сказати дещо хочу, та все не можу: ось і тепер уста змикає – ні, не сором... не знаю, як його назвати».

«Кажіть без назви, я вас дуже прошу... Про свого Степана розкажіть. Тільки, як можете, не плачте. Або давайте вдвох заплачем-заридаем, уп'ємося болем, - біль, кажуть, очищає, і серцю легшає».

«Не треба вам ридати, і я перестану... Чуєте, яке повітря чисте? Хоч очі промивай... І на Дніпрі таке, як я було їду човном, щоб Степана, може, стріти... Як сняться мертві – дощ буде. Мені мій Степан три ночі підряд сниться. Та ще як сниться: до себе кличе. Кличе до себе, а сам сидить на березі сивої річки в сльозах од гіркої самотності, від усіх оддала і дивиться в далеч безкраю, де хмари злягли вже на землю й клубочаться кривавим димом. Я голубила його ніжно, на ім'я називала, промовляла, до нього: «Милий, чого ти плачеш? Яка тобі туга на серце впала? Розкажуй усе, не таїсь, щоб ми знали обоє».

«Він не чув мене і, мабуть, не бачив, бо звертався на ім'я то до мене, то до своєї матері, яку побачив собі у небі, у легкій хмарині. Вона «простягає руки до сина й побивається, що не може прийти на поміч самотній дитині».

«Я ще кріпше горнула до нього, допитувала про його смуток. Тоді йому все зійшло на думку, і я зрозуміла його беззвучну мову».

«Кості мої поховай, Меланю, од своїх не окремо, разом, як ми в нашій отчій краї зростали, нехай спочивають», - мовивши так, простягнув до мене руки, та не обняв, - душа його зникла, як дим той, під землею. Чи в життє

полум'я зникла з тихим шелестом. Кругом вогнем тріщало некошене жито, і я прокинулась, стогоном тишу колихнувши».

«Не відаю, що правдивіше: чи сни мої, чи Бесарабова казань («Малопомалу ми тоді з Степаном дужче розговорилися, ніж я оце сказала. Та що було тоді говорено вві сні – хай буде таємницею. Щоб кортіло все те згадувати ще не раз. На папері воно вийде несправжньо і в'яло. В подібних розмовах те і прекрасне, що невиразимо або зрозуміле тільки для двох»»).

«А Йон, як коли про війну забалакаємось, каже тепер: не те тобі сниться, Мелашко, і не так воно було. Міг він сидіти на березі сивої річки і сумувати, і плакати, але вже після того, як не стало мене біля нього. І слід було сказати, що на Стьопі гарно прилягала тільняшка, - її всякому видно з-під чорної куртки, а в руках тримав щит з металу. Схоже, це була верхня кришка з танкового люка... Все це було перегода – вже після того, як він мене одніс у кручу, поклав на невеликий пліт з трьох колод (міг двох людей здержати) і надалу відіпхав од берега, у Дніпро, у темну ніч («Може, допливеш у наші плавні?») - «Навдак»»

«Я ось підверну до отого стовпа, до прив'язі, та вже ми й переїхали... Чи то кінь Гераськів? Авжеж, його. Васько. Васько... Кось, кось, кось... Ручний коник і смирний. Гляньте, перестав пастися, мене зачув. Ми ним іноді їздимо на кабаки для свиней, то в млин, то олійницю. Іноді й даси з ласки пригорщу дерті або качан кукурудзи. («Рука даючого не оскудіє, рука берущого не всохне»)... Значить, і бригадир десь недалеко. В Пилипа у Маштака, про війну не балакаються, мертві душі каламутять. Герасько ще й тепер шукає певної собі піддержки в тих, хто воював на Дніпрі. Бо Нигонид, мовляв, нічого не знає і набалакав на нього зозла – за те, що перестривав не раз колгоспного водовоза і трусив його. Витрушував якусь надібку або пожнивні зборки... Якімова жінка тепер доводить, буцімто між Семеном та Якимом була така взаємна згода, між собою по-сусідському: кого вб'є першого – зніми з того верхню одіж – недраний піджак, крамну сорочку чи чоботи, хоч і союзка на передках, - і якось передай через Дніпро сімейству. Їх тоді

багатьох перевдягали в солдатське аж за Дніпром, на правій потойбічній стороні. Солдатки, як тільки було трохи притихне стрілянина за Качалою (такий був на Дніпрі острів – Качала), як тільки трохи вляжеться, плавом пливуть і жінки й діти. Ходять по бойовиську, шукають своїх. Забирали додому і мертвих, і поранених... Якимова жінка теж їздила човном, так Якіма вже поклали в братську могилу... Під Новим чи під Старим Липовим. Дорога там є глибока-глибока. А понад нею вітряки, крила навхрест... Це було вже восени, в сорок третьому».

«Про свого Степана я перечула раніше – наші люди, базарники, сказали. Так і так, Мелашко, Степана твого записали в матроси, бо ходив у Кременчуці коло пристані у кльошових штанях... Якраз в самому кінці літа, перед першою причистою перечула – звиняйте, що кажу вам ніби за старим стилем – така наша звичка селянська: пам'ятати і по-новому, і по-старому («Так велось у ту старосвітщину, що рада була старша од гетьмана»). І що завтра їхній пароплав рушить угору до самого Києва. Там сталася велика облога. Вороги напосідають, а в наших мало припасу».

«В мене відчутно плутається і та година, і той саме простір, та я не втямлю вам переказати, як я і бігла плавнями, минаючи озера й лимани, і коли те сталося, що собі замислила. Бо бігла я до Дніпра, в ту сторону, де плавають пароплави, до несиями, до безпам'яті. І нехай мені простять шалену мою жорстокість беззахисні лугові трави, а в них пом'яті пізні квіти. Знаю тільки з того свого безпам'ятства, що впала над глибокою кручею, біля прив'язі човнів, і за сльозами не впізнаю свого. Перегодя чую тихий шелест. Я до нього: хто там?.. Окажись – хто! Не обзивається. Додивилася – а то, бачу, хтось ховає худобу в зарості. Ті дві гнали її з-за Дніпра, подалі од супостата, густими хмарами. Перевезу напроти нас ніколи не було, бо кругом на десятки верст заплавні луки, то скотину нагнали в Дніпро гоном. Дерзкіші перепливали, бо не перечкалися проти бистрі, як деякі, розгубившись, а пускалися боком, за водою – таку широчінь кволий човном не перепливає. Люди-біженці (до тих сумних днів ми й не чули такого слова)

не потовпляться на мостах, на переправах, то наймали собі рибалок-перевізників. Або упрошували жінок, а то й підлітків. Тепер згадують і не вірять, що Нигонидова Оксана здужувала буцімто і по шість перевозів за день. Саме в ту тривогу знайшла вона і залізну сейфу з багатьма грішми (у нас справді кажуть на те чуже слово «сейфа») ... Якби знайшла, то не водилися б за нею недоїмки, поки Нигонид воював під Києвом. Хоч вона, доказують, першою, як уже повернулися наші, піднесла до сільбуду (його не спалили, і там містилася контора колгоспу) принесла дві смажені курки, решето товчонки з самосаду (всі наші села ростили тоді махорку) і обшиті самочиною валянки – слали такі подарунки на фронт, всі так робили – помагали, хто чим зможувався».

«Дехто з наших (либонь, од завидок, що ніхто з жінок не здужував стільки перевозів, доказує, на Нигонидка Оксана дуже дорого брала з біженців і перевозила не всіх підряд, а на вибір, хто платив найбільше».

«Ще треті припускають, що по дві жмені золота їй дали якісь двоє, він і вона, якраз у той день, коли розійшлися чутки, що вороги вже перейшли Дніпро – не то десь нижче Келеберди, не то напроти Оржиці – і скоро станеться великий полон, якого він і вона боялися паче смерті...»

«Оговтала сама себе, заспокоїлася до розсудливості. Поспівчувала змореній скотині, що байдуже підпасалася на свіжому, лежала в поколах, гойдалася на хвилях, та, що не допливла (телятка), і злізла до води, в глибоку кручу. Тут вибрала навлюб човен, бо всі три були не прив'язані, благословила сама себе і погребла веслом понад Манюками на ходовик (називали ми так іноді свій Дніпер, а звичайно казали «наше Дніпро», давно й давно всі так казали)».

«Ож ну зачепіть, як хочете, Гераська («І все таке інше в наростаючій ітозі»). Зачепіть і спитайте – ні, не про загублену в райвно печатку. Він мені казав, що «факти підтвердились», а Микитка Полбога бляев («Бляей, бляей, пане Свириде, побачим, що з того вийде») – бляев прилюдно, буцімто стало точно відомо, що печатки всерйоз ніхто не крав, а так було підтасовано, так

нада, бо начальника райвно замислено знімати з посади, то й шукали останню зачіпку. Хтось мовби з своїх – підмовлених чи як там, - погодився викрасти печатку на врем'я, поки підуть чутки, заведеться діло. А тоді той підмовлений крадій однесе печатку в міліцію – звичайно ж, нищечком, як знахідку. Звідти повідомлять, що печатку знайдено «завдяки рішучим і вмілим діям органів», - так бляев позаштатний освідомитель... Зачепіть кажу, як хочете, і спитайте в Гераська, чи вже приїхали в Жужманівку ревізори. З усього видно, що коли сьогодні й не приїхали, то будуть ось-ось. Не сьогодні-завтра на брязку (звиняйте за стародавнє слово). Всюди метушня, сотворюється бажане враження. У нас на фермі наводять чистоту. Нам обіцяли поміняти халати, приведуть агітатора, і виступить художня самодіяльність. У Микитки Полбога під мітку передні стіни підфарбовані. Над дорогою, над тією ж таки, звідки явиться ревізор, Федько Пальоха, бульдозерист, четвертий день вовтузиться з ключниківською хатою. Там передержували до тепла малих кутчаток, а це років скільки стоїть пустою – скільки просили, аж гавкали на Гераська, щоб дав наряд обмазати, бо вже обпала глина до лози, а добрісінька ж хата, тільки запущена зокола. Два вікна стоїть, і вікна не покосились – не ваше, мовляв, діло, жінки, указувать старшому... Вовтузиться Федько, путній хлопець з молодой братії, щоб прийняти її з очей, та не дуже, либонь, хочеться Федькові цієї руйнації. Тому й вовтузиться. Доказують, хто старший що то дворище його, Федькового діда чи ще й старіше на якесь коліно. Кому, путньому, ентузіазм чи охота згортати зо світу дідівщину? («Спом'яни їхню славу!») . Ото того й трактор у Федька глохне, як тупенько притулиться ножом до причілка – несила, видать, вивернути. Сохи там на всіх чотирьох вуглах з мореного дуба і підсішки такі ж самі...»

«Йон каже мені по секрету, а сам вивідав у Микитки Полбога, гляньте, ото ж він, Микитка, коло Нигонидової хати вештається. Звідки воно, мізерне, такі має гроші? Йон каже, що цього разу приїде в Жужманівку не той ревізор, що було зачистив до нас по-земляцькому (з Пирогів він чи Погребів – не

докажу, звідки саме, але десь недалекоий). Якщо земляк – не дуже страшно: прилюдно насвариться на якогось там стрілочника, пошепочуться за дверима – і був такий. Не додому, ні, не до Києва. В який сезон з'явиться: доспіли кавуни – викидай, Ванько (шофер) з «Волги» заднє сидіння... Набирає самих кавуниць, знає, набив язик, що вони смачніші (кожній обережно стискує боки, хрупнуло – бере, тонкошкура, січна, якраз така очищає печінку). «Їздив, їздив, поки дурницею занедбав собі печінку, - кавуниці, мовляв, помагають».

«Так цього разу їде не землячок («В печінці кашалота, що важить близько чотирьохсот кілограмів, міститься стільки ж вітамінів, скільки у ста тоннах вершкового масла або у п'яти мільйонах штук яєць», - «Та киньте своє читання! В печінках уже сидить. Чуєте чи вже позакладало?») – так цього разу їде не він, а вона. Чи аж дві жінки. Їх, мовляв, не треба зустрічати з таким, як бувало, почотом десь аж на межі області – в Лубнах чи аж на самому Удаю. Самі приїдуть. І буцімто зненацька («Зненацька – те саме, що й потайки»)... У нас Полбоженка звать і Микиткою, і Павлушком, а як його насправді – спитай мене?»

«Йонові, контуженій людині, можна вірити, можна й посумніватися. Він і про той, на відчай душі, похід на пароплавах до Києва, куди везли оточенцям припаси, розповідає неоднаково. По-інакшому, ніж каже моє серце. То, може, і з ревізорами трохи не так».

«Ми завидна, мовляв, доїхали, допливли до того умовленого місця – між Складним островом і Качалою, там Дніпро не такий широкий і береги відкриті, - але не набачили жодного човна. На той момент попросився на палубу, на вахту, твій Стьопа – мусив би все чути і бачити, бо на правім березі до неба горіли пожежі, тріщало, бахкало, двиготіло. Ми пантрували й пантрувалися, щоб об'їхати небезпеку непоміченими. Повернули старим річищем Дніпра, понад Ріллячиним (якраз же і я туди пливла перед ними, спішила, щоб на втяглися в ніч), бо там був для пароплавів один хитрий проїзд. Про нього небагато знали – може, ми та воїнські, ото скільки...»

«Бесараба плив Дніпром уперше. Міг переплутати і острови, і русла. Бо того дня в Качалі були наші люди – і Федір Баглай, і Христя Плютиха, Веремій, Никифор і Піщаний – їм було дано, точніше, активістові Федорові Баглаєві, пильного наказу з Городища: підбирати всю присталу худобу. («Їхали ми раз на ярмарок з дідусем поганою конякою, а вона й пристала, так він сам запрягся, а коня прив'язав до воза»). Підбирати й готувать для неї надійну перезимівлю. Були й чигирин-дїбровські жінки, копали окопи, то бачили, хто не боявся вийти з заростів: пливло два наших кораблі, билися кудись вгору. Може, й до самого Києва. На одному, на передньому, на провожатому, чітко люди бачили високу, прямо богатирську статуру чоловіка в матроському – мій Степан, не інакше. Богатир стояв опористо, по формі і розмахував над головою руками, в обох прапорці. Та ніхто з тих, хто це бачив, не розумів тієї сигнальної грамоти... Я знаю, що то Стьопа прощався – прощався з рідними, зі мною. Кланявся хаті, деревам, усім нашим людям. Бо коли я перепитувала тих людей, щоб повторили мені до найменшого Стьопині всі рухи прапорцями, то теперішні вже матроси, котрі досконально знають сигнальну морську азбуку, твердять мої здогадки».

«Оксану Нигонидову ще й того, вважай, останнього перед фашистською неволею дня бачили з човном на перевозах – везла двох, жінку й чоловіка. Оксана правувала на кормі («Доки вони, Полбоги, правуватимуть – у нас ладу не буде»), правувала, бо, видно, вибилася геть із сили, а ті двоє – він і вона – сиділи посередині на греблі, щоб пособляти. Всі троє дуже старалися, щоб та рухатися проти води. Особливо він і вона, хоч, як виявилось, нікуди вони не встигли, щоб уникнути полону...»

«Жили ті біженці в Нигонидихи на переховах: то в лугах, у копицях сіна, то в бліндажах, і тиждень жили, і місяць, і ніхто не знає скільки – ото відтіля, мовляв, і золото взялося в Нигонидів... або великі гроші. Ті біженці мовби таки виховались, пережили війну і приїжджали з Бердичева, щоб Оксані дякувати».

«Взялися в Нигонидихи великі гроші... То чого ж тоді в сільраді велися за Оксаною чималі недоїмки? А Данило, її чоловік, пізніше, коли благополучно вернувся з війни, справив на зразок розпущену свою оселю, обшालював наново колгоспного вітряка, бо з першого дня прийняв мірошництво, - Данило (спитайте з наших кого завгодно, якщо не віриться) відкупляв людські садки, щоб не корчували. То було страшенно терпляче врем'я («Хай не послабне наша терплячість!»). Кожне-кожнісіньке дерево обкладалося грошовою повинністю («Верховоди... що хочуть, те й роблять, важкими податками обкладають, до управи своїх вибирають»). В Нигонида не ріс садок, бо садиба часто підтоплялася, а насподі через три штрихи непробивна жорства. Скільки і які тільки бехав Нигонид ями, що тільки не ситав у них як підживу, а дерево до першого плоду».

«Не міг чоловік бачити, як стогне-хилиться, поки падає, рубана вишня, яблуня, груша... Ходив вечорами, щоб менше хто й бачив, по Мартинівці (єдиний, крім бригадної Малярки, куток у Мокловодах, що не підтоплювався повенями, і садки росли, як не перед добром). Ходив, кажу, і видивлявся бідніших. Мовчки заходив до хати – не корчуйте свого садка, не треба. Може, перетерпите... А ні – кажіть свою невиплату, я заплачу... Не сумнівайся: в Нигонида ще з Дніпрельстану привезені два глечики золота, - підштрикував сам себе, а може, й правду казав. Та й Нигонидиха наперевозила дві пригорщі... Руда Шурка з Чогирин-Діброви не дасть збрехати – вона тоді була фінагентом на троє сіл... І люди молилися за Нигонидову душу, а садки проростали, як на велике добро».

«Ви вже бачили ключниківську хату? Два віки стоїть, і вікна не покосились. Двері не понижчали, стіни не сіли – змайстрував чоловік! Ото вмалець, ото хазяїн! За що й вислали в Зубані. Тоді виселяли. Недалеко є таке село. В ту сторону, де відомі Турбаї. Чому саме в Зубані – не докажу. Може, тоді там не хотіли люди селитися, що місцевість яриста, болотяна кругом. Очерети росли й на городах, і по дворах – не знаю, не докажу, чому туди виселяли. З тієї події зробили собі Жужманівці злу приказку. Якщо хто дуже

ревню пнеться хазяйнувати, щоб усе в нього було тільки так, тому кажуть: «Ти в Зубані хочеш?»

Сам того не бажаючи, я неделікатно зупинив Мелашку («Підождіть трохи»), нерівним голосом підкресливши своє відверте небажання зачіпати бригадира Гераська, з яким ось-ось ми порівняємось, бо до мене зовсім не стосуються ніякі ревізори, хоч би вони ревізували не тільки злодіяння та хиби, а й самі та душі наші («Реві, завірюхо, засип його снігом»). Нехай опікає мене, ревізує («Їй забажалося допекти старшим сестрам за важку опіку над нею, що вже їй остогидла»).

Інша річ – загублена печатка. Це зачіпає, заїдає і мою професійну гідність, і – паче неї і найпаче – гідність громадську («Під чийм вона началом?»).

Проходячи мимо, привіталися ми з Мелашкою до бригадира Гераська та токового Микитки не «добрим здоров'ям, а чимось похожим на усмішку з обов'язкових правил етикету, оправдавшись тим, що вже бачились сьогодні на току, і звільна подралися в гору під крутий, зарослий з одного боку дерезою, тепер лиш пішохідний узвіз, обкладений з другого боку старосвітською загатою. В ній лежить вивертом, розкошують до розніженої втіхи викублені Маштакові кури.

Мелашка мовчала, та я здогадувався її глибоких зітхань, що висповідь її ще не вся – кажи, одгорьована жінко, не лякайся. Маємо кілька гін спільної дороги («Як спілчиві люди, то добре, а як той соб, а той цабе, то зле»).

(... У давньоукраїнському письмі вживали слово «паздерник». Воно утворилося від спільнослов'янського слова «паздер» - костриця, терміття, що лишається після тертя конопель чи льону).

Мелашка сказала сумно, що обидва ті кораблі («Билися вони до Києва, везли припаси оборонцям») – і провозатий, і той, що за ним, - стояли, побомблені, в дніпровій воді по самі труби аж до визволення, ще й довго й після нього. Люди казали, що з них, пірнаючи, не раз поживлявся мокловодівський Санько Машталір – і ботинки, і сорочки, і їжа в банках...

Йон тепер каже, розповідає, мов тривожний сон, що на барег виплило живих і дужих дванадцятєро. Це йому пам'ятно, що матроси послушали Йона-мічмана – побраталися по двоє і розійшлися. Стьопа пішов з Бєсарабою туди, де горіло, тріщало, бахкало. Сонце вже торкалося землі на заході, як на них напався німецький танк. Обидва одбивалися до тих пір, поки було чим. Поки обох загорнуло вибухами в окопі. Стьопа був при свідомості: визволився з-під обвалу і заспішив одривати руками, якоюсь, либонь, залізкою, геть засипаного Бєсарабу... Далі ви все знаєте: поніс у кручу, поклав на пліт і відіпхнув од берега («Може, пристанеш на нашій стороні...») Підібрали непритомного Бєсарабу дєсь аж коло Табурища, було таке стародавнє козацьке село, тепер на тому місці Світловодськ... А Стьопа як у воду впав. Може, загинув у Хорольській ямі з оржицьким полоном... Мєлашці на таке сні не показують. Не хоче вірити, що її Степан міг так померти. Їй і в другому, і в третьому сні видалося – пішов богатир, надівши зброю. У ній він «світився і сяйвом аж неба сягав, як ватра ясна, що самотньо горить на стоянці пастушій високо в горах». Сам з полум'ям схожий, пішов у капище вогню, де горіли жита і люди, худоба й танки... в огні спалився («Котрі порубані, котрі в полон взяті, ой там же їм прихилище, сира земля приїмище»)).

«Підождіть, вчителю, нехай пройде процесія. Негоже йти назустріч похорону... Я сама з толку випустила, що сьгодні хоронять Михайла Журавля. Січений-посічений. І руку в січі одірвало («У потребі перший кидається в січу і вже б'є й рубає так, що й світа перед собою не бачить») Цибатий на зріст, як мій Стьопа... В солдатах їсти давали по дві порції».

«Звиняйте, вчителю, за мою непросвіщенність, чи слід це робити, чи не стидно, старою жінкою будучи. Може, воно й гріх непрощєний – давати в інші руки таїну своєї любові («Що зі мною таке, я ніяк не збагну... Мов я в серці ховаю якусь таїну»)).

«Того, що в них написано, ніхто досі не читав, крім мене, бо вони Стьопині, мені єдиній в руки дадені...»

Я взяв подані з-під жакета – подані благоговійно, як останні крихти хліба, три-чотири солдатські листи-трикутники, перев'язані червоною тасьмою навхрест, і винувато почервонів. Може, стало соромно цих, не мені адресованих, олівцем писаних букв, схожих на розладнаний тривогою стрій солдатів, а може, стидаюся самої можливості, зненацька застуканої думки, що зі мною раптом станеться щось нездорове... не посмів я читати дозволену недозволеність, таїну чужої любові.

Ми стрілися поглядами, і Мелашка усміхнулася очима – спасибі, що повертаєте листи нерозв'язаними, і простіть, що сама з ними набивалася: дуже хочеться, щоб жінки щасливіші повірили: і в нас була любов. Не така, як би слід по справедливості, та й тому раді, що й нині серцем чути. Інакше чи й дожилося б солдатці до цього дня, до цієї прозорості над вікнастими хатами. До цього щебету ластівок на дорогах, що, як і люди, присіли за звичаєм перед далекою дорогою («Кінчається тобі щебетаннячко, прийшло твоє в ирїй вилітаннячко»)).

«Як побачу інколи, як теперішні молоді любляться, то й одвертаюся. Щоб ото ми було підставляли себе обнімати чи цілувати в автобусі, у вагоні чи де попало серед вулиці, де найбільше людей, - тьху на вашу новомодність, тьху на вашу пам'ять! Святим таїнством нехтуєте, стида на вас ніякого не стало, жируни безпутні!»

«По цьому ось листочку – гляньте, один почерк, що тут, що на конвертах, - по цьому ось єдиному на листочку слові «Мелася» Бесараба знайшов мене ще в Чигирин-Діброві, до висилки, до переселення тобто. Обережно зайшов у хату – такий великий мені здався, як наша піч з припічком, і мовчки подав цей потертий клаптик з моїм іменем. Пізнавши почерк, я зомліла. Не бачила, коли Йон пішов з хати, чи давала йому з дороги їсти, як те вимагає наш звичай. Мати переказала мені коротку розмову з Йоном, бо я не могла того слухати – лежала, опам'ятована, в хижці на рядні, вузлики з сіменами в головах («Такі ми були бідні зразу після війни, що сама стежка в дворі – ні курчати, ні поросяти, ні коров'ячого сліду»)).

«З тим клапчиком з тією «Меласею» обійшов Йон («Не посмійте йому не повірити») – обходив, либонь, всі наші й тогобіцькі села, які міг йому називати Степан, - знайшов його в своєму солдатському медальйончику, куди Степан, - догадується Бесараба, вклав моє ім'я перед тим, як рятував його, оглушеного, поклавши на пліт з трьох колод («Може, пристанеш на нашій стороні»)).

(«Слава тобі, Гамаліє... на всю Україну, що не дав ти товариству згинуть на чужині»).

«Може, ви чували коли-небудь про побратимство! Де вже не чувати? Се наш січовий звичай: як не одрізняй себе од миру, а все чоловікові хочеться до кого-небудь прихилитися; нема рідного брата, так шукає названого; от побратаються та й живуть довіку («Я з тобою, як риба з водою»)).

«Я не осоромлю священної зброї і не залишу товариша, з яким буду йти в строю, але буду захищати і собори, і святині – один і разом з багатьма. Вітчизну залишу після себе не змалілою, а більшою й кращою, ніж сам її успадкував» (З громадянської присяги).

«Мудрі наші сучасники навчають нас і самі себе, що легенда любить незвичайне, і виникає вона тоді, коли минуле... вже не вписується в нові форми життя, в нове світовідчуття. Оце аж тепер, коли закінчуємо свої перекази про Йона, щиро посумнівалися, чи годиться наше казання в легенди. Не на виправдання кажучи, ми навіть про своє життя лиш чуток дослухаєм і зовсім трішки знаємо напевно. Знаєм точно: Йон і тепер наїжджає в Жужманівку – веде його сюди невтрачене чуття пам'яті. І поселиться в Мелашки з Яриною в комірчині – там Йону дозволено жити, як дома. Язикатіші блеють, що Мелашка з нього має великі гроші – віддає щомісяця за Степана. Діждемося, либонь, добалакаються, що і в Мелашки виявиться золото, як у того Нигонида. До цього людям не довго, якби тих балачок не зупиняв Герасько, невдачливий сватальник і залицяльник «в наростаючій ітозі» - не бере Окраїнка в Бесараби ні копійки («Навіщо вони мені, чужі гроші? Свої заробляємо. Все в нас тапер є. І кофти носимо не на

голе тіло... Нам би справедливої краси житейської більшенько... Заради неї трудимося кривно»).

Зі своїх приватних інтересів, на свій ризик і на власні гроші Герасько посилав Микитку Полбога і в Табурище. Той нашукав аж трьох ще живих рибалок, котрі знімали (або бачили, як знімали) контуженого Йона з плоту, як табурищенські жінки перевдягали його в цивільне і везли на схови».

«Ну, я побігла. Робота стоїть. Скоро вечірня роздача... побігла. Звиняйте, коли що не так».

Переселенка справді побігла... Побігла й побігла до самої роботи – як у неї плечі видержують? («Хай живе жіноче терпіння»). Поглядом я проводжав її, поки голуба прозорість надвечір'я обняла маревом її постать.

Продовження нового знайомства

Снасенний ти, Йоне, чоловік, якщо можеш о таких літах стояти ввечері під чужим вікном, як той по вуха залюблений парубок, щоб крізь шибку на летючу мить набачити гарну, як любов, жінку, зрадіти їй до нездорових сліз і плакати, мов дитина, що слідом біжить за своєю матусею і на руки проситься, і стримує матері кроки, й за сукню хапає, й дивиться в очі крізь сльози – чи візьме до себе? Плаче, сердешний, поки не прийде йому на очі з предалекого молодого світу таке собі звичайнісіньке дівча – біляве, стрибуче, легке, як метелик, - і не побіжать вони разом на луки, щоб накупатися до прохолоди в тілі. Лежачи на косі, надивитись на хмари до видіння дороги, не широкої, не крутої. Все плавнями та лугами, аж під ту гору в синім поволоці – їдуть, їдуть червоною валкою... («Ой знаю, знаю, кого кохаю. Тільки не знаю, з ким жити маю»). Попереду Йонова підвода з хлібом. За нею – також кіньми – Соня, як метелик, тендітне та крихке, мов не селянського роду. Нема в ньому й півсили, щоб мішки з новим житом хоч на полудрабок ставити – Йон охоче сам вергає. Встигає обидва привози – свій і Сонин, - поки інші по одному розвантажать. Носить мішки, мов тих дітей попід пахви, по вузькій дощці, по крутому трапові, в зерні босі ноги потопають – пішов,

пішов, аж ген на саму верхотуру – давай, давай, козаче, висипай вище. Є чим нести – ич, які ручища! Як у Білоуса або Розбийгори... Та не здавайся перед нею, не бери по два, не тринькай здоров'я – ще вік довгий, знадобиться... Соня маком червоніє, коли хто з чоловіків кивне-моргне, добрим словом підохочує: «Гарна, гарна дівка буде, як виросте: і станом гнучка, і брови не гірші!» Буде! Як виросте!.. Хіба йому, недорослому пташаті, в таких літах мішки вергати? Витягло вгору, та й годі... Якби ж то було кому старшому, сильнішому на прожиток добувати. Батька до війни не стало, Маруся ще менша. А мати як мати: дуже недочували, тоді з евакуації повернулись зовсім нікудишні. Гнали колгоспну худобу до Волги. На містку через Оскіл застали їх самольоти з кулеметами. Зчинилось ревище. Худоба з ляку як озвіріла, нічим не стримаєш – потоптали матері ноги. Приїхали дуже перегода на худому, як драбина, волові, і самі як з хреста зняті, бо зламані ноги під той шарварок на містку через Оскіл. Скільки там прожили, то вже до самої смерті були не годимі. Якби не Йон Бесараба – не заробляла б Соня великих трудоднів, не мали б скільки на них хліба. Через рік-два Соня б зовсім виросла. Пішла б за Йона заміж не скривившись... От тільки війна випередила їхню свайбу («Яке ж твоє весіллячко смутне-невеселе»). Пройшов у скорості слух по селу: вбито Бесарабу. Або втоплено в Дніпрі. Самі труби з їхніх пароплавів бачили косарі в воді... Пропав Йон – і не жди, дівко. Йди собі заміж, як хто лучається...

...Йон ще раз покрадьки обійшов кругом хати, обміряв навіщось її кроками і здивувався непомалу: отака довга, отака широка! Як-то її можна содержувать одними руками, скільки це треба, щоб обшпарувати, а де одвалилося – ще перед цим і запальцювати. Чи то ж Петро їй хоч воду носить? Постояв у здивуванні, постояв. Прийшов понад квітником до колодязя. Знову вернувся до причілка. Обдивляється, наскільки може бачити в темноті. Задирає голову до піддашся – там вовтузяться голуби, мацає стіну і вдовольняється з тихим посміхом: вона біла, бо з білої цегли. Не треба Соні мазати двічі на рік ні хати, ні ще більшої повітки («Йдемо на боротьбу і

працю не з підірваними силами, а з веселим усміхом на устах, з серцями, повними святої віри і надії»).

Вдоволений, підходить під вікно. Не номічаючи сам себе, зупиняється якраз напроти світла, що падає з хати, і ще раз собі дивується: такий високий, а дістає заглянути лише в нижню шибку. Тодішнього приходу він з першого разу побачив її - Соню, гарну, як любов, жінку саме звідси, біля цього вікна, а сьогодні нема нікого. Петро її ще не прийшов з роботи. Дітей у них не стало, й того хлопця, що був. Пішов рано-вранці до моря повудити, а з ним, змалечку хворим, стався випадок. Впало хлоп'я зовсім скраєчку, води було по кісточки, а захлинулось...

Після того похорону Петро з Софією не могли жити в Жовнині – все нагадувало про сина. То переїхали в Жажманівку. Петро головує в колгоспі, а Софія – лікарка...

Йому ж, сердешному, коли запаморочиться в голові, все потьмариться, змішаються і часи, і простір, привиджується, що приходить додому. Що це та оселя, яку вони, молоді, збиралися поставити, як поженяться... Ні, він тут не чужий і не зайвий. Ось подивиться, чи зачинені двері в повітці, позгонить курей з дерева (взяли моду сідати не в курятнику) та й... Ні, ще закриє стулчасту лядку на зрубі, щоб який, бува, кіт не вшелепався в колодязь, - аж тоді ботинки скидає на східцях – у землі чи в пилюці, роздягається в сінях та й зайде у вечірню хату, як і годиться господареві, останнім...

Стояв справді схилено над колодязем і довго дивиться в темну глибіню, де на самому споді тьмяніло затертим п'ятачком кружальце води. Якраз він уперше приходив сюди того дня, коли Петро покликав колодязника. Софія вмовляла просьбами, погрожувала – цілий день тягав відром землю... і другого дня ще важче крутив корбу, знову впрошуючи Петра не наймати когось іншого – мені з вісімнадцять або й усі двадцять два... Петро перестав перечити, сказав і Софії – нехай буде, як він хоче. І не треба такого чоловіка гнівити... Все, либонь, село тепер знає, як ходив нагніваний Йон (теж увечері) до бригадира Гераська. За віщось там змагалися за воєнне, поки

Герасько засумнівався в тому, що він воював з Мелашчиним Степаном, сказав навіть те, що й не треба було б («Мостишся до Мелашки в прийоми – так і скажи відверто. При чому тут побратимство твоє з Степаном і таке інше в наростаючій ітозі...») Бесараба мовчки, в один прийом, зламав Гераськові руки за спину, забив кляпом рота і, піддаючи коліном, повів у поле... Що там було потім – ніхто не знає. Одні кажуть, що бригадир голими руками нарвав з корінням сто снопів осоту на огородині. Інші доказують – Гераська тіпано по-флотськи за Мелашку й за Степана порізно («Чи добре таки, чи погано мене тіпали, кажу ж, не пам'ятаю, знаю тільки, що я прокинувся в погребі, налигачем скручений»).

Петро (в Жужманівці називають його просто Головою, бо по батькові – Єврасійович – не всі правильно вимовляли або забували з незвички, третій рік як тут), - вірив Петро обом слухам, бо на власні очі бачив Йона в розгніві: набирив з їхнього дровника, як з власного, лантухом брикет або дроваколинці і цілий вечір пекельно розносив їх по дворах солдаткам. Ніхто й понині не посміє спитати Йона – остерігаються! – на кого й за віщо і яке зло, щоб отак зухвало розорятися...

Хоч би хто й посмів запитати, не мав би відповіді, бо настрої і пристрасті Бесараби міняються на очах, і це помітно навіть зовні, зовсім сторонній людині. А ті, хто знає його, звиклись з тим, що після розору чи неояснимого гніву Йон мовчав годинами і сам, і з іншими, якщо поруч не було Соні, гарної, як любов, жінки. Насправді Софія неприваблива на вроду, якщо казати про красу її лиця. Такою стала після того, як перепалила її віспа-летючка. Та ще й не тоді. Тоді вона звела свою красу, як за окупації, щоб не взяли в Німеччину, мазала щоки молочаєвим соком – лице покривалося острівками перепаленої шкіри, зникла його біла ніжність. Очі мовби недозакривалися пошпетеними хворобою та молочаєм повіками.

Петрові спочатку почувалося при Йонові, що мовчав, моторошно й незвичайно. Бо таки дивно й обтяжливо мовчати біля живої людини, що прийшла нібито в гості або нехай з іншої причини. Голова заводив про на

будь-що розмову, щоб розворушити його хоч трішки, дізнатися, що його найдужче зачіпає. Трудно в чомусь певному переконатися, але про деякі речі він говорив послідовно, оригінальним способом, якби тільки слухач мав досить уваги й терпіння не згубити захопленої тропи – тонюнької і нетривкої, мов павутинка, ниточки в сув'язі розрізнених думок, перекинувшись в його наївно-дитячий світ, ледь пояснимий логікою. Іноді зовсім несподівано дивував розумним зауваженням, таким чуттям слова, якого з розуму ніколи не матимеш («Та, на жаль, усе, що він казав мудрого, буває коротке, як спалах блискавки, що мигнула серед гупої ночі»). Бо до того і після того Йон Бесараба вільно витав собі у якомусь своєму світі, що з нашим з'єднувався хіба тими короткими спалахами блискавки, яка мигає серед довгої гупої ночі. Тепер Петро лишив свої спроби – нехай буде, як він хоче.

Од колодязя Йон перейшов до іншого вікна. Біля столу сиділа жінка, гарна, як любов, він тихо покликав її, притуливши лице до шибки. Софія ніби вчула той голос, встала, ще струнка поставою, красива, з пишним волоссям до білої хустки – здаля здавалося ще зовсім молодою. Вона подивилася в каструлю, де кипів окріп для вареників, а може, свіжа вечеря для Петра, взяла потім чайник з водою і пішла поливати квіти – чого їй починати з найдалшого од мене вікна? – Либонь, і ця гречечка засохла? Соню, Соню... гречечка засохла.

Довго, хтозна-як довго тупився Бесараба в стіни кімнати, в підлогу, в газову плиту, яку вже давно виключено, і, вочевидь, не бачачи нікого, плив тихою течією неусвідомлених марень, з яких ніхто й ніщо не могли тепер його повернути в наш світ – нехай собі вештається... Софія місить тісто чи збирає з глечика сметану. Стрічає свого Петра, невідомо з якого боку прийшлого додому, наробленого, натривоженого, налаяного, - нехай собі. Він пливе своєю течією... ловить свої і Сонині коні на луках... запрягає обидві пари в помазані ще звечора гарби... під'їжджають впритул до амбарних дверей – держи, Соню, мішки, я всі тридцять насиплю й позав'язую... Не соромся, що в тебе нема чого в дорогу, - бери он мій кошик, ставляй на свою

підводу, там буде на двох. Сьогодні ти їхатимеш першою, вестимеш усю валку... Моя підвода, Соню, йтиме за твоєю – пустиш мене до себе?.. Не треба так близько, Соню, не треба: круча обвалиться, і опинимося в лиманці... Я боюся, щоб ти не впала... От бач, так і є: воза перехнябило, а тобі смішки («Та вже ж мені не ходити в ліски по орішки, да вже ж мені минулися дівоцькїї смішки»).

На обличчі гасне непритомний усміх. Ховаються за туманом підводи... не чути теплого плеча Соні, і обличчя твердне, напружується. Він стає наспокійним, наче оповитий страхами. Болісно одвертається од вікна і йде до колодязя. Проти порога на приступках зупиняється. Спішно хапає клямку дверей, немилосердно торготить ними. Не жде одвіту, ступає понад стінами, нетерпляче стукає в вікна. Обійшов з тупотом кругом – сінешні двері відчинені. В сінях світиться електрикою. Од видноти йому стало ніби сполошно. На обличчі, блідому, як висмоктаному, спливла неприємна усмішка.

«Здорово, Петре... Чи не бачив Соні? Я прийшов до неї про одне спитати... У вас нема гармонії? Мені приспівка згадалася. Ото як збиралися, бувало, ще в левадах увечері і ну, котрі сміливіші: «Та не буде ні по-батьковому. Та не буде ні по-материному. А так буде, як я скажу, - З ким схочу, з тим і спати ляжу». Пританцьовує і приспівує...

«Подай гармонію, я тобі те й те зроблю. Воно не трудно, як є талант. А як нема, то не берись. Як приїду в город, то все берусь ночувати в кума... Ти думаєш, звідки беруться хмари? Хмари беруться із землі, а більше з води... Я ще тоді казав твоїй Софії: не сходи з дому проти ночі, ще десь собаки обаранять...»

«Сідай, Йоне... Сідайте, будь ласка. Не там, не коло печі – ось тут, коло столика... Їсти хочеш? Звичайно, навіщо питати. Ти молодець, що завжди їсти хочеш.. Я варила на трьох, по сім вареників і по три варяниці. Це всі твої, вмочай у сметану, будь ласка...»

«Є, Петре люди неправильні, а є правильні – так природа дає, і не може бути інакше, щоб правильніший жив так само, як неправильний... Людям тоді стане неінтересно плодиться... Поживши, правильний стає неправильним, а неправильний – ще неправильнішим... Ти своїм людям що укажеш? Всі рівні?»

Йон посміхнувся сам собі – сумно чи лагідно. Голими руками бере вареники, вмочає глибоко в сметану – вечеряє...

«Добрі, як мед... Якби вона вернулась до мене, я спитав би її, як звуть того лікаря, що голови людям лічить. У поїзді, я чув, жінка од нього вмерла, а він голови людям лічить – мислимо, Петре, щоб свою жінку довести до смерті, а людям... Помниш, Соню, які в тебе руки теплі, хоч і на холоді, а ми везли просо вдосвіта валкою через Вирвихвіст, бо лугами пішли дощі?.. А в того лікаря двоє малих дітей, і ніхто за нього не йде заміж... От тобі й засмієсь, Матвійку, то дам копійку... А так буде, як я скажу, - з ким схочу, з тим і спати ляжу... У тебе, Петре, «Марічка» чи «Хромка», хроматичний лад, двадцять півтонів. Та ще якби хто перестроїв по-городиському – Стулинець який або Галаган... Черненко постарів – туди треба руки твердої, а з Бідашів путніх майстрів не бувало... З дітьми у нього, в того лікаря, нема кому, то він, як іде на роботу, заманює обох у ванну і там защіпає, щоб у кімнатах не попісяли, на килими не попісяли. А ти, Соню, на пречисту на першу потруси в хаті травою – люблю траву, щоб різнотрав'я...»

Обібрав язиком сметану на пучках. Напав час мовчанки. Гасне лице, мерхне погляд – все, що тільки-но жило, усміхалось, говорило, пішло йому всередину, до чогось – «заманює обох у ванну і там защіпає, щоб на килими не попісяли...»

З давньої виписки:

«Миргородська полкова канцелярія підписала з прибулим (Михайлом Яковичем Трохимовським, лікарем М. В. Гоголя) угоду, що визначила його права та обов'язки і склалася з таких пунктів:

1. Бути слухняним і не гордим.

2. Бути молосердним, людяним і не відмовляти в медичній допомозі навіть найбільшому жителю.
3. Не давати ліків тільки на підставі розповідей або переказів. Потрібно самоперсонально оглянути хворого і, визначивши хворобу, призначити відповідне лікування.
4. Медикаменти завчасно виписувати з лубенської аптеки і продавати хворому згідно із собівартістю ліків, без завищення ціни.
5. За свою працю з хворого плати ніякої не брати.
6. Полкова канцелярія зобов'язується виплачувати лікареві „щорічно по 300 карбованців за рахунок збирання з кожної хати по одній копійці“.

«Погода, Петре, найдужче тирлує всяку людину – коли стає на переході з однієї квартири на другу. Лікарі тут ні при чому, а природа при тому».

Петро Єврасійович нишком дивиться на це дивацьке побачення з кімнати, що навпроти, час від часу спочутливо позирав на дружину. Софія стояла трохи збоку біля Йона, склавши руки, ніби наготовилась заплакати над мерцем. Потім підступилася ще ближче, неначе боялася, що йому остогидла така її поза.

Як він, бідолашний, витерплює стільки мовчання («П'ятсот добровольців з морської піхоти... сиділи в мовчанці. У хвилях зникали причали Тамані»). Адже людина все життя мучиться потребою не мовчати. Має більшу потребу висловлюватись, ніж навіть думати, - так очищає серце від гнітючих болів, вивільнює з утисків душу. До цього людей треба заохочувати – до вивільнення, не навпаки. Нехай говориться, як думається, правда, Йоне?

Йон, уставши з місця, гречно дякує господині з поклоном. Передає привіт Петрові. Погрожує «миршавому Полбогові Микитці». Згадує Гераська.

«І ще знай, що як углядим тебе, що будеш назирці іти за нами (підслухувати), то не здивуй: на першому дубі повісим», - кому це він посилає («Ти б, ївши, пальців не облизував, Гераську... гегемон задрипаний»)).

«(...установимо, єслі би хто, забувши страх божий і сором людський, вигадані наклепницькі речі доніс і те на нього явними доказами і слухними знаками доведено, тоді такому ніздря розірвана має бути, і вже такий аби ніколи до жодної посади і жодного діла припущений не був», - гласить Литовський статут, визнаний козацтвом, у розділі четвертому, артикулі сто п'ятому про ябедників («З пірцем ходить та ябеди за чвертку горілки пише»)).

«Я вже йду, Петре... А ти що там пишеш? Рапорти вгору подаєш? Обіцяй більше, щось і тобі пообіцяють... У Гераська не родило і не вродить: лепу на душі багато, що й наждаком треба... Над кожним бригадира не поставиш. Люди давно вміють супротивитись глупому. Ти їх сторожуй страхом, а вони якось та супротивляться... Віки на таке вчаться. На війні над людьми було й для глупого не трудно: іди, кричи «ура», бо зміна, тут з нього... по кабінетах... Ти скажи краще професорам і всяким різночинним повелителям, щоб однадили довгоносиків од буряків – діло домашнє, на небо лізти не треба. Бо Мелашці збирати ніколи. Вона «Кобзаря» купила, їй красоти хочеться. В неї скоро буде, а я гратиму на весіллі... Христя Плютиха з Притулівки, що над самим морем, коли було візьметься за танці, так і не кажи, що годі: перетанцює яку хоч музику. Я скоро з нею бачитимусь... Окраїнці живуть тепер скрізь без перепину по цілій Полтавщині, Що не їж, а хліба хочеться... Кажуть, що знайшли таке проміння, не видиме людським оком, що ним можна побачити підробку чи приписку – стережися, Петре».

Софія похватом намагається перевести розмову на щось інше, але яке інше може бути в Йона в Бесараби? Складає мізинні пальці обох рук навхрест і цілує їх з обох боків. Це вже клятва дуже велика. Під такою присягою рідко хто зважиться брехати.

«Я зразу як пихну – тільки смуга встане. До ранку опинюся в Мозолянці. Приходь, Петре, побалакай з людьми на кладовищі, а не в кабінеті. Там не дадуть тобі ні лаятися, ні кричати, а матимеш неабияку науку: всі люди рівні не тільки перед смертю... Навіщо ви так світите? Вже очі болять... Побачуся з Степаном з Мелашчиним, він мене вигріб з того світу... Він усіх нас, Петре, вигріб з того світу. Мені треба з тими людьми об'явитись. Вони нашого громадянства і скажуть, як нам далі, щоб не блудитися («Ой я в лісі не блудилась і у полі не пізnilась»). Погибли люди, як мітлою змело. Бідні ми без них... Нема й закону для всього життя... Над єврея нема кріпшого у вірі».

«А якщо ти, Петре, не моєї згоди... Підожди, бо вгадай, що я гратиму у нього на весіллі: «Тринди, тринди, триндички, Що в матері, що в дочки, Однакові спіднички», а тоді «Ой ти, полько, ти весела...» Якщо ти не моєї згоди, Петре, і кричатимеш на Данька замість на Гераська, що він стає Мелашчиним зятем чи ще за що-небудь, як осавул, то я зроблю над тобою приклад: скажу, щоб турнули тебе з голови. Остануться самі озадки. Мене послухають і в самій Полтаві, бо я спасенний чоловік... Або підселяй мене до себе – хата як загін... Люди живуть тепер тісно, хоч і понаїдані до ожиріння... Мелашці треба щодня хоч дрібок радості («Поза гаєм, гаєм та й поза гаїщем, Біла Хима Явдокима та й по заду днищем»»).

«Хоч ти вже й надувся, як квочка, а я тоді розкажу приклад, що мій брат пише з-за Турбаїв».

«Сидить та й сидить наша ряба курка – чи квочче вона, чи вона несеться, не добереш. На третій день ми кинулись до неї, а вона здохла. Що ти їй скажеш!.. Обскубли їй спину, винесли на вітер – може, одійде. Господарство наше міцне... Єлисеїха стоїть на колінах на кладовищі перед бульдозером – розрівнювали старе кладовище, щоб там сіяти, - і вимолує в бога: «З якої глибини, боже, починаються поклади людських кісток?» Є в нас курей сто двадцять штук курчатами, маємо гуси, качки («Гиля собі на Псло») і сім індиків. Син продав у сільраду стару корову, кабана і дві телиці по триста кілограмів кожна – ідіть собі в берег, в осички та в лози, а я прийду, як

управлюся... Ти перекажи, Йоне, тій жінці Мелашці, що колишній хазяїн її старої хати нагло помер. Тепер нехай не стережеться з деревами – ніхто тепер не обдере її груш. То він, пес, драв їх стругом, щоб повсихали. Вночі з'являвся, підстерігав Мелашку, щоб заснула, і тоді стругав високо, аж навшпиньках. Ти пойми таку людину. Здали в Радянську владу четверо, одного кабана закололи, один до двох центнерів, їсть, як з голодних очей, а підсвинка три пуди».

«Хату трохи не встигли. Все є, а світлиця долі не пофарбована. Щодо обстановки, то не казатиму, щоб не збрехати. Бачив, привозили два розкладні дивани, троє крісел розсувні, кухонний столик, гардероб на сто шістдесят, тепер у них два, а третій у нас з Ганною, на кухні, де свиням варимо. Невістка Тамара їздила в Молдавію, купила три килими по дев'ятсот – казала Ганна, дуже гарні. Простілки писасті я наткав (у Манжелії збереглося шість верстатів на село) – наткав, що хватило б на десять хат, Але я того обладнання не бачив: не був у новій хаті, відколи вони перейшли туди із сарая. Не хочеться туди заглядати. Невістка Тамара і внуки дівчата дуже просять, щоб переходили до них, а він мовчить – син. Знаю, що цього не хоче, але і я не хочу. Дав слово собі не бути у хаті до смерті. Уже років з десять з ним не балакаємо після того, як назвав мене биком. Не вважає мене батьком, а я його сином».

«Як довелося їхати у госпіталь до Полтави, то звечора поїхав автобусом у район, а вранці у Полтаву. У Городище в лікарню теж їхав автобусом, з двома пересадками. І не зважаючи на те, що я пожертвував своїм інвалідським «Запорожцем», щоб купити йому «Жигулі». Крім того, із санітарного боку: де прибирається пилососом, моє перебування там протипоказане. Там треба у веранді розбуватися, а я не можу часто – нога болить. А щоб вийти вночі надвір, то через четверо дверей. Мені це не підходить. Мені подобається в кухні: одні двері, навіть нема коридора. А через мене і Ганна туди не йде. Кімнат у їхній хаті три. Кухня і зала велика та внутрішня веранда

Невістка у нас золота. Внучки хороші: старша у п'ятий ходить, трійок не буває. Менша Света – п'ятий рік, мене виморює читанням книжок... Підожди, Йоне. Чи у вас таке не твориться? Приїхали до нас двоє чужих з малою дитиною, як оце б наша Света. Робили не дуже, а випивали дужче. Неділь три зовсім не робили, валялися в хаті й на дорозі. Сільрада до них, пішли по слідах, по слухах, а вони пропивають якимсь бездітним людям свою дівчинку, дуже гарне дитя, гуцульське. Пропили зразу очки, тоді чубик, ручки, носик, брівки... zostалися ніжки. Хотіли, кажуть у міліції, пропивати кожен пальчик, щоб хватило надовше. Дивно звучить дівчинку – Талія...

Через дорогу од нашої хати стоїть сільська бібліотека. Света сама ходить, і щодня я їй три або чотири книжки прочитую. І не раз, а по двічі, поки все запам'ятає. А як російська чи гуцульськими словами, то ще й перекладаємо на своє... Щодо здоров'я, то всі здорові, крім мене, - нога розбита не ходить. Без ціпка і раз не ступну. Більше рухаюся з двома ціпками, на руках, бо вони ще нічого, а милиці не люблю.

Дочка Катя живе дуже добре, аж розкіш. Хату поставили давно – тринадцять на дев'ять. Сарай на вісімнадцять метрів. Четверо свиней, здали троє, багато птиці. Ждуть машину „Жигулі“, «Москвича» не хочуть. У Полтаві є наша знайома у профспілці, обіцяє виклопотать. Недавно дзвонила, щоб до п'ятнадцятого одержать, але не вийшло. Може, зовсім зірвалося, то я на черзі в соцзабезді під номером чотири – теж черга не движеться...

Дочка Тамара живе, як, було, бариня Гайдовська. Оце доставили сарай на двадцять два метри, накидали стелю глиною, та товсто, бо гнулося, а підбити піддержку, хоч не товсті сохи, - ніхто не підказав. Машину мають «Ладу». Син Сашко ще не оженився, хоч має кого брати – якась приїжджає з Харкова, а ми збиваємо: як не наша, кажу, не вміє коло печі або на городі, то грошей нема на це діло.

Оце, мабуть, і все. Може, коли й побачимось. Давно я не був у Жужманівці і не дуже знаю, де ти живеш, братухо, і при кому. На проводи або на Дев'яте травня думаю добитись. Добре, якби прямий автобус ходив.

Може, ще колись напишеш, то пропиши, чи скоро той чоловік напише нову книжку. Бо хочеться, щоб він мені її дав – я дуже люблю такі «Кобзарі», де наша людська правда описується... Передай привіт, як побачиш, Петрові, - він там головує. Коло коней він давно вміє, ще як у червоній валці ходили – помниш? А коло людей – не те діло... Балакають, що Надька Байдужиха з Воїнського – вона було не пропускала ні однієї погуківщини, така собою муренька, гостроноса, а зокола пишна, фігурою сподобна. Так от буцімто Надька Байдужиха стоїть у вас, у Жужманівці, стоїть, мовляв, на воротах – пропиши, як це воно і що. Або спитай у Петра – він же її ставляв, то мусив би знати к чому...»

«Йон витер сльози на очах («Навіщо ви так дуже світите, що аж очі болять?») і спокійно роздивляється по кімнаті – ніби щось шукає таке собі, що трапиться. Кілька разів повторює то Софії, то Петрові привіт од брата. Спішно згорнув листа, вклав його в конверт і заховав у дорожню свою чорну сумку, з якою їздить по вагонах і грає на ній, як на гармошці («В Городищі до війни грали кожен другий, а тепер не стало у людей інтересу»)).

«Ти мостишся проводиш мене, Петре? Не треба... Або як хоч. Я можу й сам вийти, будь здорова, Соню. Може, ще прийду, а може, ні. Ноги болять, і в голові щось тріскає... У Городищі живе такий хитрий чоловік, що любить гостей проводити аж до воріт, за звичаєм. А, виходить, не заради звичаю. Бо люди питають: чого ти так робиш, що всіх підряд проводиш аж до воріт? Багатих, каже, проводиш для почоту, а бідних – щоб нічого не вкрали...»

«Як була я молодою преподобницею, повісила фартушину над віконницею: хто йде – не мине, то кине, то моргне», - цю треба грати з бубнарем і танцювати без присядки («Підтикався старий та й давай вегері скакати перед громадою»). І я вмію такої, та чи воно таки подобенство старій людині та лопати у піст скоромне? Сказано, бузовірні люде. У нас не спечуть таких млинців, як у вас, Мелашко: у вас он які пухкі, а в нас жилаві... Це ти, Соню, даєш мені на дорогу? Гроші в мене є, а хліб і сало візьму, - ступив, спіткнувшись, мов кінь перед невдачею, ступнув за сінешний поріг і взяв

тропу на Пивиху, найвищу гору преславного українського Лівобережжя. Генген помрів у вдосвітній голубизні».

«Коли Теодосій брався грати на пасовищі на очеретяній флейті або на калиновій сопілці, коні сходилися в тирло, зачаровані його грою. Вовки виходили з прибережних яруг та байраків і теж слухали – мир і радість запанують, навкруги все благоденствує, - Теодосій там пас колгоспне стадо і цією службою спокутував свій гріх – непослух. На ті звуки йшла Марфуша на прозивання Пишна – там така гарна дівка, що не зоглянеш: у квітах на голові, сорочка вишита, темно-синя на ній оксамитова керсетка. Товаришували ми з нею, ходили разом у луг або до Сули на погуківщину... А бажала та красуня крилатих коней і безшумної колісниці...»

Далі Надька Байдужиха нічого ніколи нікому не продовжувала з цієї буцімто нею складеної казки, бо за тею Марфушею Пишною ховаючись, мала на думці саму себе, насправді будучи, як уже сказано, муренькою з лиця, гостроносою. І лиш зокола пишна донизу, в талії фігурою сподобна («Кому то вже така краля не сподобна буде»).

А після того, як у колгоспі придумали ще одну посаду («Голь на видумки багата!»), то Надька Байдужиха стала при фермівським дворі сторожовою денною воротаркою, бо зробили од крадіїв (мусили робити) нехай не збройову, але заставу: весь двір обкинути дротяною сіткою, наче неводом, а в ньому замість риби повнісінько худоби, такі ж ворота («Нормальне положення шлагбаума – закрито»). Біля них з правого боку вузька, як туалет, дощата будка од негоди.

Надька відверто раділа, що я прийшов не просто на ферму і не одержувати виписане поросля чи молоко, а саме до неї, до сподобної Байдужихи з муренькими щоками. Ще дужче загомніла і навіть сміялася, аж лягала, коли пересвідчилася, що звать учителя Теодосій (без Корнійовича), як і пастуха з її незакінченої казки. «Для знайомства я розкажу вам український національний анекдот («У великі твори, наприклад, романи, вводять іноді закінчені оповідання, казки, легенди, анекдоти»). Не червонійте

наперед: він цілком пристойний. Бо я й сама не така, як про мене балакають, хоч і не без того, щоб коли там не ступить на грішоводну стежку, - четверо в мене дітей, і чотири в них батька. А я самотня («Чи ж тобі самотнє життя не обридло?» - «Ні, тільки вік скоротило»). Анекдот: вернувся чоловік після получки пізно додому. Сяк-так постягав із себе одіву, заснув. Вранці встав – знову на завод. А жінка заходилася прати. На роботі чоловікові згадалося, що в скинутих для прання штанах пачка грошей по карбованцю. Прибіг додому, кинувся до штанів – так і є, випрані. Витяг пачку, зайшов до кімнати, заходився розвішувати, розклеювати мокрі гроші по стінах, розкладати на столі, щоб сушилися. Зайшов сусід – очі з лоба. «Що ти робиш?» - питає. «Гроші печатаю». Вийшов сусід і до телефону, щоб заявити на сусіда. Приїхав наряд міліції. «Що ти робиш?» - «Гроші штамую». – «А машинка де?» - «Сусід попросив, щоб і собі наробити грошей». Пішли до сусіда, а він жене самогонку... «Чи хороша моя казочка? Лізе тарган по стіні, криву ногу волоче – сказати тобі ще?» - «Не треба». – «І ти кажеш «не треба», і я кажу «не треба» - лізе тарган по стіні, криву ногу волоче – сказати тобі ще? – «Та ну тебе». – «І ти кажеш «та ну тебе», і я кажу «та ну тебе» - лізе тарган по стіні, криву ногу волоче – сказати тобі ще?..» Це я грала з своїми дітьми в цієї безконечної гранки, коли мені ставало... ні, я себе ніколи по-справжньому не жаліла і не берегла – ні тепер, ні змолоду».

«Тепер нема вже чого ні жаліти, ні берегти, а змолоду не думалося, що постарію... Змолоду в мене щодня кипіла вода з пахучими травами. Остуженим окропом я мила щовечора в ночвах або в шапку все своє тіло, схоже кольором на загничену шкоринку хліба. Не було коли думати: робила, як бешена, та співала, як проклята. Носилася х тими співами, як той бесараба з гармонією.

Ой з-за гори кам'яної,
Голуби літають.
Не зазнала розкошоньки –
Вже й літа минають.

Запрягайте, хлопці, коні,
 Коні воронії.
 Та й поїдем доганяти
 Літа молодії.

Ой догнали літа мої
 На дубовім мості:
 «Ой верніться, літамої,
 Хоч на час у гості».

Не вернемось, не вернемось,
 Не маєм до кого:
 Та було б нас шанувати,
 Як здоров'я свого».

«Та ще Надьку як підхвалять – Надька з себе виходить, щоб верхній, щоб попереду («Кому охота бути спіднім?»). Не люблю робити, як за напасть, і тепер не хочу».

«То правду балакають наші люди, що ви, вчителю, як переселялись, то викрали з кладовища рештки свого дідуся і тепер возите для здоров'я з чособою в погребальному сундучку, з яким колись ваш батько ходив на службу ще в Петроград?...»

«Не кажете – не треба... Я теж так би зробила, якби знала, де лежать кості мого дідуся чи батька... Часто прокинуся вночі і не сплю годі до самих півнів, все думаю: «Навіщо людина родиться на світ білий?» Мій дідусь, мій батько... («Стрічай, мої родителі, і мене, як мого татуся, рідненького, прибирайте містечко коло себе близесенько і доглядайте так, як я доглядала, доки його бачила, зустрічала»). Згадую, перевертаюся з одного боку на другий і весь час відчуваю в собі якийсь терпкий, незрозумілий біль, що йде від спогадів. А тоді не витерплю, натягаю на себе кофту, спідницю чи яку знайду одвіку і йду... Йду надвір, на простір, де вода або дерева – у хаті робиться мені страшно самої себе, мовчазної тиші. Чи своєї самотності, що стоїть довкола тінями з мого життя. Невидимо бере мене в полон і тихенько

зступається, зступається, поки одного разу стане зовсім тісно, і я вся розчинюся, теж стану порожнечою... («За ту гарбу соломи для хати для землянки – зразу після війни ми всі так жили, хай не задається Мелашка своєю чесністю, жили, як кому давалось – заплітила Надька за ту солому конюхові-злодюжці своєю постіллю. Він повівся з нею не так брутально, як Дементій, батько першої дитини, а трохи й ласкаво, навіть ніжно. За те вона подякувала йому незрозумілою усмішкою і на прощання поцілувала конюха»).

«Ген-ген на тім тижні, у середу, я їздила поїздом у Кременчук на базар, возила цибулю, то кругом одні новини. Один дід з Терешківки стояв поруч мене. Продавав картоплю. Саме важив і... вмер. Довго лежав прикритий порожнім лантухом... А молодиці радіють. Аж не набудуться, що в лавках тепер є всякі миски й тарілки – глибокі, мілкі, які хочеш. Якби невеликі просторих ночов, таких похватних, щоб не важкі – може б, я хоч коли-неколи кип'ятила воду з пахучими травами та остудженим окропом змивала б собі тіло чи голову – так дуже нам треба, просторих ночов похватних...»

Балу-балу та й розбалакались.

«Нічого ніби й не купила, а гроші розвозила».

«Об грошах, Насте, не журися: вони наші, а не ми їхні».

«Якби-то так, а не навпаки... З грішми й дурня почитають... Ти не слухай мою сусідку Веклу: якщо нема, мовляв, по сім тисяч на душу, - то не хазяїн, і сім'я ледача».

«Дурна твоя Векла, як моя курка-первомайка... Де я візьму по сім тисяч на душу? З кого здеру? Нащо мені такі гроші, як у неї? Пшоно продає чаркою, а олію ложкою, та й то з недоливком – подичавіли люди: одне з-поперед одного пруться, як причинуваті, махлюють, дурять...»

«...Тим на світі добра нема, що брат сестри за рідне ма... Не про нас, думаєте, сказано?.. При добрій годині чужі кумаються, а при лихій годині й свої цураються – скажеш своїй Веклі. Вона ж, кобила, рідній матері хреста за два годи не поставила, а дворище продала за три тисячі... Ото тобі й сім

тисяч на душу – люд намілосердний, світ запроданий! На нас воно й окошиться, ось побачите, не на комусь. Далі смерті ніхто не доживе, хоч і двадцять сім на душу, - ви як хочете, жінки, а я так думаю».

«Хай би Векла повчилася у моєї курки-первомайки... Вийшла я позавчора з хати, а воно сонце сходить. І таке велике, і таке чисте, що я аж перехрестилася, подякувавши богам. Подивлюся, думаю, ще в кабаках, може, там де заховалася – три тижні курки нема. Я то примічала, що вона давненько підквокує... Глядь – сидить моя первомайка під колодязем. Сидить, сама собі скликається, а курчат не видно. Я до неї, щоб підвелася та вдостовіритись – одне-однісіньке. Вона йому жучка якогось тиче, торкає дзьобом – еге-е, лежить неживе... Сиділа над ним до вечора, поки дощ напустився. А тоді підгорнула під себе і встала, поки аж не розгодинилося. Витягла з нірки дощового черв'ячка – знову його кличе, дзьобом ворушить... так я аж заплакала од такої природи... Тож воно понятливе, як людина, або ще й лучче, має отаке милосердя...»

«Ви не жили колись у Терешківці?»

«Ага, жила».

«А бабу Варку знаєте?»

«Яку Варку?»

«У неї три чи дві дочки не заміжні?»

«Ото її чоловік умер на базарі?»

«Ага, продавав картоплю, ще й недорого...»

«Вісім рублів грошей знайшли в нього – міліція забрала»

«Міліція зразу до грошей...»

«Думаєте, як міліція, то забере їх собі?»

«Отакий клопіт – і вмер не дома. Що ви мені не кажіть, жінки, а вже почалося наслання, як перед страшним судом: люди мруть, як мухи, бо порушують порядок у природі. Ось-ось почнеться всесвітній потоп. Всі морські страховиська спливуть на поверхню, щоб розправитися з розорителями й порушителями... А вона ще й осліпла. З одного ока полуду

зняли, а другим не бачить... В нього й моди не було їздити на базар, а ще аж куди повело, щоб смерти знайти. Хай бог милує!.. Та ще й поранений... і на спині, і на грудях самі латки, самі вирви...»

„Всім туди, тільки не всім разом“.

«Мені ось першій... бо вже така стара, що й порохня з мене сиплеться».

«Годі вже вам... Давайте краще про дівування, як ото про смерть».

«Оце ж тобі й дівування, як у тій насмішці: «Що ваші дівчата роблять?» - «Шиють та співають». – «А мати?» - «Порюють та плачуть».

«Мали колись і дівоцтво, і дівування. («Ой у садочку, у садочку там голубка гуде, ой там Маруся дівування здає: нате ж вам, дівочки, дівування моє! А вже я піду в жіночу раду жінкам на розраду»»).

«Тепер тільки згадаєш при великім смутку... Оце зайшла в комору («Ти в коморі, я надворі – вийди, серце, злічим зорі»), побачила розорену кровать та так наплакалась... Дітей було четверо – поженилися, одділилися. Кажу, ти дочко, йди заміж та шануй свекруху й чоловіка. То вона так і робить: у вихідний їде зразу до сватів, а до мене потім: я ж її так навчила. А він, зять, - чи сіно косить, чи змолотить поможе... Ой, люди добрі, скільки, скільки се літо вродило! Я не знаю, що з тими кабаками робить, - лежать серед городу, як книші. Що я з ними робитиму? Якби козичка була або свині. Ніхто й не купує. Сусіди крадуть, а не купують. Я ж не оддам даром. Поскладаю на грядці, нехай погниють – буде добриво... А кабачки виберу та посушу... Так же ночами через них не спиться. Уже й соду пила... Сьогодні на базарі все ніпочому: картопля два п'ятдесят відро, огірки двадцять копійок десяток, цибуля – тридцять мисочка...»

«А ви ліверної накупили. В зеленому продавали... Чи я її всю поїм? Натє, люди добрі, їжте. Я й ціни не знаю, а купую».

«Ну, царство небесне вашому дідусеві, а вам на здоров'я».

«Ви якого стану? Козацького?.. Ну й ми з козаків... Робимо, як воли, а свободу любимо як скажені».

«Не хвастай, Надько, що ти робила як скажена: всі ми робили. І в Диздиря, і в Рябухи – де тільки не жали од снопа. Тоді молотили на три ціпи. Я з тринадцяти год молотила, як стара... Трудилась, робили, як би й закони велять, бо батьки всього вчили. А тепер ніхто нікого й нічого не вчить, то вони й не хочуть робить. Дивиться ярижка в чужу кишеню. Або і в хату вскочить, щоб задушить тебе за копійку, як оту шепелівську бабу рідний онук за троячку... Діти мої всі в порядку. Старший закінчив вісім (бо то вже, як для нього, далі не наука, а гулянка. Хіба я дурна, не бачу, що йому до книжок не хочеться?). Не стало охоти далі вчитися, то пішов у колгосп. Старша дочка вивчилась ткать у Полтаві. Один їздить на машині, а ще два повністю сімейство содержують, бо роблять на комбінаті, - страшно й дивитися, як несуть додому: і дошки, і кілля всяке, і жерсть».

«Хіба тоді були такі базари, як тепер? Якийсь же дурень забороняв ярмарки, а воно яка була гарна стихія: у Жовнин зо всього світу навозили всячини... Я ж кажу, мати оце було як поторгує на покрову – всім чотирьом дівчатам по платку, а хлопцям нові штани покупить... До нас різники носили м'ясо. А далі матері не вчить: натопить у печі соломою, вимете попіл і складає готові ковбаси на околот, бо діти вже поначиняли. Прирум'янить один бік, тоді другий... А тепер що я вторгувала сьогодні? Ковбаси взяла в зеленому на п'ятдесят копійок? Взяла, а й не вмітила, почім же вона, що такий кусок – нема на що й глянути».

«Наш батько були чоботар, мати заробляла на поденщині, бо землі в їх не було і на оренді. Вчили батько чотирьох з Максимівки та чотирьох своїх, городиських. Як п'яні, билися. Ревнували. Такі, бувало, ревності нападали, що неначе гарячим залізом палило їх нутро, як забачать, що мати з якимось чоловіком стануть... Може, побачите оту бабу Варку, що в неї три чи дві дочки не замужем, скажете привіт. Вона добра жінка. Од баби, мовляв, од Векли майбородської. Син мій живе в самому Глобині. Знаєте, де нарсуд? Ото його крайня хата од берега... Молоді тепер усі кучеряві та п'ють, аж хуліганство, як вуркагани. Інше хоч не розоряється. Ось у нас у

Майбородівці у ген ту суботу чи п'ятницю один напився і побив батька й матір. Батько потривожився, і його постиг параліч. Оставсь калікою, а з війни вернувсь благополучно... Перекосило і очі, і рот, і хай бог милує, одводить і заступає од таких дітей... Собаки з жиру казяться, то й вони («Чи не сором такому блазневі-молокососу горілку пить? Батюшка твердили раніше: коли блазнить тебе рука твоя – відітти її»)...»

«Верталася я того вечора з поїзда – ішла, як на голках, всю дорогу оглядалася: хіба довго якомусь поглумитись над жінкою? Вранці прийшла на ворота – Герасько лихої волі: якби знав, що свиню вкрадуть серед білого дня, не пустив би тебе, Надько, ні на базар, ні до онуків – не бійся, не помруть в інтернаті. Ти скажи, хто знав, що ти того дня не стоятимеш на воротах? Хто хотів, той і знав, кажу. Гріхів не тайте, товаришко Байдужиха! Вам довірили колгоспне імущество, усіх свиней берегти і все таке інше в наростаючій ітозі, а ви посміхаєтесь... до бригадира, спекулюєте його слабОВОлієм в той момент, як наша політика серйозна...»

«Ту свиню справді витягли серед білого дня уже зарізаною. Поклали дошку на сітку і пересунули по ній, тільки хрюкнула в бур'ян. Ні, зразу на купу гною, а потім вже покотилася в бур'ян... Воно, бачте, як виходить: нема в мене на роздачу, бо й сам собі не настачу. Вголос балакається на зборах чи на правлінні все добре: і робить чесно, і йдїть уперед, не сумнівайтесь, і все вам є, а завтра ще більше буде... Люди й вірять, поки по-доброму. А як воно вслух – одне, а нишком: мені є, а тобі буде, то кого це возрадує і скільки так можна? Зарізали (якраз перед покровою) троє непоганих, ситеньких поросят – по одному для механізаторів, у дитсадок, а третє на кухню для школярів («Ой, що ж то за диковина була, що курочка поросятток привела», - легко гикнеться Бесарабі Йону). «Поки сюди, поки туди – пошептались, переморгнулись – дивись, нема вже одного поросяти, zostались самі озадки: то коліям, то смаліям, то водіям... Нікого начебто й не було біля кладової на точку в Микитки Полбога, а вже вдруге обібрали. М'якиша zostалося хіба на два борщі – ні окостів, ні печінки. А з третього – приїде, мовляв, Хтось.

Поросятину обожає, як чужу молодицю. Треба придержати якийсь кілограм – кров з носа... Приїде той Хтось чи під його маркою своя слина котиться, - зумій звести всіх віч-на-віч, щоб побачити, хто бреше. Діла колгоспні – діла невідомі («Як об'єднували чи роз'єднували колгоспи, один зухвалий голова повипускав із загородок всю худобу – змішалися корови, телята, свині, вівці, коні і два воли, а він гукає (до людей чи всього світу): «Беріть... Грабуйте...» Антін Заволока залигав собі теличку. Відтоді він корівний»).

„Де попам або музикам та не було взятку?»

«Бачать люди такий порядок, чують, що вгорі несвіжим пахне, - кладуть дошку на сітку, перепихають і собі на гній, щоб у бур'ян покотилось... Герасько радий случаю, що це вже не його вина. І загадково посміхається: знаєм, либонь, знаєм, чия це робота. Що він підкаже, те й робиться, - молода братія ніжку підставляє, Даньків почерк... Відкіля їм, таким молокососам, знати, що бригадир, приміром, Торбинка Герасько, за тих часів, коли горох був царем, а кукурудза – королевою полів, та ставили на полях сторожові вишки, городили їх дротами на зразок, як оце ми фермівський двір. А на вишки за дозорців ставили школярів, своїх дітей, щоб ловили старших з качанами, - відкіля їм про це знати? Він бачив ті вишки, тих дітей, як його, може, ще й на світі не було? Я на сміх сказав колись, а він і повірив... («Як ми не таїлись од матері, а вона таки провідала про наш гріх»). І все таке інше в наростаючій ітозі. («Я, мовляв, бачила, як гинуло найкраще... і як високе низько упало»). Це буцімто Яринка повторює».

«Всі все бачили, та не всі все робили, бо кожен другий раболіпний».

Основна засада давніх греків: «Міра – найкраще».

«В усьому людському житті нема такої хвилини, в яку було б дозволено ставитися до людини байдуже й легковажно».

«...Або й та чолобитна до самого Києва: нехай, мовляв, повернуть нашу честь. Нехай тобто почеплять карточку Василя Ожежели назад на дошку пошани, що ото стоїть у нас при колгоспній конторі. Не тільки почеплять, а й прилюдно визнають свою хибу, - хіба це принижує чи підриває авторитет

начальника? Ти ба, до якої демократії доходять їхні голови!.. Ти ж сам, Данько, недавно казав мені, що у вашій душі, дядьку Гераську, ще не вмерла, ще є селянська суть, а тепер хочете Гераська турнути з бригадирства. Може ж, ми якось би зжилися, га? Твоє серце – моє серце, га? Трясця його бери, що Василь загубив якусь сотню з чужої вини, бо я його знімав з роботи, нема такого протокола і не було. Сказав під сердиту руку: «Ступай з двору, щоб я тебе ніколи тут не бачив», - а Василь знявся та й пішов, я свої оддав йому гроші, зате свого добився, - нехай робить на здоров'я. Прилюдно визнати хибу не можу: не мій гріх, не моя й покута. Нехай голова каже, йому це велено й з району...»

«Як-то можна, питаю в Гераська те, що мусила б у голови питати, - як-то можна старшому почуватися вільним, знаючи, що менший побивається в невольстві? Як-то можна, щоб голови чи головин шофер або якийсь позаштатний приبلуда Микитка та їли, харчувалися на відбір, а трудовій людині чи дитині беріть озадки?»

«Ти, Надько, цим людей не баламуть і не давай піджоги, бо на твоє місце швидко знайдуться...» «І повів мене, просто побіг показувати дірку, таку підгребу попід дротом. Дірка була така, що влізти або вилізти можна було тільки натугою, а так не влізеш. Герасько примірявся, пробував («Я не в такі лазив, як був на війні у розвідці»), а проте не проліз: живота стало втричі більше, ніж було в розвідці».

«Я не стримала серця і сказала бригадирові грубощі: забувся, кажу, до чого ти допився, що під себе всцикався? Було таке чи ні?.. Отож-бо воно й є, що бувало... Не смій казати на жінку чорними словами! Не привикай погейкувать: самі знаємо, що «цоб» - до себе, а «цабе» - од себе».

«Прийшов Герасько додому раз, добре випивши, вдруге... в яке там котре в наростаючій ітозі. Згодом пробалакали, що ходив уночі в Мелашки підвіконню, мов той парубок. Жінка (дотепна в Гераська була жінка), не довго думаючи, взяла та й линула в постіль під п'яного Гераська кухоль

води. І це того ж дня розійшлося по селу небувалим реготом. («Чули? Герасько вже пісі не проситься»»).

Бригадир під маркою хвороби три дні не являв очей на люди («Використовуючи всі її (мови) набрані віками скарби, треба очищати її від архаїзмів, провінціалізмів і того хвацького словесного «новаторства», яке під маркою побутових словечок засмічує нашу мову»).

«А як тільки появиться ще десь на обрії Гераськова коняка чи мотоцикл, кожен аж натужиться, щоб не сміятися, та ніяк не здержиться ще й тепер, хоч давніше і пішло бригадирові на користь, а Герасьчиха перед смертю прощення в чоловіка просила і закликала людей не допікати Гераськові. Та як бригадир не оправдувався («Ми віримо тобі, Гераську, не божися»), як не просив гостроязиких, - той день не виходить з людської помки... Може, й Мелашка цього случаю совістилася – інакше чого б їй не прийняти Гераська в прийми, щоб не тулили Бесараби. Або самій перейти після Яринчиної свайби до бригадира на життя – там таке дворище, хоч конем грай: будинок з білої цегли, два сараї, антена для телевізора висока, аж у хмари, огорожа на залізних стовпах...»

«Чого тобі, Мелашко, хочеться? Кажі Гераськові – і все буде. Бо коли любов нападе на людину, то вона стає щедрою й все зможе («Терпіла я, терпіла, так уже змоги не стало: взяла та й покинула його, живи собі сам – такий лукавий дід попався: того не бери, там хай твої онуки не товчуться, гроші держимо нарізно – навіщо ти мені такий здався?»»).

«Вони й личать одне одному: Мелашка – чепурна й неледача. Кругом гарна: струнка, білолиця, з бровами неліняючими – Яринка на неї тілом схожа, а повадками – ні. І Гераськові ніякої ганьби не даси, хай хто що не каже: хазяїн! Дурно нічим не тринькається, при здоров'ї, балакучий, любить компанію... Що рудуватий чуб і балакає на зборах не дуже складно – нехай собі, не його вина. Зате покинув одтоді горілку і в їжі неперебірливий... Якби мені сказав хоч на сміх те, що Мелашці, - тої миті віддалася б. То не страшне, що Герасько трохи з задачами, трохи чванько...»

«Замість того, щоб хоч на сміх сказати якусь любощ – нахваляється, що на моє місце швидко знайдуться. Хай пошукає такої дурочки, нехай... щоб кожному в мішки заглядала, запарену кашу витрушувала. Обмацувала, де, може, й стидно мацати, - грілки з молоком знаходила. Забув, як поїлки дротом закручувала, щоб дівчата води в молоко не підливали...»

«Ти, Надько, той... не сердься за те вкрадене порося, воно знайшлося... Трохи тільки пришкандибує на передню ногу. Видно, падало сторч та забилося... Його живим узято, а не різаним... А на роботі в тебе справно, бо й я тобі на хату помагав, скажи?»

«Скажу... І прощаю тобі великодушно, хоч на мене й кажуть, що я пихата, що на Байдужисі Надьці, як одівається, все напринджене, пооддувалось – їй чоловіки тільки й сняться. Та вони погано знають, що я страшенно закохана в себе. Я нехтую чужою думкою про своє життя, то бурливе, то покаянне, але щоразу своє («Така зарозумілість тримається на впертій жіночій засаді, що вчинки її та почуття бездоганні, бо вони освячені законами її природи»).

«Гераськові Торбинці багато прощається після кінофільму: фашисти палять Мозолянку, замінують хати. Люди – діди з бабами та малі діти – повтікали в болотяні зарості й дивляться звідти, як горить село. Дивляться, бачать і... радіють: німці палять, нищать – значить, тікають, не вернуться. А дід Марко (ще й тепер живий) плаче. На фоні серпневого сонця, що саме сходило, чітко вирізнілась і вперто виростає світла тінь вершника... Збігли люди гладять його по чоботях, по щоках, по руках – радіють і плачуть. А дід Марко, тікаючи з села, захопив з собою не що інше, як бутель з наливкою. Тепер наливає раз верховому, а раз собі. Поцокались, обнялись тричі, випили... То був розвідник Герасько з нашими фронтовими кіношниками. Тому й прощається, що мовбито безкорисливий та добрий («Розумних у нас багато, на язик – ще більше. А тих, у кого болить серце не за себе самого, - таких мало»)).

«Широка моя балачка розлилася, та мілко. Через те й не слухаєте...»

«Я слухаю. То я так, на млин подивився: люблю млини і коні. У колгоспі багато коней?»

«Спитайте в Гераська. Він свого сам собі годує, сам доглядає, сам сіно йому косить по вимоклих балках – усе сам. У колгоспі для коней давно немає фондів: коні списані... Навіщо вам ті коні? Їх ще недавно барками вбивали по очеретах і тягли на птахоферму. Дві тисячі дзьобів по разі клонуть – і нема коня... Герасько взяв собі лоша замість телиці. Виросло, тепер їздить... От кілком бий мене в голову, а не згадаю, коли це було: чи до того, чи після того, як їздили в Полтаву правди шукати...»

«Побризкали ми городи хлорофосом – у відрі розведи, бери віник, умочуй і бризкай, - побризкали ми городи, бо на картоплі колорадських жуків як буков у газеті, взяла я ту бумажину, яку дав мені обласний начальник... Тягну воду з колодязя – ідуть двоє: він і вона. «Напитися дасте?» Пийте на здоров'я кажу... «Чого це ви заплакані, молодице добра?» - питає той, що напився. Бо нема де жити, відказую. Дочку мою середульшу переїхав поїзд у Кременчуці на роботі, а двоє дітей її мені zostалися. Пішла оце заміж за діда з цієї ось хати (бодай його не ходити в моїх літах!). Все було добре, а як сталося... і я забрала до себе внуків – дід став як сам не свій: сама живи, а їх щоб не було. Вони-то обоє в інтернаті, і на утримання гроші дає сільрада. В інтернаті, кажу, а додому хочеться. Додому дітям хочеться, а в мене хата розпущена, ось-ось геть розсунеться – куди я їх вестиму, до якого дому?.. Поки отак я розказувала, а він тим часом щось писав собі, записував. Тоді вирвав з блокнота листочка – як надумаєте їхати до губернатора (я йому сказала, що мені якби саме до нього, до губернатора), візьмете оцю бумажину, покажете на дверях, і вас проведуть до нього...»

Як дочулися про це жінки – я ж пішла од діда, бо внукам хочеться до сліз, щоб у них був дім, поселилася з ними влітку в тій, ще повоєнній земляночці, радіють діти, а я плачу – дочулися жінки, що я збираюся в Полтаву везти цю бамажину, - візьми й нас, ми тобі й на поїзд гуртом складемося, тільки проведи до нього, ми розкажемо за буряки – чого це з нас,

чого насміхаються: грошей нам недодано... Виявляється (хлопці з молодії братії, народний контроль, перемірювали ділянки), що проривали ми буряки – ви не пробували такої роботи? Нічого важчого в колгоспі нема – проривали ми того літа не по п'ять гектарів, у кого ціла, як у нас кажуть, ланка, а з величеньким лишком – за нього якраз і недодано ні грішми, ні цукром... Воно так платиться: як гектар баряків доглянув, значить, два мішки тобі восени цукру по дешевій ціні. Платня добра, ніхто на це не нарікає. Так ти ж оддай моє кривне, не приховуй, щоб собі мати премію таку, як за шість місяців платня завбільшки. Кому це цікаво зароблять не собі гроші? Та ще як того году – які ми буряки проривали! Землю запаскудили бур'янами, скрізь їх понаростало по боки, бо вона ж у нас, а Жужманівці, ось годів скільки ореться не плугом, а таким, як три плуги завширшки, залізним ралом.

Ану ж посіяли раз – мишій услав землю, як щетиною... Ми теж брали, такі, як я, по гектару. Коло мене стали Мелашка з Яриною... Гераська просимо: орить для буряків, як і орали. Моє діло, каже, маленьке, на те є ціла вервечка агрономів, молодих людей, учених. У Гераська з ними того літа не було ніякої змички, сам нам казав і не боявся, хоч за такі речі, за супротивні нащот залізного рала, проганяли з роботи і страмили на всю область всякими неподобними словами. («Думаєш, як начепив хустку на шию та почепив гудзя на груди, то вже маєш право глузувати з нас, дражнити нас телепнями та мазаницями?»)

Чи воно й у вас так живосилом робилося? («Подобне діло подобно й робиться – так я кажу, діду Пилипе?») - «Атож, синашу»).

Герасько відважився та й переорав те поле плугами. Прикрив zarazом той гній, що рало не зуміло приорати. Посіяли вдруге – радіємо, бо зійшли, як вистрелили, і чисті – двох неділь не проривали... То було нашому Гераськові! Ще й тепер є... Якби не оте кіно, де він прийшов у Мозолянку на коневі як визволитель, - тільки б згадували, що був такий бригадир...»

«У вас теж тепер з людьми балакають позаочно?.. Та хіба ж вони послухають тебе позаочно, хоч ти й цілий день лайся на них чи недотепами,

чи розбишаками. Де послужливіші, то тим аби тільки гуйкнув. А кумедливіші – дай нам його помацать, тоді повіримо».

«Зберуться серед білого дня і сидять годину... дві... Сидять, подрімують. Законно гуляють (тільки не на жижу, як діти, а на гучномовець), замість робити діло по закону. Чоловік сорок чи п'ятдесят (мене туди не кличуть, я не в списку – не скажу скільки) створюють послушну стоту: для них, мовляв, он як цікаво слухати гуки та крики, які і вчора чувано, і ген на тім тижні. Од тих ще луна не вляглася, а нова вже стелиться... Прийди мені перед очі і доведи мене до згоди, що я справді телепень чи розбишака, - мій гріх, моя й покута. А інакше я знайду що й тобі сказати, в мене одвіт давно готовий – чого ви мовчите, вчителю? Злякались моєї балачки?!»

«Ні, Надіє... Як вас по-батькові».

«Кажіть, як люди, - Надька Байдужиха, та й хватить з мене».

«Не злякався балачки: вона ваша, не моя. І правильно по-вашому. І не страшно по-моєму. Що правда – те не гріх».

«Їдемо ми втрюх до Полтави і веземо гуртову свою обиду. І ланкова з нами за найдужчого свідка. Як на Потоках присідає до нас один молодий дядько в брилі і з галстуком (не придумую, навіщо людям галстуки на шию?) – отак, як оце б ви, Теодосію, та й каже: я роблю в Кременчуці на заводі, що ви, молодіці, такого не чули й не бачили. Виробляємо ми для вас, для вашої худоби (оце вже нас заінтересувало)... він сказав і не «дєрть», і не «комбікорм» - таке ми щодня чуємо й бачимо, а якесь інше слово. Такий якийсь корм, таку вітаміну, що вона годна і од натхи, і од рахіту. А головне, що як з'їсть такого, приміром, теля хоч би не повну цеберку, то виросте вдвічі, тобто з одного теляти стане двоє («Тю-тю на твого батька!»). Тут щось не те, щоб запросто повірити, правда, вчителю? Мені тепер часто не віриться. А це як почула про нашого голову колгоспу, про Петра (Микитка Полбога клянеться своїми дітьми, що правда), про мого найменшого вірника, то й геть прикро стає мені жити на світі... На погибіль, думаю, мені та вітаміна, що робить з одного теляти двоє, коли ось недавно після того, як

наслухалися теї балачки по дротах, чи вже на другий день – не скажу точно, голова запримітив Ванька-шофера – буцімто хлопець червоний на щоках (він і зроду повний, червоновидий, а з давлєнієм, що і в солдати не взяли). Поїхали, каже, до Євгена – це так звано ми свого лікаря з Погребів. Ванько в головиного «бобика», та й покотили – тут воно недалеко. Приїхали, зайшли в покої – іди, Йване, дихай... Аж тепер сумирний Ванько скумекав, чого йти і куди дихать, - туди, де показує, чи Ванько пив горілку. Е, ні, йдїть ви перші, тоді я – хлопець теж щось примітив за Петром... Змагались, змагались, поки голова не стерпів (а йти дихати не наважувався – Ванько, либонь, не помилявся), вибіг з лікарні, доки нема Євгена, хряпнув дверцятами і почухрав додому. А Ванька, шофера, хлопця з великим давлєнієм, покинув за вісім кілометрів, що той мусив іти пішки, - оце тобі як хоч, так і розумій. Бо Ванько Петрові не слухняний, у вічі каже за м'ясо, за м'якиші, за те, що дерті в млині Микитка Полбога не меле, а свиней троє. А за Йона за Бесарабу нехай не балакають: ні разу Петро його не вигонив з хати, сусіди все чують і все бачать. І за бензин, що за місяць випалює на керівництві цілу цистерну, теж не Ванькова піджога... То як же тепер повірити тому чужому чоловікові, що робить у Кременчуці вітаміни, коли своя-своїсінька людина і отак нехтує, і отак йому не жалко скривдити («Такій мазниці конфети їсти не подобно»). Як-то можна, думаю собі, отак людям життя затуманювати? Хто ти еси і чийм іменем прикритий?... Чи тебе ніяк смерті не візьмуть?»

«Приїхли ми в Полтаву... ні, ще трохи не доїхали. А той, кременчуцький з галстукком, уже по-другому каже: не слухайте моєї балачки – не виросте з одного теляти двоє. І для своєї скотини, для домашньої, вона не годиться, бо чим наївся, тим і відгонить... Всякому качеству (я тут його не дуже зрозуміла) – всякому качеству, мовляв (мова в нього ніяка: ні наша, ні їхня), є природи межа, а далі йде антикачество і вред, якщо їх буде їсти животне або людина, котра вже не стала, приміром, животним. Діло строге, молодиці, і беріть ковбаси менше, щоб ізбіжать вреда і антикачества».

«Тим-то, вхопила я ладу своїм гадкам, якось Бесараба чи Герасько, уже не спом'яну, хто з них для землі мудріший, остерігали жінок на буряках: не сипте на город під оранку нічого такого, що не гній або не курячий послід, бо картопля не буде розсипатися й одгонитиме дустом. Краще його їсти все з-під гною. А молоко пити з лугової трави, яку тепер знаходять тільки в морі на островах, в кого човни добрі, рибальські, з моторками. Косять там, громадять, там і продають, якщо хочеш купити дешево. А з перевозом на берег – двісті рублів копичка. Не копиця, хоч би, приміром, семисажня – копичка з десятків навильників, і люди купують (семисажня копиця, або, як ще кажуть, семисажка, - це коли, од землі до землі перекинувши віршовку через висоту злеглої копиці сіна, буде її не менше семи сажнів, тобто двадцять один аршин, тобто близько п'ятнадцяти метрів лінійних). Герасько сам купував у якогось рибалки чи одноосібника з Городища (закон дозволяє держати коні) для свого визнаного Васька. Після сіна лугового іржати став інакше – товсто, аж мороз по спині сипле, як заіржав уранці, мов перед походом («Споконвіку було відомо – внести гною по пуду на сажень, і врожай матимеш на землі пісній, на неродючій навіть»)...

«Ви тільки гляньте... Ож ну дивіться на того козарлюгу, як то йому личить у сідлі! Що він тому коневі робить? Бачите, як Васько йде, як ногами басько січе-перебирає? Герасько, хіба не впізнали нашого бригадира. До нас іде... якби тільки Герасько хоч на дві чверті вищий та не така маленька голова, шапка п'ятдесят три...»

«В Полтаві нас прийняли з таким привітом, так швидко й справедливо розсудили нашу обиду, що повірилося аж дома – додали нам грішми належне, а я від того літа (на Жовтневе свято були входи́ни) живу в цегловій хаті, внучки тепер їздять додому... То тобі, Надько, дуже повезло, бо всюди ждалося й не ждалося ревізорів – кому цікаво перед ними виявитися? Задовольнити її чи його, нехай помовчує («Мовчи, язичку, дам кашки»). Всі мене випитують, чи правда, що нас пустили аж до найпершого секретаря, що напували чаєм з позолочених чашок, давали на таких саме блюдечках здобу і

все до найдрібнішого питають. А задля чого випитують? Щоб було про віщо язичити. Та приклад своїм колгоспним головам наводити: чули, мовляв, як он жінкам дали на дорогу по платку з Оренбурга і всяке інше в наростаючій ітозі (якби оце Герасько почув, що його перебалакують, зразу б напустився з докором). Воно справді дуже цікаво побачити, як у хаті таких посадних людей, чим постелено, що їдять і всяке таке інше, бо то, либонь, інший світ, од людей звіку таємний. («Один такий був у нашому селі здоровий, що духом уб'є чоловіка. Як пішов причащатися та духа не втаїв, то трохи священник не впав навznak»). Хай би людям в кіно показували чи по телевізору, щоб не вигадували всячини, не казали, що то пани, живуть давно по потребі, а ми селяни, та й годі».

«Вас... тебе он кличуть, Теодосію Корнійовичу. Підемо разом... Подерж коня, я зайду ще в млин. Там городиські люди камінь кують, то подивлюся».

«Держіть ви коня, бо на мене він чогось вуха щулить... Так ото на тих островах, що в морі (є там один такий не для всіх доступний, обжитий, що й з телефоном, з електрикою. Сарай-хата стоїть там величенька, як би оце в нашого Петра, - так той острів під строгою сторожею (мій старший син Іван, що в міліції за собаководом, інколи там буває). Не на тому, що під вартою (там трави не косять і води не колотяться – догадуєтесь, куди я стелю, бо тут і догадуватися нема чого, це ж десь недалеко коло вашого Городища чи, може, за Малою за Кишенькою, що Кобеляцького району. Там є також такий острів – заповідний, мовляв, бо є таке саме водосховище. Відтіля, може, чули, одного вивезли не так давно неживого. Клали, правда, ще живого, а в самоліті посинів і кончився. Так що не довели до Києва...) Кирило, кажу, Магеря, сестри моєї чоловік, як косив сіно на доступному острові, щось таке його тамечки вкусило (вже не одного там кусає, павуки якісь розвелися не наші, чужоземні, бо з отрутою)... чи вже як перевозив та носив навильниками на човна – от не докажу, забулося... вкусило, значить, так, що одібрало в нього укушену руку і теж ліву ногу. Не володіє ними ось уже третій місяць і більше. Жінка Тетяна виводить надвір попідруки. А син

Альоша у засланнях, бо роздушив машиною чоловіка (пив, кажуть, не горілку, а шампанське з горілкою)... Та ви повинні знати того Кирила Магерю. Його хата коло Винника коло Тюремника, що тот був чи є бригадиром в городиській рибартілі. Рибалки вертаються ввечері з ловлі, а Винник стоїть на «своєму» місці з уральським мотоциклом. Хто більше кине в коляску, тому воздається на зарплаті. Бо вдома в нього серед двору на сто лящів коптільня. Копчена риба в любе врем'я в ціні і розходиться моментально, без лишньої мороки: ідуть, ідуть, аж до хати. Бо як піднесеш якій хоч інстанції п'ять лящів або хоч одного закопченого сома («М'ясо сома дуже смачне і поживне»), то дістанеш всяку запчастину до всякої машини, які хоч штани з бляхами або кожушок аж до канадського пошиву і всяке таке інше в наростаючій ітозі... Копчену розібрали, неси, жінко, в скверик, що в старому Городищі коло приміщення колишнього райвиконкому, тепер дитсадок, - неси їм жарену хоч і десяток сковорід, бо це над самісіньким морем, де завжди є «хитрий базарчик», а любителі тієї самої беруть з руками на закусон («Уже закушував смачненького, хто добре пінної лигнув»)).

«Вам, Теодосію, теж не завадило б дві копчені рибини. Досі б уже прибули-приїхали. Передали б ту школу – вже й забулося б. Скільки там тієї школи. Це ще до Петра її поставлено. Викупили, як і годиться, проекта за немалі гроші, вибрали місцину (Там стояла колись церква. В колективізацію згоріла дотла – була зсипкою. Залізо долітало аж у болото). А тоді той проект загубився, бо довго збиралися з будуванням. То поставили з нього тільки одне щупле крило з тих трьох, які б належало поставити. Та й те не на всю довжину, а на скільки хватило цегли... Прийняли б ото хіба чотири стіни, печатку та ключ од надвірних дверей... Та й уся передача – скільки там тієї школи, якби хоч дві копчені рибини... Печатка та стіни».

«Біжить! Біжить просто як жеребець... Мужчина Герасько ще, видно, при собі. І хай собі бригадирує – навіщо його турляти? Жінки до нього привикли і все таке інше в наростаючій ітозі. Бо воно й доля людей од того, хто править ними: Петро Перший, що сам усе вмів і робив, - бачили кіно? Чи

якийсь там Петро двадцять сьомий – сам не вмiє плуга в борозну поставить, а людей стереже, щоб робили, як він каже («Жени помаленьку. Навіщо турити вола, щоб спотикався?»»).

«Ви не чули такого? Данько бере буцімто Гераська за весільного батька... Дивись мені тільки – де та Мотька Поганка набігала таку гарну дитину?.. А може, й не візьме: який з нього весільний батько – люди нахвалки женуть за сплошну колективізацію, то він на ніч вікна на прогоничі».

«Я ще з вами ні трохи не набалакалась – де він узявся з тією вам спішною телеграмою?.. У млині вже нагвалтувався, аж розпашів. Це вже завтра пустять млина. Бо воно ж і пора («Не кується, дак плещеться»). Собі б теж клунок змолоти та вчинить, поки дріжджі є оце свіжі. Спекти хлібину (у мене хата з піччю). Спекти, кажу, хлібину, якби ще і вдачну, пухкеньку, височеньку – може, Мелашка і мене (безпарних дехто на свайбу не кличе – щоб молоді, бува, не розійшлися, знахарство таке) – і мене гукне. Буряки ж проривали рядом... Та й так гарно миримося («Через ці пресучі брехні хоч із хати не виходь»). І з нею, і з Яринкою живемо без брехень, без намов одна на одну. Вони, ви знаєте, аж дивакуваті обоє – не несуть з ферми нічогісінько, хоч і можна було коли-не-коли: молока ж свого немає... Якби й помітила, що грілка на спині чи в пазусі, то й одвернулася б, як не моє, буцімто, й діло. А Герасько возом би з дому повіз, якби тільки заїкнулася Мелашка об чім... Е – е-хе-хе-хо-о!.. Кому судьба яка, Теодосію батьковичу. Набалакала багато, а слухати нічого. Стріла не хотячи, а скуку одвела... Прощайте!»

«Як побачите, може, Микитку Полбога, то скажіть од Надьки од Байдужихи строгий привіт: ще, як кажуть, з самого парубоцтва винен мені гроші... то я йому вже кажу: або отдавай, або ходімо, лишень, до судді та давай із себе розписку, а не ти обіцяєш іти до мене в прийма («У приймах собака був, та хвоста збув»). Микитка, скажу вам на останнє, якраз із тих, хто був нічим, а став усим».

«Нам не треба синтетичного пафосу ні самообману. Слова не повинні хвастатися самі собою, у відриві од змісту і від того, що стоїть за ними. Вони до кінця повинні розчинятися в предметі і служити лише йому... тільки тоді це буде художня правда».

Я нокнув на Васька, смикнув за вуздечку, і ми звільна пішли туди, куди махнув нам рукою збуджений розмовою в млині Герасько. Кортіло догадатися, хто мене кличе і навіщо, або догнати бригадира і допитатися прикро, як слід («Те борошно, що наче буде жовте, жовтим оддає, то оте краще, аніж прикро біле»). Не встиг заспокоїти своєї хвилевої кортячки, бо вона скоро сама відступила від мене, і замість неї стало мені боязко – боязко тієї спішної (ніби таке слово сказала Надька) телеграми, бо шлють таку не знічев'я. Хіба з батьком, хай бог милує, щось трапилось? Навіщо такі страшні здогадки? Підемо з Гераськом до школи (ніби туди махав рукою), побачу, хто бив телеграму, заради чого саме. Тоді вже й знатиму, що робити далі. З району в таку пору ніхто б не їхав робити (вже аж соромно вимовляти) – робити передачу: сонце замостилося хмарами, як подушками, і дрімливо похилялося до заходу. Воно вже стояло над зниклим хутірцем, що й тепер те місце називають Кочергівкою. Можливо, збереглося, та й нині бережеться, ім'я хутірця через те, що в ньому жили люди з єдиним прізвищем – Кочерга (батьки Анатолія, нині славетного українського співака, теж звідти вродилися). Про все те кочергівське я знаю од бабусі Наталки. І згадав його, щоб не думати чогось іншого.

Тим часом сонце скотилося ще нижче і вже низько гойдалося на підчервоненій хмарині якраз над тим місцем біля колгоспного ставу, де вже й при колгоспі стояла, звана московською, дебела дворядна цеглова конюшня. А в ній стояли, як смики, фондові армійські коні, завезені з Московщини, і дуже прудкі в ногах («Жени коні прудко, повертайся худко»). Герасько вельми гордиться тим, що Васько його з тих самих «кровей» і в бігові, доки був молодий, сягнистий, не поступався козацькій породі («Висипали козаченьки з високої гори: попереду козак Хмельницький на воронім коні»).

«Ой засію я надію і думи високі у козацькій, у лицарській натурі широкій».

Я оглянувся, щоб подивитися на нащадка козацької породи, а Васько наче схарапудився од мого різкого повороту – зметнувся свічкою, звівся на диби і, здалося мені, пройшов на задніх кілька дрібних кроків, щоб нагадати своє молодецтво, потвердити своє козацтво, нашу тобто історичну рідню.

«Пусти його, нехай біжить. То він до мене... Іди, Васько, йди – полащу («Вірую в доброту і все життя шукаю, куди вона дівається»))».

«Воно, як той казав, вік живи – вік приміряйся. Так мені із оцим новим Петром. Оце вже він шостий за моє бригадирство, то я знаю, як з ними: який більше хвастає («Ну, та й хвастовитий парубок: і те в нього гарне, і се в нього он яке, і тільки сам він і гарний»), та величається, та порядки свої задає, той і не тямить нічого. Ти хоч і головував багато – то було одне врем'я, а сьогодні друге. Інколи воно тобі і в підметки не годиться, а ти до нього «проше пана» - шукай свій підхід, бо ж бригадир, ним командуєш, розпоряджаєш, даєш роботу і всяке інше в наростаючій ітозі, бо він теж приміряється, чи буде йому з тобою сходно, чи, може, й ні. Та ще тепер, коли людей у колгоспі нелишніх... Та все по договорах, та все поденні, временні. А ти на них, Петре, на своїх корінних, гуком, як осавула, та лякаєш штрафами... Ото тобі й чума з того виника на свиней («Як ускочив вовк у череду, а вона як зчинить ревище»))».

«Скидай, Петре, оті рантові чоботи, не рипи ними, не дратуйся та взувай кирзові. Не все разом – хорошого потрошку. Один пиши, а три замічай («Старайся і вперед: що замітиш, що почуєш, зараз мені сказуй»))».

«Приміряйся, кажу, допоки й житимеш, хоч би й не головою ставши... Он у Городищі один бідак попав у таку халепу... а примірівся: проміняв хату за... два кухлі меляси, щоб урятувати дітей та матір... Не віриш – поїдь, розпитайся. Ще й досі живі-дужі. Оддав хату за два кухлі меляси, щоб не вмерти сім'ї з голоду – хіба ти не чув такого? Було. Документально було».

«Килина Голотиха ще й тепер, на всі боки заможною ставши, щоб хліб був біліший, підмішує в борошно перепалений гречаний попіл (він стає тоді білим) і хвалиться, що вона хазяйка на всю губу».

(«Літо одна тисяча сімсот вісімдесят п'ятого року видалося дуже холодним і дощовим, і хліб почав дозрівати лише у вересні. Голодні люди жали недостигле жито, в колосках якого з'явилися чорні ріжки (ми їх здавали до війни в лавку для медицини). Препарати, одержані з цього грибка, знижують кров'яний тиск, розширюють судини, уповільнюють скорочення серцевого м'яза гладкої мускулатури. На Україні спалахнуло масове отруєння чорними ріжками (ерготизм), яке супроводжувалось омертвінням (відбирало) рук і ніг»).

«Микитка Полбог, поки бив у млині зерно на дерть, мовчав, а як зняли, - по селу розказував, що й той ні разу не молів, і та тільки порожні мішки йому передавала, а свиней і всякої всячини держать непотроху... Примірявся Микитка, примірявся, поки наставили токовим (та ще й за послуха, либонь, у когось)».

«Так це ж не люди, а Полбоги так роблять. І ті, в кого він за освідомителя, самі зневажають його, але не заперечують, щоб сіяв чутки та підозри на чесних громадян. Розладнана громада – то вже не сила, то вже не великий чоловік. Роби свою волю, як хочеш, правуй куди очі стоять».

«Не приймає Петро моєї думки, не дивиться людям у вічі, командує («Ось не командуй, іди собі»)».

«Везіть! Вам сказано? І негайно. Хоч і серед ночі. Нічого не хочу слухати: свині третій день не пивши ... І дав волю серцю... став лаятись, батькуватись і всяке інше в наростаючій ітозі».

«Повезли хлопці, може, й не серед ночі, але й не по-видному, вже після роботи. Розлили в корита – пийте, свині. Напоїли, тоді вже схаменулися, що в тій самій цистерні возили аміачну воду і не вибризкали всієї, куди треба було, - попало свиням нутроці. Що робити? Що сказати? Пиши в акті: чума, стихійне лихо. Паліть загорожі і весь табір (про людське око)».

«Звиняйте, брат, за безтолкову балачку: хочеться ж, щоб краще. Може, збиваю тебе з думок про спішну телеграму? Я бачив її в школі. Заходив оце туди, щоб назавтра попросити техробітницю вийти на городину – тобі помідорів-сливок не треба? А вона лежить на столі. Жінки питають: хто це такий Окраїнець Теодосій Корнійович? Хіба внук баби Наталки Окраїнки? Подали бланк мені в руки, дивлюсь, - п'ять слів написано: «Тобі треба додому. Ілько Петроградець». Хто він такий, цей Петроградець?»

«Батьків побратим по революції. Приїхав до нас у гості».

«В гості – то добре. Дивись, аж коли чоловікові нагадалося. Тим-то він, казали техробітниця, так добивався з тобою побалакати, а вони не знали, де ти. Передайте, мовляв, що дома все в порядку, і замовк телефон. Скільки не алокали, а воно ні слова. З району добавила якась молодиця, щоб ти підождав завтра до обіду. Якщо ніхто не приїде для передачі, тоді все, амба директорству. Забирають тебе в область, будеш письменником у газеті. А про ревізорів ніхто й слова не каже. Все почнеться, либонь, згори. З області або й вище. Це я од Петра чув. А як воно буде – хто його знає. Мені того хочеться й не хочеться: отакий страм, а терпіть доведеться. («Та й дочитались же до такого страмного»»).

Ремствує Герасько на людське безголов'я.

«Молодиці теперішні до хазяйства не беруться – оце біда. Велика біда... Якби поробить такі інститути, щоб учили на хазяїна. І щоб брали туди не всяке вбоїще, аби їсти та спать, а тільки з нашої проби («Чи можна було витягти ту скриню в вікно – не знаю, ми проби не знімали»). Щоб селяни самі казали: з цього буде хазяїн, ось побачите... нехай вчиться. А не так, як у нашій Жужманівці: агрономи не вміють настроїти сівалку. Щовесни, щоосені: ідіть, дядьку, покажіть, які сюди трибки ставить, щоб нормально викидало. Було ж таке? Було, любий скаже. Бо ж воно, звиняй, хто ні в чому і нічого вже не втямить, того вчать на полевода (а в Мокловодах казали «польовода») або на штучного осіменителя»».

«Чув, звиняй, як у тому анекдоті кажеться?»

«Чого це ви, пане професоре, та везете барана в самольоті?»

«Ні, пані стюардесо. Це не баран, це хабар. Баран zostався в інституті».

«Був у нас один чи то зоотехнік, чи агроном (тепер десь у районі на повишенії, Петро не дасть збрехати) – так той дійшов такого скуства в позаочній науці, що на екзамени їздив за двох: за себе і за жінку. Але їздив не впорожні – пташниця Катька не дасть збрехать, бо й Вівчар Микола не раз помагав ловить ягнята з гарними смушками на забій: як з нічим до млина, то впорожні й додому...»

«То геть неправда, що людиною рухає або страх, або особистий інтерес: чи там гроші, посада, чиновство. Чи слава і всяке таке інше в наростаючій ітозі. Нею двигає совість і любов... я люблю, як навесні скрегочуть жаби. Повсідаються зверху на жабурині і скрегочуть – звуки проходять крізь душу, а душа в тіло посилає силу, що жить хочеться, як спраглому пити... Згадається, то й у дрозж кидає. Як ніби тебе кров сотрясає, кудись у красоту двигає («Як пустив батько млин, та як нахопився вихор, та як загуркотить, заторохтить усе; двигіт такий, що насилу на ногах устоїш – ото теж моя любов»).

«Нам би в Жужманівку хоть на врем'я, поки воно стара звичка переломиться, поставить найчеснішого хазяїна на голову колгоспу. Щоб не йому м'якиш, а трактористам суглоби з потрухом... тоді вивернемось, будемо на коні... («Сидить циган і снідає... хліба багато, а сала мало. От він, щоб сало з рук не виводилось, хліба вкусить, а сала понюхає»)... Ходім, ходім, Васько!..»

«На дорогу візьми в мене сирих яець, я тобі дам хоч і повне відро... Ти ж велосипедом?»

«Ага. Три години їзди («А чи довго туди їхати верхи?») - «Хто його зна – як який їздець»».

«А ні, я підвезу на дрозжах, ще й ресори не поламались. Думаєш, де взяв дрозжки? Циган попросив, щоб зробили. Під Кременчуком живуть, зовсім, кажуть, осілися. Свої гроші платив. Петро сказав: не дам і копійки

(«Пробачте, гості мої: не скупість наша – така спроможність»). Возом їхати способніше, ніж дрозками, - так нема ні воза путнього, ні упряжі («Тепер машини на нас роблять, бабусю». – «Не вір, синашу: то ми робимо на машини»). «Був на одльоті хуторок, було в нім щупле будування» - отак і в нас: був собі хутірець Красногорівка (а по-старому – Катенки). Стояло дві вулиці на добренних землях. Люди жили один від одного краще. Якраз би тепер коней там держати – вільготно, просторо. Знайшовся, одначе, розумака: неперспектива!... Він уже своє оджив... хутір тобто. («Нагадалось вражій бабі молодою бути!»). Тепер як не козирай, а втратили силу над собою – пішли люди в город, пішли врозбрід»...) «А ми граємо в пошивая: то сюди, то туди, та й є робота»»).

«Що хоти роби: або масла мого домашнього набери в банку, або сметани. Вчора приходила Мотька Поганка – мені багато людей помагають – сколотила ще грудку масла, бо була одтоплена сметана. То я змив його раз і вдруге – чисте-чистісіньке і жовте, як віск. Ще й сьогодні вранці пив сколотини («У вас кажуть «сколотини» чи «підсметання»?) Раніше, до війни, їх можна було купити в Жовнині на маслозаводі (мій батько служив там кочегаром...) Будете, мовляла, батькувати на Даньковому весіллі чи, може, Мелашці вже пообіцяли?.. Та й не знаю, що їй казати. Не схотіти – гріх од людей, од самого себе... З Мелашкою ми паристіші, ніж з Мотькою. І вже танцювали якось на виборах у сільраду, почувасмо одне одного. Тепер би... на порозі вдвох стали б («Диви, як їм личить»), молодих стріли б звичаєвим благословенням... Учора я вже й костюми свої передивився – який би воно з них підійде, якщо Мелашка надіне свою темно-синю оксамитову керсетку. А на ноги, я їй скажу, нехай взуває шнуровані ботинки з металевими пістонами на високих каблуках – якраз би сягала до мого плеча, хіба б трішки нижчою. Багату свою косу якби вклала на голові крученою гуглею та напнула зверху оту кремову хустину, що дав колгосп у премію на Восьме березня, - цмакала б язиками вся свадьба, забачивши таку пару («Благословляйте, люди добрі, бо нам до пари, до любої вподоби»»).

«То це як візьмусь чи тут, чи там батькувати, треба буде й музикантів знайти. В Городище подамся. Бо в Жужманівці не вміють. А там не переводяться. Вже понаростали молоді Стулинці... і Галагани, і Черненки... Хоч і беруть дорого, та як заграє на гармонії – жижки трусяться танцювати... Йона не пущу, хоч і прийде: таке на мене каже, що й слухать не охота. Самому кортить до Мелашки, а на мені оскому згонить. Та я терплю: він палка людина, то вже нехитра».

«Колгоспний сад викорчували – правильно й зробили: щороку родить, а здати нікуди. Там бульдозер таке поробив, як на льодовому побоїщі. Дров можна звідти натягати і Мотьці, і Мелашці. Бо топить треба буде днів три підряд, поки понаварюють та понажарюють. Чи вони хоч сажу після зими потрусили, щоб од перегріву не позаймалося в верхах... А ні – сам поїду в лісосмугу, - ніякого дерева не рубатиму, наберу чухрання та й привезу. На ген тім тижні там дерева підчухрували... У Мотьки колодязь вичистити: води од сусідів на такий случай не наносишся. Без піддержки сам собою осів, засунувся. Бо в Мелашки сьогодні, либонь, докопалися до другої води. Поставимо наскрізь цементові кільця, то стоятиме – і для дітей хватить, і для внуків. («Як полотно на навій, кладуться його казання»»).

«Борошна завтра намелемо, м'ясного дасть колгосп – сам голова Петро казав: хоч і меду виписуй чи олії («Голова у нас твердий: вже як сказав, то слова свого не скасує»»).

«Оце коней під молодих нема – підвеземо до сільради автомобілями: один випрошу в Петра, а другого вчитель сам дасть».

«З даруванням і всяке таке інше в наростаючій ітозі діло коротке: беріть, будь ласка, тільну телицю і кажіть спасибі рідному колгоспові. Та й усе. Тепер «грайте, музики, утинайте, баси».

... Людей зібралось повен двір – звеселилась молода громада, забула все, що не радує. Нагадалось танцюристам-чоловікам своє парубоцтво, вибирай собі молодичь під норів – забивали дрібно стрункі жіночі ноги: «А я вдарю тропака: в мене вдача така». «Ой давай, давай, давай...»

«Ті дрібушки танцювали, ті садили гопака» - під червоними свайбовими корогами ждять, люди, радісної вістки та доброї переміни».

«Ще й досі, вже на городиській землі, стелиться до мене, вчувається луна з-за греблі, аж ген з весільної Жужманівки. Я зупинив свого вірника-самоката, оглянувся: ще видніються білими стінами задумані жужманівські хати. Вгадується заросле очеретами річище – по ньому люди збираються повернути бистрянку Сулу, - десь угорі вчувається шум бурхливого потоку. Але то зашуміла од налетілого вихору самотня тополя, що зросла самотійно якраз на розбитій козацькій могилі, - додому мені ще половина шляху. Щось потихеньку луснуло – од гілки відломився прижухлий білястий листочок. Запахло приємною гіркотою деревного соку.

Я затаїв чуття і дихання, щоб повторити собі щойно явлену картину в тих самих кольорах, в знайомих звуках, - не відгукнулася в мені жужманівська луна ніяким чином. Влягалася, либонь, у золотавих трубочках, як у органі, в пітних, запилених сорочках орачів-трактористів. Розчинилася в хмаровині, що зависло пропливає над землею, мов казкові дзвони, - ось-ось ударять вологими громами, змиють стерні й людські спини, сполохнуть кущі й дерева. Десь крізь дзвони вчуваються незнайомі голоси, скрадливі, ледве чутні шерехи й звуки. Навертаю своє серце до того відчутного світу, і воно, либонь, зачуло його пришестья – вдарило зраділим стуком в передчутті життя милого, життя інакшого закрою. (Вдарило, мов той дзвін-скликанчик: перше бовкне у скликанчик, а далі в другий, потім у підстарший, та й во всі разом»).

На самім вершку Пивихи мені справді ввидилася біла, як сніг, церковка з дзвіницею. Коло неї стоїть, як луківський осокір заввишки, мій Батько, окутаний голубими хмарами з німбом над головою. То він, либонь, скликає людей дзвонами на великі поминки. Потім на нього і на церкву найшла хмарка, і з-під неї, як з-під Батькових брів, прострумився людський голос – причулося, ніби хтось гукає по-козацькому: «Пугу-пугу! Берег високий, не знайду пришибу для човна». Тоді перестало кричати пугом, дзвони змішалися з тим причутим голосом – у нас таким балакають двоє: або Прокіп

Власович («Кого люблю – по голосу пізнаю»), і зародилося, зазвучало два рівних голоси:

Марусина по бережку ходить,

А за нею вітер хвилю гонить.

А за нею вітер хвилю гонить.

Мати сина жениться неволить.

Я з пристрастю, до болю в очах вдивляюсь-вдивляюсь у ту сторону, звідки шлються звабліві звуки, і вже не бачу білої, як сніг, церковки – розпливлася вона в моїх мимовільних сльозах або розчинилася в блакиті, будучи, либонь, полотняною, похідною козацькою, полишивши над Півихою лиш вертикальний міраж, котрий, скільки б не йшов до нього, так само лунав двоголосим докором:

Мати сина насильно женила,

На вулиці невістку судила:

- Та сонлива, дрімлива невістка,

А ще к тому не хоче робити,

А ще к тому не хоче робити

І до то мого роду говорити.

Яка-то велика і стражденна душа зароджує тебе, о неперевершена українська народна пісне!..

- Ой ти, мати, порадиця в хаті,

Порадь, мати, чим жінку скарати?

І як не піддатись важкій своїй печалі, коли бачив її, зневажену, загуйкану істеричним гвалтом несамовитих новорічних крикунів з естради?! («Крикуни... кричали: «Вірш, слізьми що напоений, є негарний»).

- Запрягай, сину, коня вороного

Та їдь, сину, до торгу нового;

Купи, сину, дротяну нагайку

Та бий жінку з вечора до ранку.

Нащо складать вину на когось, шукать її деінде, якщо вона в тобі, в твоїй рідній хаті?

Що звечора комора дзвеніла,
А до світу мила одубіла,
Лежить мила, як ожина синя,
А миленький, як папір біленький.

Два рівних голоси наростали, розлягалися, поки полилося молодую силою, нев'янучим здоров'ям хоч ледве вчунані слова налаштували на зовсім інший настрій:

- Ой ти, мати, порадиця в хаті,
Порадь мати, як жінку сховати?
- Запрягай, сину, білу кобилу,
Та їдь, сину, в чужу україну;
Та їдь, сину, де сонце не сходе,
А де людський голос не заходе.
- Тепер, мати, нічого тікати,
Убив жінку – треба одвічати.
Туман, мати, на море схилився,
А на мене Сибір одчинився.

Страшно й подумати про душу, котрій нужди мало до отаких наших пісень.

Напутнє слово для самого себе

Мати Вустя тихо сидить край напільного вікна («Чи ти чула, матусенько, як я в тебе була, під напільним віконечком, як голубка, гула») – тихо сидить, невміло тримає в руках і сама собі щось проказує, ворухить губами – либонь, повторює згадане перед тим, як записати його в клейончастий зошит, товстий, сімейний, у клітинку зошит, в який ми записуємо (найчастіше мати) все, що кому заманеться, - сімейне, родове чи просто людське, і перечитувати його опісля дуже цікаво. То можуть бути спостереження погоди («Того року зима лягла зразу після покрови, і продержало до самого Михайла-

чудотворця»). Або сплигло-згадалося незаписане ім'я погіблого («І в погібельні тенета вороги їх половили») – погіблого на війні односельця з Мокловодів («Василь баби Христі Омельчихи тепер стоятиме в нашій запису сто першим»). Старезна, бозна-якого коліна пісня («Гей, сивий коню, тяжко тобі буде: поїдемо разом з вітром, попасу не буде»). А то й зовсім простецьке, мов сирова нитка: як робити дріжджі з дикого хмелю, щоб сходили й через сто днів, бо на ціду у нас було тільки проскурки печемо. Цід, скажу для молодих, - це така збудлива закваска для тіста, яку виготовляють з тіста («О, рідне слово! Ти стоїш на чаті предковичних пам'яток святині») нерідко в зошиті звичайнісінький житейський випадок, що трапився з матір'ю або знаю, так давно, - було зовсім забувся, а в якусь мить якогось дня став для неї таким важливим, що не записати його («Для тебе, сину, для тебе») раптом ставало гріхом непростим, як зрада, хоча відколи вже не стало, інколи не буде ні того простору, ні того часу, коли все те було-відбувалося («О, якби не вмирати! Я б тоді кожную хвилину віком зробив!»).

Тепер мати зсувається з полиця, вгортає клейончастий зошит в чисту полотнину і кладе його на полицю, де в нас лежать книжки для читання, всякі сільрадівські квитанції про сплату податків, сушені трави та батькові ліки.

«Ану-бо зміркуй, сину Теодосію, коли воно випадають годи нашій Марушці?»

«Я вже казав учора матері, що народилась наша Марушка, жінка відомого Митька Михлика, за два дні до другої пречистої (повторюю для матері старим стилем, бо з іншим ліком часу вона трудно згоджується – так нас, мовляв, завчили батьки, такі ми вже поки й годі будемо). Це вересневе число (празник пречистої теж під постійним числом, двадцять перше) майже збігається з приходом – визволительським приходом у Мозолянку наших, до смерті виморених, піших солдатів. Майже збігається, кажу, з днем визволення, а цього року і з днем великих поминок («Хто вік по-божому прожив, Ніколи зла і кривди не чинив, Того до смерті будуть поважати І

добрим словом поминати»). То й поминки по Марушці, як прирозуміла собі Вустя-мати, будуть якраз до діла.

Марушка була собі якась така молодиця, що її, либонь, ніхто так і не зміркував до самої смерті, хто вона й чого раптом на таке пустилася... Всім те відомо, що Марушка не діждала з війни чоловіка і прийняла перед кінцем нелюбого Михлика, чоловіка хазяйновитого, смирного для пишної Марушки, з якої буцімто змалював портрета один чоловік з іконописної школи Києво-Печерської лаври. Жили вони про людей ніби й мирно, але якось не в один лад. Марушка восени і взимку пускала на свою половину хати дівочі досвітки. Вчила дівчат всякої народності, яку сама знала, - звичаєвих обрядів, танців, пісень, переказів, відгадувань по соннику («... і всяке таке інше в наростаючій ітозі»), як любив казати Торбинка Герасько, жужманівським бригадир і визволитель згадуваної Мозолянки).

Нас, підлітків, якщо кому вдалося впроситися до неї на ті досвітки-посиденьки, Марушка лякала притчами («А ми такі легкодухи, що в radoщах та розкошах нема над нас, а в притузі ми як трава було полягаємо»). Найчастіше страшила нас притчею про Смерть, ще й тепер мені давучкою застереженням своїм проповідницьким.

Жив-був колись великий розбійник Аника, гордий та пихатий, знаний своєю силою та набігами. Жив Аника на світі двадцять років і один. Пив-їв, гуляючи, розорив торгових людей, базари, багатіїв і навіть простий люд. А то задумав Аника-войовник набігати на Київ-град, церкви та собори руйнувати. Взяв меча, піку і виїхав з ватагою в чисте поле, де великий шлях. А тут Смерть з косою.

«Що це воно за дивище! – каже Аника. – Цар чи царевич, король чи королевич?»

«Я не цар-царевич, не король-королевия, а твоя Смерть – по тебе прийшла!»

«Не дуже страшна: мізинцем ворухна – тебе роздушу».

«Не хвались, лучче богу помолись!.. Скільки і яких на білому світі не було хоробрих могутніх богатирів, і усіх я здолала. Скількох погубив ти людей на своєму віку – не твоя то була сила, а я тобі допомгла».

Розгнівався Аника-войовник, баского коня свого на Смерть напускає: хоче підняти її на піку булатну – рука не володіє. Опали войовника страхи великі, каже Аника смиренно:

«Смерть моя, Смерточка! Дай мені строку на один рік!»

Відповідає Смерть: «Нема тобі строку і на півроку».

«Смерть моя, Смерточка! Дай мені строку хоч на три місяці».

«Нема тобі строку й на три тижні».

«Смерть моя, Смерточка! То дай мені строку хоч на три дні».

«Нема тобі строку й на три години ».

І каже Аника-войовник поникло: «Є в мене срібла-золота пребагацько, скарбів-коштовностей нелічено – дай строк роздати старцям та бідним добро-багатство».

Відповідає Смерть: «Як жив ти на вольному білому світі – чому не роздав добро-багатство нужденним та бідним? Нема тобі строку й помолитися, грішному». Змахнула Смерть косою – упав Аника-войовник з коня мертвий...

«Кажіть, мамо, що брати в дорогу? Індус Іван скоро, либонь, заїде».

«Ото, сину, два кошики та корзина... Розкладеш на всіх могилках родичів. Пом'яни й Матушку нашу, пом'яни: перед смертю вона каялась і на якогось Гераська нарікала. А людям признавалася, що з охотою читала старі книги про грішниць, що покаялися, а потім ставали святими», - казала мати Вустя, виходячи й собі з хати слідом за Батьком.

Я виніс надвір кошики й корзину з поминальним, поставив їх на призьбі й знайшов очима Батька, щоб попрощатися перед дорогою, - ніяк не прийде

наш Батько Корній Васильович до здоров'я, слупне і тілом сохне. Він, бачу, таки не послухав мене («Ви б не копали, тату, га? – Причілкова канавка для фундаменту під нову хату помітно подовшала і поглибшала за ці дні, поки я був у Жужманівці. – Навесні, тату, наймемо майстрових людей – у Городищі їх, аби твоя охота, зробимо все разом та й перейдемо, може, й тієї осені, якщо наше здоров'я». – «Я не копав, сину, то Ілько брався – земля, дивись, не свіжа... Подався вчора до Полтави знову – що він там робить, чого добивається?.. Навіщо мені пособляти... якимись там виплатами за ті роки неволі? Багатими станемо. Самі якось побудуємось»).

Батько звільна обійшов те вибране для оселі місце (зразу біля воріт, на рівному), де кілька днів тому приязно стояли Прокіп Більшовик з Ільком Петроградцем за якоюсь тихою розмовою, а ми з Батьком підійшли до них тоді майже впритул і, зупинившись, нишком стали в парі, як молоді під благостовенням. Всі четверо, мов чотири сторони світу, постояли, притихлі, колом, ніби збиралися з духом перед якоюсь вельми важливою роботою. Тепер також мовчки взялися спочутно руками одне одному за плечі, як це беруться згодливі танцівники, і узгодженим пихотом затоптали кружка в ритмі зачуті в жилах музики – виходив неждано злагоджений танок, славний для нас всіма своїми сторонами. Топтали в ньому ні швидко, ні поспіхом, а так, як натруджені до знемоги робочі люди, яким предуже забажалося хоч на частину вернути собі колишню молодецьку силу. Кружеляли то вліво, то вправо, поки на Батьковім сумовитім лиці заяснів пригнічений жеврій успіху.

Мені щодня дуже хочеться бачити той Батьків усміх, і я не перестаю придумувати приключку за приключкою, щоб заговорити до нього, обізватися, нагадати якийсь там вже прадавній мокловодівський жарт на зразок: «А ти зроби, як той зробив. Серед зими поліз на городище сажу в лежаку потрусити, бо тягти в печі зовсім не стало. Трусив, трусив, поки стеля впала з лежаком – не стало як зимувати в хаті, то пішов жити на колгоспну ферму, на кормокухню, де запарники. Тепло, затишно, є де спати, милосердні

жінки їсти носять... живе дядько бродячим, нічого не думає («Тільки що ти бродячими людьми та путне зробиш?»).

Або й такий випадок для українців. Покликав сусід сусіда: «Прийди, Миколо, забий старого кроля». Прийшов сусід, забив. Сіли за стіл, як годиться сусідам. З'їли смаженого кроля, випили півлітру. «Тобі щось і платити, Миколо?» - «Ні, - каже, - я грошей не беру. Візьму з кроля шкуру – і в рощоті».

Батько розгадує мої нелукаві старання, іноді пристає на них, заговориться під настрій, аби, мабуть, зупинити моє базікання, та й тільки. Очі сумнішають, уста замикаються – чути мені важкий камінь на його серці. Особливо я похвалюся про великі поминки – поїдьмо, тату, поїдьмо до своїх людей у Мозолянку. З своїми, з мокловодівськими, є що згадати, прогнать журбу під нетрі і возрадуватись. Мовчить Батько. Глибоко замовкає («А що ти скажеш байдужому до себе світові?»)

То я знову щось придумую, шукаю – шукатиму хоч і до скону, поки знайду чим випростати Батькову душу з-під того каменя, хоча й здогадуюсь, що ніхто й ніколи не зарадить батьковій пам'яті, поки сам не перемучиться, не перемліє. Не перепалить той камінь кривди своїм страждуванням («З поміччю правди доможусь, що ви, полбоги й папазири, успокоїтесь у ганьбі, нужді й скорботі, а Корній Окраїнець, обмовлений севеушником і супостатом, восторжествує. Побачите, полбоги, хоч би вам з досади і очі вилізли на лоба»).

Я минаю всяку трудну для Батька розмову про життя засланця, а він сьогодні, схоже, не од тих грошей: то б'ється за матір'ю, то своє повторює. Повторяє... і крізь сльози своїх пригасливих очей пильнує, мов та неправдою ображена дитина, в мої очі.

«Казав їй, так не слухає, - скажи ще ти, сину Теодосію, нашій матері, нехай кине ті свої походеньки по канцеляріях та кабінетах – з ким позивається? Глухому пісню співає... З тої мокловодівської хати

переселенської вже й сліду нема. Там колись добре було жити нашим предкам... І нам також».

«Чом тепер не так, як сперша, як тоді нам було? Як за Леніна і після нього трішки? Селяни безмежно вірували. Все було як справжнє. Активне й цікаве. Бойове й радісне. Жилося розмірено й нешвидко. Мало було горлодерів, що все могли і все мали, а були все такі, хто мав тільки те, що давали, і трудилися на всі сто, насправжки. Думалося тільки чесно, не прикривалося користю, бо істинний селянин передусім мудрець, а не хитрун. Нічого не ховалося за речами, за найвищими обіцянками. Ні за посмішками, ні за поглядами – все робилося якось так, що не висловлю як, але порядно й запросто. З теперішнім і порівняти ніяк, як я оце роздивлюся наскоро... Тепер і до вічного спочивища – й на кладовище з мертвяком бігом, щоб загорнути сяк-так, чимшвидше... та сідати за стіл на помини («А козака ж положили да і заховали, да помини по Україні, помин відправляли»)).

«Тепер, кажу, й порівняти ніяк: кругом-бігом, і все приблизно трудимось... приблизно дружні, приблизно моральні, приблизно вчені. («Через таких письменних світ западеться»). Маємо, отже, приблизного лікаря і приблизний його діагноз; приблизний інженер-будівельник і приблизно зведені будови... приблизний керівник і приблизні його речі про світле майбутнє... приблизний селянин, приблизний закон, приблизний громадянин... приблизний, звиняйте, у нас лад і ні сяка, ні така суспільність – чи яким смислом все це розуміти?» («Не втішайтесь, воріженьки, нашій пригоді: наші злидні ваше багатство перебудуть»)).

«За Леніна і трішки після нього було таке поняття – співчуваючий, тобто такий, хто ні «за» рішення властей, ні «проти» них. Людина хоче вірити, але ще сумнівається – навіщо їй цензора в голову? Якщо чесно, якщо **як за Леніна і після нього трішки** – мудрість переможе. Селянин усім своїм оберемком за такою владою. Бо ніякий він не задній, як заведено йому дорікати; і не дрібнобуржуазний, не приблизний, а лиш вічно винен, вічно

тиснутий... І сам же, як земля, вічний. Лиш за приблизних законів, за приблизних керівників він – як у тій примовці: свій своєму лиха не мислить: як побачить на сухому, то в болото тисне («Бажалося б не приблизно знати, коли все це хоч приблизно щезне»). Бо не може бути, щоб зла іскра все поле спалила, заки самій щезнути».

Я радію таким Батьковим речам, як радіють люди своїй красі, своїй молодості. Своїм дітям.

«Знаєш, який момент розтерзував мене на чужині до скрику? Як снилася наша прибутна вода, котить валом, суне живою горою на кути, на луки, на бурти, на плавні, на царину, на село, в хати – нема на неї ні стриму, ні суда, ні сили: стихія! Вольницею своєю наповнює-наливає забуті русла, копанки, болота, бакаї, урми, долини, озера, лимани, лиманці, вирви, ями, покли, видолинки... («Не гати гаток на річці, нехай, як є, плине»). Послі рай для всього живого... («А доки ми та й житимем тільки тим, що колись прийде?»)

Ілько вже виклопотав ті материні прісьби – скажи ти їй: і шифер нам дають, і гвіздки, і цеглу можна брати на всю оселю. Дозвіл маємо будуватися... Одійдуть зашпори – і почнемо. На цьому місці, на Пивисі. І табличку з написом на нову хату, на причілкову стіну, перенесемо – маєте право, каже Петроградець: «Тут живе-мешкає волею людей реабілітований повністю й довіку Корній з роду Окраїнців». Гарне місце! На Дніпро видно, на обрії простір на всю душу і... віківщина острівками в морі на додачу – милуйся, та не губи свого начала. Індус Іван, що в колгосп не пішов, лозичку там ріже на корзини. Про кожен острівець до корінця знає, хвалився. Будеш цікавим – розповість. Бо я так не перекажу – не вчуєш тих Іванових емоцій. А без них сухі мої слова, порожні... Нехай не ходить наша мати, не добивається правди в того заступника: приблизна його влада, а вона приходить з райради, як з плуга випряжена.. Се як віл у ярмі: коли не випряжеш – не випряжеться («Бодай воли живі були, а плуг поламався»)).

Розбалакані, ми незчулися, коли обійшли своє будуче обійстя. Зупинилися край нього – звідси видно на Дніпро, на обрії. Хотів був поправити Батька, що на Дніпро звідси не видно, що його давно тут, у Городищі, нема – перетнути його широкою греблею і маємо тепер штучне море застоюної води. Але нічого не сказав під його настрій, бо не сам він так каже, а й тутешні, всі посулянські люди не привикли також. І часто забувають, довго забуватимуть, який гвалт учинемо над їхніми ще з козаччини землями, пасовиськами, лісами, і мріяють свій час та простір «до потопу», «після потопу», «по цей бік Дніпра – по той бік...» Іншого якось не приймає серце, відвертається від нього («Скажи їм хоч трохи цієї правди – вони вже й на лиці міняються»).

Батько, мені вчулося, вдивляється в той далекий час і простір, не байдуже, не мовчки – товсто й протяжно гуде-нагуджує якийсь новий, самотворний під настрій мотив. Спочатку я не вслухався в нього, а лиш вдовольнявся, що він звучить, що він є, що він прорвався як з-під гніту і явив себе білому світові. А голос не втихав, чітко басовитішав і роздмухував жар моєї пам'яті – наш-нашісінький мотив! Знайомий нам, Окраїнцям, відколи себе знаємо. Співали ми цю пісню часто і всім кутком, а то і всім своїм посульським краєм:

Чорноморець, мамонько, ой, чорноморець

Вивів мене босою, ой, на морозець.

Вивів мене босою та й питає:

«Чи є мороз, дівчино, ой, чи нема».

«Нема морозу, ой, тільки роса».

Я ж молоденька, ой, стою боса.

Постояла ніченьку, та й байдуже,

Бо я того чорноморця, ой люблю дуже.

Тепер отако настроєний, що й Індуса, візника свого кінного, не діждавши, пішов я собі понад морем та й пішов: якщо здумає до нас їхати, возом своїм цокотіти, то не розминаємось, іншої дороги на Підгорівський узвіз немає.

Що мене іноді зриває з місця, просто виштовхує з двору і по віщо – ніколи не збагну, бо щоразу знаходить воно на мене по-різному: то страхи опадуть, як чужі собаки, і я мушу тікати безвіч; то задихаються у самоті серед людей, і рвуся, і спішу з такого світу в невідомий, де все мовби інакше і для душі, і тіла; кров заболить побачити – тю, навіжений! – живого козака (не Михлика Митька у драних шароварах, із костуром сільського пастуха); то поведе, як нинька, без ніякісінької треби, лиш би побути з самим собою. Схаменутися і осінитися од суєти суєт («Я схаменувся, осінився святим хрестом і тричі плюнув та й знову думать заходився, про те ж таки, що й перше думав»). Хоч би було хоч якось бочком, а пояснити Батькові. Сказати, мовляв, що сталася причина: тьмяніє світ, страждають від тих сил, яких не опаную, - такі, либонь, безглузді, а отакі! Не знаходжу способу звільнитися від них, а воно, знаючи те, мучать мене тихо, радіють з того. Часом я затихаю і тоді погоджуються сам з собою, що ті демонічні сили і не безглузді, і не жорстокі. Розум переборює серце і твердить рівноважно: всі ті кляті митарства природні й звичайні. Навіть оправдані й потрібні для тих і для тих, хто з примусу-поневолі опиняється в незвичному середовищі, на чужому полі, де мусить, бо треба, почати все спочатку. Прощатися з небулим, звичним. Переблуджувати свої чуття, любов свою і ласку. Привикати до інших радостей, до всякої незгоди – не віриться ніяким смислом, що все це так запросто можуть робити й роблять оті бродячі будівельники, доярки, пастухи по найму, яких тепер немало розвелось по селах. Хтозна, що в них за душею, в крові, у серці – для мене ж вони дикуваті люди. І непевні. Майже несприятливі: чогось у них великого не вистачає в крові. А то й найбільшого. Розгублюють вони його, розтрушують по труських дорогах моє те зерно із

драної безтарки («То шлях непевний – всякий люд бродячий: бродили, бродили, бродили та й зовсім заблудили»).

Мов той, безцеремонно виштовханий з рідної оселі, тепер я безумію, коли забачу свою людину. Бодай і ту, з якою був тоді ледь спільний. Ні з сьогодні ні з того, буває, йду на автостанцію, - вона тепер в повому Городищі, - сідаю десь незапримітно, але для очей зручно, і... зазираю крадькома в кожнісінький автобус – чи з Жовнина, чи з Клищенців, чи, може, із Броварок, - дивлюся-придивляюсь в кожні двері, що так тайно розчиняються, - випустіть, двері, явіть на очі хоч на взір («Нехай ся мова іде по добрих людях, як треба велике діло рідної освіти розпочати»).

Тепер нітрохи не никне бажання зібрати всіх живих і мертвих («А той демон, браття милі, - се бажання наші власні») – зібрати для судної ради, щоб подумали гуртом, порадіти стрічі та поспівають на всі лади. Хоч би й під приводом тих мозолянських великих поминок, якщо їм судилося бути. Або тієї ревізії, про яку тільки й балачок, на яку стільки надії («До нас приїхав Ілько Петроградець робити революцію Полбогам. До нас приїхав... до нас приїхав...») треба-таки зібрати. Живих і мертвих... Зібрати!

«Навіщо ти берешся, сину, за найважче? Батько тебе не похвалить», - чую згори застережливий голос і гадаю, що це каже Вустя-мати. Почувся голос згори, ніби з отієї он зрожевілої хмарки, що зависла наді мною, і я насторожився. Хочу вертатися додому, щоб побачити матір живою-здоровою: може, голос той з-під небес та насправді віщує недобре. У нас оце зовсім недавно було таке одному чоловікові. Лежить він собі на полу вбутий-вдягнений, очима вгору і думає: чим би його в печі сьогодні затопити, для жінки для своєї ослаблої черинь зігріти? Лежав, лежав, все думав, думав, поки... стеля до нього забалакала: «Я падаю, падаю...» Тричі по тричі повторилося і тільки – гух! Стеля додолу. Якраз перед покуттям, де протікало... Ніякого тут знамення – вигадка для наївних та й тільки, але всі ми до одного буваємо наївними і навіть богобоязливими, якщо діходимо до

горя, до біди, до смерті («Смерть моя Смерточко! То дай мені строку хоч на три дні»). Я теж в ту мить був ладен повірити в усячину, в сяку-таку прикмету, лиш би запобігти і матері, і батькові найменшого лиха. Причина, правду кажуть, не по деревах ходить, а по людях. І всякий раз на селянах найшвидше окошується («Давай, посполитий, до примусу, землю віддай і подачку од диму, давай і підводу, і греблі по шляхах гати, а козак, бач, нічого того не знає»).

Не вернувся я, щоб не було, як повір'я повчас, невдачі тому, хто вертається, а лиш зупинився, де застала мене ця думка, і до мерехтіння в очах дивлюся з-над стрімкої, мов стіна, обваленої Пивихи туди, де тільки сивіє обрій та правіше Жовнинська круча, - аж отам десь поміж небом і водою, тремтить у мареві наша мокловодівська родова хата. Тремтить, геть зовсім зникає з очей, уривається моє бачення, знову народжується обрис і тремтить, як тремтів материн розгублений голос того рокового дня, коли ми продавали нашу окраїнцівську оселю («А та оселя – то наша воля. А та продаж – то наша доля. Тепер не маєм своєї волі – Тяжко не дома, як у неволі»). Я стою збоку, мати торгується поспіхом, готова уважити, а то й перенести купчу на зручніший раз, якщо в нашого покупця, немолодої жужманівської жінки, нема таких грошей, але ось-ось можуть бути – впроситься позичити в нашого багатого Нигонида, що переселився туди ж таки, в Жужманівку, або в бригадира Гераська – і домовленого дня приїде кіньми чи машиною з найнятими мужиками, щоб, розбираючи дах вже розкритої хати, почати перевозитись. Я не втручався в торги – тут я зовсім не вдатен, не мастак – в мені лиш прокидався жаль, без журби, без важких болістей душі, звичайний жаль. То пізніше мені стало жалко до плачів-печалей, що так мало знаю про свій козацький край, про його поривання і великих людей, якими нерідко торгували, як ми з матір'ю своєю хатою, про ховані од нас, посполитих, правди і кривди, яким не було й не бачиться ні краю, ні кінця. Тоді ж мені, оглушеному ранковими й вечірніми молитвами на зразок «Пурпуровими вогнями Наш новий сіяє час. Слово Сталіна між нами, Воля Сталіна між

нас», все блищало в очах, а рідна хата відгонилась леглою соломою, застоїним духом. На зрубане за хатою дерево я сміло наступив ногою – не мав страху, що воно ще живе, ще тепле під корою, лиш обливається смертельним потом, а листя на ньому конає з нестерпного болю, з наруги над ним чорно-білого світу – я так тоді не думав, ні. Тому не мав ні страху. Ні оглядки. Хоч якраз саме тоді, в часи вульгарних новацій на Дніпрі, наруги над землями, над подніпровськими людьми-виселенцями, тріщали і рвалися (мої також), віками нажиті зв'язки, взаємини, звичаї. Зникав під водами і в душах той природний лад, яким жили-боронилися, і наставав інший – роблений, слизький, холодний, позбавлений природності («Я вже раз описала се для вас, потім порвала, бо в мене на папері все виходить так роблено, фальшиво»).

А навіщо воно мені – зберігати в собі тіні того минулого? Хіба під нашим небом не рветься, не ламається, не топчеться щодня, щогодини щось таке, якому б, здавалося, й віку не буде? («Усе тінь минуща, одна річ живуща – світ праведний»). Гріх наш тоді не прощений, коли рвемо по живому.

Ми жили тоді ще без Батька, але через газети та через людей перечували, що таких, як наш Батько, випускали з таборів. Тому мати з тривогою чекала, чи привезе гроші за хату ота негрошовита жужманівська жінка, щоб за них їхати, забирати додому Батька, не маючи й малої гадки про мої там якісь вагання: продавати хату чи ні, нехай, може, стоїть до останнього, а ми, прощаючись позадуємо від неї в сльозах, заберемо її, живу, біленьку, собі в очі, в серця, в душі – у кров заберемо та й понесем глухими на вічну пам'ять. А на неї, на хату на нашу родову, окраїнцівську, хвацько налетять бульдозери, повалять її гвалтом з розгону, потовчуть залізом білі стіни, а нам власті лиш накажуть перегодя розрівняти печище врівні з землею. Розволочити граблями до непомітності, щоб догодити санітарам-приймальникам, інакше не підпишуть акта про руйнацію нашої, ще докозацької віківщини, не дадуть нам, отже, переселенських грошей.

А вже вночі, коли ми з матір'ю повмощувалися долі на житніх матках з околоту, щоб перебути дома останню ніч («Ви, либонь, також помітили, що вночі думається зовсім не так, як у день»), я передумав і посмів просити матір (як називаються ті моменти, коли щось обертається в тобі навпак?) – посмів просити матір не продавати... хоч напічне віконце, маленьке, трохи не струхлявіло, навіть замазка на шибочках не відпала – вирвіть, мамо, поки не брали гроші: як же ми без нього виглядатимемо Батька? («Ідіть, тату, дайте раду, бо ми на розпутті»).

Може, саме тієї ночі я кров'ю почув, як важило для мене знати найперше свою правду. Адже вона є... як є своє життя у кожної людини, у кожного народу. Знати правду про всіх тих, хто яку роль відіграв у житті мого Батька, - чистісіньку правду, не вкорочену і не знівечену упередженим ставленням до його почуттів, розуміння, до його самостійного способу життя. Відтоді, щоб натрапити хоч на якісь сліди його думки чи слова, його любові і зневаги, я почав ходити на похорони, на свайби, на сходки й посиденьки, на ярмарки й базари, приймати запрошення, яких раніш цурався, - і всюди вивідував до найдрібнішого про те життя, якому вороття не буде. Шукав в очах, у руках, на обличчях, у словах, піснях чи танцях своїх родичів або випадком стрінутих людей бодай маленьку рідну рисочку, бодай найтихіше його подзвіння в голосі чи ледь змигнутий промінець у погляді – кожному треба на щось молитися, у щось вірувати («О кляте безвір'я! Верни людям віру!»), треба до когось себе дорівнювати («Вірю я в правду свого ідеалу, і коли б я тую віру зламала, віра б зламалась у власне життя»), інакше людина ні кисла, ні прісна – ніяк («Чому тепер так бліднуть ідеали? Чому зникає віра у народність? Якщо партійність не народна, тоді й народність безпартійна»).

Мабуть, не слід було мені бачити жорстоку руйнацію нашої хати, а метері брати сякі-такі гроші за неї, хоч їй, видно, так дуже хотілося їхати до Батька не з порожніми руками. Не треба було того бачити. Нехай би вона тепер снилася-ввижалася цілою, живою. Світ для мене став відтоді холоднішим і жорстокішим. А я в ньому – як бездомний сирота-годованець.

Навіщо було рвати з пуповиною? Жива хата вела мене до життя, з якого вийшло моє життя. Я ні разу не каюся, що пам'ятаю живі її тіні, - без них порожніла б моя душа, не мала б опори. Пам'ять про неї – то сила для йдучого на битій дорозі. Позбавлений рідного свого середовища, втративши, отже, тодішні взаємини і тисячі видимих-невидимих зв'язків, наживаю тепер нові. Починаю з того чуття, що в Батькові моя правда.

Вже спускаються похилим, глибоким шляшком з Пивихи, вже кінчається й наш Підгорівський узвіз, вузенький, пророслий з боків усього узгір'я дерезою («А піди, лишень, наріж дерези на мітли»), а свого візника, а городиського Індуса Йвана не стрів і не видно. Добре, якщо сталася незначна пригода: воза в дорогу ще не зрихтував, коня на толоці не піймає (бува таке: до рук не дається, якщо ненапашений), а може, заколесника згубив, злітає, - коли якась рахуба з возом чи з конем, то це ненадовго: хазяй він на всю губу. І коло скотини, і коло реманенту. По дереву й по металу ремесний. Другий би не витримав, розкришився б од такого життя, яке йому ще од непу склалося, - гармоністи вони з діда. Часом робили нові гармошки, а найчастіше перестроювали їх на свій, на грицаївський смак і слух. Всі визнавали його, всім подобався, а гармоністів на ті часи було по селах удосталь. Утрюх вони їздили – були їх три Грицаї, три рідних брати, - грали по сільбудах, на гуляннях, і жили з того. А тут почали законяти сози, този – іди, Йване, в колгосп, бо заберу. Не піду я, державнику, не запишуся, бо то не моє діло. І суспілювати нема чого, окрім старого бубона. Агітувати всяко, податками обкладати Йвана, а Йван грає собі на свайбах, на хрестинах. На наші празники й на храмові не кидає свого діла. Раз не кидаєш, не йдеш у колгосп, значить, ти індус, нарікай на себе. Підкинули тоді йому, що буцімто грав на гармошці (і навіть з виплясками) ходячий в ту скажену пору політичний анекдот. Вона й не анекдот, воно й не політичний – народна усмішка, яких тоді й тепер скільки твоя душа забажає («Так, так, - сказав бідняк, гірко заплакав і пішов у колгосп»). Оце й уся політика – нічого не доказано, ніхто того не свідчить. Навпвки, прийшли жінки – городиські

жінки! – не чіпай, дурненький, бо не рад бадеш! – доступилися до буцегарні чи куди там: віддайте Йвана, то краще буде... Так і zostався Йван Індусом-музикантом. І по сьогоднішній день. Лиш не музикант, бо з війни прийшов безрукий. Та коли хто дуже наполяже («Наполягли сини, щоб поділити їх усім, так я мусив теє»), коли хто настирється, як оце недавно Йон Бесараба, наприклад («Ой ти, полька, ти весела, бери торбу, йди на села»), то Йван уважись, візьметься ще й тепер. Однією рукою перестроїть на бажаний, приміром, на хроматичний лад («Наша Настя має талант і охоту до музики – не згубить»).

Інше діло, якщо його – Індуса Йвана – та, бува, хто закликав («Я й не хотів – затягли до хати») випили, як він сам собі каже, зароблену (одроблену) чарку горілки: город конем виорав (якщо конем, то в нас платять дорожче, ніж трактором: і десятку дають, приміром, за десять соток. Бо акуратно, рівненько і земельку не вдавлює. І сходить, і родить на такій, що не вкинь) – город, кажу, конем виорав, глину городиську білу по степових селах розвіз, розпродав чи на обмін – жінка-глинярка (є такі в Городищі на Пивисі) як скажуть, так і зроблять, бо «найнявся, як продався». Словом, якщо узвав хто із таких до хати, за балачкою Індус може забути всі інші, навіть клятвенні обіцянки. Зачепившись за буденне, - як для іншого, то й зовсім дріб'язкове, - Йван (він чомусь недолюблює свого імені: кажіть на мене Індус, бо він такий один на все Городище, а Йванів багато) – зачепившись, Індус починає розмірковувати про таке, чого «ніхто не домислив до кінця і чого ніхто, як тільки дійде зрілого віку, не викидає з думки: що таке життя?»

«Не мастак я довго думать-передумувать – саме життя люблю дужче, ніж думати про нього. Але скільки не кидався мізкувати, то нічого путнього не зметикував і не змислив. На одному діло впирається: люди людей перестали празнувать... Я б уже і не впинився, стаючи старим, доживав би на своєму промислі, та й тільки, якби зовсім був конякою чи волом непонятливим, а тож ні. Чую, щось тут не так, - і задіває за живе. А коли наругаються на тебе, коли тебе й вухом не ведуть і стільки речей робиться нанишак, нищечком

тобто, то хіба й не залаєшся, не подумаєш політично? Бо щось таке мусить залежати і від нас, хоч би, приміром, в нашій рідній городиській воєводстві, - не тільки од вождя, а й од мене, Індуса, і від твого батька Корнія Васильовича, на поруки йому кажучи, і од старої Варки Віщунки – ти не чув, бува: кажуть, Данило Баглаєнко, покійного Федора Лук'яновича син, що мені коня од сапу вилічив, спасибі йому, забрав її до себе з Мозолянки, щоб тут, у нашого лікаря, у Костирка, полуду зняти з очей: перестала жінка зовсім бачити. А дехто каже, що все це брехня – не брав Данило до себе Варки, сама вона приїхала наполягати на Баглаєнка, щоб матір свою Хтодору забрав з богодільного кладовища, десь аж під Кобеляками воно, бо, вмираючи, Хтодору буцімто просилася, переказувала своїй кумі і товарищі по дівуванню, щоб забрала її тіло з того дому для перестарілих і сховала коло своїх, мокловодівських, якщо можна. Варка Віщунка не поїхала, бо негодима в таку неблигому дорогу, а син Баглаєнко не був при ній, як мати вмирала, то так і не знає останньої просьби матері. Тепер Віщунка наполягає всіма силами і на Баглаєнка, і на Більшовика, на Прокопа, щоб до великих мозолянських поминок перевезти до своїх і Хтодору Баглаївну. Віщунка, мовляв, приїхала з дочкою Галькою Семиділіхою, тут і Марфа Личачка, і Христя, Плютиха, і ще хтось з молодших, щоб накупили паче всього свічок, хоч і дві чи три сотні. З воску тепер трудно, то хоч лавушних. А може, граматки в кого напитають – городиські жінки не те, що мозолянські, - хоч би дві-три справжні граматки, щоб записати поминальних...»

«Не про це я хотів тобі казати, звиняй. А про те, що людині долю вказує чи шлях не її кров або характер, а саме життя, яке ти застав, коли на світ благословився. Виходить так, по-моєму, що кожного воно ставить, посилає чи кидає в готову-заготовлену колію – живи собі. Оце і твоя радість, оце твоя й печаль. Сумно, як подумати, виходить. І не для кожної крові годимо. Коли в тебе чи в мене досить, приміром, відваги чи зухвалоного розуму, як у твого батька, на поруки йому кажучи – торуй! Я так думаю. Не ступай по чужих слідах – свої втоптуй. Може, й позначиш який протопт. Комусь напрям буде.

Приміром, синові... Велика це труднація! І не берися, якщо не болить і в крові тиша... Отак я ще при непові думав».

«Корній Васильовича, приміром, не шукав собі погибелі – ні Папазира, ні Панька Полбога, але в якусь там минутину, за якоїсь там однієї з незлічених, геть випадкових ситуацій Полбога натрапив на нього, взяв слід мов той школений пес (чиєюсь волею чи випадково) і причепився до його життя. Та так причепився, що виволік його з колії і турнув собі під ноги. Супостат, мовляв, і севеушник... Оце тобі й життя. Оце тобі й приклад. То вже справа твоя, приватна – чи погодишся ти з такою несправедливістю?..»

«А за Леніна і після нього трішки було зовсім не так. Полбоги не турляли собі людей під ноги, не витягали живосилом з колій, живи своїм розумом і розвивайся, вір казаному хоч би й самим правителем чи й засумнівайся... твоя воля – отак було за Леніна і після нього трішки».

...Узвіз кінчається, вже вперся в старий київський шлях, напроти наш кучанський вигін, а Індуса нема й не видно. Далі йти не буду, бо прогавлю Йвана. Сів край узвозу, милуюся білим світом, єдиною живою іконою. Білі думки та гадки обережненько, але з розгону і одним помахом хтось начебто вимів з голови свіжою мітелкою, збризнувши їх перед цим, мов підняту пилюку, живою водицею. Мітелка, видно, була з шелюгових молоденьких прутиків з м'якенькими синюватими котиками, бо переді мною запахло смачною гіркотою їхнього завжди першого весняного соку, а наді мною – і зараз бачу – звисає торочками гілля з верби. В її безконечному шумі на помірному вітрі чується нутром щось безконечне в глибині своїй («Ти, брат, музику слухай. Слухай і слухай. Вона здобрює людину... І оздоровляє»).

Сокіл з орлом та й купається,

Сокіл в орла та й питається:

«Чи пив воду дунайськую,

Чи їв кашу солдатськую?»

«Не пив води дунайської,
 Не їв каші солдатської:
 Вода в Дунаї холодная,
 В солдат каша та й голодная».

Тіло проймається музикою – теплим гудом вербових струн. В їхніх звуках зникає поволі напруга плоті. Слабнуть очі, геть не стає відчуття білого світу. Ноги непримітно переступають невисокий домашній поріг. На вході вони трішки торопіються, здригають, як і все тіло перед тим, як здрімнутися. («Мальована колисочка, засни, засни дитиночка»). Може, то була не колиска, а наша – не для моря – старенька, важка в ходу плоскодонка о двох веслах – таки нею Батько збирається їхати в море до найближчого острова: з нього в війну наші не раз кидалися непідготовлено, фальстартом на фашистів на крутому, правому березі Дніпра і гинули нелічено. Були це переважно лівобережні селяни, то надто молоді, то вже добре літні, наскоро змобілізовані польовими військкоматами... А може, я опинився в надійнішому, в річковому човні на три гребці з високою кормою – на таких ще й недавно рибалили посульські й тогобіцькі рибартілі, поки не було моря та баркасів... Скісним, світляним стовпом щось мелькнуло в очі, похоче на Індуса. Прогучало басом і, мов птиця, знялося без розгону... полетіло з очей. А звуки ще гойдаються на вітрі. Ладнають себе в якийсь закономірний лад, щоб зазвучати, щоб сотворить глибоке, протяжне зітхання: «А за Леніна і після нього трішки не так було... цензорів не було, а сумніватися можна». «Для городських соборів і навіть для сільських церков пісні писали тільки великі музиканти, не так як для теперішніх сільбудів... Я сам із себе вмю на гармошці «Аскольдову могилу»... А хоралів не вмю. Старі жінки, якби хто зібрав їх оце заради поминок, - ті б заспівали. Йон Бесараба – готовий регент, всякі тони під камертон вигукує... Не зважай на глупі балачки й не потурай, що все те, мовляв, Березовського та Верстовського по церквах звучало і є помраченням: воно не в церквах рожене. І не в соборах. А в людських

душах... Воно живе і в наших... глухим подзвіном – запиши собі до найновішого блокнота і поминай, як напутнє слово предків. Тебе ж люди просять допомогти зібратися, дозвола для поминок дістати. Хіба Лядовський Прокіп сам увернеться? Він заборотався, та вже не знає що й робити... а музику, якщо треба, і я зберу... Та й пом'янемо».

Миготіло, грало золотеньке марево («Сонце піднялося височенько, роса висохла, над ставками, над садками затремтіло ясне марево»).

Цей привиджений дрімотами момент вписую собі в граматку лиш для помину – не для забави чи інтриги, як того ждуть від мене легкодухі читальники («Такі легкодухі, що в радощах та розкошах немає над них, а в притузі вони як трава полягають»).

Якщо ж комусь і здається, що є в тих дрімках підступ чи прихована дія – «завлікательство» чи знада для читальника – нехай йому здається: на світі є і «за», і «проти», і сумнівання. Не хочу я заплутаності й непорядних цілей («Інтриги нехай водять інтригани»). Пишу-записую у свій найновіший блокнот, як те нараджує Індус Іван, не для інтриги ради (« Не люблю їх, бо не вмю. А не вмю, бо не люблю»), не «завлікательством» спонуканий чи знадами, а вічно святим духом народних живемо. Пишемо й записуємо («Даруйте, повторюся: інтриги нехай водять інтригани»).

Скільки передумалося в напрузі мозку й серця, в нічних безсонних дрімках чи в небезглуздому яву, що доведу, зумю, що знайду ті шукані, неходжені, болюче звабліві, неінтриговані шляхи творителя, а пишу-записую у свій найновіший блокнот знову, либонь. Не так, як чується в крові. Не так, як мушу й хочу. Якби не прислухатися ні до якісінських теорій збоку, а чисто геть довірившись собі самому та божому таланту, віддатись волі дійству лише за власним, за своїм творительським законом, то мав би й власну цінність. О, як його без крику собі в душу та стерпіти ті великі і малі страждання, дрібні й більшенькі приниження! Та відчуття нікчемності збороти перед отим великим і найбільшим, що змушує працюватися з усієї

сили, добуватися слова й долі та все вищої одміни. В тих нових сферах неінтригуючих видінь, до яких так поспішається, мені набачується хоч на минутину («За одну минутину злагодив кочержильно») – набачується нове зародження. В його суті зв'язок між окремою душею та душею всієї спільності людей милосердніший і міцніший, ніж би, скажімо, у нас, теперішніх. Він у тому, набаченому світі, отакий міцний, що неможливо чітко розрізнити, саме де закінчується особистісне й починається спільнотне («При цьому я чітко розумів, що саме в невизначеності цієї межі полягає щастя життя в тому набаченому світі. Бо людина там не виключається зі свого оточення, не протиставляє себе йому, а живе в цілковитій гармонії з ним, а отже на повну силу загального життя»).

Станьмо на шлях до нових сфер. Благословляймося ними і нині, і прісно.

За цими прісними, либонь, думками (даруйте, не стримався. Щоб ними не хвалитись) застає мене ще тепле обіднє вересневе сонце одна тисяча дев'ятсот сімдесят... високосного року.

В обід на вигоні

«Світ тепер, люди добрі, настав такий роздрібний, що інколи сам себе лякаєшся, перестаєш сам собі вірити. А все ось ці дешевенькі, балакучі штуки правду затуркують, людину засмикують, як поганий циган кобилу, - беріть, мамо, як хочете, дає син. За ручку держіть його або носіть на ремінці через плече і слухайте: наука твердить, що це на здоров'я. Я собі, мовляв, нового підпитую, японського. Не хотілося одказувать дитині, бо воно мені й нужда для здоров'я. А гарною музикою тепер мовби нерви лікують. Якби нашою, городиською, щоб Стулинці та Галагани – може б, і... Тільки мої вже, мабуть, не воскреснуть – розбили їх барабани. Та ура всякі з брехнями пополам, не при скотині згадуючи, щоб не присушила, таку порчу зачувши... Чого воно череди сьогодні так довго не видно?»

З тітчиного транзистора замість духової музики («Не можу я її слухати: або десь похорон, думаю, або на війну одправляють») тепер випурхували і розліталися довкола зібрані з усіх країв бувальщини й небелиці, зрозумілі й незрозумілі скоромовні слова про світлі, щасливі дні, які не сьогодні-завтра, а прийдуть у наші хати, лиш би ми осилили попутні труднощі та натхненно поконали нові підвищені зобов'язання. («Я мушу поконати свій біль і труд, бо серце каже з світлом поспішати між темний люд»). Тоді не в жарт напоумнювало, як боротися з заокеанською облудою («Облудо, облудонько – ну, геть мені з перед очей»). Закликало не довіряти загниваючому капіталізму, не брати з нього прикладу, бо нам, пролетарям, з такими непопутно. Свої казання час від часу присмачувало бадьорими ритмами пісні («Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек», «... а вместо сердца – пламенный мотор»). Присмачувало й розбавляло музикою («Музиканти мої, ви заграйте мені: краще було б, краще було б не хо-ди-ти, краще було б, краще було б не люби-ить. Краще було б, краще було б та-а й не знать, чим тепер, чим тепер за-абу-ува-ать»).

«Одбула Манька на світі, аби не без неї – попоносила клунки з мокрою, несущеною глиною на гору високу на Пивиху, спасибі Йванові Індусові, що недорого брав за розвоз. В колгоспі од першого до останнього – нехай люди скажуть... Хто його так гарно придумав? Дійна корівка: забирай у неї все, завтра свіже принесе... всіх припускає і не дригається. Як подумаєш – голова болить і нерви тягне: така столочена смуга життя нам випала. Жив не лежачи нібито – сапа в обід, сапа вранці, сапа й на вечерю: давай, давай, дівчата, - об собі, мовляв, дбаєте. Переживем труднощі, розв'яжемо проблеми (хто їх усе життя нам зав'язує?) – матимемо два білих, а третій як сніг. Я й сама по молодості таке людям на махорці толкувала (тепер її чомусь перестали саджати і заготтабаксировину закрили). Дивіться, жінки, нас і в президію на Восьме березня, ми й на трибуні буваємо... в долоні добровільно плещем, голосуємо одностайно дев'ять і дев'яносто вісім сотих, куди не вибираємо... Самі собі повелителі, не інакше.

Тепер, хоч гріх, хоч два, соромлюся, що так жінок пантеличила. Як доходить до діла – тебе вже не питають, ніби ти вже й не громада, і не великий чоловік – є ще більші... Чи сам незчувся, коли з громади випав, чи громада незчула, коли од діла потіснили...»

«... Череди довго нема, бо й Митька Михлика, пастуха нашого, немає. Якийсь підмінний чоловік збирав худобу вранці. Я, каже, прибутній чоловік з Великого Лугу. Сьогодні попасу, поки Митько сходить в Жужманівку, і годі».

«Видно, з бродячих – Михлик з ними водиться... Тільки з якого це він Великого Лугу прибутній, як того Лугу немає вже сто років і двісті? Хіба встав з того світу та йде до нас на поминки, про них зачувши?.. Великий Луг, дівчата, казав мені ще до війни Корній Окраїнець, на здоров'я йому кажучи, - це так називалась у запорозьких козаків превелика низовина, яка була в нас до затопу, од Пивихи до Дніпра і аж за Жовнин до Богуна-пристані, тільки ще більше. І була вона теж на лівому боці Дніпра, трохи нижче од острова Хортиці – хто їздив у Таврію на заробітки по Дніпру, той знає, де це. Тепер там недалеко Дніпрогес, а колись воно Запорізькою Січчю звалось. Були там річки Мокра Московка і ще якась, забула... Росли там страшенно споконвічні ліси-праліси – тепер той Великий Луг як бубон, і козаків нема. Такі там були дуби та дерева, що куди там нашій Казенній дубині чи й самому Чорному лісові... Бреше твій прибутній чоловік, що він з Великого Лугу... Запиши собі той луг в граматку».

«Може, й не бреше, свахо, чого ви так уже... Я була з ним вранці на балачках – не запідозрила...»

«А Михлику чого це в Жужманівку приспічило?»

«Хіба не знаєте, свахо, чого молодому хочеться? Женитися».

«Яке там вже з Митька женило: штани до очкурні, та й ті на ньому не держаться. Поки жив з Марушкою – їв хліб з м'якушкою».

«Або в прийоми пристану, або її до себе заберу, - хвалився оце позавчора жужманівський пастух, глини взяв у мене троє відер. Базар був нікудишній, то я дешево й оддала... Я ще, мовляв, і порадив Михликові – інколи на паші бачимося – попитати Мелашку з Чигирин-Діброви, вона переселенка. Робоча жінка. Вдатна до всього й милосердна... За Гераська за Торбинку-бригадира чогось не хоче й не хоче... Щось, кажуть, страшно про нього знає, тому й не хоче. А прийомну дочку, - Яринку, оце заміж оддає. Чи вже, може, й було весілля – не скажу. Зятем у неї наш парубок Данько, сміливий хлопчина, предводитель молоді братії і на коні вміє гарцювати».

«Про нього чутка пройшла і в нас, у Городищі, як ото, памніте, ніби самовільно взяв уночі комбайна і заходився солому молочену вдруге перемолочувати – набрали, кажуть, з невеликого поля – як три людські садиби – хіба трохи менше, ніж першого разу ті, хто те поле перепартачив, - ото такі хазяїни в колгоспі – понаростали».

«Найшовся бахур, Митько... Тому Михликові тулитись до Мелашки, як горбатову до стіни».

«Оце тобі, горобчику, так не вчись, до чужої голубоньки не тулись».

«Мелашка жінка – пошукати: гарна, самостійна, до многого вдатна... а головне – розумна. Михлик же за ціле життя своє ніяк не забагне собі в голову, чи Яроші – ще Україна? В тих же таки Ярошах зробивши навесні потраву. Корови наші столочили, спасли таку латку озимини, що тамтешній голова колгоспу мусив до нашого голови звертатися... Кінчилося тим, що Митько за той місяць заробив на наших наймах, як той Хома на вовні... Ото тобі який Михлик батрак, такий і колгосп».

«Перехрестись, Підорванко: Михлик не забагне, чи Яроші ще Україна, колгосп, мовляв, дійна корова, а самі себе ззаду не бачимо, що теж в реп'яхах («Не годилося б, на мій погляд, в'язати оцей застарілий реп'ях в один букет з пахучими польовими квіточками»).

«І я за те, що й ти, Насте: не бачили ми всього смаленого вовка, а лиш начулися про нього та й блеємо яко божі вівці. Нам ще благостиня,

Підорванко, хоч і тепер трудно в колгоспі... А згадай-но того ж таки Павла Боргуна, хатка при болоті на висипі (в Підорванки нужник більший) і кругом голо, хоч оббіжи. І сам Павло «яко наг, тако й благ», бо трудовень Павлів – три копійки, а позики підписуй на триста рублів... Цілу ніч Павло пасе сто бригадних волів (гарна скотина – воли!), вранці прийде додому поїсти та одпочить – комісії повна хата, ждуть стоячки, бо на лаві не вміщаються: підписуй, Боргуне, бо плани зриваєш... Підписуй, Боргуне, бо з хати не підемо – отак три тижні день крізь день золили й золили, ніякісінької вільготи чоловікові не даючи: пиши, Павле, триста. Ні, братця, пишу тридцять... Пиши, Павле... Ні, братця, стільки, як ви кажете, не одроблю й за літо... Тоді старший комісії (на твого кума Гераська схожий) почав Боргуна політикою страцати («Коли страшиш, то сам не бійся»): значить, ти, Боргуне, не любиш родіни, га? Мовчав Павло, мовляв, а тоді взяв та й не вдержався – дотепний був од роду чоловік: люблю родіну... чом її не любити... не дістану тільки поцілувать... За політику у нас усігди строго-настрого. То й цього разу приїхало до Павла з Городища троє і прямо на роботі вночі коло волів, зняли з Боргуна допит... Що вони вже в нього допитали – одному богові знати. А ми знаємо те, що Павло вмер перегода... фельдшерка засвідчила, що вмер чоловік з великої досади – бачила ти, Підорванко, отакого смаленого вовка?.. Душа Павлова поминатися хоче... запиши в граматку».

«А їй клунки спину муляють, глину вона носить – од самого підніжжя на самісіньку гору на високу пнеться, як жид до копійки».

«Мати носить, а син-рибалка з човна піддає... лящів добірних наклавши... На гарячому бачили – знаємо вашу глину. Мовчи, Підорванко, та диш. Всі ми в реп'яхах, тідьки самі себе ззаду не бачимо. З двору частенько пахне димком вишневим... З твого, з твого, Підорванко... а вишнями, знаємо, не в печі топлять. І не в лежанці – копильня хмелем обросла. На сто ребин при катері... відтіть димком тягне («Стид не дим, очей не виїсть»). Транзистора сама носиш од нервів і синові новий підпитуєте, японський...

мабуть, дві тисячі дасте... Покликала б ти Йона Бесараба, гідний чоловік, дала б йому милостиню за царство душі хоч би й того самого Павла Боргуна, що нагло вмер з великої досади – він же твому чоловікові ще й родич якийсь далеченький – піднести б йому копченого соменка (на базарі їм ціни не складеш) та й послухала б нашу музику – Йон грає на гармошці не гірше твого транзистора... хочби й японського («То лі ещо будет, то лі ещо будет, то лі ещо будет – ойойой!..»).

«Жене, дівчата, жене... Минає вертольоти. Де він їх пас, цей прибутній чоловік? Жене як з-під Черепахівки».

Люди повставали, хто сидів на землі чи на лавочці, готують налігачі, мотузяні чи з лавушної сириці обротьки. Хто заучив так скотину, достають з кишень чи фартухів для приманки грудочку цукру чи крайчик хліба – маня, маня, маня, іди, моя Зірочка, іди, годувальничко.

«Мене схаменула не шамотнява людей на вигоні, а звідкілясь прибутній голос Михлика, далекий і хриплий, як од надмірного крику пастуха або з простуди («Мій дідусь Олекса любив було пасти волів: коло них не охрипнеш – такі плохі»). «Востанне рідними лугами й берегами дід очі приязні пасе й не напасе»).

«Ти підожди хоч минутину, послухай, що я в тебе проситиму».

«Проси, Митько, проси».

«Митька знає, що на дурницю тільки пани живуть та островні люди, - чув, що завелися такі? А я за те, що допоможеш... підстрижу тебе як скажеш: чи під «бокса», чи під «польку». Я вже й «канадки» вчуса, Данько жужманівський показав – це я досконально можу, бо ножиці в мене як вогонь, не скубуться: я їм часто кожен раз жало об циганську голку правлю... Якби купить ще й слоїка з гумовою грушею, щоб освіжитися на голову».

«Постій минутину, я тобі самому почитаю, щоб менше хто чув, - чи приймуть моє прошеніє в якому-небудь кабінеті? А чи я ж не тужу за нею, мовчки, хоч і не плачу слізьми? Шкода мені Марушки, хоч і не варить їсти. Тоді, як приймала мене, я на неї довго дивився, а не вгадав, щоб по любові.

Бачив і раніше разів зо два оддалеки на дівоцьких ігрищах – досвітчина ж мати, - то красива показалаась. А тоді, як побачив ближче, так вона – міри нема, яка гарна... Виміняв я у ганчірника... у Йвана Індуса, колись, бозна-коли брусочок печатного мила – воно так за ті годи влягалось, що пахтіло на всю хату, як було вмиваюся... заради неї... бо я його й держав всі годи про загальні збори, а тоді й про неї...»

«Випиває Марушка вже тільки вранці. А то сидить сама собі. Мені й на очі не показується, проганяє. Інколи чую – плаче. А то часто нахваляється: тобі, бандюго, зроблю... все до мачини спомню – і човна... і двері... Свариться кулаками отуди кудись, як на Жужманівку...»

(«Православний! Якщо хочеш, щоб молитва твоя дійшла до бога, то молись, то молись тільки за те, що корисне для душі твоєї. Тільки молитва такого може проникнути в небеса») Воістину! Помилка за фальш не вважається: переймись своїми болями і чужими думками – о, цей хиби не дасть!

«Шановна міліціє, обороно і заступнице наша! Колгосп мною руки не потирає, і я проживаю в ньому, як у вольній заперті, лиш би твоя нехибна тяжба у нашій скруті. Моя жінка Марушка через агкоголь четвертий день не йде на роботу і виносить з дому все хазяйство. Як насолили багато огірків, то ще й весною тягнувся, а картопля – ні: інші люди якраз її садять, і єсть такі, що немає матеріалу, то вона туди носить, а в тих людей дають їй випивки. Якщо не вірите – поспитайте своїх довірників, а як не казатимуть – то в голови сільради.

Я інвалід на голову з дитинства і буваю глухий, якщо на сиру погоду, але забожуся – не був би таким, якби не побив мене не наш, чужий чоловік за вперте батькове українство, коли в нього той не наш, чужий чоловік однімав довго «Кобзаря», щоб його в коптьолку, а я батька криком не пускав за руку, щоб іти з ним на етап, тоді ми жили ще не в Любарщині, ось тут, під Городищем, а десь дуже дальше, бо я й не згадаю де, а коли наш батько був

туди посланий як на каторгу, бо землі мало і кругом солоня вода («Зі мною борються, значить, я ще не ніхто»).

Скільки подавав заяв та складав актів, щоб забрали, то кажуть – не підлягає, і ніякої на неї вини, ніби на неї наслано, як на паницю, сто покровителів, а мені треба опинитися серед білого світу з розрушеною душею. Це неправда, що моя Марушка не підлягає ні під яку вину. Бо я вже зробився злий, то тільки ще раз, то можу бити за такі розноси.

Не варить їсти, не пере і не прибирає в хаті, то це, виходить, і на мене дивиться, як на собаку або ще гіршу придушену скотину, а я хочу жити в своїй успадкованій своєволі, і нехай любий повелитель приладнується до людини тричі, а вона - раз («Молися завжди вголос, щоб усі чули й знали твої наміри»).

Ходить грязна, бо не миється, хоч я й кажу: бери моє печатне мило. Не раз ночує в жолобі коло корови, а наші переселенські ясла на три стійла розпручалися, як я не беріг хоч якусь поминку про нашого батька. – його робота, як вернувся не з Любарщини. Як я піду вночі перевіряти, чи не захлинулася, то вона тікає, як од нечистої сили, - оце хіба така жінка і не підлягає? Не допускає продати корову, а ми ж ту скотину мучимо. Добре, коли я дома, то вправляюся. А поїду в район по ділах таких та інших, як оце, то стоятиме цілий день голодна.

Марушки я ні разу не прискіпував – нехай п'є хоч з магазину, а не з людей. Єсть у нас такі люди, що порушують владу. Чи я діждуся, поки мені дадуть владу, чи робити самозваний заколот – порозливаю, поб'ю посуду з брагою, хоч і мене можуть побити ті люди за таку роботу. Воно як і дуже хорошенько, то не хорошенько. Будем казати, як воно є: зробить сімейний розор («Те поїли, те попили, те розібрали, того недогледіли – все в розор пішло»). Куди я тоді отакий і навіщо кому здався каліка, як у селі у Любарщині на кожну хату по начальнику, а на нас не вповають, бо за своїм ніколи («Хіба хто винен, що їхні дзвони голосніші од наших?») То я рішив собі, що в міліції не без добрих людей – допоможіть збути мою Марушку на

виправлення – хіба моя душа з лопуцька і не хоче того, що й людська?.. Або не поборонить завезти Марушку на Ледачий острів – міліція знає, де воно в морі, бо сторожує пильно... Ото колись поплив Індусовим човном-плоскодонкою лозички врізати, переселенські наші ясла на три стійла піддержати, а воно вітер. Не добився, куди думалося, то пристав, де суходіл навидів. Бачу, тичка висока стоїть з червоними буквами, в смужечку, як на границі: «Не вилазь – уб`є». Я заспішив до човна і, мабуть, урізався об черепашку або наступив на консервну банку босою ногою, бо закричав, аж міліціонер на мене засміявся... Поки був молодий, то й тіло було не яристе, хутко гоїлося, а тепер («Мені моя земля така рідна, як дитині мати, в якій вона на руках»). Михлик Митька не дурак, щоб таке бачити і не скривитися: навіщо нам острівні люди і їхня сторожа?.. Марушки туди, мабуть, теж не пустять («Від життя нігде не сховаєшся, щоб воно тебе не знайшло»).

А тепер де моя красуня, де моя Марушка? В покидьках... Повиносила все неживе за горілку, а тепер доловлює курей. Зостався старий півень з низеньким гребенем (взимку не так обмерзає) та молоденька курка глиняста – і це мені життя?

Якщо моє прошеніє забрати мою Марушку в свої руки недочує міліція, то буду сам поправлять – мішатиму в її нійло хоч і мертві соки або цвіт петрового батоба, якщо коріння, мовляв, не можна. Вона все поп`є: уксус, брагу, одеколон, - вже повен двір, міхурців та пляшечок усяких. Це мене один дід направив – мішати різну шкоду, поки вернеться на людину...

Прохаю міліцію, нехай швиденько умикнеться в нашу сімейну мораль і розбалакає мою Марушку – од чого вона здуріла і вже по тричі на день свариться отуди кудись, як на Жужманівку... Позавчораша жінки балакали в обід, на вигоні, що і в молодих нема інтересу до колгоспу, не тільки в моєї Марушки: скільки не вродить, стільки й заберуть, а решту – по триста грамів на зароблений руб, щоб було за віщо першу потребу купувати. А може, й справді таким дітям щось пороблено, і вони кинулися в трясуні та в інші всякі протести. Де порожніші, то тим хватає крику під гітари на городських

сценах, а мисливіші, як жужманівський Данько, що показав мені пістрижку під «канадку»... таких, кажуть жінки в обід на вигоні, не почувеш за тим криком... То вони дають натяк на сина, що в Підорванки, - дуже трясє головою, ніби вона в нього нежива або геть порожня, і жалібно розказує під гітару («Позабыт, позаброшен с молодых юных лет...»)

Відкілясь, видно, довідались чи й самі лишень зметикували, що велика многа начальних людей живуть на світі не по правді, - що його, мовляв, нам робити? Взяли та й пішли в домашній непослух, у вуличні протести, всяку іншу стихію, аж урозбрід («А скільки перетерпів ти неправди, Народе мій, в неволі живучи! Яких журливих співів наспівав ти. Яких плачів наплакав, ідучи!» - о Іване Оникійовичу, болюча мудросте наша посільська! Благословляюся вашим духом, пишу його в найновіший блокнот людської пам'яті).

А ти чого, Михлику, чого так довго мнихався з Марушкою, мовчав? То було й слова насторч од Михлика не почувеш, а оце бач, що світ з людини робить, - насмілився на свою, щитай, супругу жалобу подати. Воно, кажу я жінкам в обід на вигоні, дуже довго врем'я таке тягнеться, що мовчи. За тебе скажуть і розпишуться («А ти за другого не розписуйсь»), за тебе закон поставлять – тобі тільки поплескати в долоні. Чим дужче, тим краще... А мені це вже стає не під направу («Вона мені, молодому, під нараву підійшла») – сам за себе скажу, сам для себе постановлю і міліції не боюся, хоч вона й забирала нашого тата за вперте українство («Благословіть, тату, поминатися»).

Або заберіть Марушку хоч на врем'я, поки я продам корову та одкуплю їй другу хату, щоб далі од нашої вулиці, бо в нас така тепер незгода, що дітей нема, хіба з нею отакою будуть... Тепер, бач, як завелось? Що кожен себе гладить, аби йому було добре, нехай хоч і сама отчизна гине... Писав Митько Михлик, отецька дитина Матвієва. Жду одвіту, як соловейко цвіту. Та не посилайте одвіту на сільраду, бо в нас голова не годиться...»

Не знати, чи всім так гарно в обід на вигоні, коли люди, гомонячи неугавно про своє житейство, радо близьаться простягнутими руками до своєї худібки, беруть її – хто з ласою приманкою, хто лише добрим словом та ласкою. Поволі розводять по дворах і навіть з причаєною гордотою, либонь, десь у глибині, але прочувають всі разом і кожен для себе зокрема те, вже – гай-гай, жалі мої! – забуване старезне прочуття, що так лепсько вклалося у слово «хазяїн» («Він був собі убогий з батька, та хазяїновитий, як і він: сам кидався до роботи, без загаду. Ще й самостійний, як природа»).

Люди на вигоні ідуть статечно, неквапливо, але своїм напрямом («Воно б можна багато зробити, та якби всі такого напрямку, як я: у пісні, крім жалю за втраченим, є завжди нота, бодай приглушена, та, друга: надія волі, радісне чуття»).

Пастух, тонкий, високий – такий високий(куди там Гераськові!), про яких кажуть: «Бог міру на той шанець загубив», - стояв нерозгублено, ніби він тут не раз бував, але й не зовсім певне: мабуть, чув спиною, що на нього прискіпливо дивляться, небайдуже розглядають, бо таки дивитись було не віщо, крім зросту. Мої очі чомусь полюбовно тяглися до людини, котра, вгадуй чому, називала себе прибутнім з Великого Лугу, а тоді вже рідкісним для наших країв іменням Вікентій, якщо все можна вірити Митькові Михлику, отецькій дитині Матвієвій, інвалідові з дитинства на голову, котрий з ним найпершим буцімто зійшовся і похвалився жінкам в обід на вигоні, відтоді посилаючись на них, жінок, в усякому непевному випадку, хоч того, про віщо іноді розповідає Михлик, не міг ні чути, ні бачить ніхто на світі.

Вікентій міг, здогадливо собі міркую, ждати вигінщину. Інакше б оце стояв весь оцей час незрушно і без діла, без ціпка навіть, як би належало пастухові, лиш очима туди, куди зникають люди з худобою, де оселі в деревах, де любов і затишок, чого, либонь, раптом, а може, і все життя забракло прибутньому з Великого Лугу («Вигінщина, казатимемо для

молодих, - це дань пастухові паляниці з дрібком солі від кожного двору у перший день вигону худоби на пашу»).

Вже зготувався запитати в пастуха, чи не стрічав, бува, де в степу на паші Індуса Йвана (уже ж з обід звертає), та напереді опинилось інше: не витримав я далі душевної напруги, палкої приязні до присутньої людини з Великого Лугу і гукнув, як міг, байдужно: «Вікентій!..» Тепер добився, чого ждалось затамовано: чоловік обернувся, і на мене зблиснули пукасто очі з таким крутим вивертом білків, якого я не бачив. Такий вогонь пахнув на мене хіба того єдиного разу, коли вперше, якось непідготовлено й зненацька, ще в дитинстві, не спам'ятаю навіть, де воно й збулося, - я вперше глянув на «Запорожця в бою» («І було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї вогонь»). Та нерозгадане сяєво очей тривало менше миті, і я знову бачу його пригорблену од широти спину, легенький на ній піджачок з відлогою та зарослу, нечесану, нічим не покриту голову. Ждалося одвіту на свій гук, а присутній чоловік мовчав і мовчав. Не обізвався до мене, а тихо, свиснувши, як ніби кликав собі коня з Великого Лугу, пішов туди, звідкіль явився. Стало яснісінько: не захотів зі мною сходиться. Тільки наслав нерозуміння для голови та здогадок.

Людина іншої одміни

«В житті крапки немає, життя крапки не знає – живи, моє ріднеє, живи, моє Слово, у воді, у траві, у крові нашій».

«Ви знаєте, люба моя Вусте («Синок уже пішов з дому, га?») - «Пішов, пішов, кажіть, Христе, бо я вже скучила за своїми людьми, що й краю нема»), ви повірите, що скільки оце живу на новому місці, в добрій хаті, з такими, як і сама, людьми, а вертаються оце з Городища з базару чи там з Хорола – по курчат навесні туди їздимо, - не каже серце, що їду додому, - їду в Мозолянку, і все... Що робить з людиною звичка! Для людини з наших вод, з наших лугів та простору того, допотопного часу, коли Мокловоди і все Посулля гули життям, улагодженим з природою, як великодні дзвони, стало

дуже не так, стало ніби проти звички. То я знала одне, Вусте, - дідусеве, батькове – і не важилось його одрікатися... Ти вже годувала свого Коріння, снідав, на здоров'я йому кажучи? Бо я така тепер плаксива, що тільки чуть про тодішнє... про молоде, мокловодівське, дівоче, - вже й сльози мене вдушать. Оце так добре, що я в вас заночувала, не вирвалася проти ночі в Мозолянку пішки. Тепер поволеньки вийду на свій шлях з кошовкою... вчора вдачно якось вийшло з базаром: Йона Бесарабу стріла, адресу передала тих людей, що знають, де його товариш похований. Свічок, хоч і дорого, а накупила, парафінові, правда, а дві з воску розжилася: одну засвічу Фанькові своєму, з Хорольської ями вже й землі в глечики привезла, а другу, з чистісінького воску... другу, бодай мої очі погасли, Вусте, - без пам'яті люблю й досі чужого чоловіка, Федора Баглая... Федора Лук'яновича, царство його душі... Хтодору його, може, ти чула, перевезуть на мозолянське кладовище, в одній покладуть огорожі з Федором, як будуть поминки... Вийду на свій шлях, може, стріну Марфу Личанку, бо Віщунка Варка ще в Городищі: лікар Костирко велів явитися, хоч їй і покращало з очима буцімто... Стрінемося з Личачкою та поїдемо чимось попутним. Чула од Івана Індуса, що наш трактор з рибальської бригади привозив у Городище вінки, їх у нас в'яжуть (і я ходила) цілісіньку зиму, то ним і поїдемо».

«То ми, Вусте, не жили таким способом: спіши, гребі, падай, спотикайся, а слободніше. Як плином річки. Ходили люди до людей з любові-приязні, сміятися, співати, танцювати. Настроюються жити ходили... Та й ти, на очах не така, як була. Щось прочуваєш, га? Про вас тепер, про Окраїнців, тільки й чути: як не те, то те. А воно є такі душі в людей, у дуже добрих людей, що про них не можна згадувати всує, ні балакати десь у гурті чи на вигоні, бо вони те нутром прочувають, і тоді людині робиться тривожно – не спиться їй, трясє, лихоманить, і нічим, мовляв, не захиститься, поки само пройде... Жити людині здоровіше помалу. Не швидше, як кругосвітня природа, - в писанії, мовляв, так сказано. Бо в природи, як у путньої хазяйки, кожна річ на своєму місці, ніхто дерева рости не підгонить, річки не перечує – Сула,

приміром, чи Дніпро самі собі шукають русло, якщо проторене чомусь не туди чи вузьке. Діло всяке робиться в природі своїм рядом, своїм часом – не ошелешуються мої чуття, не отемняється мій розум, а ніби злагоджуються і радіють змінам – так Прокопом змишлено, і мені згода. («Покажеш праведне слово так, як воно вийшло з праведних уст, самі ви дивуетесь, як то воно в таку далеку старовину отак ясно та сміливо змишлено». «Чим далі назад, тим більше правди про нас самих – хіба засумніваєшся в цьому?»»).

«Не підсипайте, Вусте, вже не треба – як-таки добре, що я вас провідала!.. До їжі я замолоду не падка. Волю, не осудіть, ще й на старість три дні не їсти, а вбратися чистенько і до шмиги. Бо як Христя Плютиха ненайдена – того нікому не видно, але як не прибрана – он, дивіться, пішла якась ледащиця, кажуть. Тепер, правда, по цьому не зміряєш. У Городищі то й зовсім не знати, який там він чи вона, якщо мірятимеш зокола. Може, й ледача, а прибране краще за роботящого, бо коли ти ще й колгоспний, а не сам свій, то за роботою нема коли прибиратися: щодня й щодня дві зміни – в одній роби наше, а в другій – своє. І все життя не второпаєш, кому вигідніше догождати – своєму чи нашому. А на обох сил не хватає, щоб догодити («Перш виплеши добре хліб, а тоді вже і в піч сажай, де годують салом, туди підеш виплигачем. Та й чи можна всім на селі догодити? Трудні люди настали, ні в що не вірять, ніби з правди зведені. Одні дощу просять, інші кажуть багато вже»»).

«Я звірила на собі, що нема й гірше, як без рідного, а оце Прокіп Власович якось до мене ввечері заходить (ми так по сусідству й проживаємо) – худий, щоки позападали і зарослі, а не хмурий – млин, каже, пускати будемо, готуй мливо. Отой наш мокловодівський вітряк, що з написом на жерстині «Оберігається законом». Яка там трасця оберігається тепер законом! Стоїть собі, тліє на вітрах з тією жерстиною, як з медаллю, ніяковіє, мовби соромиться сам себе, непотрібного, або розмислює, чи не підступна шана – чого даром стоятиме, а хіба з грубого помелу, з лапатими висівками так забажалось, як молодому косареві на перший день жнив...»

«Наготувала я йому прання, щоб не забувся, розказала, яке носити в празник, а яке в будень. Вечеряємо разом, а Прокіп Власович мене й питає: ти вже, Христе, привикла тут чи й досі додому хочеться? Такого він мене ніколи не питав, тому й розгубилася трохи, не придумаю, як би краще сказати: самій собі брехати не доводиться і його щоб не стривожити – нетерплячий Прокіп зробився, нервується. Спитав, а я й досі мовчу та й мовчу. Прочув Прокіп, що я не певна, що я ні сякої, ні такої, - ніби й сам собі пояснює, щоб і я чула: мені, Христе, чим далі, тим частіше здається, що мозолянське життя наше теперішнє – довга-предовга дрімота («Цвіти ж собі, живи собі самотою. Втішай себе солодкою дрімотою, дрімотою»)... А проснемось-пробудимось – в інших домах опинимось. Нові трави побачимо, нових птахів почуємо, свіжо в Сулі умиємось... От воно й живеться, як дрімається. Не так, як думається, як на плакатах мовиться – образа душить, осорома. Замахнувся на всю руку, а кинув не туди... Я опинився, Христе, мовби не в своєму стані, дуже розрушений душею. Тому, мабуть, мені й здається, що проживаю чиясь не своє життя і весь час шукаю пояснень. На тебе теж-бо надіявся... Давай, мовляв, швидше довечерювати, бо ніч не стоїть – завтра телятам нову толоку шукатиму. Може, десь на островах паша знайдеться. Буває, коли смикнуть воду на канали, чи на другі, нижчі геси, то до острівців можна і в штанях добрести. А ні – поромом на півдня клопоту...»

«Як уже повечеряли, кажу й собі до Прокопа: на яке ж воно, бач, виходить; ми й всякі, ми й такі селяни, як послухаєш отих, котрих швидка напала, котрі через наші голови все кудись на трибунах рвуться... Ви, мовляв, гальмуєте своїми пережитками, з вас не зійшли плями старого («Пережила поговори, переживу й славу»). Ми буцімто геть зеблудлі, не вільні од заборону про загробне життя і геть відсталі – який позор! А дрібноголове чиновництво dokonує... з рідної мови кепкує, рідним звичаєм гребує: саме не празнує і другим не дає вживати – поїдь у Кременчук, послухай на базарі од свого ж учорашнього селянина... нашого брата,

колгоспника, «рогатим» величають. Ось, мовляв, «рогаті» роз'їдуться, то й масло в магазинах викинуть... А ми люди поступові, не соромимося себе, защипаних, загуканих. І живемо не з милості, а самі з себе. І білий світ нам видиться не догори ногами – терпимо себе і над собою. А якщо з нами хитрують чи заграють лукаво, то й ми, почувши підступ та неправду, й собі такої («Ми сердешні й поступові, та не скрізь поступливі, як і належить благородним»)).

«Навіщо я тобі кажу, Вусте, таке несосвітне: ви, либонь, гіршого зазнали, нехай здоровим буде Корній Васильович («...Бо сталінське серце нас гріло і сталінська воля вела»). А на те кажу, що ти такого не чула, якого я наслухалась (не од Прокопа, зовсім ні) – од чоловіка якоїсь ніби нашої й не нашої одміни. Балачку його послухай – мовби з наших країв і мовою, і приказками («Иноді буває так як одрізане село од других поміжних сіл і видом, і одежею, і мовою»), а цей наш тобі, та й годі: може, з Воїнської Греблі, думаю, а може, з Гусиного чи з Ворочка – які там гарні дівчата виростили, у Ворочку, зразу за Жовнином хутірець такий на діброві («Ой зелена моя дібровонька, ой бідна ж моя головонька, ой рано ж тебе спустошено, на сіно траву покошено»)).

«Дивиться на мене тим дивним поглядом людини, яка щось прочуває, а я йду до берега прання полоскати. Збоку од стежки, понад самісінькою кручею в гущавині осокірника, бродять коні, а він, той, мовби з наших країв чоловік, лежить на животі, підперся обома руками, отуди, як на Таборище на тогобіцьке гляючи, і на весь голос виспіває нашої, зовсім нашої, аж болючої:

Ой уставай, отамане, годі тобі спати,
 Та й підемо до цариці милості прохати.
 «Ти царице Катерино, що ти наробила –
 Степ широкий, край веселий панам подарила.
 Ти царице, вража мати, змилуйся над нами –
 Верни наше Запорожжя з темними лугами». –

«Не верну я Запорожжя, не буду й вертати,
 Хочу ваше Зепорожжя навiк сплюндрувати».
 Защебетав соловейко, через сад латючи,
 Та й заплакав наш отаман, од цариці йдучи.

Струснуло мене, як спросоння, очі теплим заливаються – стою, слухаю. І тремчу. Вся до кровинки тремчу, ніби мене щойно підвели-поставили під золотий вінець, під шлюбний, ось-ось питатимуть, чи по любові стала... Жду ніби, поки виспіває і моє, і наше, а самій так хочеться підпрягтися і своїм голосом до нього, прочуваю, теж одинокого. Піддержати того чоловіка, хоч на минутину облегшити свою запечену душу – ви чували хоч раз, Вусте, як співають іноді по радіо ті двоє – він і вона – отієї, що коли розлучаються двоє? Я тоді найщиріше плачу, хоч би те мене заставало й на велелюдному місці, - таке зі мною й цього разу зробилося, що кров пекла тіло... Як переспівав, взяла я стябло з чийогось човна з рибальського – це в Горбанівській затоці, магазин там рибальський, просо татарське на віник сіють – взяла стябло (така рівна дошка для складання сіток чи неводів), полощу прання і складаю чисте на нього. А співун, видно, мене спостеріг за тією розпукою та й каже до мене зненацька: «Ви не чули такого – Ворочок? Там я любив – не тямився, - так і каже: «Любив – не тямився» - одну Тетяну, Тетяну Шульгівну, так на неї дівчиною казали...» Хотів ще щось доказати: видно людину, як не все скаже, - та чомусь поник і голос, і голова... здушило його, мабуть, те недоказане. Несердито зблиснув очима, як на прощання, підвівся. Свиснув, ніби кликав собі коня вірного, - пішов од мене коней наглядати... Зразу я й не туди, а перегода подумала: чиї це в нього коні, звідки? У Прокопа в притулівській бригаді їх менше – скажи, зовсім нема, бо на них прийшла планова погибель – така погонка, що й ну («Він один робить як слід, а вона на нього ще й погонку жене». «Треба оддати позичку, щоб погінки не було на селі од людей»). В колгоспі погінка, а в нього тут, у чоловіка іншої відміни, штук п'ятеро в самого або й семеро бродять

пустопаш, - Івана Індуса направлю, хай собі купить або виміняє. Худі, правда, але молоді, живенькі. До зими ще пооклигують...»

«А тоді, як оглянулась, бачу, мій стрічний уже назбирав сухих кізків – там скотина день і ніч товчється, - познаходив сяких-таких підніжних дров, розіклав на горбку вогонь і приліг коло нього – «ватра розганяє комарів і нудьгу, а коні люблять вночі близько неї пастися».

«Ти не забула, Вусте, як у нас сонце за Сулою заходило? Перед тим як геть сховатися, зависало над самісіньким пругом, присідало на нього, як людина ввечері на призьбі, щоб перепочити, і заходило прочахнути. Світла з нього меншало й меншало, наче хто поволі прикручував і прикручував великий всесвітній каганець. Світла вже не стачало, щоб освітити западини, де ставлять понад краєм пасіки, потрапити в чагарники, проникнути до дна в глибокі вирви, що кожного року залишаються після прибутньої води так густо в плавнях понад Сулою, а навесні враз заростають наносними травами. Всі ті глибші й мілкі долини та видолинки тепер заповнюються, запливають світлим присмерком, який усе густішає, стаючи на колір спочатку попелястим, а далі біло-сірим, схожим на гречаний дим. І коли сонце зовсім ховається за проглядною стіною острівних дерев, у кожній заглибині присмерки оживають, ворущаються. Одразу виростають, вищають, переповзають через береги і на всі боки вільно розстеляються укривалом літньої ночі. Плавні, здається, тільки й чекали на небесний присмерк. На травах ще жевріє усмішкою минулий день – жевріє і пригасає, мов та ватра, що ген на горбку, а близько неї коні. Усмішка минаючого дня мені завжди була такою, як буває усмішка немовляти в колисці, коли його повивають на сон маминою піснею, - у гостях, бач, як балакається много. («Аби зійшлися, то як почнуть галу-балу, кого вже тут не згадають!»)»

«Галу-балу, а свині в ріпі – таке й мені, Вусте, як тому пастухові. Буду збиратися та рушати... А тоді, як я ще раз оглянулась на того чоловіка з кіньми, як не набачила вже вогника над морем, - тепер схаменулася, як стала: підожди, Христе, пригадай, Плютихо, - ти ж щось знаєш про той Ворочок. І

про якусь Тетяну чула поголосом... Не спомниш, Вусте, яку то Тетяну, либонь, з Ворочка брав собі за жінку Герасько жужманівський, тоді на нього не казали в очі Торбинка, а називали за метрикою – Здоренко. Не називали прозиванкою, побоювались, адже був Герасько то головою сільради, то в комнезамі. І жив сам собі в найкращій хаті в Любарщині, ходив і спав з наганом – це вже має бути відомо тобі од Корнія або Дмитра, його брата Окраїнця. Та Тетяна з Ворочка пожила в нього тріньки і хто його зна чого вмерла. А Торбинка перебрався в Жужманівку. Бо в Любарщині, кажуть, його засідали, щоб підстерегти та дати доброї лупки за ту ж таки Тетяну: воно було ще зовсім молодюсіньке, як напосівся Гераско. Батьки були дуже проти, не хотіли такого раннього заміжжя – не хотіли і боялися, бо саме якраз розжилися при непові, а Герасько куркулив та буксирив колгоспи. Їх тоді так і практикували: їдь у чуже село, як і до нас, приміром, у Мокловоди – ніхто тебе там не знає, витівай що хочеш, аби держав сталінську лінію на суцільну колективізацію, - забирай у людей хати, нажиту вже при непові худобу, реманент... ложки, миски чи й вузлики з насінневими кавунцями... торбиночки з просцем чи житцем на посів, якщо навіть вони приховані недесь на бантині чи в ямі, а під.. немовлям, у пелюшках, колиці: твоє право, твоя воля, рука з наганом допоможе, коли спинчаєшся, зриваєш плани, робиш саботаж і таке інше в наростаючій ітозі... А чи це та сама Тетяна Шульгівна – хто його зна. І чи засідали Гераська люди з Ворочка – теж не скажу, бо Здоренко сваволив не тільки там. Дмитро Окраїнець не дасть збрехати, може, ще й тепер нарікає нишком на Гераська, бо в той день, що й ти знаєш, Вусте, ті троє були в чорних наочниках, як приставляли дуло йому до рота, а Дмитро й не думав віддавати насильникам той вузенький селянський мішечок житця на два пуди: клуночок з нього буду, мовляв, слати чи й сам повезу моєму товаришеві по революції, Ількові Петроградцеві тобто, на голодному пайку перебивається з сімейством («Не сам себе голодив – мусив бідувати, врем'я для всіх одне було»).

«Навіщо ж було таким, як Герасько Здоренко, та давати власть у руки?»

«Біда людська вічна, Вусте, чи й дожевем до іншого... Хто їм, отаким, ту власть давав? Не люди давали – за рідкісним випадком, самі собі брали, нікого не питала. Спочатку горлодери, узурпатори та хитруни, яких завжди доволі. А далі полізла прислуга,... лизи всякі, - звиняй, що кажу півсловом, бо ціле в пристойність не вкладається... Терпимо, Вусте, себе і над собою».

«Я так думаю, Христе, каже Прокіп Власович, як уже зовсім вийшов з моєї хати, прання своє під рукою тримаючи, - було б на всі чотири сторони найкраще, якби не шарпали селянської людини. Не зрушували з предківських земель – живіть собі поступово на своєму корені, розмножуйтесь і оновлюйтесь, як природа, та бережіть **покін** як суть свого народу. Селяни як і всі: ні задні, ні передні. Вони тільки не галасливі, як і всяка мудрість. От дрібноголов'ю й не терпиться їх вічно підганяти («Нерідко так воно й буває: хто везе, того й підганяють: ходи, сірий, еч, норовить із борозни»))».

«Хвалюся вже за ворітьми – проведу Прокопа трохи: бачу, йому ловко зі мною, - отак і отак, мовляв, якийсь чоловік прибутній пасе коні в нашому осокірнику – не знаєш, бува, чиї вони і хто воно такий, що й про нашу посаульську дещо знає. Прокіп Власович, ласкавий бувши, кладе мені руки на плечі, посміхається як тільки він уміє. Завагався, бачу (воно й не дуже прозірливому по людині видно, якщо має на умі щось недоказане або не зовсім хоче признаватися) – чи зараз відкриватися мені, чи потім? Тих коней, мовляв, точно п'ятеро. Пасе він їх не криючись – не крадені, значить. На зиму, якщо приймете, візьміть собі в колгосп. А якщо ні – з циганами зійдуся... Хто він такий – відверто не балакали. Молодший од нас, лице, видно, горіле, може, обварине. А очі, очі наші, козацькі... Він так скидається образом на когось, та ніяк не згадаю на кого. Скоріше на Ксенію, в попа вона служила в чигирин-дїбровського. Якби це Василю Димський – той знав на те врем'я всіх попів посаульських: хрести знімав з церков... У старого Здоренка, у колія, як зараз його бачу, був прийомний син, Гераськів тобто брат нерідний... Нехай не з нас воно виходить, Христе, але дуже схоже на те, що це саме той, про якого в голодовку пробалакали, що його вбито десь у наших

плавнях, недалеко від тієї, в якій жив згадуваний Василю Димський («Я з тобою, милий, і в норі житиму, лиш би в любові». «Любов сушить, любов крушить, любов жалю додає», - співав наш Антип Лемішка до самої смерті)).

«Насправді то Гераськова підробка, що Вікентія вбито, і його злиганки, бо дуже вже він перепудився в той день, коли оце недавно збирали фермівських людей і бригадирів на показовий кущовий семінар, щоб навчилися, як правильно запарювати солом'яну січку для худоби, робити кормові закваски і таке інше в наростаючій ітозі, - підсміювали Гераська Здоренка цілий той день. Коли вже те навчання скінчилося і цей, про кого ти питаєш, Христе, Вікентій (так він без по батькові сам пред'явився) показав на ділі, як запарює, сміливіші взялися підсміювати з Вікентієвої невідходящої, либонь, для ферми одежі. Дивувалися й не вірили, що в ній, такій чистій, такій напрасованій до модного блискучого галстука на шиї, він працює щодня («Для показухи, для семінару приоділи!»). А жужманівська Мелашка не втерпіла – на тебе, мовляв, у нас балакають, що ти воскреслий, мені самій Герасько хвалився, що нема в нього з рідних нікогісінько. Що ти у те врем'я, коли таке робилося, все поміняв – і метрики, і прізвище дістав чомусь не од вітця, як це з потомства заведено, а од матері, - писався б уже, як воно насправді є, - вини твоєї в тім ніякої...»

«Вікентій відповідав, на Гераська очима зблискуючи, трохи зухвало й голосно, що зацікавлені уже розбірливо почули. Се достеменно правда, і воно достеменно так, як ви здогадуєтесь. Але візьміть на своє сумління мій тодішній хлоп'ячий вік і призадумайтесь, чи не кожен би, як я, а ще дужче боявся би називати свого вітця, бо батько мій був священник, а мати його покоївка. Отож якби я носив прізвище по вітцю, то всі певно знали б, що я попович, син священника і блудниці матері. Це було б нашій сім'ї до смерті не на користь, бо дітей таких прийнято називати байстрюками («Не байстрюкові гріх, а батькові»), а громадян таких узивали тоді ворогами нової влади («Герасько-влада повторював мені щоразу, поки геть одкинувся, як од

злого духа»). Таке воно напочатку, та не все («Він щось почав був говорити, да судді річ його з починку перебили»). Багато казать, та мало слухать».

«Згадували, хто яких знав Вікентіїв. Одного якогось молодого, десь недалеко, водили буцімто селом, взявши на віршовку. Гнали понад Сухим болотом з криками аж до садиби Біленченка Ониська, в якого гнаний украв при непові вола борозенного з тогобіцькими парубками. В ярку й доконали палицями. А Біленченко Онисько був знаний тим, що єдиний з ниряльників Посулля пірнав у Яцюкову яму сто один раз, як і заповідалося легендою, поки таки дістався козацького човна з красним золотом, і яма з того часу міліла, а тоді зовсім висохла. Човен провалився крізь землю, накрившись водою, і нам зосталася глина, така жовта, аж золотіла на наших призьбах. З тих пір Онисько щороку у маю купував, не скажу тільки де, два-три дуби і віз ними заробітчан у Каховку – наших мокловодівських, чигирин-дїбровських і морозян. Бо Воїнці та Ялинці з Головківкою пливли самі собі Дніпром. Перед порогами Біленченко не правував дубами – наймав з тамтешніх удатного перегонщика, котрий умів безпечно вигрібатися на водоспадах. Заробітчани бігли по суші лівим берегом за дубами, поки дуби переправляли через страшний вир течії та клекіт Ненаситця, крізь Вовче Горло («Балакали, балакали, а правда мовчала»)).

«Кінчилося тоді на фермі тим, що многії засумнівалися остаточно, не визнали Вікентія ні за свого, ні за Гераськового брата. Навіть сама Мелашка, до якої ще й тепер сватається Горбинка («Тільки-но задумаєш свататись – то й станеш зараз брехати: без брехні жоден чоловік не сватався»), стоїть Мелашка, знизує плечима, сама собі перестає вірити. А молоді, як наші діти, бригадирики обурливо замахали руками на ті дивні розповіді чоловіка, що назався Вікентієм, а городиським жінкам – прибутнім з Великого Лугу. Перестали підсміювать «старого» («І таке інше в наростаючій ітозі»), називають по батькові, заспокоюють».

«Нам теж не головне доскіпливо досліджувати сімейну хроніку Гераська саму по собі. Вона, либонь, не виняток, а лише приклад з того нерівного часу,

коли батько стріляв у сина, а внук зрікався дідового роду, щоб врятувати хоч би тіло, щоб ухопити хоч на мізинець рятівної запоруки – таке бувало, і не тільки з нами. Не краще, лиш таємніше, те діється й тепер. Поза писанням божим, теперішні філософи утверджують, застерігають: все – лихе чи добре, - що на людину падає зненацька («На майдані коло церкви революція іде»), темнить їй розум, хоч-не-хоч. Інстинкти будуть – добрі й темні. Світ увижається у чорно-білому тумані, привиджується кінець життю. У хаосі переоцінок і руйнацій колись грішне проголошується з амвона праведним, а святе письмо – облудним. Серед блукань розгублених од новизни і страху щоразу знайдеться якийсь, та провідний («Хай чабан, - усі гукнули, - за отамана буде»).

Навіки добре, навіки любо («Росія спасена!»), якщо той провідний має з перевагою основні людські уродженості: розум і сміливість. Розум без сміливості, каже східна мудрість, мертвий. Сміливість без розуму небезпечна. Лиш Він і Вона в природному єднанні виводять заблуклих з темності («Мені якби світла у очі та щирої правди для серця»).

Сяк-так тримаючи інтригу (хоч би й про Здоренків чи поминальні готування), якби і нам вдалося вивести себе і розуміння наші з почуттями на шлях, вже, мабуть, не для себе – хоч би для сина. Для більшої ваги і для знаття, як люди провідні таке робили, притулимо сюди тодішню притчу («Недовгу, не біблійну, всього на сорок слів»). На нашому Посуллі тоді ж, при непові, вельми ходячу. Воно, либонь, не зовсім притча, а так собі, жартлива, трохи підкуслива селянська мудрощ («Може, й Христина»).

«Коли було і де було – сказати не берусь, не мушу. Від кого чула – від бабусі. Настане таке врем'я, що на землю зійде провідний Чоловік великого розуму, великої сміливості. І за ним піде людей, як за Христом, або й більше. Ходитиме той провідний Чоловік великого розуму, великої сміливості в легких туфлях з короткими халявами. Таке взуття носитиме для того, щоб самому собі нагадувати щодня: дивись під ноги, ступай, де сухо й чисто, не

ходи навмання... Не встигне той провідний Чоловік вивести людей на праву путь, а лиш її назнає.

Другий, хто заступить після смерті першого, ходитиме в чоботях з довгими халявами і брестиме навпростець – море йому по коліна, хоч те море й не з води солоної... Зблудиться другий в тім морі з пуття, вжахнуться люди. Ревно будуть молитися, щоб діждати нового великого пришествя провідного Чоловіка великого розуму, великої сміливості («Вертай людей на шлях, де сухо й чисто»»).

«Щасливо тобі, Вусте, і Корнієві на здоров'я. Дмитро з Катрею кланялися, імена ваші узивали. І я прошу: не оставте ласкою, прибувайте – хлібом-сіллю стрінемо. І піснею. Надивимось одне на одного, а прийдеться, то заплачемо – пропадає нашаина, як слина. І собаки вслід не гавкають»...

«І ми з нею, Христе... Ходи з богом. Побачимо по здоров'ю. До своїх людей хочеться, аж тіло труситься. («Що ж було за добре, що ж було за любо у старій дідизній хаті»»).

Казка про моровицю

«Доле, доле... Скажи мені, чи є в світі така любов, якій би не покоровся...»

Я нахопився на Митька Михлика на крутому завороті степової дороги, давньої, колишньої, на два вози з снопами розминутися. Тут, поки більше ходилося пішки, люди перепочивали з базаром – саме наполовині поміж Городищем та Жужманівкою: на невисокій гірці було завжди сухо, а на піскуватуому ґрунті, відколи пам'ять, внизу-внизу, при самісіньких коліях, жовтіє курочками їдкий очиток, або заяча капуста. Росте ця вельми лікарська трава, видимо, тільки тут на всю округу, бо ходять сюди не тільки знахурі жінки-травниці, а й кожен всякий, хто жадає чим-будь загоїти опік чи іншу на тілі виразку, позбутися недокрів'я чи вивести неродимі, на зап'ястях чи поміж пальцями, бородавки – гужки по-нашому, у нас їх випікали

здебільшого сіркою, розколулавши гузку гостряком, щоб було куди покласти сірку або притулити розпечену до білого шваєчку.

«Ти чого тут, Митько».

«А ти чого?»

У голосі вчувалося щось не раде. Несхоже на милосердного Михлика. Сьогодні не питатиме, чи Яроші – їхні ферми звідси видно – не питатиме, чи Яроші ще Україна, не здається на просьбу заспівати з притупами своєї, либонь, єдиної, яку вмів хоч на слова, бо слуху в Митька давно не стало («Через уперте батькове українство»), а я не посмію Митька спитати, чи заходив до Мелашки проситися в прийми, як те віщували городиські жінки в обід на вигоні.

«Дорош, Дорош та Микитка Та ходили коло жита, Коло панського лану, та гукали на Оляну: «Ой Оляно, Оляно, В тебе в хаті погано». – «Брешеш, брешеш, Дороше: В мене в хаті хороше. Я підмажу, підведу – В хаті в мене до ладу», - звучало здалеку, але не за манером Михлика.

«Піди зо мною до Любарщини, а далі сам поїдеш».

«Їхати чи йти мені степом – себе оновляти. Бачити простір, налитий голубим, як Сула, небом, - білим світом милуватися, життям його страждувати».

«Гаразд, Митько, ходім до Любарщини... Чіпляй на руль свою корзину».

«Доснідав Вікентій, подякував, а тоді й каже: поможи з Кіндрівки коней приправити – казку розкажу («В пісні правда, а в казці як вийде»). Навіщо зараз мені казка – Марушки не знайшов. Як же помин відправляти?.. Жужманівський пастух бачив її на тій гірці сидячою... згодом коло Пасіки, на врочищі, там я з Индусом сіно в колгоспі косив з половини – ти вмієш косу наклепати, щоб рівненько, без сопляків? Бо Герасько не вдобен... як ми косили сіно коло Пасіки з Индусом, брався, а я переклепував. («Ми взяли бруски й клепала... Гострим коси, в ручку йдем»))».

«Надував табе той пастух, а ти повірив?»

«Не надузив... он у корзині наша зелена пляшка з нашим мотузком на шийці, бачиш? В ній гас ми держали... І клоччя наше – я по костриці бачу. Марушка витіпувала, не витиралося в неї як слід на терниці, - так після бительні й валялося те повісимо жмінь на десять чи й дванадцять. На розпал з нього смикали («В нерозбитного нема в дворі для цього і тріски»»).

«Жужманівський Данько, предводитель молоді братії, що показав мені, як стригти під «канадку», не проти, щоб я помагав Вікентієві коней з Кіндрівки переправляти... Нам, каже, коні дуже потрібні... нову Січ, мовляв, робитимуть. Вже й місцину обібрали на острові... Може, саме на тому, де я лозичку ріжу на корзини... Притулівський Прокіп Більшовик теж різав шелюжиння – дуже нібито запах з нього любить. Нароблю, каже, наживцюю черенків штук сто та розсаджаю в себе поза хатою – воно й мені ловким пахне... а тобі?»

«Яку Січ робитимуть?»

«А таку... В людей уже поробили, десь під Полтавою, по той бік Ворскли. І молодих там менше нудиться... Ти краще, як не чув про Січ, спомни мені пісню на слова. Марушка її співала, коли нудило в неї під грудьми чи в горлі. І Мелашка її знає – спомни! Що з нею одружуватись чи проситися в прийми... то я того і в помислі не мав. То робота городиських балакух. Я й Мелашці таке сказав... Спомнив? Жужманівські молодіці вміють таку саму: Мелашка виводить першим голосом, а Векла їй вторить з Яринкою».

«Налетіли голуби із чужої сторони. Сіли-впали на дворі, Жалібненько загули. Не гудіть, голуби, Не клопочіть голови: Я дівчина молода, заклопотана голова...»

«Підемо, Вікентію, по твої коні, раз Данько не проти... А ти, з Великого Лугу прибутній, допоможеш мені лозички нарізати на сім корзин. Човна я в Індуса візьму... Індус каже: давай зробимо в Городищі артіль, як був при непові «Лозовик» («Не тримай з панами спілки, бо як твоє довше, то втнуть,

а як коротше, то натягнуть»). Знаємо твій неп... До нових віників знатимемо».

«Співає Марушка очима, а вони як спалені... На пальці на свої все дивиться: позростались вони в неї на правій руці як не туди...

Щось у лісі гукає –
 Дочка неньку шукає.
 Ой шукала – не знайшла,
 Заплакала та й пішла.
 Найшла в полі могилу,
 Матусину родину.
 До могили припала,
 Свою неньку згадала:
 «Ой устань, нене, до мене,
 Горе жити без тебе».
 «Я не встану, не піду,
 Головоньки не зведу.
 Головонька тяжкая,
 Сира земля важкая».

«Ти, Вікентію, ні разу мені не бреш: обіцяв мені казку, а я казку слухаю щодня... все життя тільки те й чуєш («Обіцяв теличку, та хоч би курча дав»). То твоє, кажу йому, окрімне діло – коні. Попливемо давай по лозичку на сім корзин, на сім прошених замовлень – мої корзини куди хоч в хазяйстві, а брати в них картоплю – перве діло. Бо земля крізь щілиння просипається і держаться хоч і п'ять сезонів без ремонту. На базар ще ні разу не носив – додому ходять, наперебій розкуповують... Йонові Бесарабі одну так дав – прийду колись, Михлику, награю тобі повну хату...»

«Таку саму співала Санька Варківська. Її чоловік дуже бив при непові, то вона й умерла».

«То, як Вікентію?»

«Не гріх, що забожуся: про Марушку я щось знаю. Поможеш двічі коні приправити – скажу...»

«Бреши, бреши, та знай міру, Вікентію. Тебе тут і близько не було... очі грають, як у Гераська, а про Марушку обіцяєш. Мелашка знає, а не ти... Дала мені два просяні віники, та я не взяв, щоб не брати даром... Мелашка так туго в'яже, що голки не підоткнеш під лозяну перев'язь. Завтра пожену пасти під Пасіку – може, її побачу. Корзину сьогодні доплету, їй, либонь, теж треба з Даньком та Яринкою... Ти не знаєш, хто одняв у Марушки два писані човни? Під заповітом їй zostавились од бабусі ще при непові, га?.. Однімали ще й пальці на руках дверима прищемляли».

«Не знаю, Митько... я роджений при колгоспі».

«А з кіньми, Вікентію, кидайся до Дмитра до Окраїнця, якщо Прокіп Більшовик держать їх взимку не візьметься... той забере з руками: Окраїнці – люди козацької крові, і коні для них не іграшка, а любов – дух радується. (Хто б мав таке слово пишне да красиве, щоб так, як на картині, змалював таку любов, як у очах «Запорожця у бою!») Зебере їх у тебе Дмитро з руками... один конюх на троє сіл, Мандрика вже пішов, нема ні хитрощів, ні втайки, а Дмитро без вивертів...»

«Ти здоровкався коли-небудь з Микиткою з Полбоженком, що токовим у Жужманівці? Паньків байстрик Полбога?.. Хотів зо мною за руку здоровкається, корзин моїх, видно, хочеться чи хто зна. А я не дав: рука, мовляв, моя в гасі. Може, гузки в Микитки на руках або ще якась гнила екзема. Рід їхній дуже нечистий ні зокола, ні насподі – Мелашка з Дмитром не дадуть збрехати...»

«Не здоровкайся, коли тобі не кланяються».

«А Микитка, думаєш, що тепер робить? На току хліба нема, то він у болоті природу гвалтує: капкан на капкані понад берегом, де тільки нора, а в воді ятері, з дроту... з гнучкого дроту – де він його стільки бере?.. Ондатрам нема ніякого спасіння. Хіба Данько з своїми хлопцями засядуть та як слід одучать природу гвалтом брати».

«Дадуть лупки?»

«А чом би й ні? Щоб знав до нових віників і другим заказував («Нехай квочкам сідається, а курчатам лупиться»»).

«Ондатри гарно плавають – і зверху, й під водою. Хоч би хто бодай раз полякав Микитку – уже за шкурку за ондатрячу по двадцять п'ять рублів загадує... Якби ти раніше народився, то би знав, як чигирин-дібровські парубки ходили при непові діда Полбога лякати... брали порожні глечики різні завбільшки. Ставили по одному попід трьома вікнами низенької дідової хати на сохах і з усього видиху дмухали. Видихи билися з розгону в дно глечиків, а звідти виривалися з усієї сили наверх і творили завивання. Згодом навчилися робити отаким побитом страхопудну музику, як вовче підвивання. Дід знав про цю парубочу злу втіху задля самих себе, іноді вишкрьобував у сіни, торготів засувом, щоб торготінням відігнати халамидників. Отак і гралася ще зелена парубота, поки потрапляли на очі когось із старших або й самого сина Панька, що ходив десь на викачку хліба, - щоб дременути шелюжками аж за Махтеїв бугор. Далі починалися луки, а в них простір, як у небі, лоза, хлоп'ячі та рибальські хованки попід кручами, у покалах, попід човнами, якщо це було пізно восени, і вони покотом лежали по узбережжю перевернуті до самісінької ранньої весни. Тоді їм конопатили днища, обшивали на стиках колотим надвоє, перед цим на вогні пареним шелюгом, як свічки, рівним. Пристьобували мелалевими, з дроту скобками і, якщо треба, смолили – ти варив смолу з соснових пеньків? Ніхто краще не варив, як Антип Лемішка, - густа, липка і сама всотується. Вікентій каже, що то його хрещений батько і він од нього поміч мав. А може, і тепер має: в Лемішок дітей, видно, не було...»

«А Марушка бачить, що непереливки, що жужманівські пастухи йдуть до неї, як ніби підкрадаються ловити її, та втеком од них, втеком, - взяла та й утекла. Защораз дощ починається над нами он з тієї закутини – того дня теж не змінилося. Марушка й затеряла пляшку з гасом і клоччя, яке ми смикали

на розпал. Якщо трохи подумать та здогадаться, то куди її вело з гасом та клоччям? Як ніби до когось на підпал... або до Гераська».

«Вже й мою хату видно, а ти мовчиш. Не хвалишся, що в нас були гості з Притулівки – Христя сама чи й ще хтось? Кажі вже».

...Провести в дорогу Христю Плютиху ми вийшли всі троє. Я повісив на велосипед обидва наготовлені кошики, щоб передали гостинець дядькові Дмитрові та дядині Катрі, бо з мозолянськими поминками ще не все ясно. Іван Індус відкілясь дізнався, а притулівські базарувальники потвердили, що в сільраді мовби сказали – підождемо «до вияснення». Бо це діло таке, що збереться маса народу з яких хоч сіл, «народ почне там згадувать усе підряд, розсуждать що попало (і таке інше в наростаючій ітозі)... окремі громадянки почнуть плакати та примовляти, на що в нас давно не стало ніяких оснований. Треба скликати виконком, а тоді бюро, щоб согласувать, прийнять правильне рішення. Може, так складеться, що потребується шукать у області сценарій або писати новий» («Звіку живемо не за сценарієм – за звичаєм: не питай бурлаки, звідки він, а поклич до столу та нагодуй...»).

Зразу стало зрозуміло, чому наш Батько Корній сьогодні такий веселий та балакучий: мати Вустя назустріч похвалилася, ще на порозі сповістила, що до нього приходили наші люди – приходили невеликим гуртом (трьох чоловіків та дві молодичі), просили з поклоном, щоб він їхав до них у Мозолянку та брався за своє діло. Тобто писав для них і ставив з ними вистави, одкривши нову хату-читальню з піснями, з танцями та шитками – люди поморилися жити без свого, без народного. То нехай собі скачуть, вертять ногами чи спинами їхні діти («Що там чувати коло вашої хати? Бик чи привик? Телиця чи веселиця?») – нехай собі: якщо їм вертиться-скачеться, нам од цього ні радісно, ні на душі не легшає, поки не заспіваємо вашої, Корнію Васильовичу, похваткої «З-під каменя вода тече», або не затанцюємо Бесарабової «Ой ти, полько, ти весела». І нехай собі всі інші спішать-спотикаються, блудять-вертяться світом, а наше діло земльове, селянське – з природою, як з матір'ю, з її доцільністю, як з батьком, одним ритмом,

спільним ладом, непорушними законами. Мати Вустя впізнала, крім того, Семиділиху Гальку, дочку Варки Віщунки, і ще й Марфу Личачку – привозив на базар свою домашню продажу, бо дочці недостає грошей на добре намисто – тільки в ньому ставатиме з Васьком Плютівським на рушник. А з мужиків був Арійон Похиль зі своєю конячиною, з Мегатоном, та Федорів Данилко, знаний тепер Данило Федорович, районний ветеринар, добре вміє своє діло, а жінки притулівські чомусь не веліли, щоб являвся на очі нашому Батькові Корнієві: бува, знає за матір за Хтодору, бува, дочувся – за Ледачий острів проникає, з острівними людьми за одним столом сидів...

Хіба це не горда радість, не слава тобі, Корнію, вам, Батьку, - люди спом'янули, у свою любов кличуть. Твої думки, Батьку, твої молитви в своїх серцях бажають мати («Увесь світ став прислухатися до його, до Шевченкової мови, а на Україні вірші приймають як благовісне, як пророче слово»). Бо воно на чужому, без свого без рідного, ніколи не зростеш до людського, хоч і доводиться стерегтися вовка спереду, коня ззаду, а полбогачоловіка з усіх боків... («Дай нам, мати, доказати, що ми рідні діти тих великих, що за правду гинули на світі!»)

«У Марушки на правій руці пальці як не туди позросталися, а в жилах терпіла високу кров. Скребла ножом моркву раз коло разу, щоб не тріщала земля на зубах, як їстиме, і пила з банки буряковий сік...»

«Розкажи мені по правді про неп, а я тобі – про вперте батькове українство».

«Неп – значить, нова економічна політика («Хай пливуть карбовано хвилини і хиття одмірює мотор, ми по непу до комуни линею, і не спинить нас уже ніхто»). Іншого я не знаю, Михлику. Іншого нас не вчили, Митьку («Ах! Скільки там було такого, про віщо стидно єсть і глаголити!»)».

«Хороша була політика для хазяйновитих людей, не для ледачих... Вогонь починався з кремінця та кресла. Люди по своїй волі в гурти єдналися. Самі собі наказували, самі собі й виконували. Воно не для всякого діла великий гурт краще. Бува, й зовсім не вигідно, щоб таке завбільшки, як

колгосп... Ми з Індусом та, може, ще двоє можемо корзин нароблять на ціле Городище, ще й поза ним – самі собі накажемо, самі й поробимо... хоч і в празник, якщо нам вигідно, а людям треба... Поволі, поволі – та й була б змичка, як у нашому тсозі, - було таке, батько казав, та й я знаю, у Жовнині, ні, мабуть, на Ворочку, що в діброві під Жовнином, - було таке товариство по спільному обробітку землі. Купували люди гуртом, але по землі, не більше, ніж треба, плуги, молотарки, сівалки... Подивлялися один на одного, старалися, аж із шкури лізли, звикали з новою властю, як би з нею у спілці жити – по совісті та по правді. Щоб і їй добре, і хазяїн не пропав. З таким непом ніхто би й до самої комуні не скривався. А Вікентій (Ти чув? Вже й на нього є прозиванка – Вікентій Різночинець. Ні Здоренко, ні Торбинка, як Герасько)... Вікентій настоює на тому, що неп не довели без Леніна до пуття... що з непу зробили сильце для уроджених земельних хазяїнів... У вас як робили сільця? Бо в нас у Чигирин-Діброві отак. Брали одне бильце – кругленьке чи плескату дрючину, як дитяча худа рука завтовшки, брали й другу таку самісіньку на товщину й на довжину метрів зо три. Тоді ще двоє бильць удвічі коротші бокові. Кріпили все це на прямокутник, як рибальську кімлю. Обтягали не туго густою ятериною з помірним попуском, щоб було просторо, з матнею, як коли ще й прооліювали, щоб принадою пахло, і все. Сильце ще треба правильно й поставити, з маленьким нахилом до себе. Посередині довшого бильця зверху буде така підпорка, вгорі закріплена довільно, а низ щоб упирався в землю. Внизу до підпорки прив'яжи мотузок, сказати б – шворку, завдовжки, щоб хватило її, у засідку, приміром, од сільця у сіни. Насипай принади всякої з крихот, недоїдків чи проса і з засідки підстерігай. Не обридне й ждати, як за минутину, якщо це взимку, налетять табуном горобці, сусідки, посмітюхи, голуби, синиці, галки і збоку чутка сорока. Гребуться, хто вміє, щебечуть безпечно. Смикай за мотузок – і в сильці вся твоя здобич. Роби з нею, що задумав. Як із селянами, коли накрили неп, смикнувши з засідки за шворку... Якби не робили з непу сільця, то вже була б комуна – ти на боці Різночинця чи своє думаєш?»

«Своє, Михлику, своє».

«А Вікентій Ільком підпирається Петроградцем – він своїми руками робив революцію з нашим Дмитром Окраїнцем, виходить, знає... У петрівку не можна всіх пісень співати, а ми не потураємо на те, співаємо, якої нам коли приспічить».

«Отак би ми з Іваном Індусом та ще, може, двоє робили б своє діло. Йон Бесараба з Галаганами та Стулинцями переробляли б чи й нові складали гармошки хроматичного ладу, скрипки та бандури – там такими кольорами звуку та півтонами виробляє було Петро Галаган на своїх перламутрових кнопчках, що й глухонімий не встоїть – прихитує, пригойдує, приміряється, хоч і поза ладом іноді, але ж ворухиться, не стоїть, зрушений красою, оживлений чарами звуків... Той те вміє, цей інакшим промишляє, а Федір Бидан, замолоду пастух, при непові і трішки після нього хліб у хаті баби Левчихи пік не на одне село. Сам і дрова рубав, і воду носив аж од гайка, бо там стояла під кущем калини родова криниця, сам і дріжджі робив. Було довгенько варить в кип'ятку луговий хміль, поки вода стане од нього зеленуватою. Охолодить її до теплого, вийме хміління з цвітом – сипне висівок, щоб зробилося круте, - тоді суміш викачує, затирає, як затирають, може, бачив, долонями затірку. Хліб на таких дріжджах пахучий, смачний і не черствіє. В сім'ях пекли в суботу та в суботу. І держали печене не в жерстянках, а в дерев'яних ночвах або в плетених з обкореної лозички великих тарілках, в сапетах з душниками – це теж інтєресно, бо хліб у дерев'яному вільно дихає і не цвіте. Я теж такі тарілки вмію. Заходь коли, покажу...»

«Мало-помалу люди в своїх талантах, у ремеслі розвивалися б до більшого, до мудрішого, йдучи вгору по стадіях. Щоб і гуртові добре і один не пропав. Так би й доспіли... дожили б до колгоспів чи й до кращого товариства («Хіба тільки й світла, що в вікні?»). привикли б у злагоді, поки приноровилися б до нової влади, а нова влада і собі примірилася б тим часом до нової картини життя, щоб селянин прочув, що до нього за цим разом

ставляться милосердно, з добрим наміром. Бо скільки за віки було тих влад над селянином... І всі насильницькі, гвалтові, і всіма дурений, і всі ним руки потирають – може, ця милостивіша? («На словах ми... усе робимо гаразд; я сякий, - каже інший, - я такий, я милостивий, я старцям подаю, я бідних обділяю...»))»

«Дайте ж таки сіромі хоч помацати свою долю, свій талан... Не судилося! («Нашій Мані заміж нетерпець»). Взяли смикнули шворку із сіней... схотілося нам, щоб скоріше «до комуни, в колектив». Сильцем накрили неп... і самих себе. Вийшло, як тому смішливому Ванькові: спросоння забувся, неборака, що є в хаті ще й причілок, та й ступнув з розгону з печі прямо аж додолу – гугух Ванько! – аж загуло, аж затріщало... Скільки людей живцем поламалось – дров доста маємо. Сирі дрова... сирі-сирісінькі, що й досі не горять, а тліють. Та сичать («Чабан замовк, і в тиші стало чути, як мокрі дрова у вогні сичать»))».

«А ти кажеш, що Вікентій у непові розбирається, як глухий у танцях. На те він різночинець («Падіння кріпосного права викликало появу різночинця як головного, масового діяча і визвольного руху взагалі, і демократичної, безцензурної преси зокрема»)... Народні маси, мовляв, не обмахляриш, не довго махатимеш на них рукою, бо сам зостанешся при бубнових, як у нас казали, інтересах... бо сам зостанешся з обмахалом («На баштані тепер стій обмахалом цілісінький день: птиця клює, дівтора краде»))».

«У Жужманівці стрілася мені така процесія, що й тебе інтерес візьме. Якраз лучилося коло того місця, де в релігійні часи стояла в них дерев'яна церква, може, ще козацька. Ціла вулиця людей у дві довгі шеренги йдуть широким коридором, повільненько, з лозинками дехто – кого вони спроваджують отак ловко, що й без крику? Придивляюсь – аж то живі пташата чеберяють, перечіпаються, падають, де трави густо. Виплутуються, плуганять далі, ні скіпців не минаючи, ні вибоїв. Аж коли качка сторожко закахкала над самою головою, бо я, либонь, опинився їй на перечепі, як уже люди застерегли: куди лізеш, як сліпе теля, хіба не видно, - аж тоді я

усміхнівся, мов до радості, до качаток чорно-рябих, диких. Ціла вулиця людей у дві довгі шеренги провадили їх отакою капелою туди, куди хотіла їхня мати. Качка то злітала невисоко, щось кажучи до них по-своєму, сідала, щоб пробігтись тим напрямком, що вів до болота... Тоді люди стали барвистим кісником понад берегом – може, й цілих тридцяттеро дорослих та малих – і ждуть милосердно, поки всі дванадцяттеро побулькають у саджалку, як галушки, як пампушки – у чисте-чистісіньке плесо, там дітвора купається, з-під берега свіжі води плинуть, горіхам грецьким на поживу... Постояли люди, пораділи, мабуть, лучче, як святові, - розбрідаються в розмовах».

«Ото я тоді й дочувся, без церемоній випитавши знайому жінку... Який там з Торбинки революціонер?.. За ним ні одного такого таланту... Хрест мене бий – правду кажу, присягалася мені знайома жінка. Було діло, що першим зайшов у церкву, вже як батюшки не стало, ікони розтягли по хатах, рушники познімали. Так чого ж він зайшов – гидко й казати. Наробив у церкві, як шкодливий кіт у куточку, - ото тобі і вся Гераськова революція. Напаскудив та й записався в активісти. Я, мовляв, за нову власть боровся... за совіцьку. А чого ж ти за людське, за наше кривне та й не поборовся отоді вночі, як солдати машинами на тік наїхали?»

«Подивуй на непросвіщеного Торбинку, як он просвіщеним начальним людям не соромно нам, найнижчим земельним людям, лиш одну правду казати: роби, Митько... роби з лишком, Михлику, щоб і нам було, щоб і їм було... щоб і скотині хліба стачало, бо випасу нема, бо трави затопили... поки всіх натлиш – в газету нема коли, а то й не хочеться заглянути. Знову опинишся заднім – навіщо його людей у газетах різнити? Ти гегемонія, - де вони таке слово вирискали? – а ти вже й не туди належний... Дійшли, слава богу. Оце вже останній поворот на Любарщину».

«Лиш одну правду нам щодня кажуть: роби, Митьку... роби з лишком, Михлику, щоб і нам було, щоб і їм було, - хіба це так і треба, щоб тільки одну? А співати коли, а поминатися чи й на човні пропливати по свободі, Дніпро в морі пошукати... Півдня ходив по Жужманівці, знайому жінку

піджидав коло того місця, де тепер школа, а колись стояла дерев'яна церква, може, ще козацька, - попросив, щоб добре вивідала в жужманівських балакух, чи не прочували що-небудь про мою Марушку, бо як крізь землю провалилася. Хіба втонула в болоті – там не побачиш... А про те, що ген ту ніч одному в нас стріляли вночі у причілкеве вікно, ти, мабуть, знаєш. Живе той стріляний по сусідству з Гераськом. Багато хто нишком подумує, що стрілець той цілився, може, й не туди, та, будучи, видно з якогось далеку, - тепер люду бродячого хтозна-скільки, - видно, обмилився на один причілок. Чого так подумують? Бо той стріляний – стара незаміжня жінка, оце скільки й колгоспу, можна сказати, ще й до непу, не бувала далше свого села, бо скаліченою вернулася з Таврії – поносили в роботі коні в якогось молокана, побилася дуже спиною. А тепер ось уже скільки й зовсім з хати не виходить: сусіди годують, водуносять чи дрівець, щоб у лежанці протопити, - воно як не є, а старому й літом холодно, треба, щоб хоч під нею потепліло, та й по хаті піде душок... так що не туди воно цілилося. Всього на один причілок одмилилося...»

«Дерев'яна церква, може, козацька, стала після Гераськової «революції в куточку» колгоспною зсипкою – повно-повнісінько хліба було, аж під надвірні двері, як вона горіла. Палала – й на все село жарота. Лютим вогнем палахкотіла з тріском морена дубина, бо загорілося з підвалини. Жерсть летить з даху аж у болото – не підходить... Тоді казали, що якийсь бродячий підпалив, що він ворог народу (і таке інше в наростаючій ітозі), а воно на бродячому тільки окошилося... Там такий був маленький прикалабочок, одним боком тулився до церкви. В ньому валялася різна церковщина з матерії, з дерева. Туди нерідко збігалася сільська голота. Хтось кинув самопальний сірничок або цигарку – воно й дало... Це вже, мабуть, тобі добре впомку, бо горіло якраз того дня, коли твого Батька й діді Лук'яна, за ним була мокловодівська Руся, - саме забирали найперших на «Біломорканал» («Мамо, чого се в тебе брови тільки дриг-дриг?») - «Судорога, синку»».

«А Вікентія не забрали – він сам з дому зійшов («Піду, мовляв, по Вкраїні, побачу світу»). Зійшов у дванадцять літ, зразу після того, як програв Гераськові у «заключонного». Тоді було повелося така жорстока грана (слово посульське, наголос, будь ласка, на друге «а»): хто більше видержить лозин чи батогів не на голе тіло, але з прив'язю. Нарізали в городі шелюгового лозиння (шелюг ріс повсюдно, як трава), знаходили налигач для прив'язі, ставили ослін у клуні, зачинялися і заходжувалися найперше вимірюватись на палиці до трьох разів (батоба на той шанець не трималося під рукою). Випало лягати першому Гераськові. Вікентій (тоді його звали дійсно Гришею) був не слабкий на руку, хоч і менший на цілих десять років. На п'ятому стьобку нетовстою лозиною Герасько замурчав, та все ж велів стьобати ще. Вікентій з доброго приміру ще хльоснув раз і вдруге. Герасько завертів задом, попросився «годі». Аж натужується, щоб не засміятися, та ніяк не здержиться Вікентій, бо так мало видержував на кутку лиш Савус Борисеня, Гераськів одноліток, трохи нерівний розумом парубок (на молодика і на ущербі на нього немовби находило – тоді всі обминали Савуса, а він ганявся з дрюком за курми, за скотиною. Не наздогнавши, бив сам себе, дряпав за щоки або ставав рачки, гріб руками землю собі на спину і товсто бутів на весь куток, як те роблять бугаї, коли сходяться боротися або зчиняти ревище, зачувши кров худоби). Герасько знав, що ця його ганьба і слабкодухість завтра або ще й сьогодні на вигоні (так у нас казали, коли дівки чи парубки йшли ввечері гуляти – піду, мамо, на вигін) стане, мусить стати відомою од переможця, тобто од Вікентія. Таке правило, такий неписаний закон для паруботи, для вигону, для гри. А з вигону рознесеться далі – аж «на чужу», тобто дійде в Головківку, на Воїнське чи в Ялинці, а там недалеко й Ворочок, де жила красуня Тетяна Шульгівна, Гераськова перша любов...»

«...З першого навіть замаху Вікентій здогадався і відчув, що братеник знайшов привід і випадок для темної помсти над «розумним байстрюком». Рішив зігнати зло, випустити його, затаєне, давно, либонт, зібране, - бив

мовчки, з усього розмаху, поки в руці не зосталося лозини. Не питаючи, як велить правило грани, «ще» чи «годі». Може, вперше порушив правило, обійшовши неписаний звичай кучанської паруботи («Який-то гріх не празнувати звичаю!»). А Вікентій сам не просився, мовчав. Може, стогнав, а тоді мовчав, заціпився до крові, але не просився. Торсонулися двері – переможений братеник, схоже, вийшов, ще раз порушивши правило: не одв'язав «заключонного» од ослона, лиш за дверима обізвався, повторив тричі: «Ах ти, вонюче попеня!.. ах ти, попеня вонюче... ах ти, вражина. Я тобі покажу, з кого сміятися, духу твого тут не зостанеться» - повторював, може, тричі по тричі...»

«Спина в переможця переставала пекти... зовсім оніміла, перестала, лише в серці не затихло оте «ах ти, вонюче попеня... духу твого тут не зостанеться, байструче». Вікентія знайшла мати в клуні на ослоні вже смерком. Догадалася, що тут робилося. Плакала, розв'язуючи налигач, божкала, сварилась, але не відала ні сном ні духом, що дитину свою рідну бачить востаннє: у Вікентія натури на двох Гераськів («Гарний хлопець на натуру, гарно грає на бандуру»). Інакше, ніж по-своєму, нічого не робить – пішов світу побачити, зайшов попрощатися в змові з хрещеним батьком, з Антипом з Лемішкою («Порадьте, тату, мене своєю головою». – «Якщо хочеш дожить до старості, святе письмо навчає, якщо хочеш втішатися насолодами буття, уникай, сину мій, вільнодумства. Одержимих сумнівами, марнолюбством і суєтою бог карає смертю, не даючи їм дожити до зрілого віку»). Може, тому Вікентій полюбляє говорити не просто, а так, щоб у словах відчувався подвійний зміст, шукає в них глибоку хованку для думки. І коли знаходить – святкує втіху для самого себе: так можуть мудрі».

«Пускав Герасько не одну нишкавку («Пропає дурак, як слина!»), аж поки тим удовольнився, що свої люди пробалакали, мовби бачили польові сторожі Вікентія головою в жито («Ой убито, убито, затягнуло в жито»). Думка сьак і так: часи криваві, а серце людей не туди тягне («Стережіться спокуси – не порабощенні будете»). Бо в спокуси очі такі лукаві, що разом,

здається, й щиро говорить, разом, здається, і морочить.. Забандюрилося Михлику на три дні набалакатися. Звиняй... таке не щодня буває».

«Голуб, мати, голуб, мати к вікну прилітає». – «Давай, доню, принадоньку, нехай привикає» («Якщо казати щиро та не боячись, то, мабуть, краще над українських пісень нема у всьому світі великому»). Привикав Вікентій скитатися в шушвалівському радгоспі – рубав дрова на кухні, поки трісочкою розбов собі око, чоловічка в ньому, тобто зіницю. Пішов тепер жити з милостині, старцювати. Сидна пісня для хлопчини «подайте, не минайте». («Оце стидовище: палець болить, а він валяється цілий день – от, мовляв, хворий»). Не привикалося ходити з торбою, ночувати, де впускають. Придумав сам собі ремесло: решетити будівлі. Таке вони робили з хрещеним – ніякої труднації: перед тим, як укривати хату соломою – тоді в усіх були солом'яні стріхи, повні горобців, - прокладали на латах нетовсто очеретом або тонким хворостяником, щоб соломі було на чому держатись. Набачив першу-ліпшу недовкривану клуню – в той двір завернув найматися. А в тому дворі... дівчина сама собі, трохи старша за Вікентія. Не дуже ніби гарна, смаглявенька на щоках, кирпата трохи... тільки волосся на голові такими хвилями, таке густе й розсипчасте, що як вона вміщала його на одну косу пополам з червоним кісником. Намалюй мене, каже дівчина, отакою, що заплітаю косу. Вікентій (тоді ще Гриша) хитрує напролом – нема на чому, немає чим. Нехай дівчина купить або виміняє в ганчірника все, що для малярства треба, - он на тім кутку ганчірник хрипне, гукаючи: «Баби, ганчірок!.. Ганчірок, баби! Стрічки, ленти, шпильки, стьожки, персні, фарби емалеві, кубові, водяні, трав'яні, фабричні, заводські, саморобні, голки, серги, гребінки, гребінці і всякоє-превсякоє дешево й сердито – навалися... навалися, в кого гроші завелися».

«Дівчина взяла Вікентія (Гришу) за руку і швидко повела до затоки. Там вона вибілювала полотна, розіслане двома стежками на траві. А ще ближче до берега, над самою кручею, лежало рядно, в дві пілки зшите, - піткання голубеньке, основа сірувата. По очах видно, що ти, парубоче, вмієш

малювати – у всіх таких людей очі наші, карі, а в них ніби синьо, як у Сулі... Ось диви, як я з води малююся. Сідаю – сідай і ти, і жду.... Жду, поки вітру так не стане, щоб і листочок на дубові не зворухнувся. А на небі нехай сонечко наче бредє в хмарах. Все так зробилося, як я забажала... Тепер диви, яка я в воді на тій піднебесній картині і яка ось мальована на рядні... Вікентій насмів глянути в воду і... зажмурился од забаченої краси, од ще не звідуюваного болю, що прокотився хвилию раптової кольки, аж тіло струснулось, отерпло – зовсім не такою колькою котилася хвиля до очей, як недавно в клуні на ослоні, коли вони грали в «заключонного», і підступний Герасько ні з сього ні з того оббив на ньому шкіру, нехай нова наростє... Вікентій все ще дивився в тиху воду і, може, вперед заплакав сам собі, а тоді зажмурился, затиснувся очимаю, щоб зупинити сльози, бо чомусь перестало видно їхні, ледь схилені одна до одної голови, що творили на тлі синьо-білого перевернутого неба в повільних світлих хмарах ще ніким і ніколи не бачену живу-живісіньку ікону («На таких-то основинах любові й страждання нам і треба працювати»)).

«Дивлюся, парубоче, в воду і перемальовую себе на рядно. Глянь, скільки вже встигла. Поки прийдеш свататися, все змалюю. Ти поможи мені навести брови... дивися на мої і наведи, бо з-під води видаються тьмяними. Оцією тоненькою пір'їнкою. Тим пірцем, що товсто пише, я змалюю коси, якщо мати на них настачить фарби... спитаю в неї, які з якими краще змішувати, щоб вийшло як стиглі жолуді на дубові, бачиш?»

«За наступну минутину все перемінилося: на сонце наступила чорна хмара, з-за діброви війнуло горішним холодком, сколошкало затоку. Вікентій незчувся, як не стало дівчини ні в воді, ні поруч нього – лишилася лиш на грубім рядні. Сторожко взяв пірце у фарбі, доторкнувся ним до товстої коси – не це просила дівчина. Набачив тоненьку пір'їну («Іди, іди, куріпочко, додому та не давай пір'ячка нікому»)... почувся недалеко гавкіт собак, гвалтівний гомін... («Тії каверзники змовлялися вочевидьки на гвалтовий учинок»)).

«Терпляче й довго ждав сполошений Вікентій, поки вітру так не стане, щоб і листочок на дубові не зворухнувся... поки сонце наче побреде в хмарах, - забачать ледь схилені одна до одної голови у тій казковій глибині Сули, де з них творилась на тлі синьо-білого, перевернутого в воді неба в польових світлих хматах... творилась не створилась ще ніким і ніколи не бачена жива-живісінька... пречистая ікона («Преподобні мої діти, як вас тяжко пам'ятати»). Хоч би було спитатися: може, вона і є та сама Тетяна Шульгівна, якої таким нахрапом добивається Герасько?»

«Аж під смеркання пішов Вікентій од затоки. З Ворочка виїжджала тим шляхом, що виводив на Воїнський перевіз, якась неблагополучна підвода. На неї гвалтом... скаженим гвалтом накидалися, либонь, щойно поодв'язувані цепові собаки – на коняку в дузі, на візника і на третього що не встигав одмахуватися батогом од ворочанських жінок, що з усіх боків обаранили візок, сіпали, тягли з нього якесь хатнє збіжжячко, лаючись неблагословенним криком. Хлопець завернувся назад і прошкує так, щоб пройти повз недовкривану клуню, може, набачить дівчину, щоб розійтись якось по-іншому, але ніякого живого там не видно. Пішов тепер у протилежний од неблагополучної підводи бік, зиркаючи в зустрічні двори, в повідчиняні сінешні двері і ворота – де ж ти, недомальована дівчино?... Стрельнуло в голову: та вона ж там, де всі... погналася за неблагополучною підводою, сіпає, тягне... і теж кричить неблагословенним криком на порятунок («А татарва як набігла, то вже я замужем була»)).»

«Якби, мовляв, таке читав у книжці, то й не повірив би: на цілий куток нема й людини, ніде й собака не гавкне. Все ніби наспіх кинуте... ніби вернувся, ніби з неба впав, з-під землі виник час наскоків, час Великої руїни, і все живе причаїлося, притихло... сховалося в лісових нетрях, в тайниках, десь по ямищах («Розтупись, сира земля, то я схоронюся»)).»

«Якби, мовляв, таке читав у найкращій газеті, то й то б не повірив: під коморою стоїть на коліщатках гарно обмальована квітками скриня («Добра господиня, коли повна скриня»), а під віком гудом гуде, щось товчеться і

витворяє людським голосом так товсто, ніби Савус бутить на ревищі. Вікентій підступився, скинув зі скобеля заціпку... не встиг до віка торкнутися, як зі скрині вискочила людина-чоловік і з усієї сили вмить прьонула, тобто рвонула бігти на шляшок, де й досі, чути, воювалася-вошколупилася неблагополучна підвода, вириваючись до Воїнського перевозу («Вкупі працювали, брат із братом брався, що одна в нас мати, ти не догадався»). На злеє не учи нікого – і сам догадається. Не буду й я давати на догад, але й не для кмітливого видно було, що збіжжячко з теї скрині поїхало та й до перевозу... Насильника ж дядьки, видно, вбгали в скриню, щоб не пустувала... («Оддалив людей до мене, з ким я жив, водився хлібом») – маєш кару (і таке інше в наростаючій ітозі). Ото всім так є, хто сватає дочку, а залицяється до матері («То починалися колгоспи – нове насильство над селянами»)).

«Лізе тарган по стіні, криву ногу волоче, сказати тобі ще? – «Не треба». – «І ти кажеш «не треба», і я кажу «не треба»... Лізе тарган по стіні, криву ногу волоче (з наголосом на «е», бідь ласка), сказати тобі ще?» - «Не хочу». – «І ти кажеш «не хочу», і я кажу «не хочу»... Лізе тарган по стіні, криву ногу волоче...» У вас грали в такого, вчителю? Бач, я змалився, грали?»

«Не грали, Михлику, ні».

«Довго жив-обрітався Вікентій то сьак, то так, але далі Посулля не ходив. Навідував Антипа Лемішку, прокрадався ночами в Жужманівку. І все літо, і всю зиму розмальовував по селах домоткані рядна: ваші фарби – моя робота. Малював дівчину отакою, що заплітає косу... Тоді селяни килими бачили хіба в панів та в церкві. Промишляв-розмальовував аж до останнього випадку – колись охочі тобі розкажуть...»

«Оце ярошівська земля кінчається, а наша городиська починається. Любарщина давно не самотійна, живе бригадою, своєю общиною... Ти в Ярошах не купиш лісу на хату, бо там, знаєш, як дотепно махлюють?.. Чи воно Яроші ще Україна?.. Звиняй, ти не любиш, коли я так питаю, а все ж таки? Бо там такі токові угодники, що коли приймають привезений здалека

ліс, то переміряють його з тоншого краю, а коли продають, то з товшого, - наші люди отак брали, бо де ти його купиш інакше («Хіба ми винні, що є дзвони, голосніші од наших?»)).

«Про Ворочок і про таке інше в наростаючій ітозі сам побалакай з Вікентієм, якщо дається він тобі на балачку... Він про щось інше собі помишляє («Того не буде, що було, а жити вволю хочеться»). Ти не знаєш точно, скільки в нас гаток на Дніпрі? Вікентій збирався шукати нашу річку в морі... Якби ми, каже, робили своє діло і на землі, і в книжках без раболіпної огляди, щоб не хаменалися жахом, як буцімто не в своїй хаті, а в найнятій квартирі: а чи таке? а чи так? Що нам скажуть хазяї? – то булося б як на просторі, як, приміром, коням на Великому Лузі... або телятам на островах у морі, - тобі переказували поклон од Більшовика од Прокопа? Нехай, мовляв, не жде поминок, а їде в Мозолянку – сім'ю провідає і мені допоможе з перевозом... назвав море паші – телят-бузимків піддержати треба перед зимівлею...»

«По коні того разу ми так і не ходили, хіба Вікентій сам навідувався. І по лозичку я не плавав – догадливий Індус привіз повен човен, до мене в спілку моститься. Та ще двоє – зробимо артіль... Десь у нього так і лежить у пучках. Тепер Іван на мене ремства зовсім не має – і човна дає, і коня... Може б, ти міг лозичку перевезти? Вона в пучках. Хаміль-хаміль – і складемо. Возик у мене новий, тільки давно мазаний. Колеса з плуга, на тракторній бригаді дали валящі, а насад і ящик з акацієвим дишлом я сам робив, своїм струментом. Бо Індус уграв свого коника, спарив шию, під дощ їдучи, а пітник з нової повсті, не притертий. А в тій повсті, в теперішній, та повно їдкої солі... от і спарилася в тяжкій поклажі. Прямо попик шию бідній скотині, загадався тепер Вікентій могоричити, в нього, мовляв, є молоденький жеребчик такої самої масті. Індус чоловік нічого, а так на нього іноді серце набіга, тоді сердиться, коня в піску цвѡохкає...»

«Ваш Арійон Похиль, що сина вбито на вредних границях, теж просить лошати. Бо та його кобилка, що в циган виміняв за дві в'язки острівного сіна,

підірвана і впала на ноги. Воно ж так і ведеться: ум є, здоров'я нема, здоров'я є, ума нема... Оце коло мене через три хати живе моя невістка Параска. Не вспів наш Пилип десь за Дніпром у полоні захолювати, а Параска вже в червоному намисті... В неї й сестра такісінька: на заробітках десь під Чаплинкою злигалася з татариним, що хто зна що й куди. Зняла з шиї хрестик, закинула. Свої люди бачили – шукай назад хрестик, бо спідницю на голові зав'яжемо... Як тобі не соромно рідної віри цуратися!... Чого ж татарин не одкинувся од своєї, а ти?»

«Нічого, нічого, вчителю... Батько в тебе золотий. Як не стане мене на світі, держись його ради і Прокопової – не ошукають... Та поки ще вмирати – подождемо гождого часу. Може, сам прийде... може, кликати треба. А може, доведеться займать та гоном гнати... цвілі наші голови! («Іди бреди, чого ти боїшся того бакайця, він не глибокий». – «Так у ньому дна не видно». – «То небо світиться в воді, дурне ти»»).

«Молода братія в Жужманівці не жде приходу гождого часу – самі собі такий час роблять. Хіба й не пора?»

Пора, мати, жито жати – колос нахилився,
 Пора, мати, дочку дати – голос змінився.
 Ой хоч колос похилився – стебло зеленіє,
 Ой хоч голос змінився, так личко біліє.

«Оддаю тоді дві акаціїні, що ти оце так довго йшов зі мною. Готові, зрубані, обкорені. Я їх вимостив на круглячках, щоб скоріше протряхли. Хочу ще й морити. В тому колодязі, що од Параски, - не вгадав собі викопать, - оказалась вода непитною, солоня, аж гірка. Залізо в ній кажуть, для життя лишнє. А морити деревину якраз... Вам же на хату, знаєш, скільки треба... З мореної акації такі лутки чи й одвірки, що не одного перестоять. Індус тільки влагодить з конем – зразу й перевезем до вас. Розведемо візок на розворі – клади хоч і три деревини такої довжини».

«Я оце тут живу, а Вікентій оцарився не в батьківській хаті – їй якби стелю підбив чи взяв горище на підтяжку, то ще б віку не було. Заманулося

йому жити на фермівській кормокухні. Зробив настил з привізної березини і ночує між запарниками. Живе дотопера неопізнаним, за чужого. Люду бродячого вже й не дуже примічають, такого багацько. А я бідкаюся за ним... Та хоч би й назвався прилюдно, то трудно сказати, хто б у це повірив, що це той же такий Гриша здоренківський, брат Гераськів, усіма давно забутий, охаблений... і на тобі, за п'ятдесят років об'явився. Герасько потерпає. Що не кажи, а всі бояться людського осудку («Діти знов напалися на батька, щоб ішов до церкви, щоб не робив сім'ї осудку»). Ще хто його зна, як подумують у Жужманівці про той обмільний стріляний причілок. Бо оце як позавчора, ні, позавчораша, вночі на жужманівський тік, де Шапарня, приїхали хліб забирати, по Гераська, щоб дав дозвіл, одшукали не в хаті (всі вікна на прогоничах, як при непі), а в глухій коморі – насилу достукались».

«Прислали солдатів («Хоч дурні, так хитрі») – знають, насильники, що солдатам люди ні в чому не одказують, - п'ять великих автомашин під брезентами по шість пар коліс на кожній і в грязюці не застряють...»

«У вас, мати казала, сиру нема, а Корній Васильович пиріжки любить. Ми з Параскою держимо корову на двох. То я передам з ворочком – це ще Марушка пошила, поки була така, як слід. На ворочок треба полотнини. Для себе я зроблю з полотняного рукава. Внизу коло чохла тугенько стягну мотузкою – чотири або п'ять одтоплених у печі глечиків Параска разом у такому одкидає. Раніше хіба такі рукава шили об руці чи штани об тілі?.. Виверну, скільки збереться, подержу над каструлею, поки перша збіжить сироватка, а тоді на табуретку чи на лавку під легенький гніт, щоб ворочок, бува, не лопнув («Бачу я, та мовчу: усе на своєму серці гнічу»). І грудку масла туди вкинеш – у ворочок. Як таки гарно змиєш, разів два-три, куди там твоєму лавушньому... Ти любиш сколотини з одтопленої сметани?»

«...Одшукали Торбинку Гераська в глухій, без вікон, коморі – насилу достукались, а він... з дробовиком і в мисливських чоботях аж під самі пахви. Оце, каже, прийшов з болота (на пернатих саме полювалося) – чого мені йти в хату, як ось тапчан, подушка... Каже, як виправдовується:

сілярдівському виконавцеві у очі не гляне. Хоч би й так, хоч би й його правда, а роздягтися в постіль мусив би. Не з дробовиком же і в таких чоботиськах лягати («А що ж бо я кому завинила, за що ж мене зла доля побила?»)).

«То нічого, що просять тебе допомагати в празник, коли працювати не годиться б, - добре діло ніколи не гріх робити... Солдати на тік приїхали – вже по хатах не світилося. Був якийсь празничок, ага, на маковія, груші-маковійки вже з дерев сипалися, на вузвар їх сушать. Молода братія з Данилком з першого загалу послухала бригадира – прийшло аж семеро (голова Петро, мовляв, бачив їх перед вечером, нічого такого не казав...може, й справді прикинувся хворим, але на тік і до краю не з'явився). І до краю не з'явився, як буцімто знав чи здогадувався, що молода братія вчинить отакий громадський непослух: Данилко першим підійшов до старшого солдатських автомашин – сам недавно був армійцем і теж їздив на таких тягачах. А тим часом інші з молододі братії мирно пристрожили токового Микитку Полбоженка – божися, що мішків нема, набирати пшеницю немає в що... Ти скажи, хіба це справедливо з колгоспами, що вони такі беззахисні? Хіба трудно закон для них придумати, щоб непорушний?.. Поки оремо, сіємо, молотимо – хазяїни на всю Європу. А як хліб на току – ціла орда розпорядителів, а ти – помалкуй. Ти вже тепер задній... в тебе мало свідомості і таке інше в наростаючій ітозі. Будем брати, тебе не питаючи, знаємо, що робимо. Ніякого тут наскоку, ніякої тут сваволі. Нема значення, що ви вже продали, що вже виконали, що собі не залишається – обласна цифра не сходиться, а ви граєтесь... свої інтереси виставляєте... Живи далі, Михлику. Роби з лишком, колгоспне селянство. Не журись. І не дуже виставляйся, бо «жить стало краще, жить стало веселіше. А коли весело живеться – робота спориться» («Слово Сталіна між нами, воля Сталіна між нас»). Навесні знову станеш, Михлику, хазяїном землі на всю Європу («Він нас схотів спалити на гобнілки – звиняйте за маловідоме слово – значить

зовсім, усе, як єсть») за маловідоме слово – значить, зовсім, усе, як єсть). ... поки виореш, поки виростиш, а розпорядителі на готове завжди знайдуться».

«Та й не забрали в Жужманівці хліба?»

«Та й не забрали, бо не дали... Без дозволу солдати брать не захотіли. Микитка в просі пересидів,.. а Герасько як Герасько: і вашим, і нашим. Я, прошу, дозвіл дав, а ви дивіться, ви люди грамотні... Щоб і просо стовкти, і ступи не почули – отак робіть, а я пішов...»

«В тебе діти малі є?»

«Двійко, Михлику».

«Для сусідських я млинка роблю – можу й для двох твоїх. На вітрі лопотять, аж ловко слухати... Оце де наша хата стоїть, якраз був млин-вітряк. Ми й висипу не робили – прямо ставили сохи на млинищі... А як жінка купає дитину, то скажеш, нехай приказує: йшла баба з-за моря, несла короб здоров'я; тому-сьому шматочок – тобі весь коробочок. Обливаючи наприпослідок, нехай домовляє: з гуся вода, з тебе худоба, вода б донизу, а ти б доверху... Спасибі, що послухав. Курям щось кину та навідаюсись до череди, до Вікентія».

«Як основина хороша у клуні, хоч би й про мою кажучи, то й не завалиться, хоч як товсто укрий. І все воно так, учителю: нічим себе, ні коло себе надовго не піддуриш («Ой журавко, журавко, чого кричиш по ранках?» - «Як же мені не кричати..., о, Григоре!»)».

«Хто рад обіцяти, той не має охоти давати».

«То тільки Вікентій мене щоразу жартома піддурює казкою, коли просить іти по коні в Кіндрівський бір або шукати Дніпро в штучному морі. А та казка, що він каже, сюди не тулиться. Її люди казали дуже давно. Згадували, може, в голодовки чи при непові, як його напустились руйнувати. В оті часи, може, коли неблагополучні підводи з селянським збіжжям скрипіли в наших супісках сумним скрипом на всю Україну не тільки з Ворочка, де хвацькі дядьки – ох і лепські натури! («Перестану жінку слухать, покажу натуру») – нема-нема та й стануть громадою на опір, убгать сваволю

в спорожнілу скриню, нехай не пустує... Оце тобі й казка, а тим дядькам бубликів в'язка».

Був спекотний день. Сидів дядько в холодку під деревом. І підійшла до нього високого зросту жінка, обмотана в біле, з розпатланим волоссям. «Чув ти коли-небудь про Морову язву, Моровицю? – спитала вона. – оце вона і є. Візьми мене на плечі і обнеси по всій Росії; не проминай ні одного села, ні одного міста, я мушу заглянути всюди. Кругом тебе будуть падати мертві, а ти зостанешся невредимим. Після цього обвилась Моровиця довгими, худощавими руками кругом шиї дядькової, і бідак рушив зі своєю страшною ношею, ніскільки не вчуваючи на собі ваготи. По дорозі першим трапилося містечко, в ньому чулась музика, люди радо веселилися; та Чума війнула хусткою – і веселощів як не було, як не бувало: стали рити могили, носити гроби – все кладовище і вулиці заклали трупами. Де не проходив дядько Русин, всюди міста багаті переверталися в пустині; бліді, тремтячі зо страху жителі розбігалися, тікали з рідних хат і в муках та в стражданнях мерли в лісах, полях і дорогах. Аж от нарешті добрів дядько Русин до свого рідного села; тут проживали його стара мати, кохана дружина і маленькі діти. Відчай і смертельні жалоці здавили душу нещасного; рішився утопити себе з Чумою – захопив її за руки і, поминувши село з рідними, кинувся разом з нею з найкрутішого берега у хвилі Дунаю; сам він утопився, а Моровиця не могла пропасти: легка, як стихійна істота, вона зірнула над водою. Налякана відважною сміливістю людини, втекла вона в лісисті гори...

До острівних людей

«Ждуть твоєї помочі – іди скоренько».

Брукованим Довгим узвозом я спустився в берег штучного моря і блукаю осторонь стрімких обривів, нароблених водою, коли вона, розгойдана вітрами, вирує хвилями. Тепер вода, мовби змилоствившись, відхлинула від берегів аж ген, де стояв колись наплавний млин, кругом пахло борошном,

тягло з низовини вогкістю мочарів та драговиння. В таку саме пору воду «планово сіпають», тобто відкривають шлюзові ворота, де які є заставки, і вода рине товстезним повістом, ніби зрадується після застою своїй хиренькій волі, яка тут же й скінчиться, як тільки, промчавши попід крюківським мостом, спиниться десь на Донбасі чи в південно-кримських каналах, щоб остудити пекельні роти печей з білим варивом, сліпучим кипенем металу, щоб дати для життя поживну силу безвольним людям – нашим переселенцям також, деревам, травам, степам.

На захарашених наносах і тут, і там верхів'ям чомусь до берега лежать підмиті з корневищами дерева; кручі відкрито зяють потайниками-підвалами колишньої прокуратури; на косі – її тепер стало на п'ятеро, на семеро гін од берега – бачу... довго бачу, поки аж стає страшно переступати, як, за повір'ям, ноги мертвяка, - уламки череп'яних розмальованих мисок, горшків, немов з печища нашої окраїнцівської предківщини, рунка до сапи, важкий навісний замок; позеленіла цегла, видно, з підвалів прокуратури, кожна тиснута буквами «А.Г.», либонь, ще дореволюційного власника заводу; недавні голови сомів, лящів, судаччя, на всю людську руку хребтини, ще мабуть, ген дніпровського заводу-виплоду; окова з вйця... може, штельваги чи з барка; давлені грамплатівки («Із-за гір та з-за високих Сизокрил орел летить, Не зламати крил широких, Того льоту не спинить»). Не спіши, бо перечепишся...

Той біль руйнації живе в мені й донині, та любов тривожить серце до мужнього терпіння («Хто терпен, той спасен»). З самісінької ночі, а то, мабуть, од самих учорашніх балачок зі сполошеним Михликом мені видається, що ми з ним досить самостійні люди. І над нами є тільки влада землі... влада сонця, повітря й води. Що хтось із нас, білий світ чи я... а може, обоє водночас повернулися одне до одного зовсім іншими боками, інакшими одмінами – не так мене освітлює сонце, не так звучить сполошний дзвін тривоги, не такими здаються на колір ні люди, ні небо, ні води. Нам не треба ні ховатися, ні таїтися, ні падать на коліна для молитви перед

невидимим злом – верши своє і не служи чужому. Душі не зупинити, коли вона праведна... коли душа захмелилась, вчуваючи своє («Недавно я поза Уралом блукав і господа благав, щоб наша правда не пропала, щоб наше слово не вмирало...»). Оддаєки все видається меншим («Щоб менше страждали, треба менше хотіти»). А я хочу все більше й більше – скільки витримає душа.

«І річ не в тім, наскільки гарна мова, а річ у тім, наскільки не брехня».

Я вже давно помітив за собою, що страждання мої значно меншають, аж мовби з душі зникають, коли наслухаєшся не своїх, а людських – якби-то читано всі чорні сторінки, якби-то дізнано всі ховані од нас діла («Ти слухайно, не гнівайся на мене, воно, я знаю, не годиться битись, але скрипіло серце»). О, брате Михлику і вперте батькове українство, невтаємничений і, всує кажуть, благуватий чоловіче... Якби-то всім на совість чистим та доживати до своїх хотінь... якби-то!

А я хочу любові глибшої й глибшої... на всю міць свого серця. Видається, коли слухаю людей, як Михлика, що мимоволі входжу в їхнє життя, що на моїй спині їхні одежини, а на ногах взуття; душа моя тоді поймає їхню душу – і повен станеш їхньої потреби, почувань, сумління, - чи не чорна магія знущається з моїх таких чуттів? Я обурювався разом з ними проти тих, хто мучить, хто хоча-нехотя, але примушує зрікатися свого рідного звичаю, слова... Обурювався і водночас ніби сам зрікався своїх звичок, бо напружував до краю свої душевні сили, щоб стати... Михликом з його чуттями-сприйняттями, світорозумінням – за кожним таким разом я ніби наживав дивну собі властивість, а може, тільки тимчасову здатність, ловко схожу чимось на гру, на забаву, яку хотілося повторювати й повторювати. Чи добре це, чи божевілля навідує, може, не дошукався причини, бо знаю – не знайду. Натомість навіть радуєся зрідка, що користуюся... що володію, може, од природи божим хистом, сидячи за холодним столиком напроти заплаканого вікна своєї книжної конурки...

Хто хоче, знайте собі тільки, що вперше так зі мною сталося з самого малечку, якраз того пам'ятного ще й досі дня, коли перед початком загальних колгоспних зборів ще в рідних Мокловодах, нітрохи не вчуваючи затопу, Прокіп Лядовський, нині притулівський бригадир, хвацько, по-козацькому танцював гречаників на дверях, кладених упоперек на кругляку для хитавиці, а я, вилізши на соснину, що росла поблизу сільбуду, і, дивлячись на розшалілий, як весняна природа, Більшовиків танець, на його красою збуджених людей, уперше помітив, що кожна, тоді мокловодівська людина мала свій колір, своє життєве барвлення. Вже, далєбі, на той час виявив здатність розкладати і розкладав, мов той колір сонячного світла, що лежав тоді на обличчях наших людей, висвічувався із очей їхніх, на пізнане мною і ще не пізнане; піддавав його своєму аналізу, щоб, оцінивши теж по-своєму, називати якості кожного – добрі й погані. Це стало згодом пристрасстю, судьбинкою, з якої мене могла вирвати хіба інша пристрассть, сильніша вдвічі. Я навіки зохотився слухати людей, спостерігати їхні вчинки, поводження, обряди, звичаї... прилаштовуються до гурту чи й самотнього чоловіка, щоб слухати болі, пісні, суперечки, страждання – стали в мене законятися чи й вдосконалюватись проникливість, чуття, догадка, а з них вроджувався новий світ – не мій цілком і не зовсім їхній, сказати б, наш, народний. Навчившись перевтілення, можна прибирати і тіло, і душу того, кого отак проникливо спостерігаєш, кого наважився відобразити.

І цього разу на мене найшло щось подібне до того, як сталося вперше біля мокловодівського сільбуду: без особливих зусиль проникаю в знайоме пройдешнє, воскрешаю з нього, як із сучасного, звуки, обличчя, картини... не хочеться користуватися цим дивно піднесеним станом: для цього потрібен час і терпіння, щоб діяти не сяк-так, а на всю міць свого серця. Мені ж скоро виходити з моря на кручу – ген Малий узвіз. Там ми змовлялися з Варкою Віщункою про зустріч: їй пора додому, в Притулівку, а мені по дорозі з нею до Лядовського, щоб стати в помочі возить м'ясних телят на острів. Біля того

узвозу живе молодий Баглаєнко, головний ветлікар, в якого Варка, колись кума Хтодорі, трохи квартирувала.

Розум не хотів тим станом користуватися, а якась невгамовна, позасвідома чуттєва сила тенькає в серці, шле ту тривожність до розуму, поки разом здолають хоч і найбільшу впертість – виштовхують на очі, на світ божий таке щось, що й не придумав би згадати, - так глибоко й далеко жило воно в тайних запасниках душі чи пам'яті...

...Чітко бачу поморанівський рівчак, а над ним єдину, старезну й довгу, на дві сім'ї хату з двома верхами – і вже моя цікавість збуджена до краю. Душа моя пішла в тіло того високого чоловіка, що стоїть розкарякувато над берегом і дивиться кудись у зелену долину, де може бути Жовнин або його розкіш, всіма знаний Ворочок. Біля його ніг у траві стрибають живі карасі, а в руках він тримає мокрий ятір. Не говоріть зі мною про Воїнське, тихо каже чоловік на моє привітання. Я знаю вас; знаю, чого хоче ваша душа, - невлічима ваша хвороба: тих місць не побачимо, тієї Сули не почуємо навесні, коли вона з клекотом перевалює свої води через береги і привіллям котиться по широких луках... Правда, подекують, що це запліснявіле море будуть випускати. Для води зроблять обвальоване вказане місце, а решта землі – на випаси, на городину, на все, що росте для користі («На Гамальках були такі пастівники – поділки по дві десятини завбільшки»).

Поки чоловік витрушував рибу з ятерів, я не переставав вдивлятися в лице старого... і бачу Воїнську Греблю, старе річище Дніпра... бачу їх в руїнах на теж зруйнованому життям чи стражданнями обличчі рибалки... Не стало, нема для нього ні того повітря, що молодить, ні того неба, що душу освітлює, ані того вітру думи розвіяти. («Сміялися озір круги. Степи, діброви і долини, Гаї, подоли і луги Моєї пишної родини»).

«Тепер, що не почую, те й забуваю, а крізь ті молодощі дивлюсь у давнину, наче крізь воду прозірну».

Зійшов з очей поморанівський рівчак, розпливлася хата в його проріхній воді, а високий чоловік стоїть тінню... тільки дивиться вже не туди, де є

Жовнин обо його розкіш, всіма знаний, красотний з усіх сторін Ворочок, а дивиться немовби на дніпровські острови – і сюди зелено, і туди зелено. Скільки вгорі синього неба, стільки внизу зеленого луку... Христя Плютиха якось проситься у Прокопа: повези мене з пранням на той... Федора Баглая острів, де вода, чиста, як скло, виступає з-під Гнітючого каменя... Добре, Христе, завтра й поїдемо: воду пустили в канал – поїдемо вбрід і полудрабків не замочимо («...А Плютиха Христя – о, я вже знаю! – що аби чого забажала, то вміє і в скупого випросити»). «Се божа слава, а не молодиця! Що, якби хто дотепний змалював її так, як вона єсть на карточці, з маленькою дитиною на руках! Що б то за картина була!»

Постояв, постояв – беруся йти до берега у в очах не мерехтить, душа не телеміниться, влягається ніби в якийсь, їй знаний лад – що хоч їй кажи, а вона криком кричить: батько мій був із найпервіших січовиків, що осадилися кошем на Чортомлику, і ми прагнемо бути козаками, щоб всякий всякому став рідний – ото Козаче коло... ото Козачий круг... («Яка-то вже давня давнина, як всякий всякому був рідний!» «Коли к тобі не заверну у хату – ти з благодієм сидиш запанібрата!»)

Рипить немитий злеглий пісок під ногами... кличе кулик довгоногий хтозна-кого своїм свистом. Зяє провалиною підвал колишньої прокуратури («О, тату... ваша нестелена постіль!...»), поволеньки виламується з нього по цеглині – міцна і потаврована не нашим часом. Рипить пісок, немитий, злеглий... кличе кулик довгоногий хтозна-кого своїм тужним свистом...

«Ми вже до того доруйнувалися, що й саму природу збили з пантелику. Тепер вона, як справедлива мати, рідними дітьми ображена, вибирає-вагається, що з нами робити – чи карати хворобами, чи зглянутись на нашу темну дурість («Нам завжди здається, що нива життя нашого найбільш поросла дурманом»...))»

«Бо такі гатки, як на Дніпрі чи Волзі, поклались і лежать... ще й упоперек нашого горла... нашого, хай нам простить нове пришествя, нашого духу святого – теж, хоч невидимого, але русла. Застоялися, пліснявіють і дух,

і води... Ти не знаєш, що таке пліснява? Це те саме, що й плісень – наліт гниючого («Кімната дуже гарна, але не чепурна: обідрані обої... плісень скрізь, павутиння, патьоки»).

Ще нікогісінько мені не видно, бо йдуть з цікавості попід самим обривом, стережуся – ось-ось рухне з деревами, а вчуваю знайомий голос – так може балакати й казати тільки Варка Віщунка. За цим ось виступом, зразу за поворотом, починається Малий узвіз, на ньому нам стрічатися. Звідти, з кінця підйому, нас має підвезти (для моїх ніг і пішки нема чого) той же таки Баглаєнко, наше мокловодівське благородіє («Шапка та убір на кожному пару волів стоїть»). Або його шофер, якщо нічого випадкового не стане на переметі, не завадить... Ти б коли дітям своїм розказав те, що нам читали, як ми ходили ще в лікнеп. Чути дітям од рідного батька – це не те, що од чужої баби. Знову зазвучав той самий десь наді мною голос, плавний, ні голосний, ні ляскучий, з доброї мови... Хтось тоді приніс ту книжечку, і ми дуже слухали.

«Над річкою над Трубайлом стоїть висока круча. Вся обросла кучерявим в'язом, а коріння повисло над самою річкою. За те коріння начіплявся дикий хміль і колишеться кудлатими жмутками. А внизу вода рине да рине. Оце ж і є тая Турова Круча.»

Дивляться на неї дівчата да й питаються в старого Гриви, чого вона прозивається Туровою.

«Навіщо вам знать?» - каже Грива.

«Аже ти нащось знаєш? Так і нам скажи!»

«Ой, мої голуб'ята! Сказав би вам, да тільки більш не поїдете сюди на річку».

Як узjali просить, не видержав старий – сів на камені над річкою да й почав глаголити:

«Колись-то давно, іще до Йвана Сірка, до татарського лихоліття, правив Переяславом якийсь князь. Да й був собі той князь стрілець такий, що аби зуздрів на око, то вже й його; і кохався він у полюванні. Отож раз поїхав той

князь на полювання да й одбився у пуші од своєї челяді. Іде да й іде пущею, коли ж дивиться, аж на лощині пасеться стадо турів».

«А що ж то, дідусю, за тури?» - спитала Оріся.

«То, моя крихітко, були дикі бики з золотими рогами, тепер їх уже ніде не зуздриш... Бачить князь тих турів, тільки не дивується на їхні золоті роги, а дивується, що при них стоїть дівчина така, що всю пущу красою освітила. Поскочив князь до неї, а од неї так сяє, що й приступитися не можна. Забув князь і про свою челядь, і про те, що заблукав у пуші; вхопила його за серце тая чудовная краса.

«Дівчино, - рече він, будь моєю жоною».

А вона рече йому:

«Тоді я буду тобі жоною, як Трубайло назад вернеться».

А князь їй знову:

«Як не згодишся на моє прохання, то я твої тури постріляю».

«Як постріляєш мої тури, то вже більше нічого не стрілятимеш».

Розсердився князь, взяв лук з плеча і почав стрілять золоторогі тури. Сунулися ті тури в пущу – так і виваляли дерево; а князь за ними знай пускає стрілку за стрілкою. Прибігли над Трубайло... а Трубайло тоді був не такий вузенький, як тепер, - прибігли над високу кручу і всі шубовсть у воду! Да й ні один не переплив, усі каменем лягли по дні, аж річку запрудили. Сплеснула тоді руками дівчина: «Потопив еси моїх золоторогих турів – блукай же тепер один по пуші во всі вічні роки!...» отже, й блукає, кажуть, той князь до цього часу по пуші і ніяк не знайде свого Переяслава. А Переяслав був уже і в татарських руках, і в лядських – чого вже не було з тим Переяславом!.. А князь не знайде його та й не знайде. Дівчинині тури з золотими рогами лежать камінням у воді та й лежать. От прислухайтесь: то не вода реве в Трубайлі біля тієї кручі, а ревуть тури з-попід води. А настане, кажуть, таке врем'я, що повстають ті тури, розпрудять Трубайло, і потече вода вільно, а тури підуть шукати собі диких пущ по Україні».

Не вистачило стриму – на підйомі оглянувся. Хотілося побачити турів з золотими рогами в понаддніпровських пушах аж до самого Великого Лугу; того чоловіка з мокрим ятером у руках... живих карасів у траві стрибаючих... м'який шматок хліба щойно з печі, з капустяним листком зісподу, затишну білу хату («Не все, кажуть, переймай, що по воді пливе»), а мені хоч би трісочка, та з рідної сторони, а мені хоч би пуп'янок, та з первозданних розкошів природи – мені стає моторошно й страшно до холодного в душі, коли гадаю собі («Помилка за фальш не вважається»), що все штучне, не в узгоді з природою творене, - то наша хвороба, то наша гибель, наше вмирання в ілюзіях, в гонитвах за примарами «царства небесного». Неусвідомлена, злочинно легковажна втеча од живого до мертвого... Хотілося турів з золотими рогами, текучої води у нею обраних річищах, а в очі жовтим стелиться пустинне побережжя, всіяне рештками живого колишнього світу...

Варка Віщунка, уламок того природного життя, за яким страждаю, плачу, побиваюся, ще тільки підходила до того місця коло Баглаєнкової хати, де нам стрічатися. Прибирана в новісіньке, хоч подивуйся, як гоже для празника: спідниця з шотландки, така була тільки в покійної Хтодори, Федір справив «на пай» ще до війни, либонь, за царство душі в куми тепер опинилися; шовкова хустка під бороду, жакетка ясна, літня, рогові гудзики в два ряди, а на ногах щось схоже на сап'янове, з нашивом на носках – де його Варці взяти, як не з багатого двору? («Запиши обох Баглаїв у найновіший поминальний зошит – я сама на поминках свічки поставлю»). Не йде, як було, а спішить підтюпем. Ото диво! На очі ж вона темна, як же бачить, куди отак швидко?.. Постій, постій, голубко!.. Видно, таки істинна правда, що Баглаєнко, наше мокловодівське благородіє, забирав її в Городище – материну товаришку, свою хрещену матір, щоб тут зняли курячу сліпоту хоч з одного ока для першої обихідки. А якщо зовсім по правді, то на цьому давно настоював сам лікар, якимсь випадком довідавшись, що Варка Віщунка якраз і є та жінка з Мокловодів, що в скруту пособила його батькові

в одному ділі. Було це не колись, а під кончину загарбницьких німців. Куди не слухай – кругостороння стрілянина. Мокловодівські жінки з дітьми пересиджували небезпеку хто в болоті, хто на дніпровських островах. Молодші, сміливіші наглядали з потайників за хатами... варили борщу більше: ось-ось заявляться свої, красні. Може, голодні – буде чим нагодувати... Рвала в той день Варка з дочкою ожину за Сулою. А він, солдат з Червоного Хреста, вислідив момент, вийшло з-під явора та й каже до Варки: я вам вірю, тітко... візьміть оцю дощечку і причепіть її на тому місточку, що перед вашим селом, бо мені швидко треба за Дніпро. Взяла я ту дощечку собі в корзину з ожиною та й заспішила до Васильового броду... Аж перегодя три дні чи чотири, як вступили наші, я од командира дізналася, хто то був за чоловік (його жінка з Воїнського) і що я начепила на лівий поручень, - саме на лівий, так він просив, - охмалівського місточка – німці тифу таки добре злякалися, обминули і Воїнське, і Мокловоди, і Ворочок... («Щоб не було в руках лопати, а паче всякого якої холери, треба дзвонити в усі дзвони – одгонить насланя. Або нехай півень співає – теж помагає проти всякої пошесті»).

«Я тебе гукала на все горло, а ти як не чуєш – пішов і пішов. Може б, з базарниками були під'їхали, а тепер Данило й досі не вернувся, ще зранку поїхав когось там стрічати – і нема... Здрастуй, сину. Як ви там?.. А мені не спалося – знала, щось гидке буде. Вкинула в окріп двоє курячих яєць на снідання, а вони не встигли й поваритися – так спішила. Тільки прибудилися, а я не люблю некрутого вареного... мені якби щоб як картопля печена. Та ще й картопля з наших посульських ґрунтів. Хіба як теперішня, що ні розкипає, ні наварюється – вся в борщі на плаву, як дублена... Коли – гульк! Панько стоїть за двором. Я по тварі впізнала, що Полбог: ніс як сплюснута гільза, все обличчя подряпане, віспою покопане, руки подерті на пальцях, тремтить – хіба що скоїлось лихе? Бачу, конозить його, всього трясє, як з лютого холоду, а не обзиваюся, мовчу: не я ж до нього прийшла, а він до нас... Оце як хоч, Варко, і що хоч з мене, а поведи до Корнія на прощення («Ти глянь на нього:

це не людина, а проява»). Тю на тебе, тю на твого батька. І на твоє прощення тю. Коли це ти здобрився?.. Підпроси, мовляв, Окраїнця («Підпроси..., щоб не дуже бився, а може, здобриться, по кужушку тільки буде ляпати»)).

«Що хоч, Варко, візьми з мене, а поведи не одкладаючи, бо мені строк до мозолянських поминок... Аж ген у ту ніч, щоб ти, Варко, не сумнівалася, як у вас дуже грякало і громом землю потрясало, - у вас була гроза? – заходять до мене вільно в хату, як нібито я й не заціпався на обидва засуви, - заходять троє. Всі височенькі одинаково, не придумаю, до кого б і приміряти. Ти, мовляв, добре, Полбоже, дочуваєш чи пробки в вухах прочистити? («один мене чимось як ошепулив, то довгенько джмелів попрослухав»). Тепер, Полбоже, пильно слухай: завтра... ні, моментально вбирайся, як на празник, - ми тебе проведемо до вказаного місця, ти добре його запам'ятаєш, бо через три дні ми там знову о такій самій порі, кров з носа, побачимось...»

«Верзи, верзи на свою обихідку, може, на душі полегшає... Плутаницю таку плував мені, що й зовсім не до ладу... Вивези його буцімто ті троє за сінешній поріг – таке, що йти під отаким громом, що землю потрясає, між отакими блискавицями, дощ аж пищить... Ні, кажуть, троє. Це ми йтимемо, - накинули на голови відлоги, - а ви, Полбоже, сину скурвеної матері, хай бог простить, що при дитині чужу гідь повторюю («Не одного ляха козак, як би скурвого сина, за чуба потряс»), а ти, Полбоже, послід свинячий, лізь рачки. І знай, що йдеш на прощу... Поки аж за село Панько вирачкував. Та там, на вказаному місці, де колгоспний скотомогильник, - його треба добре запам'ятати, щоб через три дні о такій самій порі, кров з носа, побачимось знову, - там заходились грати з Паньком у «заключонного»... («Така думка і пройняла мене, що таки діждусь свого, натраплю на те, чого так кріпко бажаю»). Видно й по ньому, що без мемеля не обійшлося, дали тюжки – сьомий день жахається... То ми як? Ждемо жданого чи підемо на розвилку?»

«Ходімте помалу до розвилки».

«На Данила надія мала – мені так його жінка призналася: пороблено чоловікові, од сім'ї одбився. Додому вертається серед ночі і на лиці як

опухлий чи комарами скусаний, чи од горілки – авжеж не з голоду, як ми були з Хтодорою... Десь у морі на острові свою общину мають – начальники. Даємо, каже душі порядок... Сьогодні воно п'ятниця, то це, гляди, погнав свого «бобика з синім хрестом» аж у Пирятин, за двісті ветстов. Там вони зустрічають свого київського предводителя й покровителя. Знала, як і фамилія, та випало з голови. Якось на «ш» починається, а сам він при якомусь міністрові за ревізора. Звісно, при якому – при земельному, якщо їм, сиріч, голові нашому, якимись там ходами переслав чорну, вже, правда, їджену «Волгу», щоб на ній керував таким засмиканим колгоспом, по вуха в боргах. Хоч би який-небудь перед людьми стид мав. Ні худоби, ні машин... ані волосся на голові не хватило б, якби сказали: «Розплатись, як позичав». А бач, виїзд має панський... Глумляться над людом, не інакше («Не по-людському й не по-божому глумуватися з сироти»). Альошка, що завторгом, постачає випивку, а Данило, наше мокловодівське благородіє, - м'ясо з білих індиків. Поїдеш – побачиш, що в них там і як. Прокопа туди пропустять... його туди вже закликали... Своя в них і оборона, і царська охранка з місцевих яничарів – перепитай у Михлика, як не віриться: він туди випадком натикався, їздив лозичку різати на свої корзини».

«Люди знають, коли буде оргія – легкові машини сунуть ордою, іноді з «мигавкою» попереду. За нею найголовніший секретар. Правда, недовго працював, Калашник, либонь, по фамилії. За ним – і таке інше в наростаючій ітозі. Завертають отуди вниз, де рибартільська затока, а звідтіля... міліцейський катер возить... Якби такого не чути, не бачити й не знати. Ще й тепер сміятись хочеться... з поглуму сміятися хочеться, як тільки згадаю трохи непристойному Михликові дотепність, коли одного разу Митько попав іти назустріч тій орді машин («Сиди дома, п...рди дома. Ніхто тебе не знатиме, п...рдухою не зватиме»). Йому, київському, на те сякати, що колгосп у боргах, як у реп'яхах, - знай, ревізує собі на обихідку: порося молоденьке, жирненьке, в окремому станку годоване, гороховою соломою (не паяльною лампою) смалене – своєї пресованої соломи богма, то колії в

заможних сусідів крадуть, щоб тільки, неодмінно тільки гороховою, бо після неї поросятко пахне – хоч би й не хотів брати, через пахощі візьмеш, нізрі запахом тобі розпирає... Перві-наперві кавуни з динями-колгоспницями – приймай задне сидіння, щоб улізло, аби не розперло... і таке інше, і таке інше в наростаючій ітозі («Ти мене шануєш, я тебе шаную – обоє шановані ми люди»)).

«Ти ж чув, на Гопея на Льоньку, заступника голови нашого, пошесть прийшла. Як з води, як з вітру приключилося – ніхто не визнає, що за хвороба. Скоріше – з людей. Це лучилося, кажуть, на другий день, як соняшники біля пасіки скосили, і люди ринули, хто вільний, на збирки – шапок осталося після комбайна, аби збирав. А Льонька не хотів цього: всі кинулися збирати – робота в колгоспі стане. Вибрав зручне місце, щоб людей переймати, і простояв з біноклем до смерку. Наодбирав цілу купу. А сміливіші не звертали на бінокль – сідали на зворотах і, кленучи Гопея на всі заставки, вибивали соняхи в нього на очах, як дражнили заступника з біноклем («Серед усієї челяді його й за чоловіка не вважали, дражнили його кузькою»). А вночі йому і лучилося...»

«Мотря Тригубка перед тим нібито бачила, як щось з хвостом, на людину схоже, виходило з очерету на дорогу і вижидало. Раз і вдруге виходило. А втретє, як вітер обернувся з Москви і подув як на Київ, саме в той бік, де живе Гопей Льонька, обречений на порчу, взяло те, що з хвостом і на людину схоже, - взяло з дороги повну жменю, аж розчепірену, пилюки і кинуло з-за голови на вітер. Раз кинуло і другий раз кинуло. Аж за третім заприказувало: «Осліпи запорохою руді очі його, розідми йому утробу товще од вугільної ями, засуши його тіло тонше од лугової трави». З того на ньому й почалося буцімто: попервах напала неспинна гикавка та кругові кольки, а тоді й законозило, як пропасницею... залихоманило, як Панька Полбога після грани (наголос на «и») в «заключонного» («Тіло йому пекти, знобити й тіпати, білі кості крушити – їх, пропасниць, сімдесят і сім»). На тім кутку й собака в когось виє – то вже знак, що звірина вчуяла погибель».

«Воно ж єсть люди, єсть і людиська».

«Веду я Панька на прощення до Корнія Васильовича – всяке в голову лізе. А він, дивлюсь, як сам не свій: оглядається, обдивляється мало не за кожним кроком, - точно так ходив Тимоха Копиток, ніби все до когось підкрадався чи йшов на засідки, - ти вже не застав його, не знаєш Панькового батька. Як би тобі й знати, коли це тодішня людина, як я заміж ішла, - весь вік лакомився на чуже, а собі й нужника не зробив, ходили в лопухи за хатою, отаке убоїще. За вік на шапку не заробив, стерво ледаче, хай бог простить, що на тім світі. Одірвав рукав од жінчиної кожушанки, вивернув наверх вовною – так і носив («А голова в нього як дуля»). Літо й зиму носив ні шиту, ні рублену. Вистріпається спіднизу, порозлазиться кожушина, що аж на очі насувається, - заставить жінку, щоб стрьопи обрізала, та й далі носить. А жили ми тоді одкинутим до царини хутірцем: наша батьківська хата (батька він чогось боявся нашого, поки й умер під голод), далі Лук'янова Шалеги, що на Русі був жонатий, взяв її вже, як вернувся з Біломор-каналу, а доживали вони віку на морозівських кутах, як хату в них забрали в розкулачку. Пасли людську худобу – з того й жили, бо не мали рідних дітей... Прокіп Більшовик хоронив обох чи саму Русю з Антоном Лемішкою... А через рівчак навпроти стояла Копиткова хата, соломою з кострицею крита, і ні колодязя, ні хлівця, ні повіточки... Так мало тобі того, що ледаче до безкраю, на чуже лакоме... така була нечиста сила, прости господи, що людей ненавидів. Ото тільки було прокинеться – зразу ж до віконця до напічного дереться: чи пішов Лук'ян у кузню на роботу, не вештається по дворі? А в Шалеги, всім те відомо було, даром паличка не зваляється – нахилиться, візьме, як, приміром, з тину випручалась, і однесе до дров, якщо пересохла, в діло не годима. А жива, нетрухла – поставить десь у куточку – знадобиться. Все в нього на своєму місці, все в нього в спряту – сінина без толку не пропаде. А в дворі підмітає і щоранку, і щовечора... визбирує трусок там соломину, що впала ненароком, як ніс корові на підстилку, - насиплемо хоч невисоку могилу для безвісти пропащих, я першу

пригорщу за Лук'яна з Русею принесу... за Сашка баби Омельчихи: як загадали на війну – плакав, як жінка. За всі вугли руками береться, всі дерева обціловує, з дворища до похідної гарби виходячи. Так і досі ніхто не зна, де його кості. Іван Пугач вродібно бачився з ним, бо були в одному полоні десь на тогобіччині. Сашко був дуже здоровим на силу, а їсти в половині, вважай, не давали. Охляв зовсім. А восени дощі, мокрота, сирість. Прийшов Іван з якоїсь там роботи – лежить саме ряденце, де Сашка вранці кидав... пропав безвісти. На всій рідній землі, між таким, як сам, нещасниками, - і безвісти, навіки безвісти, як тільки ми вимремо... Проситиму свою Гальку і ще бабів наших, піду сама у сільраду, хай упишуть таких, як він, і насиплемо («Сини наші, жалі наші да по всій Україні... по всіх світах»)... Насиплемо за їхні муки, за їхні страждання... за ті гріхи наші, які ще й досі не спокутано... ніколи й нікому не прощені».

«А була в Тимохи Копитка пара воликів («Москалики-соколики, поїли ви наші волики, а як вернетесь здорові, то поїсте й корови»). Дочці батько дав у придане, а зятеві на розжиток. Якби вони, тії волики, та не в ледачі руки... Як тільки вибрав момент, що нема Лук'яна дома, так і напускає своїх у його леваду аби під стіжки: тепер, мовляв, усе всихне. То Лук'ян коли, може, й залається, вигонячи скотину з свого пастівника чи з-під стіжка. За якимсь тим разом уночі застав Тимошиних воликів – гарбузи з купи гризли. Налигав обох старою вожжиною, одвів Копиткові до хати, а в дворі й кілочка не знайшлося, ні деревинки, то Лук'ян прив'язав невинну скотину, думав чоловік як лучче, до сінешніх дверей, до скоби знадвору. Тимоха прийняв те за насмішку, почав з усіх боків заривати на Лук'яна («Як би над ним помститися?»). Сили не мав, розум і не ночував – записався в активісти».

«До власті дорватися тоді було нетрудно: напаскудив чи голосно залаявся у церкві чи під церквою, насмілився однімати, викручувать з руками все хатнє, аж до ложки, суспілювати сяке-таке збіжжячко, як Герасько на Ворочку, - вже ти й за «власть советов», активіст тобто. Не бог, але півбога точно. Роби, що тільки хочеш, лиш би тільки не проти колгоспу – лакомі на

чуже, завжди й на все готові. Для цього не треба ні розуму, ні совісті, ні спочуття, ні милосердя... Підпросив Тимоха якогось там Гераська з комнезаму – обклали Лук'яна продрозверсткою, що не вдержався. Розорився. Вирубали груші й левадку, загатили струмок битим-ламаним, розтягли-розпродали тимохи та гераськи все до миски. Лук'яна за саботаж перегодя на «Біломор-канал», а Руся пішла жити по сусідах з милосердя...»

«Без Лук'яна не стало й Тимохи – чи вмер, чи втонув... чи вбили, може, воїнцівські картюжники, в нього була їхня столиця. Син Панько, щоб не зимувати («Нема роду без вироду»), програв тих воликів у очко. («З'їло тебе, сину, двадцять одно». – Ні, мамо, двадцять двоє»). Аж тепер я веду його на прощення. А що йому, безголов'ю нашому прощати?.. То з нашим родом так через те повелося, якось там жалівся Панько, що ми на такому місці хату поставили. Люди якось вибирають, де їй стояти, куди покуття, куди вікнами. По наземних прикметах проникають, угадують своє підземелля: копають колодязь – догадково знають, звідки тут і в яку сторону течуть підземні потоки, до якої води слід докопуватися – до першої, до другої чи аж до третьої, щоб пустити родники-джерела, годимі й для прання, й для варива... і для поливання квітів хатніх чи городини. І глину вибрати, щоб не мокріли стіни... Покійниця Полбожиха, хвороблива, самі очі на все лице жінка, не раз боялася жити в тім дворі – братеника чоловікового боялася, Ливона Папазира, що Панькові рідня втретє. Все було каже: «Мені невжиточно там жить», - бо й сни страшні сняться, що й Руся Лук'янова не брала їх собі в пам'ять – неблагословенна, мовляв, нерозгадані; і Ливон нападавсь на неї: напече хліба – невдатний, наварить борщу – несмачний, попере сорочки – не біло. А далі, бач, її і вбито. Три жінки тоді по щавель ходили, а жеребок упав на неї... Того ж дня пробалакали, що то робота Папазирова, тільки з Панькової несуперечки: знали, псюги, що хоч би й викрились на злочині, то за Харитею ніхто відкрито руки не потягне, бо в їхньому роду – я вже не докажу, хто саме – служив за царя при волості писарем. У ті часи які хоч являлися поміж людьми невзгодини. Всяка всячина наверх пнулася.

Робилося таке непевне, що й не всі мудрі торопали, яку річ держати, на чію говорити. А вже що нам, простякам, - мовчи, глуха, менше гріха... віками не туди тягнемо... все не ту пісню («За віщо тебе так не злюбили, аж ненавидять?» - «Упоперек їхнього кажу»). Одне тільки в нас і туди: впоперек годуємо хлібом і дохлібом. Хіба ми винні, що на все інше такі ми недоспілі? («Не збиткуйся, чужа мати, не збиткуйся наді мною»)).

«Нема гірше, як на душі непевність... Ти ж диви, як воно нам виходить, - чув за Жужманівку? Я в обід на вигоні почула. Почула і, їй-бо, аж зраділа – де вони взялися, такі сміливі діти, що повстали... хліба не дали... сваволі під ніс бринькнули. З району, як на пожежу, примчали. Викликали на спецбалачку Данька з Яринкою. А тоді і всю молоду братію. Балакали-балакали і напрямки, і з натяками («Чим це воно пахне?»), а виходить, що діти наші праві, розумніші за нас... Навіть усмирители перед ними похитнулися. Деякі на їхню руч заговорили. Плани ж, мовляв, поконали? Поконали. Своє підвищене зобов'язання здали? Здали. Переглянуті можливості одвезли? Одвезли. А решта – наша ... Їдьте собі в район, розходьтєся по кабінетах... робіть-витворяйте: вік наш короткий – до смерті не все встигаємо («А тепер свою ми владу маєм рідну»)).

«Ти ж диви, як було раніше... Ну, при Ленінові і після нього трішки – давали волю жить. Після свавільної розверстки, почали брать, можна сказати, справедливий продподаток з кожного селянського двору: сьогодні, приміром, віддай жито під квитанцію, завтра м'ясне («І таке інше в наростаючій ітозі»), а в третього – що даватимеш? На городі не вродило, корова перегулює, а порося погано їсть, не вирросло... Справедливо можна сказати, але для держави марудно збирати в кожного зокрема... Спасибі нашому батькові Сталіну: вкинулися в колективізацію («Хоч не тільний, а теліся»). Святе діло – колгосп («Зручно, вигідно й дешево»): підігнав на тік машини, забрав під мітлу не одноосібний – гуртовий хліб, та й зоставайся лавка без товару... А наші діти... а наші діти... а внуки наші, бог їм на поміч, подумали-змикитили: тут щось не те робиться, однобокий інтерес – вдалися до

протесту... Воно й ми, як подумаєш, оце годів скільки кожен собі нишком опирається, робимо в колгоспі, аби день до вечора, а ніч не мине («З орлами я не думаю дружити, Та я опрусь гниючому болоту; Щоб через нього й другим шляхом мостити – На те віддам свій труд, свою охоту»). Бо навіщо й куди поспішати, заради чого пнутися, як до тебе інтерес на очах спадає? То воно й руки до роботи не знімаються. Чуєш, яким анекдотом молодики теперішні владу піддрочують? Вчені, мовляв, усе випробовують то на пацюках, то на мишах, а правителі – на людях».

«Бачив позавчора по телевізору, як один на трибуні сякався? Е-е, для народу інтересно. В обід на вигоні третій день тільки й балачки. Я хотіла двічі подивитися, так того моменту вже не показували у програмі «Врем'я»... Приїхав до нас, до Києва, - його звать, як і нашого заступника Годея, - привіз, кажу, нашій Україні великого ордена. Довго читав-переживав, як ми ту нагороду заробляли та хто нас на подвиг напучував. Згадував і сам себе, і великі успіхи, грандіозні кроки вперед, всесвітній приклад розвинутого соціалізму, а далі, видно, і самому, сердешному, закрутило в носі, не здержався... А той, що на нього телевізора наводив, не втрапив, коли слід було пригасити... одвести окуляр видючий з нього, - от і вийшло, що люди побачили, як всевишній сякається. Хіба як всевишньому, то й сякатися не можна, не така на ньому, як на всіх, природа? Ото хіба момент непідходящий... Чи він збився на досягненнях, чи на розвинутому соціалізмі в носі закрутило, що продовольчу програму ще конать треба... А може, з умислом сякнув на свою балачку і на нас з тобою разом – якби було побачити двічі, не було б ніякого сумніву («А що, не я вам казав, що треба розуму та ще й розуму? – реготався тепер коваль над учорашніми глумильними»).

«Ще бабуся було нам кажуть: не спіши язичком – поспішай ділом. Щоб не вийшло, як у того, що й ти знаєш («Як справи, Андрюшо?» - «Літа йдуть, а ум на місці»). Як і в нашому колгоспі: що не день, то й нова команда – як не з району, то з Полтави. А третя од Годея од Льоньки. І всіх бери під козир, всім угоди покорою, бо інакше ти вже чужий («Ви псуєте нашу лінію, бо

проти темпів і керівництва)). Балакать з тобою не схоче, крізь зуби миркає, як прийдеш чогось там просити або й законної пільги домагатися... як подумаєш, яких і скільки за свій вік дурисвітів перетерпів, - за дітей до крику жалко зробиться: хто ж ти і що? Та й куди ж твоє правування? Ледащо, яке за вісім год перебрело заочно інститут, та й тільки, нічого не навчившись, окрім базикати... Сяк-так до п'ятниці, а в суботу на острів («Через день субота, а в неділю – празник»). Дають душі порядок, аж луна понад морем... аж обеліски дерев'яненькі... аж зірочки на них жерстяні од крику хиляться...»

«Отут, мабуть, посідаємо, га?.. У Притулівці також багато хто живе ще й на посульський лад – котрі ближче до берега: там тобі, хоч і зелена, а вода, і човен, і весло в очереті приховане. Сів удосвіта – під снідання на острів, якщо без мотора. А на острові – наче дома, наче в Мокловодах: пісок як перемитий, шелюг, трава. А порічковій людині що більше треба?.. Лиш би просторно та зрозуміло».

Тут Віщунка сама перепинилася («Між нами всіма постає думка, що такий стан речей, який тепер скрізь у нас панує, не може довго тривати, а мусить якось перепинитись, бо вже надто темно, тісно і глухо у нас на світі»). Сидить Віщунка на вузькій лавочці без спинки з того боку, звідки видніше на море, і вникла очима у простір, у нашу посульську сторону – порічковій людині що більше треба? Я не порушую ні порухом, ні словом її настрою, її неодмінних видінь – за немалі роки своєї сліпоти вона сьогодні, може, вперше бачить далеко, так прозріливо... Швидко будую собі нашу колишню хату... ставлю в ній звичайну селянську піч... запалюю в ній наш гіркий окраїнський шелюг, щоб злікувати в собі назбирані болі полум'ям, нашим прадавнім, родовим способом. Сирі дрова сичать парою з-під кори, димлять цівками, обсихаючи... тепер зайнялися кількома свічками, пирскають іскрами... вже гоготять суцільним полум'ям, ширяє жеврій по піднебінню печі, вигинає свій потік попід челюстями в комин. Чи воно батько з матір'ю поставлять піч у новій хаті? Вогонь вибирає з очей болісті. Од уяви, що буцімто побував дома, зігрівся мокловодівським вогнем, назбирані болі

справді гаснуть, кудись діваються. Перетлілі, осідають сизим попелом на душу, кудись ще глибше – може, в пам'ять самої крові, щоб дати місце для інших, радісних або ще пекучіших. І я неусвідомлено докоряю собі за, мабуть, надмірне своє спочування до знедолених і скривджених: за законом генетики адже пам'ять крові передається як неминучий спадок – навіщо нашим з Марійкою дітям, двом тендітним істотам, мої або ще й дідові Корнієві невлічими родові болісті? Невже природа саме тут жорстока й несправедлива, щоб прирікати людину на не свої – на з кров'ю задані болі? («Ні сили віщої не дарувала доля, Ні слави славної мені не прирекла, І час мене змете, як сохле листя з поля, Мов крихту зо стола»). А може, це якраз істинно й гуманно, якраз так і має бути? Може, саме в цьому найперша суть суспільства ідеального, не поширеного на панівних і підлеглих? Тоді страждати є заради чого!.. («Я з тобою, милим, і в норі житиму, аби в святій любові»»).

Хоч і підбились ми – дастьбі нам молоді сили, бо були розгубили в дорозі зниклих літ».

«Тепер Віщунка, бачу, зрушилася з насидженого місця – надивилася, мабуть, навітшалася, бо розвидняється на лиці, ніби вже набачила шукану дорогу».

Ти мовчиш, що тобі гарно слухати, чи боїшся, щоб моїх думок не розпужати? Я вже й надумалася, і дома набулася. З живими й мертвими набалакалася... у простір надивилася – душа ним поживилася, співати хоче. Ні тужно, ні весело, а якось би радо, щоб на такий лад і таким строем, як життя у доброї людини. Як було співали, з роботи йдучи, і ми колись, молодиці, дівчата. А найкраще нам витягував Данило з прозиванкою Штаб – жили йому корінням на шиї випинилися такі виводив коліна, що хто йшов біля нього близько, оступалися й німіли.

Ой заслужи пару коней і пару жупанів,
Тоді шлися до чорних брів, до шитих рукавів.
Да заслужи, препоганий, штани та сорочку,

Тоді будеш мене сватать, отецькую дочку.
 Летить орел, летить орел високо з орлами,
 Черкається оболоні жовтими ногами...»

«Оступалися й німіли од голосу Данила, а Марушка, поки годима була, поки з кругу не спилася, як дізналася про свого Ярему, - не раз було перекривала Штаба, як той хоч трішки піддавався. Вона ще й тоді зривалася на пісню, як я її провідувала вже негодну – до того негодну, що тільки вмирати.

Над моїми воротами чорна хмара стала.
 А на мене, молодую, худа слава впала.
 Ой я тую чорну хмару платком розмахаяю.
 Перебула поговори, перебуду й славу».

«Всім хутором на першу пречисту, тобто того дня, коли червоноармійці визволили Морозянку, а цього року збираємось на велике поминання, - всі до одного поминали вбитих, поминали гуртом на Магерівськiм кладовищі, а Марушка вже не прийшла: лежала немічна в постелі. Підніметься на лікоть, дістане з табуретки свій слоїк із соскою, посмокче з нього (руки трусяться, щоб налити). Посидить-посидить під ковдрою, поводить очима по голісіньких стінах, спиниться на тому місці, де мало бути їхнє вінчальне благословення, задивиться на карточку – Ярема на ній ще парубком, ще в Яреськах служив солдатську службу, - наллються очі, знову тягнеться до слоїка: не піду я, Варко, отакою між люди... не хочу бачити свого казнителя, - очима вказує ніби як на Жужманівку, - не піду: Яремка мого не оживлять... Києва не оборонив... не привезуть, не витягнуть з оржицьких боліт... Люди всяко здогадуються про Марушчиного казнителя, а правду знає, та чомусь мовчить чигирин-дiбровська Мелашка, теща Данилкова, нерідна мати Яринчина. А може, ще й Вікентій Різниченко, бо я так і не довела Панька на прощу: якраз напроти городиського базару де не візьмись Полбоженко Микитка у небазарний день. Підхопив батька під руку, як драстуйте, одводить од мене зовсім недалечко і щось йому пошепки турує, турує, аж на

мольбу, аж на крик зривається, що той, бачу, тетеріє, - то комір на сорочці одкачує, то в кишнях без нужд риється. До мене рвонеться, назад оступиться... до мене, од мене, а Микитка не одстає, не попускає свого, показує на перев'язану руку з марлевою підвіскою – заявляти, мовляв, чи як його лучше, щоб менше між людьми розійшлося і про свою сутичку з молодою братією – у засіці з просом лежав, балакають, аж до обід смирно, як уже приїхали посівне брати, - і про нічну стрілянину не в той причілок, і про Вікентія – гляди, все робилось того вечора на жужманівськім току не без його відома, бо перед цим Торбинку Гераська бачили з мотоциклом коло міліції – жінки в обід на вигоні все чують, все відають... Я, звиняйте, з радості забула. Ти буцімто клопотався транзитора хоч старенького в обід між жінками на вигоні. Підорванка передала мною, щоб купував, як сподоба її. Ось і ціна крейдою, бери, а там як схочеш...»

«Я далі не схотіла ждати Панька: не ми до тебе, а ти до нас, тобі й примірятися – рушила вертатися, бо вже пора й тебе бачити. Рушила, а Панька як стривожиться, як заволає: на післязавтра, мовляв, мені так чи інакше, а кров з носа являтися з повинною на вказане місце, бо ті троє не зламають обіцянки, поки свого не доб'ються – повести мене рачки аж на самісінький вершок Пивихи, хоча навіщо таке ракло, як Полбога, кому здалося: Корнію Васильовичу, твоєму батькові, чи не менш благородній Вусті-матері? Я оце, диви, яка скверна та нікудишня, а об нього, заклятого, без ганчірки рукою гидую торкнутися... Передай, каже, Варко, я тобі чим схочеш віддячу, - йому поклін і Вусті, що я до їх заскочу, бо сьогодні склалося так, що мій Микитка боїться назад у Жужманівку, а Герасько далі не береться після того случаю його од них обороняти. Бо молода братія вже напосіла на Торбинку, переходить, либонь, на головного шофера. Як і до мене вночі, коли грякало, аж земля струшувалась, так і цього разу теж утрюх лучилися, як з-під землі випірнули, вже коло самісінької хати-котеджі – забуваю, як того, що став замість Кашника. Лучилось вже перед самісінькими ворітьми тієї хати, що й ти знаєш: стій, Фанасію, стій,

Патрико... хіба своїх не впізнаєш? Оце я, це він, а ото вона... Ми ж народний контроль, ти ж знаєш. Одчини, будь ласка, свій багажник власноручно, щоб нам не копірситися в замку оцією ось викруткою: зіпсувати «Волгу» можемо. Фанасій, правда, ні слова не спинчався, хоч до такого й не привчений, - виліз для контролю, як і повинно бути, відчинив – дивіться, якщо ви народний контроль. Дуже й придивлятися не довелось: лежить як на долоні окіст молоденької, либонь, молочної телятини, полотниною накритий, сіллю дрібковою притрушений, а під ним – реберця баранини. Він мовбито обожає яловичину, а вона... тільки щоб гарячим їсти, тільки-но з печі, поки не захолинуло, бо тоді лоєм береться і черствіє... Тільки все це, Варко, між нами – я не казав, ти не чула. Не впіймав – не кажи, що злодій. Що дозволено кесареві, те не велено Панькові («Ми платимо покійно всі податки, ми кесаря шануємо і владу»)).

«Бо ті троє можуть перепитувати, хто кому казав і таке інше в наростаючій ітозі... а мені ця карта не в лєсть, якщо ти не забула, що післязавтра, кров з носа, нам бачитися на вказаному місці...»

«Той багажний гостинець» одвіз Патрика чи в дитсадок, чи здав у присутності народного контролю на громадське харчування. Де ж ти була, що й такого не чула? Жінки в обід на вигоні дзвонили, ще й Америка не успіла передати. Ти, Варко, слухай Америку, всітові інтереси кажуть. Знають, пронириліві, коли Брежньов і снідає, і як та з ким обідає, і скільки легковиків набирав для інтересу власного... і чим займається рідня... А двадцять з лишком нагород хіба не дивина для нас, грішних?? Слухай, Варко, слухай хоч чужу правду, бо про своїх дзвонарів забули, коли й празник... не дізнаєшся, коли й сонце праведне сходить. Вредить, мовляв, простому люду високі діла знати. Дано тобі право на труд – користуйся, бо в інших людей і цього нема, безробітні, пухнуть з голоду, бо нема в них такої політики, як у нас, і видно, що скоро й не буде... А Корнієві передай поклін і скажи... скажи, що як його хто питатиме, з молодих особливо, чи був я в Окраїнця на прощення, нехай не сумнівається: ми ж свої люди. А що тоді вийшла моя

ошибка, то це да... Ні здрастуйте, ні прощайте – зірвалися обидва, як злякані, і подалися отуди, як на вулицю трьох святих – скажи, як вона зветься по сільраді, то й я скажу. Чула між людьми імена всіх тих трьох городиських святих, що поселились вулицею до базару, а впомку лиш одне – Іван, що любив, кажуть, брити голову, Баглаївське дівча – я в них прожила добрий місяць, якщо з тим, що їздила з Данилом під Кобеляки забирати кістки Хтодорині, сховаємо в Мозолянці, між своїми людьми – якщо з тим, то сьогодні тридцять третій день... Баглаївська дівчинка – ще мале, в школу тільки збирається, а цікаве – каже мені (за день набридне одній гратися, то вона сяде біля мого ліжка і хвалиться, як дитина): ми, бабусю, теж скоро будемо жити, де троє святих (я й не знала, що то вулиця для обраних). Ось тільки татко ще дасть двічі тому, що з Києва, білих індиків – вони в морі, на траві живуть... тільки дасть – і житимемо... Леська з тієї вулиці і на парті сидить у школі не на такій, як наша Зоя, і їсть не таке, і на фізкультуру перевдягається коло дзеркала – є в неї своя хатка. А в нашої Зойки вчора кеди вкрали... Леську хлопці дражнять: «Паненя-кошеня, задрипане цуценя, дай нам кашки, а ми тобі бражки...» Може, дитя набалакало з малолітства, а мені й на душі скверно. Нікому такого не хвалюся, бо стане ще комусь скверно. Скверни в кожного своєї досить. І образ доволі також. І те в нас добре, і те найкраще, а жити до нас не просяться...»

«Не просяться, то й не треба. Про це каже Михлик, діти в молодих будуть. Або ще й так: хазяїн – барин, хоче – їде, хоче – йде. І все ж таки, і все ж таки... Як же його простому грішному докопатися до правди: ми чи вони? Хто кого дужче оббреше, той і кращий? («Один був гріх у Севастяна: не ступне, як не брехне, і не дихне, як не брехне»). Тоді, мабуть, краще не слухати ні того, ні другого. Докопуватись самому («Прочесть все черные страницы, узнать все темные дела и сохранить полет орла и сердце чистой голубицы – се человек!»). Яку знайдеш, така й твоя? Щось робити мусиш («Пора, товариші, соціалізм зробити не суетою, а турботою мільйонів»).

Кожному правди хочеться («Що не їж, а хліба хочеться»). Без неї, правди чистої не буває й добра чистого».

«Я бачив дивно світлий сон: у нас нема брехні й підлоти».

«То неправда, що Вікентій менший за Гераська. Навпаки. Вони зведенята, тому й нема ласки поміж ними: як не б'ються, то сваряться до ножа. Здоренчиха народила Вікентія ще зведеницею, з батюшкою прижила, а заміж виходила за вдівця уже з Гераськом... Тоді, як вони бились в клуні на батога у «заключного», мов ті цигани, Вікентій видержав без крику на сім батогів чи на двадцять більше – не докажу, бо діло давнє, на ремінних билися чи на прядив'яних, але умовах тієї грани (наголос, будь ласка, на «и») відома ще й тепер: шмагати не по голому, лиш би замахом зі свистом... Видержав більше і побідив Гераська духом. Бо забивалися вони на те, чи видержить Вікентій Гераськову комсомольську агітацію записатися до безбожників – саме було подвижно відмовлятися од віри, руйнувати собори та церкви, розтягувати ікони, валяти хрести... В якомусь селі, що за Жужманівкою, такий ентузіазм загорівся в свідомості лікнепівських селян, що вони кинулися розгвинчувати залізничне полотно, надихаючи себе піснею «Ми старий світ зруйнуєм до основи...»

Минуло хтозна-скільки часу, а Вікентій-попеня не пристав до комсомольського безвірництва. В нього, балакають жінки в обід на вигоні, є й тепер дві в'язки книжок усяких старовинних. Ще й далі по людях збирає, скуповує – любителі старовини ходять до нього, як при непові ходили в лікнеп: неграмотні ми люди, якщо й про козаччину не знаємо, боїмося знати («Що більше довідуватимемось про старовину українську з оригіналів (автентичних джерел), то все виразніше стоятиме вона перед очима нашого духу»). Почалося й Вікентію, як тій залізниці, - руйнувати людину до основ, до кореня. Знаходили всякі причіпки, більші й менші насмішки, засідали, як на зайця, щоб побити, дражнили «попеням». Зійшла дитина з дому, коли побачила на себе карикатуру в стінгазеті із підписом: «Відсталий, невідомий елемент, геть із нашої дороги!» А невірний брат одказався од віруючого

через городиську райгазету... Чи то не він бува ген-ген понад островами погрібся як ніби до недогарківської греблі? Дніпра шукає... («В порічкових людей вважалося смертельним гріхом плюнути в воду, або засмічувати її, або перепиняти»). Гай-гай, свята наївність!.. Не будемо зводи зводити, нехай думки не рвуться на шматки, нехай останній розум нас не кидає...»

«Тобі, синашу, в Жужманівці так і не збулося?»

«Ви про вчителювання, про директорство?»

«Атож, про нього».

«Не збулося, тітко Варко, ні».

«Значить, пам'ятають, чий син єси. Значить, на полбогів перевід не приходить».

Ще надовше перепинилася Віщунка, поникла. Може, вразилася об якусь думку, як об залізний гостряк. Може, натомила розмовою суворою. Або те, що напливло в голову, не до ладу, не дається делікатно сказати, а їдке слово змокчала – хто може знати, коли яка планета наводить на людину? Я хочу потай, але пильно придивитися до виразу її обличчя, хоч якось перевтілитися, щоб проникнути в її душевний стан, та вона ніби прочуває задумане моє бажання, ловить, перехоплює мої біоструми – предовго не дається на очі. Дивиться в море, на той, оддалеки ветхий човник, схожий на уламок, довільно гнаний стихійною силою хвилі туди, де, може, збудуться чи розіб'ються його наміри. Нишком посовала транзистор, щоб, мабуть, звернути мою увагу: візьми, не забудь. Схочеш – послухаєш чужу правду. Ніби не для мене, а небові промовила, що всі ці дні Іван Індус возить глину в Мозолянку – люди білитимуть хати, повітки, сараї до великих поминок. Тепер наспівує густим гудом незнайомий мотив, і на очах ясніють сльози. Крізь них я не здатен проникнути в її душевний стан: в сльозах, як у дзеркалі, переломлюються промені мого зору і повертаються мені в очі затемненим відбитком. Ніби й нема нікого поруч з нею, поклопоталася сама собі, що нема Данила з «бобиком» і не видно, - одурила тебе, синашу, підвела. Хіба нас мало дурено? Звиклися, ніби так і треба. Ніби так і треба, що ми тут

переживаємо, непокоїмося, а вони там, зустрівшись, регочуть під брезентом «бобика», козирають один перед одним свіжими анекдотами та все про дядька, про мужика, нерозбитного, затурканого. Мовби-то цього разу виставили його од нашої команди битися в якійсь там ваговій категорії на бокс з якимсь чужинцем, що вмів боксувати. Мало не до кінця бою товчуть нашого по голові, по вилицях, а дядько все одтягує праву руку, все заміряється, поки таки вгадав момент, встиг плюнути в кулак. Звертів та як смалонув... що той і завис на мотуззі. Суддя тут же відкриває рахунок над поверженим, а наш дядько йому своє тиче: кинь рахувати, мовляв... Я свого бичка годовалого як засвердлив, щоб не сікався битися, то не встав. Довелося дорізати («Го-го-го! Ото вірізав!.. Хи-хи-хи! Ото дайоть!»)

«Данило, наше мокловодівське благородіє, навіть забожився, що тільки туди й назад, бабусю Варку, і ви не зривайтеся без мене в дорогу, брати в тамтешніх трунарів за пляшку рубльового вина ящик з-під гвіздків. Кістки поперепошуємо ватою, щоб не торохкотіли, бо воно б'є на нерви – ви ж чули торохкотняву, як верталися з-під Кобеляків?.. З людьми, що одкопували, я розрахувався як слід... У вас нехай десь перестоїть. Бо до мене, самі бачили, як не той, то той заходить, а вона якраз у веранді на проході – перечіпаються: що то в тебе за ящик під ногами валяється? І признаватись якось-не-якось стидно, і надвір виставляти ніяково...»

Хто знає тітку Варку не на вигляд, а давно вже і спочутно, тому не трудно перечувати, скільки в ній перетліває недоказаного, будучи по натурі благородною, як вона трудно стримує свої страждання й цього разу, бо таки треба було і не минеться сказати строго Данилові: невже не було в тебе звичайного людського бажання зробити для кісток матері... для кісток матері! Придумати щось гідне для такого... останнього випадку, а не брати в тамтешніх трунарів за пляшку рубльового вина ящик з-під гвіздків, заквацьований до того ж солідолом? Тоді не сказала, в собі сховала, запекла. Тепер казати теж не добре, мовляв, невдячна: клопотався з нею, сліпою калікою, а вона віддячила йому таким доріканням. Перемучуся,

перетерплюся, наші страждання не їхні, наші радощі їх не радують. Так воно має бути чи не так – хіба тепер відрізниш, хто грішний, а хто праведний? У вас, мовляв, свої страждання, а в нас свої...

Я вхопив поглядом обличчя тітки Варки, бліде й пересохле, немов останній з дерев листок, і защемив собі серце: тітка Варка стояла, як могла, випрямлено, сама тепер дивилася мені в очі, як прощальниця, і мовчки плакала. І мовчки говорила вся до крапельночки. Її мовчання вимовлялося таким важким зітханням, тремтінням губ, такою глибиною жалю, що мені стемнило очі, заступило весь білий світ.

«Ви таки верніться... Подождіть Данила та разом візьмете й тітку Хтодору. Я сам піду, піду пішки. Побачу Прокопа – загадаю труну зробити... Вони дружили з дядьком Федором Лук'яновичем («Да прославиться батько в синові!»), все велить звичай. Прокіп сам возив мене в Качалу, розказував – я й тепер би відшукав той протитанковий рів, в якому дядько Федір Лук'янович зробив був зимівник для своєї худібки, беріг, доглядав, поки наші вернуться... Вертайтеся помаленьку...»

«Ось цим байраком спускайся, якщо хочеш низом іти. Там є стежка, давня стежка... по ній наші спускалися на переправу... на велику Дніпрову переправу, іди з богом. А я зроблю, як ти кажеш, - подожду Данила та візьмемо Хтодору до своїх людей... Хіба їхнє життя, та й Данилове, притулиться до нашого? У нас свої страждання, у них свої... Хіба їхні болі притуляться до наших? Чи хто хоч один з них, як ви, дітьми ходили попід кручами-берегами, по наряду плавали човнами в затоки, щоб виловлювати баграми повбиваних людей-солдатів, зірнутих потопельників, щоб кожен вивіз не менше двадцяти, бо не буде норми, не буде й пайки хліба... У них свої страждання: регочать десь під брезентом, а на ї х н ь о м у о с т р і в к у вже вариться, у воді пляшки холонуть – кожному своє, синашу. Прощавай... Та не йди близько попід кручами – бачиш. Пивихи вже половини немає. Поклонися Прохорові і своїй дядині Катрі з Дмитром...»

Не шукаючи стежки, я живенько спускався, як давалося, похилим до моря байраком, ні разу не оглянувшись, наче тікав од болючих Варчиних страждань, од своїх невідчепних думок та гадок, а думки бігли ще швидше, наче змагалися між собою в ладовий стрій, виказали їх хоч і на вітер – нехай несе на всі чотири сторони, аби хоч на трішки їх поменшало, а мені полегшало в голові й на серці: зраділося, що думка моя полетіла на всіх вітрах, може, втрапить комусь на слух і хоч тихенько йому промовлять, що й ми жили на світі – жили в стражданнях, у сподіваннях. Губили в шуканнях, як і всі праведні люди, знаходилися, щоб страждати знову. І чим ближче тобі до краю, тим життя земне видиться не життям, а суцільним чеканням його – чекання с в о г о життя, бо його ще буцімто не було. То живуть інші, не ти: твоє ще прийде, ще настане, ще втілиться... ще збудеться.

Пам'ятається («О, стражданні наші пам'ятання!»), все до ниточки пам'ятається, як перед тим днем цілу темну ніч невгавно кричали сичі на наших хатах, небесні й земні громи сотрясали заплакану слізьми й дощами посульську землю, а наші змобілізовані хлопці й сякі-такі рештки дядьків, в Чернечому навчені стріляти, вовтузились у передсвітанковій темряві, як у маревному сні, біля своїх підвід, клали в промокле до спідньої дошки сіно небагаті клуночки, самі всідалися на полудрабках, звисивши ноги, і погонич мовчки цвяхав волів чи коней. За підводами збоку схлипнули жінки, матері, діти: їдемо на війну – ось вони, за цариною, на всіх островах, у заростях берегів і плавнів. Усе живе там ховалося од фашистів, од своїх зрадників-бусурманів. Ще й тепер бродить, реве, шукає свого дому нажахана розбоєм скотина. Я держався першої підводи, бо на ній сиділи наші кучани, мати наказала їх триматися, бо на ній мені вертатися додому, як тільки передамо командирові ми, школярі, зібрані в людей гостинці: хто в решеті житніх балабушок, хто сухарів чи коржиків, сухе листя з махорки, жарену рибину, сушені груші, клубочок сирових ниток з голкою, нарваний з недописаних зошитів папір, олівець, чорнильницю-невиливайку, - час від часу я перемацував кошелі, мішки, корзини, щоб не затекло все це, не

подавилось, бо чим ближчала Максимівка, наша пристань, де вже сиділи в окопах, в землянках наші червоноармійці, тим небо нижчало, надворі ніби й не збиралося видніти, хоч по часу їзди нашої валки сонце вже підбилося на добре снідання. Солдатки молять бога, щоб оборонив людей од меча, од кулі, од потопу, та неголосна їхня молитва, щоб догукатися до всевишнього. Дядько Яким, що сидів замість мене за погонича, на ходу зіскочив з підводи, передає мені мовчки розкислого батога, а сам тулиться до мокрого гурту, щоб іти рядом із своєю жінкою. Без неї він, либонь, починає тривожитись, а може, й боятися: лиш маленька Якимиха вміє з ним, ще меншим і таки добре глухуватим, розмовляти без крику, без галасу. Іноді дядько Яким зовсім мовчить, а вона вгадує – по чому вона вгадує? – чого той тривожиться, що шукає чи, може, просто хоче її бачити, як свій рятунок.

На вказане місце наша сумна процесія прибайкалася саме на той строгий момент, коли командир протяжно гукав солдатам, щоб ті ставали в похідний лад чи на якусь, може, перевірку перед тим, як рушати до Дніпра на переправу он по тому свіжому настилові з необкорованих кругляків, що починається в низовині через усіма відоме прогноїсте болітце з очеретом, колишню річечку Прогнойку, де й тепер копошаться будівничі люди, перечкаються з військовим припасом, зариваються в тванюку під саме днище автомашини з понтонами, не ввернувшись вдало з'їхати на настил, - важко слухати людський крик, вчуваючи своє безсилля допомогти, важко дивитися на суєтний гармидер, якого люди, здається, ніколи не спинять, не зведуть на лад ніякими силами.

В метушні, серед суворих команд і окликів я був зовсім розгубився, не знав, що робити з нашими піонерськими гостинцями, бо, як виявилось, командир тут не один, не два, і до якого з них підходити найперше, так би й не второпав, де не візьмись тітка Якимиха. Вона вела за руку, мов свою дитину, молодого офіцера до наших підвід, вказувала рукою на щойно привезених мокловодівських хлопців, одягнених, як і дядьки, по-домашньому. І ті, й другі собі окремими громадками, щось казали одне

одному, прощалися з рідними за руки. Хлопці чомусь дуже червоніли при цьому, соромились, коли їх матері нахилили, мов деревця, до себе і обнімали, наївно напоумлюючи, як поводитися на війні, що писати в листах, а коли що, то підмогоричити командира, щоб пустив якийсь раз переночувати вдома. Промоклі до рубця дядьки, навпаки, напучували своїх жінок, як хазяйнувати без них, яку скотину продати першою, щоб сплатити грошову повинність, щоб берегли дітей. Молодиці вже не плакали, а лиш водили остовпілими очима, мовчки поправляли на чоловіках змокле, пожмакане вбрання і стежили за Якимихою – може, допроситься в командира дозволу хоч пересушитися в землянках, перевдягтися та перепочити в затишку перед тим, як приступити до такої кривавої роботи. Одначе на все те розсудливо жіноче командир, видно, не мав часу – війна вимагала, треба було не граючись міняти людей на передовій, поповнювати її свіжою силою. Він дістав з закавраща шинелі папір на прибуле поповнення і звелів різким голосом відставити розмови і швиденько ставати за викликом попарно – буде видаватися зброя: одна гвинтівочка на двох. Кому не дістанеться – буде видно на ближньому отривку. А ні – озброїтеся самотужки в першому ж бою з фашистами.

По цих словах я не зводив очей з дядька Якіма і мимоволі тулився до тітки Якимихи, зачувши щось недобре в тому, що гвинтівку одержує лиш той, хто буде викликаний під парним числом. Може бути, що нам обом одночасно згадався в цей безпорадний момент далекий, тоді забавний, а тепер такий жалкий випадок на колгоспному баштані, якого стеріг дядько Яким, коли ми, кучанська босоторія, заткнули його в курені снопом сіна, а самі галопом кинулися на кавуни. Те заткало, в'язочка сіна, завбільшки під плече взяти, я сам ніс без передиху цілі гони од копиці, а він, бідолаха, ростом з гвинтівку без штика, три пуди з одежею, ніяк не міг випхати того затору – сюди-туди сіпав, термосив, а тоді почав жалібно просити нас, бо як застане голова таке сторожування, осміє, а то ще й наладить з роботи. Що він тоді інше зможе, такий плохенький здоров'ям? То як же тепер дядько Яким

озброїться самотужки в першому ж бою з фашистами, якщо йому випаде непарне?

Тітка Якимиха пильно слухала молоденького командира, якого сама привела сюди за руку, і за кожним його окликом здригалась, ніби вражена стрілою. Хапала мене за руки, ніби шукала порятунку, і знову вгортала свого Якіма в заполю юпки, старої своєї вдяганки, як те робить жаліслива мати зі своєю покірною дитиною на пронизливім холоді. Поза строем нас залишилося тільки троє, і тітка зрозуміла, що дядько Яким виявився непарним – видимо, тепер мусить озброюватися в першому ж бою з фашистами лиш самотужки. Стоять двійко на плацу, як на спорожнілій сцені світової трагедії: вона – вища, він – маленький, як я, дивляться чотирма очима на мене, як на останній рятунок, і ще раз, і тричі не знають, що їм робити. Вже вкотре гукають, показують руками на рядового Якименка, але дядько не відкликається, не чує, не чує крізь вату, що біліє з вуха, - ще з дитинства після золотухи перестав чути, - і молоденький командир підходить до нас. Дякує мені за гостинці, дозволяє чи велить їхати додому. Якимиха, не знати що хоче, кидається до мене, то хапає дядька Якіма обома руками, горне до себе, ніби впинається в нього, і за кожним разом пронизує криком навислі над землею бездонні тучі, за якими можна лише вгадувати сонце; розколює накіслий простір, в якому мовби назавжди не стало відлуння, в благанні тягне руки до світу, до людей, до невидимого заступництва.

Мокловодівська громадка, не ждучи команди, не витримуючи болісного, скорботного моменту, недружно повернулася обличчям до Дніпра і, на мить задрібцювавши, не в такт похитнулася, рушила, пішла туди, де велика переправа...

Течуть річки, а все кровавії;
Через ті річки мостять мости;
Мостять мости, а все голівками,
Голівками, а все солдатськими.

«Ой, чи ти думаєш те, що я думаю? Ой чи ти бачиш те, що я бачу?»

Шуміла діброва, ішли там солдати.
 Гукали Дмитерка мого воювати.
 Квапся, Митьку, квапся, коник осідланий!
 На кого покинеш ти мене, коханий?

Я неголосно підгонив коней, вигейкував їх з розгаслої царини, правуючи на шлях додому, і не наважувався обзиватися першим до своїх перегибілих, переплаканих жінок, що лежали в гарбі покотом, як неживі, ніхто й не шерхне. Лежать, хто в чому, страшно дивитися на їхні бліді, підпухлі лиця, ніби вони вже ніколи не прийдуть до мови, не заговорять, не засміються, ніби те страшне лихо занімало їм уста й тіло, забрало чуття і звуки разом з чоловіками, що без команди повернулися од них обличчями до Дніпра, туди, де велика переправа, а за нею Велике й Мале Липове... великі й малі загати трупів по зарослих байраках, по глибоких шляхах, попід млинами на крутих могилах, які можна було побачити із нашої сторони, якщо не боїшся вилізти на самий вершок найвищого острівного дерева. Лежать хто в чому, страшно й дивитися, що ніхто й не заворушиться в німому забутті, не здригнеться од холодних крапель дощу, котрі падали їм на некриті лиця, ні сирого вітру, що пронизував тіло до кісток, ворушив усім видимим і невидимим небом, робив з нього мішку, догрібаючись до небесного просвітку, тоді хапав навмання більші шматки хмар і розносив їх, розпихав на всі чотири обрії.

На підйомі, на самій крутизні байрака, де починається наш поворот, смикнуло мене оглянутись: на прийомному майдані посеред царини мрілося троє. Мрілося тільки троє...

...Страшно стояти на тому самому місці і бачити, як щось знайоме прозирає до тебе крізь дими, крізь дощі, крізь тумани, і я обзиваюся до нього солоною сльозою, бо думаю, що то хтось з тієї нашої мокловодівської громадки ніяк не виблукає з потойбіччя, ніяк не вигукає перевозу, щоразу захлинаючись водою з криком. Страшно стоять на тому самому живому місці і вірити, що то тіні з нашої мокловодівської громадки гречно просяться, гуртом стараються повернутися з великої переправи, та ніяк не можуть свого

бажання втрапити – розмито їхні дороги, нема переправи. Немає навіть сивого Дніпра...

Не видно навіть знайомої для них паленої січкарні, що зяяла туди трохи ближче до берега, - того прикметного, нічим не вкриваного після підпалу снарядами і до самого потопу сарая, що з гори, з крутизни байрака так дуже схожий на вириту могилу, там і стояла боком до Дніпра пам'ятна січкарня. Сікли підряд які де не були посульські трави і лопатами горнули в яму, поки ставала вона довга-предовга, напхом напхана. Докошували наші плавні, не залишали й на насіння, щоб нашаткувати ще одну, ще дві ями – страшно дивитися, які великі, які широкі!..

«На стерні живемо!» - думки хмарами, думки тучами: покоси згромадили – страшно оглянутись, які товсті покоси на подніпрових плавнях, на посульських луках – поминання їм на віки вічні («Кістки наших предків не тліють. Вони вічно горять під землею, щоб зігрівати її для живих»).

«Не стану за працю себе вихвалити: я те змалював, що зумів змалювати».

«Ти б одказався од рідного батька?»

«Не знаю».

«А ти, Михлику?»

«Ніколи б».

«Їж сиру землю».

«Їм сиру землю».

«Отепер повірю».

...А понад тими ярками аж до останнього, до самого переселенського потопу, дико росли наносні прибутною водою дерева: калина, терен, грушідички, лапата бузина, а то й паслін, а то й коноплі... По узбережжях вистилали полотна в затишку – білять було в поплісках, в таких неглибоких лощинах з травою на дні, вони завжди лишалися після великого дощу або зразу після повені: ото Настине, вже біле, аж ніби з золотавим полиском проти сонця, а ото ще чиєсь, ще тільки перший раз у воду, видно, вмочене...

Нема ні сих, ні тих полотен: усі пішли, ще й не вистачило на похоронні покрівці, на рушникове упускання («О господи, зміцни мою спочутливу душу, улий мені спокою в серце, і я стану великим»).

«Летить ворон понад Низов'ям, каже ворон лунким голосом: «Люди праведні, люди красні... Зберіть себе в гурти тісно. Прийдіть скопом на могильник, справте гідне поминання. Я несу вам живу воду, воскрешу вам славен рід. Оживлю героям голос. Хоч і тінню вони будуть. А повторять ті молитви, із якими здобувались на своє геройське діло, рідну землю боронивши, - я несу вам живу воду, воскрешу вам славен рід».

Море шумить і шумить, захлинається утопленим криком. Чайки квілять («Як вони просто живуть – трави, дерева, птиці!»), мов причитають над розгойданою колискою, скликаються в стайки, розбиті боковим вітром, і знову несуть себе трудно у забраний напрям. Там вода вже підступає під самий обривистий берег, застерігає мене, подорожнього, крутими хвилями. Я вибираю, де воно пологіше, та ще якби й з чагарями на схилі, хочби й з колючою, зате міцною дерезою, щоб легше карабкатися, бо ноги аж гудуть, ледве переставляю у в'язких напливках тужавого піску. Не йду – волочуся ніби, як той лямочник на Волзі. Буду братися поволі і собі вгору, ген туди, де надвалюється в кручу старе чиєсь переселенське печище, либонь, поросле їстівною лободою або лопухами, бо там таки мріється громадка людей чи коні.

Не було там ні людей, ні коней – паслася в осокорняку городиська череда, а біля неї один Митько Михлик. Сидить у тому ж піджаку без підплічки з парусини сірувато-зеленого кольору, у кремовій сорочці, босий і, підібгавши ноги, щоб сидіти не на сирому, а на своєму улюбленому галіфе з чорного грубого сукна, передає нам своїм ротом, немав читає з усної газети, сю давнезну пам'ятку-казання зо всіма її (можливими) ушкодженнями й перекрутками:

«Ріки ці були колись людьми: Дніпро був брат, а Волга і Двіна – його сестри. Зосталися вони сиротами, натерпілися всякої нужди і придумали

нарешті іти по білому світу і розшукать для себе такі місця, де можна було б розлитися великими ріками; ходили аж три роки, розшукали місця, припинилися всі троє ночувати в болотах. Та сестри були хитріші за брата; ледь заснув Дніпро, вони встали потихеньку, зайняли кращі, пологіші місцевості і потекли ріками. Прокинувся вранці брат, дивиться – вже далеко його сестри; роздратований, вдарився він об сиру землю і помчався в погоню за ними шумливим потоком по рівчаках, по байраках і чим даліше біг – тим дужче злився, прориваючи круті береги. За кілька верстов од впадання гнів його притих, улігся, і він спокійно вступив в морські пучини; а дві сестри його, ховаючись від погоні, розбіглися в різні сторони. Ось чому Дніпро тече бистріше за Двіну і за Волгу, ось чому в нього так багато рукавів і порогів».

Дивлюся на нього, отакого, од світу білого немовбито відреченого, навиклого «до мовчазного послуху, до покірливості безграничної, до відречення від власної волі, від власної думки», - дивлюся на такого... і набираюся якогось дивно знайомого почування, дуже схожого на щойно пережите отам внизу, біля колишньої січкарні, на примарній зустрічі з мокловодівською громадкою, що благословлялась на велику смерть, на велику переправу. А воскреслий дядько Яким здався мені нестотно Митьком Михликом, котрий і на світ прийшов з чужої, може, ласки, з чужого, може, навіть дозволу, лиш для чужої треби. І навіщо тепер мені так запізно набиватися до нього зі своєю добротою, зі своїми обіцянками («Живи, Митько, старайся – завтра буде й тобі свято») – навіщо все повторяться? («Я сам, як бачиш, марне, все, Я сам занівечив свій вік, і ні на кого не жалкую»). Він не жалкує, бо не збагне й на схилі віку, чи є за чим Митькові жалкувати? Втішається мов та дитина, як сам уміє, і не бажає іншого. Я тобі, мовляв, розповім таке, що ти не знаєш і не чув. Бо таке може знати тільки той, хто хоче таке знати. Хто живе собі, як живуть трави, дерева, птиці. Хто береже до крихти все, що віддала йому природа, бо тільки то й твоє... перекажіть усім і мертвим, і живим, і ненародженим пристосуванцям («Хоч панщини ми вже й не робимо, та на кожному кроці підкладаємо з своєї охоти плечі... панам,

підпанкам, всім їхнім посіпакам, аби лізли догори»). Вікентіїв тобі іще один переказ.

«Кажу тобі про Ільмень-озеро. Зі сторони західної впадає в нього невелика річка, ручаєм Чорним називається. Давним-давно поставив хтось на ручаї на Чорнім млина водяного з високою греблею, відтоді заблагала риба, волаючи до ручая до Чорного, захисту прохаючи: було, мовляв, нам і просторо, і привільно, а тепер лихий чоловік відбирає у нас воду, зупиняє плін. І ось як лучилося спасіння: один з ближніх новгородських обивателів ловив собі вудочкою рибу на Ільмень-озері; підходить до нього незнайомиць, весь одітий в чорне, привітався і говорить: «Прислужись мені, прислужися, я тобі таке місце укажу – риба роєм роїться». «Чим же тобі прислужитись?» «Як будеш ти в Новгороді, зустрінеш там високого, дебелого чоловіка в синьому каптані зі складками, в широких синіх шароварах і високій синій шапці; скажи-но йому: дядечку Ільмень-озеро! Чорний ручай тобі чолобитну посилає і велів сказати, що на його вольній течії поставили млина водяного з високою греблею. Як ти, мовляв, накажеш, так тому й бути!»

Новгородець обіцяв виконати прісьбу, а незнайомиць у чорному показав йому те місце, де збиралось риби тьма-тьмуца. З превеликою добичею повертався риболов у Новгород, зустрівся з чоловіком в синьому каптані, в синіх шароварах і високій синій шапці і передав йому чолобитну од незнайомця одітого в чорне. Відповів Ільмень: «Віднеси мій поклон Чорному ручаю і скажи йому про млина водяного з високою греблею: не бувало такого, то й не буде, щоб вольну течію греблями перетинати.

Виконав новгородець і це доручення. Тієї ж ночі розігрався ручай, розігрався Чорний; розгулялось Ільмень-озеро, зчинилася небувала буря, і шалені хвилі рознесли-розметали високу греблю-загату. Ожив ручай, освіжився. Несе води свої плином, як бувало зроду-звіку».

«Ож вийди та подивись, який гарний гість: як сонце!»

«Ож ну дай волю нашому Дніпрові! Ож ну дай!.. Та нехай він сколихнеться... та заграє крутими м'язами, як море, як збунтований океан...

та ревне-застогне, з цепу спущений... та понесе, погорне, покотить з клекотом, клубками ті загати. Прочистить собі горло од злеглої муляки, наповнить русло свіжиною... загомонить до людей у віках знайомим голосом і потечуть-поплинуть всі його притоки-прип'яті по ликові Землі, мов гіркі-чисті сльози по лиці зраділої Матері. І покриються їхні береги новим дерном, новим проростом... потягнуться до сонця незчисленною силою. Наплодяться риби, птахи, яких не стало-не стає. Понароджуються забуті звуки, розмови та пісні. Люди ринуть до життя з розгону, як Дніпрові води... мов оті перезимовані в закритих льохах бджоли, винесені до тепла, до сонця на свій перший весняний обліт, мов оті морені люди, ті воскреслі тіні незабутих наших предків, випущених у великдень з неволі нашою Марусею...»

Що на Чорному морі,
 На камені біленькому,
 Там стояла темниця кам'яная,
 Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
 Бідних невольників.
 То вони тридцять літ у неволі пробувають,
 Божого світу, сонця праведного
 у вічі собі не видать.
 То до їх дівка-бранка,
 Маруся, попівна Богуславка,
 Приходжає
 Словами промовляє:
 «Гей, козаки,
 Ви, біднії невольники!
 Угадайте, що в нашій землі християнській
 за день тепера?»

Що тоді бідні невольники зачували,
 Дівку-бранку,
 Марусю, попівну Богуславку,

По річах познавали,
Словами промовляли:
Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславо!
Почім ми можемо знати,
Що в нашій землі християнській
за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного
у вічі собі не видаєм,
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській
за день тепера?
Тоді дівка-бранка
Маруся, попівна Богуславо,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой козаки,
Ви біднії невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській
Великодняя субота,
А завтра святий день великодень».
То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславо,
Кляли-проклинали:
«Та бодай, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславо,
Щастя й долі собі не мала,

Як ти нам святий празник, роковий день

Великдень сказала!»

То тоді дівка-бранка,

Маруся, попівна Богуславка,

Теє зачувала,

Словами промовляла:

«Ой козаки,

Ви біднії невільники!

Та не лайте мене, не проклиняйте,

То як буде наш пан турецький

До мечеті від'їжджати,

То буде мені, дівці-бранці,

Марусі, попівні Богуславці,

На руки ключі віддавати;

То буду я до темниці приходжати,

Темницю відмикати,

Вас всіх, бідних невільників,

на волю випускати».

То на святий празник, роковий день

великдень,

Став пан турецький до мечеті від'їжджати,

Став дівці-бранці,

Марусі, попівні Богуславці,

На руки ключі віддавати.

Тоді дівка-бранка,

Маруся, попівна Богуславка,

Добре дбає –

До темниці приходжає,

Темницю відмикає,

Всіх козаків,

Бідних невільників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой козаки,
Ви біднії невільники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте,
Тільки прошу я вас, одного города Богуслава
 не минайте,
Моєму батьку й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Грунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, побусурменилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!»
Ой визволи, боже,
 Нас всіх, бідних невільників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невільників!

...І все те сталося з Дніпром, з поваленими на ньому загатами по моїй буцімто волі, з моїх буцімто превеликих бажань вічно бачити незупинну, мов час, його течію, потужну струмину, без якої нема мені здорового життя, як нема його без рідного звичаю, без рідного слова («Стидно людині жити без правди»). І я зрадив, що зумів таке. Так зрадив, що засміявся над своїми булими печалями. Так гулко зареготався, що луна пішла понад визволеними посульськими просторами, а мої превеликі бажання, а мої давні надії за нею слідом. Пливають вони зовсім не так швидко, як луна, а як, приміром, ота волохата біляста хмара, що надійшла над місце, де я стою, здійнявши руки, як для розгону, щоб злетіти увись, до неї. І вона, волохата, біляста хмара, ніби зрозумівши мій порив, ніби на нього задивлена, трішки-трішки запиняється серед синього-синього простору неба. Запиняється на ту невеличку мить, поки демонічної сили бажання святим духом зносить мене як стій на свою неміряну висоту, і ми тихо рушили – не над водою, не над морем буцімто, а над голою неозорністю його дна. Над царством диких трав, ґрунтів і птаства, над пишнотою первозданної природи, де веселився і страждав, страждав і веселився мій дух, мій незабутній предок – здрастуй, рідний! Я ні разу не зрадився ні словом, ні ділом ні перед ким, навіть насильно жорстоким, про те, що тремтіло і тремтить у серці – заповітна любов до предківщини («О, слово рідне! Лиш ти стоїш на чаті предковікових пам'яток святині»).

Я залишаю в дітях своїх і внуках батьків перший заповіт – не вирізняти себе з-поміж них, а навпаки: рівняти їх на себе. («Нічим не привертай до себе уваги – ні одягом, ні способом життя. Не треба зовнішньої суворості, не запускай довгого волосся й неохайної бороди, не підкреслюй зневаги до всякого срібла, не спи на долівці, уникай і всіх інших дивацтв, бо гонитва за славою виводить на хибну дорогу... А що, коли ми ще й прийняті звичаї відкинемо? Не подібні до загалу своїм втутрішнім світом, зовнішнього ми не повинні від нього відрізнятись... Намагаймося жити краще, а не інакше, ніж загал, бо в противному разі ми відстрашимо й геть проженемо від себе навіть

тих, яких хотіли б виправити, дійдемо врешті до того, що вони, боючись, щоб не довелося наслідувати нас в усьому, взагалі не наслідуватимуть нас. Філософія має передусім за мету поєднати людей на основі здорового глузду, людяності та взаєморозуміння. Ми ж, вирізняючи себе з-поміж інших, відхиляємось од цієї мети»)

За цим міркуванням не заради самого себе я не помітив, як і коли волохата біляста хмара відступилася від мене, як ображена, і попливла собі з мовчазним докором ген туди, де колись розкошували тогобіцькі ремесливі села («Як ремесливий чоловік, то й добре живе тепера – пошив чоботи чи штани, от і є на хліб»). Самому мені зробилося боязко, і я всім серцем каявся, що ні з нього ні з того – зі своєї душевної слабкості – заходився сповідуватися перед своєю предківщиною таким високим штилем, закликаючи собі в свідки філософів ще до наших часів, смертних, як і сам, зухвальців. Та моя сповідь здавалась блюзнірством і звучала як прихована зрада самого себе. Хіба путньо кричати на весь білий світ, що ти людина і любиш рідну матір? Хіба не зрозуміло, що без кореня нема життя, що над сонцем нема світла? Хто не вмє розумом збагнути цього святого розуміння? («Не вмє вже розуміти, блудить словами хворий – то знак того, що вмре»).

А може, моя добра провідниця, волохата моя біляста хмара, нітрішки не образилась на моїх не для самого розуміння – лиш навела мене, щоб не заблукався серед тисяч гектарів пустельних земель, покритих неживою глянцевою плівкою, - навела, вказала на оту он ворухку, як чимось заклопотану, цяточку-людину, згори схожу на мурашу, що знайшла свою ослизну під водою купину і з подивом зупинилася перед нею після довгої розлуки, пізнаючи деревце, крихітне, скелетне деревце, обвішане мочарякою, і лиш обрисами своїми дуже знайоме, бо схоже ген на ту тодішню мокловодівську грушу-дичку на царині, над глинищем з путньою глиною, без камінців, гожої хоч би й для якої вибагливої мазальниці, чи там для пічової цегли, чи на стіновий саман. То було поминальне місце для Прокопа, для нашого бригадира Лядовського, Більшовика-Лядовського. Десь на тій

місцині, доказують мокловодівці, помер його батько Влас, добровільний військовий санітар з сумкою Червоного Хреста, заїдений тифозною нужею ще в першу голодовку одна тисяча дев'ятсот двадцять першого року. І виросла з нього груша-дичка. Її не посміли чіпати ні сокири, ні бензопилки, ні бульдозери войовничих гесівців, бо служила їм орієнтиром посеред нагло згвалтованого посульського краю, що звався тоді, спустошеним, до биліни вирубаний-виплішений, дном майбутнього водосховища, витвором «соціалістичних перетвррень», бодай таких не чути й не знати («Чи ми ж не тужимо і нині мовчки, з притуги наробивши отакої собі шкоди!»).

«Ніщо так поетично не оспівано і не оплакано на Україні, як козацька-лицарська смерть у полі, «біля річки Самарки, біля криниці Салтанки», на долині Кодимі чи на Савур-могілі. Їх оплакує степ, птахи, а тих дерев, під якими лежали поранені козаки, не бере вогонь.

...Усі поля самарські погоріли,
Тільки не згоріло два терни дрібненькі,
Два байраки зелененькі,
Бо там подлі їх лежало три брати рідненькі:
То вони, постріляні,
Порубані,
На рани смертельні знемагали...

Я загукав здавленим, як у сні, голосом до тої цяточки-людини, згори схожої на ворухку мурахи, коли вона рушила до того скелетного деревця, обвішаного комками мочаряки, щоб не йшла туди, куди вона, бачу, намірилась, бо там он яка гнилизна з намулу – цупко братиметься до ніг, а то й геть засмокче. Бо там, якщо вдається пройти трохи далі понад колишньою Сулою, доведеться оплакувати ще одну смерть, що сталася біля глибокого Свят-озера восени одна тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року, - там розстріляно мокловодівського парубка-матроса за те, що приніс людям посульським новинну пісню, мов клятвену молитву: «Ми смело в бой пойдем за власть Советов...» Будучи не помалу радий, що мовбито

збуваються пророки Варки нашої Віщунки («Ще й наш вік не мине, не зійде, як рухнуть ганебно загатні греблі, стечуть у море, в темні океани забрезклі, тухлі води і ринуть ріки, і Сула, і Волга, і Дніпро, своїми руслами, обживуть люди загублений простір»), - будучи непомаду радий, я дуже не хотів – не хочу! – і в поминанні мати були жорстокості, чинені над неповинним людом («Хто угледів в час безщастя Сонце крізь тумани, Той для люду рідним батьком і Пророком стане»). Не хочу і в поминанні мати, згадувати насильницькі смерті, тому стараюсь зупинити, застерегти цяточку-людину, схожу згори на ворухку мурашу, щоб вона не йшла в цей момент до місцини, де, якщо судити з нерозмітої Козачої могили, поряд було Свят-озеро, бо над ним уявляється в різучій осоці важкий, незрушний, дикий камінь. А на ньому невміло вибито-наковано: «Вітер гуде, трава шумить, Козак бідний убит лежить На купині головою, Накрив очі осокою». Слова склав і вибив їх на камені зубилом буцімто Дмитро Окраїнець, після революції прибувши з Петрограда додому. З цього місця згодом, од Свят-озера, мокловодовці починали, щоб потім розійтись по всіх трьох кладовищах, справляти свої щорічні поминки.

Цяточка-людина, згори схожа на ворухку мурашу, рухалася, проте, не до місця насильницької смерті, а закружляла, думається, ходила кружка, мов коняка в замісі, понад вимитою вирвою, а може, то було старе руслице Сули, куди падала підмита прибутною водою чигирин-дїбровська церква, зойкнувши всіма своїми дзвонами разом, ніби ще й тепер б'ючи луною по пам'яті, охаменаючи мої непевні гадки. Зникло прикре почуття, що моїх гуків до землі не почуто, - отже, тепер не треба зіпати своїх застережень до цяточки-людини, схожої на ворухку мурашу, в якій щодалі чіткіше видяться знайомі риси порічковика, високої, аж цибатої людини, виролої при свіжій воді серед диких трав. Я вже не сумнівався, що то ходить-чалапає по загустаючій слизоті тепер уже колишнього дна «рукотворного Кременчуцького моря», оспіваного запобігливими поетами та композиторами місцевого значення, хтось наш, нетерпляче посульський. Мабуть, наш

Більшовик Прокіп, бо якраз йому, бригадирові, найдужче набридло слухати гіркі людські докори («Запакували такі землі, тепер по хліб за моря ходите, скотину в людей з руки вибили – ще й не кажи їм нічого накриво, хазяїнам паскудним»). Інакше б цяточка-людина, схожа згори на ворушку мурахи, не покинула шукати мені й здалеку видимого каменя з написом над Свят-озером побіля Козачої могили. Прокопа ж у той непевний час громадської незгоди ще не було в Мокловодах. Та він міг і не спам'ятати з такої несподіванки про того стріляного парубка-матроса, бо та місцина ще й до глупого затопу не лежала в людей щодня на очах, а ген далеко за хуторами, посеред лук, над стежкою, що кривуляла разом з Сулою через Пономарани до самого жовнинського дерев'яного мосту, а коли треба, то й на Ворочок до самісінького обійстя Терентія Шульги, мисливого селянина на прізвисько Музика, за те лиш отак прозваного, що був ізроду дотепним до слова, на ходу складав оповідання та притчі. Та такою смаковитою мовою з ритмами наспіву, що звучали вони справжнісінько як музика діброви на повітрі. Люди недаром плавом пливли, сходилися до нього здалеку й зблизька, як на старовинний пересувний вертеп. Особливо неділями або в храмові дні, повертаючись, як і ми було – воїнцівські, мокловодівські, чигрин-дібровські, морозівські – з жовнинських чи вереміївських несходимих ярмарків та базарів. Сходилися-збігалися, як давно-давnezно на зачутий голос, на плачі, на веселі витинки лірника, потойбічного Федота («Ой гоп непомаду, як пошила штани з валу. Як пошила та й наділа, кажуть люди, що до діла») або кобзаря.

А парубота ще й тому завертала до Шульги до Терентія, що назвали собі на тривожне сподівання його доньку Тетяну, гарну карими очима і такою ж карою косою. Здатну, як ніхто, до срібного, золотого чи простого гапту – і про неї, і про її батька ще згадаємо близьким перегадом як про жалібний причинок...

Перепрошую прощенно всі три рази, кому таке писання трудне чи там чомусь не до шмиги – самому видно, що водить мене, як од болей

захмелілого, як віщими снами переповненого, але інакше не вмію повести ні чуттів своїх, ні мови. Мені хочби примарно вдостовіритись, що людські страждання приносять... хоч пізно, зовсім, може, пізно, але таки приносять ждане-бажане... що на світі ти побув не лише для чужої треби-понуки, Не з чужої ласки, не з чужого дозволу... Що Дніпрові греблі рухнули од твоїх страждань, од здорового глузду, і я ще порадию на цім світі за немарні зусилля, за тих людей, яких судьба покличе обживати подніпровські землі, де зростуть і злаки, і пущі-діброви, і зелен-трави непролазні, і птиці всяко співучі, аж до орлиного клекоту – все оживе, наплодиться, якщо простить нас, дітей нерозумних, Природа Мати.

Перехоплений радісним духом отаких вимрійок, я не мав сили догукатися своїм здавленим голосом до волохатої хмари, що вже спливала з моїх очей, перестала бути світло-білястою, бо змішалася з тою сивою, дощовою, а я все ще гукав, хоч і зналося, що хмара недочує, - стоїть собі недовершеним стогом пахучого травневого сіна над Пронозівськими байраками, сліпим дощем кістки людські миє («Пом'яни їх добрим словом»). Там за вражих окупантів було вбито поліцаями, кинуте в дерезу без чесного погребіння і мого першого вчителя Павла Ниловича, щоб ніхто більш не посмів роздавати людям, як милостиню, самописні листівки з вістями про фронтові бої сорок другого під Харковом, звідти ми ждали визволення, про яке він тайно дізнавався зі свого саморобного приймача з одним навушником.

Хмара швидко пересувалася і вже стояла сизо-білястою горою над тією переправою через Дніпро, яку називали фальшивою, тобто робили її там як підману для ворога, тратилися людьми, щоб відвести йому очі – два дощові тижні звозили, як і ми, туди, де в тумановій поволоці манячила січкаря, всіх підряд, гожих, негожих посулянських чоловіків. Не маскуючись, правили їх партіями, збройних, незбройних, через баюристі плавні на голі островки, чагарникове побережжя, щоб затуляти пробоїни в рядах полеглих, якомога більше привернути на себе смертельного вогню і витримати його до початку справжньої переправи біля Келеберди.

На всі ті поминальні місця густо сипало крупним, як горох, дощем з градом, і я за кожним з тисячі ударів здригаюся тілом і душею, як під тими далекими, спом'янутими скриками. Чую запечені людські зойки, гашені таким же, як оце, густим дощем, і ніщо в світі не затуляє мені величеньку стайку мокловодівських чоловіків, очима до Дніпра, до фальшивої переправи, маленького Якима з вищенькою Якимихою, гвинтівка на двох, що так і не подужали самих себе, щоб перед смертю розлучитися, ні того молоденького командира, що вмовляв їх не йти Якимисі на ті смертельні острівки, а вертатися додому на моїй підводі – доберете, мовляв, решту зібраних школярами подарунків для фронтових червоноармійців, приїдете он з ним та й побачите свого Якима – пізнані й непізнані, блукають в мареві, в краплистому, як горох, як сльози, дощеві...

А мені, власне, приспичило, як малій дитині, спитатися в тої хмари волохатої, дощової, сизої, чи не впізнала вона, стоячи якраз над тим місцем. Хто ж то, все-таки, за така спочутлива, смілива й мудра цяточка-людина, якщо не Більшовик, не Прокіп Власович, так давно й доскіпливо походжає, шукаючи знайомих слідів, начебто по них можна давно-давно загадану самому собі тайну розгадати... відкрити й пояснити, приміром, тайну кровної любові, що віками боронить нас од насильства, од ненависті й зла – боронить... і не вберігає. Нищимося! Руйновані, поламані, зіпсуті... Чому б мені – хай лиш почую якесь із булих чесних мокловодівських імен – не встать побожно перед його невидимою тінню... перед його невмерлою роботою, наукою чи найдрібнішим відкриттям с в о г о способу жити?

«Багато робили ті, які жили до нас, та всього, звісно, не доробили. І все ж їх треба поважати, складати їм шану «і поминати» нарівні з богами. Чому б мені не мати їх зображень для підбадьорення свого духу? («О, кипень Січі в казані!») Чому б я мав не святкувати день їх уродин?.. Яку шанобливість я повинен мати для своїх учителів, з такою ж повинен схилитися в поклони перед учителями всього роду людського, перед тими, які щедрою рукою засіяли нам перші зерна всякого добра». («Будь славен, стоїчний Сенеко».)

У відповідь на мої здавлені гуки хмара креснула і протяжно загуркотіла камінним покотом. Загриміла, ніби відмовлялася вдовольняти мої дрібні бажання. Так загриміла, зводя, чи всі звуки в одну густу октаву, що затрудило в землю, в моє тіло, і я незчувся, звідки на мене налинули знайомісінькі звуки. Здвигнулась під мною земля. Здвигнувся весь наш рідний край, уся козака сторона. Звигнувся й ніби загадався сам собою, мов той великан, що замірився на щось рішуче, зважуючи свою відвагу й силу. Громи все билися й билися об затруднену землю, гули суцільним гудом на всі чотири обрії, либонь. За кожним разом поціляючи в те недалеко від мене грузьке місце, де, як гадалося, лежали оглушено в замулі всі чотири дзвони з колишньої чигрин-дібровської церкви, в якій (можна вірити переказам Нестора Самобутка) одного скрутного разу посуляни, нащадки історично відомої Посульської оборонної лінії, переховували козацькі списки-реєстри, коли столярний Чигрин опинився під загрозою знищення під час турецько-татарських походів одна тисяча шістсот сімдесят сьомого та сімдесят восьмого років. Звідси, мовляв, походить і назва села, що звучить як нагорода: Чигрин-Діброва! («Яка земна краса, які там пуці та діброви... які там люди наші виростали... Хіба у Репіна таких побачиш»).

Тих дзвонів тоді так і не знайшли в Сулі до самого виселенського потопу ні кликані за плату водолази з Кременчука, ні сам Васило Димський, місцевий активіст, ниряльник на всю силу і, таки, перший винуватець того знятого у великодну ніч з церкви хреста – такого богохульства не прощено Василові до поминальної свічки («Руйнач, нищитель віри звичайової»).

Цяточка-людина, вже тепер мені зовсім схожа на ще стрункого, досконального в плечах і по-козацькому тонкого в перехваті Прокопа Більшовика, стояла під тими органними звуками з дощу та грому як під благословенням і, закинувши голову до неба, як для співу, ждала моменту, щоб і собі підладитись, трапити в тон природної величі того звучання. А може, вона гукала до мене, оглушеного почуттями, кликала, щоб спускався до неї, - по тих, мовляв, товстих пасмах звуків, що єднають тепер небо з

землею... котяться високими валами туди, де за стіною теплої зливи вгадується загатна Табурищенська гребля.

Якби я не слухав ні дзвонів, ні громів, якби не витав пекучими бажаннями побіля ворухкої білястої хмарки, підсвіченої сонцем, а швидше йшов ген отуди, до пологої кручі, де при самій воді гуртується зграйка людей, до віри схожий на ту, що йшла тоді приречено на переплаву до Дніпра, - одна гвинтівка на двох, то застав би їх за буденною роботою: вони скочували й скочували з берега у воду товсті, необкоровані кругляки і в'язали їх у пліт. Та мені було несила відвернути себе од тієї стихійної злагоди звуків, яких я ніби ждав великими роками, а тепер їхнє звучання гарно втрапилося до мого серця, розлилося по всій крові і співало ритмами з поривами уроджених сподівань, які завжди живуть причаєно у крові, а тепер, зачувши підтримку, ринуть до єднання, до вияву («Тепер небо дзвенить дзвонами, а земля гуде громами»).

На хвилях революційно розгонистого гулу, твореного громами, що поціляли й поціляли в те місце, де лежать у замулі дзвони з чигирин-дїбровської церкви, я відчуваюся так легко, як нібито лечу в молодому сні і весь час навертаю до тієї латочки людей, що клопочеться плотом при березі, а серед них уже і цяточка-людина, яка до цього справді ходила по острові, шукаючи собі, либонь, роботи чи спочинку. Щойно увиджуване дно Кременчуцького моря лежало, як і тридцять років тому, під сколоченими водами і, нерухоме без вітру, видавалося мені покритим неживою глянцевою плівкою, творило сумні види природи, що просилися в душу, та їх вона не пускала, бо тоді вона сама слабне, стаючи споглядною, хоч воно душі йтреба споглядання, довіку треба. Та все ж... на чуже дивися, а про своє дбай («На чужім краю є що їсти й пити, тільки серцю втуга – ні з ким говорити»).

Дощ стишувався, і творилася кругом якась печальна дзвінка тиша. Я обминаю стрічні намулини і чимдалі щільніше ближуся до берега. Попід ним на недавніх увалах скрізь ростуть самовільні трави, всі зеленим до сонця, і радіють з того свіжими росинками. Я нахиляюся пошукати поживну рослину

– козельок, або шавлину, щоб перебити голод, і бачу босу товстопалу стопу, схожу на м'якушку землі («Я, бачте, такий чоловік – м'якушка, що нехай де яка пригода, або журба, або смуток, то зараз там мої й жалощі»). Нахилився і чую:

«Не торопій і не бійся, це я, Митько Михлик, йду за тобою на поміч Прокопові, а Вікентій же там. Ти йди собі, як і йшов, розмишляючи, а я побіжу бігом, бо без мене телята на пліт не підуть, а Більшовик поплив оглядати острови, увесь архіпелаг – там сила самостійних трав і самовольної лозички. Спитай Вікентія, як мені вірить сумніваєшся, скотина вчуває своїх».

«Розмишляй собі розмишляй, якщо до цього прилюбився. Просвіти за плечима не носити, хоча до легшого вона нікого не призводить, так собі й знай».

Як ти будеш розмишляти, коли нема того, що вертається: минуле, кажуть, не твоє, - не твоє, тому й затулене секретними замками. Майбутнє теж не наше – завтрашнє. Живи, мовляв, нині сущим, убережи мого й передай далі. Може, воно й так («В усьому є привід для різномудства, лиш правда ізначальна»). Живи собі непритворенно – та й уся мудрість, кажемо для Моралі, а щоденне життя тільки зітхає на нашу мову. Зітхне, мов той віл щойно з плуга: годі мене запрягати, годі мене підганяти («Коли життя прискорювати й прискорювати – воно втомлюється, як і люди в ньому»). От тобі й розмишляй...

Минуле, ясно, не моє, якщо казати у площині часу. І я ще також не його. А все ж таки мені його щодня хочеться, як хліба, як учорашнього борщу, настоящего з рибою, хоч воно й за сімома секретними замками – піткнися! Піткнися з добрим громадянським наміром чи навіть з крайньої життєвої потреби... просто з історичного голоду як до вчорашнього борщу, настоящего з рибою чи до окрайця свого ж українського хліба – «з якою целью?» спитається тебе... вивухрена, кажу вам по-посульському, сторожа («Ми вишколені на всякі заборони, що не шукай нам рівної підстави»)... Гай-гай на нас з тобою, Михлику! Нащо нам уповатися, свого не знайшовши? («Ой

на що ж ти, доню, уповала, що ти чорноморця сподобала?» «Я вповала, мамцю, на жупани, я ж думала, буду за ним пані»).

«Не розмовлятиму обиняком, бо і не вмію по-такому... почну напрямки: хто слухає набридлі стогноти? Навіщо все обертати їх в якісь далнкі сподівання? Пече тобі козаччина – живи собі козаком, борони волю, як наші славні предки. А ні – дбай про що дбається... Хіба в усьому дошукаєшся причини? Хіба є такі люди, що раз і назавжди займають сподобну для себе життєву позицію? Що не людина – то й суцільний сумнів, я так собі думаю. Довго не можна бути кращим всіх. А чи може в одній голові вміститися вся істина?.. Терпи, на всю силу терпи, і дотерпишся до правди...» («Пом'янемо за неї всіх полеглих».)

«Не говори про гнучкість плаза, для мене то не мудрість, а гидота».

«Найкраща мені та людина, яка говорить сама собі і людям тільки так, як вона собі думає в цю хвилину. А як їй подумається про це, приміром, завтра – звиняй, як кажуть, що не писанка: хіба хто знає, яке життя для тебе буде завтра? Тож чи винна людина, що сьогодні їй думалось не так, як учора? Гріха ніякого у різнодумстві, я так собі вважаю, а життю поміч... Мабуть, через те моєму батькові, та й мені, з його крові родженому, і весь наш рід такий, що не тулимося до тих, в чиїх руках груба сила власті. Не даємо їм потуру. Через те не даємо й не дуже тулимося, що такі пихаті та насильні, правлячи людьми й розумнішими за себе, користають чомусь не краще, а таке, що лиш би оправдувало їхнє панування. Беруть, що вигідно їм бодай на момент, щоб закричать побідно. Нехай той крик буде неправедним, стидким чи й геть фальшивим і недалеким од брехні, як сам Герасько, знаний як Торбинка, звиняй всі три рази, якщо він тобі за товариша. Давно й давно, од самого непу, ставить з себе пиндика (я тобі й приклада скажу), вичванюється ще й тепер, хоч і нема чим, хіба партійством та нахрапом-нахрапом у нас можна далеченько пробитися. Аби трішки розуму та не боявся збити з ніг першого, того, хто заважає... Хіба оце-оце притих, пом'якшав після того стріляння в причілок серед ночі, як ото в Жужманівці хліба з току не дали

брати... Данько з Яринкою і вся молода братія з народного контролю («Нехай живе таке братимство!»).

«Було врем'я, що активіст Герасько бракував людей, як худобу, і списував їх зо світу за противенство, приміром, до колгоспу. «То й що з того?» - питаються мене цікаві. Він і тепер нашій волі не підлеглий – правує і Мелашкою, і її роботящими, як і вона, дітьми. Навіть тобою, вчителю, совісним і чесним зроду... та й розумом на трьох Гераськів або й більше – чому тебе не беруть у партійство, хоч воно й без цього ми таки більшовики і мусили б діяти самостійно, постачаючи якраз найкращими людьми наше партійство («Гуртове розумніше найрозумнішої голови»).

«Навіщо тебе далі вдостовірювати, що наш брат, селянин, справіку привиклий до нужди. Що утиски, обман та визик для нього давно стали за звичай... Кращих благ для нашої людини, мовляв мені Вікентій учора за вечерею, ніколи не насташиш. Роби чи не роби, а не насташиш, бо тим благам нема, кажуть, кінця й не буде. То чи не лучче, то чи не легше... потроху, потроху... уменшувати саму людину?.. Довести її, приміром, до мірки безпритульного босяка чи звихнутого п'яниці («П'яний як чіп, як ніч, як квач, аж виявляється, хоч візьми та й викрути, що й стежки не бачить»). Яких благ треба, скільки? Слоїк настоянка з краденого маковиння або пляшка на трьох «сонцедару» з гнилої фрукти – всі робляться рівні, мов кілки тинові, і ублажені, мов обдаровані «щастивим майбутнім», яке їх жде у витверезнику чи в Комсомольському елтепе – персональне ліжко (іноді десь у закутку, в зношеній ванні, якщо великий туди наплив і потрапити можеш «на лічення» тільки по благу або за городиську, мозолянську, максимівську, бугаївсько-броварківську копчену рибу, бажано – товстолобик, не гріх, що забожуся: свою Марушку пробував здавати)... Біла простинь, подушка, скупаний, стрижений, голений – і проживай, харчуйся за раціоном «укорочених благ» укороченої людини».

Я весь той день, ще довго й потім дивувався мудростям нелукавого, лиш трохи наївного простака Митька Михлика. А тепер навіть підозрюю, що то

говорив не його розум, а Вікентій. Якраз його Митько згадував раз за разом, посилався на старовинні, якісь заборонені книжки, котрі, мовляв, «мій друг» обіцяє перевезти на цім тижні до нього в темний прикомірок, що в сінях, бо на фермі в кормокухні, де його теперішня обитель, дуже їм сиро в сундучку і вони злежуються, беруться прілякою. А зошитах списана дрібно, як маком, «нешотна сила» пісень та надій. Вікентій і тепер тільки те й робить, що думає, як би його схаменути забагатілих людей, щоб не обставлялися одне з-перед одного чинами та глухими перканами, не чужалися ні в нужді, ні в горі, а вкидалися би в читання та в земні красоти, од яких і милосердя, і доброта, й любов. Бо ми, люди, як сказано мовби в писанні одного негеніального чоловіка, дуже рано починаємо діяти, мало зрозумівши. Слід би якомога держати свої дієства в ущербі на користь спогляданій половині душі нашій. Бо споглядання – то самонавчання з чиїхось там чужих пригод та випадків. Нехай також довше вчаться люди обставин природи, щоб свої дії почати не з поспіху, а вже розмислено, тривко, з повчального досвіду. Свідомо треба пам'ятати у кожному ділі, що всі гріхи людського співжиття між самим собою і з природою також ростуть і походять од виручання незрілих розумом («Неспілого жита косять»). Так чомусь нерідко виходить, що все розумне й добре діяльних умів поступово згори вниз перехамаркується людьми другорядними на їхній смак; аж до рівня неокресленості високих орієнтирів. («Живеш, живеш і смаку не чуєш»).

«Ото щоб знали, як забувають стародавні думи та пісні свого народу. Тепер «становісь, где вчера била», - примовляв не українець, наставляючи волові ярмо, замість того щоб сказати йому «ши ставай, ши ши...», тобто давай шию, знову запрягатиму, як і вчора.

Над річкою бережком

Іде чумак з батіжком.

Гей, гей! З Дону додому.

За плечима торбина,

Ще й латана свитина.

Гей, гей! Дочумакувавсь!
 - Постій, чумак, постривай,
 Шляху в людей розпитай.
 Гей, гей! Чи не заблудивсь?
 - Мені шляху не питать:
 Прямо степом мандрувать.
 Гей, гей! долю доганять!»

Я раз і вдруге попробував звести пісню про заблуклого в житті чумака-нетягу на свій голос, на наш окраїнський лад, та так і не здобувся, наче заклало мені всі голосники. Кожного разу збирав мене на фальш, крутився на умі чуваний Михликів деренчливий тенорок. Він цю пісню не співає, а ніби шелестить перестояними травами. Не вимовляє ніби й слів, а кожен звук мовби нагужує стиха, сказала б моя мати, намугикує, поки на якомусь болючому місці спалахне голосом, затремтить на висоті всіма його перенатягнутими струнами... замре Михлик на паузу, щоб , витирши солоні очі, затривожитися знову, задеренчати кволим своїм тенорком до висоти українського голосіння, якоїсь фантастичної печалі. З того задушливого моменту Митько вже не співає, а тріпотить усім собою... малює тим неназваним голосом і всього себе, і всю долю нашого роду.

Аж ген пішов Митько луною попід берегами, понад водами, залишивши нам, читачу, свій зовсім інший, оповідний голос.

«Приходить оце колись – та коли? – вчора пізно ввечері один до мене чоловік, скажімо, Герасько, знаний в окрузі як Торбинка. Не приходить, а приїхав на своєму коні верхи, чомусь без сідла, наохляп, бо діло, мовляв, міждо нами, тишком-нишком, то щоб не полахати сусідів мотоциклом. Я вже увесь, як є, роздягнувся, таке, що й спати, бо завтра люди ще до сонця поприводять на вигін корів на виводку – санітари даватимуть уколи од якоїсь там хвороби. Тоді як щось мені сказало: не все ти зробив Михлику, над собою. Ноги попарив у змилках, натопти на підшвах позшкрібав, мозолі з пальців, з п'ят повикачував, а нігті на ногах zostалися – ось поглянь; вже

рости їм далі нікуди, то завернулися, котрий не зломився, в м'якушку тіла, - стидався б, Михлику, ходити свататися до такої чепурної чигирин-дібровської Мелашки, до неї сам Герасько («І таке інше в наростаючій ітозі») відколи підсокирюється, звиняй, що кажу по-нашому вуличному, хитрощами набивається тобто. А ти й собі, невдашній супернику, з отакими нігтями («Так велося тільки в старосвітщину, що рада була старша од гетьмана»).

Зрізую ножем із скіска, гострий, як вогонь, Йванові Індусові ще й досі не заплатив за роботу, грошима не бере, а корзини сам уміє, - зрізую ножем, бо лавушні ножиці не беруть по товщині, розходяться в заклепі і присають. Пораюся якраз біля свого розплесканого мізинця, аж тут стукає у шибку, у верхню шибку. Значить, високе і не своє, бо ми по-сусідському живемо не стукаючи.

Ближуся до причілкового вікна – стоїть уже коло повіточки, там у мене ще од Марушки накопичилося старе залізо, мотузки і всяке базалуччя з мотлохом та обрізками. Стоїть, витирається рукавом, як спотілий, мнеться, видно, ніяк не насміє. Або переживає нетерплячку, бо я таки не спішу, довгенько мньюхаюся – хочу, добре розпалений, охолонути дужче, бо інакше вутлому чхання не минеться. Вікентій, чую, спить – він у мене частенько заночовує. То й сьогодні каже: давай хоч помиємося. На трійцю як милися, а вже йдеться до покрови – ти скажи, чому селянам, скільки я й знаю, не виробляється такої посудини, щоб можна було в ній купатися... ну, не лежма, як по-городському, а хоч би скорчено, щоб якесь таке жлукто, як для зоління, чи невисокий, широченький перевіз, щоб умістився в ньому сидячи, бо до інакшого прогресу нам не скоро... Нехай би вже той перевіз і не кленовий, і не вербовий, і не на всі двадцять з походом клепок, як я бачив на Самушиному... з них жінки розсаду поливали, ще як тільки починався стахановський рух, - ти не проти Вікентія, щоб людину таки вкоротити до якоїсь планової мірки? Інакше ми не надбаємо благ навіть для города – селяни ще потерплять... ти їм трішки попусти попруги, нехай передихнуть... пообіцяй на весь світ, приміром, баддю для купання – повірять з любов'ю і

вдячністю ще до одної нестримності. Ждатимуть, некупані, до самої... лави («Куди мені сховатися, де шукати благостині?»»).

«Іди, Митьку, в колгосп. Там уже є всякі блага... а в морі, як ітимеш на великі поминки, не купайся, бо це тобі не в Сулі... Запакували воду, що й риба не плодиться. До тіла, казав Індус, таке щось липне, що гірше од нашого лепу... Може, після покрови, як розберуть люди череду, ще й вернусь у колгосп. Тепер можна скрізь жити, аби ворушився. Мені й не помріється про город: скажена суєта і вредні вещества висять у воздуху. Або гуляє, гуляє по вулиці, а припече в нужник – у хату йде... Воно якось відверотно, хоч і є де сполоснутися («Як ті пани їдять жаб? Воно ж одверотно!»»).

«Спить Вікентій, як убитий, а пришелець у двері ліктем стукає - видно мені в нижню шибку, що високе ростом, хіба трохи нижче за Лядовського, а в талії тонке, як і він. Став аж боятися: якщо доведеться браться з таким в ручки, то не вистою... Може, воно й не Герасько? Чого б йому на мій ступінь переходити?»

«При Сталінові як творилось? Капієш, капієш, як на галері, і год, і два, і десять без вихідних (селянам відпусток не було і за вихідництво судили), а по причині не вийшов день чи два – опільгували на п'ятдесят карбованців і роби справно далі. А ні – дадуть шість місяців кріпосної примуспраці з вичотом п'ятої або четвертої частини... Спитай у Йона Бесараба, він одробляв у городиських глинищах».

«У колгоспі тепер, яке б не затягане хазяйство, нічному сторожові дають сто двадцять, а товариш Сталін – тридцять сім трудоднів за місяць, дванадцять копійок штука в самому кінці сільськогосподарського року... Заробив сорочку ззаді, як Хома на вовні, тепер вези на базар чи неси пішки, щоб дешевше, якщо маєш продажне, та оплатишся з позикою – павло Бургун, царство душі, ще й досі не оплатився...»

«... Того дня к тому, я сам зарівав курку – перестала чогось нестися, не сокорить... Мітив додержати до Маруциних сороковин, а тепер без м'ясного, на рибі одбуду, якщо в зиму цього самого півня доведеться

зоставляти... Розчинив, а в пупові три шкоди: шматочок білої дротини, посухозлочений гудзик ще, мабуть, од дівочької Марушиної кофточки ситцевенької і зелененький уламок мережаного скла гранчастого... вроді, такого і в хазяйстві не бувало. Дурна курка, скажу тобі, сліпма кидається, як і людина, на все ярке. Як, приміром, шука на голу блешню... та воно й судак з окунем такі самі».

«Не скажеш, куди воно кібці подівалися? То було всі левади в їхньому крикові, за гнізда воюються... над стернями зависають, моляться, на мишей полюючи. Полюбовна птиця, ручною робиться, якщо ти з нею любововно... Арійона Похиля синок Ванько, пом'янемо жалем забитого на вредних гряницях, - ох і мастак до птиці!.. За одне пасіння на царині трьох або чотирьох міг до рук привчити: кіба, кіба... мій кіба... ось я, ось... І вже в нього на руці, на картузі, на ціпкові...»

«Ішла баба кам'яна кам'яним мостом з кам'яним ціпком... ішла баба кам'яна кам'яним мостом з кам'яним ціпком...» - чув таку замову од кровотечі?

«Як Ванька вже принесли до ями і солдати зняли віко з труни, щоб люди з ним попрощалися у таке, якраз проти голови зроблене з бинтів віконечко, - прилітає кібчик сірий. Сідає до Ванька на груди і дивиться в те віконце... Люди, хто те диво спостеріг, таким криком затужили, що хмара спинилася на сонці, лиця в людей помарніли, всі плачуться на своє горе, бодай його не зазнавати. Батько-мати як з хреста зняті, наче з домовини повставали».

«Страждаймо, Михлику, страждаймо, одначе, Митьку, пам'ятати треба: «Переможеш – від успіху не стрибай. Коли ж тебе переможуть – над собою не ридай, як над мерцем. Веселись, як є веселість. Пожурись, як є журба, в міру лиш: в усьому мірний крок, ходу життя» («Ходили ми до Гомера»).

«Я ж йому що талдичу? Людину зрозумій, а не копиль під себе: ти пишеш своє по-своєму, а я кажу моє по-моєму... Щирою працею та доброю волею можна й на старості чогось навчитися».

«Злі заздрісні люди не хочуть моїх добрих думок пізнавати, з часом увидять вони свій блуд, та стане запізно».

Зроби з себе щось корисного, а там видно буде, кому терня, кому рози». («Знялись... вгору до великого задуму воздвигнути рідну націю з духовного занепаду».)

«А радіо як у забій б'є: все про норми, все про виробітки та про Брежнєва – прикрути його, щоб заціпило!.. Ми з Вікентієм натурально в той вечір помилися – голови з печатним милом, щоб лупи не зосталося, ні сверблячки, хоч воно жаливою було б ще краще. А спини натирали, у нас кажуть, - жабинням, така милка дрібненька травка кущиками понад дорогою, як їхати з Городища на Черепахівку. Такщо буде до самих до великих поминок – отак почистішали».

«Перевів я з хати своє телятко в комірчину – коровка аж оце літом прокинулась. Рішили з сусідкою вже збувати – все позорювано, все затоплено, а їсти нема чого, вигнать скотину попасти нема де – хіба на голих стернях та понад шляхом, якщо який дурень і звідти не вижене... Та вона чогось і парувалася скверно – тричі опахнув до штучного осіменителя, а прийняла аж бугайця з сусідньої череди з ярошівської... Тепер одчиню, думаю. Буде де посаджатися з пришельцем («Просимо до столу у свою господоньку, саджаєм на ослононьку»). Ага, ще треба засвітити каганець, бо в сіни електрика не доходить».

«Здоров був, Митьку... Це я, Герасько. Чого ти так довго дверей не одчиняєш?»

«Передо мною, - кажу, - вони весь вік зачинені, та й живий і досі. А ти перестояв якусь там минутину, так уже й злиняв. Заходь у хату, а ні – сідай он на ослоні».

«Чую, телятком пахне... Сиряно-масляно, дай бог, як кажуть, на користь», - каже мені, як і належить на такий випадок господарю казати.

«Спасибі за добре слово звичаю... Хай і ваша густим доїться», - одвічаю.

«Збирався давно тобі за Мелашку сказати, щоб ти не брався до неї, бо то не твоя пара, Митьку, і таке інше в наростаючій ітозі. Так не я сам думаю».

«Якщо прийшов тільки заради цього, то вертайся швиденько, поки я Вікентія не розбудив... То якраз моє діло, до кого мені братися. Удвох можемо й за тебе, Торбинко, взятися...»

«Вікентій для мене, якщо хочеш знать, не кровний брат, а як той авантюр, та й годі, ти не знаєш, що воно за чуже слово – авантюр, бо Вікентій не каже...»

«Свідків нам не треба, Митьку, - приступає до мене вже іншим виголосом. Не повірять про Вікентія, видно, хочеться і повірять боязко: може, й справді, засада? Налякав міх, що й торби страшно... Наляканий мішком торбини жахається... Хитро заходився випитувати, як шпигуна, що ти чув, що ти знаєш. Якого анекдота про «товариша Брежнєва» і таке інше в наростаючій ітозі... В голові од його балачки таке стовпище; ніби я мішок, набитий всячиною. Тепер не знаєш, що за чим казати, - з тобою так буває? Зо мною зроду не було такого, а це зробилося і вже відколи ось не припиняється. Для тебе, думаю, воно інтерес, оте моє становище («Між нами хоч нема і тіні Гоголя, та, відай, хтось та думає ним бути»). Се аж час покаже».

«Я в сінях при каганці помітив, що Герасько прискалює одне око, коли йде на хитрощі: Митько, мовляв, як і Ванько-дурачок. Не треба його шанувати за людину, держи його на грубих кормах. Який не є, а за Лядовського хай не бреше, що той нібито їздив днями в гості до нього і казав Гераську: не бійся, мов, являтися в Мозолянку на великі поминки, ніхто тебе пальцем не зачепить. А тих, хто цілився на тебе в причілкове вікно, шукай у Жужманівці. Не інакше, як молодь з тих сіл, де ти шастав буксирником або куркулив. Жужманівські лиш указали на твою хату, а самі, й теляті ясно, не стріляли, бо засідку виявили на чужім причілку – хіба б свої помилялися? Герасько після того спить з берданкою в головах, а не він приїхав би на поминки».

«Діло було ось як – мені головин шофер Фанасій Патрика, - божився, і я повірив, бо він нищечком потроху пристає до жужманівської молодії братії, щоб їхню правду підсилити. Привіз Лядовський у клечальну неділю до Мелашки знану вдову-солдатку Христю Плютиху, щоб побачилися. Вони нібито товаришки давні, і кортить згадати Посулля, як і свою молодість («Чуття рідного не схотів би і за всі скарби світу промінити»). А що наше Посулля таки золота красного варте, можна аж тоді переконатись, коли чоловік далеко й довго від нього перебуває. («Даруйте, але я ще можу навіть високо духом вознестись, якщо земля мене до себе рідна тягне»»).

«Більшовика я ціню по першому розряду і не дам ніякій гидоті балакати про нього недостойну всячину («Яка він фондова людина, вчителю!, як фондове зерно...»)

«Звів Прокіп Власович свою Христю з Мелашкою, а сам подався з вудкою до болота. Було перед дощем чи зразу після нього, що риба залягла і не клювала. Як тут іде понад берегом Данько, зять Мелашин, і вже на ходу рукою гукає дружнього собі Лядовського – ходіть, мовляв, до мене, ось на цей обривчик, я точно знаю, клюватиме й без наживки, на голий гачок... посміхається не зовсім весело і не йде нам назустріч. Кинуло подумати: може, сліди якісь знайшлися? Данько давно шукає через газети свого рідного дядька Якіма («Мій Яким такий, що й дитині з дороги зверне»). Ото як пішли вдвох з Якимихою до Дніпра на переправу – і як безвісти пропали. Вроді Герасько щось трохи знає, та хіба йому до людей? Все життя сам собі на умі... А сірячок як буцімто з Якіма бачили в нього на грядках... проти птахів висів розіп'ято опудалом на хрестовині – возив Герасько надібки, возив, поки на Дніпрі військовим постачальником. Шастав по селах, заготовляв... сюди й туди возив».

«...Коли, ні... не чути про Якіма. І Якимиха як у воду впала. І той, мабуть, молодесенький їхній командир, якому ти, вчителю, здавав стайку своїх мокловодівських людей та піонерські гостинці... Я теж туди, на січкарню, не одну гарбу людей одвіз...»

«Поздоровкалися за руку з Даньком, а він мокрий як хлющ. І сорочка до грудей прилипла... Оце сюди, з цього обривчика, всипано у воду два чи три самоскиди пшениці – Яринка побрела теляток вигонити з болота і наткнулася на бугор, якого тут ніколи не було... Так ми, мабуть, удесятьох відрами виносили ще з учорашнього дня... Павлушко Полбоженко сушить на току строго під розписку...»

«Днів через три перед посівом протруїли великий бурт зерна на току під навісом, а воно так склалося, що поспішили. Завтра вже сіять, аж кричить, а тут обложний дощ на цілий, може, й тиждень. Кинулись, як уже можна сіяти, а пшениця проросла, зігрілася, аж парує з неї. Гнилим одгонить... Всі знали-бачили, а «як дійшло до царя» - нема крайнього. Всі думали про строки, всі думали про план. Отож: сіймо нишком, а чи зійде – побачимо («Казав сліпий: побачимо, як криві танцюють»»).

«На якийсь там день перехопило ту сівбу начальство з району... Та як строго перехопило: я на вас, товариші, прилюдно накричу, на завтра нашлю сюди міліцію, навіть самого прокурора, а ви тим часом виправте ганебну хибу...»

«Всю ніч вивозив самоскидом токовий шофер Альошка на прізвисько Лемешок ту заргіту пшеницю в силосні ями, в бур'яни чи бозна-куди, а пудів п'ятсот з добрим лишком сипонув оце сюди, з цього обривчика, рибі на закриху. Тепер тут клює, коли б ти не прийшов... закришили од душі... Це я к тому розповідаю тобі, щоб ти не подумав про Більшовика хибно, буцімто він водиться з Гераськом як з другом, що й їздив просити його на поминки. Це Торбинка сам себе возвеличив».

«Так і зосталося все шито-крито. Кругова порука! Шлях до розвалля».

«Балакав, балакав мій нічний прибулець, вже спати мене хилить, а він починає про Савуса – знаєш такого? Не знаєш, то чув. Ним ще й тепер дітей лякають: «Не балуйся, бо гукну Савуса». На нього часто находило. То було на ущербі місяця дурів, аж піниться, а далі й на повні казився. Стає, звиняйте, раком і гребеться руками. Кидає землю собі на спину, як той бугай перед

тим, що борониться або як кидається на людину. Силою Савуса не такий собі й здоровий, а от випадками та ревищем лякав людей, бо здуру міг з людиною що хоч зробити, аби Герасько тільки направив. Він ходив з ним по селах на викачку хліба. Товклися в людей по горищах, валяли комини. Рилися навіть у колісках, під немовлятами – під них, бувало, люди ховали вузлики з сім'ям...»

«Іди вже додому, Гераську, бо коня хтось візьме...» Хоч би вже, думаю, як-небудь тебе здихатись, бо він завтра ляже й білого дня та виспитья, а в мене курчата на ногах, попарить треба б...»

«Піду, Митьку, піду... Ти гостя повинен добре шанувати, а в тебе й борщ, як кажуть, не гарячий. Женеш з двору, як блудного собаку... Краще скажи: ти на мене сердися? За Марушку, за мальованого човна... Ти мене, Митьку, пожалій раз, а я тебе десять. Скажи тільки завтра в обід на вигоні городиським жінкам, що то все набрехано... Герасько, мовляв, тут ні до чого. То робота виключно Савуса... Якби ти тільки це сказав до великих поминок... Скажи, я тебе прошу... хочеш – на коліна стану... гроші дам, немалі гроші, чесне партійне... Інакше мене задушять. Підкинули записку, щоб я сам задушився... до поминок, у себе на груші... Ти чуєш мене, Митьку? Як виручиш – я тебе... я не знаю, що я тобі... Підговорю тобі Мелашку, проведу в партію, аби твоя воля... Нам такі треба для авторитету».

«Глупий ти, Гераську, і не журишся. Як мені йти до тебе в партію, Гераську, подумай своєю головою?.. Як же я піду, коли вона вбила мого тата... коли одна сталінка била мене, що я на лице повалився, головою торохнувся од підлогу... Люди після цього на мене тюкатимуть: Михлик зовсім дурний, скажуть. Батько, батько не простить мені, якщо справді коли стрінемося на тім світі... Ні, Гераську! Не засмічуй моєї голови».

«Не сердься, Митьку, давай по-доброму. Ти людина, я людина. Обом нам їсти хочеться, обидва на гріхах вчимося... В тебе, Митьку, є високі показателі – посадили на Виставку в Москву, як ти пас овець у колгоспі. Дали і се тобі, і те... І легкову автомашину на додачку нібито, а ти її нишком

оддав Лядовському – думаєш, ніхто про це не знає, не догадується? Думаєш, Прокопові так і минеться, як дізнаються вище?.. Він же її в тебе видурив. Кажуть, путем підробки показателів. А раз кажуть, то щось було. Вогню без диму не буває».

«Чув дзвін, та не знаєш, де він... Цим ти мене не підколупнеш, бо ніякої підробки не було... Не всі твоєї звички, Гераську. То Лядовському дали тоді за бригадирство голубого «Запорожця» як фондовій колгоспній людині, щоб ти знав, Торбинко, звиняй, що не знаю твого по-батькові, а то б величав гостя належно, за звичаєм... І було це, скажімо для пам'яті, якраз того року, коли українському Солов'яненку Анатолієві – люблю його дужче, ніж сам себе, як тільки зачую в обід на вигоні «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю... Хіба хто кохає нерідних дітей?» (Підорванка і досі щодня носить з нашим транзистором, а в сина таки японський). Так український Солов'яненко оддав свою премію грошима на мир божий, дітям на школу, значить, а про твого Брежнева («Всьо, што било не со мной, помню») нічого ні писали, ні казали, Гераську, - оддав твій Брежнев премію грошима на мир божий радянський чи поклав у заграничний сундук, як те робили у нашому Комсомольському начальники з кар'єру, га?.. Отож! І я не чув сякої, ні такої. Прийди в обід на вигін, усе почуєш: Підорванка щодня носить з нашим транзистором, в сина – японський... Лядовському Більшовикові, будем казати тепер усе для пам'яті, не треба було того «Запорожця», щоб не видаватися перед людьми великим паном. Обміняв свого голубенького у якогось емтеєсівського командира на старенький, зате автобусик, бо на новий, щоб так на так, по грошах не витягло... Збирають ним малих дітей попід дворами по Притулівці вранці, щоб везти потім у мозолянські ясла, голова твоя садова, звиняй, що не знаю твого по-батькові, а то б величав гостя належно, за звичаєм, а не він видурював путем підробки показателів».

«Прокіп Власович, на здоров'я йому кажучи, незаробленого не візьме, як твій Брежнев («Всьо, што било не со мной, помню»). І неправди людям не казатиме, як ти оце мені цілий вечір набріхуєш... та все на дурного Савуса,

та все на те трудне врем'я... А хто ж його зробив, те врем'я, як не такі, як ти, Гераську, скажемо для пам'яті?.. А хто, ще дівчиною, упослі моїй Марушці причиняв пальці сінешніми дверима, щоб віддала тобі мальованого човна, бо ти дуже хотів саме на ньому, розмальованому квітами та вирізуваннями, керувати в рибартілі, як тільки вона законилася в наших посульських селах, і, будучи явною шантрапою, саме тер шандру, саме перся в командири, хто? Ти чи дурний Савус, нехай чорти торохтять його кістками на тім світі? Скажи правду хоч сам собі, бо Марушка вже не скаже – нема Марушки, склала руки з потрошеними пальцями, щоб ти їздив до Шульгіївни женихатися на мальованому човні... Не знаю, де й поділась, як тепер буду поминати, - оце мої високі показателі, товаришу Торбинко, звиняй, що не знаю твого побатькові, а то б величав гостя належно, за звичаєм («І таке інше в наростаючій ітозі»).

«Подумав будити Вікентія на поміч, бо стало мені страшно самого себе за такі слова проти Гераська, але тут же посмілів. Не підвівся з місця навіть тоді, коли, потягаючись, як ніби зі сну, і роблено позіхаючи, Герасько встав з ослона і навіщось заходився обома руками нишпорити в кишенях чорного галіфе з голубого сукна, модних тоді і для колгоспного командирства, як ніби шукав у них ще якусь на мене лякавку. А може, сам на мить злякався, бо в комірчині затовклося телятко, як ніби зарипіло під кимсь ліжко».

«В той вечір Герасько став мені геть мізерний і здався зовсім одворотним, як ти скажеш?»

«Так і скажу, Митьку, став після того вечора мізерним і зовсім одворотним».

«Ти, либонь, сам і здогадався, чого це ради отакий колгоспний осавула ладен ставати на коліна перед трафним Михликом (на Посуллі вимовляли «трапний» - негодящий, значить, бриднуватий)... По-моєму, з ним оце днями побалакали як слід посульські хлопці з молодого братії народного контролю, пам'ятливі нащадки ще тих, ні за що обиджених, розорених зразу після непу людей. Їм хтось розповів про мальованого човна. Може, й Вікентій... Був

такий човен до самого колгоспу у Марушчиної бабусі, скажемо для пам'яті, за два тижні перед великими поминками. Назвав про нього колгоспний Герасько і рішив хвастонуть на все Посулля. Мовляв, Шульгіївну, молоду, красиву, знаджу на шлюб. Взяв із собою Савуса, і проти ночі двинули за Сулу у Воїнське... Якби воїнські парубки знали, дали б такого кладу, що й не видихали б...»

«А тепер іди до нього, Михлику, в партію, бо твої, мовляв, високі показателі потрібні нам для авторитету... Авжеж, мої показателі до твоїх не туляться».

«Чоловік я не тугий: признаєшся людям на великих поминках, що Марушку звів зо світу по своїй власній дурості чи по іншій якійсь там генеральній лінії на викорінення дрібнобуржуазного селянства як кріпосного, мовляв, класу во ім'я диктатури пролетаріату, - живи собі гегемоном і таке інше в наростаючій ітозі. Отак. І не інакше. Тільки отак тебе в силі пожаліти, Гераську, звиняй, що не знаю твого по-батькові, а то б... Жужманівським хлопцям з молоді братії народного контролю ума свого не вставлю, хоч Данько й навчив мене стригти під канадку, - то їхня воля: підуть вони за тобою, Гераську, чи проти... Може, свій третій шлях надібають... Ми для них у цьому не зразок. Ми тільки народні засідателі. Спинчатися не нам, віджили, і все тут кажемо своїм дітям для пам'яті. («Слово – вітер, а письмо – грунт»). Нам воно вже не піде на здоров'я. А їм – як зуміють, як самі захотять. Може, для їхніх свіжих душ життя наше сталінське й не таке гіркотне. Бо як ти скажеш, яке воно на сіль, як ти його на свій язик не брав, не пробував».

«А коли телятко затовклося в чуланці ще раз і як ніби зарипіло під кимсь ліжко, мій прибулець-вимогатель як ногу вломив: з сіней та до коня мерщій. Не встиг і вийти, щоб провести, як належно, за звичаєм – полопотів городами. На степову жужманівську дорогу, видно. Десь туди зникав у сутінках».

«То й не чути було, щоб сам задушився. Хіба, може, жде до великих поминок? Я так не думаю, а ти?.. І на молоду братію, видно, теж набрехав, на дітей своїх, - хто об нього схотів би руки паскудити? («Лопатою нечисть відкидають»). Іншим і правди не розкаже, як він було збреше, ще не покійний чистобреха».

«Не може інакше жити, щоб не дурить людини... Що день сам себе хвалить» («Ми на весь світ запануємо! Хай живе найсправедливіше!.. – і що день людей дурить, на брехні панує, як наше городиське командирство («Хто за тобою піде, брехуном всесвітнім? Слово – вітер, а правда – ґрунт»)).

Нехай нас бог милує, щоб ми своїм дітям давали грис (висівки або мелений крупно овес з ячменем, посипаний сіллю; таким суржиком добре вгодовується худоба) – ми здужаєм і чистим хлібом їх, рідних, вигодувать». («На чистому чисте й родить».)

«Не дуріте дітей ваших, що вони на світі на те тільки, щоб панувать».

«Могила Шевченкова мусить нам статись початком нової науки і подвигів праведно християнських».

«Вчителю, вчителю!.. Будь нам за міру! Навчи дітей наших праведності». («Праведная душе, прийми мою мову»). Праведності й благородства».

Не знаю, чи буде моїм читальникам таке жалібне писання, але мушу признатися, що ніяк не можу, що несила відчепитися од Митькових речей – так вони завладали мною («Любо, сором, сором не мати одваги перед своєю власною душею. Де ж твої горді речі? Пам'ятаєш, як ти казала, що будеш завжди вільна і одважна?»). І день і ніч казав би Михлика всім стрічним людям, поки ще дощенту не розорилося з основи рушене селянство.

Дивлюся на острівці, що в морі, - там десь, мабуть, забейканий з перевозу Прокіп. Може, з Михликом вже переправили на плоті першу партію телят на вільний випас аж до самісінького льодоставу, щоб, вибравши момент неслизького льоду, забрати назад гоном, поставити в тепло на перезимівлю. Дивлюсь, і знову видиться одна-однісінька людина. То вона, мабуть, склавши тугі долоні рупором, кричить-гукає на весь голос, аж море тривожиться

валами, щоб докричатися, либонь, не тільки до самого мене – поширити Митькові речі на всі чотири обрії.

«Ото така була мені з тим Гераськом стичка (воно однаково, що й сутичка). Хотів нахраписто загнать мене у суточки («Біди не варто накликать, а трапилось – не треба наріканнями примножувать»). Твій, мовляв, розумний Данько теж одного разу стругонув мені, на тебе схоже: до Лядовського в партію хоч і сьогодні пристаю, а до вас, дядьку, і завтра не хочу... («Гей, не брикайся, конику буластенський, будеш ти в Гераська на аркані ходити»). Ти нічого не знаєш про його батька? Кажуть, він байстриук у Палажки... Дурний того піп хрестив та в помийницю впустив: не байстриук Данько в Палажки – законороджена дитина. Тільки за війною не встигли вони записатися в сільраді... а дитина справді знайшлася без нього, без воїнського парубка, утопленого восени на тій фальшивій переправі, що й глухий Яким з Якимихою, одна гвинтівка на двох»)

«Ходила вона, бідна, і в Хорольську яму з жінками, і в Кременчук низовою дорогою через Кривуші, як тільки пробалакали, що в тамтім полоні страждає до смерті її суджений, - це суцця правда, бо з моєю матір'ю вирушали з її двору... А чи Палажка не тужила за ним мовчки, хоч, може, й не плакала слізьми – гріх казати. Адже і не притужила! Навіть надмірною печаллю не викликала з Дніпра появи покійного – ще й тепер, либонь, вірить, покладається на те наше українське повір'я, що тужбою та голосінням, та печаллю великою можна догукатись-докликатись до людей того світу («Ані достукаєшся, ані догукаєшся»).

До речі і на докір нам кажучи, про наші полони (про оржицький говорено осібно) ми чомусь не згадуємо, як би слід, а все побіжно, а все принагідно, як ніби нам ті люди й ні до чого – витравлюємо з пам'яті тихо, помаленьку, щоб і на великих поминках не згадувать таке їх множество. («Один полон з жіночками, другий полон з дівочками, а третьому ліку нема. Нема ліку, нема ліку...») Яке це безстидов'я – не вірити в їхнє сумління тільки тому, щоб вигородити свою бездар! Мовчанням принижуємо не їх – себе. Куди вже

нижче, як ховати пам'ять. Навіть не ховати, бо це не завжди вдається. Найлегше замовчувати. Тебе нема, хоч ти і є. Тебе одного – це не вся біда. Замовчуються мільйони! Їх не бувало, комусь не вигідно, що вони є. Вони «по плану» не повинні були бути, бо «на вражей землі ми врага разоб'єм малою кров'ю, могучім ударом». («О Сталіне мудром, простом і любімим Прекрасную песню слагеет народ»). І все-таки свічку для кожного полоненика – донебесну свічку сукати будемо. Трудно лиш сказати, коли і з чого («Він у неї і дурний, і божевільний, і розоритель, і ... через нього вона з дітьми у старці піде – такі вони доценту бідні, як найостанніші з голяків»)).

«Я шаную віруючих і чужаюся безвірних («Чарівні були обличчя, тільки трошки безсоромні. Розмальовані безстыдно. Всі кричали мов скажені»). Віруючий не дошукується суті бога, а сповідує його ревно, хоч і сліпо. Ми ж бо не фанатики, хоч і пройняті цією пристрасстю всі до одного, кожен своєю мірою. Тоді ж чому ми фанатично вдовольняємось існуючим і делікатно мовчимо? Яка ж ваша віра? Напало на нас таке безвір'я од галасу, що нічого не второпаєм, чи як будем трактувати («Од безвір'я до безглуздя – чуки-чуки-чуки, чуки-чуки-чук. Причукикали. Скажіть, люди, чи туди прийшли, чи вертатись треба?»)

«Вчителю, вчителю... Ти ж сам часто кажеш і, либонь, сповідуєш у своїх писаннях думку, що всеньке життя тримається спочатку на чуттях, а тоді вже на вчинках і сюжетах. Якщо по-твоєму це так, якщо це твій закон, то чи не записав би ти до свого новенького блокнота нашу стару молитву, найбільше тобто чуття, од імені як нібито посульського селянства, щоб поминали й нас, у колгосп віруючих: страшна мені не моя праця найтрудніша. І без ночов для купання я ще житиму – набридло Михликові, колгоспній людині, як-то набридло, ой, як настобридло належати не собі: сто властей, як сто причин, і всі до одної на мене. Життя труднішає, а харчі не дешевшають. Ото хіба як ковтнеш чарочку – не такі чуття в собі почуваш: всі здаються рівними, свободними, як зубки в бороні. Як ті обкоровані кілки в тинові».

«А другий раз подумаєш-подумаєш: може, це тобі, Михлику, з жиру таке в голову лізе? Нехай буде й так, якщо управителі інакше не вміють чи для кращого не годяться. Тоді дай хоч на завтра останнє чесне слово, що Митько купатиметься в білих ночвах щобожий день, як того разу в Москві на Виставці, коли нас найперших водила строга покоївка в баню – мене й Палажку Бабичку, вівчарів різних сіл, а причину на нас набачила однакову – підошви на ногах однаково темно-зелені від овечих кім'яшків, по яких ми, хоч-не-хоч, а ходимо босі і в кошарах, і на толоці. За першим разом баня не взяла наших підошов, не одмила. Полягали вже на сон, а строга покоївка знову помітила в обході мої таки підошви, - в мене давня така звичка – вистромляти ноги з-під укривала, щоб і вони дихали, - помітила і повела в якусь кімнату одпарювати і шкребти до постільної чистоти. Приходимо, а Палажка Бабичка, Данькова мати, вже виходить відтіль у тапочках на босу ногу, як городиська, до мене усміхається: коли воно, мовляв, таке було та коли й буде, щоб вівчарям таке шанування («Коли ти боронитимеш волю й самостійність народу твого, Ми повік шанувать тебе будем і любити, Як друга свого»). Якби-то ще Палажку, думаю, і в пахучих травах, як-то купали колись мокловодівську пані Гайдовську, - бач, куди думаю».

«Привикли ми ждять, знаємо, як переживати безконечні труднощі, а то було й зі мною, терплячим, що засумнівався в праведності московських порядків, про далекий спомин кажучи. Знаєш, з яких пір воно в мені тягнеться? Як відробляв примуспрацю за «самовольний уход с производства», з Електросталі, значить. Є такий городок за Москвою. А в ньому тоді, і на другий рік після війни, стояв (не скажу, чи тепер є) великий завод ордена Леніна імені Сталіна з нашого Краматорського, що на Донбасі. Звався завод машинобудівний, а я там розточував і фрезерував редуктори, такі механізми для шахти».

«Якось випав відгульний день чи цілих два, і мене поманили тамтешні два підгородні хлопці поїхати в Москву, щоб подивитися на товариша Леніна, хай поминається не все, вічна йому пам'ять, великому праведнику.

Щобхватило грошей на дорогу туди й назад (думалося, ще й книжку про запорожців купити на руках), я продав на хитрому ринку новішу свою спецівку, бо мав їх дві однакові: синенькі штани з отіпків бавовни, швидко линяють, швидко жмакаються, і найпростішого фасону (сталінським френчиком) піджак без підплічки, на чотири гудзики.

Ще не розвиднялося, вся Москва в тумані, а ми вже приїхали. Стоїмо в черзі по четверо в Олександріївськiм саду. Руки поклякли, тіло в сиротах, бо осінь, якраз перед святками Великої Жовтневої соціалістичної революції (я привикся і не одвикаю все повністю казати. Ще добавлю слово «в СРСР», якщо це десь у присутственому місці або прилюдно). Бо так завчився ще в школі для дітей, які не мусять бути, як їх батьки, «ворогами народу чи севеушниками», - завчився там від однієї спецвиховательки, не в обиду «всяко іншим швединам кажучи».

«З-за огорожі на бруківку Красної площі нас трьох пустили вже по видному – без підозри, без шарварки, як гідних громадян Країни Рад (поминається моя вихователька, хоч пиши в граматку для великих поминок). До Мавзолею лишалося завдальшки ну якби кинути палицею, як нас двох, а тоді й третього запримітили (синенькі жмакані штани, піджачки без підплічок сталінського фасону під френч) і швидко вихопили на очах нездивованих людей. Ведучі були в цивільних костюмах і обидва мовчазні. Я ще й огризнувся по-нашому: «Що ти хапаєш, як обценьками?» - коли мій вилицюватий супроводник, голова під бокс, боляче защемив тонку мою руку, але насильник мовчав навіть тоді, коли пальці мої похолонули й отерпли. Отерп і сам, не стало мови, ніби зненацька опинився голим серед вовків».

«Оханулися вже перегода, коли крита машина спинилася і нам відкрили задні дверці... Чотири дні рубали ми дрова, ховали їх під навіс, що стояв осторонь при самому березі невідомого озерця, і був нам за спальню. П'ятої ночі вдосвіта нас вивезли такою самою машиною з лісу на асфальт. Далі ми пішли обочиною до своїх електростальних бараків, одні нари на трьох, перша зміна, сухий пайок, фабрика-кухня біля прохідної...»

«Я не сходив з хлопцями, як не старався, а відстав завдальшки ну якби кинути палицею, бо ті двоє вилицюваті, стрижка під бокс, дуже ослабили всі мої сили й сподівання. Страждаючи незрозумілими думками, я засумнівався в праведності московських порядків («Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек»). Засумнівався, бо чого це ради я не маю права йти до товариша Леніна, хоч і вдягнений не під галстук, чи яку там вони, вилицюваті, вбили на нас підозру».

«І сталінське серце нас гріло, і сталінська воля вела», - я теж співав такої і непомалу гордився перед спецвихователькою своїм тремтячим тенорком».

«Отак воно мені й досі тягнеться без товариша Леніна, хай поминається не все, вічна йому пам'ять, великому праведнику. Вже, мабуть, і дотягнеться, поки складуть мені руки навхрест на груди. Хіба збудуся півкорови та наймуся пасти колгоспних телят на острові – Лядовський казав, що таке можна, якщо тебе сумніви допікають, бо на природі воно попускає.

У стражданні, вболіванні
серце бідне
тужить, в'яне,
тінь йде слідом,
окаянна –
у стражданні, вболіванні.
Загубився я в шуканні,
Був я й досі
Є я й зараз
Чи я, може,
лиш примара?
Загубився я в шуканні.
У блуканні, у ваганні
ніч ламає,
днина кріпить.
День минає

й менше жити
у ваганні, у блуканні.

«Вчителю, вчителю... Не кажи при мені, що слово повинно бути закликком, а не розрадою, бунтом, а не відпочинком, - не прийму твоєї думки. Хіба я не бунтувався ще тоді, на Красній площі, а двоє під бокс на зло мені мовчали? І тоді не пояснили, і ніколи, а мене тим часом передали іншим таким самим – мусиш, Михлику, шість місяців примуспраці за «самовільний уход с производства» до товариша Леніна, бо є такий на тебе закон, і ми од нього не одступимося».

У чеканні, сподіванні
сню життя я,
сном живу я.
Й нарікаю,
і дивуюсь:
не живу я,
тільки сню я
у чеканні, сподіванні.

«Ну й що мені з того, що, мовляв, добрих людей на світі більше, ніж злих? Чому ж тоді добрі мовчать, а злі так гучно репетують, мовби вони диктатура пролетар'яту? Забрали владу всю доценту – на тобі, Михлику, право на труд, а ночви для купання привеземо, як поступлять на базу. І не ополчайся до самого світлого майбутнього, поки, переживши труднощі, та виведеш ворожі плями, щоб як на небі: ні хмариночки, ні плямочки – чисті, як мої шкребені підошви. Батька твого, батька мого принизили. Митька Михлика, людину колгоспну, далі низити нема куди. Тобі в Жужманівці безпартійна заминка – хіба ото і вся радянська влада, що в нас Полбог та ті двоє під бокс, що людей хапають вже й серед білого дня до темної машини в присутності товариша Леніна, хай поминається не всує, зовсім не далеко від нього, ну як добре палицею кинути завдальшки, га, вчителю? І ти мовчиш, і я

мовчу. Значить, живої матері діждатися можна. Значить, живи й примірайся («Так уже воно приміряється, як той горбатий до стіни»»).

Я не раз запитував Михлика: навіщо ти, мовляв, усе підряд мені розповідаєш? Я ж тобі ні розрада, ні порада – мовчу, та й годі. Або, як ти кажеш, переманюю тебе на щось інше – заспівав, приміром, якоїсь парубоцької. Ну отої, що ти сам собі виводиш, як ідеш з пастухування, ніде в світі не співають, ідучи з роботи, крім на нашій Україні. Виходить, тобі вільно, Михлику, як на небі. І пісні твої – не підставляй хоралів. А ти виказуєш одні свої печалі, щоб збунтувати себе і для себе («Зробилося діло, нас побунтувало»).

«Не треба мені тебе бунтувати: ти дужче мене збунтований, бо мовчиш... Людина мусить з кимсь поділитися тим, що знає. Я й сповняю цей звичай. Проте не все, що знаю, розказую, хоч ти й моє товариство. Я не скаргу свого життя, бо воно моє, вчителю. Лиш мої очі його бачили, лиш моє тіло його стерпіло... і ніхто в мені мого не задушив і не задушить, - хай того чорна причина об землю день і ніч кидає, хто хотів те зробити і хто того хоче. Хто з людини богом дане викручує, виламує всяко по закону й поза ним. Бо мені світ милий і життя в ньому хочеться... Такий то я виходився, отак утягнувся, щоб не пізнали іноді, що в гіркому колгоспі зріс («Митько виробляв на весіллі в Данька Палажковича такі кренделі та викрутаси в Прокопових гречаниках та Христиних кроков'яках, що ніхто б з чужих і не подумав, що цього козака бито неволею, примучено податками, прикручено важкою працею».)

Я наслухав і наслухав самого себе, а потім чомусь дуже різко повернувся туди, звідки мені звучало глухими утробними голосами, і завмер з дивовижі, аж у серці закололо: бачу дві дороги у розвилку. Такі видні, такі в м'якому, прихмареному сонці, що відразу впізнаю на одній, правій від мене, Прокопа Лядовського, а на другій стоїть лицем до нього Митько Михлик. Про віщо вони перемовляються? Кому за ким іти? Так це всім ясно: Михлик піде, якщо це не сон, своєю дорогою, а Прокіп своєю. Тільки обом, якщо намірились

вони дійти до м'якого прихмареного сонця, по якому, здається снують безладно якісь тіні, треба йти зовсім не туди. Та розвилка виводить тепер до кручі і впадає обома кінцями в колишне Ямище, таке дрібне сільце, точніше – виселок, може, на десяток хат. Сотворився виселок стихійно, як тільки заходилися ламати неп. Туди, в лугові хащі, ховались, як на Січ, родові хазяїни, потроху грамотні люди, хто першим учуяв («Інтуїція вище розуму») – учуяв непереливки в суцільній колективізації. Ні, вони не крились од людей. Навпаки. Проголосили себе рибартіллю «Низовик» і дружно заходилися копати собі сімейні землянки, у вирві, у крутосхилому ямищі, давно зарослому дерном, чагарями. Те врочище знали всі околишні. Там колись, дуже давно, протікало, кажуть, наше теперішнє Дніпро і якраз на тому місці, де окошився «Низовик», стояли водяні млини з сукновальнями та шеретовками («Ми теж давньородовідні, не з-під селітньої квочки...») віки на нас товчуться, на селянах. З кісток наших хліб росте».

Діти, хто більшенький, поки батьки за роботою, брели, пливли через Стару Сулу, щоб навідатися до рідних своїх домівок, пошукати в погромлених, якусь надібку для хазяйства, наїстися груш або пасльону на зарослому до невідання дворі чи огороді. Узнати для матері якусь новину, наловити чиїх попало курчат на розвід.

Життя в Ямищі мало-помалу собі складалося, звикали жити майже первісно, але як самі хотіли («Ми тісто звичайне собі, з простого помелу, м'яке, з висівками... а ви б спам'ятали, що й таке тісто в масі своїй сокирою не розрубаш, а гляди й сокиру в нім загубиш»). Я не вмю такому вірити: схотять – розрушать, хто схоче вдарить, той кия найде.

Виселенські діти й принесли одного разу новину в Ямище.

Наказали, набалакали ще й слух пустили нарочито – все церковне розтягли не активісти-безбожники, ні. І позолочений хрест, і рушники, і весь іконостас морозівської церкви (Мокловоди з Воїнським цього ж приходу) знаходиться в Ямищі, у земляних сховах (спом'ятайте собі, мої ревні читальники, один такий момент, коли ще задовго до свята останнього млива

на Калиновім кладовищі в якусь весняну передвеликодну ніч, коли Сула ще прибувала і рвалася із берегів, Василю Димський, син паламаря, добровільно взявся і крадькома зняв згадуваний позолочений хрест, зніс на собі додолу і було показався з ним на спині на головній гатці, яку проривало, і лиш відвага Лядовського стримувала і повінь, і людей од паніки. Так от саме цей хрест опинився буцімто в руках людей рибартілі «Низовик»).

А насправді... насправді, якщо казати про судьбу морозівського іконостаса... «чиновники з району в щільній змичці з явними дураками з місцевих активістів на зразок Савуса і таке інше в наростаючій ітозі запалили тим часом свічки в церкві і ну ікони всі підряд печатать таким способом: один печаті накладає, другі для форми в описи їх пишуть, а треті буравами дірки в них свердлять та на залізний прут ікони як котелки нанизують. Батюшка Антоновський на все це святотатственне безчинство дивиться і плечина не здвигне, тому що сам собі погоджує, мабуть, це богові так треба – попустити отаку дикість», - казав мені дуже нескоро після цього один чоловік статечний: з ледачими не знається, до шинку не ходить, у лайку, у бійку не зайде.

Того ж дня, як свідчить нам Вікентій, тоді ще парубок Герасько, запопадливий колективізатор, - яке стидов'я! – повертався з печеним, як кажуть на Посуллі, кабаком од головківської, на всю округу до самого Іркліїва знаної красуні Тетяни Шульгівни і злився мов Савус. Хіба й не допече, не станешся злобителем, якщо вже всі про свайбу дзвонять, крупчатка Савус приволік з Магдівки цілий лантух (якийсь крамар од лиха одкупився), а йому – кабак, отакому руководителю, яких мало де є, щоб брав за жінку таку нерівню з двома писаними ряднами, без подушок, без батькового благословення. Уже, не прилюдно кажучи («Мовчіть, бо розкуркулить у два щота»), - вже й човна балакають, доп'яв, позолочені весла (У Марушки мальованого). Тільки на врем'я десь притопили з Савусом в Довгенькому лиманці, щоб тоді свайбових подивувати чи, мабуть, з іншої небезпеки... Мріялося одне, а виходить оскандалився...»

«Вже, вважай, за двором у леваді, зозла та помсти вирвав з рук налигач в незговірливого батька і потяг корову за собою – чи то справді тільки зозла, згарячу, щоб десь далі пустити її на луках, як кізяки перегорять, чи накаже дружкам своїм щоб суспілили, хоч весь божий мир зна, невступливі жінки йдуть слідом, лементують, кричать «грабителі», бо Шульги, мовляв, і Тихін також зроду належать до стану казенних селян, а ти, вже раз битий, в скриню під зашіпку киданий нашими молодцями, що ото витворяєш? І відкіля ви набралися на наші бідні голови, узурпателі прокляті («Над ґрунтами, над водами, над тілами, над душами і, здається, привласнили владу над самими стихіями, бодай вони громом на вас упали...») Так починали нашійники наші, теперішні».

«То якраз того самісінького дня, кажу вам як для поминальної ґраматки, тоді, коли савуси (тільки вже зовсім увечері) накинулись на Ямище, а мокловодівський міліціонер, дай бог пам'яті, мабуть-таки, Стеценко з наганом сидів у чагарях на засідках, щоб на очі бачити для протокола ліквідуючий погром саботажників, звиняйте за чуже слово, неслухняних тобто навмисників, - саме тогосінького дня, вимовляю вам як Христа Плютиха, треба буде в неї на цім тижні побувати, - Герасько ходив по плавнях уповноваженим од комнезаму і, як послідній задавака, похльостував плетеним ушестеро ремінним куцим батіжком по халявах хромових чобіт, у когось позичених на вічне оддавання, - розділяв буцімто сінокоси на нові клітки по шість десятин в кожній, а везаміт зиркав на єдиний узвіз до Ямища з зарослим ставищем посередині. Там пасся і його, вже занехаяний кінь, наперед взятий серед усуспільнених для керівного, мовляв, виїзду на випадок рибартільної власті («Та давайте, дядьку, вже скоріше, бо так схотілось, як тому дурному, що не втерпів та сам узяв»).

«Звісно, все це не одним заходом робилося. Спершу одно зробимо, а там друге нагадаємо, то, добре порадившись, як його краще зробити, і за друге приймаємось», - ото так було.

Я так і досі стою різко повернутий в той бік, звідки звучало глухими утробними голосами. Все ще думаю, що побачу таки, дізнаюся, чи піде Михлик за Прокопом по тій дорозі у розвилку і чи ще довго їм світитиме дорогу м'яке, прихмарене сонце, по якому, здається, снують безладно якісь потомлені, як утопічні, тіні, не лишаючи по собі ніяких слідів – навіщо так ходить, безслідно, томитися, либонь, сумлінням і не знати, чи хоч коли натрапиш на своє завіяне бажання? Може, Михлик цього й не думав. Може, зовсім нічого того не бачив – ні завіяного бажання, ні безладних тіней на тлі м'якого, прихмареного сонця, ні самої дороги до нього, та мені так привиділось, що Михлик явно засумнівався, стоячи лицем до Прокопа з широко розтуленими аж ніби наляканими, запитальними очима, готовими чути й бачити. Вірити й страждати на всіх дорогах, де світить сонце, де вільно родить хліб, співають люди, ідучи з роботи. А той шлях в розвилку не веде тепер нікуди ні Прокопа, ні Михлика. Його розмило. Його нема (а може, й не було, не могло бути), як нема ні Ямища, ні відважної рибартілі «Низовик». («Все життя чомусь сонячно сняться або стежки, або дороги. Кудись манять ледь помітні протопти, тягне долина, мовби все там сумує без мене і скучає».)

Наскок сасусів (ще й тепер це слово пам'ятне для старших посулян як грабїжницьке) – нічний наскок на Ямище не дуже вдався: землянок не зруйнували, рибальських снастей не викрали – артільні мужики стріли орду підтичами – це таке свіжов'ялене кілля, на якому сушаться рибальські сітки, та й стусанами, що сам предводитель Савус був загнаний у сільце; великий невід, що сушився на узволі. А дільничний Стеценко розгубився в тій нічній бучі, зняв з переляку таку пальбу, що сам і викрився в чагарях – це й Прокіп може свідчити, на здоров'я йому кажучи, бо зачувши про те безглузде побоїще, явився до артільців як посланець від сільради, як Більшовик, тоді, либонь, єдиний Більшовик у схарапуджених Мокловодах. Явився до заплаканих жінок з наляканими дітьми Ямища і пробув там, кажуть, до доброго полудня. Поки артільці посходилися для розмови. Чоловіки того дня

не їздили на ловлю, не возили риби в чигрин-дібровський льодник, така собі продовгувата яма, викопана недалеко од берега з потрібним запасом льоду, заготовленим ще з зими. Видно, остерігалися дурної бражки савусів або збиралися зійти собі геть з очей кудись на тогобіцький берег чи нижче по Дніпру, де тоді ще можна було вибрати навлюб (зрадів, що нагадалось таке посульське слово) – вибрати, кажу, навлюб пригодну для життя місцину, щоб і для себе було де цибулину вткнути, і для скотини пригоддя, а грамоти навчимо дітей у Кобзаря та трішки з самих себе – чого воно теперички нема Кобзарів з картинками? Які тільки були розфарбовані та багато, через усю книгу, і всі ніби з нас познімано. З наших очей, з наших воювань за волю...

Трудно або й зовсім не можу правди сказати, про що говорили артільці з Прокопом Власовичем, що він їх просив, а чого вони од нього домагалися, лиш те скажу, про що того дня знали в Мокловодах до малої дитини: низовики згодилися на взаемеу змичку і першими надавали Прокопові для передачі нужденним аж три мішки всяко сушеної та в'яленої риби. А самі, хто дебеліший та вдатніший, через два дні на третій, наклепавши свої приховані для всякого випадку коси, підігнавши потугіше дубовенькі пасклини, вийшли на гуртові (тоді ще рідко хто казав колгоспні) плавні, урослі буйнотравами на всі чотири обрії. Аж дванадцять, як апостолів, рослявих косарів у білих полотняних сорочках навипуск поверх штанів зайшли один по одному в ручки, благословилися хто хрестом, а хто побажальним словом і замахали кіссями, попливши травами в один лад, як змовлено, мов той ключ журавлів чистим високим небом... («А хто з нас, братця, буде сміяться, того будем бить».) Тепер весь світ по нас, мовляв, міряйся, по комунівській землі, по її благополуччю й норову («Місцями й до пояса була трава – низом, а по сугробах трохи нижча й не така густа, щоб аж набориста»). А мій дідусь по матері, гарний, у чорнявій аж лискучій бороді Олекса Єлисейович, на добрі поминки йому кажучи, веде перед, бо за отамана. Бо не було над нього косаря – це визнавало все обчество (навіщо ми відкинули таке повне слово?), весь мир.

Смикнуло їх, як на те йшлося, найнятись за печений хліб в той голодний рік скосити і жужманівські три клітки – свої, мовляв, косарі занепали од недоїдання, а в вас уже сіно в копицях. Послухали, повірили, що платитимуть гарно, як у Прокопа, і ну до діла. Не здивувалися, бо так і ждали, що старшинством і владою над ними проголоситься Герасько, тоді ще не партієць, лиш співчуваючий самозванець. У тих же таки хромових чоботях, у когось позичених на вічне, як тоді казали, оддавання. На тій же худенькій, захарчованій конячині і в руках куценський, правда, замашний ремінний батіжок, ушестеро вузлами плетений, щоб було чим хльостати по халявах, як послідній задаваці, виказуючи, либонь, тими липкими ударами свою нетерплячу власть і на людей острашки («Ну навіщо б людям вередити, вередувала б тебе лиха година!») Хоч давно те відомо, що зі страху чи з-під батіжка хорошої роботи не було й не буде – сюди треба доброго самобажання.

Отут якраз пора нам знати ще ту, сюди притульну детальку, що до Ямища, в самовільну артіль «Низовик», прибився з прісьбою, як з неба впав («Не побороніть хреста ради») Тихін Шульга з Головкивки, бідненького, але чепурного хутірця, що впритул з Воїнською Греблею. Продзагін, як ми ще й тоді завбачували, обібрав його хазяйство до цур'я, не погребувавши, звичайно, й Тихоновою коровою, яку – пам'ятаємо – Герасько зозла вирвав з його рук вже за двором після відмови віддати дочку Тетяну і кинув буксирникам напоталу. Це було вже після «Головокруження от успехов» товариша Сталіна, після «вини за перегиби», яку вождь мудро звалив на виконавців, він же дозволив і вихід з колгоспу. Хоч «виходцям з колгоспу» не повертали ні худоби, ні реманенту, а землю таким наділяли найгіршу. На нашому Посуллі продовжували сортирувати селян: одних вибраковувати геть з життя, інших залишали для праці «на благо». Для простого відтворення дармової робочої сили, підконвойних будівників соціалізму. Приміром, для дороги Котлас-Воркута («В Приполяр'є работнику надо дать как минимум ватник, валенки, рукавицы. Всего этого не хватало. Заключение

использовали здесь две недели – опыт показал, что именно такой срок он способен проработать в той одежде, в какой был взят из дому. Потом его, обмороженного, отправляли догнывать в лагерь, а взамен пригоняли новых «первопроходцев», - наші «Истоки», з журналу, який набагато запізнився).

«Сказано дитина: як болить, то й плаче; скоро одпустило, вже й оскалюється».

Тихона гераськи з савусами не зуміли зовсім вибракувати з життя – чоловік сам не стерпів образи і стида перед громадою. Осквернений до крайнього розпачу, як ніби винен перед дочкою, зійшов з її очей, щоб несконати, не зійти зо світу в готовій петлі («Хіба як лихо, то зараз і голову в петлю?»)

Тут нам, читальнику, коли хоч («Коли хоч, перескоч, вирви собі м'ятки; коли хоч мене взять, спитай паніматки»), далі нема куди відкладати з перевозом притулівських телят з Прокопової бригади – з косарями під старшинством Гераська ще стрінемося потім. Бо нас, мабуть, давним-давно запримітили як ухильників од помочі на переправі пастухи й теслі біля плоту, що при березі, лиш трохи збоку од того місця, де сиділо кошем самовільне Ямище, під кінець уже рівно на дванадцять, на апостольське число хат з тринадцятим безхатнім Тихоном Шульгою. Глянь, як нетерпляче, а може, привітно замахали обое картузами, щоб спішив чи не спішив, бо як у нас було дотепно підначують, несміливому не зостанеться за що й рукою подержатись, не то роботу робити. Біжком спускаюся по крутосхилі до води. Бачу Михлика з простягнутою рукою, крізь вітер чую його ласку, звернуту до телят, що вже на плоті і він між ними, а ті видіння на дорозі у розвилку не сходять з мене – чому це Прокіп зійшов з виду, так і не перегукавши до себе Михлика? То я, мабуть, не зумів його. Михлика, передивитися (ми малим грали в таку гру – хто кого передивиться: хто перший мигне очима, той програв) і тепер чомусь без нього затривожився – ішов сюди ради нього, з Михликом стільки перебалакавши, щоб розпитати, чи було таке, як мені виділось.

Я знову запізнився, як і щоразу, як і все життя. Надто вже помалу поспішаю. Довго думаю, ще довше сумніваюся. І навіть соромлюся свого розуму, своїх сумнівів, всього себе, що й помалу поспішаю. Запекло, аж фанатично надіюся, непросвіщенний мудрагельством світу зовсім іншого, що настане ще й за мене, скоросмертного, таке диво дивне – самі покличуть наперед, посадять збоку, може, й за високий стіл, щоб дописати в урочисті списки, бодай хоч по алфавіту. А в супровід похвалять за благородство, за терпіння, а то й за стид, який поки що не дає лиш дихати, що дураки та всяка інша шушваль у «наростаючій ітозі» не ждуть такого та з усіх ніг спішать, аж козинці в ногах потріскують. Товпою товпляться, як зголоднілі гризуни.

Слабі на втори та ласі до хвали й причету відмовляються заради титулу й користі од найсвятішого – од віри й товариства, як я, приміром знаю геть очевидний приклад, якого страшусь нагадувати й сам собі, не те, щоб людям переказувати, хоч сталась та ганьба, сказати б, явна зрада ще в п'яні роки «п'ятиразового героя». І живим був Тютюнник Григір, українська честь наша, на довічні поминки всьому миру кажучи, а нам, зрадливим, в науку, бо він таки по духові Кобзар (Я вже пояснювавсь тобі, милий читальнику, ще як було в нас свято останнього млива чи трохи згодом – як збирали люди поруки для батька, для нашого батька, що посуляни, я сам у Воїнському чув, кобзарем називали добру, сміливу людину, як і за вольностей запорізьких козаків, котра вміла складати думи, пісні, перекази чи казку)... Та цур йому! Навіщо нам гіркоти поминать? Переливають з пустого в порожнє, як їх не меншає. Як їх творці живуть. Живуть, як омела. Цвітуть на гідропоні... І, якщо тому правда, ніяк і досі нами не натляться – груш би ви давучких понаїдались!

Ви коли-небудь вудили рибу «на обман»? Забавна штука до азарту! – скажу вам, щоб трішки пояснитися нагаданим. Наживлюють на крючок найменшеньку наживку. Аби борідка заховалась. Опускайте приманку в воду не до поплавця – держіть її, як кажеться, на вудлиці, як на вивазі, щоб видно було де крючечок і що довкола нього робиться. Торкнулась ротом

краснопірка (вона любить верхню теплу воду) чи нехай це буде верховодик з табунця – не дай собі моргнути оком, смикай! Щось та зачепиш... за губу, за пірце, за спину, за живіт – все це зветься уловити «на обман» («До ловіння пшениця краща, ніж жито»).

«Розказав би своє горе, та нікому, та нікому». («В кутку стоять припилені бандури – соромлюсь чомусь, мов самозванства, котрусь до рук узяти та заграць хоча б на приструнках»).

Доки стояв сей чоловік до мене спиною і трохи збоку, не могло й подуматись, що се він, антихрист його знає, Панько Полбога. Такий набритий, такий напахчений при галстуці, в празникових на підтяжках штанях і розмишляє на високі політичні теми. Привітався до мене, правда, першим («Здоров, здоров, як не шуткуєш») Походжаючи по березі, немов по сцені, говорив якимсь таким тоном з вивагом, ніби я в нього батька вкрав, не він у мене. Я хотів про це Панькові нагадати, але стримався. І добре, що так зробив. Бо тоді б довелося згадувати батькове ім'я, боронити родову нашу окраїнцівську гідність, а це перед такими для нас, окраїнців, вважається принизливо й не спосіб, як нібито випрошувать у ворога смирення («Тяжко, важко по світу нудитись, із срамотнім товаром на чолі, а ще тяжче на брата дивитись, як бідує на власній землі, як принизивсь у рабській покорі»).

«Ото такі настали письмаки байдужі та смиренні, самі собі не завжди зрозумілі: у нього слово віднімають, а він мовчить, мов так і треба. У мене батька викрадають, а я з молитвами до неба... Якби ото не кажучи ні слова, ні півслова, та гилонув між вуха зразу, хочби й не плюнувши в кулак, поки ще в серці було гнівно, - нехай пустило б, стерво, слину, і не стояло б, сморідне, оце з-під вітру, щоб я й не слухав, що воно базікає».

«Ти, мабуть, теж до нього? – вказав очима Панько на ближній острів, де Прокіп з пастухами городять од негоди піднавіс, забивають в рядок високе, як рибальські підтичі, свидувате на вид кілля, - Мене готують до прийому, а він карьожиться, лічність проявля: не дам, мовляв, рекомендації. Герасько обіцяє, а він... Йому кажеється, що це в принципі согласовано з райкомом, я

сам днями заходив до першого, балакав, як оце б з тобою, і все нормально, честь честю... спасибі, каже, товаришу Полбога за вірну службу, за цінні підказки і допомогу – так і синові своєму передайте, як будете в Жужманівці, - Павлушкові Полбоженку, справний, мовляв, токовий, справний. І ловець – хоч куди. Твій, каже, челядинець, - тобто моя, сказати б, жирова дитина, великого стоїть. Що верно, то верно: у ловлі, приміром, болотяних тхорів, сказати б по-научному – ондатрів, Йосько мастак, другого іншого не підставляй: опит велике дело, так би мовиться в вишестоящих органах. Мій Йосько... ні таки – мій Павлушко, то їй, захухелі чорноробчій, хотілося назвати Йоськом... він багатьом поміг і помагає... Сам дере, сам чинить. Розпиначок у нього штук тридцять, капканів не знаю й скільки... А найкращий спосіб – ятері з м'якого дроту: не прогризають вічок, не вириваються. Хоч і десять в однім кулику – усі твої. Воно смотря нащо людині треба: на шапку, на комір чи на рукавиці... Витягаєш з кулика по одній і замашненьким оцупком тільки хрусь, хрусь... по голові, конечно, і без промаху, бо кусається, якщо за голу руку, тіло інтелігента не видержує...»

«А ти кажеш, вопрос не в тому, щоб наладити лічні контакти з должностями Життя – це штука, яка движеться і не движеться, як у «Підмосковних вечорах», будемо казати, як воно є, товариші. Всі ми люди різні, поскільки однакові, як на один копил шиті, і стимул, як я розумію, в нас один: хочеться їсти, аж очі злипаються, треба робити, бо зад голий. І ворожа агітація та пропаганда, котора находить на нас з капіталістичних загниваючих міроприємств і забиває нам баки, що ми не бачимо куди іти, а також про імперію зла та насилля над правами чоловіка, не видержує ні критика, ні самокритики. Ні в городському. Ні в селянському вопросі, скажи, товариш Окраїнець, верно я думаю? Хіба наша рідна мати вже й кози не стоїть. Вопрос вопросів, як учать нас вишестоячі органи, - во что би то не стало найти своє місце з пользою, і житимеш припіваюче... а не карьожитись своєю лічністю, як той Прокіп, товаришу Окраїнець, хоч і ти не всігда верно

дивишся на ситуацію. Бо хто тобі не дає правильно жити в самостійності й любові до нашої генеральної лінії нащот дружби народів, а також ходити в ондатровій шапці чи купатися в молоці, як це звик робити один відповідальний товариш, колись мужицький чоловік, будемо казати, як воно є, товариші, хоч тій колгоспниці, операторові машинного доїння треба було помовчати, поки в'яснявся вопрос, чи такі спеціально од її групи постачалось молоко для купання одного відповідального товариша, чи з групи інших жироодиниць. А мораль про честь і совість, як ти одстоюєш, не в кожній ситуації виручає».

«Хіба, товариш Окраїнець, в цьому вопрос чи суть вопроса, хто в чому купається через свою колгоспну одсталість, як це, приміром, дорікав Гераськові свою обиду на владу Митько Михлик, на нашу бідність нащот ночов для купання на селі, не подумавши своєю головою, що всього зараз не ухватиш, всі в молоко не поліземо... треба ж розуміти відповідальність мужицького товариша і повну безвідповідальність Митька Михлика».

«Зовсім друге діло, якщо бик не поносив, то гуси покусають... Один Йосько, як би не старався, всіх бажаючих ондатрами не натлить – почалося ремство нижчестоячих, безсознательне вимогательство, аж до сумнівів нащот мого прийому. В той же час усім таким відомо, що на шапку номер п'ятдесят три, як для нашого першого, йде всього три шкурки без обрізок, а лучаються голови, Йосько не дасть збрехати, завбільшки як довбня вільхова... шістьма старими ондатрами не накриєш, хоч це, скажімо, теж мелочь, якщо брати на порівняння з суцільною підбивкою тими ж таки старими ондатрами шкіряне пальто на іменини розміром п'ятдесят шість з походом на солідність живота, як у нашого, приміром... при чому тут лічність, скажи, будь ласка, коли ми з дитиною, моїм жировим Павлушкою, шість день без вихідного з болота з жужманівського, що вниз од Шапарні, і їсти не вилазили. Права рука мліла, два оцупки міняв хрускати (конешно ж, по голові), а вони ще й кусаються, зарази, - все робилося спішно, бо сказали обідрати й чинбарити достроково, за те вам даємо плату наперед. Плата – діло ніжне... Бери, бери, мовляв,

товаришу Полбога, не стидайся, ресурси найдуться і таке інше приказують та хвалять – розхваляють на всі боки, а я – ні. Бо що для мене шістдесят чотири ондатри, коли Йосько токовим з милості не самого Гераська – рекомендації для прийому даром теж не роздаються. Вопрос у тому, щоб триматися їхнього гурту, правильно я кажу, товаришу Окраїнець? Ти згадай наше дитинство – у чого ми тоді грали? У платочка, у свинки, у попиканки, у квача, у довгої лози, у жмурки... всі вони чого вчать? Тримайся гурту... («Тримайся віри, за яку дають посади»).

«Думаєш, я не казав Юльці Зажигальці? Одверто в очі казав: ти за платою не тягнись. Бувши винним, треба бути і платним. Як не сим, то тим, а платися... Як переночувала в жолобі якийсь там раз з його шофером, так уже можеш викривать історію нашого, приміром, райкому?.. балакать, де попало, між людьми про те молоко для купання та й про шофера, в якого буцімто руки холодні, як крига, а живіт, як бордюх?.. Навіщо тобі викривати його негативні вопросы? Що ти собі в голову взяла: ходити в маяках з преміями, надушеній «красними маками», настроєній до життя, чи бути підмінною дояркою, якщо на цьому кінчиться піднятий вопрос нащот того, що Юлька перестала душитися, і вже зранку чуть од неї брагу («Адже ж пан не шкодує сіна своїм волам, ще й брагою їх поїть»).

«Теба прийняли? Прийняли за це діло. Ну й мовчок, що тато розбив горщик: мама розбила два, та ніхто не зна... Тепер, Юлько, в сторону з дурного дива. Санітарна служба виявила в твоїй групі бруцельозні шкоди для людського організму, який привик купатися в лікарственим молоці з підмішкою відомих лубенських трав. Кращі тепер показники і свіжіші для людського організму в недавньої десятикласниці Катьки, бо в цім ділі, як сказано ще за Мамая, не всі сплять. Що хроплять, лиш декотрі. І Данькові Палажчиному нема чого в те діло рипатись, хочби й під заступництвом народного контролю, бо в нас народ і партія єдині, куди не крути. А Катьку за кращі показники вже готують до прийому – бачила ти, Юлько Зажигалко, інструктора по нашій зоні? Перед вечером ходив понад затокою? Ото він...

готовитиме Катьку. Просив моєї моторки на врем'я, а я возразив йому вопросом, що наші дівчата не дуже кріпко стережуться чужих чоловіків – вечорами, бачу, ходять хто з ким попало. Тепер села такі, що своїх людей менше, ніж чужих. Під гайком у городі в нас прибалки неглибокі. Воду в морі смикнули – дивлюсь, хтось ходить у білому. Наблизився, а воно лелеки бродять і щось достають дзьобами. Туди, а там риба. А я вже подумав на Катьку – наші городи туляться. Якщо з ким другим стрічається, то буде що сказати інструкторові, бо мені й самому до нього треба нащот правильної автобіографії – ти не поміг би її скласти? За платою діло не стане, хоч грошима, хоч натурою... такий, мовляв, і такий, там то й там то народжений, співчуваючий, яскравий активіст тридцятих-сорокових годов, готовий до прийому».

«Я возразив інструкторові нащот моторки, щоб не вплутувати себе в не своє лічне дело, бо ми близькі сусіди, бо без човна не дістанеш сомини, як вона ловиться аж у тогобіцьких черкаських водах – це як пливти через Ворочок попід жовнинською кручею і туди далі за Бужин, всього, може кілометрів двадцять набереться в одну тільки сторону. А вручення коли буде – спитай мене. Своє діло ми зробили розміром п'ятдесят шість з походом на солідність живота, а то вже діло райкома, кого кликати на іменини, і як робить, щоб виходило сюрпризом, конечно, для першого, бо інакше який інтерес казати відверто: нате ось вам шкіряне пальто з ондатрячою підбивкою на многії літа. Ну ще будуть, конечно, подарки од передових колгоспів і радгоспів, бо сказано ще за Мамає, якщо вже ти кінь, то краще пропасти в дорозі, ніж здохнуть в конюшні. Величатимуть, конечно, першого і письмаки з газети («Розумна жінка завжди скаже, що її чоловік найкращий»). Все, як той казав, зробиться одноголосно. Доставиться тобто додому з перевиконанням. Кожному в руки ситуація і немалий інтерес підкупитися без потері: всі затрати на приношення, як я тобі цього ще не сказав, списувати на культфонди потерпілого колгоспу чи радгоспу: на прапори к жовтневим празникам, на червону матерію, на оббивку трибун і

застиляння столів для почесної президії, на плакати з лозунгами «Вперьод до комунізму» і всяку показову рекламу, тобто як це чітко зроблено з грошовими витратами на шкіряне пальто з відомою ондатровою підбивкою для відомого товариша Кашника і всякі інші дубльонки з овечої шкіри хутром до тіла, купаного, приміром, в підігрітому молоці з домішками відомих лубенських лікарствених трав».

«Зостаються сольні й групові розваги, без яких, що не говори, ми просто не можемо продвигатися. Жінки, конечно, всім треба як матер'ял першої необхідності, без дефіциту й по первій категорії для ніжності й для ласки. Будуть і музики, якщо Йон Бесараб передуріє і підлагодить баци своєї хромки («Ой ти, полька, ти весела, бери торбу, йди на села»).

Я стримую себе, осквернений почутим, стидаюся до гніву, що дозволяю слухати брутальність, а Панько походжає побідоносно по березі і, поправляючи галстук, раз-за-разом повторюючи свою готовність до прийому («Все согласовано в райкомі»), і не збирається, як видно, зупинятися. Навпаки. Розсосулює свої верзоти – не зупинеш. Відчуваючи мою слаботу, жене нахвалки спочатку на Данька Палажчиного, якому «цей номер так не пройде», озираючись про всяк випадок, чи не видно кого з їхньої молодой братії, яка, спасибі їй, не питаючи полбогів, відважно «рипається» в їхні тайні конури. Обіцяє ще раз поговорити «де треба, куди тобі, товаришу Окраїнець, не має доступу», про мого батька, щоб вивести його «з-під підозреній і нагляду», дати йому «возможность зробити в Притулівці музей і таке інше», якщо ти, товаришу Окраїнець, перестанеш піддержувати людські балачки і всякі такі слухи, буцімто його, «ти сам знаєш чия», дочка сидить в школі на «отдельній, скажімо, як на ленінській парті. Має окрему шафу для одягу, ложку-миску для їди в харчевні... і всяке інше задоволення, аж до туалета й нужника – треба понімати основний наш принцип, що всі заразом у молоко не поліземо, бо Юлька Зажигалка різко понизила, а Катьку готовлять до прийому». («Ану дивись, в чому сьогодні Байдужиха – в зелених квітках плаття чи в червоних?») «В червоних». «Значить, їхатиме для розваги на їхній

острів... То така, що вдень і вночі готова взяти пелену в зуби і гасати їм на догоду... Соромно й признаватися – кажуть, з кременчуцькими повійницями злигалась»).

«Скажу пару слів нащот твого батька, якщо він сам собі зіб'є свою уроджену пиху, тобто українську любов до України і нашого Посулля в отдельності. Проявить видержку у висказуваннях і явиться на відомі тобі гульбища до острівних ответственных людей при хорошому настроєнні, щоб видати два-три смішних моменти з свого життя, а ще краще, якби дав на масу хоч один розв'ікательний номерок, - він мастак і на підсмішку, і заспівать, і в козацьких танцях замість нього нікого з молодих не підставляй, хіба що Лядовського, поки був парубком... анекдотів, може, тюремних з парочку – вопрос його буде там же знято і виведено з-під підозренія як возможного севеушника чи обикновенного супостата... Життя – хитра штука, товаришу Окраїнець. Проповідуй сам себе, як папа римський, вздовж і впоперек – дивись, опинишся хоч коло раю, все-таки не в пеклі... Підкажи Лядовському, він, як нас звісно, Окраїнців шанує, - нехай там дуже не карьожиться, хоч діло вже й согласовано... Знаєш, чого здуріла Варя Кітькіть, його буцімто наречена попівна? «Кітькіть» - то її бувша прозиванка, а сама вона, діло звісне, дочка морозівського, може, чигрин-дібровського батюшки Антоновського, забув, як його звать. І її теж не знаю, чи Варя чи Льоля...»

Помітивши, що пліт ось-ось має відправитись од острівця, бо хлопці-пастухи взялись за опачиння, а Прокіп Власович скидав черевики сидячи, щоб підбрести до глибшого, до плоту, я глупим викриком («Стій, стерво плішиве!»), зупиняю Панька, вчасно подумавши, що ця нахаба навмисне згадала цей жахливий випадок про Варю Кітькіть, щоб розповісти його при Лядовському, розранивши йому серце. Затинаячись, я сам собі переказую голосно, щоб забити Панька, одну щемливу, передсмертну баєчку великого Сократа.

«Чи давно було, чи недавно, а тільки злодії найбільшої в світі держави, коли вже добре розбагатіли, вирішили владнати своє життя. Вони переловили

бідняків держави, зігнали їх на площу і сказали: «Руки вгору! Ми бажаємо вам добра. Ми не відберемо в вас ні лопат, ні кайл, ні сокир, ні торбин із об'їдками, ні ваших драних вошивих сорочок, ні ваших халуп з дір'явими покрівлями. Ви вільні (Руки вгору!). Вільні жити, як вам заманеться, вільні натоптувати капшук, пиячити, танцювати, плодитись і вмирати. А ми вас навчатимемо істин! Ми дамо вам багату уяву й чутливе серце; ми дамо вам безсмертну душу. Хто прагне слави – хай прославляється, як уміє: пише вірші чи там клепає теорії. Правити будете ви, народ! Ми вами тільки командуватимемо. Ми стоятимемо на сторожі вашого життя, вашої честі й вашого майна, - одне слово, на сторожі вашої свободи. Ви будете працювати: займатиметеся чим хочете, де хочете і коли хочете. Ми вам даватимемо роботу – як тільки ви її знайдете, - а ви віддаватимете нам свою працю. А щоб вам не здавалося, ніби ми поводимося з вами несправедливо, ми оплачуватимемо державі, тобто нам самим, усе те, що ви створите своєю працею!

І над вами, і над нами будуть ті самі боги. Вони велітимуть вам працювати й не їсти, а нам сидіти й їсти. І над вами, і над нами будуть ті самі закони: ми вам їх даватимемо, а ви голосуватимете за них як парламентарії, і застосовуватимете проти себе як судді. А щоб з інших континентів і морів не налітали пірати й злодюги та не віднімали у вас ваше мізерне майно, не забирали вас, ваших жінок і дітей у рабство, ми вас озброюватимемо й навчатимемо воювати, щоб ви могли захищати своїх богів, самих себе і нас, тобто Вітчизну. Вам належить гинути, нам – жити. А оскільки ви самі не здатні будете зрозуміти власні інтереси, щоб захищати себе, ми примусимо вас до цього силоміць. (Руки вгору!) Єдине ми вам забороняємо: красти одне в одного. Бо інакше ви можете красти і в нас.

І таким чином народ вільно працював і вільно мислив. І радісно співав по шинках, як дрозд на гілці (у клітці!). А його рятівники вилежувались горілиць по теплих палацах узимку та під квітучими деревами влітку і цілий гурт гарненьких жіночок ськав у них на потилиці й лоскотав за вухами

(добре збуджує!) і добробут рятівників був могутністю Вітчизни, а їхнє нахабство – спокутою. І якщо народ, утративши терпіння, іноді проганяв їх геть, то відразу ж шукав інших, які могли б так само його обдирати: він уже не міг ні жити, ні мислити без «рятівників».

Смієтесь, о мужі афінські? Що ж, воно й не дарма. Такої дивної держави ніколи й не було й ніколи не буде! Це, як бачите, лише баєчка. Але ж ви зараз запитаете, яка мораль? Де ж мені її взяти!.. Та ось що я вам скажу: «Горе тому громадянинові, який дійшовши до відчаю, покладається на милість божу й на закони злодюг: він сам себе перетворює на раба».

Цією баєчкою, своїм глупим криком я таки перебив Панька Полбога. Здалось мені. Здалось мені, що зовсім заглушив його бридкі верзоти. Може, навіть прислухався до Сократової баєчки, хоч мене це нітрохи ні звеселило, ні заспокоїло. Навпаки. Осквернений своєю ж слаботою перед таким ось «рятівником», я лиш відвернувся геть і, щоб якось та приховати свою нервозну роздратованість, щось заспівав, замуликав. Та ще й веселої, як перед коротким віком («Ой, мамо, я бичечки пасу... Ой, мамо, я бичечки пасу...») Отак сам себе замуликую, а перед носом гойдається ставкова очеретянка. Різуче листя торкається одне одного і шелестить. Торкається моєї щоки, ніби голубить думки мої непокірливі. Сиджу отак, себе не чую, світу не бачу, поки не стало очеретини на очах – заряботіли побрижені вітром хвилі, а на них сидять на плаву біло-сизою стайкою альбатроси, морські красені. Перехиляються у воду дзьобами і тягнуть або не тягнуть звідти дрібних, як овес, мальків, схожих у дзьобах на сріблясті клаптики фольги. Птиці потім злилися в моїх очах з водою чи, може, всі пірнули за здобиччю – зненацька я побачив так далеко й чітко, як, мабуть, ніколи досі. Ото на самім овиді, де великою підковою лежить знана Недогарківська гребля, обкладена плитами, що вже взялися брезклим слизом, хтось ходить і ходить. Днями й ночами ходить. Здогадливі люди вгадують на Вікентія. То він прискіпливо оглядає греблю. Шукає, кажуть, якоїсь мітки чи тріщини, яку залишили по собі грабарі як знак, як орієнтир. Кому знак? Який

орієнтир? Хіба йому, тому хто ходить і шукає заповітної мітки, не видно он тієї проломини, в яку вода чомусь не ринула потоком? Стоїть нездвигно. Лиш на очах її меншає й меншає. Ніби втає, просочується в землю. А може, сам Дніпро проточує собі нове русло попід нею, греблею.

Я лякаюся своїх видив і, нехрещений, підводжу погляд до небес, на які покладалися всі пращури мого роду. Несміливо шепчу якусь відчувану молитву («Господові моя дяка, що почув моє благання»), а у відповідь чую голоси сполоханих людей і журавлів, що махнули крилами над пухнастенькою хмарою, підсвіченою сонцем, і мовчки минають греблю. У завмираючому ехові їхніх окриків знаходиться знайомий голос Михлика і тулиться мені до серця, як рідний.

«Дув бічний вітер, збивав з путі нас, волів, та вони, пристоявши для передиху та себе наслухавши, брали напрям... Не зважай на дураків, на їхню диктатуру. Їм усе те суком вийде – ось побачиш. Згадай свого дядька Ригорія, що він сказав про колгосп, як Ливона Папазира було наставили бригадиром: «Невже послідня стадія...» Давай краще посідаємо отут на чистенькому, бо я так чогось почав моритися. Не роботою, не ходьбою і не пасінням – думки морять. Та ще морока кинула з табуретки, що закривів... Як коли їх така тіснява сбереться, що очі видавлюють. То я йду од них в садок. Там у мене гойдалка. Зробив навіщось к великодню ще хтозна коли... Ще як тільки Марушка згодилася перейти до мене. А оце позавчораша вночі, як не спалося, придумалось зоставляти в садку не копано, хай зеленіє, що виросте. Хоч і сама жалива. Я її, молоденьку, рву голими руками, хоч і жалиться. Кришу до пальця малим курчатам – швидше ростуть і не чучверіють. Ні одне на ноги не впало і сю весну... Ще й понад садком з городу одступлю на сажень чи, може, й на півтора – хай буде вольна природа. Я так люблю, коли жаби в траві, - до жаги люблю... Ти не забув наших зелених жабок, ми на них казали скраклики, я тепер їх щось і не бачу. А у вас у леваді за хатою, де була копанка, - ти в неї малим з човна впав під повінь, що й шапка спливла, отако булькнув – тамечки вони найчастіше лазили по деревах і крєктали на дощ...

Були, були, то ти забув. Ми боялися їх ловити, бо матері сторожили «боже сохрани»... Мовляв, як учепиться в ногу, то пазурі так зажене в м'якуш, що хіба з тілом виріжеш. Вони й на дзеркало не виманюються, хоч ти, припустимо, і вмієш те дзеркало йому до очей підставити... То од ропухи, як полазить по тілові, нападають гузки, а не од них. Їх тоді випікають сіркою або туго перев'язують сировою ниткою... Глупа наша думка, вчителю, що тільки ми розум маємо і тим гордимся. Тварини толковіші («В такому способі життя єсть багато вигоди, але разом з тим воно якось розбиває час і мислі людини, не дай толком ні за яку роботу взятись».) А де старий пеньок, там свіжі нагребі з муравками, чорні окремо, червоні самі собі... Котять кудись і котять біленькі «подушечки», круглі, як пшеничини... В тих пелюшках дозрівають, мабуть, муравчата – натхнення тай годі!»

Приходь до мене в садок. І не раз приходь... Панько Полбога в партії? Тьху на ваші голови! Гидко подумати! («Приснитесь така мармиза – не прокинешся».) Він же їхня обслуга».

«Ех, учителю... Був кінь, та рано з'їздився. Був би Ленін – не допустив би з простяків глузувати, Дніпро руйнувати, землі затопляти. Ми, якщо хочеш знать, плуги сметаною мазали. Візьмеш орати, а він пищить на весь куток, колішня не мазана. Колісної мазі нема – сметаною. Осі не горять, воли йдуть легше, не сьогодні згадуючи...

«А він мене забиває: доки його згадують? Колись було, колись було... Ні, ти скажи, доки його забувають!.. Мені без пам'яті жити стидно. На весь світ стидно за Михайла за Мегу, жив на нашім кутку, любив помірно випити, пошуткувать. Після храму в Магдівці, приснилося йому, що Сталін сидить... на стовпі. Подрався чоловік до Вождя чи то вже цілуватись, чи просто побалакать – хіба знаєш, що сонній людині схочеться... Не витерпів, розказав комусь, а той ще комусь... Підшили Мезі політику: ліз, мовляв, «рідного Батька» оскверняти, бо штани, як виявили в сонного, були незастебнуті... Застебнули Мегу – хто зна куди й по цей день...»

А ті, що об'явилися в морі, - острівні люди – гадаєш, кращі за Полбога, якщо вони зовсім одсахнулися од простяків, якщо на них ні суда народного, ні права? Самі себе вибирають, самі себе нагороджують, як у тій дивній баєщі. Ми їх годуємо де найкращим, а вони й за вухом нас не ведуть... Ми в них ще й попокладаємо своє добре, поки змилосярдяться на дохід подати, мов тим колядникам («Вихопив гроші в нього з рук та й заховав. Давай вони його кландать, щоб оддав».)

«Де щодня святкують, там нема ніколи свята».

«Те острівне полюддя виникло попервах на Галицькім острові. Од голодовки й до самої війни там був дитбудинок у колишнім панськім домі. Твій рідний дядько Дмитро Окраїнець в ньому теж рятувався – Ілько Петроградець з Більшовиком одвозили... Отам вони й жирували... об'їдались, обпивались – керівна сила! Їздила до них чи допускалась (Данило Баглаєнко, стидно сказати, син отакого більшовицького батька, отакого радянського Федора Баглая, а до них перекинувся і, як районний ветлікар, м'ясо з білих – тільки білих! Індиків в живому виді постачав). Допускалось до них спочатку тільки торгашество. Медицина вже потім. Як трапилося, що один знайомий ревізор з Києва на очах захлинувся – водою чи горілкою. Таки горілкою, бо викачували. І не мала, видно, особа, якщо в Городище моментально прилетів літак-самольот, хоч той великий чоловік таки не видержав... А хто видержав, то вже туди після того ніхто ні разу не наявлявся – хто через гидку приміту з тим київським чоловіком, а хто не наявлявся з остраху, бо молоді тамтешні пастухи порозковирювали в тому запусілому домі всі знані гадючники – вельми гаддя жалило скотину. А після того розлізлося нібито по трясовинах та болотцях – я чув таке на зборах... Воно й збори тоді були, вважай, найняті: правління колгоспу не вступає в наші інтереси, ото тобі й збори. Найняті плещуть в долоні, а на вольних людей шикають, хто б тільки словом заїкнувся на неправду («Надувсь наш пан Забрюха, мов індик, і став шикати, щоб усі замовчали»).

«На тих же зборах і про дочку попа Антоновського пробалакали. Вперше, либонь, після переселення. Правда, Прокопа не згадуючи, хоч багатьом мокловодівським притулівцям добре та гаразд відомо, що попівна була до останнього в любові з Більшовиком. Люди ніяк не доб'ються – вже й мерти почали, хто об тім знає – куди ж бо дівалася, куди ж бо зникла так безслідно Соня чи Льоля Антоновська. Хоч воно й ті праві, хто вірить, що людина в світі, як голка в сінові. Потроху, потроху й прояснюється... Є таке, що й на правду схоже. А точно ніхто й нічого не доказує про її долю невдашню. Все на Прокопові лежить, як провина, що не зумів тобто доглянути. Все воювався по-доброму то з Машталіром Саньком, то з Полбогом Паньком. Думалося, що своїм благородством весь світ переіначить на лучче. А вони не кращали... а вони й такі для диктатури годилися-розвивалися – хіба насильники питаються про честь?.. То їхня шатія, то вони, барбоси, зацькували і твого Батька, і мою Марушку, і Тихона Шульгу з дочкою, і Прокопову Соню... Хіба забулося, як Герасько ще тоді звіром товпився, дурним Савусом підпирався та все активничав своїм розбоєм, щоб пройти в партію? Люди все знають, тільки не всі сміливі проти них сказати. Ще й тепер помовчують. («Якби ж то я все в помці даржала! А то воно мені чи нужне, чи й не нужне, то й забулось».) Воно якби не одна для людей партія – хоч дві, так я собі й тобі толкую. А чого дві – скажу, як не один тобі скаже: будуємо соціалізм – нехай буде соціалістична; йдемо за мрією до комуни – нехай буде й така, комуністична. Одна одній не супротивить і на демократію посодійствує. Ти ж диви, яке тепер у партії розпутство! У нас на пошті оказався Яшко Культій. Матюкливий до краю чоловік. Сидить за бар'єром і, випивши, скозується з бабами до гидкої лайки... Як тобі не соромно, як тобі не брудно, Яшко!.. – не стерпілось одній там жінці. – Оглянься, он на стіні за тобою твоя ж ікона висить... А Яшко: за ту ікону, як привозили з району, мені ще й п'ятнадцять рублів давали. Так я їх уже давно пропив к такій матері...

На пошті знаєш, яка ікона висить на стіні в бідненьких темно-коричневих рамцях? «Тут працює колектив комуністичної праці»... Кому ж тоді

хреститися на ту ікону? Хто ж нам повірить, що ми справедливі, яких світ не знав і не бачив?.. Не кажи, що це випадок, не кажи... Цього «отдельного випадку» хватить, щоб в усіх церквах дзвонилося... Підожди, лишень. Я тобі ось про все, що знаю, розкажу... ти ходи в обід на вигін. Або на колгоспні збори...

Пліт до берега не приставав, бо тут воно затока і мілко. Двоє нестарих перевізників кинули опачиння за огорожу і вибрели на сухе. Гуртом перепхали пліт на глибше, до примістка, і заходилися ловить солом'яних, тобто худеньких, небрикливих телят, що годуються переважно соломою.

Як мовиться, з першої спроби мені дався до рук солом'яний буземочок чорно-рябої, не нашої масті. Тепер я легко, як смирну дитину, тримаю своє телятко за шию, чекаючи на чергу звести його на плавучу переправу, і чомусь тремчу, вчуваючи в ньому те саме, що і в собі, тепло життя, його безперервну силу, яку люди дуже давно назвали душею. В зволжених, гарно опушених віями очах телятки я не набачив доброго почуття до себе, мовбито я йому, дурненькому, й не бажаю смачної паші, вольного життя на тому незалюдненому острові, а лиш відпихаю од себе, як од берега, аби здихатися лишньої обузи. Добре, якщо тільки так, а не якось страшніше подумало про мене телятко – здихатися лишньої обузи. Воно, виросле без материнської ласки, на пронизливих фермівських протягах і впроголодь, має право й цього разу не довірятися людині, і я на нього нітрохи не в обиді, бо знаю, що шлю його цим перевозом в його стихію, на природні трави, на його бодай коротку розкіш, щоб напасло собі хоч якого тоненького жирку на предовгу колгоспну зимівлю. І не від того я тремчу-переживаю, стоячи в черзі з ним в обнімку. Страшить мене оцей плавучий пліт, наскоро збитий з дев'ятьох грубо тесаних колод, до якого ми поволі підступаємо. На такому самісінькому – з дев'яти тесаних колод – чиїсь наказуючі руки одпихали од рідного берега розтерзаних селян на байдужу течію невідомої річки – мені чітко видиться та сама картина з тоненької палітурки: на колоді стоять люди босоніж, в білих сорочках полотняних навипуст, похилені й непохилені, але всі зі знаком

неминучої приреченості. Їх одпихали і одпихали од вічного заняття од землі... везли малими й більшими партіями, щоб заповнити їхніми тілами й працею якийсь пекельно ненаситний **К о т л о в а н**, окутаний післянепівськими туманами («Пом'янімо праведників тихим словом»).

Моє телятко вже стояло за риштовкою плота очима до берега, вже відпливало, а я ніяк не позбудуся тривоги, якоїсь гнітючої вини, що наростала в душі й наростала, поки перехопила дух, стиснула серце до щему, до задухи. А та картина відплиття насилала на мене й насилала то важкі, то неперекладні на людську мову почуття, викликаючи з туманів пережитого якісь плутані дійства, котрі часом ладналися в сув'язний стрій так досить чітко, що можна було їх розуміти, передавати вже на свій лад, своєю інтонацією, своїми почуттями, щоб вони жили далі – до наших онуків, до нашої безконечності.

Змигнув очима, одвів погляд од плоту з колгоспними телятками, і ніякого дійства не стало видно. Залишилася на душі терпка осуга («Ту вірьовочку як помочить у воді та потерти в руці, то стане вода осугувата, значить, масна, бо була вірьовочка коло мішка з салом». Вино допили. Зоставили на дні саму осугу».)

Прокіп Власович за цим разом не приїхав, а Митько Михлик уже сидить на чистенькому і вже комусь кріпко дорікає: «Здирали з мужиків посліднє, корчували їх, мов дерезу, зводили зо світу, що не находили собі місця, бідні, а як дожилися до сухого лому – знову дядько винен. Знову до нього підсокирюються, беруться за милосердних опікунів, ніби так за них дбають. Знову од верховодів нема спасіння. Повсідалися, здається, на кожній твоїй напнутій жилі та все косякають, та все припасовують нову упряж, щоб держава (Михлик усвідомлено так вимавляє – з наголосом на «е», бо вважає, що саме так правильно: держава, вкладаючи в нього свій, народний смисл в розумінні «тривкість, міцнота») – щоб держава розживалася, міцніла, а коло неї й ти, дядьку («Нема солomé держави доброї, тим і сунеться з криші: треба по краях притужини класти»).

Це в Митька не од серця на владу, а од дурних владників – ніколи, мабуть, їх не переживеш, не позбудешся. То він їх на християнську віру вихрещує – своїх, персональних, своїх кровососних, воріженьків («Вони на тебе ворогують, я буду ворог їм заклятий»), який іноді ні в лице, ні на ймення не бачив, не знає, але які дошкуляють не тільки намозоленому Михлику. А тоді, мов сонце з-за хмари, шкірить зуби, посміхається тобто.

«Що новеньке? Впіймали голеньке. Одягли в штанчата і пустили поміж дівчата... Ми замолоду небагато знали, а більше – вміли. То що воно краще: знати чи вміти?.. Ти ще мало знаєш, яке воно було невміле – Герасько, а задьористе, що й тепер лізе до всякого в вічі, як оса дратована... Артільці з Ямища - оце ми сидимо якраз над тією котловиною, де було окошився «Низовик» на дванадцять робочих січей з Тихоном Шульгою тринадцятим... артільців, кажу, і сезонних косарів з Ямища мовбито й не відпихали од берега, як оце ми колгоспівських телят, і відпихали... набриданням та агітаціями з пристрастієм: не любиш, мовляв, совіцької власті – так і скажи, а ми запишемо, куди слід, щоб знать, куди тебе правити, на якій правилці, вправо чи вліво – так і скажи, а не Запорозьку Січ з себе строїш. Не один уже построїв: в узголов'ї – широка, для ніг – вузенька, а зверху – горбата. Вибирай з двох – одно: або-або... Наше діло маліньке: ще раз заєрепенишся проти совіцької власті – пеняй на себе, а не на сплошну колективізацію... («Коли чоловіка жалять оси, він тікає до води»).

«Тебе я ще знайду!.. – прозвучав, як з бочки, десь за спиною, позабутий нами Панько. І коли я оглянувсь на голос, він, сходячи з берега, як зі сцени, по якій походжав, якось нібито невпевнено, але й з похвалкою добавив своє неоднозначне: «товаришу Окраїнець». Митько од раптовості знітився на якусь мить – не так од нежданного голосу, як од відчуття в ньому якоїсь погрози на мою адресу... На адресу, либонь, всього, як тепер розумію, нашого роду Окраїнців, завжди незручних для полбогів своєю людською гідністю. Хотів, бідак, щось кинути Панькові насупроти, а сказав, а сказав що йому в голові склалося: «Гай-гай! Кому ми віддалися?! Та воно ж – що те, що

те – мужського роду не варте!.. Готового борщу не вмiє засмажити, не то щоб владу повести...»

«Бував же Герасько (і неоднократно, скажемо для враження) самозваною владою над сезонними, приміром, косарями з артілі «Низовик»? Бував. Ходив коло них збоку з куценьким ремінним батіжком? Ходив. Ще й ляскав по хромових халявах не своїх чобіт, яких заради більшої важності не скидав і в косовицю. Поспитай у нього, він і зараз не одкажеться, бо сам на людях хвастав під лавкою, як Тихона Шульгу, свого, прецінь, сподіваного тестя, нагодував, голодного, з-під квочки розбовтками... вареними розбовтками. Діло було під шабаш. Жужманівські клітки вже лежали в покосах. Трави скошено, як під бритву. З ручок вертаючи, косарі позбивали де яка не була найменша гривка – гони плату, хазяїне!.. А хазяїн, між тим, пасе оком, ніяк не діждеться підмовленого Савуса...»

«Ні, він не посміє проти гурту нахабити, хоч і поводитьсь як з підданими. Довго мусолить зав'язку біля мішечка з хлібом, обтирає ніж об нього на обидва боки – тепер подає кожному видавцем: скосив норму з лишком – ціла пайка хліба, не скосив півдесятини – одрізає влада скибку лишнього через усю хлібину. А якщо ручка вузька і не як під бритву, як у Тихона Шульги, чоловік з пухлими ногами, - тому зовсім нема хліба, - так велить закон Гераська. Сьорбай житню затірку без засмажки і кажи «спасибі», що тебе взагалі на «хозуборку» взято, що ти можеш навіть не вмерти з голоду, саботажник ти отакий, опортуніст, право-троцькістський елемент і буржуазний націоналіст, севеушник уроджений і таке інше в наростаючій ітозі, виходячи з дрібновласницької психології в момент наростаючої класової боротьби, якої не зупинити, як закону нашої природи аж до повного винищення масових лічностей, - аж на цьому захлинається Герасько, щоб відсапнути, набратись енергії ще витіюватішої тиради, якої звичайно ж ніхто з артільців не розумів, а отже, страшився її незбагненої таємничості, як і постаті проголосителя».

«Лякає людей отакими верзотами, а сам косить оком, чи не вигулькнув з-за кручі його кінь, а на ньому Савус, ще вчора звечора посланий в Головківку буцімто на вечорниці, а насправді умисно красти, умикати «жону не по любові», дівку красну Тетяну Шульгівну, - кращої нагоди, либонь, не складеться: Тихін пухлий, сусіди покуркулені, а мати давно в землі...»

«Тоді всі подумали, що задьор кінчився: Герасько підходить раз і вдруге до смутного Тихона, каже неголосно. Торочить йому лагідно, без крику, як нібито умовляє взяти щось із його рук, а той чомусь віднікується, Тоді влада, всім на диво, бере його під руку, мов батька, і помалу заводить за той густий шелюговий куц поминальний... Тихін все ще, видно, вагається, перехильцем визирає з-за куща до артільців, що вже переобідали, повкладали миски-ложки в косарські торби, а мантачки (в нас казали – осьолки, ними, як і мантачками, направляли жало коси), а мантачки за пояс, бо будуть ще докошувати обіцяний Лядовському клинець біля Джонового бугра, відомого тим, що його не потопила найбільша повінь... і що якраз на ньому – рибалки з баркасів часто бачать – червоніє той шелюг ще й досі і своїм ростом нагадує й не дає забувати обдуреного в голодовку Тихона. Він таки повірив підступному Гераську, взяв ті варені розбовтки як гостинець і, безтямно голодний, наковтався їх, звичайно ж, тухлих, припиваючи водою з косарського котелка».

«Знайшовся Тихін аж якогось четвертого чи п'ятого дня недалеко од Джонового бугра в тому одязі, що й був, коли вони стояли, а потім сиділи біля Яцюкової ями, бездонним утвором природи з холоднющою до зашпорів водою. Його смерті ніхто не бачив, ніхто не доказує, коли вона наступила. Лиш по тому, як було під ним пом'ято, як подерто блаженську сорочку, по вчепіренних в піскувату землю пальцях обох тоненьких рук рибалки з того ж таки «Низовика», оглянувши отаку найду, здогадалися, що Тихін додому не ходив, як збирався, і вмирав трудно й насильственно, з великими муками».

«Обібрали артільці муравок на тілі, надзьобали пучками жменю крихот та лушпайок з варених розбовтків, щоб було що класти на груди покійника, та й

понесли Шульгу Тихона в затаєнім мовчанні на дірчастій, на тут же виплетеній лісі з червоного шелюгу у вічний затишок, до могили на високім Джоновім бугрі («Іди, прався на мене, куди знаєш, а вже по-твоєму ніде не буде, - це я тобі кажу, Герасько, не Варка Віщунка з своєї тричі списаної поминальної граматки, як не піп, то в ризи не микайся... товаришу Окраїнець».)

«Трохи перегода люди пробалакали здогадкою що, нажахані Гераськом отаким чином, артільці, не справивши й Тихонових дев'ятих, як пожаром, вибралися потайки вночі на двох чи на трьох дубах з того Ямища і осіли, як дізналися Мокловоди знову ж таки перегодом,- осіли тайно на розкішному для вольних людей острові Качалі. Над самим лівим берегом Дніпра, в живих тоді хашобах недалеко Воїнського, Воїнців чи Воїнської Греблі, одного й того ж плавневого села з трьома такими назвами, похідними, скажемо, для пам'яті від назви древньоруського міста Воїнь, сторожа границь Київської держави.»

Про те незагайне переселення «Низовика», як ніхто, знає Никифор Піщаний, тоді ще й не жонатий на Домасі, а вольний козак, що не витримав «сплошної колективізації», перебіг у саботажне Ямище, не втрапивши, як наш дідусь Лук'ян Побєга на саме в ті роки копаний «біломорканал».

«Наговорився, що й не здихнуся... Хочби одно згадать та пам'януть щоб веселеньке, щоб забавне до реготу. Так ні ж, все обман та насильство... я не знаю, чи тобі смішно з того, як Гераська застукали на воїнській свайбі, Марушка моя тоді дружкувала («Щука застукала в'юна в такім куточку, що не було куди йому тікати»). Ото так артільці з «Низовика» злякались Гераська. Никифор першим зариває, а ще сім парубків йдуть за ним на піддержку. Воїнські мужики (до чого славне, войовите браття!) сунули зразу оступаться: в нас так не робиться, щоб гуртом на одного – гріх, бо не лицарському... свайбу, мовляв, переведете. Не дозволяємо, не треба... Воно й справді не треба гуртом на одного, поки люди не дізнаються, з якої речі та ще й на чужім подвір'ї – не дозволяємо, не звичай гостя припирати. Тоді

Никифор одкликав свайбового дружка і довгенько шепоталися собі. А коли скінчили, дружок зиркнув очима, мов сипонув іскрами, в той бік, де прилип до стіни Герасько Торбинка, сподіваючись, либонь, на нежданний прихід Савуса, а може, вибирав момент, щоб виприснути з облоги артільців і чкурнути, як сірий лозами. Вся посульська ближня сторона, звичайно, вже почула про таку Тихонову смерть – не всі лише вірили, що сталася вона в такий нечуваний спосіб. Бо такі немислимо й повірити, якщо не бачив на власні очі, на що здатне їхнє поріддя... («Ти звисен: чи й тепер є такі люди звірюваті, чи вже покультурнішали?»)

«Никифор з хлопцями на врем'я послухались свайбового дружка, поки той сповнював звичай і, як домовились для порядку, випрошував дозвіл: «Старости й пани підстарости! Благословіте молодих вивести з хати надвір погуляти». «Благословляємо! Всі три рази благословляємо».

«Аж коли в хаті повільнішало, войовите браття отак ловко, що й для свайби не дуже взамітку, затирлувало Гераська з усіх сторін, а Никифор підступає до нього, підходить усе смішком-ладком, а далі як ухватить та – брязь! У сіни... Смішком-ладком за ним із хати...»

«Як було поміж ними далі – одні перекази знають. Та ті, хто їх складав. Для втолення інтересу та щоб вільніш далось в помку, розповім я тобі один чи й другий».

«Ніхто, отже, не кинувся Гераськові на виручку, хоч і були свої, жужманівські. Не діждався помочі і од свого вірного полигача, бо Савус Борисеня сам опинився в залозі, коли, ще звечора посланий, повертався з Головкивки на коні, але без Шульгівни, як те велілося Торбинкою, бо там лучилася своя подія. Тепер, застуканий в хаті, просився, вовкулака. Никифор і далі зариває. Та все смішком, та все ладком. А товариство, знай жартує: якщо наше Ямище тобі за вольну Січ привиділось, то й ми до тебе, гнидязий урвителью, сину ледачого поріддя неблагословенного, по-козацькому... Та як урепіжить його тим же куценьким ремінним батіжком ушестеро, та як урепіжить. Ще й питає: а що – вразливо? Вже й піймав його та й веде за руку,

а Герасько уже вривається од нього, все наче огинається. То вони знову тим же ремінним батогом ушестеро... та все смішком, та все за козацьким звичаєм. Поки підвели до ослона та й ну грати «в заключонного», панський дур з чоловіка вибавляти – либонь, гарно спом'янули оту грану, коли штани й підштанки приспускаються, заднє місце на ослоні випинається... бо як зірвався, по-доброму та з миром пущений з ослону, то забув, де й двері, та на піч утрапив, неборака. Артільці, славні діти, як зарегочуть, як зареготять!.. Піддали Гераськові такого запалу, що той з розгону як гунув у напичне віконце головою, то так, натхненний, і понісся без задержки... заземлився в потухатніх лопухах, аж гупнуло. То артільці, славні діти, як зарегочуть, як зарегочуть – не встиг себе вчути, схопився та як устеле, сердешний, межею до Сули. Не вчуває з одуру, що й лутка з рамою на шиї, що й штани в руках, пристойно не підібрані. Плавати, правда, він уміє, бо в нас усі люди плавкі. Через Сулу перехопився за кілька вимахів... Оце тобі один переказ, не зовсім, правда, повен... бо в нім пропущено той момент чи наслідок, що права скула в Гераська помітно звихнена...»

«Другий витікає з головківського потасовища. Його вчинив Савус, як малося красти Шульгівну для Гераська. Звідти виникло і про Варю Кітькіть, вельми схожу вродою на Соню чи Льолю Антоновську. Дасть бог нам допасти, то й про те дізнаємось. Ось би з Прокопом було благополучно. Він тобі нічого не казав? («Була звечора благополучна, а вночі і занедужала».) Не казав, то скаже. Бо тут не вмовчиш. Люди вже допитуються, правди вивіряють».

Сполошні гуки

«Що ж за гомін чудний ходить од краю до краю? Чи він що нам нагадує, чи що провіщає?»

Не запримітилось, відколи душі моїй чи крові причувається, як нібито хтось окликає мене з тривогою. Раз по раз кличе та гукає з такого завдальшки, як он до тієї табурищенської греблі, що вже ось скільки – з

двадцять років! – перепиняє Дніпро і до якої вдень і вночі сюди-туди ходить безпорадою збаламучений Вікентій, мовби йому завдано шукати забутий людьми шлях або спрямляти одного разу скривлену дорогу. Я дослухаюся до всіх тих безперервних гуків, але вчуваю не однаково й по-різному – значить, приходять вони до мого чуття з різних і віддалей, і простору, і часу. Не тільки од тієї табурищенської греблі-заглушки, а й з такої давнини, як дідусева Лук'янова біломор-каналська молодість чи батькове концтабірне поневіряння, або й ще з глибшої невідомості, звідки не допливають до нас ні звуки справжні, ні понебесні хмари. Як не стараюся перехопити інтуїтивно вчуване і зупинить, щоб зрозуміти цю на мене наслану хвилю сполошних гуків, аби перестало бути мені непевно й боязко од них і перед ними, вони ж, невидимі й незловлені, безперешкодно входять у мене і входять, творять свою нез'ясовану химеру. Шматують тіло й душу, втішно збиткуються над моїм безсиллям, а таїна їхнього приходу безборонного острашує, мов той хижий сич, що внадився віщувати на нашій старій хаті («Бігме, знову біда в хату»).

Ця ніби не моя й моя тривога насторожує сумління, збиває всі інші думки з толку і чомусь опиняє мене, зневоленого, в якійсь не нашій стороні, серед чужих людей, на невідомих островах, де все зовсім не таке, щоб заспокоїтись, щоб дати лад думкам і почуттям, звільнитися від забобонної облоги. Так заморочливо зі мною вже бувало, та тільки в сні. Я тоді прокидаюся з дрожем, просто з постелі дивлюся у вікно, і всі страхи, що наснивалися, моментально зникали, а сні не справджувались – попробуйте, і ви переконаєтеся в достовірності цього народного повір'я.

Лише раз вікно мені не допомогло («Передсвітом приснився тобі сон, передсвітом і справдиться»). Не допомогло й вікно, бо тоді моє отаке саме повір'я – це в той понеділок, коли передсвітом, вже ніби я не спав, привезлося, що випав мій зуб мудрості і що рана кривавила і дуже боліла. Того дня чоловіки в Кутах закошували свої клітки, а Панько Полбог, луговий наглядч, злісно набрехав на мого батька Корнія і вписав його в блокнот

якимсь там бродягам – вони вкрадалися тоді по островах та луках. Тепер ми певне знаємо, що того записувача було прізвище П'ятаков, а другого якоесь подібно. Записав, кажу, якомусь-то збирачеві лікарських рослин у знані в передчас колгоспів севеушники, тобто, як розуміли це слово наші люди по простоті своїй, у великі й презавзяті патріоти, сиріч любителі неньки України, як їх часто підсміювали збоку. Записав свідомо, якщо це поняття хоч трішки тулиться до Панькової голови; записав, щоб помститися, бо перед цим одного разу батько не взяв його на роль у якійсь своїй виставі, де молодому, дорідному парубкові малося гарно й неоднократно співати українських народних пісень, танцювати хоч бариню, хоч гречаники, а Полбог, всім те відомо, від роду не має ні голосу, ні хисту, і це, видать, найдужче заїло його спесивість, спам'ятавши до цього ще й ту батькову смішну п'єсу, яку не раз виставляли в сільбуді, і в ній люди впізнавали Панька, «ледачого чванька», що пхався «в руководящу силу».

Так чи інак, але найбільша опаска брала кожного українця, кому хоч ненароком чи навіть жартома тулили слово «севеушник». Бо це означало, що тобі, хоч ти й не винен і приблизно в отакім криміналі, ніколи (та й нічим) не оправдатися перед диктатурним судом. Матимеш найтяжчу кару з приписом «український буржуазний націоналіст», варто десь виявитись добрим словом, що ти козак, нащадний січовик чи реєстровий, або наївно, наздогад будеш казати, що Україна почалася раніше й первою, ніж законилася Москва. Що Петро Олексійович для українців не імператор і не цар; не Великий, зате справді Перший погромник запорозьких вольностей. Нищитель невинного козацтва в Переволочній – судить, отже, властителі, правду історії і тих, хто її творив, а не людину суцю, котра каже тільки їй на спомин.

Не знаю, чи це забожена правда про мою матір Вустю, чи ні – одначе Панько Полбог, цей несосвітенний лайняк і шушваль, зовсім недавно, лиш позавчораша, як ми без нього переправляли телят колгоспівських на пашу (їх, виявляється, доглядає Людка. Дочка Марфи Личачки, дружина Васька плютівського) – лиш позавчораша твердив з божінням, при цьому вельми

виламувався, як у нас кажуть, мов та суха кака на паличці. Хизувався в стилі Гераська, випнуто походжаючи жевжиком, тонкою тростинкою граючись, як той естрадник безголосий мікрофоном на прив'язі, - що моя матінка Вустя буцімто не раз прибігала до нього з Ливоном ублагувати їх обох знайти того бродячого записувача (він на те врем'я перебрався через Сулу промишляти цим ділом на воїнських плавнях, що понад Глушцем) і закреслити в блокноті ім'я нашого батька – нехай, мовляв, Корнія судять, як усіх тоді браних, лиш би не так, як севеушника, бий його нечиста сила тричі навхрест... («Її батько й мати, люде з дрібного духовенства, але... близькі до народу, не одірвані од національності, бо давно утямили це найдорожче право належності»).

Аж тепер я, мабуть, правильно здогадуюся, чому це нафранчений Панько мало не під галстук та прийшов-явився хвалитися саме синові Корнія Окраїнця (а той перекаже безпримінно батькові), що його, саме його, а не тебе, вчителю, сина Концтабірника, готують до прийому, лиш би згода Більшовика Лядовського, а в районі все вже «согласовано» - так і перекажи Прокопові, бо я його, бачу, не діждуся. А з тобою, товаришу Окраїнець, ми скоро побачимось... я сам тебе, як треба буде, знайду, ти вже, мовляв, давно для нас знайдений, тобто піднаглядний ще з того випадку, коли саме в твоєму класі чомусь не видержала вже нами, людьми радянськими, сукана мотузка, на якій висів портрет великого основоположника, людини іноземного походження, і тепер ти й досі не знайшов, товаришу Окраїнець, паршивого карбованця, зіславшись на голу сільраду, щоб купити некрихке скло і наново засклити рамку, яка вже теж видимо пошашлена, щоб повісити той портрет великого основоположника іноземного походження на старому місці, тобто вгорі над класною дошкою, але на цілком новій мотузці, а не ставляти його в темний куток комірки, куди зносять діти макулатуру, а вчителі складають застарілі наочні посібники.

Сумно Панька слухати, бридко стає на душі, що ти справді-таки у нього «в блокноті», якщо він так нахабить своїм, вже «согласованим отим партійством». І якби не моя, вже набута стриманість та тверезість розуму, що

треба скрізь і всюди виходить на поступок з пізнаної причини, пограв би я з Паньком «у заключонного»... А втім... якщо ти, Паньку, не дурний-дурнісінький, як всяке диктатурство, то пояснись, од кого ти береш на ніч вила, як той Герасько ружжо в голови, якщо обидва такі браві? Якщо ти знову, бачу, мостишся паскудити, мов той шкідливий кіт у темному куточку («Гай-гай!.. Яка-то вже птиця, що своє гніздо паскудить»).

«На мене, чую, кажуть: дурний Панько, як диктатура, а я до грами припоминаю, як приключилося з твоїм батьком Корнієм, випало з голови по отчеству... Тобі лучалися у лавушному хлібові якісь нез'їстівні микрухи? Отак і з батьком – оказалось, що його лічність з микрухами... з небажаними домішками тобто... Поможи нам Більшовика вкоськати, і я тобі видам забожену правду – сама Варка Віщункане не дасть збрехати, бо варила тоді косарям житню затірку пополам з йоржками. Було це на воїнську свайбу, як тобі знайомий Никифор Піщаний з артільцями та лупили, як сидорову козу, кумедного Гераська, що і в напичне віконце вискочив з рамою... Ні, таки брешу, як диктатура, але каюсь... Воїнська свайба – це тоді, коли Христя Плютиха начисто перетанцювала самого Федора Баглая, батька Данила Федоровича, районного ветлікаря, що злигався з острівними гуляками в ущерб сімейству, жалілася мені його Маруся, таки ж Маруся – забуваю, але каюся... бо дурного Панька туди не завжди допускають, щоб рядом з ними, за одним столом, як рівня, - постій, мовляв, Паньку, коло човнів, поки товариш міліціонер поїсть чи нужду іншу справить та одпочине... надійдеш, мовляв, потім. Тут усім хватить... Надійду на вказане врем'я, а на столах одні з'їди. Все поперевертано, розлито, змішано – всі ходячі пішли на розвагу та забаву. Вони починаються з Надьки Байдужихи: танець з роздяганням до натільного чи й далі – смотря на чому зупиниться музика...

Базар большой,
Там народа много:
Руську бариню ведуть –
Дайте їй дорогу.
Ой, рай, рай, рай,
Рай-ра-ай-рай-рай-рай,

Руську бариню ведуть –
Дайте їй дорогу.

Ні, таки. Товаришу Окраїнець, таке хоч і «звиняй» у тебе просити, бо забрехавсь Панько, як диктатора... Батька ми записали до блокнота з тим П'ятаком, ага, з П'ятаковим, на колишній межі з Воїнським, де зачиналася Головківка, в ту переднеділю чи, мабуть, у суботу, як Савус Борисеня («З наголосом на «я», будь ласка») та ходив нишком красти Тетяну Шульгівну Гераськові на жінку. А його там здавна шляхетні головківські парубки культурно спіймали, добре накібчили, надавали, сказати б, лупки та й потягли. Стриноженого, волоком до діжки з водою заполіскувати... («Жінка пішла заполіскувати рядно, бо в болото трохи закалялось»)).

«Притягли, слухай, Савуса, та й ну грубо виховувати для луччої, мовляв, стадії: притовкмачать на врем'я, мов ту курку, щоб не квоктала, та й попустять; притовкмачать та й попустять для луччої, мовляв, стадії – великий, кажуть, був інтерес з реготом. Савус пирхає за кожним разом, пускає бульбахи, аж захлинається, микає губами, щоб попроситися, а вража головківська парубота і собі зо сміху пирхає та притовкмачує, не дає слова сказати, поки всю воду з діжки Савусом вимочили, що вже голова не заринає, хоч як не ставлять сторчкака. Та й тоді ще не пускали для луччої стадії... Зачала вже парубків просити сама жінщина, сказати б тобі, старчиха з малою дитиною чи поденниця, яку розсатанілий Савус кинувся душити буцімто з мужською целлю, коли та з укусами за пальці виривала в нього з рук вже було вхоплену за стан молоденьку Тетяну Шульгівну Гераськові на мовбито незаконну жінку, поки її батько Тихін-удівець не був удома, бо пішов – тут недалеко, через Сулу, - у Ямище-артіль, щоб косарюванням заробляти собі й дитині приварок у пайку – дали тоді таке указаніє з перегибом, щоб не панькалися з людьми сплошної колективізації...»

«Яково мені видавати наш службовий секрет, тричі забожену правду («Йй-богу, правду кажу, якщо не брешу»), але кожен живе на свою жизнь, на свої інтереси... Тому зайво тут мені каятися – вдача все виправдовує; може, мені все-таки вдасться в партію, га? Об цім гадаю, вигадую... шукаю, з якого б

його боку до Більшовика до Лядовського, а його ні ондатрами, ні на іспуг не візьмеш, хоч у районі, якщо не дурить інструктор, вже все давно согласовано... Так я тобі не доказав, товаришу Окраїнець, що було б зайво й подумати, щоб тоді ще – на майдані коло Димського – через голову, хоч і не сердито, об землю чи на землю... бо він та накидався з мужською целлю на ту причинувату чи й зовсім божевільну старчиху, знаючи, що вона на вид, на очах і зокола дуже схожа самою родимкою при верхній губі на попівну Антоновську, на якій той Прокіп з-під Чигирина ладен був женитися... якби не наша, скажу тобі, служебна бдітельность, согласована з районним комісаріатом. Зайво припускати, що Савус, наша до костей людини во врем'я сплошної колективізації, та не чув би міждо людьми слухів, що та старчиха з дитиною і була та сама попівна Льоля...» («Я остаточно впевнився собі на диво, що все на світі сторговується к продажу майже благородним чином, хоч благородством тут ще ні разу не запахло»»).

«Та сама попівна Льоля, прозвана по дитині Варєю, на якій Лядовському не вдалося оженитися... Я й тепер не приховую удовольствія, що нам тоді, на первих порах, поки він ще не розгорнув серед селянства своєї програми честі, свободи й справедливості, поки за ним не хлинули люди, - нам удалося його обмахлювати, щитай, приборкати з тим записати в той блокнот з темно-коричневими палітурками, де твій батько. Зажилося нам з Ливоном на всі боки, як тій номенклатурі («Гей, хто хоче розкоші зажити, - нехай іде до двора служити»»).

Чим далі, тим дужче відчуваю якусь незрозумілу паніку душі чи, може, це невтримний її протест – слухати і слухати ось цю наругу, по суті, над собою та ще й здаватися таким собі телям чи бидлом, якому все байдуже. Ні гріє, ні знобить. Разом з цим переживанням, що скаже, як дізнається, батько, що подумують люди і весь наш окраїнцівський рід, мені проте не уявити, як кортить і кортить не закінчувати ні зустрічі, ні розмови з Паньком, з дією особиною людського роду чи вироду, з цим безсоромним і, як на мене, свідомо неминучим, посадовим вивідувачем, своєю вдаваною неухажністю я

лиш натякую Панькові, що давай трохи помовчимо. Подивимось кожен по своєму на світ, на острівки, на що твоя душа забажає, - тільки давай, мовляв, зробимо хоч невелику передишку, щоб перепочило моє хворе серце. Щоб не кануло од тебе, Паньку, як од скажених хвиль. Щоб не паморочилося в голові од твоєї правди й брехні, яких трудно в твоїх тлумаченнях повідрізняти.

Пустився я з ним в оці не зовсім безглузді, як мовиться, патьохи лиш після того, як чітко мені вчулося з його балаканини щось не його. Хтось (і не малої посади Хтось) по наївності своїй, по дурості чи, може, засліплений, забувши всякі межі диктаторської власті, наущає собачого Панька («Диявол наустив його і поміг йому») пускати серед людей всякі такі слухи, що Великі Поминки організують буцімто самі Окраїнці. І роблять це не з милосердя до загиблих, а з «целлю». Щоб сотворить нагоду публічно висловитись і заронити людям важку думку, що ми, українці, не якісь там менші брати, а рівні і єдині по суті своїй. А страждений Тарас Григорович Шевченко – наш апостол. Наш бог і національний просвітитель. І поминать вони збираються не тільки й не передовсім побитих, утоплених під час переправи на Дніпрі восени сорок третього, а й мерлих в голодовку... а й соловецьких... а й колимських поетапників, що підриває основу совіцької власті і її керівної сили. Що це, мовляв, відкрита провокація, на яку знайдеться закон. Бо кожен з їхньої, так званої Корнієвої спілки готує що казати к цьому. І згадають не лише січові вольності чи там насильницькі смерті своїх однокровників з Москви та Ленінграда, а приуміються сказати і «надогад буряків, щоб дали капусти» («Ти можеш це розуміти, Паньку: «Надогад буряків, щоб дали капусти», га?»).

Тепер мені ясніше і не дивно, чому посміває полохливий з природи Панько, проходячи повз нашу хату на Пивисі, не раз бувало і майже щоразу смеркома, голосно насвистувати дражливий для нашого роду мотив на знайдійливі слова, що відомий для декого як буцімто гімн отих же севеушників. А раз, коли побачив надворі батька на сонці під хатою, хвацько

і, головне, без помилок, проказав, пристоявши за тином, цілих два куплети з нього: «Ще не вмерла України, ні слава, ні воля. Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля. Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці. Запануємо ми, браття, у своїй сторонці».

Я згоден після цього, що Полбог не без розуму, якщо завчив аж два куплети, що має також пам'ятке око і треновану інтуїцію, особливо на припущення й здогадки, на фантоми. Відомо також, що він вірує в існуючі порядки, як те дресироване цуценя в слово свого хазяїна. Є на світі робота вивідувача? Є. Оплачується, як і всяка інша? Безумовно. Отже, й Панькові заробітки фактично узаконені... Бажалося заклеювати Панька і начепить тавро ганебного негідника, та ба!... Утримаюсь поки що, бо не знайшов (знайди хоч ти, читачу, мені на сором!) оту причину... Не переконаний, кажу, не знаю, чи винен перш Панько, що мається у нас така робота, чи, може, той, у тіні Хтось («Договір, чи що, в них такий був, - планета їх знає!»).

Вивідувач і далі вірує в свою планиду, і не треба йому проникати в сутність своєї віри чи ремесла: на мій вік, мовляв, такого порядку стачить, не вмру з голоду і в латаному не ходитиму. Хіба віруючі, додамо від себе, дошукуються суті бога? Моляться, та й годі. Хоч би й на голе, аби покуття.

«Отак і з твоїм батьком з Корнієм. Я не відмовляюся: звербував його на севеушника, і за це мене похвалили – дав потрібну одиницю з Посулля, саме з місця, де в гусинських плавнях, у жовнинських чи в самій тодішній превеликій, на дванадцять колгоспів Вереміївці мав відбуватися їхній з'їзд... На Корнієві заробив я втричі більше, ніж на Лядовському: він виявився не посульським. Од нього, скажи йому для острашки, ми ще не зовсім одступилися... числиться в моїй зоні. І хоч він мене зневажає до ненависті, а я проходжусь понад його причілкою. Поглядаю на вікна, чи довго звечора світяться і чи не часто хряпають сінешні двері – отак все життя і проходив навшпиньки. Бо на всю ступню не станеш – слід лишиться попідвіконню, а мені якраз туди треба, то я навшпиньки, щоб підкрастися – був, значить. Інакше забувається, скільки кого разів вивідував. Як приїжджає з Полтави

наш контроль, то про це питає найперше. Іноді не вірить, що я так багато скажу паличок – тоді підкрадаємося вдвох і лічимо. Це товариш Сімбрат, - ти не кажи, що я казав тобі тайну, - тоді товариш, ага, згадалося, - товариш Всімбрат, записує в таку велику розписку, і якщо набирається норма паличок, то дає гроші... Мене, бачиш, теж звербовують, бо так воно треба – одне одного контролювати: ти мене, я тебе. Українців легко підкупити, казав мені кременчуцький відставник («Хохол без лички – що довідка без печаті») – так і повторив. Бо ми рощені під страхом і при «сплошнім контролі».

Я тобі ще докажу про того кременчуцького відставника – Жлобін чи Гнобін він мені називався, - ти тільки подожди, я тебе одно спитаю, поки не забувся... І не я тебе питаю, а, мабуть, Вікентій чи хтось з отаких, хто це діло знає толком, - я це собі замітив одного разу в обід на вигоні, коли Вікентій таки ж щось доводив бабам про якогось там – не скажу, якого саме – Петра: чи того царя, що не помирився з Мазепою, чи того Петра, що відав останнім кошом запорожців і був обдурений царицею... одним словом, Соловки... Револуцію, мовляв (я й сам цього не знав, не дуже ще й тепер повірю), підняли буцімто дворяни, а після ми нічого по-дворянському не робимо, щоб за законом, каже «честі», виходить, був такий закон... Я, правда, не стерпів такого наговору на совіцьку владу та й боронюся перед ним його ж словами: ми, слава богові, давно вже не дворяни, починаючи з сімнадцятого року, щоб кидатись рукавицями чи – нехай буде по його – п'ятипалими перчатками, а потім припіратись до глухих бар'єрів, бо це не пролетарське слово честі, а експлуататорське, як капіталізм чи й вища його стадія, і кому це який інтерес дивитися в дуло нагана чи нехай буде пістолета, якщо на тебе ціляться і навіть стріляють. Я не визнаю такої честі і ніколи б не кидався ніякими рукавицями. Це хіба Лядовський Прокіп визнає минуле дворянство та додержується його законів. Той може кидатися рукавицею. Навіть стати під саме дуло пістолета чи нехай буде нагана, якби на нього наговорив хто якесь страмне і безчесне («Тепер всяк нам показує натуру, а нам мовчать? Се був би чистий страм»).

Ти теж, товаришу Окраїнець, такий же блудний, як Вікентій. Вам тільки й радості, тільки й роботи, що ритися в старих книжках та гребтися в забутих могилах. Ніяк кінця не знайдете своїй історії: хто в нас старший, а хто менший. Відкіль наша земля пішла і чого не доросла до такої, як Франція. Тобто було б дуже інтересно побалакати з Вікентієм. Або прийти коли-небудь в обід на вигін. Підорванка його слухає – і рот роззявлений... Та й другі стоять перед ним мовчки, як у церкві на причащенні... А Прокіп, твій друг, для цього діла тонкосльозий... він недавно, я сам бачив, ні, брешу... це мені казав, мабуть, Митько Михлик, як приходив до мене капканів просити, в повітці, де скотина, пацюки розвелись – ціле нашестя, каже. Так Митько од когось чув чи сам бачив, як твій Лядовський плакав над деревиною – над вишнею, бо почали всихати. В нас на таке ніхто й не скривиться, а він у сльози, якщо це правда... Таки правда: я сам раз його застукала, як він ще зразу після свята останнього млива, вже всі попрощалися з Мокловодами... водяного млина підпалив Сидір Охмала – попливло донебесне вогнище в темноту по Сулі – це добре всім упомку. А Прокіп, бачу з-за розвалля його хати, щось риє лопатою. Довгенько риє. Вже мені в горлі дере, бо якраз вітер на мене, а сохи, добренні дубові сохи тліють крутим димом просто в очі, а він копає. І пересістися боюся: знаю, мені треба сидіти проти вітру, така практика – щоб на мене несло всякі, може, звуки чи балачку, якщо до нього, може, якийсь помічник надійде, а їм щоб і мого запаху не чути. Бо тоді. Як виявлюся з Прокіпцем сам на сам, оддухопелить і плакати не дасть... Не такий я, правда, дурний, як диктатура, щоб при мені та не було якогось заготовленого оправдання, якщо виявлюся, а він присікається («Присікався до чоловіка – як не б'є»). Тоді я знаю. Що казати: «Та брось, товаришу Лядовський... Ти ж добре знаєш: я давно зизоокій – на Спаса дивлюсь, а Богородицю бачу, такий мій зір косий, а не щоб я тебе піддивлявся чи підслуховував, як послідня гадина, в підколодді отут лежачи, їдким димом давлячись... Глянь: очі вилазять, червоні, як у кроля... Це я, не тобі кажучи, ходив до Омелька і, признатися, трохи підсилювся – дали чарку горілки.

Перечув через людей, що він яблука продає недорого, візьму, думаю, трохи. Ось у кишеню вкинув зо п'ятеро для проби – оце й уся притча.

Ти краще повернись до мене лицем, то я побачу, що ти викопав, - навіть його ховаєш у лантушок... Закинув його на плече і йде просто на мене, лопатою опираючись. Я завмер і очі заплющив. Раз шелеснув, два шелеснув – чую, обминув тліюче колоддя, почовгав до свого візка, а я вже сміливо за ним очима. Бачу – якісь деревця з лантушка виглядають. Аж уже коло його нової хати в Притулівці опізнав їх на причілку, що то були відростки («Зеленая та дібровонько, чого в тебе пеньків много, зеленого ані одного, одростонька ні од одного?»).

«Не знаю, з якого дерева відростки, але всі знають і я також, що садив він їх – два одростки – в парі. І не там, де його чотири сосни, гілчасті такі та розкішні, йому, Лядовському, випали, ще як тягли жеребки переселенці, кому де оселятися. Випало по жеребку чи, може, так люди підтасували, бо і в мокловодах на садибі росли в нього купочкою чотири сосни («Як чотири сторони світу») і червонясті, аж прозеленкуваті куці старого шелюгу – їхнім духом чи запахом любив Прокіп дихати. То і в Притулівці, як і там було, помостив між ними собі вгорі високо, як дві хати заввишки, дерев'яний поміст, схожий на колиску. Повісив його приспособлено до стовбурів на плетених каблучках з такого ж таки, але добре випареного в корі шелюгу гнучкого, щоб гойдалося разом з деревом і не ламалося. Приставив драбину – щаблі так рідко на мої куці ноги – і тепер там часто ночує: задишливий стає чи з целлю туди лазить, щоб дивитися, як хто до нього підкрадається».

«Один той відросток поріс-поріс трохи і почав засихати. Притулівські жінки похвалилися Варці Віщунці. То на той же день листоноша Марфа Личачка рознесла од хати до хати таке повір'я, що то, мовляв, засихає доля того чи тієї, на кого садій загадував дерево те».

«І в нас, і за Дніпром загадують: чия вишня зацвіте, той житиме ще рік. Та й не вишня, а гілочка з неї, поставлена у стакан з водою на якийсь там празник. Лядовський, думаєш, на кого б загадав? Конешно, на попівну... Він

як попобігав, він як попоскакав на коні... він як попомолився, кажуть, за тією старчихою, що дуже схожа на Льолю Антоновську, то де в людини й дух береться!.. А вона буцімто його сахається, щось про свої гріхи белькоче, божевільна...»

«Тут же знову кладуть гріха на Савуса, Гераська споминаючи, що посилав того Шульгівну собі на жінку живосилом красти... Савус підстеріг ту старчиху десь мовбито на кладовищі, як та молилася на батьків хрест, чи як там діло було, і поглумився... Поглумився ще до того, як ходив по Тетяну. Ще тоді, як мокловодівські, ні, брешу, чигирин-дібровські чи, може, й тогобіцькі босяки-безбожники тайком од Прокопа виживали її з Мокловодів всяким насиллям та погрозою утопити. Мало-помалу вони й оддали її силком Савусові на поглум: роби, мовляв, з нею що хочеш, аби не вернулась до Прокопа. Не бійся, за попівну тобі нічого не буде. Вона буцімто ще випросилась в нього на нічну молитву перед батьковим хрестом («Скрізь на цьому білому світі знайдеться трохи затінку, скільки потрібно людині, щоб розпростертись у молитві; скрізь відомо, де схід; скрізь є дещиця води, що пройшла щонайменше через сорок камінців і, отже, очистилася для обмивання. А якщо десь і цього немає, все одно той, хто ходить в істинній вірі, не почуватиме себе загубленим і нещасним. Навіть у краях, де тижнями сонця не видно, - є й такі, - серце підкаже віруючому, де Схід, на який треба молитися. А в пустелі, де нема й краплі води, піском можна обмивання вчинити, коли ж і піску немає, думкою правовірний обмиється, бо думка чистіша і дужча над усе»).

«Попобігав, попоскакав, попомолився, а вона й на мову не давалась, старчиха... а вона справді-таки мабуть Льоля була, Льоля Антоновська, з духовенства чи з того ж таки дворянства, що вірувала на Слово Честі. Бо не пережила нормально Савуса – рушилася з розуму, таке благородство, чи таке в людини виховання... Ходила, охаблена, по довколицях, а в Мокловоди – боялася, не сміла. А як народилося дитинча, то ще дужче скаламутилась...»

«Духовенська її просвіта, кажу, не видержала... а так вона дуже жаліслива до людей – не менше Прокопа. Через те їм і жадалось одне одного. А світові мало діла до їхніх жалостей («Де вже його в ката тут шукати тії жалості, коли тільки й думки – як би з другого жили вимотати»).

«Так вона дуже од Савуса, од наруги скаламутилась, що люди стали помічати – грається дитиною, як покотьюлом. Замотає його тугенько, воно ще не ходяче, в ганчір'я, бо де б вона тих пелюшок взяла, і ну блудити, гомоніть до нього та по вигоні по бур'янах гасати – тоді воно було вже, щитай, сплошна колгоспна голодовка. Сяде й забавляється дитиною, як покотьюлом: кіть-кіть з бугра та в долину, поки воно й закрутиться, засне, замовкне... Принесе з долини на бугор та й знову тієї самої. Через те її й стали прозивати Варя Кітькіть. Ніхто не докаже тепер, як звали ту старчиху по метриці. По тому тільки й догадуються, на Льолю на попівну вгадують, що вона блукала тут зовсім по сусідніх селах: то в Головківці, то в Жовнині, то на Ворочку, де жив Тихін Шулґа з дочкою Тетяною, а в Мокловоди ні разу не заходила. Це й дивувало посулян, плодило всякі здогадки, що якби вона була не посульська, то пішла б собі геть деінде, куди очі стоять, а то, бач, не кидається наших стежок («Розлука, всім те повідаю, - найболючіша річ на світі. Що з любою людиною, що з рідною землею – однаково»).

«Крутилася, мовляв, кружеляла, та все недалеко од нього, од Прокопа. Притягала її любовна стихія і притягала, поки якимось перевела через головківські плавні – зволь вислухати, що було далі, якщо отой пліт, що пливе прямо на нас, та не зупинить мене якраз на тому місці, про яке Герасько мовчатиме до страшного суду, хоч жінка й просила його в передсмертнім прощанні повідати той гріх людям на великих поминках чи й поза ними («Чужі діла – темний ліс»).

Я ні перечив Панькові, ні зволював казати те, про що Герасько мовчатиме до страшного суду, - просто не знайшовся відповісти Панькові так швидко, як треба було, аби розмова не урвалася. Тепер докоряв сам собі, що не підтримав єдиним словом Панькової балакучості і, може, втратив

найвірогідніший варіант переповідок про ту благочестиву старчиху Варю Кітькіть.

Незчувся, коли Панько відійшов од мене на добрі гони і тепер, видимо, вагається, чи йти йому звідси зовсім, поки пліт не пристав до берега, чи переждати нашу розмову з Прокопом та ще раз вернутись, щоб дізнатися вже остаточно про ту ж таки рекомендацію для прийому, заради якої він ладен осквернити і сам себе, і рідну матір («Дай мені боже, пошли і вам господи, не знати фальшу й лицеміру!»). Як то вже в нас люди погано понавикали – проникати, пролазити, діставати...

Думки мої помутніли і стали як оця вода при березі, колочена правобіцьким вітром. Я вже не дивився ні на близьку, ні на далеку воду, вже не завидував на її вічність, а, примруживши очі, нишком голубив у собі якісь далекодавні, мабуть, не забутні, а уроджені жалі. Найчіткіший чую жаль на себе, що живеться мені не як думається. Що ніяк не збору в собі культа остраху, хоч як напружую волю мозку. Не повалю свого внутрішнього світу. Не вговорю свого серця, його чутливого розуму, щоб погодити себе з думками, примиритися з тим, що наді мною як не Панько, то Герасько, але підлеглість, але неминуча, як первинний документ. Мені, як і моїм спочутним, залишається лише міркувати ночами над тим, як би їх, з волі монарха безконтрольних, приборкати та навернуть на шлях істини й справедливості («Самодержавство є верховна, безконтрольна, невиборна влада однієї особи», - якби-то Ленінові та безсмертність!»)

«Отже, власть однієї особи над усім селом, над районом, над цілою губернією», - тлумачу сам собі про високе, середнє й низьке самодержавство і з острахом озираюся чи нема де близько мого сторожа й контролю? Зразу за острахом, плюнувши собі під ноги, охаменаюся. Мовби назавжди стаю сміливим, бо сучу в кишені кулака чи дулю (для себе чи для страхопуда) і цим мовбито комусь завгорюю чи од когось боронюся. Чи навертаю безконтрольного на шлях істини й справедливості.

Цього разу міркую не вночі, а наприкінці ні холодного, ні теплого дня, проте знову не бачу, в які двері стукати, щоб достукатись серед глупої ночі до добрих людей. Вони тебе впустять, якщо на них натрапишся (для товариства чи для компанії) як впускають бездомного старця чи богомольця, щоб заспокоїти завтрашнім днем, завтрашнім сонцем («Дасть бог день, дасть бог і харчу»). Та цього людям не досить. Я тепер день і ніч буду разом з людьми міркувати, як же його приборкати та повернути на шлях істини й справедливості не тільки Панька з Гераськом, але всіх безконтрольних, малих і великих, - нехай на них насядеться коршак...

Дехто доходить висновку і навіть вірує в сполошні гуки своєї крові, як у заклинання, що люди не можуть боротися з паньками та гераськами нічим, окрім мови, обурливої мови та тонких дошкульностей («Заставила мене мати тонку пряжу прясти».)

Є такі, що не ждуть, поки інші наміркуються, та складають казки, притчі, анекдоти, оповідки, алегорії і в них ведеться розповідь мовою свійських тварин, диких звірів чи птахів, щоб зовні те складання було розвагою простій людині та хоч короткою втіхою, а в середині – повчанням та мудрим закликком боротися («Узявся я і буду всяко боронитись, бо всякий день творю собою правду».)

Отак зовні мовби аж дурний, а вслухайся в його речі та розмикить над ними – він усе чисто розуміє ще й натякує Панько Ливонович Полбога: не вмієш, мовляв, - навчимо, не хочеш, мовляв, - заставимо. Бо ти, мовляв, авангард всього радянського народу. І не так багато є людей на світі, які живуть життям високим, готові захистити інших, подібно до хмарин у спеку... А ти собі страждай, руйнуйся на здоров'я за своє затягане селянство. Можеш і за його руйноване життя... за живих, за мертвих – якраз підходяща маса для затіяних поминок, бо на те вони й великі, щоб усі вмістилися («Ох і рада ж би я, дитя моє, до тебе встати, тобі порядок дати, - да сирая земля залягла двері, залягла оконечка заклепила»). Поминай як звали своїх оплакуваних. Були, та загули уроджені твої хазяїни. Тепер, слава диктатурі:

не вмієш – навчимо, якщо й не вродився; не хочеш – заставимо, хоч ти в тому, як і баран у біблії.

Ти селян своїх наперед тичеш: з них трудове життя на землі почалося; ними греблі мостили, болота й мерзлоту встеляли; і «сталінки», і шляхи, мовляв, Європи... а ми однак їх маємо за вторсировину, і, як на мене, Панька дурного, ми й з комунізмом затягли, бо такі селянин – а хто ж інакше? – не конають постанов, щоб мати на радянському столі повен достаток, як у передових капіталістичних країнах, де процвітає безробіття і негрів б'ють. Я й сам серед отакого поголовного негідництва вчуваю себе вторинним матер'ялом... отакою якоюсь домішкою, як ото правду казав кременчуцький відставник – який він безжалісний, товаришу Окраїнець! Каже: такими, як ти, ми Дніпро гатили в таком-то году... Він якраз і робить на такій роботі – на «вторсировині»... Ну якби оце, приміром, ти чи твій батько або Михлик з Вікентієм та назбирали, як колись було, валящого ганчір'я чи бумаг з газетами або наобдирали шкур яких телячих, кролячих, свинячих та одвезла в Кременчук здавати – ото його діло, відставника кременчуцького, прийняти вас як вторсировину – ясніше я тобі не підкажу, щоб надогад буряків, а дали капусти... Тепер згадав: він – Жлобін чи Гнобін, отак якось мені назвався – може, й тобі коли до нього прийдеться, то знатимеш. Я, хвалиться, на вашому Дніпрі воював командиром, то бачив і добре знаю, як вашого брата-селяка нам постачали, приміром, на фальшиву переправу коло Городища; одведу роту, кину в бій, а відступати нема з ким. То я беру другу... Поки за третім броском на правий берег і самому руку одхватило при самій ріпиці, при самому, як бачиш, плечі – чого мені, каліці, пертися тепер аж у Сибір, як тут ось оженився та й живу з дітьми. Жінка-хохлушка – нема в світі! Кругом чистота, порядок, а од борщу – за вуха не одтягнеш...

... Пліт із двома жінками минає примісток і справді пливе прямо на мої звішені ноги, що вже побабіли на воді. Прокіп ловко орудує вербовою опачиною, бо зносить з курсу боковий вітер, і я відверто радіюся. Що ось-ось ми стрінемось як давні-давні товариші, і це переб'є мої тяженні думки-

помисли, хоч і те наперед знаю. Що нікуди вони з мене до смерті не подінуться, що тут один перевірений рятунок – давати найпекучішим хоч якусь волю, хоч якийсь до людей вихід, щоб, зітхнувши, ще нових набратись. В тому життя моє, в тому його смисл («Одно тільки наше зосталось при нас – живе українське слово. І тому задекретовано гинути»).

«А з твоїм батьком, товаришу Окраїнець, - вдарило як по тім'ї Паньковим голосом з-за плечей, - ...з твоїм рідним батьком, за яким так побивається Ілько Петроградець, а толку з того, як ми не схочемо, ніякого сказать. Моя ошибка, що, во-первих, я указав писати його в клейончатий блокнот, до севеушників, а не в блокнот звичайної рудої масті, де вороги народу; і, во-вторих, поступився прісьбам твоєї матері Вусті – переписали з П'ятаковим його обратно. Я ще тоді відчував, що його діло – провокація: сам не вмів сказать по-нашому ні слова, а взявся боротися за самостійність України. Та на який ляд вона йому – свободною чи несвободною – здалася? Вербовщик він, а не борець за Україну («Ой як же нас вербували, злоті гори дарували; а як же нас звербували, то в кайдани закували, рідне слово вигубляли»). Бо П'ятакова й пізніше бачили – пристав до однієї в прийма, поки нишком десь подівся».

«Батько, можна сказать, і сам не берігся, хоч це й було, щитай, на домашній землі. Та хіба як на домашній, та балакають отаке, та шукать собі причину – люблю, люблю... та й долюбився («Я шавлію пересію, руту перетичу, кого люблю та кохаю – до себе закличу»)).

«Інший би не став з чужим чоловіком балакать про своє українство, хоч би й на своїй домашній, можна сказать, на рідній землі, а Корнієві тільки дай... і медом не корми, а про козацтво розказує, наставляється вовкові в зуби («Поляжемо – по нас настануть люди, що прах німий наш воскресять ділами»).

«Ой щоб тебе покарали та три недолі:
Перша недоля – щоб під тобою добрий кінь пристав,
Друга недоля – щоб ти козаків не здогнав,
Третя недоля – щоб тебе козаки не злюбили

І в курінь не пустили».

«Або як заходиться про козацьке коло, то де воно в нього й бралось. Так і Вікентій тепер не розкаже, хоч він, балакають, ночами никає по табурищенській греблі, а двічі на місяць їздить на Хортицю. Каже, що в запорозьких козаків не було ніяких писаних законів, жили за звичаями, а влад жили і в порядок. Звичай для них – незмінний закон. І одступити, мовляв, од звичаю – означало втратити честь, хоч ми тепер за нею і не гонимося, за честю, бо од неї самому згоріти можна, якщо ревно за нею жити. Кому тепер страшно безчестя, скажи ти мені на милість?.. А запорозька громада, буду казати, як Вікентій щоразу повторює людям в обід на вигоні, а Підорванка слухає, аж рот роззявляє, - а запорозька громада, я сам чув од Корнія, од твого батька, добувалася, «доходила до повного ідеалу (тобто взірця досконалості), не відомого ні в давні, ні в середні, ні в нові віки». Бо кому це не противно бути насподі? Або й лежати на землі чи й на ослоні, як осьдечки з Микиткою з моїм чи зі мною також. Хоч воно, може, де-не-де й справедливо («Де-не-де ще задержались їхні звичаї»).

«Бо в запорозькій громаді, як в молодій братії, якщо Вікентій не перебріхує твого батька, кожен, ставши в те їхнє страшно для мене коло, стає богом для кожного. «Ні здатність роду, ні станове походження, ні перевага віку не мали в Січі жодного значення: лише особисті якості, тобто відвага, досвід, розум і кмітливість, бралися до уваги» - ти видержав би в такій громаді жити, товаришу Окраїнець, бо я, мабуть би, ні, по состоянню здоров'я. Там так часом билися, якщо не робилося по-їхньому, що сам кошовий, бувало, од простої черні, од сіромашні кудись ховався, якщо злукавив чи зробив що-небудь не по честі, не за звичаєм: «Покинь, скурвий сину, своє кошів'я, бо ти вже козацького хліба наївся! Іди собі геть, поганий сину, ти для нас неспособний! Поклади свою булаву, поклади!» - кричало на нього товариство, не соромлячись. Бо воно й правда: соромітник безчесний чи там якесь ледащо всесвітнє не переставить своєї натури паскудної, не кине

булави, поки насильно її не однімеш («Силою не дають – силою однімають»)).

«Отак побалакали втрюх – я тоді луговим сторожем подвизався, - і батько вскорості пішов од нас. Намантачив косу осьолком (діло було в сіножать) і зайшов собі в ручку, як і всі мужики, що вже пройшло далеченько. Той чужий чоловік, що пізніше виявився П'ятаковим, допитує мене культурно: як ти гадаєш, Панько Ливонович, оцей чоловік умер би, приміром, за Україну? Їхній рід не раз умирав за свою землю... то Корній теж не зрадив би – оце й усього, що я сказав. П'ятаков записав з моїх слів твого батька по метриці і пішов збирати всяку підкошену лікарську травку, а я – рішать свої воприси. Оце і вся моя ошибка. І Корнієва не менша. Бо перед тим він підняв мене на глузи, що я нібито не годен для його вистави: не похожий на козака і навіть на посулянина: од горшка, мовляв, два вершки. Ніс розплесканий, як у качура, ще й голова з проголеним тім'ям... он кобилі задньої ноги не виступив, як та було за посторонок заступила, - не годишся ти козака грати. Через те граття в нас ото й вийшло... («З граття то й лихо буває: у нас два парубки боролися, та й руку один виломив»). Панько мені більше не згадувався так швидко й виразно. Я вже бачив лише розпливчасту тінь його карячконогої постаті та ворухкі, заїдкуваті губи, що ніяк не стулялися, все ще казали то дошкульне, то образливе. Провів рукою по очах, мовби вигортав з них запороху, - і світ перевернувся.

Прокіп зійшов на берег якось не швидко, не по-своєму, як ніби неохоче або лише тому, що далі пливти його плотові просто нікуди. Ступив до мене теж не по-колишньому – без енергії, з невиразними, нечіткими рухами. Подав руку і довго тримався моєї, мовби дякуючи за щось непридметне, але для нас обох вельми важливе. Так само довше, ніж звичайно, ми дивилися один одному в очі. А коли, відступивши трохи вбік, щоб дати дорогу своїм людям, заговорив, то вийшло також не по його – байдужно, квапно, мов пересипав щось негаряче з однієї руки в другу. У відкритиму, як і колись, але спечаленому (може, від втоми) тяженному погляді мені побачилося, що

Більшовик скніє душею, мучиться якимсь нерозумінням, якоюсь нерозгадкою. Він, якщо в цю мить повірити його очам, готовий відкриватися до решти і навіть гірко каятись за свою невпевненість, що межує з відчаєм і доводить його до розгубленого крику, якого ніхто не чує або не бажає чути, до якого стало байдуже навіть людям його, бригадирового, віку, його колишнім однодумцям і відданцям, котрі в чомусь, виходить, зневірилися, знебулися, знеохотилися. («Їй усе зневірилось, бо жила у довгому самообмані. Я з ним не нажилась, а тільки знебулася. В мене була дуже працьовита кобила – чи на гору там чи що – й зносу їй нема, а тепер, чомусь погасли очі, знемоглися ноги – приставати почала»).

Це про старших кажучи, людей довоєнних, перших-наперших колгоспників (та й не тільки і не стільки про них одних, милосердних, вірячих і віруючих), - ентузіазм для них та згуки світової революції – і сила, і життя, і смерть. А молодші, якщо говорити підсвідомими чуттями, не туди прагнуть. Не безоглядно віддаються нашій замашці, хоч і не зледащили до праці. Пхекають, сказати б, на наш розвинутий соціалізм: не відтіль, мовляв, дядьку, свиню смалите. Та й живуть не як ми – навпростець, а якимись неокресленими зигзагами: хочби швидше кінчилось сьогоднішнє – може, завтрашнє лучче. Пісна балачка, як і пісна страва, так не пристає до живота, як скоромна («Як так казати соромиться, то не будем скоромиться»).

Пристав трохи Прокіп на тому острашному слові, а далі, через зупинку, знову повідує. Повідує, аж гарячкує, мов на нього приску сипнуто.

«Скажу тобі, як рідному синові, і сам собі запитаюся: куди ми женем самі себе, до чого розвиваємось, якщо люди нишком одхиляються од нас, проводирів, - хіба я не чую людей? Хіба я не бачу, як вони тепер никнуть при моїй появі, мовби застукані на чомусь гарячому, на злодійному. Як нібито ховають кінці свого болючого, свого найсокровеннішого і ніяково переводять розмову на щось дрібнотне й несуттєве. Отак чуждо люди зі мною не поводитися: всі вони, мовляв, однакові, всі вони о с т р і в н і (зі смислом тобто кастові) – ото таки він, Більшовик, а то таки вона, Марфа Личачка

(якраз сходить з плоту, з дочкою на випас телят відправляли). Ото таки в о н и п'ють-гуляють під охороною міліції, а то таки Митько Михлик шукає ночов простореньких, щоб сполоснутися та й знов у піт, як начебто всі закони проти нього («Нам казали: все неси... все віддай на вжиток люду. Що, ллючи кривавий піт, Не жалів для тебе труду, Згодував тебе на світ...»).

«Нам казали...» («Ой на волики налигачі, а на коники пута»).

Своїм мовчанням послушника я силкуюся перевести розмову, мов ті Прокопові притулівські люди, що перестають шануватися і виходять з послуху, з покірливості, мовчазної, безграничної, - поговорити, приміром, про великі поминки, які надходять, ось-ось мають правитися за всіма народними звичаями, і демократичні жінки вже зговорилися і розділились, кому які страви для тризни варити, скільки кому печей хліба спекти, свого, домашнього, та чи збереться хоч невелика півча, щоб ні в чому не сплохувати. Воно б добре й духовий оркестр як для колишніх солдатів, якби тільки доскональні музиканти, - якраз на ці, в основному його, бригадирові, клопоти хочу навернути, бо сільрада жде «указаній» з Городища: діло, мовляв, нове, хоч і давнє як світ, та все-таки не наше, не радянське. І хто знає, як на це подивляться в районі, якщо люди здумують співати за упокій... Бо тут вільно подумати або навіть запитатися: за чий співається упокій – за живих чи за мертвих. Не всі ж ми однаково відчуваємо й однієї думки. Одначе «блаженний, воістину блаженний той, хто поминає покійних своїх рідних і знаних. Поминати покійних, молитися за них – це і є безпримірний (і розумний, корисний) обов'язок всякої християнської людини, і обов'язок священний»).

При Лядовському при Більшовикові я, відколи лиш вперше стрілися, відчуваю себе щасливим і до краю вільним послушником (боюсь сказати – учнем-послідовником). Тому й маю за честь триматися його основ життя, його неохаблених ідеалів – мати собі за орієнтир простонародну, але завжди найвищу самосвідомість, що кожен перед кожним (скажемо цілком без містики) є бог і святість. («Часом доречно нагадати, що все на світі минуше,

і кожен... а особливо кожен з тих, хто посідає високу й відповідальну посаду, інколи повинен казати собі: «Memento mori» - тобто з латинської: пам'ятай про смерть.

Отож не треба надто хвилюватися, мій Прокопе Власовичу. Народ справді почувався іноді погано, але ніколи не хворів і не хворіє нині, хоч, звичайно, від душевної перевтоми стає кволий. Шукає способу (і часом не найкращого), щоб зітхнути звільна, якимсь перепочити, передихнуть полюдськи («На один голос всі співали... безперестанку й без передишки. Все ті ж слова, все той же темп, все та ж знетямлена хвала»).

З виду не скажеш, що Прокіп дуже змінився чи раптово підупав на силі: щойно пригнаним плотом він правив як би й справний мужчина; огорожу городили, молотом вимахували, забиваючи палі, теж не без нього. Хоч і недалеко, але майже щовечора їде човном у море на спочинок, на прогулянку, чи, може, як здогадуються люди, сягає аж Михнової могили, її незатопленого вершка, щоб постояти на нім, обдивитися обшир води чи згадати самого себе, молодого, бравого. Спом'янути, що споминається, - це мені так мигнулося в якусь мить, таку коротку, що важко бути впевненим у своїх судженнях. Я тільки твердо знаю, що Михнова могила – рідкісна місцина. На ній людям легко уявляється – сам пережив той стан і тому вірю всім, хто каже, що вони бачили, стоячи на могилі, Час і Простір. І якщо хто годен був довгенько витримувати свій невидючий і незмигливий погляд на світ і в себе одночасно, тому викладався на розмаїтому їхньому килимі блідий рисунок з людських обрисів. Їх іноді розвихрювало вітром, і обриси чіткішали, ставали схожі на певну істоту або на листки і стебла, поки та гра химерних появ переходила за береги килима і оберталася на суцільний морок волаючих голосів з усіх трьох вимірів часу і чотирьох сторін простору. Морок тривав меншу мить, ніж наша, скажімо, земна, ніж навіть сяйво небесної блискавки, повільної і млявої порівняно з тією миттю, яку Варка Віщунка зве провидінням чи просвітленням, вкладаючи в слово відтінок

смислу релігійного («Тут є на долині така керниця, що й аби темний у ній умився, то би провидів»).

Що треба Прокопові на тім вершку обтопленої смутком могили та провиджати? Які часи, які простори накликати уявою? Я насторожився від тих людських догадок, бо звиклий, що всі Більшовикові дійства й помисли і так мудрі, і так незаперечні. Для мене і для всіх придатні й найпридатніші для небувало справедливого життя в усі часи й на всі простори. Тепер дещо примусило мене частіш замислюватись, пильніше приглядатись до Прокопа, до його вчинків. Виправдує мене та обставина так робити, що це і його воля, що він зі мною в усьому і завжди відвертий, як добрий батько перед сином, що, зважусь казати, він на кожному кроці дає мені відчуття й зрозуміть, - тебе, мовляв, негласно призначаю своїм духовним наступником, а поки живу – будь, якщо ласка, для мене, самотнього, доглядачем чи компаньйоном і, коли хочеш, ділом прислуговуй. Отак ми нищечком давно угоджені і живемо. Мені дуже приємно, що так між нами склалося, що ми один одному ніколи не нав'язуємось, але вчуваємо, наважусь сказати, потребу навзаєм («Ніхто не може відібрати од квіточки її пахноти – ніхто не може заступити моїх думок своїми»). Якщо я маю зрілу думку і скількись внутрішнього ладу, - спасибі долі, що навела на Прокопову стежку. Адже батькові-матері не до мене було, коли душа моя закладалася для життя.

Живучи як не прямим ділом, то почуттями поруч з ним, я міг... я можу, ну, скажімо, спостерігати у дні тисяча дев'ятсот сімдесят останнього року уже не ховану од мене розгубленість («Тик-мик – не знаю, що діється, але не к добру сусідські півні прокричали звечора»). Також спостерігати всі стадії його старіння, його фізичного згасання, хоч воно, проте, й не супроводиться втратою інтересів до білого світу, до життя, як це буває з відживаючим. Навпаки, бригадир живе як про людське нібито око: незвичною для віку, для здорової натури метушнею, відверто вдаваним, бадьорим настроєм. Тоді мені хочеться його пощадити та фанатизм, за запальну відданість своїм віруванням, пожаліти за нетерпимість, якого б напрямку вона там не була?

Більшовик не скаже проти, але й не скаже також, що хибу треба зупинять негайно, хоч би й на повних швидкостях, хоч би й ламаючи всі гальма.

Є такі серед моїх ровесників-товаришів, що співчують моєму отакому компаньйонству, навіть глузують з моєї отакої, скажімо, немодної служби, а для якогось благодійства, всерйоз не визнаного нами як чеснота, - к чому таке служництво при старій людині? Та хто з них знає – крім мене, мабуть, ніхто до пуття не знає, - яку здорову старість даровано природою нашому Більшовикові, як він поволі старіється, щораз частіше стомлюється там, де працювалося з підспівом, хоч і ні на що, крім мовчазної задуми, не хворіє – серед тиші селянського життя та свого віку щодалі, то більше перетворюється в саму простоту, в саму гідність, у святобливу духовність. Моя роль компаньйона не в тому, кажу своїм товаришам, щоб обслуговувати чи піклуватися, що він їстиме і в чому прийде на великі поминки, - про це в сто раз краще подбає Христя Плютиха за допомогою ради притулівських жінок. Я ж просто живу душевно поряд з ним, як і більшість з нас один поряд з одним у звичайних собі простолюдських селянських сув'язях, яких не злічиш, не побачиш, лиш з тією, либонь, єдиною відміною, що я для нього – саме для нього!.. як він тепер для мене, - вірна, цього разу вже аж до самого старіння й смерті жива наступність ідеалу, основ життя, незгасаюча тобто свічка його й нашої духовності й спільноти. Та й тільки. Та й уся наша з Прокопом радість – хіба цього, скажіть, замало для компаньйонства? Хіба це не все для вічності людини? («Нехай життя момент і зложене з моментів, ми вічність носимо в душі»).

Тривале моє мовчання завело, мабуть, розмовника в якийсь глухий кут, з якого не хотілося вертатись, і тепер він не відповідає на мої звертання чи запитання. Можна подумати, що Прокіп став недочувати, - ні, він чує не згірш за мене, хоч кажи йому й пошепки. Лишається припустити: просто не готовий для прилюдної розмови, а балакати сяке-таке він уже почав з Марфою Личачкою – про знайдену під берегом нічну сітку з пухлою рибою, хтозна-коли, видно, трушеною («От прийшов той чоловік трусити вершу»).

Марфа певно твердить, що таку саму, тільки ще довшу – двійний зчеп і теж без міток – вона бачила з хлопцями молоді братії ще на ген тім тижні, як гнали вбрід телят колгоспівських на той он острівець, де Іван Індус ріжуть з Михликом білу й червону лозичку для корзин – якраз воду смикнули туди кудись униз, у Таврію для поливання чи куди там, що можна було півморя перебрести в штанях, - аж гульк! Телята сторопіли, не хотять брести: риби лежить – ногою нікуди ступити. Хлопці до неї, а вона нежива. І зябра чорні, потрюхли... По мітках можна легко дізнатися, чий невід, зчеп або одинарна сітка: ага це Бадієві снасті, це Йвана Крюка чи Катерининих хлопців, бо в кожного свої наплавні при тяглах прапорці, червоні, голубі. А на цьому зчепові – піратські знаки, чорні. Тепер усі побережани погодились, що блукаючі рибальські снасті – не придумка Йона Бесараба. Ще минулого літа чоловік хвалився, що тих крупновічкових сіток ніхто й ніколи не вибирає, не трусить, навіть у весняну строгу заборону під час нересту («Думаєте, чого в морі більше тюльки, ніж лящів та судаків, а сомів вже й на показ немає? Ні шук, ні карасів не водиться. Бо ці риби солодководні».)

Звичайно ж, розкіш браконьєрам, а острівним людям тим паче. Підпливає на міліцейському катері хтось там з прислуги чи охоронців тієї дикої займанщини, вийме, виплутує скільки треба свіжини і досить. Решта – нехай заллється, нехай пухне... І завтра так і післязавтра. Поки снасті кудись запливуть, зникнуть чи наб'ється в них риби стільки, що вже й вічок не стає – ставляй у нерестилищі нові. ...Чужого добра, як мовиться, ні переїси, ні переп'єш – щоб ви смоли понапивались... щоб вас гаряча кров поспивала...

А Прокіп Власович – як не до нього. Хоч би жестом, хоч би лицем, хоч би поглядом – що вже Марфа не починала, з якого боку до нього не заходила, щоб вивідати якусь новину про тих острівних окремців. Про те, що Полбоженко Микитка з Ливоном у них поставщиками і випивки, і охочих молодиць, і всього іншого – це вже не секрет, не новина. І що вони, катюги («Стримуйся, тітко Варко, таке не кажіть – катюги, цур їм! Нехай на них

батіг свище, нехай на них петля сучеться»), і що вони... - таки ж катюги! – поруйнували цілий кагат з солдатами, що гинли зграйками на фальшивій переправі. Поруйнували, каже Йон, бо шукав десь там Степана-побратимця, і місце розрівняли. Укопали два дрючки, як на тричі розставлені руки, перепнули сіткою і ну перекидатися надутим м'ячем – хіба їм чуже болить, коли й до свого кривого чуття немає... Отой же самий (та й вона така!), той, кому пальто шите на ондатрових шкурках, а витрати списали на придбання червоних прапорців, - та безчужна сваволя не заявиться на великі поминки, ні. Бо він (та й вона така сама) не пройде півверстви до кладовища, до могили рідного сина – піди, Мартине, чи ти, Веню, покладіть квіти... То навіщо йому кагат з чужими солдатами? Це вже, мовляв, для нас не новини й не дивина: хто не звук правди поважати, той завше ласий панувати. Дивно тільки, що наш Прокіп про них, катюг, ані гадки, - побрела Марфа до плоту, щоб узяти свого кошичка: обідець з Людкою брали, з дочкою.

Лядовський легко попередив Личачку – подав з плоту кошичка, сказав жінкам, що вночі сторожувати бузимків не їхнє діло, а Вікентієве... хтось із молоді братії – вони й собі займище на одному острові зробили. Данько каже, зять Мелашин: то наша Січ буде. («Ми ступили на ту землю, де кілька сот літ чесне товариство, лицарі, проливали свою кров за святу віру, козацькі вольності, боронили люд... од драпіжних татар... од усяких ворогів, хто посягав загладити наше обличчя серед народів».) Може, й буде їхня там вольниця, бо Вікентій навіщось підзбирує по лісках нічийних коней – колгоспи не дуже й добиваються, а скоріше списують на падіж нищечком, аби тільки яке з двору зійшло чи дітвора вночі вкрала для диких (до упаду!) перегонів.

А жінки в обід на вигоні свої здогадки та посилення до Прокопа снують-складають: Січ вони всі разом задумали – і Більшовик, і молода братія, бо й Вікентій з Михликом, своїми вухами чула, не од тих грошей, щоб Січ закласти на якомусь острівку. Я й сама ходила б чи їздила човном дивитися на козаччину, - це Підорванка снує такої. Йван Інкус уже не раз до Прокопа –

береться, аж набивається й собі до молодих за помічника чи за навчителя: яке хоч, мовляв, сідло вмію... підкую й необ'їждженого лошака, чи там попругу, чи стремено («Нехай діти діла вчаться, а не п'янки та молитов во славу»).

Змовилися вижити з островів ту хамську оргію, розпутних окремців, паничів задрипаних. А чом би й ні. Острівець для Січі для хлоп'ячої зовсім поблизу од гулящих («Все теє гуляще, дак таке випещене»). Якщо добрий плавець та ще вміє наввимашки – півгодини плавби, не більше. Я по очах пойняла Прокопа. А далі нема чого й здогадуватись, бо я при ньому все це казала, а він мовчить, не одказується і не криється, що так і хоче... Мислимо, отаку розпусту розвели... Надька Байдужиха догола танцює, Данило Баглаєнко в сімействі розколот робить, по три дні дома не буває, а Панько возить, а Полбог постачає, а міліція стереже... свистками свистить, як їде оргія, - дай, мовляв, дорогу... розступись, море, г...но пливе... Дожилися, дозадавалися, що по світу стидно ходить. Треба кудись жалітися... Воно й пожалітися нема кому: всі однією мотузкою зв'язані. Ворон ворону, не бійсь, ока не виклює, ні. Швидше на твоїх курчат накинеться. («Ви, пане писарю, згорда дивитися на мужика, а коли б ви балакали з ним як з рівнею. Було б пуття».)

Отаку новину Більшовик мовби казав пастухам ще в цю неділю. А мені щойно здалося, що він зажурився цілим нашим світом – невже, думаю. Тричі по три передумую. Чоловік отакої кріпоти так зарані відокремлюється од живого білого світу (хочби і в чорних тінях) – невже збирається в ту неминучу для всіх дорогу і вже жде ирїю? Так ні, не схоже. Зокола він, правда, не такий настроєний, щоб аж плескати в долоні чи там «віват» кричать до хрипу – ні, трохи змурмосений, бо нормальні люди не щодня радіють; трохи спантеличений і розчарований станом речей в розвинутому соціалізмові, щоденним радінням на трибунах та в газетах («Ні ївши, ні спавши, перевиконали... рішили проблеми... перебороли труднощі і йдемо впевнено далі... Слава організатору і натхненнику наших історичних перемог! Ура, товариші, ура-а-а!») Але ж не сидить черінем, не жде ирїю –

ходить, плаває, справно веде бригадну роботу. І звичайно ж сміється... мстиво насміхається, глузує над Паньковим домаганням «дати согласіє» на його прийом в більшовики, бо то вже наша послідня стадія – погребувати самим собою («Стояча вода найчастіше буває в болоті; тут загниваються останки всяких тварів».)

Найпевніше, Прокіп готується до великих поминок. Готується пом'янути батька-матір, товаришів. Ще раз побачитися з тими розселеними мокловодівцями, яких знав, з якими приятелював, які вже з'їджаяються. Старі плачуть, зустрічаючись, слізно чоломкаються за звичаєм («Тут між собою розпитались, чоломкались і обнімались».)

Готується Прокіп і тривожиться, аж душею мліє. Переживає сильно, вбивається за той момент на кладовищі, на вготовленій могилі, яку всім миром будуть над морем, над високою кручею сипать-насипати, коли люди можуть серед спом'янутих вичитати з поминальних своїх граматок і старчиху Варю Кітькить, дуже схожу на попівну Льолю Антоновську (люди на неї казали Соня, бо перше ймення було вельми незвичайне для тодішнього селянства). Хтось один вимовлятиме те ймення, а всі до одного, кому відома їхня судьба будуть вдивлятися на Прокопа – чи заплаче, а чи промовчить сумно? Можливо, що й осиниться хрестом, яко знаменням вічної пам'яті, вічного покою. Як тут поведеться Більшовикові? Ану підкажіть бувалі та знаючі («Не питай старого, а питай бувалого в бувальцях».)

Замість перепочинку Прокіп, не встеріг кому, усміхнувся. Усмішка не втратила ні чистоти, ні щирості і, як завжди, світилася ласкою і добротою, а поклик усміхненого обличчя, скільки разів баченого, був не колишній, владний, а співчутливий, чітко болючіший і від цього ще більш привабливий своєю природністю, якоюсь казковою, може, навіть загадковою таємничістю, яка завжди вабить кожного – простий чоловік і поважний («Для людини, я думаю, завжди вадно, з ким вона жила дитинство вкупі, з ким матиме спільні спогади, багато спільних звичок і навіть мовних інтонацій».)

Ці свої міркування, оцю прямоту почуттів до ближнього, яка чомусь вважається мало не стидкою серед недосконало вихованих, я з задоволенням переповідав сам собі уривками і кожного разу то збавляв, то підсилював відповідними словами захоплення своїм кумиром, а він тим часом не спішив до мене, щоб я йому достойно поклонився, - поволі виніс аж на сухе пошарпоного рогозяного кошачка Марфі Личачці, допоміг вийти Людці на крутий берег. Тепер, чимсь іншим буцімто надто заклопотаний, повернувся ще раз на пліт. Заходився зносити різновсяке господарське причандалля, затим перевели з пастухами пліт на своє місце – до спеціально зробленого примістка; поправляв, вовтузився біля розхитаного перевозу. Це спочатку дивувало мене, гірко смішило, поки стало ревнувати, насторожувати до сліз: чому це він отак зі мною холодно, не дається на відверту мову, на усмішку чи на жарт, ніби я для нього Панько якийсь, а не вірний товариш, не компаньйон. Насіли на мою душу якісь неясні передчуття й тривоги і трясуть її, витрушують з нею задавлені, та все ще болючі страхи й острахи чи то за себе з дітьми, з дружиною (прости мене, вірная, що так рідко тебе згадую за нашими клопотами), чи за батька, підупалого на силі, немічного, бо все ще дратованого підгляданнями полбогів, але живого, кріпкого почуттями до мене, до нашої окраїнцівської долі («Його очі миготіли передшим блиском, а вираз його обличчя був глибоко поважний»).

Так судорожно й боязко ставало мені, пам'ятаю, періодами незадовго перед тим, як до нас приїхав «чорний ворон» і другий раз забрали з собою арештованого батька. Другого разу повторилося таке саме віще жахання, коли дядько Дмитро, оборонець Києва восени сорок першого, потрапив у оточенці на оржицьких болотах і опинився мучитися в Хорольській ямі. За дідуся Лук'яна нічого такого не скажу, бо схопили його просто на свайбі і поправили копати Біломор-канал, коли мої сни були ще безтямними й непам'яткими, а перечуття не бралися в тямки, хоч я вже тоді, як твердив другий мій дідусь Григорій, тямив, як і він, силу у письмі, у лічбі («Нема що

казать – хлопець гарний, тямовитий. Оце у ярмарку купив йому чотири книзі, папір і три пір'ї»).

Так що це буде третій раз і третій день, як трясє мою душу таке судорожне передчуття або ще шаленіше. Я непокоївся дужче і дужче. Як у темноті, борсався думками на якісь поклики інстинкту, вибирався з них до свідомих пояснень, але ніяких кримінальних гріхів за собою не вчував, не знаходив, хоч і став дідусем та батьком свідомий, що й на безгріховному гріхи найдуться, якщо того захочуть так звані заінтересовані особи. Вони ж то мають надійну методу нищити – оббрехати й залякати («Ідеї ж добра ще занадто слабкі, щоб розтрошити й звести нанівець міністрів неправди і зла»).

Загнаний у відчай сполошними, отакими всякими хворобливими гуками з душі чи з крові, хапаюся, щоб відгадать передчуття, хапаюся за найпершу, завжди верхню причину, що вже стає для нашого українцівського роду, либонь, спадковою, і від того ще дужче тривожуся, аж тулюся ненароком плечем до Марфи, як до матері, і, видно, здригаюся або міняюся на обличчі, бо вона взяла мою долоню, повернула до себе лицем і водить вказівним пальцем по лініях, ніби ворожить спокій чи відгадує наївно сон – в тебе, бачиш, сину, на всю долоню написано живими трьома лініями буква «ж», тобто життя, а не муки, як ось на моїй, дивись, долоні «м»... Ти, втішає сердешна Марфа, славен між людей, як і твій батько, тільки й на минутину не піддавайсь Панькові – нехай він тебе боїться, а не ти його. Не будь з ним довірливий, бо то ваша і наша погибель, сину. Він же, всі те знають, в давній злиганці з тими острівними самовольцями: самі роблять, як знають і що хотять над нами. Думаєш, то не вони поглумилися з тебе в Жужманівці з директорством? Ага, мовляв, хай покортить еотові сала, та високо бантина. Ти знаєш, що воно – бантина? Це така поперечна перебоїна на крокві. На ній ми підвішували од мишей сімена або в мішечку сало, здір чи м'ясо. Колись же його їли не щодня, як тепер, а держали про празник. У домашній рідкотканій мішковині скоромина не метилася, бо дихала і поступово в'янула. Сало та здір (тоді ми ще мало топили його на смалець), правда,

швидко старілися і жовтіли – товкачем товкли в салатівці задля борщу абощо... А ти з ним стаєш на балачку – хай він ставма стане!.. Он і досі стовбичить. Під чиєю то він повіткою окалачується? Жде, поки ми підемо з Прокопом, та й знов прийде тебе випитувати. Вони, барбоси, ладні тобі очі повидавлювати, а не директором. Ти ж, на той момент глупим ставши, повірив, що вже все минуло, почнеться по-людському. То Ількові Петроградцеві заманулося. Вони й на нього яму копають... а там і решку наведуть. Ти хіба не чув? Називають Ілька – слухи пускають, що він як не шпигун, то якийсь таємний предводитель: довго балакав з Даньком з молодого братії, з Вікентієм ручкається. А це, мовляв, готуються з Корнієм, із твоїм батьком, на поруки йому кажучи, промовляти на кладовищі на великих поминках... Вони, сину, до могили пам'ятатимуть, хто твій батько. Вони, сину, розумні нами, рабуванням нашим – що воно зробилося з нашим плем'ям? Куди ділось ім'я, характер? Хіба ми не готові на ходу наїстися, стоячи виспатися... немиті-некупані... лиш би посіяти, лиш би змолотити, та скоріш віддати за першу квитанцію... за посидіння в президії чи за трудову медальну доблесть... Куди ж поділися ми, сину? І гордість наша, і гідність. І вся натура не така з нащадків, щоб самих себе боятися... цуратись звичаїв, цуратись мови, цуратись вольностей, в крові нам передаваних, - цього хотять полбоги, цього, сину, понищення. Щоб ми, укоськані, самі їм спини й душі підставляли та гнулися в покорі («Я так думаю... що як насидиться в острозі, то укоськається».)

Це ще я милость кладу на нього, на Панька, що не позиваю, а то було б йому... слухи розпускати: Личачка секретні письма носить Окраїнцям од Вікентія буцімто – чого це ради секретні?

Тут Марфа перепинилася («Не перепиняй мене, а то й казати не буду»). Наче задумалась над «секретними письмами», і це було дуже вчасно, інакше б я сам перебив їй балачку якимсь натяком – стало страшно, що Прокіп Власович вже все впорав і, бачу, збирається з пастухами додому, що ми з Марфою пробалакаємо і царство небесне, не то моє бажання побути наодинці

з компаньйоном. Тому я зрадів моменту і сміло пішов до нього. Він привітав мене, здається, вдруге, але так саме протяжно, так саме стримано, як з опаскою. Обличчя його засвітилося, коли він вимовив моє ім'я і подав руку, і мені здалося, що й той порух, і та рука світяться. У тому світлі степилися всі мої передчуття й настрашки. Я сів поряд з ним, і між нами почалася найдивовижніша розмова. Щоправда, спершу мене соромило те, що я весь час звертаюся до нього, про щось питаю, а він мені відповідав тільки поглядом – дивився винувато, ніби вибачався за те щось передчуване й недобре, що вже лучилося: може, з ним самим, а може, з людиною, якій він довірявся. Або ж третє: його дивувало, що в мене не вистачає проникливого розуму здогадатися, що моя мова, мої запитання хочби й про те полювання острівних людей на здичавілих кроликів, яких випустили на острів з благородною метою – виростити для лікарень дієтичне м'ясо – все це для нього малозначиме, як той глас простака. І це мене пантеличило найбільше. Стримувало і стомлювало – я сам собі здавався зайвим і набридливим: хоч би що я казав Прокопові, той все відповідав тільки усмішкою чи коротким поглядом – значить, мав на умі щось важливіше або й надто серйозне. І якби ті погляди були не такими приязними й щирими, легко було подумати, що мій бог, що мій кумир дібрав ввічливого способу глузувати з мене, з моїх розповідей і запитань. Зрештою, щось таке й було в його мовчанці, в його усмішці, вони справді виражали опір і догану, лиш інакше, іншою мірою почуттів, ніж скажімо, могли б виражати глузливі слова.

«Не допікай сам себе, Теодосію... не томися, - вчувся зворушливий голос, а в ньому – доброта й турбота. Тепер я знаю, що він не піде від мене, з'ясує мої хиби, якщо вони були в моїй балачці чи в моїй поведінці, бо ніколи не лишав без відповіді жодного мого слова чи сумніву. То він ховався за своєю усмішкою, за мовчанням, щоб я, максималіст з потугами до філософії, самотужки дійшов до згоди з самим собою, і цим він мене завжди скоряє – його весела, ніби вдавана німотність, його терплячість і дивовижно мудрий спокій якоюсь тихою незбагненністю переходять на мене. Гасять мою

псевдодовоївничу запальність, все моє од предків бунтування, з якого проте не мав добра ні разу. Ним лиш користуються уявні мої і сокриті недруги, тихенькі, врівноважені перевертні щоденні («Тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилювались унію на Україні прищепити».) А я, недолугий, термосив його душу, підгонив до балачки. Навіть хотів радити (а може, й радив, необачний), як йому поведеться на великих поминках в той момент, за який Прокіп справді потерпає, бо таки трудно відати, що станеться з твоїм серцем і якими почуттями пройметься твоє тіло, коли з уст людей на кладовищі почувеш проречене в поминальних списках покійників її ім'я. Душа чує, то справді в о н а, його наймиліша Льоля... старчиха Варя Кітькить, савусами та полбогами доведена до божевілля.

Одного разу йому вдосвіта почулося (а може, приснилось), що хтось тричі постукав у причілкову шибку. Тричі стукати в шибку – то їхня найперша умовленість, умовлений знак відтоді, як вони полюбились, а Льолю виселили з батькового дворища в церковну сторожку, малу хатинку на двоє вікон. Прокіп вибіг, в чому був, на причілок, роздивився попід вікнами, попід кущами смородини, перехилився через штахет – ніде нікого. Походив по двору, ще не раз прислухався до голубого досвітку і, стривожений, пішов одягатися. За годину піде дивитися по хатах, хто ще живий, хто вже помер, бо то було в страшенну голодовку.

По дорозі бригадир навідається першим ділом до Нихтода до Кайлового, до хутірського тобто гробокопателя, чоловіка зайшого і, по всьому пізнається, зовсім придурманеного. Сили великої, як з такими й буває здебільшого. З своїх, мокловодівських, ніхто не брався копати щоденно могили, хоч за те й давали раз у день більший пайок баланди з хлібом. А цей, здоровший за вола дядько, взявся. Взався і справно встигав, хочби довелось йому хоронити, якщо те прикопування не гріх звати похороном, і п'ятеро за день, бо не копав, як прийнято, звичайової могили – ні глибоко, ні широко. Ні на два метри вздовж. Аби тіло вмістилося та прикрилось землею. Звичайно ж, без труни, без обмивань, без панахиди, без знаменитих на весь

світ українських голосінь з причитаннями («Ти відкопав дорогий скарб – колекцію лірницьких плачів, жебрацьких причитань та голосінь над покійниками».)

Декого, днів скільки тому померлого і через те отже зовсім задубілого, не розправляв, не клав, як годиться, очима до небес, не складав рук хрестом на грудях – саджав сидьма в ямку (скіпець на три лопати), якого знаходив долі в хаті, під хатою на призьбі, на вигоні в молочаях... чи в осоці понад Синьооківським болотом, куди чомусь прагло. Тобто злазилося в прямому смислі слова більшість приречених, - може, в тухлій своїй пам'яті ще надіялись на якусь (невпійману) рибину, на молодий спичак (по-нашому, посульському, - бордун) очерету, яйце очеретянки чи дикої качки, на лопуцьок бодай терпкого кінського шавлю, на дикорослий часничок або цибулину отруйного лопушняка. На їжака, на крису, на кволе пташеня, на жабоїда чи лелеку... Можна, зрештою, брати прямо пригорщами, як добавок баланди з колгоспного казана, чи ловити їх голими руками по одному, на вибір – така тут рясота ситих пуголовків, що саме наплодились під жабуринням і раз-по-раз спливають погуляти на теплінь – на прогріті в затишку вікнини стоячої води («Перед голодною смертю води стражденному так, кажуть, забагається, що суша горло затуляє, а тоді в нім тріскається; про мене хай би й з пуголовками, аби мокра».)

Отже, того весняного дня тисяча дев'ятсот тридцять третього року коли вдосвіта причулось Прокопові, що хтось тричі постукав до нього умовленим знаком, він, стривожений тим стуком, піде дивитися по хатах, щоб зібрати хоч скільки придатних мужчин та відкопати гуртом давно загиблі кагати з картоплею, а в них може бути крохмаль, тобто їжа, тобто якийсь порятунок. Гробокопателя Нихтода він стрів уже за роботою: поперед себе котив відому всьому селу тачку, у ній лопата, а під нею скарлючена людина, до якої Нихтод сікався, як до живого ще звечора просити в нього їсти та й околів к світу під повіткою... Якби ти мене слухав як не слухаєш (це вже сікається до бригадира), - краще викопати одну яму, та здорову. Туди я й буду всіх

скидати. А стане повна – загорнемо, викопаю ще одну. Бо звечора десь криком плакала дитина, а к світу не чуть стало. Я вроді бачив отам коло погрібця лежало. Ще й сповите як слід. Чи, може, мені так здалося, що в сповитку лежало. Може, то й не воно криком плакало, а якесь друге. Бо як набридло мені слухати, як воно квисне та й квисне, то я пішов до того погрібця, щоб повернути його вниз мордою. Коміть головою – нехай тоді кричить собі в землю, поки й накричиться, - то дитини вже не стало на тому, що я тобі кажу, місці...

Ще через тиждень Нихтод сам зустрів бригадира, щоб до кінця доказати причину з дитиною, та Прокіп не довірився свідченням гробокопателя, бо це його перестрівання не прояснює діла: кожного разу воно кажеється по-іншому – отже, вигадка нездорової на голову людини та й тільки. Проте після якогось разу Прокіп Власович завернув тим запущеним шляшком вимерлої вулички, про яку безнастанно торочив Нихтод («Чому ти так побіліла, коли невинна?» «Чому? Мабуть, тому, що я слаба, що безнастанна боротьба з вами нищить мої сили».) Там справді був на причілку нежилої хати неглибокий, видно, погрібець. Тепер він сяк-так загорнутий. І не загорнутий, а поспіхом обрушений штиховою лопатою. Зверху навіщось накидано гілля сухого терну («Я ще й до мови не прийшла, як він схопивсь на рівні ноги, і від мене тремтячими руками заслонився, і кинувся, не мовлячи ні слова, в байрак терновий, там і зник з очей».)

... А ще через тривалий час Нихтодові згадалось, що він заглядав у той погрібець: думалося, туди скотилася дитина, то щоб zarazом її там на місці пригорнути без мороки, прикидати. Погрібець, мовляв, - та ж сама яма, та ж земля, а воно, падаючи, звичайно ж убилося або ж до смерті прибилося об стояки чи об шаблі драбини. Вона перед тим – вроді таке, як мати – забавляла його лободою чи калачиками, може, годувала бубками. Тоді гралася, плескала дитинчаті тосі: «Тосі, тосі лапки – підемо до бабки... Тосі, тосі, лапки – підемо до бабки... Кіть-кіть Варю, кіть-кіть, маленька», - пускає його з гірки на дорогу, як покотьоло... Чи то я бачив, чи то приснилося в ту ніч, як

дитина квиснула. Та не квисне, а кричить, аж репається, бо мордочка в сльозах, а до неї пилюка липне, що й не впізнаєш, де йому гора, а де низ – все воно як кім'яшок зробилося... Заглянув, кажу, в погрібець – оддалеки стоячи заглянув, бо він обвалистий, бачу, - а там вона на драбині товчється – по щось, видать, їстівне лазила чи знать її морока. Що візьметься за щабель, та й не вдержиться, що візьметься, та й посунеться де була, а обома руками не береться, бо в одній держала щось схоже на буряк... Ближче я не підходив, не дуже роздивлявся, бо той погрібець, ти ж сам, гляди, бачив, старенький, зруб перехняблений, а драбина трохи виглядала стоянами... Я поняв, що вона не вилізе, - пішов собі в своє робоче, як той казав, діло, а вже перегодя як навідався днів, сказати би, через десять чи вісім, то вона вже не так товклася... зовсім, можна сказати, не товклася... Не було вже й дитини коло погрібця, на дорозі теж не валялося, бо я першим долгом обдивився. Щоб ніхто ніде надворі не валявся... Держалася вона тепер вже обома руками і держалася дуже цупко. Я попробував лопатою одчепити руки од щабля – нехай би посунулась униз, на місце – то не одчепив, ні... Значить, за ці дні підлізла вона аж під самий верхній щабель, не далі. Ще якби днів зо два, зо три, то, гляди б, і вилізла... руки в неї були вродібно як без тіла, як обидві пообгризувані височенько... ну, поки можна ротом самому собі дістати... Чи то вона сама себе їла, чи собаки – ти не знаєш, вони людину їдять неживу, чи ні? Бо за конину псюги аж гризуться... Не знаєш? Ото й я засумнівався, як обрушував штиховою лопатою той погрібець... А дитину шукай, коли хоч. Хтось же її та підібрав, якщо собаки не зтягли. А я тут ні причому. І не треба мені шупити, чи лучче кривду терпіти, чи лучче кривду чинити...

... Признатися, що якби мені розповів про це хтось інший, а не сам Прокіп, я поставився б до його слів дуже і дуже недовіливо. Добре, що я почув саме від нього, бо нинішні люди різну про те славу чинять – одведи, заступи й сохрани такого зазнавати. Різну славу чинять, а Прокіп, знай, ціле життя одним мучиться та кару на себе насилає. Ще й тепер в ряди-годи випадає така нічка, щоб він спочив тихим духом – то ввижаються, то сняться

болі, то причуваються плачі та стогони тих днів жалоби. («По правді, нам би слід щороку вдягатись у жалобу на поминальну велику відправу».) Жалібно йому причувається як щирому печальнику і за себе, самотнього, без пари, і за неї, старчиху-великомученицю, і за людей не лише посульських, голодом вилушених.

Сидить він плече в плече зі мною і страждає, хоч і прикритий світлим осміхом, якимсь тривалим забуттям – щось йому мріється, як за ґратами, про вщось нишком гадає. А я, йому відданий цілим серцем, і собі гублюся, не знаю, чи те говорю, чи так усилюююсь його звернути на переінакшення. А може, й собі замовкнути – іноді просте мовчання призводить вразливу людину або до облегливих сліз, якщо душа не зовсім погрузла в гріхах, є в ній хоч єдина цнота, або зведе її на інше почуття. Ні, Прокіп мене слухає. Погоджується кивками голови або загадково змовчує, коли я говорю те, що на душі скипає – скипає і душа, і серце, і невинна кров. Все єство моє, якщо не викажусь, ось-ось надтрісне, мов той казан, що викіпає з води на палючій жаровищі: невже то я заповнений нереальними ідеями, невже стаю лише нестерпною занудою, мозолячися ними? («В мене те стоїть за лихо пекуче, що вільного слова промовить не вільно, а реальність викладена з фальші»).

Чим далі я мовчав, роздумував над своїм притужним кипенем, над своїм пригніченим світом, чим далі співставлявся («Чого тільки не вигадують бурбони для того, щоб великий потіснив малого, а сильний обібрав слабого!»), чим далі добивавсь перед якимсь Невидимим Глухим шляхетної свободи своєму гніченому світові, тим більш псувалось на душі, втрачався настрій добиватись. Якась тупа і важка непояснимість облягала розум, почуття, а перед зором виростала понура Недосяжність, заслін бурбонів, од яких залежу, якими щільно оточений («Облогова хвороба на дітей – скрізь мруть».) Де немає чистоти серця, там не шукай святої мислі. Амінь твоїй свободі.

Якби Прокіп чув предивні такі мої химери, то полаяв би («Чи довго ще сплітатимеш химери, і голос твій бурхатиме, як вітер? Схотів свободи!.. А що

воно таке?») Ні полаяв, ні посердився, а легенько поклав мені руку на плече і незмигливо дивиться в море стоячої води: сам, либонь, ганяє химери і від того відчайсно плаче. Плаче тихо, як ображена неправдою дитина, якій уже захотілося правди. Настійне бажання великої правди мусило б і настійно звелівати до боротьби за неї, але ми не знаємо, як боротися з самим собою, із своєю волею, з своїми буцімто найсправедливішими ідеалами. Ми тільки плакалися, страждали та, щоб легшало на душі й світлішало, згадували й згадували все підряд, що здавалось нам для сьогодні помічним і кращим («Тратять наші громади свої права, свої ґрунти, свої ліси і тратимуть до останку, якщо ніхто не подасть їм помічної руки»). Зелені, ми, значить, об цім трактувати. Дозріваймо для нової, для вищої свободи, поки знайдемо рівновагу: хочу й можу.

«Одначе я не об цім, далеко не об цім, дорогий мій страждальнику, мій Максї-Теодосїю, - не про Варю Кїтькїть, не про балачки з цього приводу довкола себе, ні. І не про велику правду, якої ми так хочемо, але не вміємо здобувати. Стрївся оце сьогодні ненавмисне на острївці, де колгоспні телята, - з ким би, ти подумай, стрївся? З Нїхтодовим сином, з Василем Кайловим, працівником, як він звелїв називатися, - з робїтником держбезпеки Української ересер (даруйте за його ж скорочення). Виявляється, тодішній притуманений гробокопатель чїтко спам'ятовує, якщо треба для синового дїла, і мене, грїшного, і той обвалистий погрїбець, в якому він зарив, мовляв, й о г о попївну. Через сорок з лишком рокїв шле навїть низькї поклони – приймїть, будь ласка, Прокопе Власовичу, від мого батяні, тобто батька, і стисло розкажїть – ось моє службове посвідчення – кому це серед вас так припекло нової Сїчі, сто копанок йому чортїв, заради нього в отаку даль бейкаючись. («Сидїла б ти лучче дома, чого його в таку даль по грязї бейкатися».)

«Я не встиг нічого відповісти працівниковї держбезпеки Української ересер, як мене за простибїг перехопила Марфа Личачка, поштарка наша славна. Смїло підїшла до Василя на віддаль милої балачки, бо, виходить,

вона теж добре знає Нихтода, а в інтонаціях та стилі Василевої мови зачула щось своє, тогобіцьке, і навіть родинне, якщо так запросто кинулась ручкатися, примовляти йому доброго здоров'я, а далі про Чигрин, про свої сусідські села Бужин та Воронівку чи дальшу там Галаганівку, де кругом піски, а городяться люди од дороги ще й тепер не тинами, не штахетом, а загатами з дикого каміння, як ніби на них ітимуть татари насильницьким походом і доведеться з засади боронитися – отаке моментально лучилося, то я собі й замовк, вже й до кінця не брався за головного відповідача, якщо Василь (Марфа інакше на нього ні разу не сказала) – якщо сам Василь не проти того, що Марфа так приязно зголосилась добровільно, без випитів, без принуки розказати «все до нитки і без брехні». Хіба вона не знає Вікентія чи його назбираних коней, тих, що гемонські діти, гемонських батьків вилупки мучать у бігах, а тоді кидають напризволяще або триножать колючим дротом десь у власівських чи в кіндрівських соснових лісах, що вже по той бік, нижче табурищенської греблі. Я сама, кажу тобі, Василю, на свої очі бачила такого коня, що в шию дротина колючками повростала, а стриножені ноги поперетерті до самих кісток... То, ти думаєш, вони б людину пожаліли? Вікентій стрічався з трьома отакими дурачками, то якби не вмів битися ще й ногами – самими руками не одкараскався б. Лихим лихом причепились, ледве сили найшов тому ярчакові лад дати – хіба я після того Вікентійові не настоювала диких трав, бо ті троє билися цепами...»

«Жеребця, правда, Вікентій дав Прокопові без грошей і найкращого – буде з молодими в січі грати. Нема од них відбою, ніяк не спекається: давайте зробимо січ, ми й ночами рівнятимемо землю на влюбованім острові, аби їм було де кіньми гасати з перепонами та всякі вистриби під музику – кланяйся Нихтодові, якщо ти в миру з батьком ... забула, чи його куркулили, чи ні: четверо коней мав при непові. Та, мабуть, куркулили, бо й за дві коняки розтягали... Парубок з нього, правда, сякий-такий був – ходив аж до нас на вигін, а від нього дівчата тікали: не вмів з ними ні поспівати, ні побалуватись, а танцював – як у ступі товк. Все щось миркає. На нього й

казали, звиняй, Нихтод Миркало. Ото тільки й достоїнства, що здоровий, як воляка, та не ледачий до роботи, до скотини найперше. Манився й на мені жениться, а тоді, в колгоспну голодовку, кудись запропастився... коней таки в нього забрали – це я добре згадала, бо після того Нихтод запечалився на ціле серце, з ним щось поробилося, якесь ускладненіє на голову пішло, що я вже й сама б за нього не пішла».

«А ти ж хто, Василю, будеш? По безпеці?.. Я таки уgliedіла, що якийсь новий чоловік на бурбонський острів з катера сходить, - вхожалий, значить, і при должності. Я поштарка, щоб ти знав, і возила на бурбонський острів цілу кіпу всяких для голови бумаг. Він там буває частенько. В нас теж є в колгоспі один. Як ти кажеш, по безпеці, по безпеці тобто. Нічого такого не робить, а платять славно. Голові найнявся протоколи писати, а нам – лозунги... Не заходив до нашої контори? Червоніє аж на київську дорогу: «Ти тут не гість, а хазяїн». Кожен тобто їде в колгосп, як гість, а бере в нього, як хазяїн. Нам уже що останеться, підсміюють баби одна одну, з роботи йдучи повз контору... Інакшого не читають, з людьми розумними не бачаться, тому й дурнішають люди... А все останнє в нас безпечно. Не сподіваємось ні од кого ніякого зла: Варка Байдужиха бурбонів танцями розважає, Панько Полбога в партію сунеться та злі супліки на людей розсилає («Не сунь своє свиняче рило у наш священний огород», бо «... На вражбей землі ми врага разобьем малою кровью, могучим ударом».) А Володька Завидон, що в Жужманівці (він теж по техніці безпеки, як і ти. Тільки він над машинами, а ти, кажеш, над людьми) – так того оце з тиждень тому назад розпинали мовбито парубки. На кладовищі, на хресті, як би й належало. Воно, скажу тобі як своєму, в свининці родившись, між святими не обідать: віднімав у жінок соняшникові збирки. Стояв чи сидів десь у засідках і дивився на них крізь бінокль, а тоді, перестрівши, одбирав клунки... Не раз віднімав і не в одного, поки не впіймався. А хто зламав його, не каже, не зізнається. А той хрест на кладовищі всі тепер знають – Завидонів хрест, мовляв, кріпосника, осавули нашого».

«Скажу тобі, Василю, як своїй безпеці: ремствують люди, аж зуби стинають на тих бурбонів, що в острові на вигулї («На весні поставили на вигул і відгодівлю 228 бичків і вибракуваних телят».) Зробили собі партію і живуть нею як їхня душа забажає. А ми – кому як прийдеться... Не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що не везе – так і ми живемо: вони собі, а ми собі. Ні ради, ні змички. Ніякої сукупності. Наш голова теж туди вчащає. Хіба на них одну січ треба?! Кругом обкласти невірну бусурманщину, як тих вовків червоними прапорцями («Коли ми тієї бусурманщини лякались?»)

«Ми з твоєю тіткою, з Нихтодовою сестрою, було возимо взимку на річку на Тясьмин сорочки прать. Не конем, а так, самотужки санки тягнемо. То твій батько було перед тим, як прорубати для нас ополонку, вибирав на льоду, де чистеньку, і як учеше довбнею – рибину чи заглушить, а селезень так і накипає – оце, либонь, ради того молодій братії і припекло нової січі. Добро в хатах появляється – жити б да радуватись. Так ні ж, таки знайдуть чим припекти один одного... а ти, Василю, не там шукаєш безпеку. По надобі ми самі собі убезпечимося од гріха чи од напасті. Ти наші душі правдою соїдини («Знялись... вгору до великого задуму воздвигнути рідну націю з духовного занепаду».) Доріг на світі багацько, а воля в людини одна – приходь до нас на великі поминки, якщо за два дні не справишся з своїм ділом. Знайди врем'я людей в горі побачити.

«Не хотілося питать, а таки питаю: батько твій живий? Ну й слава богу. А я думала, хто воно тепер робить труни у Воронівці? Труну за гроші не роблять, а Нихтод брав... Не багато брав, а брав... У мене ось зостався пиріжок з капустою – якщо їсти хочеш, то я дам... А-а, ти не голодний. Тоді звиняй, якщо годований («Не хлібом я – зітханням годуюсь».)

Василь Нихтодович весь час слухає. Задивований, прості житейські Марфині речі і сам перед собою ніяковіє: ні з сього ні з того, навіть незчужся, як вони ніби помінялися ролями, і тепер працівник держбезпеки легко піддається впливові і навіть настроєві якоїсь знаної і незнаної жінки, чимсь схожої на його померлу матір, а вона, Марфа, вчуває свою над ним перевагу,

користає момент – далі й далі, залюбки й віжкрито характеризує і його рідного батька Нихтода, і гнічений настрій переселенських людей, насильно й без толку відірваних від своїх найрідніших земель. Наївно і водночас якимось мудро, по-народному пояснює потребу нової січі на тих бурбонів з острова, щоб якимось протиставитись їхній розпусті. Василь, отже, на задоволення Прокопові, не тільки піддається впливові й настрою Марфи, але все частіше – свідомо чи мимоволі – погоджується з її нелукавими судженнями, прикивує головою, мовби справді слухає матір після довжелезної розлуки – кажіть, кажіть, я розумію і вчуваю вашу безкорисливу щирість, ваші незлі наміри – не вривайте раптово свою так рівненько запрядену сирову нитку, я вас більш не переб'ю, хочби скільки слухаючи.

Трудно сказати, що відчував, про віщо думалось йому насправді і, головне, чому перестав холодно, по-службовому єхидно сікатися до Прокопа Власовича як до можливого призвідника цих «націоналістичних вибриків» («Посулля здавна севеушне») з тією ж таки ловко задуманою Січчю проти розпусного бурбонства, а лиш вставляв своїм, як дорадчим голосом, що не треба, мовляв, так з цим легковажити – попускати повідки, давати дозвіл чи навіть благословляти нерозумні комсомольські забаганки так званої молодії братії – будити, якими словами, історичну українську свідомість, до чого ми ще не дозріли, то нехай вона ще спить, ще дрімає – нехай буде такою, як була, як є утаємненою під сімома печатями, а тому й «страшною недоторканістю», бо мужикові тільки дай помацать, як тут же занудні хохли вдадуться до всяких кривотолків, од яких, сам повинен розуміти, не далеко й на ту сторону межі, товаришу Лядовський, тобто (тут корисно додати) до українського буржуазного націоналізму – до цього може вас призвести «грання в Січ».

З цього найвищого, мабуть, моменту працівник держбезпеки перейшов з Лядовським на «ви» і цим одмежував себе (ви правильно подумали) од тих наслідків, які вже мали на Посуллі місце, а тепер ось можуть повторитися в новому вияві, в принагідному для молоді й диявольськи дотепному для всіх.

«Нам, Василю Нихтодовичу, - зробила й Марфа відповідний хід конем, - нам не треба лишньої свідомості аж «на ту сторону межі», одначе самі за себе стояти будемо. Будемо поки аж вистоїмо право бути дома господарями, а не: «будь як дома, а почувайся як в гостях»... поки не стане «бурбонських островів», поки заклекоче вільним духом, чисте, як наші сльози, житейське море... Ми вже, слава богу, і вчені, й дрюковані, пізнаємо, де лице, а де виворіт... Чи ти ба, які лацюги-волоцюги повсідалися на наші спини, ще й мовчи йому, вези його до світлого майбутнього...»

«Не віряться – піди в обід на вигін до Підорванки. Вона в добрім знайомстві з Вікентієм, вона з транзистором, вона знає всі діла – хто деє там угорі чадіє од націоналізму, хто кого притісняє... чом туляться молоді братчики до Прокопа Власовича, а не до Льоньки Гопея, хоч він і козириться півнем... хто до чиєї жінки ходить... хто в Ялинцях труїв гусей в голови колгоспу і таке інше в наростаючій ітозі (гикнулося б Гераськові Торбинці) – вона більше, либонь, знає ніж уся моя почта», - подивилася Марфа на почтову свою сумку, потім запитує зиркає на Прокопа, свого бригадира, духовного вітця, щоб той благословив чи не радив більше так відверто розбалакувати. Та Прокіп, сидячи рядом, не відхилявся від її плеча, не вставав, щоб докінчувати огорожу з вориння для завтрашнього, ще більшого перевозу охлялих на кукурудзяних ошвірках телят, - значить, говори, Марфо Павлівно (спасибі тобі, дай бог здоров'я, що поминаєш мого батька, бо вже й забувається його пресвітлий образ). І про Хортицю говори, що чула, і про Вікентія, що знаєш, і про те, що він казав в обід на городиському вигоні про віру християнську, про Йвана Сірка. Чого той Різничинець, зрештою, так нагло кинув, як мовиться, печене й варене і подався човном по Дніпру до самого Запорожжя, зухвало в'їхавши в шлюзи табурищенської греблі під прикриттям нешвидкої самохідної баржі... Не знаєш, де городиський вигін? («Гай-гай, які шолопаї!..») Та це ж од Максимівки, чув таке село?.. Туди к лихій годині! Я теж не тутешня, а цікава все тутешнє знати. А про людину...

якби й до сьомого коліна, то не лишне. Одна біда: почуття мої вже втомлюються...»

«Піди, піди до Підорванки, вона голінна на вихвалку: скаже та ще й своє придасть.»

«Ти хоч знаєш, за яким вухом носили запорожці свою чуприну, що приїхав до Вікентія сікатися? Краще б послухав запорозькі його речі («Ходили запорожці добре, одягалися і розкішно, й гарно. Голови вони, бачте-но, голили; поголять та ще й милом намажуть, щоб, бач волосся краще росло; саму лише чуприну залишали на голові, завдовжки, мабуть, з аршин, чорну та кучеряву. Заткне її, закрутить разів зо два чи зо три за ліве вухо, та й повісить, вона й висить у нього аж до плеча, та так за вухом і живе... А інший візьме та й перев'яже свою чуприну стрічкою, закрутить її, то вона наче хвіст у вівці зробиться. То все на вихвалку. Дівчата коси відрощують, а запорожці чуприни. А якщо вже задовга виросте, тоді козак закрутить її спочатку за ліве вухо, тоді проведе за потилицею на праве вухо, та так і ходить. Бороди також голили, лише вуса залишали й росли їх довгими-предовгими. Оце як нафабрить їх, як начорнить, та як розчесе гребенем, то хоч він і старий буде козак, а такий вийде козарлюга, що тільки жить-жить! Страшенно довгі вуса відрощували! Інший візьме їх обома руками, підніме вгору та й позакладає за самі вуха, а вони ще нижче вух висять. Отакі були вусані! Правда, у деяких були й маленькі вуса – як у кого волосся росло, але вуса дуже любили...»)

«Кожну істину перевіряйте думками, мріями, судом самого народу». Батьюшка було одно мирянам править: «Блюдітеся, да не порабощенні будете», стережіться тобто».

Не так часто менший наважується на опір чи хоч пряму відвертість проти старшого – Марфа посміла з легким докором:

«Ніж би шукати на людях шкоду та вказувать, що кому любити – подумав би, чим його пом'янути рідну матір. Прийдеш же на поминки, я знаю... я прочула на бурбонськiм острові, що тобі треба спеціально на них бути.

Прочути, хто чим дише. Ти й приїхав, либонь, з такою целлю? А не тобі, мовляв, молода січ нужна, звиняй, що кажу в очі, бо ми з твоєю матір'ю в однім ряду стояли на криласі, співали в хорі одних молитов – у неї альт і в мене, одноголосні ми. Раз, коли правилось якесь велике посвячення, мати твоя закашлялась... збилася з голосу на якомусь титлі, а я ні, то сама за обох вивела як слід нашу партію... Тим людина не примножує свого значення, що іншому не дає вільно жити – почитай, як Вікентій, книги розумних людей-кобзарів, то й сам таке скажеш... Та й сам із себе бери хоч щось – отоді помудрішаєш».

«... А чого їй, сердешній, ця пісня була найкращою – один батько Нихтод, мабуть, знає... милосердя мав до неї, може, з пучечку, якщо й того було. А мати – як горсточка, а він – як воляка... Та ще, звиняй, і на лиці проти неї... ти, бач, у матір пішов, а його люди стереглися чогось, як нечистого. Він і тебе – як уже бив, то поки кров побаче...»

Що милий, думаєш-гадаєш?
 Мабуть, мене покинути маєш:
 Рано встаєш, коня напуваєш,
 Жовтенького вівса підсипаєш,
 Зеленого сінця підкладаєш;
 В сінечки йдеш – нагайки питаєш,
 В комору йдеш – сидельце шукаєш;
 Дитя плаче - ти не поколишеш;
 Все на мене важким духом дишеш.

«Спиши її в свого блокнота, як чувство кровне маєш, - буде чим на поминках матір згадати. Попросиш добром жіночок мозолянських або й притулівських переселенських. І ті, й ті знають од мене таку пісню, та й пом'янитесь, царство душі твоїй матері Прісині. Всі ми діти козацькі, всі ми люди християнські й сословні («Зробимо перепис, і хто козак, той вольність козацьку матиме, а хто пахотний хрестянин, той нехай свого діла глядить».) Бо наш предок у турків на гаку висів, а своєї віри не зрікся, не зламав («Архімед був убитий рукою невігласа, не встигши теореми докінчити. Але за рік чи, може, за сто років, знайшлась рука, що дописать зуміла ту теорему.

І ніхто не скаже, де діло предка, де потомка праця, - вони злились в єдину теорему».)

Я весь час потерпаю за Марфу («Навіщо його все підрид казати?») і тому стежу за протидіями Василя у відповідь, трохи, здається, приголомшеного, одвиклого чи й не зниклого до такої наївної безпосередності й натуральної простоти і, що не думай, що не говори, а якось та розвередженого споминами про матір, про її долю – стежу і нищечком прикидаю собі, як-то поведусь і що скажу, коли ні з сього, ні з того працівник держбезпеки запитає мої думки про молоду січ, про український та ще й буржуазний націоналізм, яким, скільки й живу, ображають, залякують, погрожують, гнітять, розправляються, як правило, з корисливих мотивів, егоїстичних побуджень і розрахунків: бий свій свого, щоб чужий і духу нашого боявся – «полохлива ця клята людська порода, полохлива, і тому слабка», - думаю собі чиїмись мудрими словами, і не тільки сам про себе. Безліч разів повторюю і до смертної межі повторюватиму вписане в душу: «Кожен на цій торговиці більш або менш полохливий, але має сотні різних способів маскувати свою полохливість, виправдовувати її перед собою і перед іншими. А не треба людині бути такою, ні! Треба щоб вона була горда й смілива, щоб не дозволяла нікому навіть глянути криво на себе. Бо якщо бодай раз стерпить хоча б найменшу кривду й не спалахне (не спалахне, бо не має вогню в собі!), тоді пропадає вона, топтатиметься по ній усяк – не тільки султан і візир, а й візиріві слуги, і слони і будь-яка тварюка, аж до гниди!» - мій уклін тобі, великий Іво Андрич.

Я, отже, потерпаю за Марфу, а Прокіп Власович, звичайно поблажливий до відвертості, до жіночої тим паче, промовчує і не встряє в балачку («Де що на добро людям починалось, туди він устрявав зараз»), лиш інколи підтримує ту чи іншу сторону – посміхається до Марфи, піддакне працівникові держбезпеки за його такт і стриманість в суєтності розмови, яка то спалахне од чийогось палкого слова, то надовгенько стихне, чимось безвихідним, безпорадним притушена. Поки й геть звелась на по всім світі однакову

житейську буденщину, на довільну сказати б, і не обов'язкову тему. Це, видно, всім сподобалося, всіх влаштувало: співрозмовники одразу пожвавішали, мов схаменулися своїх нудних випитів, скритних підозрювань чи й недовір. Заговорили веселіш, розкутіше, по-простішому – то всі разом, то наперебій, але без звинувачень, без лукавства, без докору, мовби справді знайшли чи бодай відчували свою природну спільноту і навіть кровну єдність: всі ми четверо – люди однієї землі, одного народу з крутою історичною долею. Не треба нам так, ні! Якщо в нас піде на розбрат – не жди ні волі, ні свободи, ні добра: не буде!

Короткі були веселощі. І шуткування, яким так затирали смуток, тривало теж не довго. Кожен знову повертався, либонь, нищечком до себе, до своїх, мабуть, не спільних інтересів. І знову кожен виправдовувався перед собою, перед іншими – триває, торжествує торг: хто винен, а хто прав у нашому розброді? На цьому наша тимчасова спілка тріскає, мов бульбаха у дощ.

Марфа першою не стримує на врем'я скритої образи, якою мучиться. Вона, зрештою, не витримує Василевого фарисейського піддакування, цього погано скритого задоволення, що світилося в його милих очах, од якого вона хоче скричати лайкою, та дух їй захопило. Не згодиться вона ніколи жити в підозрах, їй нема в чому каятись і викриватись. Не дорікай... не копирсайся в рані: не вспів, мовляв, один (Корній!) одбуть, вернуться, як тут же другий (Вікентій!) об'явився («На нього падає вина, це він задумав нову січ, для неї коней назбарав».) Нехай чоловік збирає коні, шукає в морі течію Дніпра чи косо погляда на тую злецьку греблю – то він свого сягає. Своім умом. І до своєї правди. Не руш людської долі, її судьбини («Молися, старче, бий поклони, Поки й малих дітей погонять Гатить глибокі болота... На світі все бач суєта».)

«Я бачила, де живе Вікентій – на свинарні в кормокухні, між двома запарниками його піл, тобто збиті три обаполи з осики на чотирьох вербових ніжках, і не падає в пасію, не гнівиться на світ, а живе люб'язно. Гортала і знаю, які йому читаються книжки. Хоч і всю ніч пробалакає з людиною,

особливо з йому співчутною, тобто хто хоч трішки знає або хоче знати про козаччину, про Україну, про її страждених і збіса гордих плугатарів і вояків – то чому його остерігаєш? Це для нас не новина, що він прибув з Нової Землі, що довго рибалчив на тих студених морях, а одного разу забрався аж у Соловецький монастир, щоб пом'янути чистою сльозою запорізького кошового – знаю, що звать його Петро і жив сто з лишком років, а цариці бодай руки покорчило за руйнування... То через це, по-твоєму, істреблять людину... не всипати миски борщу, не вточити михайлик горілки, щоб потім до журби й радості наспіватися своїх пісень, як це ведеться на нашій Україні – гріх інакше й помишляти».

«Хто б не поласувавсь на таку розкіш одкровення: що не спитай про наше давнє й найдавніше – і він знає, і він каже... так каже, наче один хором співає... До нього, кажуть жінки, що на свинарні, кожна всяка животина лашиться, як теля до матері, не то, що людина. Нехай він собі пливе-іде на Хортицю – хіба то не наша пуповина? Надивиться, напереживається та й повернеться – він не втікач, як ти страшиш. Знайде Сіркову могилу, набере з неї землі – я пошила з полотна торбинку, бо він просив, - та й повернеться. А може, й не знайде, а може, й не набере, то поклониться за честь, за вольності, за науку – а звідки ж нам рятунку свого світу ждати?»

«Чи правду Вікентій хвалився городиським людям в обід на вигоні, що в Дніпропетровському є такий збираний храм, де все-все виставлено і бережено в спряту про ту розпутну царицю Катерину, а про того чоловіка, що збирав козаччину, в сім раз трішки? Про це казати крамольно чи націоналізм? Хто ж. гідний свого люду, упокорено терпітиме таку несправедливість, таке приниження? Хто боронитиме мій кровний інтерес, якщо мені велено жити мовчки, ждати жданого? («Чи таки ви самі не бачите, що мені не до ждаників, не до обітниць. Ждали, поки ждалося. А це вже – ось на, візьмись за руку! Чи ще кидається моя жила?»)

«Перед тим днем, як їхати – ми самі не знали, що йому кортить на Хортицю, - він з нами так розповідався, що городиські жінки забулися й

корів доїть, - так ловко та прикладно, що й досі не йде з душі. Намір мав чистий та добрий. Слово легко злітало з уст. У вічі нам дививсь відверто, як прощально. Все, що на думку зійшло, казав. Я вам, мовляв, всієї книжки не вспіну розказать, а так, через раз... Слухайте всі і ти, скорий Михлику («Які ми скорі винуватити людину!»)

«... Тут за вечерю почув Сірко лиху звістку. Почів він, як поміж себе гомоніли козаки, що не всі українці, визволені з неволі, радіють тому, а що є й такі, що вже побусурманились і кленуть запорожців за те, що ті ведуть їх з Криму, що всі побусурманені шкодують за Кримом, де у їх zostалися оселі, скарб, а де у кого так жінки, а у жінок чоловіки, бо всякому, хто ламав хрест, давали у Криму грунт і як чоловікові – то жінку-бусурменку, а як молодиці або дівчині – то чоловіка-бусурмена.

Ця лиха звістка гадюкою впилася Сіркові у серце.

«Як же, - питав він себе, - мусить жити нещасна Україна, коли її діти цураються її, продають її за лосоші й розкоші, перекидаються хто в ляха, хто в москаля, а хто навіть і в татарина, аби тим досягти собі легшої долі?»

І старий козак зрозумів, що не через Польщу або Москву гине його рідний край, а через с е б е л ю б с т в о і л е г к о д у х і с т ь його дітей. Тепер Сіркові очевидячки стало, що гетьман Брюховецький та Попович (Самойлович) відрікалися від вольностей України й українського люду не через що інше, як через бажання добути собі т и м л а с к у і подарунки Московського царя. Він зрозумів, що через с е б е л ю б с т в о, слідом за гетьманами, пішла мало не вся козацька старшина, що полізла у пани, відцуравшись своїх рідних братів, а дехто й рідної мови. Тепер йому визначилось, що його рідна Україна через те зневолюється, що половина старшини козацької перекуплена або підмогоричена московськими подарунками; що на ті подарунки московські бояри відбирають ті грунти і маєтки від тих українців. Що не хочуть відректися від своїх вольностей, і роздають ті грунти старшині, що продає волю свого рідного краю, що через те і повстала руїна на Україні, що вся старшина дбає тільки про себе; що тая

отрута с е б е л ю б с т в а опанувала не тільки українською старшиною, а навіть поспільством, себто селянами, бо й ті, як він тепер почув, цураються свого рідного краю задля лакомства нещасного і тим знищують останню надію на вільне, власне і незалежне існування України.

І понялося залізне Сіркове серце великою помстою до тих, що зрадили своїй вірі і своєму рідному краєві.

Не спав Сірко всю цю ніч під впливом тих тяжких думок, раннім же ранком звелів він зібрати до гурту всіх вирятуваних з Криму українців і інших людей, вдаваних з себе у Криму християн, і сказав до їх таке слово:

«Чув я, брати мої й сестри, що не всі ви радієте серцем, йдучи у рідні землі, а що є такі між нами, що шкодують за Кримом. Так от що я скажу: силувати не буду нікого, бо яку ж з вас матиме користь рідна країна, коли приведу вас до неї силою... Хто хоче йти у рідний край, то ставайте праворуч, а хто хоче повернутися до Криму, переходьте ліворуч!». І перейшли у праву руку всі босоногі, голоколінники, замордовані невольники й невольниці, а у ліву руку – вбрані у гарні і, здебільшого, у татарські вбрання.

Ще дужче засмутилося Сіркове серце, коли перелічив він лівобочних, бо їх було аж три тисячі, себто мало не половина всіх, що видавали з себе християн. Проте, здавивши своє серце. Сірко сказав:

«Ну що ж, коли відцуралися вже своєї родини і рідного краю, то йдіть собі, куди знаєте!»

І ніхто, чуючи ці слова і бачучи у ту мить старого кошового, не вгадав би, яке пекло обурювало його серце і що він надумав вчинити.

Маючи ще надію, що не зможуть ці люди, що повернули вже від нього і пішли у південну сторону, по своїй волі відцуралися рідної землі, святої церкви, гробків своїх батьків і хат, де матері породили їх на світ, зійшов Сірко на високу могилу і дивився услід полоняникам, чи справді вони підуть до Криму, чи, може, повернуть на Україну... А душа старого козака нудьгувала і благала господа, щоб прихилив хрещених до рідного краю і

повернув їх назад... Але не вернулися перевертні... Поспішаючи до Криму, вони скоро зникли за кряжем...

... Вогнем пече Сіркові очі те місце, де зникли зрадники. Все, що пекло йому в серці, тепер палало в його очах. Це зразу побачили отамани, коли Сірко прикликав їх до себе, і вгадали, що буде якась лихо.

«А беріть, брати отамани, - сказав Сірко, - три тисячі наймолодших козаків, доженіть тих, що продали святий хрест і рідний свій край за ласощі бусурменські, та всіх у пень порубайте!»

Здрігнулися отамани, що таку силу людей треба вигубити, але ніхто й словом кошовому не суперечив, бо всім було відомо, що за зраду рідній землі повинно зрадника карати на горло. Тільки один курінний спитав:

«Навіщо ж так багато козаків брати?»

«На те, - одмовив Сірко, - щоб більше козаків бачило, що буває тим, хто відрікається своєї рідної землі і віри!»

...Вибігли отамани з молодими козаками на кряж. Поперед їх розстилася розлога Чорна долина, а по зеленій траві тієї долини, мов комашня, чорніли ті, що були колись їх братами і земляками, а тепер стали ворогами. Тільки тепер, показуючи на чорну комашню, отамани виявили, що всіх тих зрадників, потурнаків, Сірко звелів скарати на горло.

І біжить уже та кара до безщасних, мов слух'яна куля, випалена з Сіркової влучної рушниці... І падають уже задні втікачі, поливаючи кров'ю зелену траву долини. Упадають тепер побусурманені зрадники навколюшки, хрестяться і присягаються знову хрест прийняти, аби їх було помилувано... Але немає їм покути і прощення, бо немає й того, хто один мав силу спинити цю кару і подарувати їм життя... Прощайте всі надії на долю і життя!.. Смерть чекає всіх!..

Туманіють (Грицькові) очі, бачачи кров беззбройних. Немає в його очах того пекучого погляду, яким він дививсь, воюючи з ворогами. Немає і тієї міці в руці і того хисткого заміру, що був завжди. Небоязкий Грицько Зачепа, а весь тремтить і не наміє глянути у вічі тим беззбройним, що він рубав

шаблею... От ще когось набіг його кінь... Ще підняв Грицько окривавлену шаблю...

«Гриць!» - почувся несамовитий скрик.

Козак глянув і впізнав ту, кого кохав, кого шукав... Пізнав безщасний свою Саню, свою милу, по якій так боліло і нудьгувало його серце... Вона стояла, затуляючи дитину рукою, а в очах її Грицько побачив і смертельний жах і благання... Благання простити її за зраду йому, Грицькові, і за зраду рідному краєві... і подарувати життя їй і дитині...

«Саню!» - хотів сказати козак, але не вимовив цього слова – уста його заніміли...

Впала з рук козака гостра шабля додолу, і скам'янів Грицько, не зводячи очей з тієї, що була його милою і йому обіцялася, але тепер з дитиною на руках бігла до Криму.

І зрозумів козак усе. Зрозумів, що Санька не його, що вона побусурманилась, а його забула; що він мусить, по наказу кошового вбити її як зрадницю, і що він цього не зробить... Не зробить через те, що немає в світі такої сили, щоб примусила його встромити шаблю в те серце, яке він кохав і кохає ще й зараз. Але не може ж він і зрадником стати – не послухати наказу кошового...

Всі ці думки прудкою й пекучою блискавкою промайнули в його голові і запеклися в серці... І сталося недобре... Грицько знайшов тільки один шлях порятунку свого сумління: вийнявши з-за халяви ножа, він встромив його собі в серце, що не мало вже сили жити, і мертвий упав з коня, заливши гарячою кров'ю ту, через кого загинув.

Не надовго Санька пережила того, кому зрадила, бо тут же зняли їй голову наші козаки...

Їде Сірко чистим полем, схилившись до сідла, і думає тяжку думу... Думу про розідраний надвоє його рідний край – Україну, колись вільну, веселу й багату, а тепер поруйновану, зубожену, зневолену і покривджену навіть своїми дітьми. Він знає, що його слава не зрятує Україну від недалекого

сконання, бо тією славою користується не Україна, а Московське царство... І гнітить його серце думка про темрявою вкриту будучину рідної України.

З тими думками над'їхав Сірко до долини рясно засіяної безголовим трупом побусурманених християн і з жалем у серці і сльозою на очах промовив:

«Простіть мені, брати мої! Але ліпши вам спати тут до страшного суду господнього, ніж розплоджуватись у Криму на безголов'я рідній землі, а собі, без святого хреста, на вічну погибіль!»

І поїхав засмучений кошовий геть від Чорної долини, і, піднявши своє військо, хутко повів його до Січі...

Діялося це, каже автор, за часів Великої Руїни.

А сталася та руїна на Україні ось через що.

Славний гетьман наш Богдан Хмельницький, більше як за два віки до наших часів, огнем і мечем визволив Україну з-під польської кормиги. Але ні з якого боку Україна не мала ніякого захисту, а звідусіль її оточали вороги: з південної сторони татари та турки, зі сходу Московське царство, а з заходу Польща. До того ж ще, на лихо нас і собі, польський король не схотів жити поруч з вільною Україною як з рідною сестрою, та почав знову на нас воювати, щоб під свою владу підхилити.

Тоді Хмельницький, щоб захистити Україну, став з московським царем у спілку, умовившись, щоб як вороги насідатимуть на Московщину, то Україна б порятунок їй давала, як же хто утискуватиме Україну, то Московщина б їй допомагала.

Спершу Москва справді почала за Україну воювати з Польщею, але далі не додержала умови та й послала сказати польському королеві оттак:

«Ніж нам за Україну воювати та кров своїх людей проливати, то краще поділимо її помеж себе. Вона велика – буде й на тебе, (буде) й на мене».

На тому й король польський згодився, та й розкраяли вони Україну, став з московським царем у спілку, умовившись, щоб як вороги надвоє, а Дніпро

зробити межею меж Польщею та Московщиною. Та так нишком це зробили, що українці про ту подію не зразу й довідалися.

Таким робом Україна, ставши у спілку з Москвою, не тільки не знайшла собі у неї заступника своєї волі, а навпаки – придбала ще й другого гнобителя, ще могутнішого за Польщу, так що, коли хто з гетьманів намагався знову визволити Україну від неволі, як от, наприклад, Петро Дорошенко, то на його накидалася не сама Польща, як було раніш, а вже вдвох з Московщиною.

Богдана Хмельницького, коли поділили Україну, на світі вже не було. Україна, що тільки недавно визволилась із неволі, ще не мала часу упорядкуватись і зміцніти, а через те й не мала сили спільно стати за свою волю, єдність і незалежність, не мала змоги подужати двох могутніх ворогів... І почалося на Україні лихоліття, що народ прозвав «Великою Руїною» (період в історії правобережної України між 1672 і 1678 роками).

На правому боці Дніпра козаки обирали одного гетьмана, а на лівому треба було обирати іншого, що цей мусив присягати королеві, а той цареві.

Гетьмани забували, що вони брати, і кожен мав на думці, щоб опанувати другою половиною України. Через те вони починали воювати помеж себе, водючи братів на братів... І точилася по Україні братня кров, руйнувалися й випалювалися оселі і городи, а діти й жінки козачі тинялися по руїнах, поки не вмирили з безхліб'я.

Люди лютували на своїх гетьманів, не розуміючи, з чого пішов той розрух (та руйнація волі), і, скинувши одного гетьмана, обирали собі іншого... Але після цього ставало не краще, бо на Україні одночасно бувало по три й по чотири гетьмани, і всі вони помеж себе воювали.

У такі смутні часи на необоронену Україну набігали хижі татарські орди, що пробували у Криму та по степах від Дунаю вздовж Чорного моря аж до Кубані. Татарва забирала у неволю з сел і городів України стільки людей, скільки хотіла.

Сусіди, що поділили Україну помеж себе, не мали сили й бажання захистити її від татар; гетьманам же українським забороняли узброювати багато козаків, боялися, щоб не скинула Україна з себе того ярма, яке вони на неї наділи.

На Запорожжі у ті тяжкі часи був кошовим славний лицар Іван Дмитрович Сірко.

Ще за покійного гетьмана Богдана Хмельницького бився Сірко з ворогами своєї землі і тоді ще здобув собі велику славу поміж козаками. Після смерті Хмеля, як пішов розрух меж гетьманами, Сірко завжди давав потугу тому, хто, на його розсуд, бився за правду; прочувши ж, що польський воєвода Чернецький зруйнував оселю покійного Богдана, Суботово, і викинув геть з домовини його останки, Сірко з низовим товариством запорожським грізною карою пройшов по Україні, руйнуючи польські замки, випалюючи панські будинки і геть проганяючи польське військо.

Перекидаючись з запорожцями з одного краю України до другого, Сірко завжди мав на думці, що одвічні й найлютіші вороги України були бусурмени, і через те ніколи не кидав з очей татарської орди. Як тільки було орда сікалася набігти на християнські землі, він залишав усе і йшов перестрівати орду; а як коли не постерігав перепинити її на поході з Криму, то сам скидався у необоронені татарські землі, щоб орда, почувши про те, повертала назад.

Не один раз воював Сірко Крим і морем. Не один раз ходив він байдаками у лимани під турецький Очаків, під Акерман і дунайські городи. Якби списати все те, що Сірко на своєму віку наробив та полічити всю ту шкоду, якої він завдав бусурменам, то, певно, що не стало б ні паперу, ані кісточок на рахівниці. Через те (у своєму оповіданні) ми зачіпаємо (зачепили) тільки дещо з останніх років його життя.

За все своє довге прожиття Сірко не зазнавав невдачі. Його орлині очі, здається, бачили те, що робилося по чужих землях, а вуха чули те, про що

радилися його далекі вороги. Він якось почував їхні думки і попереджав їх заміри раніш, ніж вороги споряджалися в напад на славне Запорожжя.

Старість, що вже притрусилася «оселедець» славного запорожця сніговою порошою, не перепиняла йому військової праці, і він гарцював на своєму сивому коні поруч з молодиками... добуваючи вічну славу козацтву і всій Україні.

«Що ж то воно було таке – Січ Запорозька?» - озвався хлопець Прибульця.

«Хто хоч раз бачив турецький Стамбул, тому Запорозька Січа, що була тоді біля річки Чортомлик, де тепер стоїть слобода Капулівка, здалась би не то що невеличкою, але зовсім нікчемною. Не глибокі були Січові окопи, а стіни і башти, виплетені з лози і набиті землею, здавалися тому, хто бачив турецькі фортеці, іграшкою. На доброго лицаря здавалося б, що ці окопи й стіни конем можна перескочити з невеликого розгону.

У захисті невисоких січових стін стояла невеличка церковка, мов капличка, а наперед від церкви розкидано стояли тридцять і вісім довгих хат, або куренів. Од середини Січі до її краю добрий козак, здається, й грудкою докинув би. От і всенька Січа! Дванадцять гармат по стінах – от і все її риштування.

«Невже ж, - дивувалися султанські посланці, - це та велика Запорозька Січа, що три віки чинить нам такій шкоди, що навіть у самому Стамбулі нам боязко спати... і яку ми за три віки не спромоглися зруйнувати?.. Невже та сама, що три століття стримить тут, на Дніпрі, посеред наших земель і коле наше тіло мов цвяшок, що в'ївся з чобота у підощву і не дає безпечно вивозити з України ясир і що з гетьманом Хмельницьким завалити Польщу?

«Це вона і є, та Січа! Не здивуйте, бо міць її не в окопах, стінах і риштунку, а в міці душі тих волелюбивих людей, що живуть по січових курінях, а найбільше по плавнях, по степах та байраках під поглядом блакитного неба та подихом вільного повітря».

...У Вікентія нічого не було в руках, а це, закінчивши своє напам'ятне читання – може, довільний переказ «Запорозької слави» - він навіщось дістав з бокової кишені непожмаканого піджачка аркуші пожовклого паперу і таки довше, ніж треба, мовчки дивився в них то з сього, то з того боку, як ніби шукав пропущене або не так сказане, а люди мовчали, ніхто ні слова. Ждали, що ж буде далі і навіщо він тепер шарудить отими паперами. Притримуючи рукою біля грудей свій, видно, скарб, промовив знічено Вікентій: «Отакі ми були – отакі ми стали...» І знову замовк – подумайте, мовляв. Тепер звів на людей свій нелегкий, але чистий, прямий погляд – дивиться, ніби задався метою не минути жодних очей, набачити в них бажаний наслідок чи моментальну відповідь на ту його печину, яка в нього лежить роками на душі. Дививсь по черзі, як ніби допитувавсь кожного, чи повірив, що були такі люди, що так жили, що так боролися за самих себе і боронили, заступали собою навіть інших. Чи готові перейнятися тим далеким, зародковим чуттям причетності і вознестись підсиленням духом, звеличитись гідно, як того бажає всяка чесна людська натура, до висот справедливості («Щоб чув себе вповні свobodно і прямував, куди свobodний манить ум»). Все що я славлю цими словами, пройшло, мовляв, колись крізь мої почуття й свідомість. Зміцнило мене як громадянина. Залишило єдино дійсний ґрунт для життя, для гордості.

Але в жодних йому не стрілося жодного блиску тої сподіваної бодай зацікавленості, а не вогню – звичайні, заполохані очі, в яких жевріє щось недалеко й поверхове, як ніби їхні володарі щойно чули-слухали буденну собі новину про те, що сьогодні привозили в лавку, вкотре вже розлучились такі-то або хто вчора (страшно сказати!) згорів од горілки. Ні в кого навіть не затеплювалося в однаково насторожених очах бажання іншої сили, вищого смислу – ото все в них як нібито задубеніло, скипілося в грудки й застигло в жилах. Розгублений од своїх марнот, вікентій ніяк не міг вийти зі своїх спогадів, пригасити в собі розпалену жагу, щоб зволодіти собою, своїми почуттями і не дати їм волі, не заплакати од ось такої наглої невдачі, а навпаки – ще щось казати й казати, здригати стайку людей, як омертвілих на

пні, чи то болями, чи стражданнями в тому кипені, що вирував у «казанні історії» («Вся історія Росії зроблена козаками... народ прагне бути козаками»). Знову звертався очима, нече благав спочутності, та нічого втішного для себе не знаходив. Навіть розбитна й спритніша, либонь, серед них Підорванка з транзистором стояла німо і апетитно лушила запашний соняшник, час від часу дістаючи його для роздачі з глибокої кишені на злиняному фартусі («Лише одна линюча нитка може після прання зіпсувати всю вишити художню річ».) Хіба вони без пристрастей, хіба у них сама нужда?

Посмутніла душа і, здавалося, не звеселіє, якщо ці люди в тупім своїм щоденнім здобуванні хліба насущного та вжитку ширпотребного збувають святі ікони, чуття причетності до їх творців і байдуже конають своє заморочене, задурене щоденним галасом життя. Яке жалке безпам'ятство! Яка ніяковість на лицах!

Лише он ті, найдальші очі незнайомого чоловіка повні цікавості і загадкової пильності. Такі десь бачено. З такими зустрічався. І не раз отам, далеко. Найчастіше в момент, коли вже, повернувшись на ніч у барак, сідав на нижні нари, брав шматок хліба дубленими руками і давився ним пополам з гіркими сльозами – «Та нема гірш нікому, як тій сиротині: ой ніхто не пригорне при лихій годині». На той безтямно гучний, підхмелений приспів з'являлися жалючі, мов з кропиви, очі і своїм колючим доторком проникали то в тіло, то в душу. Ворушили її, сум'ятели, переглядали – чиї вони, що в ній шукають? Знайди в студенім морі дно!.. Вікентій перемовчує свій опір тим очам. Він лише насторожі, бо чує тонюню ниточку з наставленої пастки – тобі потрібно про тамтешнє моє українське життя, про мої душевні інтереси? Який це раз і доки буду повторювать, що в Німеччину поїхав не добровільно, що зі мною були ще троє з нашого Посулля. Визволяли нас американці. Тепер всі четверо з вашої волі ось тут, на студеному морі, щодня рибалимо, українці, тому й згадуємо все своє рідне, все своє козацьке... Так, мене вербували в різні закордонні найми, але це було вже після Голландії.

Туди нас правили пішки копати окопи якраз в те літо, коли англосакси з американцями відкрили нарешті другий фронт – чували про такий, молодий чоловіче?.. Ну от і добре. Я вільний? Можна йти? («Про мою волю роби як хочеш»).

Аж дивно, що й цей чоловік з такими самими, тільки голубуватими (либонь, давньоукраїнськими) очима, має такий же вигострений зір. Так само зацікавлено старається ним проникнути і в тіло, і в душу, щоб перепотрошувати її далі, аби згубилось в ній начало, як у заплутаному клубку кінець нитки, аби людина каралась, так і не викотивши свого важкого каменя на гору, як той покараний богами Сізіф («Не будемо інтригуватись, однак не можемо сказати певно, а чи потвердити читацьку здогадку, що це був саме знайомий нам Василь Нихтодович, син тимчасового гробокопателя в Мокловодах у пам'ятний на всі віки нам рік»). Та Вікентій стрів той вигострений зір відчайдушно гідним опором своїх уже надивлених до болю очей і на мить не піддався. Так вони мірялися витримкою очі в очі, проникали один в одного, і в мовчазній борні ламалася спесива служба об несхибну твердь, поки, відвернута, відбита, і геть посипалась уламками маскувальної балачки про щось необов'язкове до низенької жінки з налигачем, що стояла поруч з нападниками («Не будемо інтригуватись, однак і цього разу не можемо сказати певно а чи твердити здогадку читача, що це був знайомий нам син тимчасового гробокопателя в Мокловодах в запам'ятний на всі часи нам рік»).

Тепер Вікентій, щоб не розсміятись донебесним реготом, аби утримати себе, не виявити внутрішнього шалу од солодкої перемоги над очима, що, немов з кропиви, стримано, але гречно, за козацьким звичаєм поклонився низько до зграйки людей на вигоні і покликав свистом свого коня з тутньої паші. Розумна була животина: зараз прибігла, почувши хазяйський посвист. Кінь був при сідлі, і з притороченої сакви коло нього Вікентій висмикнув, видно, заздалегідь наготовлений згорток. З просьбою подав його низенькій жінці з налигачем: «Я пізнаю вас, добра нене... Ви жили колись у

Мокловодах по сусідству з Шевцовими. Через вигін біля млина... Мої рідні лежать десь під водою – пом'яніть, якщо ваша добра ласка, Нигонида з Оксаною... Беріть, беріть, не бійтеся, воно не крадене. Це мамина хустка. Я купив її для неї дуже давно, а подарувати не довелось, не встиг... Почепіть на притулівськiм кладовищі над їхньою могилою, вони лежать під одним хрестом, як того хотіли в заповіті, - спасибі чигирин-дiбровській Мелашці з дітьми, що перевезла, поховала.

Я в них жив трішки приймаю. Покійна мати, згадується, казала, що вони нам якісь далекі родичі. Коли Герасько вижив мене з дому, вони на врем'я прихистили. Тітка Оксана добре знала, що я не зазіхаю ні на їхнє, ні на чиєсь добро, і впросила свого чоловіка Нигонида довіритись – скупенький був, ховався з тим золотом і од жінки. Умер зненацька – і все його вмерло. Тепер діти не продадуть жужманівської хати, бо в ній, мовляв, золото. Чи там воно, чи було воно – бог знає. Хата розкускається, а добро не знаходиться. Син дметься на свою сестру, а та на батька – не нам їх судити, а вас дуже прошу сповнити святу повинність за звичаєм...»

Хвацько вихопився на коня – і ніби вилитий козак. З місця, не оглянувшись, полопотів навскач отуди, де понад колишнім київським большаком корениться давнє село Максимівка – там збирали восени сорок третього остачу посульських чоловіків, творили з них, старих і малих... сумних, настрашених, штрафні і нештрафні заґони і шарварком постачали до Дніпра. Де імітувалась вдень і вночі фальшива переправа. Бо справжня відбулась тим часом нижче Кременчука, біля відомої Келеберди.

Вікентій мчав уже ген-ген попід волохатою хмарою, що задумано схилилась над саму землю, коли люди степлилися якимсь поштовхом серця, загомоніли одне на одного навперебій. А тоді знову мовчки як неприкаяні, розходилися, тягнучи за собою налигану скотину, несучи на душах несповнену повинність. Невже у них сама нужда? Невже погасли національні пристрасті? («Горіть, горіть, сирі дрова, бо заллю водою, Втішайтеся, воріженьки, моєю бiдою»).

За день до великих поминок

Вікентій поїхав на Хортицю, а мені з думки не йдуть жінки в обід на вигоні. Ото так їм справді байдуже, що промовчали, як води в рот понабирали, на його палкі пристрасті?.. І хочу здержатись, та не впинюсь, щоб не подумати сумно: невже ми самі, просвіщенні, так майже скам'янили їхні од роду чуттєві душі, окріпостили і пам'ять, і волю то недовір'ям, то каторжним примусом на вічну повинність, а паче них – працею, працею, працею не для душі – для нужди безконечної, для нужди безроздільної... То як же ми живем, на що тут нарікати, якщо в них все вмирає... все-все, навіть надії, спогади... і благородні почуття також. Натомість заходить холодне зречення святого, житейська вигода розважлива. («Ви ще темні, Святим хрестом не просвічені. У нас навчіться!.. У нас дери, Дери та дай, І просто в рай, Хоч і рідню всю забери»). То куди ж ми живем, нужденні, нечистим духом ведені?.. Нокай, якщо запряжено. Це ж найкраща запряжена порода – сіра.

Сумно мені, любий мій читачу, і на серце велика туга налягає, що я такий безбуланний, не можу зла перепиняти. Тлію в одині-самотині та молитенствую, щоб на мені вся неправда кінчилася і діти мої жили в торжестві над нею – три надії покладаю: а чи вистачить? Оце сиджу на голім березі – на голім, бо обкладений бетонними плитами, а на них котяться і котяться одноманітним плюскотом запінені хвилі, насилають на мене невідчепне бажання чогось інакшого, чогось такого, щоб порушило одноманітність, порозсувало бетонні плити, дало дихнути і проростати задавленому ґрунту. Щоб здивувало до крику, до вибуху та порадувало свіжістю й красою. Либонь, слабії мої молитви, хоча і многі, бо не стає жодне враження справдженним – моряться в безконечних мріях, залишають по собі біль розчарування. Багатіємо думками та клопотами, переміщуємо слова молитви з болісною клопіннею за Україну за нашу. («Всякому своя доля: один рук не покладаючи працює, а другий його працю без клопоту поїдає!»)

Смутно мені, що в світі ледащо панує. Замовкаю, похиляю голову, загадуюсь («Між людьми будемо жити по-людськи, а кому в нас не по нутру, то нехай іде на Січ їсти сушену рибу з сирівцем»). Отуди вашого брата набиратись вольностей та збуватись рабування!

Я таки знову до тебе, мій терпеливий читальнику, з повинною за свої відхили до основного мовбито шляху, за неї твої, може, настрої в моїм стиді, в моїм ладнанні слова нелегкім. Одначе ввійди в моє несамостійне становище і милосердно поспівчуй людині, і ніч, і день оповитій гудучим роєм бджіл. І кожна з них – жалюча думка. І кожній треба виходу, інакше тріскаються жили. Спробуй кожній дати лад. Помирати: якій сидіти нищечком до пори до часу, а котрій можна, якщо з надібком, летіть до вулика, вмоцатися в щільнику і теплим, і пахким, і корисним, як мед, єдино точним словом. Моя несила – інакше вести дійство, нудитись над одним горем, триматися лише його, хоч би й найвищих інтересів, і вести їх у строгому словесному сюжеті – приміром, далі й найдалше простежить за Вікентієм, якщо у цьому розділі зайшла саме про нього наша мова. Про нього я знаю хіба трохи більше, ніж розкажу, бо сам не пережив бажань його глибинних, а лиш начувсь про них переважно од тих самих жінок в обід на вигоні із Підорванкою на чолі, тому й не можу сказати чогось певного про його духовне чи національне життя, в яке він просто-таки ринувся після повернення додому. Хіба що висловлю кілька обережних здогадів, та й то нерідко суперечливих.

Ні, я не відступаюся од наміру дізнавати причину й наслідок його такого несамовитого пробудження, бо сам із себе добре знаю, що після нього людина раптом набуває немовби нового бачення світу. Міняються не тільки погляди на нього, але й дії, вчинки, вся поведінка, яку стає трудно передбачувати. Одні кажуть, що Вікентій од самої думки побувати на Хортиці так збурився душею, що й з виду став інакший. Інакші й приповісті розростаються довкола нього. Люди перешіптуються ще й тепер, кожен боронить себе, як може, бо той Василь Нихтодович (нагадаймо: працівник держбезпеки) зачистив тепер в обід на вигін і пускається з жінками в яку хоч

балачку, аби легким натяком повернути когось, слизкоязикового, на бажану тропу, де б хоч зайшлося чи про Михлика, чи про кого з Окраїнців, якщо нічого не знаєш про Вікентія або про молодих братчиків, котрим сприяють, ідуть на поміч заради тієї нової Січі мало не всі вільнодумні посуляни, бо інакшим, мовляв, способом не зупиниш розбою бурбонів серед білого дня («Пойняті спільною ненавистю, люди стають наполегливими, підступними і вигадливими»). А хто ж буде зупиняти, якщо кожен тільки те й робить, що поглядає на свій дім, на свою кріпость?

Якими люди не стають, але не дружнішими.

Як його тягти руку, приміром, за Вікентія, якщо він таке вголос каже, чого люди й пошепки полохаються. («Не полохайся, се сон недільний: як до обід не справдиться, то й не ждати нічого»). Бо навіщо мені воля над самим собою, про яку ти кажеш, якщо я звик до даного, як віл до ярма? Блазнюєш, Вікентію, чи не сором? З таким не можу я поважно говорити ні пошепки, ні вголос. Навіть про найболючіше – про волю над самим собою, бо де ти її тепер візьмеш, якщо в самого нема, якщо сам увесь із клоччя.

Хіба я також знаю, чого цей чоловік шукає, про все підряд розпитуючи, і чим він нудиться, чого йому не досить? А перегода подумаю: приїхав сюди аж з Полтави не своєю охотою, бо якби своєю, то вже б набридло тут, на нашій чужині, ось уже цілий тиждень тинятися без видимого діла. Виходить, хтось його послав, не питаючи, хоче він чи ні знати-бачити посульських виселенських громадян, людей недавно тут осаджених, смиренних зокола, але... конячу голову і мертву загнуждай!.. («Звик він загнуждувати буйних січовиків»). Бо всі вони, навіть оті жінки в обід на вигоні з Підорванкою на чолі, готові, в суті, греблю руйнувати, руками розгрібати – вона ж бо запинила їм життя оте з привіллям трав, з привіллям розуму і хисту. А ти розпитуєш... а ти, мовляв, зрікайтеся Січі... Зрікайтеся й селянства. Тобто ставай нічим або таким собі загнужданим робителем, без волі над самим собою і землею...

А до Вікентія серце моє навертається, якщо він ладен греблю руйнувати – значить, він не раб. Рабові нема ні прощі, ні порятунку... і простелись Вікентію, пішому чи кінному, дорога барвінкова. Він і мене перепитував якимсь випадком: куди ж тепер, мовляв, тече Дніпро, якщо порушено усі йому належні закони і руху, і життя? Запитав, як сам себе, і пішов, не ждучи мого одвіту, точніше – не сподіваючись на нього. Пішов, розставивши для рівноваги руки, лавіруючи по зеленій слизі положистого схилу обкладеної плитами греблі, мовби йому паморочилась голова чи в глибоких, либонь, легких підмурівках основи вчувалася хитавиця. Я підібрав жилки обох вудок в одну жменю з вудлищами і рушив за ним, щоб сказати йому все-таки хоч слово, але на перших кроках посковзнувся хибко – бачу, мені не хист далі за ним ступати. Так і не сказав тоді затурбованому Вікентієві, що міняти природний плин річки дуже небезпечно, тим паче змінювати її річище, тяжко прокладуване, звісно, не одним поколінням життя.

Легконогий Вікентій, скільки мені й бачився того дня, не складав розпростертих для рівноваги рук і на фоні шлюзових стін здавався підраненою птахою, що хоче в небо, але їй не хватає простору для передзлітного розгону на слизькій основі. Її мовби весь час придержувала слідом крокуюча невідступна тінь, схожа на окрик, що не тільки холодить спину, а й наганяє страх, відбирає ту саме частину сили, якої кожного разу не стачало для потрібного розгону.

А то лучився Вікентієві такий правдоподібний раз, коли, никаюча по схилах греблі в пошуках якихось романтичних перемін, - люди передчувають і все настирливіше пускають чутки, що збудеться, що вона, міцна і здатна запиняти отаку рухому силу, ось-ось сама прорветься, роз'їдена слиззю, розхитана п'яними гуками гулящих острівних бурбонів; називають навіть місце, де саме станеться просочина, а то й прорив: це напроти плавневих сіл, що нижче греблі, над якими вона нависає чомусь найдужче, - отож, никаючи у пошуках того набалаканого місця, Вікентій справді натрапився, або, як кажуть, наторочився, в Кривушах, за власівським гранкар'єром, на виниклі

болітця посеред піщаних бурт. Вони творились і творились, ніби виштовхувані з-під землі якоюсь нагромадженою силою, чийсь велінням. Виринали, де тільки могли, де тільки була яка лощинка, висохлий бакай чи копанка. Не більше як за два тижні їхні довільні береги бралися очеретом, всяким водяним ростом, а ще перегода очеретові шпичаки – як висіялись – на городах, на людських дворах, заповоняли навіть неглибокі колодязі, ями, погрібці.

Бережкий Лядовський закликав людей не вірити безглуздим чуткам, навіть погрожував карами за їх поширення, бо одержимий Більшовик своїми лиш ідеями, своєю вірою в свою лиш правду був щиро нетерпимий до інших поглядів. Тому ревно дбав про вічну сталість, сталість нашого життя, хоч би там що не витворялося довкола. А людям те небувале диво потай засіло в глибинах сумління, ворушило й розворушувало його аж до нестримного потягу бачити новизну і її творимі наслідки. Під різним приводом, гуртами й поодинокі вони проникали на потойбік греблі. Знаходили ті «святі місця» і то ясніли, то загадувались ними. Торопіло завмирили од тієї правди, боячись кліпнути очима, щоб не зникли бува, як наснила, як навиджена. Бойкіші обережно, по-лелечому вбродили по коліна, хлюпали водою на лиця або, нахилившись, пробували її з пригорщі на смак, чисту, ласкаву, щоб потім нищечком набрати в закриту посудину, десь приховати в одязі чи на тілі і понести додому іншим напоказ, на свідчення, після яких ширились по селах ще загадковіші слухи, яким завжди нема ні впину, ні кінця, ні краю.

Тут для перебивки скажемо, що не нам, не наше право заперечувати чи вдостовірювати людські чутки та слухи, розплутувати, якими казати, цю заплутану нитку. Бо навряд, чи хто дасть точний навід, як знайти їй початок. Воно нічого дивного й немає у вимрійках чи придумах людей, що вічно хочуть справедливостей, тому готові вірити і в прорвану греблю, і в нове рятівне пришествя, і в усе таке інше, лиш би воно руйнувало те мультке й жорстоке, що затирає нас і наші добрі наміри («Напоумте... Скажіть, будь

ласка, як би ви мойому лиху запобігти, щоб люди вдостовірились. А ні – самі собі заперечились: не буде такого, чи буде таке?»)

Ще дужче повернулося на збудщину, на те, що збудуться людські вимрїйки з проломом греблі, коли, як ніби їм од бога поміч, завдалась на гесові, в усіх низових, понадгребельних селах, а в Кременчуці втричі більша й безладніша знеобач, безвідповідально зчинена мілітаристська паніка: хтось з безсумлінних відставників-алармістів зі служби цивільної оборони переплутав якісь там секретені пакети і під час тренувальних занять на готовність населення до атомного нападу подали справжню бойову тривогу на всю околицю. Загули-завили спецсирени. Заволали тривогу гучномовці: «Греблю прорвано! Греблю прорвано!» («Який невольник покоривсь... який сліпий не прагне світла...»)

«Стояла гора,
Як врем'я стара.
Під нею – пишний луг,
На ній – старий бук.
В глибокім дуплі
В приюті, в теплі
Зозуля жила.
Дітей берегла.
Зозуля співала,
Співала куку:
«Куку, зозулята, ку-ку,
Скоріше підростайте,
На волю вилітайте!»

Того алармного дня мати послада мене в Кременчук на базар або аж до Крюківської церкви, що за мостом, щоб купив ярого, тобто білого воску од бджіл першого літа, або готових свічок хоч і два яруси в плетеній Митьком Михликом шелюговій корзині, бо своїх, лавушніх, не хватало й для половини тих, кого вирішено пом'янути, за кого, на Дніпрі загиблого, їх неодмінно треба поставити, хочби там хто що казав про забобони – мати знай своє править («Як Ісус Христос перед своїм воскресінням ходив до мертвих в пекло, так і послідовники його... збираються на могили покійних, щоб привітати їх радістю про побіду Ісуса Христа над смертю».)

Вже виходить би з базару, скупленому, як мене зтягло своїм виром товпище схарапуджених людей і понесла куди знало. Всі мовби забули про нешироку хвіртку, дерлися, лізли на металеву огорожу, доки вона тримала одурілий натиск. Оглядались назад, на Дніпро, звідки вила тривога, котився, наростав неймовірний гул. Всією силою він настиг нас уже на вулиці, на забитій машинами, тілами, підводами вулиці, що виводили на Піщанську гору. Мене хтось штовхнув з усієї сили, спочатку подерся на плечі, тоді насів на голову, важко обдаючи смердючим потом, - мушу вивертати сам собі голову з ношею, щоб бачити якийсь вихід, а набачив перелякані очі, суцільну лаву за мить здичавілих, готових звірствувать особин, що мчали, тислися наосліп, неприродно кричали про якусь бомбу, скинуту на гесі, про вал води, що сунув низом, накриваючи всі села і ось-ось накриє Кременчук такою ж кришкою.

Нудно, та й чи до мого хисту описувать цю документальну билицю-бувальщину. Та хіба кому й сила передать достовірними словами вавілонське стовпотворіння, тобто всю повноту біблійної легенди про спробу людей побудувати башту до небес, та розгніваний бог, вбачивши замах на свою верховність, змішав мови будівників, щоб вони не розуміли один одного і, отже, в безладді не змогли добудувать свою неможливу затію. В якійсь подібі такого ж хаосу людей, якоїсь суміші сліпих емоцій – все тому подібне ніби повторилось того дня на кременчуцьких вулицях. Ними котився і котився, од землі до неба завбільшки, вал незатихаючого реву: «Прорва-ало!.. ва-ло... ва-ало...» Здавалося, що він завис раз і назавжди над усім подніпряньським світом, над виряченим, отетерілим людом... завис, як неминучий замах ката над рокованим, і тепер жене його до білої дубової плахи...

Лиш ті, либонь, хто, мабуть, ще надіявся на міць і незрушимість греблі, а може, легковажив сп'яну і користавсь моментом – той всяким грубим чином витискався з гуці на трохи просторіший, бо без машин і без підвід, на безпечніший тротуар, тобто ближче до стін будинків, щоб неспішно

проникнути крізь вибиті вітрини, у порозчинювані двері хто в аптеку, невідомо по віщо, хто в гастроном чи промтовари з відомим наміром грабунку, хто обібрати пошту, касу чи лоток – все кидалось напризволяще, напропале.

Тоді я вперше бачив, яку силу має масова непокора: ніякі зусилля міліції, нічії радіокрики місцевих властей і тих же таки своєвольних служителів з цивільної оборони про відбій, про помилку глупої мілітаристської затії не гамували дикого захвату, панічного сп'яніння юрби, схожої своїм повзучим рухом на тіло безмірного плазуна, що вилазив і вилазив з нори, тікаючи од примари затопу: головою сягає вже на Піщанівську круту гору, а хвіст, як поділ, волочеться ген по небезпечному низов'ю.

Не треба було мені оглядатися, шукати в торопленім товпищі стрімкої статури – сподівався, що Вікентій ще не встиг дальше Кременчука, хочби їхав і риссю, бо він, як доказують городиські жінки в обід на вигоні, збирався заїжджати попутно в Лашки, таке низинне приміське село, облюбване привільними циганами за простір, за болота і, отже, пасовиська для їхніх коней понад ними. Тепер то ми здогадуємось, що Вікентій заклав там свого коня чи, може, продав, інакше де б йому взяти на дорогу стільки грошей, щоб і проїхати туди й сюди, щоб і прохарчуватись, хтозна скільки днів там будучи, ще й накупити в людей, як думалось («Думка в дорогу не годиться»), різного з запорозької козаччини причандалля, найперше – корогву запорізького війська або хоч перемалювати її на зразок, щоб дома вже вишивати, якщо правда, що прапори їхні вишивалися, щоб потім водрузити її, таки ж корогву, на Соборній могилі хоч на врем'я, хоч на ті три дні великих поминок, про які стільки мови, лиш сільрада помовчує, все «согласовує» сценарій на такий небачений випадок. Водрузити, кажу сам собі в тому кип'ячому котлі будучи, мов та галушка на перевертах, як знак всенародного пам'ятання й привіту славному лицарству запорізькому на поруки наші, на поминання («Невже тобі так тяжко привітати моїх гостей? Я ж не прошу багато. Ну, вийди їм назустріч, уклонися, промов (до них) якийсь

привіт».) Дурна моя оглядка і неоправдана, бо в той же момент моє несамовите оточення з розпашілих тіл понесло мене, потирлувало прямо на якусь блаженську тролейбусну зупинку (либонь, заводу шляхових машин), тут же знесену разом зі мною, і я почув лиш, як затріщала і моя лозяна корзина з ярим воском од бджіл першого літа та з тоненькими свічками на дні в два яруси.

Пожалів я сам на себе, що отаким несміливим удався, що не вернувся зразу ж, як тільки подумав... не вернувся ще на тому просторому перехресті, де в закутках поміж піддержаних лотків завжди вештаються цигани – одні ворожать на руку, інші перепродують барвисті теплі светри чи так собі барахло – набрав би оце, як у Кременчуці примовляють, «на шару», тобто за так, без грошей, не тільки воску чи свічок у тієї бабусі, що продавала мед, але й чого б моя душа тільки забажала, бо базарювальники кинули все, як було, на землі, на столиках, на саморобних підмостках, наполохані гудками атомного нападу, хочби й тренувального, а головне – я добалакався б до згоди з немолодою молдаванкою в барвистому уборі («Пізнай інших і побачиш багато чого, побачиш усе, бо світ ніколи ще не містився в одній людині хочби й на пуд мислі») – обіцяла вона, кажу, винести на це ж саме місце поміж піддержаних лотків біля базару на перехресті все-все, що я перечислом (наголосіть на друге «е», будь ласка) – що я перечислом просив у неї як нібито між іншим і на жартовний сміх, щоб якимось делікатніше (вона ж бо Жінка!) відмовитись од м о г о товару («Та я тобі, паничу, хоч і самий хрест Січової церкви, не то корогву, аби лиш твої гроші!..») І на доказ нашого п о р о з у м і н н я проказала такий несподіваний абзац, що я лиш оце, штурляний і давлений верлатою юрбою, мов схаменувся і осінився його здогадкою: хто ж бо вона, та гарна жінка в барвистому уборі, і к чому мені таке стрельнула? Хіба моє около щось їй сказало про страждання, про тяжко наші великі поминки та й про мої... та й про мої печалі?!

«Померлих ховали у повному козацькому вбранні: жупані, черкесці, сап'янцях, шапці та при зброї; в труну часом ставили кафарку горілки й

череп'яну люльку, приказуючи при цьому: «А нумо, товариші, поставим йому пляшку горілки у голови, бо покійничок любив-таки її і «На могилі ставили кам'яного хреста, нерідко витесаного самим покійником ще за життя, на хресті робили відповідний напис і виставляли білий прапор на знак бездоганної чистоти померлого лицаря». Сказала, як жаром кинула, та й геть од мене, та й знову за своє: «Кому хрестиків, кому хрестиків...»

Нема чого навздогін толкуватися: де був розсудок, як на діло клалося. Сама жінка сказала: аби лиш твої гроші, самий хрест Січової церкви на завтра принесу («Хіба в нашій житті вгадаєш, коли що казати, коли що робить, щоб і не через лад та ще і не на шкоду – не так собі, як Україні». «Як умію, так і навчаю... Розказую синам і про те, і про друге... толкуюся з ними».)

Якщо ж начистоту та без лукавства, то на той момент в мені тенькнула дурненька, нікчемна думка: ану як підбиває на що-небудь, підбурює з метою? («Я ж бо такий невинуватий завжди був, що влада мене не чіпала».) Може, ото стоїть за нею – за молдаванкою в барвистому уборі – якийсь інший, звиняйте, Василь Нихтодович і все моє дочуває, і наскрізь мене всього бачить його «всевидящее око»? Голова моя, здавалося, завжди ясна і вимагає лиш роботи, а тут, либонь, роблю не те («Одначе – будьмо! Людей не гудьмо, бо й самі такі»). Та цього разу було б нітрохи не щадитись, віддатися хочби й на видиму самопожертву, бо чи Вікентій привезе чи ні, а то була б уже в руках – ну, звичайно, к о р о г в а війська запорізького, бо що людей мислячих «годами допікає», яка ще невлічима хвороба, як не той «ізначальний вольностей наших прожилок»? Поставили б її (Батько, Прокіп, Ілько і я) хоч десь ізбоку, якщо не здобулись на лучче, - із східної, приміром, сторони древньоруської Соборної могили, та й пом'янули б люди, на ту істотну невід'ємність нашу гляючи, бо щоб поіменно, за списком, за реєстром – не стачить і трьох з ночами днів, аби ті поминальні книги вичитав – така їх незчисленна многість. Знаючи посульські діди кажуть: якщо поминати загиблих наших не на всьому Дніпрі, а лиш од Мокловодів до

Порогів, то й то повинно світитися в той день стільки поминальних свічок, скільки в небі зірок... скільки в мішку макових зерняток... Якщо сьогодні все зі мною скінчиться благополучно, подумалось мені вже на Піщанській крутій горі, - не полінюсь перелічити хочби базарний, таки найменший стакан маку... А в гарному відрі – з п'ятдесят, хай буде, стаканів... А в гарному мішку – може, й десять рядових відер... Злічи, лишень, хто там молодший та зіркіший, скільки-то потоплено зернят-мачин не на всьому протязі Дніпра, а лиш од Мокловодів до Порогів тієї осені одна тисяча дев'ятсот сорок третього року, та й скажемо білому світові число знову ж таки тільки приблизно, бо до точності ми не привчені... та й скажемо до них святу свою молитву об наших radoшах і бідах для заспокоєння душі («Молитва не тільки заспокоює душу, але й дає їй силу постати од гріха в свободу правди!») Ми всі борці. Одне лиш неподобно, що кожен бореться за себе.

Вже як винесло мене дикою силою на самісінький гребінь Піщанівської гори (там здавна зупинка «Водонасосна»), я оглянувся вдруге і ще раз побачив повнісіньке, аж до пристані, понизов'я ошелешених людей («Хвала цивільній обороні... пошли кари на своєвільного!») Нема моєї молдаванки в барвистому уборі, то складно з пам'яті простісіньку молитву для благополуччя Вікентія: самому кортить бачити ж и в и й запорізький прапор («Ще якби й заграли мені, прощальнику, запорізького маршу», - дозвольте й не побороніть, самі також згадайтесь чистим словом на великих наших поминках, о великий наш Дмитре Йвановичу!..»)

«Переважно запорожець покидав Січ раптово, без жодного розголосу; ніхто не знав, коли й куди він зникав, і лише випадково відкривали якогось схимника в пустелі, у лісі або в берегових печерах. Він харчувався там лише проскурою, вправлявся у постах і молитвах, мужньо зносив фізичні злигодні, а потім помирав і в його криївці знаходили атестат, виданий йому запорізьким кошем за участь у якихось походах проти неприятелів. Та часом... відхід у ченці справлявся урочисто, на виду у всіх, і супроводжувався гомеричними веселощами й грандіозною пиятикою. Це

називали «прощанням козака зі світом». У такому випадку старий запорожець, що вирушав у монастир «спасатися», одягався у найдорожчий одяг, чіпляв блискучу зброю, набирав усі свої кишені та шкіряний черес (товстий пояс із підкладкою, завширшки з долоню, для зберігання грошей, що застібався пряжкою чи замком) – набивав щирими золотими, наймав різних музик, накупував цілі бочки «п'яного зілля», а до того «зілля» повні вози усякої їжі й вирушав у якийсь монастир, найчастіше в Межигірський Спасо-Преображенський у Києві «спасатися». Музики витинали «веселої», й товариство вирушало в путь. Тут кожен, хто спеціально чи випадково виявляв бажання провждати прощальника до монастиря, пив, їв і танцював; а попереду всіх на чудовому бойовому коні мчав сам прощальник «сивоусий»; нерідко й він сходив з коня, пив, їв і кидався навприсядки. Всіх зустрічних він запрошував до гурту, частував напоями й пропонував перекуски. А як побачить на своєму шляху віз горшків, неодмінно підлетить до нього, перекине догори колесами, а все веселе товариство підбігає до горшків, танцює по них і топче. Якщо ж побачить віз риби, також підскочить і перекине догори колесами, а всю рибу розкидає по площі, примовляючи: «Їжте, люди добрі, та поминайте прощальника!» А як наскочить на перекупку з бубликами, також відбирає в неї всі бублики й роздає їх веселому товариству... За всі збитки платить потерпілим золотими, розкидаючи їх навколо себе жменями. Так дістається він зі своїм товариством до самого монастиря; тут товариство зупиняється біля стін святої обителі, а сам прощальник вклоняється людові на всі чотири сторони, просить у всіх прощення, по-братськи обіймається з кожним, далі підходить до воріт монастиря і стукає. «Хто такий?» «Запорожець!» «За якою потребою?» «Спасатися!»

... Більше нічого дивного не вирискалось того дня, крім тієї кременчуцької прояви, що скоїлась отак для всіх ненацько (простіть: ми, посулянські, часом любимо з н е н а ц ь к а перекрутити слово). Як очевидець, я розповідав про все те стривоженим жінкам в обід на вигоні, а

вони мені на прощання – підождіть, учителю, бо вас раз і вдруге шукали з молоді братії на конях і мотопедом. Буцімто рішили дуже просити ту запорозьку давнину, що корогва чи прапор. Просити собі на займанщину, тобто на острів, по простоті своїй чи з палкості ними прозваний Січчю. Там, либонь, виробляється при самому березі Велика поляна для відпочинку, співу, ігрищ, кінного чи ще там якогось шабельного спорту – то як його відкрити, щоб не посердити властей і не на шкоду ні самим собі, ні добрим людям. Жінки в обід на вигоні звідкілясь уже дізнались (либонь, од Підорванки з транзистором або з Вікентійових старих книжок – я сам у них бачив «Собраніє церковних поученій для простого народа (1890 рік)» - дізналися та й собі раді, що запорізька корогва – це гарна довільна вишивка з узорцями, лише з древком, як у прапора. Та одне діло радіти чутому, казаному, а зовсім інше (його, її) бачити, потримати в руках. Щось перейняти хочби й для вишивки, а може, й значно більше. Тому ждемо й ждемо того дня. Нехай лишень вдасться мандрівка Вікентію, нашому паломникові, не будемо наперед свої почуття сказувати, бо знайдуться, що й підскаржать на свого ж сусіда («Вікно против місяця зачиняй. А то як підсвіте, то будеш сонний ходити».)

Якраз на другу пречисту

Погодила сільрада з районом матеріальну свою владу на наші поминки чи не погодила – хіба це зупиняє роботу наших душ, стремління духу нашого народного? Може, й зухвало кажемо, але – ніскілечки. Ми завжди пам'ятаємо себе і будем поминатися хочби й каміння з неба. Матеріальна власть – звичайно ж, нам закон. Але душа, але народний дух не щоразу з нею співпадають, бо в них свої шляхи і поступу, і розвитку, і всенької історії, хоч і живуть в відносному сумир'ї, поруч. Їх не поясниш політичними умовами, їх не зупиниш ніякими заборонами («Малі ми тілом, та великі духом». Боронючи народню Гіппокрену, духовну зброю безустанку носим».)

«Авжеж, погодила, - блеють жінки в обід на вигоні, як вівці з голоду («А народ блеє та й блеє, що москаль замовив не той дощ».) Погодила. Бо вже ж достеменно відомо, кому і що, і за чим казати перед тим, як допускать людей на (матеріальне) кладовища, що біля Соборної могили, - Льонька Гопей Семенович (звиняйте, що в таким порядку в нас на нього кажуть) – він казатиме людям головне начало, інакше й бути не може, бо духівник же й проповідник мозолянського колгоспу «Пролетарська сила». Казатиме, як і на зборах, не з голови й небезідейно: завдяки, мовляв, успіхам нашого найдемократичнішого ладу, що дався взнаки навіть іншим народам, ми маємо право, товариші, вільно, як нігде в світі, поминати своїх загиблих, товариші, за таку рідну радянську владу, якої в нас ще не було ніколи і не буде на будь-яких етапах соціалістичних перетворень, що призвели нас, дорогі товариші, до останньої стадії розвинутого соціалізму... Прислухайтесь, як перспективно звучать жалоби духовного поминального оркестру, який ми організували на громадських засадах, товариші, з матеріальним заохоченням по вісім карбованців помісячно для кожного духовика, будь він калаварнет чи всім вам добре відомий наш барабан, товариші... який ми успішно використовуємо не лише в нових обрядах похоронів радянських людей, що передчасно чи законно пішли од нас ще роки колективізації і так далі, аж до наших світлих днів, товариші, але й на інших міроприємтях, що засвідчують наші впевнені кроки на путі до наміченої стадії... Вшануймося, дорогі товариші, хвилиною скорботного мовчання... Ласкаво прошу справить поминальну тризну, дорогі товариші (звучить жалоба у виконанні притулівського духового оркестру мозолянського колгоспу «Пролетарська сила».) Про се кажу вам у великій довірі, а ви дійміть своєї на те правди.

Льонька Гопей Семенович казатиме ще і ще, гейби йому хочби й що, а треба заради ритуальної ідеї доказатися до самого «амінь», по-теперішньому тобто «хай живе». Ми ж бо по волі глузду не будем розгортать його спрямовуючу проповідь, бо все відбудеться не по ній, безплотній, а по слідах народного обряду. У межах розуму й культури поминальників. Тож-бо й

благословляймося тільки ними. І тим станом життєвих речей, який самі собі ми вготували для болісних торжеств і смуги, що будуть завтра. А сьогодні лише

Здається нам, що все-таки раніше
 Життя було і краще, і чесніше.
 Не знав ще розум з правдою розлуки.
 Була ще мулрість посестра науки,
 Душа людська була іще невтомна,
 Як ми про це читаємо в Платона.
 Ох, і щоразу, як вступали ми
 В духовний храм Аквінського Фоми,
 Беззастережно вірили йому
 І скрізь ми правду бачили саму.
 Тодішні люди і тодішні долі
 Ввижались нам в якомусь ореолі,
 І все було прекрасне, повноцінне,
 І все складалось в бездоганне ціле.
 Натомість ми, пізніші покоління,
 Нікчемна парость доброго коріння,
 Метаємось, б'ємо крильми по стелях.
 І хто ми є? Блукальці у пустелях.
 Що знали ми, крім сумнівів і муки?
 Але колись, можливо, наші внуки
 І ці терзання наші, й наші долі
 Побачать теж в якомусь ореолі.
 Можливо, й ми їм будем саме тими –
 Просвітленими, мудрими, святими,
 Бо вже вони почують тільки міфи,
 Глухе відлуння нашої доби,
 Про наше перетліле лихо
 Й пригаслий попіл боротьби.
 І той їм стане світочем життя ще,
 Кого терзали сумніви найтяжче.
 Хто шлях шукав крізь відчай і знемогу.
 Покаже їм до істини дорогу,
 І, може, в цьому й суть одвічна руху,
 Глибин його потужна течія:
 Живе в нас дух, безсмертний геній духу.
 Він переможе, а не ти чи я.

*Переклад з німецької Ліни Костенко

Було б мені в ту передніч (ми всі розумні заднім числом) таки послухати свою дружину і не читати нічого на сон грядущий, хочби й такого гарного, як

ось цей вірш*, а вже гратися з рідними дітьми в коняки («Но, но-о, кося!.. Ич яка! Голову дере... Но-о!»), катати їх обох на спині, вже рачкувать до самого аж засинання. Тепер вселилась в голову якась анонімна сила і не дає як слід розслабитись, заснути – поспробуй з нею поборотись, якщо вона тобі таке ввижає, що й на взір бути його не може. Я й сам здогадуюсь, а може, й знаю, що настали на нашого розумного брата дуже тісні часи: як не маєш свого, то при чужім не притулишся. Воно всім не просторо буває, хто поперед життя забігає. Значить, не воюй проти насильства, не проповідуй віри в милосердя чи там не домагайся справедливості, а живи собі самому на втіху, то й не заснеш не терзаючись, не тлумачитимеш світ по-своєму, бо це, діло, далєбі, дуже хистке – ступать на січу з ситим панством, хоч я це вчиняю з любові до істини, а вона вища за самого Ісуса Христа, не те що за наших помісних і навіть губернських воєвод і управителів. Я не тільки тверджу цю істину, але й захищаюся нею, нікого чесного не ображаючи. Посилаю її, святу, слідом за Вікентієм, він не одкажеться од своїх слів, казаних не одкрито, але здогадливо, що на пісках не держиться село такої купи, як на чорній землі, а віра в примус і насильство рано-пізно сокрушиться і навіки. Бо та віра неістинна – що людину треба то сим, то тим, але примушувати, хоч і обманом, як цього, мовляв, дотримується ще й тепер мій брат Герасько, хоча колгоспи вже давно організовано й розквітають, а на вибори до Рад в нас ходять під духову музику. І хіба винен твій дядько Дмитро Окраїнець, що він і досі вагається, чи по правді його витіснили з непу і сунули з револьвером межі очі, щоб «немедля стала сплошна колективізація», хочби ти й сам себе тричі зраджував («Зрадників у всі часи не милували».) А я стережу «душу мою й тіло, більше, звісно, душу, бо тіло є прах», і тлумачу «святе письмо» різко по-своєму. Може, й не точно задля всіх, але щоразу чесно. Люди завжди й добре знають, що обов'язково їхнім є працювати гуртом над переминою до вдосконалення даного їм судьбою світу. Але в який спосіб це робити, то це не всі свідомлять. Йде скажена, прямо-таки інстинктивна, боротьба за існування й пристосованість до умов життя, а я

поза нею. Моя гибель – сумніви тяжкі, вагання. Та стид самого себе підносити до пишних титулів, хоча я твердо й не знаю, чи справді мовиться в святім письмі «Хто себе підносить, той буде принижений», і чи правда, що буває приниження задля слави, а інший од приниження піднімає голову – спір іще досі не закінчено, істина «схована в темні». Може, тому слід покладатись на Арістотеля («В окремих випадках корисно сумніватися».) Тоді навіть, як той казав, збивати самого себе з пантелику, вступати в боротьбу за приспособленство, якщо умови змінюються швидше, ніж ти встигаєш до них пристосуватись. І навпаки: як ти житимеш непристосований («Треба вміти пристосуватись до дітей, щоб вони зрозуміли тебе») – он ще як можна цю саму думку повернути... Виходить, займи й нашу на пашу – нехай напасеться. Або як у тій дитячій... вчорашній забаві: «Лізе тарган по стіні, криву ногу волоче – сказати тобі ще?» «Не треба». «І ти кажеш не треба, і я кажу не треба... лізе тарган по стіні, криву ногу волоче – скажуть тобі ще?» «Як хоч». «І ти кажеш як хоч, і я кажу як хоч – лізе тарган по стіні, криву ногу волоче – сказати тобі ще?» «Не набридай». «І ти кажеш не набридай, і я кажу не набридай – лізе тарган по стіні, криву ногу волоче...»

Воно ще довго не світало, але день не забавиться.

Згадав уже за сінешнім порогом нашої мозолянської хатини, як вийшов надвір, що, мабуть, так і не вкрив сонних дітей своїх астраханською ковдрою вовняною, яку привіз їм того дня на подарунок од городиської бабусі з дідусем, а вони просили її ще звечора, ще ми тільки переставали гратися в т а р г а н а й к о н я к и. Також за спішкою – куди й по віщо, як не на кладовище, як не до Соборної могили, щоб таки першому і весь до крихти бачити початок (він мені завжди цікавий уже тим, що не можна знати, відкіля узявся), бо всі Великі наші поминки не окинеш зором хочби й усіх очей білого світу, як не розглянеш людських душ, одній лише з яких ні почину, ні краю, як тому небові. І не розглянеш, і не опишеш того, що чиниться у них, коли вони, заплакані стома плачами, пригадують свій рід, свою родину і себе в ній... і непростений на всю землю гріх, содіяний над цілими народами... За

спішкою – даруйте, повторюся, щоби не збитися з ритму, - не залишив, каюсь, для дружини на столі, умовленому місці, записочку бодай на двоє слів про себе... не пояснився, що мною заволодів глибокий напад великої дійової сили – вона шматує душу, спрямовує всі помисли, збиткується над тілом, і я проти неї мачина. Не залишив, не пояснився – тепер уповаю лиш на жінчину здогадливість: вона вже привчена і добре знає подорожі мої, незальотні відлучки, які теж, мов той п о ч а т о к, не можна знати, відкіля взялися.

Скоро я вийшов на дорогу, що веде на край Притулівки і далі, на броварківські ставки, - тут мене обвійнуло, як заспокоїло, низовим теплим подихом. Чи хто знає, яким воно буває вітер завдовжки? Ну хочби приблизно: буде так, як оце од нас та до Кременчука? Чи, може, й далі? Приміром як до нашої Хортиці (нехай живе в серці кожного.) До неї, ізначальної, оце якраз вікентій побивається, щоб, мовляв, свіжого духу сапнути, нехай йому бог поможе витримати в намірі («Ми ступаєм на ту землю, де кілька сот літ чесне товариство, лицарі, проливали кров свою за святу віру, за козацькі волбності і боронили люд... од драпіжних татар».) Найдужче дивує, навіть сміливості й надії народу надає, що там не малось – аж довко ще раз вимовить: не малось!.. писаних (читай: крутійських) законів, а жилося непохитно за звичаями («У товаристві лад – усяк тому радіє»), яких ми, безтолкові, поцурались – ні чесного товариства, ні лицарського духу («Скажіть щиро і не поцурайтесь, спасибі вам за правду, хіба не так?»)

Обвійнуло низовим теплим подихом – і вчулося моїй крові, ніби до нас на В е л и к і П о м и н к и рушає цілий здвиг козацького і некозацького народу. Вже ставляються у дві, а то і в три лави, грізно, тихо і смиренно, як стають великі прогрішители на прощу, розгрішені. Навітати одне одного в навічній надії не допустить у світі свавілля, зла й насильницьких смертей – ідуть, наближаються лави людей і тіней з Дніпра, з-під сходу од півномі і заходу, а я ніяк не поспішкся, не складу, як слід, своєї родинної граматки. Ще, дивлюсь, не вписав нашої Марушки, а Митько михлик первим ділом про неї запитає; нема – і теж нашої – маленької Домки, прикметно прозваної

Домкою Тридцять Три; ще тільки беруся вписувати погіблого на вредних гряницях Плютівського ванька, солдата, бо вже й батько Арійон і мати його Олександрина пішли за ним в холодну сиру землю. А ще тітка Хтодора, Федір Лук'янович Баглай, якщо син Данько не навернется за «острівними клопотами»; знані пастухи мокловодівських плавень, збирачка снів та ввиджень баба Руся і Лук'ян Шалега, подружені вже перед смертю, після «одробленого «біломорканалу». І ондечки, у темному кутку приплюскла, як хована од людей чиясь затоптана погодами могилка, одкинута, заросла – хреста на ній не видно...

Я зійшов з місця, де ще ж и в и й В і ч н и й шлях, де запальні мокловодівські притуляни намірились будувати «таку самісіньку. Як була в нас», хату-читальню, а мого батька Корнія Васильовича кликати за предводителя вже буцімто зорганізованої культосвітньої громадки, ближуся в добрім намірі до цвинтаря на горбку, обкопаного невисоким валом. Їй-бо, гадаю сам собі скупим селянським помислом, не доведуть притуляни свого заміру до видимого діла: ще й оце не надіюсь на мокловодівську громадку, щоб отак захопилася сама собою, своїм, сказати б, духом – закладати не що інше, а читальню, «таку самісіньку, як була в нас при лікнепові»: знаю з досвіду, що люди навіть по найбагатших селах дуже скупі на гроші, а тут беруться за свій кошт. А друга причина моєї такої думки – сільрада не допоможе, бо й сама не в правах, не в людському законі. На неї на саму – нашу радянську владу – погукають, як на запряжену. Жди оборони чи піддержки...

Переступив за тричі кладовищенський вал і положу канаву, як є, зарослу зеленим барвінком та кущами бляклої на цвіт жимолості (в Жужманівці звать її бузком), і поза волею спинився перед тоїнно вчутим зовом якогось неусвідомленого, але ніким не переступного чуття: оце в о н о ... оце отут, мовляв, і твій той самий сажень, ті самі два ступні землі, що ляжуть колись на груди. Хочеш, мовляв, - перехрестись, якщо вже скинув картуза, - повинно ж є і в тобі якась віра («Ах, любе-миле браття!.. Якій-бо там бути любові до бога, де люди незлюбили і себе, і ближнього»). Зосмілився-таки – осіняюся

хрестом над цією неприбраною могилкою в глухій бур'яні («О, Правда-Правдонько святая!.. Не гріх, що забожуся!») – осіняюся хрестом і, стоячи в здивованім мовчанні в оцім затемненім куточку, щось ворущу губами, ніби вимолюю за всіх-за всіх еликопокаяннеє прощення: не повинно є так, щоб на Великі Поминки було не прибрано на кладовищі, хоч на одній могильці так, як у хаті знатної хазяйки. Не повинно є так, не повинно...

Поклав картуза на землю збоку, беруся цупко за ближню бур'янину – бозна колишній коров'як (стоїть свічками, що й хреста не видно) чи за якусь іншу бугилу беруся й чепурю Правдинину могилку, визволяю. Тріскочу глухими бур'янами, жалю об них руки та все собі, як і перше, загадуюсь-помишляю: невже якраз отут, де грішникам лежати, хоронена Правда, наша колись родисьелька («Матінко ж моя, родителько, моя ж ти сотворителько!.. Ой, пробі!.. Правдонько-Правдино...») Ще ж як ми всім Посуллям празникували с в я т о о с т а н н ь о г о м л и в а (ген ті часи, аж ген! Горох тоді царем бував, а Кукурудза – королевою) – тоді їй трішки попустило, як, либонь, попускає кожному перед самою смертю. А теперішнього часу – ой, пробі!.. («Ой беріте ж воли й мажі і весь мій пожиток, тільки, пробі, не робіте сиротами діток»).

Чепурю могилу, тріскочу глухим бур'яном, як пострілом, - здається, ніби визволяю нашу родительку Правдину, а надворі сіріє, світ недалеко, скоро почнуть люди сходитися. Сумлінна Марфа Личачка, гляди, першою принесе на оті поминальні столи свою зібрану за всі рази панахидкуб глечик, казала, меду для куті та три печі хліба, що сама за день випекла. Вже, чую, гупають чийсь важкі кроки, аж у висках відгукуються. По звуках ловлю їхній напрям – звідки вони йдуть-поспішають? Ловлю звуки, а бачу мовчазне море. Окреслюю в ньому, безбережному, лівий і правий береги Дніпра, а на них, мовби засивіло, густо затуманилось – агей, тисяча тисяч людей дихнуло на холоді разом. За пильною роботою я й не туди, мені й не тютьки, що за спиною там діється: в тім тумані сотворялося предивне дійство; малювалася позауявна картина з недоокреслених фігур, з непростежених їхніх рухів. А

над цим сотворінням злітають зозулями сірі-сірі, як роджені з цього простору й часу, плачові жіночі звуки. Посірілі од кольору світу, сплотнілі од передчуття німої зустрічі, наші вдови-жінки сміло йдуть між ті безлиці тіні, беруться з ними попарно за руки і то підносяться, може, й до хмари, то нишком сідають на землю, як люди-птахи... Сідають на траві. Випростують набряклі, ненечутливі ноги і мовби наслухають, як з-під води виривається з пригніту сполошний гул потоплених дзвонів з чигирин-дібровської церкви, дивляться, як виринають і виринають зо дна якісь небачені прояви на подобу людей з самих маслаків, обтягнуті хто сірячиною, хто шинелькою, а хто в самих обмотках від боих ступнів до колін. Виринають прояви, шикуються, як живі, в движимі лави і, мов заклинателі, посилають, на наш лівий берег глядячи, якісь насилання чи іншу гіркоту, затиснуту в їхніх піднятих кулачках. Посилають з шумом вітру, з клекотом води, і я, уже причетник до такої перепалки, кружеляю над тим сумливим товпищем, щось хочу пояснити чи виправдати. Кричу до памороків, вже сам себе не чую, а те згибле товариство не гамується, не уймає себе, а ще дужче рве в безсиллі. Не опускає рук і не розслаблює кулаччя. Бушує і тіснить гачені води Дніпра до самого сухого. А опинившись на суші, ховаються з мого виду кудись попід голі дерева, між лугові осоки й трави... в дальших полях під ораницею, суцільно чорним покривалом досвітку...

Я стою на колінах схилено перед затоптанною погодами могилкою Правдини, тріскочу глухими бур'янами, як пострілами, жалю об них руки, а роботи мовби й натрішки не меншає. Не кидаю її, трудну, лиш тому, що, кажуть, нема нічого неможливого для того, хто вірить («Якщо будете мати віру бодай на макову зернину і скажете наперешкод нашим горі: «Заберися звідси», - то вона, як не розрушиться, перейде в інше місце, хоч би ви й раз не вірили в мвяте писання»).

Як би й належало за звичаєм, вже всі три рази війнуло нам, обипреним, на поминки теплим низовим вітром («Ачей, ви знаєте, яким завдовжки буває вітер»), і я, ним ожвавлений до пристрасті, кричу своє **н а й п е р ш е**

гірким помином поминати. Тому в оці дні жалоби я майже не сходив з кладовищ – так уже бажалося переслухати все до титла. Переслухати і, скільки моя сила, отак багато повміщати в собі імена насильно згиблих у великих і в малих всеукраїнських напастях. Притулівські жінки і мозоляни щедро носили на гробки щоранку свіже своє поминання – хватало що їсти і чим запити. На ніч я крадькома, ні щоб дуже помітно забивався, зморений жалями он під оті, що при вході, важкі дубові мари на шість некволих носіїв, за звичаєм, а чи про всяк випадок, але постійно вкриті важкою чорною ковдрою з напуском до землі по боках. Під ними, під марами, лежали скручено дві в'єтнамські (може, наші), давно не нові рогожі, впоперек розстелений куль околоту на перевеслі, (трудно й подумати хто б це тепер так постарався, не полінивсь молотити забутим ціпом жито в околот, по-старинному тобто, не розв'язуючи снопа). А на околотині валялася вдень, як непотріб, схожа на напірник затягана шматина червоного, сяк-так стягнута мотузкою, як то раніш робили ворочок для сиру, натрусом напхана стружкою з сіном, - клади в голови, виходить, подушка, на якій приплюскла моя порожня похідна торба з біленого, ще дебелого селянського полотна... либонь, з наших сімен, ще тих, повсюди знаних посульських... мокловодівських конопель, бо ткане (на перший позір видно) з рівнісінької, як фабрична, саморобної пряжі, що аж бринить натягнута, на верстаті, шліхтою просочена.

Не тому, що я лежу на кладовищі під марами на шість некволих носіїв, за звичаєм чи про всяк випадок прикритих важкою, мов попона, ковдрою з напуском до землі по обидва боки і ніч зводить мені очі. Ні, геть не через те раз за разом наступають на мене страхи та шурхоти. А того, що душа моя (та мабуть, і кожного) ніколи не спить. Навіть не дрімає, хоч би тіло й на спочині, - все довколишнє чатує з осторогою. Чатує недремно, щоб остерегти безпечного. І хоч-не-хоч, бере усе собі взамітку. Чи просто відверто щось тобі являє на слух. Або на взір, на очі.

От, приміром, у цей момент зайшло таке зі мною, що буцімто я вже й не тут, не дома. Що душа моя (і я з нею) вільно, мов крилаті, витаємо собі у стрімких висотах і не туди, що під нами ледь озоре пустище. Все воно рівненьке, лиш застигли на нім горбики, горбики... здалека схожі на хвильки, якщо над простором води війне зненацька вітер. Чого б йому бути отаким, що й життя не набачиш? Весь простір застиг, мов би налякався нашої тіні... мов би нависла над ним (гріх далі й думати) причина пустища... Так побуло зовсім трішки – поки на наше світило не запливла хмарка і на землю більш не падала наша тінь. Застиглі горбики зворушилися, як мурашники, і видива не стало.

Я вже, мабуть, якимось хвалився (чи кажу оце вперше), що наш рід якимось не такий як інші, непосульські, хоч воно й гріх про самого себе отак розмишляти. Моїм розумом думається – чуттєвіші ми в розвитку, ніж ото буває, що байдуже йому, однаково: чуже чи своє, росте чи всохло, чисто в дворі чи й ступити нікуди, вірує – не вірує, празнує чи не празнує вищі за себе сили небесні: що над людиною і в ній живе і творить ізначало природи, якого варто дослухати, якщо хочеш жити розвинуто і в своєму власному світі; що до неї, до своєї природи ж таки, слід по совісті приноровлятися, а не покоряти силою; щоб і в найменшому одне одному не на зло, а тільки лиш на взаємну радість. Не слід, прошу, і не треба нікому нічого перемагати, хіба в ігрищах та в красі, - не слід, прошу, і не треба, якщо бажаєм гармонії, чи, сказати б, вічного ладу в собі й межі людьми усіх соборів і релігій.

Це воля природи, і звичайно собі звичайнісінько, що люди, нею дані на світ білий, не однаково здібні до життя, до розуму, до ремесла, до почування. На вдачу, приміром, я журливий, але як тільки виходив „у поле, на простір, у мене зразу ж веселішало на душі, а в очах туманіло од розчулення, бо ввижалося щоразу, як з маревної далечі вилітали осідлані коні, а на них – козацтво”.

Ти в якісь такі, небуденні для душі моменти совістишся сам себе? Хоч раз на день каєшся, зачувши біль утрати чи незмоги?.. А мене оце на Великих

Поминках щодня вночі окликають чи то з неба, чи з кладовища знайомих незнайомі люди. Ти тільки, мовляв, не бійся, ніхто тебе в нас не заневолить. Не затиснуть ні душі, ні тіла...

Я, окликаний на вертаю стримано свою задурену страхом голову на ті сполошні гуки, довго причуваюся до свого вишколу душі чи готова вона все це прийняти, щоб позбутися обережності (не смій чуже слухати!), і ще довше, ніж довго, жду, жду, жду: нехай ті оклики повторяться хоч луною. Я до них лину, долиною з душею, знову опиняюся у стрімких жовто-блакитних висотах, а під нами внизу – скільки зору – пустища, пустища... Навіщо мені таке наслання? Я хочу тих людей, що молодо зворушилися, як повесні мурашники („Попід річкою, де місця стало, люди, що та мурашня, купки собі понагортали і живуть”). Я хочу співставити своє з їхнім і знайти найкраще. („Ні, той, хто шукає істинно, хто істинно хоче знайти, жодного вчення не прийме. Але той, хто знайшов, той схвалить будь-який шлях, будь-яку мету, його вже ніщо не відокремлює від усіх отих тисяч інших, що живуть у вічному, що вдихають божественне”).)

Вже, здається, зовсім нікого не сторожуся, звівся на ліктях, тягну-витягаю тонку свою довгу шию, морщену, як зібрану на зашморг, і прагну, прагнув ту причуту сторону людських голосів, але до межі прагнути, вийти з цієї напівлежачої пози ніяк не посмію: чи з почуття селянської несмілості, чи з вірнопідданого слухнянства або й геть правда – раболіпного страху-острашу. Так і лежу, зависло на ліктях, картаючи себе, може, й незаслуженим проклинанням. Поверну сюди, поверну туди своїм засмиканим розсудком – кого вже тобі страшно, бідолаго ти оглуmlений й обчухраний з корою-шкірою до кривавого? Якоїсь зануди могильної з „палат осквернених”? Та ні, добрі люди, зовсім ні... Просто боюся виходити з тієї пози, в якій мене настигли струмені людських голосів. Страшно робиться, коли подумаю хоч крайком свого мозку, що лишень зрушуся в просторі з точки перетину, у якій мене знайшли-запостигли тамті незнайомці з приємними голосами, - втрачу з ними, може й назавжди отой натякнутий зв'язок на коротких хвилях, як то

він моментально втрачається в транзисторі, лиш зрушиш, пересунеш оту настроєву червоненьку рисочку хочби ледь-ледь – бачив і знаю, яким порухом ловить бажані голоси Лукія Підорванка своїм транзистором в обід на городиськім вигоні, втішаючи молодиць, що разом з нею чекають Митька Михлика з напашеною чередою.

Вже ніби все переповів, що думалось, а воно пориває в ту сторону, звідки озивалася надія, а може й визвіл. Бо як не пориватиме туди, звідки щойно обзивалася, звучала на всю душу, на все кладовище, на всю мою ніч... хіба кому дано провидіти свою судьбу-судьбину?.. Якби було витримав отак, на ліктях виснучи, бодай малу якусь часину – був би, либонь, од них з отак завдальшки, ну зовсім можливо погомоніти... і таки спитав би ся, чого це ті добродії тривожаться мною, Михликом, начебто губленою коштовністю („Бережімо честь народу – найкоштовнішу перлину”). Хіба то в них все полюбовно... людьми не тринькаються?..

Спитав би ся... ех, і спитав би ся (тут я зітхну, як можна, глибоко).

Не встиглося спитати: і в серце, і в душу нагло вдарили знайомі звуки – брязнуло схоже ключами, схоже кайданами, і всього мене моментально зсунуло з тамтеї настроєвої рисочки перетину, що і в мені, як і в транзисторі, діє несхибно. Моментально змішалися всі канали зв'язку, всі хвилі прийому. Затріщало з ефіру, як у моїй голові („За це та інше я готовий помститися над своїми глумителями, але до них моя воля не сягала, а Господь Бог не бажав іти на поміч безбожникам”).

Все тут відбувалося не так послідовно, як я кажу й казатиму, але змовчати про нього не можу, оскільки мене до цього настирює пекуча пам'ять. За тим разом, про який тут казано, врзалося в неї якесь до болю відверте застереження для мого, либонь, чи для нашого життя нетудишнього („Не туди, Митьку (з наголосом на „и”, будь ласка), ой не туди”). І якби так нагло не зсунув мене з настроєвої червоної рисочки той брязкіт (схоже ключами, схоже кайданами) і перед очі не нависла, насунула строга брама (чорна, як моя ковдра на марах), то спитав би ся: „А куди ж?” А куди ж податися

Михлику для спасіння? Куди йому, нетудишньому? Він уже ладен іти деінде, лиш не шлях нічийності... Шукай, Митьку, шукай сам собі вихід до волі над грунтами, а паче них – над пам'яттю землі, що годує. Вона все в собі має і все вміє. Вона єдино вірна твоя поміч. Коли цього не робитимеш, - уйме тобі честі, світовий чоловіче, ніколи не виб'єшся в хазяїни („До нитки звівся мій козак, Усе на панщині проклятій, А був хазяїн...”) Підеш, мовляв, з торбиною попід чужими вікнами за подаянієм – доведе тебе нічийність колгоспівська... Мене, перечу йому – хоч як-небудь, не доведе, з голоду вже не опухну: як отнімеш зароблене, то вкраду натомість... я вже до всякого настосований, такій житні дякуючи... А з тебе, паничу, сміються, як з дурака всесвітнім сміхом... Строїш-строїш комунію, а зад голий, звиняй, що скажу. Розігнався було догнати чи й перегнати капіталістів, так стидно ж бігти попереду гологузому („І таке інше в наростаючій ітозі”.)

„Той такої тобі, той інакшої... збоку воно, як-то кажуть, видніше („ідне діло говорити, друге діло – плуга перти”.) Михликові перти, Митька в борозну, погоничів не меншає... та все ідейні та все при дармових дипломах... а він, Митько, - одна нога в кізякові, а друга в замісі, бодай ваша путь пропала... - глупнув до мене невиспано. – Про ночви для купання, бач, і не згадую... хоч обіцяно ще к тому празнику сімнадцятого года... ось-ось, мовляв, будемо в лотерею грати, будуть і ночви, і труси, і втиральники з Китаю – аби твоя охота та пощастило... а ні – в нас баня в проекті... Дури, дури, та знай міру: ти ще мому дідові рай обіцяв, дулями обтикуючи його світле майбутнє... Ти, паничу, ціле життя в розкоші виграв на ту лотерею, а я... бодай ваша путь пропала, а Каїн повісився на таким законі... Оддай лучче отой острів, я Січ робитиму... Хоч і в морі, а близько при березі. Земля там придатна і будинок є – дитбудинок колишній. Помниш Крантовщину? Лядовський Більшовик там переховував дітей розумних од голодовки... Давній-давній... тоді ще багатії не ховали своїх палаців за глухими мурами та деревами, як наші аглоєди”, - що воно за таке слово, міркую собі і на всі очі дивлюся на Митька: розхристаний, голова не чесана. Стоїть без уваги до

мене, щось налипле виминає на ширпотребівських штанях кобеляцького фасону в рубчик. Обтрусившись, оглядається на свій нічліг, чи не забувся чого. Розчепірює пілки своєї похідної торби, дістає з неї відомий мені темносиній загальний зошит. В ньому вписані виселенці кількох посульських затоплених гесом сіл. Якийсь час він тримає його розкритим, певне, шукає серед сотень требні для нього імена, і ворушить, над ними зосереджений, товстими шерхлими губами: або проказує молитву за упокій. Або спокутується милостиво перед святістю любові своєї до праведної, некорисливої людини. Спокутується за гріхи тих мнимих величин, всякої правлячої нечисті, званих в народі аглоїдами, хто так чи інакше наживає собі розкоші з поту і крові ближнього („І не запереч нас, простяків наївних вірою нашою облудною, не відкидай, грішних, од гурту вселюдського і не осуди нас, окаянних, на вічну смерть за неправди наші і беззаконія”).

(„Вимушені присяги суть неважні, - одказував Богдан Хмельницький (війську запорожців), - і Бог Всевидець оберне їх на голову того, хто їх вимусив і призивав ім'я його всує. Закони божі, природні і громадські, завжди такі присяги касують, і ви від них вільні (од присяги на Євангелії про вірний послух Барабашеві (1647 рік), свому ворогові отчизни і зрадникові нашому.) А більше за всякі присяги зобов'язані ви своїй вітчизні – самою природою – і вірі святій, Символом її, що ви його сповідуєте. Про се дбайте і за ними обстоюйте, а понад сі жертви нічого від вас не вимагається”).

Козаки, утішені словами Хмельницького, кинулися шукати Барабаша, щоб оддати його на суд війська, і знайшли його в одному байдаку, де він заховався; але як був виведений з байдака на берег, то, вирвавшись з рук козацьких, кинувся він стрімголов у річку і втопився; а козаки тоді загукали: „І загинув нечестивий! Нехай же загине і пам'ять його з шумом!”)

Тепер уже й з виду Михлика видно, що побачив ім'я Марушки, своєї стражденної дружини, насильством та неправдами зрушеної з основ любові до життя. Рівно три хвилини, а може, й п'ять, якщо не стримає сліз, він

стоятиме отак нерухомо, як скам'янілий, і вкотре собі твердитиме всім посулянам відомого листа, де є про смерть його Марушки:

„Добрий день, дороге ваше сімейство, з першою Пречистою будьте здорові, як вода в Сулі. Нам аби здоров'я, так його не буде, все прожите, не вернеться. Письмо од вас нам принесла поштарка справно, бо я щодня його жду, хочеться знати за своїх людей: як живуть, чи живі, чи дужі. Ми поки що всі живі, семеро зо мною та дітьми з онуками. До зими з усім готові, грядки поорані – ще так рано ніколи в нас не оралося. Якби погода була стійка, то й на здоров'я не жалівся б. Бува скучно, бо живу сама, хоч і в однім дворі з родиною. Ночі мені довгі, сну нема, то що тільки не передумаєш за ніч об житті, об смерті – все за прошле, прожите. І як ніби все було вчора та позавчора, Мар'є. Життя було нам важке, а временами – смертельне. Здумаю й заплачу. Пишу вночі. Читала книжку про війну – якби вони повішались на ній, як за мого вбитого Грицька Палтоховича добавили п'ять рублів до пенсії. Покинула читать, пишу письмо. Уже й читать не хочеться, слабо бачу і недочуваю – нащо такому й жить, як воно, господи твоя воля та й годі, - скільки прожито...

Буду писать новості, їх багато: Крюк Іван оженився, забрав по-сусідськи Марфу Касанівську. Ходив до першої жінки, до Мотрі Прищепиної, хотів забрать, а вона од нього руками й ногами, не схотіла – наплюєш мені на лоба, якщо збрехала. Копил Володька женить сина на цю суботу. І сам буде жениться... Женяться та розходяться. Векли Касянки онука год пожила, дитина є, розійшлися; друга дочка Гаврила Архипового теж год пожила, дитина є, розійшлися; потім Охмалівської Мотрі син окалічився на роботі, троє дітей – два хлопчики й дівчинка, жінка покинула, а її прокленають з кістками. Дівчину взяла і десь виїхала...

Це за живих, а це за мертвих.

Марію, що прозивали Марушкою, прийомну дочку Михайла Щічки, поховали п'ятого грудня. Просто од алкоголю задубла у канаві. Ішла додому з конституції та упала на дорозі на ісхвальтовій. Ішов автобус та спинився

перед нею. Одтягли од коліс у куветъ, ще жива була. А ранком підобрали, була міліція, возили на вскритіє – привезли з Кременчука прямо до ями. Оділи люди в своє, бо вона була, щитай, гола. Не було на ній ні сорочки, ні чулок, ні трусів – одне платтячко, мабуть, ще з Михликом справляли; він, кажуть, пішов на боротьбу, спитай мене за що, за кого він стоїть – не скажу, не знаю... Як робила бідна Марушка, так і смерть получила. Поховали з колгоспу так, як треба, труну оббили чорною матерією, а хрест поставили в ногах. Хіба ми в себе на Мокловодах теж отак ставили? Люди ж хрестять не ноги, а голову... то й хреста треба в голови, царство їй небесне, хай лежить, бо вона і нас, переселенців, дуже позорила... Прощавайте, бо всього на бомазі не спишеш і за пилипівську ніч”.

Михлик все ще стояв нерухомо і схилено, як над труною, а по старечих щоках його котилися сльози. Сперегодом Митько поклав собі на місце в торбу того зошита і пішов, пішов поміж могилами, аж до того лежачого хреста, під яким ще нема нікого – там лиш заповів Митько собі могилу, бо буцімто саме на тому місці стояла в ту ніч, переслідувана страхами та примарами, отака, як в листі описана, напівроздягнена Марушка. І та нечітка, часом фантазована, заповнена уявами картина, вже, видно, до самої смерті не випаде з його, такої ж нечіткої пам’яті, бо чим далі в старість, тим частіше стає йому нестерпно боляче особливо ночами, тим частіше являється йому на очі те видиво.

Навіть той, хто гарно знає Митька Михлика, або хоч од людей начувся, як він мучиться життям своєї і не своєї Марушки, легковажно бува махне рукою, бо геть не погодиться, що було воно і буває з ним саме так, як він розповідає. А проте уважимо скаліченого долею чоловіка: його, попри тортури і всякі табірні муки, перенесені ще підлітком, нерідко навідує (я сам тому свідок) і вельми глибока мудрість, і вмотивований розсудок, але він не здатен все це помічати, тим паче щось пригадати потрібне в потрібний момент чи вести сув’язну взаєморозмову на якусь там задану тему – як живе сам по собі, так і сповідується: то, здається, перед усім білим світом, то перед

кимсь окремим, йому лише відомим добрим чоловіком чи аглоїдом, негідником, і його вчинки трудно завбачити, бо вони якісь часом виняткові, іноді безглузді ніби абсолютно незалежні од світу, од взаємозв'язку в ньому чи закономірної послідовності, тому їх трудно пояснювати. Все це з ним лучилося все ось, після погибелі Сталіна, од тих батькових та його таборів і пересильних тюрем, про які ми, пригадай, читачу, хоч мелькома, але казали в своїх Поруках Для Батька, у Великих Поминках, які тривають, споминали також.

Отож, і тоді була ніч. Не літня, як оця, що розвиднилась, не на кладовищі і не під марами, вкритими чорною, важкою, як намоклою, ковдрою. Митько, вже й тоді посивілий, згорблений і трохи підсліпий од горя та недоїдань (коли там не коли хто погукає на приварок), ще не лягав, бо звечора захопився собі якоюсь думкою і так поринув у себе, що ніби й світу круг нього не стало. В хаті було помірно тепло од тих двох снопів соняшниччя, які спалив у печі, тому сидів на ослоні, біля вікна, що виходило шибками на старе кладовище, устелене крученою дерезою – гарна хованка для дрібної птиці, а при горю навіть для людини. Посеред долу і того разу було розстелено велику з околоту мату для вечірніх гуляк чи гостей – люди вельми охоче сходилися до Митька посидіти, покурити, бо були це, як правило, охотні до політики чоловіки. Охмарені димами крутої махорки, першу півгодини вони віддавалися смакуванню неквапливих затяжок та своїм одвічним селянським думам, поки на когось, ну, звичайно ж на запальнішого, нападав невитерпний завзяток, та найчистіша людська злість, що, спалахнувши, запалює собою інших і розростається в таке собі вільне, палке багаття...

Тут не місце розводитися про той уже гуртовий завзяток, що захопив, затяг у свій вир вже всіх сидячих на товстій підстилці – не для нас і не на часі нам їхні змагання, „кому і як живеться на Україні”, чому в Підорванки зоприли на фермі ноги в ризяниках: наймичка в колгоспі, і нікому моє не болить. Бо воно й насправді, як кажуть, щирі люди, звідки, мовляв, вона –

наймичка – візьме уяву про свій справжній образ, коли перед нею так давно вже не стояло дзеркало правди, коли вона – Підорванка... впродовж невольних десятиліть і століть не виходила з хліва і навіть забула, що є на світі таке дзеркало. А ми все сумніваємось, все перечемо їй і самі собі, що вона – превільна... („Ми через цей сумнів запалились бажанням дати наймичці в руки те дзеркало... ввести її у всесвітню світлицю науки, культури й поступу”.)

Міг би, кажу, про те казати безконечно, та той невтерпний завзяток погас так швидко, як і палахнув. Гуляки давно розійшлися, так і не почувши од Митька жодного словечка: він, аж страшно, як запав у те своє мовчання, в забуття, якому й сам не знає ні межі, ні краю. Обіпершись боком об стіну, сидів на ослоні, як на березі, а біля ніг... вирувала, мабуть, річка. Ні холодна, ні тепла вода лоскотала йому затоптані, як у пастуха влітку, підошви. Митько то всміхався, то хмурився до річки. Тягся до чогось довгою своєю, тонкою шиєю, мовби напружував слух або вдивлявся в марево, з якого мали б виходити люди, як з того світу. Річка йому не вгавала ні рухом, ні голосом – жагуче котила й котила свої води. І якось не так лунав її голос. Як у нашої Сули, хоч і пливли в ній не дивні, а знайомі образи людей – батьків, материн, баби Русі, діда Лук’яна... Папазирів і в ряду з ним чийсь інший, ошкірений, з одним, на лівім плечі, темно-червоним еполетом – такого носив хтось із його наглядачів... Може, в тюрмі, може, в таборі чи десь на пересилці, - така личина стрічається йому не вперше, то там, то сям майне зловісною тінню, захмурить обличчя... звіщує щось недобре та й засунеться небавом за обрій життя. Образи находили, напливали один на один мішма і ставали водою, що лоскотала й лоскотала затоптані, наштрикані стернями підошви і той терпкий лоскіт піднімався йому з кров’ю до серця, все частіше тьмянив зір, устилав матовою плівкою очі. Річку вже Митько переставав слухати, вона вже не реготала до нього, як лоскотала, а мовби на очах ділилася впродовж, по течії, на двоє товстих повісем, що пливли ніби нарізно, але й нероздільно, однією течією. Ота частина, що попід тим, потойбічним берегом, притіненим лозами

та деревами, здавалась темно-чорною, як запечена під ударом кров; ближче до ніг струмить пасмо чисте-чисте, як наші виплакані сльози. Митько чітко бачить, як вони – кров і сльоза – зливаються з образами виджених людей, і все разом стає водою, річкою, сплетеною з двох кольорів і мільйонів у них голосів – батьків, материн, його, Марушчин... а над усіма то спливав, то геть занурювався в потойбічній, темнотній, як запечена під ударом кров, той... ошкірений образ з еполетом на плечі... з могутнім, громовим голосом, під яким інші шулилися, приникали до землі, як під обстрілом.

Без ваги і значення, ніби для чужого ока, його погляд ковзнув по чомусь дивному й незрозумілому. Ні, це не ошкірений образ з гарматно-танково-ракетним голосом. Здалося, що в наносі піску при березі забіліло в момент відпливу хвилі випуклий горбик людського тіла, примулений зеленою тванюкою. Митько застиг у чеканні з гадкою, що це йому привиділось, що то просто зблиснула під сонцем чиста, як наші сльози, хвиля, бо звідки тут узятися утопленику, Хіба, може, баба Маринуха... Так це було ще в переселення, коли насильно згнали тисячі і тисячі людей з їх пращурських золотих ґрунтів, щоб затопити водою і їх пам'ять, і спосіб жити. Баба Маринуха, будучи одинокою, не змогла перенести навіть думки, що в неї відбирають останню опору – рідну землю, її Мокловоди, поза якими існування не уявлялося. То збудилася в ній „велика, таємна, нерозгадана людським розумом сила, що дала людині любов до самої себе, як необхідний засіб підтримання життя в собі та навкруги себе. Людина, що має живий, свіжий, здоровий інстинкт життя, мусить любити все, що дає їй це життя, що зберігає його, що відновлює, зміцнює життєві її сили. Тому людина любить найздоровішу, найсвіжішу добу свого існування – дитинство, юнацтво. Теплим зворушенням, сумною ніжністю віє від образів, від спогадів тої пори, коли... так нерозтрачено буяли сили життя. І непереможна... трохи навіть містична через свою непереможність і нерозгаданість любов живе в душі людини до всього того, серед чого відбувалась найкраща пора її існування, до тих людей, до тої місцевости, до тих будинків, рослин, звіряток, до мови

тих людей, до крику тих звірят, до всіх явищ, які сприяли, які були хоча б свідками зросту її життєвої сили. В цьому є корінь і основа національного чуття”.

Баба Маринуха в той день ходила, бачили, з самого досвітку по царині з якимсь вузликом під плечем у довгій, білій сорочці з прошвами. Усміхалась до ластівок, що петляли в леті при самій землі, озивалась ласкою до стрічної скотини – перед затопом, як на прощання, її сюди нагнали нелічено; розмовляла з пастухами. Перед самим заходом сонця попросила в них скибку хліба та й пішла, пішла поміж травами, туди аж виднілася, де небо сходиться з землею, - там вона вступила в хмару і зайшла в сонце...

Митька мучило почуття і цієї людської провини. Він ніяк не міг вийти з свого мовчання, зі своєї мертвецької застигlosti в одній і тій же позі, час від часу чітко зачуваючи лоскітний плин течії тієї сфантазованої, двоколірної річки, її голосів, що лунають йому то холодним сміхом, то глухим стогнанням, то музикою, то стражданнями, то втіхами, і за все те зачіпалася його душа, одкликалася як до суцього...

Митько мригнув каламутними очима, либонь, подивувався, що околотяна підстилка скочена в круг, а людей у хаті немає. Хотів було підібрати ноги на голий ослін, навіть прилягти для зручності, хоч для якогось відпочинку, та зупинив і насторожив тупіт. Глипнув у вікно, знизу затулене од холоду солом'яною маткою, і з першого погляду забачив на початку вулички до старого кладовища якусь у білому, як баба Маринуха, постать, що ніби близилась, квапливо близилась, то перескоком через невисокі кущі дерези, то кружка обминаючи їхню колючу непролазність – ява чи увиділось. Чи продовження то маревного мовчання. То була жінка в білому вбранні або у самій сорочці. Тепер вона десь присіла або ж упала на бігу, щоб перебути в схованці, либонь, од тих двох темних на фоні погідного неба – двох, кажу, темних чоловічих фігур не з любовним, мабуть, наміром. Двоє вже не микалися сюди-туди, мов гончі, що загубили слід, а мчали напрямно. Уже

чувся важкий тупіт їхніх ніг і майже водночас слабкий удар кулака чи всього тіла об сусідню браму.

„Таки об сусідню...” – переконувався Митько Михлик сам собі і чимдуж тягся у верхню шибку, щоб заспокоїтись, не мучити себе потім сумнівами, що та втікачка не шукала спасіння в нього чи в його дворі, а була якась, може, гуляща, одного поля ягідка з тамтими двома. Бо чого б це ні з сього, ні з того порядна жінка гасала серед ночі в отакий мороз по старому, в дерезі кладовищі та ще й напівроздягнена, бо в білому. Гляди, щойно вирвалася од бахура з постелі, теперечки глумствує, а то, чого доброго, й приманює рятівників, щоб ті дві темні фігури заскочили тебе зненацька, заламали з тріскотом назад руки і запитали, хто ти їй такий і яке в тебе до неї ділечко („В мене горе не якесь, Ой, да в мене горе великое! З горя ніженьки не ходять, Ой, да в мене ділечка не роблять”). Хоч і маєш делікатну до спочуття селянську душу, та за неї ж (од сучасних п’яних бузувирів) напевне матимеш на вічний поминок...

Воно, може, оте й справедливо кажеться, що ти спершу сам собі потрібен, а тоді вже людям”).)

„Таки об сусідню... не в мою браму стукано”, - умовляв своє сумління, переживаючи щось неприємне і ще пильніше, ніж перше, вдивлявся за вікно в погідну сіру ніч, шукаючи ту, може, й гулящу, але в білому, як баба Маринуха, що пішла поміж никлими травами, туди аж виднілася, де небо сходиться з землею – отам вона вступила в рожеву хмару і ввійшла в сонце... („Нема людини. Звели зо світу... Ото пілати!.. Пропала б ваша путь! Зробили отакий дурний потоп, понищили золоті ґрунти, збавили реліктовий наш посулянський дух і побут з природою, а винуватого нема, всі збоку, відповідати за видимий злочин нема кому, хоч творили його ответственні пілати.)

Думка билася й билася, а Митько дививсь „ ніби над ним не мала сили і тепер он та простягнута рука, що тягнеться, може з останніх сил до клямки чи до брами – кожної миті могло пролунати стукання, і він аж відхилився.

Аж приплющився, щоб почути звуки не наяву, а ніби в заплутаному напівсні. Хай здається, що він так і лежить, як лежав, нерушний, у смиренній позі, що він зумисне сам себе не обманює, що готовий хоч і в цю мить вийти надвір, вступитися за ту незнайомку чи бодай накричати на її переслідувачів: він-бо знає, що таке насильство, - каже і каже свою готовність вийти на прою („Мільйони в бій, в останню прою Хто поведе?“). Каже і каже, оступаючись од вікна, внизу затуленого солом'яною маткою. Чи то в грудях так гупає серце, аж у вухах лунає, чи та простягнута рука дістала брами – безперестанку, мов на хитавиці, змагаються ті двоє „чи“, то руйнуючи, то мов заколисуючи розбуджене сумління. Ніби мимоволі, знехотя, підблизився до хатніх дверей, взявся до них обома руками (так трудно відчиняються і зачиняються, набряклі), посмикав їх сюди-туди – таке, як виходити надвір, боронити жінку в білому од тих двох темних фігур. Не відчинившись, ступив було ще раз до вікна, але тут же повернувся. Взяв у кочергах блаженське рогачилно (забувся, чи заціпав сїни після тих гуляк-вечірників), помацав („Знайшов не знайшов, а помацати можна“), покрутив, як його способніше робити, і засилив упоперек попід скобою („Дірка була викопана в стіні невелика: так тільки можна було руку туди засилити і витягти що-небудь поблизу“) – нехай будуть хоч хатні двері на запорі, бо-таки забувся, чи зацепнуті сінешні.

„Поглупствують, пожирують та й помиряться...“ – вгонобив сам себе, як забожився, а вагання між сном і явою залишилося в ньому, часом остаточно переважувала догадка, що то була якась близька йому дійсність. Жінка в білому вже здавалася знайомою, а слабкий удар рукою в браму тому й слабкий, що в неї могли бути так саме скалічені пальці, як і в Марушки – вгонобляв себе і вгонобляв, а ноги човгали з невеликими пристойками для подібних суджень, а може, для прислужання до надвір'я – човгали, кажу, до тієї глухої стіни в хаті, де стояв давній-предавній піл з подушкою. Ось підліз під рідкувате для зими своє ряденце, ткане відомим селянським способом з колірними перетканнями, гарно тепер обтикаюся для зогріву, щоб не

підвівало, щоб не перестудити, бува, порушеного важкими працями поперека та й нехай гарне сниться.

"Ти б сідав до столу, Митько, - вже вдруге нагадує Марфа Личачка, того дня розпорядниця на кладовищі. – Поминки на Україні – найбільший празник, Михлику... маємо кого поминати, допоки й роду нашого... сідай, сідай," - наливає в чарку, кладе ложку і киває до мене, щоб я торموшив його з того западистого мовчання, якому сам нещасник не знає, не шукає ні межі, ні краю.

Добре, що в мене до Митька до Михлика спочуття, як до дитини. Я для нього – теж як ніби батько. Тому й без мови, а лиш рухами та поглядами вчуваємо один одного, якими думками кому думається, що готова душа твоя прийняти та що на ній лежить печиною, а поза нею – втіхою.

Видно мені, видно Митьків світ, бо на лиці його знаки. Та він з ними й не ховається навіть од недруга. І тут, за поминальним столом також. Знамо, чим вурдиться, чим закипається його душа: царство небесне твоїй Марущі, бабі Русі, Баглаєві Федору під Дніпровою водою, Лук'яну Шелезі (Біломор-канал живий і вода з нашими слізьми-потом в ньому ще не висохла), нехай царствують невинні, а перед вами, відповідальні, - земля б розверзнулась... („Трудно молотить цю осінь пшеницю: дуже туга, не скоро вибивається зерно, дуже сидить у мохунках, бо незарідна, припалена”.)

Люди вже наговорили такого про ту Митькову ніч, що коли про неї спам'янется, годі й микатися до справдешності – щоразу щось, та нове. Всяк тепер балакає про своє, гарує в тому свою ціну. І на Митька, і на ту в білому, і на фігури в темному. Хоч суть цих казань таки спільна: було таке, було...

„Тепер думай далі, Михлику, - сказав йому, як пом'янули й закусили, - бо мене кликав, он через Марфу переказував... кликав, кажу, Прокіп Більшовик, чуєш? („Ми, українці, для них реальні і небезпечні противники. Та не варто зараз про це. Ми і наші цілі надто оббрехані, щоб я міг коротко пояснити трагедію свого народу”.) Благословляйся, Михлику, про своє, а наше ще загориться, спалахне, лиш прийде час-година.

... Та ніч упала, як у яму. А коли розвидніло – не питав себе більше, чи щось трапилось на кутку, чи ні: як спав одягненим, так і вийшов на вулицю. Проїшовся вздовж понад загорожами, обережно зиркаючи, мовби ненароком в сусідські вікна, але ніхто на нього не зважав, не зупиняв, ні про віщо не запитував – стрів лише двоє нецікавих знайомих облич, почув звиклі вітання. Отож бач, а ти ждав зачіпки, хотів було приподоблятися, як хто бува запитає... Ніхто не чув того тупоту, не бачив тієї непритомної жінки... даремні твої гризоти. Хоч би кому й похвалився – ніхто не повірить, ще й насміються. Не віриш – сприймай за казку. Не віриш – тоді я розповім своїй вербі над шляхом... або травам, що вмерли од людини під затопною водою. Всім би мусило бути пам'ятно, що природа тонша за людину в своїх почуттях. Людина вірить тому, чому хоче вірити, почуття її недовершені й мізерні... Вона здебільшого не гожа ні пророчити, ні наперед сказати, ні тобто здогадатись... здобутися на кращі почуття і задуми.

Забивав себе і тепер Митько чимсь іншим (аж ген йому мріє: чи то люди, чи то коні, а може копиці сіна) – забивав, лиш би відкараскатися од тієї з'яви, що нагадує... поникла під його вікном... під чужою брамою, під тином... тіло знепритомнілої жінки. Все рідше постає той образ, тьмяніють його характерні риси, заледве чутно слабій її стукіт (може, і в неї калічені, як у Марушки, пальці), але щоразу – то не менша кара. Чому було б не вийти, не переконатись, хто вона? Завіщо переслідувана? Самому, самому... самому все це бачити, знати, а не смиренно тепер відбиватися од людських теревень. Погоджуватися з їхніми припущеннями, що якби, мовляв, та якби, то, може б, вона і повернулася до розуму.

Митько тільки мригає, нічого на те не говорить. І від столу не встає, хоч і не їсть, а тільки мригає і мригає. Очі, правда, не заплющені (значить, не найшло на нього оте випадкове мовчання), хоч видно по туманові в очах, що навколишнього не помічає, що живе він у своєму світі.

Чи то справді була його Марушка, як доводять жінки ще й сьогодні, ось тут, на кладовищі?.. А гналися, що ви мені не кажіть, Герасько

Жужманівський та Савус Борисеня (з наголосом на „я”, будь ласка). Вони, псюги... Бо чимало правди співпадається. Вони, псюги (сам Герасько пробалакався в обід на вигоні, будучи гарно випивши). Пробалакався не просто так, по глупоті своїй уродженій, а чванливо, з задачею, як і годиться задаваці, сказали б у нас на Посуллі. Він і той же таки пришелепуватий Савус, дружок, першого разу, засіли Марушку – була вона гарною воїнською дівкою, у них і в будень носили по три разки намиста з дукачами: великий срібний на душі, а по боках його – два менших; заспіли за пранням на Сулі, накрили мокрим рядном, ну домагатися її знаного човна – легкий, фарбований, ні, розмальований; посередині крихітна хатина в рушниках, а на носку – казкова саморобна квітка. Надумався активіст Герасько куркулити Марушку-сироту... Тоді її тільки побили, бо про захований у лимані човен не призналася. А сперегодом залізли в хату, у вирване вікно... („А на торговиці, де коней та волів продають – скільки там мошенства та неправди!”)

На цім якраз моменті Митько Михлик (з наголосом на першій „и”, будь ласка) заплющує очі, ніби інакше не може стримати, ні сліз, ні стогону, каже з мудрої книжки заучені слова, схожі на молитву: „О, Вседержителю, великий і єдиний, я завжди з Тобою, у Твоїй кріпкій руці, тому знаю, що зі мною не може нічого злого, насильного трапитися. Те знання об Світові, той спокій Природи, нами прісно гвалтованої („А найперше дай, Боже, щоб загинув Інквізитор наш великий, та щоб більше не було їх нині, прісно і вівіки!”), які Ти даєш тим, хто, зрікшися суєт безсилим, повністю віддався Тобі – це справжній рай. Без Твоїх труднощів жив я, пливучи. Як найдрібніша порошина, що мерехтить собі у променях сонця й Природи: легесенька, вона часом піднімається, скільки в неї Духу, Знань і Твоєї волі, сама стає – як маленьке сонце. Та не знав я, що така гіркота може поймати грішну душу людини. Забув Твою науку, що жінка стоїть, як брама, при вході в Білий Світ – так само при виході з нього...”)

Уста його все ще ворушилися – либонь, він уже далеко-далеко звідси. Попрощавшись з Марфою, з кладовищем, вже прошкує луками та піщаним

безлюддям, що починається за нашою цариною і стелеться то буртами, то перебалками аж до порома... (Трапиться їхати понад берегами Посулля – поклоніться моїм коханим плавням, островам, лиманцям... На нас, Окраїнців, знову повіяло, як наливним житом, „Ще не вмерла Україна”.)

Їх набралось тоді куркулити ціла партія (босоти і ледарів). Заглядають, лезять по чужих дворах та городах – сліпа сила завжди веде до гибелі („Був Миколка-дурачок – була булка п'ятачок. А як стали комуністи, то не стало чого їсти.). Мордували вони Марушку, мордували – Герасько з Савусом – поки не придумали прищемляти їй пальці дверима... щоб захрускотіли прищемляли. А її мальований човен тим часом лежав на дні у Козацькім лиманці...

Геть-геть уже по другій світовій війні Марушка зважилась на помсту. Як збита з глузду, втекла од Михлика... Набрала в слоїк гасу, в кишені – ключця і... пастухи бачили якусь дивакувату жінку на Добробатьковій могилі, через неї битий шлях між Жужманівкою та Городищем. Бачили на заході сонця, а погрібник Гераськів загорівся мовбито того ж вечора...

„Якби воно була в жінки заштита, - це вже гадає Марфа Личачка, - то отвітив би Герасько. Ще й як отвітив би! Всяк хам показує свою натуру, а нам мовчать? Це був би чистий страм... Подумаєш, Герасько-Дурасько!.. Бери його під козирок, бо він партійний бригадир... ручкається на совіщаніях в районі з самим Миколою Первим. Знаємо ваші ручкання... Ось я власть, а ти низота – що ти проти мене: зімну, зітру, забуду... Знаємо й таке. Воно й тепер над нами торжествує – твоє зімну-зітру-забуду. А коли з-під вашої кари вивернемось – сказати не берусь. Про це спитайте у Вікентія в Різночинця, вони вже лаштуються, вся молода братія за ним настроєна. Бо й досі ж п'яні гувьки на острові... Коли кому й лучалось ненароком зблизиться до того острова, то з ляком тікали від нього, бо, кажуть, велено стріляти на постороннього; у них же в руках вся охрнка... А Вікентій, кажуть, з Данилком та Яринкою підпливали під самий берег... і по косі ходили, і все

бачили, і все чули („Перве намистечко у чавунці попід вінцями – то вже вода починає закипати”. „Закипає в морі піна – буде, браття, переміна”).

Раз я чула, як Марушка просила в голови одходів для курей. То вишкірився, як пес. Як обізвалась, то так як возом ніби його зачепила. Хто ти, мовляв, така для колгоспу, що прийшла до мене... і де твій батько-індус неусуспільнений... А де ж мій тато? – знітилася було Марушка... ви ж його й з’їли... не солячи з’їли, як би вас пранці та черви поїли, гнидники ви отакі несосвітенні. Він ще й докоряється індусом, що не пішов до нього в колгосп, з ума та з толку... Та як заходилась, як заходилась доказувати. Бо воно, про колгосп кажучи, як у тій приказці: як хто хоче, так по своїй матері й плаче: іден нишком, другий вголос. Що ж ти тепер докоряєшся про Марушчиного тата? („Сину мій, коли прийдеш до нас?” „Тоді, нене, прийду до вас, як павине пір’я наспід пірне, а млиновий камінь наверх випірне”) Що ж ти докоряєшся і куди ви, обмовники, чоловіка приснопили (царство душі твоєї матері, це її слово). Що то за власть така, що в неї стільки ворогів, скажи на божу милість? Архип, Марушин тато, людина чесна, якби всі ми такі („Хоча в Січі були люди різні, однак панувала там така чесність і така безпека, що люди, які приїздили з товарами, по товар чи в якихось інших справах, не боялися згубити й волосини з голови своєї. Можна було на вулиці залишити гроші, не потерпаючи, що їх украдуть. Будь-який злочин супроти чесності гостя або січового мешканця негайно карали смертю”). Подожди трохи, поміркуй своє, поки я Панька Папазира відправлю... Так і знай „ненаські люди” послали щось вивідувать, а не поминати праведників (Марфа налила дві чарки підряд, дала милостиню в руки – йди своїм шляхом. Панько здогадався – пішов навпростець через могили, туди десь, до берега. Марфа не стрималась – сплюнула, як од гіркоти в роті, перехрестилася з прощенням, що лихий дозвів плюнути на святу землю та ще і в такий день, а далі – до перерваної мови).

„Цікаво, чи виходить з людини, як умре, нечиста сила? – дивиться, чи не вертається Панько. – І куди вона дівається, якщо виходить? Невже не щезає,

невже передається в рід?.. Хто не знає правди, той мусить її з брехні вигадувати... Чули? – Марфа розпорядниця до людей, до поминальників. – Та хіба Митько, самі подумайте, міг би так відповісти – „ти, Вікентію, гордість наша і всеї України” чи щось таке подібне. Ніхто з нас вголос так би не сказав – ніхто на все село, а може, й на все наше гине Посулля... хоч і молимося нищечком за таких людей за самостійних. Воно, стерво, не при хлібові згадуючи, прости мене грішну (перехрестилась ще раз, услід Панькові сплюнувши) отаке твердить... Хто не знає, кажу, правди, той мусить її з брехні вигадувати. Хіба Архипа воїнського не таким чином звели зо світу? Хіба не оббрехали свої ж, українські хамлюги?

Мав чоловік, Архип воїнський, височенний дядько з козацького сословія – мав, кажу, ятері. Пар з дванадцять, мабуть. Всі на парених обручах, з добренної, з якоїсь запахучої пряжі. То ловилося в нього і по три цеберки линів чи карасів і по чотири, якщо риба не залягала на погоду. Велося так воно й велося, вже й при колгоспові Архип рибалив, сім'ю рибою содержував, людям продавав і так давав – Марущі, своїй дочці єдиній, на того човна на мальованого стягся – дуже вже цього хотіла дружина. І вмираючи, це заповідала... Поплив одного разу трусити вдосвіта – гульк! Чуже порається біля його ятерів: витрушує рибу в човен і викидає, витрушує – і викидає. Викидає неабияк – трощить обручі або ріже скіском ятір. Инчий, може б, і стримався, а він, Архип... замахнувся веслом з-за голови і так огрів того, що з довбанки порався біля чужих ятерів, так огрів, що злостивець... зареготав неборака так неприродно й дико, як очевидно реготала первісна людина. А з перекинутої довбанки сплигло все, що могло, разом з її господарем...

Що на нього тільки не казали, на Архипа з козацького сословія: в нього й батько сякий-такий і мати не краща, а дід служив в царській армії... був Кавун, а зробився Кавунов, тобто займався підробкою документів, хоч і дурному видно (а розумному все до нитки знано), що Архипів дідусь був, кажуть, могутній і силою, і красою, і розумом, то його москалі й підробили,

обрусили для своєї користі, бо так воно – спитайте в розумних – з давніх давен робилося щоб москалі в усьому були передніші, хоч би й нашим талантом, хоч ми їм і Москву заснували... („Хіба ми винні, що московські дзвони голосніші од наших?“) Що на нього тільки не набалакували, на Архипа на Кавуна, добренного дядька з козацького сословія, а він чувство мав до всякої людини – не кинув тоді напропаще свого ближнього, а дістав з води, з того місця, де вже бульбило. Смикнув на себе, хотів волокти в човен, щоб рятувати. Та крадій був ще при пам'яті: з рота вода струмком, а руками згрібає з голови жабурина слизаве та ряску. Глипнув на Архипа ледачими очима – посміхнувся Архип: пізнав сусіда... такий собі, миршавий чоловічок, все було на чуже надиться, як то кажуть, - не говівши, не болівши, а пасочки їсти. Або, звиняйте за такий жарт, що сюди лиш одним словом, а стосується: іду, мовляв, - лежить, торкнув – не біжить. Узяв – воно, вкусив – г...о. Сусід був тоді за сількора, писав дописи на людей. Архипа теж прописав у райгазеті, клеймив за ятері підкуркульником – не видно тоді багатьом було, де правда... все переверталось в тому перевороті, все добре нишло або гинуло, а зле, безбожне одолівало – не ставало чистої, немішаної правди: Архипа скепкували придворні лжесвідки, заслали в колючу тундру, а сусіда, як підручного вписали в ряди борців за нове життя („Ми світ новий задумали Зробить руками чистими...“) Осіняймося щоразу совісними вчинками... і людство в нас повірить.

Задзвоніть же в німій хаті

Бандурнії струни!

Розкривайтеся святії

Предківськії труни.

От якби Архип зважився перебути свою прямоту – схоти себе приневолити! – та хочби для виду покірним здався – мали б ще один – не лишній! – рід козацький („Ой була, була Глибока Сула Нашим трупом загачена“.) Не перейдуть імена їхні до синів і до внуків, і до пізніших нащадків на вічну славу, на любов і зразок – помолимося на споминок, на

щирю покуту. Сам ти по собі, без глибокої сердешної любові до ближнього „нічтоже єсть”.

Митька не чуть і не видно – чкурнув на своє споглядання, як сірий лозами. Обіцяв – туди й назад, але де там. Діло його моментально не робиться. Кинув мари недоглянутими, людей, кладовище, не добув і поминання, будучи сьогодні в Марфи-розпорядниці помічником, - завтра з Христею Плютихою добуду. Я лиш туди й назад – подивлюся, чи міниться Річка. Вікентієві похвалюся, що в ній мені видиться... Поминки наші триватимуть адже до Страшного Суду.

Чкурнув так бистро й невідкладно, як ніби зачув такий єдино слухний момент віри в забобони, коли йому вроджується щось таке велике й вічне, як Слово, як Час. Сидить над водою, ніби й сам в тому вільно текучому хаосі, з якого родяться йому видимо Воно й Він – з тієї ж таки води, найвільнішого, либонь, творіння природи, - не зворухнеться в своїм западистім мовчанні. Прилюблений у неволі до містики, до послухань од лукавого, він страшиється некомандного кроку, жахається свого первородного права на самого себе. Жде, воляча сила, жде, моя печаль невігойна, і готовий ждати, поки й світ ділитиметься на живих і мертвих, недожденного чуда. Буцімто тільки вона – Річка, Слово і Час – повернеться к ньому душею і милостиво благословить його, наївного і без них зобов'язаного законами Природи, сутужно і все життя боротися за себе ж... А як інакше, щоб не борючись, сягнути свободи? А як без неї карабкаться з могильної ями, де встелено трупом, струснувши з себе страх і рабову покору?

Я лиш туди й назад, але де там. Митько не помічає за собою, що і в молодості ходив помалу, а після тюрми після каторжної, то й зовсім нога за ногою, мов той віл, котрий ніколи не спішить, мовбито, напевне знаючи: од прийдешнього чи діждешся кращого? Та все ж таки, любий Михлику, наші предки думали й інакше („Життя селянське – не смітник, як ти собі, може, мітиш... а ядро сили... всяке розумне тобі скаже, що земляні люди, їхня в

потові праця і мисль – це свіжа або й найсвіжіша кров і здоров'я для всього тіла... для всього божого тіла і всякої розумної житні...”)

Сидить, як у потемках, дивиться на течію, думає... Либонь, кожному (перед тим, як діяти), потрібно надивитись, надуматись... настраждатись. Звичайно ж, я всім собою навчаю Митька свого Михлика вченої мудрості, хоч і згоден з тобою, о милий мій Германе*, згоден, правда з примітками, що мудрість подарувати не можна. І якщо мудрець намагається її комусь подарувати, вона завжди обертається глупством... Знання, мовиш ти, можна подарувати, а мудрість – ні. Її можна знайти (якщо самому, поза вченнями, шукати, Михлику); нею можна жити, вона може до себе вабити, з нею можна робити чудо (жити тобто вільно і в заслужених розкошах – тобі теж, Митьку, - з наголосом на „и”, будь ласка); але пояснити мудрість, навчити мудрості (фанатика одного вчення) не можна. Це те, заключає твій мудрець Сіддхартха, про що я, бувало, здогадувався ще хлопцем, те, що мене відштовхувало від учителів (від чорно-білих навчителів про світову революцію, Михлику).

* Мається на увазі німецький письменник Герман Гессе (1877-1962), лауреат Нобелівської премії за відомий в нашій країні й в усьому світі роман „Гра в бісер” (1978 р.), а також автор книжок „Курортник”, „Степовий вовк”, „Сіддхартха” та інших.

Митько Михлик сидів і сидів, поки сонце скотилося на західну сторону, а річка розділилась тінню од потубережних лоз на чорне й біле, ждав і ждав, та з ним нічого не ставалося. Не ввижались образи, не ставали рядами перед очима обличчя, не мінялися вони, не оновлювались в перевертах – ніяких тобі змін, ні перевтілень. Ніби й сама річка зупинилася, застигла під якоюсь тонюсінькою, але суцільною личиною скла чи криги, з-під якої не чулося голосів сущого. Річка, як і того разу, чітко ділилася вздовж на біле і чорне. Біле – чисте, як сльози, чорне – мов кров під ударом молота...

Не поборони, о Германе, земля тобі пухом, піднести свою милостиню з наших Великих Поминок, наші слабкі потуги з надією на Митька Михлика, що вивертається і мітить на коня, як твій Сіддхартха. Що так колись станеться, заручаюся його (і Твоєю) мудрістю. Ось вона:

„Сіддхартха слухав. Він увесь обернувся в увагу, весь поринув у слухання, був зовсім порожній, тільки всотував звуки. І відчув Сіддхартха, що науку слухати він нарешті осяг остаточно. Усе це, оте багатоголосся, він чув уже не раз, але цього дня воно лунало інакше. Численних тих голосів він уже не відрізняв один від одного – не відрізняв радісних від журливих, дитячих від дорослих; всі вони злилися водно, в тужливий стогін і сміх мудреця, у гнівний крик і хрипи вмирущого; все було одним цілим, усе, тисячократ поглинене, переплелосся, сплелосся. І все це разом, усі голоси, всі цілі. Усі страждання, всі втіхи, все добре й зле – все це вкупі був світ. Усе вкупі було рікою сущого, музикою життя. І коли Сіддхартха пильніше прислухавсь до цієї ріки, до цього багатоголосого співу, коли не чув уже ні страждань, ні сміху, коли вже не зачіпався душею за один якийсь голос і не входив у нього своїм „я”, а слухав їх усі, слухав як одне ціле, як єдність, тоді їхній величний багатоголосий спів склався в одне-єдине слово, і це слово було „Ом” – довершеність”. („Хіба дано людині прожити всі ті життєві ізначала, які в ній суть?”)

Даруй, читачу, я риторично повторюся, запобігаючи твоїм сумнівам: що висидить мій Михлик на березі байдужої до нього річки? Може, й нічого, якщо йому забракне його часу. На нім, погодьмося, життя не вклякне; маю не зовсім глупе сподівання: людина, в якій забрано все „до основаній”, стає ніби заново вільна, як народжена. Будучи такою, вона по природі своїй захоче – рано-пізно – будувати собі новий світ (не антисвіт секретарів і секретарок, не дулю з маком – слава богові, не всі живуть-жили нашим утопічним способом). То й ми, як люди... Коли посварився з громадою, то й не вбирайся у святкове, сиди собі вдома за кужелем і пряди на чисту сорочку!

Підпільники

Ой, піду я з цього села, піду, піду
 І покину в цьому селі свою біду.
 Оглянулась я – на жовтім пісочку
 Ой, біжить біда по моїм слідочку.
 „Ой, вернись, біда, чого ти вчепилася?”
 „Не вернусь я, - з тобою вродилася”.
 „Ой, вернись, біда, чого ти вв’язалася?”
 „Не вернусь я, - з тобою вінчалася”.
 „Ой, вернись біда, бо будуть нас бити”.
 „Не вернусь я, - буду я з тобою жити”.

Скільки там тих наших людей посульських лишилося – горсточка, а чужих – на кожнім кроці, півсела чи й більше. Така мішанина, що не розбери-бери. Ніхто нікого знать не знає, ніхто нікого не празнує – кругом одні уходники. Один на одного ніби дметься, як ото перший день в череді на вигоні. Навіщо так мішати різнородних людей? Кожен почувасться невільно, скупю, а скупі люди завжди дратівливі. Не маємо ані правдивої пам’яті, ані власного розуму, щоб видіти своє спасіння: бог відібрав пророків і праведних дуже рідко („Чи буде лад, чи не буде: вгадай у якому вусі дзвенить?” – візьмемо ці слова в дужки, як не сливе певні; для нас, однобоких, тим паче. Ми вже виріклися віри дідівської, тепер батьківську топчемо, одведи, господи, од гріха превеликого.)

Це ми такі з Митьком Михликом. А коли вам (хоч на врем’я) приподобитися до чужого розуму та розмикитить все по-своєму, то в них живіша правда.

„Отак Сіддхартха поволі простував собі й міркував. І (міркуючи) дійшов висновку, що він не юнак уже, а дорослий чоловік. І дійшов він висновку, що чогось позбувсь, як ото гадюка позбувається старої шкіри, що чогось у ньому не стало – того, що належало йому і було з ним усю його юність: бажання мати вчителів і слухати повчання (треба, треба і ще раз треба, але як саме

зробити це (безкласове). Треба, ніхто толком не каже, бо й сам, либонь, не знає, не відає). Останнього вчителя, який трапивсь йому на шляху, навіть його, найвеличнішого і наймудрішого, Будду, святого, він, Сіддхартха, покинув, мусив піти від нього, не в змозі прийняти його вчення”.

„Я вже здогадуюся, що і батько мій і мати та інші вчителі вже розказали більшість і все, либонь, найкраще, що нажили, що знали... передали, як кажеться, свій досвід і знання, а мій розум з того не наситився, душа не вгамувалась і серце не впокоїлось: не те основне і мудре чи навіть проповідне, яким чином кому щастить осягти всі ті глибочені знання батькові чи материні, усіх разом стрічних учителів, але як за ними жити, як, шукаючи, знайти „оте першоджерело в своєму „я”, це ним треба заволодіти! Все інше – шукання, манівці, блукання наосліп,“ – такі думки, така спрага.

„Він тяжко й надовго замислився, мов пірнув у глибоку тиховодь, аж на саме дно цього відчуття – туди, де залягають першопричини, бо осягати першопричини, здавалось йому, це, власне, і є думати, й тільки так відчуття обертаються в пізнання, не губляться, а стають дійсними, починають випромінювати те, що в собі мають.”

А люди, свої посульські люди гадають, що Митько Михлик дивень не нашого часу, не нашої закваски, бо слухає не наше, не своє – слухає, аж очі мружить, якщо читаєш чи просто переповідаєш отакі заграничні мудрації. Може, й не з нашого часу – є такі люди, є – може й не нашої закваски, а може, якраз нашої, та веде його, бідного, на берег і веде не простий інтерес і не примха – там йому видиться, і тоді меншає туга. Либонь, не забули мокловодівської баби Русі? Та страдниця, щоб не так мучитися за своїм Лук’яном (копав канал для москалів), збирала собі в пам’ять людські сни. Так саме, як Митько над річкою видіння. Бо коли що сниться людині чи видиться, то те й збудеться – так відгадувала баба Руся. („Що в піснях співається, те в житті збувається, а що наснивається – ще скоріш збувається”.)

Веде, тягне туди, бо там меншає туги. Туги меншає, а сорому – ні, наслухаючи те преподобне заграниччя. Про нього тільки й балачки в обід на вигоні і навіть на Поминках. Аж самому себе стає соромно. Таки ж і не ледащо, і не босяк, і не п'яниця. Не брешу людям в очі по-партійному („Доженем-переженем – ось-ось комуна”). Не задурюй і ти людям голову хочби й найсвітлішим майбутнім чи там якимсь іншим безкласовим комунізмом (то вже Прокопова робота, Більшовика). Соромиться він, зневажений, своєї похилої вдачі, що над ним збиткуються, як сірі горобці над повнозерним соняхом; його ошукують, кому не лінь, всяка шушваль всякими способами, а він перед ними, розумниками, як голий серед вовків, як круглий-круглісінський сирота: віру забрали, од землі одірвали з м'ясом, як те колгоспне теля-одкидча од вим'я – осиротила власть сімнадцятого году, zostавсь, як бубон („Та багатьом уже немає свята. Колись весела і червона дата, Як чорна цифір, нині промайне – І лиш нудьгу всередині сколише”). Хоч бери ломаку в руки та йди на барикаду розорятись.

Піде Митько Михлик, їй-бо, піде... тільки не розорятись („Що японцю користь, те руському шкода”), не на барикаду, а робити Чесну Січ од тих запартійнених гуляк („Не говівши, не болівши, а пасочки їсти”). Од тих, кажу, що дурманяць людей принципом: хто, мовляв, не робе, той, мовляв, не їсть... Ану, лишень, скидай з ніг капіталістичні (з розподілителя) черевики („Взуєм пана в постолі”) та я гляну на твої підошви, в молоці напарені, а ти глянеш хоч перед кінцем на мої, в ризяниках на молокофермі до кісток зопрілі („Чи хороші наші принципи... чи ще краща їхня казочка?”) Ти, товариш Миколо Перший, робиш не ручним трудом, а кажеш умственным – значить, керуєш моїм умом. То хоч скажи перед кінцем, куди ж ти мене закерував, що два кметі, а пан третій... Ану кажи хоч раз мені чесно, за яким принципом, що люди нас сахаються, як світових розбійників. І допоки таке буде, до яких поминок.

Ні з сього, ні з того Митько лунко засміявся – чи з того, що отак зятято змагається з тими невидимими управителями, котрі хіба здогадуються, що

вони від нього заслужили, чи з тої превеликої радості, увидячи, хоч і на прив'язі, але на текучій воді, свого човна, ним попливу од такого світу... Зірвався з місця, як застійна кляча і помчав, неначе щойно вихопився з юності... Дідусь мій по матері з козацького стану, то чом би й собі не поселитися на острові. Викопая землянку, виплету сітку на рибу... розведу корів чи овець – стану вільним заволокою. Буду собі нищечком розвиватися до якої схочу заможності – зроблюся й собі підпільником, як Лукія Підорванка з транзистором... чи як той комуністичний більшовик в царське врем'я або й того лучче. Хто мене потягне за це до одвічальності, як воно все наше обчество в підпільниках: власті підпільно торгують кожен, як своїм, хто до чого приставлений, пиячать нищечком та діляться нашими скарбами; ми підпільно крадемо та складаємо (теж за чаркою) про власть анекдоти... а москалі, вражі діти, прогуляли під гармонь всі нечорноземні колгоспи, на гулящу владу глядючи. І все так далі, і все в наростаючій ітозі. Кругом підпільно і все в нас буцімто під секретними під замками, а чужі діти ширму нашу скепкували та й сіли іграшковим самольотом підпільним генералам на голови з кокардами. Хто мене за Чесну Січ потягне до одвічальності?..

Зрадів Митько, що гарне вигадав, упирається веслом об воду, що є сили, жене човна стрімко, прудко. Та все підвертає, та все його накеровує в оту, он лиш мрійну, ледве зловиму поглядом сьйвину, де той осиротілий, убогий острівець, що тільки мріє бовваном на хиткому воднім безмежжі. Близиться, близиться – на душі легшає, легшає, що стане самостійним, що не душитимуть його наказами та заборонами – з ним коїться щось дивне й небувале, як ніби рушається нова у ньому сила і починає здаватися, що вже оте на березі хай падає, нехай на смітник чи у безвість, як занепад, бо навіщо мені тлінне – дай, боже, безсмертне! Бо навіщо самих себе осмішувати перед іншим людом, якщо ми нічим не гірші і перед богом, і перед природою („Організми, що з'явилися в результаті невдалого поєднання атомів, мусили загинути; вижили ті, які мали змогу підтримувати своє існування, продовжувати рід”, - спасибі богу і тобі, Лукрецію, що так навчає „Про

природу речей”.) Якщо ми до життя придатні, як самостійні трави, а земля на острові здорова, на всі плоди снажна, лиш доклади чуттєвості та вміння... якщо, якщо...

„Коли я вип’ю шкалик-другий п’яного вина (як оце сьогодні на поминках), я перестаю відчувати самого себе, оскільки все в мені в чуттєвості. І стає по-іншому довкола, настає воля, якої не зазнавав, теплється спокійна втіха – тоді, хоч ненадовго, знаходиться все, чого шукаю, чого не вистачає; хоч натрохи стаю мудрим і спасеним. Цим я уникаю неминучого розпачу. Учуся розради, знаходжу забуття... навчаюся ошукувати себе, але не знаходжу найголовнішого для всіх – шляхів до вічності й спасіння; шляху шляхів пізнання, бо чим далі живу, тим зростає моя безліч запитань”. Але се був солом’яний вогонь, який швиденько гасне.

Човен притулився носом до берега – оце твоє, Михлику, самовільство, твоя буде займанщина. Примотав Митько човнову прив’язь до вербового окоренка, обмацався, чи все при ньому, - піду гляну вглиб, роздивлюся. Сонце гарно вияснилось, гріє в плечі, трохи зболіло од вимахів веслом, але йдеться вільно, як на вигульки. Легко зіп’явся на голий бугор – знайома рипить зернистий пісок під ногами, як бувало до затопу дома на вигоні, і своїм рипом шарудить по душі, тормозить її, ніби викликає з глибини своє давнє відлуння, а воно, влегле, ніяк не зведеться, не випірне, лиш часом здригається в помині, кинеться з кров’ю в серці – хоче щось мені сказати, догідливе. Я чую все те і мовби й сам того ж домагаюсь, а кажу інше:

„Он туди, ще трохи вище, на видноті, куди не викотиться і штормова хвиля, вкопаю поряблене, як на кордоні, стовпа, зроблю, може, напис, що так і так, мовляв, отакий-то, такого-то числа, за древнім козацьким неписаним правом, якому й нині немає строку давності... ні, не так зроблю. Тепер люди вже так звикли до множества написів і законів, що ні читають їх, ні дивляться на них, не то, щоб їх пильнувати. Ниньки звичайна вилиняла колгоспівська курка-несучка чи те ж саме в реп’яхах лоша гуляє, йде собі, збирає, що де трапиться на проїжджому автоасфальті, і ніяким найпротяжнішим

тутуканням ти нікого не зіпхнеш з дороги, поки не штовхнеш передком або не наїдеш колесом, а не щоб зупинив чи одігнав законним написом... Привезу лучче, як дійде вже до діла, одну цепову собаку... або дві. Так швидше рознесеться знаність, що тут – приватна власність. Не лізь, не займай, не роби розору – це тобі не в колгоспі. Он ген на тім острові, на сусіднім, прозванім розпутнім (з цим не криється сама Катя Байдужиха, тамта учасниця в танцювальних іграх з роздяганням до голого тіла), так те гультьяйство так і зробило – не писали нічого такого устрашливого на зразок штрафу сто карбованців, а, замість мереженого стовпа, поставили біля себе, будучи партійною неприкосновенністю, постового міліціонера. Стоїть він, правда, не при самій оргії, щоб око в око роздивитись на гулящих, а при березі, як оце я од води завдальшки. Стоїть без нудьги, а коли ніч, то особливо пильно наглядає з усіх боків за міліцейським катером. Наглядає пильно, бо вже було одного вечора... Хоч на такому об'єкті стоїть на посту, як правило, слухняний і робить все, що не сказав би хто з гультьяйства, все-таки не обійшлося без нагана й кари. Вже було, кажу, одного разу ввечері на примерканні молодого місяця – буцімто двоє підкралися з води без хлюпоту, залізли чере корму і викрали якісь там недешеві речі на зразок канадських нібито кожушків чи хромові комісарки, схожі фасоном на знані тобою сталінки. Знаність про це швидко рознеслася по всьому нашому узбережжі і так саме хутко була спростована організованими слухами, що таке, мовляв, дійсно мало місце, але не на розпутнім городиськім острові, а на нижчій морі, ген, де була колись козацька слава, відома Кишенька – там утішались” (також на острові) ще вище керівне сословіє: один центральний секретар, свідчу тобі документально, вгодований такий, як не репне, - так той, бідолашний. Як є, бо писалося і в полтавській газеті, що такий-то і такий, з такими-то орденами та медалями, бо вельми справно служив народові до посліднього удару серця, куди б його не посилала така-то і така-то партія, помер, перестало битись серце на такий-то бойовім посту, що не встигли довести живцем до Києва для невідкладної викачки синього вогню – так і

спалився ще вгорі, в швидкій самольоті, царство небесне всім померлим, а нам на здоров'я... Там те ж не робили ніяких устрашливих написів, бо там бували люди зовсім неприкосновенні, із своїми охоронцями... можна сказати, наші найперші вожді – аж ошкульно подумати, що отак склалося. („Послали мене сир продавати на базарчику край дороги, то я мисочку по дві копійки й оддаю. Далі думаю: ошкульно буде по дві, та й стала по три копійки продаватъ, щоб таки не обидливо”.)

В мені щось зразу ж тенькнуло чи защеміло од знайомості, як тільки ступив з човна на цю тепер острівну землю, і скільки оце не ступаю то по траві, то поміж заростями, все здається, що знайшов вихід зі своєї нікчемності – тут так первородно й неруйновано, ніби справді настало здорове врем'я ген тієї займанщини („Та, вичитавши у брахманських книгах про величезну силу й міць покути, котра перемага людську природу, він забажав все те собі здобути”) – так тут первородно й неруйновано, що, боже мій праведний, навіщо допустив нас до розору... навіщо нам послав спокусу повірити в тяжку неправду? Кого тягти до одвічальності?.. В нетлінних писаннях так і сказано: не терпи ніякої неволі... а насильникові нехай бог нічим не помагає.

Я ще довіряв Більшовикові до того дня, коли вперше висадився на острів (кажу тобі з обидою на нього) бо він, мабуть, давно хитрує наді мною. Такими угіддями та лугами, як оце, ми всі одвіку годувались. А він знову – он ти поглянь! – з кимось тут водиться з двома. Чи не задумав здавати той закуток над лиманцем, де я вже облюбубував ставляти хату, та їм під гувльбище? Ніхто тепер не почуває своєї вини перед ближнім, і від цього всі наші біди: все розтринькується, і нема винуватого... Таке врем'я подоспіло, що не скажи того, що думаєш. А скажеш, то покаєшся, - таке на нас врем'я підоспіло, вчителю...

Плюнути б оце на наше придуркувате врем'я та в один миг домчати аж туди, де живе річка, не ділена на кров і сльози, де широковольна царина повна скотини і лелечого клекоту; де піщані бугри, як верблюди, облягли

синьовиде озерце, і ніхто не сміє в нього вкинути навіть тут же знайденого кремінця – така незаймана краса, з такими душами жили там люди, поки не рушили на них скажені, морові прогреси, - інакше я про них вже, мабуть, не подумаю. Мені якби весь білий світ та став ублагородженим селом у розкошах природи („Як зачую грузинську народну пісню у привольних їхніх горах – ладен стояти на колінах і молитися тамтій природі і людині”).
Защеміло, заплакало, стихло...

Я справді стояв на колінах перед кабичкою з тліючими дровами і порпався в ній, як у своїй, бо надив запах печеної картоплі, а мені вже кортіло їсти. Настав, видно, такий момент у моїй душі (нехай простять ті троє і ти, читачу), що їй кріпко забажалось якоїсь іншої розмови. Щоб так собі, простенька, не трудна, а може, трішки й цікава. Я не зумію описати її портрета, бо вигляд в неї безперестанку мінявся, мов той вогонь, що пахнув гіркуватим шелюгом, а тому я ні разу так і не охопив очима ні її стану, ні лиця. Не охопив, бо нишком присоромив сам себе відверто розглядать її статуру, бо так робить негоже навіть її коханому. А мені й поготів: не любив мене ніхто й ніколи. Так і живу без ласки, так і не знаю, як-то пеститись. Огрубленим ставши, через те, либонь, і вкинувся шукати собі втіху у стичках безплідних з ненавидною силою, що гнітить і ламає всяку любов... і пестоці, і ласку також... Тепло од пічки слухало мої обиди, гладило своїм духом і... приколисало.

Сумно жити не кохавши,
Сумно жити й покохавши,
Найсумніше ж від усього
Ошукатися в коханні.
Все Ерот під ноги топче –
Людську мудрість і звичаї.
Тільки срібло всі шанують,
Хай тому добра не буде,
Хто найперше прагнув срібла!

Через те братів не стало,
 Через те рідня не рідна,
 Через те насильства, війни,
 Та найбільше в них коханців
 Через те усюди гине.

На моє плече хтось поклав легку небесну руку, як благословення, - перед очима висвітився з маревної товщі блеклий папір небіблейський, і я наважуюсь вичитувати з нього (собі на віддих і тобі, читачу) буденну та жимерну повість одного козака:

„На двадцять п'ятому році свого життя, в одна тисяча дев'ятсот першому році, я був у Криму, служив у К. Це орловський кацап, і до такого степеня він глупий і розуратний, що в нього немає хорошого слова; він завжди лається найгіршими словами за найменшу помилку і, правду говоря, мені це шкодило на здоров'я. А двадцять дев'ятого вересня того ж року я виконував свою службу по теслярському ділу, і вітер рвонув тонку дошку з рук у мене, і я, щоб не впустити тієї дошки, задержав її силою, і мені зрушило в правому плечі руку, і вона трохи в мене заболіла; я це й з виду випустив, той день доробив до вечора, тому вже й перехреститься ніяк стало; ну я й не подумав, і на роботу вже не міг іти, коли на Покрову хазяїн мене розщитав, і я з трудом на повозці доїхав до станції Джанкой і сів на поїзд і приїхав додому, а ще десять днів пролежав нікудишній, не являвся до фельдшера, а після того явився, і Петро Ігорович оглянув мою несправну руку і сказав, що вона в плечі зрушена з кісток, і попробував її натягти, а не натяг, де було, тому сказав мені, що „візьми з волості удостовірення про свою лічність і поїдь в Ромни в земську лікарню і там тобі натягнуть, бо інакше будеш калікою, Мені од цього стало страшно, і я взяв удостовірення і, прийдучи додому, помолився богу, пообіцявся з'їздити в Київ і Чернігів к святим мощам святого Феодосія Чернігівського та інших Київських святих угодників, і зібравши-настроївся іти на станцію Талалаївку; ідучи, мені стрілася прохожа людина, ішла прямо навстріч; чоловік був цей високий, з чорною бородою і

розпущеними чорними довгими косами і з довгим посохом в руці, як нібито на взір хреста; і я з цим чоловіком поздоровкався. Він і запитує мене: „Куди ти йдеш?” А я йому на відповідь: „До фельдшера, дідусю”. „Що в тебе?” „Був я в Криму на заробітках і там звихнув собі праву руку, а тепер доктор мені сказав, щоб я явився в лікарню, і мені тільки там можуть її направити”. А той стариня і говорить, що найдуться і тут добрі люди, которі тобі допоможуть. „Ану, - говорить він до мене, - одв’язи її”. І я одв’язав собі руку, він взяв її і трішки смикнув: „Ану пробуй тепер нею хреститься”. І я хрестився тричі нею, не чуючи ніякого болю в собі, і подякував тому дідусеві, вертаючись додому, а дідусь цей і каже мені: „Не дякуй ти чоловіче, мені, а скажи спасибі тому, хто послав зцілення тобі, та гляди сповни свій завіт”. І я, повернувшись додому зовсім здоровий своєю рукою, кинув всі житейські свої клопоти і поїхав по своєму завіту до Києва. А відтіля ідучи, заїхав у Чернігів до святого Феодосія і купив там собі маленьку іконку святого Феодосія Чернігівського, яка мені завсігди нагадує вигляд отого дідуся, який направляв мені руку. І в тисяча дев’ятсот першому році, коли бував у Києві, то шукав собі місця в монахи і пішов за благословенням до отця Іоана, але він сказав мені, що спасіння в світі більше, ніж у монастирі, і я на совість цього подвижника рішив перемінити свій намір. Отже, всякий православний християнин, вір і цьому, вір і тому, що є сила Божества. Я не можу, бо не смію говорити того, що я бачив, правду говоря, самого Феодосія, але я бачив правду в силі і силу в правді. Чому не міг мені учений чоловік, доктор, направити руку, а Бог послав мені на путі таку людину, що вона без труда і способу направила мені руку?

На двадцять шостому році мого життя, в одна тисяча дев’ятсот другому році, я оженився. Почав підшукування собі молодої. Сьомого січня я пішов на хутір Синівка до своєї тітки, матиної сестри, і мені там почали ряяти молоду, і я на їх пропозицію згодився. І ось ми до однієї з її сином пішли-забилися в село Талалаївку, а вона, як у нас кажуть, не відказала, а говорить: „Ми з рідними поговоримо, а ви прийдете завтра”...

... Тут я неждано-негадано перебився в читанні про одного козака – перебився од якогось дзвінка в голові чи моментального звуку наді мною. Звичайно ж, я міг розплющити очі і пошукати зором, звідки воно взялося, але Тепло од пічки ще ніжніше обвіяло мене, гладило душу своїм заспокійливим духом, і дуже не хотілося порушувати цей рідкісний стан блаженства. Мелькома подумалось: відкіля береться Тепло, що обвіває мене своїм духом, мов ласкою, якщо я стою на колінах так уже довгенько, що вогню час погаснути. Встиг отак лиш подумати, як відчувся дотик – на чолі лежала (я впізнав) легка небесна рука присутньої жінки: „Блаженствуй, Михлику, блаженствуй... твій... наш вогонь не погасне”. „Хто ти?.. Хто?” Я затаївся на три чи на десять віддихів, прислухаючись до занепаду серця, але ніщо ніде не звучало. Одне Тепло од пічки обвівало, гладило – мабуть, благословляло продовжувати повість.

„І я знову з тітчиним сином, своїм двоюрідним братом, повернувся до них і ввечері почали розсудок, а тітка і каже мені: „Я, сину, знаю таку молоду, що було б тобі вигідніше, ніжелі ця, тільки вона накритка; так ти ляж спать і тобі на це присниться, то, може, завтра сходиш у Бацмани, де тобі лучче буде під нараву.

Помоляся Богу, лягаємо спать, і от мені сниться сон: іду я великою дорогою, а на тій дорозі росте трава якоїсь особенної породи і на ній червоно-голубуватий маленький цвіт. А назустріч мені іде старий чоловік із сивою бородою, що той дідусь був уже похилими годами, і він, чую, каже мені: „Вернись назад, ти йдеш не своєю дорогою”, я з тим і прокинувся. Вранці я свій сон розповів своїй тітці, та розгадать його мені ясно не міг ніхто і до сих пір; а вранці я молоді для себе пішов шукать уже в Бацмани і там знайшов ту саму, яку радила мені моя тітка. І коли я її приговорив-присватав, то батько її сказав мені, що „ти навідайся завтра, а ми перебалакаєм, посовітуємось”, і я на другий день пішов до них, то вони сказали, що „если ти хочеш перейти до нас у прийми, то переходь, і ми в

неділю прийдем до вас на розглядини”. Я говорю: приходьте, і вони прийшли.

Розглядини у нас називають, щоб подивитись, що в жениха є в господарстві, і погоститись. І вони коли подивившись, то їм у нас понаравилось, і ми їх посадили за стіл пригощати. А в те саме врем’я ота, яку я напередодні сватав у Талалаївці, попросила тітчиного сина, щоб він сказав мені, що нехай, мовляв, приходить, і я іменно за нього вийду; і я, як тільки випроводив своїх перших розглядальників і говорю своєму батькові, що в Бацмани я не піду. Батько стривожився до мене: „А чого це ти не підеш?„ А я йому кажу, що вона в Бацманах зовсім негарна, а мій батько і говорить мені з докором: „А куди ти раніше дивився? Так це одні прийшли до мене та наїлись і напились та й другі ще на підході – так де це мені все брать розгляд шанувать? Я завтра сам піду подивлюся, якщо яка, то я силувать не буду”.

А в нас заведено так, що після розглядин на другий день ідуть батько і молодий дивитись на молоду; я й не хотів, а треба було за звичаєм іти. І от ми з своїм батьком ідемо і де стрінемо на путі жінку. То мій батько і питає мене: „Чи отака твоя молода буде?“, а я все говорю, що хужа, собственно правду говорю. І дійшли до села Гапулівки, як іде назустріч каліка, горбата і маленька ростом; а я кажу своєму батькові, що це вона пішла, мабуть, в хутір Чепин до своєї сестри в гості. Мій батько не видержав і каже: „Е-е, як це вона, то давай вертаться”. І от на те врем’я проходив мимо нас якийсь батькові чоловік і він став того чоловіка питати: „Чи ти, Андрію, не знаєш, що то за дівчина пішла?” А він і говорить, що то каліка з Гаврилівки. І мій батько говорить мені: „Значить, ти і сам не знаєш своєї молодої. Підем-таки подивимось”.

І приходим туди аж у хату. Вона сидить і пряде, а батько її теж був дома; і я з своїм батьком перед цим порадився так, що якщо відпише на мене худобу, то я буду жить у свого тестя. І мій батько почав предлагать своєму свату, щоб він відписав худобу; ну він сказав, що „нада трохи пожить, і я їх тоді так безхудібними не залишу”. І мій батько мені нишком говорить, що вона не

погана; дивись; я тобі совітую. А молода моя, дивлюсь, починає плакати, і я подумав те, що, може, нам і гріх, що ми до неї прийшли і вроді з неї глумимося чи піднімає на глуми, і тоді я говорю: „Давай, що Бог дасть, зостанусь я тут жить”, і пересхестився, і вона заходилась лаштувати нам закусь, і ми закусили.

Тоді мій батько пішов додому, а я зостався там ночувати, і ввечері, коли вже посвітили каганці, явились до неї інші старости, і вони її раніше сватали, та коли я почав її сватати, то ніби-вроді я їм перебив. І от коли вони прийшли і бачать, що я тут сиджу, то вони почали мого тестя умовляти, що для нього буде краще, якщо він з ними поведе діло, і мій тесть, дивлюсь, майже згоден на їх сторону, та завдяки моїй молодій, що вона стала на одному, що „я туди не хочу, звідкіля ці люди”. І так вона їх вирядила; ну, правда, що й я подумав: „Не хорошо буде і мені самому вночі йти додому, якщо вони поведуть діло з цими людьми,.. Отак вони пішли, а я зостався, і вночі моя молода пішла мені мити чоботи до річки, через те що я, коли йшов до неї, то в те врем'я була розсталь, і я свої чоботи повбирав у грязь; але я не рад був тому, що вона пішла їх мити. Я сам собі міркував: „Якщо вона випустить чобіт в річку і його понесе вода, - як же то мені йти тоді додому”’.

Але вона помила їх без шкоди, і я переночував. А на другий день ми з тестем пішли до священника і домовили його за тринадцять карбованців, щоб він нас повінчав; і після того, коли я прийшов з тестем додому і поснідали, то мій тесть і говорить мені, що „ти прийдеш в четвер і тут переночуєш, а в п'ятницю поїдемо в город, дещо купимо для свайби”. І я в четвер увечері пішов до них і, прийшовши до Гаврилівки, мені здалося, що це я повернув у Бацмани, і, йдучи вулицею, дивлюся, стоїть хата над шляхом і в ній світиться. Я, підійшовши до неї ближче, зазираю-дивлюсь у вікно, коли це та сама хата, де я за рік раніше сватав, і я згадав, що це я не там, де мені слід було бути, це я не в Бацманах, а в Гаврилівці, що це на мені обморок.

Тоді я вернувся назад і не попав на ту дорогу, а прийшовши до річки, зміряв глибину її своїм ціпком, але річка була глибока, і я не рискнув через неї брести, а пішов уздовж річки і, прийдя до хати, дивлюсь, на горі хрести, і хотів було зайти в ту хату попитать дороги, але постидився, через те що, еслі питать дороги, то слід і казать, що куда я і йду; і, пройшовши трохи назад, я попав на свою дорогу; і коли я прийшов до своєї молодої, то там була чужа жінка, і моя молода не говорить мені, що ти роздінься, і я сам не посмію скинуть верхню одежину, но я був на те врем'я перевтомлений в дорозі по грязюці, і на мені вся сорочка була мокра, хоч викрути, тому довго сидіть мені не можна було, і я почав сам говорити, що я роздінусь, і так я став роздягненим, і моя молода тоді говорить: „То й роздіньтесь“.

Після того їздили ми в город і скупились, що нам було нада, і це діло продовжилося таким чином до повної свайби, в нас в один день була свайба і вінчання. І вступив з нею в законний шлюб з двадцять сьомого січня одна тисяча дев'ятсот другого року. І поки що життя моє проходить з моєю жінкою в обопільній повазі; вона в усьому знає і розуміє, що я єсть її законний муж до смерті; хоч добра в нас не лишнього ні в дворі, ні в хаті; я вже жонатий прожив до цього врем'я дванадцять літ і маю своє сімейство з восьми душ: тесть, я і жінка, три дочки і два сини; ще один син, Михайло, помер і одна дочка, Палажка, теж померла, а п'ятеро дітей благополучно зосталось...”

... Скритнішого способу перейти на іншу балачку я не пошукав, то зроблю тут (нехай потерпить наш козак) – зроблю ще одну, відверту зупинку, щоб не згубити з очей тих трьох, що вигідно, бачу, мостяться на зеленім бережку біля лиманцю: вже задиміло вогнище (мені все те видно з заплющеними очима, як ніби на мені знову обморок). Задиміло вогнище, а той, рослявий і в призолочених еполетах, походжає собі смілко, як на власному подвір'ї, розпоряджає тими двома (одне схоже на Прокопа на Лядовського). Завчено розпоряджає (зразу видно, що командир) і, щось про війну підспівуючи, цілиться (не розберу чим) на плавучого птаха-лебедя... Я

затис ще дужче заплющені свої очі, зіщулився, як ось-ось вдарить мене той командир, але не почув ні пострілу, ні удару – легка, небесна рука присутньої жінки втишила мене своїм Теплом і заспокоїла: „Я ніколи не схочу того пострілу...” – прошептав мені голос, звернений до стрільця в позолочених еполетах. Я тепер здогадався, що та присутня жінка вміє заворожувати. Може, й не тільки зброю („Заворожує зброю і кулі так, що своїм не шкодять, а ворога б'ють“). Здогадався і ладен з цієї минутини стати при ній помічною людиною, якщо вона володіє такою магією. Може, вона має таку добру силу (почув я душею), що зглянеться на моє колгоспне рабування, на гіркоту долі нашої та допоможе вивернутися з-під тієї люджерної нечистої сили, ймення котрій не скаже Митько вголос, бо яке йому, бідолашному, право на таку стоохранну Неправду повставати – дайте мені, нехрести ви отакії, одну волю-воленьку... бодай над оцим затиллям, над оцим недоїдком земельки нашої рідної, посульської – дайте, прошу по-доброму...

Вогнище вже задиміло на всі дими біля лиманцю, послалося над водою, а стоохранник в призолочених еполетах походжає собі смілко, як на власному подвір'ї, розпоряджає тими двома (одне дуже схоже на Прокопа на Лядовського) і щось приспівує до теї штуки, якою допіру цілився на плавучого птаха-лебедя. Більшовик того як не бачить... помалкує... чистить картопельку для командира. І теж примугикує („В кожному табуні і в кожній зграї є свій привідця")... Я стараюся утримати перед очима ті троє облич, натужуся чуттєвістю й душею, і вони, мовби на чийсь умовний знак, виринають німотно, якусь мить ворохобляться в нечітких обрисах, розпливаються в сміхові, захваті чи в задумі і аж до безсловесної тупості. Тоді я шукаю обличчя нашого козака і даю знак трішки подождати, бо з невідомої мені причини в душі заговорила моя мати... моя вічна, моя свята ікона:

„Хіба то вони співають? Мурликають, як ситі коти... Я як здумаю, як ми співали: піп, дяк, я, а Поривай грав на скрипці і завідував у церкві хором – я не знаю відкіля він узявся... мабуть, з Жовнина чи десь відтіля... Або було

після крилоса як станемо вп'ятьох серед церкви – щитай, п'ять сестер Копилівен (з наголосом на „е” будь ласка) – п'ять сестер , а один божий голос... бо шоста сусідська Фанаська, хоч і гарний голос , так стидалася на весь співати, тобто, як треба, роззявляти рота, бо в неї на язиці скраю бородавка чи гузка, а вона – дівка, - батюшка виходив з вітваря слухати!.. Ото так ми співали!”

Господи, пошли нам, що було в козаччину!..

„Не було в мене тоді нічогісінько такого, крім сімейства на вісім душ та власного тіла, - перепочивши, апетитно заходився наш козак докінчувати свою християнську повість. – Но маю в своїм житті одну особенну подію.

В одна тисяча дев'ятсот четвертому році я в недільний день пішов у город Ромни купувати ниток і тасьми; собственно правду говоря, я і не укмітив, чи в руського купив, чи в жида. Купував це я для своєї промисловості, так як я портняжний і шию з своїм докладом. І я добре замітив, що торговець одну катушку прищитав мені лишню, а я, не признавая це за гріх і виходячи з його лавки, ніби з ляку добре струснувся; і далі йдучи додому, я вже дуже замітив, що на мені лихорадка. І прибувши додому, мене зразу поклато в постіль; так я і пролежав скількись місяців з лихорадкою, поки мене запримусило явиться до знахурки. Являвся я і до фельдшера, такий лічив людей у нас по сусідству, однаково мені не була, і я все врем'я був у лихорадці, і як нібито життя мое дуже близилось до смерті, то я другий раз пішов до фельдшера Петра Ігоровича, і як говорить прислів'я, як помажеш, так і поїдеш.

Другий раз явився і дав йому п'ятдесят копійок грошей, і він дав мені два порошки хини; і я, прийдучи додому, не щадючи свого життя по случаю такої довгої хвороби, і змішавши обидва порошки на один, випив разом, і що з цього вийшло – хвороба моя не припинилась, а тільки організм мого здоров'я був розстроений, що в той же момент зробився глухий і німий; німий був треті сутки, а глухий – цілий тиждень, не дасть збрехать рідна моя жінка.

І було так, коли хто ввійде в хату, то мені видно, що губами ворухить, і я знаю, щось говориться, а мені нічого не чути. Через три дні я трохи однімів і став лепетать своїм язиком, як малорічна дитина, а через тиждень після хини став я хоч поганенько чути, та лихорадка не кидала, не попускала ще так довго, що в те врем'я не страшна мені була і смертна моя могила. І хороший житель нашого села, жид, став мені совітувать їхати в город до дохтора, так як, собственно правду говоря, він у нас славився знахурством врачешної і тілесної сили, і двадцять другого жовтня настроївся було їхати в город на предмет підлічитися і хотів було одягатись, то замітно похитнувся на своїй дачці, і мені не жалко було мого життя, і я почав надіятись на свій розсудок: однаково, що сей год, що на той год, а помирать буду, і я не згодився з тим совітом – їхати в город до дохтора, а поліз на піч спати, а вона починала морозить, лихорадка.

Але я не сплю й перекодя на печі, а лежу і тремчуся. Як тут мене перестала хвороба трясти, і я нібито, як тебе, бачу перед собою якусь дівчину необикновенної краси, повну своїм лицем, з русими косами, з розпущеним волоссям на плечах, що і в три гребішки не вкладеш, і коси її вже на моїх очах заплелися, як дитяча рука завтовшки. А послі вроді знову розпущені, і вона стоїть переді мною в запічку і говорить, угору до неба глядючи: „Ти був у Києві і біля гроба святої Великомучениці Варвари і тобі там дали монахи смирни, такої смоли пахучої, що обкурюють нею хвороби чи готовлять запашні масла, то ти накурись такої смирни і тебе покине лихорадка.

І вдруг та дівчина сховалася з очей, а я в те врем'я не спав, а був при своїм чувстві і підвівся з постелі з тапчана, що в нас на нього кажуть дачка, і бачу, що повна хата диму. Став я жінки питать, чого це дим у хаті, а вона говорить мені: „То я курила хату ладаном, того й дим“. А я їй хвалюся, про що мені казала дівчина, оце тільки-но бувша коло мене. І я, правда її, був отоді давніше в Києві – в одна тисяча дев'ятсот першому році, і мені там дійсно давано смирни якраз около гробниці святої Варвари Великомучениці, і я, прийдучи додому із Києва, оддав ту смирну своїй рідній матері. Але в

одна тисяча дев'ятсот другому році, коли я відходив з батьківського дому в прийми, і я її сховав для себе якось вразомітку в жилетку, у бокову кишеньку, або карманчик, собственно правду говоря.

Дві зими я прожив у приймах, то зносив я ту жилетку аж у покидьки, а коли мені таке сказала бывша около мене дівчина, то я в цьому задумався і кинувся в розсудок і аж тоді вже після того послав свою жінку найти стару жилетку; і вона мені принесла стару мою жилетку; і в старій жилетці я дійсно знайшов ту смирну і дійсно накурився слабого обмороку; і в той же момент, прямо-таки в сей час почув на собі здоров'я без насланої на мене лихорадки.

То май всякий православний християнин у своєму щоденному виду якраз те, що Бог за саму таку чужу вещь, як катушка ниток завбільшки, карає до полусмерті або й дужче. Та якщо, собственно правду говоря, прибігать до нього, милосердного, з своїми молитвами та чесним послушенством, то він гідних своїх дітей православних посила для чудотворного спасіння. І всьому тут реченому суть істинна правда, і вір цьому всякий. Не вір мені, а вір життю моєму...

Батько мій був дуже релігійний, умний, але неписьменний. Ніхто від нього не чув скверного слова..."

На цьому не стало в мені козакового звуку, хоч його обличчя стоїть і стоїть переді мною і ніби заступає собою інший видимий світ; а розмови й порахунки з тим далеким життям триватимуть нескінченно. Іноді я готовий і ладен переконувати весь білий світ, що в його образі жити, міркувати, вірувати – всі мої помисли і вчинки, всі бажання, потреби й можливості, і перед лицем цього безконечного спогаду ніби відкриваються мої заплющені очі, розсуваються горизонти на всі чотири сторони, і бачу себе на них таким маленьким і здавленим, з простягнутою рукою в благанні до всіх горизонтів, що перестає бути шкода самого себе, мізерного воляку, годованою лжею – „нехай прокляті будуть владики... що собі поробили фільварки з монастирів і місць святих і тільки самі в них з слуговинами та приятелями годуються з них, як худоба, - на місцях святих лежачи, збирають гроші... донькам своїм

посаги збивають, синів одягають, жінок прибирають, слуг намножають, лівреї для них справляють, приятелів своїх збагачують, карети будують, коней ситих під масть підбирають, розкіш свою поганську сповняють... Ті хлопи дешевенькою свитою покриваються, а ми ж в атласі, в адамашку та в соболених шубах ходимо. Ті хлопи самі собі й пани й слуги, а ми по кількадесять слуг... маємо. Перед тими хлопами ніхто славний шапки не здіймає, а перед нами, чорними владиками, й воєводи здіймають та низько кланяються“.

А мій дідусь з козацького стану, і я ні перед ким уже не спущу очей... ні перед ким! Буду вільним на всі чотири горизонти, на всю сферу!.. Острів широкий і не голий – з рибним лиманцем, що на нім могли б прохарчуватись і двадцять неледачих уходників, і табун коней, і череда корів... Не хочу скніти, нидіти – оддайте землю і все. Я на ній робить самою Природою посланий... Не жужманівським бригадиром Гераськом Торбинкою, збавителем людської честі... навіть не Прокопом Більшовиком, а самою Природою, щоб ти знав, ледащо ти всесвітнє, що доводиш мене і в такий день у поминальний недобре похвалятися... Хоч і завтра зроблю корогу, шовкову, з малюванням, і не стримаю себе од зачіпок з місцевими властями...

... Марфа Личачка... постій, постій, голубок – коли ж це було перебувало? Це було ще до того, поки моя Марушка не пішла через Гераськове насильство в тяжкий блуд. Ні... оце ось, ген на тім чи на гентім тижні, як збирались посуляни на Великі Поминки... Піди, просить Марфа, бо з нашої сільради помочі, як з козла молока, то ти добийся якимсь путем у Городище та заміняй хоч дві цеберки, бо олії в мене не набереться й стакан, а двоє ночов риби треба в ці дні пережарювати... Набрал я двоє відер з верхом, спасибі Христі Плютисі – зав'язала сама ще й піддала мені клунок на ліве плече, бо праве в мене надбите ще в засланським Казахстані і таке вузьке зробилося, що й мішок сповзає... підмостив ціпок на ліве плече під клунок для піддержки та й благословився богом... тут вісім верстов або неповних

дев'ять та й олійниця. Підожди в черзі, здай на аналіз, зваж, заплати і висипай в отой он ворох, якщо твоє насіння не рябе, велике, а дрібне, олійне, пузатеньке, аж масна лушпайка... Іду собі обочиною понад асфальтом стороною, бо не хочу мізерної смерті, іду, а все-таки думку вовчу маю: хтось таки спиниться, їх же як нечистий: сідай, друже Митьку – ми ж усі в однім кодексі для будівника комунізму, сідай і не сумнівайся, бо доведу справно, честь честю; сідай, Митьку-брате, місця й тобі хватить; „пасажирів не брать“ – шмигнув, як скажений, якийсь відповідальний товариш з занавісками по боках і темним вікном ззаді – всі мимо... всі шмигом: либонь, естрене совіщаніє...

Перейшов я при здоров'ї уже районну греблю, завертав у ворота „ласкаво просимо“ – якась дрібна жіночка стягла з мене клуночок з лівого плеча – „ви за мною дядьку“... З невеликим перегодом натоптувата молодичка вцідила мені олійки в жерстяний бідончик, дала кружок макухи – іди, Митьку. Поклажу свою перевісь наперекид, якщо праве твоє плече надбите в Казахстані при судовому засланському режимі... не так, не так, дядьку... зв'яжіть його оривком... дайте я покажу як. Тепер олійка нехай буде спереду в бідончику, а макушину з мішком завдайте собі на спину – ходіть з богом.

Пішов я своєю охотою та й пішов – дай, думаю, зайду рипом в отой он будинок з прапором... може, справлюся з своїм ділом. Питаю стрічного: ото ж управительне учреждение, щоб там справитись? Еге, воно... Де ото легкових машин цілий обоз, отуди і йдіть... Нахилився мені до вуха, лукаво дивиться з легким присміхом, як у очі вскочить, серйозно додає: „То і є та хата, де дурять нашого брата“.

Розминаюся з тими стоячими легковиками, глипаю на шоферів, у них лежачих, - пришелепав до високого порога: драстуйте!.. Обтер об килимок черевики на гумовім ходу, ще раз обтер і ще, нахилився, обдмухав затужавілі, як дерев'яні, передки, а в двері йти – як ноги заклинило. Чого ж це я не йду, не микаюсь? Та того ж і не микаюсь, що сьогодні не прийомний, либонь, день... у них же естрене совіщаніє. Хіба тобі не видно, Михлику, он

тих самих легковиків, що шмигом обганяли-переганяли, як і годиться за кодексом „друг, товариш і брат... ум, честь і совість нашого народу“. („То ви он як! Сватаєте дочку, а залицяєтесь до матері? Ах ви ж тартюф!“)

Тоді я внепомітку, ніби ніякого мені сюди діла немає, бічком, бічком... та й одступився од свого наміру. Якась нібито не моя сила відіпхнула мої ноги од високого порога: йди собі, Митьку, йди... Та йди вже!.. не розглядайся на вивіски, не заглядайся по тих вікнах і навіщо тобі їхні димарі – чи давно сажа трушена? Бо казав мені один кочегар-істопщик ще в засланським Казахстані, що в таких верхах тяги, щитай, зовсім нема, якщо не трушена сажа...

„Ви щось хотіли, товаришу колхозник?“ – опустився, як з неба голос мені на голову. „Вам не пора сажу трусити?.. Бо мені один істопщик ще в засланським Казахстані...“ „Що ви хотіли, товаришу колгоспник?“ – у вікні вже набралось ціла партія, торопіють на товариша колгоспника, а той, що вуха в нього, як варяниці, все ще мене допитує, поки не стрілися очима, то я й кажу йому, чи не пора вам сажу трусити... всі душники, либонь, позалягали... та той, що вуха в нього, як варяниці, так дуже перехилився з трьохповерхового вікна, кричить своєї, безтямно дивиться на мене, що я тоді й признався до нього: хотіли, кажу, й хочемо, товариш розпорядителю ділами... Я, приміром, Михлик Митько Власович, естрено бажаю бачити, звиняйте, що не знаю отчества, а скажу, як у нас кажуть, естрено хочу бачити Миколу Первого по земельному вопросу“. „Шо-шо, товаришу?..“ „Естрено бажаю...“ „Такого тут не було і гетьте звідси!“ „А тоді Миколу Другого, якщо нема Первого, - прискіплююся дужче, очей не опускаю, бо з розгону хочу, поки оце дуже сміливий, - з розгону хочу з них стребувати Природою мені дане право на землю, тобто взяти собі в імені той острівець, чистенький, як моя душа, і завести на ньому нашу нову Січ та козацьке прожиття на ній.

Я так запалився од своєї смілості, на мене найшов такий завзяток і найчистіша злість, що не зразу помітив, коли не стало в тому горішньому вікні того перешкодного мені лиця і всієї партії круг нього, а при мені стояв-

пристроївся збоку, як охранник, инчий... молоденький чоловічок у синенькій сорочині з еполетами. Він уже встиг щось наказати... невисокий такий, не з нашого рослявого Посулля – степове, приземкувате, сказати б, оканашок (наголос на другім „а“, прошу), не кричи, як пастух коло овець, - прийďte, громадянин, завтра чи з неділі... - наполягає оканашок в синенькій сорочині з еполетами, - і рішите вопрос... - одтіснює мене з макушиною, з олійкою, од високого порога одтіснює і показує порябленою палицею на той знаний поворот, куди мушу йти голосувати, щоб підвезли додому...

Пішов я своєю охотою та й пішов – макушина в мішку на спині, олійка спереду гарно пахне, - а з голови по цей день не виходе, сюди й туди мниться: чи таки заходив я в управительне учреждение по земельному вопросу? Якщо ні, то чому те хлоп'я в синенькій сорочині, той оканашок, три вершка од горшка, так на мені докорявся: як ти, мовляв, смів уходити в поміщення без просся і не спитавши порядку... Хоч ти мене ще позивай до трибуналу і суди не по честі й поза чергою, бо що мене споручає з вами, але дуже обидно ти на мене кажеш, хлопче в синенькій сорочині, як буцімто я для вас іновірний і нечестивий, що споганю вашу келію... що я нестидник отак по-царському називати начальство, яке ось і в цю минутину побивається про твоє ж благосостояннє і таке інше в наростаючій ітозі... Добро і Правду мені обіцяв, хлопче в синій сорочині, сам Христос, але ми в нього через Прокопа Більшовика не повірили – повірили в якогось інородного чоловіка в бороді (зайди коли в нашу Притулівку, я його в любе врем'я тобі покажу: висів-висів у класі годів, може, й більше, ніж оце тобі, лицем до дітей висів, а одного дня на канікулах, як дітей не стало... упав своєю волею, чи мотузок був слабкий, чи шашель підточився – однесли в кладовку, дїтворя туди макулатуру зносить... сохранны тепер стоїть лицем до стїни, поки, мовляв, рішимо вопрос з мотузкою та склом – зайди коли...)

А чого це мені мало там дали і відки ти, хлопче, знаєш, як я позбувся правого плеча в засланськїм Казахстані... та що ми робимо з Вікентієм

буцімто круг себе колгоспних уходників і ширите між ними вимрїйки та про Січ... та про славу України – бач до чого зучують дитину?!

А коні вам навіщо? – питається про таке, що й навіщо воно тобі, як це діло скритної охранки... Ти ж чув про оте село, що над самим берегом? Гарне село і хат нових багато, а вони чого-то вибрали старі... і якраз од великого шляху. То на одній, на задній стіні, довгої повітки хтось так гарно та густим кольором... подумай тільки! Сто разів, скільки хватило стіни, стільки й писало: „Слава Україні!, слава Україні! Слава самостійній Україні!“ То хто кого за це потягне до одвічальності? Який тут розор?.. Таких дітей і сам Ісус Христос похвалить, а не хлоп’я в синенькій сорочині з еполетами, бо...

Де посіяти, зростити

Благодатну волю,

Як не в нас на Україні,

На кривавім полю!

Ой засію я надії

І думи високі

У козацькій, у лицарській

Натурі широкій.

Ой нехай мої надії

Будуть мої діти:

У серденьку гарячому

Любо їх носити.

Чи ви бачили, люди добрі, такого нерозумного, як я, чоловіка: свого діла не роблю, а відколи вже про ту іновірну партію в трьохповерховому вікні так милостиво балакаю („Світ прекрасний, коли просто його споглядати, нічого в ньому не шукаючи, - просто так, як його споглядають діти... але суть ховається поза видимим“). Але ж дозвольте підняти м’ятеж проти нашого неправого колишнього бога...

Забудеться або не схочеться казати, то звіщаю тобі для сохраннысті в пам’яті чи в слові – після тої стички нерівної моєї немедля приїздив з району

до нашої школи... буцімто прямо з того таки побережного села, де на повітці вписана густим кольором вся стіна, що од великого шляху. Рилися в макулатурі, шукали в кладовці для ганчірок та списаних речей... поки й не знайшли того портрета з інородного чоловіка в знаній бороді. Шастали тоді, шастали – аж наткнулися на жінку на прибиральницю, забілювала місцину, звідки зірвало підточений шашелем портрет, і служивий чоловік все моментально втямив. А коли на долівці при самій стіні набачив крихти червоточини – нахвалявся непомаду накинути силу на винуватця і на всіх своєвольних людей, хто стає правдивим паном-хазяїном свого краю, все тикаючи й тикаючи вказівним пальцем на ті ж таки крихти червоточини з мертвої деревини портрета.

Чи ви бачили, люди добрі, такого нерозумного, як я, чоловіка, що свого діла не роблю, а вже стільки обникав думкою та обійшов нетрями, що вже й ноги собі пересидів – прожогом хочу встати з колін та йти в своє невідкладне діло, а ноги як не мої: стерпли, не встою. Тру попід коліньми, слиню долоні та ще тру, поки щоб рушила кров, а присутня жінка з легкими небесними руками (мені її краще видно заплющеними очима) благословляє мене теплим духом, дає в руки мою ж похідну торбину і довгу патерицю, як той посох глави роду чи знак влади над цим клаптиком земельки – о, вічний біль селянський!

Та не розминись ні з ким, ні з ким, Митьку, бо гріх нам буде, - стрінь в обході поштиво кожного, як ніби ти робиш нове посвятство землі, очищаєш її на віки вічні од скверни минушої, од гріховності непростенної... стрінь в обході кожного словом утіхи, пам'яті, розради і з тої торбини подай на часточку за мерлих і живих страждальців – Бог власкавиться і дасть тобі козаччину, він же тебе жалує і нині, і прісно, яко суть начала всіх земних начал („Прийміть мої засади – і ви приймете мою правоту“.)

Перехрестившись для порядку на призахідне сонце, Митько з першого кроку задав собі такий поспіх, як бувало в молодості, до засланського Казахстану, коли вірилося, що на світі для нього немає ні втоми, ні смерті –

ступав і ступав по голому сипучому піску, щораз частіше спираючись довгою патерицею, поки вибрався на твердіше – тут приспішив ще дужче, ще жвавіше закидав поперед себе довгою патерицею, мовби все ще ним правила колишня його сила, щойно сколихнула напутніми словами присутньої жінки з легкими, небесними руками, яку він чітко бачить лиш заплющеними очима. Та чим ти, Митьку, далі в дорозі, вона ж, так необачно страчена у першому пориві, кожним подальшим ступнем погадувала самій собі і своєму панухазяїнові. Що жити їм лишилося менше або й зовсім трішки... ну, може, з дитячу пучечку, і, отже, мусимо ощадно й бережно собою управлятися – кожним кроком, кожною минутиною, - якщо ти, Митьку, так увірував ще за свого життя здобутися на власну землю, якщо до пекучих сліз кортить тобі козацької волі, як і кожному сущому.

Припинився в пориві трохи, як мовбито щоб на ходу лиш оглянутись навіщось та зітхнути з усіх сил, на оту он на місцину глянувши, попрощатися з нею, з Теплом вогню і слова присутньої жінки з лагідними, небесними руками, яку він, стоячи на колінах у спогадах під її магічною силою, у першу ж мить Тепла заприсягнувся пам'ятати й не цуратись її вічно. Він і тепер, задиханий, строгий в своїх намірах, залишався при гарній чуттєвості до тієї крихти часу, яка послала йому таке непереживане блаженство зустрічі з Нею. Відкидаючи все гріховне, він розмірковував уже про неї як про жінку сущу в тілові; вона може бути така ж, як і він, одинока й самотня, не мати ні землі, ні статків, ні навіть де переночувати на цьому запустілому острівку, хоч у його рідкій піщаній земельці, це відомо кожному посулянинові його віку, лежать-покояться кагати ще неперетлілих людських кісток, бо саме в цих місцях, на цих сипучих буграх, тоді прикритих лише лозами, імітувалася фальшива переправа на той. На правий берег Дніпра; сюди день і ніч правили батальйонно і штрафними ротами приречених дядьків і хлопчиків з довколишніх хуторів і сіл.

Налаштований сповнити поминальний звичай з роздаванням милостині, Митько проте кинувся спочатку до свого човна – витяг його на сухе положої

коси, якийсь час вовтузився-мостився, поки перекинув його догори днищем. Тепер, як що насмикати з отого коп'ячка сухого сіна і товстенько намостити попід боки і в голови, буде не гірше, як і в бувалу косовицю або й на Великих Поминках в його чергуваннях на кладовищі під марами, - намостити невузько, як на двох...

Силкувався стягнути з ніг заходжені до дірок ботинки, щоб, де можна, брести водою, але зав'язки так затяглися й заковзли, що не зумів цього зробити швидко, як хотів було, то пішов по сухому, спокійно й не булим поспіхом, вибираючи, де твердіше, але так, щоб видно було прибережну воду, бо в голові йому давно засіла гадка, як невідчепний забобон, що не всі топляники спливли тоді восени одна тисяча дев'ятсот сорок третього року; що, може, оця ось широка хвиля з морською заплавою несе на собі нашого Якіма з штрафної роти, і Митько поштиво подасть йому першому милостиню притулівських жінок – ось оцей гарно загнічений пиріжок з квасолею: любив Яким пиріжки, хочби й невчиняні, хочби й прісні чи на соді, аби з квасолею. Смирний собі, аж відлюдькуватий чоловік, поки до третьої чарки... Було йде з жінкою на гулянку (а їх усі підряд кликали, бо танцювали з Якимихою – землі не хваталися) – ідуть було на гулянку з випивкою, то Яким неодмінно бере собі в кишеню прядив'яний тоненький, щоб був різучий, мотузок: оце зв'яжете, будьте добрі, як нап'юся до гикавки... Чоловіки зв'язували і перегодя... весело розв'язували, коли Якимок (наголошуйте на „о“, будь ласка) – коли Якимок усмирявся: „пройшло... уже пройшло. Пускайте, будьте добрі!“.

Штрафроти Якимок нічим не заробив: ні зрадою, ні дезертирством – забрали по рознарядці. В селі по плану мало бути рівно стільки-то „ізмєнників родіни“, а одного не хватає: відкупився в Городище... Перед наново прийшлою владою завинив не він, не Яким, а хтось там інший – та хто там інший, як не Колько Борсюк з правостороннім, в нас казали, серцем; і як саме завинив, теж відомо: стрічав німців хлібиною: „Здрастуйте німці! Приятно вас відить. Оце вам хліб-сіль, а це список наших комуністів...“ на

наш „яструбок“ – літак, що впав десь над оцими острівками, - казав „неприятельський“... Так Борсюк Колько з правостороннім серцем, що завинив перед владою, під той шанець втік собі в Городище, не втік, а викупився в голови колгоспу за хромові чоботи на рипах. А ті хромові чоботи на рипах дісталися йому дурнісінько: повертався Колько Борсюк з правостороннім серцем в перший місяць окупації одна тисяча дев'ятсот сорок першого року на Посулля з Дніпропетровського. Ішов Дніпром – то льодом, то берегом. Надибав підбите в далекій дорозі хлоп'я з санчатами (єврейчик, прочули того ж дня пронириліші) – надибав, потягли саночки разом, а в якийсь там зручний мент... пхнув те хлоп'я в пролизень – каменем пішло під лід. Хлоп'я пішло каменем – Колько й не оглянувся. Перебрав до рук лямку – прибув додому повен статків: знайшов, мовляв, біженське... от повезло чоловікові!.. Вже заготовачем у Городищі... Пропащі світи!

Та широка хвиля з морською заплавою вже напливла на кручу, розбилась, розлетілась на бризки і лиш схаменула Митька од незбутньої сподіванки: нема Якіма, як і не було, - пропав, сердега, ні за цапову душу... Чого ж воно так у нашім світі повелося, що такий щедрий чоловік пропав ні за цапову душу... за Колька з правостороннім серцем. Вже скільки разів скидали його з заготовача, так ні, уснастився таки, та й досі... Вхопила за серце тая нерозрешима думка, тіснить Митькову душу: коли ж воно настанеться та справедливість на цім забреханім до самих, до основ чортячим світі?.. Смерть усмакувала чисті душі... до вічної, мабуть, пропащі.

Мореві байдуже, воно мовчить, несите. Воно ковтне і сто, і тисячу безотвітних Якимів, святих і голих, як небо, Якимів, самим дияволом посланих мерти „по плану“ й поза ним („Шкода слави твоєї, вродливая, красна країно! Шкода твого Парфенона, шкода театрів твоїх, шкода Соломонових прав, хитромовних речей Демосфена“.) В очі пливли, запливали морською заплавою потоки зеленавих вод, що поглинули Якіма, самі не відавши, заради чого і завіщо... хіба лиш Дияволіві на догоду. Митько побожно дістає з торбини поминальний хліб, осіняється ним. Потім

уламує на всю жменю, відщипує потроху, розминає і розсіває, мов зерно, крихтами в море: шукай на дні, Якиме, пане-брате, якщо доглянешся їх, крихот наших, дрібних-дрібних, як сльози наші.

Мореві байдуже, воно мовчить, несите. Воно ковтне і сто, і тисячу бозотвітних Якимів, святих, голих, як небо, і завжди винних Якимів, самим Дияволом посланих мерти. Митько йде і йде понад берегом, сипле і сипле крихтами, як зерном, хрестить безмірну могилу всіх топляників на всіх піддурних переправах.

Щоб якось спекатися – ні, не спекатись, а якимсь необразливим способом відсторонити з очей змарніле обличчя Якіма, я заплющуюсь, ніби зібравсь пірнути до нього на розмову, і тепер його обличчя сходить з виду, лиш іноді саморисується в підводних сутінках ледь упізнаваними контурами. Зате чітко зазвучав, як підсилений іншими, його майже забутий голос: „Ти ж партія, Прокопе, ти ж усе над нами... завіщо в штрафроту? Ну, нехай на війну, на яку хоч переправу, але як людину“. „Іди, іди, Якиме, нічого з тобою не станеться“. „Я ж ніякий не ізменник, Прокопе, хто ж то записав мене туди?“ „Іди, іди, Якиме, нічого з тобою не станеться... Та скоріше, Якиме, бо вже всаджуються на підводу з конвоєм“. „А як же жінка, а що буде з дітьми „ізмєнника родіни“? „Іди, йди, Якиме, нічого з ними не станеться... Прийдеш додому – приймемо в партію, поставимо сторожем коло амбарів“. „Пусти мене, Прокопе, не хочу на підводу з конвоєм“. „Іди, йди, Якиме, по плану тобі випало...“ „Пусти мене до дітей, Прокопе, я ж видима каліка, на мені вроджена підсліпота“. „Та швидше вже, тобі сказано!.. Поставимо сторожем коло амбарів“. „Не хочу я в твою партію, Прокопе: вона вбила мого тата“. „Так би й сказав, що й сам такий...“ „Гріх тобі великий, Прокопе: я ж не винен ні капельки“. „Отставіть розговори... Кров'ю іскупіть ізмєну!“ – шарпонула босого Якіма чужа рука і кинула, як дровину („Як тріски літають-скачуть з-під сокири на дровітні, розсипають лихі люди наші кості беззахитні“.)

Не стало ні ледве впізнаваних контурів з лица Якіма, ні голосу – лиш струснуло Митька, як з холоду, коли йому причулося, ніби то не хвилиною різко хлюпнуло об крутий берег, а приглушено ляснуло, як тоді на підводі з конвоєм, - об чиєсь тіло ляснуло липким, мабуть, ремінним, мокрим батогом...

Рвонулася підвода з конвоєм, зарипіли розсохлі, незамочені ступиці в голому сипучому піску... Аж до повороту на Січкарню оглядається і оглядається Яким на Прокопа... на дітей, на жінку... на життя!.. та й знову на Прокопа („Я їхав нерівно: де рисю, де ступаю, а де вскочу, бо поспішався знайти воли, щоб не попались де у шкоду“.) Вскорості за підводою назбирані по хатах і так нанесені жінками в сільбуд харчі і одіж, курииво, а також недовипитий крадіями-управителями самогон своїм людям на переправі. Тоді чомусь день і ніч ішли тягучі, холодні осінні дощі, а над Посуллям слало і слало туманами... Мокрі до кісток, люди і коні прибежкалися вдосвіта (ми виїхали з самого вечора, як тільки споночіло), то там уже нікого з своїх не застали – на Січкарні. Лиш два чи три, як струмені, військові стріли нас категорично „убірається вон“ і не шукати тут ніяких своїх, бо „все в бою безвозвратно“, а нам з підводами, до впаду підбитими кіньми „продолжать“ їхати нижче... за Кременчук, за Кеелеберду, „в район Солошиного“.

Стріли нас по-доброму. Ми дуже просилися в старшого, то нас дозволено повели аж під „обстрел“, тобто за село, в ріденькі шелюжки. Де розкидано валялося яке хоч „імущество“, а наші посульські дядьки (ми їх зразу пізнавали), бо були вони майже поголовно в наших домашніх піджаках з саморобного овечого сукна на полотняній підплічці (для таких бешешок іншої підкладки, либонь, не вживалось), декотрі в піддяганці, а хто й на одну сорочку, - ми їх зразу, своїх, пізнавали – вони під „обстрелом“ наводили плавучу переправу через Дніпро. Носили по піщаній косі товсте колоддя на змуляних плечах, бо ніщо інше туди їхати не могло, і потиху гуділи-мугикали свою неміряну тугу. По них били і били снарядами з-за Дніпра...

Якима, голого, як небо, Якима, там не було – „ізмєнника родіни“ впорали на Січкарні...

Митько предовго стояв і стояв під деревом і, мов стуманілий, незмигливо дививсь поперед себе, як ніби шукав і шукав якусь найду у лискучих, темно-сірих хвилях. Ні, я знайду ще не одну зачіпку до того Прокопа до Більшовика!.. Я йому не піддурений Якимок (з наголошеним „о“)... Він мене за те прийме в свою іновірну партію, настановить, мовляв, сторожем коло амбарів і таке інше в наростаючій ітозі... брехун чигиринський, брехуняка! Скільки ти мене поповодив з роботою після того засланського Казахстану... На тік ти, Митьку, не підходиш: сторожувати й берегти народне добро довіряється... сам знаєш кому... а ти не там, не в ній... ось приймемо Панька Полбога... сам знаєш, між нами кажучи, нужного нам чоловіка в усіх отношеніях, тоді подивимось, куди тебе определить... може, підеш пастухом громадської скотини, а Панько... Виходить, Прокопе, щоб берегти мені своє рідне, мушу бути в Паньковій чи в твоїй з Гераськом шайці?.. Я нічого, Михлику, не знаю – робить треба!.. Щоб аж шкура тріщала – робить!.. Не підходиш на тік, не хочеш пастухом – вози Панька Полбога на ресорці!.. („Таке-то, Секлето: ледащо Панько паном буде“.)

Не доводь мене, Прокопе, до задуру своїми обіцянками-лестощами. Тепер робиться наді мною той самий грабунок... Лиш з тією різницею, що не голірuch, як перше, в давнину, а в рукавичках і анонімно – шукай вітра в полі, знайди, хто обшматав з гілками яблука, хто зламав-обніс твою красу, зелений гаю... Та якщо вже пішло між нами на отакі от невеселі порахунки, то, правду кажучи, громадянине Прокопе з підназвою Більшовик, не варто вам віднікуватися – шануймося! – що я тут непричетний, що я тут нуль без палички, що я тут ні причому ні за Якима, ні за його жінку, ні за долю їхніх дітей – такий був час, така була згори вказівка (невинних нищити, калічить), але ж, громадянине Прокопе Власовичу Лядовський з підназвою Більшовик, - всі ви одне ціле, і груповий злочин навіть у нас, в країні анонімних злодіянь... карається ще суворіше; сказати б, подвійним кодексом (Це було

важне тому, що Москва зачинала колонізувати запорозькі землі зайдами з Московщини і Балкан. Москва поклала собі заселити ті землі людьми від себе залежними“.)

Ні, я ще знайду зачіпку, як віками ви низите нашого пана-брата яремного до тягла, до бидла, або і вродженого розбишаки. Аж коли-бо душа моя проясніла, гляючи на святу, од нас ховану чисту правду: „Про Запорожжя писалося і тепер пишеться на двоякий лад. Польські та московські історики здебільше, популярні письменники у повістях і романах представляють Запорожжя як об'єднання усякої наволочі, котра жила грабунками, не мала у себе ніякого закону, ні моралі і поповняла такі злочини і варварства, що аж диво, що господь не покарав їх содомським вогнем“... Було правда і неправда – було розмаїто... Так і скажи, Прокопе, що охотою пішов у москалі, то й неси, коли так службу свою, під присягою послужно. А наші вишні вже набрались свого соку, свого наливу, та ще не усмагли, кислі дуже – в чім і прошу не посумнитися...

„Ти диви!.. Та це ж Митько наш Михлик, а я боялась підходить... Здрастуй, чого ти тут, пастушок наш вірний, га? Що ти тут собі вишептujesz з молодим дубком в обнімку стоячи, чуєш чи ні?“ – сторожко торкнулася його плеча. – Захолов чи сердися? – смикнула за рукав. – Це я, Митьку, Лукія Підорванка, а по-твоєму – городиська Підпільниця з транзистором... він і зараз при мені, аж ондечки, де стоять вила... Ти диви на нього – мовчить і не ворухнеться, хоч ти його кип'ятком підливай... А я оце сіно у валки згромадила, то, може, прийдеш допомогти в копицю класти? Ти поглянь, який він гарний, Митько наш. Хоч зараз полюби і йди за нього заміж: бороду поголив, сорочка на ньому, як листочок, штани, правда, давно качані... А ботинки!.. зайди, я дам здоряного смальцю, білий, як сметана, і враз товар одм'якшує... І картуза знайшла б свіжішого... Ну, приходь. Митьку, приходь, і он туди, де стримлять вила, пополуднуємо... не було тільки чим картоплю посмачити“.

Михлик чув і не чув говірку Лукію, але мовчав, бо до останнього не хотілось обзиватися до жінки своїм ненастроєм; жінка до тебе з душею, як до милостивого, а ти – як замулений, як недосконала якась натура, або маревно тобі в голові: стану, мовляв, хоч і посполитим, звичайнісіньким собі, зате вольним козаком ворогам своїм на острах. Одступлюся од дерева, щоб із тіні в сонце і – боже поможи. Хоч і навколішках скопаю оту шматину супіску – там за одноосібництва в Левка Годосовича росли невилазні баштани. Купці самі їхали до нього з поклоном, не він до них. Перевезу обидва рої, що впіймав того літа, - нехай тут множаться. А на друге літо – безпремінно придбаю плуга чи розпашку: по залізині збиратиму, а до Прокопа до бригадира, нещирого Більшовика не поклонюсь. У цигана виміняємо з Вікентієм візок чи другий реманент, хоч воно й рідний колгосп міг би, як по совісті, щось дати, бо нашого з батьком там перейшло, що й на три вози не забереш... Отут і стане Січ-мати.

Я й не туди, сам себе забалакавши, що у мого пана-брата по уходництву – у Вікентія – десь на цьому, звиняй, архіпелазі шестеро чи троє коней в лозах – всіх звать Найдами, бо всі найдені, як колгоспи доходили до ручки, стріхою дійну скотину годували, а про коней – гетьте з двору! Цигани крали, відгодовували, а дітвора (ото господь покарав такими дітьми!) ловили їх, бездомних, колгоспівських („Гуртове – чортове“) й каталися ночами. Послі, загнаних, путали їх... і не чим-небудь матер'яним – колючим дротом (ми по його виробництві перші в світі) – колючим вузлуватим дротом, поширеним примирювачем і надійним впокорителем, - повісився б той на ньому, хто його видумав на наші голови... То в пухальщанському ліску, що під Власівкою, недалеко од відомої Січкарни, наш Вікентій і натрапив... Одне лоша дволітне було прибите до сосни гніздками, за вухо прибите... Тепер маємо троє чи шестеро, і всіх звать Найдами: Найда-крива, Найда-бистра, Найда-скора...

Ще якби нові ятері або сітку з фільдекосу, з пряжі з такої крученої, шовковистої, довго не гниє і риба нею добре ловиться... бо телятко

породисте вже є, в Лукії приторгували в позичку або на одробіток... З лозички не перестанемо плести корзини, в'язати віники – і то взятком... тільки дай, боже, нашому теляті вовка з'їсти – землю стробувать, свого доправитись („Свого доправляйся, роду не чужайся“.) Хоч і уходники, та не такі вже ми й захлюпанці, щоб і втертись нічим: Вікентій хвалився, то, мабуть, воно так і є, що має гроші, але доповідно не можу сказати скільки. Як вірити тому, що балакають, то, може, рублів і двісті наздавали чи назбирав милостині на Січ... Мої гадки прояснилися доразісінько: чого і собі не кинутись з такою присьбою до людей? Хвалити Бога, нині дорідний год на всячину, нічим людей не допікає – щось допну, як захочу, - попоп'явшись добренько, свого можна таки доп'ястись. Бо воно, як кажеться, не трудивши – не мовиш („І рече Господь: ось один народ і одна в його мова; оце почали вони свою роботу і ніщо їм не перебиває допевнитись усього, що задумали“.)

„Коли б мене хто спитав, чому ми такі прибиті та понижені, що іноді боїмося перед чужинцями признатися, що ми члени великого українського народу, то я би подав таку причину: що ми не знаємо ані нашої бувальщини, ані наших славних людей, котрими наш український народ може повеличатися. Коли б у іншого народу такі великі люде появились, то про них знала би й мала дитина. У нас інакше“. Отакі ми скромники... („Ми стали скромні, стали непомітні, Скупі на жест і мову запальну“.)

Митькові очі глипнули, як зі сну, як ніби саме в цю минутину їм прикро забажалося бачити наших славних людей з бувальщини, розпитати в них про все, що здатен розуміти, спитати ради, як допевнитись їхніх з Вікентієм добрих намірів. Забажалося бачити, а глянути не було куди, бо його очі тулилися до порепаної кори дубка. Поміж тим репанням, кожна своєю стежкою, снує клопітлива мурашня. Сміливіші вже повпиналися між пальцями, що лежать на їхніх доріжках, і чутно щипаються. Ще сміливіші обліпилися кругом недокришеного шматочка поминального хліба – поминаються. Підожду, нехай собі. І щипки потерплю. Може, ще яка чорненька ворущинка покинетесь щипатися та перейде до хліба, візьме з

долоні крихти милостині – ще подожду, нехай собі, нехай... Не так, може, щоб догодити мурахам, як дослухати в собі хоч до якогось поверхневого розуміння, знову ж таки ще раз якісь, мовбито з неба слані, дрібні, як мурахові щипки, дивні побудки, що прикликали моє сумління к отвіту. Вони входять в моє розслабле, несупротивне тіло м'яко й безперешкодно, як промені сонця, щось у нім інакшати, перестроюють, мовби стосують мене до себе чи навпаки, чи, може, готуються в мені залишитись назавжди.

Серце, моя перва, первісна моя чуттєвість, не йойкне з того і не мовчить – теж, либонь, слухає-заслухається, к чому воно і як; а може, отак довго лагодить отвіт на ту небувалість, на ті сигнальники-побудки, що вже я розумом-розсудком почав остерігатися того напливу незнайомостей, того нерозумного прибульця і ладен гадати собі, що дубок. Либонь, давно з ним знається, давно настроєний на сув'язь, і вони день і ніч чують один одного, чим і довершуються взаємно.

Бо інакше звідки в дубкові стільки снаги, що й мені крізь одіж передається. І так чутно передається, що за цю часину, під ним в обнімку стоячи, як змолодилось моє тіло... як напалося їхніх соків. Вибрало з мене перевтомлену кров, а може, й зношену яку клітинку, щоб дати свою, живішу – які-то ми, непросвіщенні прости господи, та маловимірні в своїх пізнаннях видимого й невидимого!..

... Добирайте, готуйтеся, брати мої мурахи... ось цю крихітку з долоні добирайте, кажіть спасибі за милостиню, як велить наш звичай, та й ... Бо вже пора йти... і по сонцю видно, що пора. Я й так з вами довгенько слєбізую, який-то я, мовляв, чуттєвий та розумний, а Лукія жде полуднувати, сіно скласти... Погляньте, як на заході зачервонилось небо – заповідається на вітер або на дощ.

„Думала, що не прийдеш, - підхопилася з місця Лукія, бере за лікоть Михлика, як гостя в хаті. – Отут сідай, бачиш, як вимостила, - буде тобі як на царськiм троні... Е-е, Митьку, Митьку... зійшли года – як у печі згоріли. Та ще наші, вдовині... Хто не хоче, той не насміється, не одурить, не доведе до

сліз... По собі знаю... Чоловік для жінки, що дерево для птиці... Сідай, сідай, тоді роздивишся на тих людей, - підпушує ще раз бідна Лукія намощене сіно, ставить картопельку в задимленім котелку, кладе ложку, а собі їжу відклала на полотнинку – так їстиме, одна ложка на двох.

Митько кладе свою патерицю збоку біля торби, всідається, таки поглядаючи через лиманець. Бере хліб, ложку: „Царство їм небесне, а тобі, Лукіє, на здоров'я“.

„То їхній берег, а це наш, - видно, хочеться їй заспокоїти Митькову цікавість до тогобіцьких і навернуть її до себе. – Їж, їж... бери зісподу, там м'якша... не було чим засмачити, прихлюпала молочком... як застоїться, то сметана – хоч ножем ріж. Аж з другого кутка по молоко до мене ходять – отака я хазяйка: люди не хвалять – похвалю сама себе... Сина часто нема та нема, а в хазяйстві то те, то друге в розор приходить... Клопочися коло нього, клопочися... так і вік пройде, так і життя зіскніє...“

„Добуду папір, щоб земля стала в законі наша, обмежую, пакіллям обмежую, - почав Митько неждано, так і зупинився невпопад. Лукія теж притихла з своїм хазяйством, пильно дивиться, шукає Митькові губи, щоб не пропустити моменту, коли вони заворушаться і що ж мислить собі Митько далі. – Ми не такі вже послідні захлюпанці, - верне очі на той берег, - як хтось там собі гадає, не такі, що і втертись нема чим... Добуду папір, щоб земля в законі була наша – добудеться й козацька воля,“ – потвердішав голосом Митько, мельком глянув на покірну Лукію – знову верне очі на тогобіч, мовби там його і земля в законі і козацька воля.

„То якісь вояки, Митьку, чиїсь оборонці. Люди не околишні, наїжджі. Бо я зразу би пізнала, якби тутні, бережанські. Отой третій, що без еполетів, - знайома походка. Скидається на вашого бригадира на Лядовського – ногою чудно закидає, як од себе гребе...“

При згадці про Більшовика Митько одвертається од того берега, де стоїть розп'ята палатка, хоче дивитися Лукії прямо в вічі, але вона саме забороталася з посудом, що ніби не знаходить, куди її приткнути, немиту.

Митько сидить у легкім забутті чи в обнадійливім чеканні, поки сам собі здогадався – взяв з рук Лукії задимлений порожній котелок, а вона лишилась з одною ложкою, пішли обоє, як змовлені, до берега лиманцю, щоб сполоснути посуд.

„Таки він... - тре фартухом ложку і собі дивиться, куди й Митько. – У тому й одязі, що був на поминках: кремова сорочка під піджаком і штани, як у пана, на резяних підтяжках... либонь, животик закруглюється – бач, яка я замітлива („Один кивне, другий моргне, третій засміється, а мій милий замітливий, - мені не минеться.“)

„Найперше... ні, таки сьогодні! – закричав, аж сам себе вжахнувся, - найперше зроблю лиманець незайманим,“ – зумисне промовив невпопад чи така вже завичка в нього – казати своє заболіле чи кріпко бажане в першу-ліпшу минутину, бо потім йому здебільша забувається або не зважиться сказати вголос, що так бува й перетліє, зникне. – Бо отак воно, Лукіє, і до кінця світу недалеко. – ніби закінчує давню свою думку, а тим часом віддає Лукії котелок, і тут же, мабуть, набачивши, що він задимлений до чорноти, бере назад, присідає почіпки, щоб чистити його піском.

Посмутилося Лукієне лице з того Митькового недалекого кінця світу, бо не вперше про таке чує і поміж своїх людей, і по транзистору: як зближиться ніби-то страшний суд чи кінець білого світу, то люди поробляться ненажерними скнарами, одвернеться брат од брата, дочка од матері – одні гроші любитимуть; один рів будуть засувати, а другий копати; ліси виплішать, води запакосять, землю затовчуть-виснажать до голодної смерті...

Митько подає Лукії вичищений, аж сяйний котелок і, схоже, нутром посміхається своїй роботі чи з того, що догодив жінці. Лукія й собі одсмутилася – сокорить відомим городиським жартом: це й я, мовляв, ждала, поки аж ти, Митьку, вичистив мені закоптілий котелок, як та молода пара, що на нашім кутку: у одному дворі стоять стара й нова хата. В новій живуть молоді – син та невістка, а в старій їхні батьки. От молоді живуть і живуть,

поки в хаті так зароблять-зачитаються (в нас так кажуть про таких: зачитався, не вмючи чогось робити або з нечупарності) – поки в хаті так зароблять-зачитаються, що й сінешні двері через сміття не одчиняються, - переходять тоді в стару хату, а батьки – в нову. Дадуть лад батьки в новій хаті – діти в старій зачитаються по вуха – так і міняються, як діти, а люди вже сто раз їх обсудили, бо воно таке й не годиться, щоб після себе не прибрати, будучи молодими та здоровими... Я сама не люблю такого... ще й дівкою не брала завички спати, а наші мати паляниці пекли, що в решеті не вміщалися, - глибить, мов дитина, в Митькові очі: чи, бува, не лишне набалакала, не захвасталася? Бо воно як у нас: і неледача, і хазяйновита і на все хороша, а не має вдачі, як з людиною обійтись – ну, та й хвастовита, приміром, подумає Митько: і те в неї гарне, і те в неї справне, а паляниці – так і в решеті не вміщаються... ото хвастуха! Нехай би він так не подумав, бо я давно й давно нітрохи з ним не фальшую і не підначую з його дивностей, як другі. Навіть тоді змовчала, після того вже, як ходив, невдаха, свататися до Мелашки до чигрин-дїбровської, бо воно кому до кого в житті прийдеться – і сам бог не щоразу знає... Йому вже, мабуть, годів під шістдесят, а мені... навіщо це я? і к чому? – спинила сама себе.

„На цім тижні і навідаюсь, - як зненацька, вклинюється Митько своїм рівним голосом в думки Лукії, і тепер вона примірятиметься до нього, бо з перших його слів не все второпалось – до кого ж він чи куди саме навідається на цім тижні. – Неодмінно навідаюсь, - сказав, як забожився, Михлик вже зрозуміло продовживши: - Телятко подивлюсь та й так, може, чого треба...“ – запитався Митько своїм натяком.

Зраділа б Лукія відвертіше, якби не вагалася вчинити невпопад, тому лиш надогад оповіла, де вона буде завтра і що робитиме післязавтрього, якщо погодинить, як сьогодні.

„І жаль мені, що теперішній світ так одмінився од давнього, - пустився од давнього, - пустився Митько в розсуди. – Дітей учать не святості, а тільки всяко битися... книжки перепорчені брехнею, ближчих до правди не стало,

попереводили, мабуть, на куриво, а Данько Мелашин соромиться, що не вмів ніякого колишнього танцю. Хочби „ти-ни-ни, ти-ни-ни, вари, жінко, лини“ запам'ятовував, - ох і грає ж його Нестір Самобуток!.. Я теж, як Данько, - трохи вмю, а то соромлюся, що гидко вмю... Кажеш, ото на тім боці на Прокопову походку схоже?“

„Кажу, Митьку, й казатиму, бо ногою закидає, як гребе од себе, і в тій самій одежі, що в перший день поминок, коли було дуже грякнуло, як начитали ймення...“ – стрималася на півслові, глядючи, як Михлик мовбито незлюбив її на цім моменті – не те кажу, що йому кортить чи бозна, чого скривився.

„В Більшовика зря не виграєш! – з якоюсь дриготою в голосі проказав Митько, як докір. – Скільки карти не тасуй, а він завжди з козирем: і церкви не ламав, і Якіма безвинного в штрафроту не посилав, і... донощика Полбога в партію не приймав, нужного їм чоловіка в усіх отношениях, а ти, Митьку, вози його на рисорці... скільки карти не тасуй, а він – до всякої масті козир, - підвівся на ноги, а в очах хвилюють сльози. – Ходім сінце складемо, - підвівся на ноги, а в очах хвилюють сльози. – Ходім сінце складемо, - бере Лукію за руку, - тобі ж пора додому вправлятися...“

Лукія розгубилася з його раптової такої ласки, - не знає, як поведеться, щоб на догоду, бо він справді, не тільки сьогодні, добрий з людиною, і якби оце сказав лишатися при ньому, то й нехай би сталася його воля хоч і в цю минутину: всяка вдова живе постійним устремлінням мати собі пару чи до любові; чи хоч для підмоги, а вдвох таки легше.

„А от, Митьку, і попаде вашому бригадирові, ще й як влетить Більшовикові... Бо й по транзистору про це балакали: гріха, мовляв, на їх сліду – ціле море... І вашому Прокопові теж попаде... ще й як влетить, що хрестився на Великих Поминках, коли було перший раз дуже над нами грякнуло... Та ще й коли грякнуло – якраз на тому моменті, коли начитали ймення попівни, дочки морозівського батюшки Антоновського, а його, Більшовикової, мерлої в голод жінки... („Їли ми споконвіку дерев'яними

ложками, а вередлива Соня Антоновська зажадала срібних. Це в Мокловодах слухали як нечувані забаганки“.)

Ото й повірся на їхню пропаганду, що Бога немає... Чого ж воно не грякало, поки інших, правильно по-божому померлих? І тоді не грякало, і на другий поминальний день теж ні... на третій аж!.. на третій страшно заgrimіно, як згадався в поминальнім зошиті Ванько Арійонівський, солдатик наш нещасний, що погіб нізачо десь на вредних границях чи, може, в тій самій Кабулі, звідки нечестивці слали... в трунах грабовані – либонь-таки грабовані кожухи та килими собі додому... ти таки, Митьку, приходь коли до мене на слухання транзистора, жінки ходять з третього кутка, бо всякому інтересно знати, що роблять наші пани-комісари, куди гнуть свою політику. А де ж ти інакше щось людське про чужі землі почувеш, як не в городиської підпільниці, звиняй, що кажу, як ти казав, і приходь.“

Трудно знати, чи Митько чув Лукієні балачки, бо вже вдруге поволі топтався кругом складеного в копицю сіна і підбивав держакон вил, перевернутих зубками вгору, навислі пасма. Ще і ще огрібав граблями боки, збирав огребки на вила, вивершував. Тепер він смиче з копиці, як з кужеля, сіно, а Лукія, поволі, задки оступаючись, крутить руками довгий скрутень, щобхватило навхрест переперезати копицю ще й всі чотири кінці попідтикувати в копицю поглибше – вийшло тугенько, стоятиме. І вітер не розкудлає.

Лукія, видно, догодила Митькові цього разу: з першого слова зацікавився, повернувся до неї всім лицем, як тільки продовжила новини з того підпільного слухання:

„Повторювали ще й на другий день, що такий-то такий – наш Більшовик, значить, - перехрестився разом з поминальниками в той саме шанець, коли заповідалось на велику грозу, і блискавка сяйнула на півнеба, але чомусь не заgrimіло, - може, мовляв, тому, що та попівна збиралася стати комсомолкою, відступницею од заповіту батька і всієї господньої віри. Адже вона, тобто Льоля, замолоду і до повної зрілості духу була навчена тільки до

всього божого і справедливого, а він її – Більшовик – тягом тяг до свого богохульства. І йому хіба трохи не вдалося вивернути навиворіт її благородство... повернути к нечистому, як це тоді робили без розбору, що й тепер сліди знати на наших душах.

А далі ще страшніше, Михлику. Що буцімто таким пакосним чином, обманом тобто та насиллям, вони, більшовицькі брехуни та їхні підбрехачі, повивертали навиворіт велике множество людських душ, од чого й сталася така смута з колотнечею до комунізму, – кажу тобі, може, не такими їхніми словами, але можу з хрестом забожитися, що не брешу свого понятія. Ти добре знаєш Прокопа Власовича – дорозумійся до самого краю, якщо коли на тебе найде такий інтерес. Бо ті три жінки з вулиці Трьох Святих, що приходили того вечора до мене на підпільництво, мовбито були на ваших Великих Поминках, все те бачили, і воно збігається з заграничним: Більшовик забувся, як осінятися святим хрестом, як складати пучки в триперстя, то тільки порожньо обмахував п'ятірнею, а не щоб на лоба, на груди, а з правого плеча на ліве... Я й сама стала було всього церковного забуватися, поки одного разу – якщо хочеш, то розкажу, в який такий випадок, - поки одного разу (якраз вночі перед тим випадком) зробилося мені до жахання страшно, що перевернуся в нехрестку, в нечисту матір. То теперички хоч перед сном осіняюся і кажу маленьку молитовку для спокою: Хрест стелю, Хрестом укриваюся, Хрест у головах, Пречиста в ногах, ангели по боках. Ангелхранителі, храніть мою душу з вечора до півночі, з півночі до світу, од світу до віку – Господи, спаси й помилуй нас, грішних.

Як тепер прояснилося – на його сліду і смерть попівни Льолі, хоч вона вже тоді й пішла од нього, ходила з дитям по селах попідвіконню, як заблукла, все питала, куди їй дорога в Мокловоди. Під голодовку лазила в чийсь погрібець по надібку – бурячок, може, де завалаявсь чи картоплина, а назад несила була вилізти через конечну слабкість. Бригадир Лядовський ще до того, правда, дав наряд Нихтодові загортати запуснені колодязі й погребі на вимерлих оселях, бо туди, я сама бачила, не раз падали знеможені старці

або ослаблі з голоду... Чомусь мокловодівці, хто пережив голод і все це достеменно знає, не вірять і досі, що Нихтод загорнув одну Льюлю, а дитинча мовбито лежало біля того погрібця ще й другого дня... лиш третього не стало... Куди його не стало – хто його знає... Проведи мене, Митьку, до човна, бо вже – глянь! Де сонце. Хоч воно й недалеко, а гребня веслом для мене вже не іграшка... Люди, Митьку, все знають, про що хоч дейкають язиком, бо всігди хочуть собі правди, а не кари“.

Митько першим ступив у Лукії човен, стареньку плоскодонку, вихлюпав воду, обдивився, навіть обмацав давно конопачене днище – пливи, Лукіє... Хвиля зовсім стихла, трава не колишеться – все жде чогось великого й страшного.

„Люди, Митьку, все знають, про що хоч дейкають язиком, бо всігди хочуть собі правди, а не кари“, - чомусь так лягло мені на серце!.. До цього, до Лукіїного болю і сяк і так тулю, може, й банальне, може, й геть безлике тлумачення (десь колись вичитане або чуте од людей, приміром, од Лядовського), що взагалі-то, мовляв, ніяка кара в цім земнім житті-бутті не приходить буцімто до нас незаслужено. Видимо, вона може прийти не за те, в чому ми насправді винні. Але якщо перебрать умом життя і чесно вдуматься до можливої глибини, на яку ти здатен, - ми завжди знайдемо той наш найбільший злочин, за який тепер чи потім настигне нас розплата... гуртова розплата, не поіменна („Я знаю своє знамено і знаю, як його тримати“.)

Мабуть, нікого не здивувало це нечітке, многословне сповідання, якщо воно й Більшовикове, бо в його нетвердім, аж в запобігливім тоні проривається щось містичне й покаянне, і я здригаюся. Здригаюся, бо хочеться скрикнути од неповіри, од відчуваного в тім сповіданні хитрого лукавства: чи то так запросто катюга відпускає свою жертву, щоб залишитись на все життя непотрібним, тобто сам собою покараним?.. І все-таки щось змусило його (яка-то вічно незборима сила!) сказати для себе, мабуть, вигокову думку. Хоч визнати безликість за життєвий закон саме життя не схоче... Тоді б довелось визнати, що всі ми потроху злочинці.

Навіщо така злодійственна людність Природі, Всесвітові? І чи варто нам позбуватися відчуття страху смерті, якщо всі ми потроху злочинці... чи навіть робимося ними в нечистивих обставинах? Що ж тоді казати про явних, знаних по імені мучителів? Чому вони не покарані? Чому благоденствують? Навіщо тоді є на світі Справедливість? Яка вона і для кого?..

Смисл земного існування, навчає нас Божа і Природи високість, не в благоденствії, а в розвитку Душі... В наших мучителів вона виходить (вийшла!) за межі людськості – нехай це буде для них карою („Всяка трава без душі – сіно, всяке дерево без душі – дрова, всяка людина без душі – покійник“, - правда твоя, о Великий!)

Ось такою лише думкою втішилася ненаситна спрага пізнання речей. Невисоковчений Митько Михлик не захотів би тратитися, щоб хоч разісінько подумати об тім, що вище Природи: „В твоїм отченаші, Прокопе, гей немало ошуканства... Кому потрібні поквиткові партії? Навіщо вони? Хіба для того, може, щоб поділити людей на цяці і на каки та верховодам стане тоді легше панувати?..“ Митькові не треба „нового завіту“. Ні царства свободи, до якого „дорогу груддю проложім себе“, і „как одін умрьом в боротьбе за ето“. А жити хто зостанеться?.. Ти чуєш, Лукіє, яке для нас глупство затіяне? Куди царству небесному! („Як затіяла кисіль На сімнадцять неділь. Стой, милий, не вмирай. Киселику дожидай. Доки кисіль укипів, А мій милий одубів“.)

Ішов Митько не помаленьку, кілька разів оглядався, ніби чулося йому, що хтось невидимий за ним женеться. Махнув навіть рукою в тому напрямку, де човен з Лукією робився на фоні неба з водою танучою крапкою, та й далі не збавляв ходу, мовби-таки всерйоз тікав од „затіяного глупства“, поки наторчився між кущами на пучок зв'язаної лози – поволік його до копиці і, розв'язавши, заходився обставляти нею сіно: через тиждень приїде Лукія забирати – зрадіє, може... А це бач!.. забула полотнинку, на якій полуднувала... виполощу в лиманці та розстелю на коп'ячку... Диви, як вона косить, яку широку ручку брала – не всяк мужик справиться. Чи хоч коса на лугове сіно клепана?.. Ніхто було за Тихона за Шульгу коси не виклепає,

царство небесне такому чоловікові... згубив Герасько, згубив молодим, нечестивець жужманівський, у голодовку, товарюка отака!.. Нарочито нагодував охлялого Тихона вареними розбовтками... А він їсть, ніяк не втомиться. От і стався заворот кишок... За те нагодував, що не оддавав йому по добру своєї дочки-писанки... А був би, може, й досі живим... То правда, що Тихін теж уходник – з колгоспу уходник. Тоді, ще в ту пору, як більшовицька власть заходилася вивертати селянам душі навиворіт руками зледачілої босоти-босоторії (це Ваше слово, Мамо, земля Вам пухом) – ще тоді почалось на Посуллі уходництво: люди спасались, хто як міг, по островах, по лісових нетрях і промишляв чим уміли... Тихона Шульгу прийняла ватага косарів – він був тринадцятим. Жили-мешкали на плавнях, у такій глибокій вирві, колись там було руслице Старого Дніпра. Перші дні на ватагу косарів-уходників нападали невідомі, руйнували їхні підкопи в кручі, щоб не було де їм жити, пакостили всяко їхнім сім'ям. Та люди терпіли, жили самі з себе; з косовиці, з рибальства, сякого-такого мисливства – сподівалися, що ось-ось настане кінець тому невидимому, вони повернулися до рідних, які що далі, то більше вдавалися в журбу невгамовну, в невзгодину. Та власті мовби забули про них, не чіпали весь сезон сінокосовиці...

Через мале врем'я, либонь, перед самим Воздвиженням (вже всі плавні стояли в стіжках та копицях), околишні села спалахнули новиною, що ватага косарів-уходників кудись пропала. Жінки з дітьми, так охочі люди щодня навідувались до Ямища (так згодом нарекли ту вирву Старого Дніпра). Подовгу оглядали конури в кручі, де жили уходники, навіщось міряли свіжі сліди їхніх босих і взутих ніг, пізнавали, де чиї з них. Ворушили в кабиці попіл, обмацували помиту, як слід, посуду, принюхувались до недокурків і пригадували, хто з них куриє і який самосад. Втоливши цікавість, вибирались з вирви, в пошуках бродили плавнями поодинці і облавами, гукали гуртом, кликали по імені, обшукували кущі й прогної, зазирали попід навислі береги озер і висохлих старовиків. Навіть закидали неводи в знаних

підозрілих місцях Сули, як це робилося давнім звичаєм, коли втопленик довго не зринав, - ніякого ні сліду, ні наслідку. („Ніхто нічого не дізнав, кожен мав свою догадку“.) Напливали всякі здогади на душу і мучили. Все частіше сходились тепер люди, щоб плакати, а жінки та дівчата – голосити над Ямищем. Всі губилися в своїх міркуваннях перед невидимою силою, що так безслідно могла забрати бравих, можна сказати, найкращих косарів – чи на небо, до бога за їхню праведність, чи в Дніпро до водяного чи на втіху, на русальні розигри, - так було це не в русальний тиждень великодня і не в четвер троїцької неділі, русальчин великдень. Укопали непокірних в сиру землю.

Губилися, плакали в догадках – вибирали з них найправдоподібніші, жалкіші, щоб кожному вірилось хоч трішки, бо вже всі погодились, навіть той, хто першим висловив свій здогад, - їх немає зверху, хіба вкопалися підкопом ген-ген в оту без імені могилу.

До краю посмутилися жінки і матері уходників – все плакали, голосили над Ямищем, сльози текли, як Сула („Жінка, чого не виучиться – здогадається, чого не знає – відчує“.) Щоб не запечалити себе до смерті, люди вживають легенди – посульські також. І трудно скласти все наговорене й наплакане в один печальний переказ, бо в кожного, хто так чи інак пережив усе те, він хоч трішки, але по-своєму складнуватий. Та ще й нині, в третім уже коліні, складається, буде складатися, поки й жив буде рід наш посульський, чутливий, совісний, здогадливий.

Йшов Митько, пробирався попід берегами того Ямища-вирви, котре стало тепер продовгим лиманцем, устеленим, де не так глибоко, лататтям та куширем, а між обваллям – біла лоза, густа, як щетина, і широкою смугою. Вона творить окремі плеса – розкіш для водоплавної птиці і безпечно пристанище. Лиш середина лиманця – чиста-чистісінька і схожа на овальне люстро. Це і є суто Ямище, незмірне вглиб місце, уподобане дикими гусьми та лебедями. Рибалки й пастухи (на острів літом, як „смикнуть“ кременчуцьку воду на нижчі геси, в Донбас чи в Таврію, можна, як знаєш

колишню, дозатопну місцевість, добрести голому своїм ходом разом з худобою) – рибалки з пастухами не раз домагалися, щоб острів, де Ямище косарів-уходників, навечно залишавсь незайманим („Згода буде, а незгода руйнує“.) Балакали-говорили, та все порожня надія.

Йшов Митько, пробирався попід берегами, поміж обваллям того Ямищавирви, сипав на спомин, на гірке поминання сухі крихти з торбини і гадав собі, згадував усячину про людей з Ямища, про їхню загадкову долю. Уявляв себе надзвичайним і таким, що може про них все правдиво дізнатися сам із себе: налаштує в своїй душі такі чуттєві люстра, про які не розкажеш словами, і в них тобі, як дуже-дуже цього захочеш, стане видно, як на долоні, минулий світ, минулих людей, їхні обличчя і навіть душі в їхніх очах, почуєш їхній голос... можеш навіть, якщо напружити чуттєвість до звучання, поговорити з тамтими людьми... навіть з деревами, з вічною травою, з усісіньким отим, що десь поза нами, глибоко чи високо... Сказали б тоді посульські люди: ти диви на нашого Митька на Михлика, що тільки він уміє-може!.. Хоче наставить зміюк і русалок стерегти Ямище, бо в нім жива вода... Куди тому хваленому посульському чумакові з Воїнської Греблі, що мав волів п'ять пар і наймита-поганяйла...

Їхав чумак з наймитом, зупинились на попас і розвели вогонь. Чумак відійшов трохи вбік, свиснув – і злізлась до нього ціла згряя зміюк; набравши гадюк, він укинув їх в котелок і заходився варити; коли вода закипіла, чумак злив її на землю; злив і другу воду, а вже в третю всипав пшона. Приготував кашу, поїв її і звелів наймитові помити котелок і ложку: „Та гляди, каже, не попробуй моєї каші!“ Наймит не втерпів, нашкріб повну ложку гадючої каші і з'їв; дивно йому стало! Бачить і чує наймит, що всяка травинка на степу колишеться, одна до другої нахилиється і шепоче: „Я від такої-то хвороби помагаю і від такої!“ „А в мене ось така-то цілюща сила!“ Здумав наймит підійти до воза, а воли кажуть один одному: „Ось іде вже, запрягать нас у ярмо буде!“ І в усіх звуках, які тільки доходили до його слуху, стали йому вчуватися розумні речі... стало йому доступне вище нашого відання...

І ще йшов Митько, іще пробирався попід берегами, поміж обваллям Ямища-вирви, ще сипав і сипав крихти-кришеники на поминання косарів-уходників непокірних і сам переймався їхньою святою непокорою, солодким бажанням мати вище нам доступного відання, щоб зговоритись з цими лозами і травами, з птицями і водами, з кожною крихтою землі і вдихом необмірного неба бути вічно заповідними... допомогти йому зробити Ямище незайманим, а легенду про косарів – сотворительною, святобожою („Слава тобі, сотворителю! от ми і в хаті“.) Приплющив очі, далі затиснув їх повіками до теплих сліз і так тримав поки крізь них зламано креслились колірні лінії, а з них творився контурами знайомий образ Присутньої Жінки з небесними руками. Вона озивалась людським голосом на всі його прісьби, і Митько радувався усім її відам, тобто звісткам, які , гадав собі, лиш йому доступні. Попросив Присутню Жінку з небесними руками не цуратися його, Михлика, і разом з ними розвідувати все про посульський рід аж з потойбічної найдавнішини, щоб явити її білому світові всіх племен у не кривому дзеркалі.

Відай, у першу ж ніч по тому предивному зникненні ямищенських косарів-уходників злетілись купою всі острівні сичі, всю ніч вовтузились по нетрях, по байраках, а вдосвіта так страшно реготали нечуваними голосами свого віщунства, що всі трави вилягли і лози, перестрашені; а люди, хто це чув, з молитвами стояли на колінах і благали віщу птицю утолитися. Ні другої, ні третьої ночі не зліталися сичі – було тихо-тихо, лиш розлягались над Посуллям тріскучі хорали цвіркунів.

Лиш якоїсь доби, в отакий от саме пізній вечір, коли стає вже боязко невидимих шерехів, коли тьмуща пустеля води, кольору гадючої линьки, здається безмежним, сірим невипраним полотнищем, накинутим на всеньке Посулля, а зорі над ним задуті, як наплакані очі, закурликали вгорі невлад налітані до втоми журавлі. Раз і вдруге зайшли розворотним кругом, як нібито сідати на попас, на спочинок, а втретє знизились до висоти плавневих, острівних дерев і потім важко скружеляли мовчки до самої землі. Вожак гукнув-скрикнув, і тринадцять тоголітошних журавликів сіли круг Ямища.

Скільки стояли над ним, про віщо радились – ніхто не зражував, ніхто не відає. Як зросились трави та дерева, затуманились вічка озер і лиманців, знялися всі тринадцять тоголїтніх журавлики. Облітали всі околишні села, мов шукали когось попрощатися, - полетіли до озера з гіркою водою. Носять її в Ямище і день, і два, і тринадцять. Коли вирва набралася води по вінця – шуміли вітри, гупали копита, дрижала земля, а над Ямищем ні звуку, ні хвилики. Тихо. В нього задивились, як на фотографічне дзеркало, тринадцять тоголїтошніх журавликів. Відтоді на ньому так і лишилось стільки ж відбитків журавлиних голів з вінчиками людської подобі. Відтоді й складається легенда з їхніх очей, з їхніх голосів, щоб не запечалити себе до смерті.

Ще й тепер, кому доступне бачення глибше нашого, тим видно, як на дні вирви дивляться з-під землі сиві очі – то генії-хранителі стежать за своїми дітьми, за сім'ями, за нашим життям. Їм також чути журавлино-людські голоси, дуже схожі на прощальні („Поминаймося, поминаймося...“) Кажуть, що косарі-уходники і тепер десь живуть. Тільки міняються, як місяць: зістаріється місяць – зістаріваються і вони; народиться молодик – стають молодими й вони.

Митько насторожився. Йому вчулися шерехи, яких боязко в потемках. Роздивився і здогадався, що він не по свій бік лиманця, де полуднували з Лукією, бо он чорніє розіп'ята палатка, в осоці протолочена стежка до води, а з кабиці – ось вона, збоку – тягне круто горілим пір'ям. Це їхній берег, тих двох з еполетами і Прокопів, чого це він між них утокмився, спитатися б? А може, Лукія не того впізнала, бо ніхто до цього не замічав по його походці, щоб він не ступав, як слід, а закидав ногою, ніби грїб од себе... Та й чого б йому якшатися з тими в еполетах? Хто вони й чого тут, на його, вважай, землі, вже майже випрошеній, на його, вважай, лиманці, подарованому Михликові самим господом богом в особі Присутньої Жінки з небесними руками. Він приплющився, затис повіками очі до теплих сліз – ось тобі перша од Неї віда: стережися, як нещастя, людини з рушницею і його

служки: вони знають про твій намір. Вони готують тобі кару, ти в них все своє життя на першій підозрі...

Михлик дійшов уже протолоченою осокою до води і хотів, мабуть, ступити в човен, не дерев'яний, а з цупкої парусини. Тоді чомусь роздумав і притьмом пошелестів до розіп'ятої палатки, звідки круто тягло горілим пір'ям. Нахилився до кабиці – купа білого пір'я тліла на притухаючій жарку. Рішуче намірився зайти в палатку, допитати Лядовського, хто дав право незнайомим прибульцям розпоряджати в несезон птицею на Ямищі, на його Ямищі...

Не додумав Митько до висновку, як на нього впала тінь людини з рушницею. Тверда, либонь, гарно тренована долоня боляче лягла на його праве плече, надбите в засланськiм Казахстані. Михлик пручнувся, скільки було в нього сили, але тренована долоня ввігналася в тіло кістлявими пальцями, аж Митько присів, застогнавши. Тренована долоня попустила, але тінь людини з рушницею лежала кайдановою силою і затуляла йому весь білий світ. Він заплющувався, затискав повіками очі до теплих сліз, та ні разу до нього не з'явилася Присутня Жінка з небесними руками, а лиш чувся в голові знайомий шум, ніби там щось перегорталося тонкими, як пелюстки, листочками тайнописного календаря. Спинилося перегортання на тому ранковому моменті, коли Митько з своїм рідним дядьком Махтеєм повернулися з нічного рибальства – це було вже після засланського Казахстану в одна тисяча дев'ятсот сорок сьомому році. Важко пристали безмоторним човном до пакола-прив'язі в заводі набитим внизу перехрестям, може, й на глибину росту людини; ще важче взялися набряклими, як бичі, пальцями за мокрі, того разу ніби наймокріші, найважчі сітки і, відай, тягом виносили їх на кручу. Там постійно стояли паколи-підтичі (з наголосом на першому „і“, будь ласка), на яких щоразу розвішували снасті, щоб стекли й протряхли, поки закипить і звариться наготовлений ще звечора кандьор, щоб підсвіжити сили, бо ще з годину (з заїздом на Льодовик здати улов, бо ми

рибалки артільні) – ще з добру годину тяглися ручним возиком по піску до рідного хутора...

„Несі верьовку!..“ - неголосно промовила тверда тренована долоня туди, де чорніла розіп’ята палатка...

„Я не перемінився в настрої од тієї вірьовки, яку має хтось комусь принести, бо в мені чутніше горталися тонкі, як пелюстки мого тайнописного календаря... Мій рідний дядько Махтей вже скип’ятив кандьор, тепер, докинувши в луджений казанок йоржів, - стежить, щоб не перекипіли, а я вибираю з вічок розвішеного невідка всяку дрібну невитрушену чепу („Не закидай туди невода, там чепа: то корінець, то лататина“.)

„Делай петлю!..“ – тим самим командирським голосом, але вже голосно наказано, прямо над моєю головою...

„Я й тепер не перемінився в настрої, не схолело мені в душі, бо вішати тут близько нема на чому, хочби ту петлю зроблено й на мене, - не забоявся мовби нітрішки, лиш заспішив перед коротким кінцем, дочитати листочок, тонкий, як пелюстка, з мого тайнописного календаря... Не так уже дочитати (кому воно, крім посулян, потрібне), як сісти коло миски з пахучим кандьором напроти дядька Махтея, прогорнути траву, щоб дотягтися возиком по піску (з заїздом на льодовик) до рідного хутора, де теж стоять в рядок вербові підтикачі, але вже порослі на молоді вербички...

Не встиглося, не судилося того молодого ранку донести хоч ложку наваристого, пахучого кандьору з йоржами, як на те ж саме, надбите в засланським Казахстані праве плече твердо лягла, тільки цього разу з-за спини, з-за потання кажуть мої милі посуляни, така ж саме тренована долоня, вміло вгонячись в тіло кістлявими пальцями: „Ти арештований... За самовольний уход з производства“, - не встиглося підсвіжити сили, хоч їсти мені, наробленому, хотілося, відай, ще дужче, ніж у полудень з Лукією... Дядько Махтей сторопіло дививсь на мене мовби дорікав за таке самовольство, - жаль, знову-таки не встиглося пояснити йому, неписьменному, що в того, що вийшов з шелюжків мені з-за спини і тепер

уже тягне моє тіло до візка, нема, не могло бути ніяких доказів чи свідчень про мій „самовольний уход з проізводства“, бо я його ніколи не робив, але за який каралося в той удушливий час одна тисяча дев'ятсот сорок сьомого року за спеуказом до п'яти літ ув'язнення... не було ніяких доказів чи свідчень, та було в тієї тренованої анонімне право брати арештом без суда, без слідства і коли хоч, на яку-будь дармову роботу, яку хоч дитину „ворога народу“, як мій тато (поминаю його рештками крихот з торби – кладу їх до рота, щоб не скрикнути з наруги на весь білий світ)...

Ті двоє в еполетах ще якийсь малий час вовтузились в потемках біля мене, мірилися стягати з мене сорочку разом з торбою, а я мовчав. Нишком ковтав пересохлі крихти на помин тата та й ще мовчав – надто багато в мені накопичилося туги за правдою, щоб видавати свої болі мучителям і мінятися перед ними в своїм настрої; надто твердості в моїм слові уберегти пам'ять про тих пророчих людей, удавлених косарів-уходників, що боронилися ось тут, у Ямищі, над яким я стою на колінах, як у покуті, а тренована рука-долоня накидає через мій засалений картуз петлю на шию, – боронились, як могли, од незнаних-нечуваних узурпаторів („Обійдемося та підемо в левади, В поля, в луги, в гаї широкошумні, Чи не розвіємо тяжкої там досади На узурпації, на захвати бездумні“).

„Біда, та що поробиш? Мусиш біду тішити, чень і біді колись кінець буде, бо завжди є на Україні і в потрібен момент знаходяться люди, які люблять рідну землю дужче, ніж самих себе, - я надто повен туги за правдою, щоб настрахатися їхньої кари, лиш пам'януся пересохлими крихтами з поминальної торби та покріпше затисну в руці владну свою патерицю.

Котрийсь із двох смикнув за віршовку, і я підвівся на ноги: „Пошо-ол!“ – пхнув мене в спину, а я (і самому собі на превелике диво) не зрушу ноги з місця, не йду, хоч іти буцімто хочу: надіюся, що в дорозі або втечу, або зустріну Вікентія пана-брата – мусив би навідатись до своїх (уходник з колгоспу) коней. Стою, як без тями, і чомусь хекаю, як ніби в мені назбиралося такої люді, що нінащо мені їхне тусання, вона переважить,

найболючіші болі... А він б'ється, а він тусає мене в голову – хоче здушити, щоб кудись вести... може, й до того дубка, де я поминався з мурахами. Я мимоволі мружуся, заплющую очі і затискаю їх повіками до гарячих сліз – чується обережний голос, може, й Лукії, може, Присутньої Жінки з небесними руками або й не їхній – мій власний: ти, Михлику, не прислухайся до болі, і не стій так довго, а йди швидко і думай про щось... Я не встиг зупинити в собі уже зготовленого наміру – і собі заміряюся, норовлю, щоб непомітно, хоч і в потемках, відтягти для замаху руку з патерицею – хоч раз, а таки вдарю цього, що зліва, що з вірьовкою. Поки таки вхопив моменту, відтяг і вдарив, що охранник (його видно по вихватках) – що чийсь охранник з підзолоченими еполетами заревів не своїм голосом, як нами проклятий Панько Полбога, коли його притерлували в суточках хлопці з молодой братії...

Тепер я, мабуть, ішов швидше, ніж мої супроводителі, і про щось таке чуване думав: ніби на моїм засмальцьованім картузі сидить чарівна птиця і просить не топтати чудодійних трав – вони, мовляв, ростуть саме з цього боку Ямища, де зариті косарі-уходники. Які ж тут трави. Є колючка-трава, збирають її в Петрів піст. Обкуриш нею стрілу, не даси промаху. Є тирлич-трава, виріжеш з кореня хрестик та повісиш на шию – всі тебе будуть як вогню боятися... Я гірко посміхнувся до чар-птиці: „Мене вже й так бояться, - кажу їй на відповідь, - бачиш петлю на шиї?.. Не треба мені твого плакуна, називай інші трави“. „Є ще адамова голова, росте коло боліт, розрішає роди і приносить подарунки. Є голубець болотяний; коли хочеш іти на медведя, випий узвару голубця, і ніякий медвідь тебе не займе. Є ревунка-трава; коли вириваєш її з землі, вона стогне і реве, як людина, а надінеш на себе, ніколи в воді не втонеш...“ „Поможи мені чар-птиця: перелий чаром всі дороги й шляхи мучителям нашим, чуєш?“ – кликав я річчю-словом, торкаючись свого засмальцьованого картуза, але не діждався відповіді, скільки не прислухався. Замість нього сюрчали цвіркуни, гупали чи коні копитами, чи так тільки здавалося моїй запетльованій голові, що то злетіла чар-птиця з такими

звуками, і заворушились по темних нетрях між берегами, між очеретами сиві, волохаті обмари, захитали тінями, так дуже схожими на коні... Її, мовляв, вириваєш з землі, а вона стогне і реве, як людина – ото трава!..

„Стой, мазепа!..“ – здавила горло петля, смикнула (у нас у селі лаються мазепою: от як одна людина, чого не зрозуміє, так кажуть: ах ти мазепа!) Через що я так подумав, бо мої супроводителі, може, наші, околишні люди і дадуть мені, якщо попросити, хоч окраєць хліба, щоб я пам'янувся, бо взялися вони цього разу біля мене не на шутку: б'ються ногами, топчуться по мені, зваленому, як по неживому, та приказують з матюками, з чорною лайкою, що я і вражина, і падлина... Я лиш раз, в якомусь перебої катування, свідомо собі подумав: діти ж ви мої, діти!.. якого ж отчешу вас навчило государство... в нас на все побережжя так оскотинився тільки Панько Полбога... та й той моститься до Прокопа в партію, а ви ж... - тут мене дуже вдарено в живіт, що я було задихнувся... Хіба ви, - думаю собі свідомо перегода, - хіба ви, діти мої, - здушило мене кашлем, - такі й досі босяки, як був у нас активіст Савус (з наголосом на „а“), що їздив по селу в кареті, запряженій волами, а моїй Марущі ламав на правій руці пальці, дверми зумисне причинивши?.. А подивіться, яку вже морду наростив Герасько, що держав мою Марушку за ліву руку, як Савус ламав праву?..

Я перестаю далі думати свідомо, бо по мені, зваленому, топчуться і топчуться, як по неживому; приказують і приказують матюками та чорною лайкою, що я вражина, що я падлина... стає мені душно, тисне в грудях кашель, а в правім боці, де печінка, чую, все отерпло... Ще тісніше, товариші, згуртуємось навколо... - думаю вже зовсім несвідомо, як лозунгом, - ще тісніше, товариші, згуртуємось навколо... - не доказую до кінця, бо різко смикнула віршовка, перекинута через сучок якогось деревця; лиш як супроводителі взяли мене попід руки, щоб волокити до берега, недоказані слова самі зірнули з-під моїх болей і досади, що не можу їх вимовити вголос: чи вони, бува, не подавляться, що не можу їх вимовити вголос: чи вони, бува, не подавляться, що все тісніше і тісніше в наростаючій, як той казав, ітозі,

собственно правду говоря... Вже ми зокола, сказати б, і не бідні, хоч картоплю й досі чистимо тоненько... вже ми скільки кажем одне одному „товариші“, а які з того поробилися звірі! – думаю знову свідомо (спасибі, супроводителі лили мені межі очі воду, а це одтягли вищенько під берег, бо самі біля чогось мовчки мнихаються) – діти ви мої, діти... якого отчешашу нас, грішних, навчено, - тут я, мабуть, надто перетиснув повіками очі, бо обидві щоки залилися гарячим потоком сліз, - о, діти наші, діти... раби цього світу будуть рабами й на тім світі. Моя Марушка як варить було український борщ, то кладе в нього всякі присмаки, а ми чим затинаємось, як не сухом'яткою?.. пекла б мати млинці, та не спікаються кінці... Не зросли ми в розкоші – нас держали не умовами, а страхами та дарунками. Мари об гідних хатах розкішних здались нам пустими, жили казармою, тюрмою та гуртожитком – того певне й подичавіли. Маленьким розумом несила осягнути велике... Мабуть, лиш через це мені сниться все життя, вовча зграя, що нападає на село, а люди затинаються за кілля братись... Ще покійну бабу Русю та Лук'яна Шередегу (все тіло на мені так побите, що як сніп молочений, - не простягну руки до торби, щоб хоч одною крихтою обох пом'янути) – ще їх просив, щоб одгадали, к чому воно таке сниться, - нема, кажуть, одгадки на вовчу зграю, окрім кіляки...

Чується мені не зовсім, але здогадно, що мої супроводителі вже остаточно постановили, що зі мною робити, - беруть моє тіло за руки-ноги... ні, перед тим, як брати, стягли петлю через голову (картуза на ній чомусь не було), вхопили моє тіло, що як змолочений сніп, аж я протяжно застогнав сам собі („Коли я з-під вас підвивернуся, кляті?) поклали при самій воді і котять кітьма на сплав у хвилию: кіть-кіть раз, кіть-кіть другий...

Мабуть, не котили вони мене ногами. То так тільки здалося, коли раз і вдруге ривками спихали з суші в море мого човна зі мною... з картузом, з торбою і патерицею.

О, вікентію пане-брате!..

Звечора я і в голову собі не клав кудись їхати. А вранці приходиться Марфа Личачка, наша розпорядниця на Великих Поминках, так і так, мовляв: не зовсім воно твоє діло на базар їхати, але ж дріжджів нема й на одну випічку – Куди ти його кинешся, як не в Городище; де є хлібзавод, як не на вулиці од степу? За ціну вже не дуже й держись: городиські перекупки свого не попустять – поїдь, сину Теодосію, бо Митько Михлик десь повіявся все ось який день, що й не скажу тобі, нема об нім ні вісті, ні слуху („Прийшла слиха до милої, що милого вбито“.)

„Поїду, тітко Марфо, а як же, - дивлюсь на її руки, котрі так швидко і так тоненько чистять картоплю і згадюю Митькову примівку, що ми вже зокола, сказати б, і не бідні, а картоплю й досі чистимо тоненько... Хтозна й чого витріщився на тітчині моторні руки, жду... жду якогось нечуваного слова, що мені завжди як нахідка, а вона, заборотана спішкою, в усьому схожа і тут тільки до себе, - се як віл у ярмі: коли не випряжеш, - не випряжеться – так і вона: замовкла на всю роботу.

„То я оце й поїхав, тітко Марфо, - беруся за руль велосипеда, а очима пряду: якби таки що сказала мокловодівське, наше („Бач, чуприна вже сивіє, Дітки підростають і про рідну Україну Слухом тільки знають“.) – подумалось вельми-дуже до прикладу, і їй почулось моя спрага. Випростала спину, як од тяжкої ноші, сполоснула руки:

„От добре, що ти не одїхав: була б забула тобі похвалитися, що в морозівській церкві висіло сто п'ятдесят дев'ять рушників – ти колись про них питався – і чотирнадцять килимів. Рушники вішала твоя мати, царство їй небесне, єдина вона мала такий смак їх розмістити по всіх стінах і у вівтарі, котрий всім подобався. Не самому попові, хоч і йому трудно було догодити, - спитай Варки Віщунки: вона в нього трохи служила і все, як є, розказувала, - а хвалив твою матір сам архієрей, тільки раз і приїздив за всю мою битність: хоронили пані Ригоровичну, твій дід Олекса наймав у неї по три десятини землі щороку по дев'ятнадцять рублів за десятину, маючи тринадцять душ сімейства, пару волів, шестеро овець і дві корови... Я й тепер ще така зла на

їх, барбосів: бодай вас об землю било, аби з тебе дух вибило, як ти їх ото бив-трощив ногами... Може, в кого на руках побачиш ікону старовинну або рушник вистиланням – плати хоч і по сім рублів, в мене є гроші на таке діло... Сама вмю і вирізати й вистилати, і ляхівкою, і хрестиком – нема ж прядівини в оселі, до такого дожилися... А хто за ікону чіплятиметься до тебе з осудом, то я йому таке скажу, що піде од мене вистриба, - скаже слово, так як витвердить. Од базару трохи одійдеш, в Гирман спустишся – там потроху каміння витає з води, а од церкви од Покровиної вже зовсім повитавало – на нім часом ікони бувають, на камінні... У той закуток наїжджають в базарні дні забильні (з наголосом „і“, будь ласка) – забильні, кажу, якісь не тутешні люди – чого хоч навозять церковного, тільки дороге, що й не докупишся... Та й не тільки церковне: якколи такого туди навозять, що ціла налога, не проб'єшся, така зробиться давка... („Кожного-бо мучить якась пристрасть. Ненаситна жага почестей, багатств, мало хто вміє вдовольнитись необхідним,,.)

„Даремно гарує рід людський, намарне розтрачує у пустих турботах свій вік – не знає меж набутку, не відає, доки може сягати справжня насолода... Всі біди – від того незнання, дарма що багато речей підкорила собі людина: колись труїлись випадково – нині підливають один одному отруту навмисно...“

Марфа звичайно ж не вчула мислі, таким зависоким штилем казаної, - вона переказувала всі підряд новини, що сталися за ці дні в Притулівці, хулила всіх барбосів, од яких немає людям ні життя, ні спокою, бо навіщо кому таке вчення, що всі ми стали рівні. Як же ми рівні, як тобі бог дав розуму жменю, а мені пучечку, та й ту наослаб?

„Ага, ось я тобі що скажу...“ – схаменулась і промовила, а потім мовчить і мовчить, мене забарює. То я, щоб не згуляти, продовжую сам собі вчення... Марфине вчення про рівність: як же ми рівні, як тобі бог дав розуму-таланту цілу жменю, а мені лиш пучечку, та й ту наослаб, як ніби тобто натрусом?

„Хоч освіта в однаковій мірі змалку вигладжує нас, а таки не спроможна зрівняти; в кожного вдача своя, відпечаток своєї природи: з коренем вирвати зло якесь, отже, - ніяк неможливо: як не виховуй, а той таки лишиться схильним до гніву, цей, боязкий, - завчасу перед чимось тремтітиме; третій, що б там не трапилось, - палець об палець, як кажуть, не вдарить. Так от на кожному кроці різнить нас чомусь природа, й те, що, мов тінь яка, йде за природою, - звичаї наші“. Тут ми, тобто у звичаях, - додаю я від себе, - стаємо майже рівні, якщо порівну їх дотримуємось („Звичайного звичайністю вітаю, хто входе гордо, - згорда зустрічаю“.)

„Ага, ось я тобі що скажу, - підвелася з ослону Марфа, виводить мене за звичаєм аж на дорогу. – Постарайся побачити Вікентія – мусив би знати його в лице... Передаси, що просьба його робиться. А коли мені щось передаватиме, - візьми, не пощитай за труд...“ („Хоч ти мене й з колгоспу вижени, а я таки своєї, старовинної“.)

Я заспішив їхати, бо знав, що городиський базар недовгий: сонце на добре снідання – ото к тій порі базар уже одходив, стає на розбазар'ї, тобто успіш хіба, як той казав, на розбір шапок. Або: прийшов до церкви на шапкобрання, коли люди вже розходились... Заспішив, бо в Городище мені їхати, як додому, як до родини („Боже, дай полюбити ще більше людей. Дай зібрати в пам'яті своїй все лучче в них, пригадати чіткіше всіх ближніх і, надихнувшись силою любові, бути в силах змалювати“.

За звичкою гудів собі, нагуджував, щоб звести на голос якусь похватну пісню та заспівати на весь простір, на всю свободу задуманого степу, а воно не зводилось і не зводилось, хоч душа всю дорогу звучала знайомісіньким – тітчиним Палажчиним мотивом:

Ой піду я лужком, лужком,
 Де мій милий оре плужком.
 Що він оре та гукає,
 Сірі воли поганяє:
 „Гей, воли сіресенькі,

На вас ярма новесенькі.
 Гей, воли, круті роги,
 В погоничів чорні брови.
 Сірі воли, чорна нива –
 Чужа жінка чорнобрива.
 В мене ж руда та погана –
 Ні до плуга, ні до рала.
 ... А я стою за лозами,
 Умиваюся сльозами.

„Найкращий винахід людей – втіха піснею і танцем“.

„Та не до втіхи мені ось уже яку ніч... ось уже який тиждень, який рік. І безконечно мугикаю мотиви не заради неї, а щоб відчепитися од якогось вередливого передчуття чи сподівання. Од якоїсь жалісної неминучості... Так мені тоді робиться, коли думок плодиться безконечно багато, їдять вони мене, точать, як іржа залізо. А яка з них саме моя, якраз оце-оце потрібна, щоб спинитись на ній, а решту відгорнути, - цього не находжу. Не находжу, бо нові раї, нові полчища обсідають голову і затирають попередні своєю буцімто оригінальністю чи новизною, - знову колотнеча, знову шукання, знову ще тяжчий відбір, хоч такий паморочний стан якось та можна пояснити: приміром, вічно безпощадною жагою к довершеності...“

Тяжче те пояснити (або й геть я не здатен для цього), що мене пориває не прикро к сьогоднішньому, к своєму, сказати б, рідному Часу – мучить однісіньке: щодня, щогодини, щомиті я втрачаю щось дійсне, як сам, і потрібне, як сонце. Щодня, щогодини, щомиті неминучість волає: навіщо так мучивсь, за віщо спаливсь? Твоя старожитність – солом'яний попіл... а ти, її ревний хранитель, ось-ось помираєш... Не дуже страшить і така засторога. Хіба лиш стає жалко дітей своїх рідних, що своєю смертю змушу їх сумувати і плакати... Загризає найстрашніша думка: на моім житті кінчається – напевне кінчається та, дійсно жагуча народність у слові, на місці якої зятиме незатулима ущербина. Наступні ж люди переступлять через те (моє!)

багатство, як через одвіяний непотріб, як через марудну перечепу на путі своїх згубливих прогресів, як це воно в нашій землі повелося... („Ви знаєте всі стародавні звичаї і порядки – судіть, як самі знаєте, а моє діло махнути булавою, да й нехай потому буде“. „Селянське – суть, а городське – лиш похідне від нього,..“)

Я ж бо, наприклад, охочіш дивлюсь – до останнього моргу дивитимусь та все бгатиму собі в пам'ять, як у нас на Посуллі наковують оскардом (а тоді ще й рябчиком) млинові жорна вітряка, ніж передачу з мертвенного космосу („Ви кажете, що я багато, аж надміру пам'ятаю всього селянського, - Ваша правда, а моя – біда... А для мене це – доконечний сум з того. Бо все те моє вже утоняє (наше посульське, приречене словечко) – вже утоняє в Часові... вже потопло в Кременчуцькому морі, бодай воно до Дніпра висохло... Я (теж у Часі потопаючий) не хочу, всі три рази не буду пускатися хоч і останньої соломинки з того Помину (моя перед Ним покута!). Тримаюся ж бо за нього (Нього!), як те дитинча за бильце своєї колиски: боїться пуститися того триму... впаде інакше не знать куди!..“)

Аж як до втоми наморочився з думками, пригальмував і протяжно оглянувся, як щось мене з душі гукнуло. Оглянувся на Добробатькову могилу, на хранительку наших прадавніх заповідей. Замерещилось в очах, що стали ввижатися голомозі люди на взір посульської статури. Козаки чи, може, косарі-уходники: вони й там мали свою хованку, хоронилися в норах, мов ті земляні зайці, од уродженого дурака Савуса з Гераськом Торбинкою, хвальоним жужманівським бригадиром, - вплився нам у життя, як деручкий ожинник! А це ще й обліковця собі взяв – Сьоку, Папазирова синка старшого. Сьока вже відає (донощикам немає переводу) – відає, стерво, що трактористи з хлопцями з молодой братії збираються хрестити Сьоку, може, й на цім тижні, на ущербі місяця, - так вони собі це запровадили, щоб на ущербі... Воно ж, видно, й Сьока!.. Ще й місяця нема, як обліковцем, - уже й обмахлярив, уже й записав хлопцям оранку на око, Гераськова школа: як ступне, так і брехне...

Я не часто буваю далеко від дому. Не буваю і не прагну, бо чомусь увірував, що тамішнє є лиш продовженням тутішнього... продовженням в усьому єдиного білого світу. Інше діло – розглядатися в дорозі. Кожним рухом очей розглядатися: на кожнім сажні диво на дивові!.. навіть на пустищі... А ото глянь, яким цвіте-синіє запізнілий кущик польових васильків („Нехай Марусі гільце в’ють з хрещатого барвінку, з запашного васильку, з червоної калини“.)

На ходу було це робити ваторопко, незручно, але я оглянувся на ту крапельку життя і сам собі возрадувавсь: вона цвіте до краю... заперечує мої ось недавні думки про гіркоту неминучості, що прийдеши за мною люди байдуже переступлять через мої нинішні багатства і що на мені закінчиться уся наша народність, заперечує мій декадентський настрій і вказує своїм цвітом на Добробатькову сторожову могилу. Я оглядаюсь ще крутіше і лиш тепер собі дорікаю, що не зупинився на ній, як це робив щоразу, не обійшов кругом самотньої груші-дички, не обгладив її ще не потрісканого стовбура – то для душі втіха, а для серця радість. Та й про те ще з дому збирався довідать, чи жива могила, не розрита?.. Бо, перечули ми, побережани, що в одному недалекому селі, які ми звикли звати степовими, твориться нечуваний розор: місцеві паничі, діти сталінського вчення, рятуючи свої тлінні животи... розкрадають козацькі могили – ночами та присмерками, присмерками та ночами возять із них землю собі на городи, ясно?.. А ви кажете: вони й сякі, вони й такі, хазяйнують не вміють і пристрастей до чванства, до брехні не мають – так і живуть постійним устремлінням у кращі люди, день і ніч уболівають за наші блага, за здоров’я, що для себе не залишають часу ні для обжорства, ні для бугаячої похоті...

Возять і вже одну вивезли до підошви, бо козацька земелька, заполами та шапками наношена, чиста-чистісінька, як козацьке сумління, і повнісінька снаги первісної, отрутами-хворістю не начинена... І що ти їм зробиш, феодалам? Чим зупиниш? („Якщо роги в моїх руках, то хвоста не страшно“.) О, діти, діти... натхненні сталінським ученням!..

Господарю землі й небес – з’явися,
Господарю землі й небес – помстися!

„Сів він під деревом, звів погляд до неба, а потім схиляв голову на коліна і заплющив очі, долаючи тривогу серця, І великий аллах Сулейман* явив свою могутність: прилетіли три голубки й сіли на вершку дерева, під яким дрімав Саад.

„Сестри! – запитала одна з них. – Чи знаєте ви цього юнака?“

„Ні!“ – відповіли ті.

„Це Саад, - пояснила перша, - той, що кохає Деларам. Через кохання він відкрив красуні свою таємницю, і вона жорстоко ошукала його, залишивши безпомічного на острові, а сама втекла. Хай має те, що заслужив“.

Друга голубка запитала: „Сестро, а чи є в нього який порятунок чи нема?“

„Коли він не спить і чує, що я кажу, - відповілата, - то все буде так, як він хоче. Хай би надер лика з цього дерева – якщо обмотає ним ноги, то перейде море. Якщо листочком цього дерева поведеш по очах сліпого, той прозріє; якщо плодом цього дерева торкнешся носа божевільного, той одужає; якщо гілкою цього дерева вдарити людину, то стане вона ослон, а як ударити осла, то стане він людиною. Якщо плодом цього дерева повести по очах, то станеш невидимим“.

Сказала голубка, і всі троє полетіли геть. А Саад в той час не спав і все чув. Схопився він, віддав богові хвалу і вчинив усе, що радила голубка: надер з дерева лика, обмотав ним ноги, ступив у море і перейшов його. Вийшовши

*Сулейман – біблійний Соломон. За уявленням був володарем стихій, демонів, розумів мову птахів і тварин та творив чудеса.

на берег, юнак ходив від однієї стоянки караванів до іншої і нарешті прибув до міста, де в царя була божевільна дочка. А цар той оголосив: „Хтовилікує дівчину і зцілить її розум, тому я віддам її в дружини“. Саад прийшов до того царя і каже:

„Спробую вилікувати твою дочку. Якщо вдасться, вона стане моєю, а не вдасться, то втрапиш мене“.

Цар погодився. Саад плодом того дерева провів по її носі, дівчина чхнула, прийшла до тями і спитала:

„Хто ти такий, чоловіче, що стоїш біля мене?“

„Нехай твої нещастя впадуть на мене, - відповів Саад. – Я твій суджений“.

Цареві розповіли про те, що сталося, і він звелів ударити в барабани й літаври. Дівчину видали за Саада. Весілля справляли сім днів і ночей. Через якийсь час Саад прийшов до царя й просить: „Чи не можеш відпустити мене, щоб я помстився своєму кривдникові?“

„А скільки війська тобі потрібно для цього?“ – запитав цар.

„Війська мені зовсім не треба, досить одного чорного раба“.

„Воля твоя, - згодився цар, - бери раба“.

Саад узяв з собою чорного раба і подався до Халеба, де жила Деларам. Ніч він перебув у караван-сараї, а на ранок пішов до палацу красуні. Слуги й сторожа не пускали його, але Саад торкнувся до них гілкою, і всі вони перетворилися на ослів. Зайшов він у покої. Деларам, побачивши його, закричала:

„Ти, йолопе неотесаний, хто тебе сюди пустив без мого дозволу?“

„Я прийшов, щоб загнuzдати тебе“, - відповів Саад.

„Заберіть геть цього нахабу!“ – закричала красуня, але ніхто не з'явився. Вибігла вона з кімнати, дивиться: ні слуг, ні сторожі, скрізь осли. Деларам застигла від подиву, а Саад тим часом підійшов до неї, вдарив її гілкою, і вона також стала ослицею. Саад осідлав її й приїхав до свого караван-сараю.

„Поклади мішок на спину цій ослиці й вози нею землю та сміття з караван-сараю до цього рову, доки не засипеш його!“ – звелів він чорному рабові.

„Слухаю й корюся“, - відповів той.

Цілий день ослиця возила землю й сміття. Увечері Саад поклав перед нею трохи соломи та ячменю. Глянула ослиця на ту солому, і з очей полилися сльози.

Три доби тривало так, а під кінець третього дня Саадове серце зжалилося над Деларам, він підійшов до неї і запитав:

„Ну як тобі? Ти вже розкаялась? Якщо віддаси мені торбинку, килимок і скриньку з паличками, то я звільню тебе, згода?“

Ослиця закивала головою на знак згоди. Юнак ударив її гілкою, і вона перетворилась на людину. Саад дав їй одяг, приголубив її, і вони пішли в палац. Усі свої багатства Деларам віддала Саадові. Тоді Саад узяв з собою Деларам і повернувся до свого тестя-царя. Забрав свою другу жінку й вирушив у рідний край, звідки його вигнала лиха доля“.

... Цим повчальним (може, й для очманілих синів сталінського вчення) уривком з Книги Папуги скоротив собі дорогу і полегшив – ходжу тепер „по городу великому-великому“, колись, до речі, славному всіма сторонами, ремісниками найперше, а тепер лиш забрезкла, як давно не змивані кружки на квасніні, обивательщина та гундосий, заїдливий заклик перекупок риби („Риба жарена, риба смалена, риба копчена, риба солена, риба в'ялена – налітай, навались, в кого гроші завелись!“)

Ходжу від одного базарного прилавка до іншого – придивляюся, приціняюся, бо давно звісний тутній торг: крім явного товару (буряки єгипетські для квасу – „беріть, оддам недорого“; гарбузи скибками – „солодкі, як мед, полтинник ота меншенька“; смажене насіння – „олійне і не пріле, двадцять копійок чарочка“; калина – „два рублі пучок“; часник, морква, цибуля – „на кучки“, „смотря, скільки братимете“; тертушка – „нержавейка... п'яторку дайош?“ та знаменита городиська глина-мергель, цигани возять на міньбу попід хатами – „три відро, це як з вас...“) Всяка інша, дефіцитна знадоба, торгується давненько з-під таємничої поли і з таємничим пришептом: „Дріжджі треба?“ „Носки треба?..“

Таке діставання не для мене, я таке гидую... душі моєї не навернеш – ненавиджу! І ладен цілувать Лукію... Підорванку – ото-о вона, в гурті жіночого лементу. Вона корінна тутешня – знає всіх перекупок, всі суточки й закуточки. Не купуватиму на руках, щоб не скупитися, бува, як той невдаха жужманівський (теж з-під поли і з пришептом): замість дріжджів лохвицьких підсунули плиточку алібастру кременчуцькі... А ні – випрошу в Лукії домашніх, затертих на хмелеві...

Отакочки розмірковую собі вдоволено, а сам тим часом перебираю ногами, переступаю з лівої на праву, дерусь навшпиньки, наставляю вуха до цього, тісно збитого в клубок, як осілий бджоляний рій, гурту людей і вслухаюсь, поки почув з голосу знадобне, либонь, для всіх:

„Семен Палій був лицар великий. Про нього, було, багато дечого переказують запорожці дідам нашим та батькам. То й я кажу од них назбиране.

Десь-то, мовляв, жили гуртом козаки, як би посульські косарі-уходники, а між ними був молодий козак Семен, серединою і зокола схожий на Корнія на нашого Окраїнця (нехай живе на здоров'я Україні). Раз кошовий зібрав і махнув воювати орду, а Семен zostався глядіти добро. Тоді ще хат було не дуже товсто, більше жили куренями. От дохазяїнувався той Семен, поки спалив курінь кошового. „Що його робить? – думає він. – Вернуться з походу – попаде мені!“ Взяв рушницю і подався, куди очі стоять. Довго йшов Семен байраками і зайшов у такі пущі, що тільки небо і видно. А трава росла, що й не просунешся. Сів він спочити. Ось насунула хмара, став крапать дощ, потім грім, блискавка все небо розписує... Дивиться він на скелі – коли вискакує лукавий. Як загримить грім, - він під скелю, як затихне, - він на скелю п....! п....! п....! і... гнівить Господа! Семен і дума: „Що тут робить? Або йому, богохульнику, смерть, або мені...“ Тільки вискочив той на скелю, - Сепен прицілився і вбив. „Ой, бий ще раз! бий!“ – просить лукавий. „Буде з тебе й разу...“ Семен знав, що як стрельне вдруге, то нечистий побіжить...“

Я попросився в люду ближнього тим, що той, мовляв, подорожній сказитель, схоже, мій давній товариш, з яким бозна коли бачилися, і тиснява трохи прорідилася, що я, коли стати навшпиньки або відхилиться сперед мене он та вусата голова, бачу охайно вдягненого чоловіка, котрий сидить на колоді під дощатою загорожею, а перед ним на землі щось схоже на корячок..., а може, то звичайнісінька шапка безвуха. Якби наперед не знав од Марфи од Личачки, не повірив би, що то справжній Вікентій – таким він мені показався речистим та обходистим: на якимсь моменті він переставав казати про Палія, люди тоді, хто хотів, клали в корячок монети чи карбованці, і для кожного Вікентій знаходив добре слово подяки або давав, хто просив, пучку, я думав, свяченої, а воно з Хортиці земельки чи також звідти якусь пам'ятну травину...

„Зарядив Семен рушницю і посунув травами та очеретами ще глибше в пуцу. Іде він та й іде, іде та й іде, а очерет густий-густий та високий, що й світу не видно. Чує він – тріщить очерет, щось суне прямо на нього. „Що бог дасть“, - каже, - та туди!.. Коли ось показався сивий дід: „Здоров, сину!“ „Здоров, діду!“ „Куди Бог несе?“ „Долі шукаю: або звірюка з'їсть, або дійду до Великого Лугу, в Запорожжя...“

І почав йому Семен розказувать. Так і так, мовляв, спалив курінь кошового і боюся гніву козацького: або киями заб'ють, або на шибеницю... Дід і каже: „тепер за тобою погоня – сорок чоловік; тільки ти не бійся, піди до кошового – він простить“. Далі дід показує свою рушницю і каже: „Тута, хоч якому звіру, промаху не дає“. „Добра, - каже Семен, - рушниця, а моя ще краща: сьогодні не такого звіра убив...“ „Ну, - каже дід, - за те, що ти вбив сатану, дарую тобі свою рушницю, тільки шануй... Будеш ти великий лицар і побиватимеш неприятеля; будеш міняться, як місяць: зістаріється місяць – зістарієшся і ти; народиться молодик – будеш молодим і ти... Вертайся ж, сину, до кошового...“

Сказав оце дід і Бог його зна, де дівся, бо не простий чоловік він був, а святий апостол. Помолився Семен і пішов до кошового. Прийшов та прямо

до нього в курінь. А кошовий тільки-но умився, втирається і молитву творить. Семен навколюшки. „А що, - єретичний сину, прийшов?!“ „Не клади, - каже, - тату, великого гніву: то я спалив курінь...“ „Щастя ж твоє, що не піймала погоня, - заколола б...“

Далі кошовий і каже: „За те, що спалив курінь, - будь же ти, єретичний сину, Палієм...“

Прозиванка кошового сподобалась, бо влучна, так і пристала навек до Семена, і круглий гурт людей колихнувся втішним сміхом, мов сипнулись в коряк монети, а Вікентій підвівся з колоди – стояв собі гінко, як би наш мокловодівський парубок; плечистий, вабить прямим поглядом, а по статурі видно, що замашний і скорий норовом чоловік. Я не важився відверто признаватися до нього, він теж не давав поводів для цього – вхопили один одного крайком очей, мовби признаючись, може, вітаючись, та й кожен за своє.

„Став Семен козакувати, став такий силач, що ніхто його не подужає. Було як воюють козаки, то де Палій, там і вдача. Вибрали його кошовим. От приїхав шведський король до гетьмана Мазепи і давай вони пить. Пили, пили, а потім і кликнули до себе Семена Палія. Король і каже: „Погуляймо, братці, та візьмемось рубати в пень москаля“. „Ні, не діждеш!“ – каже Семен Палій... Як схопиться король, як схопиться гетьман Мазепа, - та до Семена Палія: „Беріть, в'яжіть його, слуги, сякого-такого!..“ Взяли Семена Палія, закували руки і ноги в залізо і замурували в темницю...“

... Стояв собі Вікентій гінко, як би наш мокловодівський парубок, і ну речисто та все до прикладу доказувати славу Палія:

Шведського року, нещасливого літа

Не одна то душа християнська безневинно

Пішла з сього світа.

То то-то у городі Лебедині

Царі й князі великим всі дивом дивовали,

Один до одного словами промовляли:

„Про що то, панове-молодці, у землі

Християнській не стало порядку ставати?“

„Про то, панове-молодці, що стали проклятії

Бусурмани християн братами називати“.

„Хто ж тоє зачинав?“

„Начинав тоє проклятий Мазепа,

Як Іскру й Кочубея безневинно сам

з сього світа зогнав,

Семена Палія на Сибір завдав“.

Ото царі і князі єдин до одного

Словами промовляли.

Та Семена Палія з Сибіру на Москву

висилали.

Скоро то став Семен Палій

Великим постом, весняною погодою

До білого царя на столицю прибувати,

То світ праведний государ велику радість має,

Що до себе великого лицаря Семена Палія

у гості сподіває.

То Мазепа тоді як почув,

Що його, проклятого Мазепу, лихо доганяє,

До короля шведського такі речі промовляє:

„Королю шведський, добродію,

найясніший мій пане!

Чи будем ми більше города Полтави

доставати,

Чи будем з-під города, з-під Полтави утікати?

Бо недурно Москва стала нас кругом

оступати!

Бо в Семена Палія хоч і невеликеє військо

охотнєс,

Тільки одна сотня,

А буде нашу тисячу гнати й рубати,

Буде нам, великим панам, великий страх

завдавати“.

То король шведський тоє зачуває,

Словами промовляє:

„Мазепа, безумна главо! Чи у мене військо

Не збройне?

Чи у мене військо не панцерне?

Та я ще тую Москву могу сікти й рубати,

Ще не зарікаюсь у білого царя й на столиці

побувати“.

Скоро став Палій Семен

На святого отця Миколая

Із Шереметом Борисом Петровичем

Під Полтаву прибувати,

То став-то король шведський із Мазепою

тайно втікати,

На царських людей вдаряти,

Много царських людей побивати,

А в городі Батурині мужиків да жінок

упень сікти й рубати,

Церкви палили, святості та ікони

під ноги топтали,

Плоти справляли,

На той бік Дніпра утікали.

То Семен Палій під Полтаву прибуває,

Січе й рубає, на всі сторони, як полову, метає,

До Дніпра добуває, на той бік Дніпра

поглядає,
 Що король шведський із Мазепою
 На тім боці Дніпра походжає.
 То він то мечем махає,
 Словом промовляє:
 „Помоли ти, Мазепо, за мене бога,
 що я тебе не догнав –
 Альбо посік, альбо порубав,
 Альбо живйом на вічну каторгу завдав!“
 Земле, земле християнська,
 Єгди ти була смутками і печальми наповнена,
 Не знала, де родина об родині промишляє.
 Дай, боже, честь і хвалу
 Світ-праведному государю
 Да й Семену Палію,
 Праведному пану,
 Що не дав шведу християн на поталу!
 Ой дай, боже, усім християнам многія літа
 Та щасливого прожитія у сім світі!

Ми вже йшли з Вікентієм круто навпростець на гору Пивиху, іноді пристоювали, оглядалися на старе і на нове Городище, милувались його розлогим простором, добротним побутом і тіснявою хат понад київським та понад борисівським шляхом – і над усім вижденим, в подихові, в перегойді хвиль, в кожному порусі травини і листочка на дереві звучав і звучав на всі вітри, на всі горизонти людський переголос почутого, так палко сказаного людям на прощання:

„Як звоював Палій Шведа, Петро й каже: „Ну, Семене Палію, - тепер я дам тобі грошей, стільки схочеш, дам я тобі і панські області“. „Ні, - каже Палій, - не треба мені ні грошей, ні панських областей: дай мені милу Україну, за котру я двадцять літ страждав, - більше я у тебе не прошу

нічого“. Дав Петро Палієві Україну, і став він виживать ворогів. Як вижив усіх, тоді й сам Бог зна, де дівся. Він, кажуть, і тепер десь живий і, як йому Господь велів, міняється, як місяць: старіє і молодіє...“

„Отак і живем-обрітаємось... - зітхнув Вікентій, на ходу вкладаючи в рюкзак видовбану з вербини посудину, схожу на миску чи на рибальський шполик – дерев'яний ківшик з ручкою, ним вихлюпують воду з човна. – Розвіялось життя, розтрусилось по світу, ніби того хотів... Ніби того хотів, щоб ні собі, ні людям... Тепер, звиняй, старцюємо милостину на Січ, забавляємось. Забаглось волі, як тому старому дитини: повісити на сволок колиску, покладе в неї дровинку та й колише...“

„Не думай так, Вікентію... Згадай, як ти казав молодим: „Пробуди в мені мою ніжність, і я зрушу тоді греблі... тоді я тобі неба нахилю“, - так ти, либонь не казав, а здається, писав у творіві на вільну тему... Ти вже кінчив школу, а наш учитель Андріян Федорович Нечай ще кілька років по тому носив його по класах і зачитував як зразок... Гроші на Січ – не забавка, пане-брате... Води не забагнеться, як не поїси солоно... В тобі давно пробудилась ніжність, - отже, дай боже, зрушити греблю, самим собі нахилити неба – зі мною, ручуся дітьми, можеш бути відвертим, пане-брате Вікентію... І прошу не цуратись“.

„Радо дякую, радо... Голий дощу не боїться. Нехай радіє й перебуває в надії громада: дивітеся, мовляв, землі і панства просвіщенні: тисячу років сей люд убогий себе пам'ятає... і тисячу років у своїй темності і недостатках тільки мужу громадському корився; хто з нього вгору вибивався і панською пихою од людей одрізнявся; він йому не кланявся: він його, мов порчену кров, ізвергав із себе; він тільки громаду величав „великим чоловіком“.

„Ми з тобою, гляди, ще й родичі, Вікентію... Далеченькі, а либонь, родичі по чийсь – по дідусевій – по козацькій лінії... Голод розігнав, що й на поминки рідко збираємось“.

„Я міг би говорити про наш рід безконечно, але не хочу тебе знуджувати, сусіде мій Теодосію... Не померли ми од розкуркулення, бо спершу справно

конали „тверде завдання“, тобто продрозкладку як на середняка, а далі Герасько перейшов на бік активістів, він тепер... діло „барином“... Я. каже, тобі не брат зведений, а хтозна хто, Герасько та й годі... Ти живи своє життя, а я своє... Тільки, бач, Вікентію: ти казав на мене – сто разів казав, що я дурний, а берешся панувати... А чиє вийшло зверху?.. Я не дурний, як пробка, а легкий, як пробка, через те й буду зверху.. і славу так люблю, що триматимусь за владу, хочби і найгрубішим способом, бо зверху – не насподі...“

„Тут він і до нині не зродився... Людям розум зав’язали, покалічили... а тоді й геть заборонили жити по своїй уподобі... Легкий, як пробка, а жить хоче на широку ногу: стоять – краще, ніж ходять, сидять – краще, ніж стоять, а найкраще – лежати („Поставив ти мене, господи, зі скованими руками перед каменем. Як же ж той камінь лупати!“)

„Не померли і в голоднечу, бо назвали ціле поле мишачих чи ховрашиних нір... це за Бабиним озером, пам’ятаєш? Нас, малишню, туди не пускали: там дуже глибоко, мовляв, і вода, як крига. Туди багато чомусь зліталося довгоногої птиці і звали її чигрин-дїбровці Бабами, дикі Баби... Стоїть у воді, наче вкопана, пантрує. А тоді – хвать! Мільчину, ковтнула – і знову, як укопана, наструнчила червоного носа... Ото за тим озером ми з батьком назвали ті нори. Розриєш, а в кожній – пригорща пшениці. Ховалися од Гераська... Кілька нір виберемо, щоб хватило на відерний чавун куті (мати зерно притовкувала на ступі) і є поїдка на два дні. Тоді знову йдемо з мішечками – йдемо збирати, мовляв, кізяки на толоці. Насподі, в гузирі, пшеничка (гостинець од хом’яків та мишей, мати було казали), а зверху справді сухі кізяки, літнє наше топливо. Так і велося... Ніхто не вмер. Один батько бував пухлим... А тоді наш сімейний активіст, як став комсомолом, здурів зовсім. До матері сукався битись... брався в ручки, як мати не давала знімати ікони: „Чом я тебе, якби знала, не задушила ще маленьким, ще незрощеним потерчам...“ – хрестилась на покуття і проклиналась, що привела на світ такого вилупка... Дома, правда, Герасько не кинув згори, не

розбив об землю мамині та батькові ікони благословення: повиривав з м'ясом образи і сухозлотицю, а іконниці, скільки й знаю, валялися то під подом, то під лавою... Поки батько вскорості перед смертю почепив їх, порожні, на свої місця... Батько ще жив би, на ньому не було якоїсь палючої хворості – не пережив моменту, коли рідний син пхнув батька в груди, що й на ногах не встояв... Вирвав з рук налігач, тяг корову в колгосп, а батько (матері вже не стало), а батько спинчався – плохий, як мала дитина, наш батько, нікому за свій вік „брешеш“ не сказав, а в той момент дуже спинчався, ставав на коліна перед дурачком-сином – ото так за все разом пережив, як чувствував кінець усьому луччому ...“ – замовк, либонь, тяжко засмучений, і слово в ньому мовби затало, затамувалось... засмокталось, як у талу землю, ще в тодішніх, давно вже отверділих сльозах батька („Минуло скільки років, а на селянське щастя і не зародилось“.)

„Стоїть стовп до неба, на нім дванадцять гнізд, в кождім гнізді по чотири яйця, в кожному яйці по сім зародків“, - відгадай мою загадку...

Я ніби застовпився од Вікентійової загадки відсутнім своїм поглядом. Не дуже й намагався її відгадати, бо вираз його напруженого обличчя ждав не цього, не відгадки: Вікентію треба було просто чимсь перебитись... щоб не зриваться аж на кипучі сльози, знервовані проклинання своєї долі і „тих паразитів, які так підлотно її заїдають“ – він не має сили втримати себе від цього... Я трохи, мабуть, знаю про такий стан людини. Що знаю, а що здогадуюсь, влучаю по собі, а дещо – якоюсь іншою змогою серця. Тому остерігаюся підначити, піддати охоти, запалу до балачок про високу, як-то кажуть, політику... Однакочки здогадуюсь і про те, що таким, як Вікентій, межі не закажеш: про все, прикро на собі вистраждане до занімілого переконання, - таким він не поступиться перед самим господом Богом і, видно, правитиме його до самого, до краю – лупатиме камінь, хоч і скованими руками, рушитиме греблю давно пробудженого ніжністю, о, Вікентію пане-брате!..

„Мабуть, від маминих погромлених ікон, - гляючи в жовнинські далі, каже зворушений Вікентій, - від того налигача, вирваного з батькових старечих рук моє серце мов сказилось: стало відвертатися, а далі й занавиділо Гераська... Гераська і того Бога Вавілона, котрий дав волю його самолюбній власті... а тепер уже так принатурили себе до обіцянок комунізму, що посліпли од передчуття „мирової революції“, почманіли з галасу та славословія... не бачать, куди йдуть, не знають по віщо („Большаки про себе кричать найголосніше, метушаться, все починають і нічого, і мало що доводять до толку, до користі для тих мас, перед якими стають в пози перших і єдиних вершителів людського щастя. А свою особу обставляють, як правило, різними урочистостями та пишнотами, щоб подіяти на (спокусливого – моє) обивателя і міжнародний пролетаріат, якого давним давно ніде нема по суті“, - я Вам до крихти відданий і вірю, о, справедливий Володимире Гадактіоновичу: „Значить: в чому нема протилежностей, - те не існує? Навіщо ж ви обіцями безкласове суспільство?.. Ви знали, що суспільство без протилежностей неможливе – і нахабно обіцали?.. Ні, ти тільки вдумайся, що це за виводок! – поняття про честь у них нема, виховання нема, освіченості нема, видумки нема, свободу – ненавидять, утриматись можуть тільки особистою підлістю... Ваша держава створена, щоб жорстокістю скріпить її протилежності! І якби ви залишились на Землі одні – ви б свою державу ще і ще укріпляли б...“ „А той ситий фабрикант морочить людям голову про відмирання держави...“ – сказав Вікентій і стримано махнув рукою.

Я не знаходив, як перепинити наші балачки, бо геть не бажав політики – лучче згадай, Вікентію пане-брате, щось із свого бурлацького життя, гірке чи болюче, але своє, правдиве й переконливе. Приміром, яким побитом опинився на шахтах Вестфалії, як перепливав Рейн поблизу Дюсельдорфа і чи то правда, що на Новій Землі багато українців... Або повтори те, що я перечув про тебе оце прямо сьогодні на базарі. Буцімто вчора ти всю ніч – а може, це аж на тім тижні – ти всю ніч ходив понад берегом, ждав когось чи

підстерігав, виспівуючи на всі лади прощальних пісень, щоб кинутися сторч головою з Пивихи... якраз у тому місці, де гору найстрімкіше обвалила вода і де колись, ще до фашистської війни, були городиські копальні чи глинища, чи штольні, чи підкопи... Мати твоя розповідала б про них лучче, бо була старанною глиняркою: заходила в ті підкопи, власті щороку накладали заборони, влаштовували навіть обвали, але те ніщо не зупиняло людей, бо чомусь вважалось за дурняк – заробляти на глині... Ту, згадувану на базарі, ніч ти довго шукав глинярську стежку, стрімку, кручену і небезпечну, по якій перечкалась з тлумаком сирого, щойно з води мергеля твоя сухенька, як трісочка, мати, щоб „заробити на дурняк“ – винести на гору кільканадцять таких клунків і не попастись на очі наглядачеві... того разу він зробив собі засідку не внизу, біля підкопних нір, а вгорі, на виході. Тікаючі кинулися од штрафів униз, у тіснєві стежки валяли одне одного, кричали на гвалт... Людський тлум пом'яв, подавив матір, що одвели додому попід руки, а третього дня її не стало... Про це б ти розповів, пане-брате Вікентію – чи так воно було, чи трохи інакше і з твоєю матір'ю, і з твоїм наміром самогубства, бо те, що саме в ту ніч ти заліз у розбите вікно в свою колись родинну хату, - то правда: Лукія Підорванка (її хата по сусідству) хвалилась мені по секрету ще на третій день Великих Поминок. Трудно тільки пояснити, навіщо ти познаходив на горищі чи в хатньому смітті давні-предавні іконниці... і де взяв руді, вицвілі карточки з батька-матері (невже носив їх при собі?), щоб після тих дивних виспівів на все понадбережжя (хто чув їх, осінявся хрестом, як услід покійнику, і тут же хряпав засувом сінешних дверей) – щоб після тих довгих виспівів згадати хату своєї колиски, залізти в неї, щоб знайти порожні ікони... і вставити на місце святих ледве впізнані образи батька-матері. Поставити їх перед собою і молитись на них до сліз, до потрясіння... о, пане-брате, мій Вікентію!.. („Мені й досі вчувається, як мати благає сина не руйнувати благословення: „Це тобі пороблено, моя дитино, схаменися!“ А син Герасько ходить по хаті, ляскає тросточкою по хромових халявах чобіт, не на нього шитих, з чиеїсь ноги, і слухає...“)

Вікентій і тепер, оце щойно-щойнісінько скрикнув, як у страшному сні, але не повернувся. Скрикнув од якоїсь, либонь, привидженої гадки – я вже це на ньому спостеріг і став помічати, що він, нещасний загнанець судьби („Боролись ми не раз, не два з судьбою“.), щохвильки, щоминутини воюється з глумом гадок і надій в душі... хоче, либонь, якоїсь легшої забави чи віддушини, щоб відпочити розбитим, перемлілим серцем, втішити його пориви до легшого, покривають їх легковійним, солом'яним попелом... То, може, уранений страждалець, якраз ось такими оргійними виспівами та наглими викриками і жене з себе тлум тяжких передчувань та страхів, що земна самотність ось-ось... ні, не зникне, але продовжиться вічною...

Він ще гукав і гукав – гукав здавлено, мов з того світу, посварявся („І зачиняють посварки з паном“) – посварявся ген у той бік, ліворуч, де лежала в туманці та в сонці трохи скручена, мов ситий велетень-удав, запинна для Дніпра цілком сучасна гребля. А потім різко повернувся лицем до мене і тихо посміхнувся, немов дитина, що набачила шуканого свого батька. Я думав, що Вікентій давно забувся про свою загадку, а він її ще повторює і повторює, мов заклинання: „Стоїть стовп до неба, на нім дванадцять гнізд, а в кождім гнізді по чотири яйця, в кождім яйці по сім зародків...“ Цей повтор, як я помітив, є для нього тим, що для буддиста чотки: якщо не для відліку своєрідно прочитаних молитов або вдаренів поклонів, то значить, щоб заспокоїтися. Стримати самого себе чи спохватити – нехай мені, мовляв, спочує хоч аби хто.

„Помолімся, помолімся Ми батюшке-отцу, Ми к рюмочке приложімся, Потом і к огурцу – Налей, налей-ей, товарищ, Бог знаєт, что с нами Случітся впереді... помолімся, помолімся...“ – був зі мною, - пожвавішав голос Вікентія, - такий собі Дядько з Нової Землі. Звали його, як оце мене, Вікентієм... любив оцю пісню. Співав її по тричі на зміну... у шахті робили, в німецькій шахті. Ще не було, здається, другого фронту в Європі, але наші союзники день і ніч бомбили шахти, їх там було недалеко одна від одної, мабуть, п'ять чи шість десятків і всі вугільні... наша завглибшки тисяча

шістсот двадцять метрів, останній уже пласт, робили в наколінниках: зісподу повсть, зверху щось хімічне. Парилися коліна, обсипало їх струпами, водяними пузирями, а доки не надовбаєш вісім тонних вагонеток – нагора не думай, і не помишляй... Дядько був суджений за якусь політику і одбував на Новій Землі в якихось – він не казав – шахтах. А тоді чи попросився, чи їх так послали на вітчизняний фронт. І – треба ж тобі! – їхня штрафрота потрапила в оточення, а згодом і в німецький полон... Та це вже я далеко забалакався, хотів не про це, а про свій випадок... Наші союзники, значить, день і ніч бомбили все пілряд, строго квадратами... і до того добомбились, що якась там уся друга зміна (і я з Дядьком) так і залишилась у шахті: ніде не стало електрики, а наша шахта три-чотири – електрична, тобто кліті нагора заклинило... тут Вікентій чомусь перепинив сам себе. Відвернувся від мене і гукнув якесь ім'я, що я не успів розчути. Посвистів потім з таким знайомим присвистом, як це запрошують коня напитись. В осокоровім молодняку товсто замиркотів, а потім і виступив, як на сцену, невисокий, гривастий огир з вуздечкою на шиї.

„Мій, - підійшов до мене ніби вже в другій одміні Вікентій, підморгнув по-змовницьки... дістав у мить з рюкзака шполик для милостині на Січ, а я з корзинки – хочби не зубуть про дріжджі – а я два пиріжки (чи балабухи) з поминального столу (Марфа клала в дорогу – тепер як нахідка). Він налив з розгону в шполик домашньої горілки, а я подав йому пиріжок, і ми гірко, вельми-дуже гірко... зі сльозами, без звичайової примівки пом'янулися...

Тепер Вікентій заходився ладнатися в дорогу: не присівши на землю, скидає по черзі старі, збучавілі ботинки. Вибиває, витрушує з них порохно; шкребе, викачує та ще витрушує натопти з пилюки та поту, щоб не муляли запрілих од нерозбування пальців... Ще повільніше взувається, обвихнувши ноги блаженькими онучками. Ще забарніше тягне з себе верхню одежину – суконненький піджачок з накладними кишенями. Відходить від мене, щоб витрусити його аж над тим, либонь, найкрутішим обривом гіблої Пивихи.

Трусить і співає, ніби вовком виє на все довколишнє... Співає і співає, заповзявшись як не на добре. Як ніби зголошує якість віщування.

Моторошні виспіви холодили душу, розгнали зайві думки і навертали мене на той недоказаний Вікентієм випадок в шахті, котрий мав би він доказувати сам:

„Через некоротке перегода, як розбили бомбами весь до підшви невеликий Кладбек, умовленими стуками по вентиляційній трубі нам згори просигналили, що діло швах або й зовсім капут – шукайте рятунок самі, бо зверху шахтний ствол завалено, розбито – попробуйте пробратись до парової шахти, тобто в самий Дуїсбург, що за дев'ять (може, дев'ятнадцять) кілометрів, якщо добре знаєш попідземні виробки і не заблукаєшся навіки...

Скільки ми йшли (а вдвічі більше лізли), скільки разів, знеможені відпочивали чи відхекувались, занепадали від духоти і затхлості повітря, скільки й сумнішали до розпачу, почали губитись одне одного, бо наші півпудові лампи в руках пригасали з кожним кроком – сідали акумулятори... Вилягли й ми покотом, готові задихатись в темені кожен по-своєму, кожен в своїй часі...

Трудно згадати (та й тоді ми, непритомні, цього не відали, не розпитувались одне в одного), хто там, десь далеко-далеко гойдав нам лампою, кликав туди, куди нам треба було йти. Німці з поляками галасували потім, що то хтось їхній, а італійці, милі люди, вказували пальцями на Дядька з Нової Землі. Може... Обидва рази, може... Одначе, коли ми ринули навалою, безумним потоком на той сигнал, на те світло, переганяючи одне одного, задихаючись у вугільній пилі, піднятій руками і коліньми в широких наколінниках, мене весь час притримувало чиєсь круте плече: то був мій напарник, Дядько з Нової Землі...“

Все ще намугиуючи своїми, як поминальними, виспівами, Вікентій на ходу подав мені згорток муліне чи заполочі – це й було, мабуть, те, чого ждала Марфа, щоб докінчувати на таке-то празникове число Вікентійову прісьбу. Про неї знали наші люди, ми з нею ні від кого не ховались, лиш не

знали твердо, навіщо Вікентійові така велика корогва, щоб завбільшки, як у запорожців, і такісінька, як у них, тільки не золотом шита, але на взір і вишивкою така сама, як ним змальована з якоїсь старовинної книги... Ага, я вловив мотив Вікентійового мугикання:

Як козака турки вбили, під явором положили,
 Під явором зелененьким лежить козак молоденький;
 Його тіло почорніло, а од вітру пострупіло,
 Над ним коник зажурився, по коліно в землю вбився.

„Зроблю собі бурдей, або козацьку землянку... Ось тільки Митько Михлик очуняє – там нема чого робити, цілком просто: оце викопасе запорожець яму, обставить її, чим там попало, обліпить, обмаже, поставе... - затнувся Вікентій на слові, - поставе, як там її, - мечеть, цебто піч (хліб пекти), зробе кабицю (страву варити) та й живе. Бо доки ж мені жити на свинарні, під кормозапарником... У стінах залишу кругленькі віконечка, як Василю Димський у сулинській кручі, недалеко од водяного млина, де Мокловоди празнували Свято, засклю зеленим склом та й дивись на світ божий, Вікентію, доживай, бурлаче. А, випивши (Митько, жалко, і в рот не бере: яка там, каже мені втіха – твій братуха з дурнуватим Савусом моїй Марушці пальці дверми віддушили)... а, випивши – „широка страна моя родная... гдє так вольно дишіт человек“... або теї, козацької:

Грай-грай! От закину зараз ноги аж за спину,
 Щоб світ здивувався, яким-то я вдався.

Козацькі землянки, де жили зовсім самотні, як я, - розохотився Вікентій до балачки, - не замикалися, тому були відкритими завжди і для всіх, як і в мене, бувало, на свинофермі. Коли господар бурдея йшов кудись у степ, - ти можеш не слухати, це я сам себе тішу: люблю до смерті таку початкову простоту, - ішов, кажу, кудись у степ, то він ще й клав на стіл харчі... Траплялося тоді нерідко – ходить, блукає якась людина по степу та й захоче їсти. Бачить, стоїть землянка, бурдей такий, без ніяких собі зайде в нього, знайде там казан, пшоно, сало чи рибу, викреше вогню, розкладе багаття (о,

початкова простота!), зварить собі обід, сяде й попоїсть. Після обіду нап'ється води та ще й ляже відпочине. А наявиться господар, то зрадіє гостеві, мов рідному батькові. Адже тільки й родини йому, самотньому в широких степах, що захожа людина. Якщо ж гість не встигне побачитись з господарем, то, поївши-погостивши, робить маленького хрестика з дерева, ставить його серед бурдея, щоб відав господар, що у нього був подорожній чи так мандрівна людина, та й іде собі з богом, куди йому треба... Ось тільки Митько Михлик піддужчає, - каже якось без тривоги – значить, Митько благополучний і десь тут перебуває, - і ми...“

Мені здалося в якусь мить, що Вікентієві стало зі мною зовсім дружньо, і він не дуже поспішає, мов навмисне отягується і отягується: то кликав свого коня до себе, щоб гнuzдати, а це й не дивиться, що той стоїть ні сюди, ні туди: що ж мені, мовляв, робити далі. Якщо тобі гарно дивитися на світ божий і мугикати, то я ще попасусь („Улітку наші коні завжди на попасі: які на луках, які по левадах, а то і по перелісках, де трава добра“.)

Ледве чутно десь за кущем шелюгу скрипнули двері, - відай, хтось вийшов з хати. Вікентій подав знак рукою, щоб я залишався на місці, а сам, закинувши рюкзак на плече, поволі пішов на скрип дверей. Я всяко здогадувався – куди, чого, всяко припускався, і виходило, що Вікентій міг тут приймакувати, берегти в сховах збирані на Січ гроші; або й скоріше, що десь тут оселя Лукії Підорванки, а в ній відлежується побитий Митько Михлик, ревний його товариш. Безплідні мої здогадки швидко пішли з голови і не вертаються, то я лучче дорозповім про ту бувальщину в німецькій шахті.

„Мене весь час притримувало в тих перегонах божевільних людей чиєсь круте плече: то був дійсно Дядько з Нової Землі, мій напарник по забою: „Не спіши, пане-брате, - ужалив у саме серце таким нашим, таким українським звертанням. – Не спіши, не виходь із себе, бо затовчуть, навіжені... До тієї лампи й підвісили той штрековий сигнал... Підйомник, до речі, і тут не

працює – поліземо по драбині... хочеш – не кидайся мене, я таке подібне вже знаю...”

В тім людськiм тлумі нас було, може, сто, а може, й двісті рачкуючих людей, і ми в безум’ї самі собі вчинили таке пекло, що одне одному ввижались з копитами, з рогами і хвостами – тепер мені легко уявляється, які-то пекельники в людській подобі, які-то нечисті й злі духи.

Парова шахта справді, як і говорив Дядько з Нової Землі, спинилася, розруйнована, ще з учорашнього дня, і нам лиш залишалось набратися доволі сил і смілості, щоб лізти вгору півтора кілометра по гвинтоподібній драбині, металевій, мокрій, покритій слизом і в кромешній темноті, якщо не зважати на ті поодинокі лампи шахтарів, що вже доблимують.

Першими, після затятих перемов, подралися з акумуляторами в руках наші хазяї, німці. Може, сотенним чи якимсь там сімдесятим бувалий Дядько з Нової Землі пропхав мене, хлопчину, поперед себе в чергу до шахтного ствола, і ми, помацки знаходили слизькі шаблі, вже дісталися, либонь, тридцятій чи трохи вищій з помостиком драбинки, як хтось верхній мене упустив з рук свою півпудову лампу, і вона хряснула по голові, правда, в захисній касці, - по голові і так ледь живого остарбайтера Вікентія...

Не берусь, бо трудно далі переказувати, як-то Дядько з Нової Землі запинив падаюче в провалля моє тіло, як опустив чи виволік його на ближній помостик, бо почувся я, що живий, вже великим перегодом, коли раз і вдруге ще дужче і боляче заходило мені в сухоребрій бік і від мокви, що поволі текла, плющила по стіні шахтного ствола, защеміли мої, сказати б, професійні садна та подряпини. А Дядько з Нової Землі („О, благородний Дядьку! Свічу Тобі я ставлю донебесну“) – а мій штрафротний Дядько з Нової Землі все підгортав мене і підгортав до холоднющої стіни, щоб не заважали в тісноті пробиратися помацки іншим, все підмощав і підмощав під моє тіло наші наколінники, щоб я не закацюб до смерті, щоб я перебув-перетерпів ще трішки, ще хоч півгодинки, поки перейдуть, перелізуть повз нас і через нас вся людська решта (може, в тому людському тлумі, що

навпомацки і в тісній темряві прагнув до життя, було і сто і двісті людей). Та силу й дух підтримувало і навіть чомусь обнадіювало те, що люди лізли і лізли, мов мурахи вгору по дереву, і не зупинялись, не поверталися назад, - значить, нема ніде затору, і, хто дістався світа білого, виходить на поверхню, є куди виходити, ствол надземелля не заторений...

Отак переждавши до останнього (він стояв, а я лежачи) не дві, не три години, мій ангел-хранитель підвів мене, поставив, напоїв остатком якоїсь гущі з баклаги, щоб, з непоясним терпінням й зусиллями переставляючи з шабля на шабель мої кволі ноги, волокити й волокити та все круто ще на сто драбин по дванадцять шаблів у кожній... „От ми й вилізли... от ми й живі... от ми є тепер на білім світі, ще й довіку будемо... мій пане-брате“, - приказував за кожним моїм трудним кроком святий Дядько з Нової Землі, ведучи мене з підтримкою під руку по розкиданих грудках вугілля понад вузькоколійкою до якогось напіврозваленого будиночка з ворітьми збоку і маленькою хвірткою, що була колись, напевне, шахтною прохідною – „от ми й живі... от ми й є тепер на білім світі, ще й довіку будемо... мій пане-брате“, - приказував і приказував за кожним моїм трудним кроком святий-божий український Дядько з Нової Землі, що вкладав мене на якусь тверду постіль, щоб я хоч якось вирівняв свою звихнену спину.

Я так лежав і лежав на тій твердій (у нас казали б дачці), а він сидів поруч мене, все приказував і приказував, поки побачив мене заплющеного і потиху, як мати над дрімотною дитиною, замуликав своє „Помолімся, помолімся...“, від чого мені легшало і в голові, і в спині... розвиднялося й розвиднялося в очах...“

„Дядько? Святий український Дядько з Нової Землі?.. Та він же давно вмер, Вікентію... замучили, згноїли“.

„Умер? Ні-ні... Я з ним після того ще бачився... Кажу вам, що не вмер, а живе й досі в Печерському монастирі. Нам про це казав святий чернець з Афонської гори, а вчитав це він в одній святій книзі, що зберігається в їхньому пречистому монастирі. І сказано там таке:

„Господь не захотів одібрати в Україні одного, либонь, з останніх її хазяїнів-лицарів, щоб не впала прахом од небувалого Диявола, котрий цього разу – всьому світу те відомо – замислив саме їх витоптати з коренем, геть збавити з землі Холодом та Голодом... Господь не захотів одібрати в Україні і святого Дядька з Нової Землі, а сховав його від усіх лукавих та нечистих у Печерському монастирі. Спинив йому літа й не дозволив смерті торкатися до нього. Йому ж звелів лишатися доти схимником у келії, поки не настане для України останній скрут. Тоді велів устати на рятунок краю...

І поселився Дядько з Нової Землі у Печерському монастирі. А через те що ніхто не знав його і не відав, звідки прийшов і де взявся, то й назвали того схимника Спасенним. Ми самі ось не так давно ходили навмисне в Печери довідатись, чи є там такий-то чоловік, і довідалися, що є там схимник на прозивання Спасенний. Але хто він такий, звідки й коли заявився в монастирі, - не відають і найстаріші монастирські діди. Знають тільки, що прозивають його Спасенним і що замурувався він аж у глибині дальніх-найдальніх печер.

„Диво... Диво господнє... Пошли нам його, Господи, при нашій останній скруті, при нашій нагальній потребі“, - загомоніли слухачі в обід на вигоні, побожно скидаючи шапки перед грядучим Спасенним і хрестячись, а жінки тайкома втирали очі...

Ледве чутно там таки, за кущем, за розкішним кущем шелюгу, мені й оддалеки пахнучого домом, протяжно, як двічі, скрипнули двері, - відай, хтось двоє вийшло з хати. Чутливий огир підняв голову разом зі мною і оце тільки що глухо заіржав до знайомої постаті свого хазяїна („То чоловік товкущий, - чом у нього не буде?“)

„Всі ми, поки здорові, не потребуємо втручання, а як щось насунеться з болячками та кольками, то раді й доброму слову, - натякнув чи так собі сказав Вікентій, крокуючи прямо до коня.

- Ти от візьми робочих волів, - чомусь перескочив на зовсім інше. – Один підручний, другий – щиріший – у борозні, тобто борозенний, - це вже явно

забалакує мене, щоб не питав, де він був. – Попробуй їх перетягти, поміняти місцями – ніякої з них роботи ні день, ні другий, ні п'ятий... доки не привикнуть... Люблю до смерті таку початкову простоту, коли воно людина – хазяїн, сама собі дає лад в усьому, як мій дідусь... та й багацько тоді таких було. Ще й наш батько робив розсудливо і щадив надбане вельми-дуже. А починав з чого? Визичив у Ригоровички трохи грошей – купив теличку... То вже в одна тисяча дев'ятсот десятому році, продав пару волів за чотириста тодішніх дорогих рублів вагою дев'яносто два пуди, а в одна тисяча дев'ятсот тринадцятому продав (у Жовнині чи в Горбах), продав ще важчі – одного п'ятдесят сім пудів, і кормив не хлібом і не сіном, а більше соломою-січкою та буряками з картоплею... А тепер хазяїнів видушили – zostались балакуни, та й то не при своїм умі: кождий панувать, аж труситься, а вдає з себе слугу народа, роботягу-переживальника, наживаючись тим часом до переситу. Вдайся до їх совісті чи громадського почуття – станеш ворогом... очманілі сини сталінського вчення!.. – вилаявся Вікентій, - Як я втомився од глупоти й брехні! („Частіше всього і люди, і уряди гинуть од брехні“.) Як мене рве до змагань з ненаситними!.. („Ненатлому чоловікові дай хоч увесь мир, то мало“.)

Так ото рід наш людський у даремній з'їдається праці,
 Все своє куце життя на турботи пусті витрачає
 Тільки тому, що в наживі, збагаченні краю не бачить,
 Як і межі, до якої тривать може втіха правдива.

Було ще раз подумалось, що він умисне забалакує мене, як малу дитину, а тим часом за кущем шелюгу, що пахне мені домом, щось невідоме діється. Я не важуся перепитувати Вікентія, бо бачу по його неспокою біля коня, що варто помовчати, поки його безладні, уривчасті доводи про „гадючий“ наш світ не спливають кудись подалі разом з нервозною досадою і він перестане теревити в руках і без того м'ятій картуз. Звідки було мені знати, що він аж оце довідався од нетерплячої Лукії, що і як лучилося з Митьком Михликом, який (тут не трудно здогадатися) строго велів Підорванці не виявляти

правди, не пояснюватись про жорстокості невідомих людей в підзолочених погонах, про його, Митькову, безобидну стичку з ними біля Ямища і чим вона для нього обернулась. Дізнався од нетерплячої Лукії і, роздосадуваний такою новиною, чим попало мене забалакуючи, рве себе й муштрується, як би то зараз же, в одну минутину скласти і вчинити кару тим зухвалим негідникам – де яка гірка пригода або журба, або смуток, то там і його жалощі, і його заступництво, а за безотвітного Митька тим паче.

Я хоч і вдаю з себе глухого, не встряю в балачку, щоб не розбурхати її до шаленства, проте й не підходжу до Вікентія, щоб заспокоїти – мнихаюся біля свого велосипеда, підкачую праву холошу, щоб не вкрутило в цеп, збираюся буцімто їхати (бо вже таки й пора) додому. Так би, може, й мнихалися кожен біля свого вдаваного діла, якби не замуликав знайомий мотив предавної пісні Дядька з Нової Землі: „Помолімся, помолімся ми батюшке-отцу...“ Вона, либонь, святіша для нього, ніж молитва „Отчешаш“, бо зразу ж перестав мордуватися з конем, а швидше, ніж я встиг про це подумати, опинився переді мною, як одкровення і проказав по пам'яті якийсь завчення з відомого мені стародавнього (одна тисяча вісімсот дев'яностого року) Зібрання церковних повчань для простого народу.

Я не зовсім зрозумів його вихватки, хоч давненько знаю, що він, крім Біблії, зачитується і тією доступною для сприймання книгою і, де тільки є найменша змога, поширює ті повчання серед бажаючих людей на їхніх вечорових сходках для, як він каже, божої просвіти. Тому подумав з опаскою: може, на Вікентія зійшла яка причина або невідана природна сила (скільки там ми знаємо самі про себе, про свою природу речей взагалі, що стало йому і видно, і чутно далі та глибше, ніж-бо мені, простому. І якраз в оцю натхненну минутину він здатен провіщати (не дай, бог, чого лихого з Митьком з Михликом): „Обмийте мене, мамо, бо я завтра вмру“; він, може, ладен напустити і на мене ту надзвичайну силу...

Святу правду кажучи, я вельми-дуже забоявся не послухати, умовчати Вікентія з Божим для нас Одкровенням і після тривалого в собі вагання кажу його, як він казав:

„Під іменем Божого Одкровення розуміється, братіє мої, те, що Сам Бог відкрив людям, щоб вони могли право і спасенно вірувати в Нього і гідно шанувать Його.

Та невже без одкровення з неба ми не могли би знати Бога? Не знали би, як служити і догоджати Господові? Правда, ми могли би пізнати Бога і з природи видимої шляхом розглядання того, що Він сотворив. Навіть сам світ, тобто все те, що існує, засвідчує те, що єсть Бог, Який все це сотворив. Та лише цього пізнання не досить для спасіння. Тут не потрібно багато доказів. Що це справді так, досить нагадати вам про язичників. Які поняття в них були про Бога до пришествя іісуса Христа, як вони жили і як служили Богу? Уявіть собі, вони боготворили, тобто палко любили і вважали за Бога всіх і вся, але не визнавали одного істинного Бога. Уявіть, вони думали догодити своїм богам тим, що палили своїх дітей, інші тим, що приносили в жертву людей. А що сказати про їхні празники? Ох! Скільки було там такого, про що сороміцьки єсть і глаголити. А проте все це визнавалось у них не тільки дозволеним, але навіть священним. Адже все це чинилося в них у храмах – всенародно, привселюдно. Такі безчинства робили не одні прості люди, але й знатні і тодішні вчені. Ось до чого дійшли люди без одкровення, - керуючись однією видимою природою. Отже, як-то необхідне для нас Боже Одкровення! Без нього ми не могли б ні правильно пізнавати Бога, ні достойно пошанувать Його, - а тому не могли б і мати Царство Небесне.

Отже, братія, подякувавши Господові за те, що Він дав нам учення праве і спасенне, поглянемо тепер, як воно передано людям.

Правда, що кожному би хотілось лучче вислухати небесне вчення з уст Самого Бога, ніж із уст Людини. Милосердний Господь і зробив би так, якби лиш люди самі цього достойні. Як для всіх без винятку потрібне і спасенне, Господь дав Своє одкровення для всіх людей; та тільки не всі люди (за

своїми гріхами) були спосібні безпосередньо прийняти одкровення від Самого Бога. Але Господь знав, що без Його одкровення людина погинула би, і через те Він вдався до особливих провісників, які би передали його всім без винятку людям. Він удостоїв Свого одкровення лише людей благочестивих, як-от: Авраама, Мойсея і багатьох нам відомих Патріархів і Пророків. Вони-бо, Святі люди, все, що відкривав їм Бог, передавали нам на словах від одної людини до іншої: батько розповідав своїм дітям і внукам, а ті із роду в рід передавали своїм дітям, діти їхні своїм дітям і так далі. Таким чином книжок тоді ніяких не було. Тоді не було і нужди великої в книгах. Люди тоді жили довго; деякі, приміром доживали до восьмисот літ і навіть більше, отже, одна і та ж людина про одні і ті ж істини могла слухати сама і розповідати іншим цілі сотні років.

Багато, вельми-дуже багато передали нам ці Святі люди, та в усій повноті і цілості приніс нам це вчення Господь наш Ісус Христос, коли прийшов на землю і передав нам Своє вчення також словом і прикладом, а не книгою. Так саме спочатку і Апостоли поширювали віру Христову. Але потім, коли люди стали жити вже не так довго, і стали раніше помирати, стали частіше грішити і Бога забувати, Господь і звелів Своє Боже вчення написати на папері, щоби воно не забулось і навіть зовсім не загубилось. Але, поміркуйте самі, чи можна все, що говориш, написати на папір. Таким чином, багато що з учення Христового написано на папері, а багато його залишилось і в переказах. Через те в нас тепер є і Святий Переказ і Святе Письмо. Ви тепер знаєте, зо називається Святим Переказом. Святим Переказом називається те, коли ми передаємо другому-іншому вчення Віри, Закон Божий і таїнства на словах, а не на папері. Цей Святий Переказ, незважаючи на те, що в нас є і святе Письмо, нам вельми-дуже потрібен для правильного справляння Таїнства і для дотримання святих обрядів, бо вельми-дуже багато в Переказі такого, чого немає в Письмі. Так, приміром, ніде в Письмі не сказано, щоби ми знаменувались образом хреста, зате воно єсть в Переказі. Святим же Письмом називаються книги, написані Духом Божим, через освячених від

Бога людей, названих Пророками і Апостолами. Звичайно ці книги називаються Біблією.

Біблія, - це, братіє, дивна Божественна книга. З неї можна дізнатися, як жили люди допотопні, як жив і чого навчав Сам Господь наш Ісус Христос.

Біблія, братіє мої, слово не наше, а грецьке, по-нашому Біблія – значить книги. То чому ж Біблія на вигляд одна книга, а називається вона: книги? Через те, братіє мої, що в Біблії зібрано не одна, не дві, а багато книг. Ця многа книг і називається свята Біблія, тобто Святі книги. А Святими вони називаються через те, що написані Святими мужами з намови Духу Святого. Ось ви самі читаете в Символі віри, який попросту називається – Вірую: і в Духа Святого, Господа, животворного, Іже от Отця ісходящого, Іже с Отцом і Сином спокланяема і славима, глаголавшего Пророкі. Це значить: я вірую в Святого Духа, которий говорив через Пророків Він же говорив і через Апостолів. Бачте, Пророки не від себе говорили і писали, а з намови Божої. Виходить, і вся Біблія писана за намовою святого Духу.

Коли ж і ким написана Біблія? Біблія написана в різні часи. Одні з книг, що входять до Біблії, написані до Різдва Христового, інші – після нього. І через те ті книги, які писані до Різдва Христового, і значить, в часи древні, називаються Ветхий, або древній Завіт, а ті, які писані після Різдва Христового, називаються Новий Завіт? Для чого добавлено слово – Завіт? Для урозумлення цього нам потрібно розібрати, що таке Ветхий і Новий Завіт, - значить одно і те ж, що і ветхий та новий союз, - або договір Бога з людиною.

Тепер зрозумійте тільки, що таке союз, або договір, і ви, дізнаєтесь, що таке ветхий і новий союз Бога з нами – людьми. Союз, або договір, попростому кажучи, єсть умова однієї людини з іншою. Так, як що хто з вас хоче йти до когось там слугувати, то у вас тоді буває умова, за якою хазяїн і найнятий домовляються про те, яка буде робота, скільки часу працювати і за яку плату. Іноді робиться і письмова умова, куди вписується цей договір, щоб ні той, ні другий не могли забути його. Подібним чином і Господь Бог

домовляється з людьми, спершу через Патріархів і Пророків, а потім через Свого Єдинородного Сина, Господа Ісуса Христа. Бог обіцяв нам тимчасові і вічні блага і Царство Небесне, а від нас за це вимагає тільки того, щоб ми добре жили, Його любили і виконували б Його заповіді. Договори ці були записані, за велінням Божим, на папір, щоб всі могли читати й бачити, як Бог піклується про нас і що Він вимагає від нас.

Люди, через яких Бог дарував нам одкровення, відомі. Ми прикликаємо їх у молитвах і празнуємо в різний час блаженну пам'ять їх. Найдавніший з письменників Святих – Пророк Мойсей, він бачив Бога на горі Сінай. До Мойсея, як нам уже відомо, не було книг, а все, що чули від Бога, люди передавали один одному на словах. Потім, коли люди стали грішити і забувать Бога, Бог і велів Мойсею написати всі Свої закони в книгу, щоб вони не забулись, Мойсей, виконуючи повеління Божі, написав п'ять книг. В цих-то п'яти книгах він описав, як і з чого Бог сотворив світ, як Він сотворив наших Праотців Адама і Єву, потім, описав, як вони жили в раю і як согрешили. Потім виклав історію Ноя, Авраама, Ісаака, Іакова, описав усе, як вони жили. Тоді написав і той закон, який Господь дав народові Ізраїльському. Після Мойсея писав Ісус Навін, - той, що сонце зупинив словом. Пророк Самуїл, Цар Давид, який убив велетня Голіафа каменем, Цар Соломон, за якого не було на білому світі ні мудрішого, ні славетнішого, і Пророки Ісайя, Ієремія, Іезекіїл, Даніїл та інші дванадцять. Писання ось цих саме Святих мужів і складають ту частину Святої Біблії, яка називається Ветхим Завітом.

Новий же Завіт написали Євангелісти і Апостоли. Вони написали все, що робив і чого навчав Господь наш Ісус Христос. Всіх книг Нового Завіту двадцять сім. Перші чотири називаються Євангелієм.

Євангеліє, братіє мої, слово не наше, а грецьке, по-нашому Євангеліє значить блага, або радісна вість, і названо так через те, що те вчення Христове, яке вписано в Євангеліє, дуже радісне для нас, грішних. І справді, чи може бути відрадніша вість за ту, яка говорить про нашого Спасителя і

про наше через Нього спасіння? Тому-то перед читанням і після прочитання Євангеліє завжди співають: „Слава Тобі, Господи, слава Тобі!“ Інших книг, написаних Апостолами, двадцять три. Одна з них називається „Діяння Святих Апостолів“. В ній розповідається про зішестя Святого Духу на Апостолів і розповсюдження ними Церкви Христової. Останні книги написані у вигляді послань, або листів, в різні місця, де жили Християни. Саме ці послання і читаються на обідні перед Євангеліє. Ще єсть одна книга, яка називається Апокаліпсис. Вона вміщає в собі таїнственні зображення того, що буде при кончині віку з світом і людьми, що жили на ньому і живуть. Через те що книга дуже таїнствена, то її і не читають в церкві, щоб хто-небудь з нерозумних не зрозумів її хибно.

Православні! В Біблії все є, що треба знати для нашого спасіння. Тому читайте Біблію, скільки душа забажає, але читайте з побожністю, мовби листа, надісланого нам з неба – від Бога. Давно підмічено, що для нас особливо приємна буває звістка з батьківщини. Тут, на землі, ми мандрівники і прибульці. Вітчизна наша на небі. Саме з цієї вітчизни прислана для нас вість, в якій нам повідомляють, що втрата вітчизни нашої для нас відкриті і Бог, Отець небесний, прикликає нас туди. Що може бути відраднішим, ніж така вість? Від кого ж ця вість? Від Бога – Царя неба і землі... Скажіть по правді, з якою увагою ви читаете листи, надіслані вам з батьківщини від ваших родичів або добре знайомих? З такою і ще з більшою увагою ви маєте читати Біблію. Читайте Біблію з молитвою, щоби Бог відкрив вам смисл Біблії; бо якщо Біблія єсть письмо Боже, то хто лучче Бога може розтлумачити її? А самі не смійте тлумачити її по-своєму, - це гріх.

Отже, ви тепер, братіє мої, бачите і знаєте, як Бог відкрив нам Своє Боже вчення, знаєте й те, яка спасенна книга – Біблія. Читайте її якомога частіше. Особливо частіше читайте Історію Євангельську, Діяння Святих Апостолів і псалми Давидові. Вчіться мудрості у премудрих Соломона і Ісуса, сина Сірахова, - тоді Господь наставить, помилує і спасе вас. Амінь.“

Остовпіло й довго я ще мовчав, як ніби кинутий з одного стану в інший, зовсім протилежний, - в душі порушився звичний лад почуттів і уявлень про білий світ, про космос, про безконечну мізерність людини серед цього громаддя простору й часу. Святу правду кажучи, я навіть розгубився до пригнобленості і вже сам собі не рад, що згодився слухати Вікентія. Зробилося чомусь страшно глянути на нього, перепитати, чи він справді, чи він хоч трішки, хоч найдрібнішим натяком вірить у Бога, бо я, либонь, такий убогий уявою і розумом, що не складу собі об Нім хочби маленької, але переконливої суті. Не складу всеоб'ємної суті, але давно, мабуть, з початком моєї свідомості потрібно і легко всім тілом чую, що ладен бувати в церкві, особливо на великі празники. Ладен стояти з віруючими людьми на ногах, на колінах і з якоїсь нез'ясованої (мабуть, уродженої) причини осіняти тіло хрестом, молитвою, поклоном, лиш би долучати й себе до тієї безсмертної сили, яка многими століттями не убуває (а гляди, навпаки!); водить і водить туди людей. Ладен на все боже, лиш би єднати і свою суть до суті Природи, до суті Людини в ній і уловлювати Істину одкровення.

В ці минутини своїх кволих роздумів над вічним чую і чую в собі якесь відлунене звучання, що ходить і ходить хвильками по жилах, як жива гаряча кров, - вгадую позвуки Вікентійових інтонацій, а насправді, - може, це насправді позивні з якогось мого, глибшого, глибинного мікросвіту, вельми-дуже схожі на звучання церковного співу на наш Превеликдень – ладен безконечно його чути, втолятися його всепроникаючою красою, величним гудом і його навівами успокійливості, що підносять.

Залягло, затихло відлунене звучання, ожили остовпілі очі, і вже деруться далекосяжно на розколошкане погодою небо – шукають видимої зачіпки для підтвердження щойно передуманого: ото і є вічність. Саме в цю мить хмари творять на її тлі то вершини, то впадини, то, перелаштовані своїм же плином, видають подобиє людей-велетнів, що буденно громадять собі сіно на прижухлих небесних угіддях, тут же кладуть його прямо в бокаті стіжки, щоб вітер – який він робочий, вітер! одним розгонистим махом вивіз-вигорнув їх

з-перед очей, переклав по-своєму; нагнав-нагорнув інших мінливих видовищ, яким на небі й поза ним ніхто й ніколи не знаходив і не знайде кінця-краю.

Вибираю собі серед того хаосу небесних речей, хмарину, схожу на велосипед, - гляди, запливаємо з нею за ген той горизонт, за яким німецький Дуйсбург. А в ньому біля парової шахти, недовалений бомбами маленький будиночок, схожий на звичайну прохідну з залізними ворітьми і такою ж хвірточкою... Там уже я не застав ні Вікентія з вивихнутою спиною, ні його (таки, мабуть, самим Богом посланого!) рятівного Дядька з Нової Землі. Їм, голодним, брудним, виснаженим, байдуже, що кругом дим, вогонь і на вулиці ні душі, бо всі, хто встиг добігти, аж ген у тому бункері, що під високим териконом, байдуже, що кругом, на всю Вестфалію, один погибельний, тижнями без відбою аларм, по-нашому б сказати, - тривога. Їм не до повітряної тривоги. Вони вже, виявляється, третій день не ївши, тому блукають від одного розвалля до іншого – шукають поживи. Дядько з Нової Землі зненацька шурхає в ледь пролазне віконце якогось підвалу з несеного дому і тим же ходом перегода подає мені якусь консервацію в скляній банці, а сам потім вибирається, тримаючи в руці чорний житний хлібець (зберігається бозна скільки, цілі зерна впечені в тісто, вгорнутий в непромокальний папір, готовий, порізаний на тонюні, аж світяться, скибочки).

Якби ми, каже тепер Вікентій, не шукали підходящого закутка, де б можна, не боячись за крадене, попоїсти, то, може б, і не опинилися на окопах аж у Голландії (чи то пак у Бельгії). Зрозуміло ж, опинилися не раптом, навіть не третього дня і не в каретах їхавши – туди нас, по окрузі назбираних після розтечі невірницьких таборів, гнали невеликими партіями, по кілька десятків людей в кожній, - гнали, видимо, на окопи, бо з лопатами, гнали швидко, навіть гумовими палицями, такими, як і ми вже моментально вміємо робити (самі на себе) – гнали, кажу, вельми-дуже квапливо, бо було це влітку, гляди, в самому кінці червня одна тисяча дев'ятсот сорок четвертого року, коли якраз відкрили другий фронт наші союзники по війні, і німцям

треба було той прорив хоч якось, хоч нами та лопатами, а затикати („Не ми, Діво Маріє, мучили Христа, мучили Христа наші предков'я“). Ще й так много літ по тому Вікентій не дозволяє і навіть сердиться, коли я що кажу стороннім людям про його перебуття в чужих неволях: ну били, мовляв, ну ображали, навіть часом ненавиділи мене, совіцького, - на те вони й вороги, їх можна розуміти... А хто мене, совіцького, любить дома... хто зі мною щирий і справедливий по-християнськи, скажи на божу милість?.. То я, зглянувшись на його правду, щось та й умовчу, не говорю кожному, що такими, як він, самостійними людьми, не тільки на Колимі дороги мостять... („Ну таки й невстрійливі в нашого батька діти! Вскочили в город, потоптали огудину“.)

І цього, що казатиму далі, також не велено одкривать, бо в тому буцімто нічогісінько важливого немає: так собі... скидається на вигадку, на завлікательство, яким оповідальник покладає собі хоч якось-небудь підохотити людей до слухання... або читання („Дотримуйтесь правил помірності!“)

На тебе сьогодні, мабуть, зішестя духу – все геть-гепсом хочеш з себе виказати, - зопалу вдався Вікентій до мене, подаючи в руки чималий згорток. – Це тут од Лукії... Запиши лучче про мою матір Федориху... а не про того слинявого Пшека... Сто разів казав-повторював: сіли ми, де прийшлося, бо затишку тоді не було ніде в божім світі. Я одколупав чимсь твердим... ні, прямо нігтями та пучками ту консервацію, поколотив її паличкою, понюхав (зроду не їв, не бачив консервацій – не було їх в нас до війни і в помині), а Дядько з Нової Землі розгорнув житній хлібець у скибочках завтовшки, що ми брали по три стулені, інакше ламається... Їмо, плямкаємо, огірочки – аж хрумтять... Подаю баночку Дядькові з Нової Землі, щоб запив соком і мені зоставив – глядь! Людська голова з землі тирчить. Голова тирчить, а очі дивляться, не заплющені... якколи ще ніби й мригають. Я штовхнув Дядька з Нової Землі: ви тільки гляньте, хто то, мовляв, тирчить у вас за спиною, чи то мені з голоду маревно? („Ой коли доля – так зелен сад. А як недоля – сохни, зів'янь!“)

Дядько з Нової Землі не швидко – аж як ковтнув розсолу на запій – оглянувся і, як до свого знайомого, підступився коліньми до вкопаного по шию в землю чоловіка. Він дихав часто і хапливо, мовби задихався, ворушив губами, як хотів об чімсь просити, але втрамбована до твердого земля здушувала йому груди, не давала вільно набратися духу для голосу: „Морда ніби знайома, - толкувався Дядько з Нової Землі і одгортав од голови уламки цегли, каменю, плахи бетону. – Погибельний, видно, чоловік, могильний, - вже колував з лівого боку втрамбовану землю, гукаючи мені, щоб подав щось спосібніше. – Ліве плече до ліктя відкопаю, а далі – хай як хоче, - тулить до чужого рота мою остачу розсолу і сварить голову, що не гоже розціпити зуби. Ставить баночку трохи оддалеки і вже гребеться обома руками...

Я хотів збавити його завзяття, бо вкопана по шию морда вельми схожа на слинявого Пшека. А тоді стримався, бо не був певен, бо все ще не покладався на те, що я не схиблений на свій розум, на зір, на всі свої чуття світу після того страху, який ось-ось пережив у шахті і який аж тепер чутно зволить мене і судомить, що, здається, я нічим вільно, як було, не володаю, може, й до сих пір.

„Одколуваю з лівого боку, бо там у людини серце, - підохочує сам себе Дядько з Нової Землі і вже дістався лівого плеча вкопаного. – Та й не... - зітхнув притомлено, - та й не тільки тому, - підбив каску повище, - не тому, що в людини з лівого боку серце, а інтересно глянуть на лівий лацкан піджака – ти бачиш? Він у рудім гадстуку і сьогодні бритий... чуеш, як напахчений?.. Ти тільки подивись на нього – отакими крутими намастився, що аж у носі крутить... Спочину, най йому лихо!, - сів поруч з укопанним, навіщось тягне з його голови повстяного капелюха. З-під нього випадає лоскут грубого паперу. – Ти тільки подивись на нього! Хтось перед цим... побрив панича насухо! – вигукує Дядько з Нової Землі і, розгорнувши лоскутик, читає: „Знай наших, скотино!“...

А далі й казати не буду, - якраз на цікавому з'єрипився Вікентій. – Не казатиму, бо Дядько з Нової Землі не послухав мене кинути длубання біля вкопаного, хоч уже і вдостовірівся, що на лівім лацкані піджака не було в того насуху бритого ніяких слідів фашистського значка приналежності до партії. А рука того вкопаного навіть здригнулася, щоб мабуть, вивільнитись... Та куди їй пручатись, як вона завернута за спину і там, либонь, прикручена до правої. Мені ще зразу, як тільки Дядько з Нової Землі викрикнув, що той панич бритий насухо, згадалися дикі витівки нашого розводящого поліцмена в кладбецькому спецтаборі на сім, здається, штабів, тобто кімнат, вісім триповерхові нари в кожній... Той розводящий довго висліджував та випитував, хто його прозвав слинявим Пшеком. А коли згодом дізнався, що то насміхавсь Федько з Одеси, то щотижня двічі і, кажуть, власноручно брив йому голову (чубатий був хлопець!), брив насухо щербатою бритвою... За якимсь разом Федько з Одеси не просився, не кричав, а просто вмер...

Я не знаю й досі, навіщо йому було здалася та вкопана по шию морда, дуже схожа на слинявого Пшека. Нас-бо на цьому хвацько застукали троє в уніформі, коли Дядько з Нової Землі загорнув те, що виколупував, і вже трамбував (щоб, мовляв, стало, як було), обтоптував ногами кругом шиї того панича з насуху бритою головою. Ті троє навчено обступили нас гумовими палицями та грізним накриком, що нам спинчатися не було куди. Не було куди та й не було чого спинчатися, бо нас ні в чому не винять, навіть не запитують, хто такі й звідки. Хто такі – видно всім по „остові“, нашитому на піджачках, а звідки – запилені вугіллям, як марюки, попід очима, у віях ніколи не вимивалося: мило, зелене якесь і твердуюче, як з каменя, - мило нам давали тільки таке немилке, що вважай, не милилось, а луг (порошок!) – так пік обране тіло, такий їдкий, що до очей боялися й підносити – повиїдає... Таким, кажуть, мили в них вулиці... А що підлоги в бараках – так це точно.

Ті, значить, троє ні в чому не винять нас, а лиш накинули на руки по залізові і – комм міт! Тобто: пішов з нами!..

А що підлоги в бараках мили їдким лугом – так це точно, - йдемо, п'ятеро, спотикачі ловимо, а я сам собі думкою про того ж таки слинявого Пшека (теж ходив у повстяному капелюсі, при рудому галстуку): який же ти нелюд могильний, що таке робив!.. що отак глумився, глузди знімав нізащо... Я було застудив коліна в шахті на протягах: скинув наколінники зарані, а треба було подождати, поки охолону після роботи, бо вони ж, повстяно-гумові наколінники, до мокви коліна спарюють... Не зробив, як треба, - всю ногу таким густим висипом обсипало, що через ніч ні ступити моїй нозі, ні зігнувшись: вся в пузирях у дрібних, як пшоно, і лопаються. Шкіра береться суцільним коржем і лопче – нема удержу (з наголосом на першій „у“, будь ласка)... приклали мені до висипу синього каменю – як почало лоптати, як почало то й Боже мій!.. Щемить, не дає заснути до самого ранку“... - стоїть Вікентій, як зів'ялий, поруч свого коня, дивиться туди, де Німеччина.

„Тепер запишеш любиму пісню матері моєї, Федорихи? Запиши, бо забудеться. А так, може, після нас хтось хоч один наткнеться та прочитає не таке сумне, як я розказую... не таке, як нам випало: сумно й боязко, аж моє серце мре: чи доля, крім неволі, для нас іншого не має?.. Пиши, пане-брате, пиши!.. Най одвихнемось од сумних гадок:

А в долині жниці жали,
 Жниці жали молоденькі,
 У них серпи золотенькі.
 Часті, густі зорі на небі –
 Частіші, густіші копи на землі.
 Широкий, великий місяць на небі –
 Ширший, більший тік на землі.
 Дай же, боже, жито возити,
 Жито возити, в скирти складати.
 Де тік – умолотно, в коморі –
 присипно,

В коморі присипно – у млині
 помельно,
 У млині помельно – у діжі
 підходно,
 У діжі підходно – у печі
 рум'яно,
 У печі рум'яно – у застоллі
 ситно,
 У застоллі ситно – у сім'ї
 сумирно.

„Знаєш, навіщо нам треба старизну в собі берегти?.. А я знаю. Бо новизна в нас так вельми-дуже вередлива й несамовита, що й сама незчується, коли світ звалить... Звалить як не бомбами, то отрутами, як не отрутами, то хворобами, то брехнями, як не брехнями – то всім разом. Що тоді робити, кому живому?.. А я знаю. Доведеться вдатися живому до початкової простоти, бо вона завжди мудра своєю помірністю... Хоч і надів жупан, та не цурайся свитки.

„Я про таке боюсь думати, Вікентію. А в снах-маревах теж його привиджую (цур йому, пек, цур-цура, щоб не сталося! Навіть не привиджувалось) Кинь! ти, не накликай, не думай...“

„На життя дивлюсь прямо, не з-під лоба – от і сказалося, що в голові зарілось... Козаки, пане-брата, кохалися не в бомбах і не в зажерливості білого світу – козаки у хлібові кохаються. Ото ще й тепер як зйдуться, то й питає один одного: а скільки в тебе хліба? Бо він у чому іншому величності не покладає: який сей хліб чесний і величний, щоб такі й ви були, - он що він білому світові каже. Велике слово каже. А велике слово, кажуть мудрі, свідкує про величчя того народу, що зачав його в глибині свого духа, - видиш, який я умний? не раз було казав жартома Дядько з Нової Землі... Та ще й не „умний“, а „вумний“ – щоб весело позбиткуватись над самим собою... Голос його день і ніч звучить мені, а статура – точно Митькова

Михликова (зайди хоч на подвір'я до Лукії) ... Перший раз побачив Митька – ну, думаю: яка статура, така й натура, який Дядько з Нової Землі, такий і Михлик з Городища... ні, з-під Городища, з Любарщини чи з іншого хутора – забуваю, де такі родять...

Тільки Дядько з Нової Землі трохи вищий і коренастіший... в руках кріпкий і ловкий на вихватки... Бо ото коли ми йшли вп'ятьох, ловили сторчаки по валющій цеглі, як по вовчих ямах та погребях – коли нас двох вели троє з палицями від панича в рудім галстуку, з насухо бритою головою („Знай наших, скотино!“), так тоді ось що сталося. Одійшли ми вже далеко од того місця, де їли консервацію. А Дядько з Нової Землі там, біля вкопаного, забув чи так залишив мою порцію розсолу в баночці, і сіли ми на другому місці. Правда, сіли не по власній волі – нам веліли ті троє з гумовими палицями: двоє зразу шмигнули, як руді миші, під навислу брилу (мабуть, там десь їхній поліцейський бункер), а третій стояв недалеко від нас, поки з-під тієї ж навислої брили прожогом вихопився, видно, їхній службовий пес і з розгону, нацькований, кинувся чомусь на нас. То Дядько з Нової Землі ловко і знаюче перехопив вівчарку за нашійник з кільцем і, ніби граючись, одвів од себе вискалену пашу. Третій німець підбіг спронту і мовчки забрав псюгу до себе на ремінець, заспокоюючи невдачу.

Тепер Дядько з Нової Землі, наче й не було нічого, втомлено похилив набік голову, тоді вмовив її на мої коліна, як ніби дома на подушку, щоб, мабуть, передрімати втому, та незчувся, як і заснув блаженним тихим сном, як колись давно-давно, ще в юності на волі (всі ми зрештою звикаємо до неволі, як віл до ярма, іноді, негідники, ще й брешемо собі і не собі, ще й похваляємося мнимою свободою). Заснув, як набігана за день дитина, а я ніби гублюся з того, що не знаю, як би тут повестися гідно, як догодити Дядькові з Нової Землі, що до останнього вибився з мочі. То я роблю долонями дашок над його очима, щоб світло не так на них тиснуло. Роблю дашок, а на шиї в нього бачу чи то хрестик, чи талісман на подобу хрестика – боже мій милостивий, боже мій праведний!.. як-то кожен з нас береже себе

од напасті, од злих очей, од насланя злої сили!.. Придивився, аж воно ні хрестик, ні талісман, а личко дівчини, вставлене в солдатський медальйон і на шнурочку – о, пане-брате мій, о, пане-брате!..

До жаги забажалось припасти, пригорнутися до цього божого творіння („Бачить же Бог, бачить творець, що мир помирає. Помози мені, милосердний творче, його сохрани, діток згодувати“.) пригорнутися до його душі і поза всяким придворним етикетом цілувати ось ці на згинах пальців розтріскані в праведних діях грубі Дядькові руки, що і в сні не в спочинку, а підмостилися замість подушки під його голову і терплять мої коліна, покоять, ніжать серце; що тільки-но так ловко відвели напасть вівчарки... перехопили моє падюче тіло в темінь шахтного ямища – сохрани його, милосердний творче і згодуй його діток!..

Встиг я лиш настроїтись, щоб хоч нищечком, над його добрим серцем, промугикати хвалу йому донебесну, закликав-забожився ніколи не кидатись його побратимства, як з-під навислої брили поліцейського бункера скреготнули звуки іншого настрою: з'явився третій німець з вівчаркою з двома лопатами в руках. Підступив до нас на віддаль собачого поводка. Навмисне з брязкотом, щоб розбудити Дядька з Нової Землі, кинув їх на землю, гукнув наказом: „Лос! Лос!“ „Давай! Рушай!“, і ми розгублено підвелись на ноги.

Не скажу, як сорокорічний Дядько з Нової Землі, якимось, та звиклий до смерті зеківець, а я, сімнадцять літ від роду, ні, вісімнадцять, ми ж одногодки, - Вікентій зупинився й усміхнувся сам до себе, - а я злякався, що ось зараз, що ось зараз, через дві миті, цей третій німець з вівчаркою відведе нас за ближній бугор, знайде вільний шматочок землі і накаже копати одну яму на двох...

Третій німець з вівчаркою вів нас, як я й гадав собі, прямо підтюпцем через навал цегли й гнutoго пруття за той таки ближній бугор, щоб знайти місце для ями, і за кожним кроком, спотикаючись, я все частіше ловив руку Дядька з Нової Землі. А коли за бугром набачив не завалений руїною

шматочок землі, мимоволі захопився за рукав його піджака і, мабуть, затремтів з ляку.

„Не журися, синку, адже я не журюся, - взяв він за руку, як малу дитину, - той шваб з вівчаркою нічого тобі не заподіє: ти ж не торкався об того панича в рудім галстуку, правда ж, ні? – легенько торкає мене і різними натяками відволікає від думки про наглу смерть. Іноді дістає з-під розхристаної сорочки медальйон з лицем дівчини, якийсь час тримається за нього, схожого на натільний хрестик, ніби ось-ось скаже про нього, відкриється або й скине... скине його через голову (раз було показалося, що вже й смикнувся знімати для цього каску) і подасть мені... Але ми вже минули не завалений руїною шматочок землі і нас, як бачиш, не постріляли. За якусь часину тривожного ходу третій німець з вівчаркою долучив нас до гурту таких, як і ми, - по нишпорках назбираних після розтечі вестфальських таборів, в основному, ні виключно совіцьких „остарбайтерів“ (ніскілечки, до речі, і ніким, навіть рідним урядом не захищених рабів). Назбирали і погнали гоном копати (в Голландії чи пак у Бельгії) протитанкові, мабуть, рови, як це ми дітьми робили на своїй Сулі влітку в одна тисяча дев'ятсот сорок першому році...

То, пане-брате, був час моїх перших (не школярських) прозрінь і потрясінь, мої перші, мої найтяжчі сумніви: чи то щира та влада, котра розкидається своїми дітьми („І яка-то в бога мати, що не хоче про потомство дбати?“) Кожне тобі, на моїм місці хоч миттєво побувавши, не вмовчить, кожне допитується, правди вивіряє.)

Те, що було ще вчора над усе,
 Найвищий досвід, наймудріша теза, -
 Тьмяніє раптом і втрачає сенс,
 Як партитура без ключа й дієза.
 І побудова гарна і струнка,
 Що в ній було доцільно все і вічне,
 Безладно розпадається, зника,

Мов губить враз ядро своє магічне.
 Так і обличчя, любі нам колись,
 Такі прекрасні, юні і відверті,
 В печалі зморшок тінями взялись
 І визрівають, блякнуци для смерті.

Скажіть, чи мислимо за щирої влади, щоб водночас мільйони православного люду зраджували свою кровну землю, своїх батьків, свій рідний край? А хіба весь білий світ не чув цього прокляття од наших ситих урядовців-урядників, очманіло вірних синів сталінського вчення?.. О, пане-брате!.. Хіба я не прикмітив, хіба таки осліп-оглух і не відаю достеменно про всяких інших тодішніх голландців-бельгійців-французів з африканцями, щоб не сказати своїм людям правди, істинної правди (бараки стояли майже впритул, лиш відмежовані колючим дротом): їм всяко сприяли (навіть фашисти), жили вони майже вільно, нітрохи не голодували, навіть навпаки: для розваги, а то й з жиру купували наших, як мак, українських, неторканих селянок-дівчат за крайчик хліба, за недоїдок ерзацковбаси... або йшли на своє страмовище кудись у закуток прямо серед білого дня за кришеник голландського сиру („Якийсь пан із голеною за татарською модою головою, що скидалась на голівку голландського сиру, скочив на трибуну і давай чадити про неминучість комунізму“.) „Аж ви ж ізменники родіни, мать вашу мать-перемать!.. Вперьод! Верной дорогой ідьоте, товарищі!)

Так у душі і захват, і порив.
 Ледь спалахнувши, гасне, і натомість
 Приходить жаль, що все ж це до пори,
 Як щось одвіку вкладене в свідомість.
 Та над цією прірвою розрух,
 В долинах смерті, де сама трагічність,
 В кромішній тьмі пручається наш дух,
 Долає смерть і світиться крізь вічність*.

*Переклад з німецької „Читаючи давнього філософа“ поетеси Ліни Костенко.

Сто разів на день ладен нічого злого не згадувать, не переживать, не мучить себе чужим глупством, назавжди викинути все те з голови і жить собі простенько, на якогось там ... комівського паничика лукавенько, як Митько Михлик, глядючи: „Егей, хлопці з верхніх вікон! Вам не чадно? Може, сажу потрусити? Либонь, заклало душники, через те й не стало тяги... чуєте? Егей, люди з верхніх вікон!..!

Ладен викинути, так не дає вдача, так у „кромішній тьмі пручається наш дух“ і так шкребе по душі, і так тіснить кров тобі в жилах, що гай! Та й ще раз гай! Мусиш носити в собі, мов камінці в печінці, і своїх паничків з верхніх вікон, не одкараскаєшся і від того пана-душмана в рудім галстуку: вже ж, видно, так настирився нашому табірному брату, що, хіба хочеш, - мусиш вибирать момент, зловчитись, зловчити ситуацію і загребти („Знай, скотино, наших!) і закопать... Не стільки для кари, як братії для реготу: взули пана в постолі („Нема гірших збитошників, як молоді (козацькі) хлопці... дівчатам хоч не виходь на вулицю... зараз збитка якого-небудь зроблять, пакосні“.)

Або той слинявий Пшек, розводящий з нашого барака, - мітилася й для нього термінова профілактика, щоб далі не повсюдилась заразна пошесть зневажливої зверхності та пихи, однак тренований пес, шкурою почув, що битий буде, кудись проник на схови. А момент був... така була вірна нагода! Саме погула сиренами повітряна тривога – наш час вискочити з табору, пошастати по магазинах – чи по товарних вагонах з нашою українською картоплею чи приструнчить образника... Відбою тоді не було знаєш скільки? Цілий тиждень!.. Так воно ж, слиняве, ні раз не наявилось до бараків. Залягло, негідне, як лін на дні, і не попалось, покидище, гріх і руки марати... Мені з ним була притча. Я перший пригадав би йому, як мити долівку зубною щіточкою (сам так поспівчував, катюга, моїм болячкам на

простуджених колінах, що ні ступити, ні зігнути). Каже якось ламано польському: „Щоткой до зумбов, щоткой до зумбов, красний зімулантіс...“ Уторопав аж тоді, що мені, красному симулянту, робити зубною щіточкою, як розводящий Пшек відкрив кімнатний кран на всю заставку, напустив води урівень з порогом завглибшки (якраз мені по кісточки) і подав зубну щіточку: „Робі чисто, робі чисто, русіш-зімулантіс!.. Повалив мене та ще й коліном нагнітив: „Лос! Лос, ферфлухтер! – Давай! Рушай, проклятий!“ („Ух! У мене аж вид горить: ну й битиму ж, ну й битиму ідолів проклятих!“) Рукою чоловікові біду зробиш, а язиком ще гіршу: чи ж я привинен, що всіма проклят?

А що ж би тій людині робити, що не змуситься ворогів своїх пережити? – кажу мовчки вслід Вікентійові: він уже ген-ген поїхав-поскакав старим київським шляхом на побережну Максимівку і тільки з гори Пивихи видно його браву посадку на коні, вгадується його намір різко повернути у марево, що знависло над гесівською греблею. Мислено голублю надію, що розійшлись ми не навечно – підемо, поїдемо до нього з Михликом. Побачимо, де він мостить собі, може, вже останнє гніздо, потолкуємо... Поїхав притьмом, без прощання, нишком, мовби йому так прийшлося, мовби його змусила до цього якась сила, що вища наших розумінь, що зриває нас, як осінь зриває листок з дерева і несе його потоком вітру, сама не знаючи куди. А може, просто змучився казати про свої заграничні побувальці, набридло, що їм і краю не знаходиш. Такого, як замислено подумаєш, і сім мізків не змусує в семи головах не вміститься, а не то, щоб його одній людині зазнавати, чи одним словом вимовити, жалощами не розжалобившись („Не жаль мені тої травиці, що її побродили, тільки жаль свого пір'ячка, що його поронила“.)

Я все ще продовжував щось пригадувати про Вікентія, приміряти його до свого життя, і бачилось мені чимало спільного. Жаль тільки, що я замолоду (та і все життя) не мав собі за вірного товариша такого одержимого добрим духом чоловіка. Він краще бачить, краще відчуває і, отже, краще мислить –

люблю таку красу, така краса мені здається такою гарною, що на неї неможливо дивитися, без страху думати про те, що вона, як і все на світі, колись має загинути, померти, хоч думати про це треба. Звичайно ж, не всім вона видається гарною, бо не всі однаково відчують... не для всіх однакове навіть Святе Сонце („Я, приміром, шукаю і потребую тільки одного: простих, помірних, по собі природних обов’язків. Та людини, яка потребує мене“.)

„Потребуємо, потребуємо...“ Вторило, коливчасто злітало і розносилося над округою шумом води на вітрі і знову злітало з усохлих і невисохлих вершків прибережних кущів та молодих дерев, проривалося крізь вічка (не рибальської) – маскувальної сітки з мальованим листям, якої вистачило б накрити всі голі хлібні токи, і, прорвавшись вже котилося вільним валом. З-під тієї хованки (скоріше для купальників) виглядали, якщо з метою придивитись, якісь горласті труби, мовби жерла гармат. Під ними щось за металевий круг, як ніби ним накрито каналізаційний колодезь. На тій накритці, схожій на ярмаркову карусельку для забав, гніздилася єдина птиця з хижим клювом – либонь, дрібненька якась, оборонна ракетка, націлена на гесівську греблю, тільки не прямою наводкою, а значно крутіше... десь туди далі, як аж за межі України.

„Потребуємо, потребуємо!..“ – волали, поперхаючись, пливли і пливли суцільним плавом, шукаючи, видно, рятунку од задухи, од затихлих запахів забрезклої стихії, тисячі тисяч заяскравлених сонцем хвильок, починаючи з того місця рукотворного моря, де був до дурного затопу Дніпро. Спочатку ті хвильки, мов пливучі змії, зводили одні свої блискітні голівки, щоб бути вищими і не захлинутись. Та чим ближчали – мов підростали на очах. Випиналися, випиналися, мовби спіднизу виштовхувані, робилися завбільшки, як півлюдського зверху туловища. Вирослі, заяскравлені сонцем хвильки мерехтіли й мерехтіли. Гнані невідомою жагою, замелькали влад, ніби тисячі плавців замахали водночас руками, як буцімто пливуть наввимашки, лунко виляскуючи долонями. Стало моторошно до сиріт, до тремтіння. Бо всі ті видіння з блискітними, як у святих, німбами на головах,

на ходу перетворюються на бачені, на знані товписька на переправі живих і неживих людей, що зринають, пливуть, ще зринають... вже напливають валами прямо на мене, на всю посульську твердь, поминувши круті й похилі береги, навіть гору Пивиху. В якусь мить перетворені на явно живісіньких істот, кволо плямкають ротами, як тріпотливі риби, зненацька викинуті з води на сушу.

Страшно й моторошно до сиріт, до тремтіння... до сліз, бо серед них, либонь, не один батько ще живих синів і, отже, про щось запитає старший меншого, здобувшись на людський голос... Запитає хто його зна про віщо, але мусимо відповідати, бо не ми їм судді. Бо людина – предивна істота, якщо вона з покоління в покоління усвідомлює значимість свого роду і обов'язки, що випливають з цієї приналежності, - уже цим вона шановна, і нам би зняти перед нею шапку. Тому я перестав так боятися і дивуватись, коли ці товписька живих і неживих істот, голосно плямкаючи, ринули, розпитуючи у дерев, у трав, у доріг, - рушили шукати родинні оселі, що вдовольнило мої перші сподівання. Я навіть покаявся перед ними, бо хулив тих посулян, в кого завмирили родові чуття вже в першому коліні, для кого було досить для повного щастя лиш запопасти батьківську оселю чи інший родинний спадок. І навіщо, мовляв, мені знати іншу мету в житті, крім цієї найпершої – здобути місце під сонцем для себе, для нової сім'ї. Все це природно і зрозуміти таке можна, та чи додасться слави такому родові, якщо він добре служитиме лиш сам собі?.. Якщо йому байдуже, що сусідський тин похилився, а дитя не знає „Заповіту“?

„То куди ж будемо, та милеє браття, будемо писатися? Запишемось у панській, - будемо панів знати; запишемось в казенній – будемо податі давати“. „Самі в своє запишемось – своє й будемо мати“. Воно, бач, гарно, дуже гарно, коли рід знається і пам'ятає себе до десятого коліна, та відмолодіти і нажити вищої значимості спроможеться, правду кажуть, лиш тоді, коли його сини служитимуть більшій меті, ніж родинна.

Тут мої очі втратили силу бачити Вікентія, в заморочливих думках зникають, губляться видіння, так і не доведені до толку, якщо взагалі його можна було добитися від тих нещасних з фальшивих і нефальшивих переправ, котрі так часто й боляче являються мені в поминальні й непоминальні дні, - являються живими, бо я їх викликаю з усіх Дніпрових вод, щоб вислухати їхні дорікання, давно застрягли в їхніх горлянках, - ще тоді, як вони поперхнулися ними разом з Дніпровою водою. Вислухати і, щоб не озлить збунтованих пришельців, ще сподіватися на їхню з'яву, як на поміч, складає в собі ті докори звук до звуку, голосно, з подвійною печаллю проголошуємо, щоб усі топленики чули-відали: бунти ваші не намарне... вертайтеся, пресвятії, у свої обителі, на синів, на внуків покладаючись...

Хвилі моря зачастили хлюпатись при березі, наче перекривляли топлеників, що поверталися, забродячи в свою стихію, і тому вельми каламутили води – таким чином ховали в собі збунтованих од безбожного ока, а з ними й зібрання гірких мені докорів: „Завіщо-таки (та й навіщо) ви отак занастали наше рідне, золоте Посулля... затруїли свої землі й небеса, навіть колодязну воду... Вам що, легше тепер хліб дається? Здоровші діти плодяться? Люди сільські веселіш співають чи луна даліше стелиться?.. Замарали себе, як і внуків наших, що стали вселенським покидищем?.. хліб, безстидники, старцюєте, нами оправдуючись... пришиблені безбожники, як і ми, гиблі, повірили про винятковість совіцького чоловіка: обійдемося без храмів, без соборів... без усього білого світу, бо в нас своя істина („Ми світ новий задумали Зробить руками чистими. І людство в нас повірило, Як в абсолютну істину“.) „Соціалізм побудувати можна, в країні, якої не жалко“.)

Гай-гай! Яка-то фатальна марнота для пасивних і покірних теляток двох корів ссати, отак сподіватися, фею Моргана потусторонню привиджуючи!.. Хрестить свого крутого й некрутого лоба, за діло, за діло беручись! Та дітям своїм не брешіть... Не брешіть дітям!!! Брехня імперії валяє, а людину (а дитину) – і нічого!..“

Тепер тяжкі розгойдані води саморобного моря знову зімкнулись над Посуллям, утишились, як ніби наглухо, до нового прищестя, накрили його величезним віком. І лиш ген далі й далі, на тій притуманеній лінії, де уявляється Дніпро, хвилі ще пінилися, бульбашили у довгім протязі, як нібито під ними дихала незліченна маса підводних істот, мовбито виджені топленики умиротворено входять у свою обитель („Не плачте за мною, - сказав Ісус Христос, ідучи на розп'яття. - Але плачте за собою і за дітьми своїми“.)

„Не осудіть мене, діти або хто інший, хто прочитає моє слово: не хвалю я ні себе, ні своєї сміливості, а хвалю я силу Творця і прославляю милість його за те, що він мене, грішного і слабого, стільки років охороняв од смертельної небезпеки і не лінивим мене сотворив, а на всякі людські діла достойним“. Так тому вік бути.

Лірична вставка Лукії, Підорванки городиської

„Як воно тепер буде, - сама собі толку не прикладу. Не прикладу толку та ще й боюся зверху, - стріла мене Лукія біля хвіртки і аж затинається таким стривоженим голосом, що можна було подумати про щось найгірше. – За Вікентія за Різничинця боюся: з двору пішов з таким превеликим недобихом на тих, мовляв, негласних московських воєвод, що аж іскри в очах.. Ти, мовляв, скоріш видужуй, Михлику, я сам пошукаю кривдника, - підняв угору пальця ще й посварився... А Митько мляво стримує, збива вогонь з Вікентія: не смій, каже того робити, то мій кривдник, а не твій, Вікентію. Я сам себе боронитиму, як зумію... Та хіба шаленого так одразу й погамуєш. Плутається в словах, докоряється, що вони, негласні наймити Петрові, заселяють нас до утисків, щоб видушити козацьку волю. А що ми до них добрі, то ще й поводять себе над нами як зверхники: дай йому на вибір свою землю кривну... Як почав докориша передавати за всі наші годи, як мовби всьому світові за всі гріхи московські й не московські („Як будеш ти мені сими

словами докоряти, не зарікаюсь я тобі самому з пліч голову як галку зняти“.)
Всяко, всяко на них казав, на гробителів...

Ото тобі така балачка – скипів, розгнівався на нас (бо я була за Михлика: тут його правда), розгнівився, борщу не доїв, ложку кудись приткнув, що не знайду обмити, - обдивляється кругом столика.

- Припоручав мені заповоч, щоб Марфі передала, - я, кажу, скоро не буватиму на тих краях, поки з Митьком не влаштуюся... Дивлюсь позавчораша – несуть четверо... Ти б таки переснідав, га? Борщ, правда, вчорашній, зате з рибою... такий добрий, такий уже настояний, що один жаль не попоїсти... Нам, каже вже за двором, треба раз і навіки розібратись і сказати грабителям, хто хазяїн землі на Україні, і доки ми перед ними будемо зменшатися („В його запальнім слові була якась велика-превелика сила, бо з правдою було воно у змові“.)

Ото тобі така в нього балачка, у Вікентія в нашого... Та й хто зна, як воно після цього буде. А над Михликом збиткувались вони... вони, катюги: один, менший по ранжиру... та й по старшинству не то б, сказати, прислуга чи якось на це схоже – ваш Данилко, зять Мелашки з Чигрин-Діброви, казав, хто вони такі обидва, та не моє діло воєнщину знати. Вони, тобто Данилко з молодією братією, того вечора підпливали до острова. Не до того, де я сіно косила, - до сусідського, де вигулюються розпутні паничі... А третім був не Прокіп, не Більшовик, - інший, супроводитель по земельному ділу. Як буцімто тому старшому, що з полтавської Котельви, заманулось розважитись („Оттепер же по саме й пора, панове товариство, кожному з нас, одступників, чужі звичаї кидати, панські замашки забувати, на нас, одступників, на городиські цяцьки-заманки не вважати“.) Хіба йому не сказано, що той острівець Митько клопоче у свій догляд? Тож тільки й пам'ятки про наші втоплі землі...

Заманулось розважатись тому старшому, що буцімто з нашої Котельви, а десь у Московщині навчає наших дітей з неба стрибати, на лету стріляти. А вже на землі – колоти, різати чи й так лопатою вбивати, на кого б це його з

гори не кинули: чи малого, чи невинного, чи такого слабкого, як би й наш Михлик... Він оце саме задрімав, Митько наш... Я тепер, од лікарки перейнявши, - сама... сама роблю, сама й прикладаю йому примочки... все тіло збито, видно, тупим – не знайшлося б, де курці клюнути, отак збито. Зроблю такий напар на окропі з нагідок, з грициків, чи з материнки, а сьогодні аж з семи трав настояла, напарила – і тулю, де він скаже... А хлопець того супроводителя, що по земельному ділу, а може, й не його лічно, а якогось там першого чи другого, - з тих верхніх, як казав наш Митько, вікон, хоч воно тепер і не підпільно мовиться, - так той курсант, на побивці будучи, щось натворив такого розбишацького, що підпадає під криміналію, якщо добром не залагодять вину перед тією жінкою чи хто вона така, то цей старший в підзолочених еполетах грізно нахвалявся на свого виучня... Ото така у них розвага... Щоб мені, каже, все було і на лоні, і на воздусі, а там, каже, видно буде, - все це чули і бачили з молододі братії, тільки Данилкові не було як викриватися, а його Яринка... що вона могла, Яринка? Стежила та рахувала, скільки всяких ящиків підвезли катером до острова, де вигулюються розпутні паничі, ніяк не позахлинаються... Рахувала та Данилка свого стримувала не вилазити з човна, бо їх четверо (не догадались, що Михлик не їхній), бо їх, мовляв, четверо, а ти один...

„Їх четверо, а ти один“... а Вікентієві... якби навіки розібратись і сказати всім грабителям, хто власник земель на Україні та допоки ми перед ними будемо зменшуватись... Не поглядай на сонце, а пообідаємо надворі, бо Митько саме задрімав. Я сяду прямо на землі (ось прокину сяку-таку ряднину, рибу нею од мух обвішую, поки просоліє перед тим, як коптити, - в нас це не посліднє діло, всяко займатися рибою, я на ряднині, а ти на ослінчику... Дріжджі давно поїхали додому, не переживай: я передала на базарі ще, припоручила вашій жінці – така тонка та висока, як мій Стьопа... Ти, мабуть, чув од людей, що його дражнили Батюшкою – Стьопа Батюшка, - довге-довге носив пальто... як ряса, хай бог простить. Тому так і прозваний: насмішники скрізь діло знайдуть... Як воно тепер буде з Вікентієм – сама

собі толку не прикладу: пішов, аж іскри в очах настроєні... І ружжо, мабуть, є...

Та тонка та висока, як мій Стьопа, жінка добре знає Марфу Личачку, бо вона з Притулівки, я в неї картоплі купила посадкової. Воно тепер такі якісь картоплі не дерзкі, що год-два, - та й перевелась, та й переродилась на бібку. Пучки поколіють, поки начистиш на борщ... Завтра думка їхати до неї, як ніякої перемішки не буде. Ото тобі так і збалакались.. Оце й борщ з її картоплею, дала шість картоплин, чи розваряться. Бери пробувай... Це я, каже, привезла їстівну, а на посадку оддам по два п'ятдесят за відро з твоїм приїздом. Понад трасою виставлять – понад ромоданівським шляхом, то правлять по три, якщо „невська“ або „гатчинська“, а всяка інша – хто як сторгується. Завтра думка їхати до неї, як ніякої перемішки не буде, - пішла, похилиста в катрагу. Вдоволена, що є така закуска, виносить на руках візерунчасту кавуницю, як добра паляниця завбільшки. – Таврійські люди ночували з базарем – скинули, може, з десятків чи й краще. Так і лопається, тільки торкнись ножем... а соку за минуту повна жмеля. То я було й вип'ю прямо з долоні, не здержуся – така смакота... Було вип'ю, поки була молодою. Так це так давно, так далеко – молодість, що вже не варт і оглядатися... Виїж, будь добрий, то я ще підсиплю. Мужчині приварок щодня треба – знаю по своєму Стьопі. Такий уже був, що й городського не підставляй. Пальто довге, як попові ризи, і шапку було хтозна-як спрятно носить: як дощ, то під хустку, Тоді й я ще носила застромлену у пазуху голку, щоб хто не спрозорив („Ой немає курчаточок, да вже і не буде: як вигнала надвір пасти, спрозорили люди“.) А тепер живеш, живеш і смаку не чуєш... Не така би воно, сказати, й старість: як роблю спроквола, то не скоро втомлююся, а проте бере своє...

Напоїв коня – отут недалечко, коло піщаного кар'єру... там у нас є така водолійна копаночка: скільки води не бери, а її не меншає, з землі сама виступає. Наш учитель бився-бився, щоб те місце хоч воринням обкинуть та воду повезти на пробу – еге-е, за теліпнею робить нашим ніколи. Наберуть

собі молочний бідон та й везе якийсь бовдур їм-таки, на острів: холодна, як крига, а в зуби не заходить... запивають наші! запивають... Та ділять колгоспи, кому з якого і що брати...

Напоїв, як слід, свого коня Найду – це я знову про Вікентія, нехай здоров буде, - одвів його в сосонки на пашу – прийшов з тихим мугиканням аж до причілка та й сів собі, щоб зручно Митькове лице бачити, бо сидіти гаразд йому ще ніяк, бідному. Показав якийсь міжнародний конверт, повнісінький подрукованих і так пописаних од руки сторінок, що, може, й сто буде (мовбито з Чехії, а ні – звідти десь або й ще далі. Одвідтіля, де українців багато, а може, хто його знає звідкіля). Показав і навіть трохи почитав уголос, тільки не по-нашому... Я, каже, перегада перепису все по-нашому. А тоді знову, як-то кажуть, за рибу гроші – за козацтво та й знову за козацтво. Про що не почне. А ним кінчає – вже воно ввірилось йому, що потерявся чоловік на тому... Бач, що я пропустила: хваливсь Митькові, скільки ще треба дозбирати на Нову Січ... Щоб зіп'ясти хоч один козацький курінь, щоб людям теперішнім хоч напоказ... та ще, може, коні в сідлах, хлопці на них в козацькому... А я кажу йому – поставте хоч яку розбірну церковку – од людей одбою не буде. Можна буде півчу скликати, є ще і в нас такі жіночки, що все те обрядове знають і вміють добре та гаразд, як і мій було Стьопа...

Вже вкотре бідолашна Лукія натикається казати про свого Стьопу Батюшку („Хотілось згадать хоть що-небудь! Та оце й наткнувсь на таке погане, що так і заснув, Богу не молившись!..“) Натикається казати як про інтрижну таїну („Соловейко, мій сусіде, Ти не тьохкай у гаю, А коханому повідай Про любов святу мою, Про рожеві, світлі мрії – Мого серця таїну“.), але таїтись з самого початку не було перед ким, нема й тепер від кого, бо всі про те знають-відають, як натиная, дика лобода, знає-відає вдовинин двір...

Знають-відають і кажуть тепер на безліч ладів, всяко підсилюючи ті чи інші моменти, лиш беручи за основу дійсне, як-то воно було з тим чоловіком Стьопою.

„Я такого не казав“, - чую це і бачу, як тільки згадується ім'я того, сказати б, на всі смаки мальованого-перемальованого портрета з маловідомого парубка-перестарка, котрий справді побував на білім світі і не носив на собі, скільки й жив, нічого іншого, окрім прикметно довгого, прикметно чорного пальта і такого ж кольором, але без ручки і замка... портфеля. З ним і отак одягнутий він прибився в наше село як нібито з Бужина-пристані тогобіцького берега. Прибився в пам'ятний, для нього, скажім, запідозрюваний час, тобто вскорості після того дня, як посульські косарі-уходники та жінки-громадильниці наткнулися рано вранці на засульських плавнях на горсточку знеможених дітей в неглибокім покалі, що при самій пристанській кручі (було це раннього літа в голодний одна тисяча дев'ятсот тридцять третій рік.) Серед них (згадаймо, пильні мої читальники) була і сліпенька Домка з розкішною не по літах косою, найвищенька. Її бачу, билиночку, та на диво густі тоголітошні трави, ще не зовсім одцвілі, високі – не видно з них сидячих дітей, здавалось, тільки-но висаджених кимсь із кременчуцького пароплава „Софія Перовська“. Ніхто й досі не здогадується, не каже достеменно, чому саме старшою над ними визнавалася сліпенька, хоч тепер би можна й здогадатись. Вони, худі-худенькі, як стругані вербові трісочки, з першого слова слухались її, найвищеньку, як матір, годували її щавлем чи просто подорожником, вночі клали посередині між собою, щоб зігрівати, бо не мали ніякого вкривала. (Правда, косарі-уходники того ж ранку нап'яли над ними сяке-таке курінь-шатро, обставили його пучками лози, прикрили зверху снопиками сіна). Коли треба, всі гуртом виводили Домку на пристанську кручу і там ніби когось подовгу виглядали, тривожачись гудками мимо йдучих пароплавів...

Несподівано й моментально Домка їхня помирає. Носять діти з берега пригорщами воду іносять, промивають її закриті очі і промивають, щоб розбудилися, відкрились, змочують спалені смагою губи, кличуть, годують травною, тормошать за руки... А тоді сиділи пришишкою купочкою круг

Домки і кілька днів не підпускали до себе близько нікогісінько з дорослих, лиш один раз уговорився до них на ніч Прокіп Лядовський...

Діти, виявляється, ждали якогось дядька з портфелем, котрий обіцяв їм вернутись до них з хлібом і забрати їх назад на пароплав, щоб потім поїздом одвезти додому або в патронат... Тим дядьком, балакали нишком, був Стьопа Батюшка, і він справді повертався на пристанську кручу, але портфель його був дуже сплюснутим, щоб там лежала хоч якась скибка хліба... Сліпенька ж Домка з розкішною не по літах косою, найвищенька, була йому сестра чи донька...

Так тоді балакали, так переказують і нині.

Люди трохи помовчали, стали забуватись і про дітей, і про похорон Домки, але перегода знов почали балакати, бо Стьопа Батюшка ще заявився на Посуллі: то в тім селі, то на тім кутку, то біля іншого болота чи лиманцю. Одне по одному, одне по одному заходилися охочі здогадуватись, к чому б ця поява невідомої, надто мовчазної для нашої сторони особи, отак дикувато одягненої та ще й з портфелем, котрий, хоч і без замка, без ручки, а все ж надавав своєму власникові поважного вигляду судвиконавця чи якогось владного асесора... сиріч... як би вам сказати, ну, засідателя казенної палати. Хтось проте в потрібен час пустив переконливу чутку (і всі тому повірили), що того довгополого з портфелем бачили в такому-то степовому, не посульському селі, що ніякий не асесор і не судвиконавець, отже, описувати за недоїмку не буде... А ще трохи згодом посуляни й зовсім перестали лякатися того зловісного портфеля, коли Стьопу вислідили, що він у той портфель ловив звичайні жаби, щоб потім, наваривши, їсти...

Хтозна-чому в це не повірила одна Лукія – посовістилась сама себе чи то боялася признатись в такому дивному диві. І щоб перебити для неї неймовірні слухи, котрі отак, мовляв, понижують людину, пустила свою чутку, буцімто на свої очі бачила все те, але ж він, Стьопа Батюшка, ловить жаб не з голоду, а як учений чоловік для науки, бо я йому, мовляв, давала сушеної риби з ліпеником – так і не глянув... Мабуть, тоді пропала таїна

довкіл портфеля, а Стюпу Батюшку притулили Підорванці Лукії як полюбовника („Притулили до нього сю вигадку, а воно зовсім до його не тулиться, не пасує“.)

„Ти вже звиняй мені, старій шкарені, - гукнула з сіней Лукія. – Хотіла прихватками (надворі на сонці я ще добре бачу), прихватками, кажу, перешити синову сорочку з закотистим коміром, щоб на нього, на Михлика, - може б, ти подивився та краще посовітував, щоб догодити“, - почовгала в хату, мабуть, ще шукати.

Далі трудно без вигадки розвивати послідовність у житті і вдачі Стюпи Батюшки, бо чим далшає в часі його фактаж (яке паршиве, деручке ненаше слово!), тим ближчає взірець анонімності („Він давненько, мабуть, розточився би лучче на безіменні атоми“.) „Нате й мій (філософський) гріш, та купите дьогтю, бо і у мене паршива голова“.

Він так і блукав Посуллям, де голоду було трохи менше, ніж у його степовій стороні (риба нас дуже визволяла та птиця, та скотина) – довго ходив по селах з тим портфелем, збирав у нього, що де здобудеться їстівного, а на кладовище, де сховали Домку, ні разу одкрито не заходив, хіба, може, найтемнішої ночі, що ніхто не запримітив. Пробалакали, що його, Стюпу Небудька, він же Батюшка, мовбито розшукувала переказами і через газету не то з тюрми, не то з монастиря (хіба тоді в Козельщині його ще не закрили?) рідна сестра Ганнушка, трохи віруюча (сімейство Небудьків було дуже велике, мабуть, найбільше: тринадцять без батька-матері та дідуся-бабусі). А після голоду зосталося їх двоє. „Двоє, та й ті... - скрушно, аж безнадійно хитали головами люди там того літа. – Та й ті рушені голодом... - опускали очі в землю і напредовго замовкали... Так-то, пани-асесори, і ви, привладні людодіди, нечувані, невідомі од сотворення світу... возрадуйтеся, неситі!.. вчиняйте й нині, нечестиві, свою диявольську відправу... Та не затайтеся пустить сльозу для показухи, поки є живі з тамтого літа, поки ще є кому в оспівану диковину повірити („Ой що ж то за диковина була, що куриця поросяток навела“)... бо новолітошні – горрібіле дікту! Страшно

сказати! – готові заспівать анафему. „В Америці, звиняйте, що не дуже і впопад, коли правда тому, що пишуть, і вчені люди, і пани, і навіть дуже грошовиті не цураються роботи“. Допоки ж ми, нарешті! – всоте обурююся сам собою і шукаю спокою душі. Знаходжу у його величі Твардовського:

В самый угол шалаша,
 Где остывшая солома,
 Забирается душа,
 Чтоб одной побыть ей дома.
 Отдышаться от затей
 И обязанностей ложных
 От пустых речей, статей
 И хлопот пусторожних.
 И не видеть их лица –
 Резвых слуг любой эпохи:
 Краснобая-подлеца,
 Молчаливого пройдохи,
 Полномочного скота,
 Групповода-обормота,
 Прикрепленного шута
 И внештатного сексота...
 Дайте, дайте в шалаше,
 Удрученной злым недугом,
 Отдохнуть живой душе
 И хотя б собратъся с духом.

1966

Якось на молитві чи так десь між людьми (нібито на Жовтневому святі) Ганнушка сказала по-віруючому: „Це не наш, це сатанинський празник“... Вночі зловили і забрали з нею такою і Стьопу (запідозрили, видать, його прозиванку: Батюшка).

Далі, схоже, нема чого й подати, щоб видатне чи оригінальне, позаяк інакшого ми не вживаємо. На цьому кінчається документальне – далі все про нього взято з переказів та незлих людських вигадок, хоч у них, либонь, густіша правда, ніж би в документі. Та й на те не можемо заплющувати очі, що густота правди залежна від нашого таланту, а не від смілості, як дехто з нас гадає („Треба сьогодні сказати лиш те, що до діла сьогодні. А Решту відкласти й сказати в слухний для неї час“.) Окрім цього хіба вміє хто пояснити для всіх інших прийнятно свої неповторні – для самого навіть себе неповторні почуття? Ті Всі інші не пережили їх, не могли їх пережити інакше, як по-своєму. Тому з моїх (приміром) щоразу мають (матимуть) лиш копію, з оригіналом вірну. – Знову ж таки по чіткості залежну від таланту творця оригіналу.

І все ж... не поцураймося, мій простецький читачу, і ви, добірні смакувальники слова, люди великодушного терпіння. Інакшити себе чийсь манір ми не спроможні по натурі. Лучче триматись до кінця самих себе: своєї вдачі, своїх манер, що зокола, що всередині, тобто своєї мови, образу і змісту. Отож, нехай виходять образи таких людей хоч іноді й не до смаку, тобто наближені, але й такі вони народжуються з наміру прислужуватись істині.

„Зрештою, коли йдеться про героя, дійсно взірцеву людину, то цікавість до особистості, до імені, до обличчя й жесту здається нам природною і виправданою, бо навіть у найдовершеній ієрархії, в найбездоганнішій організації ми вбачаємо не машину, що складається з мертвих, нецікавих частин, а живе тіло, в якому кожна частина, кожен орган має волю і по-своєму бере участь у таємниці життя“, - оце ми й пояснилися, хоч і не власними словами, навіщо нам побіжно появляється то с'як, то так побіжний Стьопа Батюшка, він же Небудько, зі своїм оправданням: „Я такого не казав – „сатанинський празник“.

Його допитували, може й десять разів до смерті, а він не знав нічого кривослівного – він знав у стосунках з людьми лиш праведність та початкову

простоту, якими сподівався (і мусив би!) оборонитися від сатани, від її безбожного, йому незрозумілого празникування.

„Я такого не казав“, - повторюється й повторюється, як початкова простота в обіход, як дівоча мольба о цноті; кажуть його також, коли кого нізащо гудять гріховно або знеславлюють невинного, щоразу маючи на умі отой примір, оте жахіння над людиною... отой гріх без прощення, повторений мільйонно... повторений мільйонно, мільйонно, мільйонно.

Чую-вчуваю у ритмі серця здушливі схлипи... бачу кагати, мов живих, ошелешених людей з вузлами колючого дроту на шиї і крайній від мене – Стьопа. Він ще стоїть, мов жде свого місця, поки хтось там ради нього посунеться, і тоді ляже. Стоїть до мене спиною, в тому ж довгополому пальті, з чорним портфелем під пахвою, в шапці, обіпнутий якоюсь таврованою мішковиною, - трудно визнати, хто перед тобою: селянин, робітник, жебрак божевільний чи безкласова людина-радянин з нашого комуністичного майбутнього, і я безтямно гукаю, кричу, щоб вона обернулася, щоб мені побачити її лице...

Я, мабуть-таки, правда закричав, як з маревого сну або з переляку, дуже голосно замимрив, безнамірно глядючи на старенький кущик чорної смородини на пісному ґрунті, бо неметка Лукія цього разу швидко, як могла, щось обізвалася і погойдом (наголосіте перше „о“, будь ласка) – і погойдом, як той з ходиків маятник, близиться до мене, несучи поперед себе жужмом якесь біле пошиття.

„Ото тільки й зосталось од садка... - кивком показала на старенький кущик чорної смородини, - Держу про случай... чи в горлі заболить, чи од простуди... з гілочок чай добрий: і пахне, і помагає, якщо навар крутенький. Не дуже крутий, а щоб як спілий жолудь з дуба. Спасибі одному чоловікові, вже й не казатиму, як його, а спасибі... Прийшов описувать за недоїмку – той чоловік прийшов, якому дякую... Буду вас, каже, величати по батькову, бо так по артикулу вимагається, якщо хазяйство підлягає арештові, то-єсть примусовому описові. Пишіть, кажу, якщо ваше право на моє хазяйство...

Позаглядав по хаті, по стінах, порився в скрині – два рушники знайшов бабусиних вирізуванням, а в прискринку – чотири воскові свічки. „Ні корови, кажу, ні свині...“ А він – той чоловік, що прийшов мене, батрачку, описувати... додає, гляючи лукавенько на покуття: „... тільки Сталін на стіні...“ – трудно було сподіватися од такого государственного чоловіка отакої простонародної додачі... Тоді, мовляв, підемо надвір, арештуємо фруктові дерева. Не треба, кажу, до них іти, бо вони вже неживі, хоч і зеленіють... Не треба, кажу, їх зачіпати – нехай помруть у спокої... Дивиться той чоловік, що прийшов мене описувати, як ошелешений, а я йому признаюся, як воно було: вишні, кажу, оце третій раз курячим послідом круто підлила – потліє коріння, хай мені Бог простить: яблуням, плачучи, до півночі стругом кору обдерла, а трьом грушам... іржаві вухналі в тіло забивала – нехай Господь карає чи милує... Є в мене, кажу, десять рублів нелишніх, за останню курку вторгованих, - викуплю отой кущик чорної смородини, бо її все любивала мати, - та й увесь мій роцот з дурним государством... можете описувать тепер мої дві підорвані руки та голі плечі... Чоловік, що приходив мене описувать за недоїмку, не сказав на те ні слова, ні півслова. Заклацнув свого портфеля і до дверей. Вже знадвору постукав мені в шибку і кличе помахом руки до себе. Ви, Лукіє Власівно, - обраджує мою настороженість, - послушайте мене і... і... - бачу, гірко затинається, поки зважився сказати: послушайте, мовляв, мене і, ... повитягайте ті іржаві вухналі, вони ще не помруть, груші, лісові красавки, лісові красуні... (белладонна, тобто з італійської: прекрасна дама, красуня – вовчі ягоди, красавка, отруйниця – отруйна рослина, в медицині як болезаспокійливий засіб і як протиотрута при отруєнні морфієм або грибами). Той фінагент, видно, вчена людина. І не зла, а навпаки: підійшов до мене близько-близько, аж узявся пальцями за кутик мого платка (довго носила! Аж оце порізала на драчку, збираюся круги плести... нам возять драчки, тобто обрізки всякі, з Кременчука, з трикотажної фабрики, п'ять рублів за туго набитий мішок). Узявся за кутик мого платка (Стьопа ним

обпинав інколи в непогоду свою смушеву шапку) – узявся та й каже неголосно: зробіть, як я вас обраджую, і яблуню туго обв'яжіть мішковиною, де обстругано... і на вишні щось радив... А я, каже, дам вам документа, що не обкладатимуть вас, Лукіє Власівно, - так і звеличив, як оце я тобі казала... Ви тільки прошу, не розсердьтесь, Лукіє Власівно, бо я вам казатиму образливі речі: документ про вас гласитиме, що ви певен, чи якось такий час перебувала на лікуванні у Полтавській психлікарні... по-нашому сказати б, Лукія Підорванка з дурдому, і, повір мені, я згодилась на той документ, знехтувала своїм почотом, а податків більше не платила, хоч і ожили мої груші з вухналями в тілі... І повір мені ще раз, що ніхто ні разу не насміявся, не докорив, не обляяв дурочкою ні на роботі, ні так десь поза очі. А коли хто з підпанків і заїкався чи якось навертав балачку, хто я така і як, мовляв, дістала документа – ось він, кажу, не од руки писаний, з круглою совіцькою печаткою – та й тичу дуракові під носа ним, як дулею: читайте, мовляв, і завидуйте: я – громадянин Радянського Союзу, чула такого вірша... та й тичу під носа, як дулю, всякій всячині – скільки вони випили з мене, кровососи... - захлипала жінка Лукія, удушливо захлипала... - Якби мені хто чесно сказав, чи воно скрізь отаке між людьми, що один одного, якби можна, топив би в ложці води, і ніде не знайдеш закону, щоб тебе щитали за людину... якби земля розступилась, щоб піти мені крізь землю...

Лукія відверто плакала і плакала, щоб, мовляв, полегшало, а я крізь сльози дививсь то на неї, вкляклу, зазимкувату, ніби й не було для неї весен, то на забовтане на саморобне море – встають рядами хвилі і встають, аж ген з-під горизонту починаються... йдуть під знаменами вітру, лавами накочуються, мов штрафні батальйони посульських селян, та все в сукняному, та все в обмотках, з голими руками, з гвинтівками... ні, з ціпами на крутих плечах, косарі, молотники, молотобійці, що зачули гіркі жіночі зазовини рятуватися од неправди, ще встають лавами і встають з-під горизонту...

„Тільки й нашої оборони... - к чому, але саме так, якимось значимо в голосі, проказала тихо Лукія, перед собою глядючи. – Тільки й нашої оборони, що є кому згадатися, - яснить жінка свою думку і тут же добавляє: - Скільки живу після того, скільки й дивувало мене, боронило інколи од злості, як згадаю, як-таки празниково величав по батькові та гарно обрадив од здирщини той чоловік, що приходив описувати мене за недоїмку – куди його діли, що не стало?.. Люди мене завірили, що його давно нема на світі... як і всього луччого для простих людей... І Стьопа так казав,, - Лукія вдало вибрала момент, розгорнувши тримане в руках пошиття і кинула поглядом на мене.

„Канальська робота... не рада, що й почала. Жінки вишивають ікони з своїх чоловіків – давай і собі, думаю... Я теж солдатка, теж пошию ікону з погіблого... Вікентій сидить розповідає про козацтво – Митькові розповідає, а я так заслухалась (чи, може, він так сердечно розповідав), так одначе заслухалась, що в голові як збунтувалось, як зарілося уявками про тих вольних людей – вишию з них ікону, задумала собі... хоч як не трудно тепер з нелиняючою заплоччю, а вишию... Про які то він канальські походи про каторжні так як з книжки йому казав, Митькові?.. Я, правда, не все вчувала за шиттям. Одне добре втямила: нашого роботящого чоловіка давно в чуже ярмо запряжено... Чого ж вони самі не копали того каналу? Що в них, руки не відтіль вирости, чи не туди стоять? Чи як у тій пісні співається: „Хіба кохає нерідних дітей... хіба хто кохає нерідних дітей...“ – всі три рази різними інтонаціями повторювала сама собі Лукія, вдивляючись у свою вишивку, - либонь, шукала підходящого кольору чи виразу, щоб укласти образ полюблених слів у своє почате вишивання. – Дармова сила – от хто ми єсть. Українці („Ой обіззався козак молоденький воєводі за плату, - ой набили на ноги кайдани, дали в руки лопату, ой послали на вічну роботу та канави копати“) – А це було почала Стьопин портрет, та не хвата уявки... вроді не такий, як у мене вишивається, бо скільки там ми зналися...“

„Зайди, мабуть, до Митька. Хоч під вікно зайди, бо встати він недвижимий, а там шибка видавлена, Вікентій якимось ліктем видавив, та й

дослухаєш чи що про всяке гоніння та примуспрацю... Бач, яка то каналія, - хочби й Петро перший!.. Махно ізменнік, а він цяця... ні, не Махно... цього вже більшовики дурили... Мазепа! Хай йому трясця... Чи воно коли знайдеться той, що доведе людей не до розору, а к блаженству? Тільки й нашої оборони, що добра пам'ять та солодкі уявки... Хіба таки мислимо отак своїх людей не жаліть! Що ти мені не кажи, а свій швидше пожаліє... швидше пожаліє, якщо ж воно жалість до людини має... Зайди, мабуть, до Митька... ні-таки, хоч під вікно, а зайди, бо я... підправлюсь коло курей, перепну на свіже кізоньку, послідню свою стадію, - казав було твій речистий дідусь Ригорій, - та попливу на острівець до Ямища... роздам милостиню за косарів-уходників – стрічній птиці роздам... На тім лиманці і крячки, і лиски, і перелітні... Вікентій казав, що pomoже з сіном, якщо я вспіну на такий-то час... перенесе і складе в човен, а я тоді попливу якось помаленьку... вода сьогодні, бач, тиха, а воно вже і висохло, і зляглося. Пластами складемо на мою плоскодонку – і тільки смуга встане, - розвішує пошиття на шнурівку, лицем до вулиці: дивіться, мовляв, други й недруги... Лукія ще й вишивальниця неабияка, а не якесь там покидище, що стид і руку подати, - пішла погойдом до соснового бору чи куди сама знає. А я... а ми, батьків, либонь, не варті, не те, що прадідів („Нікчемна паросль доброго коріння“.) Самі собі ніяк не зважимося повірить, од чого й мучимося...

Я не до ладу подумав собі: марне, зовсім марне стараються вбивати в людині дух любові до батьківщини, до вітчизни... во ім'я інтернаціоналізму, тобто в ім'я (далі за словником іншомовних слів одна тисяча дев'ятсот п'ятдесят п'ятого року), „міжнародної класової єдності і солідарності пролетарів і трудящих усіх країн у боротьбі за повалення панування буржуазії, знищення імперіалізму, встановлення диктатури пролетаріату і побудови комунізму в усьому світі“. Марне стараються вже тільки тому, що суть такого наміру антиприродна: любити кровно (!) можна тільки рідну матір. Свекруху, тещу, мачуху – поважають. Або люблять вдавано, корисливо – хіба не так? („Ідея вітчизни (!) до цих пір ще є, - так писано

великим Володимиром Галактіоновичем Короленком ще в одна тисяча дев'ятсот двадцятому році в одному з листів до Луначарського, на жоден з яких, до речі, він не відповів, перестрашившись, либонь, правди опонента, - отже, ідея вітчизни до цих пір є (гадаю собі, залишиться вічно – моє) – є найбільшим досягненням на шляху людства до єдності, яка, мабуть, буде досягнута тільки об'єднанням вітчизни“.)

Не до ладу, либонь подумав, забачивши у вікні бліде обличчя нашого сполітизованого отакими всякими думками супротивними Митька Михлика („Чи воно Яроші ще Україна?“ – його наївне запитання... ціни йому немає!)

Просвіти нас, Господи

„Листи В.Г.Короленка (1853-1921) до А.В.Луначарського публікуються в СРСР вперше. Короленко написав їх у Полтаві в 1920 році, незадовго перед своєю смертю. Ініціатива листування, як свідчить В.Д.Бонч-Бруєвич, належить В.І.Леніну: „Треба просити А.В.Луначарського налагодити з ним листування: йому найзручніше, як комісарові народної освіти, і до того ж письменнику („В.Г.Короленко у спогадах сучасників“, М.1962, стор.508). Після зустрічі з Луначарським у Полтаві Короленко написав шість листів, але жодної відповіді не одержав“.

Боже, як мало знати встигає людина за життя, скільки нею проживається неусвідомлено або, як Митько каже, живеться навпростець – марнуємо час в дріб'язкових суєтностях („Поки ту правду знайдеш, то все хазяйство прохвискаєш і все-таки нічого не доб'єшся“.) Торгуємося, диспутуємо, хто розумніший, талановитіший, в кого більше права, щоб повчати інших чи вести їх до блаженства, а іншим, виявляється, від цього ні користі, ні втіхи: у них своя дорога, як би ми не галасували, що їх веде наша ідея, і вони невинні діти, які не сприйняли поганого уроку. Ще більше ми втрачаємо в своїх навальних суперечках („Гунем огулом на врага!“), - найбільше ми втрачаєм в своїх навальних суперечках про свою перевагу над усім білим світом, від

якого ми відділилися, та ще коли нападаємо на чужу людську віру, яка безперечно в чомусь і видимо переважає нашу ідею про справедливе життя, інакше б тамті люди не сприйняли її, не жили нею, не захищали. В такому стані речей ми стаємо в очах тих інших, яких взяли вести аж до блаженства, брехливими і хибними. Це в свою чергу дратує нетерплячих проводирів і підштовхує ще настирливіше втручатися в людське життя, дають поради, накладати покути, і себе, і ближнього руйнуючи зневірою на успіх...

„Навіщо воно мені, Господи, і ти, Розіп'ятий Ісусе“, - скаже під зав'язку начинений подібними або ще й кращими ідеями читач. Я теж такий же запальний і нетерплячий, бо з нашим, як колись казали, нехоробрим гетьманом тяжко нехриста розбивати. Та ще як нехіть нападе... то чи не лучче несходимо сидіть за комином чи десь там на печі, як наші предки зледачілі, і розмишлять поважно та з неабияким респектом про волю, про козацтво... сюди ж Шевченка доточить, що не погнувся, як твердий дуб, що встояв на своїх ногах до самого свого кінця щирим нехибким українцем... і так далі за нехибну Бога прославляти, таки ж із печі несходимо: нехайте, нехайте, - що з нього буде („І неталан наш, і талан, як кажуть люде, все од Бога“.) Я теж із тих, що довго запрягають, і несходимо на печі, поки не припече. Плуताюсь в сумнівах. Охоплений розпачем, втрачаю і мету й орієнтири, одначе – не моя справа нападати на чужу віру і заявлять, що вона брехлива й хибна, бо це ще гірша брехня й хиба: адже й моя ідея ще лиш балачка в дорозі к блаженству. Тому все слухаю терпляче, не наvertsаю кожного у свою віру, слухаю навіть з приємністю, а часом просто-таки маю з того втіху („Правду і добро обіцяв нам сам Христос, але ми йому не повірили, і цим відвернули від себе всю правду й блаженство“.)

„Оце микався сюди, микався назворот, а діла, як бачиш, ні ззаду, ні спереду, - стрів мене розгублено після низького поклону схудлий Митько Михлик. – Доведеться-таки все заново починати, бо все тут роблено назворот – ти таки сам подивися („Що стріють треба, те ламали, що треба кинуть, те

ховали“.) – Бачиш? Вони ж на один копил шиті: обидва носки дивляться в одну сторону, а взуєш – тоді в різну, бо розпарки (як вона їх купувала в лихій години: ще нібито й неходжені – диви, підошви ж не затоптані, - а вже викривки (на перше „и“, будь ласка). А вже ті підбори полягали, бо піднаряд нікудишній для таких задників. Тепер як тому чоловікові, що в степу заблуdivся: і туди ткнився – пусто, і туди – голо („Ич, бісова коняка! Щоб же рівенько і йти по дорозі, - так ні, микулиться й микулиться, то сюди, то туди блудить, а сусід прьонув – уже й задка не видно“, - п’яні та діти і нехотя правду скажуть). Взяла, каже, на руках, у зубного лікаря в якогось у Андрія, десь при базарі хата. Ну, взяла, так узяла... а чого ж він – багатий такий, багатий! – а ходить у підкривках? – поставив ботинки на лутку задниками до мене, дивиться на них, дивиться, як нібито впізнає свої, давно забуті, а може, в когось бачені – чиї ж бо вони, господи! Я теж мовчу, жду його відгадки – ось-ось впізнає і похвалиться: я – таки, мовляв, на ньому їх і бачив, та хіба все впомниш?

Сидимо тут, балакаємо з Вікентієм про дальні страни, а вона – Лукія – ник у хату, побачила, що я беруся їм передки перетягти, щоб зробити паристі, та й пішла... Може, подумала, я не догадався, що ботинки не Андрієві, що при базарі хата, - такі носив Стьопа Батюшка Небудько!.. Любий тобі скаже і докаже, що в нього й ноги були розпарки, обидві, либонь, праві... і шиті вони не по-государственному, бо ніде на них ніякого клейма або печаті... І навіщо мені оцей клопіт, хоч воно й звичне діло ще як жили з матір’ю в засланському Казахстані, то навчився клеїти чуні чи й так якої дрібної поладки в чоботярстві... Такщо нехай уже й розпарки, бо, звісно, моїх рідних ботинок на мені не було, не стало після тієї стички на острові – я собі все думаю піти до них, побалакати... бо скільки не підскакуй, скільки не обнось мене мілітарськими матюками, а земелька наша, земелька українська, хоч будь ти ким хоч і в найблискучіших погонах... Мій дядько Тихін Шульга – теж косар-уходник і перебував колективізацію в тому самому Ямищі, за яке я готовий і терпіти й боротися, хочби яку не придумав наругу для мого

козацького тіла... бо таки нехай тобі твої підзолочені еполети з матюками, а острівець... а земелька – звиняйте, наші, козацькі... українські ще з тих пір, коли вашого брата й на світі не було, щоб я тобі дався себе повчати – навіщо твоє старшинство над моєю праведною душею? Шукай собі потурнака чи так яничара – вони знайдуться, але не в нас на Посуллі. А зволу на свою волю я не давав і не дам нікому всі три рази. Амінь. („Щоб ви знали, якщо вам такого не казали“.)

Бити мене чобітьми чи кованими ботинками попідбіччю – сцикуни ви проти моєї старої гідності. На лету у воздуху стріляючи, на землі лови на людей роблячи, що я аж оце стаю движимий, щоб ви знали, якщо вам такого ще не казали, - різко стукнув молотком по колодці, натягуючи товар на неї. – Схотілось їм лиха! – смикнув дратвину на обтяжці, аж у руку смола врізалась.

Нехай Лукія не звиняється і не сторожує мого ремства – спасибі за примочки їй сказано, бо як кинулися до государственної аптеки, то й нема того, що мені треба, і, мовляв, не буде, поки аж не рішиться вопрос продовольственной програми... Таке-то гречане: ти його в піч, а воно репається... Вносить Лукія в хату огірки-репанці та вносить, кладе їх під лаву, чи що, щоб полежали ще: насіння лучше встаріється. Тоді навипускала його в чавунець, змила прісною водою... насіння вислала для просушки на чисту ганчірку, а цідом та жабуринням намастила синяки, аж я заскавулів трохи, бо защеміло – скільки перетерпиш тих образ та насмішок через свій такий норів, що Укпаїни тобі хочеться, як було маминої ласки... або й дужче... Скільки перетерпиш!

Сидиш-сидиш цілими днями в хаті та як наслухаєшся того Лукіїного транзистора – хоч самому берись за політику („Що то політика? – Нещирість. Стрінеться два – обидва політуються, подарунками обсипаються, а нишком один на одного чигають“. „Піднялись чужі на мене, на мою чигають душу“.) Навіщо мені, кажу, ваша політика, як вона нещира? Еге, попробуй не вловити їм Америку... Про Вікентія ось уже котрий день кажуть – шукай швиденько,

завтра вдень читатимеш – це ген той вечір була така балачка: набилося в хату тих, що слухати, не було де повернутись – підпільник на підпільнику: лови про Вікентія про Відступника, чого це він од нас відстрияв („Хотіли гуртом рятувать землю, і Павло був між нами, а тоді чогось одстрияв“.)

Поки вони всідалися та ганяли хвилі сюди-туди, я сам собі й політикую: навіщо було все валяти до основання? У нас в одному степовому селі розібрали шматок залізниці, як оце од мене та аж до скверика, де стоїть Ленін, - ото так завдовжки: буржуазна, мовляв... А про церкви, садки, гаї – і не балакай... І тож як добре, що не все валяється руками... що люд за всю давнину відібрав собі і возвеличив до вічного шанування... незвалиму совість... і честь, і трудолюбство – ти не звалиш цієї істини, цього основання, хоч і сто революцій на нас накликай. І не лякай мене більше ніякими привидами – нехай собі бродять по Європах, а ми знайдемо спосіб жити заможно і вільно, самі знайдемо.

Він мене ідеями дозволяє: капіталізм, експлуатація, негрів б'ють і таке інше в наростаючій ітозі, аж до комунізму... я, мовляв, комуніст, і цим усе сказав... Сказав-то ти, сказав, а наробив що? Та ще як і сказав: я, мовляв, не експлуатація, я, мовляв, святий недоторка... а затронеш – спуску не дадім, чи що?.. Сатанинська політика: як не крутись, а погібелі не минеш: і цього разу. Семен зостається у боці, а ти, Йване, знову одвічай: беру лопату, бери комсомольську, набирай побільше, кидай подальше – диявольська політика: не кажи мені впоперек, не кажи, бо так і зітну тебе зо світу (з наголосом на „о“, будь ласка)... і цим усе сказав. Я ж візьми та й скажи своє: душа моя, прошу, не з лопуцька, - хоче того, що й людська. Так після того такі кондри (маміне словечко) – такі кондри на мене поніс, що не твоє діло, мовляв, теляче, - підвів од шиття очі, і я побачив, які вони втомлені... які вони виплакані, немов сиротинські („Згадалася, що я сиротую, що вбога я, та зросла не при батькові-матері... ще й тепер живу в чужій сім'ї з ласки“, - і цим усе сказав: синиця славу розпустила, що хоче море запалить... („А сірники з „Гомельдрев“ та й ті відсиріли“.)

Ти почитай ось тут, - показав пальцем на бажане. – Там, казав мені Вікентій, наш Короленко (я не чув про такого) пише нашому Луначарському (хіба і цей з Полтави?) – пише раз, пише вдруге і всі п'ять чи шість разів пише. Читай розбірливо („Просвіти нас, господи!) і не бійся, - подав дрібненько списану сторінку в шибку („Звиняй, Лукія не заводила і Вікентія в хату: наклала вальками діл, та й дуже товсто. Тепер довго сохнутиме, доки можна буде покласти зверху модну в селі деревоплиту“.) Ліг під ковдру догоричерева, склав руки на груди – слухаю, мовляв.

„Господи Боже!.. заступи мене від усякого злого.“

„Так звана революція більшовиків, - рушив я нетвердим голосом – це схематичний експеримент з надією, що він буде тільки сигналом для світової максималістської революції... але вже тоді стало ясно, що робоча Європа не піде „вашим“ шляхом, і Росія, що звикла підкорятися всякому гнітові, що не виробила форми для вираження свого істинного судження, змушена йти цим печальним шляхом в повній самотині. Куди? Що являє собою ваш фантастичний комунізм?.. всі (спроби втілити комуністичну мрію в дійсність) кінчались невдачею, чварами, трагедіями... Всі ці благородні мрійники закінчували зізнанням, що людство мусило би переродитися перед тим, як знищити власність і переходити до комунальних форм життя (якщо взагалі комуна здійснена)... Не створивши майже нічого, ви розруйнували багато дечого, інакше кажучи, вводячи негайний комунізм, ви надовго відбили охоту навіть від простого соціалізму, введення якого становить одне з найсуттєвіших завдань сучасності... ви порушили недоторканість і свободу приватного життя, ввірвалися в житло, влаштували негайний поділ найнеобхідніших речей... („Гріх без прощення“).

Інстинкт ви замінили наказом і ждете, що за вашим наказом зміниться природа людини...“

„Пише чоловік, пише вдруге... шість разів чоловік пише перед самісінькою смертю, а вони мовчать, як у рот води понабирали, хоч би й Луначарський з Леніним... То навіщо тоді підбивали чоловіка писати? Щоб

випитати?.. Гріха на вас немає!.. – підвівся на лікті, тягнеться вставати. – Та, може, хоч ми одпишемо?.. Так і так, мовляв, поважний Чоловіче, наш вірний заступнику, звиняй, що ми такі, а не інші, не одписали на твою чисту правду, яка, спасибі тобі, ще й тепер для нас, простаків, чистісінька і непомалу помічна. Помічна, бо ми з цим комунізмом вже так заборотались, що й інших людей з пантелику збиваємо – ото так заборотались... що вже й свої собаки од нас одвертаються чи одвикли, що іноді гавкають, як на чужих, - ото так закрутилися на одній шостій земної кулі, що у вічу геть потемніло. Повитріщалися тепер на свою на пройдену путь і аж не віриться, що отаке втнули, небувале, небачене, в окремо взятій первопрхідній країні, флагмані мирової революції, де, звиняй, не стає ні ума, ні совісті, ні честі. Держитесь стійко лише слава капеесес – ото так нам забоїсто на шляху до світлого майбутнього, поважний чоловіче. І спасибі тобі за просвіту, якби її лучче од нас не ховали по далеких і ближніх закордонах, бо тепер люди виявляють нам, засмиканим, своє спочуття і шлють Вікентієві інакомислячому он які завтовшки міжнародні солідарності... почитай, будь ласка ще оцього трішки, - приліг знову, чіпко слухає.

Я набрався духу, ніби зібрався пірнати в невідому глибиню, стримано зітхнув і почав читати точно і з того місця, де твердо лежав указівний палець просвітленого сподіваннями Митька Михлика – ніколи не бачив такого порозвертаного репанням на внутрішніх згибах пальців і щоб так глибоко пов'їдалася земля в сто разів тріскану пучку.

Отже, Боже поможи:

„... ви вмієте займати нові місця, але утримати їх не вмієте, і я відчуваю, що ви на Україні втратили вже ґрунт... Той румунський анархіст, про якого я говорив раніше, дійшов до висновку, що народ (до такої міри) не вміє поводити себе в публічних місцях, ще дуже далекий від ідеального ладу. Я скажу інакше: народ, який ще не навчився володіти апаратом голосування, який не вміє формулювати переважаючий в ньому погляд, який приступає до устрою соціальної справедливості через індивідуальні грабунки (ваше:

„грабууй награвлене“), який починає царство справедливості з масових розстрілів (без суду, без права), що тривають уже роки, - такий народ ще далекий від того, щоб стати на чолі кращих устремлінь людства. Йому ще треба вчитися самому, а не вчити інших...

Одним словом, на всіх фронтах ви виявляєтеся переможцями, не помічаючи внутрішньої слабину, яка робить вас безсильними перед фронтом природи...“

„Бач, яка ми сліпота... бач, які ми козаки вперті, розумних людей не слухали, все побіди справляючи, а тепер не найдеш, де лице, а де виворіт... Я не раз казав тому нашому Лядовському Більшовикові: доведеш людей до сухого лому... Так і не кажи, було, й не говори: як партія скаже, так і буде, - один отвіт. Та й зачне вигадувати: при цареві і те не добре, і се не гаразд, - дайте такого, що не знаю якого. То я було й піддамся („А я журбі та й не піддаюся“.) Піддамся на якесь врем'я, - хутко підвівся, як і не болить нічого. Дістав з-під лави черевики-перетяжки:

„Оце понабиваю набійки на підбори та й ходи, Митьку... То Лукії звидилось, що Стьопа Батюшка ходив правильно і в лавушнім обув'ї. Кого хоч спитай такого, як я, завстаршки, непомерлого, той на мене й пошлеться: Стьопа ходив у саморобних довбанцях на одну ногу. А ті довбанці (либонь, з верби) схожі на ткацький човник – нема в ньому ні задка, ні передка: як надів, так і на ту ногу... Пропав, кажуть, безвісти Стьопа... Чи в тюрмі десь на вічномерзлих ґрунтах, чи власівці встрілили – не прикладу ума, як би це він опинився за гряницею... треба буде перепитати Вікентія: як-не-як, а наша людина, нехай би оце й того пом'янули... Така сама людина – Стьопа Батюшка – якби й той самий Луначарський з Леніним... Тільки і тієї між ними одміни, що один ходив у саморобних довбанцях (либонь, з вербини), а другий не відписав передсмертній людині при великім розумі... чи то вже пан такий великий, чи лихо його знає – велика тайна, дуже засекречена. „Не нам про тее, дурням, звиняй, чи. Може, ще крутіше думають про нас... Вічно і всі отак думають правителі! („Там що їм не толкуй, а вони своє правлять“.)

Як тільки я добираюсь до ось такого чи подібного, мої думки сплітаються, зав'язуються вузлом... я перестаю розуміти людей, вірити у справедливість і будь-кому на світі. Хіба сам собі та Богові („Велик Господь, велик і хвален, страшніший над усі божища; бо всі боги – німі статуї; Господь же сотворив вселенну“). Я не хочу політики... політики нещирості, цього таємного обману й сокритої брехні з насиллям... Не хочу, не хочу й не хочу. Здаюся Богові... вдамся до Його ласки, агей удасться хоч померти не терзаючись. Візьми мене, святий Отче, в своє царство. Я вірую в Тебе, в Твою початкову простоту і поклоняюся Твоїй Природі.

... У нас тоді – у засланським Казахстані – саме ночував божник (в тебе справне обув'я, поки оце в мене є готова дратва). Отой божник, що ікони возить продавати, і плахти, й полотно, і рушники – усячину... Усього того не згадаєш... а так перекину, що роїться в голові з того дня, в який моя мати вмерла... Жили ми в бараці. Жили, як той циган під ятериною: у холоді і в голоді. Переночував той божник, купили ми в нього дві маленькі іконки, а за переночівлю дав нам оцей ось уривок з якоїсь церковної книжки. Мати пішла на буряки ще було поночі, бо їх водили дуже далеко – водили з ружжами, а якщо й з собаками, щоб справно конали норму на проривці, а я мусив того дня не йти з дому ні на минутину, бо ось-ось мав було забігти до нас батько. Я не все збагнув з матиного наказу, а тому дуже наструнчив себе зробити все так, як вона мене просила, голублячи крізь сльози зовсім сонного... - тут Митько втих, як мовби затнувся на змушений передих чи, мабуть, здавило йому в горлі тим важчим дитячим спомином, і ця нетривала заминка мимоволі дала мені нежданий момент углянутись в його тодішнє горе. Наче вперше, дивлюсь невзамітку проникливо, аж затамовуючи подих, на цю, либонь, найближчу мені серед рівно зневажених людину і вкотре гадаю собі, вічно дивуюся: хто сотворив („Просвіти нас, Господи“) цей храм чуттів і розуму? Як же воно в ньому все досконально й сув'язно... Чом же не так сотворяє людина своє життя? Чому Бог не посилає блаженства всім своїм дітям? Чому рідна моя земля безконечно закута...

Удушили мене сльози, коле в серце болюче безсилля... і я прошу Митька, вельми прошу визволити мене з цих думок, розполохати їх своїм дивоголосом, що мені схожий рухами-переливами на вогонь запаленої воскової свічки: то рівний, як і вона, росте, яскравіє, аж потріскує в рості; то сколихнеться чийсь повівом або рухом, запахне, щоби утриматися свічки, не потухнуть і знову рівний, розливний, таємничий. Один Бог знає, яким найповнішим словом означити і його манеру розповідати – оті несподівані повороти, переходи від одного до зовсім протилежного, моментально еднаючи їх своїм бездоганним чуттям слова в природну сув'язь якимсь не з першого разу вловимим натяком, тоном, відтінком, часто-густо еднаючи буцімто несумісне, якщо дивитись поверхово й недобррозичливо на це Митькове вроджене і рідкісне мистецтво („Уже б тепер не вдав (тесля) різьби такої, хоч би хто й замовив, минулося... Тепер аби хоч як, хоч без мистецтва хліба заробити...“)

„Наструнчив себе зробити все так, як веліла мати, але як і коли ввійшов батько до нашої кімнати, одне вікно, одне ліжко, - не вгледів, як ніби він ускочив якомсь прожогом, на бігу або крадучись, що я незчувся. Ніяк незчувся, бо сталося це зовсім надвечір, коли я вже був ненаструнчений і перестав, - мабуть, зовсім забувся ждати свого батька, якщо взагалі то був мій батько. Високий такий, як Стьопа Батюшка, тільки бистріший на очах, меткіша поведенція. Питає мене, чи я Митько і до цяточки розглядає все по стінах. Я з першої миті, як тільки ми привіталися словами, настроїв себе не брати від нього гостинців, але батько їх і не давав, бо де б вони в нього лежали, як ні торбочки при ньому, ні верхньої кишені на його блаженському одязі. Ще запитав, чи я Митько і чи не знаю, де моя мама. Напився води, взяв жменю солі і висипав її прямо собі в пазуху... Тепер побіжи, мовляв, скажи матері, щоб ішла додому, - смикнув мене за мочку вуха, як грають у паровоза, і протутукав мені на дорогу: ту-ту-ту-ту!..

Коли тепер слухаю розважання різних своїх знайомих і товаришів чи іноді й докори лукавенькі, що не розпитався, мовляв, у живого батька, чому

він зек і завіщо, не довідався нічогісінько хочби й зовсім малим тоді будучи, куди він тікав того разу, на що надіявся, - все це мені здається недоречною людською балачкою – шукати ще якісь здогади. Лучче берегти в серці пам'ять про ту стрічу з батьком, який так загадково і, мабуть, того ж дня пішов у ще чужіший, таємничіший світ...

До матері на буряки я домчав одним духом. Вона – це точно – звідкілясь знала, що, значить, батько дома, якщо я мчу до неї в таку пізню пору, коли вона й сама, без мого нагадування, спішитиме додому, бо вже пора й перепора: на плантації лишалися одні вони троє, тобто завіщось покарані, їм додано до норми прорвати ще по гектару чи по скількись більше найзаросліших буряків – може, за батька якраз і додано, за його втечу, якщо він оце з неї так прожогом ускочив до нашої барачної кімнатки... Так їй, моїй матері, і минулого року додавали... і позаминулого, а далі назад я не згадаю... Хіба то щороку мій батько тікав і тікав?.. Впослі барачні жінки не криючись балакали, що батько так дуже любив мою матір, що хотів за неї вмерти. Тому й тікав, щоб убили. А вони не вбивали, а, піймавши, тільки додавали йому тюрми і додавали. А чи він хоч раз удачно тікав, щоб таки побачитися з матір'ю, - нітрохи не доказано. Так нітрохи не доказано, як і те, що батька щитали не нашим шпигуном, а найнятим з якоїсь чужоземної сторони, і матір туди заслали за те, що була йому жінкою – ото така сатанинська політика у нашої чортячої власті. Батько, либонь, не переносив того, що мати не винна і була двічі стахановкою в колгоспі, а в засланському Казахстані отак її мучить роботою до непритомного стану. Не переносив і од того раз у раз порушував їхній режим диявола („А в третій день Христос із труни устав і нам життя вічне дарував і сам диявол посоромлений став“).

Порушував їхній режим, бо вже, видно, не знав, як себе вбити за вину перед матір'ю і перед Україною, що мало допоміг їй... Порушував і ставав, значить, по-їхньому винен, а по-нашому – таких би людей, що до смерті люблять своїх жінок і рідну землю, не засилати в тюрми, а писати з них би ікони, щоб потім молитися з пристрастю...

Мати прямо з місця, нічого й слова в мене не питаючи, так швидко пурхнула, як полетіла, додому, щоб я з нею не збіг би нізащо („Орел летить, а хлопець за ним біжить. Біг-біг, притомився. Бачить – не збігти йому за орлом, - сів спочити“).

Я ніколи ще не бачив, щоб так швидко бігла моя мати, бо в неї часто-густо боліло в боках, особливо жалілась на проривці, і, крім того, хлипає в горлі. Тому, гляючи їй услід, я тільки й думав, аж радувався, що їй того дня, гарно попустило...

Біг і біг слідом, притомившись, зупинявся. а вона – ні. Я робив тоді, як мій батько, граючись зі мною в паровоза, - смикав тричі сам себе за мочку вуха, тутукав, скоріш, не граючись, а з досади, що відстаю од матері, і знов біжком, біжком, що ледве хватало духу...

Отак біжка з передихом добіг до свого політичного бараку... прожогом, як батько, ускочив з-за ширми (дверей у нас не було) у нашу кімнатку, а там повно народу: двоє чи троє незнайомі чоловіки. „Хто тебе післав до матері?“ – питає, видно, старший, точнісінько отак слово в слово, як я кажу, - отак, отак!.. зовсім по-нашому, бо я насилу здогадався, як це воно, як „післав“. Сам, кажу, післався – підстроююсь під того дядька, здоровенний, при вусах... стривай, стривай! Ех, це ти його, мабуть, не бачив, отого, що напався на мене коло Ямища: лиманцю на острівці – точно такий на голос, як той, що мене далі допитував: „Сам, кажеш, післався? – взяв мене за вухо цупкіше, ніж батько, і скрутив його свердельцем. – Будеш нам за свідка, Михлик Митько“, - чи то всерйоз, чи насмішкою проказав мені зверху, з-під самої стелі, перепиняючи мене без ласки, щоб я не проходив до нашого з мамою ліжка, бо ті двоє заступили його, вузеньке, своїми широкими тілами і щось собі записують у таку тетрадьку...

Зроду б звіку ніколи не повірив, що то були наші, українські дядьки, колись куркулені і геть висилані за межі України, - може, то вже були їх діти, але такі самі, як і батьки, по-дурному карані, однаково або ще й дужче озлоблені („Озлоблений неправдою хлопець тепер кидався до сварки з усім

світом“). Тепер вони, колись куркулені і геть висилані за межі України, озлоблено наглядають по тюрмах за тими, хто їх нещадно куркулив – сатанинська ваша політика нацьковувать людину на людину!.. („Я клянусь за катом ката В моїй невольницькій глуші, Що нацькував на брата – брата, Відкинув душу від душі“).

Той, що голосом схожий на того, що нападався на мене біля Ямища – лиманцю, відсторонив рукою тих двох, що писали в тетрадьку, і я побачив неживу матір. Вона лежала не так, як лежать усі мертвяки – догори очима, а боком, очима до стінки... на тому місці, де вона клала мене, щоб я сонний, не впав уночі... Той самий, що відсторонював двох, навіщось дуже смикнув з-під неї казенний матрац, що мама не вдержалась і перекинулася обличчям на голу сітку – вони щось шукають, здогадався я і теж обдивлявся у хаті, але скрізь було голо... батькові, хочби його й застукали, ховатись нема куди...

Мене самого щоразу дивувало, що я не втертяв ні на яких пересилках-висилках отих двох іконок (трохи більші за сірникову коробочку), що ми купили в божника. Вберіг і цей уривок з церковної книжки – не попомни обиди, що не оддаю тобі, як ще давніше обіцявся: віддам, перегодом віддам назавжди... це ті самі сторіночки, що мати їх першою брала в руки від того ж таки божника, що й іконки... Храню ті листочки і хранитиму, бо в них бачили, що пишеться?.. Виключно про поминки... все життя живемо в поминаннях та поминках... Нехай би ще помовчували всі до одної заґряниці та сказали нам спасибі всі до одної заґряниці, що ми на собі таке спробували, диявольські лади перенесли на собі... Сказали б спасибі всі гуртом і поодиначки, що ми їх собою застерегли од напасті – не набиратися од нас наменклатурної юшки і не жить ніколи по такому не по нашому... А вони теперечки ще й гордують нами... не йдуть швиденько (може, й досі бояться нас, як чортів шутих? Вони, мовляв, кожен шпигун або з бомбою)... не поспішають, кажу, робити з нами дружбу чи йти на хазяйську змичку... Воно, правда, з нами не те, що з розумними: сьогодні цілуємо, а завтра він уже не хазяїн, і не вірний ленінець – набридає повторювать, але ж і пошукай,

як інакше зветься така, звиняй, бляхманська політика одурачувати, обманувати, напускати туману в очі і репатись од галасу „вперьод“... „Вперьод“ – і не ошетиноюйся, і не завилуою оглядаться, хоч тебе правлять і до ями, хоч тебе женуть і задом наперед, прости нас, грішників, і просвіти, Господи...

Митько, сидячи, розмашисто хрестився: поволі виважував, ще повільніше (щоб бува не обмилитись) переносив спучковане своє триперстя з чола на праве плече, на ліве і на грудях тримав його так довго, поки не виказував себе до титла: „Прости нас, грішних, і просвіти, Господи...“ Повторював, мов заклинання, і повторював, перемережуюючи його іншою мольбою чи якось, ним укладеного очисною молитвою до когось невідомого, але не менш великого й можного: „Ми живемо і живемо в гріхах, засуджені од Бога... ми живемо у вічних поминках і поминаннях насильницьких смертей, бо темряву полюбили більше за світло, тому диявол посів наші душі – згинь, нечистий, згинь, згинь...“ – заповторяв перемеринений в лиці Михлик, що мене кинуло в жар, аж я взяв його завбачливо за простягнуту до мене руку.

Він усе ще хрестився, повторював маловідомі церковні слова, посилаючи щось анахтемське українським дядькам з засланського Казахстану, гнав нахвалки на своїх недавніх кривдників, поки випадком намацав папір з „Повчанням сорок шість“, перевів на нього погляд, утишився. Раз і вдруге брався читати на поминки, але очі йому все ще, мабуть, затулялися туманом сліз, і, ослаблений спалахом гіркого безсилля, клав попереतिрані на згибах сторіночки своєї пам'яті про матір-батька, наздогад посуваючи їх по лутці до мене: я, мовляв, казатиму все напам'ять, але, може, де зіб'юся на навмання, то ти, будь ласка, поправляй моє казання, хай звиняють мої родителі і воскреснуть духом своїм в ділах моїх і помислах, да будь казано не всуе...

„Свята церква, заповідаючи нам поминати собратів, - почав Митько Боже повчання сорок шість, - встановила і особливі дні, в які вона закликає нас молитися не тільки за рідних, друзів і знайомих, але й за всіх взагалі, хто вмер в надії воскресіння і життя вічного.

В нашій православній Церкві, від найглибшої давності, переважно днями поминання вважаються: третини, дев'ятини, сороковини, піврік і рік.

Які ж причини поминання особливо в ці дні?

Третього дня, після кончини померлого, належить Церкві правити про нього поминання, як сказано в постановах Апостольських, на честь Воскресіння Христового. Святий Макарій Олександрійський, муж вельми досвідчений в предметах духовних і удостоєний особливо Божого одкровення про стан душі по смерті, пояснює це докладніше. Коли на третій день буває в Церкві приношення, говорить він, то душа померлого в цей день одержує полегшення в скорботі, яку вона відчуває після розлучення з тілом. Бо протягом двох днів, по смерті тіла, дозволяється душі разом з Ангелами, що при ній, ходити по землі, де вона хоче. Через це душа, котра любить своє тіло, скитається іноді біля могили, в яку покладено тіло, іноді біля дому, в якому розлучилася з тілом; і таким чином проводить два дні, шукаючи, мов птиця, гнізда собі; а добродійна душа провідує ті місця, в яких вона мала звичай творити правду. На третій день Спаситель повеліває в наслідування його воскресіння підвестись кожній душі християнській у небеса для поклоніння Йому. Ось чому на третій день Церква учиняє приношення і молитву за неї.

На дев'ятий день душа померлого вдруге підноситься на поклоніння Небесному Судді. Стан її, в проміжок часу від третього до цього дня, Святий Макарій зображує в таких рисах. Після поклоніння Богові повелівається показати душі різні обителі святих і красоти раю. Душа все роздивляється шість днів... Душа, яка ще не зовсім вільна од пристрастей, забачивши насолоди святих, починає уболівати і докорятись собі за те, що вона сама себе позбавила такого блаженства. Після цього вона знову підноситься Ангелами на поклоніння Богові.

По відношенню до поминання померлих день сороковий має найважливіше значення. Після повторного поклоніння Богові, душу водять по нетрях пекла, щоб бачити місця мучень, які там знаходяться. По цих

різних місцях вона витає тридцять днів, тремтячи. Аби й собі не потрапити сюди. Нарешті на сороковий день душа третій раз являється до Бога, як на поклоніння Йому, так і для отримання від Нього визначеного місця, в якому б вона могла перебувати до часів страшно суду. Як Господь Ісус Христос сам на сороковий день після свого воскресіння піднісся на небо і ввійшов у славу свою, сівши по праву руку Бога-Отця, - так в цей же саме день праведний Суддя визначає і для кожної душі християнської пристойне по її ділах місце. Ось чому на сороковий день Церква і поминає померлих.

Нарешті поминання померлого учиняється ще в день, коли сповниться цілий рік після його кончини, для того щоб поновити пам'ять про нього, а з цим і щирість до спасенної молитви за нього: бо з тривалістю часу ми звичайно починаємо забувати навіть найближчих померлих, і живі чуття до їх пам'яті без поновлення в нас можуть охолоняти. Через те багато хто, бажаючи і самі завжди берегти живу пам'ять про померлого заупокійною молитвою, і стараючись інших посторонніх прихилити до цього ж, учиняють поминання в день його кончини як для того, щоб ушанувати цей день як день народження його для нового життя, так і для того, щоб засвідчити свою віру в його безсмертя, тобто виразити те, що померлий, хоч він і вмер тілом, але душею він все ще живе, і що зотліле його тіло колись-то підведеться з землі і знову прилучиться до нього. На доказ цієї віри поставляється, під час моління за померлого, кутя, або пшениця з медом. Навіщо ці пшеничні зерна? Для нашої втіхи; цим навівається нам, - що як зерно, кинуте в землю, зогниває і потім знову оживає, так і тіло померлого колись підведеться, і підведеться для кращого, для приємнішого життя, ніж-бо життя нинішнє. Навіщо доколя могили померлого учиняється кадіння фіміамом? На знак того, що душа померлого подібно до фіміаму возноситься на небо, і що молитва Церкви за неї приємна для Бога.

Крім цих днів Церква визначила ще дні загального поминання, які називаються родинними, в які закликає нас молитися не тільки за рідних і друзів, а й за всіх взагалі померлих в надії воскресіння і життя вічного.

Перша родительська субота буває перед днем Трійці і звичайно називається Тросецькою. Відомо, що в день П'ятидесятниці Святий Дух зійшов на землю для повчання і освячення, виведення всіх людей до вічного спасіння. Тому Свята Церква і молиться в цю суботу, щоб спасенна благодать цього Святого Духу очистила немочі душ і раніш упокоєних батьків і братів наших.

Крім цих субот, визначені для поминання померлих суботи на другім, третім, четвертім тижні великого посту. Позаяк у великий піст на відправі Літургії раніш освячених, не буває такого поминання, яке буває в будь-яку іншу пору року, то через те в нашій Православній Церкві і прийнято в ці три суботи справляти пам'ять про померлих на користь їх і для втіхи, тим, хто плаче за ними.

Ще встановлено поминати померлих у вівторок Хоминого тижня, для того, щоб після світлого празника Паски розділити з ними велику радість Воснесіння Христового, від чого цей день і називається Радуницею. Як Ісус Христос перед своїм Воскресінням спускався до мертвих у пекло, так і послідовники Його в день Радуниці збираються на могили померлих, щоб привітати їх радість про побіду Ісуса Христа над смертю.

Та ось є ще два дні, які Церква означала власне для поминання православних воїнів і всіх, хто наклав головою на полі бою за віру і за отчизну. Перший з цих днів буває двадцять дев'ятого серпня. В цей день Церква споминає відсічення голови Святого Івана Предтечі. Подібно цьому праведнику, що потерпів за істину, накладають головою своєю за віру і отчизну і всі, хто перебуває на полі брані. Отже, коли ж пристойніше молитися за всіх православних воїнів, убієнних на брані, як не в цей день?

Другий же із цих днів буває двадцять шостого жовтня. В цей день також чиниться пам'ять про воїнів. Чиниться з того часу, як Російський Князь Дмитро Донський одержав побіду над Мамаєм. Це за звичаєм відбувається не двадцять шостого жовтня, а в ту суботу, яка буває перед двадцять шостим числом Жовтня. І ця субота називається Дмитрівською родительською

суботою. Між іншим, в цю суботу православні християни, провідуючи кладовища померлих, чинять пам'ять не тільки за православних воїнів, які за віру і отчизну поклали свої голови, а разом з ними і за всіх рідних і знайомих.

Будемо, браття, будем молитися за упокоєння душ померлих. Отцю небесному приємно бачити, що ми, діти Його, живемо в любові з померлими. І Він, бачачи нашу любов до померлих, не відмовить і нам у Своїй любові. Амінь“.

Весь цей дивний для мене час інтересу, якогось внутрішнього, непереживаного стрепету душі, в час цієї нашої приватної відправи за упокій всього, мабуть-таки, найкращого в духовності, що ми надбали за віки, я вжахнувся на всю глибину своїх почуттів – скільки содіяно в нашій землі насильницьких смертей, ніким і ніколи не бачених, ніким і ніколи не прощених. Во ім'я чого?.. Во ім'я чого?.. Во ім'я чого?..“ – клекоче кров... скипається у згустки... Найфантастичнішого розуму людина не може такого ні уявити, ні зрозуміть: пласти землі з людського тіла й крові, і нам на них жити!.. о, пом'яніться, люди, і схаменіться себе, поки не всі ще озвірили!.. Хай тривожаться серця наші і опасуються, якщо лад зненавидів стількох нас!.. щиро-щиро кажу вам.

„Коли в боротьбі лозунгів виникне небезпека, що істину можуть знецінити, викривити й піддати насильству, як і окрему людину, як мову, як мистецтво, як усе органічне й досконало виплекане, тоді наш єдиний обов'язок – опиратися цьому й рятувати істину, тобто наше прагнення до істини, як найвищий символ віри. Вчений, що з трибуни, з кафедри чи в книжках свідомо каже неправду, свідомо підтримує брехню й фальсифікацію, не тільки виступає проти основного закону природи, але й, крім того, хоч би якими актуальними здавались його слова, робить своєму народові не послугу, а велику шкоду, отруює йому повітря й землю, їжу й питво, мислення й почуття справедливості і допомагає всім лихим, зловорожим силам, що загрожують народові загибеллю“, - немов для нас, нещасних, казано, о будьте, Мудрі, поминальними вовік!

Бачу, а може, мені видиться, перебуваючи в якомусь отакому нещоденному стані, що Митько Михлик ще ворухить і ворухить губами, ніби сам собі тепер проказує нишком сорок шосте повчання або лиш йому відомий тайномовленням звертається до прийдешніх сил не карати безневинних („Щиро-щиро кажу вам: хто до кошари входить не крізь ворітця, а загороду перелізає, - той грабіжник і злодій. А пастух тим вівцям той, хто йде крізь ворітця. Йому відкриває брамник, і він овець прикликає, кожную називаючи на ім'я, і вівці пізнають його голос. А як усіх овець повипускає на пашу, то сам ступає попереду, а вівці йдуть за ним, бо пізнають пастухів голос. За чужим вони не підуть, а втечуть від нього, бо чужого голосу не пізнають“. Отаку паремію оповів їм Ісус, але вони не збагнули, що означає те тайномовлення“.)

Я не певен, що все оце з православної церковщини залишається жити в праведній душі Митьковій, однак виджу, що воно йому принадне музикою слів – вона його завжди вабить і заворожує дуже-дуже. Тож і ворухить губами, ворухить, доки геть забувається. Вклякнув, аж поникнув, зосередився поглядом, лиш трудно вгадати, на яким інтересі, на якій давнині свого помину.

„Тепер я сам собі згадався!.. – не радістю, а вдоволено відкрився Михлик, все ще глядючи в себе безстороннім поглядом. – Сам собі згадався, куди мене послі забирано... в дурну школу – он куди!.. Не школа дурна, а на нас казали, що ми несповна розуму... небіли чи дебіли ви сіроукраїнської породи, мати вашу расперемать... ми з вас виб'ємо самостійницькі забобони. В гробаку мати вашу, паразити недоумкуваті... ми з вас виб'ємо!! Та книжкою по голові, та указкою межі очі за те, що ніяк не скажу – не вимовлю по-їхньому „тильонок пасьоця на вольной совецкой лужайкі...“ І знов по голові або насторч межі очі: хто ти, мальчик, і почому здесь... говори чотко і з руським проізношенієм: я друкой такой страни не знаю...

Ти не переживай, учителю, зовсім не переживай за моє состояніє: я тепер чотко знаю, що люди благородні учиняють, якщо їх нахабно ображено...

Зовсім не переживай, що не зумію, що оддам себе на глум, на потіху, хочби вони і в золотих погонах, хочби і при яких медалях... Митько Михлик – дома, не в гостях...

Чи ти за друге, вчителю? Тобі не сидиться, що пора додому?.. Вікентій сам повіз. Бачив, як сідав верхи на коня? Сам уже досі одвіз і заполоч, і жріжджі для Марфи на вчиняння хліба – все зроблено, побудь ще трохи... А чом я так тобі кажу? Бо знаю, од нього знаю, що на Вікентія Полбоженки зготували якусь нову вредительську причину: підриваєшся, мовляв, під совіцький фундамент. Братеник Герасько (і таке інше в наростаючій ітозі) посвідчив кому треба, що Вікентій буцімто покрав на паші колгоспні коні... Лукія не поїхала ні по яке сіно, а пішла на базар з транзистором збирати свідків на оборону Вікентія... Бо то були коні бродячі...

Що ж це вони собі замишляють, Полбоженки?.. То Вікентій поїхав, мабуть, до Гераська в Жужманівку на довідки („Куди ти, вовче, біжиш?“ „До вдови за поросям“. „У неї ж воно одно“. „Дак щоб не було й того“.) Отаке кривословіє на чоловіка... То все Гераськове крутійство, не інакше. Мої, мовляв, бригадні коні, не раз похвалявся на людях, щоб слух розійшовся... І нехай Грицько Попеня (тобто Вікентій) не шкабарчить, не плеще язиком, що він мені рідний брат, хоч по матері, можеть бить, і кровний... і хай не пуска балачок, що коней назбирав нічиїх, бродячих по всіх нетрях, бо маємо свідків не на його руч... Поглянь які вони в нього гладкі, вгодовані, як печені... чисті, як перемиті. На чиїх землях такими поробилися, спрашується? На моїх, бригадних... А збрую на них бачили?.. Кожна вуздечка не якась там тасьмева чи з прядива – ремінна, бляхована, як козацька... Чом не так! На наших конях Січі йому нової хочеться! А комусь, примерно, її й не заманеться, Січі. Без неї живемо в достоянні і в правах здобутих кров'ю. Треба ж мати партійне понятіє, що всі шляхи ведуть не до Нової Січі, а куди? Це й шизофреник тобі скаже... Бо кров проливали не за „самі стіни“, як той казав, не за самотійність, не за це діло, а за партійне, щоб нам жилося вольно, як риба в воді, сказати б крепко Грицькові: де був, туди й вертайся і таке інше в

наростаючим ітозі... Ото, примерно сказати, під Грицьком Попеням (хай буде по-твоєму – під Вікентієм) жеребчик, рипуче сідло, циганами шите-цяцьковане, - так то ж мій жеребчик... і та решта, спитай лібо-кого... Панька Полбога чи його отрока... обидва скажуть, що мої...

Кругом усе його, Грицькове... Ото хазяїн найшовся! Захазяйнувався, як той дід коло воза: а оглянсья – люшню згубили, бо заколесник вже давно випав... Коней, ледащо, навмисне розпустило, щоб на очах не подохли, бо годувать нічим. А лошат в очереті, щоб менше хто знав, барком повбивали. Між вуха з розмаху вдарили... а вночі трактором тягали на птахоферму, що понад ромоданівським шляхом од Ярошів. Кури колгоспівські й слона розклюють, не те що лошака годовалого чи якусь там кобиличку з третім лошам – ох уже й брехать здатні, Гераськова гоп-компанія!.. – перемовчав Митько трохи, а тоді знову:

Який там я, вчителю, слабий та недвижимий... Послухай Лукію – так на вербі й груші поростуть. Ож ну глянь! По одній дошці можу до дверей пройти і не схибився... Здатний, здатний, мовляв, на любий тяжолий труд, - оцінила мене державна комісія ще в засланськiм Казахстані, в отій, що я тобі казав, школі для дітей „врагів народу“. А документика на руки не видали. Ми, кажуть перешлем на місце жительство. А не сказали точно, де моє місце жительство... В любом регіоні, сказав один з комісіонерів; от Казахстана в тундру і обратно, уточнив другий. Желает успеха, заключив третій, а руки не подав, щоб поздоровити...

Тепер розбери їх, де я народився, якого походження, з якої національності – все в них, у кованих сундуках, все – вони знають, а мені й досі не кажуть, куди поділи батька, якби лучче вас кудись поділо, живоїди... потвори, оті, що з тілом людським і головою бика... Мені один казав, як ту потвору по-научному звати – жаль забув те слово, бо воно зовсім не наше, навіть не нашого народу, не нашої й давнини. Розумний дядько! Я такого й не стрічав, щоб отаке знав: ота, каже, потвора, що з тілом людини і головою бика, годувалася виключно молодими хлопцями та дівчатами, старих не жерла, а

все таких, як ми в школі... може, трохи старших... як мій батько або моя мати – комсомольський возраст... А під кінець таки знайшовся і на неї смілий чоловік... Ага, згадався! згадався!.. Мінотаврія звали ту потвору живоїдну... Я ще тоді, як було тільки сказано, прирівняв до нашої заробітчанської Таврії... Може, воно од нас і пішло, а не од інших греків...

Батька мені якось малювала покійна баба Руся, дружина Шелеги Лук'яна. Лице, мовляв, не дуже помітне, а на розум дуже чуткий був. Жив, мовляв, без поганих думок про владу. В домашнім господарстві йому гарно вдавалось: мав скотину, робочу і гульову. У двох з одним воїнським чоловіком содержували млина, водяного млина на вісім, мабуть, лопатнів з нашивом, стояв на Бистрянках, у вигідному місці. Брав помірний мірчук за помел – а де в світі мелеться без мірчука – оце і вся з нього картина... Тільки й того, що не винився перед місцевим панством. Що ті задумують було робити, а він попереду угадує, чим та затія кінчиться. Влади ж розум – що мулявка в чоботі: бач, який розумець знайшовся, більше за нас знає („Не штука наука, а штука розум“). Стали його підстерігати, сторонніх підпитувати, що в нього на думці криється, в батька мого тобто. Він тоді ще тільки-тільки оженився, або, може, засватався у Головківці, що за Сулою, чи в Воїнському, не село, а суцільна вольниця. І що не дівка – то ікона.

А всі гуртом воїнці – як одно сімейство, як одного роду, як одного батька діти. В тебе є вони переписані, воїнські люди? Вилиті українці!.. З них пиши і кмітливість!.. З них пиши і кмітливість, і красу, і відвагу – усе пиши, і буде наше, і буде рідне, бо наше. І мовою, і звуком, і кольором, і жестом.

Підстерігали й підстерігали, підстерігали й підстерігали, а поганих думок про владу чоловік не каже. Тільки одне примітили: жінку свою любить безпам'яті. Нічого було й не говорять, як вона коли там було прийде до млина. Вже й лакиза знайшовся, вже й найняли за товар на хромові чоботи, начальству підстилають, а вони – батько мій рідний, мати рідненька – сидять на березі Сули, ноги з кручі позвішували, і тільки дивляться одне на одного, а що на душі робиться, усе їм розумно, хоч нічого було й не говорять („Ох і

тяжко-важко, як хто кого любить, а ще тяжче, як хто розстається“.) Знаєш, яку вони співали? В нас людину по пісні означували: яку часто співає, таку й долю має:

Ой там на горі, ой там на крутій
 Ой там сиділо пара голубів.
 Вони сиділи, милувалися,
 Сизими крильми обіймалися,
 Де не візьмися охотник-стрілець –
 Голуба убив, голубку забрав.
 Забрав під полу, приніс додому.
 Насипав пшінця аж по колінця,
 Налив водиці аж під крилиці.
 Голубка не їсть, голубка не п’є –
 На круту гору все плакати йде.

Старезна пісня, а бач про любов, - береться за лаву тремтячими руками і присідає скраєчку після своєї пробної проходки по вимощеній дощці, - Про любов я тобі мало що скажу. Хіба вигадане чи чуване - свого про любов нічогісінько нема, щоб похвалиться. Тільки й знаю те, що співав після чарки кривий зроду дід Андрусик, тогобіцький чоловік з Бужина, сидячи над колишнім Дніпром: „Любов сушить, любов крушить, любов жаршая огня...“ – виводив жалібно, аж голос деренчав... Путні жінки, хоч і траплялися, та чомусь не любили. А власті... власті скрито не любили: не той товар, не продається... значить, не їхній... Питається: чом я не їхній? Відповідається: бо вони не мої... Сатанинська політика на людей – ось чому виявилось так багацько не їхніх... Не від мене – од них тікають, хто куди, як од нечистої сили, не при хаті кажучи, хіба не так?.. Виявилось, якщо правду Лукіїним транзистором казано, що в цю війну зрадників у нас було та дезертирів в скількись разів більше, ніж за всю нашу історію. Чувано-слихано страм отакий? Хто ж тоді „враг народа“: я чи вони? Тут і помрачений не обмилиться...

Пісню вони перехватили од діда Тимофія – був такий майстровий чоловік, сухий на вид, а страшно жилавий, робив ярма в колгоспі і оцю співав – хочеш? Я ще раз проспівую всі куплети, тільки якби ти басив хоч трохи, бо на один тенорок не так вона гарно співається. Ну?.. Дивись... не треба, то й не треба. А дід Тимофій весь день було тільки її співає – робив ярма в колгоспі... З вербини робив, бо над ставком всі найкращі верби виплішили – колективне господарство!..

Може, й не тільки на ярма, а й на дишло, на війце: вербина – носке дерево... Тоді, коли можна було все отаке старожитнє пізнавати, - молодий був, не помічав такого, а тепер і хочеться згадати, так не все згадується („Як є – де б дів, а нема – де б узав“, - на цей випадок кажеться.)

Батька – ні, а матір підстерегли, як уже назад бігла плавнями од батька, од водяного млина... Так удачно підстерегли, що аж батько в млині почув, як мати закричала не своїм голосом „рятуйте“. В ту ж минутину, божиться баба Руся, дружина Лук'янова, вхопив Яшко (так звали мого батька) – вхопив Яшко берданку (тоді воно в посулян, у мокловодівців ще густіше водилася в оселях своя власна оборона. А чого? Кругом пішла по селах заворушка, почалися тобто соціалістичні перетворення) – добіг з берданкою до того місця, де вже підстеп, не такі густі лози і трави інакші, біжить уже не простяком, а знайомою стежкою, що круто попід Воїнською Греблею, якраз отам, де, всі знають, стояла древньоруська пристань, од печенігів боронилася, мореним дубом мощена в скількись рядів... добіг сюди з берданкою, а мати поперед нього цією ж стежкою підбігом спішиться додому, бо дома ще нічого не вправляно, а ніч заходить. Що тут тобі, мовляв, лучилося – отак двічі закричала? Нічого не лучилося, ні разу не кричала, - одвічає мати. – Трохи збоялася та й годі... То, мабуть, пугач таким пугом кричить на чийсь голову („Вони у волості кричали пугом на мене, щоб признався, хто вкрав, то я і сказав, що я“.)

Отак перемовились та й ідуть собі далі, на просторіше, уже греблю минувши: „Ото ж і наша хата, Орисю. Йди тепер сама... Та не бійся. Бо далі

мені йти не в завороті: поки добіжу, то й з коша випаде, - пристояв, поки мати відійшла з гони, та й кинувся назад чимдуж. Вихопився на видніше – бачить млина потрошать: мішки з борошном волочуть по похідні, десь узялись парокінні підводи – такий шарварок збили, що й годі. Яшко не розгубився та між них, між чужих людей, так і вскочив, як ніби розбороняти тих, що б'ються („Як позбивали перекупки одна одній очіпки та в коси повчеплювались, то ледве вже водою розборонили“.) Батько Яшко допитується, хто такі, хто дав право на грабіж, а чужі люди, а сусідська (либонь з Чигирин-Діброви) босоторія: „Грабууй награвлене“. Та батька по зубах, та батька попідбіччю кулаками, поки той і стрельнув з берданки, що й клейтухи в когось на спині задиміли... Бо воно ж так і виходило; своїм горбом принадбане – оддай тепер ледачому чи якійсь шандарині (на „и“ , будь ласка). Оддай жінку дяді, а сам шукай ...ляді. Адам з'їв кисличку, а в нас оскома на зубах...

Байдаки обидва пошпетили, млина дико погромили, обидва камені покололи ще й облили якоюсь гидотою – та якою там гидотою: розколоту з людського калу, щоб млин став людям одворотним („Сам він... був людиною малокультурною, бруталною, а суміш побожності, розпусти і гордині робили його й зовсім одворотним“.)

Батька ж записали в саботаж: ховав мірчук од комнезаму, чинив властям ворожий опір – та ж сама сатанинська політика на людей: цькування („Коли він мотався на всі боки, насилу відбивався від собак, то суддя стояв на порозі, підцьковував і сміявсь“.) Так воно було й задумано на самотійного хазяїна Яшка, так воно й було підстроєно ще до того моменту, як у засідці пугачем закричав чигирин-дібровський зумисник „рятуйте“, щоб батько відвихнувся від млина до матері...

Оддай йому свій праведний достаток, бо він бідний. Так роби ж, стерво, а не шляєшся, ждеш, поки на тебе нароблять, бідного!.. Хіба моя вина, що ти дурний чи ледачий? Авжеж, ні. І тут я тобі не дам інакшої поради, бо все тут справедливо: ти уродивсь таким, а я такий. Рівнооднакових на розум, на

красу, на здатність, на талант людей не буває. Природа просто їх нам не дає... Та й навіщо життю однаковість, якщо така прірва різностей у світі. Не можуть в ногу йти високий і низенький. І це не дивно, а справедливо, як справедливо й те, що розумніший здебільшого живе трудніше, ніж його ближній з легшими мізками. А Пронира завжди заможніша, ніж Совість (принаймні в нас, розвинутих в соціалізмі). Рівнооднакові ми стаємо послідовно... але вже не в цьому світі, скажи, вчителю? Кажу: „Найпевніший спосіб „приховати свій особистий погляд“ і в той же час його виявити – це для Толстого внутрішній монолог“). Я думаю, я часто переконуюсь, що суть кожного живого у його ставленні до Неминучості.

Плач, Венеро! Плачте, купідони!
 Плачте, люди витончені й чемні:
 Вмер горобчик милої моєї,
 Вмер горобчик, що вона любила
 І як свого ока доглядала.
 Був він ніжний і ласкаву пані
 Знав, як доня малолітня матір:
 На її колінах завжди бавивсь
 І, стрибаючи навколо неї,
 Щебетанням вірним озивався.
 А тепер і він пішов до краю,
 Звідкіля ніхто ще не вертався.
 Хай навіки ти не діждеш волі,
 Попідземна темряво несила, -
 Ти нам радість нашу відібрала...
 Горе нам, горобчику сердешний.
 Через тебе дорогі очиці
 Від плачу, від сліз почервоніли.

Найкраще мені вночі, коли все спить, коли нібито немає влади і всі буцімто стають однакові. Вночі мені найлучче видно, я пробую миритися з

дійсністю. Не знаю, як можна помирити кішку з собакою, проте пробую, заходжу з усіх кінців, щоб віднайти єднання („Єдної, Боже, Україну і нас к ній присутяжуй“.) Бо хто не зможеться на євангелію, той цілуватиме псалтирню. Перебираю все підряд, що першим приходить в голову, тулю його до дійсності одна тисяча дев'ятсот вісімдесят... затертого року, припасовую, підганяю, але ніякої з нього користі: те не тулиться, друге кривиться, третє й зовсім як не наше. І подія, і стосунок, і пригадана жива чи мертва, мертва чи жива людина мого часу торопіють, міняться, така з ним стається, ніби кожне – то мала дитина: не розуміє, не знає, але знаходить мужність вимагати свої умови, помістити їх у те життя, в якому вони жили-відбувалися. Десь дуже далеко в моїй голові бовваніє начало небажаної думки. Небажаної, бо чомусь наперед соромлюся шукати її пояснень на очах, на виду всіх, хто дізнається про цю мою думку. Вона не яскравіє, а лиш бовваніє... в чому якраз її принада: нам би варто прагнути всіма силами не до кращого, а кожен раз до легшого... І „легкий хліб“ в такій от ситуації – оправдана мета, але не докір... Не поспішайте... зовсім не спішіть хулити мою думку і кобенити автора, немов того Пилипа з конопель. Відносно всі ми опинилися в коноплях, щоб не сказати в дураках („Люди до божого дому йдуть, а ми дурнуємо та пустуємо“. „Піди ж ти, чумак, піди ж ти, дурак, піди ж та проспись, і з умом ізберись“.)

Тепер, коли хоч якось застерігся ще не вмерлою (в дужках) старовиною, зміркуймо в спокої й тверезості: кому з нас потрібен важкий хліб і до хліба? Хто живе заради нього такого, здобутого немовбито в прогресах, тобто з домішками попелу, якого хоч на колір і вагу, якого хоч металу і дощу... запитого не легшою водицею... з'їденого на такому ж прогресивному повітрі. Чого ж ми досягли: кращого чи легшого? Хвороби чи здоров'я? Життя чи остаточної погібелі?

Тасую-перетасовую всі прогреси, всі думки... тамтешнє, безпрогресне, що містилося в межах природного, з існуючим тепер (навіть з фантастично японським) – виходить якась самовдоволенна людська дивація та й тільки. Ні

хліб, ні до хліба людині дійсно не даються легше (а може й навпаки). Життя по своїй суті (принаймні, для великої більшості) ні кращає, ні легшає. Воно лиш пнеться і пнеться до якогось неживого неба, стаючи (самому собі на втіху, самому собі напоказ) на все вищі, та все хисткіші котурни, жити-ходити на яких я боюсь і не хочу.

Залишаюсь, отже, Пилипом з конопель, зате при своїх, як кажуть, бубнових поглядах і інтересах, при своїх розуміннях завтрашнього. І нехай собі пильнує-виглядає з деінде прийдешнього – он там аж підходить-близиться. Аж з-під тої лінії-обрію, що за нашим за тогобіцьким Бужином за пристанню, якої давно нема, а для мене, а для мого роду є вона й до склеплювання очей буде, бо вона для нас – мов той знак і щастя, і нещастя нашого і всеукраїнського: на ній, Бужин-пристані, грузили на баржу саботажників (Яшка Михлика також), ворогів народу, шкідників радянської влади, - грузили нишком, уночі, по-зłodійському і везли-правили, що й бог не зна куди... Ти чуєш мою балачку, о мій пане-брате Митьку Михлику, занишклий у хворобі чи в її болях, о наш безконечний стражденнику!.. І, дасть бог, таки помирюся з дійсністю. Але з тією, в якій ти волею природи й розуму станеш сам собою, тобто ізначальною суттю самого існування, а не вторинною сировиною при так званім передовім класі, який в свою чергу водять у нас то за носа, то задом наперед чіпкі руки здекларованої (і теж так званої) номенклатури, цієї напівлегальної Касталії змовників не во ім'я десятиох заповідей закону Божого („Сердиті закиди про те, як тепер сталося“.)

Якби її, кажу, Бужин-пристань, не затопили гвалтовані води безглузлого прогресу – то була б моя найперша дійсність: охоче поселився б на її піщаних, незаражених буртах, де лоза та шелюг, де родила розсипчаста картопля і росло гінке жито. Ні, перед тим, як отак уявити, варто запровадити над усім Посуллям надзвичайний стан. Викликати (не солдатів!) – викликати з паралельного, розумнішого світу два або три фантастичні насоси навису і до дна висмоктати саморобне Кременчуцьке море, заодно обполоскавши

його водами закіптюжені промисловою сажукою-пилукою Кривий Ріг і Запоріжжя і всю, мабуть, нашу Україну...

К чому б мені зариватися з дійсністю, як воно: не заривайся з багатієм, бо він судців підкупить. Воно й так ясно, аж у очі ріже: ой, ти, полька, ти весела, бери торбу, йди на села. Аж у очі ріже од страху та негідності. Навіщо зариватися з ледачим? Або з холодним чи з голодним?.. Лежачого не б'ють, лежачому милостиню подають: як сниться хто з померлих, то треба на часточку дати, щоб очей не дерло.

Отаке мені було навождення, як ніби спокуса злої сили, перед тим днем, як дідусь Лука явився: стоїть переді мною – от як би я, без згадки і думки, перед якимсь дивом спинився. Стоїть на такій трясовині – може, знаєш Білобабине озеро – на такій драглистій, що туди хіба влітку крячки залітають. А він стоїть і рубає плішнею ополонку. Все кругом драглями взялося, а дідусь Лука мене до себе кличуть. Далі, бачу, кладуть упоперек ополонки таку дерев'яну перекладину і підв'язують до неї затоплений ятір. Накривають ополонку снопиками з лепехи, очерету, куги чи оситнягу або й рогозу – що під руками трапиться – це й називається ловля риби „на духи“... Ото як який раз, якщо ополонки гарно вкривані та в забоїсту зиму, - везуть було з Білобабиного або з Манюрки... та й з Чанового болота... повен шаплик ще й у мішках, що й самим на возі нема де сісти, то ведуть волів у руках за налігач: один сірий-сірий, як вутка, а під рукою буластий...

Думаєш, ні к чому спокушувала нечиста сила? Гадаєш, минулася драглиста Білобабина чи дарма сниться? Ні, що не кажіть, а сни не брешуть.

Давно і плем'я те минулось, а мені зовсім перегодя – снилося проти середи, а в п'ятницю ввиділося: приносять під розписку з засланського Казахстану дві казенні, засургучовані бандерольки: в одній позики, тобто облігації... після школи я там одбував ще довгенько такий собі чужтруд. Був, кажу, грабарем. Грабаркою возив землю в артілі, насипали кудись дорогу: колись бідарі ішли в грабарі, а тепер живуть у добрі... Я там щось заробляв, а з мене вивертали, чи як тобі сказати для точного сознання. Десять місяців на

рік вивертали ту живосильну позику: а у мене багача ще й держава позича, - приспівувало все наше пробне покоління, а вони в и в е р т а л и. Так візьми, мовляв, твої тепер облігації, - може щось виграєш: в СРСР, - твердить і пояснює нетямущим наш словник іншомовних слів, - у формі облігацій випускаються державні виграшні позики, які є, поряд з їх вигідністю для держателів облігацій, однією з форм активної участі трудящих в соціалістичному будівництві... Отже... отже, активно позич, бо надушу та випрошу: пресвітлий князю, ти всього не знаєш, що коїли душмани-притіснителі...

А в другій... ще облігації, „взамен воєнного білета“, що я „запас второй категорії, годен, не обучен“, ще якісь заведені на мене документи: народився я тоді-то й тоді, отам-то, закоренілий селянин, закінчив спецшколу при задовільній поведінці, здатний до простого (написано – некваліфікованого) труда, чітко виражене слабоумство проявляє не регулярно, а лише при психічному розладі: чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?..

Аж тоді, як я вже дочитався до „просім содействовать в трудоустройстве нервнобольного средней степени гр. Михлика Петька...“ я перебрав усю цю канцелярію і скрізь було „Петько“, замість „Митько“...

Тут у моїй трудовій чи мирній біографії знову лучився чималий пробіл: я знову зарвався з дійсністю, бо було мені не по мислі, чому це мені йти в допер, або сідати в тюрму за подделку документів, якщо це зовсім не моя хиба, про що я заявив у сільраді міліціонерові Стеценку. Бо я такий роблюся неухитимий од цього самого вашого Петька, що хочби сягнути й до Махнової бражки, бо той пам'ятний чоловік теж чомусь не помирився з дійсністю, на що в мене зберігаються свої персональні мислі. Ти б краще, кажу, купив мені за мої гроші термометра, що людині жару міряти, а твоя жінка Рая розпоряджає аптекою, що нічого в ній не застанеш під твоїм лічним покровительством, уполноважений Стеценко. Мені в сини годишся, а кричиш і матюкаєшся, як і наш психологічний придурок з засланського

Казахстану. А наш дідусь Лука давав і твоїй бабусі риби з Білобабиного озера. Так це, бач, забулося, що ловив „на духи“, перемерзав, може, бо їздив удосвіта волами, коли мороз, аж шибки накипають, - на, мовляв, бабо, бери з шаплика, там самі карасі, як мідь, об сукно начищена...

Що я тобі сказав не радянське, що ти вже рвеш оце, мабуть, третій листок такого чистого паперу, га? Та цей заповіт, щоб ти знав своєю каззонною головою, скаже тобі все Посулля до одного, починаючи з дітей косарів-уходників (на тім або на ген тім тижні я почну стругати для них пам'ятку)... І не вони першими проказали його, заповіт, бо на них тоді вже пішло гоненіє в особі Гераська Коробочки... а першими проказали воїнські молодиці, ікони нашого Посулля: не поглядай, не поглядай каззонно так на неї: нічого з твого поглядання не буде, бо вона не про таких думає... Одна й пустила тоді віду. Здається, Мотря Півниха, ходила вона тоді на поденщину в місто, звідти й принесла той Ленінів заповіт: ти, каже, Сталіне, гляди мені... Я помираю, то щоб усе було по-моєму... Щоб Україна ж... нехай Україна буде... ой трудно мені, трудно... Україна буде... само... само... сті-й... Що ж тут плохого сказав чоловік? Щоб Україна була самостійною... Погано, що Сталінові почулось нехай з України залишаться самі стіни... Слава, кажу, сотворителю, а нашим ворогам кістка в горло – оце й усе моє антирадянське, запиши його на якій хоч сторінці свого протоколу, на тій я тільки і підпишуся...

Тут я переступив межу пристойного і, мабуть, сказав злостиво на дійсність, бо міліціонер Стеценко перестав писати, а лиш піддакував як тугодумна людина: не можна ж, мовляв, без нагляду оставити народ... Ось, мов, вам воля: робіть, що хочете, як схочете... А коли помітив, що я не зариваюся, допитувався, де я тепер буваю і з ким водюся... Аж ніде не буваю (це в одна тисяча дев'ятсот п'ятдесят такому-то році) і водитись мені нема з ким. А хочби й було з ким, то чого ти на мене накидаєш таке невольне підданство: чи я на те народився, чи такого сподівався, щоб і казав, щоб і існував – усе щоб за твоїм ранжиром? Ти тільки подивися, що він хоче, вражого виводу дитина! Це що я людина м'якої натури, а то б не таке у

відповідь сказав. Де я, по-твоєму, буваю? Вже ніде. Ото хіба вийдеш до магазину чи до млина повезеш у Калабарок, блигомий світ, аж куди везти човном... Як би ж то, думаю нишком, щоб не зариватися з дійсністю, бо вже й так бачу, що Стеценко з рук не випустить, гнатиме в райотділеніє... якби ж то (нехай жене хоч і на той світ, а я своєї), якби ж то ми люди не такі залякані ізменою... Бо чого я тобі непокірний? Тут кожен тобі посульський чоловік скаже: хочу своєї, а не, приміром, московської волі. То яка тут ізмєна, скажи мені по щирості здоровою головою? Кого я неволю, себе визволяючи?.. А над нами вона, ізмєна, мов петля, висить віки віками і гнітить нашу душу, усіх щирих людей великим гнітом – ізмєна... Можливість за неї, за ізмєну, тобто значить за прагнення своєї волі, - можливість за отаке, кажу, цілком природне бажання підпасти страшним, диким карам (нешадне биття батогами або палицями за найдрібніші провини, калічення, засилання в Сибір) „лякали Українців незвичайно“. І теж віки віками.

„З покоління в покоління виховуючись в панічному страху перед цим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність тратила кінець кінцем всяку психічну відпорність перед ним і виявила незвичайну податливість на вимоги московської політики, за котрими стояла ця система кар. І от поставлена перед вибором між московським катуванням і московським жалуванням (за службу царю й отечеству) українське громадянство й виробляє у себе цей ганебний тип – „самовідреченого“ служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття (зразки маємо і сього дня одна тисяча дев'ятсот дев'яностого року – моє, Ф.Р.), готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під це ідеологічні підстави“.

Я йому, Стеценкові міліціонеру, щось хочу жалісне нагадати... Може, не гнатиме в райотділеніє: мій же батько і не раз, кажуть, молів його дідові без мірчука і не бейкався він, як я ото, аж у самий Калабарок, блигомий світ проти води на човні, а не те, що йому, дідові Стеценка, проплив за водою

Сидорову кручу, минув Морозове та й Бистрянки: здоровий будь, Яшко!.. Чув, що твій млин найкращий... У кого ти брав оскарду, щоб отакою мережкою камінь накувати?.. приставай, приставай, Денисе. Змелемо, як скажеш... Каміння сам навчивсь кувати. У воїнських млинарів навчився... Підвертай нісок крутіше, греби, греби на все весло, бо тільки мелькнеш під лопаті в зіви... Ти тільки глянь, як бере бичок між байдаками, як вода виром вирує – тут і справді можеш... Ху-у! Слава Богу.

Балакаю, балакаю до міліціонера Стеценка – як до стіни. Чи то вже службу так несе запопадливо, щоб по-московському: то лисячим хвостом, то вовчим зубом, чи таке вилупилось, що його й жадість не бере, - виводить мене з сільради по уставу і править понад Сулою, кручами, лівим берегом, туди, де Чигрин-Діброва: йди, Митько, строго по уставу, без норову, бо шаг влево, чи шаг управо щитається за побег – стріляю... Іди, сину, в темні ліси, нехай тебе розбій заб'є.

Ідемо, а в очах, ніби Сула тече... Так мене здавило обидою, так здавило, що не рад життю своєму, хоч іди з нього крізземлю... крізземлю, - наголошую на „і“ і цим маминим словом ніби боронюся од самогубної напасті... Що попало балакаю до Стеценка, дивлюся на текучі води Сули (не люблю стоячих: то не води!), іншо всяко розбалакую себе, одговорюю, всяко іншо розважаю свою отаку дійсність, поки натрапив на спасительну думку: українці тільки й вижили, тільки й виживають тим, що Господь їх навчив, а доля потвердила розважливо сумувати і сумно радіти: ой знаю, знаю, кого кохаю, тільки не знаю, з ким жити маю...

Розбалакував, розбалакував нашого дільничного міліціонера Стеценка. Поки таки він пообіцяв: „Їй-богу, зроблю. Чесне партійне“, тобто дістане мені у своєї Раї аптекарки отой термометр, що ним людині міряють температуру. Того самого дня, що повернеться з допру – це такий дом примусових робіт – того ж і явився до мене, нагадаєш, бо я можу, мовляв, за це врем'я і забути... а в тебе, кажеш, ненормальне тиск, то будеш міряти – то підскакує, то падає, то підскакує, то падає, що треба ставить воду та

гріти , бо як не поставлю ноги в трохи прохололий кип'яток, - нудить і слина котиться. Як у скаженого...

Ти хороший хохол, каже мені було один махно, як ми робили з ним на грабарстві, слали з землі насип у якесь бескеття. Я в нього, каже, служив трохи каптенармусом, видавав та роздавав штани, ружжа, горілку з хлібом. Це було в молодості, то оце, каже, четвертий раз беруть на відробіток у принудительних роботах за те, що видавав та роздавав штани та ружжа. Так, виявляється, що справжній Махно Нестір – не такий глупий чоловік, як нам його малювали. То в газетах його зробили дураком і бандитом, - каже той махно, що я йому бувало коня запрягав, бо сам лінився чи не вмів хомута засупонити... Анархіст анархістом, а гроші свої випустив. Випустив ще й написав на них такого вірша, що міліціонер Стеценко не повірив: бандити, мовляв, вірші не пишуть. Так він же буцімто і вчитель, то міг і скласти собі чи кому на втіху: „Ой, жінко, веселись: в Махна гроші завелись“. Хоч далі, правда, і строжив людей: „Хто цих грошей не братиме, того Махно дратиме“. Анархістом, а бач...

(Виписка зі словника іншомовних слів одна тисяча дев'ятсот п'ятдесят п'ятого року про означення анархізму Сталіним: „Наріжний камінь анархізму – о с о б а , визволення якої, на його думку, є головною умовою визволення маси, колективу... А наріжним каменем марксизму є м а с а , визволення якої, на його думку, є головною умовою визволення маси“.)

Розбалакував, розбалакував міліціонера Стеценка, аж у горлі захарастилось, поки таки завірив, що це свята брехня – подделка документів, гріховна обмилка людей скритої сатрапії чи якби його простіше сказати, щоб по-нашому. Їхня помилка... або ж їхньої секретутки, що сидить собі перед дверима чи збоку, байдуже малює очі-губи-брови та ще на всі чотири сторони пряде очима, мов кішка в попелі, і не дуже пантрується – Митько там чи Петько, хай бог простить, що так подумалось про чужу дитину.

Ти, Михлику, не дуже сумнівайся, чи дадуть тобі допру, чи ні, а йди спокійно, як і йшов, не згеджуйся, як бичок під оводами, то в оділенії

швидше розберуться, що воно за така подделка, що ти об ній ні сном, ні духом. Бач, які воно люди непостійні... Вже він і лащиться, як сказав, що начальник городиської міліції парубкував на одній вулиці з моєю матір'ю, вже й погнувся міліціонер Стеценко – як же ти тоді можеш бути щирим нехибним українцем, міліціонер, Стеценко, га?

Ой не спиняйте в річці води, нехай вода рине!.. Я зрозумів: крім наших, ще й одвічні є закони – їх шанувати буду: шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога.

Од повороту вліворуч, якраз напроти Казенної дубини, де люди плавневі у війну ховали худобу, як тікали зарозумілі німці, я вже не розбалакував Стеценка, бо він зовсім уже не давався на мову через своє безугавне хекання. Чи людина зроду пішки не ходила, чи на етапах не була – отак його мориться за дві години ходу: хекає, аж спльовує, щоб не одстать од мене, ходовитого. Хоч ти на нього тяглу накидай і волочи з собою: літом невід на тяглі тягнуть до мілкого, а зимою рубають вікна у кризі.

Годі тобі, Стеценку, годі... нахекався. Ось уже Вирвихвіст... Вирвихвіст, - наголошую на „і“ і радію не знати чому... Річечка, мовляв, річечка вузюня, мілка, що й горобець збрече, але ж поглянь, яка прозора... неба в ній видно, отака небесна, отака плинка, а ти хекаєш... Та скинь ботинки, як брестимеш, бо замутиш воду!.. Або стрибай з розгону, як я. Ти ж, правда заглевок, що й не розбіжишся, щоб розігнатись для перескоку. І хто тебе, отакого кендюха, брав на таку службу!.. Оце якби ти їхав тієї ночі в Городище на базар, як ми вдванадцятьох на одній волячій підводі горою плетених кліток з птицею, що присісти для спочиву є тільки одне місце – одне, тісеньке – у задку та спереду для погонича. А тут ще й босяки з-під містка: оддай кури, бо загубиш... То б ти знав, як з ними битися навпомацки... Стрибай уже, ковтьоба захекана! Я ж уже відколи, як перестрибнув, сухий, невірний отакий шкелет, Святим Письмом кажучи: та що більше нас чи їх пригнічували, то більше вони плодяться і ширяться, такі, як я, Стеценку міліціонере.

Оце якби ти було їхав тієї ночі в Городище на базар, так поміг би мені од трьох оборонятись – мене той махно навчив, що ми з ним грабарювали: не одняли в нас тоді ні пір'їни з курки, гуски, качки чи індика, к твоєму сведенію кажучи. А ти мене правиш і не боїшся, що я блатний, як і той один махно, що не вмів кобилу в дугу запрягти, то перейшов на шлею... Ти таки в ботинках у святу воду зашеретувався – збруднить богову чистоту, їйбо, забруднить і не скривиться. Завертайся ще раз назад та розженися, як слід, тобі кажеться!.. Ага, отак би й давно! Ого, як гепнувся! Аж у очі чвиркнуло!.. Таки зашеретувався у грязюку, таки он збруднилася водичка... Нехай, нехай, воно стече, промиється бистрею... Глянь, скільки ти недоскочив: на цілого півботинка... Якби не хекав, то перескочив би: як літом собака хекає, виваливши язика, то то, кажуть, він приказує: „на ката нам хата, на ката нам хата – воно й так жарко, воно так жарко“.

Сполосни руки, обдивись форменні свої штани з красною попружкою... та не обтирай ботинок об траву! Подивися, як вона квітує, яка чистенька... Сполоснився – воно й так протряхне... Ич, як слухає!

Веде нас Бог по вольній просторій оболоні, по небесно святій чистоті, веде у нечисть, в тісноту, веде в собор насилля, де й „помолитись не дають“: ти, старий, хочби дитину Богу помолив, бо ми вже...

Щось розбудилось в мені... чи народилось, чи воскресло, але стривожило кров, і я, глядючи на волю плавневого простору, рвусь-пориваюся чуттями до якоїсь уявної простоти життя, де жилося б, як велить одна лишень Природа, втішаючись скромним статком і щирою взаємною любов'ю. Куди діваються людські чесноти? О, непостійний Горацію:

Батьки минулись – гірші, ніж предки їхні,
 На світ привівши нас, марніших;
 Ми ж – іще гірше даємо поріддя.

Стало страшно такої неприпустимої в моїй забитій в молодості голові. Невже я справді належу до тих людей, які готові захворіти розпачем, занідіти й померти лиш від самого відчуття-чуття, що свята моя ідея волі,

кохана вітчизна чи зникаюча посульська громада, хиріють і геть занепадають через грубу силу постійної зневаги й злочинного тиску на тих, хто прагне в чесному змаганні приборкати сваволю... невже я справді лиш один так розумію, що диявол поглумився і занастив нас, як народ, на вимирання... Нема мені спасительного одвічання: швидка морова смерть всім нашим ходила, з нащаддя нас вибивала, о возверни його нам, Господи!

Я зовсім забув про міліціонера Стеценка і все частіше оглядаюся на плавневий простір Посулля – простір завжди каже людині про волю, про свободу. Найдужче тим, хто їх утратив або втрачає. Вже не лякаю себе ніякими думками про неволю, про вимирання посульської громади, про нікчемність нащаддя; не веселю, що Господь возверне його до любові, до свідомості й чеснот, нажитих підневільно і в свободі, коли честь святилася найдужче, а лиш клянусь поріділим своїм родом, всіма загиблими од голоду... клянусь загиблими в неволі й на всіх фальшивих переправах, що нас велично спом'януть колись, колись прийдешні... ми ж бо невинні станем аж перед їхнім світом Честі. Нас перемиряють вони своїм, не купленим аршином – красою Слова. У ній – і тільки в ній для них відкриється міра таланту й розуму людини, - так я собі намислив на колись, на свої, либонь, поминки. А сьогодні дійсність каже: іди, сину, пріч од мене, нехай тебе орда візьме...

Оглядався на плавневий простір Посулля, трудно підіймаючись Глибоким узвозом угору, і вже гадав собі та перегадував, що скажу первим словом, як тільки стрінуся з начальником городиської міліції, він разом з моєю матір'ю ходили на вулицю, аж отам вони жили за Варчинківським болотом, ближче до Білобабиного. Ти хоч толком знаєш, де городиський допр, - глянув на розіпрілого Стеценка з похнюпленою головою, ніби схилоного не до землі, а до столу: об'їдається донесхочу у якоїсь хіхітливої вдовички, удовольняє свої низькі похоті, чи й це тобі не по мислі, пане служий... Пішли, пішли, на місці перепочинем. Тут уже – бачиш? Ото піднімемось до вершини узвозу, аж де Топтайлівське перехрестя, та візьмемо круто вправоруч, бо вліворуч буде

цвирик (так називають в Жужманівці скверик), а в цвирику стоїть навиріст Володимир Ілліч Ленін, щоб ти знав, мій нащадку. То за ним... ні, не зразу за ним, а трохи далі, по кременчуцькому шляху, і буде моя дійсність: на добридень тобі, тату, мамо, і вам, діди, і вам, баби, вам, братіки і сестриці, і всім посполу, і Богу святому, з п'ятницею, бувайте здорові! Ви одбували – і я одбуду... Ні, це не допр, це городиська капеу... камера попереднього ув'язнення, кажучи щиро по-українському. Така собі піддержана хатка, обпакільована гнутим залізччям, а між ним і стіною глиняною натягнуто кругом і вгору разом з вікнами плетена сітка з дроту, щоб не підкопувались громадяни ні туди, ні відтіль. Двоє, правда, каже післявоєнна історія городиської міліції, - двоє відтіль – пішли підкопом трохи глибше вкопаного дроту, то вийшли аж за двором капеу. Хитрики були обоє, не вловились...

Гадав собі, перегадав, що скажу первим словом, та й надумався: я прийшов, мовляв, до тебе, мою матір ти мусив би знати – гуляли разом на вечорницях, вона за тебе, милостивого будучи (блаженні милостиві, бо такі будуть помилувані) – вона, кажу, моя рідна мати Орися, милостивою будучи, заступалася за тебе з усієї сили, коли тебе, пане начальнику городиської міліції, тодішнього підстаркуватого парубка, дражнили вечірники гнидямим Попкою за те, що ти... Ні-ні, це дуже довго, як для нього, нетерплячого. Треба щось інакше, серйозніше й непанібратське. Приміром, отаке, з настрашкою: усе тінь минуща, одна річ живуща – світ з Богом. Якщо й цього не прийме або не вчовпе через глупоту свою дрімучу, тоді: я тепер так дивлюся, щоб не було іскри в попелі, бо мене вже настрашило: висипала попіл собі попід лісою та й байдуже; аж перегодя – гульк! А з-під ліси курить – уже пруття займається... Найлучче, якби насмілився та сказав було третє: я б тобі зробив настрашку, якби ти був zostався з хлопцями на вигоні, так утік бо.

Скажу все по уставу і трохи улєсливо: явився до вас, товаришу начальник городиської міліції, добровільно, щоб вивестись, бо на мене набрехано. Знаючи од людей про вашу честь і доброту... тут начальник відсовує вбїк

моє дело, перепиняє мої прісьби й пояснення, каже: нічого тут не набрехано, все законно, з круглою печаттю... Що ж тут тобі виводитись, коли документ справний – будем отвічатъ, Петько чи Митько Михлик... Це твій батько? Той, що його... Та він, він... І мати також. Правда, по другій статті... Їхній дитині, чув, не помогли ніякі карі, а лиш проявили в ній завзяту злість і непокору... безнадійно зіпсована істота, хоч нутрощі подібних таять в собі велику... злецьку силу! Та я тебе звиняю тим, що в тебе вавка в голові: де вавка, яка вавка? Ану покажи пальчиком!.. Виводитись обов'язково будем! З нащаддам виведемось... злецька твоя сила! – сказав з притиском на кожнім слові, та чомусь не стукнув по столі ні кулаком, ні палицею. Не стукнув, але все ще продовжував швидко-швидко шльопати губами, бо був тригубий і немолодий... Рано-пізно, Петько ти чи Митько, а таких, мовляв, братимемо й братимемо, поки аж виведуться. Такі нам треба й треба. І братъ будем безразмерно: є таке московське розпоряженіє, не одно київське указаніє по боротьбі з чужим елементом, щоб довести його до посліднього трудоспособія – швидко-швидко перебирає губами, здається збоку, ніби сам себе кусає, так швидко лає в три губи: швидке само на себе набігає, бачиш? Перше було ходить у невірненькій свитині, а тепер вже на ньому жупан, хочби й на нашому начальнику...

Братиме, кажеться тобі, до посліднього трудоспособія – особливо біглих, як твій батько, каторжників чи з таких от би сімей... - тут начальник мусив би осіктись, бо наш увесь рід і сімейство також – чесні й шановані усім божим миром люди: скажи, Господи, чи довго на світі мені жити? Дай мені моє безсилля і мізерність зрозуміти.

Так-то, Петько-Митько, друг Вікентія, конячого батька... Вважай, тебе конфіскували, тобто взяли в казну, і будемо вживати як для воєнної мети, тобто примусово й безплатно на користь держави... Андрею, не будьте свинею, коли вас величають. Я готовий принести – і вже приніс у жертву народові й державі свій добробут, свої вигоди, своє здоров'я й спокій, але це ще не означає і не може означати, що я готовий і мушу принести в жертву

державі чи навіть найбільшому в ній начальнику свій дух, історію. Свою мораль. Звиняй, пане начальнику, хоч , може, ти й найвищий у своїй державі, але я передаю тобі моє приблизне шанування за конфіскацію моєї волі: духом я тобі ніколи не віддамся, не покорюсь.

Може б, і я вклякнув коли-небудь перед якоюсь славою – приклади для наслідування (навіть яскраві) маються, схожі на зраду: гей-гей! Не надь, рибалко молоденький на зрадний гак ні щуки, ні лина; може б, і спокусився на холуйство – нехай звиняють нас спокушені принадою поети, чи навіть на якусь там, хоч і не яку високу, лиш би імперську напівпосаду, - якби ж я діяв, як вони, сам по собі чи сам від себе, так неприкрито прикриваючися мною. Звиняю знаджених, як слабовільних... У мене протилежна дійсність: я конфіскований в казну. Від кого ждати передачі? В воскресеньє мати-старушка к воротам прішла, своєму родному сину передачу прінесла... Нема матері, нема батька, не тулиться рідня. Ждатиму з Хортиці, від моїх духовних ангелів-хранителів... І від тебе, Боже вічний, Царю всякого сотворіння. Прости моє безсилля і мізерність. Гріхи ділом, гріхи словом, гріхи помислом. І очисти, Господи, принижену гріхами мою душу від усякої скверни плоті і духу. Не відхиляй нас, не осуди нас на вічну смерть за наші неправди й беззаконня... Але покарай безпощадно, якщо мій дух зраджує істину, тобто ідеал волі і свободи, якщо він втрачає шанобу до неї, стає піддатливим і продажним. Бо це вже диявол у мені поселився й порядкує. Щось набагато гидотніше за ниці тваринні інстинкти, бо в них усе ж таки є крихта природної невинності, - остаточно погоджуюся з розумними людьми, яких одвічно шанує розумний світ: над нашого козаченька і в світі немає. Шануймося, діти козацької крові!

Начальник, як і не чує моїх сповідей – бере за руку повище ліктя і, підштовхуючи її, заломлену, забирає мене од Стеценка і провадить за дріт: бери он ті вила з найдовшим держаком і щоб вивершили стіжок, поки не заgrimіло: як овечок ти нас, Боже, на заріз роздав неситим... Чуєш? До тебе кажеться: наші коні зучені зимуватись майським сіном. І першого укусу, -

така миршава голова, а мені указ, на кожному кроці норочить тебе укарати. Ще й зиркає через плече, зиркає, що я не дуже поспішаю. Повернувся до нього самою головою, ніби не розчув указу, а він дивиться мені в очі й не звильне – вони всі однаково дивляться на людину, починаючи з тундри, далі на Москву-матінку і аж через Колиму на Казахстан знайомим етапом... всі однаковим зизом дивляться на людину: аби з неї, а їй – потім.

Дивиться в очі протяжно і не звильне – думав, наскрізь пройме... Чи ж він чує, як серце моє насторожилось? Ще щось, либонь, казатиме. Може, про матір запитає, мою печаль облегшить? Або скаже: йди, Михлику, додому: немає на тобі, беззахисному, ніякої вини. Та вклонися недорубаним левадам – нашій з твоєю матір'ю... Мовчить! Та він мовчки усіх нас гнітить, під ноги собі топче... і йде по нас потоপтом... Відвертається, як од чужого, ніби й не пізнає... А знає ж, стерв'яка, добре та гаразд знає, як мати за нього заступалася на гулянці, коли його дражнили тригубою Попкою; як мати дівчинкою носила їм, Заболотним, - і йому, невдячному (дітей у них було, мабуть, семеро) – і йому, кажу, носила – вважай, од свого рота одривала, щоб не вмер, як голодали, крихти віднайденого хлібця: дідусь тоді якраз увечері згадалися – дідусь Лука, що померли нагло-наглісінько: перетягли парову машину до іншого хазяїна, щоб назавтра молотити. Сіли на току вечеряти і померли. Сьорбнули дуже воздухом у себе – і локшина попала в дихало: і создав Господь Бог чоловіка із пилу і ввітхнув йому в ніздрі дихання, і став чоловік душа жива. Моментально задихнулися. Якраз перед нашим храмовим Спасом одна тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого року... Мати казала. Був дідусь – про це знає вже шосте родове коліно: через тебе і твого потомка благословлятимуться усі коліна на землі – були, кажу, дідусь Лука, як би сказати, головою мокловодівської громади... Так аж перед тим (люди тоді дуже мерли в Саратовській області) дідусь гарно згадалися, що в нас хатні шибки пообмазувані тістом – знать, не було замазки чи як там – обдери, кажуть, дочко Орисю, ножем обстружи зісподу – буде вам по крихті і

Заболотним дітям понеси, воно на цім тижні Дмитрова субота – сотворімо пам'ять по Дмитру по нашому, батькові дідуся Луки тобто...

Гадав-сподівався, що воно таки чоловік – де там!.. Та це не чоловік, а так, шанувавши слухи ваші, - мурло, псявіра шолудива: як твоє їдять та твоє п'ють, так і кучерявчиком звать, а поп'ють, поїдять – прощавай, шолудяй!.. Мені стало жалко материних маленьких ніжок, що брели по спичках через Варченківське болото, несучи Заболотним дітям окришки пересохлої замазки з тіста...

Більше того дня я не змагався з дійсністю, не дражнивсь з міліцейським начальником, не грався з ним в тісної баби, а взяв указані вила з найдовшим держакком і замірився хвацько, як умів, наколоти злеглого сіна, щоб отак пластами, кружком, кружком та й обійтись раз, вирівняти перекошений стіжок, а тоді вже й вибивати середину огребками, тобто вивершувати. А коли вже верх виведеш – скрути два скрутні з сіна довгенькі – один смиче з стіжка, як з куделі, другий обома руками крутить, відступаючись на довжину скрутня. Аж тепер перекидай скрутні через стіжок рівномірно навхрест, а кінці підтич тугенько в стіжок: за мого уряду усе було під мірою, під лічбою, під вагою; одно слово – усюди лад був, скрізь були справки. Бо багато хто, як і я, знали безліч усяких робіт, чоловічих і жіночих безперебірливо. Хотів отак робити, як мені зайшов збоку на очі трохи вищий мене дядько в розхристаній сорочці з незагорілою шиєю. На вигляд не зовсім щоб і дядько, а вже береться до того: уматерів зокола: на лиці густа щетина, плечі широко розведені. Очі, правда, хитренькі – глибоко в лобі і не постійні поглядом: нехай уматерніє, узнає все – як коло чого ухажатися, то добрий віл буде.

Зайшов мені збоку та й промовляє, як давно знайомому – навпростець, без політики: ти лізь, мовляв нагору (я придержу драбину, щоб не хибнулась)... лізь-лізь, прошу. Бо я з першого твого руху вилами укмітив, що ти в цім ділі не мене, що ти людина лугова, плавнева, звиняй, що так кажу, і знаєшся на цій роботі – дай бог, кожному. Скомандуєш – я подаватиму, куди покажеш... Воно людині свободніше – ачей і на тіло з

душею здоровіше, як більше вмієш, ніж як менше знаєш: більше знай, дурнішим будеш, га? Чи може, не так?.. Була в мого батька (чи в дідуся – оцього вже тобі не докажу) дуже працьовита кобила – чи на гору там, чи й на круту – нема їй знемаги. А в колгоспі за один сезон завйокали, засмикали, що геть упала на передні ноги, одвезли у м'ясо... А у власності... у приватній власності підрозуміваю – ще десять год робила б – тільки шану скотині дай, а не так, як ото... тобі вже подавать, чи, може, я одійду од сіна та покурю: дайте, дядьку, табаку, бо в мене й бомажки нема, якщо в вас сірники найдуться... Подожди, поки я найдусь повернутись, я скоренько... Ти якийсь нахожалий з-за Дніпра чи наш, посулянин лівобіцький? Не чути? Сіно шелестить? Ну, лізь, лізь...

Я сам інколи люблю побалакати, а цей, видно, покразней мене (що воно за слово: всіма ніби аж за Посуллям знане, а не пояснене: покразней і все. Почуй тільки, де його поставити і яким боком. Щось у нім вчувається принадливе й гарне, хоч і звучить зрусифіковано. Я за те, щоб кожне слово берегти. Ож нехай живе покразней. Тобто лучче, клітливіше, способніше і їм подібне. Хтось колись глибше догадається або наукою доведе його походження, відкіль прийшло до нас, таких багатих мовою.

Отаке війнуло в голову, як тільки виліз на стіжок і на мене сапнуло домом з велетенської лицини посульських плавень. Душа якось ніби внишкла, завмерла, замилувалася не знати чим і вже зготовилася, бідненька, щадити дійсність, навіть прославлять. Мабуть, такі ось трудно пояснимі хвильки на душі пом'якшують людину і чимсь диводійним підживлюють вироблене до знепаду серце: воно знову оживає. Оживає і слухає дійсність. Теперішню чи минулу – до обох прислухаєшся, поки щось гарне чи мульке йому причується: причувся йому крик усіх тих душ, смажених у смолі, що їх знав з апокрифу „Хождіння Богородиці по муках“. Причувається і причувається, поки бог дає життя. Це я не сам вигадав – перейняв ще од дідуся Луки: все, що вмію, і навіть як умію по крові од нього до мене перейшло... Як воно в природі отак зроблено, що аж наперед знано, яким буде твоє нащаддя? Диво

з усіх відомих див: твоє пиво та й не в диво, дивні мені слова твої: передається! От якби наші люди ще згодились на такий звичай – кожному сімейству писати свою родовідну книгу. Ото була б вірна дійсність, а не сякі-такі писательські перекази собі на втіху чи обивателю на забаву. Отакий, приміром, як я, - гол, как сокол, і дітей не маю, - кому передамся, куди моє дінеться, проживши згідно з духом нації?.. Дуже шкода, якщо нікуди. От відкіля оця нахаба на мене – замишлятися? Од батька Якова передалася чи од матері Орисі? – нахнюпив у землю очі. – Хочу проте йти наупорно, свого не попущу ні за що. Було дідусь, з Таврії прийдучи, і принесе якусь нову передачу... нову, сказати б, пісню, таку збудливу, таку немеркнучу, що од неї аж одужуєш, аж почуття очищаються, як од співу в церкві – ти такого не замічав по собі, коли півча, як у нас була, в Мокловодах чи в Жовнині – пожарище не півча! Все в тобі готить, як ніби ти стоїш на десятиох вітрах – отак причуєшся до хору. Я передався, видно, од батька таким, що серцю лучче повірю, ніж розумові: чуттєвість відображає природу, якою вона є. І якщо людина іноді помиляється у своїх судженнях, то винен тут розум, який неправильно тлумачить дані наших відчуттів, - повірмо, люди добрі, в Лукреція, в його Природу Речей... Бо таки правда, якщо казати і про наш недавній насильницький лад: організми, що з'явилися в результаті невдалого поєднання атомів, мусили загинути; вижили ті, які мали змогу підтримувати своє існування, продовжувати рід. У пору дитинства Землі почався, отже, природний відбір, - одна з великих, означених ідей про Природу Речей... А ти питаєш, як воно передається – відбирається воно, здатне! Мене, значить, природа відібрала жити, бо батька Якова і Орисю матір без відбору, насильницьки знищено о р г а н і з м о м, що з'явився в результаті невдалого поєднання атомів. Думалося, значить, вивести з нащаддя, з дійсності все здатне жити само з себе, з свого самостійницького організму... духу й здоров'я.

Отож тому я й кажу людям і сам собі: біда мені превелика, що нема в кому передатись, хоч Природа й покладається на мене... Нема й нема.

Ой утеряв соловейко голос
 Через яшний колос,
 Через своє високе літання,
 Через гарне своє щебетання.
 Защебечи ти мені,
 Що я в чужій стороні,
 Нема роду при мені.
 Нема роду ні вітця –
 Нікому жаліться.
 Нема роду, ні родини
 Ані вірної дружини.

Сіно дарма, що на вигляд неповидне, а чуть по запаху, що поживне. Лиш подавальник дуже таки неспішний. Чи він не візьме тропи, як робить, щоб швиденько, чи ніяк не наломиться: тепер таки наломивсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішив братчиків своєю мовою. А скоріше всього вила таки неповороткі, не по ньому – держак довгуватий і товстий... То я на волю подивлюсь, подивлюсь – на нашу посульську – та щось і подумаю, щось і збреше в голову.

Инший каже мені, аж сердиться: нема в твоїй балачці стрійного ладу: першого недокінчив, друге почав, а третє на ум пішло. Воно, одвічаю такому сюжетному, смотря на яку голову. У кожній же голові свій лад, а в серця – своя чуттєвість... та догадка, та проникливість. Це якраз і гарно, що ти мене не з ходу торопаєш. Якраз цього хочу. Я ж тебе не прийшов шпигунами забавляти: на першій сторінці втік, а на шістсот першій благополучно спіймали. Я хочу на твоїх очах шукати і знайти світло... ні, вогонь думки. І втішитись її красотами і глибиною. Тому й берусь казати. Не сам собі, а в тебе на очах, якщо я зрозуміло пояснився: доводилось не один раз не послухати вас і прогнівати непокірливим словом. Неподоба казати легкодумно, аби казна-кого вдовольняти.

Нема в кому передатися – оце біда моя превелика, а не тамта. У казаннях, у писаннях люди самі й неодмінно розберуться – де золото, а що тільки блищить. Не тепер, так у четвер, а розберуться і зарадяться, чиє твориво їм піде в руку. А от в моїм нащадді як не було, так і нема ради... Чи не взяти собі якесь підкидча з дитбудинку?

У Лукії теж дітей нема. Той парубок, що до неї навідується, не її рідний син, а взятий з Кременчука або з Галицького, тепер серед води тільки дім стоїть, дітей розкасирували: цих бюрократів можна було б розкасирувати, але не можна їх відразу перевиховати.

Воно й на другий бік балачку поверни, то виходить також збуй-вік... А хто коли знатиме про Явдоху Варченківську, жила колись неподалеці од наших, тепер уже тільки лається на чоловіків неподобними словами. Ось-ось до смерті, закопають, бур'янамом заросте... А вона як передалася? Семеро дітей і всі од різних чоловіків. Перший, законний, пропав з голоду в полоні – чи в Конотопі, чи в Хоролі, - відтоді й повело жінку, пішла по руках – винити Явдоху чи дякувати за дітей, що випало жінці таке чортяче врем'я?..

Оте тільки й передалося з їхньої обоюдної дійсності, що Пилип, її законний чоловік, сирота-парубок, бідний-бідний, як мак начетверо, веселив життя своє жартами – прикладав людям, а люди йому всякі чудні прізвиська, як те велося в козаків, щоб було з чого сміятися – було це в давнє врем'я, в довоєнне, бо тепер село так ограбили, що не засмієшся: гіркі смішки з бабиної кішки. Вам смішки з чужої лемішки: наколоти своєї та й смійся з неї.

Подавальник, бачу, вже накурився, як павук, - кинув би хоч навильник, щоб було чим і мені заборотатись, а він – ні, не спішить, хоч воно й справді таки треба б налягти, поспішити, бо щось зробилося надворі парко, а на небі поволі підхмарює. Хотів гукнути, так не знаю, як звуть. Агукати „ей, ти!“ – обидиться. Знайшов, бачу, уламок скла і стоїть, шкребе держак, потоншує.

„Як тебе звуть?“ – таки не витерпів, гукаю. Навіщо тобі, мовляв, знать більше, ніж треба. „Хіба є межа треба?“ – допитуюсь. Авжеж, є. Інакше бути

й не може... Всячині є межа. Значить, і тут вона має бути, - додав по паузі і з якимсь нібито значимим натяком. Ну й шкреби, - додав по паузі і з якимсь нібито значимим натяком. Ну й шкреби собі, ну й не поспішай за годину скласти сіно. Ти – подавальник, з тебе першого питається, як стіжок затече: що то, боже, хмара! Ціле сонце затіняє.

Дивлюся на простір у небі, на волю хмар, а в душі тісно... Я докажу тобі, що знаю про Пилипа, законного чоловіка Явдохи Варченківської, бо про тюрму – давучка балачка. Я й не казав би вже цього моменту, так Пилип теж любив багато знати і трохи був уходником, бо я давно їхнього духу, їх і празную. За непідлеглість празную: непідлегла воля духу. А що ж інакше людині празникувати? Найбільше нещастя людині, якщо їй не дають любити...

Так один, значить, уходницький косар – Пилип пристав до їхньої ватаги, бо годували там людей краще – вздумав, кажу, один уходницький косар підсміятись над Пилипом, почав його молоток ніби собі брати, мантачку сховав за очкур, а Пилип зразу не змикитив, що той підкузьмити хоче, - не дозволяє, сердиться: „Не руш, не руш!“ Повторив отак разів кілька – людям показалось слово чудним і прозвали Пилипа Нерухом. Тепер пів-Посулля обпитай – мало хто згадає, яке в Пилипа справжнє ймення...

Дуже мені жалко таких людей, що пропадають хтозна й защо. А Явдохи найдужче, несвідомої, хоч у неї й діти од різних чоловіків. Кому вони, діти? Та кому ж інакше, як не дійсності. А наша дійсність – то не рідна мати: ні ласки, ні доброго слова. Гне кожного під себе в найми: не хочеш? не любиш? не можеш? – мусиш! заставимо!

В тебе є діти? – ще раз набиваюся до подавальника, вже кинув мені з три навильники, боротаюсь, мирюся з дійсністю: батогом обуха не переб'єш, - гулькнула в голові глупа приказка... Дітей у тебе багацько? – гукаю вниз до подавальника і по-наївному підбадьорююсь, що той мовчить: значить, нема дітей, як і в мене, - подумав собі отак і тут скоренько кажу до нього щось зовсім інше, щоб не надумався казати: „Є і багацько“. Нехай сам себе задурю

думкою, що не я один такий гульбовий, як неопліднена скотина, а є ще ялові: Стефан мав дружину – бездітну Палажку... яку образливо прозивали яловою княгинею... У цю війну (та ще й після війни довгенько) був податок на людей за яловість, на жонатих і нежонатих. По сто двадцять рублів на душу, починаючи з вісімнадцяти років і до пенсії включно, якої, до речі, в нас тоді ще й не було... Так Сидір Малеча, жив отам на солонцях, як їхати на Жовнин, здавав півхати під молочарню, а в другій половині тіснилися вдев'ятьох – так, кажу, Малеча, безнадійно заборгувавши за бездітність, привів якогось разу після повістки на опис його хазяйства шістьох своїх дорослих, а незаміжних, бо дуже шепелявих дівчат до воріт оселі фінагента і: „На їх тобі! Забирай зуздром з гніздом і роби з ними, що хочеш: я своє вже відробив“, - запхав знічених у двір його ревнивої жінки, а сам мовчки пішов собі геть, - тут Митько відвернувся від мене спиною і цим жестом ніби закрив свою безконечну усну книжку. А може, лиш перегорнув сторінку. Бо трудно вірити, щоб він ось так легко полишив свій намір, не розповів про тюрму, особливо про останні дні ув'язнення і перший тиждень волі.

„Прочитай мені, вчителю, щось веселіше... отаке, щоб я швидше задрімав: у сні я враз одужую... там інша дійсність, сприятливіша для здоров'я... Про те скиртування міліцейського сіна казати неохота... Бо ми його так і недокінчили: залишилося ще втрое стільки, щоб стіжок був вивершений, як подавальник загнав у землю вила по самий держак, гукнув мені вгору: „Піду покумекаю, а ти як хоч“ і зник за лаштунками двору... Так ти будеш читати Книгу Папуги? Страх люблю слухати про всяку любов.

„Хай тобі буде відомо, - почав папуга, - що колись у Кандагарі царював один дуже розумний і вчений падишах. Він прагнув здобути якомога більше знань. Одного разу, коли падишах сидів на престолі, зайшов до палацу рудобородий дарвіш, тобто жебрущий мусульманський монах. А падишах, такий великий правитель у Персії, в Туреччині, у тих краях. Ставився до дарвішів вельми прихильно. Тож він радо надав гостеві притулок, щедро

почастував його, а потім розповів про те, які науки засвоїв і що вмів робити. Дервіш посміхнувся й каже:

„Вміння і знання твої чималі, володарю. Проте мене ними не здивуєш. А от чи зумів би ти вийти зі своєї шкури, ввійти в іншу, а тоді знову повернутись у свою? Ото було б диво“.

„А хіба таке можливе?“ – спитав падишах.

Тоді дервіш попросив, щоб йому принесли курку, задушив її, вийшов із свого тіла й зайшов у тіло курки, і вона стала ходити. А потім знов вийшов з тіла курки, ввійшов у своє і став самим собою.

„Навчи й мене такої штуки“, - попросив падишах.

Дервіш навчив падишаха, як це робити, і в нагороду дістав коштовний одяг. Потім він помандрував далі, а падишах щодня розважався тим, що переходив з одного тіла в інше. Про це дізнався його візир – найвищий урядовий чин у колишній султанській Туреччині – і собі захотів навчитися. От він і каже падишахові:

„Володарю, негоже, що лише ти показуєш це мистецтво в колі царедворців“.

„А що ж я маю чинити?“ – спитав падишах.

„Навчи й мене, - відповів хитрий і підступний візир. – Я теж хочу показувати це чудо“.

Хоч падишах був розумний і далекоглядний, але він піддався на хитрощі візира, не знаючи, що чинить: розумна птиця, вирвавшись із пут, погляне, чи сильця немає тут.

Одне слово, візир навчився від падишаха цієї премудрості й щодня показував свої штуки при сановниках. Але сам він думав лише про те, як би використати це вміння для себе. Одного разу нерозважний падишах вирушив з міста на лови. Разом з візиром вони їздили по всіх усюдах, поки опинилися в пустелі, де падишах угледів мертву газель.

„Ану ввійди в шкуру цієї газелі“, - порадив він візиріві.

„А хіба ти навчив мене, володарю, як проникнути в шкуру газелі?“ – запитав візир. „Ні“, - відповів падишах. „То як же ввійду? – спитав візир. – Спершу покажи, як це зробити, хай повчуся в тебе“, - підструнчив падишаха, а сам наче й не він: кого силою грабують, з кого підступом здирають.

Не підозрюючи нічого лихого, падишах зіскочив з коня, вийшов зі своєї шкури і ввійшов у тіло газелі. Підступний візир тут же увійшов у тіло падишаха, осідлав його коня й повернувся до міста: довго уникав обережний птах підступної петельки, а потім усе-таки впіймався.

„Кінь скинув візира на землю, - сказав він людям, - підіть і поховайте його. Слуги пішли, принесли тіло візира, а візир, який зробився падишахом, увійшов до гарема і почав простягати руки всім жінкам гарему. Всі жінки дали йому свої руки на знак згоди, крім однієї дуже розумної і тямущої жінки: він тямить силу у письмі, у лічбі; нема що казати – хлопець гарний, тямовитий. Оце у ярмарку купив йому чотири книзі, папіра і три пір'ї. Тямуща жінка здогадалася, що це не падишах, і не подала йому руки: і шапки не зняв, і руки не дав, не прощався зо мною.

А тепер слухайте – і ти, дрімливий Михлику: ой спи, дитя, без сповиття, поки мати з поля прийде та принесе три квіточки: одна буде дрімливая, друга буде сонливая, а третя щасливая. Слухайте, що сталося з падишахом. Сорок днів і ночей перебував він у шкурі газелі і блукав скрізь, доки не спинився на березі моря. Там він побачив мертву папугу, миттю перейшов із шкури газелі в її шкуру і почав жити в лісі. Там він познайомився з іншими папугами. Ті побачили, що він дуже розумний і зробили його своїм ватажком. Далі ось як пішло ваторопко, тобто скрутно: з волами ваторопко в оранку, як муха б'є, а то ними краще орати, ніж кіньми.

Якось сталося так, що мисливець наставив на папуг сітку і піймав їх усіх. Падишах, що перейшов у тіло папуги, сказав птахам:

„Я знаю, як нам визволитись. Коли мисливець прийде й захоче нас витягти із сітки, прикиньмося прикро мертвими: та мука, що наче жовта,

жовтим оддає, то ота краща, аніж прикро біла: їжте-бо, призволяйтесь до борщу, а хліба білого ми не вживаємо, привикли з житнім.

Всі погодились прикинутись мертвими. Прийшов мисливець, дивиться: в сітці повно папуг, і всі поздыхали. Він розв'язав сітку й витрусив додолу всіх птахів, крім того, що був падишахом. Цього він узяв з собою. А папуги тим часом стрепенулися й полетіли. Ловець почав каятися: „От дурень! Дався обманути птахам“ : ох, не даймося, панове молодці, ми нікому у неволю. Було тобі уродиться, було тобі вдатся, було тобі та й не дасться з себе насміяться. Дався обманути бездумним папугам!..

„Гей, мисливцю, - раптом сказав папуга, що був падишахом, - якщо ти понесеш мене в місто Кандагар, то матимеш сто туманів“.

Ловець здивувався, що папуга вміє говорити, і поніс його до Кандагара. Тоді папуга попросив:

„Мисливцю, винеси мене на ринок і кожному, хто захоче мене купити, скажи, що коштую я рівно сто туманів: ой у полі на чистім роздоллі, там стояло рівно два дубочки“ .

Та скільки ловець не носив птаха, ніхто не хотів його купити. Нарешті ловець підійшов до будинку судді.

„Гей ловче, - гукнув суддя, - скільки хочеш за цього папугу?“

„Сто туманів“, - відповів той.

„Чоловіче добрий, - жажнувся суддя, - таж папуга ніколи не коштував стільки! Така ціна не для мене, йди собі далі“. „Потерпи ще годину“, - попросив папуга.

І справді, до судді випадково підійшли чоловік і жінка, які про щось сперечалися: і межі святими буває часом суперечка. Та чи подоба йти на суперечки з рідним батьком?

„О суддя, - поскаржилася жінка, - цьому чоловікові снилось, що він провів зі мною ніч. А я беру за ніч сто туманів. То нехай він заплатить мені, що належиться“, - скаржиться прикладно: такий неймовірний чоловік у мене,

що до всякого мене прикладає, а я проти нього плоха, ледве найдуся, що відказать різво, - може, мій таки верх буде.

„Мені тільки приснилося, що я був з нею, - відмагається чоловік, - то чому ж я маю платити їй, наче це було насправді?“

„Поясніть мені ще раз, як усе це було, - звелів суддя, - щоб я міг винести справедливий вирок“.

„Я дійсно був закоханий у цю жінку, - пояснив чоловік. – Я прийшов до неї і попросив задовольнити моє кохання“.

„Я беру за ніч сто туманів, - невгавала жінка, - і я спала з тобою!“

„Я мав тільки п'ятдесят, віддав їх, але вона не погоджувалася. Я цілий тиждень умовляв її, але вона не хотіла лягати зі мною. Зрештою, одного вечора я прийшов від неї додому, звів руки до неба й почав благати аллаха:

„О боже! Або вирви з мого серця любов до цієї жінки, або хай мої гроші повернуться до мене. Я заснув і мені приснилося, що я кохаюся з цією жінкою. Вранці я відчув, що серце моє охоллоло, і з того часу перестав до неї ходити. Якимсь випадково зустрічаю її, й вона питає, чому я так довго не заходжу до неї. Я розповів їй усе, сказав, що уві сні був з нею у ліжку, а тому серце моє охоллоло. Раптом вона схопила мене за комір, веде сюди й репетує:

„А ну давай сто туманів, що належаться мені!“

„Вона має рацію, - промовив суддя, - чому ж ти не даєш їй того, що їй належиться?“

„Шановний судде! – заперечив чоловік. – Та це ж було уві сні! Як же за сон віддавати гроші наяву?“

„Жінко, - сказав суддя, - ти маєш рацію. Оце мій вирок. Іншого я не знаю. Як хочете, то йдіть до звичаєвого судді, нехай розсудить вас за звичаєвим правом“.

„Гей сдую, якщо я вірно розсуджу цю суперечку, то що даси мені?“

„Пошлю до падишаха, хай купить за сто туманів, щоб більше тебе не носили по ринку“.

„Чудово!“ – зрадів папуга й звернувся до чоловіка.

„Йди й принеси сто туманів, щоб я звершив суд між вами, і не бійся. Я поверну тобі твої гроші“.

Чоловік приніс гроші й поклав перед папугою.

„Принесіть дзеркало“, - попросив птах. Коли й це було зроблено, він наказав покласти гроші перед дзеркалом.

„Жінко! – звернувся папуга до позивачки, - простягни руку до відображення цих грошей і візьми їх собі“.

Та потупила голову і ні з чим пішла геть. „Молодець! – закричали присутні.

А суддя написав падишахові листа, розповівши в ньому про випадок, який щойно стався, і разом з папугою, мисливцем та своїм слугою послав до палацу.

„Володарю! – писав суддя. - Купи цього папугу за сто туманів, бо він вельми розумний. Сьогодні він розсудив дуже складну суперечку“.

Папугу принесли до падишаха, що насправді був візиром. Золотоустий папуга дуже сподобався візиру, і він купив його, заплативши мисливцеві сто туманів. Коли падишах-папуга поглянув на візира, що сидів на його троні й царював, він важко зітхнув і подумав: „Гей ти, віроломцю, чи зможу я віддячити тобі за свою кривду?“.

А падишах, що насправді був візиром, сказав собі:

„Цього папугу я віддам жінці, що не подала мені руки. Може, коли побачить таку солодкоголосу та красномовну пташку, то подасть мені руку“.

Папугу принесли до жінки. Коли падишах у подібні папуги потрапив нарешті в свій гарем і побачив своїх жінок та дітей, він важко зітхнув. І тут же примітив, що одна жінка сидить дуже сумна.

„Гей, пані, - сказав падишах в образі папуги. – Чого це ти засмутилася? Якщо тобі щось болить, то скажи мені, може, я знайду ліки на недугу“.

„Папуго, - сумно відповіла жінка, - в мене таке горе, що вже ніхто, крім бога, не зарадить йому“.

У мене в серці біль такий – коли скажу, язик згорить,

Зотліє мозок до кісток – коли не буде говорить.

„Хоч я лише птах, - відповів папуга-падишах, - але мені довелося побувати по всіх усюдах, навіть у Індії А що, коли я зможу допомогти тобі? Але сьогодні, наприклад, я розсудив дуже складну справу: розсуджу пригнічених по правді“.

Коли падишахова дружина побачила, що папуга такий розсудливий, вона почала розповідати:

„Хай буде тобі відомо, папуго, що я була дружиною падишаха. Одного дня мій чоловік поїхав разом з візиром на полювання, а коли повернувся, то я зрозуміла по його поведінці, що це не падишах, а візир. На голову падишаха певно впало якесь лихо: нехай мене Бог боронить від лихої напасті, від панської карності, від людської ненависті. Я не подала йому руки, хоч решта жінок гарему зробили це. Відтоді я горою і не знаю, що мені вдіяти.“

„Жінко! – вигукнула папуга. - Нехай бог благословить тебе! Твоя добропорядність заслуговує похвал. Знай же, що я – падишах і твій чоловік. Того дня, коли ми з візиром пішли на полювання, у пустелі мій погляд привернула мертва газель. Я вийшов із свого тіла і ввійшов у тіло газелі, а цей негідник тим часом вийшов із свого тіла і ввійшов у моє. Сорок днів і ночей блукав я серед тварин, доки не ввійшов у тіло мертвого папуги. І лише подолавши великі труднощі, нарешті потрапив сюди.

Коли жінка почула ці слова, вона дуже зраділа й подякувала богові. А падишах сказав їй: „Тепер, коли вночі прийде до тебе лжепадишах, який скористався моїм довір'ям, зустрінь його прихильно, але коли він зачіпатиме тебе, попроси його: „Покажи-но мені свої чари, нехай і я подивлюся, а тоді вже дам тобі руку єднання!“

Коли настала ніч, візир, що видавав себе за падишаха, подумав: „Сьогодні я подарував непокірній жінці папугу і виявив свою прихильність. Піду до неї, може, вона тепер подасть мені руку“ – такій мазниці меди їсти не подобно.

Він увійшов у гарем, поговорив з нею й з новою силою запалав коханням.

„Слухаю й корюся – сказала жінка. – Але спершу покажи мені ті чари, які ти вмієш, а потім я вволю твоє бажання“. „Гаразд“, - погодився візир.

За його велінням слуги принесли курку, задушили її, і візир із шкури падишаха увійшов у тіло курки і став ходити в ньому по гаремі. Тієї ж миті падишах вийшов з тіла папуги і повернувся у своє власне. Подякувавши богам за порятунок, він сів на троні й заволав: „Гей ти, нечестивцю візире! Що лихого я вчинив тобі? Чи ти був нещасливий? Чи не навчив я тебе чарів? Чим же я завинив, що ти позбавив мене всього – і тіла, і долі, і близьких?“

Тут же падишах звелів поставити на вогонь казан з водою, а як вода закипіла, візира, в образі курки, кинули в окріп. Візир каявся в тому, що він учинив, але каяття його були марні. Отак він дістав заслужену кару й пішов до пекла. А падишах каявся в тому, що навчив візира чарів. Та кайся чи не кайся, а минулого вже не вернеш: вічна слава і вічна хвала богам за те, що навчив папугу розмовляти на дванадцять ладів...“

... А нашого Митька Михлика приспав на здоров'я.

жовтень-грудень 1986, січень-жовтень 1988

Розділ 6. ГРІХ БЕЗ ПРОЩЕННЯ (Феодосій РОГОВИЙ)

Всі ми рівні перед Господом, та не рівні між собою. Лучче проживи непомітно, але гоже. Не прибирайся в будень так, як гоже для празника, бо осміють, донечко. Осміють і возрадуються. Ще й нестачу в хату нашлють. Куди воно все краще дівається, а гірше залишається?.. Спи, Митьку, здоровий та поправляйся, а ми помолимося, щоб пішло тобі, як кажуть нашою говіркою, на підчинку, на видужання та на поправку. Бо я з тобою й не попросивсь належно. Тепер і думатиму... А коли ми жили без думок, Митьку? Це найкращі, найсміливіші хвилини такого собі одвічного, проте безпечного нашого бурчання чи навіть гримання на власті, у які, мовляв, гноблений розважає серце... а мріями: ось я їм дам, нечистим силам!.. а мріями присолоджує свою задавлену нікчемність. Ну й побурчи, ну й

похваляйся... Навіть подивуйся, звідки воно спадають на розум такі сміливі слова. Помилуйся самим собою, що можеш все виказати, а власті вже давно вирвали з твоїх рук і землю, і скотину, - всю з тебе суть вирвали і за віки надбані добра. Сколупують... сколупали тобі душу, щоб легше – по частинках! – видурювати, виморочувати з тебе цю о с т а н н ю твою власність, природну твою суть. А тіло без душі – базарна штука, як товар. Вирвали, видурили твоє – своім напхали брехливим мотлохом: колективізація назавжди визволила село від куркульської кабали, від класового розшарування, від розорення і злиднів: насміхаються сусіди з наших злиднів та неволі. Не кажи, коню, що я злидую, а кажи, коню, що я паную...

„Коли люди століттями – із дня на день, із року в рік – працюють на іншого, і бачать це, й усвідомлюють, але не мають сил щось змінити і не сміють виказати своїх справжніх почуттів, тоді нагромаджується в комусь із них обурення тьми тьмущої людей з кільканадцяти поколінь“, - признаймося, о мій Михлику, що дуже... що це – як з тебе писано... Між нами тепер запала мовчанка, а тим часом кожен думає своє. Ти Митьку думаєш, що б його сказати з своїх трагедій – не цьому Гераськові, не тому скаженцю, що в підзолочених еполетах, руки б йому покорчило! – не тільки їм, катюгам, ні управи, ні гріха для них – на них немає, - всім правителям нашого і не нашого краю докорити б, дошкулити, вразити до живого: доки під ними бути, живоїдами, - раб, невільник, довічний попихач, а не хазяїн на землі.

Тобі своє пече-допікає, що ти аж рознабожився, аж розійшовсь до краю, а я все життя плутаюся в своїм товпиську думок, ніяк не виберу найкращу, ту, що шукаю. Може, тому й говорю – і, мабуть, далі говоритиму – отак од правила відступно, отак розкидано і, кажуть, не сюжетно... як той, мовляв, що сіє в розкид. В теорії – все буцімто так прикладно й доладно, що аж захоплює читальника: „зав’язав – створив напружений момент – розв’язуй!“ Але на ділі йти сюжетом... яюсь піддурливо... невільно, надокучливо і часто навіть гупо, якщо дотримувати заданої схеми, бо спрощено аж до вказівки...

аж до примітиву-настанови: обоє виключають високе творення – отак не раз моїй наївності здається. Тож навіщо творцеві йти за принизливою схемою, тасувать, підгонити події, щоб якось та єдналися в сюжеті, якщо вони і так у сумі-сув'язі поєднані що є найкращим чином, тобто самим життям, його природою і його – на перший погляд – розхристаною дійсністю... А втім – тут моя думка не указ, а сповідь сьогодні не празник, а ти нам не указник. Про долю ж Михлика покінчу, як зумію... А там навідаю Більшовика, посульських жінок, п'ять кошиків житейської мудрості, що зовні мовби є розвагою простій людині, а всередині – повчання для обранців. Бо чим ми можемо боротись, о крім мови? В тім мудрість, щоб малим зусиллям велике врятувать.

Давно й наскіпливо мені привиджувавсь мій поворотний шлях додому, як ніби щось вигукувало мою душу і слало її до притулівських поминальників, до їхніх поминальних балачок і сліз: знайомий голос, балачка чисто запорозька. Якась мара показувала прямо в очі дорожні згини й круті вибіги на Добробатькову могилу, полого потім скочувала мій велосипед з похилу аж до груші-дички, даючи ногам спочинок, і знову гнала поперед себе, як арештанта: агей, люди! Ловіть його, переймайте!.. Не спіши так, не спіши, бо швидке, кажуть, само на себе набігає. Заходь, мабуть, глибшенько в воду... Надержуй, надержуй до себе свій край, бо вислизне; а піймаємо дуба, от і дасть мірошник перейми за вловлене: я добре знаю, що це його дуб пливе.

Не поїхав я тим шляхом, що мара показувала, прости мені, Добробатькова могило, я ще принесу твоїм козакам посульську панахиду, меди-пиво з паляницею, - бо на перехресті чотирьох доріг повело мене цього разу у той бік, що веде на станцію Рублівка. Невольно чомусь повело тим шляхом, яким вели славних турбаївців в Городище на судову розправу, а нас, безборонну мокловодівську челядь підводами везено в німецькі вугільні шахти, як сьогодні, й число впомку восьмого червня одна тисяча дев'ятсот сорок третього року.

Тоді я сидів у самім задку кінної підводи, перевісивши ноги через затилок, і навіщось дослухався до гуркоту коліс – по такій дорозі, щоб колеса не грузили в пісок чи в солонець часом по маточину, їхав я вперше, бо лише чув од батька, що є бруківка, мощена дорога диким каменем, - по такій ось везуть нас, молодих, як травнева паша, в якусь чужу Німеччину. На підводі нас восьмеро, підводчик – дев'ятий. Ящик гарно, врівень з полудрабками, вимощено: наспід збоїнами, тобто дрібно перебитою соломою, а зверху заслано мішанкою сіна з соломою, кормом для скотини взимку. Сидів спокійно, не вовтузився з клунками, як дівчата, не перемощував їх сюди-туди, не розв'язував і не заглядав у ті вузькі домоткані мішечки з пришитими на обох гузирях спіднизу полотняними лямками. Не вовтузився, не розв'язував, не заглядав разуразно, щоб уломить перепічки або вщипнути кришеник м'яса з вареної курки, бо я не мав того нічого, навіть змінної одежини, - отак, як сиджу, був ловко застуканий якимсь не мокловодівським поліціантом з облави, на нас влаштованої. Тої ночі ще звечора всі дороги околишніх поселень були, кажуть, густо, в три пояси обставлені патрульними нарядами на конях та хитрими засідками: ой не лети, сивий орле, на Волиння пити, засідають вражі ляшки, хочуть тебе вбити.

Котрась милосердна дівчина (либонь, сусідка Маруся) подала мені гарний кусень ще пухкої перепічки, втиканої зверху дрібними кришениками старого сала – їж, дурний парубче, та гуляй з своїми дівчатами, а не чешеш на чужу, хоч би там і як намальована була твоя Славутівна, була твоя Настя. В дорозі я вже наслухався таких докорів і перестав на них зважати: не вперше везуть – якось воно буде й цього разу, хоч так далеко від дому я не був – десь іздалека ніби хтось протяжно тюкнув на все горло, хвилями докотилось до нашої валки, і дівчата крізь сльози вкотре вже співають прощальної: розлука, ти, розлука, чужая сторона...

До мене аж перегодом дійшло, що то тюкав на все горло – на нас тюкав, вже недалекий рублівський паротяг: паротяга свисток долітає здаля, ніби кличе до рідного краю... Гудок ще і ще повторювався, насилав на душу

тривогу і тяжкий неспокій, а нерозсудлива допитливість тримала мене і тримала на підводі – так уже кортіло побачити паровоз, залізну дорогу: кому кортить, тому й болить... Побачити, либонь, з єдиного бажання: позадаватися потім, потім... як утечу, як покрадьки, плавнями та островами прибейкаюсь через якийсь там день додому, розпитаюсь у матері, що воно і як, стрінуся десь не на чужих очах з хлопцями і опишу їм, плавневим дітям хутірським, наївно чистим їхнім душам, - опишу з вихвалькою про небачену машину: ти, машина, ти залізнична, куда милого завезла..." – співала мені в спину (либонь, сусідка Маруся) і забивала своїм, ніби занапащеним голосом моє хотіння побачити паровоз: коли не послухаєш голосу серця, - вір мені, сестричко, що й мені не допоможеш, і своє життя занапастиш.

Забивала те знадливе хотіння своїм чистим дівочим голосом, що теж із кимсь прощався, накликала на мене, такого в слові преподобного, дивнісінький стан, що буцімто я сам собі привиджую дивніше всяких явних див, всяких паровозів: висока, рівна станом з'ява, тюнюня в талії, немов бджола, витає над моєю головою у восьмикутній картузії і прорікає, як Настуся: „Хоч де будеш, то я тебе знайду... хоч де будеш, то я тебе знайду..." Видіння мене зроду не харпудили, бо я, кажуть, трохи козиристий, тим паче ось тут, на возі, на очах дівчат: коло дівки парубоцько півнем козириється, та цього разу мені стало від того з'явного прорікання непомаду страшно чужини і невідомості. Охолола згороїжена душа, засмоктало під ложечкою. Оце Настине „хоч де будеш, то я тебе знайду" тоді в церкві здалось таким собі звичайним для дівчат, як гарна приказка у моментальному скороминущому пориві молодого серця. Так здалося, бо сказано було шепотом і ніби мельком не де-небудь на вигоні, на досвітках чи на гулянні, а в морозівській церкві, саме в той момент, коли я, старший боярин братового весілля, доторкнувся рукою до Настусиної, старшої дружки, щоб повести її за молодими, що вінчалися: да допоможи, Боже, на рушнику стати: тоді не розлучить ні батько, ні мати, ні чужая чужина, як судилася дружина. Ми, мабуть, обоє в той час забулися про нею сказане, бо

церковне дійство вінчання затривожило нас і захопило своєю таїною, своїм початком нового і вічністю його тривання. А далі свадьбове ігрище і зовсім забивало той солодкий порив наших забуялих сердець. Мені принаймні тоді здавалося, що свадьба триватиме і триватиме. Я законно і вільно підходитиму до Настусі, торкатимусь її теплої руки, вестиму в танець, хоч тут я й не який мастак, або просто стоятиму в гурті поруч, кожнісінької миті вчуваючи в собі її присутність, - то, либонь, зачиналася моя перша любов, душа якої, бач, не вмерла і такою милою, бач, ніколи вже не повторилася... хіба в сльозі, з якої всі ми народилися... хіба в сльозі в жальбовій.

На невольницькім возі, сказати по правді, я так глибоко не розмислював. Тоді підкажіть на милість, звідки взялася над моєю головою у восьмиклиннім картузі висока, рівна З'ява, тонюня в талії, немов бджола, і, мабуть, тричі мене за сонцем окружлявши, прорікає мені все, як воно має зі мною бути.

Мабуть, зачула кров'ю. Чи, може, м'яким своїм, добрим серцем: заржи, заржи, сивий конику, на пашу рано йдучи, чи не зачує серце-дівчина, а в саду вінки в'ючи. Інакше як би вона мною поводила.

На якомусь повороті, трохи виїхавши за село, я поволеньки пересунувся через задній затилок воза, однією ногою ступнив на розворотину, а лівою вгадав ловкий момент м'яко торкнувсь землі, щоб не завдати болю затеклим до потерпільності ногам. Пустився руками для виду пройшовся за возом, мовби розминаючись, - ніхто нічого. Підводчик, не оглядаючись, цмокав на коней, бадьорив їх то віжками, то батогом, а я стояв на обочині, мовби пропускав і пропускав підводи – спочатку, зі своїми людьми, а далі – з незнайомими. Тепер смикнувся, як на останнім кроці у провалля чи з якоїсь некерованої дії в небезпеці, і побіг, побіг... помчав непередаваним летом до кукурузки (Господи! Навіщо допускаєш такий світ, що в нім у смертнім трепеті людина утікає від людини!) Так було холодно моїй голій душі лише в зінківській Дейкалівці в кінці одна тисяча дев'ятсот сорок першого року, коли теж тікав, але од зграї псів, тренуваних – я послі взнав – на людське тіло, на людську кров. Але того разу кукурудза була висока. Уже геть пересохла і тому дуже

шелестюча, що бігти нею, навіть іти збіглому було зовсім ніяк, а лиш безпам'ятно повзти міжряддями, що є в тобі голодному тривалості, і знати: ось-ось вжене з розгону, зозла тобі ікла в горлянку найчуткіший... А ця ще зовсім молода, низенька, вгорі ледве злилася листям – ховайся, падай ниць! Не поглядай на празникову одіж, на росу в закрутках листя – повзи на ліктях, подальше від дороги... і теж міжряддям. Аж ось тепер не поспішай – полеж, прислухайся: ти чуєш, Господи, мою молитву? Чи ти вчуваєш – о моя Втіхо, о З'яво-помічнице, як я благаю Господа і всіх святих, щоб привидів мені доторк твоєї теплої, тремтливої, як серденько, руки, освітив поглядом твоїх очей, нашептав мені твою любов: ти великого стоїш: умієш Богу молитися і мене навчаєш, о моя утрачена любове!..

Ніколи собі і в голови не клав, зроду, мабуть, не повірив би, якби хто й під клятвою казав, що невеликим перегодом, через рік, либонь, після цього, сказати б, случаю, знову стрінуся – чого тільки в те безврем'я не случалося! – зустрінуся посеред Європи з цим ось дядьком Ланковим, як прозивали його в Черепаківці, - отже, з дядьком Ланковим з Черепаківки, що розкарячено стояв наді мною, лежачим у міжрядді, і голосно балакав не то сам собі, не то до мене, загукуючи своїх полільниць іти сюди – подивитися на його отаку знайду: ги-ги-ги – знайда! Ти тільки глянь, як інтєресно, - жива знайда! Чи була кому така найда? Хіба попові в піст отак пайдить, та й то не всякому – ги-ги-ги, засмійсь, Матвійку, дам копійку: значить, іду – лежить, торкнув – не біжить, узяв – воно, куснув – г.... шукай слово до прикладу: ой грай, гололай!.. Отаке мале, а вже хитре... Та я тебе наскрізь бачу! Втекло, лягло, прищулилось. Яким вухом до землі? Лівим? Правильно! Я теж лівим землю слухаю, бо з цього боку серце, то й вухо краще ліве чує... Слухай, слухай. Може, що й почувеш. Сю ніч двиготіла земля, дуже двиготіла – наші мовбито здорово наступають... Мені вже й записку під двері підкинули: тікай, мовляв, стерво німецьке, бо рішимо того ж нашого дня або будем бить, поки, звиняй, в штани мулу напустиш... За те найдужче, що ти коло наших жінок,

як півень коло своїх курок, поняв? Смерть німецьким окупантам і розпис, тільки нерозбірливо...

Стоїть наді мною – не каже ні сякої, ні такої: чи підводиться мені, чи лежати. Чи дивитися й далі на його страшно порепані п'яти, на такі розкарякуваті, видно, такі вроджені ноги, що між ними справді може проскочити найпоросліша льоха і за холоші не зачепиться. Хоч карякуватість трохи таки скрадають широкі, як у три пілки, штани з чорної крашенини, прозваної, якщо не обмиляюсь, чортовою кожею, на лице лискуча трішки, а зісподу – яке вдасться...

Я й знаю – добре та гаразд маю такого відома, хто ті записочки підпихає під двері – один у нас є такий партієць... партійство своє закопав десь на вгороді, як наші з Городища одступали, а парубота прислідила та назад одкопали. Одкопали і кудись по-своєму переховали. Не оддають, а тільки дражнять: засмієсь, Матвійку, дам копійку – його Матвієм звать... Тепер Матвій грається в партизана: то нахвалки жене: „служиш німцям“, а сам робить на конюшні, то ось тепер записочки підкидає – лиха година його знає, що й робити... Таке складається, що хоч маж воза та наривай воли, бо коней не попаде од Матвія...

Ото таке гівняне діло, хлопче... Та й упав же комар та й не дише, ручками, ножками не колише. Держіть мене, бо трісну зо сміху: гу-гу-гу, Матвійку... Сама в хаті – аж качаюсь... аж качаюсь зо сміху, хоч і сама – чи, бува, не здуріла? Чи, бува, не касян глянув на неї? (Не той Касьян, прошу, що „нехай діти голодують – нам більше буде, що їсти“, а ще бездушніший... отой, сказати б, злий якийсь дух безтілесний, котрий, за нашим повір'ям за повір'ям за посульським, очима наводить порчу на людей)... Січас, мабуть, здамо тебе, хлопче, рудому німцеві, як сировину, за сто марок. Ще й два стакани солі на додачу... Я знайшов – я й здаватиму, - вперше звернувся до мене, додавши: „Так що підводься, годі лежать, глузи знімати з моїх кривих ніг: жартуй, да не глузуй із бідних парубків... Криве дерево не дужо

випрямитись. Той давно вмер, що даром давав: за два стакани солі аж загудеш!.. Не віриш? Повіриш!“

Довкруж мене, поспиравшись на сапи, вже стояло з десяток зізваних Ланковим цікавих молодичь і, як годиться, навперебій наговорювали всячини про своє домашнє аби слухав, до мене не звертаючись навіть поглядом, хоч, признатися, я був готов ставати перед ними на коліна, щоб заступилися, порятували... од рудого німця за два стакани солі...

В моїх словах не знайдете лукавства, я знаю й сам, що просте, що кривеє і хто кривим оком поглядає на козацьку Україну – не дядько, мабуть, Ланковий з Черепахівки... маємо тепер досить певного відома (наголосіть на „і“, будь ласка), що він таки, до краю збурений нахвалками, сказати б не по-нашому, звиняйте, шантажем Матвія, мнимого партійця, не витримав, злякався сам себе лиш з того, що був при німцях ланковим над хутірськими молодичцями, а для війни через свої калічені ноги зовсім не годився – про це й тепер вам скаже все село: і старе, й мале, й калічене. Хоч на силу був здоровенький, роботи не боявсь. А в руках у нього, кажуть, був не звичайний креп: перед тим, як покидать село, вскочив на конюшню, застукав десь при жолобі Матвія, мнимого партійця, притирлував сумирненько: давай хоч попрощаємось, Матвійку, дам копійку. Той подав руку без усякого. Дядько Ланковий не ждав такого, і тому бити не посмів. Узяв лиш подану Матвійову руку в свою і так затис, і так потиснув, що пальці тому захрупали: хрусь-хрусь. Зохрустіли, аж злиплися в сукровиці, що вже він ними більше не володав...

Запріг дядько Ланковий з Черепахівки пару гнідих воликів, бо ходак з нього нікудишній, та й поскрипіли колеса невідь, у неславу: несказанно тяжко слухати, як плаче оттакий чоловік. О, Боже мій, нескінченний! дивитися горе, що тепера на сім світі віра віру боре... Ми вибрели з кукурузки, в якій я, збіглий, ховався, вже аж тоді, як молодичі з сапами порозходились на обід. Звичайно ж, я, меткий хлоп'як, міг уже тричі втекти од калічного дядька Ланкового з Черепахівки, але він мене просив, як батько,

не робити цього серед білого дня на очах всяких людей, а прийти з ним поволеньки до он тієї до його хати: не хмурся та послухай, та роби так, як я тобі скажу... Тут же в дворі дядько Ланковий справді дав мені аж два стакани солі – тоді за неї що хоч можна було виміняти – в кожному дворі її до скруту було треба, такий був нестаток. Дав і навчив, як нею мінька (на „а“, прошу) – мінька розпоряджати, щоб стачило, мовляв, тобі, пішаниці, на їжу, на ночівлю аж до самісінького дому... бо я, хлопче, скоро з дому: боюсь допра: засмієсь, Матвійку, дам копійку, - відвернувсь од мене і далі ні сякої, ні такої. Мовчки покарячкував до настіж відчинених сінешних дверей, затулив плечима всю ширину одвірок, пірнув у пройму.

Більше ми в очі не бачились, хоч і стрічались, либонь, наші душі, значить, з потреби. А бачився з тим дивним дядьком Ланковим з Черепахівки десь аж на мосту на Рейні біля німецького Дюссельдорфа вже влітку одна тисяча дев'ятсот сорок четвертого року у хаосі війни. Тому я, отже, згадавши того падишаха, що знав такі чари, й собі пробує вийти з свого тіла, щоб увійти для цього случаю в тіло Вікентія, в його спогадну мову, нехай легко кладеться на додачу на наш навій, мов той сувій сирового полотна.

... Дай, Боже, наперед лучче, бо тоді коло того мосту зчинилось таке, що трудно його й докупи скласти. Чи то ж можна того назвати християнином, хто не знає навіть доладне про життя й діла Христові? – отак і нам тепер: плутається в голові, мов та нитка, що порвалася та приховалась у начинні. Знаю тільки, на собі знаю, що як не їсть чоловік довго скоромної страви, так нема в ньому й тривалості. Нас уже ніхто не наглядав, не гнали далі на окопи проти другого фронту – розбрелися, хто з ким хотів, блукали, як неприкаянні, десь, либонь, за Ахеном, вже по голландській землі, шукали їсти, хоч лопат, правда, й не кидались. Не кидались, бо були вони марковані, новенькі, з чітким клеймом, здається, великого міста Ессена і служили нам доказовим посвідченням в той не один случай, коли нас ще хтось затримував, кудись направляв, щось радив. Та згодом, як уже всі такі митарі, як ми, почули, що німці панічно відступають, що треба пробиватися назад, до Рейну, точніше,

до якого-будь мосту, тобто додому, як ми самі себе бадьорили тим наймилішим для людини словом, - ніхто нас більше після того не чіпав, аби тільки не напоровсь на власівців. Цього остерігавсь навіть мій безпечний провозатий Дядько з Нової Землі. Я в нього ні разу так і не запитував, а сам він не хваливсь, яким чином цей, приблизно вдвічі старший чоловічина, опинивсь між нами, небулими в солдатах. Віриться й не віриться, а втім один бог міру знає, вважай, дитячо-хутірських підозрівань, що він, якими словами, і є той саме в'язень за політику, що мав бути розстріляний, але погодився піти в загін так званих штрафних смертників і в першому ж бою свідомо чи невольно втрапив до німецького полону – дуже велика, мабуть, тайність, щоб нам її в нього взяти. Остерігалися власівців, бо теж прочули, що жорстокі, як розбійники, і нещадні до нашого брата. А тут ще й велика невдача нам припала: пішли та й пішли, як могли швидко, бо манила селянська оселя червонястою черепицею крутосхилого даху: де інакше випросиш бруквіну чи інакше, по-нашому розживешся на якусь іншу крихту чи лушпайку? А може, навіть на картоплину; по-їхньому тонюню, але скибку святого хліба, часом хоч залежаного бутерброда, якщо натрапиш на свого та ще й непротивного остарбайтера: ухвалили звірі вислати до царя Соломона післінців... щоб домагатися закону приверження для них первісної свободи та незалежності від чоловіка. Тільки один Пес був противний тому.

Пішли не шляхом, а на манливий орієнтир, а цього до смерті не любила повітряна сторожа, тобто патрульні літаки-одиночки, що день крізь день снували буквально над головами і біглих, і солдатів, і скотини, і підвід, і машин, і всякої військової зброї, - стерегли цю мішаницю, провадили, не стріляли, аби лиш рухалося все те шляхом. Нам був не прощений наш зухвалий навпростець: і раз, і вдруге напустилась на нас, немов шуліка на курчат, гостра, либонь, американська сторожа, а за третім... Дядько з Нової Землі вхопився за плече, присів. Літачок ревнув, подерся вгору, виходячи з піке, а ми згарячу добігли цим моментом до придорожної чи, може, польової,

якщо така буває, маленької каплички: тутечки стояли колись каплички і хрести, поставлені на пам'ять, поставлені про пам'ять кошовим отаманам.

Полиняло багато що з того, мов той давній, залежаний крам, щоб казати яскраво й проникливо для кожного про ті бувальці. Дядько з Нової Землі упав зразу на землю і став ніби нечувствений, а потім очунав та й прохворів у каплиці більше тижня. Жайворонки заливаються собі понад нив'ям, дух теплий іде до нас у двері од землі, а на нього не здорово та й не здорово. Вже я йому й співав, вже він і сам пробував молитися на лампаду в куточку, їсти приносив настарцьованого, поки почав до нас ходити старезний, до мене тоголітошнього міряючи, німчик метра півтора зросту. Забув, як його звать, - та він і не хвалився, - а прізвище не дуже й німецьке – Добшат, якщо я правильно прочитав на його, либонь, маєтку, бо він якраз і був з того манливого орієнтиру, тієї цілісінької оселі, що стояла під лісом одиноко на весь обмежений деревами простір, ділений то огорожами з дроту (мабуть, пастівники), то видимим посівом хліба. Прийде, посидить на поріжку, побалакаємо, як зуміємо, - ми своєї, він теж по-своєму – та й спасибі богові, що миром розходились. А то приніс каву у флязі і якусь білу рідину в коричневім слоїку. Мабуть, того дня приходив тричі і все хлюпав Дядькові з Нової Землі (прийшло в голову: той німчик Добшат був лісником), все хлюпав на рану з того слоїка, аж та рана шкварчала... аж того чи ген третього дня Дядько з Нової Землі на очах Добшата підняв руку і довго хрестивсь на ту лампаду, на превелике задоволення старезного, мабуть, віруючого християнина.

Ага, щоб не забути... за кожнісіньким приходом той, спасибі – нема вже, бідного, давно! – той, спасибі, німчик носив нам всяке друковане писання, щоб читали з нудьги. Я зберігаю дещо, бо серед нього уривками і наше, зовсім українське, тільки з деякими нетеперішніми титлами... О то, як мене серед глупої ночі прямо гоном гнали, а тоді ще й везли мотоциклом у зарості, щоб ніхто їх не бачив, - то ж прийшла було од Добшата (треба буде колись таки до поняття начитатися та людям переповісти об таким чоловікові) – од

нього прийшла ціла в'язка всякої писанини. І по-нашому є, а то по-їхньому. Так ті двоє, що й ти знаєш, не на жарт прискіпались, що в тих мовляв, бомажках, як ніби вони їх сім раз не перемацали або не презняли на карточки... Кажи їм і все, що в тих друках, од кого вони і таке інше в наростаючій ітозі. Запрешся, мовляв, не скажеш – не вручимо... Мусив переповідати, що згадалося: як познайомились, хто з тобою або з ким ти тоді був і чи знаєшся з ними на даний момент: ото тільки й нечепурно, що москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши зроду краю і не знавши звичаїв та повір'я нашого.

Дозолили мене до того, що не мав чим боронитися: змичка з ворогом і все. У животі вже колька, хоч штани знімай, як ніби у жадобі з'їв улежану грушу та води напився, а їм видиться моя змичка з ворогом, - це, видно, старшому дуже хотілося, щоб так було... щоб змичка з ворогом. А менший, видно, за титулом, чую, інакше мостить приподобитись, аж ніби умовляннями примилується до мене: розторопніший, видать. Зразу побачив, що настрашки подслідственного не взяли й не візьмуть, а всі плани його патрона чи начальника пішли на бистру воду – дає мені папіросу і розписатися за гроші, які я мовбито заробив за інформацію про діда Чорного, на їх мірку затятого з молодості севеушника – скільки то українських людей нищено, оббреханих цим жаским назвиськом! Люди й досі бояться його, як колись боялись кладовища вночі (тепер радянській людині не страшно ні тучі, ні грому – вночі краде хрести з людських гробовищ, щоб перепродати або пустить мінька на будь-яке, лиш би хмільне, пійло). Несвітський жах морозить душу: дичіємо, панове, в найпрогресивнішому суспільстві! Хто вітрові служить, тому димом платять... Гайда, либонь, на дерево ростити куприкові залози!..

Ми вовтузились б у тих кущах, що при байраці, може, ще довше, так мені якимсь дивом прийшло на ум, як приснилося, що той німчик, пом'яни його, Боже, був без одного ока. Воно було, так неживе, сказати б, не стиналось, а весь час (і вночі, мабуть) глупіло, куди його наставили, та й уся користь, не

снись мені таке і навіть не ввижайся: не снись мені ні хрест, ні могила, а приснись мені жита нива, напис на рушникові, що лишився од матері. „Без одного ока був Добшат!“ – аж викрикнув я, мов як зрадівши, своєму вимагателю межі очі, що він одсахнувся і вже більше не тирлував мене до свого мотоцикла. Аж мов зрадівши, бо далі я знав, як перед ними оправдатися, звиняй, що одхиляюся од твого дядька Ланкового з нашої Черепаківки. Кажу, німецький чоловік Добшат лишився живого ока в Бухенвальді, якщо є в тебе поняття про такий концтабір для політичних, з того боку, що до лісу, там ще й після визволення лежали стосами мертві люди, облиті якоюсь дезинфекцією. А в тих, кажу йому вже з серцем, стосах людей, недавно здорових, живих-живісіньких, як оце ви переді мною, пани начальники, криси поточили собі нори і мешкають, живуть у них, розкошуючи. Бо ті недавно живі-живісінькі люди не погодилися з властями, з їхнім проводом в чомусь, либонь, надто важливому. Або подумали спинатися вище того, хто сьогодні високо і цим себе величає. Тоді того, хто пнеться вище, стягають додолу або ще нижче – прямо в землю. Одних – прямо в землю, а Дошбатові вибили око, щоб не бачив, де криво і де високо, - оце так я їм розказав, і вони, по-моєму, дещо зрозуміли, бо якийсь час не зроняли ні слова, ні півслова, наче до них і не стосується.

Я аж зітхнув, як од роботи, коли вони перестали розпитувати, а старший на язик дістав з коляски хрест-нахрест в'язаний мотузкою пакет із сургучами по вуглах і посередині і подав його мені, навіть мляво потиснувши руку, бо той лісник Добшат, каже той, що хотів моєї змички з ворогом, є німецьким комуністом, твоє спасіння, скажи йому спасибі, бо нам пора вже пакуватись, не поминай лихом: служба! Не дай мені, Боже, наймитського хліба: служачий хліб добрий, та тільки вимовний: по шматочку крає, щодня докоряє, щодня вимовляє. От як опізниться прийти, то вже і єсть йому докорище од батька. Як зачнуть: ти до гульні проворний, а до роботи так ні. Та всяко, всяко вимовляють, їжею очі незаробленою вибивають, як мені політикою в куцах при байраці, - ото така звада вийшла поміж нами.

Тоді теж співали жайворонки і слалось теплим духом понад землю, усе кругом яскравіло своїм кольором, складалося в живі картини, в нові стосунки і білий світ здавався тихим раєм, якби не плин думок та гадок, тут ось наплонених з довічно дивних почувань розлуки... навічної розлуки з оцим ось блаґеньким чоловічком, німчиком, по-їхньому, виходить, з нашим ворогом (у кого це стільки прав підставляти мені і ворогів, і друзів?!) – з оцим ось звичайненьким лісником чоловічком, може комуністом чи меншовиком, кому потрібне це піддурне, лиш для гультяїв корисливе шеретування рядових людей на глупім політичнім решеті! – з людиною, предуже подібною до тебе, з людиною, що весь вік прагнула, чогось свого хотіла, але їй випало, як на гріх, зродитися в такий момент життя людського роду, коли все те праґнення здалось верховному зловісним умислом. І він, кормило, зразок амбіцій, міра абсолютного, згортає геть тебе з дороги чи навіть лезом смерті із життя – як же це безбожно і несправедливо для всіх невільних і залежних! Мого дідуса брата та була взяла дитиною орда, а він там був послушником, поки й жив. Поки аж смерть звела з послуху.

Може, він справді комуніст, але стояв на колінах рядом з Дядьком з Нової Землі, своїм, вважай, супротивником, і разом молилися перед лампадою на її, либонь, ледь видимий серед білого дня вогник, котрий щось їм провіщав і обнадіював, а я в ці їхні прощальні хвилини нітився собі осібно, глупів, дивився, до самого кінця дивився, прислухавсь, мов той баранець з нашої підкобеляцької Сокілки, що, як і я, грішний, не розумів, не знав жодного, либонь спасенного духовного словечка, не те щоб цілої молитви, твореної обома ними на благодатну відправу нашу в невідомість стезі праведної. Не розумів, не знав – може, однак просвітлювався невидимим промінням такої молитви їхньої, бо ступнувши кожен своїм кроком за поріг тієї середпільної каплички, і я, як вони, незвично помахав собі рукою перед давно хрещеним своїм лобом, мовби осіняючись во благо.

До Рейну ми дісталися того ж дня. Оддалеки чулися неприродні окрики людей, завивання і тріскотнява перенапружених моторів, і вся та невідомість,

чужиня осипали тіло холодом, мов колючками, вередили нетерплячу більість серця, що рвалося на крок ближче додому. Дядькові з Нової Землі, схоже, творилось навпаки: він мовби частіше і частіше став приглядатися до стрічних, встрявати в необов'язкові суперечки, пробираючись крізь товписька, суцільні стіни ошалапучених людей: у Харкові тебе швидко – раз та два ошалапутять. І вернешся додому з обмахалом, обмахлярений до нитки. Я не смів його стримувати, бо коли на власні очі побачив, що міст, довжелезний скреп фігурного заліза, завислого рад прірвою бігучої води, подірваний, шматаний у помості й по боках, може, бомбами, то непомалу забоявся залишитися тутки наодинці, якщо Дядько з Нової Землі махне на мене рукою або й так ненароком загубиться: тут справді така, як я, одиниця – нуль. Тим паче, мене все дужче опікає гадка, що він, сердешний, не має геть до кого поспішати або й не помишляє вертатися додому. Либонь, немилого додому.

Така моя нерадість і розпука, коли бажалося тільки додому, хоч яким неймовірним чином, але на той, на правий берег каламутного Рейну, відсунулось від серця, коли Дядько з Нової Землі взяв мене за руку, і ми разом виборсались подалі від мосту вниз по течії. Тут було майже тихо і, на моє диво, знайомо, як дома: на полянах поміж верболізними кущами росла трава, по ній пустопаш бродила скотина, попід деревами стояли чийсь вози, однокінні шарабани з напнутими шатрами, а найбільше ручних візків, колясок, яких хоч на розмір чи на форму біженських пристосувань, аж до тачок на однім спереді коліщаті, якими вивозять з печей палену цеглу чи завозять у них сирець. Я впокійливо походжав собі, як у Шабельниках чи в Шушвалівці на ярмарку, мовби шукав на цій чужій поляні когось знайомого чи требний товар, забувши в ці оманливі хвилини, що не дома, що в кожному мить, із кожної підводи, намету чи шатра, до яких безпечно приглядався, мовчки навіть зазиравав під їхні занавіски, хазяїн може, не спитавши, хто ти, чого й відкіль, усоромити, як бродяжного, або наосліп усморужити батогом: як злодія, але людей у них не стрічалось. Розкидано валялися постелі, щось

похідне з посуду, дитяча іграшка чи порваний ботинок – може, навіть з наших, остарбайтерівських нещасних ніг: товста, гляди, на всі чотири чоловічі пальці дерев'яна підощва без підбора, на всю вповдовж приклеїна форменна викрійка з клейончатої шкуратини на полотняному, здається, піднаряді – застібай зверху на пряжку, що обов'язково зовні, і вдосвіта, коли ще лунко-лунко і ніби порожньо на всю Вестфалію, - трах-трах, трах-трах, не в ногу, напівсонний, „шнел, шнел... бістро, бістро, ферфлікст нох мал... проклятий ще раз...“ трахаємо неживим деревом об неживу бруківку до самого шахтного ствола, де завжди холодно, сиро і пахне ямою... „Бістро, бістро, проклятий ще раз, ще раз!..“ Несемо себе і несемо покірненько до ями, мов той казковий птах носорожець, погиблій під час потопу, бо, покладаючись на свою силу, не захотів зайти в ковчег.

І неталан наш, і талан, як кажуть люди, все од Бога. Воно-бо так, та не щоразу.

Мене голосно гукнули по імені, і я одвітився на гуки, пішов ближче до берега. Тут стояло кількарю наших людей, котрим, як я зрозумів з їхньої балачки, заказано вертатися додому: вони або ж утекли з України од гріхів: летів ворон чужосторон, або з тих східних невільників, котрі, наслухались до ляку про тюрми й табори, остереглись, не важаться додому перепрягаться в іншеньке, в нове яремце – шукають легшенький ярміс пожити в будучині десь на чужині: ой піду я з туги на чужину. Збоку мовчить, мабуть, вербувальник: вони в те врем'я люте появлялись там, де й не подумав би: пристань, пристань до вербунку, будеш їсти з маслом курку, будеш пити і в хорошому ходити.

Там, біля мосту, люди тиснулися осліп – кожен хотів бачити на власні очі, що по нім переходити ніяк, що група людей у форменній одежі оглядає пошкодження, але ніхто не відає, не каже, що сьогодні, завтра чи коли оголосять дозвіл переходити бодай пішоходам. Навпаки: розійшовся слух, що десь тут недалеко німецьке військо вдало ощетинилось проти другого фронту, зупиняє його і навіть готується переходити собі в наступ. Для цього

німецькі внутрішні служби з власівцями на підмогу навіщось збирають біженців і всяку бродячу худобу в гурти – мабуть, щоб виставити їх супроти наступаючих для свого прикриття.

Той, що здавався мені вербувальником, хутко підвівся з місця, як тільки до нього схожий манерами, щось сказав, показав махом руки всім тим, що юрмились на цій поляні, і ватага різнолітніх, різновдягнених людей з якими хоч торбинками, шаньками, клунками, хапком заспішили туди десь пониже від мосту: там заросліше деревами й кущами, отже, безпечніше. А може, десь там, саме там їхнє умовлене місце для збору, для відправки завербованих, - зітхнув якимось болісно, аж мимовільно усміхнувся Вікентій: нехай це болісно, але скажи спасибі, що ти пізнала правду, поки не пізно. Стало тривожно, як перед небезпекою.

Такий мені, небожата, сон приснився, бодай ніколи не явився! Видиться: моя галера цвіткована, мальована, стала вся обідрана, на пожарі спускана.

На той момент я розгубився: між тими, що пішли до місця збору, мелькнули плечі в знайомім піджаці із прострілом праворуч, і я несміливо пішов за ними. Поруч зі мною ковиляв останнім важкий на ноги у нашій морщеній куфайці. Він дуже шкутильгав, немов помулений, час від часу окидав мене невинним, добрим оком, як ніби просився не спішити, - видно, хотів щось казати або кричати несамовито... Чи передать ще не народжені, але відчувані слова... слова комусь додому, на Україну, бо весь час, за кожним, мабуть, трудним своїм, карякуватим кроком зривався щось вимовити. Щось неодмінне й невідкладне. Налягаючи, щоб поспішити, щоб хоч далеко не відстать од звербованої ватаги, чоловік у нашій жмаканій куфайці говорив і говорив, запиняючись задишкою, про віз, про якусь пару волів колгоспівських, за його ланкою закріплених. Обрисовував їхній вигляд і масть, щоб, якщо схочете, легше їх знайти серед бродячої отут скотини, як їх гукати, яку руку простягти, щоб вони дались спійматись. Кілька разів повторював їхнє ім'я, бо вони його знають, дуже понятливі воли, що якби тільки їм перебратись – води вони зовсім не лякаються, бо посульські і дуже

плавучкі: Дніпро перепливають, а цю Рейну перетнуть одним духом, лиш би направив хто спокійно в воду та зрозуміло, понятливо до них обізвався... що якби їм тільки якось перебратись на наш, на правий тобто берег, - дійшли б вони без проводатиря до самісінького Дніпра, де вони випасались, росли, напувались нашою водою, а дітлахи, плавневі хлопці, - то ті тим паче, любо з волом переплинуть навіть бистрянку Сулу туди й назад, а Дніпро також, тільки з передишкою на правім боці, недалеко чи напроти Бужина, де на острові, у Качалі, ми пресували в тюки сіно для армії, - розпитаєш людей, якщо не віриться, - пройшли отак ми з добрі гони: добрі гони – значить, сто двадцять сажнів, середні – вісімдесят, невеликі – шістдесят сажнів.

Пройшли отак ми важко з добрі гони, як чоловік, важкий на ноги, що в нашій жмаканій куфайці, мовби опростався од якоїсь невидимої тяжби чи неволі, - пішов легше, хотя і набокувато: ото глянь! вони обидва!.. Хто їм каже, Господи твоя воля, що у воді не так жарко і не б'є муха, оводи чи дроники. Стоять, ремигають, як дома. Я їх підпас трохи, щоб не охлявали... Отак бувало підійдеш у таку блаженну хвилину, помилуєш їх трішки (і для власної втіхи також) – тепер балакай з ним, як з людиною, - все знає. Дуже понятлива божа сотвора! – либонь, на ходу сотворене Вікентієм... дуже понятливе слово, лиш правильно наголосіть, будь ласка, друге в ньому „о“... положіть такий наголос... - язик отерп, замерзла мова, мов камінь сердечко згнітив. Виховала б школа наших дітей згідно з духом нації!..

Оживає згнічений морозом, непозичений у німця, український розум. Був мужиком, тепер паную і трохи розумцю набравсь. І смілості. А ніжність маємо справіку...

Помилуєш трішки, побалакаєш, а тоді... одержку на роги вузлом завузував, щоб не намокла і ... пливемо: віл попереду, рогами трохи на косину, як навперейми до бистрі, а ти за ним, за хвоста притримуючись, ногами барабань чи булькай хоч з перервами – скотині легшенько, тобі на глибині не страшно; якщо в плавбі ти не який мастак: та й жара ж яка! – Нічого, як доїдемо до Полтави, буде воздяніш, прохолодніше. Спустимось до

річки, а коло річки завжди буває трохи воздяно... Вони тебе, хлопче, приймуть, як свого, тільки не кричи і не бийся, бо тоді джухнуть од тебе і до рук більше не дадуться... Я вже попрошався з ними, не буду обзиватися, хай ремигають у блаженстві. Ти, мабуть, бачив, що ми й цілувалися... і воли од того крупно плакали... картуза мого восьмиклинного лизали та ще крупніше плакали, як ніби просилися додому. Тут ще один руський чоловік, розпитувався, як воно та як би його хоч чим-небудь переправитись на той, сказати б, на наш берег. Я йому сказав, як це можна, хоч він, бачу, необхідливий коло скотини. Та й як ти, міркую собі, пливтимеш через ту Рейну, як вона отака широка, аж чорна, а в тебе ото рука не дуже справна, що не дай бог, хтось такий дуже німецький побачить твою пробоїну на піджаці (та, мабуть, же й на руці), то заберуть розбиратися, що не вступиш і заперечити.. Не для таких, як я, війна, і войовник з мене не жвавий. А він каже – попливу... - затнувся чоловік у нашій жмаканій куфайці, махнув рукою: відступись, мовляв, одстриявай... я вже бачу, куди йти, а тобі ото так би радив...

Я послухався чоловіка у нашій жмаканій куфайці, тепер стою, обтряхаю на сонці, на правім березі Рейну, боязко поглядаючи на той берег, на чужу, справді чорну воду річки. Глядючи на свого вола, плавучкого й понятливого, шукаю в блискітках невисоких хвиль хоч би який помітний мигливчик, хоч би щось та схоже на пливучу людину або на голову рогатої худобини – невже, доскіпувався сам у себе, не скучив за своїм рідним, не захотів перепливати, а примилився до тої ватаги звербованих, либонь, безвихідних людей? Правду кажуть, що кожен живе по-своєму, але не тільки. Є ще й „живу, як усі“.

Біля мосту, чути, зчинилася лунка стрілянина, долітала напливами дика ревнява і мішаниці звуків, і я попластав по грузькому при самій воді в той бік, де моє серце вгадувало, що там йому не смерть. Мій віл, мабуть, зачув мою стривоженість, а може, по-своєму дорікав, що не беру його з собою, не переховую од стрілянини, - бозна, що тоді подумав мій віл, але так ревонув

зусильно, мов у маточину, що на другій спробі, на другому заході поперхнувся, як твій дідусь Лука локшиною, зірвав голос, що закашлявся, і, видно, з відчаю, що не догукався, кого мітилось, дременув, прьонув з усіх чотирьох навіткіача, навдъори, обсипавши мене піском з-під ратиць. „Слава богу“, - я аж сказав йому вслід і сам собі наполегшу, що тепер мені, вразливому й заміткому: кішки б'ють, невістці на замітку дають... тепер мені не треба вигадувати спосіб, як би його делікатно обдурити свого понятливого вола, дати йому безобидно зрозуміти, що на цьому ми квити: я тебе напрямив, куди додому, ти мене, спаси тебе біг, переволік через річку, в якій пливти самотоко навряд, чи я наважився б: навряд чи десь по інших країнах співають так гарно і голосисто, як у нас на Україні. А звичаї у нас, у козаків, дуже чудні й заміристі, бо народ ми збіса хитрий, а ще дужче спритний і в терпіннях заповзятливий.

Таки недаром заревів мій віл отак зусильно, що аж поперхнувся: у мерехтливій міняві текучої води я набачив отепер пливучу голову рогатої скотини. На рогах тільки не видно було ніякого одягу, якщо мій Дядько з Нової Землі цимбалиться на цей бік. А може, одягу не видко, що далеко таки для незброєних очей, щоб чітко бачити. Ще й так могло статися, що понятливу скотину до своєї пари отой таки чоловік, що важкий на ноги... що крупно плакав, з ними прощаючись, - схилив Вікентій свою замислену голову, помовчав стільки, поки все те жалке і жасне хоч якось та вляглося в ньому. На душі стало не так моторошно, бо на тисячну долю того німецького моменту чітко змигнулися крізь морок часу ті посульські воли в парі і його всесвітнє самотоцтво у дикій ревняві одурілого в жадобі крові антисвіту літнього одна тисяча дев'ятсот сорок четвертого року, - все тепер змеркло, запало в якийсь невидимий ховник, поки лучиться нова нагода, а чи зможність ще блідніше об тім згадатися. Поки й зовсім не стане ні згаду, ні спогаду... Були ми довго наче мертві, були нерухомі, в летаргічному сні.

Тоді я підождав, поки замислена голова звернула на мене свої очі, щось муркнула сама собі, як крізь сон, - все, мовляв. Добре, що ми стрілися...

Наше козацьке свято знову відкладається. А чого відкладається – питай у главарів... Мої коні готові, корогву Марфа дошиває, Данько Мелашчин уже придбав собі сідло... На зібрані пожертви ще якби хоч штук троє, цигани обіцяють, а ми віримо... бувай, пане-брате, - посміхнувся. Заспішив завертати табунець одномасних лошаків, готовеньких, навчених для виїзду на козацькім святі, я ж напруго покотив свій самокат далі й далі – до ген тих крайніх хатинок, до яких мовби аж під вікна зеленіє, а насправді не тулиться моложава колгоспівська озимина, що вруниться, кущиться, як вовничка на гарному ягнятті – о, як люблю отаку божу простоту і спокій! Зроби, Господи, нашому світові поправу. Горе нам буде, як не діждеться од нас ніякої поправи Той, що ненавидить всякий гріх. Попрямуйтеся ви, вільні доріженьки, поправуйтеся ви, лихі воріженьки. Хворого-недужого як помаслосвятять та він одужає, то після того йому не можна лихословити. Була вона, Україна, у тісній земній неволі, та оце визволяється, і знов кладеться їй, і йметься їй на життя веселе й любе, і забігає вона вже думками поманливими, допоможи нам і ти, Господи. Нехай не манять брехнями народи: який-то непростий гріх – манити брехнями!

„А все ж таки й подобно, щоб людина оживлялася поманою, - здрастуйте, тітко Марфо, дорога наша розпорядителько Личачко. Ви ждете чогось попутного? Та на цім роздоріжжі вас ніхто не підвезе. Он же дивіться, на он ту дошку дивіться, а не на мене. Бачите, яка заборона червоним намальована? Ходіть он вищенько, під бугор... Тільки й там не спиняються, пожени їх, Господи... Краще гайда на зупинку, де ото мережаний знак автобусові. Ага, ото...“

„А все-таки, я визнала, що квочку годиться підсипати в неділю, а в дорогу їхати в будень. Приїхала, а його нема... Диви, який славний солдат пройшов ото од попутки. Узяв же бач!.. Червонощокий, чорнявий, як гвардія, високий: марнують без толку, витрачають молодого чоловіка, як би й у нас ото колись: бере цар великих у гвардію, а вони на Україну не вертаються і дітей од них нема... Чи, може, це відставний який москаль, бач, пішов тим трахтом, куди

й я колись ходила. Та ще й не сама, а гуртом, що й Прокіп Лядовський підпрігся з конякою... І оце ж таке саме: оживилася поманою – у сні мерещелось, ніби кликав. Сидить мовбито посеред печі – а це ж сниться на страшну печаль – сидить на печі у немазаній хаті, долівка збита і комин у сажі. Простягає руку, мов благає, і чомусь, як не своїм голосом, каже: спасай, Марфо... Забувай усі мої гріхи, бо, може, й правда, що з тобою жив би в шані і добрі, а пішов до спитої Марушки – їдь чи йди до мене хоч і всю дорогу пішки, бо мене тут скоро зовсім зашттовхають, як теля-одкидча, що зробився наполовину тоншим, як був у засланськiм Казахстані, де кончили мою рідну матір, як я тобі на вигоні хвалився, оті три люципери, що питали мене по-нашому „хто тебе післав по матір“, а їм одказував, що сам післався, то, може, це їх роздражнило, і старший на язик сіпонував з-під моєї рідної матері матрац, на якому ми вдвох спали, - так страшно сіпонував, що мати не вдержалась і скотилася з матраца дуже з розгону, що вдарилась очима об голі пружини, аж голова об залізо стукнула, і тоді на їх кончилася, бо мене од неї заступив і держав за сорочечку той, що привів до нас тих, луципер, мабуть, комендант над нашими бараками... Все, бач, збігається з тим, що мерещилось оце вдосвітку, а його тут, кажуть, і не було. Ми, кажуть, і не чули, що його так побили два чи три воєнні школярі, що десь аж під Москвою вчаться на десанти... Прокіп, мовляв, лежав, мабуть, цілих три тижні. Так це було ще під весну... Тоді, ага, точно тоді, бо ваш Більшовик Лядовський було дуже розбушувався: що це за лікарня, що годують ським-таким, а вночі нема чим і вкритись, що хворі несуть-ведуть своє з дому і одіяло, і подушку. Розбушувався, що аж кричав, а тоді знявся в чому стояв, і пішов на автобус... А такого, мовляв, як Митько Михлик з побоями у нас оце все літо не було і його побоїв ніхто не знімав, щоб подавати на суд чи як там... чули, таке чули, що молода братія з Жужманівки чи десь із тієї сторони ганялася кіньми за кимсь гулящим на острові. А впіймавши двох... ні таки двох, не трьох... обох засадили в якусь келію чи в порожній кормозапарник, що міліція тих шукає, а тих допитує... Побудь отут, не сходи із місця, бо я не братиму

кошовки з передачею, поки я питаю в аптекарки, чи не привезли гірчичників Варці Віщунці од простуди, бо я сама ночами кашляю, воно, щитай, уже минуло наше врем'я, а ми живемо та живемо... Колись висівками парили... або нічим, бо крепкий люд родився... не якісь там перебірки чи недоноски всякі, хай Бог простить на слові... Стій же, не сходи з місця, бо в кошовці і милостиня і до милостині...

Марфа пошкутильгала до аптеки, а я стеріг її пожитки і тихо радувався за її старечу жвавість... дякував богу, що мене сюди поманило... ще на городиськім перехресті чутно серце поманило... серце поманило чи, може, та пам'ять, що до останнього живе в крові, а скоріше всього повела мене рублівським малолюдним трактом вироблена звичка повертатися додому новим боком, новою стежкою чи путівцем, якщо, звичайно, відправлявся в мандри своїм велосипедом „україна“.

Хоч і в цих поясненнях є привід посумніватись: цією стороною додому далше півно вдвічі, ніж би їхав степом, накотистою земляною доріжкою, де двоє транспортних не всюди розминуться, де є і час, і нагода спинитися, коли душа того захоче, закричати в небо, як одурілому від простору, озватись до ластівки, немов до дитини, що ні з сього, ні з того загадала грати з тобою в хрещеника якраз на Добробатьковій могилі: звідки ти, могило, у степу взялася? Хрещик з очерету, земля не зляглася...

На рублівському ж тракці зовсім інше снується, не таке бачиться. Тут, правда, теж простір, така сама вузька смужка зелені на обочині і навіть стрінеться подорожньому два неошатні, мов тимчасові хутірці, що збирались, либонь, зникати з непривітного, нерозумного світу – вже й склалися хапком на вози, лишивши по собі такий нам милий, такий для нас любовний розгардіяш, а в крайню минутину немовби згадали, що нема за чим – та й нема куди їхати. Тоді, коли в окупацію, сюди, цим єдиним трактом возили цілими обозами посульських хлопців та дівчат в так званий рейх на примуспрацю – в так звану, кажу, імперію на примуспрацю, ті хуторці звали Малою і Великою Черепахівкою, теперішні тобто Лізки і Середпілля. Та й

увесь наш відом про ту сторону зовсім недалекого від нас світу. Забалакали про нього, як у забій забили, вже аж тоді, коли той дядько – не будем називати імені – коли той, що відступив, точніше кажучи, утік з села разом із окупантами і опинився нібито в Америці, та одного разу, уже на добру старість літ, заскучавши, либонь, за рідним, якимось навідався у гості – забалакали, кажу, як у забій забили, - ось Марфа вернеться, не дасть збрехати.

Бо як його й не забити, як цей нерозбитний, мовляв, лікнепівський дядько („Засмієсь, Матвійку, то дам копійку“), тільки й того, що здоровий у руках, як нечутливий (на друге „е“ , прошу) – робила й не спала, поки аж нечутливий сон обняв її коло колиски – заробив, дали заробити і тій же таки по-нашому безробітній Америці (який-то гріх – манити до комуни брехнями!) цілий дім у місті Буффало, десь коло озера, автомобіль не сякий-такий, а їхній, велику пенсію – куди там бідному та голому колгоспнику, ще й про запас чимало грошень, що хватило тих, що були в нього на руках, купити на подарок якомусь родичеві, правда, наш, але ж автомобіль на п'ять персон. Та стратити на переліт – чули? Їхнім самольотом за півдня у Київ прилетіти – туди, вам кажеється, стратив ледь не дві тисячі їхніх (золотих?) їхніх всесвітніх грошей, - то чи це правда, бо страшно такому вірити: що ж воно ти, Господи, над моїм родом отак збиткуєся, отакою обдур'ю береш нашу працю, маниш – три коліна маниш брехнями до світлого, до майбутнього царства небесного, - скажи нам, рабам твоїм... допоки йти з ума та з толку...

Мовчить Господь. І того разу промовчав, навіть покутної молитви не прорік, коли в той же зашарпаний хутірець... приставили цинкову труну з Ваньком-солдатом, що служив десь на вредних границях... На дав'ятий день аж приставили... не вислужив на швидше, хоч його мати стратилася розуму на перший день, як передали вістку. Лежала в полтавській божевільні, як уже і в землю сина клали, пом'яни його праведну душу...

Для важності хіба самого хутірця, а не своєї, додав би і від себе, од відома приватного, якби воно здалося вам потрібним чи важливішим за той позбавлений радості випадок, коли мене у цій же стороні так собі, як нібито між іншим, черепахівські полільники з ланковим викрили, застукали, як зайця, на міжряддях після того, як я скочив з невольницької підводи і перегодом шастнув у ще невисоку, понад дорогою кукурузку, щоб сховатися од Німеччини. Але найкраще міг би додати наш Митько Михлик: сходяв тут усі стерні, всі вибалки і лісосмуги аж до аеродрому, путньої латки, придатної для хліба і на випас. Скаже коли Митько чи не скаже – його поспитати, якщо кому ще більшої правди. Бо я залишив його приспанним якоюсь оповідкою, мабуть, з турецької Книги Папуги. Не міг, бо не хотів будити навіть для прощання – так дуже я надіюся, що та, зовсім інша, зовсім ненав'язана дійсність: присніться Михлику мої слова – піде йому на підчинку, піде йому на здоров'я та, зовсім інша, ненав'язлива дійсність, що являється нашій людині тільки в снах та в надіях, мої ви казенні селяни...

Сюди-туди перекидаюся думками про вільну, про ненав'язану людині дійсність, розважаюся уявками про абсолютно новий селянський і неселянський світ з абсолютно новими стосунками, плутаються ще якісь баєчки про чесне суспільство з рівними можливостями для кожного, а з думи не йде Митько Михлик з його, з його сяк-так нами тут переказаною дійсністю... дійсністю абсолютної примусовості, де Митькові зостається лише виконання чужих зволень, казенних примусів для несвоїх інтересів, для несвоїх бажань, мої ви одурені діти: не схотів я зоставатися панським, застріг коня, узяв жінку з дітьми... та й помандрували у Чорноморію. Нащо ж Бог зволив серце дати, коли ся бідним не вільно кохати... Де та Марфа отак забарилася?

Шкода, що не знаю чарів того турецького падишаха з Книги Папуги і не вмю так запросто виходити з свого тіла, щоб так само запросто опинятися в Михликовім, побути хоч якийсь тиждень в його почуттях та розуміннях. Я навчив би цих, нам дуже потрібних чарів усіх-усіх, хто над ним чинить

примус: чому й завіщо має він складати їм під ноги свою так буйно викохану волю? Навчив би чарів падишаха і вчинив би як той підступний візир... щоб кожен-кожен побув Митьком, узнав його буття виразно й прикро на собі: як тільки зведу очима, а воно знову як шпигне, то аж крикну.

Часом здається, що він, Митько, нами закаторжений, сам один ще й гріхи наші сам один спокутує. А ми, наднимники несосвітенні, ждемо похабно збоку, поки він знову сам один, своїми жилами випручається з гріхів із наших гуртових... тоді ми знову й знов його під себе... під свою дудку: ду-ду-ду, ду-ду-ду, вродилася на біду. Коли воно вже нашої дудочці заціпить? І як нам її швидше зацуратись?.. Бо набридло чути-знати: як чорт залізе в очерет, то в котру схоче дудку грає. Стає дуже імовірно, коли подумаєш у висновку цими, либонь, стосовними сюди, либонь, доречними сюди словами про нашу дійсність: коли люди з покоління в покоління, із року в рік, із дня на день конають надумані плани, працюють не на себе, дійсного, а на когось, анонімно майбутнього, чи такого непомірного, як світова комунія завбільшки, чи бодай навіть лишень на свою рідну державу з обороною – аж страшно, яка вона роздута, і чи можна коли на неї наробити! – і коли люди бачать це і усвідомлюють, але невірні, не мають сил щось перемінити, не сміють навіть виказати своїх справжніх почуттів од дійсного, тоді в комусь із них – може, саме в таких вразливих і знедолених, як наш Митько, і нагромаджується обурення багатьох... роздратування, невиносність безлічі... невтримний гнів кількох терплячих поколінь, поки аж вирветься стихія, настають інші часи, інші права, інші судді: хто угледів в час безщастя сонце крізь тумани, той для люду рідним батьком і пророком стане. Шевченкова слава все більше зростала, Це вже був не Кобзар, що виспіває долю рідного народу, а український пророк, що проповідував людям любов, правду та братерство...

Нарозчиняв, а чим замісити? Що в тебе, останнє з коша випало? Та ні, не останнє, але ж навіщо так багато натяків, ніби читаєш самі заголовки? Ждижданого.

„Звиняй, сину, що так довго. Май обачіння на криву Марфу... Хай їм абищо, насилу допиталася. Каже фельдшерка: гірчичників нема, навідуйтеся. А як хочете, то я вам zostавлю. Zоставлю, тільки якби де квочку мені напители. Підсипала, та й не туди. Кинулась, а вона шестеро вивела, а ті лежать холодні... Сьогодні б і викинула, якби в кого другу напители – оце вам і гірчичники... Кажу фельдшерці: їдьте та подивитесь. Величенька і сиділа всі три тижні гарно, нешкодливо, так що ж утворила, дурна баба... убиток на все подвір'я. Підсипала на двадцять одному, то оказався всього розбовток. Хай би росли, так ніт же. Надала мені морока насипати в квочки попід крилами дустом: показалося, що в неї воші – все щось риється, все щось вошколупиться своїм дзьобом у пір'ї... Тепер курчатка чуманіють і чуманіють. Видно, лишнього насипала, скаженюка стара... Приїдь, кажу, подивися і гірчичників привезеш. Ні, каже, бабусю, ви приїдьте. Ясла, мовляла, до коней не ходять – он якої стрельнула.

Я, каже, люблю козине молоко. Навіщо вам його везти додому, як я люблю козине молоко, а Митька вашого Михлика у нас не було. Бери, кажу, молоко, перелий у своє щось, бо я баночку літрову сама позичила на цей случай, а за кришечку за капронову треба давати у лавці руб паю або трое курячих яєць. Інакше в нас не торгують... В мене ще, кажу, й кваснина є, якщо даси отієї трясці, що з нею гляганка швидко глягається. Огірків насолела багато, то ще й досі тягнуться...

Перелила вона молочко у свій бідончик, оддала мені посудину з кришечкою, подякувала – їж, кажу, на здоров'я, бо в нас оце якраз великі поминки, - та й питає знову ж таки мене: ви чули такого, Івана Кендюшка? Хотіла взяти гріх на душу – сказати, не чула, а тоді передумала. Кажу, од людей прочувала, а його самого... Так оце я, щоб ви знали, його далека родичка. Перехрестись, дитино, навіщо мені ще й це знати, як той Кендюшок проклятий, люди прокляли його з кістками – страви в людських печах перекидав – оце тільки знано про нього. Заходить було в хату з своїм Нальотом, собайло, як теля завбільшки, і не питає, чи ти вже записався в

колгосп, чи будеш писатися – бере в кочергах рогача і ну по черені сюди-туди шаркати, поки аж побачить потьоки, - побий мене бог, правда. Ож ну коли перепитай у Варки у Віщунки, вона в те врем'я вже молодницею була, а жила по сусідству, та все знає. Люди заявляли в сільраду, щоб узяли з нього пробу, чи справді дурний, чи ото таке ненависне, а воно, Кендюшок, прочувши, що на нього заявляють, зовсім тоді зачванилось: я совєцька власть, я, мовляв, большук. Про мене хоч вовк траву їж, то своє робитиму. На мене власть обпирається... Хай живе така власть...

Отак обпиралися одне об одне аж до переселення. Їхнє дворище стояло через дорогу біля школи. А хата в них чи не в перших була топтана. Знаєш, як це – топтана? Не на сохах, значить. І стіни не кильовані, тобто не з кілля, не на снозах, а з самої глини та соломи, із житньої соломи, вона довга і тривкіша... Та ще як у свид кошено. Оце вже після війни появились такі стіни, а на наших Мокловодах давай на сохах, бо прибутна вода звалить топтані в риштак на першу ж весну... Топтали суцільну стіну – я помагала не одному в Солоницях, там найбільше наших переселенців, Ож ну поїдь, скільки там є посульського. Поїдь, бо вимирає...

Якколи таке бува зробиш, що потім сам собі докоряєш, - риється Марфа в кошовці, шелестить об посуд жмаканою газетою. – Ото дурна Личачка – аж крутиться, - лає себе не злостиво, глядючи на порожню літрову баночку з-під молока. – Оддала аптекарці... Ще й квочку пообіщала, величенька така і нешкодлива... дзьоба ще той рік надрізала, то й нешкодлива. А то було на одне курча, на чорненьке, як уріпилась – хоч ти їй що хоч, а вона клюкає... Оддала аптекарці, а вона – чув? Якої мені стрельнула: ясла до коней, мовляла, не ходять... Принеси їй ще й квочку, то вона дасть тобі за твої гроші гірчичників... точний тобі Кендюшок. Тільки той збирав по селу кури, був тоді якийсь кооптах... Назбирає, назаготовляє, може, кліток і десять, тоді везе здавати в Городище. Ото їдь слідком аж до тієї заготівлі, де здають всячини, підожди, поки здаватиме Кендюшок – побачиш і свої крадені кури, тільки уже без хвостів або животи обскубані, як у квочки.. Нигонидові

повернув крадене отак, як я тобі розкажую, бо в нього був дуже замітний півень, там такий горластий, як і Нигонид, а великий – на п'ять борщів, кажуть, хватило ще й на миску холодцю... І ця аптекарка, видно, така, хоч і далека родичка. Кендюшок Іван, як-то мовиться, помер, але справа його живе, - примовкла, провела очима „ответственну „Волгу“ ...

Ще й диви, як живе!.. – поправила на голові хустку, притягла її під бороною за крайки потугіше. – Ти ж чув, як пропав старий Кендюшок, большук, совєцька власть? Пиляли вони стіни своєї топтаной хати на помірний саман, щоб перевезти в Солоницю, а там з нього скласти хоч би сарай чи повітку – він, його син, теж Іван і теж Кендюшок, і ще хтось третій, не наш чоловік, а якийсь сослуживець Кендюшка-молодшого, обидва служили в армії поза строком... Пиляти топтані стіни не трудно хочби й жінці. Аби тільки знайшлося в тебе таке добро, як колючий дріт з півтора метра завдовжки. З обох кінців дротини припасуй цурупалочки, як палець завтовшки, щоб не колючо (на першій “о“, будь ласка), - щоб не колючо було братись рукою, і пиляй собі, як поперечкою, як поперечною пилюкою з гарно розведеним зуб'ям... - Марфа глянула на праву долоню, потім на ліву, ніби шукала сліди тієї не жіночої роботи, але пальці обох рук достатньо для цього не розправлялись, а так і досі стирчать заковизло з відтих несолодких днів, коли вони з своєю Людкою переселялися.

Не скажу тобі, скільки саманин вони вже випиляли, скільки разів сідали приливати свою роботу, бо Кендюшок-молодший... ага, він таки, мабуть, фельдфебель чи прапорщик, приїздив додому на побивку, то й пили ж, всі три питуші, егеж, еге... Поки старий Кендюшок на всю душу вдовольнився – пішов з хати, похитався, а задня стіна усім гамузом, з напічним віконцем тільки геп! На Йвана... Впослі балакали, що вона була наперед навіщось підпиляна... що Кендюшок-молодший нарочито так підстроїв, бо не мирився з батьком за виплату на переселення – хіба знаєш, що в чийй печі вариться?.. Так оце мовбито за цим Кендюшком, каже аптекарка, що любить козине молоко, і ганялися кінями на острові. Ганялися на другий чи на третій день

після того случаю з Митьком з Михликом. Бо Йван Кендюшок, який, мовляв, задушив свого батька топтаною стіною, облюбував для свого енерала чи капітана саме ту місцину на острові, що нічим не загружена, все там гарно росте, а вода в лиманці лучча зельтерської – в тому лиманці, де було Ямище, святе місце наших посульських косарів-уходників. Облюбував, доказують, не Кендюшок – він і досі фельдфебелем, тільки якимсь не тим, що був, а старшим, бо за ті переселенські гроші ще докупив у когось однеєнку зірочку. У Йвана, у Кендюшка умний начальник по політиці – він ту місцину облюбував, щоб ставити заслужену дачу... бо якраз його дядько з отрядом гепеу та стирав з землі з нашої кровопивців і всяких інших косарів-уходників, як підкралися вночі до їхніх куренів. Вночі підкралися, вдосвіта... і вже як підкралися, то його дядько – мабуть же, теж Кендюшок – першим закричав „стой... ні с міста“, тоді вже по команді душили сонних і, мабуть же, різали чи кололи колійськими ножами, бо їх, кажуть, було якраз стільки, що по одному на одного сонного. Тільки що тоді то були морозівські плавні... а, може, чигирин-дібровські, якраз напроти рибальського льодника, якщо дивитися з-за нашої Сули, бо туди вище, на знатних посульських Бистрянках стояли при тім житті водяні млини. Так тоді, кажу, були плавні, чисті і неозорі, як твоя душа, а тепер знаний Михликів острівець, він його, якщо з розсудком та по честі, Митько, - першим назвав за Кендюшка за фельдфебеля, бо все це утворилося на наших очах, коли Митько самостійно, без Більшовика без Прокопа, зголосився перед людьми шукати і знайти пасовище для людської скотини, бо тоді її власників так знову було притіснили, що хоч підводь Кендюшка з того світу та уськай, щоб кидався віднімати або зносити-терпіти нове інше од нього укарання, яке, можна сказати, вскорості й послідувало: здавай у колгосп свою, мовляв, дрібнобуржуазну корову, бо тебе взялось напоїти молоком, а то й нагодувати густою сметаною на сто відсотків жироддиниць без домішки сироватки, а одтопленою в печі, жовтогарячою, - наше рідне государство. Взалося, яке день-у-день тільки те й робить, що дбає, аби в селянина були вільні од

власності, не зв'язані руки, тоді він оддасться... з задоволенням оддасться боротьбі з приватною власністю, яка інакше доведе його до повного розору і очистить од забобонів заплямованого капіталізму, - тільки те й роблять, що об тім дбають...

Я сама готова за Митька з честю свідчити, бо мені в той самісінький день ще й страх у серце вкинувся, як Михлик сказав на вигоні привселюдно, що я собі на поміч візьму одну Марфу Личачку, бо вона вміє гребти веслом і на стерні, і на гребці. Страх у серце вкинувся, бо ми тоді були обоє ще не зовсім старі, то щоб не було послі глупих всяких балачок. А Митько в дорозі мене просить, що ти, Марфушо, не замічай жартовних реплік од наших чоловіків або й од жінок, а наріжеш мені – не в службу, а в дружбу, - поки я пошукаю пасовище, - наріжеш хоч скільки вспієш пучків молоді лозички, щоб такої завтовшки, як фабрична дужка коло відра, бо ти це діло прикро знаєш, а я вкинувся плести лозяні корзини, дуже похватні і зручні, як беремо картоплі... Я тобі, каже, першій виплету, ось тільки послухай, поможи мені, поки я свого берега візьмуся...

То найперше він спинився коло того самого лиманцю, де був, ти сам знаєш лучче мене, Джунів бугор незатоплюваний і в найбільший наш паводок, що розбух навесні одна тисяча дев'ятсот тридцять першого року аж до верхніх шибок у хатніх вікнах, а косарі-уходники те знавши і поставили свої курені при тому незатоплюваному бугрі, тоді він був усіяний кремінцями, діти збирали на крем'яхи, а старші кресали об них вогонь. І ніякого Кендюшка чи його відставного начальника по політиці не було: в чужій кошарі овець не розведеш, - зовсім правильно йому чи обом сказали наші хлопці та дівчата з молоді братії, як, зловивши, запихали котрогось у кормозапарник, він там і тепер є, глибокий, жерстяний, тільки подірваний іржею, Лукія Підорванка не дасть збрехати, там вона й собі для кози назбивали з Михликом помірний коп'ячок сіна.

Хочби, кажу, й надто, хочби й треба тобі незаслуженої дачі через твого смертоносного дядька, що змивав кров'ю лице нашої сто разів нашої

бідацької землі, так ми ж тобі не пленні чи пленні, що в тебе ружжо, а в мене заковизлі пальці... Що ти науськав Кендюшка, а то убив, може, й за ту твою фельдфебельську зірочку свого рідного, якого не є, а родителя топтаного стіною. Так науськав, що Митько й досі кров'ю дихає, а він же, вкотре кажу тобі, не душогуб і не військовий бранець: пройдуть роки, з полону бранець верне... Чи таки бранець під твоїм ружжом... під твоєю умною політикою, лучче б ти не захлинувся, а не Митько кровію, бо скільки його спині терпіти – зробили з неї... - Марфі не знаходилося підходяще слово, що ж таки зробили вони з Митькової спини, і вона стоїть в настороженій позі як ніби жде і сподівається, що потрібне слово ось-ось спаде на думку або зродиться нове, якщо немає про запас. Ніяковіє Марфа, соромиться чи совіститься сама себе, своєї некмітливості, і я хочу одвести її від того, що вже, хоч і знайдеться, але тулить його запізно, бо втрачено вже всі ефекти: і послідовності, і розвитку, і чисто музикальне враження від її голосу, завжди ритмічного з її душевної зворушеності, з її наснаги. Вона тепер довірливо дивиться мені в очі, затим дрібно-дрібно кліпає, ніби стримує сльози прощення, і тяжко, хлипаво зітхає: на річку йшли чоботи, - рипали, а з річки йшли чоботи, - хлипали. Я, мовляв, хотіла, я старалася, а бач... затнулась на Митьковій спині, не на чийсь ледачій, заселеній... Як мовиться, я по вашій хліба-солі прийшла до вас дітей доглядати, бо здавна знаю вас, а до кого инчого, то б зроду-віку не прийшла... Бо на тій спині вся ненатля...

І тяжко, хлипаво зітхнула Марфа, мов той робочий віл яремний, що з волі погонича приліг у борозні спочити. Зітхнула і заплакала – ми, українці, мабуть, перші у світі по сльозах... Заплакала, ачей, не від невдачі знайти притульне слово, а над своєю не кращою вдовиною долею: скільки язиком не улещайся, а серце свою правду знає. Плаче й до Митька тулиться, шукає теплого біля його імені, готова ним заприсягтися і боронитись, бо хто ж за неї щиріше заступиться. Хіба всевишній: заступи мене, Боже, при лихій годині заступи Мене, Господи, заборони християнську худібку.

Марфа змогла вже усвоїтися з тим, що не треба, я їй кажу, так дуже побиватися за тих самоїдних Кендюшків, вони не варті нашого слова, хоч і те, звісно, слід нам пильнувати, що в найспосібнішій історії момент русини самі між собою їдяться то за землю, то за славу, то просто через заздрість – відай, кожен другий – Мнима Величина, і світ йому здається такий дурний, що не доріс до його таланту або не хоче його розпізнати. Отже, краще їстися, ніж визнавати ближнього за собі рівного. Адже мудро мовиться, що хто не хоче правди чути, той і сам не буде її поширювати: бідний, нещасливий наш нарід, якщо він підпадає в руки таким проводаторам. Як би то настало натурально, якби ми всі до одного перестали боятися правди, не встидалися найпервіснішої праці, а самохітно, в солодкій знаді творення і внутрішньої треби відкинули геть, забули назавжди всякі, сказати б, зовнішні подразники: звання, посади і медалі, спонуки самолюбців і всяких інших посередностей та прислужливих кар'єристів. Не розумію, навіщо ділити ще й так природою поділених.

Між балачками та отакими різними думками то я, то Марфа просилися в проїжджих попутно підвезти, але ні наші миги, ні знаки на пальцях, що підвези, мовляв, одну єдину жінку, нікого не зупиняли. Навіть ось цей мидзатий, однісінький на весь казенний бобик. Спішно відвертається, ніби й не помічає нас, просителів, ще й відмахується рукою, мов од уїдливої мошкари: не хороше ти оце робиш, Іване, печалиш матір.

Марфа справді чогось засмутилася, і смуток її мені здався глибоким: іноді людину смуток великий нападає, що й на світ не хочеться дивитися – не чіпай душі, нехай сама пересмуткує, і смуток ваш на радощі обернеться. Ні з сього, ні з того я замуликав, як це вже давно ввійшло мені у звичку, якусь неновітню мелодію. замуликав не для того, щоб розважити Марфу, - вона цього не долюблює, нав'язливості, - замуликав, бо так мені стає часто, що десь ніби аж поза мною, таки дійсно ні сіло, ні впало, зазвучить одиноко чийсь незнайомий голос і я, чуючи його самотність, як ніби мимоволі йому окликаюся. Звучання чомусь кожного разу співпадають, зливаються – тепер я

мугикаю, ніби сам і не сам; то додаю, то віднімаю звідкілясь напливаючі настрої і їхні переливи, поки й зовсім сам собі повірю, що таким чином сотворив нову в собі мелодію, з глибинної краси якої непомалу дивуюся, бо, гріх зізнатися, не знаю ані жодного знака, що позначає музичний звук якоїсь там певної висоти і тривалості: співали б прозу, та по нотах, а не як-небудь...

Тривале моє музикання не минає Марфиного причування. Може, дивнобіжна мелодія, може, її настрій, але, бачу, зачіпають їй душу. Вразливо зачіпають, бо щось із тих прочувань мітко проступає мигливими хвилями то на її викатистих очах, що в душу звернені, в задуму, то на лиці, освіченому блисками якоїсь далекої, не оцієшньої дійсності. Мені приємно, що отаким простим випадком я розвиднюю її страдні очі, ба, навіть спомагаю зіркіше обачити ту затуманену дійсність, котра мітить себе нам явити, - ген-ген, як неблизько до обрію вертатися. А було це ще того, того облітку... Нехай будуть одчинені двері, - тепла найде в нашу хату. – А од вас найде видноти в мою, бо в мене темно. Було це так неблизько, як вертатися до того обрію.

Я все ще наспівую, вдовольняюся своїм сльозовим голосом, тому не все, либонь, дочуваю, - нехай гарненько оговтається Марфа, нехай розгомониться хоч і до нестями, то тоді, вислухавши, спокійніше поїду собі далі – може, на Великі Поминки, якщо встигатиму, а ні – прямо до Прокопа до Лядовського, щоб чимсь допомогти йому оборонитися од людських пересудів, бо гірко мерти у вині перед громадою...

„Лозички я йому тоді нарізала, - чую, не те Марфа каже, що хотіла. Та нехай. Я ще трохи помугикаю – вона й добереться до того, чого тепер, може, й совіститься. – Нарізала, якої загадав, - це я про ту плавбу з Митьком на спірний острів... бо Митько, як тільки човен зашарудів днищем об косу і носом тицьнувся об рідний суходіл (колись то був Джунів бугор, пристанище косарів, уходників з колгоспу) – він всю ту місцину облазив до травинки, до шелюжини. Облазив на колінах, що геть зазеленив штанини. Обдивляв, обгладжував кожен знайдений уламок з посуду, розпізнавав, догадувався, чий би він міг бути... Я не знаю, чи він не загубив довбаної – вирізаної

ложки з грушини, - казав, що це ложка з їхнього роду, з Михликівського. Перегодом, але найди своєї не кидався. Отут, каже, над лиманцем поставлю курінь на перший случай, нехай буде капличкою, нехай буде так, місциною. Я ходитиму сюди на поминання батька-матері, косарів-уходників, всього нашого Посулля – воно колись, ось побачиш, возродиться, воскресне... Отаке я чула од Митька і бачила його вдоволені очі. Бо лозичка вже лежала в човні – три гарних пучечки, може, й на п'ять помірних корзин, - а ми ще обдивляли та ставили мітки в землю – скрутень лепехи на палиці – отут мовляв, скотині розкіш... Лядовський ще й похвалив і гарно обом записав. Бо вскорості череду гонили туди прямо вбрід – води в морі так поменшало... А Кендюшки верзуть про дядькову заслугу та всяку іншу брехню, що я хрещусь, коли слухаю їхні речі... Боже, як-то може світ держаться на отаких огрублених почуттях! І коли ум таких стане осяяний ласкою духа святого, щоб вони, кендюшки без рідні, визнавали право на правду кожного (моя душа – моя держава), а не свою лише, корисливу, забрехану по самі вуха: та він деколи як забрешеться, то про всякий звичай не згадує: сам не знає, куди ту брехню вивести... Не насилаю на таких ніякої покари – Бог сам зріє, бачить і ніколи не одпустить їм гріхів перед Митьком нашим, не звільнить од злоумислої провини. Не подвигнемось і ми перед злими, - завірилась Марфа хрестом-богом і вп'ялася поглядом аж ген у безодняву неба, поминувши заводські димарі, що куряться сажею, - нема на них заткална (на першій „а“, будь ласка) та й ще кудись далі, трохи правіше од них. На оте загазоване до чаду перехрестя, де вліво через горбатий місток, вузький, мов труна, можна виїхати на полтавський тракт або в Манжелію на Церковну гору, а в праву руч, зразу по війні, зяяла, мов незагоєні рани, два глиняні кар'єри з невільниками, як би ото й наш Митько Михлик, як замутила йому волю казенною брехнею про подделку документів.

Все сколихнулось до дна, непорядок усе скаламутиш:

Кожен до почестей рвавсь, а тоді – до верховної влади.

Виборну владу створити тут декому спало на думку,

Право закласти, щоб люди нарешті закону тримались.
 Рід умирущих до того ж по горло вже ситий насильством,
 Од ворожнечі почав знемагати, тому добровільно
 Визнав закон і з вузькими погодився межами права.
 Кожен тоді сам за себе жорстокіше мстився у гніві,
 Ніж дозволяють на це справедливі закони сьогодні,
 От і настала пора, коли люд відвернувся од насилля.
 Страх покарання відтоді всі зваби життя каламутить:
 Кожного в сіті свої ловить сила і вчинена кривда,
 Бо, звідкіля вони вийшли, - до того й вертаються потім.
 Тож безтурботним життям утішатися ледве чи зможе,
 Хто посягнув на стійкі договори суспільного миру.
 Хай від богів і від роду людського приховує злочин,
 Де запорука того, що це вік таємницею буде? –
 Можна вві сні самого себе зрадити чи при хворобі –
 Часто ж буває таке, що маячить людина в гарячці, -
 Вчинений хтозна-коли і затаємний видати злочин.

Попідбивалися ми тоді в неблигомій дорозі, а я ще й з клуночком харчів,
 натомлені, змарнілі в шуканні по людських напрямках того цегельного заводу
 номер два, - тепер, набрівши на його околицю, йшли і йшли понад колючим
 дротом з надвірного боку – чи буде край цьому колючому дротові, толкуюся
 сама собі в знемозі, чи ним, хай Бог милує, чи ним обснована вся наша
 земля, - отак таки занедбали людську волю. Толкуюся сама собі в знемозі,
 прямо-таки в занепаді сили, а чим дальше ступаю своїм калічним кроком,
 тим скоріше торочаться мені в очах вузлуваті нитки, біжать поряд зі мною,
 обсновують якіся дерева, хрести, могили і біжать, біжать, ніби їм строго
 наказано обсновувати якомога більше, поки заснували мені очі, спиняють мої
 кроки. Все, думаю...

Мені, думаю, закружилася голова од того, що вже сонце добре з обід, а ми
 ще й не снідали, бо було це в проголодний одна тисяча дев'ятсот сорок

сьомий рік облітку, - того й показалося стільки вузлуватого дроту, як павутиння в бабине літо, що всього тебе обснує, лиш тільки опинись у його волі. Я прихилилася до деревця, щоб перестояти памороки, але того було не досить, то поволі опустилася на землю, аж ніби застогнала. Дві наші жінки і також Прокіп Лядовський пішли ще трохи далі – он до тієї скверненької хатки під іржавим залізом, бо там уже стояла кучка якихось людей. Розчунялась, пересиділа. Не стало ввічю павутиння, попустило мені силу, і я підвелася. Підвелася, взяла клуночок і несмілко підійшла до гурту.

Дві наші жінки – їх уже й живих нема – перепитували всіх стрічних, що підходили й підходили до гурту, але ніхто не чув нічого про їхніх засуджених синів, і вони, заплакані, шукали і шукали зачервонілими очима ще непитаних. Прокіп, бачу, і собі тиснеться до якоїсь особи, здається, в погонах, а я... - Марфа ненадовго затримала річ, ніби вагалася – казати далі чи не казати. – Прокіп тиснеться до тієї особи в погонах, бо йому таки треба було тиснутися: по селу по Мокловодах пішла глуха чутка, що якби, мовляв, Більшовик настояв та поклопотався, то б не сидіти Митькові в тюрмі нізащо... А я прийшла та й годі. Жалко Митька, бо й сама така, без захисту, обоє круглі сироти. В мене хоч Людка росте, а в нього... скільки живе, стільки і в неволі. У неволі та в підозрах: син врага народу, на такій самій і женився батько – попробуй вигороджуватись... життя не насташишся: чого чорт плаче? – Що панам людей не настане... Це вже я настирилась до Лядовського, щоб і мене взяв з собою. Підвіз, спасибі, до Рублівки, а далі – поїздом. З конячкою попросився до знайомого бригадира. Назад думалося теж з ним, бо ті дві наші жінки того ж дня поїхали десь за Дніпро шукатися дітей своїх далі. За Дніпро чи в Полтаву – спитай мене...

Дивлюся туди, за дріт, - ведуть Митька... Я тоді ще не бачила тюремних людей, думала, що всі вони в залізах та в кайданах, острожники: якби не було од старих направи, то й діти не дражнили б острожником. Прокіп подав мені знак рукою: йди, мовляв, он до тієї проріхи поміж дротом і скверненькою

хаткою під іржавим залізом, а сам забалакує особу в погонах, тиче йому в руки якіся, мабуть, свідчі папери, бо збирали за Митька ручательства.

Ведуть Митька, а він глибить, а він зорить – як мені в очі не вскоче. Штанці на ньому, в яких і забирали, блаженська сорочка не по зросту, хтозна-якого кольору і зовсім босий. Я ще й подумала: як же він, бідне хлоп'я, надавлює голою ногою на допату, коли копає глину, таку тверду, таку камінцювату?..Зблизилися ми на так завближки, як допускав дворядний колючий дрiт огорожі і мовчимо: йому ще немає двадцять і мені ще тільки буде на Меланки. Я ж до нього прийшла, хоч він і кликав прийти ще з Городища, як скиртував там сіно для міліцейських коней, значить, мені слід першій і казати. Дістала з клуночка гарний окраєць житнього хліба – я тоді варила їсти в патронаті з Христею Плютихою, оця вміє коло всякого печива, так уміє! – подаю Митькові, а він простягає ліву руку між колючками дротиння і норовить дивитися на мене, щоб відвернути мені погляд, бо рука, от не гріх, що забожуся! – отут якраз, де б'ється в людини живчик, перетягнута якимсь мотузком, мабуть, утрое чи й більше і пальці розпухли, аж розчепірені: ото так, признався, як я вже спитала, - ото так розтяглися мої жили, що правою ледь володаю, а на лівій посовітували носити перетяжку, якби було щось м'якше, бо освободження за таке не положено – освободженіє, щоб хоч трохи переждати, поки можна буде як слід руками володати. Он скотину, та й ту в ярмо не запрягають, якщо, приміром, волові шию спарили, у дощ возили сіно з-за Сули чи боронували на нив'ях, а це ж хлоп'я, твоє молоде тягло, твоя, щитай, защита, стерво ти кнюхате, а не руководитель. Хіба ото воно скрізь так, що людини нікому з панів не жалко: витяг з неї усі жили, тепер тягне бандури... впіймає другого Митька, якщо цей сконає, - тягтимо далі, заступи нас, Господи, бо самі за себе заступитися нікчемні, а ти, Прокопе, і досі його умовляєш, гляди, вже й подачку підсунув, бо скирється, бере папери, картузом з кокардою прикивує, - порозумілись, либонь, чи може, пообіцяв розібратися... в чому тут комусь чужому розбиратися, коли пів-Посулля знають Митька, а не Петька Михлика. Всі

Мокловоди, Воїнське, Чигрин-Діброва, як од нас ідучи, - повсюди знана його невинність. І такі негідні діла могли вчинити негідні виплодки людського роду, котрим початок дав Іуда Іскаріотський, бо потомство йде слідами свого отця, як сього вчить і цей випадок чи сказати б випадок. Я, сяка-така жінка Марфа, зразу скумекала, що це їхня, може, й не зумисна, але ніяка не Митькова подделка документів: вони ж його допитували, не він їх... Я кажу про ті три дядьки, що слідкували за Михликом ще у засланськiм Казахстані, - вони його й перекрутили, пишучи допрос у свої легістри... А бач занапали не себе...

Спитай мене, скільки ми отак держали той окраєць хліба між колючками дроту – я подаю, а Митько не може як слід його взяти, поки мене зло взяло на отакий невольницький світ, у якому невинні за дротом, а винні на престолі: біда на престолі, коли нема нічого в стодолі. Та так мене зло взяло, що де в мені сила взялася: розхилила я оту проріху, що між скверненькою хаткою під іржавим залізом та дротяною загорожею і посунулася впритиск понад стіною до Митька в тюрму. Зразу трохи була розгубилася, як той швець з копиллям, а тоді од глини обтрусилася, осмикала спідницю, перепнулася, бо платок з'їхав аж на плечі, та до Митькових рук, а він кривиться, аж ойкає. Якби ми разом виростали або хочби давніше знайомі були чи які помовлені, то знайшлося б авжеж скільки балачки. А так... презмагаємо ніяковість: то він скаже слова, то я плесну трое. Вговорила, то взяв таки ложку, сьорбає прямо з горщика борщ пісненький, олією, правда, засмажений. Згодом як належить, як залається скверними словами їхній, видать, собачник, бо пес при ньому на ремінці, чи, може, то був якийсь інакший аглоїд, бо як сунув до Митька з рябою палицею, то якби не заступила – так би й розлетівся мій горщик на друзки... Ах ти ж, кажу, отакий несосвітений... Чи в тебе й батько такий скажений, чи в тебе такі й діти несусвітні: чий корінь, того й плід... що отак накинувся, прямо гунув, як дурний з печі. Он собака і той тільки дивиться на твоє безголов'я...

Доказую та плачу, бо яку маєш іншу оборону, доказую та тулюся до Митька, щоб той не бив його нізашо, аж поки третє зло мене взяло: тицьнула Митькові в руки весь клуночок з харчами: жаровня чорних балабух, дві сковороди жареної риби, Дмитро Окраїнець, спасибі, ціле відро дав буцімто Лядовському на патронат, а Митько хіба не з патронату... свіжої цибулі з цибками кущів зо три вирвала, ворочок сира твоя мати назбирала, огірки вже були... тицьнула Митькові весь клуночок з харчами прямо в руки та злим наступом на собачника, що той тепер оступився. Потісняю його та кореню, а він оступається, оступається, ніби заманює мене за скверненьку хатку під іржавим залізом, щоб нас менше бачили, бо вже деякі, чую, загомоніли голосніше. То тихо було, а то як загомоніла вся громада перед ворітьми, - такого крику! Той, що прикивував Більшовикові картузом з кокардою, хутенько опинився біля нас, запросив мене в сіни скверненької хатки під іржавим залізом – не волнуйся, мовляв, красотка (я по двох словах пізнала в його поведінці зі мною, що не наш брат неотесаний) – в мене, каже далі, така жвава, як ти, була... була на війні... Тут заводять у сіни Митька з клуночком, а той у кокарді незчулася, коли й вийшов до громадки людей з передачами. Я ще й оглянулася йому вслід, як мала що прохати.

Ми посідали з Митьком за столиком одне проти одного, презмагаємося од ніяковості і од мовчанки також – Митько слово, а я уже четверо, - розбалакались, беремо з клуночка, загодовуємось, як у нас було кажуть за Дніпром у Галаганівці, тобто, якщо уперве (того року) починають їсти (курча, яблуко, огірок), то перегинають за голову руку і загодовують отак: „нова новина, щоб не болів ні живіт, ні голова“, і тоді їдять. Мені здалось, що Митько було кинувся перегнути руку за голову, але йому, видно, з першого поруху заболіли набряклі, як бичі, розчепірені пальці, що мені аж струснулося, як од холоду, думка аж у грудях стрепенулась: чом же ти, Марфо, не сказала, який же з тебе прохатар: прийшли прохатарі ті, що на церкву просять, - Ну, набери їм ківш пшениці, бо як тому не дати, хто вміє прохати...

А Митько й каже розсудливо: не роби цього, не заступай мене собою, тут немає жінок, а мене на Жовтневе якраз випустять, - Марфа захапалася, як на пожежі, забачивши автобус, що вже завертав і мигав забризканим правим оком – мостився приставати до погребівської зупинки, – захапалася, ніби стрічала проханих гостей на званий обід:

Ходив Спориш по вулиці,
 По вулиці по широкій,
 По мураві по зеленій
 Ніхто у двір Спориша не кликав,
 Поки вийшла Федориха:
 - Ходи, Споришу, до двору,
 Та й до тисового столу.
 В мене столи застелені,
 Вином кубоньки налиті,
 В мене і каші наварено.
 Сядь, Споришу, на покуті,
 На покуті та й на золоті.
 Пий, Споришу, зелене вино.
 Боже, споро сій і в моїм гумні.
 І в моїм гумні, і в моїм дворі.
 На току – умолот, а в діжі – підхід.
 А у печі – ріст, а на столі – сить.
 Суди, боже, поживати
 В користі і в радості,
 В доброму здоров'ї!
 Суди, боже, осені діждати,
 Дочок віддавати.
 Синів оженити.
 Пива наварити –
 І нам погуляти!

Яку велику пам'ятливість має народ, позбавлений свободи!.. Україно моя мила, краю пам'ятливий. Усі діла твої на пам'яті нам стануть. На видноті всесвітній.

Дай нам, Боже, покаєння

... Бог прикликав з пустелі Івана Хрестителя, сина Захарового, і пройшов він по всьому Надйорданню, проповідуючи хрещення, каяття задля відпуску гріхів, згідно з тим, що було написано у книзі пророка Ісаї: „Голос волаючого в пустелі: готуйся до зустрічі Господа, прямі торуйте шляхи для нього; нехай кожна ущелина буде засипана, кожна гора і кожний пагорб будуть порозгрібувані, криві шляхи випростаються, а вибоїни на шляхах зарівнюються; тоді усі люди побачать порятунок Божий“. І говорив він людям, що прийшли прийняти хрещення від нього: „О зміїне поріддя, хто сказав вам, ніби ви зможете уникнути прийдешнього гніву? Сотворіть-но гідні плоди каяття! І в думці не покладайте виправдовуватись тим, що батько у вас Аврам; запевняю вас: Бог може навіть з цього каміння витворити нащадків Аврамові. Вже й сокира біля коріння дерев лежить, і кожне дерево, що не дає доброго плоду, піде на поруб і до вогню.

І спитали люди його: „То що ж робити нам, аби врятуватись?“ Їм відповів на те Іван: „Хто має два хітони, нехай поділиться з тим, хто не має жодного, і хто має харч, нехай так само чинить“. Коли ж бо прийшли митники, аби прийняти хрещення, вони спитали його: „Вчителю, а що нам робити?“ І він одповів їм: „Не стягайте нічого понад те, що належить вам“. А воїнам, котрі спитали його: „Що нам робити?“ – він одповів: „Нікого не скривджуйте, не доносьте, задовольняйтесь належною вам платнею“.

І всі люди, перебуваючи в очікуванні, міркували у серцях своїх про Івана – чи то ж не він Христос“. І сказав їм Іван, звертаючись до всіх: „Я хрещу водою заради вашої покути, але незабаром прийде той, хто аж так перевершує мене, що я не гідний навіть розв'язати ремені на сандалях його; він хреститиме вас Духом Святим та вогнем. Уже й кропило у руках у нього;

він розчистить тік свій та збере зерно до житниці, а половину попалить вогнем непогасимим“ (З „Євангеліє за Лукою“).

Митько глянув якомсь поблажливо і хитро, ніби з чимсь крився або й геть приховував себе від мене, хоч я зайшов до нього просто так, без задньої думки – навідаюсь, спитаю про здоров'я та й був такий: мені заманулось пройтися по селу, з дороги глянути, як хто хазяйнує, постояти біля чиєїсь покинутої хати з побитими вікнами, проваленою кривлею, а йому... йому своє в голові. Він дістав з вішалки похідну свою торбину, дуже схожу на кінську шаньку, вкинув туди з десяток варених картоплин у кошушках, два куші цибулі, ще молодої, з цибками, зверху поклав гарний окраєць лавушнього хліба в полотнині, поторохтів собі над вухо коробочкою з-під сірників, чи є в ній досить солі, підперезавсь, і ми вийшли з його двору. Я не питаю в Митька про здоров'я, бо він тоді надовго замовкає, так і не сказавши нічого на мої довідки, не питаю і куди зібрався, щоб не закудикати дороги, бо мені те звісно: в затоку вудити або, якщо почувається на змосі, човном на с в і й острів. До лиманця, де було Ямище, прихилком для косарів-уходників: Марфі признався, що там, саме так якби його поховали на случай смерті, бо тільки з ними його кістки уляжуться у чистім спокої. Третій напрямок його походів – Більшовик Прокіп: то вже там дотинають один одного за політику, що порятуй мене, Спасе: я покірник твій прихильний.

„Лежу оце вже передсвітом, - Митько поправив різучу, бо тонку лямку на своїй заношеній торбині, дуже схожій на кінську шаньку перебрав з руки в руку дубову палицю. Лежу, мовби й сволок бачу з нашої хати – гарний, дубовий сволок, штучно покарбований: ой бачу я два стовпи, на тих стовпах сволок лежить, на сволоці шнурок висить... а сниться-видиться, що я зовсім не в нашій хаті, - мовбито на острові одділяю сам собі, обкопую скіпцями помірний для одного шматок землі на оселю з левадою. Ось тут, міркую, поставлю млин-вітряк, ось тут буде неторкана латка землі – розживуся, видиться, що я ще ніби парубок, - розживуся... на двоє коней, на свій плуг, на борону, одягнуся з ніг до голови – на неторканій латці заведу бджоли,

божі мухи, як говорив наш дід Хтоломей, матері моєї батько, та й поживу по-своєму, собі на втіху, а не для царства небесного.

Тільки отак подумалось, як, чую, щось у мені затовклося, зродилися ударні звуки, а я прикриваюся руками: куштував уже борщі всякі, то дайте, мамо, сили ще й це витерпіти. Прикриваюся хтозна й навіщо, бо ще звечора я приліг в чому ходив, не скидав навіть шапки кролячої, а лиш відкотив передній, що на лобі, закавращ, щоб не світило в очі таким гострим світлом, бо інакше не видержують отакої товкотняви в голові... прийдеться пити якесь отравленіє, або сік з червоного буряка, як ото робить Лукія Підорванка, дай, Боже, щоб їй попустило, що мене довго квартирувала, а Данько з Яринкою з Мелашчиною та Фанасій Патрика, ти його должен знать, бо він сам себе усовістився і пристав до молоді братії, а не голову Гопея возити бобиком на чотирьох м'яких ресорах – якби не вони та ще троє „Слава Україні“, то, може б, і не схотіла Підорванка щоразу готувать для мене приварок в окремії каструлі – так вони гарно її постачали продуктами...

Затулив я кролячим закавращем собі очі – таке добро, ось ти попробуй! – степлилося їм аж, мабуть, до самих чоловічків, що на мене зійшло блаженство, як тут наді мною утворилося живе Небо. І каже мені живе Небо голосом покійного Марка Васильовича, ти з його сином парубкував, ходили в Дубини до баби Марви на досвітки, жила вона крайньою од Плавистянської сосни коло попової руги... І каже мені живе Небо голосом покійного Марка Васильовича, нестойно як наш бригадир Прокіп, тільки не писався в комуністи, а головував безпартійно, до війни якогось году по чотири кілограми хліба давав на трудовень і хазяїн, кажу, нестотно Прокіп. І ходив у такому ж нестотнісінько, і виходка, й поведенція... Хіба, чую, каже ти не бачиш, як швидко застоюна вода утає в землю чи кудись просочилася? Природа побачила, що не з тими зв'язалася – і собі проти люду ополчилася: забирає воду з колодязів, як он у наших Турбаях нема чого напитись, забере й з морів, із саморобних тим паче. Хіба не бачиш, як утає вода, а снігів меншає, а од теперішніх дощів тільки шкода: огудиння на огірках, як іржею

палене, помідори чорніють, яблука гниють на пні, а кавуни зовсім не родять... Пройдись коли по дамбі – русло Дніпра видно, - завертає Митько на вулицю, що веде до кручі, а далі – понад нею, – ще мовбито день-два, якщо Природа не одсердиться: найвища ідеологія – це логіка Природи. Всяка інша поза її закономірністю – брутальна фальш. Ні, він не відсердиться – утане в підземелля вся до кухля вода, щоб там очиститися й знову стати прісною, бо в цій, що в соморобних морях, страшно дітей хрестити і картопля не розварюється, робиться як дублена... Вже видно русло Дніпра, бачиш?.. Та ти ж не туди й дивишся. Ага, ото... Ще день-другий – зійде до чистого дна слизь, муляка, обмиються береги сльозами втіхи – живи, Михлику, наново! Навертай млина на свіжий вітер, засипаний у кіш нове мливо, - зійшов Марків голос і падає на моє сумління, бо він не знає ні мого лиха, ні страждань.

Може б ти був поснідав у мене, бо в Прокопа, гляди, й не топлено. Плютиха збиралася в олійницю, а сам він діло паничиком, до варіння, до прання чи сцяпати корову – не туди руки стоять: а я тую кізоньку цяпала, цяпала... Не голодний, то й не голодний... З чиеї ласки його посадовлено до цюпи, не чув? Я прочував, але не з чистих вуст... Марка посадовлено.

Посадовлено, може, й не без Прокопа, бо якраз перед війною він мітив на його місце. Бо куди воно, мовляв, годиться, щоб партією розпоряджали непартійні – як партія скаже, так і буде. А того разу чомусь так не було: збунтувалися жінки до гвалту – церкву звалив, жінку свою рідну, хоч і попівну Льолю, занастив, що зійшла з села, і добре, як ще не побувала в руках придуркуватого Савуса Борисеняти. І таке інше в наростаючій ітозі, аж до самого того случаю в голодовку... а щоб ви на добрий путь не зійшли разом з нею, людоїди ви отакі, вилупки диявольські, світ Христовий не зазнавав гірших... Так от що інтєресно – може, й двічі інтєресно: живи, Михлику, наново, наново, наново, - приказує, мов закликає...

Тієї ночі, перед етапом у Сибір неісходиму, ми, виходить, перебували в одній загальній камері. Це того самісінького дня, як до мене на цегельню

номер два приходили Марфа з Прокопом, спаси їхні душі. Спать нам перед тим не давали, в коридорах товкотнява, виють вівчарки... А він – по всіх пізніших описах то був саме він – підходить близенько до мене і просить помінятися торбами... Як же я поміняюся? Я теж етапник. Мені теж цей мішечок якраз підходящий: ні малий, ні великий, а головне – з парусини шитий, не промокає. Це одне. А друге – що він Марфин... Тоді вона йшла за нашим строем аж до самої тюрми. Може, чув: десь була вона пристосована по вулиці Бутиріна – хто він такий, цей Бутирін, не знаєш? І я не знаю... Живи, мовляв, Михлику, заново. Виходить, вільно й не пригнічено, якщо велить жити заново: щоб правильно орієнтуватися в будь-якому розвитку, то треба рівняти його до природного. В природі насильно ніщо й ніжно не розвивається, тобто ні росте, ні квітне і плоду, отже, не дає... Скажу тобі, як своєму, як рідному, - звучить мені ще й тепер Марків голос, а над ним – живе Небо: ніщо, мовляв, отак мені прозріливо не уявляється, як людина в кайданах, а Прокіп Більшовик не дасть тобі волі, я по собі ціню... Бо тоді, як тебе просив помінятися торбами, мені був відповідь на моє помилування, і я балакав, як оце з тобою, тільки трохи обережніше з підначальником, може, і всієї кременчуцької тюрми, що пристосувалася по вулиці Бутиріна, а нову ще тільки клали, - виходить, од нього не послідувало положительно, що я не винен на всі п'ять років тюрми, од Більшовика од Прокопа не послідувало, через те й помилування ми тобі не даємо, хоч твоє дело, можна сказати, не судиме, якщо повернуть тим боком, що воловик Павло Боргун свідчив тільки за себе, що я над ним трохи перебільшив свою головну владу і вдарив в присутності всієї череди волів і тих, хто прийшов рано на наряд, за те, що воловик Павло Боргун роздав три пари робочих волів колгосникам на предмет возовиці лози з острівних нетрів у дощову погоду... Скотина попарила шиї до негодності запрягати, а обтяжені грузом молоденька пара Патріотів порвала в піску задві собі ноги... От і щитай, чи дасть тобі Прокіп Більшовик хоч якої-небудь волі для вільного життя, якщо в нього на той момент отак перекошилося більшовицьке свідомість, що перестав розрізняти

для своєї персональної вигоди, що справедливе, а що беззаконня, чого я не можу ніяк йому прощати, хоч він і гегемонія, бо ми теж люди і любимо багато чого такого, що й у них є ще більша порча, якби розворушив нутро і всі злодейські каземати...

Марко дуже скривився на ці свої слова, але не сховався мені з очей, хоч я його менше слухав, ніж дивився у живе над ним Небо, бо звідти дуже пахло зародками і Дніпром – до смерті люблю ті місця, де немає нашого запаху: є зв'язки – невидимі, але щомиті чуті, їх не можна порвати без ущербу для душі – це про вас, мамо. І про Україну.

Якби того вечора... ні, якби того досвітку в Марка Васильовича було стільки вільного часу, як у мене, то я таки допитався би. Чого то він так застогнав глибоко вже після того, як мене обставили на пероні службовими собаками, щоб, „не ушла, сука“, тобто не брали мене прийомщики на етап, бо до строку мені скільки місяців, - застогнав Марко, як ніби смертельно передчувався, що вже йому не бачить України, або з якоїсь меншої розпуки, а виходить, з того, що ніхто з трьох дітей не прийшов, не обізвався до нього за цілу весну й літо, поки він був десь у Крюкові, що зразу за Дніпром, - чого вже воно так між ними трудно вийшло, не скажу тобі і малим натяком. Я тільки скажу тобі, що вже як підійшли ми до вокзалу і побачили знайомі вагони, вгорі вузьенькі віконця, то він сумно перепитав сам себе чи наш, може, злотюремний лад: хіба я, Митьку, провинніший за Прокопа, що йому так, а мені інакше. Більшовика, правда, зразу й посунули на голову, то він, сам знаєш, навіки утримався... бо кожний, хто підносить сам себе, принижений буде, а хто понижує себе сам, піднесений буде. Сіль – річ гарна, але якщо сіль втратить смак, навіщо вона?

„Коли ти влаштуєш проханий обід чи полуднування, не запрошуй ні друзів своїх, ні братів своїх, ні родичів своїх, ні заможних сусідів, бо й вони у свою чергу запросять тебе, аби відплатити тобі тим самим. Натомість, влаштовуючи учту, запроси злидарів, калік, кульгавих, сліпих і вщасливишся, бо вони не можуть відплатити тобі тим самим, а відплатиться

тобі після воскресіння спасенних“, - здогадайся, к чому тут оця євангельська притча.

Мені так було досадно, що я не витримав лежати в одній позі, в якій сподобився Маркові, так зробилося душно... ти йтимеш далі, бо я хочу зайти в одне місце, а тоді вже куди Бог поверне: вудки мої в затоці, черв'яків нарию під лежачими баркасами, - Митько зупинився, розчепірів торбину: ага, не забув, є трохи закрихи для приманки, - шукає, бачу, приключку, щоб не минути дворище Лядовського. – Або через те Марко привидівся, що перед тим ми його згадували з Вікентієм. Вікентій теж був проти: не чіпай, каже, кізяка, то не смердітиме. Нехай його поб'є три недолі, того фельдфебеля, а не ти, Митьку, руки маратимеш. Їх на те й дурманять, сини нікчемні, - Марко визирнув з-за свого небесного лаштунку, і я помітив, що він хоче попроситися. А може, перепитати, чи передав я сім'ї його прісьбу не відмовлятися від нього... Поклав свою руку на мою голову – як ніби зняв з неї всюношні болешці-боління. Посоромся, каже, своїх помислів: поблаж свого кривдника: на нього наслано злобу нечистих, і злоствують вони перед коротким віком, скажи про це й Більшовикові. Діти не винні – провинні демони, що в їхніх душах поселені по волі нечисті і лжі, прощення на таких нема у Господа... Покинь, Митьку, несвоє ружжо. Утане в землю застоюна вода, зійде зо дна до чистого слизь і муляка, ввійде Дніпро в свої козацькі береги – живи, Митьку, наново: ніяк не вилізуть із хати! Прийшлося ясла розібрати, у клуню однести і наново плести.

Покинь, покинь ружжо навіть у мислях... Поглянь тепер, яке тобі даровано блаженство: зійшли з землі прибудудні води штучно робленого котлована, ні слизі, ні муляки – усе Посулля в чистих травах, новим ладом птиці співають, земля твоя і під землею, люди в щирих стосунках, - одступіться від мене усі, хто чинить беззаконня. Я житиму законами Природи, а не диявольським талмудом диковинних брехень і обману – все виростає із свого насіння: сталось щось надзвичайне, диковинне, таке, що ніколи не буває.

„Якось фарисеї запитали Ісуса, коли царство Боже, і він сказав їм у відповідь: „Царство Боже настане непомітно і не скажуть: ось тут воно або там, - бо царство Боже усередині вас“. Отож не підстерігай, не приціляйся для мстивого удару, бо буде тобі те, що Прокопу Більшовикові: явиться людське розп'яття на все причілкове вікно знадвору і не проженеш ніяким чином. А оце якось, хвалилася Марфа, розіп'ялось і крекче, з ноги на ногу переступає, мовби на вогні стоїть чи з великого холоду – отак крекче, як ото жаба на сухоліття, - забалакалися, що вже нема куди минати Прокопової хати. Варка Віщунка мовляла нашим жінкам, що нехай Більшовик прислухається. Або когось нерідного до себе на ніч присоглашає: людина, хоч і розіп'ята, не сотворює звуків нерозбірливих, - нехай робить, як я кажу. То кликав Прокіп трьох нерідних жінок, мабуть, тиждень тому, як повернувся з лікарні, - сам зійшов з дому, ночував десь аж у Дмитра Окраїнця в чулані без вікон. Не було перед чим стояти людському розп'яттю – то воно всю ніч у стіну стукало, таки до Більшовика до Прокопа добивалось, а три прошені жінки всю ніч просиділи коло причілкового вікна – хоч би тобі який образ, не то щоб схоже на Соню на Льолю Антоновську. На три ночі отак мінялися, а воно за Більшовиком ходить, як заблудла душа: вийшовши з людини, з тіла її, душа, кажуть, тиняється безвідними шляхами-землями, шукаючи навічного спокою, і не знаходить. Тоді повертається до того дому, в якому з тіла вийшла.

Повернулась то вона повернулась з безвідних своїх митарств-походеньок, так як же їй тепер знайти той дім, в якому з тіла вийшла, якщо розп'яття справді схоже на занапащену Льолю Антоновську, Більшовикову сиріч законну жінку. Як же ти знайдеш те, чого давно немає завдяки нашим комуністичним перетворенням. А бач же якось натрапила на слід і тепер, диви! Щоразу бере правильну тропу, хоч би де не сховався Прокіп на ночівлю. Одне, кажуть, спасіння: слід би якось пояснитись, сказати душі-скитальниці, що Прокіп, хоч і ослаблий, або щитай і зовсім к ділу негодимий, проте оце якогось дня, прямо на цім тижні, рішився зробити, як люди давно

радять, за християнським звичаєм. Бо давно сказано і в ділі перевірено: яка сповідь, таке й розгрішення...

І Прокіп не міг нічого заперечити проти цього... Чи він хоч дома?

Ніби у відповідь, нам напроти вийшов з хвіртки помітно зігнутий чоловік, густо зарослий сивою щетиною. Не вітаючись на мій поклон, він судомними рухами вислих рук вловив клямку од металевої хвіртки і з грюкотом зачинив її за собою. Так саме нишком Прокіп виплутав на ледь помітний прослідок колишньої дороги, що веде до зарослого терням та дерезою старого кладовища. Я було завагався, що робити – іти й собі тим прослідком чи вертатися до ближнього перехрестя. Переважив, мабуть, якийсь трудно пояснимий, скоріш інтуїтивний порух душі – не залишити цих двох, до краю зношених людей, і посурганився, як мовиться, по волі Божій, час від часу ловлячи жадібним поглядом ті дві похилі до землі постаті, що осібно рухаються одна по одній. Опиняються тінями на прозоро безконечнім екрані неба, котре, байдуже до всього, зависло над морем води і ніби демонструє спеціально для мене свою невмирущу вічність, щоб защемити моє беззахисне тіло. В болісних чуттях тривоги і своєї неминучості опускаюся на коліна, посоромлений помислами про свою мниму невинність за свій кривавий час. Невинність перед Митьком, скотинно загнаною пастухом вівцею, перед Прокопом, спустошеним погонями за маревом... перед слабкістю свого духу: багатство, слава, булава лежить в могилі рядом із мертвими кістками, - невміло осіняюся хрестом, останнє, що дає сили встати і відключить себе од напливу слабості: людина есмь... мене гнітуть слаботи; я чую їх, не сила ж утекти. Постаті рухаються кожна собі, як і до цього, а я вгамовую свої до них чуття, змагаюся з якими хоч думками.

Нічого дивного, що Більшовик шкорбає, іде, плуганиться до старого-старого кладовища, зарослого терням та дерезою, бо там ховали людей ще й до революції, а в голодовку одна тисяча дев'ятсот тридцять третього заслали могилами усю з ровами відведену для цього десятину. Розрівнювали спорожнілі дворища й хати, ховали далі, що тепер трудно сказати, де було

суто кладовище, а де зниклі в голодовку родові кутки Мозолянки. Трудно впізнати і хоч приблизно сказати, де хто лежить кісточками, бо як стало відомо всьому праведному світу, кладовища було велено розрівнювати будьдозерами, як тільки більшовики затіяли геси на Дніпрі і достроково, як ніби Хтось гнав їх у потилицю, - саме достроково (прикметна риса соціалістичних перетворень) розруйнувати тисячі і тисячі українських осель, щоб підготувати котлован для штучного моря, до речі кажучи, оспіваного бадьорими ритмами композиторів і поетів на кшталт доконаного, хай Бог простить, знайомого мені чоловіка з розколотим розумом: люблю тебе не одну – здоров була, мила. Піднімаєм цілину наче гній на вила.

Наблизившись до місцини, яку прибережні люди звать старим кладовищем, мимоволі згадалася позавчорашня балачка мозолянських жінок у черзі за содою та хлібом, що він, тобто Лядовський, вже ось другий тиждень підряд човпає на старе кладовище, годинами то сидить на кручі, то рачки нишпорить поміж терням та дерезою, обдивляючись кожен знайдений пагорбок, хоч трохи схожий на могилку, - шукає погрібець, буцімто дуже захотів перед смертю перехоронити кості Льолі попівни, своєї жінки, бо, мовляв, до нього являлася з Криму чи з-за Дніпра якась особа, розкішно розудіта, і просила чи потребувала показати могилу такої-то, родом з Посулля, на ймення Антоновська, бо то, каже, моя хрещена мати, бо ти – так і каже йому на ти, - будучи Більшовиком, знадив її примусово, а тоді відмовився як від людини ворожого стану, і нема чого тобі, пане добродію, прикриватися рішенням анонімного бюро, - постидався би та почервонів перед пам'яттю своїх єдинокровців. Отаке буцімто вона йому сказала і заклала Хрестом Богом, що перегода ще явиться. Тепер бригадир (за звичкою люди й досі так називають чи вже, сказати б, так прозивають Прокопа Лядовського, найпершого свого в колгоспі повелителя й хоч якогось заступника чи оборонця) – тепер він мовбито не спить ночами, не допускає в хату нікогісінько, навіть Христі Плютихи, щоб не наводили на споминання, бо йому й так день і ніч видиться мокловодівська якась проява, що розіп'ято

стоїть знадвору на все причілкеве вікно, хоч воно й затулене солом'яною маткою, а з хати двома занавісками.

Прокіп довго не признавався, терпів та переносив страхи у собі, поки серед білого дня не постукало до нього в переднє вікно, де стоїть широка лава, а на ній його постеля, - постукало, і на підвіконні виникла книжиця в осяйних палітурках з відтиском сухозлотим: Одкровення святого Івана Богослова. То чиста правда, що перед цим Більшовик перепитував у довірених, де йому та як дістати хоч яке Євангеліє або повчання на десять заповідей Божих, щоб їх витлумачить та пошукати у святих писаннях на себе кару: знаю твої діла, і труд твій, і терпіння твоє, і те, що ти не можеш переносити розпутних, і випробував тих, які називають себе Апостолами, але не є такими, і найшов, що вони брехуни: бреши, бреши, та знай міру. Не завдавай мені брехні, бо я зроду не брехала.

І найшов, що вони брехуни несусвітні, без честі... Опам'ятувшись після читань нелегкого Одкровення, яке буцімто наставало в ньому поступно й дуже тяжко, як виздоровлення од наврочної хвороби, Більшовик якогось там надцятого разу видіть розп'яття на все причілкеве вікно знадвору, вийшов з хати глупісінької ночі, і, залишивши за собою всі двері й хвіртку навстіж, почовгав з лопатою на старе кладовище – одні кажуть, що нехай він не однікується, бо люди бачили, як довго шукав, а потім таки намітив хрестом недалеко від кладовищенського рову своє могильне місце, хоч на ранок знайшлися охочі перевірити жіночу балачку в черзі за содою та хлібом, то ніде ніякого накопаного на землі хреста кладовищенського рову не було, а лопату (може, й Прокопову) було найдено.

Щоб не з мене брехня вийшла, - це вже Марфа Личачка на додачу, - то мені казав сам Митько Михлик, він у Прокопа скільки хоч буває, що тієї глупісінької ночі, коли він не позачиняв за собою ні дверей, ні хвіртки, а, мовби гнаний святим чи злим духом, приспішив на старе кладовище, йому причувся г о л о с... Залунав він коло його хати, а відлунав аж у тому терні, яке він зразу ж і заходився корчувать. Зразу ж і несхибно заходився, бо той

г о л о с привів його і впав такою світлиною, що всяк би здогадався: оце в о н о.

І не бійся, що дуже над кручею – така стрімка, висока та обривиста, що голова вернеться, як глянеш униз на обвалля... І не бійся, повторив г о л о с, але й поспішай, бо земля там рушена і ненадержна... Як удариш лопатою в землю третій раз і серце твоє скинеться, як рибина, - отам пробуй...

Та й ще зовсім так, бо спершу Прокопові впізнався чоловічий глибокий голос на зразок того гробокопателя Нехтода, пам'ятаєте Кайлового, жінку свою дуже обижав, а ми з нею в півчій рядом стояли, син у нього Василь державної безпеки, що приїздив, забула, в яке побережне село, коли хлопці – кажуть, що то таки були хлопці „Слава Україні“, що й досі значка од дороги, - так ото впізнався Прокопові голос Нехтода Кайлового, вони з Лядовським приятелі ще од колективізації, бо якраз його Більшовик привозив бігунками чи своїм шарабаном на той найстрашніший момент одна тисяча дев'ятсот тридцять третього року перед клечальними святками, щоб пособив вивозити, витягати з хат мертв'яків з голоду за добрі харчі з добавкою. Був на вид, як стрючок, і вспівав за день копати і по п'ять неглибоких ям – тоді по одному рідко в яку клали. З мокловодівських чоловіків мало було придатних для земляних робіт такої невиносимості. Хіба хто з рибалок, бо їм в артілі давали пудовий пайок борошна щомісяця та своя риба, то навіщо їм братися гробокопателями, возити грабаркою спотворені смертю знайомі тіла, а Нихтодові не жалко – чужому чоловікові не так жалко згортати, тягти, турляти в яму кого-будь і як попало...

Впізнався чоловічий голос, бо Більшовик давніше кликав Нихтода через його сина Василя державної безпеки, щоб наявився: може, той не забув, де... ага, згадала: то був або чирвівський, або Репаників погрібець... може, той, мовляв, мордатий гробокопатель Нихтод, батько Василя державної безпеки, не забув, де, в чиему погрібцю загорнули його Льолю, а дитина в сповитку лежала на землі біля зрубу, поки мати, голодна мати вилізе чи не вилізе з картоплиною чи буряком, хоч де б вони там улежали такої пухлої весни...

Митько спинився ворушити губами, не движе. Уцілився поглядом не в море, як було, а в той накидок розпотрошеної землі, що лежала гостроверхим гробиком над краєм довбаной Прокопом ями. По напрузі Митькових очей видно було здогадатися, що намірився і вже важиться казати щось рішуче і круте Більшовикові, але якусь минутину його, мабуть, стримувала уроджена селянська делікатність: що, мовляв, між нами не случалося, бо оджили своє в тяжких трудах та в гріховинні, безбожно і не в істині... то й казати мусив би необразливо, аби лишень правду... істинну правду, - розмірковувалось Митькові несуетно („Мені сам Бог відкрив, щоб я не вважав жодної людини скверною або нечистою“.)

„Тепер, кажу, одкопуєш – х а з я ї н а, кажу, одкопуєш... - дуже докірливо наголосився Михлик, оддалеки підступаючи дорікнути, дошкулити Більшовикові. – Похвально, все-таки, і покаянно – одкопувати хазяїна, - ще раз, уже без притиску, наголосився Михлик, побачивши, що земля з ями не вилітала розпорошено, - значить, Прокіп чує, дослухається... Притих і Митько: жде на те отвіту або, мабуть, збирається з докорами: як таки так – отак розорити самих себе!.. Тепер, кажу, одкопуєш, а т о д і, кажу, закопували: „Живйом їх закопувати, живйом!! – аж пінився ледачий Цуприк... Олекса Цуприк. – Щоб, мовляв, до ригачки понаїдалися тої землі... пранці б тебе з’їли, Олексо, першого, то б не мали ниньки ні плачу, ні горя... ні злого духу, що зійшов на людей, щоб зводити їх з толку, одбивати охоту до життя... Живйом їх, мовляв, живйом... пінився понурий Цуприк, а ти, Прокопе, на те ні мур-мур... навпаки: дерев’яну борону чи стягав з комірнього горища. Хазяїн – Петро Годосів – підіткнув її під острішок, ховалися з усім од вас, як од нечистих, а ви радо нишпорили, мов ті злодії. Якою властю ви таке робили? І хто вам дав таку власть – розпродувати людину, її затружене добро?“ – Митько поволі підвівся на ноги, підійшов поближче до ями, бо ще сидячи почув шарудіння в ній, - значить Прокіп довбає собі нищечком і вусом не веде, не чує, не слухає або й

слухати не бажає жалісливого Михлика, бо тоді, мовляв, було таке врем'я, а тепер інакше...

Прокіп справді нищечком длубався лопатою в перетрухлій землі, мішма з корінням. Не підвів голови навіть тоді, коли на нього сипнулося згори землею – сипнулося на цупкий, наїжачений чуб, нічим не прикритий, збитий у пасма, спітнілий; нападало крихтами потерухи на морщену потилицю; за комір вже заношеної, аж ніби самою старістю просотаної сорочки, - навіть не здвигнувся, не скинувся од того несподіваного посипу, мовби все те йому байдуже, хочби й геть присипало у оцій, безладно ритій дучайці.

Митько не бачив лица Лядовського, але духом дізнав своїм, що Більшовик тут не лукавить, не грає з ним навбитки, як-то діти б'ються червоними крашанками у великодні свята, а саме так помишляє в собі: не такий, мовляв, тепер у мене лад в душі, ой, не такий, Митьку... все вийшло з мене, потратилось безслідно і наново не набирається, хоч ти вбий мене, хоч у цій дучці прикидай, бо мене вже й так доїдає пам'ятання і чуття того, що жив у змові з лютими вовками, котрі ще ні разу не щадили стада.

Жалісливий Михлик спочутився до Більшовика, не горнув на нього буцімто вразамітку, потеруху згори, не казав нічого такого вголос, а лишень поспішливо заворушив товстезними, пошерхлими губами, стримуючи в собі звуки болістей і страждань, що запеклися в ньому ще з того часу, коли розпродували хазяїновитих сільських людей, їхні затруднені статки – сам бачив, був на торгах сусіднього Петра Тодосіва...

Іноді таки погано, що людині дано здатність забувати саму в собі і своє лихо: живцем закопали х а з я ї н а в мерзлу землю, а тепер нема на нас ні тієї сили, ні того розвитку. Ще більша біда наша всенародна, що скоро того х а з я ї н а й не буде, - пророкую сам для себе колін на п'ятеро наперед („Дивувала зима, дивувалася: де ж то сила її подівалася?“) Пророкую, бо все шукаю нового ходу природи речей.

Така розчарівність стримує або й зовсім зменшує мою енергію повертатися в своє колишне, хоч від нього не відчепишся ніякою силою.

Воно важким кайданом зависло на суспільнім тілі, на його недорозвинутій душі („І віриться: я оживаю, у грудях нова течія... Та марнії мрії, порожні надії, уже перетліло життя“.) Зависло і висне.

Я тоді таки був на торгах у Петра Тодосіва і бачив, як розпродували людину, - чуєш, Прокопе Власовичу, тогобіцький чоловіче?.. Ану переставай там шарудіти, я пригадаю Тодосіву садибу та скажу її на вітер, на цей млявий сьогоднішній вітер, що голубить вершки прибережних дерев, немов долонею сивий дідусь своїх голомизих онуків. Не шаруди, кажу, нехай чують, кому є чим слухати, які ми новаки премудрі („Дознаються небожата, чия на вас шкура, та й засудять, і премудрих немудрі одурять!“) Нехай усі чують, кому правда слухається істинно, хто нічого злого проти нас не замишляє, проти наших праотецьких звичаїв. Бо глаголю тобі досконально по Писанії! „Я єсть істинна виноградна Лоза, а Отець Мій – Виноградар; всяку в Мене вітку, що не приносить плоду, він одсікає, і всяку іншу, котра приносить плід, очищає, щоби приносила побільше плоду“.

Прокіп, мов не до нього, ні на що не зважав, не відгукувався – затято шарудів, гупав лопатою, мов сокирою, мабуть, перерубував слизьке тернове коріння... таки не хотів чути про Тодосіву садибу, бо мав на ній, на тих торгах, і свій, як кажуть, гріх без прощення. Тому гупав і гупав, здавалося, мовби тікав од нього, од гріха, все глибше проникаючи в землю, у нашу навічну схованку. Тікав якимось, може навіть аж визивно, аж задирливо чи заїденно. Може, навіть супроти власного сумління, вже неутримно, бо зозла і не так на себе, на своє діяння, як на весь білий світ, який буцімто саме в тому й винен, що не піддався йому, не покоривсь, а жив собі у розвитку і поза нами. Тепер нас погорда згнічує, заїдає, Прокопе, що програли самі себе і опинились без хазяїна і в дураках... Збилися з пуття і втрапили в митарство – важкі переживання та муки.

Митькові обиняки та всякі натяки набридали Більшовикові: не підгалдикуй, мовляв, збоку, говори напрямки і про Тодосіву садибу, і мій тамтешній, мабуть, найперший гріх. Діло було в молодості, я тільки прибився

у Мокловоди... Олекса Цуприк наткнув мене спочатку на могилу мого батька – всі його знали як фельдшера, що допомагав тифозним, а далі... записався до Цуприка... записався на коротке врем'я, а нашкодив...

Світова невдача більшовиків щодалі, то глибше гнівала Прокопа, і він часто сердився без причини, мовби рішив за ті невдачі пересердити весь інший білий світ. І, не знаходячи собі ні оправдань перед людьми, що було йому повірили на всю душу, ні пояснень світової невдачі, копав-перекопував старе кладовище мозолянське, мовби в його давно запалих могилах шукав собі оправдання чи пояснення... а притулівські переселенські – люди з перших днів запримітили, що те копання в терниках, - аби копати, аби не даватись лишній раз людям на очі. І навряд, чи йому вдасться отаким чином натрапити, випадком наторчитися на могилку Льолі Антоновської, таки справді десь тут прикопаної Нихтодом Кайловим, бо люди, хто zostався живим у голодовку, не зовсім певно, але доказують, що в тому погрібці, куди лазила охляла попівна, жінка Прокопова, не могли її загорнути: бульдозерів тоді по селах ще не знали, а лопатою та ще й задаром Нихтод не захотів би загортати ні під яким примусом. Було, мовляв, навпаки: на той шанець повз той порожнісінський Репаників погрібець лучилося проходити чужим жінкам-мінйялам... може, навіть з Рубанки, що десь за Ромоданом. Та й то вони-мінйяли – не помітили б у погрібці уже, як доказують, заляклої на щаблях драбини Льолі, якби не плач її дитини в повитку... Якось таки витягли з драбиною матір – погрібці в наших краях були міленькі: може, у два рости гінкої посульської людини, звичайно ж, чоловічої статі... міленькі і всього на дві дучки, рідко в кого на чотири... це в тих, у кого були чорноземні ґрунти...

Витягли буцімто Льолю з драбиною та так і поклали рядом з немовлям... поклали так збоку, щоб дитинча, бува. Не скотилося в яму. Вже аж другого чи навіть третього дня, як у грабарку збирали по селі мертв'яків, підібрали мовбито й Прокопову Льолю... з якої ж бо речі не знати про це Прокопові. Хіба з огляду на класову непримиренність: дочка священника, не смій навіть

заїкатися про зв'язок (Лядовський того літа саме писався в більшовики, то можна сміло твердити, що міг відмовитись од Льолі як од ворога новацької влади). А дитинча (ніхто напевне не називає ні його статі, ні імені) – дитинча було ще тепле, як знімали його матір з того страховинного розп'яття. Було, кажу, живе і тепле, бо саме в ці дні більшовицької невдачі та жахітних одкровенень про їхні кривавиці над невинними та розумнішими від них і придатнішими зачастили слухи, що то, мовляв, через те і розп'яття йому щоночі ввижається за причілковим вікном, хоч як ти його не затуляй солом'яною маткою („Приходить зима в село страшною хуртовиною... Люди аж перелякалися. Давай матки плести; ну запинати вікна й двері, щоб не перся мороз у хату“.) З якої ж бо речі не знати Прокопові про всім відоме!..

Розп'яття, мовляв, за причілковим вікном він і сам здогадується чие і після чого... бо хіба таки він зовсім каїн, що не перечував про свою Льолю і серце йому нічого не казало, хоч ми й жили тоді ще не тут, не в Притулівці, що при Мозолянці, а в своїх старовинних святих Мокловодах (діждатися б, коли спустять оту загаджену воду та хоч однією ногою ступити на їхнє замулене днище)... Цього можна було й сподіватися – кари неминучої...

А що то була не Льолина хрещениця, а Прокопова дочка... давайте вірити і сумніватися. Бо слухів тоді було так багацько і неоднакових, що хватало на всі околишні села. Христя Плютиха (вона й досі вхожа до Прокопа) якраз того дня пекла в нього хліб на великі поминки. Чого в нього, бо печей тепер по хатах стало рідко... а в Лядовського така, що на сім хлібин, ще й дві-три жаровні з пиріжками та балабухами і гарно гнітяться, хоч посаджені, вважай, на самих челюстях... гарно гнітяться на челюстях, а буває, що й прикривають хліб газетами, щоб шкуринки верхні не пригоріли – це коли не вгадаєш піч до норми натопити, а перегрієш так дуже, що кинуті перед саджанням хліба висівки на голу черінь моментально загоряються... Так саме того дня, каже привселюдно Плютиха, Вона й приходила... Хліба я ще не витягала, бо не пора, а жаровню з пиріжками (Марфа Личачка принесла сушеного гарбуза, а в мене знайшовся пучок калини – вийшла смачна суміш для начинки) –

жаровню з пиріжками вже обдмухала (може, де попільцем притрусилось), мащу розколоченим курячим яйцем, щоб блищали. Вже поставила риночку з пірцем на мисник (такий стоячий, вугловий), як тут – хряп-хряп дверима – стоїть вже по цей бік порога. Поздрастувалась, питає, чи тут Прокіп Більшовик мешкає. Я потвердила, що тут, але він десь надворі... сідайте, кажу, я піду його покличу... То Вона не схотіла цього, а лиш бликнула на мене чогось непривітно і за мить вийшла з хати...

За ті короткі хвилини мені лиш на один момент здалося, що на губах Вона мовби схожа на Льолю – губки таким же бантиком, як і в попівни, царство їй небесне, нас вона вчила одну зиму нашої азбуки в лікнепі. А от поведенція і всяка манера до людини зовсім не така. Попівна Льоля так би не пішла з хати, щоб ні з сього, ні з того і не попрощавшись... Прокопового на її лиці я ні рисочки не запримітила.

І вже, мабуть, зовсім глупа людська вигадка, що Лядовський оддав їй всі свої гроші з ощадкнижкою. Як же він їх віддавав, коли після того припадку („Приходили у всяких випадках до него, а він кожному раду давав“) – після того, кажу, він знімав з ощадкнижки немалі гроші на якусь дорогу покупку... мабуть, цвітастий телевізор... Та й ще додаю услід казаному: я таки не стерпіла, бо не звичай, - вибрала два гарно підпечені пиріжки з сушеним гарбузом та калиною, вгорнула їх в полотняну гарчірочку з рукава чиеїсь зношеної сорочки, та й стала при вікні, щоб не прогавитись. Видно, що Прокіп байдуже стоїть з Нею, про віщось гомонять, поволі підступаючи до хвіртки, що при воротах...

Не ждала я їхнього прощання, вийшла, як-то виходять, щоб провести гостей, подаю наготовлене (в дорозі, думаю, все з'їсться) – то Вона в мій бік і не глянула, не те, щоб узяти пиріжки мої чи хоч подякувати за те, що даю як милостиню, од якої гріх відмовлятись за нашим звичаєм...

На Прокопові у той момент не сталося ніяких перемін зокола: ні червонів з виду, ні по-інакшому не мінився... не здригавсь і руки не трусились – хіба б це він, міркую сама собі, отак не вчував свого рідного, своєї крові? Він же не

якийсь там каїн... Правда, на другий день і тоді ще, може, й на п'ятий ходив прижурений, що аж прибляклий... вечорами читав багато і все то про гетьманів, то псалтиря – Михлик бере книжки у Вікентія Різночинця, а йому носить... Не здогадаюсь ніяк, чого це він заповзявся розкопувати всі підряд, навіть мурашині горбити. Я разів скільки ходила туди до нього, щоб допомогти чи хоч побалакати – і не виглянув з ями, ні на одне слово не дався. Поклала їжу на дерезі, на видному – тільки й моєї помочі. Кажуть, од Митька од Михлика раз у день харчується, отаким заслабим будучи... А що той Митько принесе йому поживного? Печену картоплину, сякий-такий кандьор, якщо пшоно знайдеться, та, може, рибину зварить чи як там... він рибою промишляє, у рибартілі в нього знайомство, бо й сам туди взимку наймається, латає риболовецькі снасті... Ото, кажу, затявся Прокіп на своєму та й усе вам пояснення. Розсердився, правду ви кажете, на весь білий світ, що zostався на старість, як ніби одурений, що люди нишком одверталися, як од брехуна чи ошуканця... („Коли б можна вернутися літ на тридцять назад... Не був би і ти, Косте, тим, що тепер є, - казав він сам собі. – Не мутило б твою душу... безперестанне ошукування других людей“.)

Мені його однаково шкода... Ну й нехай, мовляв, Христе, одвертаються нищечком... я людей не дурих... одурити можна одного або десять... вони самі одурилися, їх цього власті підохочували... Корнія, каже, Окраїнця ніхто не піддурих... І його брата Дмитра теж. Жили люди своїм розумом, хоч і страждали...

Звичайно ж, не од жиру, не з доброго дива, а од трудних переживань ось уже відколи вкинувся у те заїденне копання – може, йому й пороблено, хіба нам знати. Якщо й пороблено, то це тільки Вона... Якби ви бачили, як Вона ловила його очі, коли з ним розмовляла! Вже зачинила за собою хвіртку, а рукою од неї не пускається, все ще держить його своїми булькатими очима і ніяких інших жестів не робить – значить, закликає, шле на нього порчу...

Прокіп не одказується, що саме так було... що тієї ночі йому зовсім не заснулося, бо вже й на розвиднянні не сходило з причілкового вікна жіноче

розп'яття (жіноче – це я вже од себе додала). Може, трохи й пороблено, а більше з того йому таке робиться, що другий Прокіп в душі зародився, інший лад.

На старім кладовищі – це таки правда – поховані люди куркулені, розпродувані. Їх засилали, кажуть, в усі кінці, аби геть з України, а вони всяко, хто як зумів, поверталися вмирати додому... Нехай не зависне в порожнечі ця моя балачка, а Прокопове тамтешнє копання, я думаю собі, од безвиході... Одчайлась людина, і ти нічого тут не поробиш, не знімеш з неї ні порчі, ні навроки. Тим паче з більшовика, з безбожної людини... Докажу, мовляв, хоч і глупістю того діла, а докажу... своє докажу: копатиму й копатиму... може, й до смерті копатиму, не захочу навіть з ями вилазити, лучче нехай одного разу в ній і згину комусь на втіху. Хоч Марфа Личачка доказує зворотнє: Більшовик, каже, недурний, щоб так – померти. Цим він, лишень, прикривається, хоче одуритися. Насправді ж – шукає Льолю... або, як ви кажете, викликає з того світу хазяїна... Може, дух Петра Тодосіва, якого він не дуже й куркулив, а в список куркулів записав... Цуприк Олекса підкусив, а він його послухав... Списки тих, кого куркулити, тоді ким і як складалися? А отак, прошу.

Збиралася бражка лайдаків з босотою (словом „бражка“ у нас на Посуллі означали не тільки рід напою з ячмінного чи просяного солоду, але й невелику групу змовників чи п'яниць, взагалі нешанованих злодійних людей). Збиралася, кажу, бражка лайдаків з босотою і ну іменем, наприклад, комнезаму (комітет незаможників), як це творили в колективізацію, визначити, кого саме розтягати, розпродувати, тобто куркулити. Тут не було закону... який там, мовляв, закон: у нього є, а чого в мене немає? Ряден багато, полотна, вуликів... корова доїться од теляти до теляти, гарне саморобне ліжко, а не скрипучий піл... хата вкрита залізом, а не соломою... дуже біла паска з питльованого борошна на Великдень... козирки (наголос на крайнє „и“, будь ласка), тобто легкі виїздні сани на підрізах... воли, уходжені, мов лини, бистрі коні в добрій збруї чи хочби віз на дубових

люшнях, колеса ошиновані – пиши в заможники, обкладай податком, щоб не виплатився, тоді роби з ним, що замислив... нищити, зводить зо світу.

А Петра Тодосіва куркулили з помсти... Олекса Цуприк згадав, що Пріська, жінка Петрова, не схотіла віддатися за нього, оканашка, од горшка – два вершка... Прокіп, приїжджа людина, не дуже знав наших людей... довго не хотів писати Порта в куркулі, але бражка, мабуть, пригрозила заявити в Городище, і Лядовський поступився... Поступився, бо його – єдиного на всі Мокловоди – якраз записали в більшовики і навіть видали на руки свідчення. А чому саме його першим і єдиним – всі гірко здогадувались: за те, що першим з Василем Димським – першим на всю околицю стягли з церкви хреста... того записали забильного, тобто лишнього (так його потім довго прозивали посуляни, поки перейшли на Більшовика) – того, кажу, й записали забильного, тобто лишнього Прокопа, а не когось іншого, з наших, з мокловодівських... інші вважалися співчуваючими або активістами, з них робили буксирів, розкуркульників і всяку зарозумілу, нахабисту всячину... Отже, на таких змовах такої бражки Більшовик бував по должности чи як би тут сказати...

Петро з Пріською Тодосіви вже мали двох дітей – Василя і Настусю – і жили дуже в злагоді, поки Цуприк не перебрів їм життя.

З Пріською (її часто звали Прісиною) ми в дівочтві товаришували. Вона зроду скупенька... через це, люди казали, вони й розжилися так швидко, на хазяйство стяглися – він теж, як і вона... Оце бувало в Жовнині чи в самім Городищі (двадцять кілометрів од нас, якщо йти чи їхати низом, луками, через Ропу, понад Чигирин-Дібровою) – бувало, кажу, не випродасть (з наголосом на „и“) свого сиру з обов'язковою грудочкою масла по рублю, приміром, за глибоку мисочку, то не пожаліє сама себе – нестиме назад обидві кошовки чи корзини з базарем, а свого не вступить. Щозими вони видержували не менше, як дві дійні корови, крім волів та коняки, тому назбирували діжечку сира і трохи меншу – масла...

А вже співала гемонська Прісина – тепер такого я не чую голосу. Ми вдвох з нею дуже ладили: вона брала першим, а я – другим голосом. Оцієї ось найчастіше (тепер не чути її ні по радіо, ні в телевізоріві... дуже стародавня... Якби куди її вписати, щоб після нас не загубилася...

„Недалеко милий оре –
Ой, там за лісочком.
Сушив-крушив парень дівку
Своїм голосочком.

Не я тебе сушив-крушив –
Ти сама зів’яла:
Як я тебе тричі сватав,
То ти відказала.

Ой, дівчино-гордівнице,
Гордуєш ти мною.
Буде твоє гордування
Все перед тобою.

Буде твоє гордування
Все перед тобою –
Шумітиме нагаєчка
Понад головою“.

Отак було співаємо, з вигона йдучи чи на вигін, то вже так і знай: Олекса Цуприк, оканашок проти гінкої Прісини, мале, миршаве, од горшка – два вершка, а гонористе, як родовитий шляхтич, - то вже так і знай, що Олекса крадеться слідком за нами, щоб слухати Прісину... не в міру був, кажу, гоноровитий („Як з мужиків репаних та вилізе в підпанки, то вже так і гонорує: простому чоловікові і руки не подасть“.)

Гонор гонором, а тут Цуприк не раз похилявся... не видержував її голосу, його підкорливого рокоту, не раз самовиявлявся: вискочить збоку, як спужаний заєць, шмигне, як мовби нас і не бачить, свисне, як дурак, - і помчався кудись, не знати куди, обрідними (наголосіть, будь ласка, „о“) –

прьонув, кажу, тільки смуга встала, обрідними шелюжками або аж на морозівську царину, до головної гатки, нею ми прибутну воду здержували. Там блукатиме, поки гулянка втихне, поки переказиться, а ми тим часом наспіваємося, дійдемо додому, на свій куток, на Роговівку тобто: крайня од царини – то наша хата, а через бакай, така глибока вирва, вже заросла травою, - то їхня, придорожня...

Ото відтіля й гризанина у низ з Петром Тодосівим... поки аж наспів одна тисяча дев'ятсот тридцять перший рік: Петра з Прісиною не схотіли приймати в колгосп, а записали розкуркулювати. Я не була, як розтягали хазяйство, а Митько нібито був, - Христя подивилася на Прокопа в яму, перевісила принесену їжу з дерези на тернину – ось-ось скаже: буду йти додому, вже сонце як високо підбилось, череда скоро йтиме. Та й без неї вправки набереться, аби служили руки.

„Ага, я й цього разу трохи не забула... ось ти глянь сюди хоч одним оком: оце в нього, - кивнула поглядом у яму, - тепер таке читання“, - розгорнула, де закладено травиною, книжку в червоних м'яких палітурках і подала мені в руки. Сама ж покривляла між могилами до ближньої стежки.

Я не зразу кинувся до Прокопового читання в м'яких червоних палітурках, бо ще перебував у тих побляклих літах, коли ці дитинні люди були зовсім молоді, а новацька влада нахрапом перлася в їхнє неусвідомлене життя, підминала під себе їхній дух і тіло, а вони тихо піддавалися і непомітно перед нею, заразою, ще тихіше никли („Як овечок ти нас, Боже, на заріз роздав неситим“.)

Скажіть отак по честі: навіщо Христі Плютисі – вже виплуталась з кладовищенських терників, ген, тільки мріє білою хустиною – навіщо їй навіть Більшовикова, новацька влада робітників, як кажуть, і селян, коли над нею – всім це звісно – владарює Цар-Природа, якої нічим не ошукаєш, не одуриш, - Цар, кажу, Природа і та порція Сумління, яку подарувала їй Природа. Влада потрібна для лиходіїв, для злочинців, для божевільних... та для самої влади. Навіщо Прісині та Петрові – уродженим Природою хазяїнам

- заснована на Цуприкові власть, якщо вона їх до нитки розорила, не дала їм розвитку?.. скільки не допитуйся в самого себе, в Бога чи в світового мудреця, а жодна влада в Україні не була селянською („Марево мріється, неначе діється“.) Зате всяк паразит, нероба... всякісінський гультяй і яке хоч безділля осміюють, збиткуються, глумляться, на горбі селянина сидючи, ще й прозивають: хто бидлом, хто скотиною – ніхто не жалує („Поганяй! Не жалуй коней!“) І він витримує, де другий луснув би. Не жаліє себе, не винуватить уділеної долі... живе, ні на кого не жалкує, не ремствує... Затяганий до змори гірше „дурними властями“, ніж оранням чи засівами, а живе.

Митько таки вигукав Прокопа з ями, хоч спочатку й не зважувався на нього наполягати: може, й насправді защавленому думками Більшовикові не хотілося їсти і тому він так дратувався – скажи тільки одне слово впоперек. Таки вигукав своїм лагідним підходом („Я й говорю – до людей підхід треба мати“) – таки вигукав на припізніле снідання, і той тепер способиться якось виважити себе з ями на поверхню: переклав лопату впоперек, береться за неї, перечкається підважитись, ногами підпираючись об сипучу стінку, та сили на більше не вистачає: був кінь, та з'їздився. Раз попробував і вдруге знатужився, потертю уземнив собі упрілого лоба – блимає вгору, сухими руками ловить подану дрючину і дереться по ній, як-то затяті хлопчаки деруться, лізуть на дерево до гнізда, щоб видрати шкодливу сороку, бо малих курчат бере, мати свариться, що не доглянули... Не запитуючи дозволу, я цупко вхопив тремтячу Прокову руку, Митько – за другу... без натуги вицуркували разом з дрючиною, за яку він обхопився ногами, - обтрушуємо зноровливого копальника, настійно радимо витерти піт з обличчя, з коротко стриженої голови під бокс, щоб не прохватило остудою, бо й так недавно з городиської лікарні... бери он чисту полотнину, що в Христиній кошовці за покривало... Надіваємо на голову залоений по обідку картуз – проходись понад кручею, розімни зболілий поперек, затеклі ноги... сполоснеш руки, лице – переснідаємо на отій розісланій ряднині. Митько вже готує вогонь, щось підігріє тим часом (мабуть, свою жарену рибу, судачка, смакоту,

либонь, для кожного). Повикладає, що там не є, з Христіної кошовки, вийме з заплічної торбини свій надохід (наше гарне слово, чомусь у словники не вписане, - хіба тільки воно! – з наголосом на „і“, будь ласка) – вийме, прощу, свій надохід з недавніх Великих Поминок (надохід – це все те, що дають колядникам, посипальникам, щедрувальникам, поминальникам тощо) – все наприготує... пом’янемо непом’янутих. Себе підживимо: і дух, і тіло.

А поки що ми ніби змовлено розбрелись, щоб зміркувати кожному своє, якось перемінитися, пожвавитись... чи просто глянути в такий момент на красоту світу божого, притулитися до нього якимсь бажаним боком, солодко відчутти, що ти також білий світ і також великий красою.

Митько не бачить цього нічого, бо спішить робити своє прісне діло: підпихає під назбираний стосик сушняку якусь торішню, схожу на розтріпець кураїну і щосили дмухає під неї. Заки вона спалахує, наковтався їдкою диму, засльозився на обидві щоки.

Мені ж ревно кортить здогадатись, з якими сокровеннями пішов і пішов похилений Прокіп поміж чіпким терням та колючою дерезою, як ніби розцурався не тільки з нами чи з своїми знайомими людьми, а з усім навколишнім. Соромлюся свого бажання, але ж не перестає кортити слідкувати очима його рухи, як ніби вони мені щось розкажуть чи сповістять, відкриють його сокровення – рад би їх созвідати не з простакуватої людської цікавості, а спочутно, як потерпілого, від якого ми чомусь радше відвертаємось, ніж би проникнути в причину („Причина не по дереву ходить, а по людях“.)

Прокіп пристояв на виступі кручі і здався мені застиглим монументом з повернутою назад головою, котра тепер не бачить, куди йтиме туловище, приречене такою неприродністю свого стану ступити з кручі в обвалля, плюхнути в запліснявіле штучне море. Так повірилось у те спалахнуте видіння, що я охрипло здавлено тривогою щось кричав йому, самого себе не чуючи, і заспокоївся лиш тоді, коли монумент зворухнувся, скручена голова повернулася очима до мене, і я, мабуть, переконався, що монумента-Прокопа

не стало, він не плюхнувся у запліснявіле штучне море, а скрадається поміж могилами, щоб не стати на яку ногою і наближається до мене. То йде, то спиняється над обваллям, зазирає за нього, немовби не боїться свого падіння, а мені холоде в грудях від такої зарозумілої самовпевненості Більшовика, бо не дай бог якої погуби, - винитимуть нас із Михликом, хоч усім на світі добре та гаразд відомо, що Більшовик з сильним нахилом до непослуху, до несподіваності в поведінці, зате з поривом до якої-небудь ролі, а все це, що не кажіть, амбітно („Мені здається, що сама амбіція не доведе чоловіка до того, щоб силкувався знати все ліпше від когось іншого“.) Все це амбітно і навіть гупо.

І те читання Вікентійових духовних книжок, що йому носить Михлик, теж не з доконечної духовної потреби, а щоб похвалитись при вигідній нагоді. Я на цім же кладовищі підслухав – сидів у кручі з вудками – Митьків м'який виговор категоричному Більшовикові: сьогодні вже скажу, мовляв, тобі всю свою таємницю, бо в мені ось відколи плекається якесь тихе невдоволення тобою. Ти не ледачий буцімто чоловік, тямущий і навіть спраглий часом до пізнань – я собі гордився, що маю поруч такого смілого, з царственным поглядом, з негрубим голосом („Нема суду без милості“.)

Я на віру, на слово любив усе, що ти робив і казав... нишком просив Бога не перероджувати Прокопа... і от якогось часу став плекати в собі невдоволений, що так нерозсудно обмежувався... обмежував себе лише Більшовиковим світом, твоїми об нім казаннями. Став я, гупий в науках Митько, читати всяку різну релігію всяких давніх людей і в різних читаннях та важких осмислах серцем чи кров'ю здогадуватись, що твій розум, твої більшовицькі поняття – це ще не все для світової чи навіть для моєї повноти... скажімо, для повноти отого безмірного чоловічка, що притаєно живе в утробі кожного. Лише твоє, Прокопе, не тамує спрагу, не вдовольняє... його мало навіть для мене, маловченого, для мого утробного чоловічка, котрий, чую, живе, але чомусь не так і не туди... либонь, кривобоко, утробі хочеться інакшого, не тільки твого розуміння всього того,

що діється з людиною світовою, - не дрімай, Прокопе, дослухай Михликову глупоту чи прозрівання... і не здавай, будь ласка, стоти, що ти один у світі з правильним на всі часи розумом.

Більшовик підвів на Митька намурмосений свій вигляд, в яких змигувала цікавість до почутого. Потім поблажливо, милостиво чи зневажливо посміхнувся в простір, але перестав копатися в западині поміж кущами (я вже давно залишив вудіння і сидів близьенько біля розчервонілого Митька, щоб до слова застежити нечуване, сказати б, з його боку зухвале змагання, бо трудно було уявити Михлика з таким замахом: „Ніхто не подумав би, що вони за годину перед тим обходились з молодицями, що пасли, з замахом і мінами щирих українських парубків“.

„Все, що ти проповідував, - знову Митько взявся за своє („Блаженний муж, що йде на суд неправих і там за правду голос свій підносить“), - все, що краще з нього, я брав собі в душу... Взяв, звиняй, і, не гляючи, перелив, як у збан, в напівпорожній збан („До пори збан воду носить“) – перелив, кажу, а він виявився ще не повен – розум не наситився, серце не гамується... чого воно ще хоче? С в о г о. Прокопе, хоче... істинно свого.

„Душа твоя – цілий світ“, - казано мудрецьми. Казано, як зав'язано. Але хто з них учить мене, як хоч трохи засягти в усі віки проповідуваного блаженства, земного раювання, а не царства небесного? Ніхто, Прокопе. Бо тоді того блаженства на землі для всіх не вистачить. Отже, ти вмри сьогодні, а я завтра... Ти, паничу, блаженствуй на землі, а ти, Митьку, на небесі... Блаженство, - повчають ті ж таки духовні й недуховні мудрагелі-мудреці, - слід чи треба шукати в самому собі. Тоді воно й буде твоїм власним... Всяке інше – манівці та блукання... шалтай-болтай, - казали в нас на блаженній стороні Посуллі, якщо треба було комусь пояснити, що таке Ніщо... Отаке в мені плекання, нехай не падає на глухоту („Немає більше глухого од такого, що не хоче слухати“.)

Ото тобі й блаженство, яким люди самі задурюють. Добре, якщо чоловік розумний та мисливий і багацько знає... а такий, як Митько Михлик? Я сам у

собі часто блукаю, як у непроходимих нетрях... Блукаю, поки задурюся, а тоді плюну на свого дурного лоба: схаменися, збитий з пуття... не треба марнуватися, не треба ніде шукати того примарного блаженства, бо не знайдеш, допоки само не знайдеться... в твоїм тяжкім труді, в твоїй нелегшій істині.

Лядовський, непривиклий ні до повчань, ні до заперечень Більшовик, дивується і торопіє, як сміло глаголить сей забитий, замордований його ідеями єдино правильного вчення, ще вчора смиренний як овечка, хлоп. Потому, скільки дивування в Прокопа на лиці, не трудно здогадатися, що він розгубився: радіти з того чи здавати стоту незадоволення. Блудить поглядом, украдливо зиркає на мене, а я не одсуваюся од Митька, як од трапного чи брехливого. Навпаки. Ніби мимоволі тулюся ближче, часом згідливо киваю головою чи додаю своє побічне слово, і це остаточно збиває Більшовика з пантелику: я теж, мовляв, чоловік з двоякими помислами і не завжди твердий в усіх путях своїх. Кожен спокушується, захопившись своїми похотями, - перебирає Прокіп на себе зтяжну балачку і веде її також не більшовицькими – радше христоролюбними словами. Начитався либонь, не без користі тієї духовенської книжки в червоних м'яких палітурках, яку я ось моняю в кишені і чомусь не зважуюсь дістати її на людях, розгорнути на закладці, як просила Христя, і подивитися, що він саме у ній так уподобив, що навіть випишував собі до блокнота, а ще більше підкреслював.

Так воно й є: ще тоді Прокіп говорив-переказував прадавньо писане... для нас, безбожних, як превелике одкровення. У цьому я переконався з перших слів, прочитаних на закладеній травинкою псалтиря, тобто старозавітної книжки в м'яких червоних палітурках: омийте святим духом руки свої, серця двоєдушні. Просите, але не одержуєте, бо просите не на добро, а на свою хтивість та жадання. Признавайтесь один одному в своїх діяннях і моліться один за одного, щоб зцілитися: молитва праведника багато може. Хто розуміє робити добро і не робить, тому гріх („Жертовних поміж нас не густо“.)

Подібного я тоді начувся донесхочу. Та розмова здалась мені пісною, нецікавою, бо ні Митько, ні Прокіп не були переконливі у тих речах, які бралися тлумачити. Тільки й принади, що в тій млявій суперечці говорилося христолюбними словами, від яких ми одвикли або й не знали, тому вони сприймалися, як новизна, і слухати їх було принадно.

Лядовський, бачу, і зразу не поспішає на Митькове снідання чи обідання, а сонце вже підбилося на два луківські осокори, по сорок сажнів кожен. Жінки, що пасуть корів понад берегом, вже наворачують черідку до тієї уголовини, куди сходяться хазяїни за своєю худобою. Не поспішає Прокіп, бо, видно, радий, що до нього заговорили жінки як до свого колись бригадира, до своєї людини. Обступили, обаранили, як діти ярмаркового батька за гостинцями – щось доскіпують чи домагаються, аж сюди долинає: дуже трудно вислідити устрій чужої душі: то він не бажав світ білий бачити, а за півгодини вже рад йому.

Митько вже розіслав на зеленому витрушену ряднину, повиставляв усі наїдки і напитки з Христиної кошовки. Моститься зготувати засмажку для варива і мабуть, ще й досі гомонить до Прокопа: чого б ото я іржав, як кінь, з тими бабами? Такі добрячки, такі прихильниці, а Вікентійові коні не захотіли пасти... чого б ото я стояв з ними? – разів скільки повторюється, а закінчує зовсім іншим, але тим, що й завжди: ти звільни, мовляв, Посулля од безрозсудного затопу, тоді повірю, що ти чесна сила, а не зла личина, - висипає засмажку в котелок з картопляним супом, хлюпає на сковорідку (вся ця примусія тепер завжди з ним, бо рішився аж до холодів жити на острові) – хлюпає на сковорідку щербою, вона шумно шкварчить і лоскітно пахне аж до мене.

Митько тихне, мабуть, од запаху, а мені цей запах наносить на очі щемливий образок – це я знову про куркулених Петра та Прісину Тодосівих і їхню Настусю. Що нашвидку вспіну, те повідаю. Не буду, як та примівка каже, оббиратися ваги, бо дорога грузька, обиняком кажучи: траву коси, а пеньки обкошуй.

Отже... в небагатих добрими ґрунтами Мокловодах (Петро Тодосів сидів своїм господарством виключно на пісках та солончаках) виконання „строків і плану розкуркулення“ празнували на жовтневу революцію. Герасько Торбинка (тоді він ще тільки товпився в начальство, а то був у голови сільради за колісничого, тобто раз чи двічі на день шмарував колеса, щоб не скрипіла голова лісорка) – Герасько, божевільний Савус, друг Гераська, та Цуприк Олекса, зануда й злісний завидник, начепили червоного прапора над уланівською коморою (туди звозили куркульські добра: сало, м'ясо, масло, мед...) – колгоспові дозволено зготувати гуртові обіди з піснями та з музикою. („Більш укинтьте масла в кашу, то вона плавкіш ітима горлом“.) Отже, дозволено („За господарським дозволінням буде весеління“.)

Герасько з Савусом зарізали телятко, жінки наварили в котлах надворі супу чи затірки. А на Плавистому варили борщ, бо к тому часу там якраз убилась Тодосіївська розкуркулена свиня. Не вбилася, а прямо сама собі закололася... бо вирвалася, прьонула з колгоспу і наосліл налетіла на борону вверх зубками.

А на нашій Україні – на хуторі Пугачівка – зварили холодець. Було відпущено молока і меляси для кренделів та бубликів з маком (Христя Плютиха дві доби в печі пекла, що й стябло пригоріло). Варили різні потрави: борщ, галушки, рибу на стябло... на таку спеціальну дошку, на ній вона прохолоняла... у Плютихи не одно стябло, на них вона суне бублики в натоплену піч... вона по піднебінню бачить, як треба натопити в печі, щоб попеклись і рум'яно загнітились.

Дали людям повістки явитися на гуртовий обід. Люди не пливли, як кажуть, плавом, як на годовий празник до церкви, але йшли сім'ями, збирались до уланівської комори („Ти казане кажеш, а мій батько під корчмою чув“.) Була і челядь, щоб лаштувать забаву з музикою.

Покликали й мене, згадує наш сусід семипудовий (так на нього всі за величїнь казали) Степан Ситник. Але щоб ішов зі своєю ложкою й кухлем. Прийшов я з чотирма меншими дітьми, а жінка саме пішла до церкви. У

бригадира (його якраз-якраз тільки наставили, він не наш, не лівобережний... казали, забильний, тогобіцький, з-під Чигирина, там є село Галаганівка, люди й досі од дороги городяться диким каменем, а в нас тинами) – у Лядовського у Прокопа Власовича (був ще молодуватий, а вже по батьюшки величали), у нього був на руках сільрадівський, либонь, і посімейний реєстр для дільожки... кожному сімейству определявся холодець, затірка чи картопляний суп на олії (картопля, правда, молода, розсипчаста)... Отже, те чи те або третє, дві скибки хліба – одну чорного, а другу білого, два кренделі і три бублики на двох та по кухлеві узвару на запиток (Векла Хлівна варила в трьох чавунах відерних).

... Коли всіх наділили, а мене не спом'янули, то кум Павло Боргун (на позику не підписався, воловик, то його вночі на толоці побили, що скоро і вмер) – то кум Павло Боргун і вигукнув: „А як же Степан з дітьми?“ Бригадир не промовчав, я, каже, проголосую: хто, мовляв, за те, щоб індусові Степану Ситнику определити пайок, підніміть руки.

Ніхто, крім Павла, не підняв: в колгосп, мовляв, не пишеться... він і предержанець, укриватель – в нього ночують діти розкуркуленого Петра Тодосіївського, на яких ждемо визову для отдальонного поселення, - пояснився Герасько з Цуприком, а Лядовський погодився („Лиш хай хоч подурить, що мене любить... я повірю... Почув Господь – і сміхом посміявся, на небі з них, безумних, поглумився“.)

„Та дайте йому хоч окраець хліба!..“ – трохи зжалівся один з розпорядителів. Взяв мій найменшенький окраець чорного і побіг додому. А чого вже мені не було дано скибки білого, ніякий акт не доказує, хоча правом Цуприка, Савуса й Гераська у мене забрано під буксир всі чотири пуди пшениці-арнаутки... Хотів тут же крепко розоритися, вже й за стіл держався, щоб... перекинути з усіма мисками, та Господь одвів: не треба, каже, Степане, притиш себе... колись віддячим диявольським синам, віддячим...

Чи Господа послухався, чи дітей рідних пожалів (у нас із жінкою самі хлопці) – стою, як на гарячій сковороді: бачу, дітям бублика хочеться, а мені

перед ними дозарізу стидно зробилося. Кум Павло Боргун дав допити свій кухоль з вузваром, щоб поділився з дітьми (Васько його хрещеник), та й шукай, Степане, двері з нашої хати... Я попростився за свій намір розоритися та й похилив з чужого двору... а дітей пустив до школи пограти у крем'яхи...

Приходжу додому ображений, а жінка вже дочулася: як же тебе, мовляла, гарно пригостили!.. я так і подумала собі, ще в церкві на молебні стоячи, що то тебе покликано для посміху, для насмішки над своєумцем-індусом („І прийміть же мене до себе і пригорніть же мене до себе, щоб я людським посміхом не ходила“. „Було б тобі та й не дати з себе насміятись“.)

...Ту зиму довелось працювати на Дніпрі з конем – одробляли примуспрацю... добували в затоці зашеретовані колоди з-під льоду (того року під Вознесенським льодом зашеретувало, затерло кригою, аби твоя охота стільки). Рвали кригу амоналом та плешнями, а тоді витягали баграми та кіньми, щоб хватило на всю колгоспівську воловню... важка робота і опасна...

...Призабувся на один момент: з уланівського двору, з гуртового тобто обіду на жовтневу революцію, я ще заходив до земської школи одна тисяча дев'ятсот, здається, одинадцятого року, - до школи на пісок, де діти грали в крем'яхи. Заходив глянути на своїх дітей та приказати, щоб не балувались, і точно дізнати, чи є між ними Настуся Тодосіївська, моя хрещениця... чи не відправили (таке ж гарне, як дівочка... з чорною косою, голуба лента вплетена, смишльоне та розвинуте у свої тринадцять літ) – чи не забрали, бо збиралися, на отдальонне поселення... Петра з Прісиною вже вислали, а її брата Васька забрали родичі без відома на правий берег, за Дніпро... він меншенький за Настусю...

„Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці: на печі печуть, на лавці січуть“, - тулить без мого відома, куди тулиться, а ми з Митьком стрічаємо у хлібосолі Прокопа, ні веселого, ні сумного, але інакшого. Видно, притишив себе, перестав приндитися, бо не було й перед ким: усі ми мовби свої, мовби однієї правди, тільки в кожного свої розуміння: Прокіп хоче рівних благ для

дурного й розумного, для ледачого й робочого, хоч такого бути не мусить, бо несправедливо („Пекла б мати млинці, та не стікаються кінці“.), - я все життя перечкаюсь до волі („Моя ти, мамо, Україно...“) А простяцькому Митькові третє спадає на розум: міркую, собі та переміркову з Вікентієм, як пасемо на острові козацьких своїх семеро коней, а сходимось на одне: більшовиків слід вивести з обихідки... Вивести, як ото селяни виводять перевідню птицю або вироджену картоплю, - Михлик і тепер дивиться як і тоді, коли те казано, кудись глибоко в простір за море, кладе в металеву мисочку тушковану картоплю до шматочка риби, вареної на стябло, для Прокопа (хай буде по старшинству) і зовсім не звертає уваги на його появу.

Вивести, кажу, з найменшої власті, на всі віки, на всі покоління, бо не туди їхні голови стоять – примружливо дивиться Михлик ще глибше у західний простір, густо кліпає майже догола облізлими віями, ніби шукає і не набачує предмет свого заклинання, то зводить погляд на Прокопа .

„Без сопливих знаємо що на умі маємо, чогось сокровенного не доказує Більшовик. – Мене, Митьку, балачкою не виведеш, не спустошиш, ні, хочби як ти не заклинав, не проклинався... на наш черв'ячок не кпюватимуть, не ловитимуться... Котюга тільки й думає про сало . А ми і є невивідні коти з-під однієї кішки („Москва наша рідна, червона столиця, на тебе не можна ніяк надивиться...“) Давай лучче вип'ємо кожен за своє... І випили.

Ми їли з Митьком з однієї посуду, в якій тушкувалася картопля, а Більшовик сам собі. Часом він зводить у нікуди очі, широко розплющується, мов дивовижний, і тоді, якщо ти заміткий, добре видно , що вони в нього сльозяться, як засипані піском.

Михлик мовчить - їсть бо голодний, а Прокопові вчувається Митькова проповідна балачка. Таки вчувається, бо вже не раз повторює своє „без сопливих обойдьомся“, до якого, давно помічено, Більшовик вдається як до чогось крайнього, без якого він не знаходить, чим би його боронитися. Митько знає про це і тільки того й жде, щоб скористати Більшовикову слабість. Скористати не злорадно - Митько так не вміє, а щоб довести

найпаче самому собі, що не такі вже й безглузді його судження в усьому тому, що він береться розуміти чи пізнати: які, мовляв, не є, зате свої...і, отже, тому піддають людині спокійної сили змагатися в істині з будь-яким іншим, бодай навіть з паничем вельможним чи так собі урядником, до глупості зарозумілим.

„Колись, пане Прокопе, - з цього моменту Митько інакше не називав Лядовського, - колись давно або ще давніші московські царі – благодійники, з Петра почавши, насилали нам на Україну воєводних управителів, щоб ми жили не за своїм звичаєм, щоб ми його збулися разом з мовою, як того козацтва... сумно стало, далі мовиться („Москва наша рідна, червона столиця, на тебе не можна ніяк надивиться“.)

Мова не мовиться, а серце не втихає, що ми самі себе занестили... Москва лиш навчає, як лучче це робити, слабих завербувати на свою руч („В Бердичеві, славнім місті, вербували хлопців двісті“.) За козацтво те, що рідне, було святе. А сьогодні те, що рідне, обкидане болотом – чия це робота, пане Прокопе, що гірша моєї грудної жаби? – Михлик похлюпав з пляшки водою на загрудину, сидить скарлючено, хекає. Заткнув пляшку саморобною пробкою, бережно посунув її в засмальцьовану, ще засланську торбинку з парусини, нібито ще каторжанська, батькова.

„Хіба тільки людей, пане Прокопе?.. І Дніпро заневолити... Вікентій он зазиває підкопувати, щоб прорвало гесівську греблю десь у невидному місці... заразна, каже, вода збіжить до дна, а Дніпро нове русло зробить“, - взяв грудку землі і запустив нею Прокопові понад самісінькою головою, що саме вигулькнула з ями...

...Так ми того дня й розійшлися, мовчки, як і належить, пом'янувши померлих і на війнах побитих, по черзі випивши не цокаючись та попоївши, що Бог та Митько з Христею послали, якби не моя глупа здогадка запитати, чи то правду пробалакали городиські жінки в обід на вигоні, що буцімто недавній їхній пастух Митько Михлик носить скрито у своїй торбині жіночу косу, синя лента уплетена... Ціла коса, чи утинок з неї- ніхто не доказує, але

ось таке балакають і навіть не соромляться за кожним переказом добавляти якусь глупу вигадку про самого Митька чи про косу, яку нібито одкопав не хто інший, а Прокіп.

Я не посмів би про таке Митька запитувати, бо не відав, як це на ньому позначиться. Та й потрібне воно чоловікові хоч для однієї цікавості? Але ж запитав. Тепер жду і не жду його участі. Так довго жду, що вже одвів очі од Митькової засланської торбини, вже чую, як вурдиться, кисне моя фізіономія, ніби щойно вчинено якийсь незамолимий гріх; вже не хочу знати, що то за жіноча коса і звідки вона до нього потрапила. І Прокіп, і я подумали в цей напруговий момент, либонь, про однакове: якщо й носить Митько жіночу косу, синя лента уплетена, в своїй торбині, то це може бути коса тільки Настусина...

Тут Прокіп стримано скрекнув, як ніби потвердив мої здогадки, взяв недопиту пляшку з горілкою, настояна на калині, уцяпнув на два пальці в чарку і, проказавши „царство їй небесне“, тут же вихилив („Пили його горілку, поки до каплі вихилили“.) Вихилив і якимось так значимо подав чарку з пляшкою Митькові, так промовисто й значимо – ну звичайно ж Михлик не носитиме з собою чужої коси. Та ще й серед таких своїх пожитків, з якими нерозлучний, як сам з собою.

Якби оце якраз вам та було видно, як мені, всього Митька Михлика – щоб увесь вираз! – то не треба б мені тяжко старатися і так мало вам передати: спочатку, мовляв, хоче злестити, а потому одурити. Не ополчайтеся на мене при лихій годині, бо рано чи пізно, а свята Господня сила мою неміч заступить.

Тут ми, гадку собі маю, гляди, вже й підступилися до такого для багатьох сюжетного (сьорбай рідке, на дні риба), що якби я вмів оповідати іншим ладом, то напросторікував би цілу книжку. Та лучче, коли дійдеться не всім, зате по-моєму... бодай отим, хто нас шанує... та не брезгує читати наше хоч по слову: не змоглися на євангелію, то цілуйте псалтирію. Хто говорить, що він у світлі, а ненавидить брата свого, той ще в п'їтмі...

Мимоволі й нишком, щоб минути людські глузди та говірки, однак я й собі на здогадки... уявляв ту гарну дівочку Настусю, з усіх можливих сторін переописував її зугарну мову, голос, поведінку при зумисних чи випадкових зустрічах коло Сули чи в їхньому гайочку з маленькою копанкою – ходили до неї не тільки ми, щоб напиться кришталіної води, ніколи незамерзаючої, з-під коріння теклої, - хоч такі стрічання лучались нам не дуже бажано й не часто, бо після тодосіївського куркулення Настуся таких, як я, сторонилася, складаючи вину за їхню гірку долю на грамотних, котрі, мовляв, знають правду, а бач, не хотять чи бояться за самих себе – не заступили їх од босяків... отже, з першого разу поприлипали до свавільної влади, хоч це було (тепер ми знаємо) не завжди і не зовсім так, як міркували тоді в сім'ях куркулених, а отже, й малолітня Настуся...

К тому тут я пояснився отак з ухилом, що ті перші пізнання й судження, вважай, дитини вже були класові, тобто кликали чи навіть всяко змушували єдиноправедних людей спочатку до розбрату (жили добре, лагідно, а тоді пішло у них на розбрат) – пішло на розбрат аж до кривавої ворожнечі, по суті, вельми бажаної для свавільного більшовизму, щоб у скаламученій воді наобіцяного раю збити селян з пантелику, довести їх до самообману і до самоїдства.

Отож, не які вже й великі дива, що, кажу, після Тодосіївського куркулення Настуся радше чалилася до таких, як сама, відлучених і гнаних, як, приміром, Митько Михлик, ні грамотій, ні красень, бо в нього батько Левонтій ще з раннього парубоцтва був підозренний (се вже я чув у самому городі Острозі від людей статечних, віри, мовляв, гідних і не підозренних). Підозренний за свою уроджену дотепність до всякого селянського діла, найпаче до слова, яке відчував з усіх його боків, мов своє чутливе серце... та за їдкі анекдоти то на владу, то на її неправу панування (карає він і царства і престоли, щоб зупинить неправу панування) – теж був підозренным, бо хіба таки мислимо отак словом людину вражати, що та аж біснується, аж з себе виходить, як це сталося з Цуприком з Олексою, не в мою міру, правда,

спесивим чоловіком. Тому босяки, владу запопавши, всяко стримилися, не по-нашому, а по-їхньому кажучи, спекатися Левонтія Михлика з його побутовим балаканням про те, наприклад, як морозівська, тобто наша мокловодівська Прісина родоводом з сусідньої Морозівки пускала бісика Олексі Цуприку (мале, зашкалене, од горшка два вершка, ще й руки не туди стоять), а в комору надила Петра тодосіївського, на що гляне, те й зробить, - отакої вмілості чоловік (чи ви пани, чи ви ляхи, а ми запорожці: пам'ятайте, вражі сини, що ми вам не хлопці).

Якщо зовсім по правді, то новоявлених владик („Пани вами, люди добрі, й так довго правили... поправитесь ще самі! Все-таки своя рука – владика“, - підначували, підсміювали брехуни розгублених селян) – то новоявлених, кажу, примаханих повелителів драгувало не так його побутове балакання з підсмішками, як те, що розпускав серед кмітливих посулян свої бентежні приспівки (в нас вимовлялося із притиском на другім складі). Розпускав в неділю, в празник біля лавки (гуляли люди, аж гуло), на несходимих жовнинських базарах чи товарами славних посульських ярмарках – знайде спосіб чи, як-то кажуть, свій ярмис зібрати люд довкола себе, сказать дотепа для заначки, а далі, коли вже тіснява та регіт, Левонтій і розпускає свої приспівки під музику – під гармонію, на кобзі чи на голій бубні вибубнарює: „Пузо голе, штани в клітку – конаємо п'ятилітку“, „Ой ти, рай, ти, наш рай, обібрав ти наш край: і бички й телички, і полотна й сорочки“, „Сидить Ленін угорі, Троцький у болоті – нема життя куркулям, не буде й бідноті“.

Митько на обличчі істотний Левонтій, але не він... як ніби не його крові, хоч теж вік старається вийти з неправди, з глухої пільми... увійти в істину, завжди, як і сам, притоптану, похилу, без'язику.

Отож місцева – мокловодівська – босоторія шукала приключки, щоб позбутись невкерованого Левонтія та його все нових приспівок. Як тільки вбили.....

.....

.....

* * *

Останні рядки писані 3 травня 1992 року – ранком 4 травня 1992 року Феодосій Кирилович Роговий помер...

Розділ 7. "ВИСОКО ПОЦІНОВАНИЙ І МАЛО ПРОЧИТАНИЙ" (Іван ДЗЮБА)

Житейську долю Феодосія Рогового можемо уявити з його романів, автобіографічних у розширювальному значенні слова (про людей, серед яких і з якими жив, отже, й про себе); у ній були великі радощі, але й тяжкі гіркоти. Щось суголосне було й у творчій долі: радощі буття в сокровенному слові – й страждання від поневіряннь цього слова в дорозі до людей. За життя він так і не діждався неспотвореної, в авторському варіанті, публікації своїх романів „Свято останнього млива”(1983) та „Поруки для батька”(1988). Власне, такої публікації немає й досі, бо й у виданні 1991 року (Феодосій Роговий. Свято останнього млива. – Вид-во „Дніпро”) авторську редакцію не в усьому враховано. Більше перевидань не було взагалі. Хоча Феодосій Роговий не тільки на них заслуговував, але – як лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка – мав, сказати б, і пряме право на них. Третій роман – „Великі поминки” – був опублікований у журналі „Вітчизна” (1990, № 9) і окремого видання так і не діждався, а останній роман – „Гріх без прощення” – не було закінчено: його опублікував син Феодосія Рогового Юрій у журналі „Київ” (1995, № 2-3). Були й інші публікації в журналах. Але й досі творчу спадщину письменника не репрезентовано цілісно. Якщо за радянських часів далися знаки ідеологічно-цензурні чинники, то за пострадянських – загальна деградація видавничої справи, та й віддаленість письменника від столично-спілчанської еліти.

Феодосій Кирилович Роговий народився на хуторі Пугачівка Градизького району Полтавської області. Від 1932 року навчався спершу в Пугачівській початковій, потім у Морозівській семирічній, а 1941-го закінчив Жовнинську середню школу: такими були щаблі сільської науки. Потім – життя під

німецькою окупацією. А в червні 1943-го потрапив у число насильно вивезених до Німеччини молоді. Довелося працювати на шахтах Рурського басейну. У лютому 1945-го визволений англо-американськими військами, у червні „був переданий на річці Ельба (в районі міста Мегдебург) радянським військам. Звідти направили в м.Електросталь Московської області”(так писав у автобіографії 1965 року). Там працював до 1947 року на машинобудівному заводі. 1947-го повернувся до рідного села. Працював у колгоспі, у рибартілі, у сільраді. Від серпня 1950-го почалося його багатолітнє вчителювання в селі Устимівка Глобинського району Полтавської області. Тимчасом 1952-го закінчив Державні курси іноземних мов, а 1957-го – Харківський педагогічний інститут іноземних мов. Був якийсь час і власкором газети „Молодь Полтавщини”(„Комсомолец Полтавщини“ – Ю.Р.). Як бачимо, доля не проста, і життєвий досвід немалий. Та саме вчительство стало його покликанням і визначило творчу долю.

Утім, у першій книжці – невеличкій збірочці оповідань „Провідини”(вид-во „Молодь”, 1973) – учувається рука журналіста, який щойно доростає до художника. Пише про типові для сільської „глибинки” ситуації та про людей, яких знає. Пише з любов’ю, з помічальністю, але, сказати б, у межах „загальнолітературного” і „загальноприйнятого”.

Хіба що звертали вже на себе увагу природність селянської мови персонажів, смак до рідкісного, з тактом ужитого, слова („Пригадую, в ті жнива підкинулася до мене порикожка. Це така хвороба, коли на ногах шкіра тріскається...”; „поновини” – ремонт, латання хати тощо); часом картинність і уява в сприйнятті зрештою звичної природи; в оповіданні ж „Пастушка” – про Тетянку, дівчинку з пристрастю до малювання, - це поєднувалося і з гарними психологічними штрихами до образу молоденької вдумливої малювальниці. Є вже й деякі предметні прикмети того краю, який стане місцем дії романів Рогового: згадується „похмура й древня, як таїна, Воїнська гребля”(назва від давньоруського міста Воїнь, спорудженого великим київським князем Володимиром Святославичем; залишки Воїня опинилися

під водами „рукотворного” Кременчуцького моря), деякі персонажі озвуться в романах, а лагідна корівчина Каролінка радуватиме й там своїх дорослих і малих господарів...

Усе це були далекі й обережні підступи до теми, яка дасть зміст його епічним творам. (Хоча треба зважити на те, що збірка вийшла далеко не такою, якою її подавав автор, - а що тоді виходило нескаліченим?) У листі до Григора Тютюнника (27 грудня 1972 року) Феодосій Роговий писав: „Виходить моя „перша книга прозаїка”... Вона, як сам розумієш, на третину моя, а то – дядькове”(…) У книжку – „першу книгу прозаїка” – потрапило всього-навсього три уривки (!!) з моїх оповідань: „Поновини”, „Від ранку до вечора” (у книжці – „В об’їзд”) і уривок з „Пастушки” (…). Як я можу писати по-людському, коли зі мною поводяться, як з худобиною”. Серед вилучених редакцією було й чудове оповідання „Налигач”, мабуть, особливо дороге авторові, бо в ньому вже виразний мотив незмирення із затопленням предківського краю заради сумнівного блага „рукотворного моря”; колоритний образ дядька Антипа Лемішки засвідчував хист бачити й чути людину, вміння вслухатися в її душу; уже в цьому оповіданні можна було побачити, звідки письменник черпатиме свої мовні багатства: той же зазвичай мовчазний Антип Лемішка „коли вже пуститься в балачку – милуйся ладом його думок та запам’ятовуй добірні селянські простослови. І скільки не ловлю його на слові, кожного разу не повторюється, а ніби надточує попереднє чи до інших донизує свіжу намистину, від чого разок барвистіє, повніє...”(оповідання „Налигач”, син Феодосія Рогового Юрій публікував у журналах „Бахмутський шлях” та „Золота Пектораль”).

Уже тоді почався нерівний двобій письменника із цензурою, видавничою рутинною, перестраховництвом, естетичною і мовною глухотою – і він тривав усе його творче життя... Як це типово для цілих поколінь українських письменників – для найталановитіших з них, звісно, хто не сповідував кон’юктури, - і чи може хтось уявити, скільки було втрачено?!

ЗРУШЕНІ ЛЮДИ – „НАЙДРЕВНІШІ З ДРЕВНІХ ПОРІЧКОВИКІВ”

... У 1956 році на Дніпрі розпочалося будівництво Кременчуцької ГЕС. Воно велося ударними темпами, ударними ж темпами створено Кременчуцьке море – одне з низки тих, що змінили ландшафт Подніпров'я. Затоплено й знищено не просто сто тисяч гектарів родючих земель і розкішних луків, мальовничі плавні, - вигублено десятки стародавніх сіл серцевинної України, де дихала родова пам'ять і національні традиції; завдано тяжкої кривди ста тисячам селян-виселенців.

Це була глуха, безмовна трагедія, похована за пропагандистською завісою гасел про дешеву електроенергію, піднесення економіки, поліпшення побуту селян, яких переселяють у кращі будинки і умовини... Цю трагедію, життєвими і духовними масштабами співмірну з Чорнобилем, було замовчано і забуто, забутою вона залишається й нині. Одним із небагатьох, хто намагався розповісти про неї Україні, був Феодосій Роговий.

Він глибоко відчував свій обов'язок перед рідним Посуллям і перед своїм родом. Усе бачив і все розумів. Але нелегко було протистояти майже загальній омани. Роман „Свято останнього млива” писано в 70-х роках, за часів рецидиву „м'якого сталінізму“, а вперше вийшов він, побувавши за десяток літ у багатьох редакціях, де автору „допомагали переосмислити хибну концепцію твору” (цитата з чергового видавничого висновку), після багатьох поневірянь, - у немилосердно спотвореній цензурним редагуванням формі 1982 року у видавництві „Радянський письменник”, а потім, 1983 року, - у серії „Романи й повісті” видавництва „Дніпро”. Листи Феодосія Рогового, опубліковані нещодавно сином Юрієм („Удосвіта, коли не спалось”. – Полтава: Дивосвіт, 2009), показують, що і скільки довелося пережити авторові... (Для прикладу – одна з найфантастичніших оцінок: „Дослівна відповідь з „Рад.Письм.”, датована 22 березня 1979 року: „Рукопис Ваш такий далекий від життя...”.)

Письменник не міг дозволити собі прямих оцінок того, що було скоєно на Посуллі, та, зрештою, й не це було його художнім задумом: він мав показати життя своїх земляків, „найдревніших з древніх порічковиків”, а вже вдумливий читач мав би уявити, що було втрачено, і пережити разом з автором біль утрат. Але й у цьому йому ставили перепони, часом нездоланні.

Роман складається з низки самодостатніх оповідей про окремих прикметних осіб села Мокловоди (назва не історична, умовно-символічна) та інших сіл або про якісь пам'ятні події в неписаному літописі краю. Не завжди вони пов'язані сюжетно, здебільшого поєднані самою ситуацією зміни життя – чеканням переселення, самим переселенням, прощанням з корінням своєї долі. Усе це в тогочасній дійсності було осяяно бойовим гаслом: „Товариші гідробудівники! Достроково очистимо дно майбутнього моря!” Поки це ударне очищення відбувається, селяни кожен по-своєму обмірковують зміни. Тільки домашня живність не розуміє, що діється. „Скільки зором сягнути, лежала зблякла долина. У ній копошилися люди й машини, виселялися мокловодівці. Очі мої стомилися, бо довго й напружено дивилися на небаченість. Тепер мерехтіли валки підвід. З ними тяглася налигана худоба. Лопотів на пожежній вищці, мов накрохмалений, прапор. Сипало в обличчя холодним сизим попелом, і я ще дужче стуляв повіки. Ввижались здичавілі коти, яких не взяли з собою господарі. Собаки, що не хотіли розуміти приреченої неминучості, сиділи на печищах...”

Але люди мусили нести ще й тягар розуміння чи зусиль розуміння. „Мабуть, правду кажуть, що життя людини пронизане думками, як земля корінням”. Оця пронизаність думками, що особливо виявляється у важливі хвилини долі, й надає індивідуальній значущості нібито „етнографічним” постатям. Їх у романі багато, у кожній свій сюжет побуту у світі, докладно чи принагідно оповіданий, більш або менш цікавий, - а заразом виходить своєрідний локальний літопис, у якому є і загальнозначущі сторінки, і випадкові, й такі, що здаються даниною часові. До останніх я б відніс риторично ідеалізовані характеристики „рульового Прокопа Лядовського-

Більшовика”, колгоспного бригадира, „залізного у своєму обов’язку” щодо норм посівів тощо... Певно, письменник бачив перед своїми очима когось із земляків, про якого хотілося сказати таке: „Люди знають, хто чим відомий у селі чи в цілій окрузі: хто совістю, а хто багатством, думками, вдачею, званням чи простою силою. А Прокіп – то тільки правда, то тільки чисте, як сльоза, сумління. То вічно – сумніви і вічно – змагання з ними”. Такі виміри важко здобути й утримати в життєвських стосунках, тим більше, що Прокіп, хоч і Більшовик з великої літери, діяв за умов конкретної колективізації та конкретного колгоспного ладу, і деякі гострі кути автор, здається, мусив оминати, а потім, у наступному романі, дещо коригувати. А інший персонаж цього плану, друг Прокопа-Більшовика по революції Ілько Петроградець, - і зовсім умовна постать, попри виразні зусилля романтизувати її (і в першому, і в другому романах).

Та, зрештою, не вони становлять поважний художній здобуток роману. (Сам письменник у листі до Анатолія Дімарова від 30 листопада 1979 року зізнавався, що відповідні розділи „наслухані, писані навздогін „для порятунку”...”) А здобуток – у свого роду „системі” неідеалізованих, неідеологізованих, натуральних образів селян-порічковиків – різного роду занять, різної долі й способу життя, неоднакової особистої прикметності, - що загалом становлять картину емоційної та етичної насиченості селянського життя, „пронизаного думками, як земля корінням”.

Натомість спроби ідеологізувати розповідь не вдавалися Феодосієві Роговому: скажімо, розділи, присвячені пригодам Лавріна Німальса-Німенка, нащадка німецького роду Німальсів, у Німеччині часів війни позначені літературщиною, а картинки діяльності націоналістичної еміграції й геть карикатурні, а не сатиричні (можливо, далось взнаки бажання скинути з себе підозри щодо часів вимушеного „остарбайтерства”).

Певно, такими необов’язковими і неорганічними для роману сценками письменник сподівався приспати пильність цензури, показати себе ідейно несхибленим автором. Та дарма. Дарма і його Прокіп Лядовський-Більшовик

(трохи ніби й ідеолог від автора) щедро дарує землякам (і радянським видавцям та літературним пильнувальникам) нібито оптимістичну версію переселення: „Люди!.. Товариші!.. Завтра ми полишаємо свої печища, свої колодязі, в яких найсмачніші води в світі, сходимо із натоптаних стежок і протоптів, тобто переселяємось на новинні землі шукати нові життєві орієнтири. Ми йдемо звідси не в порожні, а навантажені крім маєтності думками, бажаннями й звичаями, - не зречемося ж себе і своїх помислів! Тримаймося купи – не втомимось, люди, в дорозі, не знечулимось одне до одного, не розгубимось перед незнаністю, в яку ми рушаємо. Наші невідомні руки збудують нове село з електрикою, з новим іменем. Поставимо хати з світлицями, розкішні, зручні. Втопчемо нові стежки, простелимо дороги. Позначимо для дітей наших новинні напрями-протопти, але скрізь і довічно будемо шанувати наш покін і наші звичаї...”

Зрештою, і цей видимий оптимізм, у якому чулися трагічні нотки, не вводив в оману пильнувальників „правильності”, - головне ж, вони добре розуміли мову самої художньої „матерії” роману. Тож і почалося... „... Невдача спіткала Ф.Рогового тому, що він підійшов до будівництва ГЕС і проблем, які він породжує, не як сучасна людина, з властивою їй широтою мислення, а як відсталий хуторянин, кругозір якого не сягає далі власного тину. Він не приховує своєї зневаги і навіть ненависті до споруди, до людей, які її будують”. (Неправда!)

„Тих, хто здійснює переселення мокловодівців, автор представляє чомусь безжальними, бездушними погромниками, яких не зворушує краса того мальовничого куточка (явно ідеалізованого автором в його етнографічній патріархальності): оті „чумацькі левади”, „почорнілі тини, безкрилі вітряки, сволоки, дерев’яні ночви і вози”.

Серед авторів таких і схожих відгуків були, на жаль, і відомі письменники, колеги Феодосія Рогового... Хоча переважали все-таки – у літературній громаді – голоси солідарні, схвальні, а часом і захоплені рецензії: Б.Харчука, М.Шевченка, М.Наєнка, В.Брюховецького, М.Костенка.

Підтримували його – крім побратима, Грирога Тютюнника, - А.Дімаров, П.Загребельний, О.Гончар, та навіть їхні дружні слова не завжди могли зарадити, бо ж річ була в державній політиці.

„КРИЧУ У СЕБЕ...”

Це слова з наступного роману Феодосія Рогового – „Поруки для батька”.

„На світі так воно й робиться: одне швидко, як пожежею, інше – ждане – так помалу, ніби вже ніколи кінця не дійде, як мої болі. Кричу у стелю, кричу у себе – хочу скричати їх з душі, з очей; зіслати присьбою, благанням, навіть примовою...”

Але його „кричання” – мовчазне, внутрішнє; для людей воно обертається розважливою бесідою про те в житті, що мало б до всіх стосуватися. Мало б...

У „Святі останнього млива” трагедію „рукотворності” й примусового виселення не наголошено (це було просто неможливо), - вона постає сама собою, ніби й мимоволі, з картин того життя, яке „рукотворність” нищить.

Більш зосереджується на цьому мотиві письменник у романі „Поруки для батька”(1988). Писано його вже на початку перебудови, і це уможливило більшу вільність думок та оцінок. Інакші акценти з’явилися й у творчому настановленні. Адже у „Святі останнього млива” маємо перший шок від ламання життя, у свідомості дюдей так-сяк злагіднений обіцяною перспективою оновлення. У „Поруках для батька” переселення вже відбулося, люд уростає в новий побут і може порівняти набуте з утраченим. Ілюзії розвіялися, ностальгія глибшає. Працюючи над новим романом замість переробляти перший, Феодосій Роговий так пояснював у листі до Анатолія Дімарова, у відповідь на його поради, власне настановлення: „Ви щиро правду кажете: сам я нічого путнього до „Свята...” не додаю, бо його „дзвони” гудуть у мені вже іншими тонами”... І народжується потреба „реабілітації” старого, його краси і етики, людей, які постраждали за любов

до свого краю, за обстоювання правди і справедливості. Власне, „поруки” – це і є реабілітація: письменник вірний своїй звичці замінювати казенні терміни народним словом. А роман і є розлогою розповіддю про пошук автором (оповідачем) „поруки” (реабілітаційних документів та насамперед людських свідчень) про свого батька й родичів, злочинно покараних за сваволі. Пошукувана правда про них має стати правдою про традиційне моральне добро українського селянина-трудівника, оббріханого різного роду цивілізаторами та ощасливлювальною владою.

Оповідач Феодосій Корнійович Окраїнець – це, звичайно ж, „маска” (точніше: інобуття, буття в літературному вимірі) самого автора, письменника Феодосія Кириловича Рогового. Прізвище Окраїнець – це дуже прозоре псевдо: адже „роговий” – це і є „окраїнний”, але не в розумінні загумінкового, а в розумінні межової основи. (Зрештою, Окраїнці асоціюватимуться і з Українцями.) Рід Рогових був одним із найчисленніших на Посуллі. У Другій світовій війні загинуло 48 чоловік – Рогових, а в 1959 році виселено тільки з десяти сіл 2800 родин, з них 54 – Рогові. Це вже були родини, у яких господарювали жінки, вдови. „Це вони – виживши у голод 33-го, у світову війну, у голод 47-го – спромоглися відбудувати хати-мазанки, які перед тим спалили фашисти. Ці згорьовані оселі у 50-х знищили комуністи” (Юрій Роговий. Посульська Тризна. – Луганськ, 2009. – С.12; Юрій Роговий – син Феодосія Рогового, про нього буде далі). Тож легко зрозуміти вагу пам’яті й обов’язку, що лягли на сумління Феодосія Рогового.

Власне, він в образі Феодосія Окраїнця є головною особою роману, фабулу якого і становлять його пошуки „поруки” для батька та родичів. Але і йому самому потрібні „поруки”: хоч земляки називають його незмінно Вчителем з великої літери, вірять йому і шанують майже побожно (прикмета патріархального села) як сказали б тогочасні, та й нинішні „вперёдсмотрящие”), - за ним числяться й немалі гріхи: то, як і батько, зберігав від руйнування якісь пам’ятки, зокрема й церковні, то збирав старі книжки, то висловлював сумнівні думки, - тож коли жінки згадали старий

звичай і купали хворих дітей у джерелі, що звалось Святилище, місцевий політпильнувач Панько Полбог доніс куди слід про „опіум для народу”, який несе в маси учитель Окраїнець, син відомого „супостата”, тобто, офіційною мовою, „ворога народу”; у первісному авторському варіанті було: „севеушника”, тобто заарештованого у „справі СВУ”, але редактори згадувати про СВУ не хотіли); далі ж виявилось, що „син такого-то поширює ідейки, надто самостійні і здоровомислячі ідейки, а також пише закличні гасла на зразок „Говори, що думаєш. Роби, що кажеш...”

Таких „ідейок”, що лякали полбогів, у Феодосія Окраїнця було чимало, але ще більше їх було в селян, до чийого життя він придивлявся й прислухався. І, звичайно, це було в нього і від батька-„супостата”, „своеумника”, якого сам Прокіп-Більшовик напоумлював (поки й до нього не дійшла черга): ти не роби так, а роби інак (перифраза: „По правді роби, по правді й очі повилазять”), або: „люби свою старину, своє козацтво-чумацтво, та не перелюблуй, межу знай”. Та де межа в любові до духовного спадку свого роду? Корній Васильович відчуває себе відповідальним не лише за хату-читальню та сільську бібліотеку „на дев’ятсот тридцять книжок”, з якої відмовився викинути „шкідливі книжки”, а й за духовну гідність своїх земляків. „Не поспішайте, убогі! – розіп’явся хрестом зневажений Корній Васильович, щоб заступити собою скарби – книжки, вишивання, пісні... Та вони посміли... Недбало ринуться на полицях, длубаються в нашій писаній пам’яті – вишукують шкідливе...” отож і вийшло: „Корній Васильович був надто чесний перед безчестям того переляканого часу і тому зник, як задмухана свічка”. Спіткала „покручена доля” і дядька - Дмитра Васильовича Окраїнця, „підкуркульника”, і багатьох земляків. (А хіба не „покручена доля” – хай по-інакшому - Полбога та всіляких пильнувачів „правильності”?!)

Феодосій Окраїнець, „ревнивий збирач поручительських достоїнств свого порічкового роду”, звертається до колективної пам’яті своїх земляків, - це і є структурою роману, - але він, власне, не збирач, а слухач, він тільки збудник

цієї пам'яті, йому не доводиться вдаватися до якоїсь мотивації: люди тільки й ждали, щоб комусь виповісти своє життя й свої думки, - а кому ж краще, як не Вчителеві, та ще й синові незабутнього для них „себеумця”? Більше того, він має обов'язок пам'яті й гідності перед цими людьми, вони ждуть від нього зусиль для відновлення правди: „І якщо ти цього не зробиш, Учителю (так мене називали мокловодівські дідусі й прадідусі), і якщо ти цього не захочеш зробити з боязні чи з лінощів, застерігали прихильні люди, як тільки зачули про наш з дядиною намір, то, значить, визнаєш провину свою і всього українського люду (Твій рід на срібло проміняв свободу і звичай дідівський, старосвітський”). І не тільки цим ти скараєшся, нам зраду нанісни. На всі повсюди розселені мокловодівські окраїнці дадуть тобі навек зневагу”). Тому всі фабульні моменти пошуку „порук” обростають переповідками, різноголоссям, коментарями; думки оповідача перегукуються з думками персонажів, а все разом оповите серпанком багатющого народного притчового мислення, причому не деперсоналізованого, із фольклорних запасників, а ніби щойно в особах явленого. І часом думка самого письменника „озвучується” голосом того або того колоритного персонажа і втрачає свою книжність, не стаючи й побутовою – підносячись до рівня картинно висловленої моральної максими. Такі пасажі часто мають ніби „олітературений” характер, але це виправдано – ситуативно й стилістично – тим, що мовлення персонажа подається не завжди „напрямую”, а в переказі оповідача, автора, та й сам мовець може відхилитися від власної думки й до когось долучатися. Ось дядина Катря розповідає про дядька Дмитра, а мимоволі його прикладом повчає і самого пошукувача „порук”: „Людина ніколи не може бути в усіх вимірах правильною, як не буває таким життя, в яким вона живе. Головне – не кришитись. Бути цілою хлібиною (паляницею) до самого поминального столу... Життя має надто зваб і причин, щоб їх витримав кожен... Тебе, звичайно, будуть щипати обставини, події, ситуації, а найчастіше і найболючіше – люди. Ти будеш для них принадою, як гарно

загнічена хлібина. Неодмінно попробують уломити хоч окрасць, хоч крихту. Може втратиться форма від усього цього, але й тоді вона буде хлібом...”

Або ось „Марфин сюжет...”: „Ці річковики, як твій батько, як ваш рід, непохитні, й вірні люди... („Він був не такий м’який, щоб зійти з правди. На таких, Тосю, можна мур мурувати, - за це йому наші поруки“). Святе вони грудьми обороняють. Бо люди, мовляв, робляться стадом, якщо без святого...”

Через „багатооповідний“ характер роману окремі персонажі до певної міри вносять у нього свою стилістичну ноту, тож є в нім і „приклучка“, і „казка“, і „сміховина“, і „переповідка“, і „пісенне“ та „думне“, але це не еклектика, бо разом складається на багату картину житейського самопізнання народу, і це „житейське“ на хвилі фольклорно-поетичної метафорики набирає притчовості, конкретне резонує із одвічним запасом народної мудрості: „...Були очі. Котрі бачили останні кроки Корнія Васильовича на волі („Ой годі тобі, чоловіче, вольнувати – жене тебе неволя від дому, і з рідним словом тулишся, мов злодій“); „Я іду до вас, люди, щоб вивестись, бо на наш рід набрехано („Соколе ясний, брате мій рідний, ти високо літаєш, далеко ти бачиш“). Каються грішники, а мій батько мре за людську ідею. За віщо ж Корнія Васильовича викрито? За його вірність? За його любов до рідного? Хто посміє пояснити мої сумніви? („Хто вдовольняє потреби душі добром, той не творить гріха“). Коли б то знати світові лад, а не грати угадка („У мене два сини та обидва вгадьки: один каже, що дощ буде, другий каже – ба, не буде; хоч той, хоч другий вгадає, всетаки сини правду кажуть“).

В оповідях самого автора на конкретні житейські подробиці повсякчас - мовби самі собою – накладаються свого роду філософеми в душі народнопоетичної метафорики, а часом і моральні максими літературного походження: „Відслонивши заслінку, я вигорнув з печі під комин вчорашню золу („З минулого візьми вогонь, не попіль“) і на її місці склав „хаткою“ свої дрова, що лежали зучора біля припічка, – товсті дубові колинці зверху і

ламкі, бо пересохлі, навикручувані ще з мокловодівської ліси, насподі, на розпал („Дуже палка натура нашого люду, швидко він розпалюється високим полум'ям, та що ж, коли й малесенький дощик може погасити те полум'я“). Цікаво: щодо формули „з минулого візьми вогонь, не попіл“ Феодосій Роговий просив свого побратима літературознавця Петра Ротача допомогти йому з'ясувати її джерело, і той підказав: це перефраз із Жана Жореса.

Феодосій Роговий, може, найбільшу насолоду мав у тому, щоб слухати своїх земляків (як Григир Тютюнник, як Василь Земляк, як Євген Гуцало, як Михайло Стельмах), - а серед них, як скрізь у старих українських селах, були справжні генії слова. Ось Марфа Личачка: „Не скажеш достоту, в чому саме таїлася та краса її розповідей („Давайте я розкажу вам випадки“), її мови, од яких без болю не можеш відірватися („Геній слова ніколи не знає своєї справжньої сили“). У Марфиних словах мені щоразу вчувається дихання доброго духу. У тому, що вона говорить, завжди є для серця поживне, для крові живильне – воно усмінене і мудре. Усмінене лукаво, з прищуром, як Людчині очі крізь густі вії, - і гірко буцімто, і весело водночас. Та ще, поза тим, звучання її слів розходиться, наче кола по воді. Якимсь особливим, кількадзвінним відлунням, якого не почувеш у мові інших. Воно мовби поволі тане в душі і від того чується ще довго-довго уже після того, як звук зовсім згасне. Далєбі, тепер кожному здається, хто щиро слухає Марфу, що її слово промовляє набагато більше, ніж воно означає („Слово, слово! Скільки в тобі мислі?“).

А ось „бабуся Варка“: „...Мене і в балачці, як і в житті, то сюди, то туди заносить, та все ж не поборонить („Не борони, батеньку, хоч за возом побігти“) хоч до казки своє добалакати...“

Комусь здається, що цього „балакання“ в романі, може, й забагато, але за ним – людські вдачі й долі. Та й слово має власну принаду й силу. І владу над людьми.

У „багатих на слово Мокловодах“ на кожне незвичне поняття є своя приповідка, тут на слово не лише вигадливі, а й уразливі, й душею

відлегливі. „Святе нащаддя – слово! Воно-бо скарбниця нашого духу... Почув його – радощі знаходять серце, і я же готов наругу прощати своїм насильникам („Ой заросло тее лихо травою, травою“).“

З певною мірою умовності можна сказати, що самоцінне народне слово – головний герой, головна дійова сила романів Феодосія Рогового. Кому цього мало, хай згадає тезу сучасної філософії про Слово як дім буття...

„НА ВСЮ МІЦЬ СВОГО СЕРЦЯ“

Роман „Великі поминки“ надруковано в журналі „Вітчизна“ – у 8-му і 9-му числах 1990 року. Час був інший, і Феодосій Роговий міг висловитися вільніше й уникнути цензурного тиску. Він мовби вертається „на круги своя“, але вже з іншими можливостями і в новому діапазоні громадянського дихання.

„Той біль руйнації живе в мені й донині, та любов тривожить серце до мужнього терпіння“, - каже автор-оповідач.

Біль той – біль за понівечену землю, за погублені людські долі: і тих, кого у 50-х силоміць виселяли із споконвічних родовищ на велике розсіяння в новому, кращому житті; і тих, кого „куркулили“ наприкінці 20-х (слово „куркулили“ замість офіційного „розкуркулювали“, мабуть, не випадкове: справді ж, не розкуркулювали реальних куркулів, а наспіх *обліковували* куркулів, щоб було кого грабувати); і кого „севеушили“ (доловлювали і в сільській глибинці у „справі СБУ“ – Спілки Визволення України); і кого в 1942-му силоміць вивозили в Німеччину; і кого в 1943-му гуртами, спішно, ненавчених, необмундированих і незброєних, кидали на форсування Дніпра в обманному для німців напрямку, на певну смерть, - щоб кров'ю своєю спокутували „вину“ перебування на окупованій території („... Страшно стояти на тому самому місці і бачити, як щось знайоме прозирає до тебе крізь дими, крізь дощі, крізь тумани, і я обзиваюся до нього солоною сльозою, бо думаю, що то хтось з тієї нашої мокловодівської громадки ніяк не виблукає з потойбіччя, ніяк не вигукає перевозу, щоразу захлинаючись водою з криком.

Страшно стояти на тому самому живому місці і вірити, що то тіні з нашої мокловодівської громадки гречно просяться, гуртом стараються повернутися з великої переправи, та ніяк не можуть свого бажання втрапити – розміто їхні дороги, нема переправи. Немає навіть сивого Дніпра...“ Мабуть, ніхто в нашій літературі так пронизливо не написав про отих мстиво кинутих на смерть, - а їх же були великі й великі тисячі...)

А любов – це любов до цих людей, до їхньої землі, до їхньої історичної спадщини, до їхньої національної і духовної сутності: „...Я хочу любові глибшої і глибшої, на всю міць свого серця“.

Усе це і творить велику метафору **ВЕЛИКИХ ПОМИНОК** – вона органічно виростає, „огромиться“ з конкретного дійства: поминання своїх небіжчиків переселенцями, які з нових напівобжитих місць дивляться на „рукотворне море“, що поховано під своїми цвілими водами й могили їхніх предків („мої рідні лежать десь під водою“).

Характер письма Феодосія Рогового в новому романі дещо змінюється. Автор-оповідач більше бере на себе: якщо перше він мовби „організовував“ і „комбінував“ монологи, живослів'я своїх колоритних персонажів, то тепер частіше входить у діалог із ними, вільніше розкривається сам. У розвиток подій часом вплітаються ірреальні, чуттєво наснажені візії (як-то „хмарка“, супутниця й провідниця автора по місцях трагедій, - невідступний ангел його пам'яті; або те „предивне дійство“, що „сотворялося в тумані“, коли на Дніпрі, між лівим і правим берегами, мовби „тисяча людей дихнула на холоді разом“, і виринули з глибини безлиці тіні, і „наші вдови-жінки сміло йдуть між ті безлиці тіні, беруться з ними попарно за руки і то підносяться, може, й до хмари, то нишком сідають на землю, як люди-птахи“).

Поряд із знайомими нам постатями з'являються нові, збагачуючи фабулу твору і врізноманітнюючи мовну палітру. Так, якщо пам'ятна з попередніх романів Варка Віщунка („уламок того природного життя, за яким страждаю, плачу, побиваюсь“) озвучує більше поетичний тон світосприймання (навіть на буденному рівні), то химерний і неприкаяний Митько Михлик з його

„осучасненим“ жаргоном – соціально-побутовий, часом прискіпливо-критичний („сто властей, як сто причин, - і всі на мене“). З’являється і романтична (досить умовна) постать такого собі Вікентія (хоч у ньому вчувається також щось із авторового життя – принаймні вимушене остарбайтерство), який, побувавши на Хортиці, запалився любов’ю до героїчної української історії (ця постать знадобилася авторові, щоб посилити й конкретизувати мотив національної пам’яті, почасти тут, мабуть, відгукнулося і характерне на час дії роману явище – „шістдесятницькі“ мандри знаменними місцями України як форма стимулювання історичної пам’яті; такою ж характерною є і увага до Вікентія іншого земляка – „Василя Нихтодовича з держбезпеки“, чи не найуважнішого слухача Вікентієвих монологів, людини з „вигостреним зором“: „зацікавлено старається проникнути ним і в тіло, і в душу, щоб перепотрошувати її далі, аби згубилось в ній начало, як у заплутаному клубку кінець нитки, аби людина каралась, так і не викотивши свого важкого каменя на гору, як той покараний богами Сізіф“). Але романтичні поривання Вікентія і його патріотична риторика наражаються на неприйняття збайдужілої частини колишніх подніпрян – „омертвілих на пні“... („...В жодних очах йому не стрілося жаданого блиску тої сподіваної бодай зацікавленості, а не вогню, - звичайні, заполохані очі, в яких жевріє щось недалеко й поверхове, як ніби їхні володарі чули-слухали буденну собі новину про те, що сьогодні привозили в лавку, вкотре вже розлучились такі-то або хто вчора (страшно сказати) згорів од горілки. (...)) Звертався очима, наче благав спочутності, та нічого втішного для себе не знаходив“). Припустім, патріотичні тиради Вікентія доволі наївні (надто з огляду на стан аудиторії), але річ, зрештою, не в цьому. Його неофітська енергія наражається на енергію байдужості. „ЯКЕ ПАЛКЕ БЕЗПАМ’ЯТСТВО!“ (палкіше за палкість неофіта) – зринає в автора чи не найстрашніший присуд і землякам, і нам, і цілому суспільству, де ненавидять самих себе – власну втрачену суть...

У „Великих поминках“ дається взнаки сатиричний струмись. Нове життя породило новий людський тип, якого не знали патріархальні подніпрляни і який їм навдивовижу: хутірські „емансиповані“ Юлька Зажигалка, Надька Байдужиха, Лукія Підорванка „з транзистором“ (що під час Вікентієвих проповідей „стояла німо й апетитно лушила запашний соняшник, час від часу дістаючи його для роздачі з глибокої кишені на злинялому фартусі“)... А як історичне тло для них – п’яні гуки „гулящих острівних бурбонів“, „орда“ високо- і різнопоставлених гостей-нальотчиків, ласих на дармівщину („з поглуму сміятися хочеться“)... І в нову фазу своєї адміністративної чи негласно-ідеологічної влади входять полбоги та гопей („Льонька Гопей Семенович“ – голова колгоспу „Пролетарська сила“: він тепер у селі, як колись був Прокіп Лядовський-Більшовик, - утім, до Прокопа-Більшовика автор ще повернеться).

Але сатира, шарж – це у Феодосія Рогового все-таки обертони, а головні тони (авторського голосу, а не всього роману, в ньому, як і в попередніх романах, хоч, може, і меншою мірою, - багатоголосся персонажів), - головні тони – це знайомий нам ліричний і дужче, ніж давніше, акцентований – патетичний. Попри всю свою полемічність – не знаю, чи свідому, чи мимовільну, але виразну – до Довженкової „Поєми про море“ (хоч і вона не ідилічна), Феодосій Роговий в останньому романі досить споріднений і з ліризмом Довженкової „Зачарованої Десни“ (коли йдеться про переживання буття в природі), і з Довженковою ж патетикою – у переживанні буття в національній історії.

„ХТО ВІТРОВІ СЛУЖИТЬ, ТОМУ ДИМОМ ПЛАТЯТЬ“

Останній роман Феодосія Рогового – „Гріх без прощення“ – залишився незакінченим. Роботу над ним урвала смерть (4 травня 1992 року) після тяжкої хвороби. Фрагмент, опублікований у журналі „Київ“ (1995, № 2-3), дає деяке уявлення про сміливість авторового задуму: це мав бути свого роду історичний підсумок шляхам його постійних героїв та всьому, що вони

пережили – як частина українського народу. Тут і те саме „куркулєння“, і СБУ („скільки-то українських людей нищено...“), і Голодомор, і покалічені війною долі, і Сибір... Але є і новий аспект: „Хто вітрові служить, тому димом платять“. Хто кривим оком поглядає на „козацьку Україну“ (тобто на справдешню Україну), хто служив чужим богам, а власне ідолам, - той приходить до межі життя з порожньою душею, і це йому найтяжча розплата за гріх самозречення. Здається, це чекало в романі й Прокопа-Більшовика. В усякому разі, він уже не може так прямо дивитися людям в очі, відчуває свою провину перед ними: про нього кажуть, що загубив свою жінку-попівну (щоб бути чистим перед партією?) і в голодній смерті дочки Льолі чи не винен, а безцеремонний (ще з „Великих поминок“) викривач Митько Михлик нагадує Прокопові-Більшовику, як він та його команда по хатах „радо нишпорили, мов ті злодії“, причім „ледачий Цуприк“ кричав, що „куркулєних“ треба закопувати в землю, щоб наїлися: „Живйом їх закопувати, живйом!“ – „а ти, Прокопе, на те ні мур-мур, навпаки, дерев'яну борону чи стягав з комірнього горища...“

Оце, мабуть, і є той гріх без прощення – не самого, звісно, Прокопа-Більшовика, і, може, не його насамперед – гріх братовбивства і самонищення: від заздрощів, від сліпоти, від догоджання чужій владі, від ідолопоклонства, від власної нікчемності.

Можна уявити, як багато свого духовного світу хотів Феодосій Роговий вкласти в цей роман і якою нещадною до людини є смерть...

„Я СВІТОВІ ПОТРІБЕН ЯК ПРИКЛАД, ЯК МОЖЛИВІСТЬ“

Смерть не дала Феодосієві Роговому вивершити епічне п'ятикнижжя: четвертий роман урвався на півслові, а п'ятий відомий лише як задум і мав зватися : „ Скажи мою кончину, Господи!..“ Про це розповів син письменника Юрій Роговий, подаючи до публікації фрагмент роману „Гріх без прощення“ в журналі „Київ“ („І Господь сказав“, - закінчує він своє слово...)

Юрій Феодосійович Роговий насамперед присвятився впорядкуванню батькової спадщини. Він опублікував (переважно власним коштом, тож невеликими тиражами) низку книжок, присвячених батькові: „Довга дорога до „Свята...“, (слово для Батька), – Луганськ, „Книжковий світ“, 2000; „Роса в червону ніч“ – Полтава, „Дивосвіт“, 2006; „Удосвіта, коли не спалось. Листи Феодосія Рогового“ – там само, 2009; того ж року і там само – „Я світові потрібен як приклад, як можливість“. Із щоденників та записників Феодосія Рогового 1954-1992 років“ (цікавий огляд цієї останньої публікації дав невтомний Євген Баран).

І щоденникові записи, і листування Феодосія Рогового розкривають багато що з його творчої лабораторії: він зовсім не був „стихійним“ провінційним талантом, як декому здавалося, багато читав зі світової літератури, мав продумані естетичні принципи. Обстоював їх навіть у окремих пасажах у романах, полемізуючи з читацькими стереотипами і запрошуючи читача бути уважнішим до предмета й манери його письма.

Про естетичні виміри його творчості чимало сказано в кандидатській дисертації Любові Зубак „Творчість Феодосія Рогового. Проблематика і стиль“, виконаній на кафедрі української літератури Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (науковий керівник – доктор філологічних наук Григорій Клочек, відомий своїми дослідженнями в галузі сучасної української літератури). Дисертантка вважає, що твори Феодосія Рогового „представили українській літературі новий тип ліро-епічного роману – „суб’єктивну епопею“. Мокловоди Рогового, на її думку, - це „аналог українського національного світу й одночасно зосередження багатьох проблем усього людства“. Цей „дивовижний мікросвіт“, „подібно до Йокнапатофи В.Фолкнера, Макондо Гарсія Маркеса, Матьори В.Распутіна, австрійського, киргизького чи вірменського села відповідно Т.Бернхарда, Ч.Айтматова, Г.Матевосяна, виступає як вселенська модель – модель неперебутності, незламності людського духу“. Якщо не абсолютувати цих аналогій, то можна з ними

погодитися. Я ще згадав би в цьому контексті острів Муху Юхана Смуула, Вавилон Василя Земляка.

„Удосвіта, коли не спалось“ – це частина наполегливо збираної сином епістолярної спадщини батька: 167 листів до різних осіб: родини, друзів-письменників, видавців... Надзвичайно цінний матеріал не лише для характеристики особистості та творчих уподобань самого Феодосія Рогового, його читацьких інтересів, - а й для розуміння становища, у якому перебувала українська література, для відчуття атмосфери доби. На жаль, тираж – той, що тепер у нас стає нормою, - знущально-мізерний: 100 (сто!) примірників...

Видно, як тяжко переживав письменник цензурно-редакційні знущання з його текстів та з нього самого („глум над моїми людськими болями“; чим лікувати серце, „якщо йому болить за Землю?“), як справедливо-дошкульно відповідав чиновним хулителям; як інколи мусив іти на компроміс – і як ніколи не переступав тієї межі, за якою була втрата гідності мислячої людини. („Горе моє, що не можу лізти ні навкарачки, ні напролом“).

Коли Феодосій Роговий обстоював своє право писати по совісті, він обстоював право української літератури бути літературою свого народу. Відповідаючи на надумані звинувачення однієї з редакцій, він пише: „Проти електрики я не повстаю, як це вам здалося. Сказали б чесно: довели ми укrlітературу до жахливого примітиву (та й цей пишуть під диктовку). І чогось справжнього страшно...“ І в листі до В.Козаченка, тодішнього першого секретаря Спілки письменників України (лист від 14 грудня 1975 року), просить того зрозуміти, що не про нього ж особисто тільки йдеться: „До кого ж здійсмати руки? Де шукати Захисту й відряди? Адже, пожитейськи мислячи, я захищаю буцімто лише себе, лише власні інтереси... Хто ж стане на мою сторону, якщо тут, в літературі, у Храмові Вершин Людського Духу, зникнуть сумління, честь і совість? І запанують холоднолюбні чиновники від літератури...“

Потерпав від самотності – не побутової, а духовної чи що, хоч і мав гідних друзів, листувався з багатьма письменниками. Але стужився за

ближчим спілкуванням. „Любий Грицю! Спасибі тобі, що об’явився. Але так хотілося побачитись... Душі моїй хотілося. Бо воно, бач, якось так виходить, що чим далі від колиски, а ближче до могили, то все рідшає мені друзів. Той уже запопав крісло, а цей ще тільки прокрадається до влади. Аж ген той – незчувся, коли став оратором, читає проповіді, нове життя для праведного люду вигадує: все, мовляв, для людей, свобода слова, совісті, мислі... А придивись – і слово його, й совість – лише робочий інструмент, а не правда, а не святиня... Робочий інструмент в руках насильника і фарисея... Якої тільки не навчилися поведенці, лиш би запобігти ласки, лиш би вполювати слабодухого“. Це з листа до рідної душі – Григора Тютюнника, 13 вересня 1975 року...

Дозволю собі подати ще великий уривок з листа до Олесея Гончара (4 листопада 1987 року), який багато скаже про життя й самопочуття Феодосія Рогового:

„Дорогий Олесею Терентійовичу!

Сьогодні, тобто другого листопада цього року, ми з дружиною ходили на збирки (даруйте за такий заземлений початок: збирки – це коли поле, приміром, кукурудзяне, вже скошене, зібране, і всі, хто бажає, вільно йдуть збирати (дозбирувати) погублені качани. І не тільки погублені. Буває, комбайн, роблячи загінку, столочує всі чотири рядки – ламай у відра, а потім у мішок. А потім... на велосипеді, на багажнику. Або просто на плечах – додому)...

Зійшов я з клунком на бугор – зупинило мене щось таке... щемливе, глибоке, мабуть, первородне ще, первісне. Глянув понад землею аж до самої межі мого зору і незчувся, коли... заплакав. Заплакав легкими схлипами – по всьому полю ворушилися – то схиляючись, то розхиляючись – селянські мої люди... Їм дозволено, вони, не крадучись, дозбирають ними надбане... їм дозволено, їм повернено можливість... І вони вже (і я також) і цьому раді... „Як же занедбано їхню гідність!...“ – подумав я гірко і оглянувся, чи ніхто не підслуховує моєї думки...

Йду поволеньки, піддаючи сам собі клунок, перекладаючи його з плеча на плече, аби не мліли руки, і закликаю сам себе молитися, встаючи й лягаючи, за ті праведні суспільні сили, котрі ні за яких (паралітичних) умов не втрачають себе і борються... борються до того аж моменту, поки не прозріють обмануті... заілюзовані... здатні хоч на маленький порух... може, совісні, може, чесні... може, звичайного інстинкту рухатися до самоврятування.

Духовних праведників було чимало і серед людей нашої (уповільненої) нації. Вони, зрештою (і тільки вони!), уповільнили і дураків, не давши їм розруйнувати (розвіяти) доценту Собори нашого духу, нашої історичної Пам'яті з Запорожжям на чолі...“

Дуже характерний для листів Феодосія Рогового оцей широкий народознавчий, етичний та інтелектуальний контекст нібито суто особистих поточних ситуацій.

А як боліли йому редакційні топтання по його мові – його святая святих! Бо мова письменника – це більше, ніж мова самого письменника. Боліло, що в його мові „порпається“ хтось – „може, й не лиха людина“, але „зовсім іншого розуміння і світу, і речей у ньому, зовсім інших чуттів людина з механічною рукою, котра не по своїй вині, а від роду не має чуття до слова взагалі, до мого ж, пристарілого, тим паче... Водить вона механічною своєю рукою по рядках тієї мови, яка зникає або майже зникла, і, креслячи її з притиском, усміхається з відчуттям виконаного обов'язку служби. А точніше – задоволено глумиться над мовою, що зникає – зникла ! – разом зі своїм місцем говору – з тисячами розселених посульських хат, в яких вона колись жила, розкошувала...“ Це – з листа до Юрія Мушкетика від 24 вересня 1979 року. На жаль, сьогодні це звучить ще болючіше, ніж колись, бо неймовірно побільшало всілякої „еліти“, яка і всю українську мову взагалі сприймає як чужий їй „местный говор“...

Наважувався Феодосій Роговий на власну незгідливу думку і там, де йшлося немовби про загально визнані істини. Ось із листа до Леоніда Первомайського від 10 вересня 1972 року:

„Щиро дякую Вам, Леоніде Соломоновичу, за листа, за книги, за знак уваги.

Гарно Ви кажете, що „людина ніколи не буває, ні такою, якою вона уявляється собі власне,,.

І все ж, непереможно гадаю, що теза „найвищий суддя – час. Зачекаємо, що він скаже“ до літературних творів не пристане.

Час ніколи не може бути справедливим цінителем речей вже з тих, від нього незалежних, але зрозумілих причин, що „найвищий суддя“ за будь-коли відбирає для себе не дійсно краще, а власне собі корисне. Інакше не випадає...“

Слушність цієї думки стосовно до „радянського“ (а тепер і „пострадянського“) часу – незаперечна. Але вона незаперечна і щодо загальноісторичного часу. Якби справді час був справедливим судією, людство було б і сьогодні інакшим, інакшою була б і його Пам'ять, і воно знало б не всіляких кортесів та єрмаків, а ті культури, що їх кортеси та єрмаки повинешували, і не ставило б людство монументи на честь тих, хто пролив моря крові, і не творило б собі щоразу нових і нових ідолів, ладних і час обдурити. „Час поставить усе на своє місце“? Він поставить те, що йому треба, на те місце, що йому треба. А потім прийде інший час і все розставить по-своєму. Так було вже не раз. І так буде без кінця. А той час, який розставив щось по-нашому (чи по-чиємусь, супроти нас), - він минутий, як і всі інші часи. Так що проблема думання й оцінки не резервується для якогось гіпотетичного „справедливого“ часу – такого не було і не буде. Працюймо і думаймо сьогодні! І завжди. А майбутні часи або муситимуть, або ні – рахуватися з намисленим і надіяним до них.

Тут я вертаюся до отих великих своєю зважливістю слів Феодосія Рогового: „Я світові потрібен як приклад, як можливість“. Приклад чого –

гадаю, зрозуміло з його творчості й долі: триматися рідної землі і „не кришитися“. Можливість чого? Самостояння в правді, правдомовлення за найгірших обставин.

Цим він потрібен нині і буде потрібен у майбутньому. Навіть якщо наше суспільство... якщо ми, убогі духом, цього не розуміємо і залишаємо його в самотині, й досі не подавши його творчості в належному обсязі й у належний спосіб.

Утім, хіба ж тільки його?..

2-9.09.2010

* * *

ЗМІСТ

До читачів	2ст.
Розділ 1. "Довга дорога до "Свята"(Слово для Батька)	3ст.
Розділ 2. "Свято останнього млива"	56ст.
Розділ 3. "Зрушені люди"	286ст.
Розділ 4. "Поруки для батька"	485ст.
Розділ 5. "Великі поминки"	802ст.
Розділ 6. "Гріх бех прощення"	1365ст.
Розділ 7. "Високо поцінований і мало прочитаний"	1444ст.